

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 34

30 березня 2018 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
XXXIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**
30 березня 2018 року

Збірник наукових праць

Переяслав-Хмельницький – 2018

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
XXXIV Международной научно-практической интернет-конференции
**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**
30 марта 2018 года

Сборник научных трудов

Переяслав-Хмельницкий – 2018

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали XXXIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 34. – 676 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Базалук О.О. – доктор філософських наук, професор

Воловик Л.М. – кандидат географічних наук, доцент

Дашкевич Є.В. – кандидат біологічних наук, доцент (Білорусь)

Доброскок І.І. – доктор педагогічних наук, професор

Євтушенко Н.М. – кандидат економічних наук, доцент

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Садиков А.А. – кандидат фізико-математичних наук, доцент (Казахстан)

Склярєнко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медичних наук, доцент (Узбекистан)

Збірник матеріалів конференції вміщує результати наукових досліджень наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів з актуальних проблем гуманітарних, природничих і технічних наук.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій.

©Автори статей

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы XXXIV Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018. – Вып. 34. – 676 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Базалук О.А. – доктор философских наук, профессор

Воловик Л.М. – кандидат географических наук, доцент

Дашкевич Е.В. – кандидат биологических наук, доцент (Беларусь)

Доброскок И.И. – доктор педагогических наук, профессор

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук (ответственный секретарь)

Евтушенко Н.М. – кандидат экономических наук, доцент

Руденко О.В. – кандидат психологических наук, доцент

Садыков А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент (Казахстан)

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медицинских наук, доцент (Узбекистан)

Сборник материалов конференции вмещает результаты научных исследований научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, докторантов, аспирантов, студентов по актуальным проблемам гуманитарных, естественных и технических наук.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, достоверность фактов и ссылок несут авторы публикаций.

©Авторы статей

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический

университет имени Григория Сковороды

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 60Н.6+608.3

Людмила Лобозова
(Дніпро, Україна)

ГМО-ОРГАНІЗМИ: НЕБЕЗПЕКА ЧИ КОРИСТЬ ДЛЯ ЛЮДСТВА?

У статті аналізуються генетично модифіковані організми, методика їх одержання, недоліки та переваги використання ГМО, їх вплив на біорозмаїття видів, здоров'я людини; показники вирощування ГМ-рослин у світі.

Ключові слова: генетично модифіковані організми, методика їх одержання, недоліки та переваги використання ГМО, вплив на здоров'я людини і біорозмаїття.

The article analyzes genetically modified organisms, methods of their production, disadvantages and advantages of using GMOs, their impact on species biodiversity, human health; indicators of growing GM plants in the world.

Keywords: genetically modified organisms, methods of their production, disadvantages and advantages of using GMOs, the influence of GMOs on human health and biodiversity.

Біотехнологія – дисципліна, яка вивчає можливості використання живих організмів для розв'язання технологічних завдань. Вона використовує знання генетики, молекулярної біології, біохімії, клітинної біології, ембріології, а також прикладних дисциплін: хімічної, фізичної, інформаційної технологій. **Генетично модифіковані організми (ГМО) або ГМ організми (англ. Genetically modified organisms-GMOs)** – це живі організми (тварини, рослини, бактерії, віруси), генотипи яких були штучно змінені за допомогою методів генетичної інженерії для отримання корисних властивостей.

У ГМ організмів ДНК змінені таким способом, який неможливо досягнути в природі. Ці організми можуть містити фрагменти ДНК будь-яких живих організмів. Термін «біотехнологія» у 1917 році запропонував угорський інженер К.Ерекі, коли описував процес виробництва свинини. Одним з найбільш перспективних напрямів біотехнології вважають **генну інженерію – маніпуляції з генетичним апаратом і певними генами**, що дають змогу за допомогою молекулярно-біологічних методів штучно конструювати нові генотипові комбінації або навіть утворювати нові геноми. Цінність генної інженерії в тому, що її методи допомагають здійснити давню мрію селекціонерів: додати організму такі ознаки, які не можна перенести шляхом схрещування з близькоспорідними видами.

За допомогою методів генної інженерії стало можливим створювати організми з новими, раніше не властивими їм якостями. Наприклад, мільйони хворих на цукровий діабет потребують щоденних ін'єкцій **інсуліну**. Раніше цей гормон одержували з підшлункових залоз свиней, великої рогатої худоби і китів. Свинячий інсулін відрізняється від людського однією амінокислотою, інсулін великої рогатої худоби – трьома амінокислотами, а інсулін китів – ще більшою кількістю амінокислотних заміщень. Тому зрозуміло, що найкращий інсулін для людини – людський. А як його одержати? Його продукують бактерії групи кишкової палички! Для цього створили **трансгенний організм**, вбудувавши до геному бактерії ген людського інсуліну. В результаті невибагливі й дешеві в утриманні бактерії, що до того ж надзвичайно швидко розмножуються, синтезують інсулін абсолютно такого ж хімічного складу, як природний людський інсулін, який для людини не є чужорідною речовиною. Використовуючи транс генні бактерії, дешево й швидко, у великій кількості одержують інтерферон, імуноглобуліни, різноманітні гормони, незамінні амінокислоти.

Яким чином одержують генетично модифіковані організми? Найчастіше для цього використовують особливі **ферменти–рестриктази**, здатні розпізнавати чужорідну ДНК, що

проникає в організм, і розщеплювати її у відповідних ділянках. Відомо понад 500 видів рестриктаз, і кожна специфічно розщеплює ДНК, тобто ріже її, як ножиці, у конкретному місці, а потім вирізує необхідні фрагменти. Частини й розриви ниток ДНК склеюють за допомогою іншого **ферменту – лігази** (від лат. лігазе – з'єднати, склеїти).

Таким чином, використовуючи «ножиці»-рестриктази і «клей»-лігазу, з однієї ДНК вирізують, а в іншу ДНК вклеюють необхідні гени. Як правило, для перенесення генів використовують віруси, фаги або плазміни, оскільки вони завжди мали здатність атакувати клітини, проникати усередину і вбудовувати свою генетичну інформацію в клітини ДНК. Віруси, фаги, плазміни, які використовують для перенесення генів, називають **векторами перенесення генетичної інформації**.

За даними **GREENPEACE**, ГМО, нажаль, використовують такі відомі компанії, як NESTLE, COCA-COLA, MCDONALD'S, DANON, MARS, PEPSICO, UNILEVER, які виробляють шоколад, каву, дитяче харчування, кефір, сир, кетчупи, соуси, майонези (рис. 1).

ГМО генетически модифицированные организмы

ПРИМЕРЫ:

ген глубоководной рыбы	+	ген свеклы	=	морозоустой свекла
ген медузы	+	ген пшеницы	=	пшеница, не требующая частого полива
ген человеческой печени	+	ген риса	=	рис, который не поражается паразитами

ВНИМАНИЕ!
Эти продукты содержат ГМО:

Чаще всего генетически модифицированные компоненты встречаются в сое, картофеле, томатах и кукурузе. Модифицированные компоненты встречаются даже в детском питании.

СПИСОК КОМПАНИЙ, ПРОИЗВОДЯЩИХ ГМО-ПРОДУКЦИЮ:
Предоставлен GREENPEACE (Россия)

KELLOGG'S (Келлогс)	производит готовые завтраки, в том числе кукурузные хлопья
NESTLE (Нестле)	производит шоколад, кофе, кофейные напитки, детское питание
UNILEVER (Юнилевер)	производит детское питание, майонезы, соусы и т.д.
HEINZ FOODS (Хайенц Фудс)	производит кетчупы, соусы
HERSHEY'S (Хершис)	производит шоколад, безалкогольные напитки
COCA-COLA (Кока-Кола)	транснациональная компания
MCDONALD'S (Макдональдс)	сеть «ресторанов» быстрого питания
DANON (Данон)	производит йогурты, кефир, творог, детское питание
SIMILAC (Симилак)	производит детское питание
CADBURY (Кэдбери)	производит шоколад, какао
MARS (Марс)	производит шоколад Марс, Сникерс, Твикс
PEPSICO (Пепси-Кола)	транснациональная компания

Рис. 1. Список компаний, що виробляють ГМО-продукцію

Що таке трансгенна картопля? Прикладом трансгенної рослини може бути сорт картоплі, у геном якої вмонтовано ген **хітинази** – ферменту, що розчинає хітин. Цей ген було вилучено з ґрунтової бактерії. Трансгенна картопля починає синтезувати невластивий їй фермент хітиназу і накопичувати його в листі та стеблах. Паразитичні гриби і комахи-шкідники не можуть житися зеленою масою такої картоплі, оскільки хітиназа ушкоджує їхні покриви. Тому трансгенна картопля не потребує обприскування отрутами. Вчені стверджують, що для людського організму хітиназа не являє жодної небезпеки, адже в людини абсолютно відсутній хітин.

Чому застосування трансгенних організмів викликає певні застереження? Генетично модифіковані бактерії, рослини, тварини мають величезне значення для всіх сфер людського життя: від сільського господарства до виробництва біопалива й охорони здоров'я. Однак, існують проблеми безпеки, які не варто залишати поза увагою, впроваджуючи нові сорти генетично модифікованих організмів.

Наприклад, «пересадження» рослинам гена стійкості до гербіцидів може спровокувати те, що поле, засаджене такими рослинами, почнуть обприскувати більшими дозами цих гербіцидів, ніж потрібно за технологіями. Внаслідок цього частина отрути може потрапити може потрапити у воду, на сусідні ділянки ґрунтів і, навіть, в їжу.

Концепція виробництва продовольства, його розподілу, обміну та споживання давно же перетворилася на глобальну проблему виживання світової спільноти. Україна має для цього всі кліматичні умови, най родючі ґрунти, передусім, **чорноземи, які є національним багатством** (складають більш як 20% світових ресурсів).

Загальна площа сільськогосподарських угідь в Україні становить 41,8 млн. га, або 69,3% земельного фонду. В Україні найвищий в Європі рівень розораності сільгоспугідь – 80%. Але наші чорноземи забруднюються і перенасичуються пестицидами, іншими шкідливими речовинами; втрачають родючість, корисні бактерії. Кількість гумусу в чорноземах виснажується загрозливими темпами у результаті нераціональної господарської діяльності, посадок рапсу на біодизельне паливо, ерозії ґрунтів, оповзнів, зсувів тощо (фото 1).

Незважаючи на всі ці негативні явища, Україна має досить різноманітну біоту, вартість якої орієнтовано становить 7,6 трлн. \$. За видовим багатством, з урахуванням рідкісних видів, Україна посідає 7-ме місце в Європі, а за кількістю збережених, глобально уразливих європейських видів – 5-те. Це свідчить про те, що Україна може бути одним з потужних резерватів відновлення біорозмаїття Європи. Випустити в природу **трансгенетичні організми** – означає створити загрозу цьому біорозмаїттю та небезпеку для здоров'я людини, тому що вони можуть призвести до незапланованих наслідків.

У нас одна планета – один дім, де живе велика кількість видів живих організмів, їх підвергнути небезпеці не можна!

Фото 1. Захистимо українські чорноземи від масового впровадження трансгенних рослин, внесення надлишку пестицидів

Широке використання ГМ продуктів у світі, яке з кожним роком зростає, поділило світ на дві половини: прихильників трансгенних технологій та їх опонентів. Яка думка переважить? Зараз важко сказати, хто правий, так як термін використання людством ГМО ще такий малий (фото 2, таблиця 1). В Європі, до речі, майже в усіх країнах ГМО в продуктах харчування – це табу (самі європейці називають цю їжу їжею Франкенштейна).

Фото 2. Небезпечно чи безпечно використання ГМО?

Переваги та недоліки використання ГМО-організмів представлені в табл. 1 [2].

Таблиця 1

Переваги та недоліки ГМО

Недоліки	Переваги
1. Алергічні захворювання у людини, які можуть виникати через дію білків вбудованих генів.	1. Більша витривалість рослин до посухи, морозу тощо.
2. Поява стійкості мікрофлори людини до антибіотиків із-за потрапляння в організм людини маркерних генів, які можуть перейти в кишкову мікрофлору.	2. Збільшення стійкості рослин до шкідників. Майже всі такі рослини містять вбудований ген природного токсину земляної бактерії <i>Bacillus thuringiensis Bt-gen</i>). Стійкість до гербіцидів. Поле очищується від бур'янів, а культури, толерантні до гербіцидів, виживають.
3. Порушення обміну речовин у людини через появу нових незапланованих білків.	3. Зниження собівартості продукції, покращення корисних характеристик вихідних організмів (шість країн: США, Канада, Індія, Китай, Аргентина, Бразилія за рахунок біотехнологій збільшили свій валовий продукт на 1 мільярд \$).
4. Віддалені мутагенний, канцерогенний, тератогенний вплив на людину через посередню дію трансгенних білків у рослинах, які стійкі до сільськогосподарських хімікатів і здатні їх акумулювати.	4. Рослини швидко зростають, збільшується термін їх зберігання.
5. Існуючі в даний час вимоги перевірки на безпечність недостатні. Вони дозволяють використовувати нечуттєві методи перевірки.	5. Стійкість до патогенів грибів, вірусів, бактерій, наприклад, за рахунок генів хітинази або генів білків оболонки вірусів.

6. Можуть виникнути нові і небезпечні віруси. Експериментально доведено, що вбудовані в геном гени вірусів можуть з'єднатись з генами інфекційних вірусів. Такі нові віруси можуть бути більш агресивними, ніж вихідні. Віруси можуть стати також менш специфічними для різних видів. Наприклад, віруси рослин можуть стати шкідливими для корисних комах, тварин, а також людей.	6. Якість продукції (покращений соєвий білок, рапсова олія з низьким вмістом кислот, тополя без «пуху», лісові культури). Розв'язання екологічних задач: переробка відходів, які забруднюють навколишнє середовище; біомеліорація.

Звісно, вирощувати картоплю, яку не їсть колорадський жук, дешевше, але які наслідки з часом будуть в геномі людини? До речі, бджоли також ніколи не садяться на трансгенні рослини. Німецький зоолог *Х.Х.Каац* довів, що генетично змінений ген олійного турнепсу проникає в бактерії шлунку бджоли, і вони починають мутувати. Бактерії в організмі людини теж можуть згодом мутувати, вважає Каац із-за вживання людиною ГМО. Тому в лабораторіях, що займаються генетичною інженерією, необхідно дотримуватися правил, що запобігають одержанню небезпечних результатів і виключають потрапляння у зовнішнє середовище шкідливих для людини нових форм мікробів і вірусів, що можуть випадково виникнути в ході дослідження. Пропонується, наприклад, користуватися мутантними штамми кишкової палички, що потребують живильних середовищ, відсутніх в кишечнику людини, і мутантними вірусами, не здатними до реплікації за температури людського тіла.

У світі найбільш розповсюджені такі продукти з ГМО:

- ковбаса, сосиски, в яких містяться соя + ген бразильського горіху;
- томатна паста, кетчупи (генетично-модифікований крохмаль, соя + ген медузи);
- пиво (генетично модифікований ячмінь);
- молоко (в корм коровам додають генетично модифіковану сою);
- картопля (модифікований крохмаль чи земляна бактерія);
- кукурудза (ген земляної бактерії *Bacillus thuringiensis*);
- гумка (підсолоджувач з ГМ-бактерією);
- чіпси (генетично модифікована картопля).

Нажаль, генетично модифіковану сою додають і до дитячого харчування. У 2007 році декілька дітей в Ізраїлі загинули, так як в суміші компанії «Нумана» не було надзвичайно важливого для розвитку нервової системи вітаміну «В1». Таємне зникнення даного вітаміну багато вчених зв'язують з непередбаченою поведінкою трансгенної сої в цій суміші.

Постійне прагнення підвищити врожайність зумовило створення технології генетичної модифікації сільськогосподарських культур. Перші ГМ-рослини були виведені у 1983 році. На сьогодні серед ГМ-культур домінують соя, кукурудза, бавовник, рис, рапс. Генетично модифіковані сорти культур вирощують в Аргентині, Австралії, Болгарії, Канаді, Китаї, Колумбії, Німеччині, Індії, Індонезії, Мексиці, Румунії, Іспанії, Південній Африці, Уругваї, Парагваї та США.

В Україні найбільш розповсюджені ГМ-рослини: томати (збільшена урожайність і термін зберігання), **капуста** (виведення нових сортів, стійких до шкідників), **картопля** (збільшена концентрація крохмалю), **соя** (збільшений рівень насичених жирів-частіше зустрічається у продуктах), **кукурудза** (збільшення урожайності і вмісту цукру). В Україні на 2011 рік жодний із ГМО не зареєстровано, а кількість лабораторій з виявлення трансгенів є недостатньою. Так, у травні 2009 року в «Укрметртестстандарт» повідомили, що аналізи на вміст ГМО можна зробити лише в 5-ти установах: «Укрметртестстандарт», «Інститут екологієни і токсикології ім. Л.І. Медведя», «Національний університет біоресурсів», «Винницястандартметрологія», «Полтавстандартметрологія». В результаті перевірки на вміст ГМО фаршу і пельменів держінспектори «Полтавстандартметрологія» заявили, що «Майже

70% продукції, яка є на прилавках магазинів, містить ГМО-сою і кукурудзяний крохмаль. Однак, у складі продукції вони не вказані, а на етикетці міститься надпис «Без ГМО».

У 2004 році вперше відбувся симпозіум «Трансгенні рослини і проблеми біобезпеки». В ньому взяли участь провідні біологи Росії, України, Молдови, Чехії, Норвегії, Киргизії, Таджикистану. Всі вчені визнали, що «генетично модифіковані організми і одержані з них продукти харчування потенційно небезпечні для людини і для навколишнього середовища». Вчені звернулися до урядів своїх країн з проханням захистити своїх мешканців від небезпеки ГМО.

В Америці маркування «ГМО» вважається необов'язковим. 98% світового промислового виробництва ГМО зосереджено в США, Бразилії, Чілі, Канаді, Аргентині, Китаї.

Частку основних видів генетично модифікованих рослин подано в табл. 2 [1].

Таблиця 2

Показники вирощування ГМ культур у світовій сільськогосподарській практиці
(за даними Trans Gen, 2006)

Країна	Площа, %, соєві боби	Площа, %, кукурудза	Площа, %, бавовник	Площа, % ,рапс
США	87	55	79	76
Канада	58	50	-	-
Бразилія	39	-	-	-
Китай	-	-	60	-
Аргентина	98	55	20-25	-
Іспанія	-	12	-	-
Австралія	-	-	81	-
Індія	-	-	15	-
Мексика	26	-	36	-
Румунія	65	-	-	-
Парагвай	60	-	-	-
Південна Африка	47	12	85	-

Примітка. Прочерк означає, що дана культура не вирощувалася

Стратегічна спрямованість державної політики на підтримку розвитку біотехнологій знаходить відображення в останніх законодавчих документах, де особливу увагу приділено розвитку генно-інженерних досліджень, результатами яких виступає створення та практичне використання генетично модифікованих організмів господарського призначення [3].

Враховуючи все вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1. Термін використання людством ГМО ще зовсім недостатній. Слід продовжувати досліджувати вплив ГМ-рослин на організм людини через посередню дію трансгенних білків у рослинах, які стійкі до сільськогосподарських хімікатів і здатні їх акумулювати.

2. Необхідно збільшити кількість лабораторій у містах України, здатних виявляти трансгени у продуктах харчування.

3. Необхідно дотримуватись Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31.05.2007.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біотехнології в екології: навч. посібник / А.І. Горова, С.М.Лисицька, А.В.Павличенко, Т.В.Скворцова. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – С.40-43.

2. Жигулина О.А. 11 класс (уровень стандарта, академический уровень): Разработки уроков. – Х.: Изд-во «Ранок», 2011. – С.128-132.

3. Межжерін С.В. Біологія: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С.В.Межжерін, Я.О.Межжеріна. – К.: Освіта, 2011. – С. 118-121.

УДК 577.1:591.111

Хушида Махмудова, Фотима Назарова, Обиджон Махмудов
(Самарканд, Узбекистан)

ВЛИЯНИЕ ГОДОВЫХ СЕЗОНОВ НА БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ

Показатели крови в органах организма и в функциональных системах является интегральным показателем, потому что кровь кроме выполнения разных функций в организме, участвует в сохранении гомеостаза. Изучение физиолого-биохимических показателей крови в климатозекологических условиях регионах Узбекистана обитания является актуальным как в теоретическом, так и в практическом плане.

Ключевые слова. *кормовые, климатические, лактация, молоко коз, альбумины, глобулины, α , β -глобулины, биохимические показатели, глюкоза, общие липиды, общие белки, концентрация.*

Blood indices in the organs of the body and in functional systems is an integral indicator because the blood, besides performing various functions in the body, participates in the preservation of homeostasis. The study of physiological and biochemical indicators of blood in climatologically conditions of Uzbekistan's regions of habitat is actual both in theoretical and in practical terms.

Keywords: *fodder, climatic, lactation, goat milk, albumins, globulins, α , β -globulins, biochemical parameters, glucose, total lipids, total proteins, concentration. fodder, climatic, lactation, goat milk, albumins, globulins, α , β -globulins, biochemical parameters, glucose, total lipids, total proteins, concentration.*

Состояние физико-биохимических показателей постоянно циркулирующей крови и других жидкостей, благоприятные и неблагоприятные факторы (кормовые и климатические) внешней среды и их комплексное воздействие, ярко отражает изменения процессов происходящих в животном организме. Поэтому мы изучали изменение биохимических показателей коз дающих молоко на территории Узбекистане в разных физиологических состояниях и в разные времена года.

Весной, когда у коз начинается период лактации (апрель) у них в крови наблюдалось повышение концентрации глюкозы, общих липидов, общих белков, альбуминов, α и β -глобулинов. По нашему мнению происхождение этих процессов связано с тем, что синтез и выделение молока непосредственно связано с активностью обмена веществ и энергии.

Летом, в молоке коз пасущихся в горных лугах и пастбищах значительно уверенно увеличивается молоко, и в крови у них увеличивается концентрация глюкозы, общих липидов, общих белков, альбуминов, α -глобулинов. В это время года снижение концентрации β -глобулинов, по нашему мнению связано с тем, что для синтеза жира молока использовано вещество находящееся в жировых диполях молочных желёз.

Осенью, в начале окончания периода лактации значительно и уверенно снижается концентрация общих липидов, общих белков, альбуминов и α -глобулинов. Предрасположенность к снижению концентрации глюкозы по нашему мнению связано с тем, что осенью козы переводятся из горных лугов в пастбища расположенные в низовьях гор, и концентрация сахара в кормовых растениях этих пастбищах ниже чем в горных лугах. Высокая концентрация сахара в кормовых растениях горных лугов связано с низкой температурой в горных лугах. Повышение концентрации сахара в низких температурах является приспособлением растений к низким температурам природы. В это же время наблюдается повышение концентрации β -глобулинов, это связано по нашему мнению с тем, что в организме у коз происходит функция транспорта липидов в запасные жировые диполи.

Зимой, уменьшилось концентрация глюкозы общих липидов, общих белков, альбуминов, α - и β -глобулинов. По нашему мнению, это связано с тем, что эти вещества используются у беременных коз для роста и развития плода.

Приведённые данные показывают, что связанное изменение концентрации биохимических показателей крови у коз непосредственно зависит от ботанического и химического состава корма лугов, которая изменяется в зависимости от времени года.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аминжанова Л.В. Молочное дело. – Акмола, 1997. – С.3-82
2. Барабанщиков Н.В. Использование молока различных видов животных // Молочное и мясное скотоводство. – 1998. – №4. – С.21.
3. Виктор Г.И. Менькин В.К. Методика и организация зоотехнических опытов. – М: Агропромиздат. 1991. – С.38-65.
4. Волгин В.И. Изучение состава крови, молока и кормов; методические указания / В.И. Волгин, Л.С. Жебровский, Л; УПП ЛВЦ ВОГ., 1974. – 175 с.
5. Воскобойников В.Ф. Организационно-технологический справочник ветеринарного специалиста. – М.: Росагропромиздат, 1991. – С.226.
6. Георгиевский В.И., Анненков Б.Н., Самохин В.Т. Минеральное питание животных. – М :Колос,1979. – С.13, 78.
7. Динеев Х.Д. Молочная продуктивность коз разного происхождения // Зоотехния. – 1999. – №11. – С.12-13.
8. Динеев Х.Д. Молочная продуктивность зааненских коз // Овцы, козы, Шерстяное дело. – 1998. – №4. – С.21-22.
9. Дароговоз С.И. и др. Фармакологический анализ рынка иммуностимуляторов в Украине // Провизор. – 1999. – С. 3-5.
10. Зеленский Г.Г. Козоводство. – М.: Колос,1981. – С. 10-148.
11. Иоличев Б.С. и др. Биотехнологические особенности молока коз // Молочная промышленность. – 2000. – №7. – С.44.
12. Бегина В.И. Влияние факторов кормления на белковый состав сыворотки крови и его тироксинасвязывающую способность у овец // Тр. Кирг. НИЖВ. – Фрунзе, 1975. – Вып. 24. – С. 45-48.
13. Большаков О.В. Государственная политика в области здорового питания// Журнал молочная промышленность. – 1999. – №6. – С.5.
14. Nevlein R.Q. University of Delaware Newark // Dairy Journal. – 2009. – V.8. – P. 401-407.
15. Протасова Д.Г. Свойства козьего молока // Молочная промышленность. – 2001. – №8. – С. 25-26.
16. Ермаков В.В. Сравнительная характеристика факторов естественной резистентности и некоторых физиолого-биохимических показателей крови и молока зааненских и короткогубошерстных коз // Автореф. Дисс. ... к.б.н. – Самара, 2001. – С.20.
17. Хайтов Р.М., Пинегин Б.В. и др. Экологическая иммунология / Изд. «ВНИРО». – Москва, 1995. – С. 6-39.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Досить актуальним є вивчення стану фізичного розвитку студентської молоді. Проведені дослідження показали, що у досліджуваній групі студентів 19-22 років показники фізичного розвитку відповідали віковим нормам. Але при розрахунку індексу Пін'є та розрахунку ідеальної маси тіла більшість досліджуваних юнаків та дівчат мали надлишкову вагу, а показник фізичної сили недостатній.

Ключові слова: *фізичний розвиток, студентська молодь, ідеальна маса тіла, антропометричні показники, ростово-вагові показники.*

Studying the physical development of student youth is very relevant. The conducted studies showed that in the study group of students aged 19-22 years, the physical development indicators corresponded to age standards. But when calculating the Pignet's index and calculating the ideal body's weight, the majority of the studied boys and girls were overweight, and the physical strength was not enough.

Key words: *physical development, student's youth, ideal body's weight, anthropometric indices, growth-weighted indices.*

В умовах соціальної напруженості та розшарування суспільства, різкого падіння життєвого рівня населення та інших наслідків кризового періоду саме молодь є однією з найбільш вразливих груп населення, яка, з одного боку, є майбутнім будь-якої держави, її економічним, демографічним, культурним потенціалом, а з іншого – постає перед великою кількістю особливих проблем, що виникають унаслідок процесів входження в нове соціальне середовище та опанування нових соціальних ролей, бажання випробувати нові та часто ризиковані переживання, схильності до нездорового способу життя, що призводить не тільки до погіршення психічної та соціальної адаптації, а й ставить під загрозу фізичного здоров'я, а також здоров'я всього сучасного й майбутнього покоління [1, 3]. Тому, досить актуальним залишається вивчення стану фізичного розвитку студентської молоді.

Дослідження проводилися зі студентами-добровольцями, які проживають на південному сході України, практично здорові юнаки та дівчата 19-22 років Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Дослідження проводилися відповідно до сучасних вимог біоетики.

Методи дослідження. Дослідження антропометричних показників проводилися за загальноприйнятою схемою вимірювання подовжніх, охопних і вагових параметрів тіла людини [2, 3].

Вимірювання зросту проводили за допомогою ростоміром із точністю до 0,5 см. Обстежуваного ставили спиною до стінки ростоміра у стійку «струнко», щоб той торкався його трьома точками: п'ятами, сідницями й лопатками. Голову об'єкт тримав так, щоб умовна лінія, яка з'єднує нижній край очної ямки і козилок вуха, була паралельна підлозі. Планшетку опускають, аж поки вона не торкнеться маківки голови. Зріст стоячи визначають за першою шкалою.

При визначенні окружності грудної клітки стрічка фіксували при трохи нахиленому положенні тулуба, позаду проходить під нижніми кутами лопаток. Спереду стрічка має проходити у чоловіків – по нижньому краю соскового кружка, а в жінок – на рівні прикріплення четвертих ребер до грудини над грудними залозами. При накладанні стрічки руки вимірюваного трохи підняті, а потім повертаються до попереднього положення.

Стрічку тримають трьома пальцями лівої руки, правою рукою натягують її, щоб щільно прилягала до грудної клітки при максимальному видиху. Різницю між ними (у см) називають екскурсією (розмахом) грудної клітки.

Окружність плеча вимірювали при розслабленні м'яза та при максимальному напруженні. Стрічку накладали у найбільш потовщеній частині двоглавого м'яза правої руки. Спочатку вимірювання проводили при вільно опущеній руці та розслабленому м'язі, потім – при зігнутій у ліктьовому суглобі руці та максимальному напруженні мускулатури. Різниця між цими показниками свідчить про ступінь розвитку мускулатури (фізичний розвиток).

Показник фізичного розвитку (ПФР) визначали за формулою:

$$\text{ПФР} = \frac{(\text{ОП напруги} - \text{ОП розслаблення}) \times 100}{\text{ОП розслаблення}}, \text{ де}$$

ПФР – показник фізичного розвитку, ОП – окружність плеча.

Якщо ПФР дорівнює: менше 5 – слабкий фізичний рівень; від 5 до 12 – нормальний фізичний розвиток; більше 12 – добрий фізичний розвиток або ожиріння.

Визначення ваги тіла проводилось на медичних вагах з точністю до 50 г.

Були використані росто-вагові показники. Індекс Кетле обчислювали таким чином:

$$IK = \frac{W}{L^2}, \text{ де}$$

W – вага тіла (кг), L – довжина тіла (м).

Якщо індекс Кетле становив 20-23, то маса тіла ідеальна; 24-29 – надлишкова, 30 і більше – спостерігається ожиріння.

Визначався індекс фізичного розвитку Пінье, який розраховували за формулою:

$$\text{ИП} = L - (P+T), \text{ де}$$

L – довжина тіла (см), P – маса тіла (кг), T – окружність грудної клітки (см).

У екоморфного типу цей індекс більше 30, у ендоморфного типу – менше 10, у мезоморфного типу – від 10 до 30 [1, 2].

Результати дослідження. Було визначено, що зріст у досліджуваній групі студентів максимальний був 193 см, мінімальний – 156 см, у середньому було визначено, що зріст дорівнював $171,8 \pm 9,58$ см.

Окружність груді у стані покою максимальна була 103 см, мінімальна – 82 см, у середньому дорівнювала $92,43 \pm 6,05$ см. Окружність грудей при видиху складала: максимальна – 98 см, мінімальна – 78 см, у середньому $88,97 \pm 5,62$ см. При вдиху окружність груді становила: максимальна – 108 см, мінімальна – 84 см, середній результат – $96,73 \pm 7,24$ см. Екскурсія грудної клітини у досліджуваних студентів відповідала таким результатам: максимальна – 17 см, мінімальна – 3 см, у середньому – $7,77 \pm 3,22$ см. Середні показники зросту та вимірювання окружності груді у даній віковій групі відповідали нормі [2].

При вимірюванні окружності плеча при напруженні було встановлено, що максимальний показник становив 41 см, мінімальний – 26 см, у середньому – $32 \pm 4,08$ см. При розслабленні окружність плеча становила: максимальна – 40 см, мінімальна – 25 см, середній показник – $30,77 \pm 4,08$ см. На основі цих результатів був розрахований показник фізичного розвитку у групі досліджених: максимальний показник дорівнював 12,9, мінімальний – 0, середній – $4,10 \pm 2,96$. Так, у 20% досліджуваних студентів спостерігали нормальний фізичний розвиток, добрий рівень фізичного розвитку спостерігали лише у 3,33% піддослідних, поганий показник фізичного розвитку мали 76,67% досліджуваних.

При зважуванні учасників дослідної групи було встановлено, що максимальна вага дорівнювала показнику 93 кг, мінімальна – 50 кг, середня – $67,80 \pm 13,98$ кг.

Максимальний індекс Кетле для даної групи становив – 30,9, мінімальний – 16,5, у середньому – $22,85 \pm 3,6$. Так, у 26,67% студентів за індексом Кетле спостерігалася ідеальна

маса тіла, надлишкову вагу мали 43,33% учасників дослідної групи, ожирінням страждали 3,33% студентів.

При розрахунку індексу Пінье отримали такі результати: максимальний показник у досліджуваній групі був 45, мінімальний – 19, середній – $11,57 \pm 14,8$. Згідно розрахункам індексу Пінье, можна сказати що 36,67% досліджуваних юнаків та дівчат відносяться до мезоморфного типу будови тіла, у 46,67% спостерігається ендоморфний тип будови, 16,66% студентської молоді мають екторморфний тип будови тіла.

Таким чином, проведені дослідження показали, що у досліджуваній групі студентів 19-22 років показники фізичного розвитку відповідали віковим нормам, розвиток юнаків та дівчат відбувається гармонійно. Але при розрахунку індексу Пінье та розрахунку ідеальної маси тіла у більшості студентів був ендоморфний тип будови тіла (46,67%), тобто більшість досліджуваних юнаків та дівчат мали надлишкову вагу та у їх будові переважала жирова тканина, а показник фізичної сили недостатній. Тому, актуальним серед молоді повинне бути впровадження здорового активного способу життя, фізичних вправ. Данні дослідження мають своє місце як засіб популяризації здоров'язбережувальної поведінки молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв В.В. Оцінка фізичного стану студентів навчального відділення настільного тенісу НТУУ «КПІ» / В.В. Афанасьєв, В.К. Щербаченко // Журнал «Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта». – 2009. – №1. – С. 5-7.
2. Вікова фізіологія з основами шкільної гігієни: [підруч. для студ. біол. спеціал. вищ. навч. закл.] / [І.П. Аносов, В.Х. Хоматов, Н.Г. Сидоряк та ін.]. – Мелітополь: ТОВ «КолорПринт», 2008. – 434 с.
3. Горбань Д.Д. Стан розумової та фізичної працездатності у дітей старшого шкільного віку / Д.Д. Горбань, О.І. Горна, О.В. Юсупова // Матеріали Міжнародного симпозиуму «Освіта і здоров'я підростаючого покоління»: Збірник наукових праць. – Київ, 2016. – Вип. 1. – С. 277-281.

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / GEOGRAPHIA И GEOLOGIA

УДК 911.9:553.632

Євген Іванов
(Львів, Україна)

ПРОБЛЕМИ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ І ФІТОМЕЛІОРАЦІЇ ГЕОСИСТЕМ КАЛІЙНИХ РОДОВИЩ ПЕРЕДКАРПАТТЯ

Розглянуто проблеми рекультивациі і фітомеліорації постмайнінгових геосистем у районах видобування і збагачення калійних солей. Запропоновано переглянути окремі некоректні проектні рішення щодо консервації гірничо-хімічних підприємств.

Ключові слова: рекультивациа, фітомеліорація, калійне родовище, кар'єр, хвостосховище, відвал.

The problems of reclamation and phytomelioration of postmining geosystems in the areas of extraction and enrichment of potassium salts are considered. It is proposed to reconsider some incorrect project decisions on conservation of mining-chemical factory.

Key words: reclamation, phytomelioration, potash deposit, quarry, waste storage, dump.

Критична геоecологічна ситуація в межах калійних родовищ Передкарпаття склалася через прийняття у процесі їх розроблення несвоєчасних, а часом й некоректних науково-технічних, проектних та природоохоронних рішень щодо розміщення, експлуатації і ліквідації гірничо-хімічних підприємств. Eкологічні проблеми Калуша і Стебника отримали значний резонанс й неодноразово піднімалися на державному і регіональному рівнях. Яскравим підтвердженням є указ Президента України “Про оголошення міста Калуша та сіл Кропивник і Сівка-Калуська зоною надзвичайної екологічної ситуації”. Активізація останнім часом карстопровальних процесів у районі Стебника і Трускавця нагадало про невирішені екологічні проблеми калійних родовищ Передкарпаття. Повне або часткове невиконання гірничотехнічних, моніторингових і природоохоронних заходів створює нові передумови до виникнення екологічної небезпеки для жителів районів розроблення калійної солі. Іншою серйозною проблемою є необґрунтованість окремих проектно-технічних рішень, які спрямовані на оптимізацію постмайнінгових геосистем та стабілізацію екологічної ситуації.

Так прийняті рішення щодо ліквідації і рекультивациі хвостосховищ і проммайданчиків технологічного комплексу ДП “Калійний завод” та копалень залежать від обраного способу консервації Домбровського кар'єру. Інститут гірничо-хімічної промисловості (ВАТ “Гірхімпром”) у 2008 р. розробив ТЕО закриття підприємства та вирішення геоecологічних проблем [13–16]. На жаль, до цього проекту виникає чимало запитань і побажань. Наприклад, важливою проблемою є прогнозування екологічних наслідків затоплення Домбровської водойми. Існують два протилежні погляди щодо мінералізації водної товщі після затоплення кар'єру [9]. Так, А. Гайдін, І. Зозуля і В. Дяків пропонують заповнити кар'єрну виїмку прісною водою та створення рекреаційної водойми [2, 4]. Водночас, Я. Семчук та інші науковці вважають перетворення кар'єру у прісну водойму недолугою ідеєю й роблять висновки, що ця водойма буде джерелом засолення природного середовища регіонального масштабу [6, 17]. Згідно з прогнозом ВАТ “Гірхімпрому”, прісна вода пошириться у верхніх водних товщах до глибини 18 м. В інтервалі розповсюдження соленосних порід утворюються насичені розсоли, завдяки чому обвалення схилів припиняться [14]. У свою чергу, опоненти вважають, що це твердження є нонсенсом із позицій теорії електролітичної дисоціації, молекулярно-кінетичної теорії, суперечить основам гідрогеології і гідрогеохімії [6].

Загалом, висновки колективу ВАТ “Гірхімпром” обґрунтовано на основі аналізу моделей (масштаб 1 : 100) гравітаційного розшарування водних мас із різною мінералізацією, розчинення та обвалення солевмісних берегів [3]. У механізмі утворення геосистем Домбровського кар’єру виділені стадії розчинення солей у бортах, утворенням ніш й обвалення нерозчинних порід над ними та хвильовий розмив берегової смуги. Деформаційні процеси поширюються на віддаль до 30–40 м й залишаються в межах дренажної траншеї. Виключенням є північний борт кар’єру, який згідно із проектною документацією варто захистити за допомогою підпірної призми (чого не зроблено). Внаслідок перероблення берегів соленосні відклади будуть ізольовані від водної товщі, які згідно із прогнозами матимуть середню концентрацію розсолів 150 г/дм³. Відзначимо, що головні положення проекту є дискусійними й потребують доопрацювання. Зокрема, сумнівним є твердження щодо формування прісноводного верхнього шару води з мінералізацією до 1–3 г/дм³ [8].

Засолення поверхневих і підземних вод у районі Калуша та навколишніх сіл вимагає реалізації гірничотехнічних і природоохоронних заходів. Головно, це гідроізоляція стінок кар’єру, солевідвалів і дамб хвостосховищ від їхнього вилуговування атмосферними опадами. Для цього запропоновано облаштування профільтраційної завіси (“стіни у ґрунті”) і геомембран довкола кар’єру, солевідвалів і хвостосховищ [5].

Утилізація високомінералізованих розсолів хвостосховищ залишається однією із важливих геоекологічних проблем районів розроблення калійних родовищ. Традиційні методи знешкодження відходів, уже не можуть вважатися екологічно прийнятними, і на сьогодні не вирішують питань утилізації розсолів, що може призвести до значних екологічних катастроф. В останні роки розроблено декілька варіантів захоронення гірничопромислових відходів. Особливо активно розглядали проекти закачування хвостів флотації і ропи у виснажені нафтогазові родовища Передкарпаття або реалістичніше їхнє скидання у підземні виробки сусідніх рудників [14, 15, 18]. ВАТ “Гірхімпром” розробив проекти консервації підземних порожнин копалень насиченою ропою (понад 360 г/дм³). Для цього реалізують ідеї використання для консервації ропи хвостосховищ. Згідно із цим проектом після мокрої закладки камер передбачено вироблення запасів калійних солей методом вилуговування. Після затоплення рудників розсолами, закладання дренажного горизонту і великих карстових порожнин та тампонування зон розущільнення, фільтрація поверхневих вод у соляний масив стане неможливою та зникнуть умови для розвитку карсто-провальних процесів. На жаль, проекти лише частково втілено через відсутність їх фінансування або непогодження місцевими мешканцями. З метою рекультивативної солевідвалів і хвостосховищ варто використати алгоритм вилуговування, закарстовування та самоізоляції легкорозчинних солей із приповерхневих соляно-глинистих відкладів [7]. Він пояснює послідовність розвитку екзогенних процесів та формування стійких форм рельєфу цих постмайнінгових геосистем.

Досвід ліквідації соляних копалень різних країн світу способом мокрої консервації демонструє, що рано чи пізно міжкамерні цілики розчиняються, що призводить до просідання земної поверхні та утворення карстових провалів. Оскільки виходи теригенних порід під четвертинні відклади зустрічаються на значних площах шахтних полів, масштаби трансформації земної поверхні будуть великими. Просадочні і карстопровальні процеси супроводжуватиме витіснення великої маси розсолів з гірничих виробок у водоносні горизонти і поверхневі водойми. Слід очікувати активізацію засолення поверхневих і підземних вод на завершальних стадіях затоплення рудників, коли розсоли досягнуть нестійких верхньобалицьких і верхньоворотиченських порід [8].

Для Стебницького родовища калійних солей обґрунтовано перспективи підземного захоронення розчинів хвостосховища на великі глибини, зокрема у вичерпані шари родовищ природного газу [12]. Для рудника № 2 цього родовища запропоновано проект “керованого провалення” (?) земної поверхні, як економічний й екологічно сприятливий спосіб його ліквідації [1]. Внаслідок затоплення копальні ненасиченими водами, на місці великого карстового провалу виникне водойма, придатна для рекреації. Вважаємо проектні висновки

недостатньо обґрунтованими, такими що не враховують існуючу інтенсивність та ризик непередбаченої активізації карстопровальних і просадочних процесів через складні гідрогеологічні умови території.

Існують також перспективи промислового використання розсолів і твердих відходів відвалів і хвостосховищ. Наприклад, запаси високомінералізованих розсолів Домбровського кар'єру і рудників та відходи збагачення калійних солей варто використати у виробництві якісного безхлоридного калійно-магнієвого добрива, калімагнезії, а технічний натрій хлорид – для виробництва каустичної соди, хлору і харчової солі. Технологію перероблення калійної сировини розкрито у публікаціях [10, 11].

Особливо актуальними є питання фітомеліорації постмайнінгових геосистем калійних підприємств. Над цими проблемами працюють у Дрогобицькому національному педагогічному університеті імені Івана Франка. Ними з метою визначення адаптивних комбінацій ґрунтосумішей і рослин закладено модельну ділянку в межах секції твердої фази Стебницького хвостосховища, апробовано методику формування стійкого до засолення рослинного покриву [19].

Загалом, вирішення поставлених проблем рекультивациі і фітомеліорації геосистем калійних родовищ Передкарпаття складне завдання, яке потребує застосування комплексного наукового підходу. Перш за все, слід налагодити системи ландшафтно-екологічного моніторингу, вчасно та у повному обсязі виконати нагальні гірничо-технічні та природоохоронні заходи, спрямовані на запобігання появи нових і локалізацію наявних зон розвитку карстопровальних процесів, ареалів засолення ґрунтів, поверхневих і підземних вод.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдин А. М. Затопление калийной шахты / А. М. Гайдин // Экология и промышленность. – 2007. – № 2. – С. 17–22.
2. Гайдін А. М. Калущ: міфи і реальність / А. М. Гайдін, І. І. Зозуля // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 лютого (№ 5).
3. Гайдін А. М. Озеро в Домбровському калійному кар'єрі / А. М. Гайдін // Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. – 2011. – № 2 (4). – С. 55–62.
4. Гайдін А. М. Умови формування прісноводної товщі в озері на місці соляного кар'єру / А. М. Гайдін, В. О. Дяків // Природа Західного Полісся та прилеглих територій. – Луцьк, 2010. – № 7. – С. 50–64.
5. Деньгін А. П. Комплексний аналіз та першочергові заходи з промислової та екологічної безпеки Домбровського калійного кар'єру / А. П. Деньгін, Ю. М. Спичак // Проблеми охорони праці в Україні. – 2014. – Вип. 27. – С. 62–72.
6. Долін В. В. Прогнозування екогідрогеохімічної ситуації при затопленні Домбровського кар'єру калійних руд / В. В. Долін, Є. О. Яковлев, Е. Д. Кузьменко, Б. Т. Бараненко // Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. – 2010. – № 1. – С. 74–87.
7. Дяків В. Модель вилуговування, закарстовування та самоізоляції легкорозчинних солей з приповерхневих соляно-глинистих відкладів хвостосховищ і солевідвалів калійних родовищ Передкарпаття / В. Дяків, Х. Цар // Мінералогічний збірник. – 2010. – № 60. – Вип. 2. – С. 136–147.
8. Іванов Є. А. Природно-господарські системи гірничопромислових територій Західного регіону України: функціонування, моделювання, оптимізація : дис. ... д-ра геогр. н.; 11.00.11 / Є. А. Іванов. – Львів–Київ, 2017. – 803 с.
9. Іванов Є. Проблеми формування водойми і постмайнінгових геосистем у Домбровському кар'єрі / Є. Іванов // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 21. – С. 6–8.

10. Костів І. Ю. Нагромаджені сольові розчини калійних копалень. Технологія їх перероблення / І. Ю. Костів, М. В. Карпець // Наук. вісн. ІФНТУНГ. – 2008. – № 2. – С. 12–16.
11. Мальований М. С. Стратегія мінімізації екологічної небезпеки внаслідок впровадження комплексної технології перероблення нагромаджених розсолів та твердих відходів калійного виробництва у Калуському промисловому регіоні / М. С. Мальований, Л. Я. Савчук // Вісн. КрНУ ім. М. Остроградського. – 2013. – Вип. 1 (78). – С. 109–113.
12. Перекупко Т. В. Дослідження процесу випарювання розчину хвостосховища калійного виробництва / Т. В. Перекупко, Х. І. Грухола // Хімія, технологія речовин та їх застосування. – 2012. – № 726. – С. 32–34.
13. Провести дослідження та видати вихідні дані по консервації Домбровського кар'єру : звіт про НТР / Відділ. гірн.-хім. сиров. АГН України; викон. дир.: А. М. Гайдін. – Львів, 2008. – 36 с.
14. Проект консервації Домбровського кар'єру з рекультивацією зовнішніх відвалів № 1, № 4 та хвостосховищ № 1, № 2. – Кн. 1. Загальні дані. – Львів: ВАТ “Гірхімпром”, 2008. – 48 с.
15. Проект консервації Домбровського кар'єру з рекультивацією зовнішніх відвалів № 1, № 4 та хвостосховищ № 1, № 2. – Кн. 7. Оцінка впливу на навколишнє середовище / І. І. Зозуля, В. В. Ковалишин. – Львів, 2008. – 57 с.
16. Проект консервації Домбровського кар'єру з рекультивацією зовнішніх відвалів № 1, № 4 та хвостосховищ № 1, № 2. – Кн. 4. Фактичний стан і вплив діяльності підприємства на навколишнє середовище / І. І. Зозуля, В. В. Ковалишин. – Львів, 2008. – 76 с.
17. Семчук Я. М. Екологічні проблеми Калуша та прилеглих до нього сіл і шляхи їх вирішення / Я. М. Семчук // Дзвони Підгір'я. – 2010. – 19 березня.
18. Техніко-економічне обґрунтування варіанту повного закриття підприємства з вирішенням всіх екологічних проблем / ВАТ “Гірхімпром”; техн. директор: М. Д. Юнко. – Львів, 2005. – Кн. 1. Пояснююча записка. – 120 с.
19. Цайтлер М. Й. Проблеми відновлення біотичного покриву техногенних територій у регіоні Трускавецько-Східницької рекреаційної зони / М. Й. Цайтлер, Т. Б. Скробач, В. М. Сеньків // Стан і біорізноманіття екосистем Шацького національного природного парку: матер. наук. конф. – Львів, 2009. – С. 65–67.

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

УДК 811.124:712:63(062.21)

Ірина Вакулик
(Київ, Україна)

БУЗОК ЗВИЧАЙНИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК РАРИТЕТНИХ ДЕРЕВ м.КИЄВА

Розглянуто представників колекції сирінги (Syringa vulgaris), розташованої на експозиційній ділянці Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка НАН України, у соціокультурному контексті. Бузок, вік якого становить 100 років, визнано найвидатнішим деревом м. Києва, внесено до реєстру видатних дерев України.

Ключові слова: бузок, раритетні дерева, сирінгарій, сорти бузку, чагарник, ботанічний сад.

Representatives of the Syringa collection (Syringa vulgaris) have been considered in the sociocultural context; they are located on the exposition site of the National Botanical Garden named after M.M. Hryshko of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lilac, which is 100 years old, was recognized as the most prominent tree in Kyiv, and it was placed on the register of outstanding trees of Ukraine.

Key words: lilac, rare trees, syringary, lilac varieties, shrub, botanical garden.

У одному із найвідоміших творів визначного римського оратора Марка Тулія Ціцерона «Про природу богів» йдеться про надзвичайну красу природи, яка «настільки прекрасна, що кращої за неї нема» [7, XVII. 45], «Природа – це як дерево, як тварина, в яких нема нічого довільного, але все виглядає впорядкованим і подібним до виробу мистецтва» [7, XXXII. 81].

Стало доброю традицією киян та гостей міста щороку відвідувати сирінгарій (площа його сягає 2,45 га), котрий було закладено у повоєнні роки минулого століття на Дніпровському схилі у вигляді великого різнобарвного квітника, навпроти якого з урочища Видубичі величаво-впевнено виринають дзвіниці стародавнього монастиря, історія якого засвідчена у літописах.

Сад бузку – це одна з найдекоративніших колекційно-експозиційних ділянок Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка НАН України. Перші сорти бузку звичайного (*Syringa vulgaris* L.) і широколистного (*Syringa oblata* Lindl.) французької, німецької та американської селекції завезли в 1946 р. із Німеччини. Саме ці сорти (30 найменувань) склали основу колекції, яка постійно зростала і зростає за рахунок нових сортів, що виводять в країнах Європи, Америки і Середньої Азії [6].

Українське слово «бузок», як і білоруське бэз, походить від прасл. *bъzъ < *buzъ, похідним від якого також є слово «бузина» («боз») [4, с. 222-223]. Слово *bъzъ/*buzъ, за найпоширенішою версією, походить від праіндоєвропейської назви бука. Причиною перенесення назви на ці види кущів вважають відсутність бука на слов'янській прабатьківщині, але чому його назва була перенесена на такі несхожі на нього рослини, неясна. Інша версія пов'язує праслов'янське *bъzъ/*buzъ з коренем *bъz- («бедіти») – через те, що стебла цих рослин уживалися для вироблення дудок та сопілок [4, с. 281].

У стародавніх народів існував культ дерева, який ми вже досліджували у попередніх розвідках [1; 2]. Згадаємо, що за грецькою міфологією, Сірінга шукала порятунку від переслідувань Пана і просила своїх сестер врятувати її. Сестри перетворили Сирінгу на очеретину, Пан же зробив з цієї очеретини флейту, яка стала його улюбленим інструментом і зберегла ім'я сирінга (грец. *συρίγγη*).

Syringa vulgaris культивували з давніх часів, зокрема у Персії, що асоціюється із сучасним Іраном. У гірських районах цієї країни він був одним із найпоширеніших видів чагарнику. Вважають, що саме цей вид завезено із Китаю. Із часом він здичавів і поширився в гірських лісах. У Європі бузок був відомий у XVI ст. – привезений послом із Константинополя до Австрії (чи Італії?).

Це світлолюбний, дуже зимостійкий (виносить температуру до -30°C) чагарник, невимогливий до ґрунту [3, с. 190]. Спочатку його використовували з декоративною метою для озеленення, а згодом – для укріплення ґрунтів на схилах, оскільки має поверхневу надзвичайно сильну розгалужену кореневу систему, завдяки якій «викачується» з ґрунту волога. Також із кущів сирінги створювали живоплоти для загородження та розподілу території чи різноманітних об'єктів, захисту від вітру, пилу, газу, міського шуму, маскуванню фасадів будинків або господарських споруд. Отже для міського й заміського озеленення високодекоративні якості рослини з великими волотями ясно-лілових, фіолетових або білих дуже запашних квітів надзвичайно важливі. Для використання в парках бузок не бажано висаджувати – дає рясні, активно зростаючі кореневі пагони, які необхідно постійно знищувати, аби на утворився густий чагарник.

Нині виведено до 1600 сортів бузку з різноманітним кольором (білим, ліловим, фіолетовим, блакитним, рожевим, червоно-пурпуровим, пурпуровим) та формою квіток, більшість з яких належать до Бузку звичайного. Також розповсюджені *Syringa amurensis*, *Syringa josikaea*, *Syringa persica*, *Syringa emodi*, *Syringa villosa*, *Syringa reflexa*, *Syringa sweginzowii*, *Syringa microphylla*, *Syringa alghanica*, *Syringa laciniata*, *Syringa x prestoniae*, *Syringa x chinensis*. Проте не всі знають, що бузок ще й цінна лікарська і промислова рослина. У роки воєн, коли не вистачало ліків, до виразок і ран прив'язували свіже подрібнене листя бузку – результат був помітний вже через декілька годин, адже бузок містить ефірні масла, аскорбінову кислоту, смоли і флавоноїди; він також може надавати жарознижуючу, протизапальну, сечогінну і знеболювальну дію (лікувальною сировиною є квіти, листя і кора) [5].

Усі представники роду – багаторічні рослини, що зазвичай мають вигляд високих кущів, рідше – невисоких дерев. Номінантами найвидатніших дерев мегаполісу було визнано 500, які внесено до Державного природно-заповідного фонду України. Київський еколого-культурний центр опублікував список дерев м. Києва, серед яких почесне місце належить віковому дереву родини маслинових. За переказами, бузок був привезений із колекції німецького політичного діяча часів Третього Рейху. Нині обхват стовбура рослини на рівні 0,5 м від землі становить 1,40 м, висота 4 м, вік близько 100 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вакулик І. І. *Arbor vitae: особливості ментальної репрезентації* / І. Вакулик // «Людина, суспільство, держава у філософському дискурсі: історія і сучасність» (до 60-річчя кафедри філософії НУБіП України): зб. тез. – К. : Міленіум, 2017. – С. 210-211.
2. Вакулик І. І. Пам'ятні дерева м. Києва як об'єкти екотуризму / І. Вакулик, Д. Педан // Матеріали Міжнародної наукової конференції молодих вчених «Економіко-екологічні проблеми сучасності у дослідженнях молодих науковців»; Одеський державний екологічний університет. – Харків: ФОП Панов А. М., 2017. – С.14-17.
3. Древесные породы мира. Т. 3. Древесные породы СССР/ В. Г. Атрохин, К. К. Калущкий, Ф. Т. Тюриков; Под ред. К. К. Калущкого. – М. : Лесная промышленность, 1982. – 264 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А-Г / уклад. : Р. В. Болдирев [та ін.]. – 1982. – 630 с.
5. Кисличенко В. С. Применение некоторых представителей рода *Syringa* L. в современной фитотерапии / В. С. Кисличенко, В. В. Король, А. И. Веретенникова //

Актуальные проблемы создания новых лекарственных 28 препаратов природного происхождения : материалы съезда, г. Санкт–Петербург, 27–30 июня 2006 г. – СПб., 2006. – С. 135–140.

6. Сад бузків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbg.kiev.ua/collections_expositions/index.php?SECTION_ID=192

7. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів : пер. з лат. В. Литвинова / Марк Тулій Цицерон. – К. : Основи, 1998. – С. 247-402.

УДК 349.414

Олександр Глущенко
(Одеса, Україна)

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Робота присвячена сучасному стану землекористування у світі та Україні, виявленню існуючих проблем та визначення заходів задля їх вирішення. Розкрито екологічні проблеми сучасного землекористування загалом у світі та в Україні з урахуванням наслідків нераціонального землекористування. Запропоновані шляхи вирішення існуючих проблем землекористування.

Ключові слова: землекористування, земельні ресурси, екологічні проблеми, деградаційні процеси, раціональне використання.

The work is devoted to the current state of land use in the world and Ukraine, the identification of existing problems and the definition of measures for their solution. The ecological problems of modern land use in the whole world and in Ukraine are considered, taking into account the consequences of irrational land use.

The proposed ways of solving existing land use problems.

Key words: land-use, land resources, ecological problems, degradation processes, rational use.

Земельні ресурси мають свої особливості, які суттєво відрізняють їх від інших засобів виробництва: вони є продуктом самої природи і виникли за багато тисяч років до появи людини. Вони є територіально обмеженими і не можуть бути збільшені або заново створені; характеризуються постійністю свого місцезнаходження, взаємозв'язком з природними умовами (їх неможливо перенести з одного місця на інше); тільки за умови їхнього правильного та раціонального використання не погіршують своїх властивостей, а, навпаки, покращують, підвищують показники продуктивності [1, с. 23].

Надмірно великий антропогенний тиск зумовлює погіршення стану довкілля за всіма показниками, що в кінцевому результаті негативно позначається на здоров'ї людини та якості сільськогосподарської продукції [1, с. 54].

Раціональне землекористування означає максимальне залучення до господарського обігу усіх земель та їх ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання на одиницю площі максимальної кількості продукції за найменших витрат праці та коштів.

За даними FAO (продовольча і сільськогосподарська організація ООН), орні землі планети займають лише 10% території суші, сіножаті та пасовища складають 20%, решта 70% ґрунтів не використовуються у сільському господарстві, оскільки є низькопродуктивними угіддями, використання яких обмежується ґрунтово-кліматичними умовами. Ці землі розподіляються таким чином: 20% площі суші розташовано в зонах з

досить холодним кліматом, 20% – із посушливим кліматом, 20% – на дуже крутих схилах, 10% – неглибокі ґрунти. Площа потенційно придатних для землеробства ґрунтів на земній кулі становить близько 2,7-3,2 млрд. га, а обробіток здійснюється лише на 1,5 млрд. га [2, с. 33].

Після багатьох століть надмірного, нераціонального, хижацького використання ґрунтового покриву нашої планети опинився в надзвичайно тяжкому стані, екологічна рівновага його істотно підірвана. Лише за останні 30-40 років з ріллі вилучено площі у 1,3 рази більші від тих, що зараз перебувають у її складі [2, с. 49].

Сучасне сільськогосподарське виробництво з екологічного погляду – це не лише руйнування і виснаження ґрунтів, забруднення водойм і повітря, порушення і деградація ландшафтів, а й знищення численних видів рослин і тварин, біологічне забруднення планети.

В деяких країнах світу падіння природної родючості ґрунтів перекривається тимчасовими успіхами селекції, агротехніки, зростанням обсягів застосування мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів. Але це сприяє лише тому, що нинішнє покоління людей значною мірою живе за рахунок майбутніх поколінь, оскільки залишає їм виснажені ґрунти, деградовані та еродовані землі, забруднене довкілля [2, с. 89].

Схожим, а можливо й набагато гіршим, є стан використання земельних ресурсів в Україні. Україна має один із найвищих у світі рівнів сільськогосподарської освоєності та розораності території. У власності та користуванні аграрних підприємств і господарств перебуває сьогодні 78% загальної території держави. Із цієї площі на сільськогосподарські угіддя припадає майже 42 тис. га, або приблизно 70% території, а на рілля – 32,5 млн. га (53,8%). Землемісткість більшості галузей національної економіки, включаючи і аграрний сектор, у 2-4 рази вища, ніж у розвинутих країнах (у США розораність становить 19%, в Італії – 31%, у Франції та Німеччині – 33%). При цьому, навіть обробляючи величезні площі земельних угідь, ми одержуємо невисокі врожаї. Фактична частка ріллі в Україні перевищує екологічну норму на 40% [3, с. 34].

Погіршує стан земельних угідь і недосконалий рівень ґрунтообробних технологій: підвищений у 2-3 рази середній тиск сільськогосподарських машин і знарядь на ґрунти, велика кількість механічних операцій, розтягування строків проведення оранки, сівби, міжрядних обробітків у часі та проведення їх за межами інтервалу оптимальної вологості ґрунту тощо. Внаслідок внесення невеликих доз гною і мінеральних добрив створюють дефіцитний баланс біофільних елементів (особливо С, Са, Р, К та ін.) [3, с. 56].

У гостру екологічну проблему перетворилися гідромеліорація сільськогосподарських угідь, водогосподарське і гідроенергетичне будівництво, які перебувають в екологічному протиріччі із оточуючим середовищем. Сформовані агроландшафти за своєю структурою нераціональні та екологічно незбалансовані [4, с. 3].

Значної екологічної шкоди земельні ресурси зазнають внаслідок забруднення викидами промисловості та відходами. Найбільш небезпечним хімічним забруднювачем ґрунту у такому випадку виступає ртуть, її сполуки, радіоактивні відходи [4, с. 6].

При передачі земельних ділянок у власність громадянам не враховується їхня якість, властивості, рельєф місцевості, що веде до нераціонального використання земель, погіршується якість та зменшується родючість ґрунтів, погіршується екологічний стан земельних ресурсів. Існуюча система землекористування є антиекологічною, антисоціальною і надзвичайно негативною, що вимагає розробки і впровадження невідкладних заходів охорони земель [5, с. 17].

Державна єдина система законодавчих та інших нормативно-правових актів у сфері охорони земель для того, щоб відповідати сучасному рівню розвитку повинна забезпечувати проведення єдиної земельної та екологічної політики, спрямованої на виконання актуальних і ефективних заходів з раціонального використання земель, вимагати високої загальної і екологічної культури громадськості та відповідальності перед законом на усіх рівнях [6, с. 35].

На рівні державної політики має відбуватися оптимізація площ сільськогосподарських угідь, зменшення ступеня їх розораності та здійснення заходів щодо запобігання забруднення ґрунтів важкими металами, промисловими викидами, пестицидами та іншими агрохімікатами. Також серед завдань держави – вдосконалення структури сільськогосподарських земель та їх збагачення природними компонентами, впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території [7, с. 24].

Дослідивши матеріали і публікації з обраної теми, першочерговими заходами покращення ситуації повинні бути наступні:

- зменшення площі земель, що обробляються, за рахунок відмови від безсистемного виведення орних земель;
- досягнення відтворення родючості ґрунтів;
- відновлення практики розробки щорічних планів підвищення родючості ґрунтів (і в країні, і на конкретному полі) та визнання їх обов'язковою складовою бізнес-планів сільгоспгосподарств будь-якої форми власності;
- для наукового забезпечення запобігання ерозії та деградації ґрунтів необхідно створити у регіонах мережі базових моделей сільгосппідприємств;
- створення мережі ґрунтового моніторингу з обов'язком періодичного контролю родючості ґрунтів у господарствах усіх форм власності;
- створення Державної служби охорони ґрунтів при Раді національної безпеки і оборони України;
- розроблення принципово нової методології та технології обстеження і картографування ґрунтового покриву України на основі використання даних дистанційного зондування, географічних інформаційних систем та кількісних аналітичних систем контролю стану ґрунтів;
- комплекс протиерозійних заходів, який потрібно застосовувати на великих територіях і систематично [8, с. 13].

Земельні ресурси є життєво необхідним природним ресурсом, тому потребують подальшого вивчення, вирішення нових проблем та знаходження шляхів надходження коштів для реалізування планів покращення стану ґрунтів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк С. А. Концепція адаптивного управління родючістю зрошувальних земель / С. А. Балюк // 36 наук. праць «Генеza, географія та екологія ґрунтів». – Львів: Універ. книга, 2003. – С. 17-21.
2. Балюк С. А. Наукові засади сталого розвитку зрошення земель в Україні / С. А. Балюк, М. І. Ромащенко // Агрохімія і ґрунтознавство. – Спеціальний випуск до VII з'їзду УТГА. – К.1. – Харків: Друк, 2006. – С. 10-17.
3. Білявський Г. О. Основи екологічних знань: Пробний мас. підручник для учнів 10-11 кл. середніх загальноосв. закладів / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. Ю. Костіков. – К.: Либідь, 2000. – 336 с.
4. Бойчук Ю. Д. Екологія і охорона навколишнього середовища: Навч. посібник / Ю. Д. Бойчук, Е. М. Солошенко, О. В. Бугай. – Суми: Університетська книга, 2002. – 284 с.
5. Борщевський П. П. та ін. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону / П. П. Борщевський. – К: Наукова думка, 1998. – 240 с.
6. Бриндзя З. Ф. Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів Західного регіону України / З. Ф. Бриндзя. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 186 с.
7. Гуцуляк Ю. Г. Управління земельними ресурсами в умовах ринкової економіки / Ю. Г. Гуцуляк. – Чернівці: Прут, 2002. – 124 с.
8. Екологічні проблеми землеробства / [І. Д. Примака, Ю. П. Манько, Н. М. Рідей та ін.]; за ред. І. Д. Примака. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 456 с.

Науковий керівник: старший викладач Немцова О.А.

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАБРУДНЕННЯ ВОДОЙМ АРОМАТИЧНИМИ СПОЛУКАМИ

У статті представлено коротку характеристику сучасного стану забруднення водних об'єктів України фенолами та ароматичними сполукам загалом. Наведено основні причини подібного роду забруднень та негативний вплив останніх на навколишнє середовище й організм людини.

Ключові слова: очищення стічних вод, забруднення ароматичними сполуками, негативний вплив стічних вод.

The article presents a brief description about current state of water bodies pollution in Ukraine by phenols and aromatics in general. The main causes of such pollution and the negative impact of the latter on the environment and the human body are given.

Key words: wastewater treatment, contamination by aromatic compounds, negative effect of sewage.

Вступ. Однією з глобальних проблем останніх десятиліть була і залишається якість та доступність питної води. Запаси якісної прісної води у всьому світі зменшуються, тоді як чисельність скидів недостатньо очищених стоків у відкриті водойми та навколишнє середовище загалом, неухильно зростає [1, 2]. Основною причиною забруднення водних басейнів є скидання в водойми неочищених або недостатньо очищених стічних вод хімічними, харчовими й іншими підприємствами, комунальними і сільськими господарствами [3]. Зокрема більшість стоків підприємств України характеризуються значним вмістом ряду токсичних сполук, зокрема ароматичного походження – фенолів та їх похідних. Видалення даних сполук стандартними методами є достатньо трудомістким та дороговартісним процесом [4, 5].

Метою дослідження є огляд проблеми забруднення водойм ароматичними сполуками, зокрема сполуками фенолу та його похідними.

Матеріали і методи дослідження. Обробка літературних даних (вітчизняних і зарубіжних) з використанням пошукових баз PubMed, Google Scholar і т.п ..

Результати та обговорення. Водний актив України становить 73,1 км³/рік і складається із внутрішніх поновлювальних вод у обсязі 53,1 км³/рік та підземних вод у обсязі 20 км³/рік. Ресурсами для внутрішніх поверхневих вод є басейни семи головних річок нашої країни та прибережні води [6]. Так, основні джерела прісної води на території України – русла річок Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Дунай з притоками, а також малих річок північного узбережжя Чорного та Азовського морів [6, 7].

Порушення норм якості води зазначених джерел водопостачання досягло рівнів, які ведуть до деградації водних екосистем та зниження продуктивності водойм вцілому.

Згідно статистичних даних [6], значна частина населення України вже понад 20 років використовує для своїх життєвих потреб недоброякісну воду, що загрожує здоров'ю нації. А за даними 2017 року [8], усі основні джерела прісної води в Україні (поверхневі води) характеризуються рівнем забруднення що значно перевищує ГДК. Зокрема, концентрації ароматичних сполук у більшості водойм стандартно перевищують ГДК у декілька разів [8].

На сьогоднішній день, одним з найбільш поширених забруднень, що надходять у поверхневі води зі стоками підприємств є ароматичні сполуки, зокрема фенол та його похідні [9].

Сполуки фенолу використовують для виробництва пластмас, лаків, фарб, епоксидних смол, клейких речовин, пластиків як конструкційних матеріалів в автомобілебудуванні та

електоротехніці. Саме тому вони містяться у стічних водах усіх підприємств зазначених галузей [10]. Так, середній вміст фенолів у стоках може перевищувати 5-10 г/л, при тому що гранично допустима концентрація у питній воді і воді рибогосподарських водойм становить 1 мкг/л [11].

Водночас, вміст фенолів в окремих стоках може змінюватися від декількох десятків до декількох тисяч мг/л, що обумовлено різноманіттям кількісного і якісного складу стічних вод. У таблиці наведено перелік характерних для деяких виробництв ароматичних сполук, виявлених в стічних водах [12].

Таблиця

Якісний склад фенольних сполук стічних вод різних виробництв

№	Об'єкт дослідження	Ідентифіковані феноли і специфічні нефенольні з'єднання
1.	Виробництво вогнетривів	Фенол, формальдегід
2.	Виробництво пестицидів	Фенол, крезолі, хлорфеноли, нітрофеноли, 2-метилфенол
3.	Нафтопереробне і нафтохімічне виробництво	Фенол, алкілфеноли
4.	Агропромисловий комплекс	Фенол, крезолі, диметилфенол
5.	Житлово-комунальне господарство	Фенол, крезолі, 2-метоксифенол, диметилфенол, алкілфеноли, хлорфеноли

Варто зазначити, що у відкритому доступі немає конкретних даних щодо вмісту ароматичних з'єднань у стічних водах підприємств тієї чи іншої галузі, однак за показниками забруднення відкритих водних об'єктів України можна стверджувати, що вміст даних сполук у стоках достатньо значний.

Слід зазначити, що скидання фенольних стоків у водойми і водотоки різко погіршує їх загальний санітарний стан, впливаючи на живі організми не тільки за рахунок прямої токсичності, а й за рахунок значної зміни режиму біогенних елементів і розчинених газів (кисню, вуглекислого газу). Так, природні білки втрачають властиві їм специфічні властивості, стаючи нерозчинними [13].

Токсичний ефект ароматичних з'єднань, зокрема фенолів, проявляється як на клітинному (порушення дихання, пігментації, біосинтезу білків; бар'єрних функцій мембран) так і на організмі (пригнічення росту і розмноження у водоростей, порушення рефлексу рівноваги, дихання, втрата рухової активності у риби і т. д.) рівнях.

Потрапляння фенолу всередину організму з питною водою, може призвести до розвитку виразкової хвороби, атрофії м'язів, порушення координації рухів, кровотеч. Крім цього, вчені встановили, що саме фенол є причиною виникнення ракових захворювань, сприяє розвитку серцевої недостатності і безпліддя.

На сьогоднішній день, невідомими залишаються наслідки впливу фенолу на репродуктивну функцію людини і плід, що розвивається. Однак, вагітні тварини, які пили воду, що містить велику кількість фенолу народили потомство, яке мало малу вагу при народженні і вроджені дефекти [13].

Важливим фактом є те, що фенол і його похідні належать до сполук що важко розкладаються, та інгібують розвиток мікроорганізмів, що значно ускладнює самоочищення водних об'єктів. Мінімальні токсичні дози, що зменшують на 50% кількість мікроорганізмів, які забезпечують знешкодження небезпечних сполук у воді, для фенолу, гідрохінону і катехіну складають всього лише 22,1 мг/дм³, 0,08 мг/дм³, 31,8 мг/дм³, відповідно [14].

Таким чином, потрапляння у водойми навіть незначної кількості фенольних з'єднань призводить до зменшення здатності водного об'єкта до самоочищення за допомогою

навного гідробіоценозу і неможливості в подальшому дезактивувати інші забруднення [14, 15].

Отже, з огляду на токсичність для людей і небезпеку для навколишнього середовища більшості ароматичних сполук з різними замісниками – необхідно ретельно контролювати їх вміст у водних об'єктах і застосовувати сучасні та ефективні методи очищення стічних вод.

Також, підводячи підсумки необхідно зазначити, незважаючи на величезну кількість вітчизняних і зарубіжних розробок, проблема очищення виробничих стоків від розчинених у воді фенолів та інших ароматичних сполук залишається відкритою. Тому пошук нових ефективних способів очищення промислових стічних вод є надзвичайно актуальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Things You May Not Know About Water [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.worldbank.org/opendata/7-things-you-may-not-know-about-water>
2. Abdel-Raouf N., Al-Homaidan A. Microalgae and wastewater treatment // Saudi Journal of Biological Sciences. – 2012. – №19 (3). – P. 257–275.
3. Кирий О. А., Колесников С. И. Применение бактериального препарата «дестройл» для ликвидации загрязнений нефтепродуктами пресных // Научный журнал КубГАУ. – 2012. – №83. – С. 57–89.
4. A. Mohammad, C. Li-Yuan, T. Chong-Jian et al The Increasing Interest of ANAMMOX Research in China: Bacteria, Process Development, and Application // BioMed Research International. – 2013. – №17. – P. 59–67.
5. Поштаренко А. В. Вплив харчової промисловості на екологічну безпеку природних вод // Проблеми екологічної біотехнології. – 2015. – №2.
6. Брошура «Нітратне забруднення джерел питної води в Україні: дослідження ВЕГО «МАМА-86» 2001–2008 роки» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mama-86.org.ua/images/stories/publications/nitrates-2009-web.pdf>
7. Інфографіка про стан водних ресурсів України та структуру їх використання [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vodgosp.kharkov.ua/novini/infografika-pro-stan-vodnikh-resursiv/>
8. В яких річках України найчистіша вода? [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/28/infografika/suspilstvo/yakux-richkah-ukrayiny-najchystisha-voda>
9. Рацук М.Е. Очистка промышленных сточных вод от фенольных загрязнений с помощью сорбентов // Вісник ХНТУ. – №1(56). – 2016. – С. 61-65.
10. Трачевський В.В., Никитюк О.П. Технологічний процес обезфенолювання промислових стоків // Вісник НАУ. – 2011. - №2. – С. 162-165.
11. Орлов Д.С. Экология и охрана биосферы при химическом загрязнении: Учеб. пособие / Орлов Д.С, Садовникова Л.К., Лозановская И.Н. – М.: Высшая школа, 2002. – 334с.
12. Плешивцева Д.Е., Солдатов А.И. Удаление фенола из сточных вод с использованием материалов различных производств [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dspace.susu.ru/xmlui/bitstream/handle/0001.74/1651/3.pdf?sequence=1>
13. Toxicological Profile for Phenol. Draft for Public Comment was released in October 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.atsdr.cdc.gov/toxprofiles/tp115.pdf>
14. Chen C.Y. An analysis of the combined effects of organic toxicants / C.Y. Chen, C.L. Lu // Sci. Total Environ. – 2002. – Vol. 289, N 1–3. – P. 123–132.
15. Guerra R. Ecotoxicological and chemical evaluation of phenolic compounds in industrial effluents // Chemosphere. – 2001. – Vol. 44, N 8. – P. 1737–1747.
16. Давиденко Т.И. Пероксидазное окисление фенолов // Прикладная биохимия и микробиология. – 2004. – Т. 40, № 6. – С. 625–629.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 338.48-6:334.716

*Ирина Глухова
(Гомель, Беларусь)*

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕЛЕВОЙ АУДИТОРИИ В ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ТУРИЗМЕ

В статье рассмотрен маркетинговый подход к формированию целевых групп потребителей услуг производственного туризма. В его основу положено использование элементов мотивационной сферы потребителей. Это позволит стимулировать спрос на туризм посредством взаимовыгодного сотрудничества производственных организаций и туристов.

Ключевые слова: *производственный туризм, целевая аудитория, потребность, интерес, цель, запрос, фактор конкурентоспособности.*

The marketing approach to formation of target groups of consumers of services of production tourism is considered in this article. It is based on the use of elements of the motivational sphere of consumers. This allows stimulating the demand for tourism through mutually beneficial cooperation between industrial organizations and tourists.

Keywords: *production tourism, target audience, requirement, interest, purpose, inquiry, factor of competitiveness.*

Туристическая индустрия достаточно активно развивается в Республике Беларусь. Одним из популярных направлений выступает деловой туризм, который реализуется в форме деловых поездок, организации выставок и ярмарок, проведении инвестиционных форумов и др. Важной тенденцией развития данного вида туризма является его интеграция в реальный сектор экономики. Вхождение национальной экономики страны в систему мировых хозяйственных связей, высокий уровень конкуренции на рынках товаров и услуг обостряют проблему поиска факторов конкурентоспособности и обеспечения конкурентных преимуществ для белорусских товаропроизводителей. И именно деловой туризм предоставляет возможности для демонстрации продукции (работ, услуг) потенциальным потребителям и стимулирования продаж посредством эффективного управления потребительскими предпочтениями.

В качестве перспективного вида делового туризма выступает индустриальный (промышленный) туризм. В рамках действующего законодательства Республики Беларусь целесообразно использование термина «производственный туризм», который применим по отношению к различным видам деятельности (например, горнодобывающей и обрабатывающей промышленности, сельскому, лесному и рыбному хозяйству). В стране его применяют такие субъекты хозяйствования как ОАО «Пивзавод Аливария», ЗАО «Атлант», ОАО «БЕЛАЗ», ОАО «Минский тракторный завод», ОАО «Гомсельмаш», ОАО «Туровский молочный комбинат», ОАО «Стеклозавод «Неман», СОАО «Коммунарка» и др. При принятии решения менеджерами об организации производственного туризма возникает вполне закономерный вопрос: «Кому он нужен, т.е. кто воспользуется возможностью посетить организацию и какой это принесет эффект в будущем?» Именно отсутствие четкого ответа на этот вопрос зачастую выступает в роли фактора, который сдерживает развитие туризма как одного из факторов конкурентоспособности организации. Поэтому существует объективная необходимость в рассмотрении подходов к формированию целевой аудитории производственного туризма с позиции обеспечения взаимовыгодного сотрудничества туристов – потребителей туристических услуг – и субъектов хозяйствования, предоставляющих данные услуги.

Формирование целевой аудитории туристов необходимо осуществлять с использованием маркетингового подхода, в основе которого находится изучение мотивационной сферы, как потенциальных туристов, так и самой организации. Рассмотрим это более подробно.

Классик маркетинга Ф. Котлер выделял следующую цепочку формирования спроса на какую-либо услугу (товар): нужда – потребность – запрос. При этом он рассматривал нужду как «... чувство ощущаемой человеком нехватки чего-либо», потребность – «...нужду, принявшую специфическую форму в соответствии с личностью индивида», запрос – «...потребность, подкрепленную покупательской способностью» [1, с. 45]. В связи с этим возникает вопрос: «Каким образом человек может реализовать свои запросы (потребности)?» Ответ на вопрос дают различные теории мотивации, определяющие мотивационную сферу человека, активизация которой позволяет перейти от наличия запроса (потребности) к деятельности по его практической реализации. Т.е. внутренние запросы потенциального потребителя туристической услуги должны приобрести внешнюю направленность непосредственно в ту среду, которая позволит их удовлетворить. Данный процесс перехода, основанный на актуализации побуждающих человека мотивов, предполагает трансформацию потребности в интерес и цель. При этом интерес – мотивационное состояние человека, имеющее когнитивный характер в связи с актуализацией конкретного мотива в некоторый момент времени, а цель – это осознаваемый результат, который будет достигнут в результате действий по удовлетворению потребности.

Обосновать переход от внутренней среды индивида к внешней среде позволяет концепция человеческих потребностей известного американского психолога Г. Мюррея. Он рассматривал человека как активный организм, который не просто находится под постоянным давлением ситуаций, но активно разыскивает и создает их. Во всех случаях человек воспринимает возможные последствия изменения ситуации через призму своих интересов. Человек и воспринимаемая им ситуация образуют единицу взаимодействия, взаимно обуславливая друг друга [2]. В основе разработанной концепции находится, с одной стороны, потребность человека в чем-либо как желаемое целевое состояние отношения «индивид – среда» (т.е. частично актуализированный мотив), и давление со стороны ситуации – то ее целевое состояние, на которое можно надеяться, – с другой. При этом давление как набор внешних стимулов актуализирует некоторую потребность, а потребность ищет соответствующее ей давление. Применительно к производственному туризму это означает, что субъекты хозяйствования должны осуществлять некоторое давление на запросы потенциальных потребителей туристических услуг посредством разработки системы стимулирующего воздействия на них.

Следует отметить, что при этом рассмотренная выше цепочка формирования спроса Ф. Котлера приобретает вид: нужда – потребность – мотив – интерес – цель – запрос. Поэтому при изучении перечисленных звеньев и формировании целевых групп потребителей в производственном туризме необходимо учитывать следующие факторы:

- реальные и потенциальные (латентные) потребности у населения (региона, страны, мирового сообщества);
- мотивы, которые актуализированы (или могут таковыми стать в перспективе) в обществе, напрямую или косвенно связанные с осуществлением данного вида туризма;
- цели, которых обязательно хотят достигнуть индивидуумы;
- уровень покупательской способности групп туристов;
- продолжительность жизненного цикла каждой группы потребителей туристической услуги;
- направления государственного регулирования социально-экономического развития региона (страны);
- ориентированность экономики на внешний рынок и наличие программы развития экспорта товаров и услуг;
- прочие факторы.

В рамках данных факторов можно выделить целевые группы туристов, у которых есть достаточно оснований для осуществления производственного туризма:

- представителей отечественной и зарубежной бизнес-среды, проявляющих интерес к определенным организациям в целях поиска деловых партнеров;
- инвесторов, которые желают определить свои запросы посредством вложения средств в интересующие их инвестиционные объекты;
- конкурентов, проявляющих большой интерес к поиску достоинств и недостатков у конкурирующей организации;
- людей, находящихся на рынке труда в поисках работы или предполагающих сменить место трудовой деятельности;
- учащихся колледжей и студентов ВУЗов с целью поиска мест прохождения производственных практик и дальнейшего трудоустройства в разрезе по полученным специальностям и специализациям;
- туристов, интересующихся деятельностью организаций разных регионов и стран в целях саморазвития и выступающих в качестве источника популяризации субъектов хозяйствования.

После установления предполагаемых групп туристов и контурного формулирования их потребностей, перед организацией возникает вопрос: «Каким образом можно актуализировать мотив потребителей, чтобы они проявили интерес к организации и реализовали свой запрос?» Актуализированный мотив – мотив, активно участвующий в процессе мотивации при условии отсутствия достижения цели в системе «потенциальный турист – внешняя среда (организация)». Условия актуализации мотива у потенциальных туристов могут быть сформированы как непосредственно ими, так и той организацией, которая хочет их привлечь. В последнем случае это будет стимулирование потребителей.

В качестве направлений стимулирования потенциальных потребителей может выступить рекламная кампания производственного туризма в средствах массовой информации, представление части экскурсии на официальном сайте организации и др.

Практика показывает, что организации большинство усилий направляют на привлечение клиентов и забывают о том, что самое главное – удержать их как можно дольше. Белорусский ученый И.Л. Акулич – специалист в области маркетинга – рассматривает жизненный цикл клиента, с помощью которого можно описать процесс взаимоотношений между потребителями услуг и организациями, их оказывающими [3, с. 461]. В рамках жизненного цикла выделяют пять основных стадий (становление, рост, зрелость, перерождение, расторжение), которые применимы к трем основным группам потребителей: потенциальным, существующим и бывшим. Это позволяет поддерживать или актуализировать мотивы потребителей, превращая их в запрос, т.е. эффективно управлять поведением клиентов каждой группы.

Таким образом, эффективное управление процессом формирования целевой аудитории в производственном туризме предполагает выделение отдельных групп туристов по целевому признаку и управление их поведением. В основе маркетинга взаимоотношений находится концепция человеческих потребностей Г. Мюррея. Это позволит выявлять мотивы потребителей, воздействовать на степень их актуализации для проявления интереса к субъекту хозяйствования, постановке цели и формированию конкретного запроса на осуществление производственного туризма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Котлер Ф. Основы маркетинга: краткий курс / Ф. Котлер. – М.: Вильямс, 2015. – 496 с.
2. Классификация мотивов на основе отношения «индивид – среда» Г. Мюррея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lawbooks.news/sotsiologiya_910_912/klassifikatsii-motivov-osnove-otnosheniya-40170.html. – Дата доступа: 25.03.2018.
3. Акулич И.Л. Маркетинг: учеб. для студ. учреждений высшего образования по экономич. спец-м / И.Л. Акулич. – Минск: Вышэйшая школа, 2014. – 543 с.

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Історико-культурні ресурси характеризуються популярністю серед туристів, задовольняють їх попит у пізнанні навколишнього світу, сприяють змістовному проведенню вільного часу. Однак ресурси вимагають вмілого, творчого і наукового підходів до їх використання для цілей туризму і розробки сучасних маршрутів.

Ключові слова: історико-культурні ресурси, туристична діяльність, пам'ятки культури, туристичний продукт, пізнавальний туризм.

Historical and cultural resources are popular among tourists, they satisfy their demand in the knowledge of the surrounding world, contribute to the informative spending of free time. However, resources require skillful, creative and scientific approaches to their use for tourism purposes and the development of modern routes.

Key words: historical and cultural resources, tourist activity, cultural monuments, tourist product, cognitive tourism.

Історико-культурні ресурси відіграють важливу роль у формуванні туристичного попиту та створенні привабливого туристичного іміджу регіону чи держави. Це сукупність пам'яток матеріальної та духовної культури, які створені у процесі історичного розвитку суспільства на певній території, мають пізнавальну цінність і можуть бути використані для туристичної діяльності. Історико-культурні ресурси характеризуються високою популярністю серед туристів, задовольняють їх попит у пізнанні навколишнього світу, сприяють змістовному проведенню вільного часу. Найбільшою особливістю цих ресурсів є те, що вони мають повсюдний характер розташування, адже кожна місцевість вирізняється своєю історією, традиціями, їх потенціал можна вважати необмеженим. Однак варто мати на увазі, що будь-які ресурси території вимагають вмілого, творчого і наукового підходів до їх використання для цілей туризму і розробки сучасних маршрутів. [3, с.46].

Кожен регіон має унікальний історико-культурний потенціал. Виділяють чотири принципи адекватного туризму:

- 1) активне сприяння в збереженні спадщини місцевості - культурної, історичної і природної;
- 2) підкреслення і виділення унікальності спадщини місцевості щодо інших регіонів;
- 3) створення у місцевого населення почуття гордості і відповідальності за унікальну спадщину;
- 4) розробка програми розвитку туризму на основі використання унікальної спадщини місцевості. [2, с.40].

Для забезпечення дієвого співробітництва та розробки якісного туристичного продукту для туристів, необхідна взаємна інформованість про основні напрямки спільної роботи. Політика туристського розвитку і організації турів повинна відображати наступні основні аспекти:

- підготовку переліку туристських ресурсів, причому особливої уваги заслуговують класифікація культурно-історичного, природної спадщини, як найцікавіших туристам;
- визначення основних туристських регіонів і місць туристичного призначення, а також забезпечення відповідних заходів з охорони місцевих культурних, історичних та природних пам'яток від можливої несприятливої діяльності туристів;

– використання для показу туристам національного надбання, що включає штучні і природні, матеріальні та нематеріальні об'єкти, а також творчість місцевого населення (мистецтво, ремесла, фольклор);

– проведення заходів, спрямованих на виховання місцевого населення і туристів у дусі поваги до культурних цінностей регіону і країни в цілому.

Однак існують чинники, які стримують використання туристських ресурсів для організації турів :

– відсутність нормативних та затверджених проектних документів;

– невірне формування програм і тур. маршрутів, тобто без урахування особливостей і переваг туристів;

– проблема інфраструктури;

– відсутність інформації по туристських напрямках, готових турах і умов їх проведення;

– проблема рівня організації та реклами;

– споживче відношення туристських фірм до історико-культурних ресурсів (їх нераціональне використання) [4].

Для виявлення перспектив використання історико-культурного потенціалу для організації турів доцільно розглянути наявні в краї ресурси, здатні задовольнити туристські потреби. Культурно-історичні ресурси є невід'ємною частиною розвитку культурно-пізнавального туризму. Проблема полягає в тому, що для визначення напрямів їх ефективного використання необхідні дослідження та оцінка. Ця проблема особливо актуальна, оскільки залучення туристсько-рекреаційних ресурсів у сферу туристичного бізнесу перешкоджає становленню іміджу країни, регіону за кордоном. Значна увага приділяється питанням розвитку культурно-пізнавального туризму. В основі розрахунків потенціалів туристських ресурсів лежить бальна оцінка, завдяки якій методом інтерполяції будуються картографічні моделі зонування територій. Можна виділити наступні види культурно-історичних ресурсів: театри, музеї, бібліотеки, клуби, палаци культури, пам'ятники (історії, архітектури, археології, монументального мистецтва), біосоціальні ресурси. Окрему групу культурно-історичних ресурсів становлять об'єкти релігійного призначення, які створюють своєрідний «культовий ландшафт». Для того щоб раціонально планувати і використовувати в туристських цілях культурно-історичні ресурси необхідно мати уявлення про їх кількість і їх розташування по містах і адміністративних районах. Одним з факторів туристської привабливості є пам'ятники монументального мистецтва. Даний вид пам'ятників відрізняється рядом ознак, у зв'язку з чим не кожна скульптура може мати таку значимість. Ці дослідження проводяться задля співпраці з відповідними архівами та фондами музеїв. Для вдосконалення процесу надання екскурсійних послуг слід поєднати їх з транспортними та трансферними задля більшої економії часу, коштів та «сил» туристів [1, с. 22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – Київ, 2001. – С.42.

2. Колотова Е. В. Рекреаційне ресурсознавство: Навч. посібник. – М.: РМАТ, 1998. – С.160.

3. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С.46.

4. Культурний, чи пізнавальний, туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourlib.net>

Раїса Матюшенко
(Київ, Україна)

ГОТЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ ЯКОСТІ ОБСЛУГОВУВАННЯ В НИХ

У статті розглянуті теоретичні питання і наведені методичні рекомендації забезпечення якості у сфері гостинності, сучасні системи управління якістю і методи підвищення якості в готельних комплексах.

Ключові слова: готельні послуги, система управління якістю, стандарти забезпечення якістю, міжнародний досвід, конкурентоспроможність.

In the current state of theoretical research and guidance, methodical recommendations are provided in the areas of hospitality, public administration and education, as well as the method of compiling in guest complexes.

Key words: hotel services, quality management system, quality assurance standards, international experience, competitiveness.

У виробництві і впровадженні готельних послуг важливу роль відіграють питання якості. Без якісного обслуговування готельне підприємство не зможе досягти своїх головних цілей. Історія розвитку різних готельних корпорацій і цілей свідчить що прибуток є результат якості. Перед готельним підприємством стоїть задача надання і підтримання якості обслуговування на відповідному рівні, своєчасного видалення недоліків в наданні послуг, розробки стратегії покращення обслуговування.

Досліди показують, що головною причиною того, чи удостоїть гість своїм відвідуванням підприємство обслуговування ще раз або ні, є рівень обслуговування в цьому підприємстві. Якість це показник який найбільше впливає на життєздатність готельного підприємства, реалізація якісного продукту споживачу є головним джерелом його існування.

То що ж таке «якість послуг». Якість це відповідність надаваних послуг очікуваним або встановленим стандартам. Таким чином, стандарти, їх реальна форма і сутність є критеріями якості обслуговування. Критерієм оцінки якості отриманої послуги для споживача є ступінь його задоволеності і відповідності отриманого і очікуваного. Критерієм ступеню задоволеності споживача є бажання повернутися і порекомендувати цей готель друзям і знайомим.

Якщо нормативно-правовими актами передбачені обов'язкові вимоги до послуг, то якість наданих послуг повинна відповідати цим вимогам. Матеріально-технічне забезпечення готелю, перелік і якість наданих послуг повинні відповідати вимогам присвоєної категорії. На якісне обслуговування в готельному підприємстві впливають наступні фактори, це:

- стан матеріально-технічної бази, а саме: зручне планування, якісне оздоблення приміщень готелю, оснащення загальних приміщень і жилих номерів комфортабельними меблями і обладнанням, повними комплектами високоякісної білизни, сучасним високопродуктивним кухонним обладнанням, зручним ліфтовим господарством, тощо;
- прогресивна технологія обслуговування, яка має на увазі порядок і способи прибирання загальних приміщень і жилих номерів; реєстрацію і розрахунок з гостями; рецептуру приготування страв і напоїв в ресторанах і барах; форми обслуговування в торгових залах, високий професіоналізм і компетентність обслуговуючого персоналу, його уміння і готовність чітко, швидко і культурно обслуговувати гостей, тощо;
- управління якістю обслуговування, що має на увазі розробку і впровадження стандартів якості, навчання персоналу, контроль, коригування, вдосконалення обслуговування на всіх рівнях діяльності готелю.

Якість – це філософська категорія, яка відображає суттєву визначеність об'єкта, завдяки якій він є саме таким а не інакшим. Аристотель назвав якість благом, яке приносить щастя. Втрата специфічних якостей і характеристик приводить до зникнення самого предмету, якому воно належали. Якість в індустрії гостинності проявляється не в зірковості готелю, а в задоволеності гостей наданим їм обслуговуванням. Тому якість – це корисність. Втрата здатності послуги задовольняти потреби гостей означає відсутність якості. Незадоволені гості попередять від негативного досвіду друзів і знайомих, яких відповідно дослідженням складає до 14 осіб. Відповідно, втрата одного гостя в 1000 гривень, може привести до втрати в 14 разів більше.

Якість продукції – це найважливіша економічна категорія. Авторитетна Міжнародна організація по стандартизації (ISO) визначило якість як сукупність якостей і характеристик продукції або послуг, які надають їм здатність задовольняти обумовлені потреби. Отже, якість готельного обслуговування – це сукупність властивостей гостинних послуг, процесів і умов обслуговування по задоволенню обумовлених або передбачуваних потреб гостей під час їх відпочинку, подорожей та інших складових споживання.

В основі якості, як відмітив видатний американський економіст А. Фейгенбаум, закладений досвід споживача, накопичений їм при експлуатації виробів або використанні послуг. Якість вимірюється по відношенню до її вимог, обумовленим або необумовленим, свідомим або просто відчуваемим, технічно виконуємим або повністю суб'єктивним, але завжди зазнаючими змін.

Таким чином, *якість – це сукупність властивостей продукції або послуг, які здатні задовольнити обумовлені або передбачувані потреби.*

Також якість може розглядатися як технічне або функціональне. *Технічна якість* – це те, з чим залишився гість після взаємодії з співпрацівниками. Наприклад, технічна якість – це номер в готелі, страва в ресторані, приємне освітлення, оригінальний інтер'єр тощо. Для конкурентоспроможності необхідно не тільки створити продукт тієї властивості яка потрібна споживачу, але і реалізувати високу якість системи того, як готель пропонує гостям свої послуги – системи підтримки продукції. *Функціональна якість* – це процес надання послуг. Функціональна якість – якби надає додаткову цінність технічній якості. Наприклад, поселення в готель представляє собою функціональну якість, яка може покращити враження від готелю, який не зовсім виправдовує очікування гостей. В той же час, якщо функціональна якість не на вищому рівні, то навіть найкраща кімната готелю не зможе змінити почуття розчарування і досади яке з'явилося у гостей.

Іншою стороною якості є його суспільна, етична властивість. Суспільна якість розглядається як якість переконання, яке не може бути оцінене споживачем до надання послуг, і часто не можливо оцінити його після отримання послуги. Наприклад, деякі менеджери готелів не знають розташування її протипожежних систем. Інші знають, але не вважають за потрібне навчити своїх підлеглих. Цей недолік не буде мати ніякого впливу на гостей, доки не виникне пожежа. Етичний аспект якості – це відповідальність готелю при розробці і наданні послуг таким чином, щоб їх властивості виключали можливість заподіяти шкоду і не створювали загрози життю і здоров'ю споживачів.

Показники якості – це кількісна характеристика одного або декількох властивостей продукції, які обумовлюють її якість. Показники якості поділяють на наступні групи:

1. Показники призначення.
2. Показники надійності.
3. Показники технологічності.
4. Ергономічні показники.
5. Естетичні показники.
6. Показники стандартизації і уніфікації.
7. Патентно-правові показники.
8. Економічні показники.

9. Критичні показники.

Наведена структура показників якості продуктів в повній мірі може бути застосована при оцінюванні якості послуг. Однак послуги – специфічний вид продуктів праці, який відрізняється великим різновидом і неоднорідністю. Що не дозволяє створити прийнятну класифікацію показників якості послуг так, щоб її можна було застосувати при оцінюванні якості будь-якого виду послуг.

Саме від того, в якій ступені фактична якість послуги буде відповідати даному іміджу, і буде залежати, як «оцінить її якість гість», залишиться він постійним клієнтом даної фірми чи в майбутньому звернеться до її конкурентів. Все це необхідно враховувати, оцінюючи якість послуги при її розробці і удосконаленню. Показники якості необхідні для аналізу і плануванні рівня якості продукції і визначення її конкурентоспособності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко М.Г. Організація готельного господарства / М.Г. Бойко, Л.М. Гопкало. – Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2006. – 447 с.
2. Ляпина И.Ю. Индустриальная база гостиниц и туристических комплексов / И.Ю. Левчук, Т.Л. Игнатьева, С.В. Безрукова. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 272 с.

УДК 338.48;796.5 (711.3.712.23),(504.54.062.4)

*Пахлавон Усупжонов, Дилмурод Усмонов, Муродали Тожибоев,
Жохонгир Маткаримов, Илхом Мамаджанов
(Андижан, Узбекистан)*

АНДИЖОН ВИЛОЯТИДА ЭКОТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР

Ушбу мақолада экологик туризмнинг мазмуни ва моҳияти очиб берилиб, бугунги кунда Андижон вилоятида туризм соҳасининг ривожланиши ҳолати таҳлил қилинган ва истиқболда экологик туризмни ривожлантириши бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: туризм, экологик туризм, экотуристтик зоналар, рекреацион ресурс, экотуристтик маршрутурлар.

В данной статье раскрывается суть и понятие экотуризма, анализировано нынешнее состояние сферы туризма в Андижанской области и даны рекомендации по дальнейшему развитию экологического туризма.

Ключевые слова: туризм, экологический туризм, зоны экотуризма, рекреационные ресурсы, маршруты экотуризма.

The article elaborates on the meaning and concept of ecotourism, and also, the current condition of tourism sector of Andijan region is analyzed and recommendations are given for further development of ecological tourism.

Key words: tourism, ecological tourism, ecotourism zones, recreational resources, ecotourism routes.

Дунё ҳўжалиги таркибида энг жадал суръатларда ривожланиб бораётган иқтисодиёт соҳаларидан бири туризмдир. Ўзбекистон минтақаларида туризмни, хусусан, экотуризмни ривожланишида аввало сайёҳлик имкониятларининг мавжудлиги катта ўрин тутсада, бундан ташқари ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа омиллар ҳам экотуристтик ҳамда туризм юксалиши ва истиқболида муҳим аҳамиятга эгадир. Мамлакатнинг экотуристтик, туризм соҳасининг ривожлантириши ва келажакда жаҳон андозалари даражасида сайёҳлик

індустріясини йўлга қўйиш учун ташкилий асосларини яратиш талаб этилди.

Бу борада мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб қонунлар ва ҳуқуқий нормалар яратиш шарт-шароитлари туғилди. Республикада экотуристтик ва туризмни ривожлантириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 8-августдаги «Сайёҳлик ташкилотлари фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида», 1999 йил 20 августда эса «Туризм тўғрисида»ги қонунлар қабул қилиниши алоҳида моҳиятга эгадир. Ушбу қонунлар Республикада йирик туризм индустриясини ва унга хизмат қиладиган инфратузилмани вужудга келтириш учун имкон туғдирди (Аҳмедов, 2003).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 1- феврал куни "Мамлакатимизда туризм соҳасини янада ривожлантириш ва туризм хизматлари экспортини оширишни таъминлашга қаратилган аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш" га бағишлаб ўтказилган йиғилишида ҳам минтақаларда экотуризмни ривожлантириш масалаларига кенг эътибор қаратилди. Шунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Худудларда туризм ва экотуризмни ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида"ги қарори негизида Андижон вилоятида ҳам ушбу соҳани ривожлантириш мақсадида, вилоят ҳокимлигининг "2017-2021 йилларда Андижон вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш" дастури тўғрисидаги қарори қабул қилиниб, вилоятга келадиган сайёҳларга жаҳон андозаларига мос келадиган маиший ва маданий шарт-шароитлар яратиш юзасидан бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Андижон вилоятига ташриф буюраётган сайёҳлар, асосан маҳаллий ҳисобланиб, Наманган, Фарғона, Тошкент, Самарқанд ва бошқа вилоятлардан келади. Баъзан вилоятдаги археологик топилмаларни ўрганиш мақсадида Хитой, Хиндистон ва бошқа чет эллик сайёҳлар ҳам ташриф буюришади. Чет эллик сайёҳларнинг ишончини оқлаш, хавфсизлигини кафолатлаш, сиёсий вазиятни тўғри талқин этиш бевосита халқаро сайёҳликнинг ўсиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин вилоят экотуризми ва экотуристтик истиқболини белгилаш, келажакда сайёҳликни юксалтириш ва сайёҳлар оқимини ошириш турли хил шарт-шароит, ички ва ташқи вазиятга боғлиқ .

Андижон вилоятининг географик ландшафти жуда ўзига хос бўлиб, нафақат чет эллик сайёҳларни, балки ички сайёҳларни ҳам ўзига жалб қиладди. Лекин сайёҳлар қатнови анча суст кўрсаткичларда. Шу ўринда айтиш жоизки, сайёҳлар экспорт қиладиган етакчи давлатлар қизиқишини ўрганиш ва сайёҳлар оқимини янада кўпроқ жалб қилиш йўлларини топиш вилоятда экотуризмни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Экотуризм тараққиёти, яъни сайёҳлар оқимини кенгайтириш иқтисодий тармоқлари, қурилиш, транспорт, савдо ва бошқаларни ривожланишига сабаб бўлади. Бинобарин, туризм инфратузилмасини ташкил қилиш бир вақтда ҳар-хил хизматлар соҳасини ривожлантиришни ҳам талаб қиладди. Масалан, меҳмонхона хўжалиги, ресторанлар ва озиқ-овқат корхоналари, совғабоп буюмлар ишлаб чиқариш, коммунал ҳамда маиший корхоналар сайёҳлар учун хизмат кўрсатишнинг мажмуали соҳасидир. Шундай қилиб, экотуризм аслида дам олишдан иборат бўлиб, сайёҳларга хизмат қилиш билан боғлиқ тармоқларни ҳам камраб туради. Дарҳақиқат, вилоятда экотуризмни ташкил этиш ва ривожлантириш барча соҳаларининг иқтисодий ўсишига, аҳолининг бир қисмини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш ҳамда экотуристтик объектларини қайтадан қуриш, таъмирлаш ва кенгайтиришни тақозо этади.

Андижон вилоятида экотуризмни юксалтиришда сайёҳлар айрибошлашни яхши йўлга қўйиш энг катта муаммолардан ҳисобланади. Шу ўринда маҳаллий ва халқаро сайёҳларни минтақалар бўйича худудий тақсимланишида сайёҳлик корхоналари ва ташкилотларининг ҳамкорликда иш олиб бориши аҳамиятлидир. Вилоятга келадиган сайёҳларнинг сонини ошириш ва жаҳон андозалари талабида хизмат кўрсатишни ташкил этиш минтақа туризмнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Бунинг учун сайёҳлик билан шуғулланувчи ўрта, кичик туристик фирма ва корхоналар фаоллигини ошириш, сайёҳлар талабини ўрганиш каби муаммоларни ҳал қилиш талаб этилади.

Ўрганишлар шуни кўрсатадики вилоятда экотуристтик объектлар баландлик

минтақаланиш қонуниятига кўра жойлашган. Бунга мисол қилиб тоғли, адирли, чўлли ҳудудларни олишимиз мумкин. Шу жиҳатдан экотуристтик объектлар ўзининг ландшафт хусусиятлари ва табиий шароитига кўра қулайлиги билан ажралиб туради. Лекин баъзи бир экотуристтик объектларга олиб борадиган транспорт йўлларнинг ноқулайлиги, экотуристтик инфратузилманинг ривожланмаганлиги сайёҳлар оқимининг келишига акс таъсир кўрсатмоқда. Бундай муаммоларни ҳал қилиш учун шаҳарда фаолият кўрсатаётган туристик корхона ва фирмалар қизиқишини ошириш, шаҳар ҳокимлиги томонидан уларга имкониятлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, вилоятнинг қишлоқ жойларида яшайдиган аҳолининг ҳам қисқа муддатли сўровномалар ўтказиш, хоҳиш ва истакларини ўрганиш муҳимдир.

Андижон вилоятида экотуризмни олдида турган энг муҳим муаммолардан яна бир қисқа муддатли сайёҳликни ташкил этиш масаласидир. Чунончи Андижон вилояти республикада энг аҳолиси зич жойлашган ҳудуд ҳисобланиб, аҳолининг асосий ишчи қатлами жисмоний ва ақлий меҳнат қилиши натижасида толиқади ва дам олишга эҳтиёж сезади.. Бинобарин, аҳолининг меҳнат қобилиятини ошириш, руҳан тетиклаштириш, аввало туристик саёҳатлар ва айни пайтда сайёҳлик хизматини қай даражада ташкил этиш билан боғлиқдир.

Саёҳатлар узок (меҳнат таътили) ва қисқа (хафтанинг дам олиш кунлари ва ишдан бўш вақтлари) муддатли бўлади. Демак, узок муддатли саёҳатлар пайтида инсон ўз саломатлигини тиклаши, хордиқ чиқариши, гўзал ва такрорланмас жойларни томоша қилиши, бевосита аниқ маршрутлар ва йўлланмалар асосида ташкил этилади. Қисқа муддатли саёҳатлар эса дам олиш кунлари ёки иш юзасидан бирор жойда, ўлкада, мамлакатда бўлиш пайтида билвосита саёҳатнинг ушбу турида иштирок этишидир. Вилоятда экотуризмни истиқболини белгилашда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг қисқа муддатли саёҳатларини ташкил этиш катта аҳамиятга эга. Андижонда шаҳар аҳолиси дам олиш кунлари ва ишдан бўш пайтларида Ширмонбулоқ Имомота ва бошқа жойларга дам олишга чиқишади. Бу хусусида шаҳар аҳолисининг қисқа муддатли дам олишни ташкил этиш учун катта имкониятлар мавжудлигини билдиради.

Ўзбекистон “Швецария”си номини олган Хонобод, Ширмонбулоқ каби дам олиш ва даволаниш ҳудудлари нафақат республикада, балки бутун дунёга машҳур.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда Андижон вилоятида экотуризмни ривожлантириш учун, бизнингча қуйидаги муаммоларни ҳал этиш лозим:

– Андижон вилоятининг экотуристтик ҳаритасини тузиш, уни белгиланган маршрут асосида ташкил этиш;

– вилоятда экотуризм соҳасида фаолият кўрсатаётган тадбиркорларга амалий ёрдам бериш, ҳорижий ҳамкорларни топиш, ҳуқуқий маслаҳат ва услубий ёрдам кўрсатиш, дунё мамлакатларида ўтказиладиган сайёҳлик ярмаркаларида қатнашиш ва ушбу ярмаркаларни вилоятда ўтказишни ташкил этиш;

– миллий анъаналарни намоён этувчи маҳалла ва чойхоналар ҳамда қадимий меъморчилик усуллари сақланиб қолган уйларни аниқлаш ва туристик маршрутларга киритиш;

– вилоят ҳудудидаги рекреацион ва туристик объектларга борувчи йўлларни таъмирлаш ва ободончилик ишларини олиб бориш;

– юқори малакали кадрлар тайёрлаш;

– вилоят ҳудудидаги тоғларнинг экотуристтик имкониятлари ҳамда сайёҳлик йўналишларини аниқлаш, туманлардаги тарихий обидалар, зиёратгоҳлар, дам олиш масканларини ўрганиш;

– Андижон шаҳридаги «Жомъе масжиди», Боғишамол ҳудудидаги “Бобур” истироҳат боғи, Мархамат туманидаги «Минг тепа» тарихий ёдгорликлари, Хўжаобод туманида «Имомота», Жалақудуқ туманидаги «Қутайба ибн Муслим» қадамжолари ва Булоқбоши туманидаги «Ширмонбулоқ» ҳамда Хонобод шаҳрининг рекреацион ҳудудларини сайёҳлик маршрутларига киритиш.

– Андижон вилоятидаги мавжуд экотуристик ва туристик объектларини реклама қилиш, жумладан уларни ривожланган давлатларга оммавий тадбиқ этиш ва ҳоказо.

Демак Андижон вилояти экотуристик ва туризмни юксалтириш ҳамда мавжуд муаммоларнинг ечими вазирликлар, вилоят ҳокимлиги ҳамда «Ўзбектуризм» миллий компанияси ҳамкорлигида барча муаммоларнинг таркибий жиҳатларини қамраб олган ҳолда амалга ошириши лозимдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Усмонова Р. Қашқадарё вилояти геотизимларидан экотуристикда фойдаланишини оптималлаштириш. География фан. ном. илмий даража. олиш учун дисс. Автореф. – Т., 2001. – 23 б.
2. Усмонов М. Р, Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари (Самарқанд вилояти мисолида). География фан. илмий даража олиш учун дисс. автореф. – 2003. – 22 б.
3. Усмонов М. Р. Самарқанд туризми ривожланишида ўрта ва кичик корхоналарини аҳамияти. Кичик ва ўрта бизнесда менежмент муаммолари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд, 2002. – Б. 179-180.
4. Қурбонниёзов Р., Саъдуллаев А., Абирқулов К. Иқтисодий экология асослари. – Т., 1999. – 160 б.
5. Ниғматов А., Шомуротова Н., Холов Ё. Экотуризм асослари. – Тошкент, 2013.
6. Назаровнинг А. А. Наманган вилоятида экотуризмнинг ривожлантиришнинг ҳудудий жиҳатлари. – Наманган, 2016.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

УДК 331.108.1(574)

*Жаньл Касенова
(Астана, Казахстан)*

УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье приведены принципы управления персоналом в государственной службе Республики Казахстан. Статья посвящена также новой модели государственной службы согласно Плану нации «100 конкретных шагов».

Ключевые слова: корпус «А», кадровый резерв, конкурсный отбор, ротация.

The article describes the principles of personnel management in the public service of the Republic of Kazakhstan. The article is also devoted to a new model of the civil service according to the Plan of the Nation "100 concrete steps".

Key words: building "A", personnel reserve, competitive selection, rotation.

Управление персоналом рассматривается как один из механизмов реализации кадровой политики субъекта управления, система организационных, социально-экономических, психологических, нравственных и иных имеющих нормативно-правовую основу мероприятий, обеспечивающих рациональное использование способностей человека как в его собственных интересах, так и в интересах организации.

Специфика государственной службы в Республике Казахстан обуславливает ряд требований к государственному служащему, в частности: нейтральность, беспристрастность, строгая дисциплина, законопослушность. Его деятельность протекает в рамках нормативных правовых актов. Это во многом и предопределяет характеристику управления персоналом в государственной службе.

Несмотря на многогранность практики управления персоналом, отметим некоторые наиболее существенные его черты.

Управление персоналом можно рассматривать и как внутреннее качество системы (государственной службы), основными элементами которой являются субъект – управляющий элемент (руководитель органа государственной власти и кадровая служба этого органа) и объект – управляемый элемент (персонал органа государственной власти), постоянно взаимодействующие на началах самоорганизации.

Система управления персоналом органов государственной власти состоит из следующих компонентов:

- организационной структуры управления персоналом государственной службы;
- системы работы с персоналом государственной службы;
- нормативно-правовой базы управления персоналом;
- информационно-методического обеспечения системы управления персоналом;

Новая модель государственной службы Республики Казахстан остается смешанной, включает в себя элементы карьерной и позиционной моделей государственной службы.

Вместе с тем, в новой модели государственной службы согласно Стратегическому плану развития Республики Казахстан до 2020 года четко прослеживается корпусная вертикаль: политические государственные служащие, управленческий корпус "А" и исполнительный корпус "Б" административной государственной службы.

В корпус политических государственных служащих включены служащие, формирующие государственную политику, осуществляющие руководство отраслью (сферой)

государственного управления, определяющие стратегические направления государственного развития в соответствующей сфере, а также служащие, назначение которых носит политико-определяющий характер.

В состав политических государственных должностей отнесены следующие должности: первые руководители центральных государственных органов, органов, непосредственно подчиненных и подотчетных Президенту Республики Казахстан, их заместители, акимы областей, столицы и города республиканского значения и их заместители, а также ряд государственных должностей, перечень которых определен Президентом Республики Казахстан.

В новой модели в структуре административной государственной службы сформирован управленческий корпус "А", обеспечивающий реализацию политики, формируемой политическими государственными служащими, и взаимосвязь между принятием стратегических решений и их исполнением.

Назначения на административные должности управленческого корпуса "А" осуществляются исключительно из кадрового резерва, для обеспечения эффективности его использования предусмотрена правовая норма, предусматривающая обязательность нахождения кандидата в кадровом резерве корпуса "А".

Формирование политического кадрового резерва и кадрового резерва управленческого корпуса "А" административной государственной службы обеспечиваются Национальной комиссией по кадровой политике при Президенте Республики Казахстан на основе предложений государственных органов и акимов областей, столицы, города республиканского значения.

Состав и положение Национальной комиссии по кадровой политике определены Президентом Республики Казахстан.

Отбор в управленческий корпус "А" административной государственной службы проводится на основе постоянного рекрутинга из числа государственных служащих, отнесенных к исполнительному корпусу "Б", зарекомендовавших себя в качестве профессионально компетентных и эффективно работающих сотрудников.

Расширение имеющегося кадрового потенциала и открытость системы государственной службы обеспечиваются за счет так называемого механизма "социального лифта". Данный механизм позволил профессионально подготовленным кадрам, не являющимся государственными служащими, но занимающими руководящие должности в организациях государственного и частного сектора, участвовать в конкурсном отборе для включения в кадровый резерв корпуса "А".

Критерии для зачисления в политический кадровый резерв и кадровый резерв управленческого корпуса "А" определены отдельным нормативным правовым актом по представлению уполномоченного органа по делам государственной службы.

К кандидатам для поступления в управленческий корпус "А" применяется оценка профессиональных и личностных компетенций, значимых для эффективного исполнения государственным служащим функциональных обязанностей на управленческой должности.

Механизмами конкурсного отбора в кадровый резерв управленческого корпуса "А" административной государственной службы стали проведение тестирования на основе профессиональных и личностных компетенций, а также профессионально ориентированного собеседования и экзаменов.

Для формирования эффективного механизма, обеспечивающего при смене руководителя государственного органа, занимающего политическую должность, стабильность работы административных государственных служащих и внутриведомственную преемственность, установлен срок пребывания государственного служащего в должности корпуса "А".

Назначение на должность и освобождение от должности служащего управленческого корпуса "А" согласовывается уполномоченным органом по делам государственной службы

на основании решения Национальной комиссии по кадровой политике при Президенте Республики Казахстан.

Одной из пяти институциональных реформ в программе Президента Республика Казахстан от 20 мая 2015 года «План нации – 100 конкретных шагов» является формирование современного государственного аппарата. В них четко прописаны 15 шагов, реализация которых приведет к формированию такого аппарата.

1. Модернизация процедуры поступления на государственную службу. Поступление на службу должно начинаться с низовых должностей.

2. Отбор кандидатов на низовые должности и дальнейшее карьерное продвижение должны осуществляться на основе компетентностного подхода.

3. Централизация процедуры отбора впервые поступающих на государственную службу за счет усиления роли Агентства по делам государственной службы и противодействию коррупции Республики Казахстан. Внедрение трехступенчатой системы отбора.

4. Обязательный испытательный срок для впервые поступивших на государственную службу по формуле 3 + 3 (рубежный контроль соответствия через три месяца и через шесть месяцев соответственно).

5. Повышение оплаты труда государственных служащих в зависимости от результатов деятельности.

6. Переход на оплату труда по результатам:

для госслужащих – выполнение годовых индивидуальных планов;

для госорганов – выполнение стратегических планов; для министров и акимов – специальные индикаторы качества государственных услуг, качества жизни, привлечения инвестиций; для членов Правительства – интегральные макроэкономические индикаторы.

7. Введение региональных корректирующих коэффициентов к должностному окладу государственных служащих.

8. Обязательное предоставление служебного жилья ротируемым госслужащим на период исполнения должностных обязанностей без права приватизации.

9. Законодательное закрепление системы регулярного обучения госслужащих, повышение квалификации не реже одного раза в три года.

10. Переход на конкурсный отбор для карьерного продвижения государственных служащих. Укрепление принципа меритократии за счет выдвижения на вышестоящие должности корпуса «Б» только по конкурсу из числа госслужащих, занимающих нижестоящие должности.

11. Допуск к работе на госслужбе для зарубежных менеджеров, отдельных специалистов из частного сектора и граждан Республики Казахстан – сотрудников международных организаций. Их назначение может осуществляться по особым требованиям и отдельному перечню должностей. Этот шаг делает государственную службу открытой и конкурентоспособной системой.

12. Внедрение новых этических правил. Разработка нового Этического кодекса госслужбы. Введение должности уполномоченного по вопросам этики.

13. Усиление борьбы с коррупцией, в том числе с разработкой нового законодательства.

Создание в Агентстве по делам госслужбы и противодействию коррупции антикоррупционного спецподразделения для системного предупреждения и профилактики коррупционных правонарушений.

14. Принятие нового Закона о государственной службе, распространяющегося на служащих всех государственных органов, в том числе и правоохранительных.

15. Проведение комплексной аттестации действующих государственных служащих после принятия нового закона о госслужбе, усиления квалификационных требований и внедрения новой системы оплаты труда.

Если говорить о модернизации процедуры поступления на государственную службу, то международный опыт показывает, что основой государственной службы является

меритократія – система, оснований на личних заслугах государственного служащего, включающая в себя обязательный конкурсный отбор при поступлении на государственную службу и продвижении по ней; правовую и социальную защиту государственных служащих; равную оплату труда за выполнение равнозначной работы; поощрение государственных служащих, достигающих эффективных результатов в своей деятельности; постоянное обучение государственных служащих в целях улучшения результатов их деятельности.

В соответствии с Планом Нации «100 конкретных шагов», в рамках 15 шагов по формированию профессионального, автономного государственного аппарата, Агентством по делам государственной службы и противодействию коррупции Республики Казахстан принят новый Закон «О государственной службе», в котором нашли отражение основные механизмы внедрения принципа меритократии, усиления мотивации и повышения профессионального уровня персонала государственных органов.

Данный Закон нацелен на обеспечение открытого конкурсного отбора, карьерное продвижение на основе компетентности, установление оплаты труда по результатам.

Таким образом, новый закон закрепил в себе новые подходы в государственной службе и продолжит действующие правоотношения в данной сфере, повысит профессионализм государственных служащих, что приведет к более эффективной работе государственного аппарата.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года «План нации – 100 конкретных шагов» // «Казахстанская правда» № 92 (27968) от 20 мая 2015 года
2. Концепции новой модели государственной службы Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 года № 119 // "Казахстанская правда" от 30.07.2011 г., № 238-240 (26659-26661)
3. О некоторых вопросах оценки деятельности административных государственных служащих / Приказ Председателя Агентства по делам государственной службы и противодействию коррупции от 29 декабря 2016 года № 110
4. Библиофонд. [Электронный ресурс]. – URL: <https://bibliofond.ru/id=493337> (дата обращения 26.02.2018 год)

УДК 711.1

*Юрій Чепелевський
(Львів, Україна)*

ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається пріоритети та значення основних складових містобудівної діяльності. Визначені сучасні умови, які повині бути враховані при здійсненні містобудівної діяльності.

***Ключові слова:** містобудування, суб'єкти та об'єкти містобудівної діяльності, розвиток, планування, умови розвитку.*

The article considers the priorities and values of the main components of urban development activities. The present conditions are defined, which must be taken into account the implementation of urban development activities.

***Key words:** urban planning, subjects and objects of urban development, development, planning, conditions of development.*

В епоху становлення ринкових відносин проблеми містобудування України визначаються соціально-економічними, політико-правовими, функціонально-територіальними, екологічними факторами і умовами інвестиційного процесу, суттєвими змінами в структурі суб'єктів містобудівної діяльності і їх взаємозв'язків, а звідси – зміни акцентів і концепції містобудівного управління, що направлені на обґрунтованість містобудівних рішень, підвищення якості містобудівної дисципліни. Відповідно, змінюються й перерозподіляються ролі, задачі й функції кожного з учасників процесу містобудівного розвитку. Закономірно посилення значення соціально-економічних, екологічних прогнозів розвитку міст. У цій ситуації виняткове значення здобуває містобудівне планування як основний етапу процесу управління територіальним розвитком міста, істотно підвищується дієвість і ступінь реалізації містобудівних рішень, зростає значення комплексу проектно-планувальних робіт – схем і проектів районного планування, генеральних планів, проектів детального планування, як основних документів, що повинні визначати і вирішувати органічно й у найбільшій мірі проблеми галузевого і територіального планування – комплексне розміщення населення, виробництва, елементів соціальної й інженерної інфраструктури [2, с. 24].

Містобудування визначається, як цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури.

У сучасній вітчизняній і закордонній містобудівній теорії і практиці накопичений великий досвід проектування містобудівних об'єктів різного виду і масштабу. Разом з тим цей же досвід свідчить про те, що прийняті рішення часто залишаються нездійсненими. Розвиток об'єктів істотно відхиляється від намічених програм, темпи їх не відповідають передбаченим програмам, соціально-економічна і функціонально-планувальна структури міст розвиваються в непередбачених напрямках. Особливістю територіально-планувального розвитку містобудівних об'єктів (міст, селищ, системи розселення) є те, що він здійснюється в умовах постійних обмежень – фінансових, економічних, екологічних, технічних, ресурсних (територіальних, водних, енергетичних, трудових та ін.) і пошук оптимальних рішень завжди пов'язаний із пошуком компромісів [3, с. 11].

Об'єктами містобудування є: територія України та території її адміністративно-територіальних одиниць; функціональні території (зони) адміністративно-територіальних одиниць (сельбищні, виробничі, рекреаційні, комунальні, охорони нерухомої культурної та природної спадщини та інші); будинки і споруди, їх комплекси; комунікації та споруди інженерної і транспортної інфраструктури.

Суб'єктами містобудування є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

В сучасних умовах при здійсненні містобудівної діяльності повинні бути враховані:

- розробка містобудівної документації, проектів конкретних об'єктів згідно з державними стандартами, нормами і правилами, архітектурно-планувальними завданнями і технічними умовами;
- розміщення і будівництво об'єктів відповідно до затверджених у встановленому порядку містобудівної документації та проектів цих об'єктів;
- збереження і відновлення пам'яток архітектури і містобудування, природного ландшафту та охорона навколишнього середовища;
- урахування законних інтересів та вимог власників або користувачів земельних ділянок та будівель, що оточують місце будівництва;

– інформування через засоби масової інформації громадян про плани перспективного розвитку територій і населених пунктів, розміщення важливих містобудівних об'єктів;
– участь громадян, об'єднань громадян в обговоренні містобудівної документації, проектів окремих об'єктів і внесення відповідних пропозицій до державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій.

Отже, перехід до ринкової економіки, різноманітних форм власності на землю та платного характеру її використання різко підвищує значення містобудівних документів як однієї з найважливіших ланок у механізмі регулювання земельних відносин у місті, узгодження приватних і громадських інтересів. Необхідність формування міської території як системи з великою кількістю ділянок і споруд на відносно обмеженому просторі завжди супроводжується виникненням найрізноманітніших ситуацій, на розв'язання яких спрямована містобудівна діяльність. Загальна сутність проблемних ситуацій – схрещення інтересів різних землекористувачів, їх містобудівне вирішення – це або узгодження інтересів за рахунок створення інтегрованих планувальних структур, або вибір взаємовиключних можливостей використання території, тобто створення монофункціональних планувальних структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головач В. Проблеми містобудування / В. Головач // Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – № 7. – С. 13-24.
2. Дідик В., Павлів А. Планування міст / В. Дідик, А. Павлів. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 412 с.
3. Квасніцька О. Містобудівне законодавство України: проблеми та перспективи розвитку // О. Квасніцька / Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 7. – С. 12-15.

УДК 351.86(477)

Інна Шевчук
(Хмельницький, Україна)

ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Проаналізовано погляди на визначення державної політики та визначено необхідність захисту національної безпеки в економічній сфері як основи економічної могутності держави. Виокремлено пріоритетні напрямки державної політики у зазначеній сфері з акцентом на необхідність утвердження України як повноцінного партнера господарських відносин на міжнародній арені.

Ключові слова: державна політика, національна безпека, економічна сфера, захист національних інтересів.

The views on the definition of state policy are analyzed and the necessity of protection of national security in the economic sphere as the basis of the economic power of the state is determined. The priority areas of the state policy in this field are highlighted with the emphasis on the necessity of the establishment of Ukraine as a full-fledged partner of economic relations in the international arena.

Key words: state policy, national security, economic sphere, protection of national interests.

Перед визначенням пріоритетів державної політики щодо захисту національної безпеки слід визначитись із визначенням, що ж являє собою «державна політика».

Окремі науковці визначають державну політику «як засіб, що дозволяє державі досягнути певної мети в конкретній галузі, використовуючи правові, економічні, адміністративні методи впливу, спираючись на ресурси, які є в її розпорядженні» [2, с. 63].

Однак у визначенні поза увагою залишились соціальні методи, оскільки категорія «управління» завжди пов'язана із людьми.

Бакуменко В. та Надолішній П. категорію «державна політика» визначають як напрям «діяльності держави щодо визначення та досягнення соціально значущих цілей розвитку суспільства чи його окремих сфер» [1, с. 35].

Колектив авторів Енциклопедичного словника-довідника «Державне управління» трактує державну політику як «дії системи органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямками, принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності» [2, с. 144-145]. Погоджуємося із авторами вищенаведеного визначення та разом з цим хочемо зазначити, що лише системна робота та організованість й логічність процесу реалізації державної політики забезпечить оптимальні результати та соціально-економічний розвиток суспільства.

Що стосується національної безпеки, то актуальність державної політики саме в цьому напрямку не викликає заперечень. В Законі України «Про основи національної безпеки України» визначені потенційні та реальні загрози національній безпеці України в економічній сфері [4]. Саме тому держава має виробити чітку позицію щодо політики в економічній сфері, оскільки безпека в економічній сфері є базисом, основою ефективного функціонування інших елементів національної безпеки держави. Наразі вітчизняна економіка функціонує неефективно, як доказ цьому зростання зовнішнього та внутрішнього боргу держави, падіння рівня добробуту громадян, зниження інвестиційної привабливості, коливання валютного курсу, нестабільне положення національної грошової одиниці. Саме тому питання правильної політики в економічній сфері й чіткого визначення пріоритетних напрямів щодо захисту саме національної безпеки є першочерговим завданням держави. Зміни політико-економічні всередині держави та у міжнародній спільноті дають підстави виділити ряд пріоритетних напрямків державної політики щодо захисту національної безпеки з метою посилення захисту та ефективності процесів в економічній сфері, а саме:

- 1) позбавлення економічної та політичної залежності України від економік й політичної волі інших країн та формування іміджу повноцінного члена міжнародної спільноти;
- 2) вироблення чіткої зовнішньополітичної позиції;
- 3) захист національних інтересів в частині збереження цілісності та недоторканності державних кордонів, державного суверенітету та недопущення втручання у внутрішні процеси країни;
- 4) модернізація національної економіки та зменшення залежності від міжнародної економічної допомоги;
- 5) перехід від «залишкового принципу фінансування» соціальної сфери до максимального задоволення потреб населення й підвищення рівня життя.

Таким чином, полівекторність політичних та економічних процесів вимагає від України забезпечення ефективного функціонування вітчизняної економіки та прикладення максимальних зусиль щодо зайняття гідної по праву позиції рівноправного партнера і субекта міжнародних відносин, що можливо при правильному напрямку розвитку держави, реалізації державної політики захисту державних інтересів й спроможності захищати власні кордони.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко В. Д., Надолішній П. І. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. пос. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003. – 256 с.
2. Державне управління : словн.-довід. / уклад. В. Д. Бакуменко ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / [укл. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
4. Закон України «Про основи національної безпеки України»
URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

Зухрали Абдулхакимов, Шавкат Каримов
(Наманган, Узбекистан)

ИМПОРТ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫХ ПРОДУКТОВ В ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ПРОМЫШЛЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Развитие собственного производства импортозамещающей продукции, совершенствование ее структуры, диверсификация всего внешнеторгового оборота будут способствовать увеличению экономического роста и повышению благосостояния населения путем достижения качественных изменений в структуре экономики, повышения ее конкурентоспособности.

Ключевые слова: международная торговля, диверсификация импорто-замещающей продукции, модернизация, эффективное использование, номенклатуры экспортно-ориентированных продуктов, конкурентоспособность.

Development of own production of import-substituting products, perfection of its structure, diversification of the entire foreign trade turnover, will serve to increase economic growth and increase the welfare of the population by achieving qualitative changes in the structure of the economy, increasing its competitiveness.

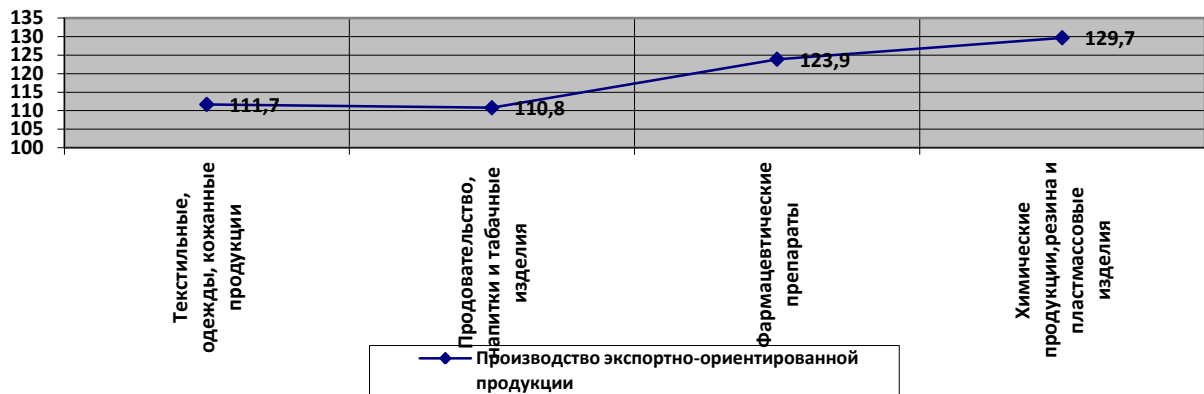
Keywords: International trade, Diversification of import substitution products, modernization, efficient use, nomenclature of export-oriented products, competitiveness.

Являясь членом международного сообщества, наша страна присоединилась ко многим организациям по всему миру и установила международную торговлю со многими странами. После достижения независимости, как и во всех областях и отраслях, были достигнуты большие успехи во внешне экономической деятельности. Диверсификация импорто-замещающей продукции, т.е., расширение производства продукции для удовлетворения потребностей отечественного сырья вместо импортной продукции, устранение доли отдельных видов продовольствия в общем импорте, снижает уровень чувствительности национальной экономики к негативным изменениям на внешних рынках. Уровень переработки местных сырьевых ресурсов, постепенно растет и готов углубить потребительские товары, предоставляемые расширить диапазон областей, особенно в текстильной, швейной и кожевенной промышленности, продуктов питания, напитков, табачных изделий, фармацевтические и лекарственные препараты, химические продукты, каучук и пластмассы максимальные темпы производства в промышленных секторах обрабатывающей промышленности.

В сферах поэтапного углубления уровня переработки отечественного сырья и расширения ассортимента готовых потребительских товаров, в первую очередь, в сферах текстильной, швейной и кожевенной продукции, продуктов питания, напитков и табачных изделий, фармацевтических препаратов и фармацевтических препаратов, химических продуктов, резины и пластмасс максимальные темпы производства в промышленных секторах обрабатывающей промышленности. «Диверсификация географии и номенклатуры экспортно-ориентированных продуктов, включая географию экспорта местных продуктов, увеличилась до 60 новых рынков. 877 новых предприятий, 140 промышленных предприятий и 737 региональных предприятий экспортировали и экспортировали 270 видов новых продуктов» [3].

Увеличился объем экспорта полиэтилена, меди, молибденовых изделий, грузовых автомобилей, фруктов и овощей, трикотажных тканей, хлопчатобумажных тканей и других продуктов. В связи с запуском Устюртского газохимического комплекса на основе месторождения Сургиль, в основном за счет увеличения экспорта пластмассовых изделий, экспорт значительно увеличил экспорт химической и химической продукции в 2016 году. В

то же время внедрение импортозамещающей продукции в нашей стране стало важной проблемой.

Рис. I. Производство экспортно-ориентированной продукции в Республике Узбекистан в 2016 году

Источник: Разработка авторов на основе информационно-аналитического бюллетеня «Экономика Узбекистана». год 2016

Ускоренное развитие транспортно-коммуникационной инфраструктуры, активная инвестиционная политика и привлечение иностранных инвестиций, создание необходимой деловой среды, уровень жизни населения, модернизация, техническое и технологическое обновление экономики и ее ведущих отраслей, диверсификация производства, и меры по обеспечению последовательного повышения качества. Реализация программ дальнейшей реформы, структурной перестройки и диверсификации экономики в 2015-2019 годах обеспечила высокие темпы роста валового внутреннего продукта на 7,8% в 2016 году. За последние 10 лет ВВП вырос более чем в 2 раза. В 2016 году Узбекистан занимает седьмое место среди 127 стран в рейтинге международной консалтинговой компании Focus Economics. В то же время существует достаточный потенциал для привлечения прямых иностранных инвестиций, и отсутствует эффективное использование. В результате, совместные предприятия, созданные на основе ряда иностранных инвестиций, прерваны. Таким образом, информация о неработающих совместных предприятиях с иностранными инвестициями в Узбекистане была отражена в 2016 году, при этом приостановлено 185 совместных предприятий.

Табл. I Неработающие совместные предприятия с иностранными инвестициями в Республике Узбекистан в 2016 году

Общая активность неработающих совместных предприятий	г.Тошкент	Тошкент	Самарканд	Наманган	Бухара	Жиззах
185	61	59	17	11	5	5

Источник: Разработка авторов на основе информационно-аналитического бюллетеня «Экономика Узбекистана». 2016 год

В Ташкенте было приостановлено 61 предприятий, 59 в Ташкентской области, 17 в Самаркандской области, 11 в Наманганской области, 5 в Бухарской области и 5 совместных предприятий в Джизакской области, что привело к снижению производства экспортной и импортозамещающей продукции.

Реализация следующих мер имеет решающее значение для обеспечения конкурентоспособности нашей продукции на мировом рынке:

– создание собственного производства импортозамещающей продукции поможет предприятиям снизить затраты на их производство и продажу;

– постійно вводять їх в результати досліджень змін зовнішнього ринку, перспективних ринків і конкурентів;

– широке використання сучасних моделей розвинутих країн транспортно-комунікаційних систем;

– скоротити транспортні витрати, відкрив нові транспортні коридори і так далі.

Необхідно розробити комплекс заходів по підвищенню якості продукції, виробленої на підприємстві, підвищити їх конкурентоспроможність і забезпечити її реалізацію. Продукти або послуги, призначені для виробництва імпортозаміщаючої продукції, повинні бути в першу чергу конкурентоспроможними. І тоді ми зможемо досягти їх ролі на ринках інших країн. Кожен бізнес і організація повинні углубляти маркетингові дослідження в своїй управлінській діяльності. Важливо, щоб вони розробляли маркетингові стратегії і вивчали ситуацію на ринку і здійснювали відповідні дії. На основі ринкового попиту і пропозиції, широкого кола побажань споживачів, можна виробляти необхідні товари на ринках цих країн і збільшувати обсяги експорту.

Таким чином, можна сказати, що створення власного виробництва імпортозаміщаючої продукції, покращення її структури і диверсифікація зовнішньоторгового обороту будуть сприяти збільшенню економічного зростання і покращенню благополуччя населення шляхом досягнення якісних змін в структурі нашої економіки, підвищення її конкурентоспроможності.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алласов, Н. Тухлиев. Рыночная экономика. Т.: Общие редакторы комсомола. 1991. С. 226.

2. Бекмуродов А.Ш., Гимранова О.Б., Шамшиева Н.Н. Популярная экономика: сущность и основные понятия. Научно-популярное издание. Т.: Экономика, 2009.

3. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетень. Год 2016.

УДК 336.22

*Дар'я Афанасьєва
(Дніпро, Україна)*

ОГЛЯД ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ НА ДВООКИС ВУГЛЕЦЮ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

У статті розглянуто сучасну проблему щодо забруднення атмосфери двоокисом вуглецю. Проаналізовано динаміку і порівняння показників екологічного податку у розрізі забруднення атмосфери. Окреслені напрями вдосконалення оподаткування екологічного податку, виходячи із поставлених проблем.

Ключові слова: екологічний податок, двоокис вуглецю, екологічне оподаткування, ставки екологічного податку, ліміти.

The article deals with the current problem of atmospheric pollution with carbon dioxide. The dynamics and comparison of indicators of environmental tax in the context of atmospheric pollution are analyzed. The directions of improvement of taxation of ecological tax are outlined, proceeding from the problems set.

Key words: environmental tax, carbon dioxide, ecological taxation, the environmental tax rates, limits.

Антропогенна діяльність людини має безпосередній вплив на навколишнє середовище, але цей вплив може супроводжуватися негативним ефектом та загрожувати життю та здоров'ю людини. Виробничо-господарська діяльність ставить на меті отримання прибутку

або надання послуг чи створення продукції для споживання, ігноруючи наслідки зазначеної діяльності. Екологічний податок є не тільки джерелом наповнення бюджету, але й стимулює до зниження забруднення навколишнього середовища. Крім цього, податок формує більш свідоме ставлення до природних ресурсів та змушує виробників створювати екологічно чисті підприємства. У світі обговорюється важлива проблема, пов'язана із діоксидом вуглецю (CO₂), що є причиною парникового ефекту. Країни світу, щоб зменшити викиди діоксиду вуглецю впроваджують економічні інструменти: податки на викиди, податки на енергію, торгівля квотами на викиди парникових газів.

Відповідно до Податкового кодексу України: «екологічний податок – загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року» [5]. Таким чином, визначення податку містить в себе його структуру.

Ставка екологічного податку на діоксид вуглецю в законодавстві виділена окремо у ст. 244 п. 243.4. Суб'єкти господарювання сплачують за викиди двоокису вуглецю 0,41 гривні за 1 тону. У табл. 1 відображено порівняння ставок на викиди двоокису вуглецю, порівняно із країнами світу [6]. Виходячи із зазначених даних, Україна має досить низьку ставку.

Таблиця 1

Ставка податку на діоксид вуглецю по деяким країнам світу

Країна	Ставка податку, US\$ на тону	Країна	Ставка податку, US\$ на тону
Швеція	126,26	Португалія	7,32
Ліхтенштейн	83,92	Колумбія	5,21
Фінляндія	66,28 і 62,01	Чилі	5
Норвегія	з 3,38 до 51,84	Латвія	4,81
Франція	32,61	Мексика	з 0,34 до 2,74
Данія	24,78	Японія	2,58
Ірландія	21,38	Естонія	2,14
Королівство Великої Британії	22,41	Польща	0,07
Словенія	18,5	Україна	0,01

За даними статистики України, впродовж 2004 по 2016 рр. відбувається зростання частки двоокису вуглецю у складі викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря. На рис.1. спостерігається поступове зростання цієї частки, найбільша якої припадає на 2016 рік і становить 4,89% до усіх викидів у атмосферу [2].

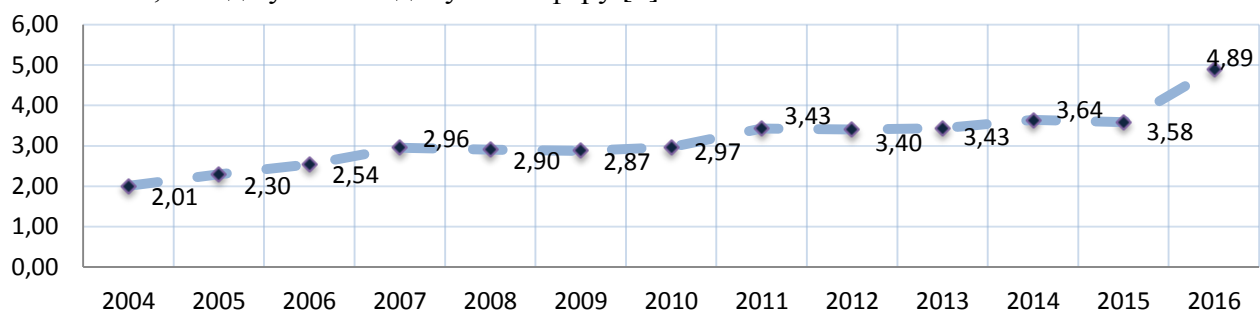

Рис. 1. Діоксид вуглецю у складі викидів у атмосферу, %

На відміну від багатьох країн світу, в Україні екологічний податок на забруднення атмосфери не виступає як бюджетоутворюючий, адже, відповідно до статистичних даних, що відображені на рис. 2., зазначений податок у доходах до бюджету країни коливається від 0,234 % до 0,545%, а частка до ВВП коливається від 0,060% до 0,131% [1,3]. На таку динаміку має вплив складна ситуація на сході країни та зникнення з переліку об'єктів оподаткування екологічним податком викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення.

Рис. 2. Динаміка частки екологічного податку на викиди в атмосферу в доходах до бюджету та ВВП України за 2013-2017 рр., %

Важливо відмітити думку Найденко О.Є. щодо оцінки впливу на навколишнє середовище: «у регіонах країни, де рівень життя досить високий, витрати на здійснення охорони навколишнього природного середовища можуть удвічі перевищувати розмір екологічного податку» [4, с. 631]. Таким чином, загальна ставка податку не є вирішенням екологічної проблеми не тільки із двоокисом вуглецю, а й забрудненням атмосферного повітря в цілому. Крім того, у Податковому кодексі України не зазначений ліміт щодо викидів, які пов'язані із двоокисом вуглецю, тобто ставка є стабільною, незалежно від кількості викидів: нормованих чи понад норми.

Отже, «історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть слугувати не тільки фіскальним джерелом, а й важливим інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів» [7, с. 36]. На нашу думку, для усунення зазначених негативних факторів з допомогою податкового механізму необхідно:

- ввести конкретні нормативи в Податковий кодекс України, щодо викидів двоокису вуглецю;
- впровадити диференціацію ставок залежно від регіону, оскільки забруднення території країни є нерівномірним;
- надавати пільги, субсидії для заохочування підприємств до більш екологічного виробництва;
- зменшити оподаткування господарських операцій, що пов'язані із продажем чи придбанням екологічної техніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валовий внутрішній продукт України за 2013-2017 рр. [Електронний ресурс] // Державна служба статистики. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2003/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/arh_vvp_kv.html.
2. Викиди забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря за 2004-2016 [Електронний ресурс] // Державна служба статистики. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Виконання Державного бюджету за 2013-2017 рр. [Електронний ресурс] // Державна казначейська служба України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>.

4. Найденко О.Є. Проблеми екологічного оподаткування та шляхи їх вирішення / Найденко О.Є. // Економіка і суспільство. – 2017. – №8. – С. 627–632.

5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. – Назва з екрана.

6. Carbon Pricing Watch 2017 [Електронний ресурс] // World Bank and Ecofys. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26565>.

7. Баранник Л.Б. Державна податкова політика в Україні в контексті нової парадигми розвитку / Л. Б. Баранник, Ж.В. Піскова // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). Науковий журнал. – К.: НАУ, 2016. – №1. – С. 36-42.

Науковий керівник: доктор економічних наук, професор Баранник Л.Б.

*Наргиза Бабаева
(Коканд, Узбекистан)*

АКТИВИЗАЦИЯ РОЛИ БАНКОВ НА ФОРМИРУЮЩИХСЯ ФОНДОВЫХ РЫНКАХ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ

В данной статье автором рассматриваются предпосылки активизации деятельности банков на фондовых рынках стран. Предлагаются основные формы участия банков в привлечении иностранных инвестиций.

Ключевые слова: эмитент, инвестор, консалтинговое обслуживание, депозитный вклад, транзитная экономика, ликвидность рынка ценных бумаг.

In this article, the author considers the prerequisites for activating the activity of banks in the countries' stock markets. The main forms of banks' participation in attracting foreign investments are proposed.

Key words: issuer, investor, consulting services, deposit account, transit economy, liquidity of the securities market.

Анализ мирового опыта показывает, что темпы и качество процесса становления рынков ценных бумаг в странах с переходной рыночной экономикой в значительной степени зависят от активности банковских институтов, способных устранить многие из негативных факторов, сдерживающих процесс становления в них цивилизованного фондового пространства.

Предрасположенность банков оказывать позитивное влияние на ускорение процессов становления формирующихся рынков ценных бумаг, обусловлена тем, что многие из них способны выступать в роли их наиболее надежных эмитентов, крупных инвесторов или профессиональных участников.¹

Коммерческие банки могут вносить существенный вклад в функциональное развитие фондовых рынков, участвуя в качестве крупных институциональных инвесторов, наравне с инвестиционными фондами, страховыми компаниями и негосударственными инвестиционными фондами. Главным преимуществом участия банков в развитии институтов коллективного инвестирования становится существенное расширение объемов долгосрочных инвестиций, они способны мобилизовать и направлять на нужды реструктуризации или инновационного развития стратегически важных акционерных предприятий.

---

¹ Абдуллаев С.П. Банки на рынке ценных бумаг. – Т.: Иктисодиёт-Молия, 2005, С.64.

² Кудина М. Иностранные инвестиции в российской экономике: за и против. – М.: «Финансы», №6, 2001, С.15.

Участвуя в реструктуризации указанных предприятий, помогая им повышать свою конкурентоспособность, банки способствуют функциональному развитию национальных рынков ценных бумаг, расширяя его перераспределительную функцию и обеспечивая перелив капиталов в наиболее конкурентоспособные отрасли или сферы национальных экономик. Кроме этого, повышается инвестиционная привлекательность акций и облигаций отечественных эмитентов в глазах иностранных инвесторов, что способствует притоку прямых и портфельных инвестиций, а также реализации внешнеэкономической функции рынка ценных бумаг.

Процессу функционального развития формирующихся рынков ценных бумаг может способствовать активная работа коммерческих банков по содействию процессам привлечения иностранных инвестиций на фондовое пространство своих стран (см. рис. 1)

При этом их главное преимущество заключается в том, что иностранных инвесторов обычно привлекает сам статус коммерческих банков, как наиболее надёжных эмитентов. Кроме того, они принимают во внимание более высокий уровень капитализации банковского бизнеса и тот факт, что за ними осуществляется жёсткий надзор со стороны Центральных банков. В связи с этим меры со стороны государства по увеличению масштабов выпуска банками собственных акций и облигаций, обычно способствует притоку иностранных инвестиций в национальную экономику.²

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ УЧАСТИЯ БАНКОВ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ³

Рис. 1

Наиболее сложным направлением активизации участия банков в функциональном развитии рынков ценных бумаг в странах с переходной экономикой выступает их вклад в повышение их инвестиционной привлекательности ценных бумаг, выпускаемых отечественными инвесторами. Однако, сложность реализации данной задачи обусловлена

² Кудина М. Иностранные инвестиции в российской экономике: за и против. –М.: «Финансы», №6, 2001, С.15.

³ Рисунок разработан автором.

необходимостью соблюдения целого ряда высоких критериев, которые предъявляют иностранные инвесторы к формирующимся рынкам ценных бумаг.

Наиболее реальным путем решения рассматриваемой проблемы на территории стран с переходной экономикой выступает расширение сети создание совместных коммерческих банков или продажа зарубежным банкам или крупным институциональным инвесторам контрольных пакетов действующих отечественных банковских учреждений.⁴

По мере становления фондовых рынков и роста инвестиционной активности физических и юридических лиц в странах с переходной экономикой, распространённой формой работы банков с иностранными инвесторами становится консалтинговое и брокерское обслуживание трастовое управление их портфелями ценных бумаг, а также оказание других услуг по их поручению.⁵

Помимо расширения масштабов и повышения качества эмиссионной деятельности, важным вкладом в институциональное развитие формирующихся фондовых рынков вносит работа коммерческих банков в качестве крупнейших институциональных инвесторов. Активизации масштабов инвестиционной деятельности банков на формирующихся фондовых рынках способствует имеющаяся у них возможность вкладывать в его развитие крупные инвестиционные ресурсы, которые образуются у них, благодаря депозитным вкладам физических и юридических лица, передающими им на хранение свои сбережения и накопления с целью минимизации издержек от высокого уровня инфляции, сопутствующего переходному этапу реформирования национальных экономик.⁶

Выполнение банками роли крупнейших институциональных инвесторов позволяет им оказывать существенное влияние на расширение масштабов капитализации отечественных эмитентов, повышение ликвидности первичного рынка ценных бумаг и совершенствование вторичного рынка ценных бумаг.

Обобщая вышесказанное, можно сделать вывод, что по мере углубления процессов глобализации финансовых рынков и интернационализации деятельности финансовых институтов, ценные бумаги все шире используются банками в качестве эффективного финансового инструмента, а сами банковские сектора в странах с транзитивной экономикой становятся подлинными локомотивами формирования эффективного фондового пространства, способного обеспечить этим странам высокие темпы экономического роста и повышение жизненного уровня населения.

---

⁴ Стеценко А. Американские депозитарные расписки на акции предприятий. – М.: «Рынок ценных бумаг», №10, 1995. С.28.

⁵ Соловьев Д. Присоединение России к ВТО: правовые проблемы рынка ценных бумаг. – М.: «Рынок ценных бумаг», №3, 2002. С.59.

⁶ М.Ф.Ачилов, М.Г.Алиев, В.А.Котов и др. Рынок капитала Узбекистана: вчера, сегодня и завтра. – Т: Молия, 2002. С.146 –С.152

УДК 336.274:338.24(045)

Алия Билялова, Зина Шаукерова
(Астана, Казахстан)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ

В данной статье представлен механизм управления кредиторской задолженностью на предприятиях. В данной статье авторами рассмотрены следующие вопросы: система управления кредиторской задолженностью, влияние коэффициента оборачиваемости на обязательства предприятия, положительные и отрицательные сдвиги в хозяйственной деятельности предприятия, связанные с изменением кредиторской задолженности. Предлагаются основные варианты совершенствования кредиторской задолженности и направления, способствующие эффективному управлению кредиторской задолженностью в предприятиях.

Ключевые слова: управление кредиторской задолженностью, кредиторская задолженность, коэффициент оборачиваемости, оптимизация, минимизация.

This article presents a mechanism for managing accounts payable at enterprises. In this article, the authors considered the following issues: the system for managing accounts payable, the effect of the turnover ratio on the enterprise's liabilities, positive and negative changes in the economic activity of the enterprise, related to changes in accounts payable. There are proposed main options for improving accounts payable and directions that promote effective management of accounts payable in enterprises.

Keywords: management of accounts payable, accounts payable, turnover ratio, optimization, minimization.

Управление кредиторской задолженностью является важным аспектом финансового менеджмента. В экономической литературе большое внимание уделяется вопросам управления дебиторской задолженностью, а вопросы управления кредиторской задолженностью встречаются значительно реже. Тогда как именно управление кредиторской задолженностью встает на первое место.

Кредит выступает опорой современной экономики, неотъемлемым элементом экономического развития. Его используют как крупные предприятия и объединения, так и малые промышленные предприятия. Кредиторская задолженность – это обязательства, которые возникают в результате прошлых или текущих хозяйственных операций и должны быть использованы в будущем.

Сегодня сложно представить предприятие, у которого не было бы кредиторской задолженности перед поставщиками. При грамотном управлении такая задолженность может стать дополнительным, а главное, дешевым источником привлечения заемных средств. Поэтому от того, как выстраиваются отношения с контрагентами, согласовываются условия заключаемых договоров, отслеживаются сроки их оплаты, т.е. каков механизм управления кредиторской задолженностью, во многом зависит эффективность использования полученных средств. Это и определяет актуальность темы исследования. Необходимость управления кредиторской задолженностью следует из того, что умелое использование временно привлеченных средств способствует максимизации прибыли от деятельности предприятий.

Управление кредиторской задолженностью предполагает: правильный выбор формы задолженности (банковская или коммерческая) с целью минимизации процентных выплат и затрат на приобретение материальных ценностей; установление наиболее удобной формы банковского кредита и его срока; недопущение образования просроченной задолженности, связанной с дополнительными затратами (штрафные санкции, пени) [1, с. 230].

В последнее время многие отечественные предприятия в рамках системы внутреннего контроля создают систему управления кредиторской задолженностью. Такая система предполагает широкое применение до судебного порядка урегулирования возникших споров в случаях, предусмотренных законодательством для данной категории споров.

Исходя из того, что механизм управления кредиторской задолженностью предполагает проведение аналогии с управлением дебиторской задолженностью, выделим основные условия построения системы управления:

1. Наличие у бухгалтеров, юристов, внутренних аудиторов и финансовых менеджеров, занимающихся обслуживанием системы управления дебиторской и кредиторской задолженностью, специальной профессиональной подготовки и навыков в области экономики, налогов и управления финансами. Наличие таких качеств предполагает, в частности, бдительность, скрупулезное и грамотное ведение записей по «сомнительным» счетам, по которым дебиторская задолженность распределяется в зависимости от того, на сколько просрочена ее выплата.

2. Разработка такой формы контракта с покупателями, заказчиками (потребителями услуг), в которой предусмотрены существенные условия, определяющие его исполнение, включая порядок взаиморасчетов.

3. Оценка кредитоспособности партнера на основе аккумуляирования и анализа кредитной информации из различных внутренних и внешних источников, а также собственного опыта общения с покупателями и информации кредитного учреждения потенциального партнера по бизнесу.

4. Оптимальная организация процесса реализации продукции (работ, услуг) включая установление наиболее благоприятного периода расчетов с организациями контрагентами.

5. Установление предельной суммы возможных сделок на основе минимизации количества сомнительных долгов и максимизации прибыли.

6. Получение долгов с покупателей и своевременное проведение взаиморасчетов в погашение собственной кредиторской задолженности.

7. Своевременная инвентаризация расчетов и обязательств с последующей выверкой взаиморасчетов с дебиторами и кредиторами.

8. Получение необходимой информации о партнере из официально публикуемой финансовой отчетности.

9. Прогнозная оценка уровня финансовой устойчивости партнера.

10. Широкое использование скидок при досрочной оплате покупателем товаров (работ, услуг) [2, с. 38].

Для анализа кредиторской задолженности и механизмов управления ею необходимо рассматривать коэффициент оборачиваемости и средний срок оборота кредиторской задолженности. Коэффициент оборачиваемости кредиторской задолженности поставщиков представляет собой отношение себестоимости проданных товаров к сумме соответствующей кредиторской задолженности [3, с. 12].

Для правильного понимания управления кредиторской задолженностью необходимо выделить положительные и отрицательные сдвиги в хозяйственной деятельности предприятия, связанные с изменением кредиторской задолженности. Для наглядности обратимся к данным таблицы 1.

Таблица 1. Позитивные (негативные) изменения пассива баланса, связанные с изменениями кредиторской задолженности [4, с. 110]

Позитивные изменения	Негативные изменения
Увеличение уставного капитала	
Увеличение нераспределенной прибыли	

Увеличение резервного капитала	Уменьшение резервного капитала
Увеличение доходов будущих периодов	
Сокращение кредиторской задолженности	Увеличение кредиторской задолженности
Уменьшение объемов кредитования	Увеличение объемов кредитования

Данные таблицы свидетельствуют о том, что изменения в пассиве баланса, связанные с изменениями кредиторской задолженности, имеют как позитивные последствия, так и негативные. Поэтому возникает необходимость управления кредиторской задолженностью с помощью различных механизмов.

Управление кредиторской задолженностью может быть проведено при помощи двух основных вариантов: оптимизации кредиторской задолженности и минимизации кредиторской задолженности.

Оптимизация – поиск новых решений, с помощью которых кредиторская задолженность и ее изменение смогут оказывать на предприятие позитивное влияние (увеличение уставного капитала, увеличение резервного капитала и др.).

Минимизация – механизм управления кредиторской задолженностью, при котором существующая кредиторская задолженность сводится к ее уменьшению, вплоть до полного погашения [5, с. 34].

Проведенный обзор литературы современного управления кредиторской задолженностью позволил выявить ряд недостатков. Например, кредитная политика исследуется локально, не раскрыта потоковая природа процессов кредитной политики, отсутствует механизм эффективной секьюритизации дебиторской и кредиторской задолженностей предприятия и т.д.

Фундаментальной причиной вышеназванных недостатков является отсутствие оптимизации в части управления кредиторской задолженностью. Поэтому необходимо:

- раскрыть организационно экономические особенности природы кредиторской задолженности;
- определить систему показателей состояния и оценки эффективности кредиторской задолженности;
- выделить оптимальное управление кредиторской задолженностью;
- предложить методы повышения эффективности управления кредиторской задолженностью на основе ее оптимизации (или минимизации).

Вышеизложенное определяет следующие принципы, отражающие подход к оптимизации управления кредиторской задолженностью:

1. Системный подход;
2. Принцип общих издержек;
3. Принцип глобальной оптимизации;
4. Принцип моделирования и информационно компьютерной поддержки;
5. Достаточность;
6. Контроль и устранение проблем;
7. Принцип устойчивости и адаптивности параметров и структуры финансовых потоков к особенностям оптимальной системы и видам контрагентов;
8. Надежность источников привлечения ресурсов;
9. Оперативность изменения схем и цепочек движения финансовых потоков.

Критерием оптимизации кредитной политики предприятия являются минимальные интегральные затраты, включающие затраты на согласование финансовых и материальных потоков и потери, которые зависят от типа запаздывания финансового и материального потока.

Необходимо учитывать два принципиально разных типа запаздывания: запаздывание входящего финансового потока относительно исходящего материального (запаздывание

оплаты), когда готовая продукция реализуется с отсрочкой оплаты; запаздывание исходящего материального потока относительно входящего финансового потока (запаздывание когда продукция реализуется по предварительной оплате).

Таким образом, имеем следующую оптимизационную задачу: найти запаздывание между исходящим материальным и входящим финансовым потоком, обеспечивающее оптимум целевой функции – критерия эффективности кредитной политики предприятия в концепции ее оптимизации.

Предложенный механизм кредитной политики позволяет определить:

- оптимальные параметры кредитной политики в режиме запаздывания финансового потока;
- оптимальные параметры взаимоотношений с каждым покупателем, группой покупателей и в целом по всем контрагентам.

Вышеизложенное определяет основные направления оптимизации эффективности управления кредиторской задолженностью на предприятиях:

1. Введение в систему управления предприятий промышленности службы контроллинга.
2. Мотивация персонала через премирование.
3. Специализация. Узкая специализация предприятия представляет собой основу для занятия им лидирующих позиций на рынке.

В итоге сохраняется проблема волатильности предприятий в момент нестабильности текущей рыночной экономики, поддержания оптимального уровня кредитоспособности, эффективного управления дебиторской и кредиторской задолженностью. Управление долгом посредством метода оптимизации, представленного в этой статье, может использоваться любым предприятием как эффективное средство для решения этих проблем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Финансы / Под ред. Дробозиной Л.А. – Москва: Издательство «Финансы» ЮНИТИ, 2016. – 230 с.
2. Петров А.М. Контроль за движением дебиторской и кредиторской задолженности // Современный бухгалтер. – 2015. – №9. – С. 38-45.
3. Ржаницина В. Анализ полугодовой отчетности // Консультант. – 2014. – №6. – С. 12-14.
4. Бухгалтерский (финансовый) учет. Учет активов и расчетных операций / Под ред. А. В. Богатко. – М.: Финансы и статистика, 2017. – 110 с.
5. Спицына О.М. Реструктуризация кредиторской задолженности: условия и порядок проведения // Бухгалтерский учет. – 2017. – №12. – 34 с.

УДК 331.108.26

*Анна Волосевич
(Новополоцк, Беларусь)*

HRM – СИСТЕМЫ В УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

В данной статье рассмотрены основные понятия и назначение HRM-систем, применяемых для управления человеческими ресурсами в организации. Исследованы основные уровни и задачи HRM-систем. Представлены результаты анализа существующих тенденций на международном рынке HRM-систем и рынке стран СНГ. Определены основные задачи, которые могут быть решены путем внедрения HRM-систем в организации.

Ключевые слова: управление человеческими ресурсами, HRM-системы, информационные технологии, задачи, внедрение HRM-систем.

This article addresses main principles and purpose of HRM-systems, which are used for human resources management in organization. It researched main levels and objectives of HRM-systems. Article provides the analysis results of current trends on the international and CIS market of HRM-systems. Highlights main problems, which can be solved by integrating HRM-systems in organizations.

Keywords: human resources management (HRM), HRM-systems, information technologies, objectives, HRM-systems integration.

В настоящее время информационные технологии играют большую роль в жизни человечества, а также являются неотъемлемой частью функционирования любой современной организации. Информационные системы позволяют автоматизировать почти любую сферу деятельности организации, эффективно использовать имеющиеся ресурсы, а также предоставлять необходимую информацию.

В сложившихся условиях инновационного развития экономики организациям необходимо разрабатывать специальные программы, которые должны нацеливать работников на эффективность и содействовать им в достижении максимальной рабочей эффективности за как можно более короткий срок. Организациям также необходимо устанавливать схемы обучения, поощрения и развития своих сотрудников. Специально для этого разработаны автоматизированные системы управления – HRM-системы.

HRM (Human Resource Management) в переводе с английского языка означает «управление человеческими ресурсами». Синонимами данного термина в зарубежной литературе также являются HCM (Human Capital Management) – «управление человеческим капиталом» и WFM (Work Force Management) – «управление рабочей силой». В отечественной литературе, как правило, используется термин «управление персоналом» или «управление человеческими ресурсами».

Под HRM-системой понимается комплексная автоматизированная система управления человеческими ресурсами. По сравнению с традиционными системами автоматизации кадровых операций, она обладает расширенной функциональностью [1, с. 30].

В настоящее время HRM-системы условно разделяют на три уровня. Они определяются степенью автоматизации процессов:

- Системы первого уровня. Обеспечивают расчет заработной платы, командировочных премий, начислений и удержаний, оформление нарядов на выполнение работ, налоговые выплаты и т.д. Системы первого уровня зачастую представляют собой предварительно настроенный продукт, но их низкая функциональность и ограниченность дальнейших настроек существенно ограничивают круг потенциальных пользователей.

- Системы второго уровня. Это более развитые гибкие самостоятельные решения, которые обладают расширенным управленческим функционалом, различными инструментами для ведения грамотной кадровой политики. Программные продукты второго уровня можно дополнять, развивать и адаптировать под конкретные потребности организации (бизнеса).

- Системы третьего уровня. Обеспечивают наиболее прогрессивные решения, которые позволяют разрабатывать индивидуальные программы обучения специалистов, планировать продвижение, проводить аттестацию и т.д. [1, с. 32].

HRM-системы созданы для решения двух основных задач:

- Упорядочить расчеты и учет операций, связанных с управлением человеческими ресурсами;

- Снизить потери, связанные с движением (увольнением) сотрудников организации.

В первом случае, эффект от решения задачи очевиден и заключается в автоматизации операций и использовании единой базы, что обеспечивает своевременность и корректность расчетов, ведение статистики, аналитики и т.д. Во втором случае, важность решения задачи оценить намного сложнее, однако, она очень существенна.

Основными причинами внедрения HRM-системы являются:

- Большая численность персонала в организации;
- Высокая сложность расчетных операций по заработной плате;
- Актуальность задачи «управления человеческими ресурсами».

Внедрение автоматизированных систем управления человеческими ресурсами позволит руководителям выстраивать кадровую стратегию, своевременно принимать эффективные решения, основываясь на точном и всестороннем анализе показателей каждого сотрудника организации, реализовывать развитие и обучение сотрудников в соответствии с целями организации, формировать систему мотивации своих сотрудников. Все это в дальнейшем также позволит не только удержать лучших специалистов в организации, но и создаст им условия для дальнейшего роста и еще более эффективного исполнения трудовых обязанностей.

В настоящее время мировой рынок систем автоматизации управления человеческими ресурсами активно растет.

По данным IDC (International Data Corporation), аналитической компании, специализирующейся на исследованиях рынка информационных технологий, в 2012 году мировой рынок систем HRM достиг в объеме \$9,2 млрд., в дальнейшем его темпы роста составили порядка 8% в год [2].

Таким образом, к 2017 году, объем мирового рынка программного обеспечения для управления человеческими ресурсами вырос до \$11 млрд.

По данным Gartner, аналитической компании, по числу внедрений лидерами мирового рынка HRM-систем на 2017 год являются компании: Workday, Ultimate Software, Oracle, SAP, Ceridian, ADP и другие (рис.1) [3].

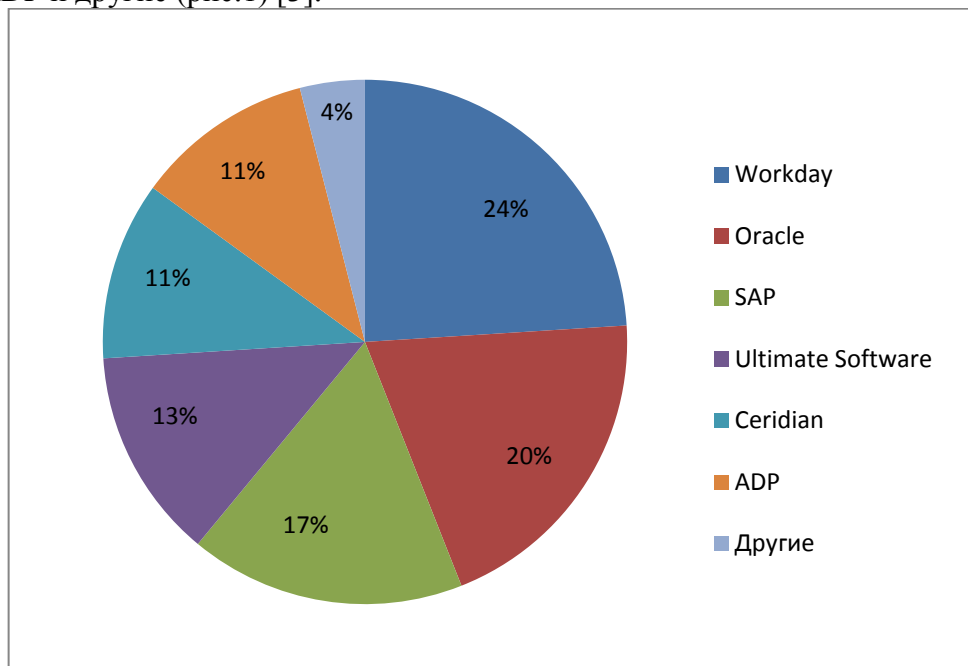

Рис. 1. Рынок мировых лидеров HRM-систем (составлено автором на основе источника [3])

По числу внедрений, представленных на российском рынке и рынке стран СНГ, безусловным лидером является компания 1С, в первую очередь это «1С:Зарплата и управление персоналом». Также крупные компании: Компас, Корпорация Галактика, SAP SE, БОСС-Кадровик и другие (рис.2) [4].

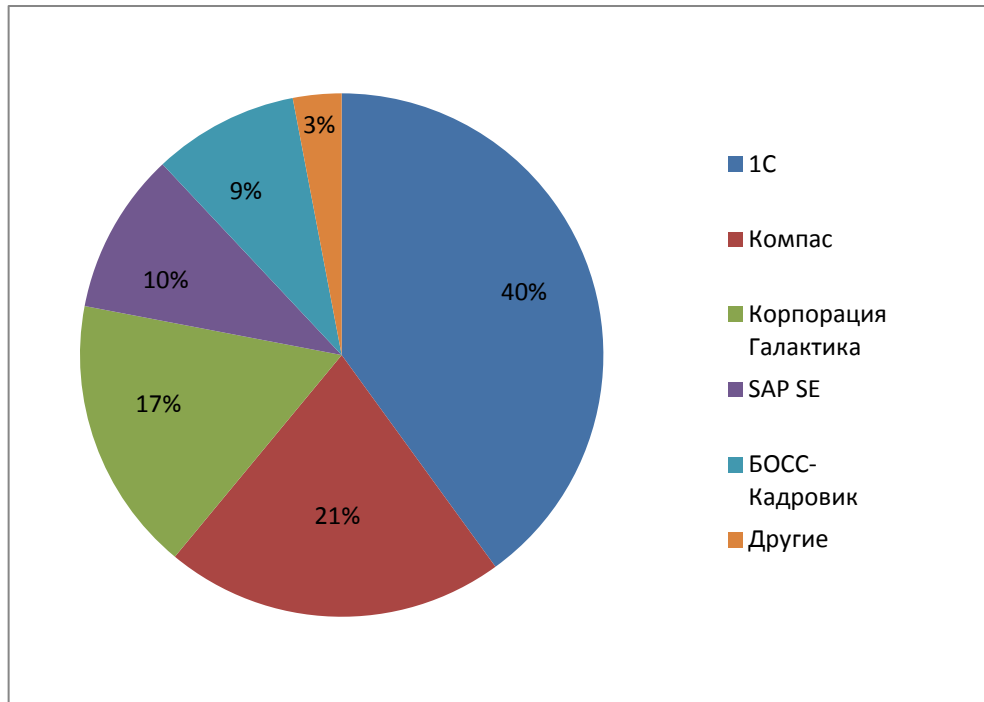

Рис. 2. Лидеры-производители HRM-систем на российском рынке и рынке стран СНГ (составлено автором на основе источника [4])

Спрос на HRM-системы велик и будет укрепляться, за счёт мировой конкуренции и растущего использования информационных технологий персоналом, что подстегивает производителей HRM-систем к поиску новых HR-инициатив, а также к постоянному развитию и совершенствованию, поиску новых оптимальных путей решения задач в области управления человеческими ресурсами. Благодаря этому, в настоящее время HRM-системы становятся более комплексными, охватывая новые направления кадровой работы, более содержательными и более универсальными, что делает работу с данными системами простой и понятной [5, с.78].

Внедрение HRM-системы позволит не только существенно оптимизировать процессы управления человеческими ресурсами, но и определить стратегию развития, как для каждого сотрудника организации, так и для организации в целом. Однако при принятии решения о целесообразности внедрения конкретной HRM-системы необходимо ориентироваться в их большом разнообразии, т.к. нет универсальных HRM-систем, которые бы одинаково удовлетворяли требования различных организаций. Предложения производителей HRM-систем различаются по таким параметрам как: стоимость, функциональные возможности, размер пользователей, системные требования и т.д. Поэтому при выборе HRM-системы необходимо четко понимать направления работы и возможность оперативного использования имеющихся данных при принятии решений по другим направлениям.

Таким образом, применение в практической деятельности HRM-систем поможет организациям решить следующие важнейшие задачи:

- Привлечение, удержание и мотивация лучшего персонала;
- Своевременное принятие эффективных управленческих решений, основываясь на точном и всестороннем анализе показателей каждого сотрудника организации;
- Развитие и обучение сотрудников в соответствии с целями организации;
- Управление издержками на персонал;
- Обеспечение эффективности бизнес-процессов;
- Соответствие регуляторным и законодательным требованиям;
- Соответствие локальным требованиям;
- Повышение ценности человеческого капитала и т.д.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Филимонова, Н. А. Информационные технологии управления персоналом: уч.-метод. комплекс / Н. А. Филимонова. – Новосибирск: НГУЭУ, 2009. – 147 с.
2. IDC: Analyze the Future [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.idc.com/>. – Дата доступа: 08.02.2018.
3. Magic Quadrant for Cloud HCM Suites for Midmarket and Large Enterprises [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gartner.com/doc/reprints?id=1-4A5YXHO&ct=170815&st=sb>. – Дата доступа: 10.02.2018.
4. TAdviser – портал выбора технологий и поставщиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tadviser.ru/index.php/HRM>. – Дата доступа: 11.02.2018.
5. Куликовский, С. А. Информационные технологии в практической деятельности кадровых служб в зарубежных странах / С. А. Куликовский // Экономика и управление. – 2016. – №2(46). – С. 73-78.

Научный руководитель: кандидат экономических наук, доцент Масько Л.В.

УДК 336.02(045)

*Оксана Гайдей
(Вінниця, Україна)*

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

У статті досліджено теоретичні аспекти податкової політики в системі державного регулювання соціально-економічним розвитком держави: її функції, цілі, історичний аспект розвитку. Зазначено стратегічні завдання податкової політики з урахуванням сучасної політико-економічної ситуації в державі.

Ключові слова: *податки, податкова політика, соціально-економічний розвиток держави, податкова система, фінансові ресурси.*

The article analyzes the theoretical aspects of tax policy in the system of state regulation of the socio-economic development of the state: its functions, goals, historical aspect of development. The strategic tasks of the tax policy are considered in the light of the current political and economic situation in the state.

Key words: *taxes, tax policy, socio-economic development of the state, tax system, financial resources.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку ринкової економіки використання податків як важелів ефективного державного регулювання соціально-економічних процесів набуває особливого значення. Ефективність оподаткування в державі безпосередньо залежить від особливостей реалізації податкової політики, яку розглядають як складову фінансової політики та яка повинна сприяти розвитку ринкових відносин, стимулювати ділову та підприємницьку активність і, як наслідок, забезпечувати надходження фінансових ресурсів до бюджетів всіх рівнів. Податкову політику розглядають як один з найважливіших важелів втручання держави в соціально-економічні процеси та як таку, що становить комплекс економічних, організаційних і правових заходів щодо регулювання податкових відносин. Отже, дослідження сутності податкової політики на сучасному етапі, а також її впливу на соціально-економічний розвиток держави є досить актуальним сьогодні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній економічній науці дослідженням стану податкової системи, окремі питання податкової політики, її місця в

державному регулюванні економіки, ефективності податкової політики присвячені роботи багатьох науковців, зокрема: Л.Я. Бенч, В.Л. Андрущенко, Ю.Б. Іванова, О.М. Ковалюк, Л.П. Максимова, А.М. Соколовської, М.І. Стецишин, Л.Л. Тарангул, О.М. Тищенко. Проте аналіз існуючих питань у даній сфері дає змогу визначити, що проблеми податкової політики є актуальними, а тому вимагають подальших досліджень, розроблення і впровадження дійових заходів щодо стабілізації і розвитку економіки держави.

Мета статті. Метою статті є дослідження сутності податкової політики як частини системи регулювання соціально-економічного розвитку держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держава може впливати на хід економічного життя, лише маючи у розпорядженні певні грошові кошти. Їх повинні надати усі зацікавлені у виконанні функцій держави сторони – громадяни і юридичні особи. Для цього і існує система податків, тобто обов'язкових платежів державі.

Через оподаткування формуються фонди, за рахунок яких держава:

- фінансує деякі витрати на просте і розширене відтворення в народному господарстві;
- фінансує соціальні програми - пенсійного і соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я та ін.;
- забезпечує свою оборону і безпеку;
- утримує законодавчі, виконавчі і судові органи державної влади і управління;
- надає кредити і безвідплатну допомогу іншим країнам [1, с. 6];
- забезпечує розвиток територіальних громад [2].

Податкова політика як невід'ємний атрибут загальної державної політики виступає інструментом для підтримки галузей економіки, створення сприятливого клімату для розвитку бізнесу та сприяє вирішенню соціальних проблем суспільства. Вона визначається ступенем впливу держави на соціально-економічні процеси і змінюється під впливом тенденцій у глобальній економіці.

На податкову політику впливають зовнішні та внутрішні чинники. Дослідниця Л. Гацька до зовнішніх факторів відносить: вибір концепції економічного розвитку країни з врахуванням сучасних глобальних викликів; політику міжнародних організацій у сфері оподаткування; суперництво різних країн світу щодо формування привабливого інвестиційного клімату з урахуванням податкової складової тощо. До внутрішніх факторів відносяться: рівень безробіття; потреба держави у фінансових ресурсах; рівень інфляції; рівень інвестиційної, інноваційної підтримки та підприємницької активності населення; політична ситуація в країні; дефіцит чи надлишок державного та місцевих бюджетів; обсяги реального ВВП; рівень життя населення країни та необхідність фінансування соціально-економічних програм; – вони визначають напрями і характер податкової політики держави [3, с. 41].

На соціально-економічний розвиток податкова політика впливає прямо через запровадження ставок податків, встановлення податкових пільг, звільнення від оподаткування та перерозподілу фінансових коштів на соціальних захист та інші функції, що виконує держава.

Завдання податкової політики для складових соціально-економічного розвитку представимо на рис. 1.

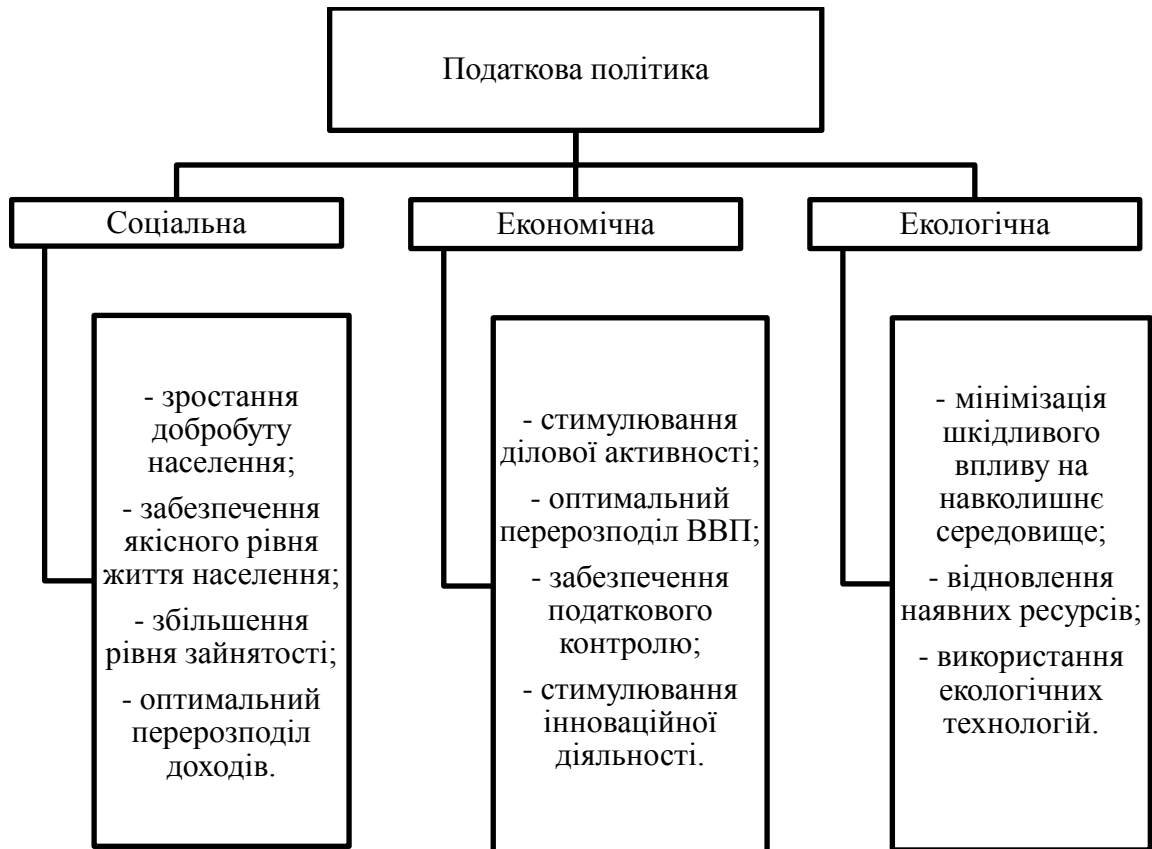

Рис. 1. Завдання податкової політики [3, с. 45]

Рівень організації податкової політики найбільш повноцінно характеризує такий показник, як податкове навантаження, адже, за допомогою нього можна визначити сукупний вплив податків на кожного окремого суб'єкта господарювання чи економіку країни загалом. Його можна вважати показником ефективності податкової політики, який впливає на наповнення бюджетів усіх рівнів, розмір податкових надходжень у структурі ВВП та частку ВВП на одну особу. Він розглядається на декількох рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому, для суб'єктів господарювання [6, с. 332].

Загальнодержавне навантаження є відношенням суми всіх податкових надходжень поточного року до ВВП поточного року. Показник податкового навантаження на макrorівні відображає ефективність податкової політики, зокрема кількісно вимірює сукупний вплив податкових платежів на джерела їхньої сплати. Існує декілька підходів до оцінювання рівня податкового навантаження, а саме:

– як різниця між загальною сумою податкових надходжень і видатками й трансфертами з бюджету на утримання приватного сектору економіки;

– як частка податкових бюджетних надходжень у валовому внутрішньому продукті (ВВП);

– як відношення суми податкових надходжень у бюджет до величини сукупних доходів приватного сектору [5, с. 10].

В Україні значну частину податкових надходжень становлять податки на споживання, що включаються у ціну, а отже, носієм є кінцевий споживач. Таким чином, здійснюючи придбання товарів, робіт та послуг, кінцевий споживач збільшує надходження податків, які були включені у ціну, до бюджету;

– значний рівень доходів населення у ВВП знижує рівень податкового навантаження, оскільки основними платниками податків є підприємства;

– висока частка споживання у доходах населення веде до зниження рівня податкового навантаження [6, с. 333].

Отже, податкове навантаження на економіку країни можна розрахувати за формулою (1):

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

$$\text{ПНе} = \text{ПП} / \text{ВВП} \times 100\% \quad (1),$$

де ПП – податкові надходження до зведеного бюджету;
ВВП – валовий внутрішній продукт.

Проте, такий показник враховує лише податки і збори, але не враховує інші обов'язкові платежі, яких зараховують до цільових фондів та не відображаються у податкових надходженнях бюджетів. Тому, вважаємо, обчислення податкового навантаження на економіку країни доцільно здійснювати за формулою (2):

$$\text{ПНе} = (\text{ПП} + \text{ЗЦФ}) / \text{ВВП} * 100\%, \quad (2),$$

де ПП – податкові надходження до зведеного бюджету;
ЗЦФ – збори та платежі до цільових фондів;
ВВП – валовий внутрішній продукт.

Показники податкового навантаження на економіку країни наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники податкового навантаження в Україні упродовж 2009-2016 рр.

Показники	Роки							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Податкові надходження до Зведеного бюджету України, млрд. грн.	208,1	234,4	334,7	387,7	323,1	379,2	507,6	664,1
ВВП, млрд. грн	913,3	1094,6	1314	1408,9	1465,2	1566,7	1979,5	2383,2
Рівень бюджетного податкового навантаження, %	22,8	21,4	25,5	27,8	22,1	24,2	25,6	27,9
Власні доходи пенсійного фонду, млрд. грн	103,1	119,3	139,2	163,6	166,9	165,9	169,9	254,9
Рівень загального податкового навантаження, %	34,1	32,3	36,1	38	33,4	34,8	31,5	38,6

Джерело: побудовано на основі [7].

Як бачимо з табл. 1 рівень податкового навантаження в Україні за останні роки постійно змінювався. Впродовж 2009–2010 рр. спостерігається його поступове зниження. Так, у 2010 р. рівень бюджетного податкового навантаження становив 21,4 %, що на 1,4 % менше, ніж у 2009 році, спостерігається зниження і загального навантаження (з 34,1% до 32,3%, що складає 1,8%). Все ж, з 2011 р. спостерігається суттєве збільшення податкового навантаження (на 3,8% порівняно з попереднім роком). У 2012 році навантаження продовжує зростати, а в наступних роках характеризується нестійкою динамікою. У 2016 році податкове навантаження вже становило 27,9%, а загальне податкове навантаження 38,6%.

Більш наглядно динаміку податкового навантаження зображено на рис.2.

Рис. 2. Динаміка податкового навантаження на економіку України протягом 2009-2016 років

Порівняно з деякими країнами світу рівень загального податкового навантаження в Україні – значно нижчий: так у США він складає 26,4%, у Японії – 25,8%, в Узбекистані – 24%, у Португалії – 33,9%, в Ірландії – 28,4%; в Австралії – 31,5%, в Туреччині – 31,1%, [1, с. 6]. Але є країни у яких рівень податкового навантаження вищий за показники України: так у Італії показник становить 48%, у Швеції – 49,2%, у Франції – 45,3%, Данії – 45,9%.

Податкова система України недосконала і має проблеми, які потребують негайного вирішення. Стягування податків в Україні є достатньо високим і гальмує розвиток економіки, а це створює загрозу для економічної безпеки держави. Необхідно віднайти рівновагу між тягарем і вигодами оподаткування, між примусом і свідомим вибором сплати податків та зборів, тобто забезпечити баланс потреб і можливостей держави і громадян, публічними і приватними інтересами. Для цього необхідне:

1. Зменшення податкового навантаження на суб'єкти оподаткування завдяки поступовому зниженню податкових ставок та розширення баз їх оподаткування. Зростання надходжень до бюджету має здійснюватись за рахунок збільшення платників податків та розширення податкової бази.

2. Збільшення податкової бази доцільно проводити із значної кількості ефективних податків.

3. Покращення системи податкового адміністрування податків та зборів, забезпечення її прозорості.

4. Помірне зниження і рівномірність розподілу податкового навантаження між платниками залежно від виду діяльності [4, с. 77].

Ці заходи допоможуть вивести з "тіні" значну частину економіки, зменшать кількість правопорушень податкового законодавства та пожвавлять підприємницьку діяльність, тобто будуть створювати сприятливі умови для економічного розвитку країни та добробуту її населення.

Податкова політика країни повинна бути ефективною (забезпечувати надходження до бюджету, достатні для виконання державою покладених на неї функцій, стали фінансову базу) та соціально справедливою (встановлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків для збереження зацікавленості в результатах їх діяльності). Також податкова політика повинна своєчасно реагувати як на зміни внутрішньої економічної ситуації в країні, так і враховувати зміни світової економіки для забезпечення економічного зростання та добробуту суспільства в цілому.

Висновки. Отже, в сучасних ринкових умовах, в Україні істотну роль відіграє податкова політика. Саме від дієвого механізму її здійснення залежить економічне зростання та

суспільний добробут населення, оскільки через податкову політику акумулюються фінансові ресурси, необхідні державі для виконання своїх функцій, а також здійснюється регулювання економікою. Досліджено підходи сучасних науковців стосовно формування та реалізації податкової політики, форми, завдання, рівень та склад податкового навантаження, що дає змогу обґрунтувати аспекти використання податкової політики в системі державного регулювання соціально-економічного розвитку країни. Отже, головним завданням провадження податкової політики є врахування інтересів держави, підприємств, населення для досягнення сталого соціально-економічного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тропіна В.Б. Соціальні аспекти формування ефективної податкової політики / В. Тропіна, О. Гонта // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Економіка. – №138. – 2016. – С. 5–8.
2. Нікітішин А. О. Податкові надходження як складова доходів місцевих бюджетів / А. О. Нікітішин // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2016. – Т.21. – Вип. 2. – С. 156-159.
3. Луніна І. Податкова політика України у контексті створення умов для економічного зростання / І. Луніна // Економіка України. – 2015. – № 9. – С. 37– 48.
4. Гацька Л.П. Чинники формування податкової політики в умовах глобалізації / Л.П. Гацька // Світовий досвід упровадження індикаторів результативності діяльності органів державної податкової служби : зб. наук. праць за матер. наук.-практ. круглого столу, 29 березня 2016 року / НДІ фінансового права. – К. : Алерта, 2016. – 106с.
5. Богдан Т. П. Стабілізаційна бюджетно-податкова політика та особливості її застосування в Україні / Т. П. Богдан, І. В. Богдан // Фінанси України. – 2016. – №7. – С. 3-16
6. Борисенко О. С. Місце податкової політики у системі державного регулювання економіки / О. С. Борисенко // Трансформація фінансових відносин : матеріали ІV міжнародного симпозиуму (Харків, 10 лист. 2011 р.) / МФУ, ХІФ УДУФМТ. – Х. : [ХІФ УДУФМТ], 2016. – С. 332-333
7. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. –Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Науковий керівник: кандидат економічних наук, доцент Нікітішин А.О.

УДК 332.146.2+519.86

*Леонид Истомин
(Северодонецк, Украина)*

АНАЛИЗ СЦЕНАРИЕВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КРИЗИСНОГО РЕГИОНА

В статье представлены результаты расчетов имитационной экономико-математической компьютерной модели региона, которая отображает основные социально-экономические связи в регионе. Представленная модель разработана в среде Simulink пакета MATLAB и учитывает основные показатели социально-экономического развития территории.

Ключевые слова: *регион, социально-экономическая система, математическая модель, компьютерное имитационное моделирование, MATLAB Simulink.*

Calculation results of simulation economic-mathematical regional model is presented. The model is reflecting the main socio-economic relations in the region. The presented model is based on Simulink MATLAB system.

Key words: *region, socio-economic system, mathematical model, computer simulation modeling, MATLAB Simulink.*

В настоящее время экономика восточных регионов Украины переживает период глубокого социально-экономического кризиса и влияние множества факторов внешнего и внутреннего характера. Поэтому анализ и прогнозирование возможных путей развития социально-экономической ситуации в регионах является актуальной задачей. Одним из наиболее эффективных инструментов прогнозирования на сегодняшний день является имитационное компьютерное экономико-математическое моделирование, которое, при условии построения адекватной модели, может позволить учесть основные факторы развития региональных экономических систем и сформировать в определенной мере объективный прогноз, обосновать необходимые меры для устойчивого социально-экономического развития региона.

Рассматриваем регион как открытую систему, подсистемами которой являются региональные органы власти, экономические (производственные) структуры бизнеса, население, социальная инфраструктура, правовая система и экология, которые взаимодействуют между собой и подвергаются влиянию внешней среды. К внешней среде в данном случае отнесем органы власти на национальном уровне, социально-политическая обстановка, внешние рынки товаров и сырья.

Таким образом, выделяем основные блоки исследуемой сложной системы:

- производственно-экономическая подсистема (государственные и частные промышленные и сельскохозяйственные предприятия, торговые и обслуживающие предприятия и т.п.);
- социальная сфера (население региона, системы здравоохранения, образования и инфраструктура региона);
- региональные органы управления (собственно управление, правоохранительные органы, социальные службы и др.).

Включены в эту систему и органы государственной власти, которые ответственны за взаимодействие с региональным бизнесом (налоги, финансирование государственных программ и т.п.), социальной сферой (социальные выплаты и программы поддержки населения) и региональным управлением (бюджетные финансовые потоки на управление, здравоохранение, образование и инфраструктуру региона).

На рис. 1 представлены основные связи в системе: A_1, A_2 – информация и материальные потоки (состояние рынков товаров и сырья); B_1, B_2 – правовая регуляторная информация государства; C_1, C_2 – материальные потоки (товары) и трудовые ресурсы; S_0 – финансовые потоки в регион; N – нормативы взаимодействия региональной власти и бизнеса; L – трудовые ресурсы, занятые в экономике региона; W – заработная плата; T_1, T_2, T_3 – налоговые отчисления в

Рис. 1. Схема основных связей в системе "регион"

государственный и региональный бюджеты и оплата коммунальных и др. услуг в бюджет региона; S, S_N, S_C – инвестиции в профобразование, социальную инфраструктуру, экологию от бизнеса и власти, финансирование социальных выплат; V – финансирование мероприятий по повышению БЖД населения региона; P – целевое финансирование образовательных программ по подготовке квалифицированных кадров.

Основные математические модели, описывающие динамику процессов в каждой из подсистем и взаимодействие экономической, социальной составляющих между собой, а также взаимодействие с государственным и региональным управлением представлены в работах [1,2]. Одним из важных элементов в этих моделях является учет распределенности экономических процессов во времени, к которым относятся процессы реализации продукции или реализации выделенных инвестиций в развитие основных производственных фондов (ОПФ)[4].

На рис. 2 представлен головной модуль системно-динамической модели, реализованный в среде Simulink [3], где в качестве подсистем включены производственно-экономическая подсистема, социальная подсистема региона, подсистема принятия сбалансированных решений о распределении доходов и инвестиций в регионе и подсистема госбюджетных ресурсов, связанная с экономической подсистемой региона регуляторными действиями, потоками налогов и инвестиций, а также с социальной подсистемой, с которой она связана регуляторными действиями, социальными финансовыми потоками и бюджетными инвестициями в регион.

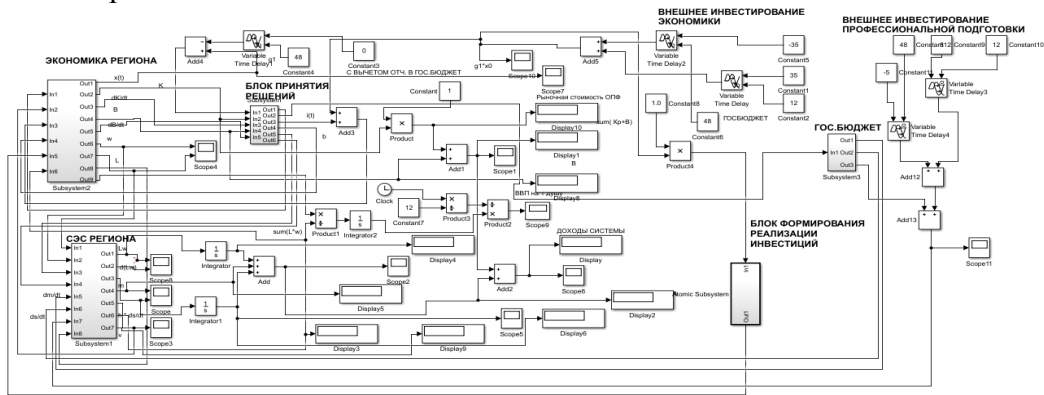

Рис.2. Головной модуль системно-динамической модели региона

Анализ и оценка адекватности модели была проведена на основе статистических данных по Луганской области за 2015 год [5]. В табл.1 приведены для сравнения фактические и расчетные данные, откуда можно сделать вывод, что средняя погрешность составляет величину меньше 5% (4.85%), и это свидетельствует об удовлетворительном согласии расчетных и фактических данных на исследуемом интервале времени.

Таблица 1.

Базовые социально-экономические показатели развития региона (по данным 2015 г.)

Показатели	Исходные данные	Расчетные данные
Экономические показатели		
Валовый региональный продукт, млн. грн	23949	23850
ВРП на 1 чел., тыс. грн.	10,78	10,91
Основные средства, млн. грн.	27565	27680
Объем коммунальных выплат, млн. грн.	62,3	61,8
Налоговые поступления в региональный бюджет, млн. грн.	415	435,5
Производительность труда, тыс. грн./год	82	77,73
Социальные показатели		
Численность населения, тис. чел.	2205	2172
Численность занятых в экономике, тыс. чел.	306,3	306,7
Кoeffициент оборачиваемости кадров, %	30,8	29,2
Среднемесячная зарплата, грн.	3427	3490
Доходы на 1 чел./месяц, грн	1240,21	1243

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Однако, результаты также показали, что месячная динамика экономических и социальных показателей имеет негативную тенденцию (рис.3-4).

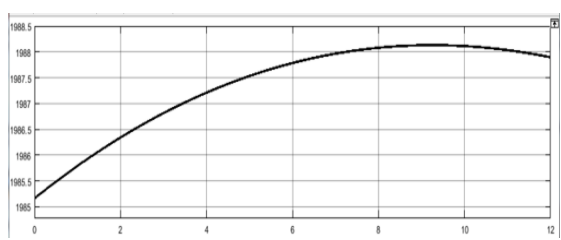

Рис. 3. Помесячная динамика ВРП в 2015 г. ,млн.грн.

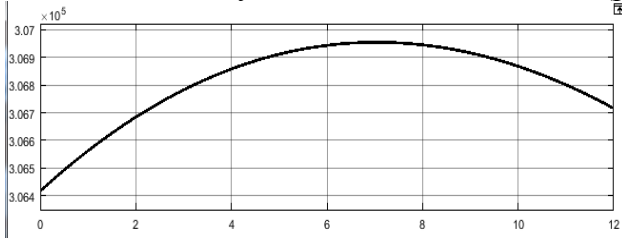

Рис.4. Численность занятых в экономике в 2015 г. ежемесячно, чел.

Здесь же можно отметить, что сравнение экономических и социальных показателей Луганской области с соседними регионами демонстрирует критическое отставание, даже относительно Донецкой области, находящейся в подобных условиях (табл.2,[7]), что свидетельствует о том, что некогда промышленно-аграрный регион с достаточно высоким уровнем социально-экономического развития, все больше приближается по типу к аграрным регионам с низкими социально-экономическими показателями и находится в кризисном состоянии.

Таблица 2.

Социально-экономические показатели развития
восточных регионов Украины

Регион	2015	2016
ВРП на душу населения, грн		
Украина	46413,00	47770,40
Донецкая обл.	26864,00	27587,33
Луганская обл.	10778,00	13623,10
Харьковская обл.	45816,00	47927,87
Доход на 1 человека, грн.		
Украина	2587,03	2967,51
Донецкая обл.	1716,28	1619,53
Луганская обл.	1240,21	993,31
Харьковская обл.	2621,59	3047,31

Используя тот факт, что на период 2016-2018 гг. уже известны регуляторные действия правительства в отношении минимальных зарплат, социальных выплат, оплаты коммунальных услуг, объемов финансирования региона и т.п., были выполнены расчеты основных показателей региона до конца 2018 года (рис. 5-10).

Результаты демонстрируют стабильную негативную тенденцию показателей, что свидетельствует об усугублении социально-экономической ситуации в регионе. Скачкообразный рост доходов является лишь следствием регуляторных действий правительства, но, в целом, сохраняется негативная тенденция. Следовательно, необходим поиск путей выхода региона на позитивно устойчивую траекторию развития.

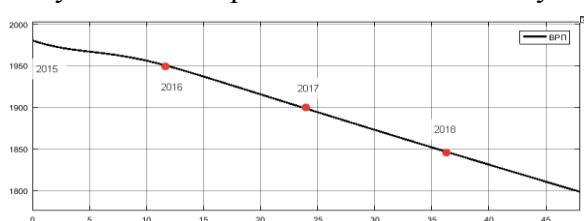

Рис.5. Динамика ВРП, млн.грн

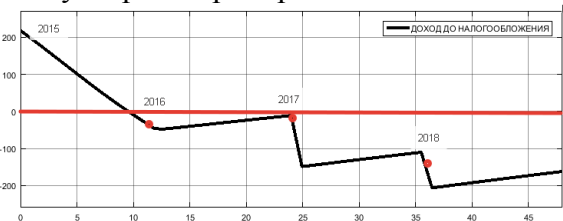

Рис.6. Динамика дохода до налогообложения, млн.грн

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

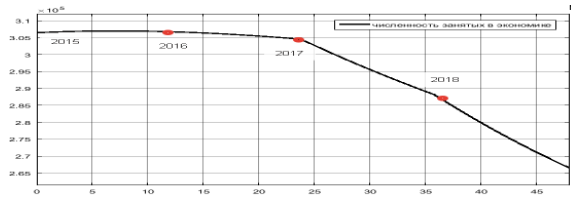

Рис. 7. Численность занятых в экономике, чел.

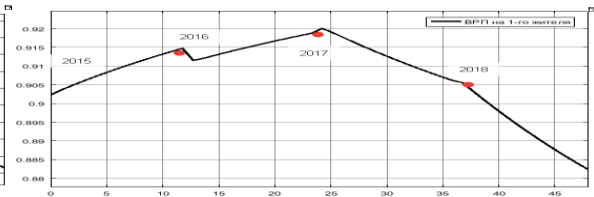

Рис. 8. ВРП на 1-го жителя, млн.грн

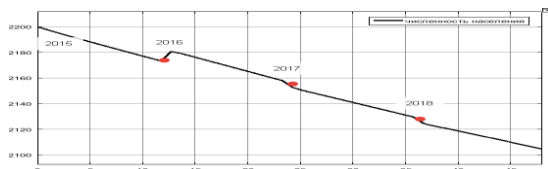

Рис. 9. Численность населения, сотен.тыс.чел.

Рис. 10. Доход на 1-го жителя, тыс.грн.

С этой целью было рассмотрено два сценария развития на основе данных 2015 года и фактических данных по государственному бюджетному финансированию региона в 2016-2018 годах с целевым инвестированием экономики начиная с 2016-го года.

Первый сценарий предполагает прямое инвестирование в существующую структуру экономики с неизменным типом технологий, определяющим эффективность регионального производства, и неизменным характером менеджмента в экономике и управлении регионом в объемах 100 млн. грн. в месяц. Для параметров реализации инвестиций приняты значения [4]: средний срок $t = 18$ месяцев и среднеквадратическим отклонением в сроках $\sigma = 24$ месяца, что наиболее характерно для нынешней структуры управления.

Расчеты показали (рис.11-12), что простое "вливание" средств в существующие технологии и экономические структуры управления не приводит к положительным сдвигам. К концу 2018-го года по отношению к 2016-му снижение темпов ВРП составит 3.6% (рис.6), числа занятых в экономике 12.1%, доход до налогообложения (рис.12) опустится с -30 до -240 млн.грн. в месяц (по факту в 2016 г. без инвестиций эта цифра составляла -2104 млн.грн. в месяц). Отрицательное сальдо доходов до налогообложения относительно предыдущего варианта увеличилось на 20%. Положительная тенденция ВРП на одного работника является очевидным следствием снижения числа занятых в экономике .

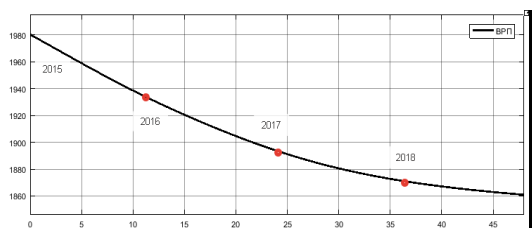

Рис. 11. Динамика ВРП, млн.грн.

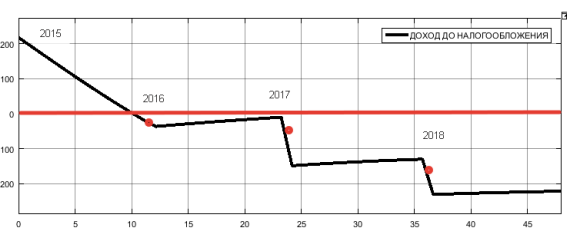

Рис. 12. Динамика доходов до налогообложения, млн.грн.

Для 2-го сценария избрана стратегия целевых инвестиций на развитие современных инновационных технологий и производств, подкрепленных инвестициями в профессиональную подготовку исполнительских и управленческих кадров. Выполнены расчеты двух вариантов: 1-й – для $t = 4$

месяца и $\sigma = 5$ месяцев, 2-й – для $t = 18$ месяцев, $\sigma = 24$ месяца и потери от "неэффективного использования ресурсов" 10%. Для эластичности производственной функции (ПФ) [1,2] новых технологий установим значение 0.6, при нынешнем значении, близком к 0.49.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Как показали расчеты по 1-му варианту, темпы инвестиций в 25 млн.грн в месяц на развитие экономической составляющей и 5 млн.грн. на целевую профессиональную подготовку специалистов обеспечивают стабилизацию ситуации, а дополнительные 10 млн.грн. в экономику дают региону устойчивую положительную динамику во всех аспектах.

Результаты расчетов динамики ВРП и доходов до налогообложения представлены на рис.13-14, откуда видно, что положительная тенденция в росте темпов ВРП сопровождается положительным сальдо дохода до налогообложения и составляет 150-250 млн.грн. (колебания связаны с регуляторными действиями правительства), а также приростом в производительности труда. К концу 2018 года значение эластичности ПФ региона составило 0.52, т.е. экономика находится еще в развитии. В социальной сфере региона наблюдается стабилизация и начало подъема занятости в экономической сфере (рис.15) и устойчивая положительная тенденция роста доходов населения (рис.16), что может служить региону в повышении его профессионального и научно-технического потенциала.

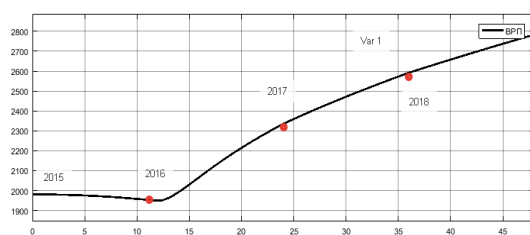

Рис.13. Динамика ВРП, млн.грн

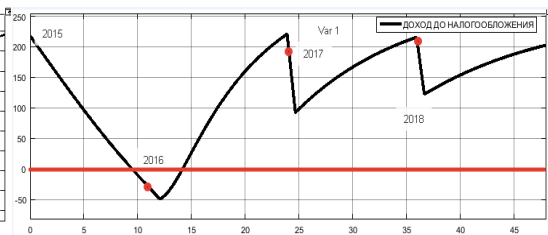

Рис.14. Динамика дохода до налогообложения, млн.грн

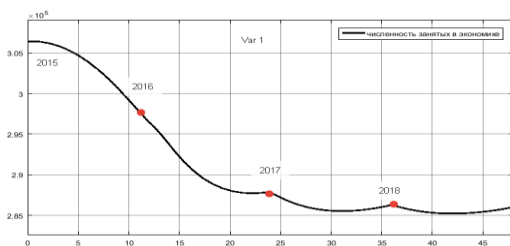

Рис.15. Численность занятых в экономике, чел.

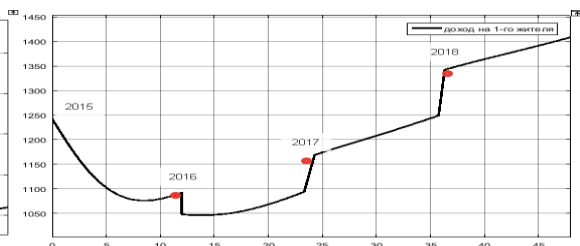

Рис.16. Доход на 1-го жителя, тыс.грн.

Для 2-го варианта, который соответствует нынешней системе эффективности менеджмента и исполнительности кадров, результаты приведены на рис.17-20. Расчеты показывают существенное снижение показателей по сравнению с вариантом 1: объема ВРП - 19.7%, доход до налогообложения – 75%, производительность – на 6.5%, среднемесячный доход на 1 чел. – 7.1%, численность занятых в экономике - 8.6% и отсутствует тенденция к стабилизации. Из этого следует, что состояние экономики и системы управления региона находятся в критическом состоянии, что может привести к неустойчивой динамике системы.

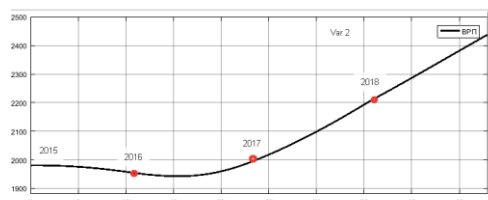

Рис.17. Динамика ВРП, млн.грн

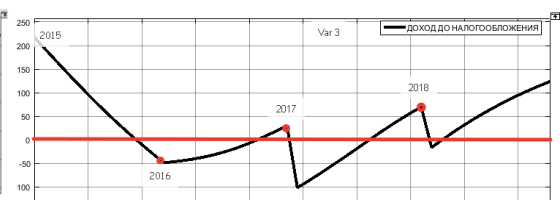

Рис.18. Динамика дохода до налогообложения, млн.грн

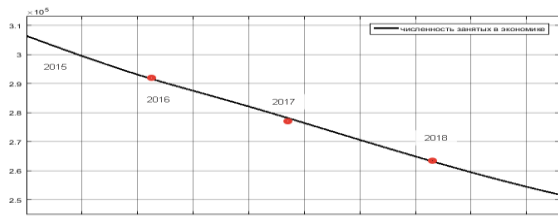

Рис.19. Численность занятых в экономике, чел.

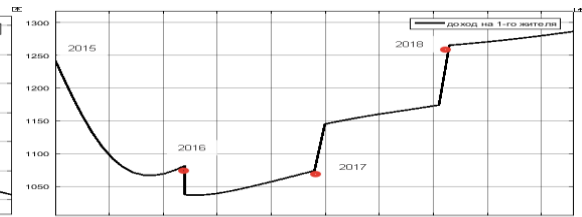

Рис.20. Доход на 1-го жителя, тыс. грн.

Следовательно, можно утверждать, что для рассматриваемого региона с существующей структурой экономики и управления инвестирование в него ресурсов по 1-му сценарию бесперспективно и ведет к очевидным финансовым потерям и отсутствию положительных тенденций к стабилизации. Результаты расчетов показывают, что для Луганской области перспективным является именно первый вариант 2-го сценария, который, однако, требует качественной перестройки технологий, эффективного производственного и финансового менеджмента, прозрачности системы экономических отношений, сбалансирования рынка труда и инвестиций в человеческий капитал.

Из всего вышесказанного следует, что реальный результат стабилизации и подъема в экономической и социальной сферах региона может быть достигнут только при жестком контроле и профессиональном менеджменте эффективных преобразований.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Істомін Л.Ф. Імітаційне моделювання функціонування та управління виробничою системою // Вісник СНУ ім. В.Даля, №6(267), 2017. С.119-124.
2. Истомин Л.Ф. Динамическая имитационная модель взаимодействия производителя и региона. С.125-139 // Развитие субъектов господарювання України: сучасні реалії та перспективи: колективна монографія / За заг. ред. Л.М.Бандоріної, Л.М. Савчук. Дніпро: Пороги, 2017.
3. Цисарь И.Ф. MATLAB Simulink. Компьютерное моделирование экономики. М.: СОЛОН – Пресс, 2013. 256 с.
4. Истомин Л.Ф. Моделирование динамических распределенных во времени экономических процессов // Стратегічні напрями економічної та соціальної політики у ринкових умовах: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ, 10 березня 2018 р.). К.: ГО "Київський економічний науковий центр", 2018. С.95-99.
5. Статистичний щорічник «Регіони України» 2017. Ч. I / За ред. І. Є. Вернера. К.: Державна служба статистики України, 2017. 323 с.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ЗАПОРУКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ (В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ)

У статті розглядаються закономірності та співвідношення прямих та непрямих податків у податкових системах розвинутих країн світу та України. У зв'язку із аналізом фіскальної ефективності прямих податків, вивчено зарубіжний досвід їх оподаткування. Узагальнено позитивні риси розвитку закордонних податкових систем і наведено ті, що можуть бути корисними при впровадженні у вітчизняну практику.

Ключові слова: *прямі податки; непрямі податки; фіскальна ефективність; індивідуальний прибутковий податок; податок на прибуток корпорації; податкові ставки.*

The article analyzes regularities and proportion of direct and indirect taxes in the tax systems of the developed countries of the world and Ukraine. In connection with fiscal efficiency direct taxes studied features of the foreign experience of their taxation. Summarizes the positive foreign tax systems aspects and listed those that may be useful in the domestic practice implementation.

Key words: *direct taxes; indirect taxes; fiscal performance; individual income tax; corporation tax; tax rates.*

На сучасному етапі глобалізації системи зв'язків міжнародного господарства конвергенція податкових систем провідних країн світу перейшла на якісно новий рівень свого розвитку. Причому варто зазначити, що у ХХІ столітті міждержавне співробітництво в сфері оподаткування значною мірою впливає на формування національної податкової політики.

Наразі система прямого оподаткування у провідних країнах світу виконує не лише роль фіскального інструмента для формування Державного бюджету, а й важливого інструмента регулювання економічних процесів. Тоді як прямі податки в Україні спрямовані на виконання тільки однієї функції – фіскальної, перебувають у кризовому стані, а отже, потребують подальшого реформування та удосконалення в контексті забезпечення повноцінної інтеграції нашої країни у світову систему господарювання.

Саме тому пошук шляхів підвищення ефективності прямого оподаткування є надзвичайно актуальним для сучасної економіки України тим більше у контексті курсу країни на євроінтеграцію.

Дослідженню різних аспектів проблематики прямого оподаткування присвячені наукові праці вітчизняних учених, серед яких: Л. Баранник, В. Кміть, О. Прокопчук, Т. Єфіменко, В. Загорський, О. Хомич та багато інших.

«Незважаючи на існування вагомих наукових праць зазначених авторів, існує гостра потреба в поглибленні досліджень за цими напрямками, оскільки незакінченість реформи податкової системи заважає нормальному наповненню бюджету й реалізації стратегічних завдань розвитку країни» [1, с. 52]. Професор Баранник Л.Б. слушно зазначає, що протягом періоду становлення податкової системи продовжувався пошук кількості, форм податкових платежів та порядку їх стягування, проте цей процес не завершено [2]. Зазначене також підтверджує необхідність проведення досліджень в цьому напрямі.

Мета статті полягає у з'ясуванні питання, наскільки ефективним є пряме оподаткування в Україні з точки зору виконання ним своїх функцій, а також з точки зору порівняння з позитивною практикою зарубіжних країн.

Одним з показників, що використовується передовими країнами для аналізу основних податкових тенденцій, є частка прямих і непрямих податків у ВВП та їх співвідношення в

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

загальній сумі податків. Це співвідношення має певні особливості у різних країнах (табл. 1). Для аналізу взято шість країн Великої сімки та країни-члени ЄС Данію та Угорщину.

Таблиця 1

Частка податкових надходжень у розвинених країнах та Україні у 2016 році [9].

Країна	Податкові платежі		
	Прямі податки (%)	Непрямі податки (%)	Інші податкові платежі
США	45,6	40,1	14,3
Канада	59,6	35,8	14,6
Великобританія	48,1	37,9	14,0
Німеччина	32,1	61,1	6,8
Японія	49,3	36,6	14,1
Італія	36,3	55,2	8,5
Данія	62,7	34,6	6,7
Угорщина	27,6	63,7	8,7
Україна	34,2	52,1	13,7

Дані таблиці 1 свідчать, що у розвинених країнах частка прямого оподаткування значно переважає частку непрямих. Це пояснюється тим, що країни, які мають більший, ніж Україна, досвід регулювання податкових відносин в ринковій економіці, створили свої моделі системи прямого оподаткування, відповідно і спеціальних контролюючих органів разом із інститутом відповідальності за порушення вимог податкового законодавства.

Основним чинником, який визначає закономірну залежність співвідношення між прямими та непрямими податками, є життєвий рівень основної маси населення. Як правило, переважання прямих податків у структурі оподаткування спостерігається у високорозвинених країнах з досить високим рівнем доходів населення [3, с. 100]. Парадоксом є те, що за рівнем доходів на душу населення Україна серйозно відстає від високорозвинених країн, а за часткою прямого оподаткування стоїть в одному ряді з такими країнами, як ФРН та Італія.

Основною метою діяльності уряду будь-якої країни є досягнення стабільного економічного зростання в державі. Незначна кількість податків та їх мала ставка сприяють більш швидкому економічному зростанню, добробуту не лише деяких платників, а й суспільства загалом. Тому, важливим є аналіз податкових систем економік різних країн, який здійснив World Bank Group спільно з аудиторською компанією Price Waterhouse Coopers, в якому оцінено податкове навантаження і простоту податкового адміністрування. За результатами рейтингу Paying Taxes 2018, перше місце поділили дві арабійські країни – Катар та Об'єднані Арабські Емірати. Доповнив трійку Гонконг, а найкращою європейською країною стала Ірландія, посівши 4 місце [7]. Проте, ці країни дуже різняться від України за структурою та специфікою економіки, тому розгляд їхніх податкових систем є не зовсім доцільним.

Із країн, що були відібрані нами до аналізу, Данія посіла 8 місце, Канада на 16 місці, Великобританія – 23, США – 36, Німеччина – 41, Україна – 43, Японія – 68, Угорщина та Італія на 83 та 112 місцях відповідно [7]. Як показує рейтинг, податкова система не усіх країн Великої сімки характеризується легкістю, оскільки вони мають у собі низку технологічно складних та важких в адмініструванні податків.

Наступним важливим аспектом структури податкових систем розвинутих країн є структура прямих податків (рис.1), яка характеризується певними закономірностями.

Рис. 1. Система прямого оподаткування

У країнах із розвинутою економікою у створеному національному доході переважають індивідуальні доходи. Corporate incometax (дослівно податок на дохід корпорацій) відображає податок на прибуток. Оподаткований прибуток – дохід звільнений від частини витрат. Питома вага податку на прибуток корпорацій більшості розвинутих країн порівняно низька та немає великого фіскального значення. Винятком є Японія, де податки на прибуток, що стягуються на всіх бюджетних рівнях і під різною назвою, відрізняються від частки особистого прибуткового податку всього на 5,3% [7].

Податок на прибуток корпорацій у США є третім за значенням джерелом надходжень до бюджету. Перевагою оподаткування податку на прибуток є прогресивна ставка оподаткування (табл. 2). На противагу цьому податку у США існує альтернативна система оподаткування підприємств шляхом сплати альтернативного мінімального податку [6, с. 361].

Таблиця 2

Прогресивна шкала податку на прибуток корпорацій в США [10]

Оподатковуваний прибуток, дол.	Обчислення податку
До 50000	15%
50001-75000	7500 дол. +25% від прибутку, що перевищує 50 тис. дол.
75001-100000	13750 дол. + 34% від прибутку, що перевищує 75 тис. дол.
100001-335000	22250 дол. + 39% від прибутку, що перевищує 100 тис. дол.
335001-10 млн.	113900 дол. + 34% від прибутку, що перевищує 335 тис. дол.
10000001-15 млн.	3,4 млн.дол. + 35% від прибутку, що перевищує 10 млн. дол.
15000001-18,33 млн.	5,15 млн. дол. 38% від прибутку, що перевищує 15 млн. дол.
Понад 18330001	35%

Наведений шлях оподаткування підприємств дає підтримку малому та середньому бізнесу і його доцільно було б застосовувати в Україні, оскільки при використанні прогресивної шкали у підприємства залишалось б більше вільних коштів, які можна використовувати на розширення виробництва.

Головна ціль влади Великобританії – створення відкритої економіки, яка буде приваблювати все більше і більше підприємців для ведення. З-поміж країн G7 Великобританія має найменшу ставку корпоративного податку. Корпоративне оподаткування підприємств також має ряд особливостей. Ставки податку є диференційованими і розподіляються залежно від величини прибутку (табл. 3).

Таблиця 3

Ставки корпоративного податку Великобританії [7]

Оподатковуваний прибуток, фунтів стерлінгів	Ставка податку (%)
До 300000	19
Понад 300001	30

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Країна надає ряд податкових пільг на витрати, пов'язані із основними засобами. Для стимулювання інвестицій у малі та середні підприємства у перший рік їх діяльності надаються податкові пільги у розмірі 40% на придбання машин і устаткування.

Позитивний досвід застосування регулюючого потенціалу податку на прибуток має також Канада (табл.4) [9].

Таблиця 4

Диференціація ставок податку на доходи корпорацій Канади

Вид бюджету	Категорія платника	Ставка
Федеральний бюджет	великі підприємства	28% + 0,175% від вартості капіталу
	виробничі підприємства	24%
	дрібні підприємства	12%
Бюджет провінції (у залежності від регіону)	великі підприємства	від 13% до 17%
	виробничі підприємства	від 5,5% до 15%
	дрібні підприємства	від 3% до 14%

У Канаді широко застосовується практика різноманітних пільг у податковій системі. Задля залучення іноземних інвестицій та стимулу розвитку науково-технічного прогресу та економіки в цілому, країна надає податковий кредит для компаній комп'ютерної, телекомунікаційної, фармацевтичної та аерокосмічної галузей [4, с. 94].

Та все ж, найбільш відомим та поширеним із податків є особистий прибутковий податок. Він є джерелом доходів місцевого бюджету, включений до групи податків на доходи, належить до прямих податків [3, с. 96].

Економічно розвинені країни характеризуються не тільки високим рівнем доходів населення, а й високими ставками особистого прибуткового податку. Причому в більшості країн застосовується соціальний підхід за допомогою так званої прогресивної шкали – чим більший дохід, тим вища ставка податку (табл. 5).

Таблиця 5

Особливості оподаткування особистого прибуткового податку у світі [8]

Країна	Специфіка	Мінімальна ставка	Максимальна ставка
Японія	прогресивна шкала, що має шість ставок, які нараховуються залежно від суми отриманого доходу	5%	50%
Канада	справляється у вигляді певного від однойменного федерального податку	від 43% у Північно-Західних	до 62% у Ньюфаундлі
Польща	оподаткуванню підлягають доходи фізичних осіб незалежно від джерела надходження	якщо дохід $\leq$ 85528 польських злотих, то ставка 18 %	якщо дохід $>$ 85528 польських злотих, то ставка 32 %
Швеція	диференційована база – скупний прибуток фізичної особи	якщо база $\leq$ 170 тис. крон, то ставка 31 %	50%

Цікавим є досвід Великобританії в оподаткуванні індивідуального прибуткового податку. Він передбачає низку пільг:

- неоподатковуваний мінімум, який щорічно переглядається та становить у 2017 році 3445 фунтів стерлінгів на рік;
- особам, старшим за 64 роки, неоподатковуваний мінімум збільшено до розміру 4200 фунтів стерлінгів;
- особам, старшим за 74 роки, неоподатковуваний мінімум збільшено ще на 170 фунтів стерлінгів;

- ряд пільг для неповних сімей, які мають дітей віком до 16 років та тих, діти яких навчаються у вищих навчальних закладах денної форми навчання;
- зменшення оподаткованого доходу на суму витрат, пов'язаних з одержанням доходу (спецодяг, обладнання для роботи) [5, с. 131].

Отже, аналіз світового досвіду прямого оподаткування показав, що у кожній окремій країні є свої особливості, які заслуговують на увагу, а деякі можна адаптувати до українських реалій. Проте очевидно, що імплементація зарубіжного досвіду прямого оподаткування повинна узгоджувати зміни в податковій політиці і органічно вписувати їх у діючу фіскальну систему. Лише одна зміна податкового законодавства не призведе до позитивного результату, оскільки податкова система не існує окремо від інших систем країни. Як наслідок зміни повинні проходити й у інших системах, що зробило б податкове законодавство дієвим і сприяло б жорсткому додержанню законодавства. Тільки використання комплексного підходу забезпечить ефективне функціонування податкової системи і на ряді з податковою – усіх інших систем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранник Л.Б. Податкова реформа як запорука бюджетної безпеки та фінансової стабільності / Л.Б. Баранник, А.В. Овчинніков // Науковий погляд: економіка та управління. – 2016 – № 1. – С. 51-61.
2. Баранник Л.Б. Налоговая система Украины: эволюция, трудности становления, перспективы / Л.Б. Баранник // Бухгалтерський облік і аудит. – 2015. – №1. – С. 7-17.
3. Кміть В.М. Зарубіжний досвід функціонування системи прямого оподаткування та доцільність його застосування у національній практиці [Текст] / В.М. Кміть, О.І. Яскевич // Український журнал прикладної економіки. – 2017. – Т. 2. – № 3. – С. 96-106.
4. Прокопчук О. Т. Досвід створення податкової системи в Канаді / О. Т. Прокопчук // Збірник наукових праць УНУС. – 2016. – Вип. 88(2). – С. 89-98.
5. Хомич О.В. Оподаткування доходів фізичних осіб: порівняння податкового навантаження України та країн ЄС / О. В. Хомич // Студентський вісник НУВГП (1(7)). – С. 129-132.
6. Чуй І.Р. Особливості сплати альтернативного мінімального податку у США / І. Р. Чуй // Економічна система України: минуле, сучасне, майбутнє. – Львів, ЛДУ ім. І.Франка, 2005. – С. 360-362.
7. Щорічний рейтинг Світового банку “Paying Taxes 2018” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pwc.com/payingtaxes>
8. Corporate income tax rate [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/>
9. KPMG. Corporate tax rates table [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://home.kpmg.com/xx/en/home/services/tax/tax-tools-andresources/tax-ratesonline/corporate-tax-rates-table.html>
10. United States Federal State and Local Government Revenue [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usgovernmentrevenue.com/>

ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Данная тема посвящена планированию и управлению трудовым коллективом. Целью данной темы является изучение понятия управления трудовым коллективом, ознакомить с системами и принципами управления персоналом и подбором, расстановкой и подготовкой кадров, дать понятие значению аттестации.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- рассмотреть понятие трудовой коллектив, а также сущность управления человеческими ресурсами;
- изучить виды деятельности управления человеческими ресурсами, а также систему и принципы управления персоналом;
- понять суть подбора, расстановки и подготовка кадров;
- вникнуть в значение эффективности управления персоналом;
- рассмотреть основные виды оценки управленческих кадров: "Аттестация" и порядки их проведения.

Опорные слова: Трудовой коллектив, управление человеческими ресурсами, внутренняя компетенция, Управление людьми, Адаптация, Система оценки персонала, Ассесмент-центр, Принципы управления персоналом, Аттестация кадров.

Нам известно, что трудовой коллектив сможет раскрыть свой потенциал полностью в том случае, если менеджер будет планировать его работу, начиная с ротации кадров и до мельчайших вопросов организационного и мотивирующего характера. В зависимости от вида коллектива и его состава менеджер должен создать надежную и ненавязчивую систему контроля за работой и выявлять отношение к делу всех членов коллектива.

Трудовой коллектив – это группа трудящихся людей, объединенных общей работой, интересами и целями.

Функции и среда управления человеческими ресурсами:

- набор и отбор персонала;
- адаптация;
- оценка персонала;
- обучение и развитие персонала;
- планирование карьеры;
- организация системы компенсаций и пособий;
- обеспечение безопасности;
- регулирование трудовых отношений;
- стратегическое планирование;
- анализ, проектирование рабочих процессов.

Адаптация (лат. *adapto* – приспособляю) – процесс приспособления к изменяющимся условиям внешней среды.

Система оценки персонала – это набор нескольких инструментальных систем, прочно связанных основными функциями управления персоналом:

- Подбор и расстановка персонала
- Мотивация, компенсации и льготы
- Обучение и развитие
- Работа с кадровым резервом
- Контроль и принятие кадровых решений.

Оценка подразумевает наличие критериев оценки (компетенции, KPI) и шкалы оценки. Оценку персонала в бизнесе принято делить на:

Оценку компетенций (знаний, умений, навыков, ценностей, личностных особенностей)

Выделяют следующие методы оценки компетенций:

- Комплексный компетентностный анализ;
- Ассесмент-центр;
- Тестирование;
- Интервьюирование.

Оценка психологических характеристик личности часто встречается при подборе персонала. Методики оценки ограничиваются тестированием и интервьюированием. Качество оценки зависит от квалификации специалиста, проводящего оценку.

Оценка знаний, умений и навыков чаще встречается при подборе и обучении персонала. Основные методики оценки — это тестирование и тренажеры, реже интервьюирование. Однако, для оценки ряда навыков, лучше подходят деловые игры. Качество оценки зависит от проработанности методической базы (тесты, кейсы) и компетентности экспертов, проводящих оценку.

Комплексной и совершенно самостоятельной методикой оценки персонала является аттестация.

«Аттестация» (от латинского «attestatio» – свидетельство) – определение уровня соответствия. Аттестация является одной из наиболее распространенных форм оценки работы персонала, а точнее определения уровня соответствия работника занимаемой должности и (или) месту на которое он претендует. Сотрудники большинства организаций с налаженным менеджментом проходят процедуру аттестации, как правило, раз в год.

Система и принципы управления персоналом, особенности управления человеческими факторами

Совокупность процессов, осуществляемых в рамках механизма управления персоналом, является системой управления персоналом.

Система управления персоналом – это подсистема управления организацией в целом. Поэтому она имеет свою внешнюю и внутреннюю среду.

К внешней среде можно отнести подсистемы управления производством, финансами, снабжением и т. д. Внутреннюю среду образуют элементы самой системы управления персоналом, названные выше. Ее деятельность зависит от внешней среды. Поэтому она является открытой системой.

В системе управления персоналом можно выделить две подсистемы: тактическую и стратегическую:

– Тактическая подсистема направлена на формирование структуры персонала; его набор, подготовку, переподготовку и повышение квалификации; организацию распределения, перемещения, продвижения, увольнения работников; оценку деятельности конкретных работников и разработку рекомендаций по их использованию; текущий учет и планирование потребностей в персонале в рамках года, на основе анализа его состояния.

– Стратегическая подсистема ориентирована на разработку структуры персонала, кадровой политики на основе анализа структуры персонала, эффективности использования рабочего времени, прогнозов развития производства, занятости и т. п.

Принципы управления персоналом – правила, основные положения и нормы, которым должны следовать руководители и специалисты в процессе управления персоналом. Познавая принципы, люди открывают закономерности.

Принципы управления персоналом отражают требования объективно действующих экономических законов и закономерностей, поэтому и сами являются объективными.

Управление персоналом традиционно осуществляется на основе принципов:

- научности;
- демократического централизма;
- плановости;
- первого лица;

- единства распорядительства;
- отбора, подбора и расстановки кадров;
- сочетания единоначалия и коллегиальности, централизации и децентрализации;
- линейного, функционального и целевого управления;
- контроля исполнения решений и др.

Современные зарубежные концепции и подходы к управлению персоналом выделяют следующие принципы управления персоналом:

- ориентация на стратегический подход к управлению персоналом;
- подход к работнику как решающему фактору эффективности и конкурентоспособности организации;
- экономическая целесообразность инвестиций в формирование и развитие человеческих ресурсов;
- социальное партнерство и демократизация управления;
- обогащение труда и повышение качества трудовой жизни;
- непрерывное обучение и развитие человеческих ресурсов;
- профессионализация управления персоналом.

УДК 338.367

*Жумакуль Нургазина, Айша Асылхан
(Астана, Казахстан)*

УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОДУКЦИИ

Конкурентоспособность любого бизнеса определяется качеством выпускаемой продукции и оказываемых услуг. Исследование вопросов стоимости качества продукции способствовало усилению роли управленческого учета как источника информации для принятия управленческих решений с использованием цепочки ценности в сочетании с классификацией затрат на качество.

Ключевые слова: управленческий учет, затраты на качество, цепочка ценностей.

В условиях глобализации с усилением конкуренции на национальном и международном рынке, предприятиям для закрепления своей позиции необходимо повышать качество своей продукции. Предприятия, которым не удается удовлетворить потребителя качеством своей продукции, несут большие затраты, тем самым подвергая высокому риску свой бизнес. Конкурентоспособность любого предприятия зависит в первую очередь от качества продукции и услуг, а также соизмеримости цены с качеством. В связи с этим большое значение имеет величина затрат на создание качественного продукта. Это в свою очередь послужило причиной пристального исследования проблем связанных с обеспечением качества продукции при оптимальных затратах.

Вопросы «стоимости качества» за рубежом стали подниматься еще в начале XX в., но лишь к середине 50-х гг. управление затратами на качество сформировалось как самостоятельное научное направление. Исследования американских и европейских ученых были посвящены поиску путей оптимизации затрат на обеспечение качества в рамках деятельности отдельных фирм и предприятий [1].

Дж. Джуран в 1951 г. первым предложил законченную концепцию, касающуюся взаимосвязи управленческой и финансовой сторон обеспечения качества, в которой была предложена классификация и приведён укрупнённый состав затрат на обеспечение качества [2].

На предприятиях США и Европы часто используется в практике классификация, предложенная А. Фейгенбаумом. Он продолжил работы Дж. Джурана, согласно его концепции все затраты на обеспечение качества подразделяются на следующие группы:

предупредительные, оценочные затраты (контроль качества), издержки вследствие внутренних и внешних отказов.

Группа 1: *затраты на предупреждение возникновения дефектов (превентивные затраты)* – это расходы на разработку и планирование программ, направленных на улучшение качества, на достижение оптимального уровня контроля и предупреждение ситуаций, приводящих к возникновению дефектов (несоответствий).

Группа 2: затраты на оценку качества продукции – это стоимость оценки достижения требуемого качества работ, выполняемых на любой стадии, которая определяет путь последовательного прохождения товара от его инженерного замысла до утилизации.

Группа 3: затраты, обусловленные внутренними и внешними отказами продукции. Издержки вследствие внутренних отказов – это издержки из-за несоответствий или дефектов, обнаруженных внутри организации на любой стадии петли качества до передачи изделия от поставщика к покупателю. Издержки вследствие внешних отказов – это издержки из-за несоответствий или дефектов, обнаруженных после поставки заказчику (потребителю) [3].

Впоследствии этот метод, ориентированный на конечный результат (продукцию), получил название PAF-модель (prevention – предупреждение, appraisal – оценивание, failure – дефект) [4]

Известный американский специалист в области качества Кросби Ф., изучая вопросы стоимостной оценки качества, сделал вывод, что изготовителю приходится платить не за качество, а за его отсутствие, т.е. прибыль снижается из-за потерь брака, переделок и ремонта. Он предложил разделить все затраты на качество на две категории: «затраты на соответствие» и «затраты на несоответствие».

Затраты на соответствие включают в себя:

- затраты на предупредительные мероприятия (предупредительные действия, корректирующие действия (предотвращение повторения выявленных дефектов));
- затраты на контроль (проверки, испытания, выявление дефектов в процессе производства, аудит).

Затраты на несоответствие включают в себя:

- потери на внутренние дефекты (переделки и ремонт, повторная проверка и испытание, снижение сорта, отходы);
- потери на внешние дефекты (переделки и ремонт, гарантийные обязательства, юридические споры и выплаты компенсаций).

Отличием данного подхода к оценке затрат является то, что в результате осуществления затрат на соответствие должен быть обеспечен выпуск продукции с нулевым уровнем дефектов. Причем такая продукция должна производиться с первого раза. В этом случае затраты на несоответствие возникать не будут. Соотношение между затратами на соответствие и потерями, связанными с несоответствиями, Ф. Кросби предложил использовать для диагностики состояния СМК организации [5].

Японская модель кардинально отличается от других схем, т.к. в ее основу положена концепция, ориентированная не на продукцию, а на обеспечение качества и оценки результатов. Расчеты затрат на обеспечение качества представляют собой определение стоимости работ, цель которых – уменьшение общих затрат путем увеличения стоимости мероприятий, по предупреждению несоответствий и дефектов. В результате должны уменьшаться затраты на оценку качества и расходы, обусловленные браком. Экономическая эффективность оценивается путем сравнения затрат с затратами, а не затрат с доходами. Затраты на обеспечение качества делятся на:

1. полезные затраты, к которым относят расходы на предупреждение дефектов;
2. убытки – затраты на проведение оценки и расходы, связанные с браком [6].

Система управления качеством тесно связана с вопросами управления затратами. Проблема в том, что качественная продукция не должна сопровождаться дополнительными затратами. Соответственно слишком высокой ценой, недоступной для многих категории

населения. Необходимо соблюдение равновесия между качеством и затратами на производство продукция. Как известно информация о затратах собирается в бухгалтерском учете. Но однако информация о затратах и методы формирования себестоимости продукции в бухгалтерском учете регулируются законодательством и соответственно не могут быть использованы менеджерами при принятии решения по управлению качеством продукции и соответствующими затратами.

И только управленческий учет является необходимым инструментом для управления организацией, так как позволяет формировать необходимые информационные потоки для принятия управленческих решения в области качества продукции, работ, услуг. Для управления качеством необходимо осуществлять функций планирования, учета, анализа, регулирования и контроля, что возможно только в управленческом учете. Фактическая ценность информации тем выше, чем более ответственные решения приняты в результате ее использования. Именно в управленческом учете формируются данные, необходимые для специалистов, как среднего, так и высшего звена управления, для принятия стратегических и тактических решений, как в области качества выпускаемой продукции, так и в отношении управления всей организацией.

В управлении качеством продукции необходимо использовать концепцию цепочки ценностей, которая была предложена М. Портером. В традиционном подходе цепочка ценностей начиналась с вложения в активы, затем в приобретение сырья, формирования предложения товара (услуг) и каналов его реализации потребителям. Согласно концепции М.Портера, цепочки ценностей начинается с потребителя, с формирования знаний о потребителе, его приоритетах. Затем необходимо сформировать информацию о каналах распределения, их работе, информационно-коммуникационных технологиях и решения прочих задач логистики. И только потом формируются предложения, делаются вложения в сырье и другие ресурсы, и подходят к формированию активов и его базовых компетенций, необходимых для трансформации ресурсов в продукты, услуги [7].

Концепция цепочки ценностей, позволяет в управленческом учете обеспечить собственников бизнеса в полном объеме информацией финансового и нефинансового характера об основных экономических категориях, обращая внимание на рассмотрении внешних факторов наряду с внутренними. При анализе затрат в цепочке ценностей предприятие может использовать по своему выбору методы Дж. Джурана, А. Фейгенбаума, Ф. Кросби или японский метод. Сочетание метода оценки затрат на качество с цепочкой ценности, на наш взгляд является наиболее оптимальным вариантом при управлении процессом производства конкурентной продукции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Харламова Т.Н. Управление затратами на качество продукции: отечественный и зарубежный опыт : монография – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 108 с.
2. Джуран Дж. М. Руководство по контролю качества. – New York: McGraw-Hill, 1951
3. Фейгенбаум А. полный контроль качества // Harvard Business Review. 1956. Том. 34, №6. С. 93-101.
4. Залесова О. О. Развитие подходов к классификации затрат на качество <https://www.rae.ru/forum2012/21/1795>
5. Самогородская, М. И. Классификация затрат на качество: сравнительный анализ основных подходов / М. И. Самогородская // Организатор производства. – 2009. – № 4. – С. 56-62.
6. Исикава К. Японские методы управления качеством. [Текст] / К. Исикава. – М.: Экономика, 1988. – 206 с.
7. Porter M. E., Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance (New York: Free Press, 1985).

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТЬЮ

В статье представлены результаты изучения понятия «управление недвижимостью». Рассмотрены различные точки зрения на определение, проанализированы цели и функции, на основе которых определены задачи управления недвижимостью, изучены механизмы управления и их роли в управлении недвижимым имуществом. Выводы, сформулированные в работе, могут быть использованы в формировании теоретической базы управления недвижимостью, а также в процессе преподавания дисциплины «Управление недвижимостью».

Ключевые слова: управление, недвижимость, цель, функции, задачи, механизм.

The article presents the results of the studying concept of "real estate management": various points of view on the definition, analyzed goals and functions on the basis of which it is necessary to perform real estate management, the studied mechanisms of management and their role in the management of real estate. The conclusions formulated in the work can be used in the formation of the theoretical basis of real estate management, as well as in the process of teaching the discipline "Property Management".

Keywords: management, real estate, purpose, functions, tasks, mechanism.

Недвижимость занимает важное место в экономике любой страны, являясь составной частью ее национального богатства. Во многих сферах бизнеса недвижимое имущество выступает в качестве средства производства. Недвижимость является привлекательным объектом для инвестиций. На залоге недвижимости основано ипотечное кредитование, используемое в развитых странах как средство развития экономики. Налогообложение недвижимости является одним из источников доходов бюджета страны. Но владение недвижимостью – это не только обладание благом, но и необходимость его сохранения и эффективного использования, что возможно только при грамотном управлении.

Значительный вклад в изучения вопросов управления недвижимостью внесли такие отечественные и зарубежные ученые-экономисты, как А.Н. Асаул, В.И. Горемыкин, Л.Л. Игнатова, Н. Ордуэй, С.Д. Резник, М. Рутгайзер, В.М. Серов, Г.М. Стерник, М.А. Федотова Д. Фридман, П. Чемпнес и другие.

Например, А.Н. Асаул определяет управление в сфере недвижимости как «осуществление комплекса операций по эксплуатации зданий и сооружений (поддержание их сервиса, руководство обслуживающим персоналом, создание условий для пользователей (арендаторов), определение условий сдачи площадей в аренду, сбор арендной платы и пр.) в целях наиболее эффективного использования недвижимости в интересах собственника» [1, с. 44].

С другой стороны, по мнению В.И. Горемыкина, управление недвижимостью – деятельность, направленная на извлечение прибыли (от своего имени или по поручению собственника) от реализации полномочий владения, пользования и распоряжения недвижимостью.

Таким образом, управление недвижимостью – процесс, нацеленный на высокоэффективное применения недвижимого имущества для удовлетворения нужд владельца.

В соответствии с законодательством к объектам недвижимого имущества относятся «земельные участки, участки недр, обособленные водные объекты и все, что прочно связано

с землей, то есть объекты, перемещение которых без несоразмерного ущерба их назначению невозможно, в том числе леса, многолетние насаждения, здания, сооружения» [2].

К субъектам управления недвижимостью относятся собственники недвижимости и уполномоченные ими физические или юридические лица, участвующие в процессе управления недвижимостью или существенно влияющие на управление.

В работе Калмыковой Е.Ю. отмечается, что «в процессе управления собственники объектов недвижимости и уполномоченные ими лица пытаются достичь основной цели: получение максимальной прибыли от использования объекта недвижимости в интересах собственника» [3, с. 73].

Цели управления должны отвечать определенным требованиям. Во-первых, цель должна характеризоваться количественной и качественной оценкой, стоимостными и нестоимостными измерителями, т. е. быть измеримой [4, с. 836]. Во-вторых, цель должна быть реальной, что означает поэтапную достижимость с учетом возможностей и существующих ограничений. В-третьих, цель управления должна быть четкой и конкретной, т. е. точная и ясная формулировка содержания, объема и времени.

Достижение поставленных целей осуществляется путем решения стратегических, тактических и оперативных задач: формирование стратегий и программ управления; эффективное продвижение объектов недвижимости на рынок; ведение мониторинга за состоянием объектов; повышение качества и объемов услуг клиентам; поддержка положительного имиджа в обществе.

Для более эффективного развития процесса управления недвижимостью, субъекты управления реализуют функции планирования и программирования, маркетинга, мониторинга, аудита, регистрации, учета, контроля и оценки.

Планирование – первый и наиболее значимый этап процесса управления, на основе которых осуществляется организация запланированных работ, мотивация задействованного для их выполнения персонала, контроль результатов и их оценка с точки зрения плановых показателей [5, с. 12].

Программирование представляет собой это форму планирования, управления и регулирования, опирающаяся на использование программ и проектов, применение программно-целевого метода управления.

«Современный экономический словарь» дает следующее определение: «маркетинг – деятельность в сфере рынка товаров и услуг, осуществляемую в целях стимулирования сбыта товаров, развития и ускорения обмена во имя лучшего удовлетворения потребностей и получения прибыли» [6, с. 222].

Т.Ф. Ефремова трактует мониторинг как постоянное наблюдение за каким-либо процессом с целью выявления его соответствия желаемому результату или первоначальным предположениям. Н.Ф. Реймерс отмечает, что смысл мониторинга заключается в выполнении двух взаимосвязанных функций – наблюдения (слежения) и предупреждения.

Аудит устанавливает достоверность бухгалтерской (финансовой) отчетности экономических субъектов и соответствие совершенных ими финансовых и хозяйственных операций нормативным актам, действующим в Республике Беларусь. По результатам проведенного аудита могут быть приняты оперативные управленческие решения.

Управление недвижимым имуществом невозможно осуществлять без ведения учета, в процессе которого фиксируются сведения, характеризующие это имущество: место нахождения, стоимость, физические характеристики, обременение и прочие характеристики. Учет государственной и муниципальной недвижимости осуществляется путем ведения соответствующего реестра.

Из Закона Республики Беларусь от 22 июля 2002 г. №133-З «О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним»: «В системе управления недвижимостью важное место занимает государственная регистрация прав на недвижимость,

представляющая «юридический акт признания и подтверждения государством создания, изменения, прекращения существования недвижимого имущества» [7].

Важной составляющей системы управления недвижимостью является оценка стоимости, которая представляет собой целенаправленный упорядоченный процесс исчисления величины стоимости объекта в денежном выражении с учетом влияющих на нее факторов в конкретный момент времени в условиях конкретного рынка.

Теоретические вопросы ценообразования рассмотрены в исследованиях А. Смита, Д. Рикардо, К. Маркса, А. Маршалла., в которых детально разобраны все существующие методы оценки. В работах Дж. К. Эккерта, в отличие от большинства других, процесс оценки недвижимости представлен в виде прикладного экономического анализа. В.И. Горемыкин, П.Г. Грабовой, Л.Л. Игнатова, И.Г. Лукманов, Б.Д. Новиков, В.И. Ресин, Г.М. Стерник рассматривают особенности функционирования рынка недвижимости, вопросы теории оценки недвижимости.

Важной функцией в управлении недвижимостью является контроль. Петрухина М.Н. дает детальное описание функции контроля за использованием недвижимости, а также направления ее выполнения: контроль технических параметров – своевременность проведения ремонта, состояние помещений, законность проведения перепланировки; контроль экономических параметров – поступление арендной платы, доходов, коммунальных платежей, средств от продажи; контроль правовых параметров – соблюдение условий договоров аренды, правил учета и регистрации прав, контроль за целевым использованием объектов недвижимости [8, с. 37].

К механизмам управления, представляющим собой практические рычаги, стимулы, посредством которых органы управления воздействуют на общество, производство и любую социальную систему с целью достижения стоящих перед ней цели, задач, можно отнести экономический (так называемый хозяйственный механизм) и социальный.

В теории Л. Гурвица экономический механизм «задает множество выборов экономических субъектов и связанные с каждым из этих выборов результаты. В этом смысле механизм задает систему стимулов и близок тем самым к понятию экономического института, который тоже за счет создания правил структурирует выигрыши от тех или иных стратегий, выстраивая систему стимулов» [9, с. 15].

Под социальным механизмом формирования и реализации управления недвижимостью подразумевается «совокупность и логическая взаимосвязь социальных элементов, процессов и закономерностей, посредством которых субъект управления «схватывает» потребности, интересы и цели общества в управляющих воздействиях, закрепляет их в своих управленческих решениях и действиях и практически проводит их в жизнь» [10, с. 58].

Таким образом, эффективность управления недвижимостью оценивается не только по экономическим критериям, но и по качеству выполнения социальных функций.

По итогам проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

1) Управление недвижимостью представляет воздействие собственника или уполномоченного им лица на экономические, правовые, технические и прочие характеристики объекта недвижимости для достижения определенных целей.

2) Своевременное определение целей и задач управления позволяет решить вопрос рационального использования объекта недвижимости с целью получения выгод от его использования.

3) В процессе управления необходимо осуществлять планирование и программирование, маркетинг, мониторинг, аудит, регистрацию, учет, контроль, оценку стоимости недвижимости.

4) Субъекты управления могут применять различные механизмы управления недвижимостью: экономические и социальные. При экономическом подходе механизм развития экономики идентифицируется с хозяйственным механизмом, регулирующим отношения экономических институтов организаций. При социологическом подходе

механизм развития экономики рассматривается шире: в него включается взаимодействие не только экономических, но и социальных институтов и организаций.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Асаул А.Н. Экономика недвижимости / А.Н. Асаул, А.В. Карасев. – М.: МИКХиС, 2001. – 322 с.
2. Гражданский Кодекс Республики Беларусь, Статья 130 «Недвижимые и движимые вещи», 218-3 от 7.12.1998 г. – 1153 с.
3. Калмыкова Е.Ю. Экономика недвижимости. – Томск: Томский политехнический университет, 2011. – 139 с.
4. Горемыкин В. А. Экономика недвижимости. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2008. – 883 с.
5. Магданов П.В. Современный подход к стратегическому планированию / П.В. Магданов // Теории политики и управления. – Пермь, 2011. – С. 11-26.
6. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М.: ИНФА-М, 2007. – 512 с.
7. Закон Республики Беларусь от 22 июля 2002 г. № 133-З «О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним». – Беларусь. – 2002.
8. Петрухина М.Н. Управление недвижимостью: методологические и экономические вопросы исследования / М.Н. Петрухина // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2011. – № 7. – С. 34-39.
9. Измалков С.Б. Теория экономических механизмов / С.Б. Измалков, К.И. Сонин, М.М. Юдкевич // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 4-26.
10. Рынок недвижимости как составляющая конкурентоспособности экономики / В. П. Киреенко [и др.]; под науч. ред. и с предисл. В. П. Киреенко; ГИУСТ БГУ. – Минск, 2016. – 97 с.

Научный руководитель: кандидат экономических наук, доцент Масько Л.В.

*Гавхар Раджабова, Дилобар Рахмонова
(Жоканд, Узбекистан)*

РЫНОК ТРУДА И УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

В статье рассматривается актуальная проблема современной экономики – проблема занятости и совершенствования рынка труда. А также, программы, направленные на повышение уровня занятости населения.

Ключевые слова: рынок труда, трудовые ресурсы, занятость населения, демография, качество занятости, динамика трудовых ресурсов.

The article deals with the actual problem of the modern economy – the problem of employment and the improvement of the labor market. And, programs aimed at increasing the level of employment of the population.

Keywords: labor market, labor resources, employment of population, demography, quality of employment, labor force dynamics.

Рынок труда занимает особое место в социально-экономическом развитии страны, разработке и реализации приоритетных направлений развития, а также среднесрочных программ. Комплексный анализ рынка труда дает возможность для выявления диспропорций, проблем и резервов повышения уровня занятости населения. Кроме этого, на

основе анализа этой сферы появляется возможность для определения приоритетных направлений развития рынка труда, подготовки кадров и, главное, решения задач, поставленных в Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах.

Стратегия включает в себя пять приоритетных направлений, одним из которых является развитие социальной сферы, направленное на поэтапное повышение заработной платы, пенсий и пособий, эффективное решение вопросов занятости населения, обеспечение граждан доступным современным жильем, модернизацию жилищно-коммунального хозяйства и объектов социальной инфраструктуры, совершенствование системы социальной защиты населения и здравоохранения, сферы образования и науки, государственной молодежной политики⁷.

Благодаря реализации ряда программ, направленных на повышение уровня занятости населения, численность занятого населения стабильно растет. Безусловно, это крайне позитивная тенденция, свидетельствующая об устойчивом росте экономики. Однако даже такой прирост занятости населения не смог существенно улучшить ситуацию на рынке труда, поскольку за последний период темпы прироста численности трудовых ресурсов опережали темпы прироста занятости населения. Необходимо принять дополнительные меры по созданию качественных и устойчивых рабочих мест путем развития секторов экономики.

Стабильный рост трудовых ресурсов может привести к усилению несбалансированности рынка труда, если не будут обеспечены соответствующие темпы роста создания устойчивых рабочих мест. В рамках решения данного вопроса в стране ежегодно реализуется Программа создания рабочих мест и обеспечения занятости населения, целью которой является осуществление комплексных и взаимосвязанных мер по созданию рабочих мест и обеспечению занятости населения путем задействования потенциала территорий и отраслей экономики, всемерного содействия развитию эффективных форм трудоустройства с учетом демографических факторов и конъюнктуры рынка труда.

Одной из актуальных проблем, которая привлекает внимание ученых, является повышение качества занятости населения, особенно в период сложных и быстрых перемен в экономической, социально-политической и в других сферах деятельности.

Понятие «качество занятости» связано с понятием «занятости» в целом и является достаточно дискуссионным. Смирнова Н.А. отмечает, что качество занятости рассматривается с позиций условий занятости и развития человеческого потенциала. Другая группа исследователей рассматривает качество занятости как взаимоувязанных с уровнем и качеством жизни процесс, носящий итеративный, а не единовременный характер, опосредуемый отношениями собственности, проявляющийся как в уровне жизни индивида или социальной группы, так и в характеристиках занятости⁸.

Рыночная модель занятости характеризуется изменением субъектов, объектов, целей и задач, а также принципов взаимодействия отношений занятости, что находит отражение и в качестве занятости. Экономическая цель занятости реализуется через использования всего спектра способностей человека, включающего также формирование достойного уровня материальной обеспеченности личности. Конечная общественная цель обеспечения качества занятости – развитие и реализация личности как социального феномена, что позволило выдвинуть о социализации качества занятости – тенденции, присущей демократическому гражданскому обществу с его субъектной системой регулирования и управления⁹.

---

⁷ Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 07.02.2017 № УП-4947

⁸ Смирнова Н.А. Качество занятости как приоритетное направление повышения уровня жизни населения. Автореферат дис. д.э.н. М., 2001. С.20

⁹ Ваховский В.В., Романова О.Л. Проблемы исследования качества занятости населения и ее показателей.// Вестник Самарского государственного экономического университета. – Самара СГЭУ – 2009, С 16

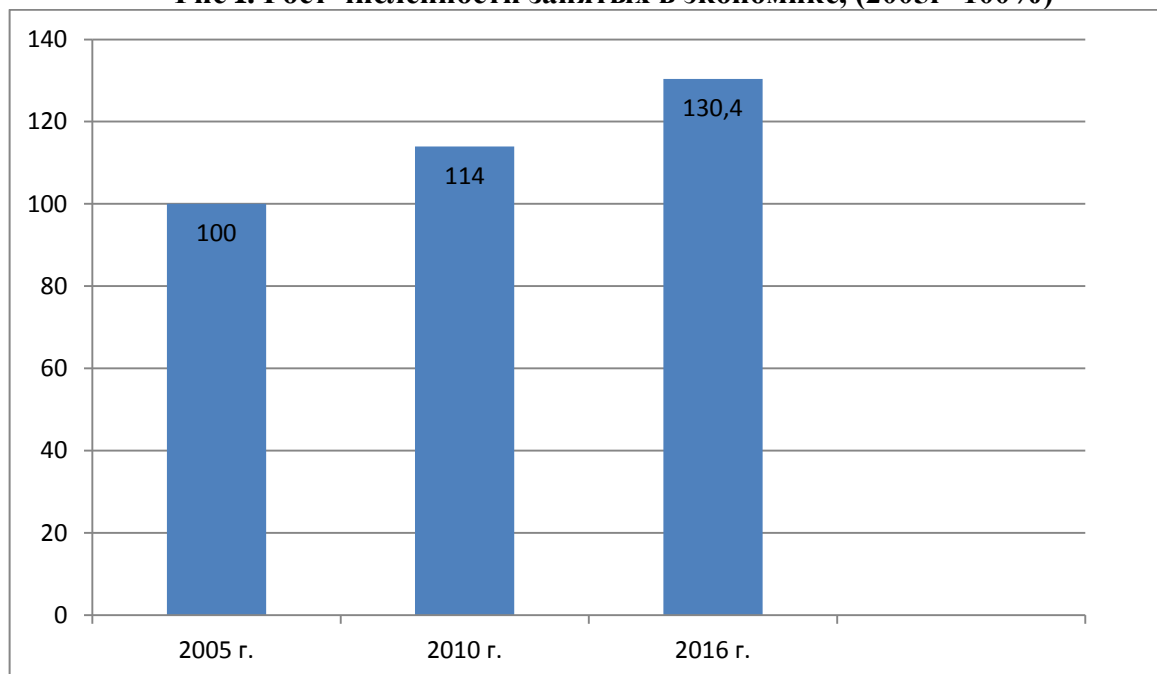

Показатели трудовых ресурсов и занятости являются важными индикаторами оценки уровня социально-экономического развития страны. Анализ динамики трудовых ресурсов показывает, что численность трудоспособного населения Республики Узбекистан стабильно растет и за 2005-2016 гг. возросла на 4039,4 тыс. чел. или на 27,9% выше показателя 2005 г. За анализируемый период среднегодовой темп прироста трудовых ресурсов составил 2,3%. При этом, в Сурхандарьинской, Кашкадарьинской, Самаркандской и Джизакской областях наблюдались высокие среднегодовые темпы роста, что обусловлено демографической обстановкой, т.е. высоким ростом рождаемости в 1990-е годы¹⁰.

В 2005-2016 гг. наблюдаются снижение доли и низкие темпы роста трудоспособного населения в таких регионах республики Узбекистан, как Бухарская, Навоийская, Хорезмская, Ташкентская области, но отмечается повышение в Кашкадарьинской, Сурхандарьинской и Самаркандской областях, где темпы роста относительно высокие.

Благодаря реализации ряда государственных программ, направленных на повышение уровня занятости населения, рост занятого населения в экономике ежегодно растет, и результаты экономического роста способствуют повышению его численности, которая составила 13,3 млн.чел. или 30,4% в 2016 г.

Рис I. Рост численности занятых в экономике, (2005г=100%)

Источник: расчеты автора по данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике.

В течение указанного периода доля экономически активного населения составляет от 39,7% до 43,7% в общей численности населения. При этом, численность занятого населения, по отношению к численности экономически активного населения, снизилась с 99,8% до 94,8% при росте доли занятых в численности населения республики с 39,6% до 41,4%. Это свидетельствует о повышении предложения рабочей силы и увеличении потребности в новых рабочих местах.

¹⁰ Содиков М. Характеристики индикаторы качества жизни и уровня занятости в Республике Узбекистан // Материалы XI Форума экономистов. – Ташкент-2017, С 434.

Табл. I

Трудовые ресурсы за 1991-2016 годы

Показатели	1991 г.	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2016 г.
Доля экономически активного населения в общей численности населения	39,7	36,2	38,9	42,2	43,6	43,7
Доля занятых в экономике						
-в численности населения республики	39,6	36,1	38,8	39,9	41,4	41,4
-в численности экономически активного населения	99,8	99,6	99,7	94,6	94,8	94,8

Источник: расчеты автора по данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике

Согласно прогнозным индикаторам социально-экономического развития Республики Узбекистан на 2017-2019 гг.¹¹, в соответствии с прогнозной динамикой увеличения совокупного предложения рабочей силы из-за возрастающей численности населения в трудоспособном возрасте, ожидается рост потребности в числе вновь созданных рабочих мест в перспективных отраслях экономики.

Современное экономическое развитие характеризуется позитивными сдвигами в повышение качества занятости на рынке труда. В то же время, принятые приоритеты развития экономики Узбекистана на 2017-2021 годы требуют развития занятости по следующим направлениям:

- восстановление и создание новых рабочих мест на объектах социальной и рыночной инфраструктуры;
- повышение качества рабочих мест (улучшение условий и охраны труда);
- осуществление системы мер по усилению социальной поддержки временно незанятых сельских жителей;
- разработка требований к повышению эффективности полной занятости, масштабов и форм неполной занятости, которая является важным условием эффективности занятости;
- совершенствование нормативно-правовой базы регулирования занятости и социальной защиты безработных граждан.

В дальнейшем тенденции поведения населения на рынке труда и изменения в структуре занятости будут зависеть от функционирования различных форм собственности, источников и уровня доходов населения, оплаты труда, доходов от капитала и предпринимательской деятельности. Необходимо обратить внимание на расширение современных сфер приложения труда, повышение его производительности, опережающее профессиональное обучение и переподготовку кадров. Только в условиях экономического роста экономики, население может позволить себе улучшать жизненную среду, а также повышать покупательную способность заработной платы и доходов.

¹¹ По данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СТІЙКІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА

В процесі дослідження визначено сутність та обґрунтовано необхідність фінансової стійкості підприємства. Здійснено класифікацію чинників, що впливають на ступінь фінансової стійкості підприємств та проаналізовано її типи. Крім того, визначено принципи управління фінансовою стійкістю суб'єктів господарювання.

Ключові слова: *стійкість, фінансова стійкість підприємства, фінансова стабільність, прибуток, принципи управління.*

In the process of the research, the essence of the financial stability is determined and the necessity of the financial stability of the enterprise is substantiated. The factors influencing the degree of financial stability of enterprises are classified and its types are analyzed. In addition, the principles of managing financial sustainability of economic entities are defined.

Key words: *steadiness, financial steadiness of the enterprise, financial stability, profit, management principles.*

Ринкова система перетворення економічних механізмів ведення бізнесу обумовлюється зміною форм та методів управління підприємством щодо уможливлення формування його адаптації до динамізму суспільного відтворення ресурсних можливостей та загальних перетворень. Для цього підприємству необхідно, враховувати зміни в конкурентному середовищі, які є потенційними загрозами і майбутніми можливостями. Проте безпосередньо підґрунтям розвитку будь-якого підприємства є забезпечення його фінансової стійкості.

Дослідження фінансова стійкість підприємства, особливості методики її оцінювання та управління є актуальними питаннями, оскільки, в умовах складної економічної ситуації в країні стоїть завдання відновлення та зміцнення рівня фінансової стійкості підприємства, що є основною передумовою його виживання і завершальним етапом переходу до ринкових відносин.

Аналізом проблем присвячених питанню фінансової стійкості та стабільності підприємства займалися зарубіжні та вітчизняні науковці такі, як Бланк І. А., Гринкевич С. С., Масленніков Є. І., Михалевич М. А., Побережець О. В., Савицька Г.В., Шеремет А. Д. та інші.

Проте віддаючи належне розробкам вчених, їх вкладу в економічну теорію та практику, слід зазначити, що в питаннях розвитку підвищення ефективності управління фінансовою стійкістю залишається чимало невирішених проблем, які потребують детального вивчення.

Метою дослідження є аналіз теоретичних засад управління фінансовою стійкістю підприємства в умовах нестабільного ринкового середовища.

Умовою життєздатності та основою розвитку будь-якого підприємства в конкурентному середовищі є забезпечення його фінансової стійкості.

Фінансова стійкість підприємства – це головний компонент загальної стійкості підприємства, який є об'єктом фінансового управління, його господарською діяльністю та характеризує стан фінансових ресурсів як забезпеченість пропорційного, збалансованого розвитку при збереженні платоспроможності, кредитоспроможності в умовах припустимого рівня ризику [1, с. 30].

Фінансова стійкість є головною умовою загальної стійкості підприємства та відображає такий стан його фінансових ресурсів і ступінь їхнього використання, при якому підприємство, вільно маневруючи грошовими засобами, здатне забезпечити безперебійний процес виробництва й реалізації продукції, а також витрати на його розширення й оновлення.

Визначення меж фінансової стійкості підприємства має істотне практичне значення і належить до числа найважливіших економічних проблем в умовах ринку, бо недостатня фінансова стійкість суб'єктів господарювання в нашій країні багато в чому є причиною тотальних неплатежів.

Водночас ринкове підприємство не влаштовує і надлишкова фінансова стійкість. Оскільки в цих умовах гальмується розвиток і підприємство буде не в змозі скорочувати свої витрати під тиском конкурентів через накопичення надлишкових запасів, резервів і відтягнення, таким чином, капіталу з виробничого процесу.

Одним з істотних компонентів фінансової стійкості підприємства є наявність фінансових ресурсів, достатніх для розвитку конкурентоспроможного виробництва [2]. В свою чергу, самі фінансові ресурси можуть бути в необхідному обсязі сформовані тільки за умови ефективної роботи підприємства й одержання прибутку. При цьому для досягнення і підтримання фінансової стійкості важливий не тільки абсолютний обсяг прибутку, а й його рівень щодо вкладеного капіталу підприємства або витрат, тобто рентабельність. Величина і динаміка рентабельності з точки зору фінансової стійкості характеризує ступінь ділової активності підприємства та його фінансове благополуччя.

Не менш важливим є вирішення питання щодо кількісних характеристик фінансової стійкості підприємства, іншими словами, при яких саме показниках фінансовий стан підприємства можна вважати стійким.

Підприємство можна вважати стійким, якщо воно покриває власними оборотними засобами не менш як 50% фінансових ресурсів, необхідних для здійснення господарської діяльності, ефективно й цілеспрямовано використовує фінансові ресурси, дотримується фінансової, кредитної й розрахункової дисципліни, тобто є платоспроможним [3, с. 98].

У підприємства, що має низький рівень фінансової стійкості, спостерігається спад ділової активності, рентабельності й віддачі наявних активів. Збитковість фінансово-господарської діяльності свідчить про те, що підприємство може перебувати під загрозою банкрутства.

Фінансова стійкість тісно пов'язана з кредитоспроможністю, яка характеризується тим, наскільки надійно (тобто в повному обсязі та у встановлений строк) підприємство розраховується за раніше одержаними кредитами, здатність при необхідності мобілізувати кошти з різних джерел на прийнятних умовах тощо. Однак найістотніше, чим визначається кредитоспроможність, – це поточний фінансовий стан підприємства, а також прогнозовані перспективи його зміни і в який бік [4].

Показники фінансової стійкості характеризують ступінь захищеності залученого капіталу.

Особливості кризового фінансового стану й неплатоспроможності українських підприємств-банкрутів у порівнянні з практикою західних країн полягають у тому, що вони:

- не включені (як правило) в систему заставних зобов'язань щодо власного майна;
- організаційно й психологічно не підготовлені до ринкових відносин внаслідок зручної залежності від бюджетного фінансування різних рівнів;
- не проводять маркетингових досліджень;
- не здатні швидко перебудуватись на випуск нових видів продукції чи послуг;
- їх основні виробничі фонди і технології далеко не завжди відповідають сучасним вимогам і навіть при досить низьких фінансових витратах підприємства не можуть швидко перебудувати організацію і технологію виробництва стосовно вимог ринку [1, с.124].

Виходячи із зазначених особливостей фінансового стану підприємств можна виділити чотири типи фінансової стійкості (табл. 1).

Типи фінансової стійкості підприємства			
Абсолютна фінансова стійкість	Нормальна фінансова стійкість	Нестійкий фінансовий стан	Кризовий фінансовий стан
$ВОК - З \geq 0$	$ВОК - З < 0$	$ВОК - З < 0$	$ВОК - З < 0$
$ВОК + ДЗ - З \geq 0$	$ВОК + ДЗ - З \geq 0$	$ВОК + ДЗ - З < 0$	$ВОК + ДЗ - З < 0$
$ВОК + ДЗ +$ $+ КК - З \geq 0$	$ВОК + ДЗ +$ $+ КК - З \geq 0$	$ВОК + ДЗ +$ $+ КК - З \geq 0$	$ВОК + ДЗ +$ $+ КК - З < 0$

де, ВОК – власний оборотний капітал; З – запаси; ДЗ – довгострокові зобов'язання; КК – короткострокові зобов'язання.

Абсолютна стійкість фінансового стану характеризує ситуацію, коли всі запаси повністю покриваються власними оборотними коштами, тобто підприємство не залежить від зовнішніх кредиторів. Така ситуація трапляється вкрай рідко і, як правило, її не можна розглядати як позитивну, бо за цих умов керівництво не має можливості використати зовнішні джерела коштів для основної діяльності. Доцільний стан для підприємства, коли частка власних оборотних коштів становить трохи більше за 50%.

Нормальна стійкість фінансового стану підприємства належить до другого типу, який гарантує його платоспроможність. Для покриття запасів використовуються різноманітні джерела коштів – власні і залучені.

Третьюму типу фінансового стану відповідає його нестійкість, що є порушенням платоспроможності підприємства. Це свідчить про те, що підприємство для покриття частини своїх запасів повинно звертатися до додаткових джерел покриття, що не є доцільним.

Для четвертого типу властивий кризовий фінансовий стан, при якому підприємство перебуває на грані банкрутства, оскільки у даній ситуації грошові кошти, короткострокові цінні папери й дебіторська заборгованість підприємства навіть не покривають його кредиторської заборгованості й прострочених позик [2, с. 99].

Фінансова стійкість вважається нормальною (допустимою), якщо величини короткострокових кредитів й позичкових коштів, що залучені для формування запасів і витрат, не перевищують сумарної вартості виробничих запасів і готової продукції (найбільш ліквідної частини запасів і затрат). У випадку, коли зазначені умови не виконуються, фінансова нестійкість набуває характеру ненормальної і веде до істотного погіршення фінансового стану. Фінансова стійкість підприємства визначається за таких умов, коли власні й залучені ним кошти використовуються так, що грошові надходження від його діяльності, насамперед прибуток, є достатніми для погашення кредиторської заборгованості та здійснення податкових та інших обов'язкових платежів.

Досягнення високого рівня розвитку та конкурентоспроможності можливе лише за умов застосування ефективного управління фінансовою стійкістю підприємства [5, с. 112].

Управління фінансовою стійкістю підприємства є системою принципів та методів розроблення і реалізації управлінських рішень, пов'язаних із забезпеченням постійного зростання прибутку, збереженням платоспроможності і кредитоспроможності, підтриманням фінансової рівноваги.

Зрозуміло, що управління фінансовою стійкістю підприємства та її стратегічна націленість має певні особливості: по-перше, відповідає ознакам підпорядкованості до загальної системи управління господарсько-фінансовою діяльністю підприємства; по-друге, залежить від економічних особливостей конкурентного середовища та організаційно-правової форми функціонування підприємства; по-третє, завжди пов'язано з постійною дією певних фінансових ризиків погіршення економічної урегульованості використання ресурсного потенціалу.

Враховуючи економічні можливості підприємств в умовах ринкового середовища, можна виділити наступні принципи стратегічного управління фінансовою стійкістю суб'єкта господарювання (рис. 1).

Рис. 1. Економічні принципи стратегічного управління фінансовою стійкістю підприємства [5, с. 112]

Головною метою управління фінансовою стійкістю підприємства є забезпечення фінансової безпеки та стабільності функціонування і розвитку підприємства у довгостроковій перспективі в межах допустимого рівня ризику. Відповідно, забезпечення високого рівня фінансової стійкості підприємства в процесі його розвитку та функціонування забезпечується формуванням оптимальної та гнучкої структури капіталу, забезпеченням постійної платоспроможності та ліквідності, збалансуванням грошових потоків, забезпеченням кредитоспроможності, вільним маневрування грошових коштів, забезпеченням оптимальної структури активів та постійним стабільним перевищення доходів над витратами. Отже, спроможність підприємства є вчасно здійснювати платежі, фінансувати свою діяльність на розширеній основі, переносити непередбачені потрясіння і підтримувати свою ліквідність в умовах стратегічної спрямованості свідчить про його стійкий фінансовий стан, і навпаки [6].

Стратегічне управління фінансовою стійкістю підприємства забезпечує стабільну платоспроможність у тривалій перспективі, в основі якої є можливості постійної збалансованості активів і пасивів, доходів і витрат, позитивних і негативних грошових потоків.

В умовах ринкових перетворень перспективи подальших досліджень системи управління фінансовою стійкістю підприємства уможливають формування моделі розроблення конкретних рекомендацій, що спрямовані на ефективніше використання фінансових ресурсів і зміцнення фінансового стану при різноманітності варіантів досягнення прогнозних орієнтирів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Побережець О. В. Теоретико-методологічні та практичні засади дослідження системи управління результатами діяльності промислового підприємства : [моногр.] / О. В. Побережець. – Херсон : Видавництво : Грінь Д. С., 2016. – 500 с.

2. Масленніков Є. І. Методологічні та практичні засади дослідження системи управління фінансовою стійкістю торговельного підприємства [моногр.] / Є. І. Масленніков. – Одеса : Прес-кур'єр, 2015. – 316 с.
3. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента [Текст] : в 2-х т. / И. А. Бланк. – 4-е изд., стер. – Москва : Омега, 2012. – Т. 1. – 2012. – 653 с.
4. Шеремет А.Д. Комплексный анализ и оценка финансовых и нефинансовых показателей устойчивого развития компаний // Аудит. – 2017. – №5. – С. 6-9.
5. Гринкевич С.С. Економічні основи стратегічного управління фінансовою стійкістю підприємства в умовах ринкових перетворень / С.С. Гринкевич, М.А. Михалевич // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008, вип. 18.5. – С. 110-114
6. Базилінська, О. Я. Фінансовий аналіз теорія і практика / О. Я. Базилінська. – К., 2011. – С. 107-117.

УДК 330.341

*Леся Юрченко, Володимир Говоруха
(Дніпро, Україна)*

ПРІОРИТЕТИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація зовнішньоекономічних зв'язків у XXI сторіччі призводить до руйнування існуючих бар'єрів між країнами, подальшому залученню нових держав у різноманітні форми міжнародної економічної співпраці. Процес глобалізації міжнародної економіки не оминає і Україну, яка поступово займає своє місце в системі нового міжнародного економічного порядку.

Ключові слова: *глобалізація, міжнародна економіка, інтеграція, економічні зв'язки, ринкова трансформація.*

The globalization of foreign economic relations in the 21st century leads to the breakdown of existing barriers among the states, the further involvement of new states in various forms of international financial partnership. Ukraine will continue to process the globalization of the international economy, which eventually captures its own role in the concept of the newest international financial regime.

Key words: *globalization, international economy, integration, economic relations, market transformation.*

Глобалізація є однією з головних тенденцій у розвитку сучасного світу, яка істотно впливає не лише на економічне життя, але й має політичні (внутрішні та міжнародні), соціальні і навіть культурно-цивілізаційні наслідки. Ці наслідки все більше відчувають на собі практично всі країни і серед них, звичайно, Україна, яка цілком усвідомлено, активно і цілеспрямовано рухається в напрямку інтеграції в міжнародну економіку. Тому, для посилення цієї інтеграції важливим є питання вироблення пріоритетів розвитку економіки України в умовах глобалізації.

Глобалізація насправді відкриває практично необмежені можливості для всесвітнього розвитку, однак темпи її поширення не рівномірні. Процес інтеграції у міжнародну економіку відбувається в одних країнах швидше, ніж в інших. У країнах, що зуміли досягти інтеграції, спостерігаються більш високі темпи зростання економіки та добробуту. У свою чергу, підвищення рівня життя створило можливості для розвитку демократії і просування вперед у вирішенні таких економічних питань, як захист навколишнього середовища і поліпшення умов праці.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

На підставі аналізу визначення терміну «глобалізація» та її опису в сучасній літературі, можна визначити основні риси, які характеризують глобалізацію світової економіки:

1. Поглиблення міжнародного поділу праці з його переходом від спільного к специфічному і єдиному.

2. Перевищення темпів росту міжнародного товарообігу над темпами росту обсягів світового виробництва.

3. Зростаюча лібералізація міжнародної торгівлі, виражена у відкритті національних ринків товарів і послуг шляхом поступового зняття торговельних обмежень і бар'єрів.

4. Випереджуюче зростання руху капіталу у відношенні до руху товарів. Формування світового фінансового ринку, збільшення потоків портфельних і прямих іноземних інвестицій.

5. Інформаційно-технологічна революція, переворот в засобах телекомунікацій на базі електроніки, кібернетики, супутникових систем зв'язку.

6. Посилення впливу транснаціональних корпорацій.

7. Концентрація і централізація капіталу на підставі процесів злиття і поглинення компаній і банків.

8. Розвиток інтеграційних тенденцій на регіональному, субрегіональному і міжрегіональному рівнях. Зростання ролі наднаціональних органів у світовій політиці та економіки.

Таким чином, запропонуємо пріоритетні напрямки розвитку економіки України в умовах глобалізації (рис. 1).

Рис. 1. Пріоритетні напрямки розвитку економіки України в умовах глобалізації

Розвиток зовнішнього сектору економіки України є реакцією народного господарства на потреби розвитку національних факторів виробництва. Участь у міжнародному поділі праці є умовою формування сучасної народногосподарської структури, яка має забезпечити нормальний розвиток вітчизняного виробництва і більш повне задоволення потреб членів суспільства. Зовнішня економіка повинна формуватися як органічна складова національної економіки, що пов'язує її з народними господарствами інших країн для розв'язання комплексу проблем щодо задоволення різноманітних потреб суспільства як у сфері виробництва, так і сфері споживання.

Серед головних причин і чинників, що спонукають до поглиблення участі економіки України в міжнародному поділі праці, до органічного включення її господарства в сучасні цивілізаційні процеси, можна назвати, насамперед, високу частку експорту у валовому національному продукті. Досить характерним є те, що третина національного виробництва України опосередкована дією зовнішніх економічних зв'язків. Це підкреслює виняткову важливість даної сфери в системі життєзабезпечення держави і для виходу його з надзвичайно важкої і всеосяжної кризи.

Це позначається на формуванні зовнішньоекономічних зв'язків України, яка повинна зважати на наявність інтеграційних угруповань, враховувати особливості зовнішньоекономічної політики країн-учасниць таких центрів. Це передбачає таку орієнтацію зовнішньоекономічних зв'язків України зі світовими центрами, за якої відкритість економіки не суперечить національним економічним інтересам, реалізація яких може заважати тиск з боку цих центрів. Вимога міжнародних організацій і регіональних інтеграційних угруповань щодо лібералізації зовнішньоторговельних зв'язків має бути збалансована з потребами українських виробників експортної продукції та продукції, що конкурує з імпортом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Внешнеэкономическая деятельность предприятия: Учебник для вузов. – М.: Международ. отношения, 2001. – 544 с.
2. Дідківський М.І. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – 463 с.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.fnd.com.ua>.

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

УДК 339.146.4:631.11(477)

Андрій Дичаківський
(Кам'янець-Подільський, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗБУТОВОЇ ПОЛІТИКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Формування та розвиток сучасного продовольчого ринку України та присутність вітчизняних товаровиробників аграріїв на світовому ринку, вимагають значних перетворень в агропромисловому комплексі країни в цілому і організації збутової політики сільськогосподарських підприємств зокрема. Не сформованість вітчизняної збутової політики сприяє низькому рівню організації збутової діяльності підприємств та слабкому розвитку системи збуту продукції, що негативно позначається на кон'юнктурі ринку продовольства та прибутковості господарювання. Організація ефективної збутової політики базується на таких показниках як конкурентоспроможність продукції, поведінка споживачів, конкурентний статус підприємства.

Ключові слова: збут, збутова політика, збутова діяльність, ринок, сільськогосподарське підприємство.

Formation and development of the modern food market of Ukraine and the presence of domestic producers of agrarians in the world market require significant transformations in the agro-industrial complex of the country as a whole and the organization of marketing policy of agricultural enterprises in particular. The disproportion of domestic marketing policy contributes to the low level of organization of sales activities of enterprises and the weak development of the system of sales of products, which negatively affects the state of the food market and profitability of management. The organization of effective sales policy is based on indicators such as product competitiveness, consumer behavior and competitive status of the enterprise.

Key words: sales, marketing policy, sales activity, market, agricultural enterprise.

Процес збуту є об'єктивно необхідним для будь-якого суспільства, бо жодне не може безперервно виробляти продукцію, не перетворюючи певної її частини знову в засоби виробництва або в його нові елементи. Науковці визначають поняття «збут» по-різному. Одні представляють збут як процес фізичного переміщення товару й ототожнюють його з поняттями «розподіл» і «товарорух», інші – розглядають збут як процес взаємодії з покупцем. А.П. Панкрухін вважає, що збут – це «безпосереднє спілкування продавця та покупця» [1, с. 322]. Головна мета збуту – реалізація економічного інтересу виробника (отримання підприємницького прибутку) на основі задоволення платоспроможного попиту споживачів [2, с. 124–136].

Збутова політика являє собою комплекс принципів, методів та заходів, що використовується керівництвом для організації та управління збутовою діяльністю підприємства з метою забезпечення ефективних продажів товарів в межах визначених цільових ринків. Головна мета збутової політики підприємства полягає у максимальному задоволенні платоспроможного попиту споживачів конкурентоспроможною продукцією задля отримання підприємницького прибутку в поточному періоді та в майбутньому, довготривала ринкова стійкість підприємства шляхом створення позитивного іміджу на ринку та визнанні його з боку громадськості [3, с. 98–102].

Т.Д. Маслова стверджує, що збутова політика – це поведінкова філософія або загальні принципи діяльності, яких підприємство збирається дотримуватися у сфері побудови каналів розподілу свого товару та переміщення товарів у часі й просторі.

До основних компонент збутової політики підприємства належать: збутові засади маркетингу; організація збутової діяльності; регламентна політика; товарна і цінова політика; політика товароруху (розподілу) (принципи формування каналів просування товарів); політика комерційного кредитування; інкасаційна політика, під якою маються на увазі принципи в сфері погашення дебіторської заборгованості; політика транспортування; організаційні аспекти збуту [4].

Л.В. Балабанова та А.В. Балабаниць вважають, що збутова політика передбачає аналіз можливих і вибір оптимальних варіантів ведення збутової діяльності для найкращого забезпечення споживчих вимог і переваг для отримання максимальних результатів від комерційно-господарської діяльності.

Збутова діяльність передбачає сукупність практичних дій у сфері формування попиту, встановлення взаємовідносин із покупцями, ціноутворення, транспортування, рух товарів, стимулювання збуту, сервісу і реклами, спрямованих на реалізацію збутових стратегій та досягненню цілей збутової діяльності підприємства [5, с. 207-208].

Рівень розвитку збутової політики будь-якої країни визначається умовами функціонування економіки загалом, оскільки становить основу обміну, відтворювальних процесів і засобів існування. Результати збутової політики держави впливають на галузеву структуру ВВП, доходи населення, загальне положення держави в міжнародному поділі праці.

Безпосередньо для аграрної сфери система збуту – це впорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів (товаровиробники продукції, закупівельні організації, складське господарство, переробні підприємства, підприємства оптової та роздрібною торгівлі та громадського харчування), задіяних у процесі товароруху продукції до кінцевого споживача. Згідно закону усіх систем (природних, економічних, соціальних) – спрямованість їх функціонування на одержання кінцевого корисного результату, ціль системи збуту сільськогосподарської продукції – задоволення платоспроможного попиту кінцевого споживача та забезпечення взаємовигідних відносин між учасниками процесу просування продукції.

Основними традиційними каналами реалізації сільськогосподарської продукції в Україні є: аграрний фонд, комерційні посередники (оптовики, що здійснюють переробку продукції (переробні підприємства), кооперативи, приватні особи та ін.), власна торговельна мережа, інші сільськогосподарські товаровиробники, власні працівники й споживачі, що купують продовольчі товари у виробника. Альтернативними методами розподілу продукції є продажі з використанням таких інструментів: переробки сільськогосподарської продукції на давальницьких умовах, товарного кредиту, бартеру. У зарубіжних країнах сільськогосподарська продукція продається також інтервенційним агентствам і на товарних ринках (біржах, аукціонах), і з використанням системи контрактів (ф'ючерсних, форвардних, виробничих) [6, с. 28].

Вважаємо, що при формуванні ефективних каналів збуту сільськогосподарському підприємству необхідно враховувати такі фактори: особливості кінцевих споживачів – їх кількість і склад, концентрація, потреби щодо розміщення і часу роботи торгової мережі, асортименту, номенклатури, умов кредитування; можливості товаровиробника – його цілі, ресурси, конкурентоспроможність, масштаби виробництва; характеристика товару – ціна, якість, умови зберігання, технологія виробництва тощо; конкуренція – кількість і концентрація конкурентів, асортимент їх товарів, споживачі, організація збуту; варіанти каналів збуту – залежать від структури виконуваних функцій, доступності, законодавчої бази, що регулює ті або інші аспекти організації каналів збуту.

Інтеграція України у світовий ринковий простір та присутність вітчизняних товаровиробників аграріїв на світовому ринку, викликає активну конкуренцію за ринки збуту [7, с. 84]. Специфіка сьогодення вимагає проведення глибокого аналізу всіх процесів, які

відбуваються на ринку, щоб забезпечити ефективне використання наявних виробничих ресурсів і якісне задоволення споживчих вимог [8, с. 91].

Підтримуємо науковців Ю.Ф. Мельника і П.Т. Саблука, які стверджують, що успішна діяльність агропродовольчого виробництва значною мірою залежить від формування і функціонування внутрішнього аграрного ринку та його інфраструктури, створення ефективної маркетингової мережі руху сільськогосподарської продукції від виробника до споживача, яка мала б забезпечувати паритетність економічних інтересів виробників, переробників і кінцевих споживачів [9, с. 5]. Проте нинішня інфраструктура аграрного ринку не зорієнтована на швидке просування сільськогосподарської продукції до споживачів. Тому збитків зазнають і товаровиробники, які змушені використовувати неорганізовані канали збуту з непрозорими умовами купівлі-продажу й диктатом посередника, і споживачі, які змушені купувати продукцію часто посередньої якості за високими цінами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Панкрухин А. Л. Маркетинг : учеб. / Панкрухин А. П. – М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 1999. – 398 с.
2. Белінський П. І. Менеджмент виробництва та операцій : підруч. / Белінський П. Л. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 624 с.
3. Збутова політика: розкіш чи незамінний інструмент? [Електронний ресурс] / Т. Волкова // Круглий стіл. – 2005. – № 4(28). – Режим доступу : <http://www.kstil.com.ua>.
4. Саблук П. Т. Внутрішньогосподарські організаційно-економічні механізми забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств / [Саблук П. Т., Малік М. Й., Коваленко Ю. С. та ін.]. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 204 с.
5. Білик Ю. І. Особливості збутової діяльності сільськогосподарських підприємств / Ю. І. Білик, Н. В. Покотильська // Актуальні проблеми аграрної економіки: теорія, практика, стратегія: зб. міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 45-річчю економічного факультету ПДАТУ (Кам'янець-Подільський, 12-13 жовтня 2017 року). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 376 с.
6. Ліманський А. Міжнародні орієнтації підприємств на сучасному ринку – маркетинговий аспект / А. Ліманський, І. Драбик // Інвестиції: практика та досвід. – 2009. – №10. – С. 27–31.
7. Покотильська Н. В. Формування ринку продукції тваринництва в Хмельницькій області / Н. В. Покотильська // Інноваційна економіка. – 2013. — №11(49). – С. 84-89.
8. Красноруцький О. О. Регулювання внутрішнього аграрного ринку: шляхи вдосконалення / О. О. Красноруцький // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2007. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 129.
9. Ткачук В. І. Розвиток процесу диверсифікації аграрних підприємств у ринкових умовах / В. І. Ткачук // Вісн. Львівського національного аграрного ун-ту. – 2008. – № 15. – С. 54–58. – (Серія “Економіка”).

Науковий керівник: кандидат економічних наук, доцент Покотильська Н.В.

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ У СИСТЕМІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ МАРКЕТИНГОМ

Викладено суть і роль економічного аналізу в системі стратегічного управління маркетингом. Зокрема, значення стратегічного аналізу та його важливість при розробці стратегії розвитку підприємства та аналітичний інструментарій ефективного маркетингового управління.

Ключові слова: економічний аналіз, стратегія, стратегічний аналіз, сегментація, ранжування, маркетингове управління.

Essence and role of economic analysis are expounded in the system of strategic management marketing. In particular, value of strategic analysis and his importance at development of strategy of development of enterprise and analytical tool of effective marketing management.

Key words: economic analysis, strategy, strategic analysis, segmentation, marketing management.

Ринкові умови господарювання, пов'язані з господарським ризиком, мінливим і часто невизначеним зовнішнім середовищем, породжують ряд гострих соціально-економічних проблем, які перешкоджають успішному функціонуванню підприємства. За цих умов зростає роль економічного аналізу як спеціального виду економічних досліджень, спрямованих на виявлення причинно-наслідкових зв'язків в економічних процесах для забезпечення режиму стійкого функціонування і розвитку підприємства. Це спонукає менеджмент підприємства по-новому підходити до процесу управління і використовувати результати економічного аналізу для обґрунтування стратегічних і тактичних рішень.

У минулому більшість суб'єктів господарювання могли успішно функціонувати, звертаючи увагу в основному на повсякденні внутрішні проблеми. Однак, прискорення змін у зовнішньому середовищі, поява нових запитів та зміна позицій споживача, посилення конкуренції, інтернаціоналізація бізнесу, розвиток інформаційних мереж, які роблять можливим дуже швидке розповсюдження та отримання інформації, широкий доступ до сучасних технологій призвели до різкого зростання значення, власне, стратегічного аналізу.

Практичне застосування цього виду аналізу підсилюється збільшенням підприємницького ризику, великим числом чинників, які визначають комерційний успіх підприємства, процесами диференціації і диверсифікації його товарного асортименту, ускладненням організаційної структури управління і необхідністю зосередження зусиль на вирішенні стратегічних завдань.

Стратегічний аналіз призначений для розгляду явищ і процесів діяльності підприємства з позицій майбутнього, тобто перспективи розвитку, він тісно пов'язаний з прогнозуванням, стратегічним управлінням. Раніше цей вид аналізу базувався, в основному, на оцінці подій, що відбулися, та виявленні їх тенденцій, які, як передбачалось, будуть мати місце і в майбутньому. За сучасних умов розвитку економіки необхідно відмовитися від концепції управління підприємством, виходячи із екстраполяції минулих і теперішніх тенденцій розвитку, а слід розробити не тільки стратегію, пристосовану до змін ринку і зовнішнього середовища, а й заходи, здатні адекватно впливати на ринок.

Варто зазначити, що результати стратегічного аналізу тісно пов'язані з досвідом практичної роботи і ерудицією аналітика. Він повинен вміти моделювати ситуацію, володіти математико-статистичними і еристичними методами дослідження, розробляти і реалізовувати стратегію розвитку.

Поняття цілісності об'єкта аналізу передбачає розуміння взаємозв'язків між потребами споживачів, попитом, діяльністю конкурентів, якістю їх продукції та завданнями підприємства. Однак, складність і мінливість аналітичної роботи перешкоджають моделюванню ситуації. Чим більша здатність аналітика до абстрагування, тим зрозуміліші взаємозв'язки, а його вміння застосовувати методи дедукції і індукції є важливою складовою компетенцій при розробці стратегії розвитку. Слід зауважити, що обґрунтування стратегії є інтелектуальним, творчим процесом, процесом пошуку прийняттого варіанта розв'язання проблеми.

Всі розумові і творчі зусилля, які були вкладені у розробку стратегії, можуть бути марними, якщо вони не будуть втілені у життя. Таким чином, основними завданнями стратегічного аналізу є обґрунтування стратегії підприємства, розробка стратегічної програми та прогноз її виконання.

Стратегія є довгостроковим напрямом розвитку підприємства, який стосується видів, засобів та форм діяльності, виокремлення можливостей і загроз, що містить його віддалене (макро-) і безпосереднє (мезо-) оточення, а також внутрішнє середовище, яке перебуває у межах підприємства.

Практика бізнесу довела, що не існує стратегії, єдиної для всіх господарюючих суб'єктів. Кожне підприємство неповторне за своєю суттю, і процес створення стратегії для нього унікальний і залежить від позиції на ринку, динаміки її розвитку, потенціалу, поведінки конкурентів, характеристик товарного асортименту, стану економіки та ін.

Стратегія може передбачати інтернаціоналізацію, диверсифікацію, сегментацію підприємницької діяльності, бути наступальною, оборонною і т.д.

Стратегія інтернаціоналізації спрямована на розширення активності підприємства «через кордони», освоєння нових зарубіжних ринків.

Стратегія диверсифікації – на розширення активності підприємства «вшир», тобто поповнення виробничої програми новими видами продукції, які пов'язані з основним профілем підприємства.

Стратегія сегментації – на розширення активності підприємства «вглиб» з метою охоплення своєю продукцією нових споживачів.

Стратегія глибокого проникнення на ринок, пов'язана з кількісним зростанням, нарощування обсягів незмінної номенклатури товарів для «старого» ринку.

Залежно від частки, яку підприємство займає на ринку, відомі такі стратегії.

Наступальна – передбачає активну позицію підприємства на ринку і має на меті завоювання і розширення частки ринку. Підприємство може обрати цю стратегію у таких випадках:

- 1) якщо частка на ринку нижча за необхідний мінімум чи різко скоротилася у результаті дій конкурентів і не забезпечує бажаного прибутку;
- 2) якщо воно випускає на ринок новий товар;
- 3) якщо здійснюється розширення виробництва, яке окупиться лише при значному збільшенні продажу;
- 4) якщо підприємства-конкуренти втрачають свої позиції і створюється реальна можливість при відносно невеликих витратах збільшити частку ринку.

Оборонна стратегія – передбачає збереження підприємством частки ринку і утримання своїх позицій на ньому.

Стратегія відступу – це вимушена стратегія. У ряді випадків підприємство свідомо йде на зниження частки ринку (наприклад, продукція застаріла). Ця стратегія передбачає:

- поступове згортання операцій. У цьому випадку дуже важливо не порушити зв'язки, ділові контакти, не завдати збитків своїм партнерам, забезпечити працевлаштування працівникам підприємства;
- ліквідація бізнесу. У цьому випадку важливо недопустити розголосу про можливе припинення бізнесу.

Обґрунтування стратегії розвитку підприємства, враховуючи її різноманітність, а також можливість комбінацій, повинно знайти своє відображення у стратегічній програмі. Розробку цієї програми здійснюють у наступній послідовності:

- визначають цілі підприємства, частіше всього у кількісних показниках і реальні строки їх досягнення;
- оцінюють за допомогою аналізу та прогнозу ринкових умов реальні значення показників, які можуть бути досягнуті у відповідному періоді;
- порівнюють показники, бажані для підприємства, з показниками, найбільш реальними з позиції врахування тенденцій розвитку конкретних ринків та дій підприємств-конкурентів;
- аналізують основні причини, що викликають цю відмінність, і складають перелік чинників та причин;
- розробляють та аналізують заходи управлінської політики, які здатні звести до мінімуму різницю між бажаним та реальним рівнем розвитку;
- встановлюють порядок і черговість застосування найбільш ефективних заходів для досягнення бажаних результатів, а також пропонують альтернативні заходи, котрі можуть відіграти важливу роль у випадку непередбачуваної ситуації на ринку або через неефективну реалізацію передбачених у програмі заходів;
- формулюють головні, скориговані на реальній основі, цілі програми і перераховують конкретні заходи управлінської політики, тобто воедино зводять всю програму.

Слід зазначити, що структура програми може бути різною, але її зміст є схожим для всіх підприємств. Насамперед, проводять маркетингові дослідження, які передбачають вивчення обсягу ринку, темпів росту і стадії зрілості, величини попиту на продукцію і його еластичності. У ході дослідження здійснюють роботу по сегментації ринку з метою виявлення найбільш перспективних напрямків маркетингу.

Методика сегментації дозволяє точно класифікувати потенційних споживачів, знайти і зрозуміти їх індивідуальність, виділити характерні властивості і ознаки, які формують певні вимоги до товару кожного з ринків. Проведення функціонально-вартісного аналізу дозволить збільшити комерційний успіх підприємства на ринку.

Ринок споживчих товарів доцільно сегментувати, насамперед, за економічними і соціально-демографічними параметрами. До економічних належать: дохід на душу населення, дохід на сім'ю. Соціально-демографічні параметри включають: стать, вік, національність, професію, освіту, склад сім'ї, особливості умов життя, культурні традиції і т. п.

Ринок товарів виробничо-технічного призначення сегментують, насамперед, враховуючи особливості їх функціонального використання, економічні можливості споживача, характер попиту на дану продукцію, природно-кліматичні характеристики і т. д.

У ході досліджень необхідно проаналізувати сам товар, його комерційні перспективи, виробничий обсяг продажу товару у натуральному вираженні та ціну, за якою він може бути проданий. Велика увага надається вивченню властивостей товару та його конкурентоспроможності.

Все перераховане дозволяє визначити основну ціль (цілі підприємства), а також стратегічну лінію поведінки на ринку. Це дозволяє визначити основну ціль (цілі підприємства), а також стратегічну лінію поведінки на ринку.

Вибираючи ціль (цілі) слід врахувати, що вони є основою і стимулом діяльності підприємства та сприяють зосередженню сил і засобів на пріоритетних напрямках його розвитку. Виділяють цілі кількісні (збільшити обсяг продажу на 15%, підвищити прибуток на 20% і т. д.) і якісні, що передбачають вдосконалення організаційної структури управління, створення спільних підприємств, освоєння нових сегментів ринку, підвищення іміджу підприємства, забезпечення зайнятості місцевого населення і т. д.

Ранжування цілей здійснюють за допомогою побудови дерева цілей. Наприклад, для реалізації головної цілі підприємства – збільшити величину прибутку на 20% – ставлять

основні цілі наступного рівня: збільшити обсяг продажу продукції, максимально завантажити виробничі потужності підприємства, задовольнити вимоги споживачів. Далі формулюють цілі третього рівня – освоїти новий сегмент ринку, потім цілі четвертого рівня – визначити потребу сегмента у певному виді продукції, знизити витрати на виробництво цієї продукції, підвищити якість продукції і т. д.

Потім проводять аналіз ситуації на підприємстві, який спрямований на виявлення проблем і можливостей використання внутрішніх ресурсів підприємства; стану його виробничо-технічної бази; організації управління; фінансового стану. Таке вивчення здійснюється шляхом застосування методики ретроспективного аналізу, що дозволяє у кожному процесі чи явищі господарської діяльності знаходити найбільш стійкі елементи, які в майбутньому можуть відігравати вирішальну роль у формуванні тих чи інших показників.

Вагому частку програми займає опис інструментарію реалізації поставлених стратегічних цілей, набору маркетингових заходів або складових маркетингової політики по кожному товару, ринку і виробничому підрозділу. Важливим є формування:

- товарної політики, яка передбачає оптимізацію товарного асортименту та управління інноваційними процесами;
- збутової політики чи політики формування збутової мережі, каналів руху товарів;
- стимулюючої чи комунікаційної політики, яка передбачає заходи у сфері реклами, сервісу, участь у виставках і т. д.;
- цінової політики, що передбачає вибір основних цінових стратегій, їх комбінацію та співвідношення.

Узагальнюючи вищевикладене можна стверджувати, що аналітичний інструментарій ефективного маркетингового управління спрямований на вивчення ринкових потреб споживачів та максимальне їх задоволення з метою отримання прибутку. Особливою складовою маркетингового механізму на підприємстві є пошук маркетингової інформації і на її основі проведення аналітичних досліджень, що дає можливість приймати виважені управлінські рішення, спрямовані на реалізацію стратегічного потенціалу підприємства.

УДК 331.29

Yuliya Frolova
(*Almaty, Kazakhstan*)

ASSESSMENT OF SUBJECTIVE CAREER SUCCESS IN KAZAKHSTAN

The objective of the article is to assess subjective career success in Kazakhstan. Respondents were invited to participate in a survey on voluntary basis. A sample of 288 observations was analyzed using SPSS software.

Keywords: *intrinsic career success, career satisfaction, recognition, personal life, Kazakhstan.*

Career success refers to either real or perceived achievements that individuals accumulate as a result of their work experience [1]. It consists of relatively independent components: extrinsic and intrinsic [2]. Extrinsic success is relatively objective and observable [3]. It is commonly measured by three criteria: salary or income, ascendancy or number of promotions, and occupational status [4]. Intrinsic success is individuals' subjective appraisal of their success [5]. A study conducted by Accenture revealed that work-life balance is ahead of money, recognition, autonomy, and is the key determinant for more than half respondents of whether or not they have a career success [6]. The objective of this study is to measure subjective career success in Kazakhstan.

Data collection process was conducted using self-assessment survey. Respondents were invited to participate in a survey on voluntary basis. They were given a list of 24-item Subjective Career Success Inventory developed by Shockley et al. [7]. Respondents were asked to indicate their level

of agreement with the statements using a 6-point Likert-type scale: 1= strongly disagree, 2= disagree, 3= slightly disagree, 4= slightly agree, 5= agree, 6= strongly agree. The survey was conducted anonymously.

All respondents submitted useable questionnaires. The response rate was 100 percent. In total, 288 respondents took part in the survey. Their demographic profile is presented in Table 1.

Table 1: Demographic profile

Age	20–30 years	31–40 years	41–50 years	Over 50	Total
Gender					
Male	20.1%	8.7%	9.4%	7.6%	45.8%
Female	22.2%	9.4%	14.6%	8.0%	54.2%
<i>Total</i>	<i>42.4%</i>	<i>18.1%</i>	<i>24.0%</i>	<i>15.6%</i>	<i>100.0%</i>

The results of the exploratory assessment of subjective career success in Kazakhstan are presented in Table 2, where REC refers to recognition for good job; QW refers to high quality of work done; MW refers to doing meaningful work; INF refers to having influence on others in organization; AU stands for authenticity and refers to the ability of building career according to personal needs and preferences; PL refers to having a career that positively impacts personal life; GD refers to a career that provides professional growth and development; and SAT refers to overall career satisfaction. REC was calculated as average for items 1 – 3, QW is average for items 4 – 6, MW is average for items 7 – 9, INF is average for items 10 – 12, AU is average for items 13 – 15, PL is average for items 16 – 18, GD is average for items 19 – 21, and SAT is average for items 22 – 24.

Table 2: Subjective career success assessment results

SCS Dimensions	Mean	SD	Chronbach's Alpha	Internal Consistency
REC	4.70	0.96	0.802	Good
QW	4.48	0.96	0.806	Good
MW	4.52	1.01	0.777	Acceptable
INF	4.41	1.02	0.794	Acceptable
AU	4.41	1.02	0.716	Acceptable
PL	4.08	1.04	0.729	Acceptable
GD	4.59	0.94	0.801	Good
SAT	4.59	1.01	0.802	Good

The results suggest that on average people in Kazakhstan are satisfied with their careers. Most of all they are satisfied with their subjective perception of being recognized for their performance at work by valued others. They are least satisfied with the impact that their career has on their personal life. In particular, they would like to be able to spend more time with their friends and family. This implies that employers in Kazakhstan should strive to improve work-life balance of their employees.

REFERENCES

1. Judge, T. A., Cable, D. M., Boudreau, J. W., and Bretz, R. D. (1995). An empirical investigation of the predictors of executive career success. *Personnel Psychology*, 48, 485–519.
2. Judge, T. A., and Bretz, R. D. (1994). Political influence behavior and career success. *Journal of Management*, 20, 43–65.
3. Jaskolka, G., Beyer, J. M., & Trice, H. M. (1985). Measuring and predicting managerial success. *Journal of Vocational Behavior*, 26, 189–205.
4. Judge, T. A. and Kammeyer-Mueller, J. D. (2007). In H. Gunz and M. Peiperl (Eds.) *Handbook of Career Studies*, 59-78.

5. Gattiker, U. E., & Larwood, L. (1988). Predictors for managers' career mobility, success, and satisfaction. *Human Relations*, 41, 569–591.

6. Brooks C. (2013). The new definition of career success. *Business News Daily*. March 4. Retrieved from: <https://www.businessnewsdaily.com/4049-employees-want-work-life-balance.html>

7. Shockley, K. M., Ureksoy, H., Rodopman, O. B., Poteat, L. F., and Dullaghan, T. R. (2016), “Development of a new scale to measure subjective career success: A mixed-methods study”, *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 37, pp. 128-153.

УДК 338.26.015

*Динара Шапигатова, Сауле Примбетова
(Орал, Қазақстан)*

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ ТИІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

Бұл мақалада тайм-менеджментті қолданудың кәсіпорындар мен ұйымдар үшін тиімділігі айқындалған, сонымен бірге қазіргі таңдағы даму деңгейі және оны жетілдірудің жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: тайм-менеджмент, MS Outlook, корпоративтік менеджмент.

This article talks about the benefits of using time management in the enterprise and also shows the current level of development of time management and ways to improve it.

Keywords: time management, MS Outlook, corporate management.

Тайм-менеджмент – аса әмбебап дағды, көбінесе оның мәдени шектері сирек кездеседі. Батыстық, ресейлік және қазақстандық тренингтік бағдарламаларда қазіргі таңда басым түрде шетелдік технологиялар: SMART бойынша мақсаттар қою, Эйзенхауэр әдісі бойынша басымдықтарды қою, Парето қағидасы және т.б. қолданылып келеді. Басқарудың жалпы мәдениетін арттыру тақырыбындағы тренингтер мен оқыту курстары еліміздің компаниялары үшін айтарлықтай күнделікті үдеріске айналғанымен, қызметкерлердің өзін басқаруы мәселелеріне бақарушылар әзірше аса жоғары назар аудармауда. Олардың көбісі қызметкердің жеке ұйымдастырушылық қабілеті оның жеке тұлғасына тән санауы ықтимал. Себебі тайм-менеджмент қағидаларына сәйкес, әр қызметкер уақытты тек жұмысқа ғана емес, денсаулық, отбасы, демалыс, өзін-өзі дамыту секілді жеке мақсаттарына да инвестициялауы керек. Сонда ғана қызметкердің қанағаттанушылық және тиімділік қабілеті артады.

Динамикалық түрде жылдам қарқынмен өзгеруші орта жағдайында, ақпараттың үздіксіз жетіспеуі мен жоқтығы салдарынан, менеджерлер үшін дәстүрлі жоспарлау құралдары аса тиімді әсер етпейді.

Дәл осы себепті, тайм-менеджмент жөніндегі тәжірибелі мамандар жұмыс уақытының 40%-ын алдын-ала күтілмеген міндеттер үшін резервке қалдыруды ұсынады. Сондай-ақ қызметкердің қызмет саласының да уақытқа әсері маңызды. Мысалы, хатшылық міндеттер секілді help-desk тәртібіндегі қызмет туралы айтатын болсақ, бұл бағытта уақыттың кем дегенде 30 - 40% ғана ұйымдастыруға болады. Осындай қатынас брокерлер сияқты кейбір клиенттерге бағытталған бизнестің көптеген қызметкерлеріне де тән [1, с. 163].

Тайм-менеджмент – кәсіпорынды басқарудағы жаңа бағыттардың бірі. Кәсіпорындар тарапынан оны енгізу заманауи соңғы үрдістердің бірі болып келеді. Тайм-менеджмент технологиялары қазіргі таңда теориялық және практикалық жағынан жан-жақты зерттеліп, қолданыста жоғары нәтижелілікті көрсетуде. Уақытты тиімді пайдалану, уақыт қорын ұтымды ұйымдастыра білу кез келген кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, қызметінің тиімділігі мен нәтижелігін жаңа деңгейге көтеретіні сөзсіз.

Еліміздің компанияларында тайм-менеджмент енгізудің экономикалық тиімділігін бағалау саласында басты бағыттарды ескеру керек. Бұл бағыттар тайм-менеджмент енгізіліп жатқан ұйымның қызмет аясы мен бөлімдерінің қызмет аясын ескере отырып, туындайды:

1. Қызметкерлердің «уақытын сатушы» сала бөлімдері. Бұл бағытқа қызмет көрсетуші, кеңес беруші сервистік кәсіпорындарды жатқызамыз. Кәсіпорын қызметкерлері клиент үшін жұмсалатын сағаттың құнына байланысты қызмет етеді және олардың жұмыс уақыты тікелей ақшамен көрсетіледі. Оған мысалы, аудиторлық, заң, сақтандыру, кеңес берумен айналысатын бөлімдер жатады.

2. Сату-сатып алу бөлімі. Бұл салада бәсекеге қабілеттілік факторы ескерілуі тиіс, сондай-ақ жұмыс уақыты мен сапасы бәсекелестердің сәйкес көрсеткіштерімен салыстырмалы түрде жүргізіледі. Сондай-ақ әлеуетті клиенттердің тапсырыс беру жылдамдығына мақсатты түрде жауап қайтаруды бағалау критерийлері ішінде ескеру қажет.

3. Сервистік, клиенттермен тікелей әрекет етуші бөлімдер. Бұл жағдайда ұйым уақытын тиімді ұйымдастыру арқылы клиентке көрсетілетін қызмет сапасы артады, нәтижесінде бұл қаржы көрсеткіштеріне баға саясаты, жеңілдіктер саясаты арқылы байланыс жасайды.

4. Клиенттермен өзара әрекет етпейтін ішкі бөлімдер. Бұл кезде уақыт ұйымдастырудың нәтижелігі қаржылық көрсеткіштерден гөрі, еңбекақы қорының көлемі немесе персоналдың адалдығы деңгейімен есептелінуі мүмкін. Персонал адалдығы тұрғысында ұйымдастырылған және тәртіпке келтірілген қызмет, стресс пен кешігулердің төмендеуі және т.б. айтамыз. Алайда қызметкерлердің адалдығын еңбек нарығындағы жеткіліксіз ұсыныс сапасы жағдайында қаржылық көрсеткіштермен байланыстыру қажет [2].

Қазақстан кәсіпорындарында тайм-менеджментті корпоративтік енгізу бастапқы қадамда екені алдыңғы бөлімдерде аталып өтті. Елімізде бірыңғай корпоративтік стандарттар жоқ. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, еңбекті персоналды ұйымдастыруда корпоративтік стандарттарды енгізу құрылымы ақпараттық технологиялардың шешіміне сүйенеді. Қазақстанда ірі холдингтер мен корпорацияларда ақпараттық корпоративтік басқару жүйелері енгізілген. Олардың ішінде келесі корпоративтік бағыттар кездеседі:

1. Уақыт шығындарының есебі және талдау;
2. Уақытты қатаң қысқа мерзімдік жоспарлау және бюджеттеу;
3. Икемді қысқа мерзімді жоспарлау;
4. Ұзақ мерзімді жоспарлау;
5. Байланыстарды басқару;
6. Тапсырмаларды жүктеуді басқару, топтық жоспарлау және т.б. [3, с. 415].

Алайда аталған бағыттар операцияларды басқару тұрғысынан қолданылып, статистикалық мәліметтерге негізделіп іске асырылады. Сапалық көрсеткіштер тұрғысынан тайм-менеджментті корпоративтік стандарттар жүйесінің элементі ретінде енгізу үшін корпоративтік мәдениет пен арнайы ынталандыру тәсілдерін толыққанды зерттеу қажет.

Елімізде корпоративтік басқаруда тайм-менеджмент қолданысы орын алып келеді. Осыған байланысты көптеген тренингтік орталықтар мен оқыту мекемелері тайм-менеджментті көшбасшылық қасиеттерді жетілдіруші негізгі факторлардың қатарына жатқызады. Сондықтан, топ-менеджерлер мен негізгі мамандар жұмысындағы тайм-менеджмент бағытына ерекше назар аударуды талап етеді. Мұнда қызметті бағалау екі түрлі бағытта жүзеге асырылады:

1. Топ-менеджердің өтемақысы шамасы арқылы үнемделген уақыт құнын тікелей бағалау,

2. Негізгі жобаларды өткізу жылдамдығын бағалау. Мұнда бағалау апта сайынғы уақыт бюджетінің артуымен байланысы арқылы іске асады, яғни топ-менеджердің жобаны жүзеге асыру мерзімін қысқарту мүмкіндіктері бағаланады. Компания дамуына бағытталған жобаларды жүзеге асыру жылдамдығы, әдетте, компания жұмысының қаржылық көрсеткіштеріне тікелей немесе жанама түрде байланысты болатынын ескеру қажет [4, с. 207].

Тайм-менеджменттің қазіргі жағдайын талдай келе, келесі қорытындыларға келеміз:

а) уақытты ұйымдастырудың теориялық негіздерін жалпылау, «уақытты басқару» түсінігінің негізгі проблемаларын қарастыру классикалық тайм-менеджменттің айтарлықтай кең тараған технологиялары қатаң бағылауға негізделеді, сондықтан олардың қолданысы динамикалық өзгермелі ортаға дәлме-дәл келмейді және жағдайдың болжап болмайтын өзгерістеріне жылдам әрекет етуші баламалы технологиялар әзірлеуді талап етеді;

б) тайм-менеджменттің тарихи дамуы мен оның негізгі бағыттарын зерттей келе, қазіргі менеджментте және тайм-менеджментте уақытты басқару технологияларын корпоративтік енгізу міндеттері аса кеңінен таралуда және оны ұйымды басқару құралы ретінде қолдану шаралары белсенділік танытып келеді;

в) тайм-менеджмент әдістері мен тәсілдерін қолдану келешегін талдай отырып, қазіргі таңда тайм-менеджмент жұмыс уақытын айтарлықтай орынды пайдалануға мүмкіндік беретін технология ретінде қарастырылатынын байқаймыз. Демек, қазіргі тайм-менеджмент әдістері классикалық бағытқа тән жекеленген тұрғыда емес, ұйымды басқару контекстінде қарастырылады;

г) тайм-менеджмент уақытты пайдаланудың тиімділігін арттырушы құрал ретінде ғана емес, сондай-ақ ұйым дамуының басты тәсілдерінің бірі болып саналады [5, с. 4].

Сонымен қатар, тайм-менеджментті қолдану корпоративтік мәдениетті өзгертуші құрал және сапа менеджменті жүйесін енгізу, инноватика, реинжиниринг және корпоративтік ақпараттық жүйелер секілді кез келген ұйымдық қайта құруларға тірек болып табылады.

Тайм-менеджмент шеңберінде кәсіпорында коммуникацияларды жетілдіру және коммуникациялық үддерісті оңтайландыру амалдарын қолдану жоғары ұйымдастырушылық және экономикалық әсерге жетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тайм-менеджментті қазақстандық ерекшелікке бейімделген салалық қатынаста, мысалы, энергетика, тау-кен өнеркәсібі, металлургия кәсіпорындарында уақытты басқару стандарттарын, ережелерін әзірлеу қажеттігі туындайды. Өкінішке орай, елімізде бірыңғай қазақстандық тайм-менеджмент стандарттары жоқ, осыған байланысты кәсіпорындарда оны енгізу және технологияларын ұйымдастыра білу процесіне ерекше мән беру қажет.

Тайм-менеджмент бойынша семинарлар мен тренингтер жеке сипатқа ие, яғни жеке тайм-менеджментке ерекше назар аударылады. Корпоративтік тайм-менеджментке қатысты оны үшке бөліп қарастырып өткен жөн:

- кәсіпорынның корпоративтік тайм-менеджменті;
- жеке бөлімдердің корпоративтік тайм-менеджменті;
- жетекші мамандардың жеке тайм-менеджменті.

Кәсіпорынның корпоративтік тайм-менеджменті, ең алдымен, бөлімдер мен кәсіпорынның лауазымдық тұлғалары арасындағы тиімді өзара әрекеттестік жүйесін қалыптастыруға бағытталуы керек. Ол жергілікті тора пен ақпараттық технологияларды кеңінен қолдануды көздейді. Мысалы, MS Outlook секілді ақпараттық тасымалдаушы бағдарламалар қажетті ақпаратты тапсыру үдерісінде уақытты айтарлықтай үнемдейді. Бұл проблеманың мәнін аса қысқа және нақты қалыптастыру мүмкіндіктері есебінен орын алады. Жазылған ақпарат жылдам және аса айқын қабылданады.

Жалпы, корпоративтік тайм-менеджмент кәсіпорынды басқарудағы айтарлықтай келешек бағытты білдіреді. Алайда оны іс жүзінде қолданудың қазіргі таңда күрделілігі туындайды. Корпоративтік тайм-менеджмент енгізу қажеттігін анықтай отырып, сондай-ақ жеке алынған кәсіпорында оны қолдану көлемін айқындау барысында назар аударылуы тиіс ескертулер:

– қандай бөлімдерде (және қандай лауазымдық бірліктер үшін) тайм-менеджментті енгізу мақсатты;

– корпоративтік тайм-менеджмент жүйесін кәсіпорынға енгізуден келген әсер қаншалықты ұзақ, сондай-ақ экономикалық және ұйымдық әсер байқалуына оның әсер ету ықтималдығы қандай көлемде болмақ.

Аталған мәселелердің шешу жолдары мен тайм-менеджмент теориясы мен практикасы Қазақстанда болашақта сәтті жүзеге асыру үшін төмендегідей ұсынымдар бере аламыз:

– бәсекеге қабілеттілікті арттырушы шаралардың бірі ретінде тайм-менеджмент қолданысы үшін қолайлы жағдайлар тудыру;

– тайм-менеджмент технологияларын қолданысқа енгізудің басты бағыты – оқыту және даярлау шараларын жетілдіру, мемлекеттік саясат негізінде қалыптасқан даму бағдарламаларын қолдану, дуальді білім беру, біліктілікті арттырудың жаңа бағыттарын енгізу;

– тайм-менеджмент саласы бойынша жоғары білікті кадрлармен толықтыру, тайм-менеджменттің жоғары оқу орындары мен кәсіби білім беру мекемелеріндегі мәртебесін арттыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шарибжанова Г.Ф. Управление временем или как заставить сотрудников работать // Сборник материалов XIII Международной научно-практической конференции «Экономика и управление в XXI веке: тенденции развития», 27 декабря 2013 г., РФ, Новосибирск. – С. 160-165.

2. Темиргалиева М.К., Кенжебаева Ж.С., Калыбекова Н.К. Тайм-менеджмент и социально-экономическая модернизация Казахстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ekhneu.org.ua/content/taym-menedzhment-kak-faktor-socialno-ekonomicheskoy-modernizacii-kazahstana>.

3. Архангельский Г.А. Организация времени: от личной эффективности к развитию фирмы. – СПб: «Питер», 2003. – 415 с.

4. Морозова О.Ф. Тайм-менеджмент в системе социального управления// Вестник Томского Государственного университета. – 2010. – №334. – 207 с.

5. Милуков Е.С. Обеспечение роста производительности труда на промышленном предприятии на основе системы тайм-менеджмента // Автореферат. Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов / Милуков Е.С. – СПб., 2012. – 24 с.

УДК 007:304:659.4

*Богдана Яценко
(Київ, Україна)*

БІЗНЕС-ЗАХІД ЯК PR ІНСТРУМЕНТ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ

Интерес до бізнес-івентів як інструменту для просування організації та її бренду невпинно зростає. На даний момент загальноприйнятої системи оцінки ефективності івент-маркетингу не існує, тому розробка такої системи є актуальною темою для дослідників.

Важливим етапом є вивчення існуючих підходів до оцінки ефективності бізнес-заходу як PR-інструменту для їх подальшого вдосконалення.

Ключові слова: оцінювання ефективності, ключові показники ефективності, ділові заходи, PR інструменти, event-маркетинг.

Interest in events as a brand and company promotion tool increasing steadily. At the same time, there is no universal system for evaluating the effectiveness of such a toolkit. A significant step in improving is studying of main event marketing effectiveness models.

Key words: performance evaluation, key performance indicators, business events, PR tools, event marketing.

Індустрія зустрічей, і, відповідно, івент-маркетинг, є порівняно новим явищем, хоча ми можемо простежити ранні форми організованих подій починаючи від Стародавньої Греції та Риму. Можна спостерігати активний розвиток галузі після 1960 року в Європі та Північній Америці, а двадцять років потому – в Азії [4, с. 62].

Івент маркетинг можна визначити як діяльність з просування інтересів організації та її бренду через участь організації в специфічних активностях [5, с. 8]. Такою участю може бути як проведення компанією власних заходів, так і участь в ролі спонсора чи учасника в тих заходах, які організувала інша компанія.

Події можуть бути різними – виставки, конференції і конгреси, корпоративні заходи, заходи для преси, заходи, присвячені запуску продукту, goad show тощо [7, с. 247].

Емма Вуд так визначає потенціал заходів для бренду:

- Заходи допомагають презентувати продукт/послугу, ідею, місце або особу;
- Заходи – це канал виходу на цільову аудиторію;
- Заходи несуть в собі високий комунікативний потенціал.

Понад 500 мільярдів доларів витрачається щороку у світі на проведення заходів. Чи окуповують себе ці інвестиції [1, с. 3]?

Згідно із дослідженням британської компанії Bizzabo, переважна більшість топ-менеджменту (87%) вірить в силу івентів і планує інвестувати в них більше в майбутньому. Значна частина маркетологів (31%) вважають, що події є ефективнішим маркетинговим каналом, ніж діджитал реклама, імейл маркетинг та контент маркетинг. 75% маркетологів вважають, що в найближчі роки івенти стануть ще більш важливими для успіху їх організації.

У той же час американська Association of National Advertisers (ANA) звітує, що тільки 4% маркетологів повністю задоволені своїми можливостями вимірювати рентабельність інвестицій в івенти. Менше половини маркетологів мають уніфікований процес для оцінки ефективності івент-маркетингу. Тільки половина робить спроби ізолювати вплив івент маркетингу порівняно з іншими паралельними маркетинговими ініціативами.

В той час як більшість PR і маркетингових інструментів, таких як імейл маркетинг, SMM, Media relations тощо мають прості і прозорі механізми вимірювання ефективності, вирахувати ефективність участі в івенті складніше. Зростання інвестицій в сферу ділових заходів вимагає розробки системи оцінки івентів, оскільки віра в їх ефективність повинна бути підкріплена методикою і розрахунками, що підтверджують ефективність інвестицій або зумовлюють пошук рішень для підвищення ефективності.

На даний момент загальноприйнятої системи оцінки ефективності івент-маркетингу не існує, тому розробка такої системи є актуальною темою для дослідників.

Існує декілька основних підходів, що застосовуються для вимірювання ефективності ефективності бізнес-заходу.

Найвідомішим коефіцієнтом, що характеризує економічну ефективність заходу, є рентабельність інвестицій (Return on Investment). ROI визначає окупність інвестицій у заходи.

Янг і Айткен запропонували більш досконалий підхід до вимірювання ефективності, заснований на фактичних маркетингових показниках, прив'язаних до покупки, прибутку і рентабельності [6, с. 482]:

1. **Cost per lead (CPL):** метрика, яка дозволяє визначити рентабельність інвестицій у подію. Припустимо, що піар-відділ використав 10 000 грн на місяць і згенерував 230 нових лідів. В той же час на участь в івенті було витрачено 3 000 грн, що принесло компанії 40 лідів. В такому випадку CPL маркетингових зусиль в цілому становитиме 43 грн, а CPL участі у події – 75 грн [2, с. 2].

2. **Коефіцієнт конверсій:** Окрім власне кількості лідів, для відділу продажів має значення їх “температура”. “Підігріта” на івенті аудиторія, яка випробувала новинку на виставці або поспілкувалася із спікером зазвичай більш зацікавлена у покупці товару чи послуги ніж людина, що побачила рекламу. Наприклад, із 230 лідів, які генеруються

основними маркетинговими каналами, до конверсії дійде 11. А із 230 зацікавлених лідів, отриманих на заходах, вдасться сковертувати 18. Коефіцієнт конверсії в такому випадку становитиме відповідно 5% і 8%. Можна зробити висновок, що ліди, які відвідали захід, мають на 60% більше вірогідності стати клієнтом компанії [2, с. 7].

3. **Customer Acquisition Cost (CAC)**, або вартість залучення клієнта. Якщо подивитися на воронку продажів звичайних маркетингових активностей і воронку івентів, можна підрахувати, що 5% із 230 – це умовно 11,5 клієнтів. 8% із 40 – це 3,2 клієнта. Якщо поррахувати вартість одного клієнта в першому і в другому випадку, то отримуємо 870 грн і 938 грн відповідно. Клієнт, який прийшов із заходу обходиться компанії на 8% дорожче [6, с. 492-495].

4. **Середня сума покупки.** Це ще один показник, який зазвичай відрізняється для клієнтів, які прийшли звичайними маркетинговими каналами і познайомилися з компанією на заході. Зазвичай люди, які побували на івенті, роблять покупки на більшу суму. Це пояснюється досвідом особистого спілкування, попереднім знайомством з продуктами/послугами і просто тим, що люди, які прийняли рішення відвідати захід більш вмотивовані на покупку. Припустимо, що середня сума покупки клієнтів з основних маркетингових каналів становить 1130 грн (що приносить компанії 260 грн прибутку). Якщо умовних 3,2 клієнта, що познайомилися з компанією на заході принесуть їй 4180 грн, то з кожного з них компанія отримує аж 368 грн прибутку [6, с. 492-495].

Анна Мартенсен вважає, що маркетинговий підхід ефективний для кількісних показників, але він не враховує таких показників як вплив заходу на ставлення споживачів до бренду, залученість у комунікацію з брендом, намір споживача здійснити покупку тощо. Оскільки вибір споживача часто є ірраціональним і значною емоційними, існує потреба в моделях оцінки ефективності, заснованих на дослідженні емоційних реакції у споживачській поведінці та нейропсихологічних теоріях [3, с. 283]. Як приклад такого інструменту можна навести її модель вимірювання ефективності івентів. Вона дозволяє встановити зв'язок між емоційними реакціями і ефективністю події. Але через складку процедуру збору даних і їх обробки, модель складно застосувати в бізнес-умовах.

Хофман також вважає, що увагу потрібно фокусувати на споживачеві, а не на маркетингових результатах і розглядає дослідження ефективності з перспективи психології та споживчої поведінки [6, с. 482].

Шмідт притримується схожих поглядів і пропонує модель оцінки споживчого «досвіду», отриманого в ході заходу. Для проведення оцінки використовується анкета, заснована на шкалі від «абсолютно ні» до «так, безумовно». Відвідувачі заходу оцінюють за цією шкалою свої емоції, відчуття, думки, дії і ставлення до бренду. Даний інструмент дозволяє вимірювання емоційне сприйняття і оцінювати зміни споживчої поведінки респондентів. Одним з недоліків методу вважається можлива нещирість респондента в зв'язку з його прагненням дати соціально бажану відповідь або з впливом ситуації тестування.

Цей недолік долає методика виявлення прихованих мотивів споживачів по Зальтмана. Дана методика заснована на застосуванні принципів психотерапії, когнітивної психології і соціології. Респонденти проходять ряд тестів, обробка результатів тестів дозволяє виявити приховані мотиви, що впливають на прийняття споживачем рішення про покупку або на формування думки про продукт/послугу. Дана методика є достатньою дорогою і вимагає великих затрат часу, але вона дозволяє глибше зрозуміти поведінку споживача [8, с. 681].

Висновки. Незважаючи на активний розвиток індустрії івентів і її наукового осмислення, досі не існує універсального методу вимірювання ефективності бізнес-заходу як пар-інструменту. Він мусить бути поєднувати в собі оцінку як маркетингових характеристик, так і емоційних реакцій, що впливають на споживчу поведінку. Разом з тим він має простим і доступним для прикладного застосування PR-спеціалістом. Розробка такого методу має стати одним із основних викликів для науковців, що займаються дослідженням індустрії зустрічей. Огляд існуючих підходів є важливим підґрунтям для їх роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Frost A. A Survey of Meeting and Event Planning Professionals and Hotel Operators [Text] / A. Frost, L. Sullivan. – Frost & Sullivan, 2013. – 3 p.
2. Mitran D. Marketing accountability: Linking marketing actions to financial results. [Text] / D. Mitran. – Journal of Business Research, 62, 2013. – PP. 2-7
3. Martensen A. Application of a Model for the Effectiveness of Event Marketing. [Text] / A. Martensen, L. Gronholdt, L. Bendsten, J. Martin. – Journal of Advertising Research, 16, 2007. – P. 283.
4. Sikošek M. A Review of Research in Meetings Management: Some Issues and Challenges. [Text] / M. Sikošek. – *Academica Turistica – Tourism and Innovation Journal*, 2012. – 62 p.
5. Shimp T. Promotion management and marketing communication. [Text] / T. Shimp. – Fort Worth, TX: Dryden Press, 1993. – P. 8.
6. Wood E. Event Marketing: Measuring an experience? [Text] / E. Wood. – *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 16(6), 2006. – PP. 482-495.
7. Wood E. Evaluating event marketing: experience or outcome? [Text] / E. Wood. – *Journal of Promotion* 15(1/2), 2009. – 247 p.
8. Перепёлкин Н. Событийный маркетинг. Основы планирования корпоративных мероприятий [Текст] / Н. Перепёлкин // *Экономика и предпринимательство*, № 10 (ч.1), 2015. – С. 681.

ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА

УДК 070.13 (477)

Анастасія Герасько
(Київ, Україна)

КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ АГЕНЦІЙ
МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ

У статті обґрунтовано важливість професійного та ефективного використання комунікаційних технологій агенцією медичного туризму. За результатами дослідження визначено основні комунікаційні технології, які є ефективними для ведення комунікації агенцією медичного туризму з цільовими групами громадськості.

Ключові слова: *агенція медичного туризму, діджитал-комунікації, комунікаційний фасилітатор, комунікаційні технології, PR-комунікації.*

The article substantiates the importance of professional and efficient use of communication technologies by the medical tourism agency. According to the results of the research, the main communication technologies that are effective for communication with the medical tourism agency with the target groups of the public are determined.

Key words: *communication facilitator, communication technologies, digital communications, medical tourism agency, PR-communications.*

Вступ. *Актуальність* запропонованого дослідження зумовлена необхідністю вивчення комунікаційних технологій, які можуть бути застосовані в сфері медичного туризму. Ринок медичного туризму з кожним роком зростає: в 2017 році його об'єм досягнув 45,5-72 мільярдів доларів, а потік туристів сягнув 14 млн. туристів [1, с. 5]. У майбутньому прогнозовано зростання ринку на 15-20%. Для медичного туризму необхідним є ведення ефективної комунікації з цільовими групами громадськості, для чого необхідно визначити основні комунікаційні технології, які можуть застосовуватись з цією метою. Актуальність дослідження пов'язана з відсутністю теоретичної бази для здійснення послідовної та ефективної комунікації агенцією медичного туризму з цільовою аудиторією.

Метою статті є визначення комунікаційних технологій, які може застосовувати агенція медичного туризму для ефективної комунікації з цільовими групами громадськості.

Методи дослідження. Методологічною основою для дослідження є праці дослідників зв'язків з громадськістю та медичного туризму: А. Центра та С. Катліпа, Б. Кука, В. Корнеєва, Дж. Лаурсена та М. Стоуна а також інших дослідників. Дані було зібрано із статей експертів сфери, засобів масової інформації та сайтів компаній медичного туризму. Під час дослідження було використано методи аналізу, порівняння та узагальнення.

Результати й обговорення. Комунікаційна складова в діяльності агенції медичного туризму є надважливою. Про це свідчить визначення агенції медичного туризму як фасилітатора сфери. Цей термін розкриває важливість агенції медичного туризму як головного комунікатора сфери. Комунікаційний фасилітатор – це з'єднуюча ланка, яка збирає, зберігає, передає інформацію та веде комунікацію між організацією та її цільовими групами громадськості. На думку дослідників комунікацій С. Катліпа, А. Центра та Дж. Брума, метою цієї ролі є «надання як керівництву, так і громадськості інформації, яка необхідна їм для прийняття рішень, що становлять взаємний інтерес» [2].

Основним завданням фасилітатора є сприяння цільовим групам громадськості у розумінні їх цілей, допомога у їх досягненні. Справедливо вважати, що фасилітатор медичного туризму і є комунікаційним фасилітатором, який забезпечує актуальну сьогодні суб'єкт-суб'єкту

комунікацію в сфері лікування за кордоном. Саме тому надважливо, щоб агенція медичного туризму професійно та ефективно використовувала комунікаційні технології в здійсненні комунікацій з цільовими групами громадськості.

Необхідно визначити, яке значення має поняття «комунікаційні технології» в досліджуваній нами темі. Дослідник Корнеєв В. визначає комунікаційні технології як «форми спеціальної організації комунікації, які за умови дотримання технологічного ланцюжка гарантують отримання наперед визначеного результату». [3, с. 178]. Які саме форми організованої комунікації найбільш доцільно використовувати агенціями медичного туризму для отримання визначеного результату розглянемо далі.

Головною проблемою комунікацій агенцій медичного туризму з цільовими групами громадськості, яка ще досі не є вирішеною, є складність у поясненні цільовим групам громадськості цінності пропонованої послуги, адже лікування за кордоном через агенцію медичного туризму включає в себе не тільки отримання якісної медичної послуги, але і якісну комунікаційну взаємодію, яка зосереджується на потребах і проблемах споживача [4]. В статті розглянуто комунікаційні технології, які враховують цю проблему і сприяють її вирішенню.

Ефективними для агенції медичного туризму є комунікації через відео. За інформацією Wordstream, одна третина активності онлайн припадає на перегляд відеороликів [5]. Експерти порталу Media Marketing Review визначають, що в 2018 році комунікаційні зусилля будуть спрямовані на залучення уваги цільової аудиторії, а онлайн відео стане одним з найбільш дієвих інструментів [6].

Компанії, які надають послуги лікування за кордоном, можуть використати цей тренд, а саме вести канали YouTube, використовувати відеоконтент на сайті, в мережі Facebook, а також знімати короткі відео в Instagram. Комунікація з використанням відео вирішує різні завдання та проблеми агенції медичного туризму: анімаційні ролики вирішують проблему мовного бар'єру, яка є актуальною для медичного туризму; прямі онлайн-трансляції допомагають долати кордони та наочно демонструвати споживачеві лікарні, обладнання, лікарів; завдяки відео-відгукам можливо продемонструвати потенційній аудиторії цінність продукту, а саме позитивний досвід лікування за кордоном разом з агенцією медичного туризму.

Ще однією комунікаційною технологією, яка є трендом 2018 року та є корисною для застосування в комунікаційній діяльності агенцією медичного туризму, є нативна реклама. Нативна реклама – платне рекламне оголошення, яке відповідає формі, атмосфері, функціям та змісту носія, на якому він з'являється. Тема оголошення може не мати безпосереднього зв'язку з брендом, а використовуватись з метою створення ефекту "гало" [7, с. 5-6]. Компанія медичного туризму може розміщувати нативний контент в спеціалізованих медичних ЗМІ, наприклад статті про профілактику та методи лікування захворювань. Нативною рекламною для агенції медичного туризму також може стати унікальна інформація про події в світі медицини, яка безпосередньо не продає послугу, але є гарним інфоприводом для появи компанії в ЗМІ.

Ефективним для агенції медичного туризму є здійснення комунікації через лідерів думок та мікроінфлуенсерів. Така комунікація має довгострокову вигоду і перевершує всі інші інвестиції, а також відповідає як короткостроковим, так і довгостроковим цілям.

Американська агенція діджитал-маркетингу Kuno Creative однією з ефективних комунікаційних технологій для агенції медичного туризму визначає ведення інформативного блогу. 1% всіх пошукових запитів Google (35 мільйонів запитів щоденно) пов'язаний з медичними симптомами. А отже, агенції медичного туризму варто не тільки вести комунікації щодо власне послуги, але також надати аудиторії корисну інформацію щодо турботи про власне здоров'я, відповіді на запитання, поради та рекомендації, які стосуються медицини. Така комунікація має плануватися заздалегідь, враховуючи значні події та

актуальні питання повістки дня. Варто враховувати те, що найбільше споживач довіряє досвіду інших споживачів, а отже блог – це зручне місце для глибокого вивчення успіху пацієнтів [8]. Прикладом створення корисного контенту в блозі, який є інформативним для аудиторії та розрахований на вирішення її проблем, є матеріал агенції медичного туризму Bookimed «10 способів собрать деньги на лечение за границей». Ця стаття не містить реклами послуг компанії, однак сприяє інформуванню про компанію, покращення її іміджу та демонстрації її соціальної відповідальності. Статтю було розміщено в блоговій частині сайту, вона отримала 15,500 переглядів та 155 вподобань, що в декілька разів перевищує результати всіх інших матеріалів блогу [11].

Використання технологій соціального доказу є надважливим для агенцій медичного туризму. Соціальний доказ – це психічний патерн, завдяки якому споживач обирає моделі поведінки більшості, у випадку, коли складно об'єктивно оцінити ситуацію [12]. Одним із найбільш дієвих способів використання соціального доказу агенцією медичного туризму є відгук. Відгуки компанія може не просто розміщувати на сайті, але й використовувати як інфопривід для PR-матеріалів. Наприклад, агенція медичного туризму Medigo розміщує PR-статті, в яких розповідає цільовим групам громадськості інформацію щодо процесу збору відгуків, а також багаторівневу систему їх перевірки, яка існує в компанії. Таким чином, Medigo намагається створити своїм відгукам додаткову цінність, відокремити їх від відгуків, які є на сайтах конкурентів, а також створити додатковий привід для комунікації з аудиторією [13].

Статистичні дані також свідчать про важливість соціальних мереж для ведення комунікаційної діяльності агенціями медичного туризму. За результатами опитувань, близько 47% користувачів соціальних мереж бажають говорити з лікарями в соціальних мережах. Варто враховувати, що рівень довіри аудиторії до компанії-комуніканта становить лише 30-40%. Якщо комунікантом є людина (представник організації), рівень довіри зростає до 55-60% [9]. Відповідно однією з ефективних технологій можна вважати використання особистості лікаря з метою здійснення комунікацій, тобто лікаря як голосу бренда.

До PR-технологій, які є ефективними для агенції медичного туризму варто віднести проведення безкоштовних онлайн- та офлайн-заходів з метою допомоги пацієнтам або навчання лікарів певної країни. Така комунікація несе в собі елементи соціальної відповідальності, а також частково сприяє вирішенню проблеми щодо ролі агенції медичного туризму в сфері. Наприклад, компанія медичного туризму Bookimed, яка працює на ринку країн СНД, регулярно організовує заходи з лікарями із Туреччини: безкоштовні консультації для пацієнтів, навчання для представників сфери. У 2017-2018 роках компанія провела більше 10-ти заходів в Україні з такими відомими лікарями, як Фатіх Агалар, Сердара Баки та іншими [10]. Така технологія комунікацій виконує одразу декілька завдань: прояв соціальної відповідальності компанії, сприяння побудові іміджу в професійному середовищі, отримання ефекту від публіситі, побудова відносин із представниками сфери охорони здоров'я певної країни.

Висновки. Професійне та ефективне використання комунікаційних технологій є надважливим для агенцій медичного туризму як головного комунікаційного фасилітатора сфери. Аналіз основних трендів діджитал та офлайн комунікацій, а також комунікацій, які ведуть агенції медичного туризму, що є лідерами ринку, свідчать про те, що потенційно ефективним для агенції медичного туризму є використання комунікацій за допомогою відео, нативної реклами, комунікацій з залученням лідерів думок та мікроінфлуенсерів, ведення інформативного блогу, використання технологій соціального доказу, використання особистості лікаря як голосу бренду, а також PR-технологій, зокрема проведення онлайн та офлайн заходів, які мають соціальну мету. Перспективою подальших досліджень є вивчення інших технологій комунікацій, які можуть бути ефективними для агенції медичного туризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 2016-2017 Global buyers survey : brief [Electronic source] / Global Healthcare Resources: 2016-2017. – P. 5. – Access: http://medicaltourismassociation.com/userfiles/files/GLOBAL_BUYERS_REPORT_BRIEF.pdf. – Name from the screen. – View date : 08.09.2017.
2. Cutlip, S., Center, A. Effective Public Relations / Cutlip, S., Center, A., Broom, G. – 9th ed. – Upper Saddle, NJ: Pearson Prentice Hall.
3. Корнеєв В. М. Комунікаційні технології як засоби проектування соціальної дійсності [Електронний ресурс]. – Наукові записки інституту журналістики. – Т. 56. – 2014. – С. 178. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/12/Main/articles/korneev-vitaly-communication-techniques-as-the-means-of-designing-of-social-rea_22507.pdf – (дата звернення 16.11.17). – Назва з екрану.
4. Cook B. International patient services workshop [powerpoint presentation]. – 5th World Medical Tourism & Global Healthcare Congress, 2012 <http://www.medicaltourismassociation.com/en/press/the-5th-world-medical-tourism-global-healthcare-co.html> – Mode of access: – (viewed on 29.11.17). – Title from the screen.
5. Lister M. 37 Staggering Video Marketing Statistics for 2018 [Electronic resource] / Mary Lister. – Mode of access: <https://www.wordstream.com/blog/ws/2017/03/08/video-marketing-statistics> – (viewed on 05.02.18). – Title from the screen.
6. Тренды digital маркетинга на 2018 год [Электронный источник]. – Режим доступа: http://mmr.ua/show/trendy_digital_marketinga_na_2018_god#371598690.1519837687. – (просмотрен 01.12.17). – Название с экрана.
7. Laursen J., Stone M. Native Advertising Trends 2016: The News Media Industry [Electronic resource] / Jesper Laursen, Martha Stone. – Native Advertising Institute, International News Media Association (INMA), 2016. – P. 5-6. – Mode of access: <https://nativeadvertisinginstitute.com/wp-content/uploads/2016/10/TrendReportNewsMedia16.pdf> – (viewed on 05.12.17). – Title from the screen.
8. Eddine L. N. 6 Keys to a Strong Healthcare Digital Marketing Strategy [Electronic resource] / Lara Nour Eddine. – Mode of access: <https://www.kunocreative.com/blog/strong-healthcare-digital-marketing-strategy> – (viewed on 05.12.17). – Title from the screen.
9. Infographic: Healthcare Industry Building Trust Through Social Media [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.infographicsarchive.com/seo-social-media/infographic-healthcare-industry-building-trust-through-social-media/> – (viewed on 17.12.17). – Title from the screen.
10. Bookimed.com – международный центр поддержки пациентов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/bookimedcom/> – (просмотрено 01.02.18). – Название с экрана.
11. 10 способов собрать деньги на лечение за границей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.bookimed.com/article/10-sposobov-sobrat-dengi-na-lechenie-za-granicej/> – (просмотрено 25.02.18). – Название с экрана.
12. Дементий Д. Как использовать социальные доказательства в интернет-маркетинге / Дмитрий Дементий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://texterra.ru/blog/kak-ispolzovat-sotsialnye-dokazatelstva-v-internet-marketinge.html> – (просмотрено 01.03.18). – Название с экрана.
13. How MEDIGO Deals with Patient Reviews – And Why it Matters [Electronic resource]. – Mode of access: <https://medium.com/@medigo/how-medigo-deals-with-patient-reviews-and-why-it-matters-f8ed8e913e5> – (viewed on 05.03.18). – Title from the screen.

УДК 070.13(477)

Вікторія Забожчук
(Київ, Україна)

ВНУТРІШНЬОКОРПОРАТИВНІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті досліджується роль внутрішньокорпоративних комунікацій у діяльності організації, їх недоліки та перспективи. Аналізується література та джерела з цієї проблематики, окреслюються теоретичні та практичні можливості використання внутрішнього PR у діяльності українських компаній. Визначаються перспективи подальшого наукового вивчення та практичного використання внутрішніх комунікацій у діяльності українських компаній.

Ключові слова: внутрішньокорпоративні комунікації, PR, зв'язки з громадськістю, PR-комунікації.

The article explores role of the internal communications in organization functioning, describes the disadvantages and prospects of internal communication. The literature and other sources on this problem are analyzed, the theoretical and practical possibilities of using internal PR in the activity of Ukrainian organization are determined. Prospects for further scientific study and practical use of internal PR communications in the activity of Ukrainian organization are determined.

Key words: internal communication, PR, public relations, PR communications.

Вступ. З моменту офіційної реєстрації компанія заявляє про себе як про суб'єкт інформаційного простору, який претендує на власне місце у ньому. Фахівці зазначають, що «будь-який крок у житті компанії вимірюється бітами інформації. Внутрішній і зовнішній світ фірми пов'язаний з обсягом інформації, яку її засновники готові розповсюдити і підтримати» [4]. Часто компанії в останню чергу починають займатись формуванням свого інформаційного середовища, не розуміючи, що саме від координації інформаційних потоків і побудови інформаційних зв'язків, залежить успіх їх життєдіяльності. Вирішальним стратегічним напрямом діяльності компанії виявляються саме комунікації. Комунікації, які пронизують суспільство, дають можливість розвиватись його суб'єктам разом з ним. Таким чином, ступінь комунікативності стає критерієм здатності виживання й стабільності організації в умовах кризи. Відкрита до комунікацій структура має набагато більше шансів для розвитку саме за рахунок безперервної комунікативної активності. Комунікації є базовим фактором стійкості й розвитку різноманітних структур і систем. Успішність розвитку організації залежить від прихильності цільових аудиторій до компанії: як зовнішньої аудиторії, так і внутрішньої. Компанії часто применшують значення внутрішніх комунікацій, зосереджуючись лише на задоволенні інформаційних потреб зовнішньої аудиторії, хоча варто погодитися, що не буде успішною комунікація з громадськістю, якщо компанія є неетичною, якщо вона має низькі показники матеріально-технічного забезпечення, якщо її працівники поводять себе аморально, виконуючи свої професійні обов'язки (наприклад, обманюють покупців, не дотримуються прийнятих установою рішень тощо) [2, с. 85]. Відтак, формування ефективних внутрішніх комунікацій теж є обов'язковою умовою ефективною діяльності організації, тому їх розвиток – це «запорука стабільності й перспективності компанії, зростання її нематеріальних активів» [1, с. 215].

Мета статті – дослідити роль внутрішньокорпоративних комунікацій у великій українській компанії.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати фахову літературу з основної проблематики дослідження;

- з'ясувати позиції зарубіжних та вітчизняних дослідників з питань внутрішньокорпоративних комунікацій;

- розглянути структуру внутрішніх комунікацій у компанії «Якобз Дау Егбертс Україна» на основі аналізу публікацій з теми дослідження та власного дослідження.

Для досягнення мети послуговуємося такими загальнонауковими **методами**, як *аналіз*, що дав змогу провести уявний поділ на складники актуальних тенденцій внутрішніх комунікацій для предметного їх вивчення, а *синтез* дозволив здійснити зведення в цілісну картину теоретичної бази дослідження внутрішніх комунікацій. Метод *узагальнення* дав змогу вивчити, систематизувати та структурувати інформацію. Застосовано також *описовий* метод та метод *порівняння*. Метод наукового *прогнозування* дозволив провести визначення перспектив розвитку внутрішніх PR-комунікацій в компаніях України

Результати та обговорення. Внутрішньокорпоративні комунікації є системою формування позитивного ставлення працівників підприємства один до одного, до керівництва фірми, до товарів, що вона випускає. Внутрішньокорпоративний PR займається налагодженням комунікативних зв'язків усередині колективу – людської складової будь-якої організації, без якої організація – лише формальна оболонка, абсолютно нежиттєздатна, просто неіснуюча. Без злагодженої роботи колективу організація не зможе стратегічно розвиватися.

PR-відділ, який здійснює внутрішньокорпоративні комунікації, покликаний виконати такі *завдання*:

- створити належні умови для організації інформаційного середовища всередині організації і забезпечувати інформацією персонал і керівництво;

- брати участь у кадровій політиці організації, що зводиться до проведення роз'яснювальної роботи під час кадрових змін (нових призначень, звільнень, кар'єрного росту), у доборі персоналу для роботи з клієнтами та партнерами, проводити консультації з персоналом щодо ефективного спілкування з клієнтами;

- створювати і підтримувати корпоративний імідж, культуру організації: розробляти корпоративний стиль, стандарти організації, популяризувати серед персоналу фірмовий «дух», стиль і формувати почуття відповідальності за позитивний імідж організації;

- виконувати роботу із запобігання чуткам та використання їх із негативною метою, проводити роботу з обмеження неконтрольованого витоку інформації організації назовні;

- реалізувати зв'язок із зовнішньою громадськістю: узгоджувати документацію, адресовану зовнішньому споживачеві, оприлюднювати її, планувати і забезпечувати участь у конференціях, виставках, презентаціях тощо.

PR-відділ, працюючи над корпоративними комунікаціями, має дотримуватися визначених *правил*:

- забезпечити свободу висловлювання власної думки, зокрема критичної, працівникам усіх рівнів організації і всіляко сприяти її виявленню; відсутність привілеїв для окремих груп працівників, рівноправність співробітників та можливість безпосереднього спілкування з керівництвом;

- дотримуватися часово-інформаційної переваги внутрішніх комунікацій над зовнішніми. Вважають, що найгірше, коли працівники дізнаються про погані новини не від свого керівництва, а з інших джерел, наприклад, газети чи телебачення. В ефективно працюючих організаціях працівники забезпечуються правдивою та повною інформацією до того, як вона стає доступною для журналістів. Будучи краще поінформованим за інших, працівник пишатиметься тим, що він працює в такій організації [2, с. 173-174];

- точно та правдиво формувати інформаційну політику в компанії. Усі матеріали, призначені для внутрішніх комунікацій, повинні бути конкретними та викладеними зрозумілою мовою. Люди працюють в організації кожен день, добре знають усі внутрішні проблеми, традиції, історію організації, діють у межах корпоративної культури, їх важко

обманути, тому управлінська структура, а також PR-відділ зобов'язані говорити завжди лише правду.

У корпоративних комунікаціях велике значення надається необхідності двосторонніх відносин. Брак спілкування породжує багато випадків непорозуміння, і тому поліпшення каналів спілкування, розроблення нових способів створення двостороннього потоку інформації і досягнення розуміння є головним завданням будь-якої програми внутрішнього PR на підприємстві. Це дуже важко досягти через крайню складність механізму спілкування навіть за наявності достатнього прагнення налагодити його. Для того щоб працівники організації довіряли PR-службі, необхідно спілкуватися з підлеглими якомога частіше, залучати працівників до процесу управління, підтримувати постійні зв'язки з персоналом, персоналізувати корпоративні комунікації, не забувати, що PR працює з людьми. Фахівці зазначають, що всі співробітники потребують персональної уваги тих, на кого вони працюють. [2, с. 173-175].

Найчастіше PR-відділ у комунікативному процесі організації виконує дві ролі:

1) інформаційного посередника між працівниками та керівництвом, готуючи інформаційні матеріали та поширюючи їх через керівників різних ланок;

2) координатора внутрішніх комунікацій, вивчаючи громадську думку колективу, збираючи скарги, пропозиції та повідомляючи про необхідність дій керівництво.

Основними каналами внутрішнього зв'язку з персоналом є:

- технічні засоби (комп'ютерна мережа, радіо, телебачення, телефон, факс тощо);
- скриньки для внутрішнього листування, збору скарг, пропозицій т. д.;
- безпосереднє спілкування (міжособистісне, міжгрупове);
- інші канали комунікації (тестування, анкетування чи інші соціологічні дослідження громадської думки – як правило, здійснюють PR-відділи чи спеціальні соціологічні центри, якщо такі є; чутки).

Засоби комунікації із персоналом мало чим відрізняються від комунікацій із зовнішньою громадськістю. Щоправда, вони мають специфічні риси. Наприклад, слід враховувати цільову аудиторію, її інтереси, пам'ятати про тісне поле взаємодії і спілкування суб'єктів комунікативного процесу.

Засоби зв'язку із персоналом поділяють на *усні* (збори, наради, дискусії, конференції і т. д.), *письмові* (дошка оголошень, корпоративні видання: газети, журнали, брошури, бюлетені, листівки та ін.), *технічно опосередковані* (радіо, відео, телебачення, внутрішні комп'ютерні мережі, електронні табло, Інтернет тощо) [3, с. 108-109].

При використанні кількох каналів спілкування результат буде кращим, ніж за простого додавання ступеня розуміння на окремих каналах. Це підтверджує відому досвідченим фахівцям із паблік рілейшнз істину, що найкращі результати досягаються, коли інформація з обраного питання поширюється одночасно кількома каналами [2; 5].

Суть внутрішньокорпоративного PR полягає у тому, щоб забезпечити доброзичливі стосунки між керівництвом і персоналом, а також всередині колективу. Вони сприяють підвищенню ефективності праці, конкурентоспроможності організації, кращому виконанню обов'язків працівниками і позитивному формуванню іміджу організації тощо.

Можемо виокремити такі шляхи підвищення ефективності внутрішньокорпоративних комунікацій: створення системи зворотного зв'язку; врегулювання інформаційних потоків; вживання управлінських дій, які сприяють полегшенню обміну інформацією по вертикалі й горизонталі; розгортання системи збору пропозицій; використання внутрішньо організаційних систем: корпоративні друковані видання, стінгазети, стенди, Інтранет тощо; застосуванні досягнень сучасних інформаційних технологій. Отже, процес ефективної комунікації не відбудеться, якщо повідомлення не досягне цільової аудиторії й не викличе у неї очікуваної реакції. Подолання комунікаційних бар'єрів здатне полегшити інформаційні обміни з внутрішньою громадськістю.

Специфіка внутрішніх комунікацій, – на думку фахівців [6, с. 127], – полягає в тому, що, з одного боку, для співробітників компанії її діяльність є невід’ємною й важливою частиною їхньої власної діяльності й тому набуває для них важливого значення. З іншого боку, оскільки співробітники є провідниками цієї діяльності, то вони, як ніхто інший, можуть бачити, наскільки проголошені цінності збігаються з реальними. У результаті вони роблять висновки про те, що, для чого і як робиться в компанії, й на цьому етапі виникає або почуття задоволення своїм членством у певній організації або, навпаки, незадоволення роботи в ній.

Залежно від розміру компанії, стадії її життєвого циклу й стратегічних цілей внутрішні комунікації (внутрішній корпоративний PR) можна оптимізувати й трансформувати, або ж будувати спочатку. Щоправда, в багатьох компаніях вважається, що внутрішні корпоративні комунікації – це видання корпоративної газети, організація і забезпечення Інтранету, проведення вечірок та інших заходів. Проте, управління внутрішніми комунікаціями – це дуже складний процес з цілями, структурою, стратегією та іншими атрибутами, який здійснюється за такими напями:

- формування привабливого для співробітників корпоративного іміджу;
- впровадження корпоративного кодексу;
- проведення внутрішніх PR-кампаній;
- організація інформаційних обмінів між співробітниками і керівниками;
- розвиток корпоративної періодики;
- організація позитивного сприйняття співробітниками планів розвитку компанії тощо.

Формування системи внутрішньо корпоративних комунікацій передбачає розуміння внутрішньокорпоративного інформаційного простору як простору комунікації, побудову або підвищення ефективності каналів внутрішньої комунікації (наприклад, видання, сайт і Інтранет, інформаційні стенди); розвиток корпоративної культури (розвиток корпоративних цінностей і правил поведінки, розробку і впровадження корпоративного кодексу, впровадження програм мотивації співробітників), організацію процесу ділового спілкування (зустрічі з топ-менеджментом, збори, наради, тренінги); проведення корпоративних заходів і акцій; управління чутками і забезпечення зворотного зв’язку. Побудова чи оптимізація внутрішніх комунікацій може здійснюватися лише після проведення внутрішнього комунікаційного аудиту різними методами: глибинні інтерв’ю, анкетування, фокус-групи тощо.

Висновки. Отже, внутрішньокорпоративні комунікації є важливим фактором ефективної діяльності компанії, адже рівень задоволення працівників роботою та рівень їх «включення» у процес впливає на результативність праці. Відтак, формування позитивного ставлення працівників підприємства один до одного, до керівництва фірми, до товарів, що вона випускає – основа успішної діяльності організації. На основі аналізу ролі внутрішньокорпоративних комунікацій можемо узагальнити *позитивні фактори* існування системи внутрішніх комунікацій: 1) забезпечення поінформованості співробітників щодо останніх новин компанії, важливих подій тощо. 2) створення сприятливого клімату для спілкування всередині колективу. 3) забезпечення командного духу, підтримка гордості за приналежність до організації. Визначені також можливі бар’єри на шляху ефективних внутрішньокорпоративних комунікацій: 1) недостатня кількість людського ресурсу 2) відсутність чіткого функціоналу та стратегії розвитку внутрішніх комунікацій, і, як наслідок, розподіл функціоналу між багатьма відділами без належної пріоритетності. 3) недостатня компетентність творців інформаційного поля. 4) порушена оперативність подачі матеріалу у зв’язку зі складною матрицею погоджень. 5) відсутність системи збору зворотнього зв’язку. На нашу думку, систематизація та впорядкування структури внутрішніх комунікацій, розширення кола відповідальних осіб та спрямування ресурсу на збільшення компетенції цих осіб позитивно впливає на розвиток внутрішніх комунікацій організації та її розвиток загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кверк Б. Создавая связи. Внутрикorporативные коммуникации в бизнес-стратегии / Билл Кверк. – М.: Вершина, 2006. – 416 с.
2. Тихомирова Є.Б. Зв'язки з громадськістю: навч. посіб. [для студ. вузів] / Є.Б. Тихомирова. – К., 2001. – 560 с.
3. Пізнюк Л.В. Паблік релейшнз: навч. посіб. [для дистанц. навч. ; за наук. ред. С.М. Квіта] / Л.В. Пізнюк. – К. : Ун-т «Україна», 2005. – 239 с
4. Ханов Г.Г. Управление корпоративными коммуникациями, теория и практика / Гай Ханов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.publicity.ru/agency/about/expert/9315.html>
5. Яковлев И. Ключи к общению: основы теории коммуникаций / И. Яковлев. – СПб. : Авалон, Азбука-классика, 2006. – 368 с.
6. Яковлев И. Паблік релейшнз в организациях / И. Яковлев. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. – 148 с.

УДК 007:659.4(73)

*Тетяна Таренкова
(Київ, Україна)*

**УРЯДОВИЙ PR: ДЕРЖАВНІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА
ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ США**

Досліджено особливості урядового PR в контексті демократизації суспільства, досліджено риси американських урядових комунікацій, проаналізовано координування державних комунікацій та реалізація комунікативних функцій, досліджено використання соціальних медіа в парламентській та президентській діяльності, проаналізовано впровадження стратегічних комунікацій урядового PR в США.

***Ключові слова:** урядовий паблік релейшнз, політичний імідж, громадська думка, комунікація, мережева комунікація, демократизація.*

The features of governmental PR and its relation to democratization were explored, the key directions of the activity of government PR services were determined, the features of American PR were investigated, the coordination of state communications and the implementation of communicative functions were analyzed, the use of social media in parliamentary and presidential activities was analyzed, and the implementation of strategic communications of government PR in the USA was analyzed.

***Key words:** government public relations, political image, public opinion, communication, network communication, democratization.*

Постановка проблеми. Демократичний розвиток в державному управлінні розуміє під собою підтримку соціальних дискусій, залучення громадськості до процесу управління державою, що, в свою чергу, передбачає комунікацію, діалог, спільно розроблені принципи співпраці. На сучасному етапі становлення демократичного суспільства для ефективного розвитку урядових комунікацій необхідно кілька складових – це активне суспільство, партнерства інститутів громадянського суспільства, держави та громадян. Крім того, важливу роль відіграє наявність відпрацьованих комунікаційних інструментів і технологій, що інтегровані у процес щоденної діяльності державного апарату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема урядового паблік релейшнз є відносно новою для вітчизняного наукового дискурсу. У своїх дисертаційних роботах ряд українських вчених Ю. Работя, Л. Руїс Мендісаль, С. Колосок дослідили значення PR у функціонуванні

системи державного управління. Відмітимо також вітчизняного автора О. В. Оверчук, що досліджує проблему державної інформаційної політики Великобританії, а також дисертаційне дослідження В.І. Терещук, у якому автор вивчає значення засобів електронного PR в інформаційній політиці сучасної держави, та піддає аналізу досвід демократичних розвинених країн Заходу (США, Великобританії). Однак недостатньо вивченою залишається сфера комунікації в рамках урядового PR саме в період активних реформ.

Метою цієї статті є визначення особливостей формування та функціонування урядового PR та їх вплив на процеси демократизації.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковою складовою сучасної демократії є комунікація. Завдяки двосторонній комунікації активна громадськість може брати участь в ухваленні рішень та контролювати владні рішення; являючи собою процес двостороннього обміну інформацією, комунікація забезпечує відкритість та прозорість влади для громадськості; використовуючи правильні комунікаційні стратегії влада може будувати довіру до себе та знаходити підтримку своїм рішенням. Комунікації є важливим інструментом, що спроможні стабілізувати або розхитувати суспільні відносини.

Поняття комунікації передбачає процес обміну повідомленнями, в яких відображено інформацію, знання, ідеї тощо, що ґрунтується на спільному (однаковому) розумінні вживаних понять/значень/символів. Неможливо переоцінити важливість комунікації в діяльності органів державної влади. Зокрема, мова йде про силу комунікацій формувати позитивний образ держави у свідомості громадськості, а також представників міжнародної спільноти [4].

Результативні урядові паблік рілейшнз – це системна та кропітка робота над створенням іміджу країни та постійний процес компромусі – узгодження діяльності державних інститутів з інтересами громадськості.

Для прикладу, у США, урядові комунікації є невід'ємною складовою системи державного управління. Функції комунікаторів виконують підрозділи при державних органах влади, серед них Бюро освітніх та культурних програм, Бюро громадських справ, Бюро розвідки та досліджень і Бюро міжнародних інформаційних програм. Таким чином, Держдепартамент США намагається контролювати усі внутрішні та зовнішні інформаційні потоки. Наприклад, Бюро міжнародних інформаційних програм формує характер *“beside iz zakordonnoiu auditoriєю”* і працює з питаннями міжнародної дипломатії, тим самим створюючи імідж держави у світі. Вражаючим є напрям роботи Ради з нагляду за мовленням (BBG), незалежного агентства, що відповідає за зміст інформаційних повідомлень, які транслюється через теле-та радіостанції у більш ніж 100 країн світу [8; 11].

З огляду на історію розвитку США державні комунікації завжди були важливою частиною інформаційної політики уряду. Наприклад, перша Служба комунікації при Білому домі, яка контролювала імідж і визначала напрямки роботи прес-служби та характер висвітлення роботи уряду у ЗМІ, була створена ще за часів президентства Р.Ніксона.

Для розвитку державних комунікацій в США характерні такі періоди: Перша Світова війна, Велика Депресія і «новий курс», Друга світова війна, Корейська війна, В'єтнамська війна, холодна війна, вторгнення в Панаму, війна в Перській затоці. Виокремлюватися в нову сферу діяльності американський PR починає за часів «нового курсу» періоду адміністрації Президента Рузвельта. Занепад в економіці та необхідність впровадження елементів державного регулювання у вільні ринкові відносини викликало неоднозначну реакцію суспільства. Відповідно, уряд розпочав активну роз'яснювально-інформаційну роботу для того, щоб угамувати негативні настрої в суспільстві. Президент самостійно давав виступи: роз'яснював громаді суть реформ, пояснював їх необхідність у дуже простій та легкій формі.

Комунікаційний офіс створив Президенту Ф. Рузвельта образ упевненої щасливої людини – саме той *“ковток свіжого повітря”*, якого так сильно бракувало громадянам у часи Великої депресії.

У 1968 р. заснований при Білому домі Президентом Р. Ніксоном Офіс комунікацій (The Office of Communications) замінив Прес-офіс президента. Поступово він перетворився на координаційний центр, у якому контролем було охоплено такі ділянки: преса, виступи членів адміністрації по країні, радіо й телебачення, координування всієї роботи [4; 5]. Таке координування комунікацій міністерських структур створювало можливості контролювати контент і систематичність виходу прес-релізів, поширення інформації на їх основі та продукування підтримувальної активності медіа, забезпечення регулярного потоку інформації для громадськості й медіа, можливості різко змінювати стратегію, з огляду на ті чи інші нюанси громадської думки тощо.

Ці приклади дають нам розуміння багатого досвіду урядових комунікацій в історії американського уряду. Весь цей багаж знань був використаний для формування найоптимальнішої моделі комунікаційного центру і на сьогоднішній день координування з боку президента здійснюється на трьох рівнях:

- власні комунікації президента (президентські комунікації) як представника інституту президентства;
- виконавча влада (урядові комунікації) як голови виконавчої влади;
- органи державної влади (державні комунікації) як головного управлінця й лідера нації. На будь-якому з трьох рівнів координування має на меті передусім гідне публічне представлення президентства на локальному й державному рівнях. Таке координування здійснюється централізовано, за принципом “control on top” зазвичай відповідно до однієї з трьох моделей:
- з підпорядкуванням голові Адміністрації (Chief of staff), який безпосередньо спілкується з репортерами;
- з підпорядкуванням голові Адміністрації Президента, який не здійснює контакти з медіа;
- з підпорядкуванням Радникові з комунікацій (Communications adviser) [2; 5; 13].

Контакти з медіа як критерій розрізнення моделей не є випадковим. Адже вимога підконтрольності державних комунікацій народилася саме з перманентної боротьби із ЗМК: *«Оскільки повідомлення масової комунікації концентруються на конфліктах і розходженнях між офіційними особами й можуть виставляти президента слабким і неефективним, то контроль того, що радники Дж. Картера називали «комунікативним бюджетом», є життєво важливим аспектом президентської влади»* [1].

ЗМК досі є основною цільовою аудиторією, діяльність якої висуває жорсткі вимоги до координування державних комунікацій з боку президента. Кожне міністерство у США має свого спікера (спікер міністра) та прес-службу з різною структурою, проте однаковими завданнями: здійснювати роботу із ЗМК та інформувати членів уряду про інтереси представників мас-медіа. Залежно від обраної моделі будується вся система президентських комунікативних структур [2; 14].

У 2012 р. документ «Національна програма для стратегічних комунікацій» було опубліковано з деякими нововведеннями, у ньому визначалося структура комунікаційного середовища, що охоплювала сферу Public Affairs. Сюди входили комунікації у сфері публічної політики та громадянського суспільства, зв'язки з лідерами громадської думки, які здійснюють вплив на планування і поточну діяльність зовнішньополітичних інститутів, публічну дипломатію та військові інформаційні операції [1].

Важливим аспектом американської національної програми комунікацій є положення, яке визначає поняття «стратегічних комунікацій», сфера використання яких не обмежується тільки внутрішніми публік рілейшнз, а поширюються на зовнішню політику, можуть використані в інтересах дипломатичних служб і навіть розробки антитерористичних стратегічних комунікацій для міжвідомчої співпраці [8; 7].

Поширення використання соціальних медіа в парламентській діяльності – це ще і загальносвітовий тренд. Показове тут зростання ролі соціальних медіа у веденні парламентами по всьому світу своєї інформаційної та комунікативної діяльності. Базова проблема полягає в тому, що навіть попри стрімке зростання значення соціальних мереж в інтересах поліпшення комунікації, для багатьох офіційних структур представництва в соцмережах мають «напівзалишкове» значення, зокрема щодо наповнення. Часто комунікація в соцмережах вичерпується дублюванням контенту з офіційного сайту. Проте формат подання контенту офіційного сайту, що передбачає «класичну структуру» повідомлень пресслужби, принципово не відповідає вимогам, що висувуються до текстів у соцмережах. Сама стилістика тексту повідомлень залишається занадто беземоційною та такою, що не спонукає до дискусії чи обговорення, а надто до передруку повідомлень, що становить основу процесу популяризації ключових тез. Крім того, кожен з комунікативних майданчиків вимагає створення якщо не повністю унікального контенту саме для цієї платформи, то принаймні особливого подання вже наявного. Принципове тут максимальне використання специфічного візуального контенту. Яскравий приклад - сторінка в Facebook колишнього Президента США Б. Обама, на якій не було офіційних текстів, а більшість повідомлень містить стислий коментар людини, що відповідає за підтримку сторінки [5]. Також для нового Президента Д. Трампа характерне переважання візуальних комплексних матеріалів, бо саме це дозволяє в стислій формі подати максимум інформації про його діяльність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Можна підсумувати, що в США існує багата традиція використання комунікативних технологій урядом та розуміння широкого функціоналу паблік рілейшнз. Інноваційні підходи до встановлення двосторонньої комунікації між суспільством та владою, ініційовані урядовими структурами, дають змогу про розвиток демократії та сили голосу громадськості. В роботі проаналізовано приклади та систему “управління комунікаціями”, що складається з великої кількості апаратів та владних структур з окремим функціоналом. З останніх тенденцій в інформаційно просторі США виділяють стратегічні комунікації, що відіграють істотну роль як в зовнішній, так і у внутрішній політиці держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Джонс Дж. Стратегические коммуникации: Мандат для Соединенных Штатов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.dtic.mil/doctrine/jel/jfq_pubs/1839.pdf
2. Журба Я. Комунікація уряду із суспільством : аналіт. документ / Я. Журба, В. Андрусів; Аналіт. платформа 21/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://analytic.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/Brief.pdf>
3. Урядовий паблік рілейшнз у XXI столітті: завдання та виклики/ Кудіна О., 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1253>
4. Changing Minds, Winning Peace: A New Strategic Direction for U.S. Public Diplomacy in the Arab and Muslim World // Report of the Advisory Group on Public Diplomacy for the Arab and Muslim World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/24882.pdf>
5. Cornish P. Strategic Communications and National Strategy / P. Cornish, J. Lindley-French, C. Yorke // A Chatham House Report – September 2011 – p. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chathamhouse.org/publications/papers/view/178465>
6. Hallahan, Kirk , Holtzhausen, Derina, van Ruler, Betteke, Verčič, Dejan and Sriramesh, Krishnamurthy (2007). Defining Strategic Communication, International Journal of Strategic Communication [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15531180701285244>

7. Nothhaft H.. A Framework for Strategic Communication Research: A Call for Synthesis and Consilience // International Journal of Strategic Communication. – 2016. – Vol. 10, Is. 2. – P. 69–86.
8. National framework for strategic communication. Report of the Federal government – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/man/eprint/pubdip.pdf>
9. The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations: монографія / Edited by Jan Melissen. – Palgrave Macmillan, January 2006. – 221 p.
10. Report of the Defense Science Task Force on Strategic Communication, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fas.org/irp/agency/dod/dsb/commun.pdf>
11. Paul, Christopher. Strategic Communication: Origins, Concepts and Current Debates – Praeger, 2011, p. 3.
12. The Routledge Handbook of Strategic Communication. Edited by Derina Holtzhausen and Ansgar Zerfass
13. Strategic Communication Joint Integrating Concept // Department of Defence concept – Version 1.0, 07 October 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dtic.mil/doctrine/concepts/joint_concepts/jic_strategiccommunications.pdf
14. US Department of Defense : Report on Strategic Communication [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/dod/dod_report_strategic_communication_11feb10.pdf.

ИСТОРИЧНИ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Игайша Абеуова, Гулайым Салгараева
(Алматы, Казахстан)*

ПАМЯТЬ НАРОДА – ПАМЯТЬ ИСТОРИЯ

В статье рассматриваются вопросы исторической памяти народа, являющего прямым потомком древних тюрков, выходцев с Алтая, а именно казахов. Названия местностей, гор, равнин, городов, носящих имя с незапамятных времен. Такие сведения могут быть полезны подрастающему поколению, поколению XXI века.

***Ключевые слова:** историческая память, исторические названия, великое переселение народов, евразийское пространство, духовное возрождение.*

The article deals with the historical memory of the people who were the direct descendants of the ancient Turks, emigrating from Altai, namely the Kazakhs. Names of localities, mountains, plains, cities, bearing a name from immemorial times. Such information can be useful to the younger generation, the generation of the XXI st century.

***Keywords:** historical memory, historical names, the great migration of peoples, Eurasian space, spiritual revival.*

В газете «Литер» от 04.12.2010 г была напечатана статья журналистки О.Неждановой «Горная поэзия». Поскольку статья очень интересна, мы почти полностью приводим ее.

«Самое главное, что знают о наших горах не только соотечественники, но и гости страны, это их название – Заилийский Алатау, то есть Пестрые горы за рекой Или. И горы вполне оправдывают это название, данное им великим русским путешественником и исследователем П.П. Семеновым-Тянь-Шаньским. Однако, если попытаться вспомнить названия отдельных вершин из тех, что мы видим каждый день из своих окон, у большинства ничего не получится», – пишет журналистка.

Самая, высокая, вершина гора – это пик Талгар (тал и кар). Его высота – без малого 5000 метров (4987 м). Это высшая точка всей горной гряды, а название ее переводится – «Ивы, покрытые снегом». Почему ивы, сказать трудно, наверное, похоже по очертаниям. Не менее поэтичны названия вершин в отрогах Талгарского массива – Актау (4720 м) (белая гора), Караульчитау (4504 м) (дозорная гора), Клыштау (4250 м) (зуб-гора), Ушбастау (4274 м) (трехглавая гора) и наконец, Сулукуз (4000 м) (красивая девушка). Кроме приличной высоты и поэтичности названий все эти вершины отличаются изрядной сложностью.

Также очень интересны названия вершин, образующих цирк ледников Правый и Левый Тогузак. Он находится юго-западнее массива пика Талгар. Почти все эти вершины образуют Основной хребет Заилийского Алатау. Это сама вершина Тогузак (4444 м) (девять белых, то есть многоснежная), Музтау (4556 м) (ледяная гора), Мурынтау (4539 м) (нос-гора), Коуныртау (4443 м) (коричневая гора), Каракауырсын (4404 м) (черное перо), Жанатау (4242 м) (новая гора), Инэтау (4038 м) (игла-гора).

Впрочем, белых и многоснежных по названиям вершин у нас в горах достаточно: Аккум (4300 м) (белый песок) (бассейн реки Левый Каскелен), Акгюль (4500 м) (белый цветок) (Новый отрог) и притаившаяся в тени пика Нурсултан (пик Комсомола) Карлытау (4120 м) (снежная гора) (Малоалматинский отрог). А ещё в Новом отроге есть Джамалактау (3950 м) – красивая белая гора! Есть и Аксай (белая сопка) – точнее, ряд вершин выше 4000 метров, образующий Аксайскую подкову.

Все эти горы прекрасны. Почему белые – понятно: ледники и вечные снега скрывают круглый год их вершины. Но ведь есть и Каратау (4120 м) (черная гора) (Северный отрог) и Каратас (4050 м) (черный камень) (Новый отрог).

Можно без лишнего пафоса и трепета сказать, что все приведенные названия оправданы с точки зрения стороннего наблюдателя: какая-то похожа на иглу, какая-то – на нос, какая-то вечно бела от снега, камни другой – черного или коричневого цвета. Но есть и совершенно удивительные названия: Кишкенетау (маленькая гора) вовсе не мала (4240 м) даже для своего района, а Коптау (4030 м) (много гор) – одна-одинешенька. Кайрактас (3889 м) (вершина с торчащим камнем), Окжетпес (4000 м) (пуля не долетит) (Каскеленский отрог), Туюксу (4218 м) (запертая вода) (Малоалматинский отрог), Кыз-Емчек (3700 м) (девичья грудь) (возвышается над озером Иссык) – как вам фантазия древних казахов? А «лошадиные» названия – Тохсан-аттын (4040 м) (90 лошадей) и Алматы Алагир (4223 м) (пёстрый жеребец Алматы) С вершины Иссыктен-Чоху (4850 м), что находится в одноименном отроге недалеко от пика Талгар, должен быть виден Иссык-Куль. Так обещает ее название.

Самое же необычное и любопытное – эти вершины получили свои имена значительно раньше, чем на них ступила нога человека в альпинистском ботинке. Названия эти были собраны и зафиксированы на картах путешественниками, картографами, учеными-фольклористами [1].

Журналистку удивили такие поэтичные названия данные неизвестными первопроходцами, еще до того момента когда путешествовал Семенов-Тянь-Шанский, а тем более когда в наши горы Алатау (пёстрые горы) совершали свои восхождения советские альпинисты. К тому списку, что приведено в статье можно добавить название, известное спортсменам-лыжникам всего мира, «Чимбулак». Название Чимбулак состоит из двух слов (шың – в переводе пик, в казахском языке, иногда в разговорной речи буква «ң» может быть заменена на буква «м» и булак – бұлак – родник») и звучит как «родник на пике». Всем известно что на ледниках имеются морены – ледниковые озера.

В моковской телевизионной передаче «Своя игра» прозвучал такой вопрос: «Как назывался г.Волгоград до Царицыно». Ответ был очень прост: Сарысу (сары, су) – желтая вода», название было переделано в Царицыно, и знают ли в Абхазии, г. Сухуми тоже состоит из двух слов су-вода, хум (құм) – песок или Саратов – сары тау (желтая гора).

В Крыму есть название гор «Агалары», в переводе с казахского звучит – старшие братья, Бештау это измененные (бес – пять, тау – гора) Пятигорск. В Кокшетауской области есть местность – Шортанды – буквальный перевод – Щучье.

Кызыл кум, Кара кум, Мойын кум – «красный песок», «черный песок», «песок в виде шеи». Казахский народ был в единстве с природой и очень метко называл по очертаниям, по ассоциациям. К примеру, курорт Бура бай (по русски – Боровое), очертания похожи на лежащего верблюда – самца (бура). Откуда пошло название - Альпийских гор, может быть это связана с великим переселением народов. В книге «Тайны тысячелетий тюркского мира» К.Сериков пишет: «Гунны с тюркским ядром, поглотили и повели за собой сарматов, аланов, германцев, гепидов и другие народы, обитавшие между Уралов и Рейном. Кочевники в течение 200 лет дошли до Рима. Эта миграция в истории названа «Великим Переселением народов». От Прибайкалья до реки Истра (Дунай) изменился этнический состав многих народов, распространились: тюркское наречие, культура, обычаи, но самое главное – древняя религия тюрков – тенгрианство. Гунны, разрушив Римскую империю, осели в Европе, где возникли новые государства, а часть мигрировала на родину. Именно поэтому подлинное изменение этнической, расовой и культурно-духовной обстановки в Евразии связано с Великим Переселением гуннов с Алтая на Запад по Евразийской степи» [2, с. 13]. О великом населении народов и изменениях в тюркском мире посвящены много трудов Аджи Мурада [3].

Если можно придерживаться такого взгляда, то можно предположить, что Альпы-Алып таулар (в переводе с тюркского алып – громадный), а Алтай прародина всех тюрков, в том числе и казахов, в переводе звучит –Алты-шесть», (Ай-месяц) что указывает на дальность расстояний. Еще один исторический памятник из нашей истории приводится книге К. Серикпаева «в Монголии, в долине реки Орхон, в сердце империи гуннов, а затем и Восточно-Тюркского каганата, в 732 г. и 735 г. были обнаружены стелы Культегину и Бильге-кагану». На первой высечено изображение фигуры волчицы, под брюхом которой лежит мальчик с обрубленными руками и ногами. Копия этой стелы установлена в Евразийском университета г. Астаны.

С 2001 года в нашей республике разрабатывался проект «Духовно-нравственное образование «Самопознание» по инициативе и под руководством первой леди страны С.А. Назарбаевой [4]. Начиная с 2010 года предмет «Самопознание» был введен в государственный общеобразовательный стандарт.

В плане духовного возрождения казахстанского народа «Рухани жаңғыру»[5] все такие сведения, собранные по крупицам из истории нашего народа, а именно – титульной нации – казахов, считаем очень полезными для подрастающего поколения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Нежданова О. Горная поэзия // Газета «Литер». – 4 декабря 2010 г. – Алматы.
2. Серикпаев К. Тайны тысячелетий тюркского мира. – Алматы, 2011. – 335 с.
3. Аджи Мурат. Тюрки и мир. Сокровенная история / М.Аджи. – Москва: Аст, 2016. – 638 с.
4. Назарбаева С.А. Этика жизни. – Алматы, 2001.
5. Назарбаев Н.А. Рухани жаңғыру [Электронный ресурс]. – Режим доступа: informburo.kzПрограмма Рухани жаңғыру

УДК 63.3(2)

*Жаҳонгир Амирдинов, Шокир Фаффаров, Хамида Абдумажидова
(Самақанд, Ўзбекистан)*

МИРЗО УЛУҒБЕК ДАВРИ МАДРАСАЛАРИ

Мақолада Темурийлар даврида олиб борилган бунёдкорлик ишлари кўламида Мирзо Улуғбек даврида қурилган мадрасалар ҳақида маълумот берилиб, буюк олим ва ҳукмдорнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Мовароуннахр бутун мусулмон Шарқининг илм-фан ва маданият марказига айланганлиги, ҳамда илм маърифатга алоҳида эътибор қаратганлиги тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: мадраса, мударрис, садр-мутававали, Бухоро, Ғиждувон ва Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасалари, мадрасаларнинг қурилиши услуги, олимлар.

В работе исследуется в контексте взлёта культуры и науки в период Тимуридов строительство высших образовательных учреждений-медресе в период правления великого ученого и государственного деятеля Мирзо Улуғбека, описана его деятельность по превращению Мавераннахра в центр науки и духовности мусульманского Востока, всесторонняя поддержка учёных.

Ключевые слова: медресе, мударрис, садр-мутававали, медресе Мирзо Улуғбека в Бухаре, Ғиждуване и Самарқанде, особенности строительства медресе, учёные.

In researched in context of the progress cultures and sciences at period Timuridov construction of the high educational institutions-madrassa at period of the rule great scientist and statesman Mirzo Ulugbek, is described his activity on conversion Maverannahr in the centre of the science culture of muslim Orient, all-round support scientist.

Keywords: *madrassa, mudarris, sadr-mutavalli, madrassa of Mirzo Ulugbek in Buhara, Gizzhuvan and Samarkand, particularity construction of madrassa, scientist.*

XIV юз йилликнинг охирида Мовароуннахрда Амир Темурнинг салтанати ўрнатилгач, мамлакатни бирлаштириш ва турли юришлар уюштириш билан бир қаторда, пойтахт сифатида белгиланган Самарқандни обод қилиш мақсадида унга турли хилдаги қурилишларни амалга ошириш, ҳамда таълим тизимини яхшилаш, унга дахлдор бўлган билим ўчоқларини қуриш соҳасида ҳам, кенг миқёсдаги фаолият бошлаб юборилди. Бунинг натижасида Самарқанд атрофида Захриддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”сида тасвирланган 12 та боғ ва қасрлар, шаҳар Акри, жомеъ масжиди, ҳазрат Муҳаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг ўғли Қусам – Қусам ибн Аббос мақбараси (ҳозирда бу Шоҳи Зинда номи билан машҳур) ва унинг атрофида қатор мақбаралар, Самарқанд тош кўрғони – Чақар мавзеида Оксарой қабилад Амир Темурнинг бевосита топшириғи билан бино қилинди. Худди шу даврда фаолияти Амир Темурнинг оила аъзолари – хотини, набиралари ҳамда амиру амалдорлари ҳам бошлаб юбориб, уларнинг кўпчилиги мадраса ва савдо расталарини (тимларни) қурдиришга киришиб кетдилар.

Натижада Амир Темурнинг хотинлари-маликалардан Сароймулкхоним (мадраса), Туман оқо (хонақоҳ ва қулоҳфурушон тими), амирларидан Идигу Темур, Ферузшоҳ (мадраса), набираси Муҳаммад Султон (мадраса), амалдорларидан Самарқанд садри мавлоно Қутбиддин (мадраса) ва бошқалар томонидан қатор иншоотлар, хусусан мадрасалар бунёд этилди.

Бу мадрасаларнинг қурилиши бежис эмасди. Чунки Амир Темур салтанатига асос солиниб, у кенгайтирилган экан, уни янада мустақамлаш учун зарур бўлган амалдорлар, зиёлиларни етиштиришга бўлган эҳтиёжи ҳам пайдо бўлди. Иккинчидан эса, Амир Темур мухташам иморатларни, боғларни барпо этиш билан салтанатнинг улуғворлиги, куч-қудрати ва иқтидорини намоёниш этишни ҳам назарда тутган эди. Бу мадрасаларни амалга ошириш учун эса у қайси мамлакат ва ўлкада бўлмасин, у ердаги машҳур олим, табиб, ҳунарманд ва иқтидори баланд мутахассисларни ўз пойтахти Самарқандга олиб келарди [Шоҳзода Халил Султон Буюк Соҳибқироннинг вафотидан кейин Самарқанд тахтига ўтиргач, унинг илк фармонларидан бири Туркистон шаҳарларига жойлаштирилган олим, уста ва ҳунармандларга ўз юртларига қайтишига жавоб бериш ҳақида эди. Шукурки, улар ўз ватанларига қайтганидан кейин ҳам маҳаллий олим ва ҳунармандлар миллий маданиятимиз ва жаҳон цивилизациясининг бетакрор асарларини яратишни давом эттирдилар].

Шунинг учун Самарқандда Мовароуннахр, Хуросон, Рум, Эрон, Шом, Ҳиндистоннинг турли шаҳар ва кентларидан бўлган мутахассислар тўпланиб қолган эдилар. Жумладан, олимлардан Саъиддин Масъуд Тафтазоний, Саййид Шариф Журжоний, Салоҳиддин Мусо Қозизода-и Румий, Абу Саййид ибн Бурхониддин Соғаржий, мавлоно Камолиддин Кеший; ҳунармандлардан меъмор ва муҳандислар Фаҳри Али, Олим Насафий, Зайниддий Шамс-и Табрез, Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфохоний; наққош ва ҳаттотлар Юсуф Шерозий, Муҳаммад ибн Хожи Бандгир ал-Туғро-и Табрезий ва бошқалар. Бу мутахассислардан унумли фойдаланиш учун эса барча соҳаларда, жумладан, таълим тизимини янада жонлантириш, янги-янги асарлар ёзилиб, Амир Темур ва темурийзодалар шухратини баланд кўтариш мақсадида мадрасаларнинг қурилишига ҳам эътибор қаратилган эди.

Соҳибқирон даврида қурилган мадрасаларнинг айримлари 20-25 толиби илмига мўлжалланган бўлса (Муҳаммад Султон мадрасаси), баъзилари 100 тагача толиби илмига мўлжалланганлар (Идигу Темур, Қутбиддин Садр, Сароймулкхоним мадрасалар).

Мадрасаларда дарслар ўқитиладиган илмлар хусусиятига кўра уч тилда -араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларида олиб борилган. Ҳар бир мадрасада унинг вақфномасидан белгиланган даромадларга, ҳамда ихтисосига қараб толиби илмлар сони-миқдори белгиланган. Шунга мувофиқ тарзда уларда садр-мутававали, мударрис, муъид, ҳофиз имом, муқри, ноқит, мужовир, фаррош, мусдир ва бошқалар сони ҳам белгиланган. Садр-мутававалига мударрислар ва бошқа ходимларни ишга қабул қилиш, мадрасани таъмирлаб туриш вазифалари ҳам қаратилган [1, с. 66].

Мирзо Улуғбек қурдирган мадрасаларМовароуннахр халқлари таълим тизимидаги “олтин аср”, шубҳасиз, Мирзо Улуғбек (1409-1449) давридир. Улуғ олим ва давлат арбоби, буюк бобокалони каби илм-фан ва маърифат ҳомийси Мирзо Улуғбек Мовароуннахрда ҳукумронлик қилган 40 йил давомида ўлка ўша давр дунё цивилизациясининг энг пешқадам ўринларини эгаллаган эди. Олим ва ҳукумдорнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Мовароуннахр бутун мусулмонлар Шарқининг илм-фан маданият марказига айланди. Буюк Жаҳонгир Амир Темур ўз салтанатининг маданий-маърифий ва илмий кудратини ошириш учун ўзгалар юртидан олиму ҳунармандларни кўчиртириб келтирган бўлса, Улуғбек Мирзо даврида Арабу Ажам, Руму Ҳиндистоннинг толиби илмлари Туркистонда ўз ихтиёрлари билан ёпирилиб келдилар.

Тарихий манбаларда Улуғбек қурдирган ўнлаб мадрасаю масжид, мақбараю ҳонақоҳ, бозору ҳаммомлар хусусида кўплаб маълумотлар келтирилади.

Бухородаги Улуғбек мадрасаси 1417 йилда қурилган бўлиб, унинг меъмори Исмоил ибн Тоҳир ибн Маҳмуд Исфажонийдир.

Мадраса ҳажми жиҳатдан кичик (тарҳи 50x40 метр) бўлиб, унда гўзал кириш пештоқи, ҳовлида эса икки қаватли хужралар, масжид, дарсхона мавжуд.

Мадрасанинг кириш дарвозаси ўнг табақасининг юқоридаги диласида машҳур ҳадис - “Илм талаб қилиш (ўрганиш) барча муслим ва муслималарга фарздир” – гўзал настаълик хати билан ёзиб қўйилган. Бундай ёзув-ҳадиснинг Амир Темур томонидан қурдирилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги ёзувлар ичида ҳам борлиги маълум.

Шу мазмунга уйғун бўлган иккинчи ёзув дарвозанинг биринжий (бронза) халқасида битилган қўйидаги сўзлар ҳам диққатга сазовордир: “Китобий билимга интилувчилар учун Аллоҳ марҳаматининг эшиги ҳамиша очикдир”.

Шуни айтиш жоизки, Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси кириш эшигида илм, билимга ташвиқ ва тарғиб этувчи бундай ёзувларнинг битилгани Мирзонинг таълим тизимига, унинг ўчоқларидан бири бўлмиш мадрасаларга алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

Ғиждувондаги Мирзо Улуғбек мадрасаси 1433 йилда шайх Абдуҳолиқ Ғиждувоний қабрининг кун ботар томонида бир қаватли кичик бир мадраса (Ғиждувон шаҳрида) қурдирди. Мадраса пештоқ, ҳовлида эса масжид, дарсхона ва ҳонақоҳдан иборат бўлган. Бу бежиз эмас эди. Мирзо Улуғбек бу мадрасани қуриш билан ўзининг хожагон тариқатининг бонийси Абдуҳолиқ Ғиждувонийга нисбатан бўлган ҳурматини изҳор этган эди.

Мирзо Улуғбек Самарқандда тўпланган илмий кучлар, моҳир муҳандислар маслаҳати билан мамлакатда, жумладан пойтахт Самарқандда таълим тизими ва илмий тадқиқотларнинг самарали тарзда амалга ошириш мақсадида кенг кўламли қурилиш ишларини бошлаб юборди. Шуниси борки, бу ишларни бошлашдан олдин, таълим тизими ва илмий тадқиқотлар учун мадраса ва мадраса мажмуаларининг мақсади, вазифаси, жойи, меъморлари ҳамда ҳар бир иншоотнинг ўша дарвда қўлга киритилган тажрибалар ва назарий жиҳатдан асосланган бўлишига катта эътибор қаратилган. Бу ишда эса муҳандислар султони Ғиёсиддин Коший, машҳур меъмор ва наққошлар Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфажоний, Исмоил бин Тоҳир бин Маҳмуд Исфажоний, Юсуф Шерозий, Муҳаммад бин хожи Бандгир ва бошқалардан иборат гуруҳ Мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизода-и Румий ва Мирзо Улуғбекнинг бевосита раҳбарликларида истиқболли режаларни яратдилар. Ана шу

асосда Бухоро (1417 йил) ва Ғиждувонда (1433 йил) мадрасалар қуриш, Самарқандда эса мадраса мажмуасини (комплексини) яратиш режаси тасдиқланган эди.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) ўзининг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн» асарида шундай ёзади:

«Мирзо Улуғбек Самарқанд шаҳрининг ичида, шаҳарнинг ўртаси ва майдонининг марказида, Арки Олийга яқин жойлашган Сар-и давоник деб аталган мавзеда бир-бирига рўбарў мадраса ва хонақоҳ бино қилди».

Мадрасанинг қурилиши Бухородаги мадраса қурилиши билан бир вақтда бошланган бўлса-да, Бухоро мадрасаси 1417 йилда қурилиб битказилди. Самарқанддаги мадраса ўз кўлами ва иншоотларининг кўплиги туфайли 1417-1420 йилларда қуриб битказилган.

Мадраса меъморий жиҳатдан ниҳоятда муҳташам бўлиб, наққошлик хаттотлик, тошйўнарлик, ёғочкорликнинг энг олий намунасиدير. Мадраса эгаллаган майдон сатҳининг тарҳи 81x56 метр бўлиб, унинг олд томони – пештоқи кун чиқарга қаратилган. Пештоқда юлдузли осмон – кўк тасвири, кириш дарвозаси ёғочда ўймакорлик санъати асосида тайёрланган. Олд томони қисмининг жануб ва шимол томонларида уч қаватли иккита гулдаста минора, уларнинг ёнларида иккита гўзал гумбаз, мадрасанинг жанубий ва шимолий ён томонларида пештоқли кириш дарвоза ва айвонлар, мадраса ҳовлиси кун ботар томонининг жануб ва шимолида эса яна иккита гулдаста-минора ҳамда иккита гумбаз.

Мадрасада икки қаватда 55 хужра бор. Ҳар бир хужра ўз навбатида, икки қаватдан иборат. Биринчисида қозоқ, ва мутолаа, суҳбат ўрни жойлашган бўлиб, иккинчи қават – ётоқхонадир. Бир хужра икки кишининг яшаши учун мўлжалланган.

Мадрасанинг тўрт томонида тўртта дарсхона, кун ботар томонида эса масжид мавжуд. Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги мадраса мажмуасининг бошқа мадрасалардан фарқ қилувчи хусусияти унинг расадхонани ҳам ўз таркибига олганлигида деб уқтирилган эди. Шу фикрнинг тасдиғи сифатида XVII юз йилликда яшаб ижод этган шоир, адабиётшунос ва муаррих мавлоно Мутрибий Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» асаридаги ажойиб бир маълумот матнини келтириш ўринлидир. Мавлоно Мутрибий шундай ёзади: *(мазмун)* "Аторуд фатинатли расад боғловчилар ва Муштарий хислат Қамар сурат ахтаршунослар етти иқлим ва Ер маъмураси суратини султони шаҳид Улуғбек Кўрагоннинг Самарқанди фирдавсмонанддаги мадрасасини деворига шундай тасвир этганлар [2].

Мавлоно Мутрибийнинг ёзганларига ишонмоқ керак. Улардан кўринадики, мадрасада етти иқлим харитаси суратининг чизилгани расадхона ишга тушиб, етти иқлим самтлари аниқлангандан сўнг унинг харитаси тузилган ҳамда бу харита нусхасининг сурати мадраса деворига чизилган. Мадраса даврлар ўтиши билан бир неча марта таъмирланганлиги натижасида бу сурат йўқолган – кўчирилиб кетган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда мадраса деворида чизилган етти иқлим харитаси сурати сақланмаган.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз лозимки, юртимизда таълим бериш, илм-фан билан шуғулланиш жуда қадим даврларданок бошланган. Юртимиз тарихида содир бўлган босқинлар (араблар ва муғуллар, руслар истилоси) бу жараёни бир мунча секинлаштирган бўлса-да, бутунлай йўқ қила олмаган.

Бугунги Мустақиллик даврига келиб ҳалқимизнинг бир неча минг йиллик анъаналари тикланиб, Ўзбекистон жаҳонда ўз таълим, илм-фан тизимига эга бўлган давлатлар қаторидан жой олди.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Муқимова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XIV в. /Вакф-наме/ Т.: Наука, 1966. С. 66.
2. Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв.2253. 158 а-в бетлар.

УДК 66.3(2)1

Жаҳонгир Амирдинов, Юсуп Халимбетов, Ёркиной Садиқова
(Самарқанд, Узбекистан)

ПРИОРИТЕТЫ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Для демократического общества с эффективно-развивающейся экономикой наиболее необходимым и значимым является престижность правового образования, востребованность профессиональных знаний. Для проведения эффективной молодежной политики необходима интеграция усилий всех государственных и негосударственных и молодежных организаций на всех уровнях в целях обеспечения укрепления подрастающего поколения как определяющего фактора и основы развития и процветания науки.

Ключевые слова: инновация в образовании, модернизация страны, профессиональные знания и навыки, ценность и значимость образования, сознание молодого человека, трудоустройство выпускников.

For a democratic society with an effectively developing economy, the most necessary and significant is the prestige of legal education, the demand for professional knowledge. To implement an effective youth policy, it is necessary to integrate the efforts of all state and non-state and youth organizations at all levels to ensure the strengthening of the younger generation as a determining factor and the basis for the development and prosperity of science.

Keywords: innovation in the education, modernization of the country, professional knowledge and skills, the value and importance of education, the consciousness of a young man, the employment of graduates.

Республика Узбекистан после обретения своей независимости, за короткий исторический срок прошла сложный, но важный путь радикальных преобразований во всех сферах жизни общества. Развитие политических, экономических, социальных и иных форм общественных организаций сопровождается разработкой совершенно новых подходов ко всем проблемам строительства в стране нового демократического общества. В общей проблематике строительства демократического общества важное место занимает молодежная политика как составная и неотъемлемая часть сильной общегосударственной политики.

Необходимость специального выделения молодежного аспекта в политике государства и более углубленного его исследования продиктовано самой жизнью и обусловлена двумя важнейшими обстоятельствами. Первое, молодежь является фундаментом, основой строительства нового, более прогрессивного общества. В настоящее время для Узбекистана она является более ценным, по сравнению со всеми другими, ресурсами, имеющим стратегически важное значение. Наврядли можно оспорить ту истину, что именно всесторонне развитая, образованная, целеустремленная молодежь с высоким инновационным и интеллектуальным потенциалом в состоянии обеспечить важное будущее Узбекистана. В этой связи актуальное значение для строительства в республике демократического общества имеет разработка теории молодежной политики в сочетании с анализом накопленного правового опыта и современной практики ее реализации в Узбекистане.

Теория и практика строительства демократического общества определяют необходимость разработки и применения эффективной государственной политики в отношении молодежи. Подобная политика должна охватить все аспекты жизнедеятельности молодежи и способствовать, прежде всего, созданию ей условий для всестороннего развития и формирования как личности. Учитывая качественно новые приоритеты и ценности,

которые утверждаются в нашем обществе в связи с переходом экономики по рыночные отношения, современная молодежная политика должна быть направлена на обеспечение социальной справедливости в отношении молодежи, как наиболее уязвимой и менее защищенной социальной группы. Известно, что рыночные преобразования несут фактор непредсказуемости и определенную нагрузку для каждого члена общества, устойчивости его жизнедеятельности и положения в обществе. В непростых условиях реформирования экономики достижению социальной справедливости в отношении молодежи способствует надежная система социальной защиты и целый комплекс социальных услуг, поскольку она позволяет решать важные проблемы адаптации молодежи к рыночным условиям существования, участия в труде, становления и формирования как личности.

Характеризуя задачи молодёжи в Узбекистане, Первый Президент И.А.Каримов говорил: «Без преувеличения можно сказать – наше будущее, будущее нашей страны, полностью зависит от того, кто придёт к нам на смену, какие кадры мы воспитываем». Действительно, от того, с каким нравственным багажом придёт подрастающее поколение в завтрашний день, во многом будет зависеть мощь общества. Для процветания нужны научно-технический поиск людей, их высокая гражданская активность. С достаточной ли настойчивостью формируется эти качества у молодёжи.

В годы независимости страны последовательно реализовывались стратегически важные задачи, сыгравшие огромную роль в обеспечении получения молодыми людьми глубоких знаний, формировании у них интеллектуальных, профессиональных навыков, полном проявлении их талантов.

В целях оказания содействия молодым талантливым учёным, педагогам, студентам в выходе на уровень передовых научных изысканий и высоких технологий созданы Фонд Президента Республики Узбекистан «Умид» по поддержке в обучении одарённой молодёжи за рубежом, а также Республиканский Фонд «Устоз». В последствие эти фонды были объединены в Фонд Президента Республики Узбекистан «Истеъдод» по повышению квалификации перспективных молодых педагогов и научных кадров.

Нынешняя молодёжь и образована, и эрудированна и пожалуй, меньше чем прежняя берёт слово на веру. Она сама хочет и способна докопаться до сути многих явлений, сама хочет что-то понять, делать, не довольствуясь готовыми формулами. Это должно радовать нас: воспитанное, не бездумное поколение – выросли мыслящие люди. Необходимо обеспечение перспективы развития личности. Без такой перспективы управление процессам личного совершенствования невозможно. Перспектива личного развития не может быть дана кем-то, что нормальным состоянием человека «является то, которое соответствует его сознанию и должно быть создано им самим».

Для демократического общества с эффективно развивающейся экономикой наиболее необходимым и значимым является престижность образования, востребованность профессиональных знаний. В современном мире успех любого государства, экономический, социальный, культурный, научно-технический прогресс определяются образовательным уровнем граждан. В развитых странах, сумевших создать достойный уровень качества жизни населения, люди правомерно связывают свои успехи в социально-экономическом и культурном развитии со своим образованием.

В условиях бурного развития глобальных процессов и ужесточения конкуренции на международном рынке товаров и услуг предъявляются – иные, более высокие требования к качеству рабочей силы, к образовательному и квалификационному уровню работников. Инновационное – индустриальное развитие общества требует подготовки и использования кадров с высокими профессиональными знаниями, интеллектуально развитых и способных специалистов.

В настоящее время по обеспечению занятости и трудоустройству молодёжи, имеющей образование и специальность имеются серьёзные проблемы. Отсутствие современного и эффективного механизма по регулированию трудоустройства молодых специалистов с

профессиональним образованием приводит к росту невостребованности молодёжи на рынке труда. В результате число безработных на рынке труда, как ни странно, могут пополнить дипломированные специалисты и не редко высших учебных заведений. Часто люди с дипломами об образовании в высших или средних специальных учебных заведениях не могут найти себе работу по специальности. В последствии они попадают в число безработных или, в лучшем случае, находят себе полезное трудовое занятие, где не требуется полученные по специальности знания. Нередко бывает, что в занимаемой сфере необходимо не профессиональные знания и науки, ради которых он учился, а организаторские качества, которому он как раз и не обладает. Возникает вполне резонный вопрос, зачем молодому человеку и обществу тратить сколько времени и усилий для получения образования, коль оно и не приносит пользу ни самому специалисту, ни обществу в целом?

Ценность и значимость образования повышается лишь в том случае, если диплом и полученные знания в процессе учебы в учебном заведении обеспечивает стабильную работу по специальности, престиж и уважение в обществе, достаточный уровень жизни. В противном случае в сознании молодого человека происходит девальвация образования, ощущение невостребованности и ненужности полученных знаний в процессе длительного срока обучения в высшем или среднем специальном учебном заведении. По официальным данным удельный вес численности лиц с высшим образованием, зарегистрированных в органах по труду, как ищущие работу достигает почти 6% от общей численности безработных, а лиц со средним специальным образованием – 20%. В публикуемых статических сборниках Госкомстата Республики Узбекистан нет информации о численности выпускников высших и средних специальных учебных заведений, которые трудоустраиваются сразу после получения диплома, по которым можно было бы узнать о востребованности обществом специалистов по той или иной профессии. Результаты собственных наблюдений и визуальное изучение состояния вопроса дает основание считать, что удельный не трудоустроенных выпускников ВУЗ и ССУЗов в общей их численности остается пока достаточно высоким.

Для проведения эффективной молодежной политики необходимо интеграция усилий всех государственных и не государственных организации на всех уровнях в целях обеспечения укрепления подрастающего поколения как определяющего фактора и основы развития и процветания нации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Высокая духовность – непобедимая сила. – Тошкент, 2008. – 32 с.
2. «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы послевузовского образования и аттестации научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации» от 28 декабря 2012 года. «Народное слово».

**САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫН АЙЫРУ САЯСИ РЕПРЕССИЯ ТҮРІ РЕТІНДЕ
(ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)**

Автор мақалада Кеңес өкіметінің орнауымен қатар жүрген, репрессияның Автор мақалада Кеңес өкіметінің орнауымен қатар жүрген репрессияның бір түрі ретінде азаматтардың белгілі бір тобын сайлау құқығынан айыру үдерісінің жүрісі мен барысы туралы, сондай-ақ, құқығынан айырылғандар мәртебесін иеленгендер тобының құрамы мен олардың сайлау құқығынан айырылуы саяси, әлеуметтік-экономикалық құқықтарының шектелуімен аяқталуының қандай зардаптары болғандығын мұрағат құжаттары негізінде зерттеп баяндайды.

Түйінді сөздер: сайлау құқығынан айыру, құқықтан айырылғандар, тәркілеу, репрессия, ұжымдастыру.

The author tells about the process and progress of the deprivation of the right to choose of a certain group of citizens, as one of the forms of repression that came with the establishment of the Soviet Government, also publishes archival documents on the composition of the marginalized and the consequences that resulted in the restriction of political, social and economic rights.

Keywords: deprivation of the right to vote, deprivation of rights, confiscation, repression, collectivization.

Сайлау құқығының шектелуі КСРО-ның 1936 жылғы Конституциясының қабылдануына дейін кеңестік мемлекеттің саяси репрессиясының кең таралған түрлерінің бірі болып табылады. Бұл түрдегі репрессия идеясы Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасы В.И. Ульяновқа (Ленин) тиесілі: «Сайлаушылар - жұмыс істейтін адамдар және эксплуатацияланған массалар, буржуазия алып тасталанады». 1918 жылғы РСФСР Конституциясының 7-бабы «эксплуататорларға биліктің кез-келгенінде орын жоқ» туралы және 65-бапта «айырылғандардың» нақты санаттар көрсетілген:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке сүйенетін адамдар;
- ә) еңбексіз табысқа өмір сүруші адамдар (капиталдан алынатын сыйақы, кәсіпорындардан алынатын табыс, мүліктен алынатын табыс және т.б.);
- б) жеке саудагерлер, саудалық және коммерциялық делдалдар;
- в) манахтар мен шіркеудің діни қызметкерлері мен діни культтер;
- г) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, жандармалар мен күзет бөлімдерінің арнайы корпусы, сондай-ақ Ресейдегі басқарушы үйдің мүшелері;
- д) есі ауысқан немесе ақыл есі кем деп танылған адамдар;
- и) қамқорлықтағы адамдар;
- ж) сот үкімімен белгіленген мерзіміде пайдақорлық пен мемлекетке нұсқан келтіретін қылмыс жасағаны үшін сотталған адамдар.

РСФСР-ның 1922 жылғы Қылмыстық кодексінің 40-бабы сайлау құқығынан айыру деген не екенін түсіндірді:

- 1) 5 жылдан аспайтын мерзімге белсенді және пассивті сайлау құқығынан айыру;
- 2) кәсіби және басқа қоғамдық ұйымдарды белсенді және пассивті сайлау құқығынан айырылу;
- 3) жауапкершілікті лауазымдарды атқару, сотта сарапшы немесе қорғаушы, кепілгер және қамқоршы құқығынан айырылу [1].

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін де, барлық логикаға қарама-қайшы болса да «сайлау құқығын айырылғандар» саны азайған жоқ, қайта өсті. 1921 жылы Бүкілресейлік орталық атқарушы комитетінің 1918 жылғы РСФСР Конституциясының 65-бабының «Д» тармағына «Ақ гвардиялы милиция қызметкерлері мен жазалау отрядының мүшелері»,

сондай-ақ Ақ гвардияның бақылауындағы аудандардан оралған және Кеңес азаматтығын алуға уақыт болмағандар мен толықты. 1922 жылы Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің қаулысына сәйкес сайлау құқығынан антикеңестік саяси партиялар мен әкімшілік құғын-сүргінге максималды 3 жылдық мерзімге сүргінге ұшыраған тұлғалар айырылды.

1924 жылғы КСРО-ның Конституция бойынша сайлау құқықтарынан 1917 жылғы төңкеріске дейін жалдамалы еңбекті қолданғандар, сондай-ақ барлық санаттағы «айырылғандардың» отбасы мүшелері мен империялық Ресейдің мемлекеттік билік органдарында тікелей немесе жанама басқарған тұлғалар, сондай-ақ кеңес өкіметіне «ниеті түзу емес» қарайтындар.

1926 жылы қалалық және ауылдық Кеңестерді сайлау бойынша Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің нұсқауында «айырылғандардың» қатарына Ақ Армияның бұрынғы офицерлері мен әскери шенеуніктерінің, сондай-ақ контрреволюциялық бандалық топтардың басшылары енгізілді.

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін алғашқы сайлау науқандары барысында сайлау комиссиялары сайлау құқығынан айырылғандардың «қара тізімін» құра бастады [2, б. 45-48].

1925 жылдың 1 мамырында Семей уезінің Шемонаев және Уба болыстығында сайлауалды компаниясының жүруі туралы қайта сайлау бойынша М.А.К. уәкілеті А. Бездетко баяндамада, сайлау құқығынан айырылғандардың тізімін құруға қатысты мәліметінде: Сайлау комиссиясы құрыла салысымен сайлау құқығынан айыру тізімін жасауды бастап кетті. Сонымен бірге бұрынғы сайлау комиссиясының жасаған тізімдерін де қайта қарап шықты.

Тізім жасау барысы ашық жүрген және тіпті ауыл азаматтары да қатысып отырған, әрбір тұлғаны бірлесе отырып талдап, содан шешім шығарып отырған.

Көп жағдайда ауылдың кедей адамдары жағынан болмасын, сайлау комиссиясы мүшелері жағынан болмасын барынша көбірек адамдарды сайлау құқықтарынан айыру тенденциясы байқалған, бірақ олардың белгілі бір азаматты сайлау құқығынан айыру туралы өтініштерінің ешқайсысында себеп, еш негіз көрсетілмеген. Бұл жерде тағы айта кетерлік кейбір жергілікті мекемелер өздерінің азаматтары туралы, олардың шаруашылығы т.б. туралы хабардар болмаған. Кей жағдайларда шындықты айтуға қорқу, бірдеңені дұрыс түсінбей қалудан жасқану, кейде тіпті кедейлер белгілі бір азаматтар туралы және олардың шаруашылығы туарлы мінездеме беруден қорқу себептерінен емес, кейде ол азаматтар өз адамдары болғандықтан және достықтары үшін жасырды.

Кейбір ауылдарды сайлау комиссиясы барлық азаматтарға сайлау құқықтары берілген, олар бұл ауылдарда сайлау құқықтарынан айырылғандар жоқ деп хабарлаған, бұндай жағдай Шемонаев болысы Березовский ауылдық кеңесінің селолық сайлау комиссиясында орын алды.

Нәтижесінде сайлау құқығынан айырылғандар: Шемонаев болыстығында 5- кәсіпкер, 69- еңбексіз табыс иелері, 26 - саудагер, 17 - діниелері, 11- бұрынғы полиция агенттері, 8- ақылестен айырылғандар мен қамқоршылықтағылар, 5- сотпен айыпталғандар, Калинин болыстығында: 9 - еңбексіз табыс иелері, 27 - саудагер, 12 - діниегері, 6 - бұрынғы полиция агенттері, 11-ақылестен айырылғандар, 23-сотпен айыпталғандар.

Сайлау құқығынын айырылғандар барлығы Шемонаев бойынша: 141, өткен жылы -514, Калинин бойынша -77, өткен жылы – 527, Уба бойынша -63.

Бұдан өткен жылдары еш себепсіз сайлау құқығынан айыру салдары жолылды, екінші жағынан жоғағыдағы сандарға қарап заңға сәйкес сайлау құқығынан ақылестері кемдер және саудагерлер, діниелері, бұрынғы полиция агенттері және азаматтардың шаруашылықтарына ерекше назар аударылып еңбексіз табыс иелері анықталғаны көрінеді.

Еңбексіз табыс иелері, бай-кулактар анықталып сайлаудан қалыс қалдырылды. Шемонаев болыстығында ауыл шаруашылығының көтерілуіне байланысты жіктелу айқындала түскен және сайлау құқығынан айырылғандар категориясының саны да осыған байланысты артты (18 жастан жоғары 9032 –нің 69-ы), Калинин болыстығында бұл категориядағылар саны азырақ (9532 нің 9-ы), Уба болыстығында бұндай тұлғалар анықталмаған. Бұған себеп

жергілікті мекемелер ауылдарды дұрыс зерделемендіктен, ауылдың ішкі құрылымын білмейді, сондай-ақ «ауылға қарама - қарсы» ұранның негізін жоғалтқаны сайлау компаниялары сайлау құқықтарынан айыруда белсенділік таныта алмады, тағда мойындау керегі бай-кулак жасырын түрге ие оларды анықтауда көп жұмыстар жасалуы және уақыт қажет делінген.

Сайлау құқықтарынан айырылғандардың тізімі ілінгенен кейін, өздерінің заңсыз құқықтарынан айырылғандары туралы елеусіз ғана шағымдар түскен, оларды болыстық атқару комитеттері қарастырып кейбірін қанағаттандырып және көбінде шағымдар қабыл алынбады делінген [3, 23 п.].

А. Бездетконың баяндамасынан бұл кезеңдегі сайлау комиссиясының жұмысының шикіліктері мен әлі де қалыптаспаған жүйенің жұмыс үрдісін көруге болады. Осындай шалалықпен асығыстық салдарынан талай ауылдық азаматтардың азаматтық құқықтары бұзылып, шеттетілу факторлары нәтижесінде олардың ары қарайғы тұрмыстары мен ұрпақтарының тағдырына өшпес із қалдырды.

Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің 1931 жылғы қазандағы сессиясының қаулысында: «ауылдағы бай қазақтарға шабуыл жасалып, тек жігі шиеленіскен уақытта тұр, ауылдағы шаруа салығының түгелдей байларға түсіп 70%-ын тартып отыр, алда әр түрлі саяси шаруашылық науқандарда қысым көрген байлар, жергілікті кеңес сайлауында өзінің кісілерін өткізуге тырысып, түрлі амалдар қолданады. Ауылдағы жүріп жатқан науқандарды теріс түсіндіріп, сайлау жұмысына кедергі жасайды. Сондықтан, кедей, батрак орташаларын ұйымдастырып, олардың үгітіне жол бермей, қайта оларға артылған міндеттерді орындату, байларға шабуылды күшейту орнымен, сайлау науқаны өткізілсін»-делінді [7, 2 п.].

Зырян Аудандық Атқару кеңесінің селолық кеңестерінде: Верх-Пихтовкадан кулак, қанаушы ретінде 6; Бобровкадан 74; Ново-Поляковкадан 43; Парыгинодан 37; Александровскіден 38; Снегироводан 109 адам; Катон-Қарағай ауданының Мало-Нарым селолық кеңесінен 32; барлығы 371 адам сайлау құқығынан айрылған [8, 15 п.].

Мұндай тоталитарлық жүйемен кеңестердің жұмысты жүргізілуі, азаматтардың құқығын шектеуі заңды наразылық тудырды.

1931 жылы 20 қыркүйекте Өскемен ауданының Ленин селолық кеңесінің өзінен ғана кулак, кулак отбасының мүшелері ретінде 68 адам сайлау құқығынан айрылған. 1931 жылғы 9 қазанда Троицк селолық кеңесінде, азамат А.Д.Давыдовтың шаруашылығы кулак шаруашылығы деп танылып, науқандық жалдамалы жұмыс күшін пайдаланған деген желеумен ұжымдық шаруашылықтан шығарылып, сайлау құқығынан айырған. Ал осы жылдың 23 қазандағы Өскемен ауаткомы Президиумының мәжілісінде Украинка, Донской, Горная Ульба селолық кеңестерінен 5 азаматты жалдамалы жұмыс күшін пайдаланушы, кулак ретінде сайлау құқығынан айырған [9, 8 п.].

Орталық Атқару комитетінің және КСРО халық комиссарлары Кеңесінің 1929 жылғы 13 қазандағы қаулысымен азаматтық құқықтардан айырылу тізіміне «құрметті атақтардан және ата-ана құқықтарын пайдалану құқығынанан айырылғандар» қосылды. Яғни «айырылғандар» ата-ана құқықтарынан автоматты түрде айырылды. 1930 жылдан бастап оларды зейнетақылар мен жұмыссыздық үшін төлемдерін алу құқығынан да айыру басталды.

1931 жылы 20 қыркүйекте Өскемен ауданының Ленин селолық кеңесінің өзінен ғана кулак, кулак отбасының мүшелері ретінде 68 адам сайлау құқығынан айрылған. 1931 жылғы 9 қазанда Троицк селолық кеңесінде, азамат А.Д.Давыдовтың шаруашылығы кулак шаруашылығы деп танылып, науқандық жалдамалы жұмыс күшін пайдаланған деген желеумен ұжымдық шаруашылықтан шығарылып, сайлау құқығынан айырған. Ал осы жылдың 23 қазандағы Өскемен ауаткомы Президиумының мәжілісінде Украинка, Донской, Горная Ульба селолық кеңестерінен 5 азаматты жалдамалы жұмыс күшін пайдаланушы, кулак ретінде сайлау құқығынан айырған [4, 8 п.].

Азаматтарды әр түрлі себептерге байланысты сайлау құқығынан айыру жағдайлары Шығыс Қазақстан Атқару Кеңестерінің жұмыстарында, көптеп кездеседі. Сол сияқты, азаматтар өз өтініштерінің негізінде, сайлау құқықтарынан айырылғандардың өздері

шыққан тек орталарына қарамастан, қоғамдық пайдалы қызметпен айналысқандықтан, сайлау құқықтарын қай-тадан қалпына келтірілген жайттарды да көптеп кездестіруге болады. Мысалы, Бобровка селолық кеңесінен В.С.Степанов, Өскемен қаласының тұрғыны Ф.М.Рыбакова, М.Шяиннің, Ф.Хоритоновичтің, Е.М.Рыбаковалардың Өскемен Атқару Кеңесінің 1932 жылғы 4 желтоқсандағы №4 Президиумының мәжілісінің шешімімен сайлау құқықтары қалпына келтірілді [5, 13 п.].

Өскемен қаласының саудамен айланысатын (ет сататын) тұрғыны Сагембаев Хусаинды РКФСР ст. 14п. нұсқауына сәйкес сайлау құқығынан айырылған деп саналынған болатын. 1927 жылы 24 желтоқсанында Өскемен атқарушы комитеті отырысында Сегембаевтың сайлау құқығынан әділетсіз айырылғаны туралы шағымы қарастырылған. Онда Сегембаев Хусаин өз шағымында саудамен айланысқанымен 16 тамызынан бастап тек шығын мен залал ғана көріп жатқанын, оның ауқатты бай емес екенін, сондай-ақ әкесінен қалған жалғыз үйге өзімен қоса екі ағасына да тиесілі болғандықтан оны 1315 сомға сатып, одан Хусаинға 315 сом ғана тигенін ашып жазған, сондай-ақ оны күәландіратын құжаттарын да ұсынғаны айтылған. Сегембаев өз өтінішінде оның кедейлігін ескеріп, оған сайлау құқығын қайтаруды өтінген. Сегембаевтың ісінде оған кедей мәртебесіні беріліп, саудамен 1926-1927 жылдың 16 тамызына дейін ғана айланысқаны, кәсіподақ мүшесі, 1920-1923 жылдары кеңес мекемесінде қызмет еткені анықталса да оның сайлау құқығын қайтарудан бас тартылды, ол саудагер ретінде сайлау құқығынан айырылды. Осындай сайлау құқығынан айырылу үдерістері бұл кезеңдерде кеңінен белес алды. Әр түрлі сылтауларды, азаматтардың өткен өміріндегі айланысаға тура келген шаруашылықтары үшін немесе туыстық жағыныан ауқаттылардың жақындары болғаны үшін сайлау құқықтарынан айыру әдеттегі іске айланды [6, п. 37-47].

1930 жылдың 20 қазанынан бастап «айырылғандар» тізімін жасауды сайлау комиссияларынан алып, атқарушы комитеттердің әкімшілік бөлімдеріне ауыстырды.

1934 жылы 24 мамырында КСРО Орталық атқару комитеті «бұрынғы кулактардың азаматтық құқықтарын қалпына келтіру тәртібі туралы» қаулы қабылдады. Азаматтық құқықтар тек өндіріс тапсырмаларын асыра орындағандарға, кеңестік бесжылдық жоспарларының озаты болған, мемлекеттік несиелерге жазылған немесе мемлекеттік органдармен белсенді ынтымақтастықта болған адамдарға қайтарылды [7, 28 б.].

Кеңестік жүйесімен бірге келген репрессиялық саясаттың бір түрі ретінде сайлау құқығынан айыру азаматтардың саяси құқықтарының шектелуімен қатар, әлеуметтік-экономикалық жағынын да дискреминацияға ұшырауына әсер етті. Ұжымдастыру мен тәркелеу қатар жүріп жатқан заманда әсіресе қазақ жұртына, жаңа жүйемен, тұрмыс түріне көшу барысында сайлау құқықтарынан шектеу шараларының әділетіз жүру барысы үлкен соққы болды. Сайлау құқығынан айыру мен айырылғандардың тағдырының ақтандақ тұстарын анықтау қазіргі күнгі тарихымыздың толығына түсуіне әсері зор.

ДЕРЕКТЕР МЕН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Первая конституция Союза ССР (Конституция СССР 1924 года) // Сборник документов. М.: Юриздат, 1948.
2. Доброноженко Г. Ф. «Коллективизация на Севере». 1929–1932. Сыктывкар, 1995. С. 109.
3. ШҚОҚЗТҚО. – 73-қор. – I-тізбек. – 337-іс. – 232 п.
4. ШҚОММ. – 454-қор. – 1-тізбек. – 16-іс. – 2-парақ.
5. ШҚОММ. – 454-қор. – 1-тізбек. – 4-іс. – 16-парақ.
6. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 4-іс. – 8-парақ.
7. ШҚОММ,к. 3, т. 1, і. 4, б. 52.
8. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 540-іс. – 13-парақ.
9. ШҚОҚЗТҚО. – 73 қор. – 1-тізбек. – 447а-іс. – 28-47-парақ.
10. Тихонов В.И. Судьба лишенцев// История репрессий на Урале в годы советской власти: Тез. науч. конф. 25-26 октября 1994 г. – Екатеринбург. 1994.

ВИНИКНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РАБОТОРГІВЛІ В АФРИЦІ

У статті розкрито перший етап європейської работоргівлі який охоплює період 1441–1640 рр. Охарактеризовано початок та розвиток трансатлантичної європейсько-американської работоргівлі. Визначено її вплив на розвиток країн Нового Світу і країн Європи та наслідки для народів Африки.

Ключові слова: работоргівля, Африка, Новий світ, работорговці, Вест-Індські компанії.

In the article reveals the first stage of the European slave trade, covering the period from 1441 to 1640. The beginning and development of the transatlantic European-American slave trade has been characterized. Its influence on the development of the countries of the New World and European countries and its consequences for the peoples of Africa have been determined.

Key words: slave trade, Africa, New World, slave traders, West Indies companies.

Торгівля людьми як явище з'явилася ще до початку нової ери, проте масового та антилюдського характеру вона набуває наприкінці XV ст. Це був період коли порушувалися права та свободи мільйонів людей. Работоргівля на Африканському континенті тривала більше ніж чотири століття та була започаткована провідними європейськими країнами. В сучасному світі не дивлячись на всі досягнення людства проблема работоргівлі і досі є актуальною. Щоб зрозуміти її суть, потрібно на історичному ґрунті визначити походження цього явища.

Мета даного дослідження: дослідити причини та обставини виникнення європейської работоргівлі в Африці.

Над даною проблематикою працювали такі науковці: С. Ю. Абрамова, А. М. Родрігес, Ю. І. Лосев, Ю. І. Поп, Л. С. Васильєв.

У капіталістичну епоху колоніалізм стає всесвітнім явищем. Початок його зростання припадає на кінець XV – початок XVI століття і пов'язане з історичними змінами в Європі, які прийнято називати переходом від феодальних відносин до капіталістичних. Ці зміни розтягнулися на десятиліття. Проявами їх були зростання промислового виробництва, розвиток науки, розширення торгівлі, збільшення попиту на робочу силу, на золото. Остання обставина відіграла особливо важливу роль у прагненні європейців до пошуків нових земель.

Вивіз невольників з Африки на американське узбережжя став здійснюватися з початку XVI ст. До цього часу європейці ще не приступили до повної експлуатації американської території. Тому работоргівля йшла спочатку з Африки в Європу, в окремі області самої Африки і на острови, що прилягають до західного узбережжя материка, на яких португальці вже створили плантації. Першою базою работоргівлі в районі Західної Африки стали Острови Зеленого Мису, колонізовані Португалією до 1469 р. [4, с. 235].

У 1441 р. в Португалії була доставлена перша партія африканців в кількості 10 чоловік. З 40-х років XV ст. Лісабон став регулярно споряджати спеціальні експедиції за живим товаром. На невольничих ринках країни почався продаж рабів-африканців. Їх використовували як домашніх слуг в місті і для роботи в сільському господарстві. У міру колонізації островів в Атлантичному океані – Сан-Томе, архіпелагу Зеленого Мису, Азорських островів і Фернандо-По – португальці стали створювати на них плантації по вирощуванню цукрового очерету. Була потрібна робоча сила. Головним джерелом її в той час став Бенін, який мав можливість продавати військовополонених, що захоплюються під час постійних воєн з дрібними племенами дельти Нігера [3, с. 486].

В кінці XV ст. на західному узбережжі Африки (крім Конго і Анголи) португальці купували рабів на Золотому Березі, в деяких районах сучасної Ліберії, близько р. Шербро і в

інших областях узбережжя Сьєрра-Леоне, на узбережжі Сенегалу. Велика кількість невольників, як і раніше захоплювалося в збройних зіткненнях. З кожним роком число африканців, ввезених португальськими работоргівцями в Європу, збільшувалося. Але все ж основним товаром, який португальці ввозили в той час з Африки, було золото. У період з 1493 по 1580 рр. експорт золота з Гвінеї становив близько 2400 кг на рік. Це було 35% світового видобутку золота того часу [5, с. 295].

За невольників розплачувалися золотом. Можливо, португальці постачали рабами ще і місцевих, прибережних жителів, тих, хто міг заплатити золотом. Так, в 1480 р. близько р. Ескравос португальці купили у місцевих торговців 400 рабів, яких потім обміняли на золото. Протягом декількох десятиліть, поки не стало вигідніше везти рабів в американські колонії, португальці привозили на Золотий Берег і перепродували там невольників, куплених за мідні браслети і тканини близько Аргена, в Беніні і на берегах р. Ескравос.

Поступово в Португалії стали надавати все більше значення своїм африканським володінням. Західна Африка ставала постачальником золота, прянощів, рабів. З 1481 р. торгівля з Африкою стала в Португалії королівською монополією [1, с. 27].

Також работоргівлею на Африканському континенті почали займатись іспанці. На початку XVI ст. іспанці створили величезну колоніальну імперію в Вест-Індії та Америці. В процесі захоплення і умиротворення цих земель було винищено майже все корінне населення. Розвиток колоніального господарства, відкриття золотих і срібних копалень на Кубі і Еспаньйоли (Гаїті) вимагало дешевих робочих рук. Іспанці побачили, що праця уцілілих і перетворених на рабів індіанців не дає бажаних результатів. Індіанці не були звичні до інтенсивних сільськогосподарських робіт. Вони не знали рабства. Нарешті, індіанців просто залишилося занадто мало. Тоді, в пошуках дешевої робочої сили іспанці спробували ввезти рабів-африканців, які зарекомендували себе витривалими працівниками в Європі.

Перші невольники розчарували іспанських колоністів. У 1502–1503 рр. генерал-губернатор Овандо навіть просив королеву Ізабеллу заборонити ввезення африканців в колонії Вест-Індії. Він повідомляв, що вони підбурюють індіанців до повстань [4, с. 235].

Однак уже в 1510 р. група рабів-африканців в кількості 250 чоловік була доставлена на золоті копальні Еспаньйоли. Так почалося ввезення африканців в європейські колонії Нового Світу.

З початку XVI ст. починається ввезення рабів з Африки в Новий Світ. За період з 1551 по 1640 рр. Іспанія використовувала для перевезення рабів 1222 судна, поставивши в свої колоніальні володіння в Америці до одного мільйона невольників. Не відставала від Іспанії і Португалія. Отримавши своє володіння по Тордесільяському договору (1494 р.) Бразилію, вона, з 1530 р. по 1600 р. ввезла в колонію 900 тис. африканських рабів [3, с. 488].

На початку XVI ст., за дуже невеликим винятком, африканців ввозили в Вест-Індію не з Африки. Захоплених і куплених в Африці рабів відправляли в Європу, там їх хрестили і потім на невольничих ринках португальських та іспанських міст продавали іспанцям. Щорічно тільки з Лісабона відправляли кілька тисяч африканців.

Африканців привозили до Нового Світу такими виснаженими, що іноді було неможливо визначити їх вік. Це створювало сприятливі можливості для зловживань з боку іспанських чиновників при визначенні кількості рабів, прийнятих за «одиницю індійського товару». Іноді за одну «одиницю» віддавалася до одинадцяти африканців. Тому навіть приблизно не можна встановити, скільки невольників було, привезено в іспанські колонії за умовами асьєнто. Відомо лише, що з самого початку работоргівлі кількість рабів, привезених в іспанські колонії офіційним шляхом, було набагато менше кількості, які провозили контрабандами [1, с. 29–30].

Закінчувалося, йшло в минуле монопольне володіння Іспанією та Португалією «усіма землями, як островами, так і материками, вже відомими і тими, які будуть відкриті в

майбутньому». Це майбутнє прийшло, і нові країни – Англія і Нідерланди, молоді, сильні, – почали свої захоплення в Африці і Новому Світі.

Самі англійці вважають початком британської работоргівлі 1562 р., коли англійський моряк і пірат Джон Гоукінс, дізнавшись, що «негри є ходовим товаром на Еспаньйолі і що негрів багато на Гвінейському узбережжі», відправився в Африку. Після експедицій Гоукінса Англія офіційно не займалася работоргівлею ще близько 100 років. Однак контрабандисти, використовуючи при захопленні невольників методи Гоукінса, продовжували вивозити рабів. У європейських країнах у цей час створювалися численні монопольні торгові компанії для захоплення і колонізації узбережжя Африки і островів Карибського моря [2, с. 7–8].

Починаючи з останньої чверті XVI ст. в Анголі і Конго йде бурхливий розвиток работоргівлі. У купівлі та перепродажу невольників брали участь практично всі португальці, які жили в колоніях, – від губернатора до найнижчих колоніальних чиновників. Активно торгувало рабами духовенство. Духовенство і работоргівля – це особлива, дуже важлива тема в історії Анголи і Конго. Користолюбство служителів церкви, таємне і явне, участь їх в работоргівлі доводиться численними документами і свідченнями сучасників. Вінець всіх цих «діянь» отців церкви – процес за звинуваченням у работоргівлі єпископа Конго і Анголи Мануела Баптисти в першій половині XVII ст.

У Конго і Анголі португальці змусили африканців пройти весь шлях розвитку работоргівлі трохи більше, ніж за півстоліття. І ні в одному районі Африки залежність розвитку работоргівлі від вимог європейців не простежується так, як в Анголі і Конго.

Процес работоргівлі в цих країнах, особливо в перші півтора століття після свого початку, в порівнянні з іншими областями був найбільш варварським. Ніде більше захоплення невольників не супроводжувався такими незліченними безчинствами і грабунками. Тут португальці з вогнепальною зброєю, з військовим досвідом і бойовою вправністю європейців самі очолювали загони мисливців за невольниками [1, с. 31–32]. У 1575 – 1592 рр. з Анголи до Бразилії було вивезено 52 053 раба; скарбниця отримала 156 159 мільреїсів. Загальна кількість рабів, вивезених тільки з Анголи, не рахуючи Конго, за століття (з 80-х років XVI ст. по 80-ті роки XVII ст.), деякі історики оцінювали в мільйон чоловік [2, с. 9].

З другої половини XVII ст., коли Португалія повернула собі самостійність, а голландці були вигнані з Анголи, для Конго і Анголи починається новий етап розвитку європейської работоргівлі.

У 1621 р. була створена Голландська Вест-Індська компанія. Їй давалося на 24 роки право колонізації і монопольної торгівлі в Америці, Вест-Індії та Західній Африці від тропіка Рака до мису Доброї Надії. У Південній Америці голландці зміцнилися в Бразилії і Суринамі. Починаючи створювати в цих країнах плантації, колоністи почали вимагати рабів. У 1621–1624 рр. голландці ввезли до Бразилії 15 тис. африканців [1, с. 34].

В 1637 р. голландці захопили Сан-Жоржі-да-Міну. У 1641 р. до них перейшов форт Святого Антонія в аксіома. Панування португальців на Золотому Березі скінчилося [3, с. 489].

Із закінченням релігійних воєн, зміцненням французького абсолютизму почалося створення колоніальної імперії. Було утворено ряд монопольних компаній, які повинні були сприяти колонізації. Французи захоплюють в Новому Світі Кайенну, Мартініку, Гваделупу, частина острова Сан-Крістоф і на початку 40-х років починають ввозити туди невольників. Основним районом, де французи захоплювали і купували рабів, була Північно-Західна Африка.

У колоніях починався розвиток плантаційного господарства, яке було неможливо без масового застосування дешевої робочої сили. Досвід іспанців, які вже використовували рабів-африканців в своїх колоніях, вказував колоністам інших країн спосіб отримання дешевих і умілих працівників [1, с. 36].

Отже, работоргівля була безсумнівно економічним, соціальним і політичним лихом в історії людства. Викликана попитом Америки і Європи, вона знекровила всю Африку і поставила її поза цивілізацією. Работоргівля призвела до страшного знецінення людського життя. Її наслідком були моральне пригнічення, спотворення психіки, усвідомлення цілковитої безпеки за зло, заподіяне іншим людям, деградація як работорговців, так і рабів. Работоргівля пішла в минуле. Але до сьогоденного дня, навіть пройшовши через страждання колоніального гніту, африканці з жахом згадують роки, коли, «заціпенівши в кривавому кошмарі», Африка віддавала своїх кращих дітей заморським работорговцям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова С. Ю. Африка: чотири століття работоргівлі / С. Ю. Абрамова. – Москва: Наука, 1992. – 298 с.
2. Васильев Л.С. Колонизация Африки южнее Сахары / Л.С. Васильев – М.: Высш. школа 1994. – 495 с.
3. Новая история стран Азии и Африки. XVI – XIX вв. : учебник для студ. высш. учеб. заведений / [А.М. Родригес и др.]; под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М. : Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч. 3. – 511 с.
4. Лосев Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки: навчальний посібник / Ю. І. Лосев, Б. В. Сафронов: Ряз. держ. ун-т імені С. А. Єсеніна. – Рязань, 2011. – 272с.
5. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії та Африки (XVI – XX ст.): підручник / Ю. І. Поп. – К.:ВЦ «Академія», 2012. – 376 с.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Скрипник О.М.

ӘОЖ 94(574)

*Куралай Жириндинова
(Өскемен, Қазақстан)*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ҚАЗАҚ ШАРУАЛАРЫН КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

Автор мақалада күштеп ұжымдастыру жылдарында жүргізілген отырықшыландыру және оның зардаптары мәселесін қарастырады. Дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі нәтижесінде босқыншылыққа ұшыраған қазақ халқының әлеуметтік жағдайы мен ауыр тағдыры мұрағат деректерінің негізінде қарастыралы.

Түйінді сөздер: күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру, босқыншылық, аштық, шаруа қожалықтары.

The author considers the issue of seizure and its consequences during forced collectivization. Let's look at the archive data of the social situation and the fate of the Kazakh people, who were subjected to refugees as a result of the destruction of traditional cattle breeding.

Keywords: forced collectivization, resettlement, asylum, hunger, peasant farms.

Бүкіл Кеңестер Одағында жаппай ұжымдастыру процесі басталған кезде көшпелі және жартылай көшпелі шаруалар қожалықтарын жаппай отырықшыландыру қажеттігі айтыла бастады. Жаңадан ұйымдастырылатын ірі колхоздар көшпелі және жартылай көшпелі бола алмайтын еді. Бұл мәселе әсіресе Қазақстанға тікелей қатысты болды. Өйткені бүкіл Одақтағы барлық көшпелі және жартылай көшпелі қожалықтардың 80 пайызға жуығы осы Қазақстанда болатын [1, 153 б].

1929 жылдың қараша айында БК/б/ партиясының Қазақ өлкелік комитетінің бюросында көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтарын отырықшыландыру жөнінде арнайы шешім қабылданып, бұл мәселе одан кейін де 1930 жылдың қаңтарында болған Қазақ

Орталық Атқару комитетінің 2 сессиясында да қаралды. Сессия І бесжылдықтың соңында отырықшылыққа 544 мың шаруашылықты ауыстыру жөнінде шешім қабылдады.

1930 жылы қаңтарда Халық Комиссариаты Кеңесі маңында отырықшыландыру бойынша Республикалық комитет құрылды. Біздің өлкеміздің отырықшыландыру мен көшпенділерді орналастыру комиссиясының төрағасы Сырғабеков, ал орынбасары болып Нұржанов тағайындалған [2, 1 п.].

Қазақстан бойынша көшпенділердің жаппай отырықшыландыруы әртүрлі жолдармен жүргізілді:

- жеке топтар үшін жер учаскелері берілді;
- жеке топтар үшін тұрғын үйлер салынып, өз бетінше колхоздар құрылды;
- көшпенділердің жеке топтары ірі колхоздарда таратылып, орналастырылды.

Біздің өлкемізде осы соңғы жол кең қолданылды. 1928 жылы аймақта 3148 қазақ шаруашылығы 177 колхозға біріктірілді. Келесі жылы коммуна, артель, мал өсіретін серіктестіктер қатары 272, ондағы үйлер саны 4922-ге жеткен. 1933 жылы 16 сәуірде Шығыс Қазақстан облысының көшпенділерін орналастыру және отырықшыландыру комиссиясының жиналысы болып, онда мынадай аудандарға шаруашылықтарды орналастыру туралы қаулы қабылдады [3, 3б.]:

1. Зырян ауданы бойынша 220 қазақ шаруашылықтары мынадай колхоздарға кіргізілді:

- Қызылтау – 35 шаруашылық;
- Уразово – 20 шаруашылық;
- Александров – 40 шаруашылық;
- Ерназаров – 25 шаруашылық;
- Красный партизан – 30 шаруашылық;
- Пусинский – 25 шаруашылық;
- Трудовик – 45 шаруашылық;

2. Катон-Қарағай аудандарының мынадай ауылдық кеңестеріне бөлінуі туралы жоспары:

- Солдатово – 60 шаруашылық;
- Трушниково – 30 шаруашылық;
- Белое – 40 шаруашылық;
- Язовая – 30 шаруашылық;
- Фыкалка – 40 шаруашылық;

Осы шаруашылықтар баратын колхоздардағы Богданеев пен Құденовтарға оларды аз дегенде егіс ауданымен, жер өңдеуші құралдармен қамтамасыз етуді тапсырған.

3. Шемонайха ауданының мынадай ауылдық кеңестеріне бөлу жоспары:

- Крупская атындағы колхозға – 7 шаруашылық;
- Ертіс атындағы колхозға – 50 шаруашылық;
- Фарпост атындағы колхозға – 50 шаруашылық;
- Буденный атындағы колхозға – 50 шаруашылық.

Сонымен қатар, Өскемен ауданының Атқару комитетінің жұмысына көшпенділерді орналастыру қорынан 20 мың сом аударылды.

1933 жылы Өскемен ауданының 10 колхозына 356 көшпелі шаруашылықтар орналастырылды. Олардың барлығы тұрғын үймен, мүлікпен және тағы басқа заттармен толық қамтамасыз етілді десе де, өлкетану мұражайынан Өскемен ауданының "Трактор коммунасының тек 10 отбасына тұрғын үй дайындап, қалған 15 отбасына материалдардың жетіспеушілігінен үй дайындалмағандығы туралы хабарлама жасаған коммуна төрағасының хаты табылды [4, 3 п.]. Бұл мәліметтен байқағанымыз, бұдан көшіп келушілерді колхоздар өздерінің жағдайларының нашарлығынан толық қамтамасыз ете алмағандығын көруге болады.

Өскемен ауданына 1933 жылы 690 шаруашылық орналастырмақ болып, бірақ тек 365 шаруашылық орналасқан [5, 12 п.]. Соның ішінде 1174 жеке шаруашылық, оның 511 еркектер және 663 әйелдер болған. Сонымен қатар, 12 жасқа дейінгі 229 бала және 12-16 жас аралығында 58 жасөспірімдер болған. Осы келген барлық адамдардың 828 – жұмысқа

қабілетті, соның ішінде 331 еркек, 497 әйел адамдар болды. Келген шаруашылықтардан жаңадан ешқандай ТООЗ, колхоз құрмай, оларды 10 колхозға орналастырды. Оларға тұрғын үй ретінде 319 үйді жөндеп берген. Соның ішінде 3 бөлмелі – 88 үй, 2 бөлмелі – 120 үй және бір бөлмелі 111 үйлер болды.

Отырықшыландыру қорынан мал сатып алуға 40 мың сом қаржы бөлініп, оған 40 жылқы, 143 сиыр, 74 тайынша, 52 бұзау, 379 қой-ешкі сатып алынған. Сонымен бірге азық-түлік, киімдерге де 456 сом бөлінген.

Келген қоныс аударушылардың 1933 жылдың I мамыр мен 25 шілде аралығында 20 адамы дизентерия мен туберкулезден қайтыс болған [6, 23 п.].

Сонымен бірге, Шығыс Қазақстан облысына 1932 жылдың 5 мамырына дейін Батыс Сібірден 29 166 қазақ босқындары көшіріліп әкелінген. Ал, 14 500 босқын сонда қалған [7, 83 б.]

Отырықшыландыру мәселесі бойынша бақылау комитетінің баяндамасы облыстық атқару комитетінің президиумында тыңдалып, қаралған. Баяндама бойынша облыста 1932-1933 жылдар аралығында 142 000 адам көшіп жүргеніне қарамастан 78 000-нан астамы қайтып оралған. Отырықшыландыру шараларына жоспар бойынша 44000 адамға арналғандықтан нәтижесінде босқындардың жаппай келуіне байланысты кемшіліктер болған [8, 11 п.].

Облыс бойынша бұл шараларға қаржы бөлу мәселесі байыпты қаралмаған. 446 480 сом кредиттің тек 398 735 сомы, яғни 89,3 пайызы ғана колхоздарға беріліп, ал қалған қаржылар жұмсалмаған [9, 3 п.].

Өнеркәсіп тауарларымен қамтамасыз етуде жоспарлы түрде жүргізілмеген. Жоспар бойынша 263 000 сомның тауары берілуі тиіс болса, тек 161 172 сомның немесе 99,5 пайызының ғана тауары берілген.

Сонымен қатар, облыстық қамтамасыз ету одағы киім, аяқ-киім, қант, шай сияқты өте қажетті тауарлармен қамтамасыз етпеген. Ал жоспарды печенье есебінен орындаған. Оның өзі бір адамға 3 сом 04 тиын мөлшерінде берілсе, кейбір аудандарда (Жарма ауданында) 1 сом 69 тиыннан 30 сомға дейін (Күршім ауданы) мөлшерінде берілген. Яғни бұдан жергілікті органдардың өте қажетті тауарлардың жоспарын онша қажетті емес тауарлармен орындағанын көруге болады.

Азық-түлік көмегі де жоспар бойынша 40 960 ц. болса, бөлінген 39 505 ц. ғана болған. Тіпті бұл көмектер кейбір жағдайларда отырықшыландыру шаруашылықтар бармаған аудандарға да бөлінген. Жергілікті жерлерде оларды жеке адамға бөлу шаралары да әртүрлі деңгейде жүргізілген.

Осындай деректерде облыс бойынша отырықшыландыру жоспарына бөлінген қордың дұрыс жоспарланбай жүргізіліп, басшылардың нақты есептерінің болмау салдарларынан үлкен кемшіліктерге жол берілгендігін көруге болады.

Мемлекет бөлген кейбір азық-түліктер жеке адамдардың қалтасына түскендігі жөнінде де фактілер бар. Мәселен, 1932 жылы 26 қазанда болған Баянауыл ауданының босқындарына бөлінген азық-түліктердің қорын тексеру актісінен көруге болады. Бұл ауданға әртүрлі азық-түліктер есебінен барлығы 137 751 кг аударылған [10, 48 б.]. Жекелей түрде босқындарға 85 287 кг беріліп, ал толтырылмаған құжаттар негізінде 1401 кг бөлінген және тағы басқа орындарға беру нәтижесінде, барлығы 124 994 кг жұмсалған. Ал жетіспеген мөлшеріне керекті құжаттардың жоқтығына байланысты – 12 757 кг азық-түлік қоймада болмаған.

Орталық комитеттің шешімі бойынша басқа облыстардан келген босқындар мен шет елге кетіп, қайтып оралған босқындардың орыс аудандарына орналастыру қолға алынғаны белгілі. Біздің өлкемізге 7 мың қожалық келуге тиіс болған [11, 26 п.]. Бұл қожалықтардың орналасқан жерлеріндегі жағдайлары мұрағат құжаттарына қарағанда, өте нашар болған. Тұрмыс үйлері, азық-түлік жағдайлары, тіпті жергілікті халық өкілдері - орыстармен қарым-қатынастары қиын жағдайда жүрді.

Мұрағат деректеріне үңілетін болсақ, 1933 жылы 29 қарашада жарық көрінген "Прииртышская правданың» 275 номерінде Өскемен ауданының "Искра" колхозының

төрағасы Карпов босқындарды орналастыру мәселесіне ешқандай шаралар қолданбағандықтан, олар азық-түлікпен, тұрмыс үйлермен қамтамасыз етілмегендігі туралы БК/б/ партиясының облыстық комитетінің хатшысы Стакун жазған [12, 8 п.]. Ол босқындардың жағдайларының нашарлығына байланысты, олар жаппай ауруға ұшырап, нәтижесінде 14 адам қайтыс болып, 15 адам бұл жерден кетіп қалғандығын көрсеткен. Сонымен қатар, Стакун «Ударник», «Красная нива», «Трактор», «Прожектор», «Иртыш» колхоздарында қазақтарды, оның ішінде әйел адамдарды соққыға жығу фактілері бар екендігін жазған.

Тіпті, Күршім ауданында колхоз күзетшісі қазақты өлтірген. Бұл ісі үшін оған колхоз басшылары ешқандай шаралар қолданбаған. Осындай шовинистік негізде қазақ ұлтты босқындарға дұрыс қарамау негізінде, олардың жағдайлары адам төзгісіз болды.

Босқындардың өте көп қоныстанған жері – Риддер қаласы болды. Бұл жерге 1932 жылы Балқаштан 166 жұмысшы және олардың жанұясының 160 мүшесі келген болатын [13, 24 п.]. Олардың жағдайының нашарлығы жөнінде облыстық жұмысшы – шаруа инспекциясының бақылау комиссиясының мүшесі Е.Литкиннің 1933 жылы 27 сәуірде осы комиссияның төрағасы Жұбабаевқа құпия түрде жазған дерегі дәлел болады [14, 4 п.]. Онда ол аштықпен, жағдайларының нашарлығынан әлсіреген қазақ жанұяларын Риддердің партиялық кәсіподак басшылары жергілікті халық алдында тұрпайы түрде мазақ еткендігін және олардың тұрмысына дұрыс жағдай жасамағандығын атап көрсете отырып, сондай коммунистерді атаған. Олар – партияның қалалық комитетінің бұрынғы хатшысы – Михеев, азық-түлікпен қамтамасыз ету меңгерушісі – Бершейн, орман бөлімінің меңгерушісі – Романенко, орман бөлімінің прорабы – Софронов, бастауыш ұйымының хатшысы – Андреев. Литкин осы адамдардың тәртіптері партиялық жауапкершілікпен қаралып, қылмысты іс қозғауды Жұбабаевтан талап еткен.

Үш күн өткен соң, яғни 30 сәуір күні Е.Литкиннен тағы да хат келіп онда ол Балқаш жұмысшыларының ағаш дайындау учаскесіне жіберілген жерінде, тағдыр тәлкегіне тасталғандығы жөнінде жазған. Онда босқындардың жағдайы туралы былай деп жазған: "Они умирали ежедневно почти на глазах партийного руководства, просили помощи, но их никто не слушал, им никто не помогал" [14, 7 п.].

Осы мәселені атқару комитетінде қарап жауапты 13 адам сотталған [15, 8 п.]

Босқындардың хал-ахуалдары туралы тексеру жүргізген комиссияның баяндамасын тыңдаған аудандық комитет бюросы бұдан бұрын, яғни 1932 жылдың 6 қазанында бірнеше фактілерді қарастырған болатын [15, 12 п.]. Онда мына фактілерге ерекше назар аударған:

1. Риддер қаласында өндірісте істейтін 552 жұмысшы қазақтар бірге тұратын 1686 адаммен қарастырғанда, тек 40 жанұя тұрғын үймен қамтамасыз етілген, ал 15-26 адам жағдайы келмейтін жерде тұрады (жерден қазылған жертөлелерде).

2. Қазақтар арасында партиялық бұқаралық жұмыстар жүргізілмейді. Нәтижесінде қазақтар есебінен партия қатарынан өткендердің саны өспеген. Осы фактілерді қарастыра отырып, аудандық комитет бюросы Риддер қалалық жұмысшы – шаруа инспекциясының бақылау комиссиясының төрағасы Масленниковқа, комбинат директоры Солдатовқа, комитет меңгерушісі Кубышкинге қатаң сөгіс жариялаған.

Сонымен қатар, комиссия мүшелері мен дәрігерлері «Риддерзолото» комбинатының жұмыстан қуылып, пәтерден шығарылған жұмысшылардың тұрмыстық жағдайын тексерген [15, 13 п.]. Оны 1933 жылдың ақпан - наурыз айларында жүргізген. Актіде "Валхашстройдан" келіп, Журавлиха орман учаскесінде істеген 26 жұмысшының еңбек нормаларын орындамағаны үшін жұмыстан босатылғандығы, бірақ есепке айырысу болмағандығы және ақша төленбегендігінен 8-і аштан өлгендігі және баспанасыз қалғандықтан сүзек ауруына арналған №6 барактың бөлмесіне кіріп, үсігінен капуста және тағы басқа тамақ қалдықтарымен тамақтанғандығы көрсетілген. Өлген адамдардың денелері тоңғандықтан кигізге оралған күйінде табылған. Осы жұмыстан шығарылғандардың бәрі қазақтар екендігі таң қалдырады. Сонымен қатар ашыққандардың да тізімі белгіленген. Олар Құрықұсаев - 20 жаста, Балқаштан келген, нормасын орындамағаны үшін жұмыстан

шығарылған. Екі баласы бар, әйелі аштан өлген. Оразақова – 25 жаста, күйеуі балалары аштықтан өлген.

Күштеп ұжымдастыру барысында жүргізілген отырықшыландыру үрдісі қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырап, өздерінің босқын болып, өндірісті қалаларға орналастыру барысы өзіндік біржақтылықта ғана жүргізілді. Босқын қазақтардың әлеуметтік жағдайына аса назар аударылмады. Сондықтан, бұл жағдай қазақтардың арасында аштықтың етек алып, қырылуына әкеп соқты. Халықтың табиғи – тарихи даму заңдылықтарын дер кезінде ескермеудің қандай қасіретке ұрындыратыны большевиктер жүргізген көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының зорлап ұжымдастыру және сол негізде жаппай отырықшыландыру саясатында нақты көрініс берді.

ДЕРЕКТЕР МЕН ӘДЕБИЕТТЕР

1. История советского крестьянства. – Москва, 1967. – Т. 2. – 202 с.
2. Ш Қ Ө М. КП нв 12. – 7536 іс. 1 п.
3. Ақанов М.Қ. Ертіс бойындағы коллективтендіру // Дидар. – 1988. – 8 қаңтар. – 3 б.
4. Ш Қ Ө М. КП нв 12. – 7528 іс. – 1 п.
5. Ш Қ Ө М. КП нв 12. – 7537 іс. – 1 п.
6. Ш Қ Ө М. КП нв 12. – 7532 іс. – 3 п.
7. Омарбеков Т. 20 -30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы, 1997. – 263 б.
8. ШҚО ҚЗТҚО. – 578 қор. – 1 тізбе. – 17 іс. – 22 п.
9. Ш Қ О Қ З Т Қ О. – 578 қор. – 1 тізбе. – 40 іс. – 93 п.
10. Омарбеков Т. Қазақстанда босқыншылыққа қарсы күрес қашан басталды? //Қазақ тарихы. – 1991. – №1. – Б. 46-52.
11. ШҚО ҚЗТҚО. – 578 қор. – 1 тізбе. – 8 іс. – 10 п.
12. ШҚО ММ. – 40 қор. – 2 тізбе. – 102 іс. – 4 п.
13. ШҚО ҚЗТҚО. – 578 қор. – 1 тізбе. – 8 іс. – 22 п.
14. ШҚО ҚЗТҚО. – 578 қор. – 1 тізбе. – 8 іс. – 10 п.
15. Ш Қ О М М. – 40 қор. – 2 тізбе. – 12 іс. – 4 п.

УДК 930.2

Феруза Исакова
(Андижан, Узбекистан)

ДЕХКАНСКИЕ ХОЗЯЙСТВА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ПОЛИТИКА КООПЕРИРОВАНИЯ)

В статье анализируются проблемы проведения и реализации политики кооперирования дехканских хозяйств в начале XX века, методы и условия кредитования кооперативов, характеризуются недостатки в деятельности кооперации, что не позволяло получить достаточную характеристику финансового состояния товариществ, дается общий обзор состояния счетов.

Ключевые слова: кооперация, счет, сельское хозяйство, товарищество, кредитование, финансы, ссуда, хозяйство, дехканин, товарность, заготовка, банк.

The article analyzes the problems of implementing and implementing the policy of cooperating dehqan farms in the early twentieth century, the methods and conditions of lending to cooperatives, characterized by shortcomings in cooperative activities, which did not allow to obtain a sufficient description of the financial condition of the partnerships, and provides an overview of the state of accounts.

Key words: cooperation, account, agriculture, partnership, crediting, finance, loan, farm, dehqanin, marketability, stock, bank.

В Узбекистане, как и во всей стране, последовательно проводилась политика кооперирования дехканских хозяйств. Широкое развитие получила универсальная (интегральная) кооперация, сочетающая в себе потребительские, снабженческо-сбытовые, простейшие производственные и другие функции. В 1925 году функционировало 595 товариществ, объединявших более 36% всех крестьянских хозяйств республики.

При организации сельскохозяйственных кооперативов нередко допускались ошибки. Местные органы НКЗ вместо оказания реальной помощи создаваемым кооперативам иногда производили лишь формальную регистрацию, которая, впрочем, не везде велась на должном уровне. В отдельных местных органах Наркомзема она сопровождалась ненужными формальностями, допускались нарушения установленных сроков. Отдельные кооперативы принимали уставы, идущие вразрез с установленным для кооперации законодательством. Имелись объединения, возникшие еще в 1918-1919 гг., уставы которых нигде не были зарегистрированы. Были и такие кооперативы, в составе которых насчитывалось меньше пяти человек, т.е. меньше установленного законом минимума [2, 8]. Наиболее тяжелым было состояние сельскохозяйственных кооперативов в Наманганском районе Ферганской области осенью 1923 года. Причиной этого была нехватка средств, неправильные методы кооперативной работы.

Местный кооперативный союз, вместо того, чтобы помочь первичным кооперативным обществам укрепиться, обеспечить их необходимой материальной базой, обязывал покупать товары только у него, несмотря на бедный ассортимент и высокие цены. Если же в союзе не было того или иного товара, членам кооператива приходилось покупать его на стороне, в государственном магазине, то союз все равно обязывал оплатить комиссионные [1, 174]. Такая «работа» только приносила вред дехканам, дискредитировала идею кооперирования.

Разбросанные по всему Туркестану сельскохозяйственные кооперативы не могли оказывать существенного влияния на восстановление сельского хозяйства. Один кооператив объединял порою дехкан целой волости или даже двух и охватывал 800 или 100 дворов. Такой масштаб не способствовал активной деятельности кооператива, ибо правления кооперативов не имели возможности наблюдать за целесообразным использованием выданных ссуд.

Дехканское хозяйство Туркестана нуждалось в финансовой помощи. Причем, не только в кредите на оборотные средства, а прежде всего для восстановления своего основного капитала. При подсчете общей суммы, необходимой для кредитования дехканских хозяйств, финансовые органы исходили из того, что на народное хозяйство потребуется 120 - 150 руб. Общее число нуждающихся в кредите хозяйств равнялось приблизительно 350 тыс., а сумма кредита, необходимая для кредитования первичных кооперативов, 42-52 млн. руб. [3, 52-53].

Количество кооперативов по различным районам Ферганы распределилось следующим образом: в Кокандском и Наманганском районах – 18 товариществ (из них 2 специализированных товарищества урюководов), в Маргеланском районе – 16, в Ошском – 12. Значительная часть этих кооперативов уже получила к тому времени кредиты.

Всего по области предполагалось организовать 120 товариществ, в том числе в Кокандском и Наманганском уездах -35, Маргеланском – 25, в Андижанском, Джалалабадском и Ошском районах – 60 товариществ [6, 3].

К началу октября 1923 года членами кооперативов, по данным 314 кредитных товариществ, состояли из 58 тыс. дехкан. По областям эта цифра распределялась следующим образом: Сырдарьинская область – 23 тыс. человек, Ферганская – 16 тыс., Самаркандская – 8 тыс., Туркменская – 9 тыс., Джетысуйская – 2 тыс. человек, а всего 58 тыс. человек.

Основная причина неравномерного распределения кредитных товариществ по областям заключалась в различии их экономического уровня. Совершенно очевидно, что в более развитых районах (Ташкент, Фергана) для распространения кредитных организаций были значительно более благоприятные условия, чем в скотоводческих районах Туркмении или Семиречья. Естественно, что кредитные товарищества начали организовываться в первую

очередь в местностях, население которых было более подготовлено к кредитованию всем ходом предшествующего развития. Да и там сеть кооперативов охватывала далеко не всех нуждающихся в кредите.

Методы и условия кредитования кооперативов были следующими: например, в кишлаках Балыкчинской и Исфаринской волостей Ферганской области высокая товарность и сильная разоренность хозяйств сделала кредитную работу, как и участие в заготовках хлопка, одной из основных отраслей деятельности товариществ.

Большая часть кредитов, распределенных товариществами, имела натуральную форму; так в 1925 году от общей суммы кредита было выдано натуральных ссуд 80.8%, денежных – 19.2%. В 1924 году денежных кредитов совершенно не было.

Все кредиты притекали к товариществам из двух источников: в порядке планового кредитования сельского хозяйства из средств Сельско-Хозяйственного банка и от Райсоюза «Мехнат» [4, 97].

За счет капиталов Сельхозбанка было распределено 87.3 всей суммы выданных ссуд, и только 12.7% из средств кооперативных центров. Кредитование членов товариществ из собственных паевых и основных капиталов кооперативов совершенно не имело места. В общем, в кредитной работе товарищества выступали исключительно как комиссионеры различных организаций. Сознание необходимости развития кредитных операций за счет своих средств у правлений отсутствовало, тем более, что Райсоюз, увлекаясь коммерческими операциями, толкал товарищества на снабженческие операции и очень мало уделял внимания их кредитной работе. Сельско-Хозяйственный Банк по преимуществу снабжал дехкан скотом, и только в 1924 году он кредитовал пшеницей членов Чин-Абадского товарищества.

Сельхозбанк раздавал лошадей в ноябре и декабре 1924 года, когда дехкане не покупали скот, а реализовали его. В этом отношении кредит лошадьми был неудачным. Кредит фабричными кетменями был открыт союзом «Мехнат». Качество кетменей оказалось удовлетворительным, что, в связи с их дешевизной (с начетом всех %% и накладных расходов фабричные кетмени стоили населению не больше 2р.30 к. при цене кустарных в 3-4 р.), обусловило их быстрое распространение среди населения.

Грена была представлена товариществу Канибадамским союзом «Сарку». По этому кредиту ни союз «Сарку», ни товарищество процентов не начисляли, при цене коробки 4 рубля 80 копеек. Грена оказалась не совсем удовлетворительного качества и давала невысокий выход.

Кредит пшеницей был открыт товариществу в 1924 году Узхлопом в размере 1000 пудов на сумму 1350 руб., сроком на два месяца с начислением в пользу банка 12% годовых и товарищества – 5% [5, 107].

В общем, проценты, начисляемые Сельско-Хозяйственным Банком и союзом «Мехнат», не являлись высокими для дехкан и гораздо ниже процентов, взимаемыми частными лицами.

Однако в деятельности кооперации имелись и недостатки. Слабая постановка в товариществах отчетности, отсутствие балансовых сводок, месячных, квартальных и годовых отчетов, оборотных ведомостей и прочего не позволяло получить достаточную характеристику финансового состояния товариществ. Поэтому дается общий обзор состояния счетов, сведения о которых были приведены в ясность с большими трудностями: собственные капиталы товарищества составляли только 11.0%, причем 3/5 их состояли из комиссионных вознаграждений Узхлопка и Узгосторга. Членские взносы, то есть собственные капиталы членов, составляли только 2.1%.

Резюмируя все сказанное о кооперации дехканских хозяйств в Ферганской долине можно прийти к выводу, что несмотря на слабую самодеятельность кооперированного населения и на слабую обеспеченность собственными капиталами, оно с успехом преодолело препятствия на трудном пути кооперативного строительства. Первые этапы жизни товарищества были отмечены бездефицитным балансом и наличием некоторой, правда еще

слабой, кредитной инициативы. Это было уже много, особенно если принять во внимание, что инициатива сельскохозяйственной кооперации в большинстве районов Средней Азии было направлено в несвойственные ей товарно-снабженческие операции и, как правило, прогорала на них.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аминова Р.Х. Аграрные преобразования в Узбекистане. Ташкент «Наука», 1965. С.174.
2. «Бюллетень НКЗ ТАССР». Ташкент, 1924, №1, С.18.
3. «Народное хозяйство Средней Азии» – орган СредазЭКОСО. 1925, №1 (6), С. 52-53.
4. Современный кишлак Средней Азии. Социально-экономический очерк. Вып. V. Ташкент, 1927. С.97.
5. Современный кишлак Средней Азии. Социально-экономический очерк. Вып. VI. Ташкент, 1927. С.107.
6. «Туркестанская правда» – орган ЦК КПТ, ТурЦИКА и Туркбюро ВЦСПС. Ташкент, 22 августа, 1923 г. С.3.

УДК 94(510)(092)

Даяна Кіріченко
(Умань, Україна)

ПРАВИТЕЛЬКА ПІДНЕБЕСНОЇ – ЦИ СІ

Стаття присвячена дослідженню періоду перебування на троні однієї з найбільш яскравих постатей в історії Китаю – імператриці Ци Сі. У статті приділяється увага маловідомим, але важливим для розвитку науки і розуміння історичних процесів, фактів з життя найжорстокішої правительки Китаю та методам її правління, які є досить неоднозначними та потребують нового осмислення.

Ключові слова: історія, Китай, жорстокість, імператриця Ци Сі.

Актуальність дослідження. У сучасному світі Китай є однією з наймогутніших країн світу, яка розвивається стрімкими темпами. Протягом останніх десятиліть ця країна зробила стрімкий стрибок у економічному, суспільному та технічному розвитку. Значний вплив на це справила система управління, яка була сформована протягом багатьох років різноманітними правителями.

Однією з найбільш яскравих постатей в історії Китаю є імператриця Ци Сі. Її вважають однією із найжорстокіших правительок в історії Китаю. Проте за час її правління було закладено основи сучасної міцної країни. Дослідження періоду перебування на троні Ци Сі на сьогодні є надзвичайно актуальним. Її особистість та методи правління є досить неоднозначними та потребують нового осмислення.

Багато вчених істориків та політологів приділяють значну увагу у своїх дослідженнях правительці Ци Сі. Серед них можна виділити роботи Я. Я. Брандта [1], В. Я. Сидихменова [4], В. И. Семанова [2], [3], Цзюнь Чан [6] тощо.

Метою даної статті є дослідження особливостей періоду правління у Китаї імператриці Ци Сі.

Сторінки всесвітньої історії сповнені злодіянь кровожерливих деспотів. Нерон, Борджія, Людовик XIV, Влад Цепеш, Іван Грозний, Йосип Сталін, Гітлер – ось лише невеликий перелік тиранів, про яких знає весь світ. У цьому ряду не останнє місце займає китайська імператриця Ци Сі.

Майбутня імператриця Китаю Ци Сі народилася в листопаді 1835 р. в сім'ї одного з маньчжурських мандаринів. Її матір'ю була Тун Цзя, яку оточуючі називали пані Хой. У віці

8 років Сяоді Ланьхуа разом зі своєю сім'єю виїхала з Пекіна до нового місця служби батька. 14 червня 1852 р. пройшовши конкурс наложниць при дворі імператора, що правив під девізом «Сяньфен», Ци Сі увійшла до палацу правителів Китаю, «Закрите місто» в Пекіні, опинившись в п'ятому, нижчому ранзі наложниць – Дорогоцінні люди (гуйжень).

У 1854 р. майбутня імператриця Ци Сі отримала звання наложниці 4-го класу, а в 1856 р. – 3-го. Будучи від природи вкрай кмітливою і честолюбною дівчиною, Ци Сі подружилася з молодою імператрицею Циань.

Імператриця була безплідна, що доставляло всьому двору багато занепокоєння. За палацовим звичаєм, чоловік запропонував їй вибрати для себе наложницю для продовження роду. Циань, недовго думаючи, назвала ім'я своєї вірної повірниці. Таким чином, Ци Сі отримала статус «дорогоцінна наложниця» і стала часто зустрічатися з повелителем Піднебесної [2, с. 75].

У 1856 р. Ци Сі народила спадкоємця престолу, якого назвали Цзайчунь. Ставши матір'ю спадкоємця, Ци Сі отримала величезну вагу при дворі, тим більше що з часом вже серйозно хворий імператор став передавати їй все більше повноважень. Таким чином, вона поступово ставала фактичною правителькою Піднебесної.

22 серпня 1861 р. імператор помер. Відразу ж розгорнулася запекла боротьба за престолонаслідування. Бездітна імператриця Циань вважалася головною дружиною. За існуючим звичаєм вона автоматично отримала високий титул «Хуантай-хоу». Однак вже на наступний день після смерті Сяньфіна Ци Сі в ході запеклої «закулісної» боротьби домоглася того, щоб їй також було присвоєно титул імператриці.

Політична влада за законом в однаковій мірі належала обом імператрицям. Однак незабаром Циань передала кермо влади своїй колишній наложниці-подрузі і стала вести відокремлений спосіб життя [3, с. 125]. Незважаючи на це, в 1881 р. вона померла від отруєння. Відразу ж пішли чутки про причетність до її смерті Ци Сі, так як стало відомо, що за кілька годин до загибелі вона прислала імператриці-вдові рисові коржі.

Навіть якщо вони були безпідставними, смерть старшої вдови Сяньфіна зробила Ци Сі одноосібної правителькою-регентом. Причому в цьому статусі вона могла залишатися аж до 17-річчя принца Цзайчуна.

Ци Сі ввійшла в історію як найкривавіша імператриця за всю історію Китаю. У часи її правління людей не просто страчували, а часто робили це з особливою жорстокістю. Втім, в історії Піднебесної це не ново. Страти там відбувалися різними витонченими способами завжди, поки Китай був імператорським. Але то були акти законні, необхідні, люди засуджувалися за конкретні злочини. А Ци Сі могла відправляти на страту якщо просто хтось не догодив їй. Без суду і слідства. Вбивати і залякувати увійшло у неї в звичку [1, с. 29].

Ци Сі була прихильницею повної ізоляції Китаю від іноземців. Називала їх не інакше, як «чужоземними дияволами». А разом з тим сама не цуралася використовувати досягнення іноземного прогресу: імператриця захоплювалася фотографією, була першим в країні фотографом-любителем. Цікавилася електрикою. Очевидці розповідали, не без іронії, що бачили стару правительку, яка роз'їжджає по своїх володіннях на триколісному велосипеді.

Причиною для ізоляції Китаю був страх того, що може змінитися століттями усталений соціальний і економічний уклад в країні, а «священна» влада імператорів Китаю перестане бути священною. Порушиться національна самобутність держави. Ци Сі була прекрасно освічена і знала про все, що діється в інших країнах. Особливо лякали правительку революції, які вже давно відгрімлі в європейських державах.

Ізоляція Китаю не сприяла розвитку економіки, а загроза іноземної інтервенції дійсно мала місце бути. При таких обставинах треба було посилювати армію та зміцнювати оборону. Саме населення Китаю потерпало від страшних злиднів та навіть голоду [4, с. 125].

Для боротьби з іноземцями та їх впливом на суспільство, Ци Сі спровокувала народне невдоволення проти іноземців. Уміло розпускалися чутки про те, що у всіх проблемах збіднілих (а таких була більшість) людей винні чужинці. Почалися справжні погроми і

вбивства. У тому числі і на територіях іноземних посольств. Уряди інших країн надіслали війська на допомогу своїм громадянам. Багато іноземних посольств припинили свою дипломатичну діяльність в Китаї та відкликали своїх співробітників. Таким чином, мета щодо зниження іноземного впливу Правительки була досягнена і Китай опинився у міжнародній ізоляції.

Результатами півстолітнього правління Ци Сі, наповненого нескінченною кровопролитною боротьбою за владу, були кілька пригнічених повстань, кілька програних воєн, ослаблення авторитету влади і відсталість країни в техніці та економіці [4, с. 206].

Однак, за майже півстоліття на престолі Ци Сі відбулося багато змін, які стали основою для виходу Китаю у світові лідери за темпами соціально-економічного розвитку.

Результати правління імператриці не були такими однозначними. Спадщина імператриці відрізняється різноманіттям і грандіозністю звершень. Найголовніше полягає в тому, що вона вивела Китай з Середньовіччя і перетворила його в країну сучасної епохи [5]. Під її керівництвом країна почала набувати практично всі атрибути сучасної держави: залізні дороги; електрику, телеграф; телефон, європейську медицину; сучасну армію і флот; сучасні методи зовнішньої торгівлі та дипломатії.

Також, у цей же час була реформована освітня система, надана свобода китайській пресі. Саме Ци Сі скасувала болісні тілесні покарання, заборонила бинтувати дівчаткам стопи, надала жінкам право здобувати освіту і працювати. Останньою її реформою перед самою смертю стало впровадження загального виборчого права. З точки зору прогресивних досягнень, політичної прямоти і особистої хоробрості вдова-імператриця Ци Сі показала приклад, до якого мало хто в світі доріс [6, с. 372].

Померла Ци Сі в 1908 р. протримавшись при владі 47 років.

Отже, ми дійшли до наступного висновку, оцінювати період правління Ци Сі не можна однозначно. З одного боку Імператриця Ци Сі ввійшла в історію як найкривавіша постать в історії Китаю. Вона намагалась будь-якою ціною утримати престол та ізолювати свою країну від впливу іноземців. З іншого боку за часів її правління відбулося ряд позитивних змін та проведено реформи, які сприяли розвитку та поступовому становленню сучасного Китаю. Ця історична постать є великою правителькою Піднебесної та по праву займає визначне місце у світовій історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брандт Я. Я. Вдовствующая императрица Цы-си и император Гуан-суй / Я. Я. Брандт // Вестник Азии. – 2011. – № 1. – С. 20 – 35.
2. Семанов В. И. Из жизни императрицы Цыси: 1835 – 1908. – 2-е изд., испр. и доп. / В. И. Семанов. – М.: Наука, ГРВЛ, 2014. – 172 с.
3. Семанов В. И. Из наложниц – в императрицы / В. И. Семанов. – М.: Муравей, 2000. – 256 с.
4. Сидихменов В. Я. Маньчжурские правители Китая / В. Я. Сидихменов – Минск: Миринда, 2004. – 472 с.
5. Ци Сі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Цыси>
6. Цзюнь Чан Императрица Цыси. Наложница, изменившая судьбу Китая (англ.)русск.. 1835 – 1908 / Пер. с англ. С.А. Белоусова // Цзюнь Чан. – М.: Центрполиграф, 2016. – 608 с.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Скрипник О.М.

УДК 37(71:161.2)

Анастасія Мегей
(Київ, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У КАНАДІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано процес створення українських жіночих організацій у Канаді на початку ХХ століття. Розкрито особливості зародження жіночих організацій українською діаспорою.

Ключові слова: діаспора, еміграція, Канада, жіноче товариство, українська жіноча організація.

The article analyzes process of creating Ukrainian women's organization in Canada at the beginning of the 20th century. In the article is exposed the special features of the women's society Ukrainian diaspora.

Key words: diaspora, emigration, Canada, women's society, Ukrainian women's organization

Великий вклад у збереження своїх національних коренів та національної ідентичності на чужині, формування національно-патріотичної думки здійснюють жіночі організації української діаспори різних держав. Українці Канади створили велику кількість організацій, зокрема жіночих, ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивченням історії українського жіночого руху Канади спочатку займалися такі науковці, як-от: М. Богачевська-Хом'як, І. Книш, Н. Когуська, О. Маланчук-Рибак, В. Чумера. Висвітлення окремих напрямків діяльності українських жіночих організацій у Канаді та роль жіноцтва в житті української громади зазначено в роботах Г. Ардан, Я. Лапка, М. Марунчака, Л. Матфина, Х. Шолоти.

Метою даної роботи є дослідження особливостей створення жіночих товариств та організацій українців Канади в першій чверті ХХ ст.

Українських жінок Канади до об'єднання спонукала необхідність захищати свої права, боротися із загрозою можливої асиміляції, інтегруватися у поліетнічне канадське суспільство. Щоб перебороти негативні стереотипи щодо себе, українські жінки-переселенки зуміли довести свою волю й спроможність успішно адаптуватися до умов канадського суспільства, стати гідними його членами [3, с. 65].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розпочався процес залучення жінок до суспільно-політичного життя українських переселенців. Перші жіночі осередки створювалися при церквах і культурно-освітніх організаціях – Українських народних домах - і мали переважно просвітницький характер. У 1901 р. на терені Альберти в Едмонтоні виникла жіноча організація під назвою "Товариство дівчат-робітниць при вечірній школі латинських сестер". За два роки тут же виникло жіноче співоче товариство "Боян". У 1917 р. саме ці товариства виступили ініціаторами створення в Едмонтоні Українського народного дому. При ньому діяв жіночий гурток, що згодом отримав назву жіноче товариство "Зоря" [3, с. 68].

Одними з перших українських жіночих організацій Канади були парафії. Біля кожної парафії створювали т. зв. Сестрицтва. Крім Сестрицтва, що мали релігійно-церковні завдання, утворювалися жіночі товариства. До найстаріших жіночих організацій належить "Українське Жіноче Просвітне Товариство", яке заснували у 1916 р. у Вінніпезі при Українському народному домі. Заснували його в той період, коли у провінції Манітоба прийняли закон, який зрівняв жінок у правах із чоловіками. Від імені Українського Жіночого Просвітного Товариства була видана "Відозва до українського жіноцтва у Вінніпегу", в якій жінок закликали до виборчої реєстрації та виконання громадського обов'язку. Зазначене товариство проіснувало десять років. Чільними діячами товариства були: М. Боянівська,

М. Ліпінька, Е. Гикава, М. Жеребко, О. Арсенич, Ф. Негрич, Н. Ферлей, Ю. Угринюк, Е. Демчук та інші.

У 1917 р. було засновано Жіноче Товариство “Труд” в околиці Дана, у 1919 р. Жіноче Просвітне Товариство в Етелберті, а у 1920 р. Жіноча Просвітня Організація при Товаристві Т. Шевченка в Гемилтоні. У 1919 р. було засноване жіноче товариство “Вільна Україна” в Монреалі, 1920 р. було утворене жіноче товариство ім. Княгині Ольги в Манітобі.

У 1922 р. було засновано “Жіночу Громаду” у Вінніпезі. Про причину заснування організації писала секретар Зеновія Угрин так: “від давнього часу відчували українські жінки у Вінніпегу потребу солідарности до праці на просвітно-культурнім полі, і дійшли до переконання, що її можна досягнути через з’єдинення в одно товариство, де би всі жінки спільно працювали в користь всего українського жіноцтва в Канаді, а рівночасно не забували про потреби нашого українського народу в старім краю” [1, с.83].

Цікавим фактом є те, що у вище вказаній організації працювали передові члени жіночого руху в Канаді: А. Йонкер, А. Бичинська, М. Корецька, О. Сушко, Є. Угринівська, Е. Гикава, А. Стечишин, Н. Рихлівська та інші.

Коли з’явилася в “Українському Голосі” Жіноча сторінка, відділ княгині Ольги почав підтримувати її фінансово. Для поширення українського народного мистецтва відділ розпочав влаштовувати у себе курси вишивання, писання писанок, шиття, домашнього господарства і т.п. У цей спосіб серед жінок шириться українська свідомість та зменшується почуття меншовартості [2, с. 4].

1923 р. постала жіноча організація при товаристві “Просвіта” у Вінніпезі. Проте, за більш послідовну і систематичну працю взялось жіноцтво Саскатуну. У 1923 р. було організовано при Народному Домі Жіноче Товариство ім. Ольги Кобилянської. Члени товариства спільно почали радитися над оформленням локальних організацій, а передусім над об’єднанням усіх тих організацій в одну ланцюгову систему на чолі з центральним управлінням [1, с.85].

Отже, у 20-х рр. ХХ ст. українки Канади розпочали активно створювати організаційні основи жіночого руху - жіночі товариства та організації. Українські жіночі організації Канади впливали на формування і розвиток національної свідомості, патріотичної й громадської позиції, підвищення культурного рівня української спільноти, зростання її ролі в канадському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марунчак М. Історія українців Канади: у 2-х т. / М. Марунчак. – Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.
2. Союз Українок Канади (відділ ім. княгині Ольги) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stvolodymyr.ca/Documents/KN_OLHA_History.pdf
3. Шолота Х. Самоорганізація українських жінок Канади в період першої та другої хвиль еміграції (1892-1914, 1922-1939 рр.) / Х. В. Шолота // Схід. – 2017. – Вип. №2 (148). – С. 65-70.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Телегуз І.О.

УДК 94(477)

Олександр Мельник
(Мелітополь, Україна)

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена питанням проведення адміністративно-територіальної реформи Гетьманом П. Скоропадським та його оточенням в умовах переходу від демократично-республіканської до авторитарної форм правління. Реформою запроваджувалися суттєві ценові обмеження: майнові, осілості, вікові, статеві, соціально-професійні. Але внаслідок повалення гетьманського режиму, адміністративна реформа так і не відбулася.

Ключові слова: Гетьманат, адміністративна реформа, вибори, старости, земства.

The article is devoted to the issues of administrative-territorial reform Hetman P. Skoropadsky and his environment in the transition from democratic republican to authoritarian forms of government. The reform introduced significant qualification constraints: property, settlement, age, sex, social and professional. But as a result of the overthrow of the hetman regime, administrative reform did not take place.

Key words: Hetmanate, administrative reform, elections, old age, zemstvos.

Період Української національної революції 1917-1921 років, який характеризувався спробою відродження української державності, є одним з суперечливих періодів в історії України. На різних етапах національно-державницьких змагань в основу формування системи інститутів центрального та місцевого управління був покладений широкий спектр державно-політичних концепцій, серед яких не останнє місце посідає і авторитарна модель державного будівництва доби Гетьманату П.Скоропадського.

Зараз точиться чимало розмов про реформу місцевого самоврядування, яка розпочалась в Україні. Вже підготовлена і затверджена Урядом Концепція реформи місцевого самоврядування. Також Мінрегіоном вже запропоновані зміни до Конституції України стосовно нової системи адміністративно-територіального устрою. Багато хто саме з цією реформою пов'язує перспективу для нашої держави стати на шлях успішного розвитку, а для нас, її громадян – відчути себе нарешті господарями на своїй землі.

За таких умов не можна нехтувати досвідом, у цій сфері, гетьманської доби, тим більше, що багато проблем, котрі супроводжують розвиток системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування у сучасній Україні, є аналогічними протиріччям у поступі місцевого апарату доби Української Держави П.Скоропадського.

29 квітня 1918 р. на з'їзді гетьманом нової держави – Гетьманату «Українська держава» проголошено Павла Скоропадського. Приймаючи владу, гетьман на з'їзді сказав. «Панове, я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лише тверда влада може завести лад» [1, с.142]. Переворот був переходом від колективної форми правління до одноосібної влади через відповідні державні структури. Протягом 29 квітня проголошено маніфест - «Грамоту до всього Українського Народу» та – «Закони про тимчасовий устрій України» підписані Гетьманом та отаманом (головою) Ради Міністрів Миколою Устимовичем [2, с. 82-86].

На момент приходу П. Скоропадського до влади до системи органів адміністративно-територіального управління входили губернські, повітові, волосні земські зібрання та міські думи й відповідні управи. Вибори до них проводилися за пропорційною системою і на підставі загального та вільного виборчого права. До їх компетенції входило розв'язання проблем місцевого значення. Слабкість системи місцевих органів – була однією з причин падіння Центральної Ради [3, с. 267].

Перехід від демократичної до авторитарної форм правління супроводжувався відмовою від існуючих правових норм, що регулювали питання державно-адміністративного устрою. Нормативно-правові акти Тимчасового уряду та Центральної Ради щодо утворення та основних напрямів діяльності місцевої адміністрації та органів самоврядування скасовувалися. Було поновлено, існуючий, ще за царату, адміністративно-територіальний поділ на губернії, повіти, волості. Місцеві адміністрації очолили старости, які замінили комісарів. 10 травня 1918 р. в «Урядовому повідомленні» нова влада висловила своє ставлення до місцевих адміністрацій: цим господарським органам за умов розбудови Української держави мало належати одне з провідних місць. Питання пов'язані з проведенням адміністративно-територіальної реформи були покладені на міністерство внутрішніх справ, на чолі з міністрами Ф. Лізогубом (травень-липень 1919 р.), І. Костяківським (липень-жовтень; листопад-грудень 1918 р.), В. Рейнботом (24 жовтня – 14 листопада 1918 р.) [4, с. 180]. На департамент місцевого самоврядування МВС було покладено функції спостереження за установами місцевого самоврядування, координація їх діяльності та представництво інтересів земств і міст перед гетьманською владою. Також при МВС було засновано Раду з земських та міських справ під головуванням міністра. До неї входили представники міністерств фінансів і земельних справ, департаменту місцевого самоврядування, Київського губернського земського зібрання, Київської міської думи та інших органів місцевого самоврядування [5, с. 219-220].

Гетьман прийшов до висновку про необхідність заміни складу існуючих установ шляхом проведення виборів на основі нового законодавства. Для розробки проекту закону про земські вибори була створена комісія, яку очолив харківський землевласник, голова Протофісу князь О.Д. Голіцин [6]. Головою іншої комісії – з підготовки проекту закону про вибори до міських дум став колишній київський голова І. Дьяков.

Створення цих комісій збіглося з розгортанням конфліктів старост з земськими зібраннями та думами. Причиною стало те, що, у зв'язку з антигетьманською діяльністю земств і дум, представники гетьманської адміністрації почали застосувати репресії щодо органів самоврядування та їхніх представників. Вже до кінця травня 1918 р. старости розформували 115 земських управ [7]. Проте через збільшення протестів з боку громадськості рішенням Ради Міністрів від 7 червня 1918 р. розпуск старостами органів самоврядування було наказано здійснювати лише у виключних випадках, з повідомленням Міністра внутрішніх справ, щодо підстав розформування земств [8, 169]. Крім того, 5 і 12 червня 1918 р. старостам заборонялося заарештовувати працівників земств та міських дум без відповідної санкції Міністерства внутрішніх справ [9].

З метою повернути самоврядування до вирішення місцевих господарських і культурницьких справ уряд П. Скоропадського вирішив поставити діяльність земств і міських самоуправлінь під контроль виконавчої влади, вивести із складу органів земств та міських дум осіб, які займались більше політикою, ніж місцевими господарськими справами. Вже 5 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ заборонив без його дозволу проводити скликання земських зборів, а 21 червня – засідання міських дум без дозволу губернського старости, який повинен був затверджувати список питань, що планували розглядати на засіданні думи [10, с. 139]. Відповідно до постанови, затвердженою Гетьманом 8 червня 1918 р., для перевірки діяльності органів місцевого самоврядування обраних на підставах законів Тимчасового уряду утворювались тимчасові губернські та повітові ревізійні комісії на чолі з старостами. У період роботи цих комісій 25 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ дозволив старостам розформувати земські й міські самоврядування, у випадку агітації проти існуючого державного ладу або іншої явно революційної діяльності їх працівників [11]. 29 червня 1918 р. це рішення набуло статусу закону. На підставі цього Закону були розпушені Одеська і Катеринославська міські думи, всі волосні земства, волосні й сільські виконавчі комітети згідно з розпорядженням Міністра внутрішніх справ були розформовані старостами [12, с. 170].

У результаті роботи комісії з адміністративно-територіальною реформою було підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст», затверджені Гетьманом відповідно 5 вересня і 2 жовтня 1918 р. Цими актами вводилися суттєві цензові обмеження: майнові – до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості – не менше 1 року; вікові – 25 років; статеві – лише жінки – власниці майна; соціально-професійні – позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та інші. Державні службовці цивільних установ навпаки мали певні привілеї: були необов'язковими ценз осілості та сплати податків до міської казни. Достатньо було перебування на державній службі та отримання річної платні у 1 тис. крб. [13, с. 101]. Усі виборці поділялися на три виборчі курії: платники вищих ставок податків, особи з вищою освітою, ті, хто володіє землею і провадить власне господарство; платники середніх податків – громадяни-козаки; решта платників. У містах правом участі у виборах користувалися усі громадяни, які перебували у місті на день виборів не менше одного року і сплачували податки на користь міста. Згідно із задумом, куріальна система виборів мала привести до того, щоб земське життя скеровували представники вищих станів та заможні хлібороби. Нові закони передбачали проведення виборів до земств і міських дум в листопаді-грудні 1918 р. Дія законів розповсюджувалась на всі, за винятком Холмщини, регіони України. Однак провести нові вибори до земств і міських дум не вдалося через складну політичну ситуацію.

Розпочата гетьманським урядом адміністративно-територіальна реформа мала увінчатись виборами, які мали повністю змінити характер земських зборів та міських дум, але внаслідок повалення гетьманського режиму наступні за доби Української революції вибори до органів самоврядування так і не відбулися.

Отже, здобутий за гетьманської доби досвід перетворень системи органів місцевого самоврядування характеризується великою мірою неоднозначності. З одного боку, заходи центральних та місцевих органів влади, котрі були спрямовані на встановлення контролю за діяльністю земств та міських дум, дозволили врятувати інфраструктуру останніх від остаточного занепаду та утворити умови для проведення повноцінної реформи місцевого самоврядування, котра мала розв'язати низку суперечностей у цій галузі. У той же час, жорстка політика щодо демократичних земств та міських дум, у тому числі й практика призначення їх складу в адміністративному порядку, призводила до порушення основоположного принципу устрою місцевого самоврядування – формування його структур територіальними громадами, що істотно поглиблювало конфліктну ситуацію в суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
2. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
3. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
4. Гай-Нижник П.П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агенство інформації та друку «Рада», 2009. – Вип. XXIV. – С.229-270.
5. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д.І. Дорошенко. Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Київ, 2002, Темпора, Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Київ, 2002, 352 с.; Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня; 20 листопада.
6. Леміжанська О. Діяльність Департаменту місцевого самоврядування МВС Української Держави (травень–грудень 1918 р.) / О. Леміжанська // Проблеми вивчення

історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 217-228.

7. Нова Рада. – 1918. – 21 вересня.

8. Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

9. Гай-Нижник П.П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського/ П.П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2005. – №1. – С.161–172.

10. Державний вісник. – 1918. – 29 липня.

11. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках: Історіографія та джерела / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Севастопольський військово-морський ін-т ім. П.С. Нахімова. – К., 2000. – 462 с.

12. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.

13. Гай-Нижник П.П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського/ П.П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2005. – №1. – С.161–172.

14. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.

УДК 930.2

Маргуба Носирова
(Андижан, Узбекистан)

ПОЛОЖЕНИЕ ДЕХКАН В КИШЛАКАХ УЗБЕКИСТАНА НАКАНУНЕ ПРОВЕДЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНОЙ РЕФОРМЫ (20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

В данной статье раскрываются положение населения узбекских кишлаков в начале установления советской власти, которая имела очень слабые позиции, так как суть ее для них была совершенно не понятна, что привело к еще более глубокому укоренению в сознании дехкан старых традиций.

Ключевые слова: страна, сельское хозяйство, религия, национальная традиция, социальная структура, крестьянин.

This article describes the situation of the population of the Uzbek villages at the beginning of the establishment of the Soviet regime, which had a very weak position, as its essence to them it was not absolutely clear, which led to even more deeply rooted in the minds of farmers of old traditions.

Key words: country, agriculture, religion, national tradition, social structure, peasant.

В начале XX века в Туркестанском крае в среде собственников сельского населения значительно укрепился особый социальный слой, состоящий из людей среднего достатка – средних собственников, которые упорным трудом приносили себе и обществу ощутимую пользу, являлись основой его богатства и гарантами стабильности.

В начале XX века социальная структура Узбекистана состояла из таких стратов, как кустари, ремесленники, торговцы, проживающие в городах и составляющие значительные слои самостоятельных товаропроизводителей - собственников, в сельской же местности продолжал функционировать еще более значительный социальный слой также независимых товаропроизводителей-собственников. То были дехкане единоличники. Однако их взаимоотношения с советской властью в этот период были несколько другими, чем у городских собственников. Если с последними государство с первых своих шагов вело активную борьбу, вытесняя их из экономического и социального пространства строящегося социалистического общества, то дехкане оставались практически не затронутыми революционными преобразованиями советской власти.

По переписи 1926 года все сельское население Узбекистана, включая и Таджикскую АССР, насчитывало 4 млн. 170,5 тыс. человек (79 % всего населения республики), занятая его часть – 1 млн. 832 тыс. человек (44 % сельского населения). Абсолютным большинством занятого сельского населения – 1 млн. 679 тыс. или 91,6% – были «хозяева, не применяющие постоянного наемного труда» [1, 151].

Советское правительство было твердо убеждено в том, что господство мелкотоварного уклада в сельском хозяйстве несовместимо с идеями и планами строительства социалистического общества, поэтому в узбекском кишлаке необходимо было активно внедрять социалистические производственные отношения. Но прежде надо было до конца решить назревшие проблемы землеустройства – ликвидировать крупное землевладение и наделить землей безземельные и малоземельные хозяйства, поднять кишлачную бедноту на борьбу против богатых односельчан. Эти задачи призвана была решить земельно-водная реформа. Готовясь к ее проведению, советские и партийные органы располагали скудными сведениями о реальном экономическом положении узбекского кишлака, земельных и социальных отношениях, степени социальной дифференциации, позициях в нем советской власти. Для получения нужной информации в 1925., по решению Средне-Азиатского бюро ЦК ВКП(б), было проведено выборочное обследование кишлаков Среднеазиатского региона. В Узбекистане было обследовано 9 средне-типичных волостей (Ниязбекская, Ханкинская, Китабская, Вабкентская, Балыкчинская, Исфаринская, Каракульская, Ассакинская, Чимбайская) в Ташкентской, Ферганской, Хорезмской, Кашкадарьинской и Зерафшанской областях. Материалы этих обследований дали удивительно объективную для того времени информацию о реальном состоянии экономики и общественных отношениях узбекского кишлака в середине 20-х годов XX века.

Партийные работники, проводившие обследование, вынуждены были признать, что к 1925 году в узбекском кишлаке «старые земельные отношения, регламентированные шариатом и адатом, остались почти не тронутыми, как по форме, так и по существу», поскольку «революция не успела еще основательно раскатать и разрушить, выношенный столетиями социальный уклад кишлака» и «население всех волостей, независимо от степени их развития и географического расположения, живет по старым традициям и законам общины», а «консервативное сознание узбекского дехкана до сих пор не осознало, что новая власть призвана представлять и защищать его интересы» [5, 3, 56, 93, 22].

Факты свидетельствовали о том, что в середине 20-х годов XX века узбекский кишлак все еще находился в тяжелом положении, порожденном первой мировой войной, переворотом 1917 года, последующими политическими и экономическими мероприятиями советской власти. В них было много заброшенных хозяйств и пустующих земель (в Балыкчинской волости в 1925 году было засеяно только 15,2% полезной земли [4, 10]), не хватало рабочего скота и инвентаря (в кишлаках Ниязбекской волости было 50% таких хозяйств) [6, 47]. Но в то же время, были и позитивные сдвиги в восстановлении сельского хозяйства. В целом большая часть волостей восстановила свои хозяйства до 2/3 размеров 1917 года, восстанавливались ирригационные сооружения, возрождались посевные площади. Так, в кишлаках Балыкчинской волости в 1925 году, по сравнению 1917 годом, удельный вес хлопка в общем составе засеваемых культур вырос с 45% до 53%, зерновых – с 9,7% до 10,3%, бахчевых – с 3,8% до 6,5% [3.11]; в Исфаринской волости посеvy хлопка выросли с 4,6% до 8%, риса – с 25% до 70%, джугары – с 5% до 10% [5, 19]. Более медленно восстанавливалось животноводство.

Внутреннюю жизнь в кишлаке в этот период, по определению членов комиссии, характеризовали – «религиозность, знахарство, власть сельских аксакалов, цеховой строй в ремесле, всеобъемлющие нормы шариата» и все это образовывало «китайскую стену, через которую с большим трудом пробивались ростки, пущенные советской школой, медициной и агрономической помощью», но эти ростки нового пробивались не из-под развалин старого, а из-под еще крепких вековых массивов» [6, 3, 22].

Такими массивами были, прежде всего, религия и традиции, которые все также строго регламентировали внутри социальные отношения в узбекском кишлаке, как и до 1917 года. Религия пронизывала не только частную жизнь и сельский быт дехкан, но и кишлачные общественные отношения. Все собрания и заседания общественного характера, как правило, проходили в мечети после богослужения. Там формировалось общественное мнение, обсуждались дела и новости.

В узбекском кишлаке в середине 20-х годов XX века так же, как и в первые послереволюционные годы, было слабо развита классовая дифференциация. Комиссия отмечала, что «социальные противоречия были затушеваны в сознании их носителей». Вековое господство традиций во внутри социальных отношениях кишлака определяло правило, согласно которому, всегда надо защищать «своего», а «свой» – это родственник, земляк. Именно эти отношения долгое время очень затрудняли деятельность советских работников по созданию в кишлаках дехканского бедняцкого актива. Традиции же обуславливали стремление дехкан к мирному разрешению конфликтов.

Узбекские дехкане свято чтит институт частной собственности и никогда не шли на самовольный захват чужой земли, руководствуясь правилом – «имущество правоверного – кровь правоверного». Комиссия отмечала, что самовольного захвата земли не было даже в кишлаках Ферганской долины, где особенно сильно полыхал огонь национально-освободительного движения. Здесь было много пустующих земельных участков, владельцы которых переехали в более спокойные районы, и этой земли с избытком хватило бы всем, нуждающимся хозяйствам. Однако дехкане обрабатывали только арендованную землю, и ни в одном кишлаке не было ни одного случая самовольной распашки пустующей земли. Так, в кишлаках Ходжа-Абад, Кум-Тепе, Тульк-Айсу Балыкчинской волости (Ферганская область) из 876 десятин пашни пустовало 250 десятин, принадлежащих отсутствовавшим хозяевам. Из них было засеяно только 9 десятин, взятых чайрикерами в аренду. При этом 11, 2% хозяйств этих кишлаков нуждаясь в земле, арендовали ее у своих односельчан [4, 39].

Ничего не изменилось с приходом новой власти в положении женщины-дехкан, которое так же, как и прежде, было регламентировано Кораном и шариатом. В доме женщина-хозяйка занимала доминирующее положение, распоряжаясь всем хозяйством, но в общественной жизни, по-прежнему была бесправна и вне дома должна была обязательно закрывать лицо. Ни в одной из обследованных областей работа среди женщин-дехканок не велась ни в какой форме. Более того, как отмечала комиссия, этот вопрос даже никем и не поднимался.

В отличие от советской историографии утверждавшей, что в узбекском кишлаке к середине 20-х годов XX века позиции советской власти были достаточно прочными, материалы комиссии Средне-Азиатского бюро ЦК ВКП(б) свидетельствовали о том, что из-за недостатка средств и подготовленных кадров, ее присутствие там практически не ощущалось. Причем характерно, что такое положение было не только в таких отдаленных областях, как Кашкадарьинская, Хорезмская, Бухарская, но даже и в столичной Ташкентской области. Так, в материалах обследования Ниязбекской волости, центр которой кишлак Кибрай был расположен в 16 км от Ташкента, отмечалось, что ее население «не имело даже представления о новых законах советской власти о земле, не знало зачем берут с него налоги, куда собранные деньги расходуются». В выборах в сельсоветы принимали участие все жители кишлаков даже и, не подозревая, что новые законы определили категорию лиц, лишенных избирательных прав. За прошедшие семь лет вся «деятельность» советской власти в Ниязбекской волости проявилась в открытии двух советских 4-х классовых школ, двух школ ликбеза, одного фельдшерского пункта и несколько красных чайхан с неграмотными чайханщиками. «Эти чайханы, – отмечалось в отчете, – отличались от обычных только тем, что в них было вывешено несколько революционных плакатов на непонятном населению русском языке» [7, 156-158, 168].

Комиссия Средне-Азиатского бюро ЦК ВКП(б), состоящая из опытных партийных работников, серьезно подойдя к анализу ситуации в узбекском кишлаке накануне земельно-водной реформы, сделала вывод: «подходить к ломке старого кишлака надо сугубо осторожно, умеючи рассчитывая широкие достижения на многие годы, поскольку позиции советской власти в кишлаке очень слабые, а старые традиции имеют очень крепкие корни в сознании дехкан и в их внутри социальных отношениях» [6, 94]. К сожалению, он не был принят во внимание партийным руководством страны и республики, и в скором будущем была развернута широкая кампания революционной ломки кишлака, приобщающая дехкан к социализму через коллективизацию.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Махкамова Н.Р. Социальная структура общества на территории Узбекистана: традиции и трансформации (конец XIX в. – 30-е годы XX в.). – Т., 2009.
2. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. – М., 1995. – 237 с.
3. Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: очерки, теории. – Новосибирск, 1991. – 448 с.
4. Современный кишлак Средней Азии. Вып.V. Балыкчинская волость. – Т., 1927. – 145 с.
5. Современный кишлак Средней Азии. Вып.VI. Исфаринская волость – Т., 1927. – 158 с.
6. Современный кишлак Средней Азии. Вып.III. Китабская волость. – Т., 1926. – 275 с.
7. Современный кишлак Средней Азии. Вып.I. Ниязбекская волость. – Т., 1926. – 175 с.

*Айжан Рахымбаева
(Анталия, Турция)*

ҚЫПШАҚ АТАУЫ ЖӘНЕ ЭТНОСЫ

Ортағасырлық араб-парсы тарихнамасында белгілі “қыпшақ” термині тарих барысында өзінің мазмұнын өзгертіп отырды. Бұл атау: VIII-XI ғасырларда тайпалық қоғамдастықтың этнонимі; 1030 жылдан бастап XIII ғасырға дейін Дешти Қыпшақтағы әр түрлі этникалық көшпелілердің ортақ атауы; Алтын Орда дәуірінде (XIII-V вв.) және одан кейінгі кезеңде бұл термин басқа халықтардың құрамында этникалық топтарға айналған тайпалық қоғамдастықтың этнонимі болды. Олар: алтайлықтар, башқұрттар, қазақтар, қарақалпақтар, қырғыздар, ноғайлар, татарлар мен өзбектер.

Түйін сөздер: мемлекет, Дешти Қыпшақ, Алтын Орда, қыпшақтар, этникалық топ, этноним.

The term “Kipchak”, known in medieval Arab-Persian historiography, in the course of history changed its content: in the VIII-XI centuries it was an ethnonym of the tribal community; then from 1030 to the XIII century, the Kipchaks called all the ethnically different nomads of Desht-i Kipchak; in the Golden Horde (XIII-XV centuries) and subsequent periods of history, this term again became the ethnonym of the tribal community that had been transformed into modern ethnic groups into several ethnic groups: Altai, Bashkirs, Kazakhs, Karakalpaks, Kirghiz, Nogais, Tatars and Uzbeks .

Key words: state, Desht-i Kipchak, Golden Horde, Kipchaks, ethnic group, ethnonym.

Кез келген этностың атауы (этнонимі) бар. Этностардың көпшілігі зерттеушілерге сол этностың өзіне берген атауымен немесе көрші халықтардың оларға берген атауымен белгілі (мысалы, фин халқы өзін “суомалайсет” деп атайды). Кейде бір атаумен өзіндік атаулары бар әртүрлі этнос топтары аталуы мүмкін. Мұндай жағдайды әр түрлі тарихи кезеңдердегі “қыпшақ” атауынан көруімізге болады. Мәселен, ортағасырлық араб-парсы тарихнамасында

“қыпшақ” атауы тек қыпшақтарға ғана емес, Дешті Қыпшақтың барлық көшпелі тайпаларына қолданылған. Сол себепті дала тайпаларының конгломератын, яғни “кімнің кім екенін” түсіну өте қиын. Қыпшақтардың шығыста, ең алдымен Орталық Азияда, Иранда, Кавказда және көрші араб елдерінде жақсы танымал болуы жағдайды одан әрі күрделендіре түседі.

Орта ғасырлық еуропалық және византиялық, сондай-ақ ресейлік жазба деректерде қыпшақтар туралы ақпарат жоқ. Доннан Грузияға бет алған Атрак хан (XII ғасыр) халықтары Ресей тарихнамасында “половецтер”, ал Грузия тарихнамасында “қыпшақтар” деген атпен белгілі. Бір қызығы, Ресей тарихнамасында қыпшақ атауы, ал Грузия тарихнамасында половец атауы кездеспейді. Грузия тарихнамасында “половец” атаулы ескі орыс сөзінің кездеспегені түсінікті жайт, ал Ресей, Византия және Европа елдерінде “қыпшақ” атауының кездеспейтіні сұрақ туындатады. Бұл факт кейбір этникалық топтарға қатысты “қыпшақ” терминін қолдану заңдылығына қатысты күмән тудырады. “Қыпшақ” терминінің мұсылман деректерінде кең мағынада дала тайпаларына қолданылғаны үшін, бұл терминнің нақты қай кезде қыпшақ этносына қатысты, қай кезде түрлі этникалық тайпаларға қатысты аталғанын анықтауымыз қажет. Бұл үшін қыпшақтардың пайда болуы мен тарихын қарастырған жөн.

Қытайдың Суй (581-618 ж.) және Тан (618-906 ж.) әулеттерінің билігі кезінде Алтайдан Ұлы Қытай қорғанына дейінгі даланы көптеген теле тайпалары мекендеді. Қытай деректеріндегі 11 қыпшақ тайпасының ішінде сеянто (сирлер) және хойху тайпалары (ұйғырлар) саны жағынан ең көп және мықтылары еді. 630 жылы бірінші Түрік қағанаты құлағаннан кейін бұл екі тайпа арасындағы билік үшін үздіксіз күрес сеянтолардың жеңісімен аяқталды. Сеянтолардың жаңадан құрылған қағанаты көп ұзамай тоғыз-оғыздардың басшылығындағы ұйғырлардың және қытайлардың әскерлері тарапынан құлатылды. 679 жылы бұл сеянтолар қытайлықтарға қарсы көтерілісте түріктерді қолдап, нәтижесінде екінші Түрік қағанатының (681–745 жж.) тайпалық иерархиясындағы түріктерден кейінгі екінші тайпалық одақ ретінде олардың құрамына кірді. 744 жылы ұйғырлардың жетекшілігіндегі тоғыз-оғыздар Қытайдың көмегімен екінші түрік қағанатын құлатты. Бұл жолы сеянтолар қатты соққыға ұшырап, құтыла алғандары Солтүстік Алтайға қашып, жеңімпаздардан (тоғыз-оғыздардан) кейін этнонимге айналған “қыпшақ” (жеңіліске ұшырағандар) атауын алған екен [1, с. 160].

Егер Тоныкөк (726 ж.) және Білге қағанның (735 ж.) ежелгі түрік руникалық жазбаларында Түрік қағанатындағы билеуші тайпалар ретінде түріктер және сеянтолар көрсетілсе, Елтемиш Білге қаған жазбасында (760 ж.) сеянтолардың орнына “қыпшақ” тайпалары орын алған [1, с. 156]. Осылайша, қыпшақтар ескі түрік жазбаларында 735 жылы соңғы рет сеянто атымен, 760 жылы алғаш рет қыпшақ атымен, ал 885 жылдан бері араб-парсы деректерінде хифшах / хифчак / қыпшақ сияқты аттармен белгілі болған.

Солтүстік Алтайға қашқан сеянтолар жергілікті тайпаларды бағындырып, қыпшақ деп аталатын жаңа тайпалық одақ құрды. Ежелгі этнос негізінде туындаған жаңа этнос уақыт өте келе өзіндік атауға айналды. Жергілікті халықпен араласып саны артқан қыпшақтар Ертіске қарай көше бастап, қазіргі Қазақстан жерінде Қимақ қағанатының билігін мойындайды. Түрік тайпаларының территориясы жайында парсы географы Ибн Хордадбек (820–912 жж.) былай деп жазған екен: “Түрік тайпаларының ішінде тоғыз-оғыздардың аумағы ең үлкені. Олар қытайлармен, тибеттіктермен және қарлұқтармен шекараласады. Аумағы бойынша тоғыз-оғыздардан кейін өзеннің арғы бетіндегі тайпалар (қимақтар, оғыздар, шігілдер, түркештер, аздар, қыпшақтар, қырғыздар, қарлұқтар, халаджилер) орын алды” [2, с. 66].

Ибн Хордатбектің атап көрсеткен тайпалары мына жерлерді мекендеген: тоғыз-оғыздар Тұрпан аумағында; қимақтар Ертістің орта ағысында; олардың батысында қыпшақтар; оғыздар Еділден Сырдарияның орта ағысына дейінгі жерлерде; шігіл тайпалары Ыстық көлдің солтүстік бөлігінде, түркештер Жетісуда; азкиш тайпалары Үзкент пен Ферғанада, қырғыздар Енисейдің жоғары ағысында; қарлұқтар VIII ғасырда Шу аймағында.

Парсы тарихшысы Гардизи қыпшақтардың Қимақтар мемлекетіндегі андар аз-Қыпшақ деген аумақты мекендегендері жайында жазды. Олардың жеке кішігірім автономиясы

құрылып, хандары қимақтардан тағайындалғаны белгілі [3, с. 206]. Парсы саяхатшысы Насир Хұсрудың берген деректеріне сүйенсек, қыпшақтар тарихындағы қимақ кезеңі 1030 жылы Сырдарияның солтүстігіндегі далалы аймақтардың Дешті Қыпшақ, яғни “Қыпшақтар даласы” деп атала басталуымен аяқталған [3, с. 174].

Қыпшақтардың Дешті Қыпшақтағы билік етуі олардың ата-бабалары сеянтолар немесе қимақтар секілді өздерінің мемлекетін құрды дегенді білдірмейді. Хорезмшах Атсыздың шапқыншылығына дейін (1130-шы жылдарға дейін) Дешті-Қыпшақта қыпшақ тайпаларының конфедерациясы болды деген расталмаған пікір бар [3, с. 202]. Қыпшақтарда қанша тайпа болғандығы жайында ғылыми тоқтам жоқ. XII ғасырдың ортасында Дешті Қыпшақта қыпшақтардың екі үлкен иелік жерлері болғаны белгілі: Сырдария өзені маңындағы Сығанак және солтүстік Арал маңындағы елбөрілі тайпасының мекені [3, с. 206].

XII ғасырдағы Юань Ши хроникасында елбөрілі тайпасының жеке тайпалық бірлік ретінде көрсетілгеніне қарамастан, көптеген ғалымдар тарапынан олар қыпшақтар құрамындағы бір тайпа болды деген пікір қабылданған [3, с. 201]. Бәлкім сол себепті Джузжани де, Джувейни де моңғолдар тарапынан жаулап алынған халықтар тізімінде елбөрілі және қыпшақтарды бөлек этнос ретінде көрсеткен [4, с. 189]. Бұл жайында Махмұд Қашқари да “Түрік тілдерінің сөздігінде” атап көрсеткен еді [5, с. 13-15]. Басқа барлық мұсылман дереккөздерінде “қыпшақ” термині көптеген көшпелі тайпалардың ұжымдық атауы ретінде беріліп, қыпшақтар болса уақыт өте келе бұл тайпалармен араласып кетті.

Қазақстан тарихы бойынша араб деректерін зерттеген қазақ тарихшысы Б.Көмеков Дешті Қыпшақтың көшпелі тайпаларының этникалық құрамы туралы мәлімет берген бірнеше авторлардың тізімін көрсетті. Бұл авторлар Дешті Қыпшақтың моңғолдар тарапынан жаулап алынғанынан кейінгі кезеңде өмір сүрсе де, олардың еңбектері ескі деректер негізінде жазылғанымен құнды. Б.Көмеков бұл авторларды екі топқа бөліп қарастырады: бірінші топта - Ан-Нувайри (1279–1332 жж.) және Ибн Халдун (1332–1406 жж.), екінші топта - Ахмед ат-Тини (1235–1318 жж.) және ад- Димашки (1301–1349 жж.) [6, с. 118]. Тарихи деректерге қарағанда, Дешті Қыпшақта мекендеген тайпалардың этникалық құрамы 7 тайпадан тұрған: елбөрілі, дурут, тоқсоба, йетиоба, бұржоғлы, қарабіріккі, жерсан. Бұл деректер жоғарыда аталған барлық авторлардың еңбектерінде кездеседі және бұдан тыс Ан-Нувайри мен Ибн Халдун еңбектерінде қаңғароғлы, құлабаоғлы, анджоғлы мен қотан, ал ат-Тини мен ад-Димашта йемек, манқұроғлы, әл арс, бұзанқұ, куманку, уз, баджна, башқұрт тайпалары көрсетілген. Бұл деректерді бірікіретін ортақ нәрсе – келтірілген деректердің ешқайсында қыпшақ этнонимінің болмағандығы. XII ғасырдан жеке этнос ретінде қаңлы белгілі бола бастады. Джузжани моңғолдар тарапынан жаулап алынған халықтар ішінде қыпшақ, йемек, қаңлы, елбөрілі тайпаларын жеке этнос ретінде қарастырады [3, с. 237]. Буржоғлылардың қыпшақ тайпасы емес, “Солтүстік Кавказ аландарынан” шыққандығы анықталды [7, с. 26-27]. Қалған тайпалардың шығу төркіні белгісіз.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сәйкес, шығыс, әсіресе араб-парсы деректері бойынша қыпшақ аты – Дешті Қыпшақтың бүкіл көшпелі тайпаларына қолданылған есім. Ибн Халдун Дешті Қыпшақты мекендеген көшпелі тайпалардың тізімін жасап, барлық қыпшақ тайпаларының “бірдей” рудан болмағандығын жазды [8, с. 18]. Ан-Нувайри дурут және тоқсоба тайпалары арасындағы бәсекелестік жайында жазып, біріншісі қыпшақтардан, екіншісі татарлардан, яғни моңғолдардан болғандығын айтады. Алайда екі тайпа да түркі тілдес тайпа еді. Тек біріншісі батыс түріктерден, екіншісі шығыс түріктерден болды. XII ғасырдың соңынан бастап Сырдария бойындағы қыпшақтардың Хорезммен туыстық қатынастары негізінде екеуінің саяси жақындасуы басталды. Қыпшақ хандары өз еріктерімен Хорезмшах билігін мойындаса да, моңғол шапқыншылығы қарсаңында Хорезмде маңызды рөл атқарған тайпаның этникалық сипаты жайында пікірлер әр түрлі [3, с. 230].

Осылайша, деректерді мұқият талқылау нәтижесінде Дешті Қыпшақта өмір сүрген тайпалардың барлығы қыпшақтар болмады деген тұжырымға келеміз. Сонымен қатар, XII-XIV ғасырлардың араб-парсы тарихнамасында Дешті Қыпшақ тайпаларының тізімінде этникалық қыпшақтар мүлдем кездеспейді әрі қыпшақ атауы барлық Дешті Қыпшақтың

көшпелі тайпаларына қолданылды. Мәселен, араб географы Абул Аббас Ахмад ибн Фадлаллах әл- Омари (1298–1349 жж.), Алтын Ордадағы түркілену процесін сипаттай келе, Дешті Қыпшақтың жергілікті халқының барлығын қыпшақтар, ал жаулап алушыларды татарлар деп атайды [1, с. 223]. Осылайша, бұл кезеңде “қыпшақ” және “татар” атаулары жекелеген халықтардың емес, жергілікті көшпелі тайпалардың ортақ атауы болды.

1219-1237 жылдары арасында Қыпшақтар тәуелсіздіктерін жоғалтып, моңғолдардың билігін мойындағандарына қарамастан әлі де этникалық бірліктерін және этнонимін сақтап қалған еді. Алайда, Алтын Орданың ыдырауымен әр түрлі халықтардың құрамына кіріп, жаңадан пайда бола бастаған этностармен араласып кетті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica / К 80-летию академика ан.н.Кононова. – Л., 1986. – С. 153–164. Ibn Hurdazbih Yollar ve Ülkeler, Çev-Murat Ağarı Istanbul-2008. – 291 с.
2. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – алма-ата: наука, Каз.ССР, 1989, – 291 с.
3. Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... Персидские исторические сочинения монгольского периода по истории народов Поволжья. – Казань, 2002. – 237 с.
4. Кононов а.н. М.Кашгари и его «дивану Лугат ат тюрк» // Советская тюркология. – 1974. – №1. – С. 3–17.
5. Кумеков б. Об этническом составе по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – вып. 2. Археология и История. – М., 1990. – С. 118– 127.
6. Хамидуллин С.И. Бурджаны в истории Евразии // Восток (Oriens). – 2011. – №5. – С. 22–33.
7. Евстигнеев ю.а. Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности). – СПб.: астерион, 2011, – 128 с.
8. Кляшторный С.г., Султанов Т. И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 2-е изд., исправл. и доп. – 368 с.

Научный руководитель: доктор исторических наук, доцент Экрем Калан

УДК 94:394.26(477.4)“19”

*Юрій Сербалюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

СВЯТКОВІ ТА НЕРОБОЧІ ДНІ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто проблему значної кількості святкових днів у сільській місцевості Правобережної України на початку ХХ ст. Проаналізовані основні причини невиходу селян на роботу та заходи, які передбачались для виправлення такої ситуації.

Ключові слова: Правобережна Україна, селянство, економічний розвиток, святкові дні.

The problem of a significant number of holidays in the countryside of the Right-Bank Ukraine in the early twentieth century was investigated. The main reasons for the peasants' not arriving at work and the measures that were envisaged to remedy such a situation were analyzed.

Key words: Right-bank Ukraine, peasantry, economic development, holidays.

Український інститут національної пам'яті у 2017 р. запропонував законопроект, який подали на узгодження Міністерству культури України, у якому передбачається зменшити кількість святкових вихідних днів до десяти. Крім того, законопроект пропонує скасувати практику перенесення вихідних днів на понеділок, коли свято випадає на суботу або неділю. Тоді загальна кількість святкових вихідних в залежності від конкретного року може скорочуватися до 6-8 днів. Питання святкових і робочих днів, як бачимо, є актуальним на сьогодні. Але ця проблема була не менш актуальною і більш як століття тому. Про це свідчать матеріали Комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, які видавались у 1903-1904 роках (всього 58 томів). Мета нашого дослідження – на прикладі губерній Правобережної України виявити причини низьких соціально-економічних показників селянства напередодні Столипінської аграрної реформи, проаналізувати співвідношення святкових і робочих днів та визначити пропоновані шляхи розв'язання цієї проблеми сучасниками.

Соціально-економічна ситуація в селах губерній Правобережної України на початку ХХ ст. характеризувалась невтішними показниками. Реформи 60-х рр. ХІХ ст. привели до поглиблення майнової диференціації села, поглибили соціальні проблеми, пов'язані з бідністю та зубожінням, не тільки не покращили становище селян, а навіть його загострили [3, с. 16].

У Правобережній Україні частка селян становила 75-80% всього населення. Це була найбідніша частина України. Безкінних господарств тут було 51%, у той час як на Лівобережжі – 43%, на Півдні – 37% від загальної кількості дворів [2, с. 365].

Напередодні Столипінської реформи через малоземелля селянин не мав змоги себе прогодувати з належної йому землі. Матеріальне становище більшості селян не могло задовольнити навіть мінімальні потреби сімей у предметах першої необхідності. У селах Київської губернії, за свідченням писаря Канівського повіту, багато сімей не мали навіть необхідного одягу. Тим, що був, користувались по черзі. Траплялось, що не було навіть чого описати з майна за невиконання повинностей. Якщо селянин і вивозив хліб на продаж, то часто не від надлишку, а від необхідності здійснити плату за повинності [5, с. 546].

Негативно впливало на загальний стан села общинне землекористування, яке обмежувало самостійність, підприємливість, ефективність селянських господарств. Община була пережитком старих часів і гальмувала розвиток приватної власності на землю і економічне зростання пореформеного села в цілому [2, с. 371].

Селянство у своїй більшості повільно переходило на рейки капіталістичного сільськогосподарського виробництва. Бідність на селі залежала не лише від об'єктивних причин, а й через особисті якості господаря, його ставлення до праці. Малограмотне у аграрно-технологічних питаннях, практикуючи відсталі методи землеробства, селянство у більшості не знаходило можливостей реалізації власних сил на селі в умовах, що склались на початок ХХ ст. Малоземелля, надлишок робочої сили, низький рівень аграрної культури призвели до зменшення цінності робочого часу, робочого дня на побутовому рівні у свідомості селян, збільшення кількості неробочих і святкових днів, коли вони не виходили на роботу. Про можливість ефективного господарювання на землі у цьому регіоні говорить приклад колоністів Волині. У них, у порівнянні з сільським населенням краю, і землі мали менше, і толоки не було, і лісових випасів не було, і щорічні платежі більші, а худоба і коні – більше і краще ніж навіть у поміщицьких економіях. Селяни, хоча все це бачили – працювали у колоністів найманими робітниками, все одно тримались своїх звичаїв та традицій і не бажали переймати нових, раціональніших та ефективніших методів ведення сільського господарства [2, с. 381]. Таким чином, не дивлячись на зміни та приклади досконалішої агротехніки, селяни, в основному середняки та біднота, залишались відданими аграрно-традиційному світобаченню [7, с. 44].

Проблема відсталості села, пошук шляхів модернізації сільського господарства були серед тих важливих питань, які розглядались на засіданнях губернських та повітових

Комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості. Так, у матеріалах Канівського повітового Комітету Київської губернії знаходимо пояснення селянських негараздів. По-перше, малоземелля, яке у багатьох селян наближалось до нуля, спричинене було, головним чином зростанням населення і постійним дрібненням наділів. Це приводило до хижацького використання землі, її виснаження. Про нові агротехнології мова не йшла через низький рівень освіти, застарілу культуру землеробства, малоземелля, через яке не те що технікою, звичайним плугом було важко розвернутися. У цій ситуації хронічного збіднення спостерігалось зниження моральності, втрата здатності протистояти життєвим викликам. Замість особливої енергії у прагненні змінити ситуацію, бажання посилено працювати, селяни з відчаю опускали руки. Звичними формою розради ставало пияцтво, а лінь, апатія, зниження гідного ставлення до праці на землі та інші асоціальні стани набували все більшого поширення. Свідченням цього є той факт, що напередодні Першої світової війни голова Ольгопільської повітової земської управи з гіркотою зазначав, що на селі посилено розвивається пияцтво, хуліганство та неробство. Тут важко стало знайти звичайного чорнороба, а хорошого ремісника взагалі немає [1]. Така ситуація погіршувала соціальну картину на селі, де діти і молодь переймали негативний приклад старших.

По-друге, вкорінені традиції, які сприяють розоренню селян. Мається на увазі значні витрати на знакові сімейні події, які приводять до розорення. Так, на Київщині велось з давніх часів, що на весілля, хрестини, поховання та інші сімейні okazji потрібно закупляти велику кількість спиртного, яке не могли випити за один день і пияцтво розтягувалось на цілий тиждень. Селянин віддавав останнє, щоб вчинити “як діди робили”. Наслідком таких частувань були розорення, матеріальне і духовне збіднення.

По-третє, постійне подрібнення сімейних наділів, привело до появи маси селян, які ринулись у міста, поповнюючи ряди міських “босяків” і підвищували соціальну напругу у містах [5, с. 547]. Таким чином, для держави втрата селянами землі перетворювалось на гостру соціально-економічну проблему.

Величезні втрати для селян і держави були наслідком значної кількості святкових та неробочих днів на рік. У деяких місцях, не рахуючи ярмаркових днів, вони перевищували 180. Матеріальні збитки оцінювались у мільярд рублів. Адже втрачений час під час посівної зменшував врожай у двічі, а святкування у період збору врожаю міг принести ще більші збитки. Чимало свят припадало на врожайні місяці – травень, червень, липень. 3-4 дні свят підряд у жнива – і хліб висипався із зерен. Сучасники навіть зазначали шкідливість надмірного святкування на прикладі Німеччини, де католицьке населення, яке мало більше святкових днів, поступалось заможністю лютеранам, де таких днів було значно менше [6, с. 148, 486, 483].

Нераціональне використання селянством Правобережної України робочого часу турбувало сучасників. Так, за свідченням землевласника Кременецького повіту Волинської губернії І. Колонно-Чосновського у селян с. Биківці недільні, табельні, ярмаркові, святкові дні від кількості робочих різнилися лише 20 днями на рік. Якщо ж додати сюди ще дні негоди, то виходило, що з двох днів лише один був робочий [4, с. 134].

Така ж ситуація спостерігалась і на Поділлі. Так, у Новоушицькому повіті кількість офіційних і звичайних свят на селі становила 130-140 на рік. Це не рахуючи храмових свят, весіль, які у деяких селах тривали до тижня [6, с. 1053-1054].

У Могилівському повіті у період з 1 квітня по 1 грудня 1902 р. (період найінтенсивнішої роботи на землі) нараховувалось 103 неробочих днів із загальної кількості 244 дня. У Проскурівському повіті за цей же рік святкових і неробочих днів було 114. Це ще не рахуючи святкувань за католицьким календарем та святкових днів, які призначало місцеве духовенство по натхненню (в ці дні можна і потрібно було працювати на потреби церковного притчу). Аналогічна інформація зафіксована у документах комітетів Новоушицького, Ямпільського повітів. Православне населення краю святкувало не лише церковні та державні

свята, а й католицькі, язичницькі і навіть єврейські (Рахманський великдень) свята [6, с. 1053-1054, 1116-1118].

Слід звернути і на особливості тривалості ярмарків, храмових свят, весіль тощо та наслідки таких святкувань. Весілля могло тривати до тижня з відповідним вживанням спиртного. Храмове свято зазвичай 3 дні, яке супроводжувалось “суцільним пияцтвом, оргіями, буйствами і бійками”. Ярмарки тривали до 2 тижнів і сприяли “п’яцтву..., відволікали від роботи та привчали до безладу, гульбі, а нерідко до дрібної і великої крадіжки” [6, с. 561, 1112].

Важко у селян проходило і у повернення у “робочу форму” після свят або недільного дня. У понеділок вони, якщо і збирались працювати, намагались не починали важливих робіт. Потрібен був певний час, щоб селянин зміг “увійти в колію” і знову повноцінно працювати [6, с. 815, 1054]. Якщо врахувати офіційні і звичайні свята, весілля та інші родинні оказії, а також неробочі чи напівробочі понеділки, то вийде, що половина днів у році пропадала на відпочинок і гуляння.

Така ситуація, безумовно, турбувала сучасників. Адже при повальній бідності, недоїдання, значна частина врожаю не вироблялась, пропадала через нерозумне використання часу. Тому губернськими та повітовими Комітетами про потреби сільськогосподарської промисловості пропонувались різні шляхи вирішення цієї проблеми: запровадження обов’язкової освіти, створення хат-читалень, поширення книг з метою підняття культурного рівня селянства; обмеження кількості свят 70-85 днями на рік; перенесення ярмаркових днів на недільні та святкові дні та скорочення їх кількості; посилити роль духовенства у спрямуванні селян до зменшення кількості святкових днів та сумлінної праці.

Очевидно, що не все селянство підпадало під ці характеристики. Моральний і економічний розвиток селян, які перейшли на особисте володіння землею, перевищували найсміливіші очікування. Враховуючи історичний досвід, наша держава може забезпечити більш ефективний поступ в історичному розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1 – Спр. 114. – Арк. 12-12^в.
2. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) : Монографія. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
3. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
4. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Волынская губерния. Т. VIII. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 256 с.
5. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. Т. XV. – Спб. : Тип. И. Гольдберга, 1903. – 1139 с.
6. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Подольская губерния. Т. XXXI. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 1112 с.
7. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія/ О.М. Федьков. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – 600 с.

УДК 94.(479. 25)«1914/1917»

Марина Федорова
(Умань, Україна)

ГЕНОЦИД ВІРМЕН

У даній статті висвітлюється причини, передумови та перебіг подій історичного злочину молодотурок проти вірмен. Окреслюються масштаби втрат вірменського населення за період роботи «геноцидальної машини».

Ключові слова: вірменське питання, геноцид, депортація, молодотурки, Перша Світова війна, репресії.

In this article covers the causes, preconditions and course of the events of the historical crime of young Turks against the Armenians. The scale of the loss of the Armenian population during the period of the "genocidal machine" is outlined.

Key words: Armenian issue, genocide, deportation, young Turks, First World War, repression.

Керівництво нашої держави досі не визнало вірменський геноцид, мовляв, «щоб не нашкодити україно-турецьким стосункам», які, утім, не є надто тісними. Вірменія, відповідно, не визнає українського Голодомору. Однак автор терміну «геноцид» Рафаїл Лемкін, який доводив до світової громадськості юридичне обґрунтування українського народобвиства, першим у ХХ столітті геноцидом назвав злочин проти вірмен. Він вважав, що безкарність і невизнання світовим співтовариством вірменського горя потягло за собою і український Голодомор, і єврейський Голокост.

Метою даної статті є висвітлення малодослідженого в українській історіографії питання знищення молодотурками вірменського народу на початку ХХ ст.

1915 р., розпал Першої світової війни. На теренах турецької імперії було винищено півтора мільйона мирних жителів. Опісля й саму пам'ять народу на його землях намагалися стерти – нищили історичні пам'ятки, монастирі, святині вірмен, палили книги і стародавні рукописи. Це був цілеспрямований акт знищення народу. На час злочину Вірменія була поділена навпіл: «російська» і «турецька».

З 1772 р. Росія розпочинає свої військові походи в Закавказзя. Унаслідок другої війни з Іраном до Росії у 1813 р. приєднали частину вірменських земель. Після третьої війни з Персією, 1828 р., до Росії перейшли ханства Єреванське і Нахічеванське, разом із містом Ечміадзіном. На Східну Вірменію була поширена адміністративна система Російської імперії. У березні 1828 р. була утворена Вірменська губернія, у 1849 р. створена губернія Єреванська. Західна Вірменія зі славетною горою Арарат залишалася в Османській імперії. Далі була Кримська війна, що завершилася у 1856-му р. Росія була принижена: за паризьким договором, вона мала віддати Туреччині, зокрема, й частину вірменських земель. У 1877 – 1878 рр. відбулась чергова російсько-турецька війна, що лише погіршила становище вірмен.

Від 1878 р., коли був підписаний Сан-Стефанський мирний договір, проблема Західної Вірменії набула міжнародної дипломатичної ваги. На початку 1914-го р. турецький уряд під тиском європейських держав погодився здійснити реформи в Західній Вірменії: вірмени і мусульмани мали зрівнятися у правах. Утім Перша світова війна звела реформи нанівець. Османи мріяли про «Великий Туран», куди ввійшли б Закавказзя, Північний Кавказ, Крим, Поволжя, Середня Азія. На ці ж землі претендувала Російська імперія, яка прагнула створити величезну «православну імперію». Самі ж вірмени не надто прагнули воювати за чужі інтереси й опинилися на різних фронтах. Вірмени «турецькі» були змушені воювати з вірменами «російськими» [5].

Після початку війни католикос усіх вірмен Герорг V Тпхісеці від імені свого народу публічного звернувся до російського імператора із закликом допомогти вірменам

звільнитися від турецького панування. Під час візиту на Кавказький фронт російський цар Микола II зустрівся з головою Вірменської Апостольської церкви і в розмові натякнув на «чудове майбутнє, яке чекає вірмен». Туманну заяву монарха частина вірменських політиків потрактувала як завуальовану обіцянку створити вірменську автономію чи навіть окрему державу на звільнених від турків територіях.

Тим часом, наприкінці грудня 1914 – на початку 1915 рр. на Кавказькому фронті відбулися дві масштабні військові операції. Спочатку турецькі війська здійснили наступ, метою якого було здобути м. Сарикамиш. У відповідь росіяни завдали потужного контрудару, що закінчився для турків великими втратами.

Турецький наступ на Кавказькому фронті розпочався 22 грудня 1914 р. силами двох корпусів 3-ої «Македонської» армії. Щоб здійснити цю операцію, турецьке командування залучило 118 тис. солдатів і офіцерів та 250 гармат. 25 грудня 1914 р. війська захопили Ардаган, а вже 26 грудня турецька армія ввійшла до передмістя Сарикамиша. Однак туркам вдалося захопити лише частину Сарикамиша – Верхнє Місто. У нижній частині міста трималися російські сили, які 29 грудня здійснили потужний контрудар. Турецькій армії довелося відступати.

Перемога росіян під Сарикамишем активізувала національний рух вірменського населення прилеглих до російського кордону територій Османської імперії. У тилу турецьких військ, які відступали, неодноразово відбувалися збройні виступи місцевих вірмен. Ті, які служили в турецькому війську, залишали свої підрозділи та переходили на бік росіян. Турецький уряд використав ці події як привід для репресій проти вірмен, заявивши, що головна вина за поразку в околицях Сарикамиша лежить саме на них.

Ознакою зміни урядової політики щодо вірмен було усунення етнічних вірмен з відповідальних посад у державних установах та органах місцевої влади, яке почалось наприкінці лютого 1915 р. Близького 60 тисяч вірмен, які на початку 1915 р. служили в турецькій армії, були позбавлені зброї.

За твердженням вірменських дослідників, у лютому 1915 р. керівництво партії «Єднання та Прогрес» створило спеціальну групу, яка мала «розв'язувати вірменське питання», її назвали «Чинний комітет трьох», або, згідно з іншими джерелами, – «Чинна трійка». Членами цього утворення стали Багаеддін Шакір, Назім-бей Селаніклі та Мідхат Шюкрі.

Уже у лютому-березні 1915 р. відбулися репресії проти вірмен у м. Малатія та однойменному гаварі в Гарбедському вілаєті. Першим вірменськими жертвами в околицях Малатії стали 1508 вірмен, які працювали дорожніми робітниками в околицях Чіфтліка та Мамурана [4, с. 56-58].

Таємне рішення про переселення вірмен із зони бойових дій у Західній Вірменії до Сирії та Іраку турецький уряд ухвалив у квітні 1915 р. Кампанія примусового переселення мала розпочатись 24 квітня 1915 р. Реалізація цього завдання була покладена на місцеву поліцію, для допомоги якій уряд виділив армійські підрозділи. Щоб конвоювати примусових переселенців, вирішено залучити озброєні загони курдів. Загалом в операції мали взяти участь майже 40 тисяч осіб.

Турецький уряд згодом заявляв, що рішення про переселення вірмен з району бойових дій мало на меті лише очистити безпосередній тил турецький військ на лінії фронту від неприхильно налаштованого до влади населення. Турецька сторона вважала, що навіть ті вірмени, які безпосередньо не брали участі в нападах на турецьких військових та представників влади, були потенційно небезпечними для держави [3].

Досі тривають суперечки щодо того, чи турецьке керівництво уявляло об'єктивні труднощі, що мали б супроводжувати таке масштабне переселення людей. Зважаючи на тогочасний стан шляхів сполучення та очікування проблеми із забезпеченням переселенців продуктами харчування, турецькі державні очільники мусили б припустити можливість значних втрат серед депортованої вірменської людності, навіть за тих умов, якби конвоїри не

почали фізично винищувати переселенців. Крім цього, важливим фактом, який свідчить супроти офіційного турецького тлумачення цих подій, є те, що депортація вірмен відбулася не лише із зони бойових дій, а й з глибинних районів країни, що лежали за сотні кілометрів від лінії фронту [4, с. 59].

До весни 1915 р. «геноцидна машина» молодотурок працювала на повну потужність. Депортації вірмен в Османській імперії тривали від квітня до жовтня 1915 р. Не у всіх вілаєтах країни вони розпочалися одночасно. Спочатку вірмен виселяли з тих вілаєтів, що були розташовані в зоні бойових дій або неподалік (Ванський, Ерзрумський, Трапезундський, Себастьянський, Бітліський, Харбердський, Діярбакирський). Згодом виселяли вірмен із Кілікії та Західної Анатолії, землі яких не належали до прифронтової зони. У Кілікії депортація почалася в травні, у західних регіонах (Ангора, Абадазар, Броусс) та південно-західних (Джебел, Моуса, Айнтап) – наприкінці серпня – на початку вересня 1915 р. Улітку того ж року влада виселила вірмен із Сирії. Останнім районом країни, де відбулися вірменські погроми та звідки вигнано вірменських мешканців, стало Едірне (Адріанополь) в Східній Фракії. Переслідування вірмен в Едірне почалися в жовтні 1915 р.

Усіх депортованих вірмен нещадно грабували. У столиці турецького Курдистану Діярбакирі місцевих вірмен пограбували, побили, після чого посадили на плот, які спустили вниз річкою Тигр. У багатьох місцевостях турки та курди, які виселяли вірмен, одразу ж убивали старих та немічних [4, с. 64-66].

Незважаючи на всі намагання турків приховати масштаб і кінцеву мету акції, консули іноземних держав і місіонери безперервно посилали повідомлення про події, що відбуваються в Туреччині. Це змусило молодотурків діяти обережніше. У серпні 1915 р., за порадою німців, турецькі власті заборонили вбивати вірмен в місцях, де це могли побачити американські консули.

До осені 1916 р. у світі вже знали про масову різанину вірмен. Можливо, ще не зовсім здогадувалися про масштаби, можливо, з деякою недовірою ставилися до всіх повідомлень про звірства турків, але те, що в Османській імперії сталося щось досі небачене, розуміли [2].

У 1916 р. молодий британський історик А. Тойнбі заявив, що жертвами геноциду стало близько 600 тисяч осіб. Після закінчення Першої світової війни із 2 026 700 вірменського населення Туреччини у країні залишилося заледве 592 тисячі осіб. Вважають, що близько 300 тисяч вірмен змогли втекти до Росії, ще 240 тисяч (переважно жінки й діти) розчинилися серед місцевої людності. Частина вірмен змусили перейти в іслам. Зважаючи на цю обставину, назвати остаточну цифру людських втрат вірменського народу внаслідок геноциду складно [4, с. 71-72].

Після завершення Першої світової війни новий турецький уряд під тиском міжнародної громадськості розпочав судові процеси над організаторами геноциду. У 1919 – 20 рр. в країні були утворені надзвичайні військові суди, які розслідували злочини молодотурків [1].

День пам'яті жертв геноциду вірмен відзначають щороку 24 квітня. Офіційно визнали геноцид вірмен 22 держави, серед яких – Канада, Франція, Італія, Швейцарія, Греція, Росія, Нідерланди, Польща, Литва, а також 37 штатів США та парламент Уельсу. Категорично не визнає геноцид Туреччина: таке визнання стало б, зокрема, згодою на повернення Вірменії її етнічних земель, свого часу «очищених» від представників вірменського етносу [5].

Отже, підсумовуючи можна сказати, що масове винищення вірменського населення, яке тривало протягом 1915 – 1916 рр., на віки обернулось для вірмен пам'яттю про сотні тисяч жертв, знищені пам'ятки вірменської культури та історії, а також шрамом на серці вірменської нації. З тим же боєм, для українців запам'ятались події Голодомору. Тож, варто сподіватись, що у свідомості нашого народу вже згодом з'явиться більш чітке уявлення про події вірменського геноциду і Україна теж приєднається до держав, що визнали ці дії історичною правдою та злочином.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акчам Т. Долгая история отрицания геноцида армян: Тщательно забытые страницы истории Турции [Электронный ресурс] / Танер Акчам. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.genocide.ru/lib/akcam/denial.htm>.
2. Вртанесян К. Геноцид Армян в Турции: краткий исторический обзор [Электронный ресурс] / Карен Вртанесян. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.genocide.ru/review.htm#4>.
3. Геноцид армян (1915-1916 годы): подробные сведения [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10008189>.
4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) / Андрій Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
5. Музиченко Я. Свіча Вірменії [Електронний ресурс] / Ярослава Музиченко // Україна молода. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1641/196/57862/>.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Скрипник О.М.

УДК 9(575.1)

*Танзиля Хамраева
(Андижан, Узбекистан)*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАТИСТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ТУРКЕСТАНА

В данной статье широко освещен ряд исторических источников, способствующие изучению истории формирования и деятельности статистической службы в Туркестане.

Ключевые слова: статистика, исторический источник, история, статистическая служба, колониальный, обзор, сборник материалов.

This article is widely described several historical sources which can help in learning the formation and the activity of statistic service in Turkistan.

Keywords: statistics, historical source, history, statistic service, colonial, overview, source book.

В настоящее время идёт процесс создания не только новых концептуальных основ отечественной истории, но и расширение информационной базы исторических исследований, изучение новых исторических источников, их объективной интерпретации в соответствии с требованиями современности. Процесс формирования и развития статистики Туркестанского края, как центра региональной статистической системы, прошел от 1867 до 1917 характеризовался своими особенностями, возникающими, как следствие накопления опыта и знаний, развития структуры и состава, а также запросов и формирования многоотраслевой статистической деятельности, что способствовало развитию региональной сети статистических служб.

В свете сказанного весьма актуальным является исследование изучения статистической службы Туркестана в исторических источниках. Они дают полное и глубочайшее исследование формирования и деятельности статистической службы и статистики Туркестана возможность подробно изучить развитие сельского хозяйства, промышленности и состояние социальной структуры узбекского кишлака в условиях царского колониализма.

С ростом интереса к данной тематике актуальными становятся исследования, посвященные деятельности местного административного аппарата. Областные статистические комитеты функционально являлись составной частью и одним из наиболее значимых органов колониальной системы власти края. В этой связи исследование истории

государственности и деятельности колониальных учреждений будет неполным, если оставить без внимания историю местных статистических комитетов.

Особое значение для отечественной истории имеет изучение истории статистических комитетов не только как государственных учреждений, порядок действия которых регламентировался законодательными органами империи, но и как научных и краеведческих центров областей Туркестана.

Такой подход позволил использовать разнообразные исторические источники и осуществить их комплексный анализ.

В ряде работ уделено внимание истории создания статистической службы в Туркестане. Причем при характеристике статистических учреждений основное внимание авторов сосредоточено на описании центрального звена правительственной статистики – Центрального статистического комитета МВД. Губернские и областные статистические комитеты рассмотрены весьма схематично: описана общая структура, личный состав и обязанности. При этом авторы указывали на несовершенство устройства местных статистических учреждений.

Источниковедческую базу исследования формирования статистической службы Туркестанасоставил широкий круг исторических источников, значительная часть которых привлекается впервые.

Широко использованы, опубликованные отчеты ревизионной комиссии под руководством сенатора графа К. К. Палена [1]; отчеты командированных в Туркестан высших чиновников министерств и ведомств; отчеты об организации колониальных государственных учреждений, содержащих обширный материал о структуре, компетенции и функциях этих учреждений. Практическая деятельность учреждений, прикрепленных юридически к различным ведомствам Российской империи, отражалась в циркулярах, распоряжениях, директивах и приказах различных уровней власти.

Своеобразными источниками по истории создания статистической службы в Туркестане являются статистические приложения к отчетам военных губернаторов областей и генерал-губернаторов края. К началу XX столетия задачи правительственной статистики в местном масштабе сводились в основном, к получению цифровых данных о так называемом «народном благосостоянии» Туркестана. Эти данные собирались областными статистическими комитетами и ограничивались разработкой и составлением текущих статистических отчетов, которые, как правило, служили приложением к отчетам губернаторов области. Особое место среди публикаций комитетов занимали пообластные обзоры с подробными сведениями о политико-административном устройстве областей, податях и налогах, народном хозяйстве, ирригационных системах, путях сообщения, здравоохранении, просвещении и т. д. В обзорах наряду со статистическими материалами стали публиковаться и статьи отдельных авторов.

Наиболее полно эти материалы представлены по Ферганской области – за 21 год, по Сырдарьинской области – за 12 лет и по Самаркандской области – за 14 лет.[2] По ним составлялись «Сборники материалов для статистики Туркестанского края»[3], с разделом «Историческая справка». Разделы содержат сведения о причинах создания госучреждений, в частности статистических, их преобразования или замены другими; данные об их составе, структуре и функциях, предложения ревизионных комиссий по модернизации учреждений с учетом их специфики.

Материалы обзоров представляют собой ценный источник для изучения социально-экономической жизни Туркестана в колониальный период. Областные статистические комитеты также выпускали: «Адреса-справочники», «Адреса-календари», «Адресные справочные книги», «Коммерческие адреса-календари», «Сборники материалов», «Ежегодники» [4] и другие издания.

Примечательно, что если первый выпуск «Материалов» носил в основном демографическо-статистический характер, то последующие выпуски принимают характер

типичных научно-краеведческих сборников, составляемых при участии многих авторов. Например, второй выпуск «Материалов» сложился ещё и за счет сведенных в одну книгу статей краеведческого содержания, опубликованных в «Туркестанских ведомостях» за 1870 – 1871 гг.

В выпусках III – V «Материалов» опубликованы работы Г. А. Аминова, Н. В. Дмитровского, Н. А. Северцова, Н. Маева, Н.Н. Пантусова, Г. Арендаренко, содержащие статистические сведения о разных областях Туркестана.

Особое место среди источников занимают законодательные акты, объединенные при издании в сборники. Так, «Проект организации местных статистических комитетов в Туркестанском крае» был опубликован в выпуске III «Материалов для статистики», с. 196 – 199. Там же опубликован отчет о «Деятельности Туркестанского статистического комитета в 1871 – 1872 гг.». Также в качестве источников используются материалы Центрального Государственного архива Республики Узбекистан: Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора (ф. И – 1), содержащий материалы об учреждении Туркестанского и областных статистических комитетов (приказы, рапорты, доклады, переписка); материалы фондов: Сырдарьинского областного правления (ф. И-17), Самаркандского областного правления (ф. И-18), Ферганского областного правления (ф. И – 19), содержащих материалы о деятельности краевых и областных колониальных структур по управлению Туркестаном и о деятельности статистических комитетов коренных областей.

Следующую группу источников составили материалы фондов: ф. И – 7 – Управление земледелия и государственных имуществ в Туркестанском крае и ф. И-47 – Управление учебных заведений Туркестанского края.

В них содержатся документы, исходившие от властных органов метрополии и краевой администрации, позволившие проследить процесс колониальной трансформации Туркестана, создания административных, статистических и хозяйственных учреждений и результаты их деятельности. Составной частью комплекса источников из группы официального делопроизводства являются отчеты о конкретной деятельности высших чинов колониальной администрации по управлению Туркестаном [5].

Таковы основные группы источников, составившие базу исследуемой проблемы и позволившие реконструировать историю создания статистической службы в Туркестане и проанализировать её деятельность в конце XIX – начале XX вв.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером, графом К. К. Паленом. Вып. 1 – 18. – СПб. 1909 – 1910.

2. Обзор по Сырдарьинской области за 1885 – 1890, 1892 – 1895, 1909 – 1913 гг. – Т. 1886 – 1916; Обзор по Самаркандской области за 1888, 1891, 1895 – 1900, 1902, 1908, 1910 гг. – Самарканд-Ташкент, 1888 – 1912; Обзор по Ферганской области за 1887, 1890 – 1900, 1904 – 1908, 1910, 1911, 1913 гг. – Новый Маргилан (Скобелев) 1889 – 1916.

3. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издание Туркестанского статистического комитета под редакцией Н. А. Маева. Выпуск I – СПб., 1872, 237+ 133 с.; выпуск II – СПб., 1873, 573 с.; выпуск III – СПб., 1874, 452 с.; выпуск IV – СПб., 1876, 313+ 204 с.; выпуск V – СПб., 1879, 400+ 29 с.

4. ЦГА РУз, ф. И-1, оп. 11, д. 179, л. 2.

5. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта фон К. П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 гг. – СПб., 1885; Кривошеин А. В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г. Приложение к всеподданнейшему докладу. – СПб., 1912, 88с.; Лыкошин Н. С. Полжизни в Туркестане. – Пг. 1916.; Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т. 1912.

УДК 94(540)(92)

Ліана Ціліцінська
(Умань, Україна)

МУМТАЗ-МАХАЛ – ІНДІЙСЬКА «РОКСОЛАНА»

У статті аналізуються особливості життя Мумтаз-Махал, в дівочтві Арджуманад Бану Бегам, найбільш коханої дружини імператора імперії Великих Моголів Шах Джахана, на честь якої збудовано мавзолей Тадж-Махал у місті Агра, штат Уттар Прадеш, Індія.

Ключові слова: Мумтаз-Махал, падишах Шах-Джахан, імперія Великих Моголів, Індія, Тадж-Махал.

The article analyzes the peculiarities of the life of Mumtaz-Mahal, the marriage of Arjumanad Banu Begham, the most beloved wife of the Emperor of the Empire of the Great Moguls, Shah Jahan, in honor of which the Taj Mahal mausoleum was built in Agra, Uttar Pradesh, India.

Key words: Mumtaz-Mahal, the padishah Shah-Jahan, Empire of the Great Moguls, India, Taj Mahal.

Актуальність теми полягає в тому, що Схід з його достатком і щедрістю завжди привертав увагу суспільства, а пристрасть, яка наскрізь пронизувала історію любові Шах-Джахана і принцеси Мумтаз-Махал є символом вічного кохання в історії людства.

Ця тема в історіографії є малодослідженою. Із істориків про життя Мумтаз-Махал писали Асеев Юрій, Вербер Бернар, П. Квартальнов, Б. Земляной, С. Тишковець та інші.

Метою є дослідження життєвого шляху Мумтаз-Махал та її ролі в правлінні падишаха Шах-Джахана.

Більше ніж 400 років тому, падишах Імперії Великих Моголів Хурам Шах Джахан одружився на індійці вірменського походження Арджуманад Бану Бегам. Саме в її честь було побудовано неповторний по своїй красі та розмірах мавзолей Тадж-Махал в Індії [4].

Найбільш кохана дружина імператора імперії Великих Моголів Шах Джахана – Мумтаз-Махал, в дівочтві Арджуманад Бану Бегам, народилася 6 квітня 1593 р. в місті Агра.

Мумтаз Махал походила з родини візира Абдул Хасана Асаф-хана, що входив у коло наближених падишаха Джахангіра. Її дідом був шановний Ітмад-уд-Даула. Мати Мумтаз також належала до перської аристократії. Мумтаз виховувалася в гаремі батька, де була загальною улюбленицею. Дівчина була племінницею коханій дружині Джахангіра – Нур-Джахан. Арджуманад знала арабську і перську мови. За вдачею була співчутлива, щедра і скромна дівчина. Її обличчя відображало благородство, невинність і чуттєвість. Є опис її зовнішності, де вона постає «з м'якими чорними очима, витонченими тонкими бровами, довгими шовковими віями і оксамитовою шкірою, подібною до пелюсток лілії» [5]. Однак вона славилася не тільки незрівнянною красою, а й добросердям, щирістю і прямою.

Історично відомо, що Шах-Джахан та Мумтаз знали один одного з дитинства як двоюрідні брат і сестра. Він, син падишаха, вона, дочка першого міністра. Вони могли спілкуватися коли були дітьми і пізніше як близькі родичі.

Існує кілька версій знайомства Шаха Джахана зі своєю дружиною. Згідно з однією з легенд, принц Хуррам зустрів на базарі прекрасну бідну дівчину, яка вразила його своїм поглядом. Арджуманд торгувала дерев'яними намистинами. Шах Джахан твердо вирішив взяти в дружини красуню, щоб не розлучатися з нею ніколи. Мабуть, ця легенда є гарною казкою про Попелюшку з місцевого населення, тому можна зрозуміти, її походження.

Є й протилежна версія, згідно з якою Арджуманад Бану Бегам не була простолюдинкою. До наших днів дійшла історія про те, що п'ятнадцятирічний принц вперше побачив кохану, коли сидів на терасі палацу в Агрі й спостерігав за своєю улюбленою сестрою Гюлі. Раптово в сторону альтанки, де грала Гюлі, побіг величезний пес, Арджуманад затулила собою Гюлі

й собака втекла. Гюлі почала сміятися, а ось її подружка раптово розплакалась, втупившись у плече принцу, який прибіг. Після цієї події спадкоємець престолу не переставав думати про юну красуню. Принц використовував будь-яку можливість, щоб побачити і поспілкуватися з Арджуманад, яка була розумна не по роках і дуже красива [4].

Хуррам просив у свого батька дозвіл взяти в дружини Арджуманд. Джахангір з радістю дозволив улюбленому синові взяти в дружини вподобану йому дівчину Мумтаз-Махал, національність нареченої також не була сприйнята як перешкода, враховуючи благородне походження її батька. Церемонія заручення відбулася в 1607 р., коли нареченій було 14 років. З невідомих причин весілля було відкладене.

Наступного року він змусив сина одружитися на перській принцесі – для підняття авторитету серед населення – хінду. На щастя, в мусульман прийнято багатоженство, і у Великих Моголів було декілька дружин. Але Хурраму прийшлося чекати цілих п'ять років, не маючи змоги ні поговорити, ні побачитися з нею, поки придворні астрологи не дозволили йому знову одружитися.

Весілля було назначено на 27 травня 1612 р. Церемонія вразила своїм блиском і пишністю та породила безліч легенд. У центрі весільної процесії танцювали принц Хуррем і Джахангір. За ними йшов кортеж придворних, які несли багатий, шитий золотом одяг. Кожен сантиметр одягу принца, який розшивали п'ять років, був усипаний прекрасними самоцвітами. За процесією йшли акробати і музиканти. З слонів розкидали золоті монети для жебраків і дітей.

Варто додати, що придворний літописець Мотамід Хан записав, що третя дружина Мухаммеда Хуррама «виділяється зовнішністю і характером серед всіх інших жінок». За незрівнянну красу і незліченні чесноти батько принца назвав її Мумтаз Махал Бегум – «Прикраса Палацу» [2, с. 59-60].

Мумтаз, нарешті, стала царицею Індії. Освіта Мумтаз-Махал зводилася до читання Корану, але, маючи природний розум, вона багато працювала і змогла стати найближчою порадицею чоловіка. Вона прославилася своєю добродійністю, роздаючи гроші та їжу бідним, привертаючи увагу правителя до потреб вдів і сиріт. Її діяльність сприяла зростанню популярності влади.

Улюблениця Мумтаз завоювала серце свого чоловіка і безроздільно володіла їм до кінця його днів. Це було кохання незвичайно романтичне й поетичне. Джахан обожнював свою дружину і всякий раз надавав їй почесні, влаштовував в її честь пишні прийоми та грандіозні свята, без неї не починалася жодна важлива церемонія, не брався жоден державний акт. Історія свідчить, що вона була присутня на засіданнях державної ради. Саме вона була берегинею державної печатки. Її думка майже ніколи не була оскаржена, іноді на прохання коханої дружини він навіть відміняв смертні вироки злочинцям [4].

Хуррам Шах Джахан проводив всій час в абсолютній перевазі – саме з Мумтаз. Він не тільки любив її, але і поважав, і цінував, і дорожив її думкою. Це була справжня бойова подруга, яка допомагала принцу в просуванні до влади, вона слідувала всюди за ним. Коли Хуррам підняв заколот проти батька, Мумтаз пішла з ним до кінця.

У 1627 р. Мухаммед Хуррем Шах Джахан зійшов на престол. Імперію Великих Моголів він очолив у віці 36 років, захопивши трон після смерті батька Джахангіра і позбувшись від братів-конкурентів. Прийшовши до влади, новий імператор побачив, що його батько, марнотратний нероба і бездарний правитель, залишив багато політичних і економічних проблем та намагався вирішити їх.

Шах-Джахан не тільки вів завойовницькі війни, для свого часу він був прекрасно освічений, дбав про розвиток науки й архітектури, опікав діячів мистецтва, цінував красу у всіх її проявах.

Мало що відомо про приватне життя падишаха Кхуррама і Мумтаз Махал, крім того, що вони були нерозлучною парою. За 19 років заміжжя Мумтаз народила 14 дітей, семеро з яких померли в дитинстві [5].

В 1631 р. Шах-Джахан почав війну проти повсталих підданих. Його супроводжувала дружина, вагітна чотирнадцятою дитиною [2, с. 60].

17 червня 1631 р., за мусульманським календарем 18 зуль-Каада 1040 р. хиджрі, померла 38-річна кохана дружина правителя імперії Великих Моголів Шаха Джахана – Мумтаз-Махал. Трагічна подія сталася у військовому таборі, розташованому під Бурханпуром. Шах-Джахана завжди супроводжували в походах кращі придворні медики, але вони виявилися безсилі та їх лікування не принесло жінці ніякого полегшення. Згідно з легендою, коли Мумтаз зрозуміла, що вмирає, вона звернулася до чоловіка і попросила його побудувати для неї красивий мавзолей і не шукати іншу дружину. Шах-Джахан присягнувся виконати прохання коханої дружини. Мумтаз-Махал померла. Її поховали в Бурханпурі, а потім, через півроку, труна була перенесена до Агри і похована в парку, на березі Джамни.

Імператор Шах Джахан був дуже засмучений смертю коханої дружини і вирішив на честь неї збудувати мавзолей у Агрі, яка на той час була столицею імперії. Падишах вирішив, що данину пам'яті коханої дружини буде розташовуватися на узбережжі річки Ямуна. Його привернула мальовничість цього місця. Цей вибір доставив будівельникам певні незручності, пов'язані з нестійкістю ґрунту, що знаходиться поруч з водою.

Існує легенда, що падишах мріяв звести на іншому березі Джамни мавзолей для себе з чорного мармуру, точну копію Тадж-Махала. Він представляв, як вознесеться до неба чорний палац, як осінні води Джамни торкатимуться нижніх ступенів білого і чорного мавзолеїв, як мереживна арка чорно-білого мосту з'єднає їх навечно... [6].

Будівництво мавзолею продовжувалося з 1630 по 1652 рр. Будували мечеть двадцять дві тисячі майстрів з усіх кінців імперії, а також з Середньої Азії, Персії та Близького Сходу. Витрати на будівництво Тадж-Махала виявилися настільки значними, що в державі спалахнув голод. Зерно, яке повинно було вирушати в провінції, виявлялося на будівництві, використовувалося для годування робітників.

Висота мінаретів становить сорок два метри, а висота мавзолею в цілому нараховує сімдесят чотири метри. Роботи закінчилися лише в 1643 р. Головний архітектор був місцевий майстер Устад-Іса [3, с. 213].

Палац споруджено з напівпрозорого білого мармуру, інкрустованого дорогоцінними та напівкоштовними каміннями. Мармур має незвичайну особливість: при денному світлі він виглядає білим, на зорі рожевим, а в місячну ніч – сріблястим. Пропорції мавзолею до краю гармонійні. Все вкрито тонким мереживом різьблених орнаментів. В середині мавзолею, коли сходами спуститися вниз, стоїть надгробок Мунтаз Махал [1, с. 38].

Мавзолей був збудований за 22 роки і отримав назву Тадж-Махал. Історики одноставні в тому, що жодна будівля в світі не поставила вимогу про таких витрат, як ця. Виконання волі померлої дружини, якщо вірити палацовим хронікам, обійшлося падишахові приблизно в тридцять два мільйони рупій, в наші дні це кілька мільярдів євро.

Легенда повістує, що коли храм було побудовано, тоді Джахан наказав виколоти очі головному архітектору цієї споруди, щоб він більше ніколи не зміг побудувати нічого подібного [7, с. 260].

У 1658 р. слух про смерть Шах-Джахана привів до міжусобної війни між його синами, в результаті якої він був повалений сином Аурангзебом і заточений до тюрми в Червоному Форті в Агрі. Імператор був звинувачений у тому, що засмучений смертю коханої дружини, загубив розум та розорив країну направляючи всі кошти на будівництво мавзолею. Мухаммед Хуррем Шах Джахан помер після восьми років, проведених у стінах Форту Агра в 1666 р., у віці 74 роки та був похований уночі, без почестей, біля дружини Мумтаз-Махал у мавзолеї.

Отже, Мумтаз-Махал стала жінкою, яка не дивлячись на те, що в культурі і традиціях Імперії Великих Моголів від жінок вимагали, аби вони були в підпорядкуванні й залежності та знали своє місце в жіночому світі, все-таки зуміла отримати те, до чого прагне кожна жінка, – повагу, шану та віддану любов свого чоловіка. На нашу думку, Тадж-Махал, який

Шах-Джахан побудував для Мумтаз, був найдорожчим подарунком любові, який чоловік коли-небудь підносив жінці. Мавзолей став найзнаменитішим та найвеличнішим пам'ятником Індії, але для більшості людей він став символом вірності та кохання. Підводячи підсумок вищевикладеного, слід зауважити що відносини Мумтаз-Махал та падишиха Мухаммед Хуррем Шах Джахан – це воістину таємнича, хвилююча і захоплююча історія Вічного кохання!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асеев Ю. С. Шедевры мировой архитектуры / Ю. С. Асеев. – К: Рад. Школа, 1982. – 87 с.
2. Вербер Б. Тайна богов / Бернар Вербер; [пер. с фр. М. Рожновой]. – М.: ГЕЛЕОС: РИПОЛ классик, 2009. – 592 с.
3. Земляной Б. В мире занимательных фактов / Б. Земляной, Ю. Чевокина – М: «Книга по требованию», 1964. – 351 с.
4. История 404-летней любви Шаха Джахана к армянке увековечена в храме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.armeniasputnik.am/world/20160510/3386824.html>
5. Квартальнов П. Ю. Сокровище Агры / П. Ю. Квартальнов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delphis.ru/journal/article/sokrovishche-agry>
6. Парадные портреты Шах-Джахана и Мумтаз-Махал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/chapter.php/86896/90/Ernakova_-_Tadzh-Mahal_i_sokrovishcha_Indii.html
7. Світ наколо нас. / Упор. Тишковець С. – К.: «Кобза», 2004. – 468 с.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Скрипник О.М.

УДК 94(560)“1512/1558”:94(477)“134/1648”

*Інна Шевченко
(Умань, Україна)*

ІСТОРІЯ КОХАННЯ СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА

Стаття присвячена дослідженню історії кохання Султана Сулеймана і Хуррем Султан. У статті розкриваються обставини при яких молода дівчина потрапила в гарем, та як стала головною жінкою в житті Султана Сулеймана.

Ключові слова: Османська імперія, Султан Сулейман, Хуррем Султан, гарем, падишах.

The article is devoted to the study of the love story of Sultan Suleiman and Khurrem Sultan. The article reveals the circumstances in which a young girl fell into a harem and became the main woman in the life of Sultan Suleiman.

Key words: Ottoman Empire, Sultan Suleiman, Khurrem Sultan, Harem, padishah.

Він був найвеличнішим з султанів своєї династії, при ньому Османська імперія досягла найвищого розвитку. В Європі Сулеймана знають під прізвиськом Чудовий, а на Сході цей правитель отримав, можливо, менш яскраве, але набагато більш почесне прізвисько – Кануні, що означає «Справедливий».

Актуальність дослідження. Понад сорок років Султан Сулейман успішно керував величезною імперією. У його житті було чимало жінок, наложниць, та була одна, яка назавжди залишила слід в його серці. Вона єдина жінка в султанському гаремі, що мала офіційний титул. Вона – султанша Хасекі, і султан Сулейман поділяв з нею свою владу. Вона

жінка, яка змусила султана назавжди забути про гарем. В Європі вона відома більше під ім'ям Роксолана. Вся Європа хотіла знати подробиці про жінку, яка на останньому прийомі в палаці в сукні із золотої парчі піднялася з султаном на трон з відкритим обличчям. То ким же насправді вона була? [1, с. 56]

Мета статті: дослідити, яке місце займала в житті Султана Сулеймана Хюррем Султан.

Даній проблемі приділяли увагу у своїх працях такі дослідники: Г. Лэмб [1], С. Махун [2], К. Финкель [4], А. Широкоград [5] та ін.

Прізвисько дівчини вказує на слов'янське коріння. Враховуючи багаторазові воєнні походи турецьких і кримських військ на територію, яку сьогодні займає Україна, таке походження дівчини можна вважати цілком ймовірним. Роксолана була дочкою священика Гаврила Лісовського з Рогатина – невеликого містечка на Західній Україні, розташованого на південний захід від Тернополя.

Перша половина XVI ст. була часом, коли турки разом із підвладними їм татарами нещадно грабували території південно-східної Європи. «Священна війна мусульман за свою віру мала на меті поневолення християн і виправдовувала будь-які злочиння. В 1512 р. хвиля спустошливих набігів докотилася і до сучасної Західної України, що перебувала тоді під владою Речі Посполитої. Через всю Україну тяглися сумні дороги невольників - в кримське місто Кафу (сучасна Феодосія), на найбільший ринок рабів, а потім через море в Стамбул. Цей шлях пройшла в числі інших полонянок і дівчина Настя Лісовська [2].

Можна припускати, що Роксолана-Анастасія потрапила в гарем османського султана Сулеймана Пишного 15-річною. Спочатку полонянку привезли в Крим, звичайний шлях всіх невольниць. Цінний «живий товар» татари не гнали пішки через степ, а під пильною охороною везли на конях, навіть не зв'язуючи руки, щоб не попусувати мотузками ніжну дівочу шкіру. Уражені красою бранки кримчаки вирішили відправити дівчину до Стамбулу, сподіваючись вигідно продати її на одному з найбільших невольничих ринків мусульманського Сходу.

В столиці султанів прекрасну полонянку відправили на великий фелюці, і продавати її повіз сам господар. За примхи мінливої долі у перший же день, коли ординець вивів полонянку на ринок, вона випадково потрапила на очі опинилася там всесильному візиріві молодого султана Сулеймана I, благородному Рустем-паші. Турка вразила сліпуча краса дівчини, і він вирішив купити її, щоб зробити подарунок султанові.

Дізнавшись для кого призначена рабня, торговець подарував її султанові в знак поваги. Такий поворот справ дав можливість Роксолані стати законною дружиною Сулеймана, що було б неможливо, якби її купили за гроші. Потрапивши в Топкапи, Роксолана доклала багато сил, використовуючи свою хитрість і чарівність, щоб завоювати прихильність султана.

Відомо, як саме Хюррем потрапила на очі султанові, коли представляли нових рабниць більш красивих ніж вона в коло танцюючих одалісок раптом влетіла маленька фігурка і, відштовхнувши «солістку», розсміялася. А потім заспівала свою пісню. Гарем жив по жорстоким законам. І вночі чекали тільки одного знаку, що приготувати для дівчинки: одяг для покоїв султана або шнурок, яким удавлювали рабниць?

Султан був заінтригований і здивований. І в той же вечір Хюррем отримала хустку султана – знак того, що ввечері він очікує її в своїх покоях. Зацікавивши султана своєю мовчазністю, вона попросила тільки одного – права відвідувати султанську бібліотеку. Султан був шокований, але дозволив. Коли через деякий час він повернувся з військового походу, Хюррем володіла вже кількома мовами [3, с. 237-238].

Вона присвячувала своєму султанові вірші і навіть писала книги. Це було небачено по тим часам, і замість поваги викликало страх. Її вченість плюс те, що султан проводив усі свої ночі з нею, створили Хюррем стійку славу відьми. Про Роксолану говорили, що вона зачарувала султана з допомогою нечистої сили. І справді він був зачарований. В одному зі

своїх віршів Роксолана писала, звертаючись до султана: «Дозволь Хюррем бути принесеною в жертву за один волосок з твоїх вусів» [4, с. 16].

Хюррем народила Сулейману шестеро дітей, п'ятеро синів та одну доньку. З усіх синів Сулеймана I Пишного батька-султана пережив тільки Селім. Інші загинули раніше в ході боротьби за трон (крім Мехмеда, який помер у 1543 р. від віспи).

З оповідань автора «Турецьких листів» австрійського посла Ож'є Гіслен де Бусбека ми дізналися багато подробиць з життя Роксолани. Можна сказати, що завдяки йому ми дізналися про її існування, бо ім'я жінки могло легко загубитися у віках. В одному з листів Ож'є Гіслен де Бусбек повідомляє наступне: «Султан настільки любив Хюррем, що в порушення всіх царських і династичних правил уклав шлюб з турецької традиції і підготував придане» [5, с. 186]. Гучне весілля відбулося в 1530 р. Султан призначив для Хюррем посаг у розмірі 5 тисячі злотих.

У 1555 р. відвідав Стамбул Ганс Дерншвам, в своїх дорожніх нотатках він написав наступне: «Сулейман більше інших наложниць покохав цю дівчину з українським корінням, з невідомої сім'ї. Хюррем ж змогла отримати документ про свободу і стати його законною дружиною в палаці. Крім Султана Сулеймана Пишного, немає в історії падишаха, який б настільки прислухався до думки своєї дружини. Що б вона не побажала, він тут же виконував» [5, с. 186].

Про Сулеймана почали говорити як про султана, який першим потрапив під вплив жінки. В останні роки життя Роксолана намагалася не розлучатися з чоловіком. Зиму кінця 1557 р. початку 1558 р. вони провели в Едірне, разом повернулися до Стамбулу. 15 квітня 1558 р. Хюррем Султан померла. Існує дві версії від чого померла Хюррем султан, частина дослідників вказує, що її було отруєно, але багато істориків схиляється до версії, що султанша померла від хвороби. Перед смертю Хюррем багато хворіла, що призвело до пневмонії, і в результаті повністю послабило організм і призвело до смерті. Сулейман проводив активну діяльність на її честь, по всій імперії збудував велику кількість об'єктів, присвячених Роксолані [5, с. 186].

Таким чином звичайна дівчина родом із Західної України, яка в силу обставин опинилася в Стамбулі, змогла підкорити серце Султана Сулеймана, та стати головною жінкою в його житті не дивлячись на тогочасні традиції гарему. Історію свого кохання вони пронесли крізь десятиліття, яка назавжди закарбувалася в історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лэмб Г. Сулейман Великолепный. Величайший султан Османской империи 1520-1566 / Г. Лэмб. – М.: Центрполиграф, 2010. – 367 с.
2. Махун С. Сулейман I Пишний: «Лягідне ягнятко» із залізною рукою / С. Махун // Дзеркало тижня. – 2007. – 12 травня – 18 травня.
3. Роксолана в Європейській літературі, історії та культурі / віда. Галина В. Єрмоленко. – Нью-Йорк: Видання Книги 2010. – 318 с.
4. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа: [перевод с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова] / Кэролайн Финкель. – Москва: АСТ, 2010. – 829 с.
5. Широкоград, А. Б. Взлет и падение Османской империи / А. Б. Широкоград. – М.: Вече, 2012. – 400 с.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Скрипник О.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ

УДК 008:316

*Нариман Байжанов
(Астана, Казахстан)*

ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ БИРМИНГЕМСКОЙ ШКОЛЫ

В данной статье рассматриваются история и характеристика Бирмингемской школы культурных исследований. Автор приводит обзор ключевых направлений работы Бирмингемской школы, её теоретической базы и трудов видных представителей.

Ключевые слова: культура, дискурс-анализ, культурные исследования, социология культуры, коммуникация.

In this article the history and characteristics of the Birmingham School of Cultural Studies are examined. The author gives an overview of the key areas of work of the Birmingham School, its theoretical base and the writings of prominent representatives.

Keywords: culture, discourse analysis, cultural studies, sociology of culture, communication.

Бирмингемская школа культурных исследований была основана в 1964 году в виде Центра современных культурных исследований в Университете Бирмингема. Его представители с этого времени и вплоть до закрытия центра в 2002 году смогли внести значительный вклад в социальные науки, продвигая такое методологическое направление в изучении культуры, как «культурные исследования» – Cultural Studies.

Первым директором центра стал Ричард Хогарт (1918 – 2014 гг.), затем на этом посту его сменили преемники – Рэймонд Уильямс (1921 – 1988 гг.) и Стюарт Холл (1932 – 2014 гг.). Основными представителями этого направления являются также Джон Хартли, Джон Фиск, Анджелла Макробби, Морин Макнейл, Майкл Грин, Энн Грэй и другие.

В широком смысле Бирмингемскую школу часто называют британской школой дискурс-анализа. Дискурс-анализ, представляя собой совокупность социологической и лингвистической методологии, обладает широкой сферой применения. Он может исследовать конкретные, повседневные коммуникативные ситуации, как поход в магазин или способы обсуждения начальства на работе. Также можно исследовать и более «абстрактные» дискурсы, например, структуры консервативного или либерального дискурса. Исследователи этой школы использовали дискурс-анализ для изучения культуры в Великобритании.

Первыми публикациями, с которыми связывают появление школы, – работы Ричарда Хогарта «Выгоды образованности» (1957) и Рэймонда Уильямса «Культура и общество. 1780-1950» (1958). Уильямс, в частности, отмечал, что исследователи продолжают смотреть на культуру по-старому, принижая виды деятельности, за исключением интеллектуальных [1, с. 328].

Стюарт Холл выражал мнение, что эти две книги сыграли очень важную роль в осмыслении английского общества, его социальных и культурных феноменов, которые дали о себе знать в первое десятилетие после Второй Мировой войны [2, с. 1].

Англичане на тот момент рассматривали своё общество как находящееся в переходном состоянии, но нужно было ещё выяснить: перехода от чего к чему, к какому типу общественной формации – от индустриальной цивилизации к постиндустриальной? А также совпадают ли «стадии экономического роста» с расцветом в сфере культуры?

Ответы на эти вопросы в том числе и искал центр современных культурных исследований. Теоретической базой для его исследований стали научные подходы из культурной антропологии, исследований средств массовой информации, а также вопросов,

связанных с афроамериканским населением и женским движением. А в центре внимания оказались проблемы социальной – национальной, расовой, этнической и культурной – идентичности в индустриальном обществе.

Первым директором центра стал Ричард Хогарт, затем на этом посту его сменили преемники – Рэймонд Уильямс и Стюарт Холл. Основными представителями этого направления являются также Джон Хартли, Джон Фиск, Анджелла Макробби, Морин Макнейл, Майкл Грин, Энн Грэй и другие.

Методология «культурных исследований» основана на представлении о том, что современный мир – это полная множественность, которая может быть классовой, расовой, этнической, культурной. Это направление исследований вовлекло в свою орбиту множество ранее не изучавшихся, считавшихся маргинальными, объектов и феноменов. В их число, например, вошли телевизионные новости, этнические меньшинства, популярная музыка, разные типы сексуального поведения и идентичности, комиксы о Супермене, реклама, утопия Диснейленда, «феномен Барби» и так далее.

Создавалась Бирмингемская школа на фоне фундаментальных изменений и сдвигов в западном обществе. Сюда можно отнести происходившие тогда индустриализацию, модернизацию, урбанизацию, падение империй и приход на их место форм неокOLONиализма, развитие массовых коммуникаций, глобализацию и появление так называемой массовой культуры, движений против дискриминации идентичности.

В начале формирования Бирмингемской школы чувствовалось влияние марксизма, но в переработанном варианте. Например, «идеологию» исследователи толковали, как в концепции «культурной гегемонии (первенства)» итальянского философа Антонио Грамши. На первом этапе развития в центре современных культурных исследований главной задачей видели в инициировании исследований современной культуры – обыденной – с учётом разных социальных, политических и экономических контекстов. Уже потом Cultural Studies стали превращаться в некоторого рода «культурную антропологию» современных постиндустриальных обществ.

Особый вклад Уильямса в методологию школы заключался в тезисах о том, что традиционные определения культуры воплощают аристократическое понимание культуры, по которому она ассоциируется с философией, искусством, литературой, наукой. Это те сферы, где лидирующую роль играли представители господствующего класса. В таких рамках культура низших слоёв в понятие культуры не входит. Дело в том, что она мало участвует в выше названных видах деятельности. В разное время социальные группы маргинальных слоёв не были представлены соответствующим образом в традиции «высокой культуры».

Уильямс утверждал, что культура должна быть изучена как целостный «способ жизни», как реальный мир, в котором живут обычные люди. Более того, речь должна идти о многообразных способах жизни, а не об одном типическом или едином. «Обычность» или «обыденность» культуры означает, что мы все участвуем в её создании и приучаемся жить в ней посредством целого ряда повседневных практик, формирующих наш образ мыслей, – получаем образование, играем, учим родной язык, приобретаем навыки к труду в кругу семьи, приобретаем опыт межличностных отношений [3, с. 1].

Именно в этих обычных видах деятельности мы научаемся культуре. Во введении к книге «Культура и общество» Уильямс высказал мысль, что культура выступает в роли своеобразного «клея», связывающего между собой различные элементы повседневной жизни.

Одной из основных работ в Cultural Studies считают статью Стюарта Холла – «Кодирование/декодирование». Задачей дискурса является закрытие значения, сведения смыслового многообразия к некоей определённости. В теории Холла это и есть кодирование [4, с. 11].

Однако он концентрируется на идеологической компоненте, поэтому кодированием оказывается не просто закрытие значения, но закрытие значения в соответствии с господствующей идеологией. Благодаря этому процессу идеологический код становится очевидным и попадает в сферу здравого смысла, после чего формируется «гегемонистский культурный порядок» [5, с. 4].

Такая гегемония делает легитимным существующее положение вещей как естественное, неизбежное и само собой разумеющееся. Однако структурированный и неэквивалентный по отношению к разным группам населения культурный порядок не является всеобъемлющим.

Основное внимание в теории Холла уделяется и декодированию. То, каким образом было закодировано сообщение, очень сильно отличается от того, как оно декодируется. Если же акт кодирования и декодирования не отличаются друг от друга, это означает, что аудитория целиком использует гегемонистские коды, а, следовательно, полностью принимает идеологию сообщения.

В этой ситуации сообщение доходит без искажений и реципиент может испытать удовольствие от узнавания, когда он узнает себя в навязываемом дискурсе. Такая ситуация является крайне редкой. Обычно культурные исследователи наблюдают одновременно согласие с доминирующим гегемонистским порядком и несогласие с локальным положением дел. Субъекты могут не соглашаться с тем, что им предписывается, но быть согласными с общей буржуазной идеологией.

Для культурных исследователей очень важным актом является семантическая герилья, когда декодирование происходит радикальным образом. В такой ситуации реципиент занимает радикально противоположную доминирующему дискурсу позицию. Главная задача культурных исследований состоит в том, чтобы научить аудиторию проводить семантическую герилью.

Американские исследователи Джеффри Александер и Филипп Смит, выступившие с позиций культурсоциологии, а не социологии культуры, отмечали, что «в своих лучших проявлениях эта социология демонстрирует блестящие объяснительные возможности» [6, с. 7].

Также исследователи отмечают, что в начале классического труда «Усмирение кризиса», посвящённого панике, вызванной массовыми хулиганствами в Британии в 1970-х, Стюарту Холлу и другим удалось декодировать дискурс городского упадка и расизма, который поддерживал авторитарное применение суровых мер.

По мнению Александра и Смита, после воссоздания детальной картины нравственного смятения в обществе, вызванного массовым хулиганством, и его символического резонанса, авторы придерживаются последовательных настойчивых утверждений о том, что нравственное смятение связано с экономической логикой капитализма, что оно оправдывает применение политики, скрывающей латентные революционные настроения.

И, тем не менее, реальные механизмы того, как зарождающийся кризис капитализма проявляется в конкретных решениях судей, парламентариев, издателей газет и полицейских, так и не были раскрыты. В результате появилась теория, напоминающая теорию Парсонса в склонности привлекать абстрактные воздействия и процессы в качестве адекватного объяснения эмпирических социальных действий, и все это несмотря на то, что она обладала критическим потенциалом и по герменевтическим возможностям превосходила классический функционализм.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Williams R. Culture and Society. 1780 – 1950. NY: Anchor Books, 1960.
2. Hall S. Cultural Studies: Two Paradigms // Media, Culture and Society. – 1980.
3. Williams R. Resources of Hope: Culture, Democracy, Socialism, London: Verso. – 1989.
4. Hall S. Encoding/Decoding // Media and Cultural Studies. Key Works. London: Blackwell Publishers. – 2001.

5. Дьякова Е.Г. Теория дискурса в британской школе культурных исследований // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия «Дискурсология») – Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс-Пи». – 2006.

6. Джеффри Александер, Филипп Смит. Сильная программа в культурсоциологии // Социологическое обозрение – Москва. – 2010. т. 9. №2 с. 11–30.

Научный руководитель: кандидат философских наук Медеуова К.А.

УДК 008:316.33/.35

*Асхат Баягизов
(Астана, Казахстан)*

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается развитие выставочных пространств на интернет ресурсах. Проводится ретроспективный обзор развития виртуальных музейных комплексов и проектных идей.

Ключевые слова: виртуальный музей, интернет, «веб-сайт», культурный ресурс, музеи Казахстана.

The article deals with the development of exhibition spaces on Internet resources. A retrospective review of the development of virtual museum complexes and project ideas is being conducted.

Keywords: virtual museum, internet, "website", cultural resource, museums of Kazakhstan.

Оцифровка музеев – это задача, которая объединила усилия, бюджеты и исследования многих музеев, культурных ассоциаций и правительств во всем мире. В течение последних нескольких лет были осуществлены проекты, связанные с технологиями информационного общества, которые касаются сохранения культурного наследия, реставрационных и учебных ресурсов. В создании виртуальности и развитии культурного туризма целью является не просто воспроизведение существующих объектов, но и оказание большого влияния на развитие науки, образования и культуры, воспитание патриотизма и любви к родной земле, развитие человеческих и эстетических качеств людей.

Создание виртуального отражения музея в интернет, подразумевает не только помещение рекламного буклета или альбома, но и баз данных с системой поиска, возможностью формировать различного рода выборки и т.п. Этот информационный ресурс при грамотном подходе к нему может быть чрезвычайно эффективным для развития деятельности музея, поскольку способствует появлению новых, самых разнообразных партнеров и созданию совместных проектов [1, с. 67].

Виртуальный музей – это коллекция цифровых изображений, звуковых файлов, текстовых документов и других данных, имеющих исторический, научный или культурный интерес, доступ к которым осуществляется через электронные носители. Виртуальный музей не вмещает фактические объекты и поэтому не обладает постоянством и уникальными качествами музея в институциональном определении термина. Фактически, большинство виртуальных музеев спонсируются институциональными музеями и напрямую зависят от их существующих коллекций. Виртуальные музеи этого типа могут быть мощным инструментом для сравнительного изучения и исследования конкретного предмета, материала или местности.

Многие виртуальные музеи уходят своими корнями в «веб-сайты» или «домашние страницы», которые хранятся в Интернете в музеях, чтобы распространять информацию о себе. Домашние страницы музеев обычно содержат административную информацию, такую как часы работы, политика и услуги. Некоторые из них включают план этажа музея, как, например, веб-сайт Британского музея. Виртуальные музеи в этом ограниченном значении присоединяются к выставке, путеводителю, фотографии и видеозаписи в качестве средства для продвижения и интерпретации музея и его коллекции.

Обширные сайты, предлагающие «виртуальные выставки», то есть онлайн-туры по некоторым ключевым экспонатам, поддерживаются некоторыми учреждениями, такими как Музей науки в Лондоне и Калифорнийский музей палеонтологии в Беркли. Другие музеи или административные органы предоставляют доступ к базам данных по коллекциям, например, базе данных Joconde, поддерживаемой Министерством культуры Франции, из которой можно получить информацию о важных произведениях искусства, которые проводятся более чем 60 французскими музеями.

Некоторые учреждения собирают представления о широко распространенных объектах, которые могут или не могут быть найдены в музеях. Одним из первых в этой области является ArtServe, коллекция тысяч изображений, в частности классического искусства и архитектуры, предоставленная Австралийским национальным университетом для преподавателей и студентов истории искусств. Заметим, что этот ресурс очень важен в образовательном пространстве. Виртуальные музеи в этом смысле предлагают студенту много преимуществ и, не в последнюю очередь, в выборе материала для детального изучения, хотя окончательный сбор для, например, научного исследования, может потребовать оригинального материала.

Ресурсы музейной проектной деятельности отличаются тем, что их нельзя ни сформировать, ни использовать в одиночку. Взаимное доверие возникает только в процессе культурной коммуникации. Но современные ресурсы эффективно работают только в открытых системах, поэтому создание открытой системы виртуальных коммуникаций и есть задача сферы культуры [2, с. 72].

Виртуальные музеи в общепотребительном смысле этого слова состоят из коллекций, которые в полной мере используют легкий доступ, свободную структуру, возможности гиперссылки, интерактивность и мультимедийные возможности всемирной паутины. Известно, что некоторые ранние электронные коллекции были использованы для продвижения Mosaic, первого графического веб-браузера, когда он был представлен в 1993 году. Одним из первых был EXPO, который появился в 1993 году с онлайн справочником по артефактам из библиотеки Ватикана, которые были показаны в Библиотеке Конгресса США в Вашингтоне. DC EXPO с тех пор поддерживается на серверах за пределами сети Библиотеки Конгресса и расширен в несколько «павильонов», включая археологические, архитектурные, исторические и палеонтологические экспонаты, которые были пожертвованы несколькими организациями. Коллекция WebMuseum – выставка работ западных художников со средневековых времен и по настоящее время, которая была начата в 1994 году компьютерным ученым в Политехнической школе в Париже. WebMuseum вырос, здесь появилась возможность включить репродукции картин, фонового текста и музыкальных отборов, представленных большим количеством участников.

Каталог виртуальных музеев и домашних страниц в Интернете можно найти в виртуальной библиотеке World Wide Web: музеи, служба международного совета музеев (ICOM), в которой представлены списки музеев по странам, а также по другим категориям. Всемирные музейные объекты также можно найти в обзоре ресурсов в Интернете, в котором содержится поиск по ключевым словам, списки различных видов, руководство по музеям и культурным ресурсам [3, с. 1].

В отличие от западных стран, в Казахстане развитие виртуальных музеев находится на начальном этапе. Однако в стране делается многое, чтобы культурное наследие казахского

народа, народа Казахстана в целом, стало неотъемлемой частью мирового культурного пространства. В рамках программы «Рухани жаңғыру» группа молодых менеджеров создала проект «Жетысу 360». Он представляет собой 3D-тур, который перенесет в виртуальный мир музейных экспонатов. С помощью новых технологий любой желающий может ознакомиться с уникальными местами Алматинского региона. Пока в передовую разработку проекта вошли лишь два музея, оба находятся в Талдыкоргане. Это историко-краеведческий музей имени Мухамеджана Тынышпаева и литературный музей имени Ильяса Жансугурова. Видеоролики сайта музея имеют и голосовое сопровождение на казахском языке. Программа будет постоянно обновляться. По словам одного из авторов проекта, он будет сопровождаться аудиогидом сразу на трёх языках: английском, казахском и русском, а в визуальную картинку попадут даже оцифрованные фотографии. Существует также возможность пополнять виртуальные музеи, если реальные будут пополняться новыми экспонатами [4, с. 1].

Ярким образцом сохранения и представления историко-культурного наследия в виртуальном виде является Национальный музей Казахстана, который работает в Астане. Это учреждение создали по поручению Первого Президента страны – Лидера нации Нурсултана Назарбаева в рамках государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»).

Многие из ценностей, которые исследователи выявили в рамках этой госпрограммы, и составили один из крупнейших в республике фондов – фонд Национального музея. В экспозициях музея используется современное оборудование, в том числе: уникальный изогнутый экран, работающий одновременно на два зала, медиа-пол и медиа-экраны, динамичный макет нового центра столицы Казахстана – Астаны, голограммы, мультимедиа-гид, который предоставляет посетителям информацию на трех языках – казахском, русском и английском. Все это оборудование используется для виртуализации экспозиций.

Развитие виртуальных казахстанских музеев – это объективная необходимость в условиях глобализации. Они, безусловно, будут способствовать узнаваемости страны в мире, развитию как внутреннего, так и международного культурного туризма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Музей будущего: информационный менеджмент // Информационные проекты в области культуры и компьютерные технологии / сост. А.В.Лебедев, А.Б. Лагутин. – М., 2001. – 217 с.
2. Музейная коммуникация: модели, технологии, практики // Музей в системе коммуникаций территориального образования / Отв. ред. В.Ю. Дукельский. – М., 2010. – 199 с.
3. Веб-галерея искусства: [Электронный ресурс]. URL: <https://www.wga.hu>. (Дата обращения: 18.03.2018).
4. Instagram: [Электронный ресурс], 2017. URL: <https://abphy.com/tag/виртуальныймузей>. (Дата обращения: 17.03.2018).

Научный руководитель: кандидат философских наук, доцент Толгамбаева Д.Т.

УДК 13.11.47

Арайлым Әбдібек
(Астана, Қазақстан)

ДӘСТҮРЛІ ЖАПОН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СИНТОИЗМНІҢ РӨЛІ

Дәстүрлі жапон мәдениетін зерттеу және оның ішінде синтоизмнің алатын орнын айқындау. Көркем – эстетикалық дәстүр мәдениетіндегі негізгі Әдемілік және Шындық категорияларын қарастыру. Басқа континенталды ғылымдардың (буддизм, даосизм, конфуцийшілдік) синтоизммен ықпалын салыстырмалы талдау.

Кілт сөздер: синто, синтоизм, көркем-эстетика, дәстүрлі мәдениет, моно-но аварэ, макото, югэн, ваби, саби, саякэса, кадзари, буддизм, даосизм, конфуцийшілдік

To study the traditional Japanese culture, including the role of Shinto. Identify the categories of Beauty and Truth in aesthetic traditional culture. Make a comparative analysis of the influence of Shinto with foreign continent teachings (Buddhism, Taoism, Confucianism).

Key words: shinto, aesthetic, traditional culture, mono-no avare. Makoto. Ugen, vabi, sabi, sayakesa, kadzari, Buddhism, Taoism, Confucianism.

Жапон мәдениетінің қалыптасуы оның қазіргі күнге дейін әртүрлі дүниетаным жүйелерін игеруінде: ежелден қалыптасып, уақыт ағымымен өзгерген және табиғи қоғам қажеттілігінен туындаған әлемдік өркениеттің даму деңгейімен болатын жапон мәдениетінен тыс кірме жүйелер болып табылады.

Жапон халқының дүниетанымы алғашқы жапон мемлекетінің құрылғанынан ХІХ ғасырдың соңына дейін жапон ұлттық ойы- синто мен континенталдығылымдар- буддизм, конфуцийшілдік, даосизм, христиандық арасындағы диалогтік қарым қатынас негізінде құрылды. Мұндай диалогтағы синтоизмнің рөлі оның идея, принцип, құндылық, тарихи өзгеріс және бірегейсіздік деңгейіндегі жүйесіздігінен дұрыс бағаланбайды. Синтоның құрылымдық формасы қызметі деңгейіндегі өзгерістеріне қарамастан, оның болмысы, адамның қоршаған әлеммен қарым-қатынас құруының алғашқы принциптері - тірі білімді мәдениеттің барлық типіне спецификалық жапондық өзгешелік көрсетіп осы күнге дейін жеткізуініңсалыстырмалы тұрақты және сақтаушысы болған.

Архаикалық дүниетаным мен синтоистік ұйымдасқан ойлау жүйесі әсерінің іздері қытай идеяларын, оның ішінде буддизмді қабылдауына анализ жасағанда көрінеді. Осы деңгейдің өзінде синто жапон ұлтының біріктіруші рухани феномені, мәдени дәстүрінің константы, әртүрлі діни дәстүрлердің элементтерін бірыңғай этномәдени тұтастыққа өзі синтездей алған. Синтоистік контекст жаңа ойларды функциялаудың маңызды факторына айналды, алғашқы қабылдану мағынасына қарама-қарсы қойып, тек қана интерпретациялаушы және мәдени механизмді үйретуші ғана емес, сонымен қатар жапон дәстүрінің ұлттық архетипі негізі рөлін ойнады. Оған қоса, синто басқа үлгілермен қарым-қатынас процесінде өзінің жаңа мағынасын, формасын өзге мәдениет құрылымдарына қарым-қатынасын тауып, құра алатын мәдениет диалогінің қатысушысы болып табылады.

Синтоның жапон мәдениеті бастауларынан шығатыны жапондықтардың синтоға сену, сенбеу таңдау мәселесінен арылтты. Басқа жағынан, оның архаикалық характері өзіндік көрсетілімді, қозғалысты, дамуды ашып берудің қажеттілігін айқындады. Осы тұста синтоизм жапон дәстүрінің ядросы ретінде кодталған қоғам мәдениетінің моделін тасыды. Бұл біртіндеп жетуге, ішкі жан дүниені қайнар көздері арқылы мағынасын түсінуге көмек беретін нақтырақ формадағы жаңа идеяларға қатынас жасауға мүмкіндік берді. Олардың байланысы ескі, мағынасы тозған элементтерден бас тарту жолы арқылы емес, қайта жаңғыру және «құдайлар дәуірінен» келе жатқан классикалық идеяларға жаңа мағына беру арқылы болды. Осы орайда дәл синто буддистік ғылымдармен ара- қатынас кезінде жапон

мәдениетінің маңызды белгілері ассимиляцияға мүмкіндік және сыртқы ашықтықты ерекшелеп жапон дәстүрін функциялаудың ерекше тәсілін қалыптастырды. Осылай дәстүрлі синто, онымен қоса дәстүрлі жапон мәдениеті бүкіл тарихында салыстырмалы өзгермес негізінде максималды түрде жаңа идеяларды шығару динамикалық характерін ұстанды. Жапонияның өзгешелігі өзіндік ерекшелікті сақтай отырып, әлемдік алдыңғы қатарлы өркениеттермен тең екі жақты баланс ұстай отырып дәстүр мен инновацияның ортақ нүктесін таба алуында.

Біз бұл синтоның және дәстүрлі жапон мәдениетінің ерекшелігін дәстүрлі көркем форманың құрылуынан кірме ғылымдардың рухани дәстүрі аспектілері қарым-қатынасына дейін синтоистік әсердің рөлін бақылау арқылы көркемдік-эстетикалық саладан көрсетті. Синтоизмнің жапон мәдениетіне тамыр жаю деңгейіне анализ жасасақ Л.Н.Ермакова айтқандай, синтоизм және буддизм «таза ойдан» көрі өнерде қанат жая бастады, жапон мәдениеті шеңберінде дәл эстетикалық ой өзіне жаңа философиялық ойларды қабылдап, өңдеу және дүниені тану стилін қалыптастыру қызметін алды.

Зерттеу нәтижелері синтоның жапон мәдениетінде, оның ішінде көркем дәстүрде тамыр жаюы қазіргі шығыстануда қабылдаған түсініктерден де әлдеқайда жоғары екенін дәлелдеп отыр. Көптеген зерттеушілер синтоизмнің мәдени жасаушы рөлін мойындай отырса да, мәдениформ генезисіндегі буддистік ойларға басым мән беріп, көркем эстетиканың синтоистік негіздерінен алшақтай береді. Егер буддизм жапондықтардың дүниені қабылдауына айтарлықтай деңгейде ықпал етсе, синтоизм өз негізіне жапон этносының барлық маңызды принциптары мен құндылықтарын құрып, көркем-эстетикалық дәстүрдің дамуының негізгі өлшемдерін берді. Синтоистік рәсімдер аумағында көптеген музыкалық, спорттық, жапон өнерінің театралды формасы, әдеби шығармашылықтың сипаттамасы, жанры, архитектура туындыларының пайда болуы, көркемөнер және халық қолөнері пайда болды. Бірақ бұл көркемдік формаларға қарап синтоизмді тек формальді аспектімен шектеуге ғана болмайды, сонымен қатар синтоизм оларды өзіндік мағынаға толтырды. Дәстүрлі қоғамда жапондықтың менталитеті синтоизмнің мифологиялық компоненті ықпалымен құрылды. Синтоизм өзінің жүйесіздігіне және идеялық концепцияларының бұлдырлығына қарамастан, сұрыптау негізгі механизмі болған әлемді игеру тәсілдері, мәдениетке керек көркем эстетикалық идеяларды сақтау және трансляциялау сияқты жапон менталитетінің ерекше типін ұстай алды. Сонымен қатар, буддизм және даосизммен біргесинтоның мифологиялық компоненті туындының көркемдік негізінің идеялық және эмоционалды ассоциация құруда көңіл-күй, эмоция болып көрінетін ерекше байқалмайтын, бұлдырлық бөлік болып санада қалыптастыратын маңызды қайнар көз болды. Оған дәлел ретінде Жапонияның көркемдік дәстүрінің «көпдеңгейлі» аспектісіне байланысты зерттеу қорытындыларын айта аламыз. Оған қоса көркем туындылардың бар болуы әртүрлі қабылдауларды бірегейлендіретін синтоистік дүниетаным шекарасындағы ойлау жүйесінің құрылуының нәтижесі болды. «Табиғилық», «тазалық», «әдемілік», «жақсылық», «махаббат», "заттарға сый құрмет көрсету» сияқты синтоистік идеялар эстетикалық «категориялардың» болуын қамтамасыз етіп мәдениеттің жалпы көркемдік қабатына терең қалыптасты.

Моно-но аварэ, югэн, ваби, саби, окаси концепцияларын функциялау мысалында жапондық ежелгі және ортағасырлық- синто, буддизм, даосизм, конфуцийшілдік дүниетаным схемасының терең бірігуін байқаймыз. Жасанды түрде бұл үлкен жүйенің ішінен синтоның бөлігін бөліп көрсету кәдімгідей күрделі, синтоның шекарасында туындаған кейбір идеялардың континенталды ғылымдар арасынан теориялық негіздемесін тапқанын есептесек, ол тіпті мүмкін емес. Сонымен қатар осындай процедуралар жасау арқылы жапон мәдениетінің тұтастығына, гармониясына, даму логикасына қарсы шығамыз. Синтоны зерттеу қажеттілігі осы арадағы компоненттерін жасанды түрде алып шығу қарама қайшылығы жапон дәстүрін зерттеудегі маңызды қиындықтардың бірі.

Макото, би, киеси, саякэса, харэ, кадзари сияқты жапон өнеріндегі бірнеше идея-образдардың функциялану үлгісіне қарап келесі қорытындыға келуге болады:

1. Барлық қарастырылған категориялар жапон мәдениетінің натурфилософиялық бағытын, адамзаттың Әдемілік пен Шындықты іздеу жолындағы табиғат әлемімен байланысын, ортақ жанын табуға талпынуын көрсетеді. Буддизм мен дамыған синто идеялары әлемнің антропоцентрлік моделін жасауға жол бермеді. Л.Н.Анарина айтқандай, мәдениеттегі жіңішкеленген космоцентризмді игеру «жапон эстетизмі» құбылысының, яғни тура даналық адамзаттың болмыстың космостық заңдылықтарында жоғалып кету мағынасында шығуы деп келтірген.

2. Моно-но аварэ, макото, югэн, ваби, саби, саякэса, кадзар- нақты түсініктер, теорияланбаған және абстрактілі категорияларға көтерілмеген. Зат және оның мағынасы концептуалды бөлінбегені- ойлаудың нақтылығын нәтижесі ретінде- нақтылық, ситуациялық идеяларды қабылдау субъектілігі, түсінік- бұл табиғат қатарына синтоистік елеулі қарым-қатынас.

3. Бұл түсініктердің ешқайсысы діни, эстетикалық, философиялық немесе өнер білім саласына кірмейді. Жалпы олар дәстүрлі жапон санасының көпқабаттығы және ыдаралынбауына жолығып әлемді идея- үлгілер арқылы құру тәсілін көрсетеді.

4. Ортағасырлық жапон қоғамының рухани-діни санасы дәстүрлі сенім жүйесі- синтоны және әртүрлі континенттердегі ғылымдардан кірме идеяларды қосқан көпқабатты білім. Синто жапон дәстүрінің ядросы ретінде өзімен кодталған қоғам мәдениетінің белгілі бір моделін тасыды. Бұл оны ішкі жан дүниенен мағынасын табуға немесе өз дәстүрінді түсінуге көмек беретін жаңа идеяларды игеруге мүмкіндік берді. Олардың қарым- қатынасы ескі, тозығы жеткен элементтерді теріске шығару жолымен емес, «құдайлар дәуірінен» келе жатқан классикалық идеяларды қайта жаңғырту мен жаңа мағына беру жолымен болды.

5. Орта ғасырда жапондықтар адамның жасанды қабілеті болып табылатын интеллектке сүйенбей, интуиция және бес сезімді ұшқырлайтын ым және сендіру мәдениетін жасады. Сол себепті де әр категорияға мағына беріп түсіндіру қиынырақ. Бұл жағдайда тек олар пайдаланылған ситуацияны, атмосфераны және шамалы болса да астарын белгілеп қана қоюға болады.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Синтоистский образ мира и вопросы поэтики классической японской литературы // Восточная поэтика. Специфика художественного образа / Л.М.Ермакова. – Москва, 1983. – 173 б.

2. Предисловие//Вещь в японской культуре / Н.Г.Анарина, Е.М.Дьяконова. – Москва, 2003. – 4 б.

3. Три статьи о японском менталитете / Н.Г.Анарина. – Москва, 1993. – 41 б.

Научный руководитель: доктор философских наук, профессор Абдильдин Ж.М.

МӘДЕНИ ГЕОГРАФИЯҒА КІРІСПЕ (УВАРОВ М.С. БОЙЫНША)

Мақала батыс елдерінде гуманитарлық салада ерекше орын алып дамыған мәдени география пәніне арналған. Батыстық, ресейлік дереккөздердегі мәдени география жөнінде жазған зерттеулерді жан-жақты ашуға тырысқан Санкт-Петербург университетінің профессоры М.С.Уваров еңбектеріне негізделіп қарастырылған. Қазіргі заманауи мәдениеттанулық білім ретінде бұл пән еліміздің рухани жаңғыру кезеңінде отандық ғылымға мардымды үлесін қоса алатын жаңа көзқарастық сала ретінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: мәдени география, антропогеография, этногеография, тіл географиясы, діндер географиясы, өнер географиясы, мәдени инфрақұрылым географиясы.

The article is devoted to cultural geography, which occupies a special place in the humanitarian sphere in Western countries. It is the result of a study of the works of M.S.Uvarov, a professor at the St. Petersburg University, in which an analysis of Western and Russian sources of cultural geography was made. Cultural geography, as a part of modern cultural knowledge, is a new conceptual area that can make a significant contribution to the development of our country's science aimed at the spiritual revival of national values.

Key words: cultural geography, anthropogeography, ethnogeography, language geography, geography of religion, geography of art, geography of cultural infrastructure.

Бүгінде мәдениет пен мәдениет әлеуеті көптеген елдердің дамуының кілті. Оның бірі – мәдени география. Қазіргі кезде мәдени география – Қазақстандағы жаңа географиялық бағыт болып табылады. Оның пайда болуына мемлекет идеологиясының өзгеруі себеп болды. Мәдени география – мәдени географиялық кеңістікті қарастырып, кеңістіктегі география түрлілігін және оның ландшафттағы бейнесі мен географиямен байланысын зерттейді. Сонымен қатар мәдениеттегі географиялық кеңістікті көрсетеді. Шет елдерде мәдени география – әлеуметтік география салаларының (экономикалық география, әлеуметтік география және саяси география) бірін құрайды. Қазақстанда мәдени география толыққанды ғылыми пән ретінде қалыптаспағандықтан, бір-біріне жақын ғылыми бағыттардың жиынтығы ретінде ғана қарастырылады.

Мәдени географияның қалыптасуына антропогеография неміс мектебінің өкілдері (Ф.Ратцель және т.б.), сонымен қатар адам географиясы ретінде француз мектебі (П.Видадь де ла Блаш және т.б.) және неміс географы А.Гетнер үлестерін қосқан. XX ғ. 30 ж. басында мәдени географияның негізін қалаған - американдық ғалым Карл Отрвин Зауэр. Ол 1920 жылдары американдық ландшафт мектебінің негізін салған.

Сонымен қатар мәдени география саласының дамуына зор үлес қосқандар – Ричард Хартшорн мен Уильбур Зелинский болды.

Мәдени география антропогеографиядан ең маңызды екі дәстүрді мұра етіп қалдырды: қоршаған орта дәстүрі және мәдениетті кеңістіктік талдау дәстүрі.

Мәдени географияны зерттеу пәніне қарай: 1) этникалық география; 2) Тіл географиясы; 3) Діндер географиясы; 4) Өнер географиясы; 5) Бұқаралық мәдениет географиясы; 6) Мәдени инфрақұрылым географиясы деп бөлінеді.

20 ғ. 2-жартысында мәдени географияның зертеу объектісі ретінде халықтың сана-сезіміндегі үйреншікті немесе вернакулярлы (ағылш. vernacular -жергілікті) аудандары таңдалған. Ал 20 ғ. соңы мен 21 ғ. басында мәдени география зерттеулерінің саны күрт өсті. Оған себеп болған жаһандану жағдайындағы жергілікті мәдени дәстүрлер мен мәдени құндылықтарды жоғалту, этномәдени және әлеуметтік-мәдени аумақтық

қауымдастықтардың құрып кетуі, мәдениеттің біріздену процесі. Мемлекеттер мен аймақтардың әлеуметтік–экономикалық даму тұжырымдамаларын дәлелдеу үшін және аймақтық саясаттың нақты бағыттарын таңдау стратегиясын құру кезінде мәдени географияның зерттеу нәтижелері есепке алынады. Әр түрлі қоғамдарда қабылданған құндылықтар жүйесі, діл типтері, мінез-құлық ерекшеліктері, шаруашылық этика дәстүрлері, экономикалық және экологиялық мәдениеті, өңірлік ерекшелігі бар дәстүрлі әлеуметтік-мәдени институттары экономиканың дамуына әсер етеді. Мәдени объектілерді бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізу үшін мәдени география саласындағы мамандар халықаралық және ұлттық үкіметтік бағдарламаларға қатысады.

М.С.Уваровтың айтуы бойынша географиялық білімдердің физикалық және әлеуметтік білімдер сияқты өзінің тарихы бар. Бүгінде, географтар ландшафттың физикалық сипаттамаларына емес, адамның шығармашылық қызметіне байланысты жер кеңістіктерінің ерекшеліктерін бейнелеген. 1960-1970 жылдары позитивистік және марксисттік тәсілдері сынға ұшырағандықтан, географиялық және жалпы мәдени дискурстарын өзара байланыстырған алғашқы концептуалды зерттеулер жасалынды. Сыни география соған байланысты пайда болды. [1, 4 б.]

Мәдени география білімдерінде сыни география одан әрі “гуманисттік география” және “жаңа мәдени география” деген атауларға ие болды.

Қазіргі кезде өзекті мәселелердің бірі - поэтикалық география (геопэтика). Геопэтиканың жалпы гуманитарлық негіздерін антикалық мәдениеттен, көркем аспектілерімен қатар, теориялық ізденістерден табуға болады (Аристотельдік “Поэтика”). Орыс геопэтикалық ойлау негіздерін әйгілі орыс жазушылардың (А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Ф.И.Тютчев, Л.Н.Гумилев, А.А.Ахматова, А.Блок, И.Бродский) және прозашылардың (Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, М.А.Булгаков, А.Платонов, А.Грин) шығармашылығында және басқа өнер салаларында кездеседі. Семиотика-топологиялық бағыттағы жасалған зерттеулерде, қаланың геометриялық сызбалары мен көлік айрықтарын жасағанда, кеңістік сана “картографиялық” мәртебеге ие болады.

Батыс геопэтиканың негізін қалаған Кеннет Уайт. “Поэтиканың (әлемді қабылдаудың) - өзектілігі айқын және неғұрлым серпінді, өмір тудырғыш, өмірлік шығармашылықтық поэтика құру үшін, жұмыс істеу керек. Соңғы жылдары сонымен айналысудамын. Бұл менің, проза мен өлеңдердегі және эссе жинақтарындағы, өзімнің жеке жұмысым. Мысалы, бұл - географтар, биологтар, психологтар мен әлеуметтанушыларды біріктіретін пәнаралық қоғам. Жұмыстың жалпы мақсаты - әдемі және үйлесімді бейбітшілік өмір...” - дейді Кеннет Уайт ATLAS журналына берген интервьюсында. [1, 7 б.]

Батыс философиясы және ғылымы классификациялар мен бөлімдерге негізделеді. Сондықтан, олар ұзақ уақыт бойы жерден бөлініп жүрді. Енді затты түсінуде олар тұтастыққа көңілдерін бұрды. Джонатан Фрезер “La Route Bleue” кітабының шығуына байланысты берген интервьюсында былай дейді : “Мен, философиялық пікірталасты дәрежесі бойынша, болмыс пен саяхатқа енгізгім келеді. Хайдеггердің айтуы бойынша, немістер құбылыстарыды зерттеуде жан-жақты емес, бір бағытта адымдап жүру арқылы, жүру саяхатымен байланыстырды. Менің көңілімді аударатын басты мәселе – ол Жер: жер адаммен бірге қалай өмір сүреді және жерде адам қалай тіршілік ету керек. Бұл негізгі сұрақ. Сұрақтың жауабы уақыт сынына шыдамай және жауабының көбісі қабылетсіз болғандығы үшін емес, оның жауабы біз үшін аман қалу болып табылады” [2, 8 б.]

Мәдени және гуманитарлық география арасындағы қарым-қатынасқа қатысты осы мәселе бойынша Д.Н.Замятиннің ерекше көзқарасы бар. Оның ойынша гуманитарлы география – адамзат қызметінің , оның ішінде ойлау (менталді), жергілікті кеңістіктегі ойлау және интерпритациялаудың түрлі әдістерін зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт. Гуманитарлы география - мәдени ландшафт (этномәдени ландшафт), географиялық бейне, аймақтық (кеңістіктік) сәйкестік, кеңістіктік немесе жергілікті миф (аймақтық мифология) деген негізгі ұғымдарды пайдаланады. “Гуманитарлы география” ұғымы “мәдени

география”, “адам географиясы”, “әлеуметтік-мәдени (әлеуметтік) география”, “қоғамдық география”, “гуманистік география” ұғымдарымен қиылысады және тығыз байланысты. Ал 20 ғ. “мәдени география” “гуманитарлы географияның” синонимі ретінде жиі қабылданады. Мәдени географияға қарағанда, гуманитарлы география: 1) жер кеңістігін интерпритациялауға байланысты саяси, әлеуметтік және экономикалық география зерттеулеріне түрлі аспектілерді қоса алады; 2) географиялық кешенінің негізгі бөлігіне толығымен енгізілмегендіктен пәнаралық ғылыми сала болып табылады; 3) менталді конструкциялардың даму және қалыптасу процесстеріне қарай бастапқы кеңістіктік қабылдау мен ойлау кешендерін мінездеп, сипаттау арқылы ғылыми-зерттеу қызметінің орталығын ауыстырады. [3, 26-27 б.]

Соңғы жылдары сокралді географияны зерттеулердің маңызы артуда. Сакралді география біртіндеп, зерттеудің ерекше бөліміне айналып бара жатқандықтан, оны мәдени географияның бір саласы деуге болады. Бұл бағытта жазылған жазбалар мазмұны бойынша мәдени және көркем шығармашылық, дін және дін философиясы, тарихи зерттеулер аумағын жинақтайды.

Мәдениет пен мәдени географияның қиылысу барысында пайда болған мәдени географиялық білім - мәдениеттанулық білімдер саласы болып саналады.

Д.Н.Замятиннің зерттеуі бойынша, қазіргі заманғы мәдениеттанулық білім тұрғысынан, мәдениеттанулық перспективада қарастырылған білімнің өзгеше деңгейлерін (салаларын, қабаттарын) құрайтын мәдени географияның төрт түрін анықтауға болады: Макродеңгей: [Жана] мәдени география ([new] cultural geography); Микродеңгей: Гуманитарлы география (human geography); Метадеңгей: Поэтикалық география (геопэтика-geopoetics); Сакралді (тылсымдық) деңгей: Сакралді (тылсымдық) география (sacral geography).

Бүгінгі күнде, мәдениеттану тұрғысынан, мәдени география мәдениет идеясымен байланысты әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің кең ауқымын қамтиды. Жердің әртүрлі аймақтарындағы мәдениет кеңістіктіктегідегі көптүрлілігі мен қатар олардың белгілі бір аймақтарда шектелу мәселесін зерттеу объектісі арқылы мәдени география пәнаралық бағыт ретінде өзіндік болмысқа ие. Кең мағынада айтқанда, мәдениеттің даму хронотоптарындағы түрлі символдық кеңістіктердің өзара әсері туралы сөз айтылады. Бүгінде мәдениет зерттеулері дәстүрлі “хронотоп” тұжырымдамасын “аударып” тұрақты идеяларын өрбітетін топохронды зерттеулерге жүгінуді қажет етеді. Өйткені, мәдени объектілер кеңістікте және аймақтарда шектеулі дамиды. Осыған байланысты, жалпыгуманитарлы ғылымдарында мәдени географияның теориялық негіздері универсалдылыққа ие болады. Сондықтан, бұл әдіснамалық мәселелерді мұқият зерделеуді талап етеді. Батыс декрекокөздерді талдау кезінде, олардың мәдени-география саласы ғылым ретінде, шамамен 30-40 жыл бұрын қалыптаса бастады. Егер Батыс гуманитарлық ғылымдарда басып шығарылатын басылым саны мен сапасы басқа ғылым саларының деңгейімен бірдей болса, Ресейлік ғалымдар мәдени-география білімдерінің шекараларын анықтап, күзіреттілігін және басқа гуманитарлық ғылымдар салаларымен өзара әрекеттесу жолдарын енді ғана қалыптастырып келсе, біз бұл саланы енді ғана зерттеп жатырмыз. Бұл тұрғыда отанымыздағы мәдени-географияның келешегі алдыда. Мәдени география, жеке-жеке мәдениеттанушылар, философтар мен мәдени-география мамандарының өзара тығыз байланысып қана қоймай, философиялық және мәдени ұғынып, тығыз байланыста болып мәселелерді зерттеуге бірігіп қатысу қажеттіліктері бар. Қазіргі кезде мәдениеттанушылар мен философтар мәдениет саласындағы ерекше географиялық дискурс бар екендігін көп біле бермейді және іс жүзінде бұл мәселелермен айналыспағандықтан өздерінің зерттеулерінде бұл туралы жазбайды. Өз кезегінде, мәдени-географиялық қоғамдастық мәдениеттану саласында болып жатқан жағдайға қызығушылық танытпайды. Бұл жағдай уақытша және жақын арада қалыпты ғылыми байланыстар орнатылады деген үміттеміз.

ҚОЛДАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Уваров М.С. Культурная география в культурологической перспективе (аналитический обзор) [Электрон. ресурс]. – 2011. – URL: [https://www.culturalresearch.ru/files/open_issues/04_2011/IJCR_04\(5\)_2011_Uvarov.pdf](https://www.culturalresearch.ru/files/open_issues/04_2011/IJCR_04(5)_2011_Uvarov.pdf) (дата обращения: 13.03.2018)
2. Гринева Г., Голованов В., Замятин Д., Березин В., Балдин А., Рахматуллин Р., Замятина М., Балдин П. Геопэтика и географика [Электрон.ресурс]. – 2002. – URL: <http://magazines.russ.ru/october/2002/4/publ.html>
3. Замятин Д.Н. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук // Социологическое обозрение. Т. 9. №3. 2010. 26-27 б.

УДК 13.11.44

Аякөз Серік
(Астана, Казахстан)

ҚАЗАҚ КИНОСЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Қазақ киносындағы салт-дәстүрдің көрініс табуын зерттеу және маңыздылығын дәріптеу.КСРО кезеңіндегі киномен жаңа толқын қазақ киносына салыстырмалы түрде анализ жасау.

Кілт сөздер: кино, салт-дәстүр, тарих, ұлттық мінез, ырым.

Find the influence of national tradition to Kazakh filmography and spread it's importance. Summarize the national, social background of the films, movies made during USSR, first years of the Kazakhstan and films made today.

Key words: cinema, traditional, history, national behavior, the sign.

Қазіргі философиялық-мәдениеттанулық әдебиетте «үйге қайта оралу» деген ұғым кең тараған. Осы аксиологиялық концепт қазіргі бұқаралық мәдениеттің қайтарымысыз соққысына түскен дәстүрлі құндылықтар үшін өте өзекті мәселеге айналууда. Бұл концептінің мәні өзінің мәдени алғашқы бастауларына, яғни дәстүрлі, рухани және мәдени сәйкестілікке қайта оралу дегенге саяды. Осы үрдістің бастауы қазіргі мәдениетімізде орын ала бастаған сияқты [1].

Ұлттық құндылығымызды құлдыратпай, ұрпақ тәрбиелеуде көркем шығармамен қатар көгілдір экранымыздан берілетін түрлі фильмдеріміздің де алар орны айрықша. Олардың ішінде қазақы қазынамызды көрсетіп, дәстүрімізді тәріптейтін төл туындыларымыздың қосар үлесі қомақты. Жылдар жылжып, айлар ауысқан сайын салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыздың бірі ескіріп, бірі жаңарып жатыр. Көнелердің көшіндей сарынын бұзбай сақталаған салт-дәстүрлерімізді фильм арқылы танып, жастайымыздан жадымызға жаттап өстік. Солардың қатарында «Қыз Жібек» фильмі де бар.Осыған орай бір қызық мәлімет ұсынғымыз келіп отыр. Massaget.kz сайтында ең үздік қазақ фильмдерінің тізімі ұсынылған. Ол тізімге белгілі қазақстандық кинотанушы Олег Борецкийдің ең үздік деп таныған қазақтың 30 фильмі кірген. Олар:

1. «Біздің сүйікті дәрігер», Ш. Айманов, 1957 ж.
2. «Алдар көсе», Ш. Айманов, 1964 ж.
3. «Қараш-қараш оқиғасы» (Выстрел на перевале), Б. Шамшиев, 1968 ж.
4. «Атаманның ақыры», Ш. Айманов, 1970 ж.
5. «Қыз-Жібек», С. Қожықов, 1971 ж.
6. «Көксерек», Т. Өкеев, 1973 ж.
7. «Транссібір экспрессі», Э. Оразбаев, 1977 ж.
8. «Сүйірік», А. Альпиев, 1984 ж.
9. «Өзгенікі, ақ пен шұбар», С.Соловьев, 1986 ж.
10. «Балкон», К. Салықов, 1988 ж.
11. «Ине», Р. Нұғманов, 1988 ж.
12. «Кек», Е. Шынарбаев, 1989 ж.
13. «Соңғы аялдама», С.Апрымов, 1989 ж.

14. «Сұлтан Бейбарыс», Б.Мансұров, 1989 ж.
15. «Қайрат», Д. Өмірбаев, 1991ж.
16. «Ажыратушы», А. Қарақұқлов, 1991ж.
17. «Жабайы Шығыс», Р. Нұғманов, 1993 ж.
18. «Жас аккордеонисттің өмірі», С. Нарымбетов, 1994 ж.
19. «Кардиограмма», Д. Өмірбаев, 1995 ж.
20. «Шанхай», А. Баранов, 1996 ж.
21. «Кім сүйкімдірек», А. Қарпықов, 1996 ж.
22. «Заманай», Б. Шәріп, 1997 ж.
23. «ГАЗ: орыс көліктері», Б. Килибаев, Т. Бекмамбетов, 2002 ж.
24. «Самал жел», С. Өтепбергенов, 2004 ж.
25. «Сталинге сыйлық», Р. Абдрашов, 2008 ж.
26. «Қош бол, Гүлсары», А. Әмірқұлов, 2008 ж.
27. «Бақсы», Г. Омарова, 2008 ж.
28. «Бәйшешек», С. Дворцов, 2008 ж.
29. «Келін», Е. Тұрсынов, 2009 ж.
30. «Адасқандар», А. Сатаев, 2009 ж. [2].

Тандаулы 30 фильм тізімімен киносүйер көрермендердің келісуі де, келіспеуі де мүмкін. Бірақ бұл тізімнен кино маманының қазақ кинематографиясындағы сапалы және өзіндік таңбасы бар фильмдердің қатарын 60-шы жылдардан бастайтынын байқауға болады.

«Қыз Жібек» фильмінде ұлттық кескін-келбет, ұлттық мінез, ұлттық байлық, салт-дәстүр, шешендік өнер, дауыс мәнері кеңінен келтірілген. Сондай-ақ, салт-дәстүрдің сабақталуы да айрықша орын алады. Салт-дәстүр болғанда да, еліміздің қолданылуынан шығып, ескіріп бара жатқан ғұрыптар қамтылып, көрермен назарына ұсынылады. Бұл енді режиссерлік шешімнің шеберлігі деп бағалауға болады. Мысалы үшін, жекпе-жек, найза сүйрету, оқты қақ бөлу, аза туының көтерілуі, мойынға белбеу салу, иесі өлген аттың тұлдануы, өте зарлы батыс махамына салынған жоқтаудың бір сарыны, сондай-ақ, отқа май құю, қабу, «Ханталапай» ойыны, бас киім тастау, жігіт беліне қыз белбеу байлау, (неке тазалығының белгісі), қыз пәктігінің белгісі ретінде ақ жайманы жыртас ретінде бөліп беруі, қыз қарау, беташар, айтыс, ұран шақыру, көш бар ұлттық сипатымен айшықтала көрсетілгені көзі қарақты көрерменге таныс дүние.

Бұл фильмде екі ырымға ерекше назар аударылған. Есте жоқ ескі заманнан «жатқа жаныңды берсең де, жағыңды берме, жағыңды берсең де оғыңды берме» деп ырымдаған екен. Шындығын да Төлегеннің өз оғы өзін мерт етті. Кеңестік кезеңде қазақ киносының ең жемісті шақтары деп алпысыншы, жетпісінші жылдарды айта аламыз. Сол жылдары түсірілген фильмдерден ұлттық құндылықтарымызды көбірек байқайтынымыз рас. Фильмде келтірілген маңызды салттардың бірі ол, қызын ұзату барысында ананың тапсыруы. Туынды да мәтін былай келтіріледі: «От Ана тәу-тәу өзіңе тапсырдым, Жер-Ана тәу-тәу өзіңе тапсырдым, ақ төсек тәу-тәу өзіңе тапсырдым, зер белбеу тәу-тәу өзіңе тапсырдым» дейді ана. Бұл Ғабит Мүсіреповтің сценарийімен түсірілген фильм. Дегенмен мұндай салт бүгінде көп жерде кездеспейді.

«Көшпенділер» фильміне тоқталатын болсақ. Еліміздің тарихындағы драмаға толы кезеңді суреттеген фильмге жоңғар басқыншылығына қарсы қазақ халқының XVIII ғасырдағы азаттық соғысы арқау болған. Көркем фильмнің басты кейіпкерлері тарихтағы белгілі адамдар дана Төле би, Абылай хан, Әбілқайыр хан, жоңғар билеушісі Қалдан Серен. Сонымен XVIII ғасыр, қазақ даласы. Көнеден жеткен сәуегейлікте елдің басын біріктіріп, бір тудың астына жинап, қабырғалы мемлекетке айналдыратын ұл туатындығы айтылады. Лентада ақ пен қараның тартысы, достықтың қиындықта сыналып, қызғаныштың қызыл отына қалай шарпылатындығы, махаббаттың тағдырға мойынұсынуы көрсетіледі. Тәуелсіздіктен кейінгі жаңа толқын қазақ киносы техникалық тұрғыдан кең ауқымда дамып, материалдық жағы алға қадам басқанымен, ұлттық бейнемізді беруде, рухани сипатымызды айқындауда, салт-дәстүрімізді сабақтастырып, ұрпаққа жеткізуде кемшін тұстары молынан

байқалады. Мысалы, фильм барысында біз ұмытып бара жатқан салт-дәстүрлерді жан-жақты режиссерлік шешіммен көрсетуге мүмкіндік бола тұра қолданбағаны көңілге өкініш ұялатады. Фильм басында жоңғар ханы Қалдан Серенге қалың тұлпардың ішінен қара салмас жүйрікті таңдап бергенде қазақтың «тұлпарды тағасынан, шапанды жағасынан» танитын атбегілік ата дәстүрі көрініс табады. Өздеріңіз көргендей көкпар, алтыбақан, жеті атаны жатқа білу сияқты осы күнге дейін маңызын жоймаған дәстүрлеріміз әлсін-әлсін бой көрсетеді. Осындай да ойға оралатын бір сұрақ Кеңес үкіметі кезінде тілге, дінге, дәстүрімізге тұсау салынған тұста түсірілген «Қыз Жібектің» әр эпизодынан дәстүрдің исі аңқып тұрды. Ал өз қолымыз өз ауызымызға жетіп, еңсемізді тіктеп, етегімізді жинаған уақытта түсірілген «Көшпенділерде» неліктен бай салт-дәстүріміз жеткілікті дәрежеде берілмеді. Бұл режиссердің салтқа деген сауатсыздығы ма, әлде сценаристің жауапсыздығы ма?!

Осы орайда «Қыз Жібек» фильмінен мынадай үзіндіні келтіруге болады. Дәстүр мен дәстүрлі қоғамдағы махаббат дастанын ерекше үйлесімділікпен көрсете білген. Мысалы, «Шектіні шауып кел десем, бір шүйкебасына алданып қайтып келіпсің» деп Базарбайдың ұлына қапа болғанынан, шарасыз күйде жатқан Төлеген бір уақытта шаңыраққа көз аударады. Сол кезде режиссер Төлегеннің қайткенде де Қыз Жібекке аттануы керектігін қиқулап ұшып бара жатқан қаздар арқылы аңғартады. Біз осы эпизодтан Төлегеннің тағатсыз сезімін таныдық. Ал, ҚызЖібек қандай күйде? Ендеше, еске түсірейік! Қиқулап аспанның аясынан көрінбей кеткен қаздардан кейін камера бірден Қыз Жібекті көрсетеді. Жаны жабырқап, көңілі құлазыған Қыз Жібек ақбоз үйге сүйеніп тұр! Осы кезде Нұрғиса Тілендиевтің шерткен баяу ғана күйі Жібектің сезімімен, зарыққан жанымен қосылып мұнайып тұрғандай күй кештіреді.

Ал «Көшпенділерде» махаббат сипаты мен сезім бейнесі ашық түрде көрсетіледі. Фильм барысында қанға сіңген тектілік, бойға біткен даналық, тазалық, жеті атадан жеткен сөз қажет етпейтін жан қуатын бір эпизодпен жуып-шайып алады. Біз көрермен ретінде «Көшпенділер» деген атына сай көшпелі халықтың терең, әрі бай салт-дәстүрін күткеніміз жасырын емес. Техниканың дамығаны, декорацияның мінсіз болуы, костюмдердің көз жауын алатындығы бәрі-бір де ішкі рухымызды, бай салт-дәстүрімізді өз дәрежесінде көрсетпегендіктен бізді теледидардың алдына таңып тастай алмады.

Ал «Қыз Жібекте» қазіргі қазақ қоғамында сағынышқа айналған сөзбен емес көзбен түсінісетін даналықты, пайым-парасатты көреміз. Бұл фильмде қазіргі күнде өзіміз де түсіне бермейтін, тек түйсігіміздің терең түбінде көзі жылтырап жатқан ым, ишара түсініктерін түртіп өтетін көріністер молынан. Біздің жанымыз жетпіс жеті атамыздан келе жатқан осындай мұраға шын семіріп, шын қуана алатынын, бізден үнемі осындай рухани азық сұраумен болатынын ғалымдар әлдеқашан дәлелдеген. Сол азығы табылғанда жан рахат күй кешеді. «Қыз Жібекті» қырық рет көрсек те жалықпайтынымыздың сыры да осында болса керек. Техникасы дамып, тегеуріні мықты осынау озық заманға ұлттық құндылығымызға айналған көнеріп бара жатқан салт-дәстүрімізді дәріптеудің ең тиімді үлгісі экран екені айдан анық. Ендеше, ел боламыз десек ең бірінші экранымызды түзейік.

Шынымен де бұқаралық мәдениеттің және рухани дағдарыстың кері әсеріне тойтарыс берудің бір ғана жолы бар сияқты. Ол дәстүрлі рухани құндылықтарымыздан ажырамау. Ал қазіргі кездегі жаһанданған әлемде қауіп-қатерлі көзқарастар бұқаралық мәдениеттің негізгі құралы саналатын жарнама мен кино туындылар арқылы келуі мүмкін. Сол себепті кинематографияда астарлы тарихымызға, мәдени мұрамызға және дәстүрлі бейнелерімізге назар аударуымыз маңызды.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Қазақ мәдениетіндегі әйел бейнелері. Монография / жауапты ред. Г.Адаева. Астана : Мастаер ПО, 2014. – 196 б.
2. Массажет өнертану форумы. <http://massaget.kz/madeniet/kino/15118>

Научный руководитель: кандидат философских наук, и. о. профессора Адаева Г.А.

ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК 327(477+574)

Святослав Рубан
(Астана, Казахстан)

СОВРЕМЕННЫЕ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ УКРАИНЫ И КАЗАХСТАНА

Статья посвящена сотрудничеству Украины и Республики Казахстан в политической и экономической сферах. Рассмотрены и проанализированы основные проблемы двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: Казахстан, Украина, партнерство, внешняя политика, двусторонние отношения, экономическое сотрудничество.

This article is devoted to the cooperation of Ukraine and the Republic of Kazakhstan in the political and economic spheres. The main problems of bilateral cooperation are examined and analyzed.

Keywords: Kazakhstan, Ukraine, partnership, foreign policy, bilateral relations, economic cooperation.

На современном этапе развития Украины возникает необходимость поиска новых путей для активизации двусторонних отношений с Республикой Казахстан – экономическим лидером, и ключевым партнером в Центрально-Азиатском регионе с учетом геополитических, геоэкономических процессов. Данный вопрос приобретает особую актуальность в связи с ухудшением украинско-российских отношений, разрывом хозяйственных связей, а также членством Республики Казахстан в Евразийском экономическом союзе.

Вопрос развития украино-казахстанских двусторонних отношений остается мало исследованным как казахстанскими, так и украинскими учеными. Данный вопрос представлен отдельными статьями в периодической прессе, либо большинство существующих статей об украино-казахстанских отношениях носят публицистический характер. Некоторые аспекты украино-казахстанских отношений освещены в статьях таких авторов В. Лажник [1], М. Ковальчук [2], М. Полякова [3], Н. Микитчук [4], П. Токарь [5]. В этот ряд можно отнести и работу исследовательницы Т. Ярмошук, в которой проанализированы позиции украинских аналитиков относительно эффективности современной внешней политики на казахстанском направлении [6].

Взаимовыгодные украино-казахстанские отношения всегда были дружескими, прозрачными, доброжелательными, отличались взаимной поддержкой на разных уровнях, имели многообразный характер. Это обусловлено общим историческим прошлым, схожестью процессов социально-экономической трансформации, стабильными связями на разных уровнях и тесными человеческими контактами. Для Республики Казахстан сотрудничество с Украиной является неотъемлемой частью реализации европейского вектора внешней политики. В свою очередь, Украина ценит Казахстан как ключевого партнера в Центрально-азиатском регионе. В 2017 году страны отметили 25-летие установления дипломатических отношений. Безусловно, за этот период времени было предпринято значительное количество совместных действий для: выведения двустороннего сотрудничества на качественно новый уровень, решения актуальных проблем глобального и регионального развития, сохранения и поддержания мира, безопасности, борьбы с новыми вызовами и угрозами.

Высокий уровень сотрудничества был достигнут благодаря активному политическому диалогу (более 50 официальных двусторонних встреч), что показывает приоритетность украинско-казахстанских отношений для лидеров стран. Для реализации договоренностей была создана солидная договорно-правовая база, насчитывающая 65 действующих документов, обеспечивающих сотрудничество во всех сферах деятельности.

Дружеские отношения и деловой прагматизм стали основой сотрудничества между Украиной и Казахстаном в международных организациях, прежде всего в ООН, ОБСЕ, Совете Европы, в рамках программы НАТО «Партнерство во имя мира». Как известно, Украина активно поддерживала кандидатуру Казахстана на председательство в ОБСЕ в 2010 году, а Казахстан – кандидатуру Украины в 2013 году. Кроме того, Украина прилагала все возможные усилия для реализации планов Казахстана по вступлению в ВТО. В свою очередь, Казахстан поддерживает кандидатуру Украины для избрания в состав Совета ООН по правам человека.

К сожалению, на сегодняшний день сотрудничество между странами характеризуются неоднозначными тенденциями. Временная оккупация Российской Федерацией Крыма, а также ее поддержка незаконных военных формирований в Донецкой и Луганской области стала серьезным испытанием для украинско-казахстанских отношений. В этот нелегкий период казахстанская сторона предложила Украине сохранить и приумножить накопленный потенциал двустороннего сотрудничества.

Первая встреча Президента Украины П.Порошенко с Президентом Казахстана Н.Назарбаевым была в рамках консультаций в формате ЕС-Украина-Евразийская тройка (26 августа 2014 года, г. Минск). Петр Порошенко поблагодарил Нурсултана Назарбаева за поддержку Украины в борьбе за независимость и суверенитет. Президент Казахстана отметил, что его страна настроена на развитие двустороннего сотрудничества с Украиной. Он подчеркнул, что в этом контексте «для Казахстана не является препятствием Соглашение об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом», а также еще раз призвал к прекращению огня на Востоке Украины и подчеркнул готовность оказывать помощь в этом [3].

Показательным стал визит Н.А. Назарбаева в Киев 22 декабря 2014 года. В ходе данного визита обсуждались вопросы урегулирования ситуации на Востоке Украины, актуальные аспекты международной повестки дня и основные вопросы торгово-экономического сотрудничества. Н.А. Назарбаев назвал Украину «важным торгово-экономическим партнером» Казахстана.

На сегодняшний день Украина всячески пытается заручиться поддержкой Казахстана. Казахстан воздержался 27 марта 2014 года от голосования по резолюции Генассамблеи ООН «касательно суверенитета, политической независимости, единства и территориальной целостности Украины в рамках ее международно признанных границ», а 19 декабря 2017 года и вовсе проголосовал против резолюции Генассамблеи ООН «Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе». Позиция Казахстана в вопросе временной оккупации Крыма Россией становится понятной, учитывая очень тесные интеграционные процессы и отношения с Россией, как в экономическом, так и в политическом плане. Необходимо отметить, что интеллигенция, политическая элита страны прекрасно понимает ситуацию, но не решается открыто сказать, что идет нарушение основополагающих международных норм и правил со стороны России. В свою очередь Н. Назарбаев неоднократно заявлял о поддержке территориальной целостности Украины, считал захватнической политикой России неприемлемым вмешательство во внутренние дела суверенного государства, а также выступал активным посредником в минских мирных переговорах.

Последняя встреча на высшем уровне состоялась 9 октября 2015 года в рамках двухдневного официального визита Петра Порошенко в Республику Казахстан. По итогам переговоров достигнуты принципиальные договоренности по активизации сотрудничества в

политической, торгово-экономической, научно-технической, культурно-гуманитарной и других областях, базирующихся на принципах дружбы и взаимоуважения. Был подписан План действий «Украина-Казахстан на 2015-2017 годы («Дорожная карта-5»), где были определены ключевые векторы двустороннего сотрудничества на перспективу [6]. Сразу после этого (14-15 октября 2015 года) Президент РФ В. Путин также совершил визит в Казахстан, что демонстрирует роль Н. Назарбаева как определенного неформального посредника между Украиной и Россией, хотя такие встречи показывают и беспокойство РФ возможностью договоренностей между Украиной и Казахстаном. Однако в последнее время необходимо отметить низкую активность контактов на высшем и высоком политических уровнях. В основном, стороны поддерживают контакт посредством телефонных разговоров. Такая тенденция зеркально отображается на уровень контактов между украинскими и казахстанскими министерствами и ведомствами, что негативно сказывается на двустороннем сотрудничестве.

Одним из главных приоритетов украино-казахстанских отношений остается экономическое сотрудничество. Для обеспечения выполнения достигнутых на высшем уровне договоренностей и воплощения в жизнь различных двусторонних соглашений успешно функционирует межгосударственная украино-казахстанская комиссия по экономическому сотрудничеству. 14-16 июня 2016 г. в Астане состоялось XIII заседание Комиссии. В ходе заседания Комиссии обсуждались состояние и перспективы двустороннего сотрудничества, отмечалась необходимость дальнейшего углубления партнерства в сферах экономики, энергетики, агропромышленного комплекса, туризма, гражданской авиации, транспорта и логистики [6].

В то же время, геополитическая ситуация в Украине и кризисные явления в мировой экономике оказывают своё негативное воздействие на взаимную торговлю.

Табл. 1

Динамика внешней торговли товарами и услугами [5]

	2013	2014	2015	2016	2017
Товарооборот	2918,4	1567,2	1170,0	834,4	778,7
Экспорт	2224,4	1167,5	778,4	400,1	442,7
Импорт	694,0	399,6	391,6	434,3	335,8

По данным таблицы следует сделать вывод, что в 2014 году объемы торговли товарами и услугами составили 1567,2 млн. долларов США, что на 46,3% меньше по сравнению с 2013 годом. В то же время, экспорт из Украины в Казахстан составил 1167,5 млн. долларов США (уменьшение на 47,5%), импорт казахстанских товаров и услуг в Украине составил 399,6 млн. долларов США (понижение на 42,4%).

В 2015 году объемы торговли товарами и услугами составили 1170,0 млн. долларов США (на 25,3% меньше по сравнению с 2014 годом). Экспорт из Украины в РК составил 778,4 млн. долларов США, импорт казахстанских товаров и услуг в Украине составил 391,6 млн. долларов США (понижение на 33,3 и 2,0%, в свою очередь). Товарооборот между странами продолжает снижаться и по итогам 2017 года составил 778,7 млн. долларов США.

Становится ясно, что в торгово-экономических отношениях Украины с Республикой Казахстан имеется целый ряд чувствительных вопросов, сдерживающих развитие взаимного товарооборота. Среди них наиболее актуальными являются:

- усиление в РК мероприятий по защите национального товаропроизводителя и организация производства импортозамещающих товаров;
- рост конкуренции со стороны российских и белорусских товаров на казахстанском рынке, которые имеют конкурентные преимущества в результате членства РК в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) и введение Россией ограничений относительно транзитных перевозок украинских товаров через территорию РФ в Казахстан;

- блокирование российской стороной участия Украины в реализации совместных украинско-казахстанских проектов в космической сфере.

Казахстан для Украины – важный источник необходимого сырья для стратегических объектов в металлургической и топливно-энергетической промышленности. В то же время украинская продукция машиностроительной, сельскохозяйственной, пищевой отраслей имеет конкурентные преимущества в Казахстане. Углубление торгового сотрудничества в будущем находится под вопросом и требует от обеих сторон выявления значительной политической воли на высшем уровне.

Сотрудничество Украины и Казахстана в современных условиях требуют дальнейшей модернизации и укрепления, а также разработки новой стратегии с учетом новых геополитических условий, проведение дипломатических встреч руководителей государств, проведение экономических форумов, активизации сотрудничества в рамках ведущих международных организаций и форумов (ООН, ОБСЕ, СВМДА).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лажник В. Й. Основні напрями співробітництва між Україною і Казахстаном / Лажник В. Й., Мамбетова В. С. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – С. 142-153.
2. Ковальчук М. Проблеми та перспективи українсько-казахстанських відносин [Електронний ресурс] / М.Ковальчук // Національний університет «Острозька академія». – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2015>
3. Полякова М. Є. Українсько-казахстанське співробітництво на сучасному етапі: фактор політичної кризи 2014 року / М. Є. Полякова // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 405-408.
4. Микитчук Н. М. Взаємовплив українсько-казахстанських та російсько-казахстанських відносин в умовах трансформації міжнародної системи / Микитчук Н.М. // Вісник Дніпропетровського університету. – 2015. – Вип. 4. – С. 16-23.
5. Токарь П. В. Основные направления сотрудничества между Украиной и Казахстаном на современном этапе его развития (2010-2016гг.) / Токарь П.В., Рубан С.И. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Історія. –Ужгород, 2016. – Вип. 2(35). – С. 26-35.
6. Ярмошук Т. Порошенко і Назарбаєв заявляють про взаєморозуміння і співпрацю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.mobi/a/27297844.html

УДК 327(477+574)

Святослав Рубан
(Астана, Казахстан)

УКРАИНСКО-КАЗАХСТАНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА МАРШРУТЕ «ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ»

В статье рассматривается роль транспортного коридора Шелкового пути в отношениях Запада с Востоком. Проанализирован современный маршрут нового Шелкового пути. Рассмотрено сотрудничество между странами в проекте ТРАСЕКА.

Ключевые слова: Казахстан, Украина, Шелковый путь, ТРАСЕКА, транспортное сотрудничество.

This article examines the role of the transport corridor of the Great Silk Way in relations between the West and the East. The modern route of the New Silk Way is analyzed. Cooperation between countries in the TRACECA project was considered.

Keywords: Kazakhstan, Ukraine, Silk Way, TRACECA, transport cooperation.

На сегодняшний день особой актуальности приобретает вопрос поиска новых путей для активизации украинско-казахстанского сотрудничества в транспортной сфере с учётом геополитических и геоэкономических процессов, происходящих в мире. Для его решения необходимо использовать все лучшее, что было создано многолетним опытом дружбы и сотрудничества между странами, а также общим историческим прошлым. Среди общего достояния особое место занимает «Шелковый путь», издавна связующий наши народы.

«Шелковый путь» - это название уникальной системы торговых караванных путей протяженностью свыше 7000 км. (от II в. до н.э. до XII в. н.э.), соединяющих между собой огромное пространство между Китаем и Средиземноморьем. Он позволял вести обмен технологиями, идеями, ремеслами, верованиями, связывал культуры народов, а торговля – стала выдающимся фактором в развитии великих цивилизаций Китая, Индии, Египта, Арабского мира, Рима, Византии и помогла заложить фундамент современного мира. Таким образом, символом отношений между Западом и Востоком был Великий Шелковый путь.

В 1993 г. на Генеральной Ассамблее ООН было принято решение о возрождении Шелкового пути как важного канала международного сотрудничества в области дипломатии, культуры, науки, торговли, транспортных связей, туризма. Украина и Казахстан являлись важнейшими составляющими Великого Шелкового пути. Как писал в своей книге «В сердце Евразии» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев, «многочисленные исторические хроники свидетельствуют о том, что именно через степи Центрального Казахстана некогда проходил Великий путь, соединяющий Запад и Восток Евразии в середине первого тысячелетия нашей эры. По мере развития и укрепления торговых отношений между государствами Европы и Азии постепенно складывалось равно из самых эпохальных явлений в истории человечества – Большой Шелковый путь. Именно на путях и дорогах Великого Шелкового пути формировалась уникальная и своеобразная степная цивилизация, причудливым образом сочетающая в себе элемент кочевой и оседлой культур» [1, с.76].

Проблема восстановления Шелкового пути еще недостаточно изучена, ведь международное сообщество находится пока на этапе планирования проекта. Фундаментальные предпосылки и содержание проекта раскрываются в работе Ю. Тавровского [2], научных статьях Р. Жангожа [3] и М. Постака [4, 7]. Одна из идей проекта предусматривала создание транспортного коридора из Китая в Европу через территорию Казахстана, по территории России до Москвы и Санкт-Петербурга на основе имеющихся путей сообщения, включая Транссибирскую магистраль. Новый Шелковый путь – концепция новой паневразийской (в перспективе – межконтинентальной) транспортной системы, продвигается Китаем для передвижения грузов и пассажиров по суше из Китая в страны Европы. Альтернативный вариант проекта предусматривает путь по территории Казахстана, Азербайджана, Грузии и Украины. В пользу того, что этот вариант для Китая является приоритетным, может служить сообщение о планах Китая построить мост через Каспийское море из Казахстана в Азербайджан [5]. Преимущество данного проекта нового «Шелкового пути» состоит в том, что он создаст новую дорожно-транспортную инфраструктуру модернизированных путей сообщения и новых торгово-экономических хабов на всем своем протяжении между Китаем, Азиатско-Тихоокеанском регионом (АТР) и Европой. Его эффективность, безопасность и повышенная конкурентность состоит в том, что предполагается создать кластеры взаимосвязанных трансевразийских коридоров. В условиях ускоряющегося процесса глобализации транзитный потенциал «контактной зоны» – стран центральноазиатского региона и Кавказа – может реализоваться максимально оперативно, благодаря интеграции в единый рынок, охватывающий, по подсчетам экономических экспертов ООН, порядка 65 % населения мира, 75 % энергетических ресурсов и 40 % мирового ВВП. Именно реализация данного проекта «Шелкового пути» может стать коммуникатором и модернизатором революционных изменений на всем протяжении его маршрута.

Отдельного внимания заслуживает международный транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА), который трактуется как современная модификация одного из направлений Шелкового пути. Он представляет собой мультимодальный комплекс транспортной системы стран региона, работа которого направлена на развитие торгово-экономических отношений и транспортного сообщения между странами Европы через Черное море, Кавказ и Каспийское море с выходом на страны Центральной Азии.

Рис. 1.

Данный проект (TRACECA, Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia, рис. 1) приобрел особую популярность после распада СССР, а идея его реализации была озвучена на конференции в Брюсселе в мае 1993 года при участии 8 постсоветских республик – Азербайджана, Грузии, Армении, Казахстана, Туркменистана, Узбекистана, Киргизии, Таджикистана. Основное многостороннее соглашение было подписано представителями 12 стран (в том числе и Украины) на саммите «ТРАСЕКА – Восстановление Исторического Шелкового пути» в 1998 г. в Азербайджане в городе Баку [6]. Проект активно поддерживался Европейским Союзом через программу ТАСИС, в рамках которой было профинансировано более 70 проектов по развитию транспортной инфраструктуры стран-участниц на сумму более 1 млрд евро. За 23 года действия программы ТРАСЕКА была создана определенная инфраструктура и выработаны общепринятые правила мультимодального транспортного сообщения между странами.

Реализация этого проекта на долгие годы стала ключевой темой сотрудничества между Украиной и Казахстаном. Страны взаимодействовали в реконструкции, строительстве и эксплуатации портов на Каспийском море, в привлечение компаний стран региона к расширению использования морских портов Украины для переработки экспортно-импортных грузов, в реконструкции и строительстве новых авто- и железнодорожных путей. Уже сегодня участники ТРАСЕКА приступили к реализации Стратегии развития на период с 2016 по 2026 год, а значит – сотрудничество между Украиной и Казахстаном будет продолжаться, совершенствоваться и развиваться.

Намерение международного сообщества восстановить Шелковый путь является перспективным аспектом развития для Казахстана и Украины, как в геополитическом, так и

в экономическом направлении с целью укрепления их позиций на международной арене. Украина с Казахстаном могут выступить в роли главного связующего звена между активно развивающим свои торговые связи Китаем и странами Западной Европы. Этому способствует, во-первых, удобное географическое расположение, во-вторых – наличие развитой транспортной инфраструктуры. Кроме этого, своеобразным катализатором в развитии альтернативного маршрута стали экономические санкции ЕС по отношению к России из-за российско-украинского конфликта, которые вызвали симметричную реакцию России. Российское эмбарго распространяется и на перевозку товаров по территории России в третьи страны. Таким образом, Москва вынуждает страны Центральной Азии ограничить до минимума торговлю с Украиной, что затрагивает интересы стран ЕС. В данной ситуации Казахстан активизировал свое участие в проекте Транскаспийского маршрута «Шелкового пути», так как более 40 % его внешней торговли приходится на страны ЕС.

15 января 2016 года состоялось первое отправление контейнерного поезда по маршруту нового «Шелкового пути» (Украина-Грузия-Айзербайжан-Казахстан-Китай, рис. 2), который позволил перенаправить грузопотоки в восточном направлении мимо территории РФ. 31 января поезд прибыл в пункт назначения на станцию Достык на границе с Китаем, преодолев 5,5 тыс. км. Продолжительность следования по этому маршруту составила 15,5 суток вместо прогнозируемых 11-12, вызвана плохими погодными условиями на Черном море.

Рис. 2.

По предварительным расчетам, оптимальное время преодоления расстояния Черноморск-Достык, что составляет 6469,8 км – 13 суток, но он может варьироваться в зависимости от времени оформления документов, загрузки / разгрузки груза в портах и др. Затраты на доставку одного 20-футового контейнера составляют ок. 4000 дол. США [7]. Указанная сумма превышает в два раза стоимость транспортировки морем, но пропорционально сокращает время доставки грузов.

Также, возникает проблема в том, что по территории Казахстана поезд следует через ряд маленьких провинциальных станций, где масштабная загрузка грузов невозможна. Таким образом, для того, чтобы довести коэффициент эксплуатации вагонов до максимального значения, необходимо обеспечить загрузку вагонов на протяжении маршрута. Одним из вариантов решения этой проблемы может стать создание ряда распределительных центров

вдоль маршрута. Кроме этого, обеим сторонам необходимо продолжить совместную работу по повышению привлекательности Транскаспийского маршрута для перевозчиков и экспортеров, прежде всего, за счет оптимизации тарифной политики всех заинтересованных сторон.

Таким образом, перед Украиной и Казахстаном открываются уникальные возможности реализовать новый потенциал сотрудничества в транспортной сфере.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н. А. В сердце Евразии / Н. А. Назарбаев. – Алматы: Атамұра, 2005. – 192 с.
2. Тавровский Ю. В. Новый Шелковый путь / Ю. В. Тавровский. – М.: Эксмо, 2017. – 368 с.
3. Жангожа Р. Проект «Новый шовковый шлях» як чинник диверсифікації транснаціональних торговельно-економічних / Р. Жангожа // Україна: події, факти, коментарі. – 2017. – № 10. – С. 38–42.
4. Постан М. Я., Столяров Г.П., Исследование источников эффективности транспортнологистических кластеров и пути их реализации / М.Я. Постан, Г.П. Столяров // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – 2015. – № 3(3). – С. 44-51.
5. Китай планирует построить мост через Каспий из Казахстана в Азербайджан / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kitay-planiruet-postroit-most-kaspiy-kazahstana-azerbaydjan-279283/
6. Международный транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.traseca-org.org/ru/traseka/>
7. Постан М. Я., Федоркова М. А. Анализ перспективам Украины в возрождении Великого Шелкового пути / М. Я. Постан, М. А. Федоркова // Развитие методов управления и хозяйствования на транспорте. – 2017. – № 3 (60). – С.73-84.

УДК 32

*Юсуф Халимбетов, Шавкат Мухитдинов, Гулнора Мамурова,
Наргиза Джуманова, Эльнара Ибрагимова
(Самарканд, Узбекистан)*

ПРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ И СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Узбекистан в годы Независимости впервые раскрыл социальную сущность воспитания и обучения здорового поколения, его объективную историческую обусловленность, национальную природу, роль воспитания и обучения в развитии общества в формировании всесторонне развитой, духовно богатой личности.

Ключевые слова: *формирование нового человека, общественная сознательность, идейная зрелость молодежи, будущее нашей страны, нынешняя молодежь.*

During the years of independence, Uzbekistan has discovered social essence of upbringing and teaching of healthy generation. Furthermore, it managed to emphasize the importance of national nature, a role of training in the process of society development, shaping broad – minded and spiritually rich personality.

Key words: *shaping of new person, social consciousness, ideological maturity of young people, future of our country, modern youth.*

В осуществлении долговременных стратегических задач Независимого Узбекистана мощным средством, в соответствии с концепцией Государственной программы по реализации Стратегии действий в Год диалога с народом и интересом человека, направленной в первую очередь на обеспечение конституционных прав молодежи, создание достойных условий жизни, за короткий период в стране произошли кардинальные изменения.

Большой резонанс среди политических кругов вызвали актуальные для всего мира инициативы Президента Ш.М. Мирзиёева, которые он выдвинул в своем выступлении на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций по развитию взаимовыгодного сотрудничества, обеспечению прав человека, укреплению мира и безопасности, воспитанию молодёжи и ограждению её от радикализации.

Среди инициативных сил, способных восстановить социально-экономическое развитие Узбекистана заметное место принадлежит молодежи.

Дальнейшее решение задач формирования молодежи должно осуществляться в направлении актуализации содержания идейно-политического, нравственного воспитания, т.е. тесной связи всей воспитательной работы с решением конкретных социально-экономических и политических задач. При этом всем идейно-политическим мероприятиям должна быть присуща целенаправленность. Поэтому в системе идеалов и жизненных ценностей нашего общества, стремящегося к качественному обновлению себя в целом проблема воспитания, формирования, становления нового человека, нового человеческого фактора приобретает универсальное, всеобщее значение и актуальность.

Молодежь – понятие общественное. Оно включает в себя сыновей и дочерей каждого из нас. Задача молодёжи состоит, прежде всего в том, чтобы научить всю нашу молодёжь глубоко и всесторонне овладеть теорией Независимости Республики Узбекистан.

Без твердых знаний научных основ нашего государства молодому человеку практически невозможно разобраться во всех сложностях современной политики и тем более быть активным помощником народа в принципиальной борьбе за чистоту идей Независимости.

Формирование нового человека было и остаётся предметом особой заботой Независимого государства Узбекистана, стратегической линией, посредством которой обеспечивается как преемственность, так и перспектива глобального развития. Важное значение в ней уделяется комплексному подходу, ядром которого является национальный принцип – единство хозяйственных, организационных и идеологических факторов молодежи. Комплексный подход, предусматривающий тесную связь образования и воспитания с жизнью, предусматривает влияние на все стороны жизнедеятельности молодых людей, в том числе и досуг, который должен становиться все более богатым и интересным, помогать развитию дарований человека.

Комплексный подход, выдвинутый практикой, поднят ныне на уровень всей деятельности руководства страны. Теоретическое и практическое значение анализа комплексного подхода в организации идейно-воспитательной работы состоит в том, что реализация его требований позволяет руководству страны обеспечивать более высокий уровень пропаганды и агитации, усиливать их деловитость и конкурентность, связь с жизнью, с решением хозяйственных и идеологических задач, развивать наступательность, боевитость в воспитательной работе, понимание необходимости решительной борьбы с любыми чуждыми влияниями и пережитками прошлого, со всем тем, что мешает нашему движению вперед в годы независимости.

Нельзя не учитывать, что внутренний мир молодежи формируется под влиянием не только позитивных факторов, но и отрицательных явлений и тенденций в общественной жизни. Анализ негативных процессов, связанных, прежде всего, с перерождением кадров, с нарушениями закономерности, которые за последние годы в крайне уродливых формах проявились в ряде областях, показывает, что эти аномалии оказали свое деформирующее влияние также на процесс воспитания нового человека в духе патриотизма.

Наконец, актуальность избранной темы вытекает из того, что становление личности, её национальных и человеческих, гуманных черт не происходит прямолинейно, автоматически.

Здесь как показывает практика, действует сложный, ещё не до конца изученный механизм взаимодействия объективных и субъективных факторов.

Единство трудового и экономического воспитания имеют свои особенности. Если трудовое воспитание акцентирует внимание на формирование трудолюбия, профессионального мастерства, производственных навыков и умений, которые проявляются в творческом наставническом отношении к труду, то экономическое воспитание направлено на формирование экономического сознания, мышления и таких качеств молодежи, как бережливость, деловитость, организованность и частнособственническая предприимчивость, т.е. воспитание черт хозяина страны. При таком подходе обеспечивается глубокая взаимосвязь нравственного и трудового воспитания молодежи. Формируется осознанное отношение к труду как первой жизненной необходимости, углубленное понимание молодёжью общественной значимости своего труда, потребности в творческом отношении к труду.

Вырабатывается высокое сознание общественного долга, такие морально-психологические начала как добросовестность, дисциплинированность, настойчивость в достижении цели, бережное отношение к общественной и частной собственности, чувство личной причастности к делам общества, коллектива, ответственность за безусловное выполнение плановых заданий, принятых обязательств, за повышение производительности труда и качества продукции, экономию и бережливость на каждом рабочем месте.

Нынешняя молодёжь и образованна, эрудированна и, пожалуй, меньше чем прежняя берет слово на ветру. Она сама хочет и способна докопаться до сути многих явлений, сама хочет что-то понять, делать, не довольствуясь готовыми формулами. Это должна радовать нас, воспитанное, не бездумное поколение - выросли мыслящие люди. Необходимо обеспечение перспективы развития личности. Без такой перспективы управление процессом личного совершенствования невозможно. Перспектива личного развития не может быть дана кем-то, что нормальным состоянием человека является то, которое соответствует его сознанию и должно быть создано им самим.

Базой для оценки эффективности высокой нравственно-воспитательной работы являются основные сферы жизнедеятельности молодежи: труд, общественно-политическая деятельность, культурно-познавательная сфера, быт и общение. В качестве критериев сознания и поведения молодежи целесообразно избрать такие признаки, которые характеризовали бы молодежь в наиболее полной мере именно в этих сферах. Этими признаками являются в сфере труда – трудовая активность, в сфере общественно-политической – общественно – политическая активность, в культурно-познавательной – познавательная активность, в области быта и общения – нравственность поведения в быту и общении. Именно эти признаки составляют содержание всех производственных и общественных характеристик, с помощью которых даются оценки каждому молодому человеку.

В современных условиях Президент Ш. М. Мирзиёев ставит задачу поднять роль руководящих кадров за состояние нравственной, идеологической, политико-воспитательной работы.

Сегодня, как никогда ранее, важно личное участие руководящих кадров в идейно-воспитательной работе среди молодежи. Это национальная традиция.

Воспитательное воздействие руководителя на молодёжь многообразно. Из всего многообразия форм воздействия необходимо выделять наиболее важные. Во-первых, воспитание словом. Это значит, что руководитель должен обладать элементарными навыками агитатора, пропагандиста, то есть быть идеологическим работником; во-вторых, воспитание делом, то есть руководитель должен хорошо владеть техническими и экономическими вопросами, быть организатором, уметь поставить так производственный процесс, чтобы он способствовал сплочению коллектива; создавал условия для творческого труда каждого и каждому приносил радость; в-третьих, воспитание личным примером, и это

особенно важно, поскольку действия руководителя воспринимаются подчиненными как норма поведения.

Конкретизируя научные принципы теории духовно-нравственной работы применительно к условиям сегодняшнего дня, Ш.М. Мирзиёев говорил: «... об уровне нравственной работы надо судить прежде всего, по тому, как выполняется производственные задачи, как растет производительность труда, каково состояние трудовой дисциплины, насколько непримиримо ведется борьба против всяких проявлений неорганизованности и расхлябанности».

Знания и идеалы, потребности и интересы, возможности и реальность их осуществления – только в комплексе изучая эти проблемы можно достаточно полно и объективно понять, каким является сегодня молодой человек Узбекистана, с каким багажом он входит в завтрашний день, какие ценности передает на смену поколениям.

Исходя из задач исследования рассматривается специфика воздействия трудовых и учебных коллективов на облик, сознание и поведение представителей различных поколений. Трудовой коллектив следует рассматривать в качестве общности, являясь частью которой и действуя в которой, молодой человек может наибольшей полнотой осознать свою причастность к наследуемым от предшествующих поколений материальным и духовным ценностям.

Коллектив объединяет, как правило, людей разных возрастов, в нем создаются духовные и психологические, семейные связи между поколениями, решающими одни и те же задачи. Трудовой коллектив является важной средой передачи, переработки социального, духовного, нравственного опыта, конкретных трудовых навыков, норм и правил во взаимоотношениях между людьми. Здесь развиваются и корректируются качества, приобретенные человеком в семье, в учебном коллективе, на основе доминирующих в обществе правил меньшими отклонениями от реальностей данного этапа строительства Независимого государства, чем других общностях, таких как семья, учебные коллективы, группы объединения по интересам, по месту жительства, во все возможных «неформальных» объединениях.

Внимание к процессам, происходящим в трудовых коллективах особенно важно в условиях развития демократии, повсеместного внедрения самоуправления, самофинансирования, самокупаемости. Обществу ещё предстоит искать и находить новые связи и комбинации интересов общества в целом частного предпринимательского предприятия, многообразных, развивающихся кооперативных образований, самостоятельных организаций и интересов человека.

Президент Республики Узбекистана Ш. М. Мирзиёев в своем выступлении на 72 сессии Генеральной Ассамблеи ООН 19 сентября 2017 года говорил: «Молодёжь сегодняшнего мира – это крупнейшее по численности за всю историю человечества поколение, насчитывающее 2 миллиарда человек. Завтрашний день, благополучие планеты зависит от того, какими людьми вырастут наши дети. Наша ключевая задача – обеспечить условия для самореализации молодежи, создать заслон на пути распространения «вируса» идеологии насилия, считаем, что для этого надо развивать многостороннее сотрудничество в сфере социальной поддержки молодого поколения, защиты его прав и интересов».

В Узбекистане в целях оказания содействия молодым талантливым студентам, ученым, педагогам в выходе на уровень передовых научных изысканий и высших технологий, созданы Фонд Президента «Умид» по поддержке в обучении одаренной молодёжи за рубежом, а также Республиканский Фонд «Устоз». В последствие эти фонды были объединены в Фонд Президента Республики Узбекистан «Истеъдод» по повышению квалификации перспективных молодых и научных кадров.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Высокая духовность – непобедимая сила / И.А. Каримов // Ташкент, 2008. – С.67-68.
2. Мирзиёев Ш.М. Платформа дальнейшего прогресса страны // «Народное слово» Республиканская газета. 7 декабря 2017 г.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 340.12

*Микола Васюк
(Київ, Україна)*

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДОКТРИНА» У ПРАВОВІЙ НАУЦІ

У роботі здійснено аналізу джерел щодо поняття «доктрина» у правовій науці. На його основі зроблено висновок, що юридична доктрина – це система принципів, підходів, провідних ідей, теорій, які містять ґрунтовні дані про правові явища і процеси, відображають об'єктивні закони розвитку суспільства, є результатом фундаментальних наукових досліджень та здійснюють суттєвий вплив на правотворчу й правозастосовну практику.

Ключові слова: правова доктрина, доктринальне / наукове право, доктринальні положення, юридична доктрина.

The paper analyzes the sources of the concept of "doctrine" in legal science. It based on the conclusion that the legal doctrine is a system of principles, approaches, leading ideas, theories that contain solid data on legal phenomena and processes, the reflect objective laws of development of society, are the result of fundamental scientific research and have a significant impact on the law-making and law enforcement practice.

Key words: legal doctrine, doctrinal / scientific law, doctrinal position, legal doctrine.

Не дивлячись на те, що категорія «правової доктрини» не є новою в юридичній науці, нині правознавцями не вироблено єдиного підходу до її розуміння. Також науковці часом ототожнюють її не лише з правовою наукою, а і навіть із юридичною фаховою літературою.

Окремі аспекти сутності правової доктрини, її місця серед інших джерел права досліджували В. В. Дервояд, А. А. Васильєв, Є. Євграфова, Ю. Полянський, І. В. Семеніхін та ін. Метою роботи є аналіз поняття «доктрина» у правовій науці.

«Юридична енциклопедія» містить таке визначення правової доктрини: «правова доктрина – це сукупність наук, знань про певне правове явище» [7, с. 275.]. Це визначення, на нашу думку, досить широко трактує правову доктрину, вміщуючи у нього будь-які уявлення про право і державу.

Досить часто науковці терміни «доктрина» і «наука» вживають як синоніми. Так, на думку В. С. Нерсисянца, юридична доктрина – це розроблені й обґрунтовані вченими-юристами позиції, конструкції, ідеї, принципи і судження про право, які в тих чи інших системах права мають обов'язкову юридичну силу [4, с. 401]. Подібним є розуміння правової доктрини А. А. Васильєвим: «сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища» [1, с. 10].

Є. Євграфова підтримує таку точку зору та вважає, що поняття «доктрина» і поняття «наука» можна вважати тотожними: доктринальне / наукове тлумачення, доктринальне / наукове право або право науки [3, с. 55]. Ми частково поділяємо думки попередників, але водночас хочемо зауважити, що не завжди наукові напрацювання, відображені у публікаціях, будуть складати доктрину, зокрема юридичну.

Досить слушною у цьому сенсі є думка І. В. Семеніхіна, який переконаний, що доктринальні положення насправді мають переважно науковий характер, проте не вся наука є доктриною. В юридичній науці існує безліч концепцій, підходів, теорій, що пропонують різні (часом діаметрально протилежні за змістом) шляхи до вирішення тих чи інших проблем правового регулювання [6, с. 26.].

Проте, «лише ті наукові положення стають складовою частиною правової доктрини, які

містять глибокі й всебічні дані про сутнісні сторони, зв'язки правових явищ і процесів, відображають об'єктивні закони розвитку суспільних відносин» [2].

У вітчизняній правовій науці доктриною також називають державні акти, в яких наведені та закріплені напрями реформування економічного, політичного, соціально-культурного життя суспільства, наприклад, «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 р. № 347/2000, «Про Военну доктрину України» від 15 червня 2004 р. № 648/2004. У цьому аспекті доктрина – це документ, що містить концептуально оформлені ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [5, с. 38.].

Не дивлячись на те, що такі «доктрини» містять принципи, провідні ідеї тощо, вони за своєю суттю більше відповідають означенню «документи», адже за своєю суттю є планом дій, певною стратегією та, на нашу думку, не є домінантною науковою стратегією навіть у конкретній галузі знань, зокрема і в юридичній.

З огляду на вищесказане, наведемо думку І. В. Семеніхіна про те, що правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, що виступає для неї в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, виток. Таким чином, правова доктрина має похідний щодо правничої науки характер. Доктрина, доктринальні положення створюються, переважно, в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень. У юридичній літературі зазначається, що метою фундаментальних досліджень є теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації і функціонування правових явищ [6, с. 22–23].

Отже, під юридичною доктриною будемо розуміти систему принципів, підходів, провідних ідей, теорій, які містять ґрунтовні дані про правові явища і процеси, відображають об'єктивні закони розвитку суспільства, є результатом фундаментальних наукових досліджень та здійснюють суттєвий вплив на правотворчу й правозастосовну практику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 268 с.
2. Дервояд В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. :12.00.01 / В. В. Дервояд. – Минск, 2006. – С. 5.
3. Євграфова Є. Доктрина у правовій науці і юридичній практиці // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2(73). – С. 52–62.
4. Нерсесянц В. С. Общая теория государства и права / В. С. Нерсесянц. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
5. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Парлам. вид-во, 2008. – 485 с.
6. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Харків : Юрайт, 2012. – 88 с.
7. Юридична енциклопедія. – В 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемчученко]. – Київ : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Згідно Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками статі. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей будь-якій сфері діяльності (ст. 24).

Виконання жінкою-військовослужбовцем специфічних службових обов'язків, пов'язаних з необхідністю неухильного виконання наказів у будь-яких умовах, в тому числі й з ризиком для здоров'я та життя, обумовлює наявність спеціального правового статусу – а саме загальних, особливих та особистісних прав і обов'язків військовослужбовців, які доповнюють та конкретизують загальні права та обов'язки особи і характеризуються обмеженими правами і свободами. Військовим законодавством не передбачаються компенсації за несення військової служби в надурочний та нічний час, що прямо обмежує конституційні права людини на відпочинок та на оплату праці. Також, порушується право військовослужбовців на освіту, оскільки після здобуття базової або повної вищої освіти за державним замовленням, особам офіцерського складу дозволяється навчатися в інших вищих навчальних закладах без відриву від служби лише після проходження ними строку служби, який дорівнює часу їхнього навчання для здобуття попередньої освіти, а особам рядового, сержантського та старшинського складу – після продовження строку служби за новим контрактом [6].

Серед загалу проблемних питань гендерної рівності у секторі безпеки та оборони великий спектр належить до кадрового забезпечення: призначення на посади, переміщення по військовій службі та звільнення з неї.

Відсутність рівних прав щодо футуристичного вступу на військову службу з'являється уже на етапі вибору освіти. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28.04.1999 № 717 “Про Положення про ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою” [5, с. 746] у ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою отримати загальноосвітню та військово-фізичну підготовку для подальшого вступу до вищих навчальних закладів Міністерства оборони України, Адміністрації Державної прикордонної служби, Національної гвардії, Міністерства внутрішніх справ України можуть виключно юнаки. Для дівчат такого права взагалі не передбачено.

Обмеженість переліку військових посад, на які можуть бути призначені військовослужбовці-жінки.

Положення нормативно-правових актів порушують права жінок-військовослужбовців на вільний вибір спеціальностей та доступу до зайняття ними, встановлюючи вичерпний перелік посад, на які можуть бути призначені жінки. При цьому великий відсоток посад залишається “закритим” і недоступним для жінок-військовослужбовців.

Отже, існування гендерного обмеження права військовослужбовців-жінок на зайняття військових посад проявляється не лише під час проходження служби, а й зумовлює обмеження права жінок на військову освіту за відповідними спеціальностями.

Особливістю і водночас однією з ключових проблем правового статусу військовослужбовців-жінок є те, що він регулюється не лише нормами військового законодавства, але й положеннями різних галузей права. Зокрема, відповідно до Кодексу законів про працю України забороняється застосовувати працю жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, залучати їх до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми [1, с. 375].

Перелік таких робіт затверджується Міністерством охорони здоров'я за погодженням із Державним комітетом України по нагляду за охороною праці [2, с. 668]. Крім того, не допускається залучення жінок до робіт у нічний час, за винятком галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час, затверджених Кабінетом Міністрів України. Тому командир (начальник), залучаючи жінок до різних видів робіт повинен знати зазначений Перелік і неухильно дотримуватися його вимог.

Розширення прав військовослужбовців-жінок на зайняття військових посад відбулося з прийняттям наказу Міністерства оборони України від 03.06.2016 №292 [4]. Для них стали доступними майже 100 військових посад, більшість із яких – “бойові”: водій, гранатометник, заступник командира розвідувальної групи, командир бойової машини піхоти, кулеметник, снайпер, стрілець тощо.

Наразі очевидно, що обмеження прав військовослужбовців-жінок дещо мінімізовано, однак цілковитого дотримання принципу гендерної рівності у цьому аспекті поки що не досягнуто, адже деякі посади у Збройних Силах України все ще є недоступними для жінок, особливо у спеціальних підрозділах та високо мобільних десантних військах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1971, додаток до № 50, ст. 375
2. Закон України "Про охорону праці" № 2694-ХІІ від 14.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1992, № 49 (08.12.92), ст. 668
3. Закон України “Про військовий обов’язок і військову службу” від 25.03.1992 № 2232-ХІІ // Голос України, 1992, 05, 12.05.92, № 86
4. Наказ Міністерства оборони України від 03.06.2016 року № 292 "Зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад" // Офіційний вісник України, 2016, № 48 (29.06.2016), ст. 1745
5. Постанова Кабінету Міністрів України "Про Положення про лицей з посиленою військово-фізичною підготовкою" № 717 від 28.04.1999 р. // Офіційний вісник України, 1999, № 17 (14.05.99), ст. 746.

УДК 343.1

*Ерик Султанхан
(Шымкент, Казахстан)*

О ПОНИМАНИИ ОСОБОЙ ЖЕСТОКОСТИ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В данной статье автор рассматривает понятие «особой жестокости», проблемы восприятия и оценки данного понятия в науке. Проанализированы различные определения убийства с особой жестокостью, как научные, так и законодательные.

Ключевые слова: *убийство, жестокость, особая жестокость, проблемы квалификации преступлений*

In this article the author considers the concept of "special cruelty", the problem of perception and evaluation of this concept in science. Various definitions of murder with particular cruelty, both scientific and legislative, are analyzed.

Keywords: *murder, cruelty, special cruelty, problems of qualification of crimes*

В статтях УК РК [1] при описанні різних складових частин злочинів проти особи передбачено такою кваліфікуючим ознакою як особа жорстокість. Так, применительно до вбивства – це здійснення злочину з особливою жорстокістю (п. 5 ч. 2 ст. 99 УК РК), до умисленому завданню тяжкого шкоди здоров'ю (п. 4 ч. 2 ст. 106 УК РК) – здійснення злочину також з особливою жорстокістю. В частині, що стосується насильства (п. 2 ч. 2 ст. 120 УК РК) – здійснення насильства з особливою жорстокістю по відношенню до потерпевшої або інших осіб.

Аналіз Нормативного постановлення Верховного Суду Республіки Казахстан від 11 травня 2007 року № 1 «Про кваліфікацію деяких злочинів проти життя і здоров'я людини» дозволяє зробити висновок про те, що «особу жорстокістю» необхідно пов'язувати як з способом здійснення вбивства, так і з іншими обставинами, свідечуючими про проявленні її винним (згідно п.10 даного постановлення) [2]. При цьому для визнання вбивства, здійсненого з особливою жорстокістю, необхідно встановити, що умислом винного охоплювалося здійснення його з такою жорстокістю. Спосіб вбивства повинен бути відомо для винного пов'язаний з завданням потерпевшому особливих фізичних і (або) моральних страждань (наприклад, нанесення великої кількості тілесних шкод, використання мучительно діючої отрути, спалення живою, тривале позбавлення їжі тощо).

Внаслідок цього, що діюче законодавство не розкриває змісту досліджуваного оцінюваного поняття, а роз'яснення Нормативного постановлення Верховного Суду містять лише приблизний перелік явищ, які складають лише зовнішній обсяг елементів прояву особливої жорстокості. Оскільки згідно п. 10 даного Постановлення при оцінці обставин, що стосуються способу завдання смерті, слід враховувати, що при особливої жорстокості винним умислено здійснюються дії, завдають потерпевшому особливих фізичних або моральних мук і страждань. Ознакою особливої жорстокості має бути, зокрема, в випадках, коли перед здійсненням вбивства або в процесі його здійснення до потерпевшого застосовувалися тортури, катування або здійснювалося приниження над ним, або коли вбивство здійснено способом, який відомо для винного пов'язаний з завданням потерпевшому особливих мук і страждань (наприклад, нанесення потерпевшому перед смертю побиттів або великої кількості поранень, катування його в процесі тривалого часу, використання особливо мучительної отрути, спалення живою, залишення на морозі без теплої одягу, тривале позбавлення людини їжі, води з метою прискорення його смерті тощо.) [2].

Особа жорстокість може виражатися також в здійсненні вбивства в присутстві близьких потерпевшому осіб. Близькими можуть бути визнані не тільки особи, перераховані в пункті 11 статті 7 УПК, що перебувають в родині з потерпевшим, але й інші особи, які в зв'язку з скленими взаємовідносинами з потерпевшим є такими (дружина, особи, що перебувають в фактичних шлюбних відносинах, чоловік і дружина, опікуни, опікунки і їх помічники тощо), з якими дорожить потерпевший.

В таких випадках при кваліфікації вбивства по ознаці здійснення його з особливою жорстокістю в присутстві близьких потерпевшому осіб необхідно встановлювати не тільки факт присутстві перерахованих осіб при здійсненні його вбивства, але й свідомість винного про те, що він здійснює злочин в їх присутстві і встановлювати його умисел на завдання їм при цьому особливих моральних мук і страждань [2].

Слід, отже, питання про те, який зміст надається цьому поняттю законодавцем і практикою, повинен вирішуватися на науковому рівні.

Проблема кваліфікації злочинів, здійснених з особливою жорстокістю, стосується до числа важко вирішуваних при застосуванні букви закону, що викликане не тим, що до неї не зверталися в коментарях до УК і в літературі. С однієї сторони, поняття «особа жорстокість» стосується до так званих оцінюваних ознак злочину [3, с. 134], які не визначаються і не роз'яснюються в законі, що з однієї сторони викликає справедливий критику [4, с. 4], а кожен раз в залежності від обставин справи

истолковывается следователем, прокурором и судом, что, с другой стороны, обеспечивает в определенных рамках гибкость их применения и вместе с тем таит опасность неадекватного понимания и реализации на практике. Уголовный закон, признавая особую жестокость обстоятельством, оказывающим влияние на содержание и объем ответственности, не назвал критериев, на основании которых особая жестокость может приобрести и приобретает уголовно-правовой статус. В связи с этим в юридической литературе высказан ряд суждений относительно её понятия.

Так, С.В. Бородин, Э.Ф. Побегайло связывают особую жестокость с проявлением виновным бессердечности, бесчеловечности, беспощадности, безжалостности, крайней суровости [5, с. 84-93; 6, с. 80-81]. Однако с данным выводом вряд ли можно согласиться. Солидаризируясь Г.И. Чечелем, подвергающим критике подобные определения и утверждающим, что особая жестокость – это более высокая качественная и количественная сторона деяния по отношению к понятию жестокость [7, с. 14], считаем, что предлагаемые этими авторами приемы широкого толкования «особой жестокости» мало конкретны, и расплывчаты в раскрытии содержания рассматриваемого понятия. Следовательно, они не могут в полной мере помочь практическим работникам при квалификации преступлений, совершенных изучаемым способом. Поэтому, полагаем, что наиболее целесообразно при выяснении содержания последнего сосредоточить свое внимание на выявлении юридических признаков, свидетельствующих о совершении преступления с особой жестокостью.

Всякое насильственное посягательство на личность жестоко. Однако в уголовном законе при конструкции составов конкретных преступлений имеется в виду не просто жестокость, а особая жестокость. Особый (особые) – значит необычный. М.К. Аниязц обращал внимание на то, что «убийство должно квалифицироваться как особо жестокое, когда оно совершено и особо мучительным для потерпевшего способом» [8, с. 57]. УК РК называет в качествеотягчающего обстоятельства не просто жестокость, сопутствующую многим преступлениям, а особую жестокость. Она может проявляться как в способе действий виновного, причинивших мучения потерпевшему, так и в иных обстоятельствах совершения преступления, когда страдания причиняются другим лицам, в присутствии которых совершается преступление, направленное против близкого им человека.

Особая жестокость – это более высокая качественная и количественная характеристика деяния по отношению к понятию «жестокость». Говоря об особых (необычных) мучениях и страданиях, законодатель имеет в виду те мучения и страдания, которые выходят за пределы составов преступлений и предусмотрены в составах убийства (ч. 1 ст. 101), за умышленного причинения тяжкого и средней тяжести вреда здоровью (п. 4 ч. 2 ст. 106, и п. 3 ч. 2 ст. 107 УК РК), в преступлениях против половой неприкосновенности и половой свободы личности (п. 2 ч. 2 ст. 120, п. 2 ч. 2 ст. 121 УК РК).

Таким образом, основное отличие особой жестокости от «просто» жестокости можем обнаружить в способе совершения преступления и в его восприятии жертвой или ее близкими, претерпевании ими особых мучений и страданий. Такой подход позволяет предложить следующее уголовно-правовое определение: преступления, совершаемые с особой жестокостью – это умышленные деяния, направленные против жизни, здоровья, половой свободы личности, или близких ему лиц, подвергавшие потерпевших особым страданиям или мучениям и воспринятые ими именно как таковые. Целесообразно было бы, чтобы правильно сориентировать судебную практику, Верховному Суду РК дать в своем специальном постановлении разъяснение судам относительно содержания такого понятия как особая жестокость путем выявления наиболее приемлемых форм юридического выражения, характерных ему, причём, применительно не только к убийству, но и ко всем преступлениям против личности, при описании которых использован указанный квалифицирующий признак, а также предусмотреть в УК РК наиболее полное законодательное разъяснение содержания признака «особая жестокость» как обстоятельства, отягчающего наказание.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V. – Алматы, 2014.
2. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года № 1 «О квалификации некоторых преступлений против жизни и здоровья человека» // Казахстанская правда от 31 мая 2007 г.; Казахстанская правда от 14 мая 2011 г.
3. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М., 1972.
4. Кобзева Е.В. Теория оценочных признаков в уголовном законе. – М., Издательство «Юрлитинформ», 2009.
5. Бородин С.В. Квалификация убийств по действующему законодательству. – М.: Юридическая литература, 1966.
6. Побейгало Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1965.
7. Чечель Г. И. Жестокий способ совершения преступлений против личности. – Нальчик, 1991.
8. Анианц М.К. Ответственность за преступления против жизни. – М., 1964.

МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО

УДК 75(477)О.Киселиця

Мар'яна Гузак
(Вижниця, Україна)

МАГІЯ КОЛЬОРУ ОДАРКИ КИСЕЛИЦІ

Стаття присвячена відомій буковинській художниці та майстру з вишивки Одарці Киселиці, її творчості та описує її життя та відомі картини.

Ключові слова: мистецький феномен, художниця, майстер з вишивки, буковинське мистецтво, автор портретів, натюрмортів, численних карпатських краєвидів.

The article is devoted to the well-known Bukovynian artist and master of embroidery Odarka Kysilitsa, her creativity and describes her life and famous paintings.

Keywords: artistic phenomenon, artist, artist of embroidery, Bukovinian art, author of portraits, still life, numerous Carpathian landscapes.

В наш час є багато прогалин у відомостях про наших митців. Тож завданням для науковців та вчених, істориків, є – відновити пам'ять та славу втрачені з –за різних причин та обставин.

Так, в нашому Буковинському краї є багато таких імен, які відомі світу, і ми повинні їх також пам'ятати та вчитись їхній майстерності, щоб вона не була втрачена в просторі часу та історичних вихорах подій.

Одним з таких імен є ім'я художниці та майстра з вишивки, уродженки Карпатського краю – Одарки Киселиці.

Майбутня художниця народилася у самому серці українських Карпат, мальовничому селі Берегомет, і походила з родини буковинської інтелігенції. У 1928-1930-у роках вивчала малярство у майстернях художника-

аматора Рацького та відомого буковинського маляра Пантелеймона Видинівського в Чернівцях.

З 1930 по 1939 роки навчалася у Празькій академії образотворчих мистецтв у портретиста Вратислава Нехлиби, що славився надзвичайною вимогливістю до студентів. Навчання розтягнулося на цілих дев'ять років внаслідок важкої хвороби дівчини – туберкульозу, який на той час був майже невиліковним. Після закінчення академії Киселиця повернулася до Чернівців. В подальшому її доля складалася нелегко: війна і хвороба не дозволяли реалізуватися на повну силу [3, 45].

З 1949 року працювала у Чернівецькому художньому фонді у галузі станкового живопису. Автор портретів, натюрмортів, численних карпатських краєвидів. У 1988 році пройшла перша персональна виставка мисткині – у Чернівцях.

Мистецький феномен таланту Одарки Киселиці викристалізувався у сплаві природної шляхетності і високої класичної школи Празької академії, де сформувалися визначні українські живописці, які створили згодом ядро закарпатської та львівської мистецьких шкіл [6, 33].

Це міцне підґрунтя, помножене на вроджений талант мисткині у поєднанні з народними традиціями, і створили унікальну творчу особистість Одарки Киселиці. Вона була яскравою представницею глибинних народних першоджерел у буковинському мистецтві. Життєві

обставини позначилися на творчості художниці, наповнивши її сумними нотами. Це помітно як у портретах, так і в натюрмортах Киселиці, де навіть назви творів промовляють за себе: “Квіти печалі”, “Смуток”, “Сумні спогади”, “Вічне” [4, 53].

Саме натюрморти стали візитною карткою Одарки Киселиці. Їх можна з впевненістю вважати і одним з головних надбань усього буковинського мистецтва ХХ ст.

Твори Киселиці зберігаються в музеях України, Чернівецькому художньому музеї, приватних колекціях. А в навчальних закладах краю, зокрема, Вижницький коледж прикладного мистецтва, продовжує традиції та вивчає мистецтво майстрині, зберігаючи його таким чином, для майбутніх поколінь митців та просто – для історії.

Фото репродукцій картин Одарки Киселиці

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мирослав Лазарук. Вічна таїна кольору // Буковинський журнал. – 2002. – №1-2.
2. Матвіїшин Галина. Буковинський Ван Гог // Доба. – 2006. – №20(496). – 18 травня.
3. Тетяна Дугаєва. Одарка Киселиця: «Треба шукати у собі, а не поза собою» або спогад про одну бесіду // Газета «Версії». – 2012. – №7.
4. Тетяна Дугаєва, Ірина Міщенко. Митці Буковини. Енциклопедичний довідник. Т.1. – Чернівці, 1998. – С. 53.
5. Китайгородська В. Польовий та нев'янучий цвіт // Буковинське віче. – 1997. – 12 квітня.
6. Богайчук М. А. Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. – Чернівці: «Букрек», 2005. – С.312.
7. Гусар Ю. Буковинська мисткиня європейського рівня: [1 квітня 100 років від дня народження заслуженої художниці України Одарки Олексіївни Киселиці] / Юхим Гусар // Буковинське віче. – 2012. – 30 березня (№13). – С. 4.

Науковий керівник: викладач вищої категорії, викладач-методист Колотило О.І.

УДК 786.5

*Максим Козуленко
(Гродно, Беларусь)*

НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ОРИГИНАЛЬНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ ДЛЯ БАЯНА

В данной статье рассматривается проблема оригинальной академической музыки для баяна в XX-XXI вв. Актуализируются вопросы становления и развития современного исполнительства на баяне.

Ключевые слова: исполнительство на баяне, академическая традиция, музыка для баяна, оригинальный репертуар.

In this article the problem of original academic music for a bayan in the 20-21st centuries is considered. Questions of formation and development of modern performance on a bayan are stacticized.

Keywords: performance on a bayan, the academic tradition, music for a bayan, the original repertoire.

В репертуаре каждого современного исполнителя на баяне достойное место занимает оригинальная академическая музыка, которая прошла свой путь эволюции от бытовых миниатюр, включающих в себя народные песни, наигрыши конца XIX – начала XX вв., до высоко-духовных академических образцов. Произведения, которые по философскому замыслу, слаженности музыкальной формы, фактуре, наполненности самыми современными исполнительскими приёмами и поиском «особенных звуков» призваны передать мысли и чувства композиторов второй половины XX – начала XXI вв.

Развитие современной оригинальной академической музыке с каждым годом вызывает всё больший интерес как у исполнителей, так и у композиторов. Самое наилучшее подтверждение этим словам это победы на международных конкурсах, фестивалях отечественных исполнителей, композиторов, которые представляют нашу страну на мировой арене академического искусства.

Благодаря работам многих исполнителей и учёных-исследователей таких как В. Пухновский, Ф. Липс, В. Семёнов, М. Имханицкий, Б. Егоров, В. Чабан сегодня можно рассмотреть некоторые вопросы истории формирования оригинальной академической музыки для баяна [4]. К вопросам изучения оригинальной академической музыки для баяна свой неподдельный интерес активно проявляют и белорусские музыковеды. Так, например, доктор искусствоведения, профессор кафедры баяна-аккордеона учреждения образования «Белорусская государственная академия музыки» Валентин Алексеевич Чабан, в своих публикациях обращает внимание именно на процесс становления современной белорусской баянной исполнительской школы, что связано с развитием репертуара для баянистов в оригинальных академических жанрах [4].

На протяжении всей истории своего развития музыка для баяна, как в отечественном, так и в зарубежном исполнительстве, претерпевала существенные изменения. Они отразились в техническом совершенствовании инструмента и мастерства исполнителей.

Период зарождения баянного исполнительства берёт своё начало во второй половине XIX века. В этот период получает своё активное распространение гармонь «простейшей» конструкции. Исполнительство на гармонии в основном применяется в сельской местности. На стадии зарождения баянное исполнительство получает развитие и в городской культуре, что определяется творчеством музыкантов того времени. За данный период баянное исполнительство определило чётко свою позицию в музыкальной культуре и задало направление для его дальнейшего развития [1].

Становление баянного исполнительства пришлось на 20-40-е года XX столетия. Нужно отметить общие специфические закономерности становления баянного исполнительского искусства в контексте национальной культуры. Также следует подчеркнуть некоторые события, связанные со становлением исполнительства, а именно открытие отделения народных инструментов при Белорусской государственной консерватории в 1937 году, на котором обучали по специальности «Цимбалы, баян, домра, балалайка», а также открытие в регионах Беларуси музыкальных школ и других музыкально-образовательных учреждений. Главной тенденцией в становлении исполнительской культуры для данного периода является важный момент осмысление коммуникативной функции баяна как сольно-концертного и ансамблевого инструмента. Всё это повлекло за собой введение в баянное исполнительство готово-выборного инструмента, наблюдается связь западноевропейской и отечественной музыки и новая тенденция к виртуозному исполнительству [5].

Переломным моментом в профессионализации баянного исполнительского искусства стало освоение готово-выборного инструмента и в последующем усовершенствование инструмента, переход отечественных баянистов к абсолютно новой технике исполнительства на баяне – пятипальцевой аппликатуры, которое обуславливает совершенствование и появление дополнений в технике игры на баяне (принцип позиционной игры). В период 50-60 годов XX века исполнители ведут активную концертную деятельность, также отмечаются

рост исполнительского мастерства белорусских баянистов, участие и победы на Международных конкурсах [1].

Главными признаками периода академизации баянного исполнительского искусства становится ничто иное, как закрепление и развитие профессиональных принципов и традиций инструментального исполнительства. Академизацией в данной области отмечается жанровый универсализм, то есть освоение академических инструментальных жанров, среди которых выделяются новые для баянной музыки полифонические, сонатные циклы и т.д.. Тенденция к развитию и расширению стилистического диапазона раскрывается в разных жанровых областях репертуара баянистов: усиление интереса к советской музыке, исполнение современных западноевропейских и отечественных оригинальных сочинений для баяна. В связи с новаторскими веяниями в музыкальном искусстве того времени наблюдается изменение взглядов композиторов и исполнителей на стилевые особенности оригинальных сочинений для баяна [1].

В последнее десятилетие XX века исполнительское искусство баянистов становится всё более популярным, подтверждением тому является обращение современных композиторов к написанию оригинальной, современной музыки для этого инструмента. В статье О.А. Немцевой «Оригинальный репертуар для баяна и аккордеона в сфере популярной музыки: тенденции современного этапа развития» приводятся следующие факты: «...популярная музыка становится важной частью учебного репертуара баянистов и аккордеонистов в ВУЗах... произведения популярной музыки составили 9.5% программ академических концертов» [3, с. 2]. Оригинальная современная музыка изучается на всех ступенях музыкального образования, начиная с начального этапа. Нужно отметить, что музыкальное образование на начальном этапе способствует совершенствованию исполнительского мастерства и развитию современной баянной исполнительской школы. Активизация конкурсного и фестивального направления, требования, предъявляемые исполнителям, значительно выросли, что дало толчок композиторам к написанию высокохудожественных произведений для этого инструмента [3].

Рассмотрев хронологию становления и закономерности развития оригинальной академической музыки для баяна, можно выделить следующие этапы, которые обусловлены историческими границами: зарождение (конец XIX - начало XX века); становление (20-40-е гг. XX века); профессионализация (50-60 гг. XX века); академизация (70-80-е гг. XX века); культурная интеграция (90-е гг. XX века – по настоящее время).

Подводя итог выше изложенному, следует сказать, что процесс зарождения баянного искусства и его постепенное развитие, эволюционировал по нескольким направлениям, а именно: становление и совершенствование системы музыкального образования; трансформация композиторского письма в произведениях для баяна, созданных в XX – XXI веке. Это, в свою очередь, способствовало конструктивному совершенствованию инструмента, который мог отвечать требованиям композиторского замысла и развитию исполнительского мастерства, используя современные приёмы игры для передачи высокохудожественного содержания музыкального произведения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Имханицкий М. И. Развитие популярной музыки для баяна и аккордеона / М. И. Имханицкий // История баянного и аккордеонного искусства: учеб. пособие / М. И. Имханицкий. – М.: РАМ им. Гнесиных, 2006. – 520 с.
2. Кафедра Баяна и Аккордеона // Сайт Белорусской государственной академии музыки [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.bgam.edu.by/structure/departments/detail.php?ID=177>. - Дата доступа: 29.11.2017.
3. Мищенко Л. А. Баян как феномен музыкальной культуры в отражении социальной действительности / Л. А. Мищенко // Наука. Искусство. Культура. – М., 2015. - Вып. 3 (7). - С. 40-47.

4. Немцева О. А. Оригинальный репертуар для баяна и аккордеона в сфере популярной музыки: тенденции современного этапа развития / О. А. Немцева // Культура: открытый формат-2011 (библиотекосведение, библиографосведение и книговедение, искусствосведение, культурология, социокультурная деятельность) : сб. науч. работ / науч. ред. М. А. Можейко. – Минск : Беларус. гос. ун-т культуры и искусств, 2011. – С. 155–159.

5. Шайхутдинов Р. Ю. Баянное академическое искусство Башкортостана: пути становления и развития / Р. Ю. Шайхутдинов. - Уфа: РИС УГАИ им. З. Исмагилова, 2013. - 224 с.

Научный руководитель: доцент Бормотов В.Н.

Мирослава Коновалова
(Теребовля, Україна)

МЕЛОДИЧНИЙ СТРІЙ В ХОРОВІЙ МУЗИЦІ

В даній роботі висвітлюється поняття строю, а саме мелодичного строю в хорovій музиці. Детально описується інтонування кожного інтервалу під час роботи диригента в хорovому колективі, що безумовно є важливим в розучуванні творів. Стрій – це основа хорovого співу. Саме мелодичний стрій є основним у виконанні і інтонаційно точній передачі мелодії. Стрій – це система звуковисотних відношень, що сприймаються нашим слухом у процесі відтворення хором того чи іншого інтервалу, мелодії.

Ключові слова: мелодичний стрій, інтервал, інтонація, ступінь, лад.

In this work the concept of the system is highlighted, namely the melodic order in choral music. The intonation of each interval during the work of the conductor in the choir team is described in detail, which is definitely important in the study of works.

Stream is the basis of choral singing. The melodic string is the main thing in the performance and intonation of accurate melody transmission.

Stream is a system of sonorous relationships that are perceived by our hearing in the process of reproducing the chorus of an interval, melodies.

Key words: melodic string, interval, intonation, degree, system.

Стрій – основа хорovого співу. Під строєм слід розуміти точне інтонування інтервалів у мелодичному та гармонічному видах. У практиці роботи з хором, а також у хорознавчій літературі склалися два таких поняття, як мелодичний (горизонтальний) та гармонічний (вертикальний) строї. Цей поділ засновано на деяких відмінностях інтонування мелодичних і гармонічних інтервалів, підказаних самою специфікою репетиційної роботи, коли твір спочатку розучується по партіях, які потім "зводяться" у багатоголосся. Як відомо, стрій – це фактично система звуковисотних відношень, що сприймаються нашим слухом у процесі відтворення хором того чи іншого інтервалу, мелодії, гармонічної послідовності. У хорovій практиці ми зустрічаємось не з абсолютною стабільною інтонацією, а з багатьма інтонаційними відтінками, варіантами.

Стрій в умовах вільного інтонування є зонним. Зона – область, у межах якої звук або інтервал може мати різні числові вираження (у вигляді частоти звукових коливань), зберігаючи при цьому свою інтонаційну якість та назву. Звук сприймається незмінним при невеликих (до 1/8 тону) відхиленнях від його точної висоти ввєрх чи вниз. Наприклад, "ля" першої октави чується однаковим як при 435-437, так і при 440-443 коливаннях в секунду. Розвинутий музичний слух здатний відрізнити в рамках інтервальної зони три види інтонації: нормальну, високу та низьку. Фальшивий звук знаходиться в проміжній зоні. Тому

прагнення до бездоганної (нормальної) інтонації пов'язане з необхідністю використання певної (високої, низької) ділянки зонного строю.

Мелодичний (горизонтальний) стрій

Основу мелодії становлять звуки, скріплені тим або іншим метроритмом і вкладеною в них думкою та особливо – настроєм. Кожна мелодія являє собою послідовність музичних звуків, що йдуть один за одним у горизонтальному порядку, тому мелодичний стрій можна назвати горизонтальним або горизонтально-мелодичним.

Уміння чисто співати інтервали між звуками на один тон вгору або вниз, уміння слухати діатонічні і хроматичні півтони в усіх напрямках становить основну базу, фундамент, на якому можна будувати правильне, бездоганно чисте інтонування всіх інших інтервалів. Інтервали секунди великої й малої, а також хроматичні зміни одного й того ж звука повинні стати об'єктом найуважливішого, найретельнішого практичного вивчення. Любий мелодичний малюнок являє собою побудову, в основі якої лежить лад, здебільшого мажорний чи мінорний. Отже, вивчати інтервали треба неодмінно в певному ладі.

Вивчення інтервалів слід починати з великої та малої секунд, а також хроматичних змін у них. II ступінь, як у мажорі, так і в мінорі інтонується з тенденцією до підвищення, III ступінь, оскільки вона характеризує лад, у мажорі інтонується високо, а в мінорі низько. В мажорі I та V ступені звучать стійко.

А от мінорна тоніка вимагає підтягування вгору, бо мінорна гама тлумачиться в хоровому виконанні, як похідна від мажору, а саме від його VI ступені. Ввідні тони (VII) в мажорі та гармонічному мінорі інтонується якомога напруженіше. При відтворенні хором низхідних гам у мажорі помітна тенденція до підвищення VI, V, IV та II ступені, у мінорі - VII, VI, IV, III, I.

Велика й мала секунди являють собою дуже небезпечні для інтонування інтервали.

Недаремно М.І. Глінка свої вправи для вирівнювання і удосконалення гнучкості голосу з інтервалами великої й малої секунди вважає за найважчі:

Музичні вправи для тренування інтервалів. Перший рядок показує послідовність інтервалів: п'ять великих секунд (в.2) та п'ять малих секунд (м.2). Другий рядок, позначений "Повільно", демонструє хроматичну гаму в мажорі (D-E-F#-G-A-B-C#-D) з акцентами та штрихами. Третій та четвертий рядки показують аналогічні вправи в мажорі та мінорі.

Велика секунда вгору повинна інтонуватися гостріше, а вниз – тупіше, нижче:

Взагалі про інтонування діатонічних і хроматичних півтонів скажемо ось що. Ті і другі мають два види свого застосування: як самостійні акордові звуки (зміна гармоній) або як складові частини мелодичної фігурації (прохідні, допоміжні). Необхідно мати на увазі, що зміна гармонії в усіх випадках діатонічних і хроматичних півтонів полегшує їх інтонування. Діатонічні півтони (м.2) у висхідному напрямі співаються в залежності від звукового контексту (наприклад: у фрігійському ладі II ступінь необхідно виконувати підкреслено низько, а в інших – ні). Низхідні малі секунди завжди потребують дуже зближеної подачі звуків.

Хроматичні півтони вгору слід інтонувати вище, ніж діатонічні, а вниз – "важче", ніби осідаючи. Труднощі при виконанні хроматичних півтонів вниз бувають ще й орфографічного порядку. «Вміння співати діатонічні та хроматичні півтони – це основний фундамент, на якому будується вірне, бездоганно чисте інтонування», – говорив професор К. Пігров. Із закономірностей інтонування ступенів ладу витікають такі правила інтонування: чисті (пріма, октава, квінта) виконуються стійко.

Збільшені секунди, кварта, квінти, як і зменшені, нелегкі для співу, але ступінь їх складності залежить від того звукового оточення, в якому вони знаходяться. Відчуття ладу, сприятлива мелодична обстановка часто роблять відтворення збільшених або зменшених інтервалів менш проблематичним. Збільшені та зменшені інтервали можна інтонувати з двостороннім розширенням чи звуженням, тобто нижній звук співати з прагненням до пониження, верхній – до підвищення або в зворотних напрямках. Зменшена септіма в хоровій літературі трапляється досить часто, зустрічається в контрапунктичних творах як у поліфоністів XVII і XVIII ст., так і в сучасних композиторів (тема фуг).

Й.С.Бах Двоголосна інвенція C-dur

При виконанні терції треба вдаватися до тих же прийомів, якими ми користувались при співі великих і малих секунд: при русі вгору велику терцію слід посилати якомога вище, "гостріше", при русі вниз – навпаки, якомога нижче. Найменша неточність в інтонуванні терції на I ступені мажорного або мінорного ладу руйнує мелодичну побудову ладу і можливість створити мажорний або мінорний акорд. У мажорному ладі маємо чотири великі сексти (I-II-IV-V) і три малих (III-VI-VII). Ту ж саму кількість секст маємо і при русі вниз (VII-VI-III-II), (VII або I-V-IV). У висхідному порядку великі сексти для чистого інтонування потребують "гострішого", високого співу верхнього звука, а в низхідному – низького. Мали сексти у висхідному порядку треба виконувати якомога нижче, а в низхідному – "гостріше", якомога вище. Найважчим виявляється спів великої сексти вниз і найлегшим – спів малої сексти вниз.

Щодо інтервалу кварта чистої, то вона інтонується легко. Однак інтонуючи кварту вгору при нюансі *forte* можливе підвищення, а при нюансі *piano* – пониження.

З усіх інтервалів найважчою для співу буде збільшена квінта. Як інтервал якоїсь мелодії вона не вживається. Виконання акорду із збільшеною квінтою звичайно підготовляється попередніми мелодичними і гармонічними побудовами. Говорячи про мелодичний (горизонтальний) стрій, особливо уважно рекомендується слідкувати за інтонуванням звуків та мелодичних зворотів, що повторюються, бо в цих випадках виникає небезпека поступового інтонаційного пониження. Працюючи над строем, хормейстер повинен твердо знати правила інтонування інтервалів та застосовувати їх при вивченні хорових партій. Але при цьому необхідно весь час пам'ятати про зв'язок кожного інтервалу з мелодичною лінією.

У деяких випадках мелодичний стрій багатоголосного твору обумовлений інтонаційною складністю – сполученням діатонічних та хроматичних інтервалів. Часто труднощі інтонування пов'язані з теситурними умовами, особливо, коли йдеться про високі звуки, які вимагають уміння користуватися верхнім (головним) регістром. Тонкі музично-слухові відчуття та навички точного інтонування найкраще розвиваються під час акапельного співу. Вдосконаленню інтонації сприяють спеціальні вправи у вигляді мажорних та мінорних гам, тетракордів, хроматичних зворотів, секвенцій. Як вправу можна використати й будь-який епізод, що викликає труднощі, з поточного репертуару колективу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пігров К. Керування хором. – К., 1962.
2. Вейс П. Абсолютная и относительная сольмизация. – Л., 1967.
3. Антошина М. Интонация и настройка по камертону в классах сольфеджио. – М., 1962.
4. Левандо П. Проблемы хороведения. – М., 1974.
5. Мархлевський А. Практичні основи роботи в хоровому класі. – К., 1986.
6. Калмиков Б. Фрідкін Г. Сольфеджіо. – «Музика», 1990.

УДК 780.6

*Наталья Осидченко
(Гродно, Беларусь)*

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЦИМБАЛ В МУЗЫКАЛЬНЫХ КУЛЬТУРАХ НАРОДОВ МИРА

В данной статье рассматривается зарождение и развитие струнного инструмента цимбалы в разных странах мира. Актуализируется вопрос совершенствования звуковых качеств инструмента.

Ключевые слова: *цимбалы, происхождение, строение, специфика игры, аутентичность.*

In this article, the origin and development of the string instrument cymbals in different countries of the world is considered. The question of improvement of sound qualities of the tool is staticized.

Keywords: *cimbalom, origin, structure, specifics of the game, authenticity.*

Цимбалы – древнейший музыкальный инструмент восточного происхождения. Этот музыкальный инструмент обычно находится в группе инструментов народов и культур Центрально-Восточной Европы, а именно современной Венгрии, Хорватии, Румынии, Молдовы, Украины, Польши, Чехии и Словакии. Он также популярен в Греции и цыганской музыке.

История цимбал уходит своими корнями в глубокое прошлое мировой музыкальной культуры. Они пришли в Европу с ближнего Востока через посредство Африки и Испании. Первое представление простого ударного хордофона (или «цитры») можно найти на ассирийском барельефе, датированном 3500 годом до нашей эры. С тех пор в каждом регионе мира была разработана отдельная версия этого перкуссионного инструмента с растянутыми струнами. Предшественниками современных цимбал были такие инструменты как псалтерион, самбук, барбитон, цимбалум, цимбалиум, дуле мэр, сантур и т.п.

В XVI – XVII вв. в связи с развитием в европейской музыке многоголосия гомофонно-гармонического склада появилась необходимость в инструментах, сочетающих в себе полноценные мелодические и аккомпанирующие возможности. Реконструкция внутреннего устройства и внешней формы инструмента преследовала цель получения хороших тембрально насыщенных, сильных и мягких звучаний. Расширение диапазона инструмента, введение хроматической гаммы увеличили исполнительские возможности цимбал. Изменение длины молотков дало возможность применять глушение звучащих струн, что привело к более выразительному исполнению.

Основываясь на региональном выводе цитра, цимбалом (cimbalom) был создан В. Йозефом Шундой в 1874 году. Народные цимбалы обычно упоминаются по их региональным названиям, но их часто называют «цимбалом» (цимбалом, цимбалумом, цимбалом, цимбли, лямбалом, цимбалом и т.д.). Эти инструменты могут отличаться друг от друга по размеру, настройке, количеству струн и способу удержания и перемещения молотков или «биттеров». При игре на этих инструментах обычно используют ремень вокруг шеи и опираются одним краем инструмента на талию. Для демпфирования используются рука, пальцы и даже предплечья. Часто инструмент частично хроматичен или диатоничен, и его строй варьируется в зависимости от региона. На современном этапе цимбалы распространены на обширной территории всего мира: Беларусь, Украина, Польша, Венгрия, Румыния, Германия, Англия, Швеция, Китай. Некоторые другие регионы Восточной Европы также развили свою местную версию народных цимбал.

Инструмент известен под разными названиями в разных странах:

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

<i>Страна</i>	<i>Инструмент</i>	<i>Страна</i>	<i>Инструмент</i>
Беларусь	цымбалы	Италия	зимбалон
Болгария	tsimbal	Корея	yanggeum
Германия	хакбрейдл	Китай	yangqin
Греция	sandouri, santouri	Хорватия	cimbal, cimbule
Венгрия	cimbalom	Чешская Республика	cimbal
Индия	сантур	Англия	далцимер
Иран	сантур	Франция	cymbalum
Ирак	сантур	Грузия	цзинтила
Россия	цимбалы	Словакия	cimbal
Израиль	цимбл, хакбрейдл	Латвия	cimbole
Литва	cimbolai	Словения	cimbalom
Монголия	joqin	Швеция	hackbräde
Нидерланды	цимбаал	Таиланд	khim
Польша	цимбалы	Турция	сантур
Румыния	țambal, țambal mare	Украина	цимбали
Узбекистан	чанг	Вьетнам	tam-thap-luk

Украинские цимбалы (цимбали) – это хордофон из трапециевидной коробки с металлическими (стальными или бронзовыми) струнами, нанизанными на нее. Небольшой многорядный хордофон, который впервые был изображен на ассирийских фресках, относящихся к 3500 г. до н.э. Считается, что он развился из персидского сантура, который вошел в Европу в средние века во время крестовых походов. Цимбалы существовали в Украине с IX века. Инструмент распространился среди населения в Карпатах на юго-западе Украины.

В Украине концертный *cimbalom* впервые был официально использован в оркестре украинских народных инструментов, режиссером Леонидом Гайдамакой. Музыка для цимбал стала опубликовываться в Украине с 1930 года. В Восточной Украине *cimbalom* стал популярным в послевоенные годы. Учебники для цимбал были опубликованы в 1966 году А. Незовыбатко и первоначально пьесы исполнялись на инструментах Черниговской фабрики музыкальных инструментов. Классы цимбал существуют во Львовской, Киевской и Харьковской консерваториях. Инструмент часто используется в народных ансамблях, в состав которых обычно входит 3 инструмента. Цимбалы используются в ансамбле со скрипкой, базилией, сопилкой или бубоном [1]. В настоящее время большинство ансамблей народных инструментов и оркестров Украины, как правило, имеют 2 концертных *cimbaloms*.

В Беларуси применяются две разновидности цимбал: народные и концертно-академические. Формой обоих инструментов является правильная равнобокая трапеция. Характерными особенностями народных цимбал являются: отсутствие глушения открытых струн; строгая функциональность: правая рука играет мелодию, левая «подбивает» ритмико-гармоническое заполнение; палочки не имеют обшивки; цимбалы держат на подвесе (один из вариантов) или кладут на колени.

В сельской местности конструкция цимбал, их трактовка и художественная функция осталась неизменной. Городская среда, наоборот, способствовала приобщению музыкантов к профессиональному академическому искусству и «подтолкнула» к реконструкции инструмента, что в дальнейшем отразилось на исполнительском уровне.

Впервые, в 1920-е годы цимбалы народной традиции были реконструированы Д. Захаром и К. Сушкевичем в соответствии с нормами концертно-сценического исполнительства. В Беларуси профессиональная школа цимбал была создана в 1948 году И.И. Жиновичем. Белорусский музыкант играл на небольших портативных инструментах народного стиля [2, 3].

В Афинах в 2004 году была создана школа цимбал М. Пападеаса. Греческие музыканты играют на небольших портативных инструментах народного стиля. В Венгрии (Дебрецен) и Румынии (Бухарест) были созданы очень сильные школы исполнителей на цимбалах. В 1952 году в Кишинёвской консерватории в Молдове были открыты курсы игры на цимбалах. В Словакии цимбалы (cimbalom) – очень популярный инструмент, найденный в фольклорных группах, особенно в этнически словацком, венгерском, смешанных южных регионах и среди народных ансамблей.

В Хорватии цимбалы (cimbali) сегодня редкий инструмент, найденный в фольклорных группах (районы Međimurje и Podravina, части Хорватии рядом с венгерской границей). Инструмент используется в историческом регионе Моравии (Чешская Республика) в качестве основы для моравских традиционных музыкальных ансамблей. Прежде всего, в регионах Моравской Словакии и Моравской Валахии.

Китайские цимбалы - трапециевидный янцин (китайский, пиньин: yungging) – китайский дульцимер, первоначально пришли из Персии (современный Иран). В настоящее время этот инструмент популярен не только в Китае, но и в Восточной Европе, Ближнем Востоке, Индии, Иране и Пакистане, поэтому иногда известны под названиями «сантур» и «цимбалом». Янцин традиционно был оснащен бронзовыми струнами, что придавало инструменту мягкий тембр. С 1950-х годов были использованы стальные сплавы (в сочетании с медно-намотанными стальными струнами для басовых нот), чтобы придать инструменту более яркий и более громкий тон. Струны инструмента ударяют двумя легкими бамбуковыми битами с резиновыми наконечниками.

В Камбодже, Лаосе и Таиланде представлен хим (тайский) – струнный музыкальный инструмент из Персии. Он похож на hammered dulcimer или cimbalom. Этот инструмент также известен как santur в Индии. Звук извлекается двумя гибкими бамбуковыми палочками с мягкой кожей на кончиках для создания мягкого тона. Во время игры khim производит яркий и выразительный звук. Хим прибыл в Китай из Персии во время династии Мин-Цин (1368-1911) и был известен на северо-востоке территории Кванг Тун. Примерно в 1970-2004 гг. хим был популярным музыкальным инструментом.

Форма бабочки является наименьшим размером с 7 нотами (в khim, одна нота означает, что 3 струны объединяются) и 42 хора струн. Нерегулярная форма – прямоугольник или трапеция. Эта форма представляет собой больший размер хима с двумя мостиками и 9, 11 или 15 нотами. Овальная форма – это новейший дизайн с двумя мостами, 7 нотами и 42 строками, который также называется причудливым khim. Инструмент украшен изображениями персонажей мультфильмов и выглядит как игрушка.

Янггейм – традиционный корейский струнный инструмент. В отличие от других традиционных корейских инструментов, yanggeum имеет металлические струны. Янггейм означает струнный инструмент Запада (Yang). Янггейм также называют seo yanggeum («западный струнный инструмент») или guga cheolsageum («европейский металлический струнный инструмент»).

В Иране, Ираке, Индии распространен сантур – индо-персидский трапециевидный дульцимер или струнный инструмент, обычно имеет 72 струны. Первобытный предок этого типа инструментов использовался в Месопотамии (1600-911 гг. до н.э.) и Вавилонии. В индийской игре на санторе маятники особой формы (мезраб) легки и находятся между указательным и средним пальцами. Типичный сантур имеет диапазон в три октавы. Индийский сантур более прямоугольный и октав может иметь больше, чем его персидский аналог.

Английский далцимер (сладкая песня, от лат. дульсис: сладкий, греч. мелос: песня), это ударный инструмент, натянутый на трапециевидную резонансную звуковую панель. Цимбалист в более традиционных стилях может сидеть скрещенными ногами на полу или в более современном стиле стоя или сидя на деревянной подставке на ногах. Игрок держит в каждой руке молотый молот в форме ложки, чтобы ударить по струнам. В США

традиционное использование инструмента в народной музыке заметно возросло в конце XX века [4].

Таким образом, процесс естественной исторической эволюции цимбал насчитывает около 5 тысяч лет. История цимбал уходит своими корнями в глубокое прошлое мировой музыкальной культуры. Этот инструмент распространен сейчас в разных музыкальных культурах. К середине XVIII века в европейской музыкальной культуре сформировались три направления в развитии исполнительства на цимбалах, предполагающие соответствующий инструментарий: 1) светские цимбалы – достаточно совершенный инструмент с высокими технико-исполнительскими и выразительными возможностями (Германия, Франция), 2) цимбалы крестьянской традиции (Англия, Беларусь, Венгрия, Германия, Литва, Румыния, Словения, Украина, Франция, Чехия, Швейцария), 3) цимбалы городской бытовой культуры (Англия, Венгрия, Германия, Швейцария). Цимбалы новой конструкции, утвердились на концертной эстраде и в учебно-педагогической практике, что стало основой формирования исполнительского и педагогического мастерства отечественных и зарубежных цимбалистов, а также творчества композиторов, которыми создан интересный современный оригинальный репертуар.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Википедия, Cimbalom [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://en.wikipedia.org/wiki/Cimbalom>. - Дата доступа: 30.12.2017.
2. Мицуль Н. Е. Цимбальное искусство как феномен белорусской национальной музыкальной культуры XX столетия: автореф. дис. канд. искусств. : 17.00.09 / Н. Е. Мицуль ; БГУК. - Мн., 2003. – 19 с.
3. Мишуров Г. С. Белорусское народно-инструментальное искусство: традиции и современность: автореф. дис. докт. искусств. : 17.00.09 / Г. С. Мишуров; БГУК. - Мн., 2003. – 40 с.
4. Über Volksmusik und Hackbrett in Bayern [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.amazon.de/Volksmusik-Hackbrett-Bayern-Karl-Heinz-Schickhaus/dp/3405120527>. - Дата доступа: 30.12.2017.

Научный руководитель: кандидат философских наук, доцент Барановская Т.Г.

УДК 75(477)Івасюк М.

*Анастасія Стегачова
(Вижниця, Україна)*

МИКОЛА ІВАСЮК – ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

Стаття присвячена відомому українському художнику, що народився в Австрійській частині України, Чернівецькій області. В статті йдеться про творчий та життєвий шлях майстра, який народившись у чужій імперії, створив багато цінних полотен, що зробили його відомим у світі. Його життя було складним та досить важким, і прикладом для наслідування для прийдешніх поколінь митців.

Ключові слова: український художник, Микола Іванович Івасюк, світова війна, Буковина, історія культури, живопис, Чернівці, Буковина.

The article is devoted to the famous Ukrainian artist born in the Austrian part of Ukraine, Chernivtsi region. The article deals with the creative and life path of a master who, born in a foreign empire, created many valuable paintings that made him famous in the world. His life was complicated and difficult, and an example for imitation for future generations of artists.

Key words: Ukrainian artist, Nikolai Ivasiuk, world war, Bukovyna, history of culture, painting, Chernivtsi, Bukovyna.

Наша історія багата на імена, які були забуті, і було зроблено все, щоб їх ніколи і ніхто не згадав. Люди мистецтва в усі часи були першими в своїх починаннях, та ставали жертвами свого часу. Багато імен наших земляків, а саме, буковинців, давно забуто в нас.

Таким був і художник Микола Іванович Івасюк.

Відомий у світі український художник Микола Іванович Івасюк народився 14 (28) квітня 1865 року в Заставні. Батько тесляр, мама газдиня вчили малого чесно жити, рідну землю любити. А очікувало навчання українця на землі України і румунською, німецькою, тільки не рідною.

Після закінчення школи в Заставні Івасюк вступив до Чернівецької вищої реальної школи, де професором живопису був перший на Буковині український художник-професіонал Юстин Пігуляк. Саме він виховував у Миколи любов до мистецтва [1, 46].

Пігуляк постійно давав йому безплатні уроки з техніки і композиції живопису, знайомив з історією культури. Так учень обрав історичний жанр (історію рідного народу, боротьбу за соціальне й національне визволення). У 19 років Микола Івасюк став студентом Віденської академії і поставив собі мету: написати картину про Богдана Хмельницького.

Цій роботі Івасюк віддав 20 років творчого життя. У чужомовному оточенні, при хронічних матеріальних нестатках, Івасюк наполегливо шліфував природний талант, долав прогалини у знаннях з історії України; став активним читачем бібліотеки Віденського українського товариства "Січ"(2, 23). Після успішного закінчення Віденської академії, Миколу Івасюка рекомендували, як одного з кращих художників історичного жанру, до Мюнхенської Академії мистецтв для дальшого удосконалення майстерності. Цей період подарував українцю найдорожчих людей: побратима та кохану дружину – німкеню, сестру друга-художника.

Побратимом став талановитий польський баталіст Юзеф Брандт. Юзеф був на 24 роки старшим, уроджений шляхтич. Він щоліта запрошував друзів-художників до своєї садиби в Ороньську: відпочити на природі, помалювати (а малювати було що: Брандт мав власні багаті кінські стайні). Друзі-художники утворили "Вільну Ороньську Академію". Саме тут Микола Івасюк познайомився з українцем Іллею Репіним, знавцем козацтва. Репін був у захопленні від замислу полотна про Хмельницького, порадив поїхати до Києва, зробити замальовки місцевості [3, 167].

Осип Маковей писав: "У нас, насправді, треба мати не лише талант, а й багато відваги, щоби піти дорогою, яку вибрав собі Микола Івасюк". Європейські ЗМІ віщували талановитому юнакові велике майбутнє в умовах постійного проживання за кордоном.

Микола Івасюк по закінченні Мюнхенської Академії мистецтв, поспішив на Буковину. Персональна виставка в Чернівцях стала першою творчою зустріччю із земляками. На суд буковинців він виставив полотна "В'їзд Богдана Хмельницького в Київ", "Богун під Берестечком", "Битва під Хотиним", жанрові картини "Відпочинок", "Жнива", "Буковинець", "Мати", "Без хліба", "Бідна селянська хата" та багато інших. У 1899 році митець заснував в Чернівцях художню школу для "талановитої та бідної молодіж", якою керував аж до від'їзду у Львів в 1908 році [4, 20].

У 1910 році Микола Івасюк розписав стелю ошадної каси у Чернівцях (за радянської влади тут розміщувався міськом партії). Темою монументальної алегоричної композиції Івасюк обрав "Ощадливість".

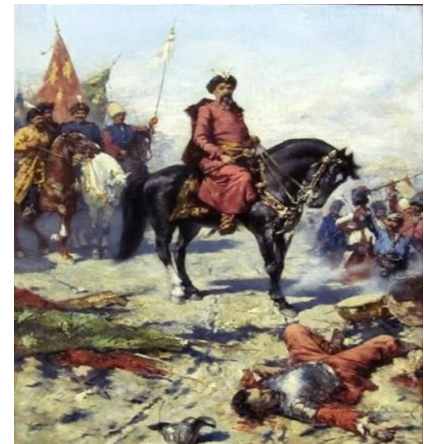
Перед Першою світовою війною крайовий сойм Буковини виділив Івасюкові 1000 крон на відкриття мистецької школи. Жив він тоді в Чернівцях на вулиці Йосифа, неподалік Народного дому, де мав і свої майстерні. У цьому домі Івасюк мав ще одну майстерню, де працювали молоді учні, які малювали церковні образи для іконостасів, котрі завершував Івасюк. Його іконостаси є у Заставні, в Кіцмані та в деяких селах на Буковині.

Картину "В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року" (Національний художній музей України) художник Микола Івасюк творив два десятиліття, закінчив 1912-го [4, 21].

2 січня 1649-го гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький зі старшиною після переможного для нього року, після зняття облоги

Замостя під церковні передзвони й гарматні постріли в'їхав до Києва через Золоті ворота, наблизився до Софіївського собору. Попереду кількатисячного натовпу гетьмана зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій, який був проїздом у місті, і київський митрополит Сильвестр Косів із духовенством. Патріарх у привітальній промові називав козацького ватажка "ясновельможним князем" і "князем Русі". А спудеї Києво-Могилянської колегії в ораціях величали його "Мойсеєм, спасителем і збавителем народу руського з неволі лядської, Богом даним – тому то й Богданом названим". – Правда є, що я малий і незначний чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський, – шокував Хмельницький у лютому 1649-го комісарів, які прибули на переговори від короля Речі Посполитої, Яна Казимира. – Я вже довів, про що ніколи не думав, а далі доведу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ. А що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну[3, 67].

Перед Першою світовою війною в Західній Україні кольорова репродукція цієї картини була майже в кожній українській хаті.

Коли почалася Перша світова війна, російська армія мала успіх, 3 вересня російське військо вступило до Львова. У перших числах квітня 1915 року туди приїхав Микола II, якого там урочисто зустрічали. У Національному музеї українського образотворчого мистецтва зберігається ескіз Івасюка до картини "В'їзд Миколи II у Львів". 18 квітня німецько-австрійські війська перейшли в контрнаступ і відвоювали більшу частину

Галичини. Відступаючі царські війська взяли з собою заручниками 50 провідних українських діячів, разом із Миколою Івасюком.

Його як "німецького шпигуна" вислали до Ростова-на-Дону.

Після 1917 р. Івасюк повернувся до Києва, дізнався Микола, що його побратим Юзеф Брандт отримав розрив серця, коли армія зайняла садибу в Ороньсько і мобілізувала усіх коней на війну. 1919 р. уряд Директорії доручив йому створити оригінали для поштових марок Української Народної Республіки. Шість видів марок було надруковано у Відні [5, 4].

1925 року Миколу Івасюка та професора Євсевія Липецького запросив голова Раднаркому УРСР Влас Чубар викладати малярство в Київській Академії мистецтв. Липецький не прийняв запрошення і не радив Івасюкові їхати у СРСР, бо від утікачів знав про тамтешній комуністичний режим. Але Івасюк не послухав поради і, як повідомлялось у газеті "Пролетарська правда", "на запрошення уряду Української РСР наприкінці 1926 року разом із сім'єю переїхав на постійне мешкання до Києва". Отримали радянське громадянство, жили то в Боярці, то в Пущі-Водиці, то в Ірпені. Художник Василь Кричевський згодом оповідав, що перед смертю Івасюк дуже бідував і був розчарований такою "Україною".

18 вересня 1937 року в його квартиру увірвалися енкаведисти зі свідками, влаштували поголовний обшук і хоча нічого крамольного не знайшли, господаря арештували й кинули до Лук'янівської в'язниці. 2 жовтня 1937 року молодший лейтенант держбезпеки Локтев написав постанову, в якій твердив, що Микола Іванович Івасюк є активним учасником української націоналістичної терористичної організації та агентом німецької розвідки, який нібито утримував явочні квартири німецької і гетьманської агентури.

"Звинувачений Івасюк Микола Іванович винним себе не визнав", – змушені були написати слідчі. 14 листопада 1937 року було ухвалено вирок: "Івасюка Миколу Івановича розстріляти. Особисто належне йому майно конфіскувати". 11 днів сімдесятидвохлітній художник чекав у камері смертників своїх катів. Вони прийшли о 24 годині 25 листопада 1937 року(3, 156).

Закопали Миколу Івасюка у Биківні...

Так завершився життєвий шлях відомого на весь світ митця, чиє ім'я варто пам'ятати та вивчати творчість художника на його батьківщині – Буковині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довідник з історії України / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 77.
2. Гусар Ю. С. Співець української героїки: [про меморіальні дошки, присвячені укр. художнику М. І. Івасюку] / Ю. Гусар // Чернівці та чернівчани. – 2000. – 13 жовтня(№ 39). – С. 3.
3. Юсов С. Л. Івасюк Микола Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е - Й. – С. 407.
4. Тетяна Дугасва. Таланти Чернівців. – Чернівці, 2008. – С.20-21.
5. Тетяна Дугасва. Фіалкова марка з Відня. Українська Народна Республіка у художній мініатюрі // Газета "Версії. – №4. – 23-29 січня 2014 р.

Науковий керівник: викладач вищої категорії, викладач-методист Колотило О.І.

Дарія Червоняк, Галина Єремійчук
(Вишніця, Україна)

ПЕЛАГЕЯ ІВАНІВНА ГЛУЩЕНКО

Стаття присвячена майстру українського розпису, яка належить до київської групи петриківських майстринь, які у 1940 - 70-х роках минулого ХХ ст. активно застосовували здобутки традиційного малювання у галузі сучасної художньої промисловості та виробили стилістику, децю відмінну від петриківської. Для творчості Глущенко характерна видова різноманітність. Вона працювала у галузях традиційного розпису різних виробів. Висвітлює досягнення майстрині і у галузі високого мистецтва та як успішного вчителя, що передавав свою майстерність своїм учням.

Ключові слова: петриківський розпис, «мальовки», «бігунці», майстер народного розпису, вчитель з розпису, майстриня декоративної графіки, майстер народного мистецтва.

The article is devoted to the master of Ukrainian painting, which belongs to the Kiev group of Petrykiv masters, who in the 1940s - 70s of the last century, actively used the achievements of traditional painting in the field of modern artistic industry and developed stylistics, somewhat different from Petrykiv painting

For the work of Glushchenko characterized variety diversity. She worked in the fields of traditional painting of various products. He highlights the achievements of the masters in the field of high art and as a successful teacher who passed his skills to his students.

Key words: Petrykiv painting, "painters", "runners", master of folk painting, painter teacher, master of decorative graphics. Master of Folk Art.

Мистецтво України багате на види та напрямки, а також на людей, що його розвивають та пропагують. Мальовниче село Петриківка – широко відомий у світі осередок Українського народного декоративного розпису, історичне коріння якого походить від древніх традицій настінних розписів, що сягають у глибину тисячоліть. Цим видом розпису займалися багато поколінь українців, прикрашаючи свої оселі. Багато людей в різні часи займались мистецтвом розпису, а петриківський розпис відомий не тільки в Україні, а й за її межами.

Значно кількість майстрів стали відомими не лише в Україні, а й в світі. Серед майстрів є і Пелагея Глущенко, родом з Петриківців.

Праці Пелагеї Іванівни Глущенко – невід’ємна частка того, що створили і нині творять петриківські народні майстри. Її роботи годі уявити поза петриківською мистецькою школою. Кожен її аркуш сповнений тих місцевих традицій, спадкоємцем і продовжувачем яких є вона сама. В кожному мазку її пензля безпомилково вгадується те специфічне, що характеризує творчість не одного покоління петриківських майстринь. І все ж ми маємо всі підстави говорити про оригінальність творчості Глущенко, самобутність її мистецького доробку.

«Народилася 10 квітня 1908 року в селі Петриківці на Дніпропетровщині в родині сільського столяра. По закінченні громадянської війни мешканці Петриківців, як і всі радянські люди, стали до мирного будівництва. Батько Пелагеї також повернувся до старої своєї професії: майстрував скрині та віялки. Тільки скрині та віялки його були незвичайні. За місцевим звичаєм, їх розмальовували пишними квітами по соковито зеленому або вохристовому тлі. Розписи ці для Івана Глущенко робила односельчанка Тетяна Пата, вже тоді добре відома художниця. Ось там, у батька, Пелагея Глущенко стала ученицею у Тетяни Якимівни Пати. Дівчину тягло віддатися мистецтву цілком» [1, 5].

На початку минулого століття у селі Петриківці не було ще ніякого художньо-промислового підприємства, яке забезпечувало б постійний заробіток від мистецької праці.

Ось чому Глущенко виїздить до Дніпродзержинська, де й працює на швейній фабриці. Проте пристрасі до мистецтва вона не втратила. Пізніше, в досить вже зрілому віці, в 1937 році Пелагея Глущенко їде до Києва, де її прийняли в школу народних майстрів. Так почався новий етап у житті молоді майстрині: їй ішов 31-й рік. Для художника-професіонала було б запізно у такому віці розпочинати мистецьку науку. Але для Глущенко це була нагода цілком віддатися мистецтву. Вона швидко стає в один ряд із своїми товаришками і невдовзі разом з ними дістає відряджена до Москви для розпису павільйону на сільськогосподарській виставці. Молода народна майстриня вперше беручись за великий монументальний розпис відразу ж досягає відчутних наслідків.

Петриківські розписи здавна мали значну популярність. Найздібніших малювальниць запрошували розписувати хати в чужих селах але для того треба було знайти вільний час, бо ж в кожній малювальниці були і власна хата, яку слід було причепурити, і господарство. Ось тоді і народилися так звані "мальовки", роблені переважно на прозорому чи напівпрозорому папері. За розмірами, композицією та форматами "мальовки" відповідали розписам, що робилися на печі, у між віконних простінках на причілковій чи запільній стіні, над дверима та вікнами. Отже придбану "мальовку" досить було тільки приліпити на відповідному місці, щоб вона заступила розпис. "Мальовки" добре були відомі Пелагеї Глущенко ще з дитячих часів. Малюнки Глущенко це "квіти" і "бігунці", що походили з настінних розписів і укладалися в певну сталу схему. Схеми "квітки" та "бігунця" й були тими схемами, які перейшли у станкові твори петриківчан з настінних розписів та "мальовок" й лягли в основу всіх композицій. «Пелагея Глущенко протягом усього творчого шляху залишалася вірною двом згаданим схемам і майже ніколи не виходила за їхні межі, збагачуючи їх лише деталями. Поява у творчості Глущенко у композицій, побудованих за схемою "букета", "килима" тощо – це буквально епізоди, та й не такі вже часті. Варіантність – ось основа творчості Пелагеї Глущенко. Саме на варіюванні орнаментальних мотивів, у їхній деталізації, в зміні кольорових співвідношень ми й простежуємо певні етапи в розвитку її суворої, емоційно-стриманої творчості. Глущенко майже ніколи не давала назв своїм творам» [1, 8].

Пелагея Глущенко разом з іншими майстринями була запрошена до участі в оформленні книжок та у створенні ескізів для декоративних і плательних тканин. «Малюнки для книжок, і зокрема "бігунці", цікаві не лише досконалістю виконання, філігранністю, неповторністю мотивів та їх комбінацій, а й тим, що вони, роблені не гуашшю, а яєчною темперою: мазки, накладені на темне тло натиском різної сили, надають малюнкові ту надзвичайну легкість і прозорість що її не може дати гуаш. Найтонші відтінки білого кольору вносять у площинний рисунок ту глибину якою відзначаються всі твори петриківчан, і зокрема Пелагеї Глущенко» [2, 34].

Пелагея Глущенко, як і інші петриківські митці, не користувалася олівцем, а відразу малювала пензлем, не вносячи у малюнок будь-яких поправок. Вона виношувала свій задум у уяві і без жодних ескізів переносила його на папір.

Можна переконатись не лише в тому, що Глущенко блискуче володіє технікою свого мистецтва, і не лише в тому, що техніка в неї весь час зростає і вдосконалюється, а й у тому, що безперервне зростання технічної вмілості відкриває перед майстринею все ширші й ширші творчі можливості техніка для Глущенко – це не тільки засіб виразу, а й невичерпне джерело для збагачення творчих задумів, для відкриття навколишньому світі все більших і більших глибин справжньої краси. Майстриня досконало володіє прийомами декоративної графіки.

«Пелагея Іванівна ще в довоєнні роки розпочала працювати в школі народних майстрів як педагог. Вона навчала там талановиту молодь мистецтва. Передавала майбутнім митцям ті навички, які сама здобувала досить довго та складно» [3, 21].

Весь час, із року в рік вона розповідала і показувала учням, як треба малювати, вона навчала їх техніки, засобів малювання за принципами, за традиціями петриківської школи. Від зустрічі до зустрічі з учнями вона удосконалювала, паралельно, і власну майстерність.

Можна замилуватися всім новим у її творах – новими мотивами, елементами, новими кольоровими поєднаннями, новими суто технічними досягненнями що зросли на міцному ґрунті стародавніх традицій народного мистецтва.

Знаючи техніку, за допомогою якої Пелагея Іванівна здійснювала творчі задуми, ми маємо змогу не тільки бачити, що зроблено майстринею, а й збагнути, як творилася кожна композиція. Саме це й дозволяє "прочитувати" кожний її твір, і цим самим хоча б певною мірою стати свідками того, як твориться краса.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глухенька Н. Петриківські розписи / упоряд. та автор вступ. ст. Б.С.Бутник-Сіверський. – Київ : Мистецтво, 1973. – 77 с.
2. Пелагея Глущенко. – Київ : Мистецтво, 1977. – 76 с.
3. Пелагея Глущенко. Комплект листівок. Київ, Мистецтво, 1981. упорядник О. І. Шестакова. Петриківський розпис: Книга-альбом. – Київ : Мистецтво, 2015. – 240 с.

Науковий керівник: викладач вищої категорії, викладач-методист Коломико О.І.

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА

ӘОЖ 82-93(574)

*Алтын Бакраденова, Мөлдір Әшім, Жұлдызай Араш
(Павлодар, Қазақстан)*

**КӨРКЕМ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ
ДАЯРЛЫҚ ТОПТАРЫНА ҚАБЫЛДАТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ**

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың көркем әдеби шығармаларды пайдалана отырып, тілін дамыту жолдары көрсетілген.

***Кілт сөздер:** көркем әдебиет, мақал-мәтелдер, ертегілер, тіл дамыту.*

The paper outlines the ways in which children of pre-school age can develop their language using fiction.

***Keywords:** fiction, proverbs, fairy tales, language development.*

Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында үздіксіз білім берудің бастапқы деңгейі мектепке дейінгі тәрбие және оқытуда баланың бойында оқу қызметін меңгеруге қажетті жеке қасиеттерді тәрбиелеуге, яғни мектепалды дайындыққа ерекше көңіл бөлініп отыр. Ежелден елдік пен еркіндікті берік ұстап, ата – бабаның үлкен шаңырағы аясында түрлі ұлттар мен ұлыстардың басын қосқан, бірлікке, бауырластыққа баулып, достықтың туын берік ұстанған қазақ халқы өмір өнегелерін келешек ұрпақтарына әдеби мұрамыз арқылы ұғындырып, үйретіп келеді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұсынған «Қазақстан – 2030» стратегиясында негізгі бағыттардың бірі ретінде халықтың ұлттық моделі мен салт – дәстүрлерін есепке ала отырып, білімі мен білігі жағынан өркениетті елдердегі замандастарымен қатар тұра алатын, бойында ұлттық, отаншылдық рухы мықты қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу қажеттігі баса айтылған. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және адамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау», – деп көрсетілген.

Қазақ балаларына арналған туындылардың зерттелуі алғаш рет балаларға оқу құралдарын құрастырудан басталды деп болжам жасауға болады. Ы.Алтынсариннен кейін қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, хрестоматиялық жинақтардағы ауыз әдебиеті үлгілерінен, классикалық көркем дүниелерден сусындауына көп күшін жұмсаған ағартушы қайраткер – ғалым әрі танымал шығармашы Ахмет Байтұрсынов. ТМД елдері ішінде орыс балалар ақыны, "Екіден беске дейінгі" кітабының авторы, лингвист әрі психолог зерттеуші К. Чуковскийдің «Бала өз әлемін, өз логикасын, өз астрономиясын жасайды, сондықтан балаларға әңгімелеу үшін сол әлемге еніп, сонда өмір сүру керек» деген сөзі балаларға арналған әдебиетке қаншама салмақты талаптар қойылатынын байқатады. Орыс балалар әдебиетінің тарихын зерттеуші А.П. Бабушкина «Жарқын ойлар, ашық, көңілді және драмалық сюжет, нақышты композиция, еліктеуге тұрарлық басты кейіпкер, күшті эмоционалдық бағыт, салмақты сөз, жалпы білім беретін бай материал – осының бәрі балаларға арналған шығарманың көркемдік табиғатына қажетті элементтер» екеніне жете көңіл аударған.

Балаларға арналған шығармалар туралы зерттеушілердің анықтамаларынан ең алдымен К.Чуковскийдің пікірін еске алуға болады: «Бала үш-төрт жасында ертегі өлеңді өте бір құштарлықпен қабылдайды. Кейде үш жүз, төрт жүз ұзақ жолды, яғни поэзиялық туындыны үш қайтара оқып бергеннен-ақ түк қалдырмай жатқа соғады. Балаға мұның түк қиындығы жоқ, уақыт өте келе өзі есінен шығарып тастайды. Екі мен бес жас аралығында сәбилік

санасы таңқаларлықпен жаттап алған жүздеген өлең жолының жүзден бірі баланың кейінгі эмоционалды да саналы өсу кезінде ерекше роль атқарады».

«Қырғыз хрестоматиясы» құралын жинақтаған Ыбырай Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!» деп басталатын өлеңіне ұқсас А. Байтұрсыновтың «Маса», және «Қырық мысал» өлең жинақтарында қазақ балаларына мысал жанры ұсыныла бастаған. «Мысал жанры – қазақ халқына да жақын, таныс дүние, ғибрат айтып, жақсылыққа шақырудың ең ұтымды амалы» екендігі қазіргі оқу-тәрбиеде үздіксіз түспей келе жатқан мысал өлеңдерден байқауға болады.

«Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдық, характерлер мен уақиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет. –деген әдебиет зерттеушісі С. Қирабаевтың пікірі балалар әдебиеті сияқты әдебиеттің жеке бір арнасының өзіндік ерекшеліктері жайлы мәлімет береді. Шындығында да балаларға арнап шығарма жазу – қаламгерден үлкен жауапкершілікті талап етері сөзсіз. Өйткені, балалар ақыны жас ұрпаққа тәлім – тәрбие беретін, оның дүниетанымын кеңейтетін шынайы көркем шығармалар жазуы қажет. Қаламгердің айтпақ ойы жас оқырманның көңілінен шығып, жүрегіне жылы тиюі шарт. Сонда ғана ол шығарма балаларды ізгілік, адамгершілік, әдептілік, адалдық, еңбексүйгіштік, инабаттылық сияқты өзге де игі қасиеттерге баулып, жалқаулық, көрсеқызарлық, тентектік, сотқарлық пен бұзақылық сияқты мінездегі міндерден сақтандырады, ал қаламгердің шебер қиюластырған сөз өрнектері бөбектерге эстетикалық тәрбие береді. И. Лейбсон «Өлең неге үйретеді» еңбегінде: «Иә, өнер, оның ішінде поэзия – тәрбиенің ең күшті құралы» дейді. Балаларға арнап шығарма жазатын қаламгер өзін тек сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен қатар тәрбиеші, кеңесші және нұсқаушы ретінде де сезінеді.

Алайда құрғақ уағыз балаға айтарлықтай әсер етпей, тез жалықтырып, жібереді, сондай ақ өлеңнен нәтиже шығарып, бір тоқтамға келуіне кедергі жасайды. Сондықтан балалар ақынның алдында туындайтын маңызды мәселенің бірі айтылмақ ойды, берілмек ақылды балалар түсінігіне, талғамына, тілегіне, қызығушылығына сай етіп жазу. Мысалы, «Мұзафар Әлімбаев – балалар психологиясын бажайлап зерттеп, бала мінезін жетік білуге келгенде, үлгі етіп тұтарлықтай артықшылығы бар ақын. Өлеңдерінің дені бала ұғымына бірден қона кететін салмақты ой тудыруарлық тартымды оқиға, жеңіл штрихтарға құралады» деген ақын әрі сыншы Ж. Әбдірешовтің пікірі нағыз балалар ақынына берілген лайықты баға [31, 84]. Ақынның өзі: «...Балаға арнап жазу, бағалы туынды беру бақыт, қаламгер үшін өлшеусіз бақыт. Өйткені балалар үшін жазу кез келген үлкен қаламгердің де қолынан келе бермейді.» – деп, балаларға арнап қалам тербейтін қаламгерлерге әділ бағасын береді.

«Жетекші дарын, жемісті еңбек» атты мақаласында Қ. Ерғөбек ақындардың балаларға арналған өлеңдеріне тән он екі ерекшелікті атап көрсетеді. Соның ішінде бірі –олардың юморлық жылылығы. Балалар аудиториясы юморды ұнатады. «Педагогтар, И. Лейбсонның пікірінше, – күлкінің тәрбиелеу құралы екендігі белгілі. Жеткіншек, бала жазалаудан қорықпауы тиіс. Алайда ол бала ешқашан достарының алдында күлкілі кейіпте көрінгісі келмейді. Күлкі көмегімен қалыптасып қалған міндерді емдеп қана қоймай, сонымен қатар оларды алдын алуға болатындығын естен шығармаған жөн екендігі осы зерттеуде айтылған.

«Әдебиетті оқыту – ғылым саласымен тығыз байланысқан. Себебі, ғылымның қай саласын алсаңыз да теориялық және қолданбалы практикалық мәндес болады деп білсек, әдебиетті оқыту арқылы оқушыға көркем шығарманы оқытуды қалыптастыру әрі теориялық, әрі қолданбалы жүйесін бірлікте қарастырумен қатар оның өнер екендігін де ескерген жөн» деп көрсетеді» Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары» деген еңбегінде әдіскер ғалым. Қ. Бітібаева. Көркем шығарма мазмұнынан алған әсер балаға ерекше екендігімен қатар оның санаға ықпал ететінін, әсердің нәтижесі бір жағынан тұлғаны әрекетке итермелесе, екінші жағынан пәнге деген қызығушылықты арттырып, көркем шығарманы оқуға талпындыратынын жақсы ескерткен. «Әдебиет – сөз өнері. Барлық сөзді тізе берсең әңгіме,

жыр шықпайды. Адам жүрегі тербетіп, ақыл таразылап, тіл кестелеп айтқан сөз орнында тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады» деген А.Байтұрсыновтың тұжырымына сүйенсек, қазіргі ғылымда әдебиет «адамтану құралы» делінсе, ал әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы» екендігін де балаларға «Әдебиеттік оқу» пәнін оқыту туралы Т.Жұмажанованың еңбегінде айтылады.

«Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне балалардың поэзиялық шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс – тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Баланың поэзиялық шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек» дей тұра ғалым «Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру; оқырмандық тұрақты ынта – ықыласты, биік талғамды қалыптастыру; әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру; логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады» деп жазады.

Балалардың өмірге пәк, таза көңілмен қарауы қоршаған ортаны біртіндеп тануы үдерісінде, балабақшаның жас ерекшеліктеріне байланысты топтарында көркем шығармалармен арнайы ұйымдастырылатын оқу іс-әрекеттерінде байқалады. Көркем шығармалар арқылы өзі білетін заттарды, құбылыстарды тереңдей қабылдап, олардың бұрын өзі байқамаған қырларын, олардың өзара байланыстырын түсіне бастайды. Бала жасына, санасының жетілуіне орай берілетін көркем шығармалар – олардың алдына әлеуметтік-тұрмыстық ақиқатты жеткізетін нағыз тәрбие құралы. Мектепке дейінгі педагогикада бала тілінің жетілісін көркем әдебиетпен байланыста қарастырып, балаларды көркем шығармалармен таныстыру әдістемесін жасауға ат салысқандар Е. И. Тихеева, В. А. Флерина, О. И. Соловьева, Л. А. Пенъевская, М. М. Кони́на, Н. С. Карпинская, В. М. Федяевская, Р. И. Жуковскаялар болды.

Жиырмамыншы ғасырдың бас кезеңінде тіл дамыту әдістемесінің негізін салған Е.А.Флерина мектеп жасына дейінгі балаларды көркем әдебиетпен таныстырудың маңызын ерекше зерттеді. Ғалым туындылардың тілі арқылы баланың эстетикалық тәрбиеге баулына өсетінін дәлелдеді. Көркем шығарманың өнердің ең биігі екенін, оны балаларға таңдап беруде мұқияттылық қажеттігін атап көрсетті. 1930 жылы жарық көрген «Балабақшадағы жанды сөз» атты педучилищелер мен институттарға арналған еңбегінде көркем туындылар арқылы балаларды әңгімелесуге үйрету, мәнерлеп оқу және мазмұнын қайталап айтқызу мәселелерін көтеріп, әр мәселеге қатысты әдіс-тәсілдерді ұсынды. 1948 жылы өткізілген Бүкілодақтық ғылыми конференцияда көптеген тәжірибелі мамандар халық ауыз әдебиеті шығармаларының баланың ана тілін дамытуда ерекше ықпалын бағалаған болатын. Педагог ғалым А.П. Усова жанды сөздің баланың мінез-құлқының, шығармашылық қабілеттерінің дамуына әсерін сипаттап жазды. 1950-70 жылдары балалардың суретті кітаптарға деген қызығушылығына мән беріп, суреттің мазмұнының бала сөзінің байланысты болуына ерекше ықпалын зерттеуге кіріседі. Балабақшада кітап оқу туралы әдістемелік еңбектің авторы («Чтение книги в детском саду») Р.И. Жуковская кітаптың анық суретті келіп, шығарма мазмұны суреттерінен байқалып тұруына қарай бала әңгіме құруға еліктегіш келетінін жазады, балабақшада кітап оқудың алғашқы әдіс-тәсілдерін ұсынады.

Тегінде балаларға арнап өлең жазудың ауырлығын бүгінгі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің қай-қайсы да әлдеқашан мойындаған. Міне, осындай өте нәзік жанрды таңдап алған ақындар біздерде баршылық.

Ойын баласына ойын өлеңдер жақынырақ. Балабақша топтарында алдымен әдеби шығарма өнер түрі ретінде ұсынылады. Кішкентайдан оларға ойын үстінде жаттатылады. Ал өсе келе қойылатын мақсат баланың кітапқа деген қызығушылығын қалыптастыру, болашақта көркем әдиетті ұнататын сауатты оқырман тәрбиелеу. Даярлық тобының

бағдарламасында Қазақстандық және шет елдік авторлардың көркем шығармалары да енгізілген.

Балабақшаға келген күннен балаларға ойын өлеңдер, кіші жанр түрлерінен жұмбақ, жаңылтпаштар тәрбиешінің жетелеуімен, бірге жаттауымен қабылдатылса, орта топта кейіпкерлері жете таныс ертегілер ойыншықтар, қозғалмалы кітапшалар және техникалық құралдар арқылы балалардың қызығушылығын тудыра отырып таныстырылады. Үстел үсті театры, түрлі қуыршақтар арқылы визуалды түрде қабылдатылған ертегі, мазмұнды әңгімелер балаларды қызықтыра түседі.

Шығарманың жанрлық ерекшелігіне арнайы түрде назар аударту арнайы түрде ұйымдастырылған оқу қызметінде жүзеге асырылады. Бастапқыда ойын формасында шығарманы шынайы оқиға ретінде қабылдаса, сахналау тәсілімен мазмұнды жаттауға көшкен балалар жоғарғы топта нақты өнер туындысы ретінде арнайы оқу қызметінде қабылдайды.

Мектеп жасына дейінгі балаларға оқуға және мазмұнын әңгімелеуге халық ауыз әдебиетінің кішігірім үлгілері, классик жазушылардың балаларға арналған туындылары және балалар әдебиеті ақын-жазушыларының шығармалары ұсынылады. Сонымен қатар орта топтан бастап балалар әлем әдебиеті өкілдерінің қызғылықты оқиғаларға толы ертегілері мен әңгімелері таныстырыла бастайды. Осы талапты ескеріп, балабақшаға арналған бағдарламаларда екінші сәбилер тобына (3-4 жас), С. Көбеевтің «Шал мен балалар», Ә. Ақпенбетұлының «Лақтар мен қасқыр», «Көкқұтан мен бақалар» мысал әңгімелерді; «Түлкі мен ешкі», «Ат пен есек» т.б. халық ертегілерін, ал естиярлар тобында (4-5 жас) халық ертегілерінен «Түлкі мен қоян», «Қаз мен түлкі», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», Ы. Алтынсариннің «Әке мен бала», А. Тоқмағанбетовтың «Аяз Ата» т.б. шығармаларды мәнерлеп оқып, мазмұнын қайталап айтқызу ұсынылған. Ересектер тобына (5-6 жас) С. Көбеевтің «Атасы мен немересі», Қ. Мырза Әлінің «Желім» атты шығармалары мен ауыз әдебиеті үлгілерінен «Түлкі мен бөдене», «Жан жануарлардың дауласқаны» т.б. берілген. Бұл туындыларды балаларға жас ерекшеліктеріне қарай ауызша оқуға, ұнтаспадан тыңдатуға болады. Біртіндеп мазмұны ғана емес, танымдық жағы да күрделеніп отыратын мұндай шығармаларды тыңдату баланы шығарма мазмұнын екінші адамға әңгімелеп айтуға, әңгімелегенде мәнерлі сөйлеуге қызығушылығын тудырады. Ал мұндай ынты-ықылас баланың сөздік қорының табиғи тұрғыдан дамуына әкеледі.

Тіл дамыту сабақтарын жоспарлағанда тәрбиеші бағдарламадағы шығармаларды өтілетін сабақ мазмұнына, жыл мезгіліне қарай таңдау тиіс.

Мысалы, сәбилер тобында айына 3 рет көркем шығармаларды оқу және әңгімелеп беру, әңгімелету жұмысы, ал айына 1 рет жаттату жұмысы жоспарланады. Орыс ертегілерінен «Лақтар мен қасқыр», «Маша мен маймақ», Ы. Алтынсариннің «Мақта қыз бен мысық», К. Чуковскийдің «Кірқоймас» (Ф. Оңғарсынованың аударғаны), Ж. Кэрбозиннің «Күшігім», М. Әлімбаевтың «Менің ойыншықтарым», І. Жансүгіровтің «Төрт түлік жыры», Ә. Дүйсенбиевтің «Не деу керек?» (1-2 шумағы) өлеңдері алдымен мәнерлеп оқылғаннан кейін, мазмұндарын еркін түрде әңгімелеуді қажет ететін шығармалар. Еркін әңгімелесу әдісінде мәтінге түсініктеме беру, балаларға ауыр қолданылатын сөздерді жеңіл сөздермен алмастыру тәсілдері қолданылады. Осындай әдіс бір-біріне байланысты оқиғалардың жүйесін сақтауға, кейіпкерлердің жеке ерекшеліктерін сезіп-байқауға жағдай тудырады. Ботақанды, бұзауды, құлыншақты қолдарына алып еркелету (Н. Әлімқұлов «Ойыншықтар»), бір бұрышқа жиып ұйықтату көріністері жасала отырып, енді олар туралы балалармен еркін әңгімелесу өткізу шығарманың көркемдік белгілерін балалардың еркін қабылдауына мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Есимова С. Балалардың сөздік қорларын дамыту // Сыныптағы тәрбие. 2014. №1. 22-24 б.

2. Базарбекова Р. Тіл дамытудың алғы шарты // Бастауыш білім. 2007. №1. 4-5 б.
3. Берлібекова А.М. Мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеуге үйрету // Мектепке дейінгі тәрбие. 2013. №1. 26-27 б.
4. Ақтанова Б. Сөздік қорды байыту әдістері // Қазақ тілі: әдістемесі. 2011. №2. 13-15 б.
5. Бакраденова А.Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың ауызша сөйлеу тілін дамыту. Оқу-әдістемелік құрал. Павлодар: ПМПИ баспасы, 2012. 153 б.

УДК 37.378.1:004

*Вікторія Білоусова
(Бердянськ, Україна)*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ІКТ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуто передумови та стан розвитку запровадження ІКТ у країнах ЄС та його вплив на розробку теоретичних основ для використання інформаційних технологій в національній системі освіти, а також проаналізовано основні напрямки запровадження ІКТ в діяльності вищої школи.

Ключові слова: *інформаційно-комунікативні технології, вища школа, ключові компетентності.*

The article examines the preconditions and the state of introduction of ICT in the EU countries and its impact on the development of theoretical foundations for the use of information technologies in the national education system, and also analyzes the main directions of the introduction of ICT in the activities of higher education.

Key words: *information and communication technologies, high school, key competencies.*

Впровадження ІКТ в освітню діяльність української вищої школи є пріоритетним напрямком розвитку системи освіти України і діє на підставі закону «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.».

Українська освіта сьогодні відчуває нагальну потребу розробки та запровадження ІКТ відповідно кращим світовим зразкам, що є запорукою вагомого внеску у розвиток стабільності та прогресу вітчизняного суспільства, відповідності сучасним потребам ринку праці та мобільності, здатності людей до навчання, підвищення рівня знань, умінь та компетентностей упродовж життя для відповідності ринку праці незалежно від країни.

Країни-члени Європейського Союзу визначили необхідність моніторингу рівнів інформаційної грамотності. Було переглянуто та розроблено необхідні кваліфікаційні стандарти у галузі ІКТ-грамотності. Наприклад, країни ЄС ще на початку 2000 року ввели обов'язковий сертифікат з комп'ютерної грамотності для випускників загальноосвітніх навчальних закладів [1].

Країнами-членами ЄС було визначено 8 основних галузей ключових компетентностей: (фундаментальні) навички рахування та письма; базові компетентності галузі математики, природничих науках та технології; іноземні мови; ІКТ навички та використання технологій; вміння навчатися; соціальні навички; підприємницькі навички; загальна культура.

Вплив міжнародних тенденцій на розвиток освітніх процесів у нашій країні є очевидним. Так, сьогодні українська освіта зробила значні кроки на шляху запровадження міжнародно-прийнятої системи моніторингу навчальних досягнень учнів, закладання основ для створення стандартів ІКТ-грамотності, розробка та впровадження інструментів дистанційного навчання та розбудова інституту відкритої освіти, розробка низки заходів до впровадження багатомовного навчання та розвитку інформаційно-комунікаційної освіченості тощо [2].

У науковій літературі поняття ІКТ-компетентності сьогодні піднімають учені як українські (П.В. Беспалов, А.А. Єлізаров, М.І. Жалдак, Н.В. Морзе, В.Ю. Биков, Є.Н. Смирнова-Трибульська тощо), так і зарубіжні (L.H. Sagalnik, Ruchen Dominique, Spector J., Michael-de la Teja та ін.) [3].

Українські дослідники роблять їх за наступними напрямками:

- Застосування ІКТ у системі управління освітою (О.Є. Кравчина, творча група Єльнікових, програма Net Школа Україна);
- Моделі ефективного використання ІКТ та дистанційні технології навчання у вищій школі (Н.В. Морзе, О.Г. Глазунова);
- Інформаційно-аналітична компетентність керівника навчального закладу (Н.А. Зінчук);
- ІКТ та фахова підготовка професійних кадрів вищих навчальних закладів (Т.Б. Волобуєва, П.І. Даниленко, М.П. Лещенко та ін.);
- ІКТ-компетентність викладача вищого навчального закладу (О.М. Науменко).

Питання ІКТ-грамотності є сьогодні особливо важливим. Виділення ІКТ-компетентності як окремої складової загальноосвітньої обізнаності сучасної людини сьогодні зумовлено активним запровадженням комп'ютерних технологій у всіх галузях людської діяльності. Узагальнене бачення ІКТ-компетентності полягає у здатності людської діяльності. Узагальнене бачення ІКТ-компетентності полягає у здатності особистості застосовувати інформаційні і комунікаційні технології для здійснення інформаційної діяльності, а саме: пошуку необхідної інформації, її оцінювання та вміння структурувати, аналізувати та користуватись нею і, так само, створювати та розповсюджувати у різних сферах своєї діяльності залежно від ситуації. Набуття необхідних ІКТ-компетентностей є складовою стратегії ЄС щодо навчання впродовж життя. Така позиція відповідає місцю та ролі ІКТ у щоденному житті сучасної людини.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

- важливість розвитку та впровадження в систему освіти нових, особистісно-орієнтованих інформаційно-комунікаційних технологій в освіті є незаперечною у контексті швидкоплинних процесів розвитку технологій, виробництва, змін в економіці та соціальній сфері життя країни.
- розробка відповідних інструментів моніторингу навчальних потреб, а також оцінювання та стандарти якості є важливою як у сфері підготовки спеціалістів, так і для процесу організації навчання та створення інформаційного освітнього простору.
- інклюзивний та відкритий підходи до інформатизації навчального процесу мають стати стратегічними напрямками освітньої політики країн. Пріоритетом має стати співробітництво країн у сфері застосування повного сучасного потенціалу ІКТ у галузі освіти та створення рівних можливостей для навчальних закладів.
- розробка відповідних інструментів моніторингу навчальних потреб, а також оцінювання та стандартів якості є важливою як у сфері підготовки спеціалістів, так і для процесу організації навчання та створення інформаційного освітнього простору.
- розбудова технологій та засобів застосування електронних приладів та мереж, розвиток та впровадження проблемних методів навчання, креативного застосування ІКТ значно підвищить мотивацію учнів та професійні навички педагогів у сфері освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицька А.В. Якість освіти та її оцінка в контексті європейської та міжнародної інтеграції [Електронний ресурс] / А.В. Кульчицька. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9896/1/23.pdf>
2. Про порівняльну оцінку освіти. Рада Європи. Рекомендація 1137 (1990). – Бюлетень Бюро інформаційної ради Європи в Україні. 2002.

3. Смирнова-Трибульська Е.Н. Основы формирования информатических компетентностей учителей в области дистанционного обучения. Монография. – Херсон: Айлант, 2007. – 704 с.
4. Education at a Glance. OECD Indicators 2001. – OECD, 2001. – 380 p.
5. The information network on Education in Europe // Key Data on Information and Communication Technology in Schools in Europe: 2004 Edition. – Brussels: Eurydice. – 84 p.

УДК 37.091.33:796.012.656

Катерина Богатирьова, Лілія Червонська
(Мелітополь, Україна)

КЛАСИЧНИЙ ЕКЗЕРСИС: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

У статті розглянуто практичні аспекти вивчення класичного екзерсису. Розкрито сутність і зміст поняття «екзерсис». Проаналізовано основні танцювальні рухи та вправи класичного екзерсису біля станка та на середині залу.

Ключові слова: класичний танець, екзерсис, танцювальні рухи.

The article deals with the practical aspects of studying the classical exercise. The essence and content of the concept of "exercises" are revealed. The basic dance moves and exercises of the classic exercise near the machine and in the middle of the hall are analyzed.

Key words: classical dance, exercises, dance moves.

Навчальна дисципліна «Теорія і методика викладання класичного танцю» є провідною в системі професійної хореографічної освіти. Питанням викладання даної дисципліни активно займаються сучасні вітчизняні педагоги-науковці (Н. Корисько, Л. Цветкова, С.Шалапа та інші), зазначаючи, що опанування класичним танцем слід розглядати як одну з необхідних умов для забезпечення якості навчання, яка не лише розвиває тіло танцюриста, але й формує культуру спілкування, художній смак [2, с. 27].

Навчальна дисципліна «Теорія і методика класичного танцю» допомагає студентам вивчати основи хореографічного мистецтва, розвивати необхідні професійні якості і дані – як фізичні, так і психологічні, і художні. Опанування класичним танцем забезпечує правильну постановку всіх частин тіла, виховання навичок, а пізніше розвиток координації, вивчення основних елементів у «чистому» вигляді та в комбінаційному сполученні. Оволодіння основами класичного танцю поєднує в собі суворе дотримання правил виконання рухів і вправ з розвитком творчої свободи [2, с. 27]. Навчання класичного танцю починається з вивчення елементів екзерсису.

Екзерсис (фр. *exercice* – «вправа», від лат. *exercitium*) – комплекс різноманітних тренувальних вправ, що складають основу уроку класичного танцю, який сприяє розвитку сили м'язів, еластичності зв'язок, вихованню виворотності, стійкості і правильної координації рухів в учнів або артистів балету.

Екзерсис – це комплекс рухів, що забезпечує дотримання основних вимог і реалізацію принципів класичного танцю, сприяє розвитку сили ніг, їх дотягнутості і виворотності, виробленню танцювального кроку, *plie*, формуванню навичок координації, вихованню апломбу. Екзерсис біля станка та на середині залу є невід'ємною складовою уроку, основні його рухи залишаються незмінними впродовж усього навчання. При цьому зростає рівень складності, варіюється поєднання з іншими рухами, вводяться нові з'єднувальні елементи [2, с. 32].

Основне призначення тренувальних вправ класичного екзерсису – розвивати танцювальну техніку, гнучкість, м'якість та легкість. Кожен танцівник має навчитися своїм

тілом, вільно координувати рухи корпусу, голови, рук, ніг, виробити виразність рухів, стійкість корпусу та виворотність ніг. Займаючись класичним екзерсисом, кожен виконавець готує себе до подальшого фахового становлення та вдосконалення, яке передбачає: фізичні навантаження, вміння регулювати дихання, правильно розподіляти навантаження на різноманітні групи м'язів і корпусу під час виконання танцювальних елементів [3, с. 126].

Plie – один з найважливіших рухів у класичного танцю. Дана вправа не лише виконує розвиваючі функції, забезпечуючи технічність виконання, але є ще й важливим виражальним засобом. *Plie* в класичному танці означає присідання, метою якого є розвиток еластичності, виворотності та сили ніг. Присідання виконується за всіма позиціями. У цій вправі беруть участь корпус, руки і голова; м'язи і зв'язки ніг розтягуються і скорочуються в спокійних повільних рухах. Тіло танцівника готується до більш складних рухів ("розігрівається"), і тому доцільно починати урок класичного танцю з присідань.

Battement – це група рухів класичного танцю, які складають основу екзерсису біля станка та на середині залу. Вони характеризуються рівномірними за характером відведення і приведення працюючої ноги в різних напрямках (вперед, вбік, назад). Друга частина назви, як правило, визначає характер виконуваного *battement*. *Battement tendu* (натягнутий рух) сприяє правильній постановці ніг, виворотності; активно вводить в роботу всі групи малих і великих м'язів. *Battement tendu* тренує і виробляє силу ніг. *Battement tendu jete* (натягнутий рух з кидком) розвиває силу і легкість ніг. Він полягає у відведенні працюючої ноги з кидком і приведенні у вихідне положення. Принцип його виконання буде важливою складовою наступних стрибків. *Battement tendu jete* органічно пов'язані з *battement tendu*, тому виконуються безпосередньо за ним.

Наступна вправа – *rond de jambe parterre*, спрямована на розвиток обертальної рухливості кульшового суглоба, від якої залежить діапазон виворотності ніг танцівника.

Battement fondu (танучий рух) розвиває силу і еластичність м'язів. Цей рух виробляє м'якість присідання і еластичність, необхідні в стрибках. *Battement fondu* виконується носком в пол, на 45° та з підйманням опорної ноги на півпальці. До *battement fondu* приєднуються *frappe* і *double frappe*, які виконуються різко і енергійно. Це привчає м'язи та сухожилля швидко (контрастно) переключатися з м'яких, плавних рухів на різкі (стаккато).

Наступна вправа – *rond de jambe en l'air* (коло ногою в повітрі), розробляють рухливість колінного суглоба і надають його зв'язкам силу і еластичність. *Ronds de jambe en l'air* – кругові рухи ноги в повітрі на висоті 45° – можуть комбінуватися з *tour sur le cou-de-pied* і *petit battement sur le cou-de-pied*.

Petit battement sur le cou-de-pied (маленький рух) сприяє розвитку рухливості колінного суглоба, виробляє швидке, вільне володіння нижньої частини ноги (від коліна до полупальців) при виворотному і нерухомому положенні верхньої частини.

Battement developpe (розгорнутий рух), виконується на 90° і вище і вимагає всебічної підготовки. Цей рух розвиває крок і силу стегна, що допомагає утримувати ногу на висоті. Вправа *battement developpe* готує тіло до складних *adagio* на середині залу, а також до стрибків, де сила стегон необхідна при поштовху від підлоги і м'якого напівприсідання після стрибка.

Завершає екзерсис – *grand battement jete* (рух з великим кидком). Даний рух розвиває танцювальний крок: великий, енергійний кидок ноги сприяє розвитку внутрішніх стегових м'язів і сухожиль, посилює роботу кульшового суглоба, що є головним у розвитку кроку.

Таким чином, кожен рух екзерсису класичного танцю спрямовано на розвиток виворотності та рухливості стопи й тазостегневого суглоба, формування високого та легкого стрибка, а також великого танцювального кроку. Рухи класичного екзерсису дають можливість закріпити апломб виконавця. Уся система рухів, яка формувалась протягом багатьох століть, дозволяє танцівнику при систематичних заняттях розвинути такі свої фізичні здібності, як виворотність ніг, легкий стрибок, гнучкість, великий крок, стійкість, а також удосконалити м'язи свого тіла й оволодіти вільними пластичними рухами, напрацювати витривалість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костровицкая В.С., Писарев А.А. Школа классического танца. – Ленинград: Искусство, 1976. – С.272.
2. Цветкова Л.Ю. Методика викладання класичного танцю. Підручник. – 4-те вид. / Л.Ю. Цветкова. – К.: Альтерпресс, 2013. – 324 с.
3. Шалапа С.В., Корисько Н.М. Методика роботи з хореографічним колективом: підручник / С.В.Шалапа, Н.М.Корисько. – Ч. 1. – К.: НАКККіМ, 2015. – 252 с.

УДК 372.881.111.1

*Валентина Верещака, Маріана Навроцька
(Кременчук, Україна)*

ЗАВДАННЯ ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ

У даній статті висвітлене питання використання сучасного підходу «завдання орієнтованого навчання» у викладанні іноземних мов, яке забезпечує мотивацію вивчення, спонукає до практичного застосування мови учнями та робить навчальний процес цікавим і ефективним. «Завдання орієнтоване навчання» є корисним методом викладання іноземної мови на будь-якому етапі вивчення.

Ключові слова: *завдання орієнтоване навчання, реальне спілкування, навчальний процес, методи, критичне мислення, практичне застосування.*

The article highlights the issue of using an innovative approach “task-based learning” in the methodology of teaching foreign languages which motivates to learn them, helps the students to use the target language in real situations and makes learning process interesting and effective. “Task-based learning” is a useful approach at any stage of a foreign languages learning process.

Key words: *task-based learning, real communication, learning process, critical thinking, methods, practical use.*

Завдання сучасної освіти полягає у формуванні всебічно розвиненої, цілісної та здатної мислити критично особистості учня. Метою навчання іноземної мови за новими стандартами є вміння навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі. На нашу думку, провідними компетентностями серед ключових можна визначити спілкування іноземними мовами та уміння навчатися впродовж життя. Саме завдання орієнтоване навчання спрямоване на формування цих компетентностей.

Що собою являє завдання орієнтоване навчання?

Завдання орієнтоване навчання передбачає, що саме учень є центром навчального процесу. При цьому увага зосереджується власне на виконанні завдання, ніж на лексичному та граматичному матеріалі. Тобто від учня очікується пошук рішення проблеми засобами іноземної мови, що спонукає до використання мови без обмежень. Завдання відповідають реальним життєвим ситуаціям, щоб учні в подальшому були здатні застосувати набуті знання у іншомовному середовищі. Основною метою даного методу є виконання учнями завдання. Доведено, що завдання орієнтоване навчання надає змогу учням використовувати свої знання у реальному спілкуванні. Род Елліс так говорить про завдання орієнтоване навчання: «Практичне навчання, однак, шукає тексти зворотного зв'язку, що зосереджені на учневі, дискурсивні завдання, що спонукають до активного залучення учня до формування та контролю дискурсу, та соціальні завдання, що фокусуються на вирішенні соціальних проблем» [1].

Спочатку потрібно визначити поняття «завдання орієнтованого навчання»: даний метод полягає у завданні, коли учні мають використати мову, та побудоване із наголосом на значенні та меті, що сприяє кращому застосуванню інформації під час навчального процесу як учнями, так і вчителями [2].

Також практичне навчання визначено як використання завдань, метою яких є отримати реальний (практичний) результат мовленнєвої діяльності. Іншими словами, учні вирішують проблеми, діляться та порівнюють досвід, використовуючи іноземну мову. Навчальну мету та результат визначають відповідно до складності завдань. При застосуванні даного методу іноземна мова є засобом виконання завдання, засобом комунікації. Основне завдання – навчити учнів свідомо підходити до вивчення іноземної мови, самостійно здобувати знання, висловлювати свої гіпотези, навчити учнів отримувати радість від спілкування, працюючи над проблемними дискусіями чи ситуаціями. Саме у цьому є практичне спілкування, коли в навчальному процесі максимально активізується мовленнєво-розумова діяльність [9].

У своїй роботі Нарахарі Уманат Прабху визначає три основних типи завдань даного методу: завдання на отримання інформації (Information gap activities), завдання на визначення причин (Reasoning gap activities), завдання на висловлювання думки (Opinion gap activities).

Сутність завдання на отримання інформації (Information gap activities) полягає у передачі інформації від одного учня іншому. Такі завдання надають можливість учням робити запит щодо інформації та роз'яснення, домовлятися один з одним.

Завдання на визначення причин (Reasoning gap activities) сприяють розвитку критичного мислення учнів через осмислення та передачу інформації. Учні мають знаходити причинно-логічний спосіб вирішення проблеми.

Завдання на висловлювання думки (Opinion gap activities) побудовані таким чином, щоб учні могли передати особисті уподобання, почуття та ставлення до конкретної ситуації. Залежно від рівня володіння іноземною мовою, учням можна запропонувати закінчити історію або прийняти участь в обговоренні та дебатах на соціальну або політичну тематику [5].

Застосовуючи даний метод, необхідно взяти до уваги етапи роботи із завданням. Перед тим, як розпочати роботу, потрібно визначитись із метою завдання. Важливо дотримуватись таких етапів при роботі з завданням:

1. Етап підготовки завдання. На цьому етапі вчитель пояснює учням очікування під час виконання завдання. Якщо рівень учнів низький, допускається пояснення лексичного та граматичного контексту. При роботі із учнями із більшим рівнем володіння мови, можна провести мозковий штурм.

2. Етап фактичного циклу виконання завдання. Учні працюють парами або малими групами. Вчителю відводиться роль спостерігача.

3. Етап власне презентації результату виконання завдання. Учні презентують свою роботу перед класом. Презентація може відбуватись у формі діалогу, короткої розповіді, відео або плакату.

Приклад завдання даного методу:

1. *Students are given worksheets "In My Ideal World"*
2. *The teacher explains their task to invent a list of instructions for how they would like people to behave in an ideal world.*
3. *Students complete the sentences "Parents must..." and "Parents must not ..." / "A good friend must ..." and "A good friend must not ...". The teacher elicits some ideas.*
4. *Students work in pairs exchanging their opinions.*

Ідея практичного навчання проста, але не спрощена. Відповідно «завдання» є багатозначною та життєздатною частиною наступного методу: визначення потреб учня, визначення змісту конспекту та програми, організація можливих результатів, вимірювання учнівських досягнень. Учні спочатку застосовують іноземну мову як інструмент для вирішення реальної ситуації, потім аналізують та шукають способи вдосконалення рівня

володіння мовою. Не зважаючи на самостійність вживання іноземної мови, даний метод передбачає не попереднє подання лексичного та граматичного матеріалу, а одночасно з виконанням безпосередньо завдання. Навчання відбувається у процесі виконання завдання та під час спілкування учнів між собою. Навчання за даним методом здійснюється у контексті комунікативної ситуації. Учні мають можливість самостійно обирати мовні засоби для виконання завдання. Роль вчителя при цьому здатність підібрати та змінити завдання залежно від ситуації.

Переваги даного методу полягають у реальному спілкуванні, можливостях учнів використовувати всі можливі мовні ресурси в справжніх комунікативних ситуаціях, що сприяє розвитку автономії учнів. Таким чином, учні мають змогу проаналізувати власні знання та потреби.

Сучасний вчитель має володіти та застосовувати новітні технології та методи. Завдання орієнтоване навчання є одним із оптимальних методів навчання учнів відповідно до змін та тенденцій в освіті. Використовуючи даний метод, вчитель готує учнів до практичного застосування іноземної мови в реальних ситуаціях. Для досягнення найкращого результату завдання орієнтоване навчання необхідно поєднувати із іншими методами викладання іноземної мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ellis, Rod. The Methodology of Task-Based Teaching. Asian EFL journal. Teaching Article Volume 100. – May 2017
2. Ellis, Rod Task-based language learning and teaching Oxford: Oxford University Press, 2004. – 23 p.
3. Zhytska, Svitlana. Task-based language teaching as an effective approach in modern methodology. National Technical University of Ukraine “KPI”. V All-Ukrainian Student scientific and practical Conference, 2010.
4. Hyltenstam, Kenneth; Pienemann, Manfred. Modelling and assessing second language acquisition. Clevedon : Multilingual Matters, 1985. – 408 p.
5. Prabhu N.S. Second language pedagogy Oxford [Oxfordshire]; New York : Oxford University Press, 1987. – 160 p.
6. Robison, Peter. The cognition hypothesis, task design, and adult task-based language learning. Abstract. Aoyama Gakuin University, 2003. – 61 p.
7. S. Balsells, Alicia. Review: Task-based Language Learning and Teaching. ELT Journal, Volume 59, Issue 1, 1 January 2005, P. 75–77.
8. Willis, Dave and Willis, Jane. Oxford Handbooks for Language Teachers: Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007. – 278 p.
9. Willis, Jane. A flexible framework for task-based learning An overview of a task-based framework for language teaching, 2016. – 11 p.

Хайдарали Газиев
(Фергана, Узбекистан)

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИ СИФАТИНИ ОШИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Мақолада мамлакатимиз Президентини тамонидан мутахассис кадрлар тайёрлашга бўлган эътибор кенг ёритилган. Олий ўқув юртларидаги мавжуд айрим долзарб муаммолар ва уларни бартараф этиши йўллари ҳақида тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: Миллий дастур, касб-хунар, таълим сифати, таълим самарадорлиги, кафедра, давлат таълим стандарти, таълим модели.

The article focuses on the training of qualified personnel for the President of the country. There are some urgent problems in higher education institutions and recommendations for ways to overcome them

Key words: National Program, Vocational Education Quality, Education Effectiveness, Chair, State Education Standard, Education Model.

Бизга маълумки 1997 йил 29 август куни Олий Мажлис сессиясида “Таълим тўғрисида” ги ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳақида” ги Қонунлар қабул қилинган. Қонун ва дастурнинг қабул қилиниши жамият ҳаётини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш сиёсатини амалга оширишда ўта муҳим босқич бўлди. Энди ёш авлодни ҳақиқий ватанпарвар ва юртпарвар этиб тарбиялаш, уларга замон талаблари даражасида билим ва касб-хунар бериш имконияти яратилди. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: “Таълим жараёнини ислоҳ этиш ва меҳнат бозорида талаб қилинадиган юқори малакали кадрлар тайёрлашда олий ўқув юртлари муҳим ўрин эгалламоқда. Ўтган давр мобайнида уларнинг сони икки баробар ортди ва бугунги кунда мамлакатимиздаги 59 та университет ва олий ўқув юртида 230 мингдан зиёд талаба таълим олмақда” [3, с. 1].

“Таълим тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида муайян касбий маълумот ва касбий тайёргарликка эга бўлган, маънавий- ахлоқий жиҳатдан етук ва баркамол бўлган шахсгина педагогик фаолият билан шуғулланиши мумкинлиги қатъий тарзда белгилаб қўйилган.

Энди биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг 2005 йил 7 февраль кунги Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан бўлган мажлисдаги раҳбар кадрларга нисбатан қўйилган талабларини эсга олайлик. Ҳар бир раҳбарда, биринчидан масъулият; иккинчидан, жавобгарлик хиссиёти; учинчидан, ижро интизоми ва тўртинчидан эгаллаб турган лавозимига мос келиши кераклиги ўша нутқда алоҳида таъкидланган эди. Раҳбар кадрнинг эгаллаб турган лавозимига мослиги эса унинг сиёсий етуклиги, билим ва касбий маълумотининг юксаклиги, ташкилотчилик қобилияти ва бошқарувда тезкор ва оқилона қарорлар қабул қила олиш даражаси билан белгиланиши уқтирилган эди.

Бизга маълумки, олий ўқув юртида таълим сифати ва самарадорлигини таъминлаш, бўлажак мутахассис кадрларга замон талаблари даражасида ҳар тамонлама пухта билим бериш, уларнинг юксак маънавий дунёқараш эгаси этиб шакллантиришда кафедра асосий бўғин ҳисобланади. Кафедрада тажрибали ўқитувчилар бўлиши, ўқув машғулотлари замонавий педагогик технологиялар асосида ўқитилиши керак. Дарс жараёнлари ўзаро ҳамкорликка, фикр алмашинишга, фаолликка, онгликка асосланиши лозим. Бунинг учун маърузалар матни бўлиши мақсадга мувофиқ. Ҳар бир ўқитувчи, талаба, ҳар бир инсон соғлом фикрлайдиган бўлиши керак. Бунинг учун кафедра мудирини олдида катта вазифалар туради. Шу маънода янги ахборот педагогик технологияни қўллаш қандай бораяпти? Янги, ҳали яхши ўрганилмаган иш тажрибалар ҳақидаги фикрлар алмашиниши қандай? деган саволларни таҳлил қилишимиз зарур. Лекин юқоридаги саволларга барча кафедра мудирлари

хам етарлича тушунча ва тасаввурга эга деб бўлмайди. Чунки уларнинг баъзиларида касбий маълумот, иш тажрибаси етарли эмас. Худди шу боис айни пайтда мавжуд бўлган баъзи камчиликлар туфайли айрим муаммоли ҳолатлар юзага келиши табиий. Шу сабабли шундай саволлар туғилади: 1.Кафедра кимлар ихтиёрига берилаяпти? 2.Кафедрада малакали мутахассис профессор ўқитувчилар мавжудми? 3.Магистратура мутахассислигига кимлар дарс ўтаяти? 4.Чиқарилаётган бакалавр ва магистрларнинг билим савияси замон талабларига жавоб бериши учун ким кафолат бера олади?

Талабаларни ўқитаётган ўқитувчиларнинг ўзлари касбий маҳоратга эга бўлишлари, уларнинг малакали мутахассис бўлишлари, улар моддий ва маънавий жихатдан назари тўқ бўлишлари учун ҳеч ким кафолат бера олмайди. Чунки моддий томон бирламчи. Шу сабабли баъзи- бир ёш педагоглар ўз малакаларини оширишга (илмий ишга) кизиқмайдилар. Улар пул топишнинг осонроқ йўлини қидирадилар. Натижада талабалар чала савод бўлиб чиқадилар, улар ўз йўналишлари бўйича ишламайдилар.

Олий таълимда оддий ҳолга айланиб бораётган яна бир қизиқ ҳолат, афсуски, одат тусига кириб бормоқда, яъни баъзи-бир кафедра мудирларининг базавий касбий маълумотлари кафедра йўналишига тўғри келмайди. Улар яна мутахассис чиқарувчи кафедра мудирлари эмиш. Эътибор беринг, касбий маълумоти ушбу кафедра бўйича йўқ, малакасиз ўқитувчи – кафедра мудирлари қандай қилиб сифатли кадрлар тайёрлаши мумкин. Бизнинг фикримизча, ўқитувчи қачонки ўша фанни ўзи яхши билсагина талабага етарли билим бера олади. Акс ҳолда тўғри жавоб ҳам, нотўғри жавоб ҳам «аъло» баҳоланаверади. Бундай ҳолатда талаба етук мутахассис бўла оладими? «дипломга эга бўлиш – бу ҳали том маънодаги зиёли дегани эмас...» [2, с. 188]. Айрим ўқитувчилар ўзлари билмаган, ўзлаштира олмаган мавзуларни, саволларни талабаларга бериб улардан билим талаб қилади. Кўп домлаларимизда, тажриба, интизом, виждон, сабр-тоқат, ишчанлилик, масъулият, ташкилотчилик қобилиятлари етишмайди. Барчага маълум, таълимда илмийлик, замонавийлик, ғоявийлик, назарияни амалиёт билан боғлаш, турмуш билан боғлаш ва шу кабилар ҳар бир ўқитувчининг педагогик маҳорати билан боғлиқ. Шунинг учун кафедра мудирлари ўқув режасидаги дарсларни тақсимлашда нимани, ким, қачон, қандай деган саволларга жавоб излаши шарт. Ўқитувчининг қобилиятлари асосан билим бериш, муомала қила билиш, обрў орттириш, ташкилотчилик, диққатни тақсимлай олиш ва ҳ.к.лар билан аниқланади. Шунинг учун таълимни тарбияловчилик принципига, яъни таълим ва тарбия бирлигига эътибор бериш зарур. Ўқитувчининг меҳнат қуроли нима деган саволга биз нутқ маданияти, деб жавоб берган бўлар эдик. Демак, ҳар бир ўқитувчи масъулият билан дарс ўтиши, “таълим бериб-тарбия берайлик, тарбия бериб- таълим берайлик” принципи асосида ишлаши зарур. Шунини таъкидлаш лозимки тарбия дастлаб, оила қуриш давридан, фарзанд дунёга келиш олдида бошланиши керак. Демак, катта авлод ўзининг тарбиясини кичик авлодга бериши лозим. Акс ҳолда таниқли педагогларимиздан бири таъкидлаганидек, тарбияламасдан туриб берилган таълим ақлдан озган кишининг қўлига қилич тутқазишдек гап, бўлиб қолиши мумкин.

Ҳар қандай таълим ДТС асосида ташкил этилади. Бу ерда ўқув режа, ўқув дастур ва адабиётлар муҳим ўрин эгаллаши лозим. Лекин таълим- тарбия жараёнида ишонтириш усули, ибрат- намуна усули, рағбатлантириш ва жазолаш усулидан ҳам фойдаланиш керак.

Таълимнинг энг асосий мақсадларидан бири талабаларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат бўлмоғи зарур. «Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади...» [2, с. 166]. Бунинг учун мавзу олдиндан талабаларга берилиши керак. Талабалар тайёрланиб ўз конспектлари (маъруза матнлари) билан дарсга келишсин. Савол- жавоблардан сўнг ўқитувчи ўша олдиндан берилган мавзу маърузасини ўтсин. Бундай усуллар АКШ, Германия, Англия, Покистон ва ҳ.б. мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Бизнинг фикримизча, бу усуллардан биз ҳам самарали фойдаланишимиз лозим. Чунки талабалар мустақил фикрлай олиш қобилиятини ривожлантириш билан бирга, уларни шу фанни ўзлаштиришга мажбур қилиш керак. Хулоса

қилиб шуни айтиш керакки, талабаларга кўпроқ муоммоли саволлар бериш ва улардан жавоблар эшитиш мақсадга мувофиқ.

Янгича фикрлайдиган, интилувчан, юкори малакали мутахассисларни тайёрлаш учун истеъдодли талабаларни танлаб олиб, уларнинг ўз билимларини чуқурлаштириш йўлидаги харакатларини қўллаб-қувватлаш ҳар бир педагогнинг бурчи бўлмоғи лозим.

Истиқлол йилларида кадрларни тарбиялаш улар билан ишлашдаги дастлабки тажрибани таҳлил қилар экан, И.А.Каримов кадрларни уч тоифага булади.

1. Бу ҳозирги оғир вазиятдан фойдаланиб қолишга ҳаракат қиладиган, фақат ўз манфаатини ўйлайдиган, халқ ғами- ташвишидан бегона кишилар;

2. Бефарқ, лоқайд одамлар бўлиб, улар ҳеч кимга қарши гапиришни, душман орттиришни хоҳламайдиган кимсалар;

3. Ёш, ташаббускор куч-ғайратга тўла, Ватан равнақи учун фидойилик билан хизмат қилувчи кадрлар.

Бизнинг фикримизча, илмий салоҳиятли, тажрибали, ориятли, виждонли, нафси тўқ, маъсулиятли, интизомли, давлат сиёсатини тўғри тушунадиган ва унга қатъий амал қиладиган нафақадаги профессор-ўқитувчиларни ишга қайтариш, уларни қўллаб қувватлаш ва улар меҳнатидан унумли фойдаланиш зарур. Ва ниҳоят, ўқув машғулотлари сифатини ошириш мақсадида қуйидагиларни таклиф қиламиз:

1. Ҳар бир фан буйича 2-3 ва х.к. аудиторияларда маърузачи ўқитувчилар дарсларни бир вақтда (параллел) бошлаши ва шу билан бирга талабаларни дарсга қатнашишини ихтиёрий, яъни ўзи танлаш ҳуқуқи асосида ташкил этиш керак. Шунда қайси аудиторияда талабалар кўп қатнашса, ўша аудитория ўқитувчиси талабалар учун қизиқарли ўқув машғулотларини олиб бораётганлиги маълум бўлади.

2. Магистрлар учун ўқув режаларини ишлаб чиқишда режадаги фанлар бакалаврлар тайёрлаш даражасидан ўқитиш сифати, мураккаблиги, аниқ мақсадга йўналтирилганлиги ва айниқса, кўпроқ амалиётга боғланганлиги ва ҳ.к.лар билан фарқ қилиши лозим.

3. Техник йўналишлардаги мутахассисларни кўпроқ тайёрлаб ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш вақти келмадимикан.

Юкорида баён этилган фикрлар ва мулоҳазалар бўйича ҳар ким ўз нуқтаи назари билан ёндашади. «Келажакда Ўзбекистон юксак даражада тараккий этган иқтисоди билангина эмас, балки билимдон, маънавий жихатдан етук фарзандлари билан ҳам жахонни қойил қилиши лозим» [2, с. 120]. Мухтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев айтганларидек, танкидий таҳлил, қатъий тартиб- интизом ва шахсий жавобгарлик бўлмоғи керак ҳар бир ходимда.

Ушбу фикр ва мулоҳазалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида [1] белгиланган вазифаларнинг янада долзарблиги ошганлиги билан ҳам изоҳланади ва ушбу қарор бизга янада янгича фикрлаш ҳамда маъсулият билан ишлашга чорлайди.

МАНБААЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. – 2017 йил 20 апрель.

2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999.

3. Президент Ислон Каримовнинг “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараккий этириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарт” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи.

ОСНОВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье приведено что основные функции профессиональных компетенций закрепляют статус основы образовательного процесса на всех уровнях системы непрерывного образования.

This article shows that the main functions of professional competencies fix the status of the basis of the educational process at all levels of the system of continuous education.

XXI век является веком роста интеллектуальной собственности. Ибо, XX-XXI веках рост научных работников в мире достигло более 6 миллионов человек. Количество инновационных открытий и изобретений в третьем тысячелетие в два раза больше чем во всей истории интеллектуального развития человечества. В Узбекистане образование провозглашено приоритетным направлением в сфере общественного развития. От масштабов, уровня качества образования и подготовки кадров во многом зависит успех проводимых реформ в государстве.

Государственная политика Узбекистана в сфере образования закреплена Законами «Об образовании» и «О национальной программе по подготовке кадров». В этих нормативных документах определены стратегия и тактика реформирования всей системы образования и её структур, цели и конкретные задачи подготовки высококвалифицированных специалистов, отвечающих современным требованиям рынка труда и социальному заказу общества.

Характерной особенностью национальной модели подготовки кадров является включение в неё таких компонентов, как личность, государство, общество, непрерывное образование, наука и производство в целом.

Личность – главный компонент этой модели. Поэтому формированию личности обучаемого придается первостепенное значение. С точки зрения новой пирамиды образования, данных педагогических психологических наук именно личностные качества специалиста в совокупности с профессионализмом предопределяет его конкурентоспособность.

Узбекистан в настоящее время переживает базисные изменения социально-экономической ситуации, суть которых – формирование рыночных отношений в экономике и либерализация социальной сферы. Мировая цивилизация вступила в принципиально новый этап своего развития, характерными особенностями которого являются интеллектуализация, информатизация и глобализация экономики. На этом этапе ведущая роль человеческого фактора в экономическом развитии и богатстве становится все более очевидной.

Сегодня от профессионала требуется не столько обладание какой бы то ни было специальной информацией, сколько умение ориентироваться в информационных потоках, быть мобильным, осваивать новые технологии, самообучаться, искать и использовать недостающие знания или другие ресурсы. О своей неудовлетворенности качеством подготовки кадров в системе профессионального образования страны все более категорично заявляют работодатели как главные их заказчики и потребители.

Сегодня все четче вырисовывается то, что развитие международного рынка рабочей силы вносит серьезные изменения в существующую практику трудовых отношений. Формулируется новый тип международного рынка, который достаточно гибко и быстро может приспосабливаться к возросшим требованиям современного производства, легко передвигаться, быть достаточно гибким в контактах с другими группами работников, уметь работать в команде, эффективно общаться. Именно из этого типа работников формируется новый отряд занятых в международном ориентированном производстве, которое под

влиянием целого ряда факторов экономического и политического порядка продолжает непрерывно расти и развиваться.

Эффективность и качество базового (начального, среднего, высшего) профессионального образования принято измерять по показателям трудоустройства выпускников профессиональных образовательных учреждений, их социального самочувствия, уровню конкурентоспособности молодых рабочих и специалистов на рынке труда, показателям молодежной безработицы.

Сегодняшние выпускники попадают на современный рынок труда, основными характеристиками которого выступают изменчивость, гибкость, высокая инновационная динамика. Поэтому и требования работодателей к тем, кто трудоустраивается, существенно изменились. Опросы работодателей по персоналу предприятий и фирм Республики Узбекистан показывают, что сегодня от молодых специалистов ждут:

- готовность к непрерывному самообразованию и модернизации профессиональной квалификации;
- умений и навыков делового общения, в том числе сотрудничества, работы в команде;
- способности к работе с различными источниками информации его поиск, обработка, хранение, воспроизведение и многое другое;
- умений действовать и принимать ответственные решения в нестандартных и неопределенных ситуациях;
- способности к критическому мышлению, самоуправлению деятельностью;
- готовности к эффективному поведению в конкурентной среде в условиях стрессовых факторов и т.д.

На данный момент практической востребованы результаты профессионального образования не в виде того, что знает выпускник колледжа, вуза, а в форме его практической готовности (или способности) к деятельности в типовых и нестандартных ситуациях профессиональной жизни. Компетентно-ориентированное образование с середины 80-х годов начало широко распространяться во многих развитых странах мира. В различных своих модификациях оно прочно утвердилось в системах образования США, Великобритании, Финляндии, Австрии, Австралии Канады, Нидерландов и других. Среди причин, побудивших правительства этих стран обратить внимание на проблему профессиональной компетентности трудоспособного населения и молодежи, можно отметить следующие:

- давление работодателей как основных заказчиков кадров, инициировавших социальный диалог по качеству профессионального образования и предъявивших особые требования к выпускникам профессиональных образовательных учреждений, как основные заказчики кадров;
- необходимость повысить конкурентоспособность выпускников на рынке труда и обеспечить их социальную адаптацию средствами эффективной профессионализации;
- создание основы для взаимопризнания профессиональных сертификатов выпускников в рамках создания единого европейского образовательного пространства и т.д.

Основные компетенции современного специалиста, в основном, выглядит таким образом:

1. Информационная компетенция:

- интерпретировать, систематизировать, критически оценивать, анализировать полученную информацию с позиции решаемой задачи;
- использовать и обрабатывать полученную информацию при планировании и реализации своей деятельности в той или иной ситуации;
- представлять имеющуюся информацию в ее различных формах и на различных носителях, в соответствии с запросом потребителя информации (в том числе в виде диаграмм, графиков, таблиц и других).

2. Социально-коммуникативная компетенция:

- привлекать других людей и социальные институты к решению поставленных задач;

- продуктивно взаємодіювати з членами групи (команды), решальною общою задачу;
- грамотно оформлять необходимые в профессиональной и обыденной жизни документы;
- представлять и цивилизованно отстаивать собственную точку зрения в диалоге и публичном выступлении на основе признания разнообразия позиций и уважительного отношения к ценностям (религиозным, этническим, профессиональным, личностными и т.д.) других людей.

3. Компетенция в решении проблем:

- формулировать и анализировать проблемы;
- преобразовать проблемы и задачи (осуществлять поиск недостающих данных и т.д.);
- ставить реальные и диагностические цели;
- определять стратегию решения проблемы;
- анализировать ресурсы и риски;
- планировать и организовывать свою деятельность;
- контролировать и рефлексировать результаты решения проблем.

4. Способность к эффективному проведению на рынке труда:

- навык поиска работы;
- умение заключить контракт с работодателем;
- умение анализировать ситуацию на рынке труда;
- умение планировать и строить свою профессиональную карьеру;
- умение адаптироваться на новом рабочем месте;

5. Предпринимательская компетенция:

- способность к самозанятости (открытие собственного дела);
- умение анализировать рыночные возможности предприятия;
- умение освоения основных экономических ролей;
- адекватная оценка своих предпринимательских способностей и задатков.

6. Способность к профессиональному росту и непрерывному самообразованию:

- выявлять проблемы в своих знаниях и умениях;
- грамотно формулировать образовательные и информационные запросы;
- оценивать необходимость той или иной информации для своей деятельности;
- осуществлять информационный поиск с использованием различных средств;
- извлекать информацию из источников разных видов, представленных на разнообразных носителях.

Актуальность ключевых компетенций обусловлена функциями, которые выполняют ключевые профессиональные компетенции в жизнедеятельности каждого человека.

Это:

- во-первых, формирование у человека способности обучаться и самообучаться;
- во-вторых, обеспечение выпускникам, будущим работникам, большей гибкости во взаимоотношениях с работодателями;
- в-третьих, закрепление репрезентативности, а, следовательно, нарастающей успешности и устойчивости в конкурентной среде обитания.

В заключении можно сказать, что эти основные функции профессиональных компетенций закрепляют за ними статус основы образовательного процесса на всех уровнях системы непрерывного образования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рузиева Д., Усманбаева М., Холикова З. Интерфаол методлар: мохияти ва кўлланилиши. – Тошкент, 2013.
2. Сафтенин В.А., Поддымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. – Москва, 1997.

Кристина Дмитрієнко
(Ізмаїл, Україна)

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПІДЛІТКІВ ПІД ВПЛИВОМ НЕФОРМАЛЬНИХ МОЛОДІЖНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

У статті досліджуються особливості соціалізації дітей підліткового віку в умовах впливу на них важливого соціального інституту – молодіжної неформальної організації, розглядається взаємодія інтересів членів неформальної молодіжної організації як вагомий чинник становлення особистості підлітка, його соціалізації.

Ключові слова: соціалізація підлітків, соціальний інститут, неформальні молодіжні об'єднання, вплив, соціалізація підростаючого покоління.

In the article the features of socialization of children of teenage age in the conditions of influence on them of an important social institution – the youth informal organization is the interaction of the interests of members of informal youth organizations as important factor of formation of personality of a teenager, his socialization

Keywords: adolescent Socialization, social institution, informal youth associations, influence, socialization of the younger generation.

Актуальність дослідження. Підлітковий вік – надзвичайно складний і важливий період у житті кожної людини. Саме в цей час, коли ви вже не діти, але ще й не дорослі, шукаєте свого місця в такій групі, яка може задовольнити ваші потреби, єднає спільні інтереси, спільне ставлення до світу. Значення неформальних об'єднань для соціалізації підростаючого покоління набуває сьогодні особливої уваги. Практика свідчить, що процес соціалізації підростаючого покоління здійснюється здебільшого стихійно, без належної координації виховних впливів різних соціально-педагогічних систем. Зростання значення неформальних дитячих та молодіжних об'єднань засвідчило їх помітну роль як умови соціалізації особистості, в результаті чого вони стали об'єктом спеціального вивчення.

Постановка проблеми. Соціалізація підлітків є однією із найважливіших складових розвитку вітчизняного суспільства. Одним із об'єктів зосередження уваги дослідників стосовно соціалізації особистості, є виступають саме неформальні угруповання. Відмітимо, що процес становлення і утвердження цього інституту має сучасний поліаспектний характер, а його вплив на соціалізацію дітей підліткового віку залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти молодіжного й дитячого рухів і таких їх складових, як молодіжні та дитячі організації, стали об'єктом дослідження як зарубіжних (Р. Бернс, В. Глазиріна), так і вітчизняних науковців О.Балакірева, М.Головатий, В.Головенько, О.Корнієвський, Р.Охрімчук, М.Перепелиця, Ю.Поліщук, С.Харченко, О.Яременко, В.Якушик та ін.

Мета статті – проаналізувати особливості соціалізації підлітків в умовах впливу неформальних молодіжних об'єднань.

Виклад основного матеріалу. Неформальне молодіжне об'єднання ми розглядаємо як організацію, що характеризується високим ступенем згуртованості, особистісним характером спілкування, нечітко вираженою метою групової діяльності і неформальним контролем, який ґрунтується на традиціях і залежить від ступеня групового усвідомлення.

На підстав аналізу психолого-педагогічної літератури ми визначили основні чинники формування неформальних молодіжних об'єднань.

Першим чинником неформальності є потреба особистості в самореалізації, тобто прагнення особистості до втілення власного потенціалу, можливостей, здібностей, іншими словами бажання знайти своє місце у житті і бути корисним, бути самим собою. Саме це прагнення за відсутності вмінь та навичок позитивної реалізації штовхає молоду людину на

шлях пошуку чогось незвичайного, яке вона знаходить саме у неформальному молодіжному об'єднанні.

Другий чинник психології неформальності – «зараження» і наслідування: «зараження» один від одного незвичайністю одягу, дій, ритуалів, знаходять схожі за цінностями інтереси. У такому середовищі діють підсвідомі закономірності поширення моди. Незвичайне і дивне «заражає» підлітка, він починає його наслідувати. Саме «зараження» і наслідування полегшують завдання виділення його з навколишнього середовища [8; 9].

Третій чинник – прагнення спілкуватися «на рівних» без урахування соціального ранжування.

Логічним продовженням є дія третього чинника неформальності так званого «стадного інстинкту». Груповим він здається лише ззовні, глибинно, психологічно – це ознака групового («стадного») поведіння. Зрозуміло, що прагнення виділитися, знайти автономність і незалежність має індивідуальний характер – одному виділитися важко, а гуртом – легше.

«Зараження» і наслідування, накладаючись на індивідуальне прагнення до виділення, спотворюють мету, заради якої особистість починає ті чи інші неформальні дії. В результаті вона не виділяється, а навпаки, розчиняється в натовпі до собі подібних.

Зазначимо, що важливим чинником неформальності є також наявність конкурентів, недоброзичливих опонентів і навіть ворогів. Підтримка «образу ворога» є однією із умов існування подібних неформальних молодіжних об'єднань. Саме в цьому випадку знову спрацьовує потреба виділення і виокремлення, але вже не на індивідуальному, а на стадному рівні.

Підтримка «образу ворога» є однією із умов існування подібних неформальних молодіжних об'єднань. У коло нашої уваги потрапили агресивність та нігілізм, що притаманні сучасній молодій людині, пов'язані з віком молоді людини, а також досить низький рівень сформованості морально-етичних цінностей, що зумовлено устроєм сучасного нестабільного життя. До прагнення самоствердитися додаються не менш сильні прагнення захиститися та підвищити групову самооцінку [10, с. 118-122].

Відомо, що молодіжні організації виникають унаслідок спонтанного самовиявлення молоді та підлітків і добровільного формування ними для відстоювання власних інтересів об'єднань, які захищені відповідними законами від прямого втручання й свавільної регламентації їхньої діяльності з боку органів державної влади. Разом з тим, як показує аналіз довідкових джерел, підлітки не мають можливості реалізовувати свою соціальну активність у діяльності молодіжних організацій просоціального спрямування, оскільки останні не достатньо поширені в українському суспільстві [8, с. 56].

Водночас діти підліткового віку відчують гостру потребу у спілкуванні і взаємодії з однолітками і більш дорослими людьми поза межами навчальних закладів, родин і тому часто проводять своє дозвілля «на вулиці». Підлітки виявляють зацікавленість до діяльності молодіжних організацій, але майже всі вони вказують на брак таких організацій, або відсутність інформації про їх наявність. Наприклад, на Херсонщині діє тільки 27 молодіжних організацій, у той час як на її теренах проживає понад 310 тисяч дітей підліткового віку [8, с. 131].

У цілому в Україні існує надзвичайно мало молодіжних організацій просоціального спрямування діяльності як формальних, так і неформальних через що підростаючому поколінню доводиться самостійно заповнювати значну прогалину у власній освітньо-виховній діяльності, організовуючи своє дозвілля на власний розсуд.

Отож, сьогодні існує нагальна потреба підтримки підростаючого покоління щодо створення ними різноманітних молодіжних об'єднань просоціального спрямування діяльності з виразними соціалізуючими функціями, що ґрунтуються на цікавому змісті, різноманітних формах і методах роботи.

Зауважимо, що, наприклад, організація цікавої суспільно корисної роботи в молодіжному об'єднанні сприятиме формуванню суспільно важливих особистісних якостей, а колектив молодіжного об'єднання ставатиме суб'єктом виховного і соціалізаційного впливу на підростаюче покоління.

У наукових джерелах і, зокрема, у публікаціях О.Бездверної-Хомерікі, зазначено, що в кожному молодіжному об'єднанні можливе та доцільне у відповідних розумних пропорціях поєднання різних видів діяльності: навчально-пізнавальної, пошуково-дослідницької, творчої, організаційної, ігрової, що відповідають різноманітним мотивам до участі у діяльності молодіжної організації [11, с. 98].

Рушійною силою діяльності підлітків, їхньої поведінки, вчинків, стимулом до їх активності виступає інтерес. О.Степанов і М.Фіцула визначають його як «інтерес безпосередній» – інтерес до змісту певної діяльності та процесу її виконання; «інтерес вузький» – інтерес до певного виду діяльності; «інтерес нестійкий» – короткотривалий інтерес до певного об'єкта чи виду діяльності; «інтерес опосередкований» – інтерес до певної галузі діяльності, зумовлений її зв'язком з чимось іншим, що безпосередньо пов'язане з інтересами особистості; «інтерес стійкий» – інтерес до об'єкта чи певної галузі діяльності, який зберігається у людини протягом тривалого часу або всього життя; «інтерес широкий» – інтерес, що проявляється до декількох галузей діяльності; інтерес (як емоція) – позитивний емоційний стан, що є одним із провідних мотивів навчання і сприяє засвоєнню знань, навичок і вмінь [9, с. 136].

Принагідно відмітимо, що виявивши інтерес до чого-небудь, підліток здатний до перетворення його на засіб досягнення цілей, а під впливом інтересів, бажань і цілей формуються мотиви до суспільно активної дії. Поєднання інтересів підлітків і молодіжної організації – момент, коли необхідно дотримуватися балансу між особистими мотивами і потребами членів організації так, щоб ніхто не відчував себе зайвим, чи хтось примушував усіх працювати на себе.

На нашу думку, головне завдання молодіжної організації – поєднувати ці інтереси, організовувати сумісну колективну діяльність задля спільної справи чи взаємної вигоди. Одночасно важливо враховувати, що у багатьох дітей підліткового віку інтереси не стійкі, або такі, що не сприяють розвитку їхньої особистості, тому найперше завдання молодіжної організації захопити всіх її членів певним предметом дозвільної діяльності, викликати у них інтерес до суспільно корисних справ, їхньої презентації.

Взаємодія інтересів членів молодіжної організації має значний вплив на становлення особистості підлітка, його соціалізацію. Як результат цього процесу, на підґрунті загальнолюдських цінностей, відбувається формування особистісних якостей підлітка. В умовах діяльності молодіжної організації, кожен підліток, свідомо чи несвідомо формує свою, індивідуальну ієрархію цінностей. Помітною особливістю діяльності підлітків у молодіжній організації є їхнє прагнення до психологічного комфорту в спілкуванні, намагання придбати певні навички спілкування з людьми різного віку і соціального стану. У вільний час діти підліткового віку бажають спілкуватися з друзями (у селі 93 %, у місті – 96 %).

При цьому найбільший потяг до спілкування у колі однолітків і друзів спостерігається серед підлітків 10-14 років [8, с. 169]. Зазначимо, що спілкування підлітків у молодіжній організації задовольняє, насамперед, такі їхні потреби: в інформації, об'єднанні зусиль для спільних дій, в емоційному контакті, співпереживанні, взаємопідтримці тощо [5, с. 10].

Отже, спілкування слід розглядати як один із механізмів комунікативної діяльності молодіжної організації, як суспільно корисну діяльність, яка сприяє соціальному вихованню і соціалізації підростаючого покоління. Щоправда, сьогодні не викликає жодних заперечень теза, що молоде покоління і, зокрема, діти підліткового віку, прагнуть до спілкування, і взаємодії, а тому особливо залежні від мікросередовища (сім'ї, школи, молодіжної організації, групи ровесників) і конкретної ситуації. У контексті сказаного зазначимо, що

змістом спілкування стає взаємодія членів молодіжного об'єднання між собою й іншими людьми [2, с. 63].

Отже, принципово важливим, на наш погляд, є те, що залучення підлітків до різноманітної суспільно корисної діяльності у молодіжних організаціях допомагає їм відчутти себе більш реалізованими, рівними один одному, такими, які роблять свій внесок у поліпшення і збагачення навколишнього середовища.

Висновки. На підставі зазначеного вище підсумуємо, що виникнення неформальних молодіжних об'єднань підлітків має подвійний, активно-реактивний характер. З одного боку, це – природний, переважно спонтанний витік нагромадженої і невитраченої енергії особистості, а з іншого боку – саме суспільство провокує такі дії тими негативними явищами, які проявляються в його розвитку.

Виникнення неформальних об'єднань молоді асоціальної спрямованості відбувається всупереч діяльності соціально корисних груп, у результаті деформацій, що нагромадилися в соціальних відносинах і спілкуванні на основі психологічних відносин між їх членами. Вони вторинні за своїм походженням від формальної організації. Їх зародженню передують низка умов, що сприяють консолідації розрізнених відчужених особистостей у єдине ціле. Тому й вважаємо за доцільне розглядати спільну асоціальну діяльність молодого покоління як головну системотворчу ознаку стихійних самовиникаючих груп. Механізми групової інтеграції і диференціації в цих групах, так само як і у всіх інших, спочатку мають соціально-психологічний характер. Однак формуються і розвиваються тільки в процесі асоціальної діяльності. Без аналізу такої діяльності практично неможливо зробити жодної групової характеристики. Аналізуючи ж асоціальну діяльність неформальних об'єднань студентської молоді, ми можемо визначити особливості внутрішньо-групових взаємин, композицію групи, внутрішньо-групові комунікації, норми, цінності й інші характеристики [6, с. 10].

Неформальні молодіжні об'єднання задовольняють різноманітні потреби студента, виконуючи при цьому такі функції як самовизначення особистості, її самоствердження, інформаційно-розважальну, комунікативну, виховну тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головей Ю. В. Молодіжні субкультури: проблеми толерантності / Ю.В. Головей, Ю.Ю. Лащук // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Розд. 1. Філософська антропологія та філософія культури. – № 12. – 2014. – С. 44–49.
2. Данченко О. Особливості організації соціально-педагогічної роботи з різними категоріями молоді / О. Данченко // Педагогіка і психологія : Збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 384 с.
3. Бездверна-Хомерікі О.А. Педагогічні умови гуманістичного виховання підлітків у сфері культурно-дозвільної діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – К., 2017. – 216 с.
4. Поліщук Ю.Й. Сучасне молодіжне об'єднання як соціально-педагогічна система. – Тернопіль: Видавництво СМП "Тайп", 2011. – 116 с.
5. Савченко С.В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді у позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору. Автореф. дис. доктора пед. наук: 13.00.05 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – 2014. – 61 с.

Галина Дудник
(Маріуполь, Україна)

РОЛЬ АКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Розглянуто питання щодо використання активних методів навчання та їхня роль у формуванні особистісних якостей майбутніх спеціалістів.

Ключові слова: активні методи, блочне навчання, інтерактивні методи, самоконтроль, практичні завдання.

It is considered questions in relation to the use of active methods of studies and their role in forming of personality qualities of future specialists.

Keywords: active methods, sectional studies, interactive methods, self-control, practical tasks.

В умовах модернізації сучасної математичної освіти актуальною є проблема створення й адаптації до процесу навчання нових проєктивних технологій навчання, які призначені для забезпечення саморозвитку студентів. Ефективність навчання знаходиться в прямій залежності від рівня активності студентів, тому одна з основних задач – не лише надання студентам суми знань, але й розвиток пізнавальних інтересів, творчого підходу до справи, прагнення до самостійного поповнення знань, уміння застосовувати їх в практичній діяльності [4].

Тому сучасний навчальний процес у коледжі покликаний залучати такі методи навчання, які, активізуючи розумову і практичну діяльність кожного студента, не лише формують його професійний тезаурус, але й стимулюють розвиток таких особистісних якостей, що забезпечуватимуть подальше зростання майбутнього спеціаліста в плані оволодіння ним способами самовдосконалення, саморегуляції, позитивного самовираження й міжособистісного спілкування та взаємодії в суспільному житті. Активні методи: де ті, що навчаються є «суб'єктом» навчання, виконують творчі завдання, вступають в діалог з викладачем. Основні методи це творчі завдання, питання від студента до викладача, і від викладача до студента. Інтерактивні методи – методи, що дозволяють вчиться взаємодіяти між собою; а інтерактивне навчання – навчання побудоване на взаємодії тих, хто навчає і навчається, включаючи педагога. Ці методи передбачають колективне навчання в співпраці, причому і той, хто навчається і викладач є суб'єктами навчального процесу. Педагог частіше виступає лише в ролі організатора процесу навчання, лідера групи, творця умов для ініціативи студента. Під час інтерактивного навчання студенти активно спілкуються, сперечаються, не погоджуються з співрозмовником. Відбувається забезпечення демократичного, рівноправного партнерства між викладачем і студентом і серед студентського колективу [1, с. 160].

Особистісно-значимі якості майбутніх спеціалістів можна поділити на наступні групи: інтелектуально-творчі, комунікативні, морально-етичні.

Використання проблемної ситуації практичного змісту для засвоєння базових теоретичних положень є специфічною особливістю методу навчання блоками. Тому створення проблемної ситуації на основі задач прикладного характеру й створення умов не лише для розв'язання проблемної ситуації, але і для формування узагальненого способу діяльності є головним завданням викладача при підготовці блоку й організації роботи з ним студентів. На основі предметної перетворювальної діяльності й структурно-генетичного аналізу вихідної ситуації формуються уміння студентів здійснювати змістові узагальнення.

Необхідно зазначити, що структуру блоку доцільно будувати, враховуючи закономірності процесу опанування теоретичного матеріалу. Тому блок має містити

підготовчо-корегуючу роботу, опис навчальної ситуації, теоретичну підготовку, практичні завдання, вміння самоконтролю. Зупинимось на особливостях конструювання такої роботи.

Підготовчо-корегуюча: містить завдання, метою яких є не лише актуалізація базових понять і фактів, але і самостійне опанування студентами цих понять та їх властивостей у разі виявлення низького рівня їх засвоєння. Тому доцільно включати вправи на підведення під поняття, на виведення наслідків із належності об'єкта до обсягу певного поняття, на застосування еквівалентних означень понять.

Навчальні ситуації, які пропонуються студентам, можуть бути історичного або прикладного характеру й повинні бути проблемними для студентів [2, с. 110].

Використання попередньо структурованої інформації та вільний доступ до різних джерел інформації при підготовці і у ході заняття є характерною особливістю технології **блочного навчання**. Найдоцільніше теоретичний матеріал сконцентрувати у вигляді розділів, структурно-логічних схем. Доведення математичних фактів наводити у блоці немає потреби, однак посилання на літературу допоможуть студентам опрацювати відповідні доведення самостійно. Можливо у ході поточного обговорення способів розв'язання проблемної ситуації необхідно буде звернутися до програмового матеріалу з інших тем розділу. У такому випадку принагідним буде блочно-модульне структурування програмового матеріалу з відповідних тем та структурно-логічне інтерпретування їх зв'язків з поточною темою.

Практичні завдання. Практика показала, що практичні завдання доцільно формувати з наступних компонентів: серія допоміжних задач; завдання, виконання яких веде до певних самостійних теоретичних узагальнень навчального матеріалу; невіршені математичні проблеми відповідно до теми, яка розглядається.

Самоконтроль. Формування конструктивно-критичної позиції студента, навичок рефлексії, коректування самооцінки забезпечується у ході роботи студентів із завданнями самоконтролю. Практика показує, що до матеріалів блоку доцільно включати демонстрацію одного із способів розв'язання проблемної ситуації з метою його критичного аналізу та дискусії щодо інших можливих підходів до вирішення проблеми. Наступна серія завдань цього блоку має на меті визначення рівня засвоєння нових понять теми. Крім того, у блоці самоконтролю доцільно представити завдання для самостійного виконання студентами [3, с. 180].

Поряд із формуванням інтелектуально-творчих якостей особистості метод **навчання блоками** є дієвим у процесі формування комунікативних умінь та продуктивних стереотипів діяльності студентів за рахунок створення професійно спрямованого інформаційного та комунікативного середовища. У результаті спостерігається підвищення рівня мовної складової загальної математичної культури студентів через залучення їх до активної участі у дискусіях, до аргументованого відстоювання власної думки. Формування навичок групової роботи, оперативного самовизначення при розподілі праці у групі відбувається на всіх етапах роботи з блоками: у ході відбору, аналізу, синтезу інформації, при представленні й аргументації результатів групової роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Комар О.А. Модернізація сучасного навчально-виховного процесу / Зб. наук. праць. Ч. II. – К.: Мінімум, 2005. – С.159-166.
2. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, Любарська О.М. та ін.; За заг. ред. О.М.Пехоти. – К.: А.С.К. 2001. – 256 с.
3. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. – К.: А.С.К., 2004. – 192 с.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://timso.koippo.kr.ua/hmura10/suchasni-metody-navchannya-pry-vyvchenni-pryrodnychyh-dystsyplin/>

УДК 372.854

*Асылай Ержанова, Айдын Каленова, Жанар Джакупова
(Астана, Казахстан)*

К ВОПРОСУ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВЫХ ЗНАНИЙ КУРСА ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Зачастую химическая наука вызывает затруднения в познании у школьников. В данной статье поднимаются вопросы порядка изложения и усложнения материалов органической химии, освещены проблемы использования в обучении средств современной материально-технических возможностей, влияющие на освоения курса органики, рассмотрены проблемы, возникающие при организации самостоятельной работы. Предложены возможные пути, способствующие решению возникших вопросов.

Ключевые слова: *онлайн задания, органическая химия, ИКТ, самостоятельная работа.*

Chemical science often causes difficulties in learning to school children. This article raises the questions of the order of presentation and complication of materials of organic chemistry, the problems of using teaching of modern means of material and technical capabilities, affecting the development of the course of organic, problems that arise in the organization of individual work are discussed. Possible ways of solving the arising problems are suggested.

Keywords: *online tasks, organic chemistry, ICT, individual work.*

Настоящие образование XXI века ориентирует преподавателей на формирование и развитие у учащихся навыков самостоятельного поиска решения задач и проблем. И требуют у учащихся применение творческих, исследовательских способностей и критический подход к проблеме. Этот переход современного образования от традиционного вида обучения являет необходимость иного подхода к образовательному процессу в целом для освоения учащимися ключевых компетенции. Многолетнее использование традиционного метода обучения сформировало у учащихся только репродуктивное метод усвоения учебного материала и приводит к снижению их познавательной деятельности. В итоге, при изменении структуры вычислительных задач, у обучающихся возникали трудности при их решении.

С усложнением учебного материала в старших классах у учащихся все больше возникает необходимость самостоятельной работы. Для реализации которой необходим постоянный контроль степени усвоения пройденного материала, его самостоятельное углубленное изучение, который может быть осуществлен по средствам интерактивных технологий. Средства ИКТ получили свое развитие в следствии необходимости преобразования процесса обучения.

"ИСТ в образовании" это информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) используемые в образовании. ИКТ имеет ряд положительных сторон, которые развивают у обучающихся: индивидуализация обучения; повышение интенсивности самостоятельной работы; рост объема выполненных заданий на уроках; широта информационного потока; повышает мотивированность и познавательную активность учащихся за счет различных форм работы. [2]

Основным затруднением в организации изучения органической химии среди учеников является концептуальное расхождение путей и методов приобретения научных знаний, усвоенных ими при реализации курса неорганической химии.

Органическая химия как первоначальные знания вводиться в программу 9 классов как химия углеродных соединений. Идет раскрытие вопросов химических свойств, физического характера, но предоставление причинно-следственных связей данных фактов отсутствует, что побуждает причины отсутствия у учащихся критического оценивание учебного материала, предоставляемого им для изучения. В старших классах построение курса

органической химии сводится к изучению существующих классов органических соединений и их свойств, отличие между ними. Ограничиваясь предоставлением исключительно фундаментальных знаний приводит к ограничению кругозора учащихся, к постепенному угасанию их заинтересованности в предмете. Не мало важным аспектом, влияющим на уровень усвоения предмета органической химии, принадлежит количеству часов, отводимый на изучение курса составленным по стандартному требованию МОН РК.

Необходима регенерация учебного процесса в старшей школе, которая сможет равномерно распределить нагрузку и дифференцировать сложность тематик по данному курсу, однако отведенное количество часов на изучение дисциплины однозначно затребует от школьников самостоятельной деятельности.

На сегодняшний день наблюдается переход к новому уровню образования на основе информационных технологий, предполагающий увеличение доли самостоятельной работы учащихся в процессе обучения. Таким образом, формируя у школьников навык самостоятельной работы формируется вид деятельности, при котором в условиях отсутствия прямой помощи учителя выполняются учебные задания, способствующие сознательному и прочному усвоению знаний. [3] В то же время оптимизация и активизация самостоятельной работы учащихся не могут осуществляться без успешного сочетания учебной и вне учебной работы с обучающимися, где оно может быть оптимизировано благодаря информационно-коммуникационным технологиям. [1]

Следовательно, основная задача педагога организовать деятельность, направленную на становление эффективного использования учащимися инновационных технологий.

Так West & Graham (2005), стремились увеличить взаимодействие между учащимися и преподавателями, а также студентами и студентами. Учебная программа по науке и технике должна стимулировать рефлексивное мышление с целью позволить учащимся учиться в содержательной учебной среде ИКТ, чтобы они стали заниматься наукой и технологией, чтобы улучшить «успеваемость» учащихся. ChanLin (2007) утверждал, что новая технология компьютерной науки может изменить обучение учителей «стратегии исследований и студентов». Несколько преподавателей науки (Ardac & Akaygun, 2004; Kelly, Phelpss, & Sanger, 2004) предложили функции увязки цифр, графиков и символов в программном обучении ИКТ, чтобы укрепить студенческие «концепции химии» и способствовать приобретению более глубокого знания и понимания. Ардак и Акайгун (Ardac and Akaygun, 2004) утверждали, что компьютерные технологии могут использоваться для пространств и символов мультипликации и взаимодействия молекулярных представлений, чтобы помочь студентам понять более абстрактные идеи и химические явления. [4] За развитием высокотехнологичных навыков последует использование интегрированных мультимедийных технологий, включая изображения, мультфильмы, фильмы, звуковые эффекты, персонажи и произношения. Научное изучение затруднено для студентов, если их просто попросят запомнить и прочесть факты для сдачи экзаменов.

Таким образом, существует ряд проблем при изучении органической химии в старших классах. Так как сам курс отличается от предыдущей изученной дисциплины неорганической химии, и дается в совокупности, также взаимосвязанность всех тем в курсе с друг другом. Использование информационно-коммуникационных технологий дает возможность визуально продемонстрировать, представить теорию и связать ее с практикой, тем самым повышает интерес к предмету и приспособливает к самостоятельной работе учащихся. В процессе обучения использование разных моделей обучения, которые позволяют развить у учащихся навыки визуализации и существует необходимость построения программы, поощряющая у учеников более самостоятельную работу над заданиями. Также выработать у обучающихся алгоритм решения проблем в органической химии. Учителя органической химии должны разработать подходы и мероприятия активного обучения и связать их с учебным процессом с целью реализации принципа связь теории с практикой. [5]

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Байназарова А. В., Проскурина И. К. Использование информационно-коммуникационной технологии в организации самостоятельной работы студентов // Ярославский педагогический вестник. – 2012 – № 3. – 170 с.
2. Курдюмова Т. Н. Компьютерная технология обучения химии: достоинства и недостатки // Химия в школе. – 2000. – №8.
3. Черепанов И.С. Самостоятельная работа студентов при изучении органической химии // Вестник Удмуртского университета. – 2014. – Вып. 4. – С. 87.
4. King-Dow Su An intensive ICT-integrated environmental learning strategy for enhancing student performance // International Journal of Environmental & Science Education. – Vol. 6, No. 1. – P. 39-58.
5. Ayalew Temesgen Eticha, CE Ochonogor Assessment of undergraduate chemistry students' difficulties in organic chemistry // Institute for Science and Technology Education. – 2015.
6. Jadsada Ratniyoma, Suttipong Boonphadungb, Thassanant Unnanantn The Effects of Online Homework on First Year Pre-Service Science Teachers' Learning Achievements of Introductory Organic Chemistry // International journal of environmental & science education. – 2016. – Vol. 11, No.15. – 8088-8099.
7. Treagust, David & Duit, Reinders & Nieswandt, Martina. (2000). Sources of students' difficulties in learning chemistry. Educación Química. 11. 228-235.
8. David F. Treagust, Gail D. Chittleborough and Thapelo L. Mamiala Students' Understanding of the Descriptive and Predictive Nature of Teaching Models in Organic Chemistry – Curtin University of Technology // Research in Science Education 34: 1–20, 2004.

УДК 378

*Shoira Ibatova, Rano Baratova, Dildora Kushmatova
(Samarkand, Uzbekistan)*

THE EFFECTIVENESS OF CREDIT-MODULAR SYSTEM OF TRAINING AS MEANS OF IMPROVING THE EDUCATIONAL PROCESS AT THE UNIVERSITY

The main purpose of the development and implementation of credit-modular system of training in educational process of higher educational institutions is aimed at improving the quality of training future doctors. The modular learning system creates the conditions for students to master knowledge, skills and formation of professional personal qualities required for future profession as doctors.

Key words: *the students, educational process, credit-modular system of training, knowledge, higher educational institutions.*

Основная цель разработки и внедрения кредитно-модульной системы обучения в учебном процессе высших учебных заведений направлена на повышение качества подготовки будущих врачей. Модульная система обучения создает условия для того, чтобы учащиеся могли овладеть знаниями, навыками и формированием профессиональных личностных качеств, необходимых для будущей профессии в качестве врачей.

Ключевые слова: *студенты, образовательный процесс, кредитно-модульная система обучения, знание, высшие учебные заведения.*

Credit-modular system of training is one of the most innovative technologies in improving the educational process, which is confirmed by the experience of a number of higher educational institutions at international level. The main purpose of the development and implementation of

credit-modular system of training in educational process of higher educational institutions is aimed at improving the quality of training future doctors.

The modular learning system creates the conditions for students to master knowledge, skills and formation of professional personal qualities required for future profession as doctors. In this method of training, students will work with the proposed individual educational program, which includes targeted action plan, Bank information and guidance on how to achieve your aims.

Credit-modular technology of education creates conditions for development of thinking, memory, creativity and abilities of students. In this regard, the transition to credit-modular technology increases the demands on the teacher to provide instruction. At credit-modular teaching, the teachers perform in addition to the information and monitoring functions, and functions of the consultant and the coordinator while maintaining its leading role in the pedagogical process.

Assessing the credit-modular training, its importance should be highlighted for promoting the educational-cognitive activity of students and organizing their educational activities on the mastery of professional knowledge, abilities and skills.

When the credit-modular system, the positioning work plan, information and guidelines to achieve the objectives of the training, the student can learn more independently than in a traditional learning system, especially the parts of the curriculum. Consequently, the students acquire knowledge to a greater extent than in a traditional course by the help of formed skills of self-education at credit-modular teaching.

This method of training has its advantages:

1. Students master educational material evenly without leaving everything to the last term.
2. The grade for each completed module is exposed as a result of passing tests, situational tasks and practical skills, i.e. the results of the work of the students throughout the module (including homework, answers during seminars, essays and other educational activities of students).
3. When the credit-modular system of training unlike other training systems is changing the form of communication of the teacher and the student, it is done through modules, and individual and personal communication.
4. Credit-modular system of training allows you to simultaneously optimize the learning process, to ensure its integrity in the development of cognitive and personal sphere of the student.
5. The credit-modular system of training is applied in an attempt to teach students to assess their abilities and the results of their work objectively.
6. The students work independently, learning purposefully allocating their maximum amount of time. This enables the students to realize themselves as a personality in the activities, teaches self-organization, self-control, self-evaluation, allows each student to see the level of assimilation of knowledge and the gaps in their knowledge and skills.

It should be noted that the coincidence of the qualitative attitudes of students and teachers depends on the success of their joint activities in the learning process, targeted at improving the quality of the educational process and improve students' performance.

Credit-modular system is a tool that allows teachers to structure clearly all the educational material of the discipline from the point of view of methodology and to build a logical class. Monitoring and evaluation of the quality of training is conducted using the current and final control.

The use of credit-modular system of study allows to optimize the educational process and improve the quality of professional training of students. Educational technology accurately determines how interconnected activities of the teachers and the students and their role in the educational process. The students produced a conscious attitude to learning, hard work and self-discipline. The use of a modular system of education inevitably leads to an increase of competence of teachers and students.

Monitoring of knowledge of students allows to enhance the performance, thinking of the learners. Planned modular control of knowledge is the motivating factor and stimulates learning and cognitive activity of students at studying of disciplines.

At credit-modular teaching, the students always have the opportunity to get help, advice and critical evaluation of their activities of the teacher and with other students that helps to develop personal team spirit and teamwork qualities. Differences of credit-modular training from other types of learning are: learning content is presented in a complete independent systems (modules); the objective is formulated for the students and contains the level of assimilation; changing form of communication between students and teachers; students determine specific objectives of the training-cognitive activity in the process of working with the module and learn the ways of their achievement, self-planning, self-organization, self-control and critical self-evaluation.

Since the center of gravity when using the credit-modular technology is transferred to the formation of abilities of the individual student to educate themselves, to acquire knowledge, abilities and skills – categories included in the concept of "competence", credit-modular technology within the traditional system of training may be a vehicle and a method of formation of professional "competencies" of graduates.

The introduction of credit-modular system helps to improve the educational process in medical school because it will allow you to make the transition to training, modeling and shaping the future professional activity of the doctor. The transition to the active form, will allow graduates to become a good specialist, to adapt quickly to changing production and economic conditions.

Implementation of credit-modular technology of training in educational activities of the University will contribute significantly to improving the quality of training of graduates, as it will allow teachers to manage the activity of students in the learning process better, and students to work more independently, receive advice from the teachers, to grasp the educational content while working with the original and additional literature.

The restructuring of the educational process with the introduction of credit-modular technology will facilitate greater integration of Medical Universities with research and public health institutions.

Thus, credit-modular system of education promotes the activity of students, increasing their motivation to acquire knowledge, and teachers, forcing them to improve their teaching skills. Credit-modular training, having as its main objective of the achievement in terms of effective results in the assimilation of scientific knowledge and formation of professional and personal qualities of future doctors, can be considered as a means of improving the educational process at the University.

LITERATURE

1. Buslyuk GE, Andreenko RE, Kolechenok AA Modular training. Minsk: Krasiko-Print, 2007. 176 p.
2. Kuznetsova EI, Kravets AG Modeling of the credit-module structure of an individual student trajectory / *Izvestiya Volgograd State Technical University*. – 2009. T. 6. – №6.
3. Kurina, V.A. Introduction of credit-modular systems in universities of Russia at the present stage / VA Kurina // *Bulletin of the Samara State Technical University. Series: psychological and pedagogical sciences*. – 2011. – №1. – P. 67-75.
4. Gargay, VB The idea of credit-module education in Russia: the experience of hope and defeat / VB Gargai // *The world of science, culture, education*. – 2010. – №6. – S. 121.
5. Hobotova, E. B. Possibilities for improving the credit-modular technology of training / EB Hobotov // *Bulletin of the Kharkov National Automobile and Highway University*. – 2009. – №45. – P. 7-9.
6. Smolyaninova, Yu.V. To the problem of introduction of a point-rating system in a university / Yu. V. Smolyaninova // *Economics*. – 2010. – №5. – P. 64.

Дилдора Исроилова
(Андижан, Узбекистан)

РУБРИКА – ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ПОКАЗАТЕЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ

Мақолада тил билиш даражаси турли хил бўлган талабалар билан аудиторияда ишлаётган ўқитувчилар учун йўриқлар берилган. Шунингдек инглиз тилини ўқитиш жараёнида талабалар билимини баҳолаш қанчалик ахамиятли эканлиги тахлил қилинди.

Калит сўзлар: рубрика, баҳолаш методи, яхлит рубрика, аналитик рубрика, умумий тушунча, баҳолаш усули.

В статье предлагаются некоторые рекомендации преподавателям германистам, работающим со студентами с разным уровнем владения языком, а также проанализировано насколько важную роль играет оценивание знаний в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: рубрика, метод оценивания, целостная рубрика, аналитическая рубрика, общее представление, инструмент оценивания.

In this article are given some instructions for teachers and students with different level of knowledge of language and how to assess them. Also how estimation plays an important role in teaching process.

Key words: rubrics, methods of assessment, holistic rubrics, analytic rubrics, general idea, the estimation tool.

Верное и справедливое оценивание уровня знаний студентов является одной из проблем, существенно влияющих на атмосферу в аудитории. Оценка может мотивировать студента, способствовать его желанию успешно работать на занятиях или же негативно повлиять на его интерес к изучаемому предмету (в нашем случае – английскому языку).

У преподавателя, вполне естественно, может возникнуть вопрос, как оценивать знания студентов, как найти оптимальный вариант оценивания? Эти вопросы настоятельно требуют своего решения.

С развитием инновационных методов обучения активизируются и виды оценивания знаний студентов. В данной статье сделана попытка рассмотрения одного из современных видов оценивания – оценивание с помощью рубрики.

На наш взгляд, рубрика – это своеобразный путеводитель, помогающий оценивать качество ответов учащихся. Она часто представляется в формате таблицы и может использоваться как преподавателями, так и студентами, активизируя и улучшая их работу.

Рубрика рассматривается нами и как комплекс критериев и стандартов, обусловленных целями и задачами обучения.

Одна из таких её задач – ознакомление студентов с требованиями, предъявляемыми к предстоящей работе, а так же критериями выставления баллов.

Рубрика предоставляет возможность самооценки, осмысления результатов, выполненной работы и преподавателя, и студентов. Одной из практических целей применения рубрики является точное и объективное оценивание, что, вне всякого сомнения, будет способствовать взаимопониманию между преподавателем и студентами, указывать им направление дальнейшей работы.

Нам представляется, что в настоящее время в высшей школе должна произойти замена традиционного тестирования знаний «оценкой для того, чтобы изучать». Рубрики активно внедряются в аудитории, помогая студентам лучше понять, что же представляет собой оценивание и на чём основываются его критерии. Рубрика дают положительный эффект и в

работе преподавателей, которые с её помощью могут сравнивать качество работы студентов, видеть их рост в течении определённого учебного периода.

Можно сделать вывод, что рубрика – полезный и нужный вид оценивания и для преподавателей и для студентов.

По мнению Ж. Перлмана: “термин «рубрика», в образовательной литературе и среде обучения – простой инструмент оценки, который описывает уровень работы на особой задаче и используется, чтобы оценить результаты контекстов от детского сада до образования в колледже”. [1, 3]

Можно указать ряд преимуществ оценивания при помощи рубрики:

– работа студентов улучшается, когда им наглядно демонстрируют, как оценивается их работа;

– студенты получают возможность обсуждать свою собственную работу и анализировать свои сильные и слабые стороны;

– активизируется положительная эффективность оценивания, что даёт преподавателю возможность организовать взаимнообратные связи со студентами.

Рассмотрим отдельные виды рубрик, которые дают более точную оценку в работе студентов. Эти виды рубрик выявлены преподавателем -тренером английского языка Алексом Барретом во время исследовательских работ и тренингов. По его мнению, представленные ниже виды рубрик более доступны и понятны, как преподавателю, так и студенту. Как преподаватель английского языка я пытаюсь осмыслить и раскрыть более подробно эти виды рубрик и оценить их.

Основные виды рубрик:

– целостная рубрика;

– аналитическая рубрика;

– рубрика «Пункт по назначению»

Рассмотрим эти виды рубрик, используя приведённые ниже таблицы.

Таблица №1. Целостная рубрика и её таблица

Балл	Описание
4	Представление было сделано отлично. Презентатор говорил громко и ясно, информация была полезной.
3	Представление было сделано хорошо. Выступающий говорил громко и ясно. Информация была полезной, но короткой.
2	Некоторые части презентации были не очень хороши. Выступающий был так же не очень хорошо готов, не уложился во времени.
1	Презентация была плохой. Выступающий полностью не готов. Информация бесполезна.

Как использует преподаватель данную таблицу? Просмотрев презентации и выслушав ответы студента, преподаватель подчёркивает или же ставит галочку на той колонке, где представлены баллы и обзорное объяснение того, за что студент получает данную оценку. В тоже время студент, увидев свои достижения, может осмыслить суть оценки и сделать для себя соответствующие выводы.

Аналитическая рубрика включает следующее:

– оценку критерия по отдельным частям;

– более расширенный вид оценивания, чем целостный подход;

– более детальное описание ответов учащихся и суммируется их итоговая оценка. [3, 1-3]

Таблица №2. Аналитическая рубрика

	1	2	3	4	Балл
Голос	Не очень громко. Неясная речь	Непонятна суть презентации	Хорошо говорил, но некоторые части не понятны	Говорил громко и ясно всё было понятно	3
Наглядность	Наглядность выбрана не корректно	Некоторая наглядность хорошая, но не ясная	Наглядность сделана хорошо, но нужны разработки	Очень хорошая наглядность хорошо подходит к презентации	4
Информация	Информация не законченная и бесполезная	Информация почти не закончена и полностью не организована	Информация полезная, но можно было ещё лучше организовать	Информация очень интересная и полезная	1 1

Общий балл – 8

Например, проверив задание предложенное студенту, преподаватель детально описывает его работу и используемые материалы. Он обращает внимание на то, насколько студент смог раскрыть тему и преподнести это слушателю. В первой колонке таблицы указано, на какие критерии следует обратить внимание, во второй же колонке (1) представлены самые слабые стороны работы, в третьей колонке (2) показаны упущения в работе, в четвёртой колонке (3) демонстрируются достижения и некоторые недостатки в работе и, наконец, в последней колонке (4) преподносятся сильные стороны и достижения в работе. Ознакомившись с оценками, студент может прочитать описание своей работы в соответствующей колонке и сделать выводы о том, в какой части работы он допустил ошибки, а в какой он достиг неплохих результатов. Суммируя свои баллы, он может вычислить, сколько же он их набрал.

Последний вид рубрики – «Пункт по назначению», то есть индивидуальный подход к каждому студенту – состоит из следующих компонентов:

- подобен аналитической рубрике;
- даёт описание, которое показывает уровень мастерства;
- включает обычные комментарии от преподавателя;
- требует от учителя написать индивидуальные комментарии студентам. [2, 3]

Таблица №3. Рубрика «Пункт по назначению»

Описание и отношение к работе	Критерии	Похвальные стороны работы
Ты говорил немного, но ясно	Голос: Говорил громко и ясно. Произношение правильное.	Замечательное начало
Ты должен работать с напарником	Наглядность: хорошо выбрана, легко осваивается.	Хорошо продумано
	Информация: актуальная, интересная.	Последовательная работа.

Исходя из представленных таблиц, можно понять, что оценивание работы студентов с помощью рубрики отражает широкий круг знаний, помогает более объективно подходить к её применению. Такое оценивание требует, на наш взгляд, хорошей теоретической подготовки студентов и выявляет более ясную информацию о готовности студента к уроку.

Можно сделать вывод, что рубрика даёт объективную информацию о выступлении, демонстрирует общее представление о речи, навыках предоставляя возможность сравнить уровень владения языком и знания студентов. Рубрика оценивания обеспечивает чёткую связь между студентами и преподавателем. Бесспорно, что с точки зрения преподавателя рубрика является удобным инструментом оценивания аудиторной работы студентов. Она позволяет ему разработать объективную и последовательную систему баллов для оценки комплексных заданий, с одной стороны, ускоряя и облегчая процесс выставления оценок, а с другой – повышая объективность контроля над знаниями студентов.

С точки зрения студентов, применение рубрик обеспечивает чёткое понимание цели и сути задания, даёт им конкретные ориентиры и повышает мотивацию. Кроме того, пользуясь рубриками, студенты могут самостоятельно оценивать свою работу и быть нацеленными на высокий уровень выполнения задания.

Представляется, что введение оценивания с помощью рубрики, а так же методика применения подобных видов работы будут способствовать подготовке устной презентации, написанию деловых бумаг, реферированию текстов и их анализу, влиять на качество успеваемости студентов, даст им шанс понять за что и почему они получили те или иные баллы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тикхе Ж. Перлман Ж. Выигрыш рубрик в классе // Методология внедрения критериального оценивания. – 2011. – С.3-4.
2. Кобылянская Е. Как качество оценки может быть оценено? // Материалы международной заочной научно практической конференции 24 марта 2011 года. – С.2-3.
3. Шмидт Т.В Аналитическая рубрика как метод адекватного оценивания успеваемости. (сборник статей Белорусского государственного университета, 2015 год). – С.1-3.

УДК 792.8:616-001

*Кристина Коновальська
(Мелітополь, Україна)*

ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМАТИЗМУ НА ЗАНЯТТЯХ ХОРЕОГРАФІЇ

У статті актуалізовано проблему травматизму на заняттях хореографії. У роботі визначено основні причини виникнення травм та проаналізовано особливості проведення профілактичних заходів з метою запобігання травматизму під час занять хореографією.

Ключові слова: хореографія, травматизм, м'язи, суглоби.

The article actualized the problem of injury in choreography classes. The paper identifies the main causes of injury and analyzes the peculiarities of carrying out preventive measures in order to prevent injuries during choreography exercises.

Key words: choreography, injuries, muscles, joints.

Хореографія – це не тільки прекрасний вид мистецтва, важлива і невід'ємна частина культури, а також засіб всебічного і гармонійного розвитку дитини. Як найпопулярніший і видовищний вид мистецтва, хореографія, на сьогоднішній день стрімко розвивається і вдосконалюється. Відповідно до цього, вимоги до танцівників зростають. Досягти успіхів у хореографії, не маючи високого рівня розвитку витривалості, гнучкості, координаційних здібностей неможливо. Разом з тим, під час занять хореографією в учасників інколи виникають травми. Танцювальному травматизму особливо схильні м'язи спини і ніг.

Всі дисципліни в хореографії мають в своїй основі вправи, що формують рухові навички учнів, вчать свідомо керувати м'язовим апаратом і коригують фізичні вади. На заняттях хореографією тренуються сила, витривалість, гнучкість, швидкість та інші якості. Основною педагогічною умовою успішного навчання хореографії є завдання з поступово наростаючим рівнем труднощі. Системність передбачає розподіл елементів і рухів танцю таким чином, щоб вивчення нових спиралося на раніше засвоєний матеріал з поступовим збільшенням навантаження і збільшенням складності. Травми, пов'язані із заняттями танцями, відбуваються через невірну техніку виконання.

Основними причинами травматизму є:

- організаційні недоліки при проведенні занять
- неправильна організація і методика проведення навчальних занять
- неправильне комплектування груп (за рівнем підготовленості, віком, статтю)
- невідповідність рівня фізичного розвитку та рухової підготовленості
- використання погано засвоєного матеріалу, що веде до відволікання уваги, учнів від техніки виконання танцювального елемента
- зневажливе ставлення до вступної частини уроку, розминці
- відсутність у педагога знань і досвіду в застосуванні страховки при навчанні танцювальних елементів
- відсутність індивідуального підходу
- неправильне навчання техніці виконання вправи

Профілактика травм включає:

- аналіз індивідуальних особливостей людини;
- вік, вибір інтенсивності і тривалості навантаження;
- вага, вибір амплітуди і швидкості рухів;
- загальний стан організму, забороняється тренування в разі захворювання;
- технічну підготовленість, вибір координаційної складності і техніки рухів з урахуванням рівня технічної майстерності.

Щоб уникнути травматизму на заняттях хореографії учням слід бути максимально зібраними м'язово, і сконцентрованими увагою під час виконання складного руху. Також бажано попередньо «прокрутити» рух в голові, спробувати відпрацювати його по частинах, а потім приступити до виконання цілого руху з потрібною швидкістю. У всякому разі, м'язи вже щось «запам'ятають» і будуть більш впевнені в цьому русі.

Для того щоб уникнути травматизму кожне заняття має починатися з розминки. Розминочні вправи, повинні покращувати фізичну діяльність і знижувати ймовірність травм. Розігрівачий ефект розминок проводиться до відчуття теплоти в тілі, а не до почуття скутості і втоми.

Опрацювання суглобів і вся розминка йде зверху вниз. Будь-які вправи на розтягування виробляються в наступній послідовності, і вона в багатьох видах спорту і мистецтва є стандартною:

- шийний відділ хребта;
- плечові суглоби;
- променезап'ясткових суглобів;
- суглоби пальців рук;
- грудної і поперекові відділи хребта;
- тазостегнові суглоби;
- гомілковостопні суглоби;
- суглоби пальців ніг[3, с. 101-103].

Опрацювання суглобів обов'язково повинно проводитися симетрично. Це означає, що дозування вправ на праву і ліву сторони тіла повинна бути однаковою. Розтяжка не повинна

супроводжуватися гострими больовими відчуттями. При тривалому виконанні комплексу вправ, що розтягують рекомендується використовувати хвилинне розслаблення.

Основні травми у хореографії можуть проявлятися у вигляді розтягнення м'язів, розривів зв'язок, деформації суглобів і хребців. Пошкодження зв'язок, що входять до складу зміцнюючого апарату суглобів, можуть бути неповними (надриви) і повними (розриви). Розтягування – це пошкодження м'яза або сухожилля. Такі пошкодження зазвичай виліковуються без хірургічного втручання. Пошкодження зв'язок зазвичай є результатом різкого перекручування. Пошкодження м'язів і сухожиль можуть бути гострими (в результаті сильного перенапруження або перевантажень м'язів) і хронічними (в результаті повторюваних перевантажень). В такому разі якщо ви отримали травму такого характеру то вам потрібно зробити наступне:

- накласти еластичну пов'язку (пов'язка еластичним бинтом надає рівномірний тиск на тканини навколо пошкоджених зв'язків, м'язів або сухожилля, сприяє запобіганню опухання і забезпечує підтримку)
- звернутися до лікаря, який призначить вам лікування
- при пошкодженні зв'язок призначають болезаспокійливі і засоби для зняття набрякості
- суглоб мобілізують, щоб прискорити загоєння, для іммобілізації суглоба використовують еластичний бинт або гіпсову пов'язку
- пошкодження м'язів і сухожиль в гострій фазі лікують болезаспокійливими, холодом протягом перших 48 год., потім прикладають тепло. Якщо м'яза розірвана повністю, може знадобитися хірургічне втручання [1, с.46-48].

Таким чином, у професійній діяльності керівник хореографічного колективу повинен бути націлений на максимальний розвиток виконавських якостей вихованців і тільки методично правильна організація тренувального процесу, покликана забезпечити найкращий результат, як з фізичної, так і з психологічного боку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пуртурова Т.В., Белікова А.Н., Кветний О.В. Навчайте дітей танцювати: Навчальний посібник для студентів закладів середньої професійної освіти / Т.В. Пуртурова, А.Н.Белікова, О.В. Кветний. – М.: Владос, 2003. – 256 с.
2. Шалапа С.В., Корисько Н.М. Методика роботи з хореографічним колективом: підручник / С.В.Шалапа, Н.М.Корисько. – Ч. 1 – К.: НАКККіМ, 2015. – 252 с.
3. Шалапа С.В., Корисько Н.М. Методика роботи з хореографічним колективом: підручник / С.В.Шалапа, Н.М.Корисько. – Ч. 2. – К.: НАКККіМ, 2015. – 220 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Червонська Л.М.

ЕКОНОМІЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

У статті розглядається міжпредметні зв'язки на уроках математики. Надаються приклади інтеграції економічних задач з темами уроків математики в 6 класі.

Ключові слова: економічне виховання, інтегровані уроки математики, міжпредметні зв'язки.

The article deals with interdisciplinary connections in mathematics lessons. Examples of integration of economic tasks with the themes of mathematics lessons in the 6th form are given.

Key words: economic education, integrated mathematics lessons, interdisciplinary connections

Вступ.

Сучасна система освіти спрямована на формування високоосвіченої, інтелектуально розвиненої особистості з цілісним уявленням картини світу, з розумінням глибини зв'язків явищ, процесів в оточуючій дійсності. Предметна роз'єднаність стає однією з причин фрагментарності світогляду учня, в той час, як в сучасному світі переважають тенденції до економічної, політичної, культурної, інформаційної інтеграції. Ці ідеї знаходять відображення в концепції реформації освіти в Україні та педагогічних дослідженнях. [1]

Поряд із звичними для кожного освітянина поняттями «знання, уміння та навички» народилося поняття «компетенція» як синонім інтегрованих досягнень школяра. Сутність математичної компетентності визначається як можливість прикладного застосування математики в різноманітних галузях суспільної діяльності та реальному житті.

Основна частина.

Знання з математики не самоціль, а засіб розвитку та виховання особистості. Відповідно, завданням вчителів математики є виховання у кожної дитини повної відповідальності за свої дії, моральні вчинки, зв'язок з життєвими проблемами нашого суспільства, тобто поєднання навчання з вихованням.

Метою інтегрованих уроків є:

- Формування міжпредметних знань;
- Цілісне уявлення про навколишній світ;
- Розвиток умінь встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, узагальнюючи, розширюючи уявлення учнів про Всесвіт;
- Розвиток пізнавальної активності учнів, творчої самостійності в навчанні.

Матеріалів для складання задач безліч у місцевих та регіональних газетах, на сайтах Інтернету, з повідомлень новин радіо та телебачення. На прикладі вивчення двох тем математики 6 класу можна впевнитися в цьому. [3-4]

6 клас. Тема: Відсоткове відношення двох чисел.

Задача 1.

Бюджет м. Маріуполя на 2018 рік – 1235 млн. грн. На основні ключові напрямки розвитку міста планується витратити:

- на ремонт траси Маріуполь – Запоріжжя – 460 млн. грн.
- реконструкція будівлі міськради – 100 млн. грн.
- будівництво сміттесформувальної лінії – 110 млн. грн.
- закупівля 60 квартир для спеціалістів – 30 млн. грн.

Скільки відсотків ці витрати становлять від бюджету міста?

$$\frac{460 + 100 + 110 + 30}{1235} * 100\% = 57,2\%$$

Задача 2.

Вартість бензину у січні місяці зросла в Україні з 26,88 грн. до 29,31 грн. за 1 літр. На скільки відсотків зросла вартість бензину?

$$26,88-100\%$$

$$29,31-x\%$$

$$x = \frac{29,31 \cdot 100\%}{26,88} = 109\%$$

Відповідь: 109% від попереднього, зросла на 9%

Задача 3.

Економічною проблемою держави є зниження курсу гривні. Так, в серпні 2017 року 1 долар коштував 25,5 грн. на початок січня 28,84 грн. за 1 долар.

а) на скільки збільшилась вартість 1 долара (в грн.)?

$$28,84 - 25,5 = 3,84$$

б) на скільки відсотків збільшилась вартість 1 долара?

$$25,5-100\%$$

$$28,84-x \%$$

$$x = \frac{28,84 \cdot 100}{25,5} = 113\%$$

Відповідь: 113%, зросла на 13% .

6 клас. Тема: Додавання раціональних чисел. Виховання у учнів економічного використання енергоресурсів.

Вправа 1.

Виконайте додавання.	Коментар вчителя
$-9+13 = 4$	4% тепла заощадить тепловідбивний екран за радіатором.
$ 28-68 =40$	40% тепла приміщення втрачається взимку через застарілі вікна будинку.
$21,6+(-11,4)=10,2$	10,2% тепловтрати через відкриті двері та відкриті вікна в під'їзді.
$-45\frac{13}{18}+1645\frac{13}{18}=1600$	Саме 1600 на місяць буде економія води при застосуванні душа замість ванни.
$ -10000 + -5000 =15000$	Посудомийна машина економить 15000 л теплої води на рік.
$ -1 + -1 =2$	Миючи посуд, набирай воду в раковину – витрати у двічі менше води.
$ -70 + -10 +10=90$	Світлодіодні лампи економлять 90% електроенергії та служать до 50 разів довше звичайних.
Порівняти числа	
-18 і 2 Відповідь $2 > -18$	Готуєш страву – посуд накривай кришкою, витратиш менше енергії в 2 рази.
$-3,6+9,6=6$	При нагріванні посуду з викривленим дном чи нагаром на 6% треба більше енергії.
$-0,82+900,82=900$	Саме 900 л води на місяць заощадиш на кожну людину якщо закрити кран поки чистиш зуби.

Висновки.

Міжпредметність – це сучасний принцип навчання, який впливає на відбір і структуру навчального матеріалу всіх шкільних предметів та математики зокрема, як найабстрактнішої галузі шкільних знань. Це дає можливість посилити системність знань учнів та забезпечує єдність навчально-виховного процесу.

Для кожного вчителя природничо-математичного циклу необхідно мати підбірку задач економічного і прикладного змісту, ряд методів практичного спрямування. Таким чином, вдале поєднання інтеграції та узгодженості знань дасть змогу реалізувати міжпредметні зв'язки, які, в свою чергу, забезпечать можливість досягнення найголовнішої педагогічної мети: виховання та розвиток Особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключові зміни в оновлених навчальних програмах з математики 5-9 класів (за результатами обговорення на платформі EdEra та на предметних робочих групах. Травень 2017 р.). Режим електронного доступу – <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>
2. Математика 6. А.Г. Мерзляк, В.Б. Полонський, М.С. Якір. Харків. «Гімназія». 2014.
3. Газети «Приазовський робочий», «Іллічівець. Місто». Режим електронного доступу – <http://pr.ua/>, <http://ilich.in.ua/>
4. Офіційний сайт Маріупольської міської ради. Плакат «Тут варто економити енергоресурси». <http://mariupolrada.gov.ua/>

*Маргуба Курбонова
(Андижон, Ўзбекистон)*

ТАЛАБАЛАРНИ МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТГА ЎРГАТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Сўнгги йил ичида лингвистика, психология ва лингводидактика соҳаларида олиб борилган кўплаб илмий ишларда коммуникация яъни, мулоқот атамаси кенг қўлланилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” каби давлат ҳужжатларида юртимизнинг барча таълим-тарбия муассасалари зиммасига улкан масъулият юклатилган. Мустақиллик шароитида халқаро муносабатларнинг янада кенг ривожланиши чет тилларни ўқитиш ва ўрганиш зарурий эҳтиёжга айланди. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг бош мақсади таълим соҳасини тўла-тўқис ислоҳ қилиш ҳамда юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир. Юқори малакали кадрлар тайёрлашга эришиш эса барча фанларни, жумладан, чет тил таълимини сифат жиҳатдан тубдан яхшилашга олиб келиши муқаррар.

Бизга маълумки, таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчилар гуруҳи фаол иштирок этади. Чет тил таълимидан кўзланган мақсадга эришиш учун ўқитувчи ва талабаларнинг олдига икки вазифа қўйилади. Булар ўқитиш ва ўрганишдан иборат бўлган жараёнларлир. Ўқитувчи ва талабалар гуруҳидаги кичкинагина лоқайдлик кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабаларини ижобий тарзда бажарилишига ўзининг салбий таъсирини ўткази олади.

Касб - ҳунар коллежи дастуридаги асосий вазифалардан бири ҳам ўқувчиларнинг мактабда чет тили фанидан ўзлаштирган лексик-грамматик кўникмалари ва нутқий малакаларини янги мавзулар доирасида янада мустаҳкамлаш, уларнинг оғзаки (гапириш, тинглаб тушуниш) ва ёзма (ўқиш ва ёзув) нутқий фаолиятлари орқали уларни мулоқотга тайёрлашдан иборатдир.

Бошқа барча фанларнинг таълим жараёнига қараганда чет тил таълимидаги жараёнга чет тил ўқитувчилари юқори масъулият билан ёндашишлари керак, чунки ўқувчига ўз она тилиси учун ёт бўлган чет тилини ўргатишга тўғри келади. Чет тилини ўрганишдаги энг қийин вазият – бу талабаларни чет тили грамматик қонуниятларини она тили грамматик қоидаларга қиёсий ҳолда ўрганиш доирасидан чиқа олмаслигидир. Бундай ҳолатда она тили чет тилини ўрганишга ўзининг салбий таъсирини ўткази олади.

Она тилининг салбий таъсирини бартараф этишда ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро дидактик ҳамжиҳатлиги муҳим рол ўйнайди. Бу ўзаро ҳамжиҳатликни ташкил этишда чет тили ўқитувчисининг юксак касбий маҳорати асқотади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, чет тили ўқитувчиси чуқур билимга эга бўлиши билан бирга чет тилларни ўқитишнинг барча илғор методлари билан ҳам қуролланган бўлиши лозим. Чет тил дарсларининг айрим ўринлардаги таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи билимдон ўқитувчилар ўз билимларини касбий маҳорат етишмаслиги оқибатида ўқувчиларга етказиб бера олмайдилар.

Чет тил таълимининг яхши самара билан яқунланмаслигига ўқувчиларнинг ўзида онгли фаолиятни етишмаслиги ҳам сабаб бўла олади. Бундай ҳолатда ўқитувчининг ўта фаоллиги ҳам ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Ўқитувчи бундай вазиятдан – таъбир жоиз бўлса айтиш керакки, ўқувчиларнинг “имтиҳони”дан муваффақиятли ўтиш учун, уларнинг ўзлаштиришидан нолимаган ҳолда ўзининг теран педагогик қобилиятини намоён қилиши керак. Буюк педагогларни таъкидлашларидан бизга шу нарса маълумки, ўқитувчиларда юксак касбий маҳорат ҳам бўлиши лозим ва улар бундан кийин вазиятларда фойдаланиши мумкин.

Чет тил таълими мураккаб жараён ҳисобланади. Бу жараённинг моҳиятини тўғри тушуниб етмаган тажрибаси ва педагогик маҳорати етарли бўлмаган айрим педагоглар ўзлари англаб етмаган ҳолда кўп куч сарфлаб, оз ютуқ эгаси бўлиб қоладилар, яъни улар таълимнинг икки функциясини бажаришга одатланиб қоладилар. Тажрибали педагог чет тил таълимига раҳбарлик функциясини аъло даражада бажарган ҳолда, талабаларни чет тил таълимининг фаол қатнашчисига айлантиришлари лозим бўлади.

Чет тил таълимида режа асосида дарслар олиб боришнинг аҳамияти беқиёс. Тажрибали педагог ўқувчиларнинг қизиқиши ва билим даражаларидан келиб чиққан ҳолда дарс тақдиротига маълум даражада ўзгаришлар қила олишлари ҳам уларнинг педагогик ва касбий маҳоратини белгилайди.

Албатта, турли халқ маданиятларига янгича ёндашув тамойиллари орқали маданиятлараро тўқнашувнинг олдини олиш мумкин. Ҳар қандай инсон вояга етар экан у ўз халқига хос маданий муҳит ва одатлар асосида тарбияланади. Айрим ҳолатларда таълим-тарбия жараёнида маданий бағрикенглик тамойилларидан четлашиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Тарбиянинг ана шундай оқибатлари маданий қарама-қаршилик ёки тушунмовчиликларни келтириб чиқариши тайин. Ана шундай маданий тушунмовчилик эса бутун инсониятни ташвишга солаётган, халқаро ҳамжамиятнинг асосий муаммосига айланган маданиятлараро зиддиятларни келтириб чиқармоқда. Бундай зиддиятли оқибатларнинг олдини олишга маърифий ва маданий қадриятларнинг бола онгига тўғри ва холисона сингдирилиши муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ўзга тилни ўз миллатдошларига – ўз маданияти вакилларига ўргатаётган чет тил ўқитувчисига маданиятлараро этикасини шакллантиришдек залворли ва масъулиятли вазифа юкланади. Ўқитувчи ўзга тилни ўргатиш жараёнида тили ўрганилаётган мамлакат маданияти, урф-одатлари, тарихи ва бугуни ҳақидаги мавзуларга маданий бағрикенглик нуқтаи назаридан ёндашуви, ўз талабасига бирон-бир хорижий муаллиф асарини ўқитиш учун тавсия қилар экан, талабаларнинг кўзлаган мақсадига эришишини таъминлаш билан бирга унинг обрў –эътиборни ҳам кучайтириб юборади.

УДК 372.854

*Лязат Кусенова, Асылай Ержанова, Айдын Каленова
(Астана, Казахстан)*

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ У УЧАЩИХСЯ ПРИ БИЛИНГВИАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Мировая тенденция модернизации системы образования, в частности направлена на предоставление билингвальных знаний в средней общеобразовательной школе. В Казахстане переход на полиязычное образование происходит поэтапно. Однако методика билингвального обучения не является целостной. Уроки химии должны формировать знания у учащихся на английском языке, обеспечивая понимание технического и научного словаря предмета. Однако учащиеся заняты техническим переводом источников информации, вместо овладения предметными знаниями.

Ключевые слова: модернизация образования, мотивация/само-мотивация, билингвальное обучение.

The world trend in education system aimed to a modernization, in order to provide bilingual knowledge in the secondary school. In Kazakhstan, the transition to a multilingual education takes place in stages. However, the methodology of bilingual education is not holistic. Chemistry lessons should form students' knowledge in English, providing an understanding of the technical and scientific vocabulary of the subject. However, the students are busy translating the available knowledge, instead of mastering knowledge in chemistry in English.

Keywords: knowledge, research, competence, knowledge, skills, thinking.

Главный фактор повышения качества обучения – это разработка образовательных стандартов, исходящих из социальных запросов современного общества. Устойчиво развивающиеся страны, одним из основных запросов успешного общества выдвигают – знания английского языка, как средство способствующее научному, общественно-политическому, образовательному прогрессу. Язык мировой науки – английский, соответственно стремительный рост количества публикаций научных работ, литературы, пособий именно на этом языке является основной причиной, вызвавшей потребность у государства внедрения полиязычного образования.

В соответствии с актуальностью данной тенденции правительством Казахстана вводится модель трехязычного обучения, которая предусматривает поэтапный переход на английский язык обучения в старших классах. С 2013-2014 учебного года в Казахстане английский язык изучается с первого класса. В 1-4 классах на изучение английского отводится по 1 часу в неделю, в 5-11 классах – по 2 часа в неделю. [1]

В 2017-2018 учебном году в 5-й класс придут ученики, которые начали изучение английского языка с 1-го класса, поэтому с 5-го класса начнется подготовка к переходу на английский язык обучения в старших классах. В основной школе подготовка учащихся будет осуществляться по методикам предметно-интегрированного обучения с увеличением часов английского языка (на 1 ч).

Предметно-интегрированное обучение означает, что учебный материал на уроках английского языка строится на содержании предметов, изучаемых на английском языке.

Начата подготовка для перехода на изучение терминологии по предметам: «Информатика», «Физика», «Химия», «Биология», проведения внеклассных мероприятий и изучение отдельных тем по элективным курсам на английском языке с 5-го последовательно по 9-й класс.

Разработка методических пособий и их пробация прибывает в состоянии разработки. «Сейчас ведется процесс подготовки, разработки. Наша организация (республиканский

научно-практический центр «Учебник» – прим. ред.) является экспертной, мы будем проводить экспертизу этих учебников. Пока эти учебники не поступили, но разработка идет. Мы планируем провести экспертизу и практическую проверку учебников в 2017-2018 годах», – рассказал заместитель директора организации Саят Омаров, комментируя Послание народу Президента РК. [2]

Однако при предположительно положительных результатах апробации разрабатываемых учебных пособий, усвоение устойчивых знаний в химии на английском языке вызовет затруднения у обучающихся, так как научные термины, тексты, документы, применяемые в нынешних учебниках на русском/казахском языке в области естественно-математических наук зачастую тяжелы в освоении и требуют от ученика дополнительного углубления в учебный материал. Что однозначно сведёт процесс познания на самостоятельную деятельность школьника. В свою очередь самостоятельная работа отсылает к проблемам мотивации личности, направленной на освоения конкретных знаний и заинтересованность самого ученика в предмете.

Мотивация – это совокупность внутренних и внешних движущих сил, побуждающих человека действовать специфическим, целенаправленным образом; процесс побуждения себя и других к деятельности для достижения целей организации или личных целей. [3]

Однако средний школьный возраст характеризуется объективными изменениями условий жизни школьника: увеличивается число учебных предметов, которые необходимо изучить ученику; многокабинетная система, занятия ведут несколько учителей-предметников, предъявляющих свои требования к учебной деятельности школьников; усложняется материал школьных программ; расширяются разновидности занятий [4]. Возможность преодоления данной проблемы предлагается множественными трудами педагогов, методистов, психологов, например, рекомендуется учителям-предметникам четкое планирование структуры урока, использование различных форм обучения, тщательно продуманные методы и приемы подачи учебного материала [5]. Тем не менее возвращаясь к определению понятия мотивации (...процесс побуждения себя и других к деятельности...) решения проблемы её отсутствия у учащихся не может быть предоставлена только учителям-предметникам, эти вопросы должны рассматриваться на базе школьного менеджмента. Так как один педагог, повышая образовательный потенциал нескольких школьников, приведет к улучшению знаний в классе, тогда как грамотный менеджмент образовательного процесса за действующий всю школу (программу, основные подходы, цели и направленность) приведет к качественно новому уровню овладения знаниями всех школьников – среда, побуждающая активную деятельность, создает конкуренцию.

Следовательно, переход на полиязычное образование должно фокусироваться в первую очередь на методологии и возможности усвоения концептуальных знаний в области химии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Указ Президента РК от 7 декабря 2010 года №1118.
2. Государственная программа функционирования языков в Республики Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. – 2001. – № 47-48. – 17 февр.
3. Беседина Л.Л. Исследовательская деятельность как средство формирования ключевых компетенций // Химия в школе. – 2012. – №7. – С. 21-25.
4. Беспалов П.И., Дорофеев М.В. Как организовать учебное исследование // Химия в школе. – 2010. – №5. – С.61-63.
5. Бахурина Е.С., Путьянова О.А. Учебная мотивация и социально-психологическая адаптация учащихся профильных десятых классов.

ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У ПРАКТИКУ РОБОТИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті висвітленні основні тенденції розвитку вищої освіти в Україні, названі визначальні чинники інноваційного поступу в освітньому середовищі вищого навчального закладу. Наведено приклад освітньої технології креативного структурування інформації як інноваційного способу опрацювання навчального матеріалу.

Ключові слова: *освіта, інновації, освітня технологія, алгоритм, структура, інформація.*

The article highlights the main tendencies of the development of higher education in Ukraine, named the determinants of innovative progress in the educational environment of the higher educational institution. An example of the educational technology of creative structuring of information as an innovative way of studying the educational material is given.

Key words: *education, innovations, educational technology, algorithm, structure, information.*

Сучасний світ, у якому все перебуває в постійному русі, активно змінюється. Визначення реальних потреб і пошук шляхів їх вирішення – головне завдання різних сфер суспільного життя. Нинішня соціокультурна ситуація, яка склалася в Україні, потребує термінових змін і реконструкцій, адже політична та економічна нестабільність на тлі військового конфлікту із загостренням національного супротиву ставлять під загрозу розвиток і процвітання держави. Ключем до розв'язання цих проблем має стати загальнолюдське прагнення до змін. Першочергово це стосується освітнього простору, в якому формується молоде покоління людей, здатних відстоювати національні ідеї, виборювати власну свободу, примножувати культурні надбання нації. «Оновлення навчального процесу може відіграти вирішальну роль у тому, щоб надихнути молоде покоління українців на актуалізацію свого потенціалу та стимулювати їх на реформування й побудову нової української економіки – динамічної, конкурентоспроможної і зростаючої» [1, с. 13].

Сучасні гуманістичні та демократичні виміри освіти мають сприяти створенню цілісної освітньої системи з оновленим змістом та формами. Розробки вітчизняних програм, планів, видання підручників, посібників, навчально-методичної літератури тощо необхідно здійснювати з урахуванням новітніх тенденцій у царині педагогічних знань. Навчальні модулі, ділові ігри, інформаційні технології, комунікативні проекти, портфоліо, тематичні оцінювання тощо – це ті засоби навчання, які реалізують вимоги європейського співробітництва в освітньому просторі.

Визначальним чинником інноваційного поступу в освітньому середовищі вищого навчального закладу мають стати: відкритість і динамічність навчально-виховного процесу, установка на партнерське співробітництво викладачів і студентів, реалізація індивідуального підходу, формування навичок інновативного мислення, адаптованого до умов сучасного світу. Експерт-резидент інноваційної лабораторії при Гарвардському університеті Тоні Вагнер визначив «сім навиків виживання», необхідних сучасним студентам для успішної діяльності:

- 1) критичне мислення та вирішення проблем;
- 2) спільна робота в соціальних мережах та слідкування за впливом;
- 3) гнучкість і адаптивність;
- 4) ініціативність та підприємливість;
- 5) отримання та аналіз інформації;
- 6) ефективне усне та писемне спілкування;

7) цікавість та уява.

Окрім цього, Т. Вагнер наголошує на необхідності власного саморозвитку, зокрема формуванні таких особистісних якостей, як: «наполегливість, готовність експериментувати та йти на передбачуваний ризик, вміння миритися із невдачами, а також здатність до проектного мислення як способу світобачення та світосприйняття, фундаментального для будь-якого процесу інновацій» [1, с. 25].

До освітніх інновацій належать: навчальні – ті, що якісно покращують мотивацію студентів і створюють партнерські взаємини між суб'єктами педагогічної взаємодії; виховні – ті, які формують у майбутнього педагога особистісні цінності в контексті загальнолюдських; управлінські – ті, що створюють умови для прийняття самостійного оперативного і ефективного управлінського рішення при організації навчально-виховного процесу, під час проходження педагогічної практики в загальноосвітніх школах і літніх оздоровчих таборах.

«Інноваційна діяльність сучасного навчального закладу передбачає нововведення методичного забезпечення навчального процесу (створення методичної літератури, видання електронних підручників тощо), нововведення технології процесу навчання (дистанційне навчання в інтернет-класах, навчання разом з розробниками інноваційних технологій тощо), надання інноваційних освітніх послуг» [4, с. 84].

Пріоритетним завданням сучасної освіти є навчання навчатися, яке «полягає у виробленні вміння оволодівати та оперувати найрізноманітнішою інформацією» [2, с. 10]. У Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка при вивченні курсу «Освітні технології» студенти знайомляться з педагогічними інноваціями, основними навчальними, виховними, комунікативними, інформаційними технологіями, простежують взаємозв'язок між ними, розвивають навички цілепокладання в навчально-виховному процесі, виробляють уміння складати тематичні технологічні карти з різних видів діяльності тощо. Метою курсу є комплексне вивчення освітніх технологій для ефективного застосування фахівцями технологічного підходу в професійній діяльності. Велику увагу викладачі університету звертають на практичні заняття, в ході яких студенти переважно в інтерактивній формі отримують нові знання, набувають необхідний досвід. Ефективною та дієвою, на наш погляд, є така практична діяльність студента, яка допомагає йому успішно та ефективно справлятися з лавиноподібним потоком інформації, проектуючи її на свою користь. Ми застосовуємо **технологію креативного структурування інформації** як особливий спосіб опрацювання навчального матеріалу (з будь-якої галузі знань) з метою його осмислення, запам'ятовування і подальшого відтворення. Надзвичайно важливо, щоб студент стимулювався не зовнішніми чинниками (оцінка, рейтинг, здача іспитів тощо), а керувався власною цікавістю до обраної професійної діяльності, прагненням діяти, експериментувати, грати, творити тощо. Головне завдання, яке стоїть перед викладачем – допомогти сформувати досвід, який приходить зі знаннями, із здатністю слухати, співпереживати, правильно ставити запитання, працювати індивідуально, в парах, у малих групах, у колективі, розвивати особистісний творчий потенціал, формувати і висловлювати власну думку, брати і нести відповідальність за реалізацію задуманого.

Наприклад, при вивченні теми «Цілетворення в освітніх технологічних процесах» викладач акцентує на тому, що методика постановки цілей є найважливішою вихідною умовою педагогічної технології. «Для ефективного цілетворення потрібно чітко формулювати головні і допоміжні цілі, максимально їх уточнювати та корегувати, визначити завдання і засоби їх досягнення, орієнтуватися на гарантоване досягнення результатів, оцінювати та корегувати процес навчання, здійснювати заключну оцінку результатів» [3, с. 18].

Практична робота студента зводиться до створення власної цілетворчої програми за визначеним алгоритмом: формулювання мети, визначення термінів здійснення, замовлення (візуалізація майбутнього стану), споживання (переваги майбутнього стану), виробництво

(опис ресурсів для забезпечення процесу успішного цілетворення), проектування (поетапне виконання конкретних дій).

Наступне завдання стосується таксономії навчальних цілей – визначення та систематизація через послідовність рівнів засвоєння навчального матеріалу. Студенти на практичному занятті знайомляться з основними категоріями навчальних цілей за таксономією Б. Блума (знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка) та прикладами узагальнених типів навчальних результатів, після чого самостійно складають технологічну карту, в якій відповідно до кожного рівня формулюють запитання з метою діагностики навчальних результатів.

Отже, на практичних заняттях з курсу «Освітні технології» студенти вчаться мислити алгоритмічно (розпізнавати алгоритми навколо себе, розрізняти правильно та неправильно сформульовані алгоритми, створювати власні алгоритми). Складання індивідуальних тематичних технологічних карт сприяє формуванню критичного ставлення до інформації, вміння аналізувати, узагальнювати, порівнювати, синтезувати знання, отримані з різних галузей наук, виховує бажання впорядковувати внутрішній і зовнішній особистісний простір.

Глибоке розуміння сучасних освітніх технологій має вирішальне практичне значення для розв'язання проблеми формування готовності майбутнього вчителя до професійної діяльності. Технологічна грамотність педагога дає змогу об'єктивно оцінити власні потенційні можливості, спрогнозувати кінцевий результат педагогічного процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вагнер Т. Створення інноваторів: як виховати молодь, яка змінить світ / Т. Вагнер. – К.: К. FUND. – 222 с.
2. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник / І. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Освітні технології у короткому викладі: навчально-методичний посібник / О. І. Янкович, Л. М. Романишина та ін.. – Тернопіль: Астон, 2012. – 144 с.
4. Стрілець С. Педагогічна інноватика у вищій школі: теорія і практика. Навч. посібник / С. Стрілець. – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2013. – 488 с.

Фаррух Мавлянов
(Ташкент, Узбекистан)

ПЕДАГОГИКА КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

В статье говорится о том, что термин «педагогика» имеет два значения. Первое – это область научного знания, наука, второе – область практической деятельности, ремесло, искусство.

Дословный перевод с греческого – «детоводитель» в смысле искусства «вести ребенка по жизни» т.е. обучать, воспитывать его, направлять духовное и телесное развитие. Часто с именами людей, ставших впоследствии знаменитыми, называют и имена воспитавших их педагогов. В России формально педагогом является учитель, ученый, работник управления, менеджер в образовании.

Ключевые слова: педагогика, педагогическая деятельность, развитие человека, андрогогика, антропологика, знания, наука, искусство.

Развиваясь, всякая наука обогащает свою теорию, наполняется новым содержанием и осуществляет дифференциацию своих исследований. Этот процесс коснулся и педагогики. В настоящее время понятием «педагогика» обозначается целая система педагогических наук.

Непременным условием выделения и функционирования любой науки является наличие в ней категориального аппарата. Каковы основные понятия (категории) педагогической науки?

Место педагогики в системе наук о человеке определяется тем, что она исследует закономерности развития, формирования, воспитания, образования и обучения личности.

Развитие человека – это процесс становления его личности под влиянием внешних и внутренних, управляемых и неуправляемых социальных и природных факторов.

К числу важнейших и наиболее общих педагогических понятий относятся также образование и обучение. Под образованием мы понимаем такую сторону воспитания, которая состоит в овладении системой научных и культурных ценностей, накопленных человечеством, в овладении системой познавательных умений и навыков, формирования на их основе мировоззрения, морали, поведения, нравственных и других качеств личности, развития её творческих сил и способностей, подготовку к общественной жизни, к труду. В содержание образования включаются все элементы социального опыта.

Термин «педагогика» имеет два значения. Первое- это область научного знания, наука, второе – область практической деятельности, ремесло, искусство.

Дословный перевод с греческого – «детоводитель» в смысле искусства «вести ребенка по жизни» т.е. обучать, воспитывать его, направлять духовное и телесное развитие. Часто с именами людей, ставших впоследствии знаменитыми, называют и имена воспитавших их педагогов. В России формально педагогом является учитель, ученый, работник управления, менеджер в образовании (См. закон «Об образовании»).

Что касается термина педагогика, то в мировом педагогическом лексиконе все чаще употребляются новые термины – «андрогика», «антропология» (антропос – человек).

Рис. 1. Структура педагогической науки¹².

¹² Из коллекции <http://google.ru>

Давний спор о том, что такое педагогика – наука или искусство, разбивается о практику. Испытание практикой подтверждает многократно: без глубокого знания науки воспитания не развивается искусство воспитывать. Знание закономерностей обучения и воспитания, овладение методами педагогического процесса – основа учительского мастерства. К усвоению педагогики надо подходить как к научно – познавательной деятельности, на базе которой может и должно развиваться педагогическое искусство как неотъемлемый элемент педагогической деятельности. А педагогом может быть далеко не каждый. Это должен быть человек имеющий призвание, призыв, внутреннее осознание того, что это его путь – путь поиска, постоянного беспокойства, путь сомнений необыкновенной требовательности к себе, путь упорного, каждодневного труда.

Педагогическая наука – это сгусток многовекового опыта обучения и воспитания подрастающих поколений. Педагогическая наука – это результат многолетних исследований закономерностей формирования всесторонне и гармонически развитой личности. Знание педагогической науки помогает в каждом конкретном случае избирать оптимальные педагогические решения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Aho E. Creating an Innovative Europe: http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/aho_report.pdf.
2. Ala-Mutka K. Social Computing: Study on the Use and Impacts of Collaborative Content: <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC47511.pdf>.
3. Ala-Mutka K., Punie Y., Redecker C. (2008a). Digital Competence for Lifelong Learning: <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC48708.TN.pdf>.

УДК 373.3.091.212.51

*Анастасія Макарова
(Мелітополь, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ НАВИЧОК УСНОГО ДОДАВАННЯ ТА ВІДНІМАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті проаналізовані етапи формування обчислювальних навичок додавання та віднімання учнів початкових класів. Особлива увага приділяється визначенню ролі усних обчислень у процесі формування обчислювальних навичок. Автором пропонуються різні методики формування навичок усного додавання та віднімання.

Ключові слова: усні обчислення, додавання, віднімання, обчислювальна навичка, методика викладання.

The present article describes the stages of formation computing skills of addition and subtraction of school students initial classes. Special attention was paid to determining the role of oral computing in the process of formation of computing skills. The author is offer different methods of forming oral skills of addition and subtraction.

Keywords: oral computing, addition, subtraction, computing skills, teaching method.

Постановка проблеми. Програма з математики для 1–4 класів спрямована на реалізацію мети та завдань освітньої галузі, визначених у Державному стандарті початкової загальної освіти.

Навчання математики забезпечує формування у молодших школярів ключових компетентностей, які позначаються через уміння вчитися, здатність логічно міркувати, уміння критично мислити, готовність розв'язувати проблеми із застосуванням досвіду

математичної діяльності для вирішення повсякденних задач, уміння працювати в команді тощо [1, с. 2].

Сучасний рівень Державного стандарту навчання ставить перед вчителем непросте завдання – за короткий проміжок часу навчити школяра швидко виконувати обчислювальні дії. Прийом обчислень складається з ряду послідовних операцій, а число операцій визначається вибором теоретичної основи обчислювального прийому. Обчислювальна навичка – це високий ступінь оволодіння обчислювальними прийомами. Набути обчислювальної навички – значить для кожного випадку знати, які операції і в якому порядку слід виконувати, щоб знайти результат арифметичної дії і виконувати ці операції досить швидко [5, с. 29].

Усне додавання й віднімання є основою для формування обчислювальних навичок учня, а також запорукою успіху при розв'язуванні завдань з інших предметів. Саме це і обумовлює актуальність вибраної теми.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Проблема формування в учнів обчислювальних навичок знайшла відображення у працях психологів, методистів та вчителів О. Дубинчук, О. Столяра, Н. Стефанової, М. Бантової, М. Моро, Н. Істоміної, С. Царьової та ін. Формування обчислювальних навичок неможливе без запам'ятовування табличних випадків арифметичних дій. Питанню про умови запам'ятовування їх присвячені праці Б. Ананьева, Л. Занкова, Ф. Іполітова, В. Крутецького, А. Липкіної, Г. Люблінської, А. Петровського, А. Розова, А. Смирнова та ін. А цілісну систему формування у молодших школярів обчислювальних навичок розроблено лише М. Бантовою, в якій визнано суть обчислювального прийому і навички, подано їх характеристику та методику формування [2, с. 39].

Повноцінна обчислювальна навичка за М. Бантовою характеризується правильністю, усвідомленістю, раціональністю, узагальненістю, автоматизмом і міцністю. Ці властивості обчислювальних навичок співвідносяться з характеристиками засвоєння розумової дії за П. Гальперіним, який до первинних параметрів дії відносить міру узагальненості, міру засвоєності, а до вторинних – міцність, розумність, усвідомленість [6, с. 39].

Формування цілей статті. Метою статті є вивчення процесу формування обчислювальної навички усного додавання та віднімання та виявлення її ролі в курсі математики молодших школярів. Дуже важливо чітко уявляти систему роботи над арифметичним матеріалом у початкових класах, розуміти значення та місце елементів теорії, щоб не допускати помилок при формуванні обчислень у дітей.

Постановка завдання. Результати роботи мають виконати наступні завдання:

- з'ясувати етапи формування обчислювальних навичок додавання та віднімання учнів початкових класів;
- визначити роль усних обчислень у процесі формування обчислювальних навичок;
- фрагментарно показати методики різних авторів з формування навичок усного додавання та віднімання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування обчислювальних навичок та вмінь – цілеспрямований процес оволодіння арифметичними діями над числами в ході ефективної взаємодії вчителя та учнів. І саме в початкових класах вчитель повинен сформувати міцні навички та вміння безпомилково виконувати арифметичні дії та розуміти їх зміст, володіти поняттями, що пов'язують компоненти арифметичних дій та операції над ними.

Міцні навички усних обчислень допомагають учням глибоко усвідомити закони і властивості дій і творчо користуватися ними в процесі обчислень, вибираючи найефективніші прийоми їх виконання – це має важливе значення для загального математичного розвитку учнів. Усні обчислення активізують їх мислення, виховують увагу, зосередженість, сприяють розвитку кмітливості.

Перші кроки в опануванні арифметичних дій учні починають з додавання та віднімання у межах 10, які утворюють основу виконання усних та письмових обчислень за межами першого десятка.

У першому класі учні вивчають випадки додавання й віднімання двоцифрових чисел, які ґрунтуються на нумерації; з метою ознайомлення – випадки додавання і віднімання у межах 100 без переходу через розряд. Табличне додавання й віднімання у межах 10 учні засвоюють на рівні навички [1, с. 2].

Навички додавання й віднімання в межах 10 слід довести до автоматизму, тобто кінцевим результатом розгляду прийомів обчислень і виконання відповідної системи вправ має стати міцне «на все життя» засвоєння дітьми усіх табличних випадків додавання і віднімання напам'ять. Це – необхідна умова для продовження роботи над обчислювальними прийомами у наступних концентрах.

Для вивчення цієї теми можна скористатися методикою С. Скворцової. Відповідно до неї, операція об'єднання двох множин, що не перетинаються розкриває конкретний зміст дії додавання. Операція утворення доповнення до підмножини формує зміст дії віднімання. Численність множини, що залишилася після вилучення частини її елементів відповідає остачі. Операція вилучення частини елементів множини розкриває конкретний зміст дії віднімання. В основі пояснення змісту арифметичних дій закладено принцип співвіднесення предметної, вербальної, схематичної і символічної моделей і перехід від однієї моделі до іншої. Підготовча робота до ознайомлення з діями додавання і віднімання здійснюється за допомогою практичних вправ, під час яких діти викладають на парті геометричні фігури та об'єднуючи їх, показують усі фігури. Таким чином, спочатку формується поняття про об'єднання елементів двох множин, що не перетинаються. Діти дістають висновку, щоб показати всі предмети, треба їх об'єднати – це означає присунути, змішати тощо. Аналогічно діти вправляються у виключенні частини множини та показі остачі. Щоб показати остачу, решту, треба виключати – це означає відсунути, забрати, відрізати тощо [7, с. 73].

У другому класі учні вивчають додавання та віднімання двоцифрових чисел без переходу через розряд, табличне додавання й віднімання у межах 20 з переходом через розряд, а потім – додавання і віднімання в межах 100 також з переходом через розряд.

Засвоєння таблиць має бути доведено до автоматизму. Тому запам'ятовують не тільки прийоми виконання дій, а й таблиці додавання і віднімання кожного числа.

За методикою М. Богдановича загальним прийомом усного додавання двоцифрових чисел є прийом порозрядного додавання. Його теоретичною основою є принципи десяткової системи числення та переставна і сполучна властивості дії додавання (сполучна властивість не формулюється). З'ясовується, що додавати або віднімати число можна частинами. Однак варто подати та проілюструвати на числових прикладах і таке правило: при додаванні кількох чисел їх можна переставляти, об'єднувати в групи, результат додавання від цього не змінюється. Можна також число розкладати на окремі доданки [3, с. 150].

Вивчаючи арифметичні дії над числами в межах 100, учні опановують основні прийоми усних обчислень і водночас засвоюють властивості арифметичних дій, які лежать в їх основі. Отже, це важливий ступінь у формуванні в дітей знань про арифметичні дії і обчислювальні навички. Тут учні засвоюють таблицю додавання. Знання цієї таблиці дає можливість швидко виконувати відповідні випадки оберненої дії – віднімання. Міцне засвоєння таблиці додавання – це база для опанування не лише усних, а й письмових обчислень з багатоцифровими числами.

Вивчення арифметичних дій у першому і другому класах базується на розкритті їх змісту, взаємозв'язків між діями додавання і віднімання, залежностей між компонентами й результатами дій. Зміст кожної арифметичної дії розкривають у процесі виконання практичних дій з групами об'єктів навколишнього світу.

У третьому класі учні опановують прийоми письмового додавання і віднімання у межах 1000.

У межах 1000 приділяється належна увага як усним так і письмовим способам додавання і віднімання. При вивченні усних прийомів розглядаються випадки дій, які зводяться до дій в межах 100. Ці прийоми розкривають, виходячи з теорії арифметичних дій (властивості, взаємозв'язок прямих і обернених дій).

Концентр «Багатоцифрові числа», який вивчається в курсі 4 класу, є заключною і дуже відповідальною темою всього курсу початкового навчання.

Арифметичні дії над багатоцифровими числами виконують з використанням як усних, так і письмових прийомів обчислення. Оскільки учні вже ознайомлені з додаванням і відніманням трицифрових чисел, то ознайомлення з діями в межах мільйона здійснюється за допомогою прямого переносу. При формуванні навичок виконання дій значну увагу слід приділити перевірці правильності обчислення застосуванням оберненої дії.

Іванців М. пропонує розглядати кожен із випадків усного позатабличного обчислення, як той, що потребує попередньої підготовки учнів до сприймання нового матеріалу. Така попередня підготовка проводиться у два кроки:

1 крок. Ознайомлення з властивістю арифметичних дій, що буде слугувати прийомом обчислення для цього випадку. З такою властивістю знайомлять як мінімум за урок до введення певного виду обчислення. На першому уроці вводять властивість по кроках, на другому – використовують зручні випадки обчислення з використаної властивості. Зауваження: Властивість і загалом будь-який новий матеріал учитель вводить на власній наочності, власним прикладом, власним методом.

2 крок. Здійснюється безпосередньо на уроці вивчення нового матеріалу з цієї теми. Актуалізація для вчителя ділиться на дві частини:

1) вчитель розглядає випадок і міркує, що мають вміти і знати учні:

- вміти розкладати на суму розрядних доданків;
- знати властивість додавання суми до суми й узагальнену переставну властивість;
- вміти додавати круглі числа;
- знати таблицю додавання одноцифрових чисел;
- вміти додавати до круглого числа одноцифрове;

2) складає систему вправ у певній системній логічній послідовності, щоб підвести учнів максимально до самостійного розкриття способу цього обчислення. Останнє із завдань має бути підказкою [4, с. 129].

Висновки. У результаті аналізу літературних джерел можна виділити наступні етапи формування обчислювальних навичок усного додавання та віднімання в початковій школі:

- додавання та віднімання у межах 10;
- додавання і віднімання у межах 100 без переходу через розряд;
- додавання і віднімання в межах 100 з переходом через розряд;
- додавання і віднімання у межах 1000;
- арифметичні дії над багатоцифровими числами.

Обчислювальні навички усного додавання та віднімання відіграють важливу роль для формування в учнів письмових навичок виконання арифметичних дій. Вони активізують мислення школярів, виховують увагу, зосередженість, сприяють розвитку кмітливості.

Існують різні методики формування навичок усного додавання та віднімання, вибір якої залежить від змісту навчання, професійних здібностей вчителя та особливостей класу.

На нашу думку, результат нашої роботи може допомогти вчителю початкових класів у формуванні навичок виконання усних арифметичних дій та підборі методики викладання математики у певному класі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базова програма з математики для учнів 1–4 класів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>

2. Бантова М. Система формування вычислительных навыков / М. Бантова // Начальная школа. – 1993. – №11. – С. 38–44.
3. Богданович М. В. Методика викладання математики в початкових класах: навч. посіб. / М. В. Богданович, М. В. Козак, Я. А. Король – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 336 с.
4. Іванців М. І. Вибір методів і прийомів навчання математики в початковій школі : навч.-метод. посіб. / Марія Іванівна Іванців. – Луцьк, 2016. – 224 с.
5. Король Я. А. Формування практичних умінь і навичок на уроках математики. 1–4 класи / Король Ярослав Антонович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 136 с.
6. Скворцова С. Обчислювальні навички як складова предметно- математичної компетентності молодого школяра / С. Скворцова // Початкова школа. – 2011. – №9. – С. 39 – 42.
7. Скворцова С. О. Методика навчання математики в 1-му класі: метод. посіб. [для вчителів 1 класів та студентів за спеціальністю 6.010100 «Початкове навчання», освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»]. / Світлана Олексіївна Скворцова. – Одеса: «Фінкс», 2011 – 240 с.

УДК 378.147

*Наталія Марчук, Андрій Мозолюк, Тетяна Мозолюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЙ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З МАТЕМАТИКИ У ВНЗ

Вибір педагогічних технологій та методичних прийомів унаочнення навчання одна з важливих задач математичної освіти. В роботі над статтею було використано методи, що відносяться до емпіричного дослідження – експеримент, порівняння, вимірювання, спостереження. Запропоновано методичні прийоми для проведення лекційних та практичних занять у вищих навчальних закладах аграрної освіти.

Ключові слова: *наочність, лекція, практичне заняття, самостійна робота, педагогічна технологія.*

The choice of pedagogical technologies and methodical techniques for the teaching is one of the important tasks of mathematical education. In work on the article used methods relating to empirical research – experiment, comparison, measurement, observation. Methodical methods for conducting lectures and practical classes in higher educational institutions of agrarian education are offered.

Key words: *visibility, lecture, practical lesson, independent work, pedagogical technology.*

В умовах реформування системи освіти, відтворення і зміцнення інтелектуального потенціалу нації, виходу вітчизняної науки і техніки, економіки і виробництва на освітній рівень, інтеграції в світову систему освіти, особливо актуальний стан забезпечення належного рівня математичної підготовки випускників ВНЗ.

Аналіз сучасного стану системи освіти в Україні говорить про актуальність та необхідність створення єдиного простору для інформаційно-педагогічного забезпечення освітян усім необхідним для проведення занять з використанням ілюстративного і наочного матеріалу.

Використання наочності у процесі навчання сприяє розумовому розвитку студентів, допомагає виявити зв'язок між науковими знаннями і життєвою практикою, полегшує процес засвоєння і сприяє розвитку інтересу до знань.

Застосування принципу наочності є однією з необхідних умов успішного навчання студентів. Унаочнення підвищує ефективність занять, допомагає подолати формалізм у навчанні, пожвавлює навчальний процес, збуджує ініціативу та мислення студентів.

Уміле використання різноманітної наочності у процесі навчання сприяє розвитку самостійності, активності, творчої пізнавальної діяльності студентів, що значною мірою забезпечує підготовку їх до самостійної практичної роботи.

Розглянемо роль та значення наочності при вивченні курсу математики у ВНЗ. Як відомо, перед викладачем математики стоїть завдання не лише дати студентам міцні знання, а й розвинути їх мислення, зацікавити вивченням математики, активізувати їх пізнавальну діяльність, привчити працювати самостійно, щоб закінчивши університет, вони могли самостійно підвищувати свою кваліфікацію в майбутній трудовій діяльності. Успіх у досягненні поставленої мети визначається не лише вдосконаленням змісту курсу математики, а й удосконаленням форм, методів і засобів навчання.

Ефективним слід вважати такий урок математики, побудова і проведення якого максимально сприяють досягненню поставлених перед уроком цілей. Ефективно прочитана лекція чи проведене практичне заняття дають можливість викладачу досягти оптимальних результатів.

Завдання підвищення ефективності занять з математики вимагає від викладача вміння володіти методами, засобами і формами навчання, як традиційними, так і тими, які виникли і ввійшли у вузівську програму відносно недавно. Уміле володіння арсеналом педагогічного досвіду дасть можливість творчо використовувати принципи дидактики, зокрема, принцип наочності. Зауважимо, що наочність є важливим компонентом активізації пізнавальної і навчальної діяльності студентів. Ще античні греки зазначали, що наочність сприяє кращому запам'ятовуванню інформації і швидшому її відтворенню. Наочність допомагає сконцентрувати увагу студентів на головному, конкретному, що дає позитивні результати при проведенні екзамену під час сесії. Також, говорячи про увагу, можна сказати, що використання наочності на лекціях та практичних заняттях сприяє виробленню в студента звички виділяти головне в матеріалі, сприяє більш точній концентрації на конкретній інформації.

Цей принцип означає, що в навчанні необхідно, приймаючи до уваги логіку процесу засвоєння знань, на кожному етапі навчання знайти його вихідний початок у фактах і спостереженнях одиничного, або в аксіомах, наукових поняттях і теоріях, після чого визначити закономірний підхід від сприймання одиничного, конкретного предмета до загального, абстрактного чи навпаки – від загального, абстрактного до одиничного, конкретного.

Коріння принципу наочності знаходимо в народній педагогіці, підтвердженням чого є такі вислови: «Краще раз побачити, ніж сто разів почути», «Приклад краще за правило» та ін.

Однак, наукове обґрунтування принципу наочності, а точніше, спроба його формулювання, належить основоположнику наукової педагогіки, великому педагогу Я. А. Коменському. Цей принцип він сформулював у вигляді правила, яке ним же було назване золотим, а пізніше стало відоме як «золоте правило дидактики»:

«Тому нехай буде для студентів золотим правилом: усе, що тільки можна, пропонувати для сприймання відчуттями, а саме: видиме – для сприймання зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, що підлягає смаку – смаком, доступне дотику – дотиком. Якщо які-небудь предмети відразу можна сприйняти декількома відчуттями, нехай вони відразу охоплюються декількома відчуттями» [2, с. 114].

Я. А. Коменський міркував так: у навчанні необхідно, наскільки це можливо, предмети, що вивчаються, представляти безпосередньому спостереженню студентів, знання студентів за самими предметами, а не з книжок про ці предмети. Саме цю думку він заклав у «золоте правило» дидактики. Він вимагав, щоб вправи для відчуттів були визнані необхідними для вправ розумових. Крім того, «потрібно у навчанні справу поставити так, щоб не ми говорили

студентам, а самі предмети, щоб студенти могли торкатись їх або їх заміників, розглядати, слухати».

На поясненні наочності у вивченні математики наполягав видатний математик і педагог М. В. Остроградський. Про це свідчать спогади його учнів і колег, а також аналіз його педагогічних творів. У роботі «Роздуми про викладання» М. В. Остроградський наголошує: «Одних очей мало для того, щоб зберегти предмети в пам'яті, необхідно ще, якщо це можливо, використати дотик. Коли дитина виліпить букви з горщикової глини, хай вона дасть їм підсохнути і потім повторить те, що вона зробила два-три рази за допомогою моделі або за своїми першими спробами, і тоді можна бути впевненим, що спогад про ці предмети збережеться назавжди в її пам'яті. Тільки цим єдиним способом можна спростити вивчення математичних дисциплін» [6, с. 11].

Про роль наочності при вивченні математики говорить і відомий методист М. В. Метельський: «У навчанні, як і в науковому пізнанні, головну роль відіграє мислення, однак не можна обійтись і без чуттєвого пізнання. Дидактичний принцип наочності в навчанні математики особливо важливий вже хоча б тому, що тут доводиться мати справу з просторовими формами і кількісними відношеннями реального світу. Крім того, високий рівень математичних абстракцій успішніше засвоюється студентом, якщо він при цьому користується їх матеріальними інтерпретаціями, реальними моделями. На основі відчуттів у студентів утворюється сприймання реальних об'єктів, формуються образні уявлення, абстрактні математичні поняття, краще засвоюються абстрактні математичні відношення і залежності» [5, с. 74].

Український педагог В. О. Сухомлинський говорив: «Образотворчий засіб наочності, навіть якщо він точно передає форму, колір та інші особливості засобу натурального, завжди є узагальненням. І завдання викладача полягає в тому, щоб поступово переходити до все складніших узагальнень при застосуванні образотворчих засобів наочності. Вони відіграють дуже велику роль у розвитку абстрактного мислення» [7, с. 129].

Використовуючи наочність протягом проведення практичних занять, викладач тим самим покращує пам'ять студентів.

Осмисленість і міцність запам'ятовування підвищується, якщо логічна робота над матеріалом спирається на образні зв'язки. Так, при складанні плану матеріалу, який треба запам'ятати, дуже корисним є використання чуттєвої опори у вигляді просторових зорових схем, графічних моделей, що відображають структуру запам'ятовуваної системи понять.

Схема може мати різну наочну форму, але чим більший обсяг матеріалу вона охоплює і чим простіша за своєю побудовою, тим ефективніша вона як спосіб запам'ятовування.

Для ефективного використання наочності важливо детально відбирати її, враховувати, який вид наочності найбільш оптимальний, яку функцію він повинен виконувати. Зокрема, треба визначити, чи буде використана наочність при введенні нового поняття, при розв'язуванні задач.

Важливо навчити студентів сприймати засоби наочності, вказуючи на те, що в даному матеріалі треба виділити, порівняти, уявно перетворити. Це сприяє усвідомленню сприймання, активізує мислення, підвищує пізнавальний інтерес студентів.

Вважаємо, що у підвищенні ефективності занять з математики провідне місце займає раціональне використання наочних посібників та технічних засобів навчання.

Можна сказати, що справжнього успіху досягають ті викладачі, які використовують наочні посібники та технічні засоби навчання в комплексі і лише тоді, коли вони справді сприяють розумінню студентами програмного матеріалу, коли заощаджують час та полегшують роботу.

Правильне використання принципу наочності в навчанні математики повинно забезпечити своєчасний перехід від живого споглядання до абстрактного мислення. Не можна обминути перший етап – етап живого споглядання, оскільки без нього неможливий розвиток абстрактного мислення; але разом з тим неправильним, навіть шкідливим, було б

надто довго затримуватись на цьому етапі, бо без своєчасного розвитку елементів абстрактного мислення неможливе глибоке і міцне оволодіння основами будь-якої науки, а особливо – математики.

Під час наочного вивчення математичних понять легко розкриваються їх суттєві властивості, відкидаються випадкові. Основні властивості понять узагальнюються і звідси вже робляться висновки, розкриваються закони дійсності.

Узагальнююче усвідомлення математичних об'єктів формується в результаті розкриття в них суттєвих зв'язків і відношень у процесі використання наочності. Тобто, якщо відповідним чином добиратимуться об'єкти для їх наочного вивчення, то це створюватиме винятково сприятливі умови для утворення системи понять.

Отже, мислення формується в студентів на основі наочних уявлень реальних об'єктів. Зримий цілісний образ є гарантією правильного аналізу і наступного синтезу.

Від аналізу об'єктів, що знаходяться перед очима, студент легко переходить до аналізу уявлень.

Тільки за умови зв'язку наших розумових процесів і їх джерел, у їх найбільш простих і елементарних формах з наочністю (сприйманням реальної дійсності), наше мислення дійсно відображає закономірності зовнішнього світу.

Наочність є основою судження, а значить, і цілої низки більш складних форм мислення: висновків, індукції, дедукції, які також впливають із наочного сприймання зовнішнього світу.

Всі колосальні можливості корекції, які закладені в наочності, можуть бути розкритими тільки грамотним педагогом, тільки педагогом, який свідомо йде до поставленої ним мети – формування мислення своїх студентів на базі математики. Викладач має знати систему предмета, тобто знати факти, мати їх значний запас, знати систему потрібних узагальнень і висновків, знати психологію мислення студентів, розуміти окремі форми, причому викладач весь час повинен пам'ятати, що наочність не самоціль, а засіб розвитку студентів.

Важлива роль належить унаочненню при підведенні студентів до «перевідкриття» того чи іншого математичного твердження, яке має бути доведене. Роботу викладач направляє так, що в студента виникає певна здогадка відносно закономірності, яка має бути встановлена; так з'являється своєрідна гіпотеза, яка потім за допомогою міркувань або буде остаточно встановлена і перетворена в реальний факт, або спростована, якщо вона не відповідає реальній дійсності. При такому підході значно підвищується активність студентів, їх інтерес до навчання, а набуті знання стають більш свідомими, міцними і глибокими. Наочні посібники корисно використовувати для закріплення набутих знань.

Розв'язування задач з використанням наочних посібників активно розвиває просторову уяву студентів і створює реальні передумови для швидкого переходу до розв'язання задач без використання наочності. Особливо це стосується задач з аналітичної геометрії. При використанні наочних посібників ефективність буде тим вищою, чим більше число органів чуття буде залучено до їх «споглядання». Починаючи навчати того чи іншого питання курсу математики, викладач насамперед повинен з'ясувати, чи є в уяві студентів потрібні чіткі і яскраві наочні образи. Якщо таких немає, то їх спочатку треба створити, бо інакше знання, набуті студентами, будуть формальними, а отже, і безплідними.

Таким чином, принцип наочності є одним із важливих у навчальному процесі. Багато педагогів відзначають високу ефективність застосування засобів наочності для поглиблення інтересу студентів до навчальної, пізнавальної діяльності, для формування в них відповідних знань, умінь, навичок у сприйнятті й осмисленні навколишнього світу.

Наочність застосовується і як засіб пізнання нового, і для ілюстрації думок, і для розвитку спостережливості, і для кращого усвідомлення та запам'ятовування матеріалу.

Стосовно значення принципу наочності і його ролі в процесі навчального пізнання дидактика стверджує, що наочність є вихідним моментом навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. П. Методика викладання математики: навч. посібник / Бевз Г.П. – Київ: Вища школа, 1989. – 214 с.
2. Коменский Я.А. Избр. пед. соч.: в 2 т. / Под ред. А.И. Пискунова. – Москва: Педагогика, 1982. – 656 с.
3. Красуля Л. Наочність на уроках математики / Л. Красуля // Математика. – 2005. – № 3. – С.42-48.
4. Малафіїк І. В. Дидактика: навчальний посібник / І. В. Малафіїк. – Київ: Кондор, 2005. – 396 с.
5. Метельский Н. В. Дидактика математики / Метельский М.В. – Київ: Вища школа, 1982. – 115 с.
6. Остроградський М. В. Роздуми про викладання/ М. В. Остроградський, А. І. Блум // Математика: додат. до газ. "Шкільний світ". – 1999. – №23–24. – С.8–12.
7. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю / В. О. Сухомлинський. – Київ: Рад. школа, 1988. – 357 с.

УДК [373.3.091.33:78]:82-343

*Тетяна Масалова
(Мелітополь, Україна)*

**МУЗИЧНА КАЗКОТЕРАПІЯ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

У статті актуалізовано проблему формування гармонійної особистості засобами музичної казкотерапії. У роботі розкрито сутність та зміст понять «гармонійна особистість», «музична казкотерапія». Проаналізовано особливості проведення занять з музичної казкотерапії.

***Ключові слова:** казкотерапія, творчі здібності, гармонійна особистість, казковий персонаж.*

The article actualizes the problem of the formation of a harmonious personality by means of musical fairy-tale therapy. The essence of the concepts of "harmonic personality", "musical fairy-tale therapy" is revealed in the dissertation. The peculiarities of conducting classes on musical fairy tales are analyzed.

***Key words:** expressive therapy, creative abilities, harmonic personality, fairy tale character.*

Напрямок музичної казкотерапії з'явився відносно нещодавно, проте вже встиг чудово себе зарекомендувати. Як, власне і казкотерапія, яка виникла наприкінці ХХ століття й по сьогодні продовжує дивувати силою свого впливу на дитячі душі. Формування гармонійної особистості дитини молодшого шкільного віку насамперед пов'язано з ієрархією її мотивів (цінностей), коли вона здатна у ситуаціях вибору надавати перевагу вищим цінностям, наприклад, допомога ближньому замість егоїзму. Так, рівень цінностей конкретної дитини або групи дітей можна визначити за допомогою казкотерапії, обговорюючи мотиви поведінки казкових персонажів. Звісно, ініціативу в обговоренні треба надавати дитині, щоб потім мати змогу аналізувати її міркування, судження та роз'яснення.

Гармонійність та дисгармонійність особистості дитини формується вже з перших років її життя, тому головним завдання педагога є звертання особливої уваги на: формування характеру та мотивів дитини; ситуації прояву позитивної активності дитини тощо. Заохочуючи дитину до цікавої діяльності, наприклад, слухання добрих казок і музики, можна досягти більшого, ніж пригнічуючи небажану поведінку дитини.

Заняття з музичної казкотерапії стимулюють творчі здібності дитини, розвиток яких є необхідною умовою виховання гармонійної особистості, а ще – сприяють розвитку та функціонуванню у неї:

- пізнавальних процесів та пізнавальної активності;
- емоційної та вольової сфер;
- комунікативно-мовленнєвої сфери;
- морально-естетичних потреб.

Музика і казка, які поєднуються на заняттях з музичної казкотерапії, пробуджують уяву дитини, збагачуючи її новими сенсами, образами та уявленнями. Співвідношення в застосуванні музичних та літературних творів на терапевтичному занятті може бути різним – залежно від потреб конкретної дитини (або групи дітей) та її сприйняття. Проте заняття має складати гармонійну єдність усіх частин, бути грамотно спланованим, щоб музична та літературна частини доповнювали одна одну [1, с. 11].

Казка на занятті з музичної казкотерапії може бути як проблемною, де дитині доводиться розв'язувати та обговорювати моральні колізії з життя казкових персонажів, так і медитативною, спрямованою на спокійне засвоєння дитиною приемних образів. Доречно буде дібрати й відповідну музику, адже музика так само здатна і збуджувати, і заспокоювати слухача. Окрім того, казка в поєднанні з музикою здатна ознайомити дитину з різними історичними епохами, світосприйняттям різних народів тощо. Так, наприклад, розповідь української чи японської народної казки можна доповнити звучанням етнічної музики. Завдяки цьому в уяві дитини постає цілісний образ, який вона глибоко проживе, і вплив терапевтичних властивостей казки та музики в такому поєднанні буде ефективнішим.

Слухання казки та музики робить дитину більш чутливою та спостережливою. Тому завдання педагога – підтримати чутливу душу кожної дитини та створити для цього сприятливий психологічний клімат. Вслухаючись в інтонації казки та музики, у дитини розвивається «емоційний слух». Завдяки цьому вона може за голосом розрізнити настрій, наміри, міру правдивості іншої дитини або дорослого. У свою чергу музичні ритми сприятимуть розвитку рухової активності дитини, тому бажано до занять з музичної казкотерапії включати рухові вправи під музику [2, с. 4].

Коли дитина навчиться вслухатися в різні ритми, їй легко буде імпровізувати: створювати власний танок; відповідати своїм тілом на музичні імпульси; втілювати в музичних рухах образи казкових персонажів.

Драматизація казки також срийтиме руховій активності дитини: жестами та мімікою вона зможе зобразити того чи іншого казкового персонажа. Сприймання казки та музики потребують від дитини уваги, пам'яті, волі, навичок слухання та зосередження. Розмова після казки чи музичного твору сприяє розвитку мовлення, позбавляє дитину страхів висловлювати власну думку, адже йдеться ніби про казкових персонажів, а не про саму дитину.

Завдяки активному сприйманню музики дитина здатна зануритися у свій внутрішній світ і видобути з нього найнесподіваніші асоціації. За допомогою музичної казкотерапії дитина привчатиметься до духовної зосередженості, напрацьовуватиме вміння прислухатися до себе, пізнаватиме свій духовний світ, розвиватиме власну інтуїцію. Адже у людини, яка навчилася прислухатися до себе, більше шансів зробити у житті правильний вибір – вибір серця, а отже, й стати щасливою та гармонійною особистістю. Дитину бажано виховувати на казках із яскравими, позитивними героями та високими моральними орієнтирами, адже якщо не буде героїв із позитивними якостями і шляхетними намірами, то дитина змушена буде обрати негативних представників казкового світу, які часто керуються у своїх діях низькими мотивами.

Таким чином, основним завданням педагога у вихованні гармонійної особистості засобами музичної казкотерапії формувати перевагу вищих мотивів над нижчими, адже саме від моральних орієнтирів педагога, від його емпатійності та гармонійності залежатиме вибір літературного та музичного матеріалу, а в результаті – і підхід до всебічного виховання гармонійної особистості дитини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єгорушкіна К. Казкотерапія як інструмент психолога та педагога / К. Єгорушкіна // Вихователь – методист дошкільного закладу. – 2012. – №2. – С. 4-9.
2. Єгорушкіна К. Музична казкотерапія як напрям практичної психології / К. Єгорушкіна // Музичний керівник. – 2012. – №5. – С. 11-15.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Червонська Л.М.

УДК 378:908:370

*Валентина Матіяш
(Тернопіль, Україна)*

ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Розглянуто дефініції "краєзнавство", "педагогічне краєзнавство"; акцентовано увагу на різні підходи до тлумачення вищезазначених феноменів; визначено їх зміст та структуру; виявлено предмет та об'єкт педагогічного краєзнавства, а також його напрями; доведено, що педагогічне краєзнавство може виступати як засіб підготовки майбутніх фахівців.

Ключові слова: *краєзнавство, батьківщинознавство, педагогічне краєзнавство.*

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки та сьогоденної педагогічної практики виникає підвищений інтерес до педагогічного краєзнавства як поліфункціонального транслятора використання місцевого педагогічного матеріалу, передового педагогічного досвіду у конкретному регіоні, розв'язання актуальних завдань виховання і навчання підростаючого покоління.

При цьому зафіксована потреба наукового підходу до розробки цієї проблеми.

Мета статті – здійснити ретроспективний аналіз поняття "краєзнавство", уточнити сутність феномену "педагогічне краєзнавство".

Аналіз наукового фонду зазначеного дослідження дає підстави стверджувати, що дефініція "педагогічне краєзнавство" ще не є остаточно визначеною.

Між тим, навіть поняття "краєзнавство" широко і по-різному тлумачилося та узагальнювалося у педагогічній науці. Йдеться про його наукове осмислення на рівні дисертаційних досліджень (Л.Г.Басирова, Е.Т.Беккега, Г.А.Грішина, В.Я.Лящук, А.К.Прокоф'єва, О.П.Фасенко) і в суто науково-практичному застосуванні (М.І.Ізосимов, П.В.Іванов, Н.А.Милонов, К.Ф.Строев, М.Д.Янко). З метою з'ясування сутності цього поняття ми зробили спробу більш ретельно його розглянути, враховуючи сталі в цьому плані підходи у педагогічній науці.

Більшість науковців схиляються до думки, що краєзнавство є безперечно дидактичною категорією.

Дослідник П.В.Іванов відзначає, що "шкільне краєзнавство можна визначити як доступне і посилене для учнів всестороннє і багатогранне за формою пізнання місцевого краю" [5, с. 11]. Проте в цьому визначенні дещо "розмиті" грані краєзнавства. Вважаємо, що більш конкретного до трактування даного поняття підходить дослідник І.Т.Прус: "Краєзнавство слід розглядати як багатогранну діяльність – освітньо-пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно-корисну" [5, с. 11]. Не суперечить цьому визначенню думка К.Ф.Строева, що "сутність шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні з навчально-виховною метою певної території свого краю за різними джерелами і, головним чином, на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача" [8, с. 7].

Разом з тим існує думка (І.Г.Гревс, А.І.Дженс-Литовський, Д.Д.Семенов, А.Г.Ярошевський), що краєзнавство – це загальний принцип навчання та виховання на місцевому крайовому матеріалі.

Слід додати, що поширеним є тлумачення краєзнавства як активного методу пізнання навколишньої дійсності (А.Ф.Музиченко, Ф.М.Петров, А.П.Пінкевич). Існує погляд (І.І.Безкоровайний, М.Н.Скаткін), що краєзнавство не слід відносити до методів навчання та виховання. Дійсно, метод, як відомо, – це спосіб засвоєння знань, формування певних якостей особистості. Краєзнавство не розкриває конкретного способу пізнавальної діяльності.

Проте одним з найбільш повних визначень краєзнавства вважається судження професора А.С.Баркова, що широко використовувалося низкою авторів у їхніх публікаціях: "Краєзнавство – комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, що ведуть у своїй сукупності до наукового всебічного пізнання краю" [8]. На думку спеціалістів (П.В.Іванов, В.Г.Смиронов), краєзнавство не можна вважати науковою дисципліною, оскільки воно не має чітко вираженого об'єкта дослідження: результати краєзнавчих досліджень переважно стосуються певної галузі науки. Однак, оскільки краєзнавчу основу мають багато галузей наук та навчальних дисциплін, об'єктами можуть бути природа, економіка, історичне минуле, література, мистецтво, педагогіка і т.д., залежно від яких розрізняють види краєзнавства.

Краєзнавчі галузі науки не можна розглядати як другорядні. Вони є необхідним джерелом теоретичних положень, що мають загальний характер. Без знання особливого, специфіки місцевого неможливо створити загальну картину, пізнати і сформулювати загальні закони, розробити теорію, концепцію, і, водночас, загальне втілює в собі особливе, індивідуальне, окреме.

Використання місцевого матеріалу в навчанні та вихованні привернуло увагу багатьох педагогів. Так, ще Я.А.Коменський вважав пізнання навколишнього життя першоосновою навчання. Краєзнавчий принцип "від близького до далекого", "від відомого до невідомого" сформульований ним у праці "Світ у картинках". Подальший розвиток цієї ідеї знаходимо у практичній та теоретичній діяльності Й.-Г.Пестолоцці та Ж.Ж.Руссо. Під впливом ідей провідних педагогів у Німеччині навіть виникає течія прихильників любові до рідного краю на основі його всебічного вивчення. Конкретне втілення ця ідея знайшла у вигляді спеціального предмета в австрійських і німецьких народних школах – батьківщинознавства. Цей предмет вважався фундаментальним.

Розвиток педагогічного краєзнавства багато в чому зобов'язаний Ф.-А.-В. Дістервегу, який вніс принцип культуровідповідності в навчання та виховання [2, с. 39]. Цей принцип був сформульований К.Д.Ушинським як вітчизнознавство. У другій половині ХІХ століття в нашій педагогіці з'явився важливий напрямок – батьківщинознавство як вивчення малої батьківщини.

Інтенсивна розробка даної проблеми у вітчизняній педагогіці була пов'язана з іменами М.Х.Весселя, К.Д.Ушинського. Останній теоретично обґрунтував педагогічну діяльність з краєзнавства.

Ці ж думки знаходять відображення і в педагогічній системі О.В.Духновича, який значну увагу приділив ідеї народності, суть якої він вбачав у тому, щоб українці мали школу рідної мови; рідною мовою повинні засвоюватись, зокрема, такі навчальні предмети, як історія, культура, народна педагогіка[3].

С.Ф.Русова в роботі "Позашкільна освіта" вказувала, що потрібно, щоб знання не носили виключно теоретичний характер: потрібно вміти "вдихнути" в них життя [7, с. 58].

Загальну освіту народу, навчання рідною мовою, необхідність пізнання рідного краю боролися прогресивні українські педагоги Х.Д.Алчевська, С.А.Ананьїн, А.Ф.Музиченко, В.П.Родников, Я.Ф.Чепіга.

Зазначимо, що в педагогічну науку термін "краєзнавство" ввів В.Я.Уланов. Він досить докладно описав порядок застосування краєзнавчого матеріалу на уроках, необхідність участі вчителя у збиранні такого матеріалу, доцільність створення шкільних краєзнавчих музеїв, посібників, висловив думку про введення краєзнавства у плани вчительських курсів і семінарів.

Краєзнавчий підхід у педагогіці програмували П.П.Блонський, П.С.Шацький. Зокрема П.С.Шацький зауважив, що "вчителям необхідно вивчати середовище, в якому живуть діти" [9, с. 420]. П.П.Блонський наголошував на важливості вправління дитини в громадській роботі через школу, сім'ю, вулицю, місто, село, батьківщину [1].

Вищезазначене зумовило той факт, що краєзнавству як засобові зв'язку навчання з життям було відведено важливе місце в перших навчальних планах шкіл України. Однією з перших фундаментальних праць у галузі краєзнавства того періоду була книга Є.А.Звягінцева "Вітчизнознавство і локалізація в народній школі", де обґрунтовувалась необхідність докорінної перебудови навчання на основі локалізації [4]. Саме використання краєзнавчого принципу посилило педагогічну цінність систем А.С.Макаренка та В.О.Сухомлинського.

Різновидом краєзнавчої роботи є педагогічне краєзнавство. На думку дослідників (А.Л.Ламашев, Б.І.Наумов), педагогічне краєзнавство "вивчає (як в історичному плані, так і в сучасному зрізі) місцеві особливості освіти, систему народної освіти, педагогічний процес у місцевих навчальних закладах, педагогічну творчість, творчу діяльність особливостей, практична діяльність яких прив'язана до певного регіону чи конкретної національності" [6:128]. Отже, йдеться про те, що педагогічне краєзнавство також включає роботу з різноманітних напрямків краєзнавства, але лише за умови, якщо це здійснюється педагогом і з педагогічною метою. Педагогічна мета – основна ознака педагогічного краєзнавства.

Маючи неабияке значення для педагогіки як науки, робота з педагогічного краєзнавства проектується на педагогічну практику. Матеріали педагогічно-краєзнавчих досліджень використовуються вчителями в школах тієї місцевості, де проводилося дослідження, і мають певне значення для органів народної освіти.

Досліджуючи певні аспекти педагогічного краєзнавства, окремі автори (К.М.Абашаєва, А.М.Мар'їн, В.М.Овчиннікова) розглядають його як таку частину краєзнавства, що вивчає досвід школи, вчительських кадрів з навчання та виховання школярів у навчальний і позанавчальний час. Потім конкретно аналізують основні напрямки їх діяльності.

У зв'язку з цим варто, на наш погляд, уточнити предмет педагогічного краєзнавства. Вважаємо за доцільне врахувати, що предмет передбачає знання об'єкту дослідження з точки зору його структури і функцій, логічного та історичного зв'язків його елементів. Отже, предметом педагогічного краєзнавства може бути матеріал конкретної школи, шкільного колективу, унікальний досвід педагогічної діяльності окремих шкіл, районних відділів народної освіти, сільських та міських професійно-технічних училищ. Крім того, вищий педагогічний заклад, його система підготовки вчительських кадрів, а також обласні органи управління педагогічною діяльністю всіх установ у системі освіти теж становить предмет педагогічного краєзнавства.

Необхідно зауважити, що педагогічне краєзнавство відіграє провідну роль у системі краєзнавства і виступає одним із кінцевих завдань будь-якого виду краєзнавства. Так, при вивченні природи рідного краю, його історії суб'єктом дослідження досягаються й виховні завдання. У цьому розумінні всю систему краєзнавства можна розглядати в цілому як педагогічне краєзнавство. Проте не потрібно забувати, що існує власний об'єкт дослідження, властивий тільки йому – новітні методологічні, теоретичні і методичні висновки та положення педагогіки.

Отже, доцільно при з'ясуванні визначення педагогічного краєзнавства виходити з того, що це – наука про закономірності навчання та виховання молодого покоління на базі використання місцевого педагогічного матеріалу, передового педагогічного досвіду

вчительських, адміністративно-керівних кадрів. Ця наукова галузь виступає активним засобом розвитку педагогіки як науки.

Отже, вищезазначене дає підстави стверджувати, що педагогічне краєзнавство як педагогічне явище має власну внутрішню складну будову, яка розкриває багатство його змісту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блонский П. П. Избранные педагогические сочинения : [у 2 т.] . Т.1 / Под ред. В. П. Петровского. – М. : Педагогика, 1979. – 304 с.
2. Дистерверг Д. Избранные педагогические сочинения. – М. : Учпедгиз, 1956 – 377 с.
3. Духнович А. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских / Духнович А. – Львов: Тип. ин-та Ставропигиенского, 1857. – Ч.1. – 92 с.
4. Звягинцев Г. Д. Родиноведение и локализация в школе / Звягинцев Г.Д. – М. – Петербург: Госиздат, 1919. – 105 с.
5. Иванов П. В. Основы школьного краеведения / Иванов П.В. – Петрозаводск, 1977. – 106 с.
6. Роль педагогического краеведения в профессиональной подготовке учителя. – Алма-Ата: Мектеп, 1986. – 128 с.
7. Русова С. Ф. Позашкільна освіта : Лекції, читані на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту / Русова С.Ф. – К.: Дзвін, 1911. – 88 с.
8. Строев К. Ф. Краеведение / Строев К.Ф. – М. : Просвещение, 1974. – 142 с.
9. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения. Т.3. / С.Т.Шацкий. – М.: Просвещение, 1964. – 458 с.

УДК 373.5.016.02:91

*Ольга Мащенко, Леонід Булава
(Полтава, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ З ГЕОГРАФІЇ

Узагальнено традиційну тематику наукових робіт учнів з географії, обґрунтовано сучасну інтегративну тематику наукових робіт учнів з географії, систематизовано особливості науково-дослідницької діяльності учнів з географії.

Ключові слова: *форми організації науково-дослідницької діяльності учнів, інтегративний характер географічного змісту, екологізація географічних досліджень, хорологічність географічного змісту*

Generalized the traditional themes of scientific works of students from geography, the modern integrative subjects of scientific works of students from geography are substantiated, the peculiarities of research activities of pupils from geography are systematized.

Key words: *forms of organization of research activity of students, integrative character of geographic content, ecologization of geographic studies, cholognological geographic content.*

Організація науково-дослідницької діяльності учнів з географії представлена різними формами у системі шкільної географічної освіти та позашкільних освітніх закладах. Основними позакласними формами реалізації науково – дослідницької діяльності учнів з географії у школі є: наукові та проблемні гуртки; проблемні учнівські лабораторії; проблемні учнівські семінари; участь в наукових і науково-практичних конференціях. Система

позашкільних закладів пошуково-дослідницького спрямування включає Малу академію наук, станції юних натуралістів, еколого-натуралістичні центри, центри краєзнавства і туризму.

Зрозуміло, що кожна із зазначених форм має свою специфіку реалізації науково-дослідницької діяльності школярів. Проте тематика роботи дослідницької роботи учнів з географії в усіх цих закладах визначається структурою географічної науки. Указана тематика може бути відповідати найбільш загальним блокам географічної науки: природничо-географічного та суспільно-географічного спрямування або за набором допоміжних географічних наук (картографії, історичної географії чи історії географії тощо). Це зумовлено офіційною спеціалізацією географів у класичних університетах та неофіційними вподобаннями випускників педагогічних вишів. Ще одним аргументом на користь такого підходу є крупний узагальнений поділ компетенцій у шкільній географії, що не передбачає їх дробності, тотожній вишам.

Набагато рідше зустрічаються шкільні гуртки, шкільні проблемні лабораторії котрі ґрунтуються на детальності та різноманітності змісту наукової географії. Наприклад, з природничо-географічного блоку можна сформувати програму гідрологічного, метеорологічного, геоморфологічного, біогеографічного, ландшафтного гуртків тощо. Найбільш реальними, доступними є краєзнавчі аспекти наукових досліджень учнів з географії. Закономірно, що найчастіше представлена чисто географічна тематика. У Малій академії наук є відділення наук про Землю з чіткою географічною спрямованістю. На основі шкільного предмета географія функціонує відділення наук про Землю з 4-ма секціями в його складі: географія та ландшафтознавство, геологія, геохімія та мінералогія, кліматологія та гідрологія [2].

На секції географії та ландшафтознавства широко представлена класична економіко-географічна тематика. Це, наприклад, такі теми: «Тенденції та перспективи соціально-економічного розвитку м. Києва», «Економіко-географічний аналіз та оцінка господарської діяльності однієї з галузей промисловості (на прикладі конкретних підприємств м. Києва)», «Перспективи розвитку рекреаційного господарства Києва і Київщини», «Економіко-географічна оцінка територіальної організації господарства (на прикладі одного з міських районів м. Києва)». Геологічна тематика : «Геологія та геоморфологія Києва та Київської області», «Історія геологічного розвитку території України та її регіонів» [5].

Приклади кліматичних тем: «Вплив великого міста на розподіл кліматичних показників», «Температурний режим Києва та Київської області», «Несприятливі атмосферні явища, що спостерігаються в Києві та Київській області». Гідрологічна тематика представлена характеристиками річок, озер, боліт та інших поверхневих водних об'єктів. Популярними є теми про підземні води, їх характеристику, оцінку, використання. Приклади тем з ландшафтознавства: «Ландшафти Києва та Київського Придніпров'я», «Геохімія природних ландшафтів» [5].

Окрім розглянутих традиційних, достатньо добре розроблених з точки зору понятійно-термінологічного та методичного апарату у географічній науці є низка наукових напрямів досліджень, що їх називають «точками росту». Це найновіші, найбільш актуальні й цікаві дослідження. Багато напрямків такої тематики зумовлено міжнауковими процесами інтеграції географії з іншими науками [2].

Це обумовлено універсальністю та затребуваністю специфічних хорологічних аспектів географічного методу досліджень, що є актуальним для дуже багатьох галузей людського пізнання. Чинниками виникнення так званих «точок росту» сучасної географії є процеси екологізації, інформатизації, гуманізації, соціологізації географічних досліджень [2]. Розглянемо специфіку інтегративних географічних досліджень на прикладі робіт з екологічними аспектами, що дуже широко представлені. При цьому з кожної науки у цьому «симбіозі» використовуються їхні «сильні» інструменти. Для екології це детальність та глибина вивчення біотичних взаємодій та системи зв'язків «живе-неживе», а для географії –

більше багатство зв'язків, що включає взаємовплив між абіотичними природними компонентами.

В еколого-натуралістичних центрах та станціях юних натуралістів основні напрямки роботи мають біологічний та екологічний зміст. Частина таких досліджень носить інтегративний характер і включає елементи географічного змісту, необхідні для розкриття проблеми загалом. Наприклад, діяльність творчої майстерні «Краса природи – джерело естетичної насолоди», реалізація освітніх проектів: «Охорона довкілля – справа спільна», «Природа – цінність людства, бережіть її», волонтерські акції: «Чистий берег!», «Ти ялинку не рубай, ти її оберігай!», «Не спалюйте осінні листя!» (м. Біла Церква).

Робота еколого-натуралістичних центрів здійснюється на екологічних стежках. Найчастіше тут проводяться спостереження за ситуацією у біоценозах. Це і виявлення сезонної динаміки розвитку окремих компонентів, і режимні спостереження за станом ґрунтів, водних об'єктів, ботанічними та ентомологічними змінами в різні сезони. У результаті цих досліджень накопичується банк даних, які аналізуються, інтерпретуються та можуть бути емпіричною основою дослідницької роботи. Такі фенологічні дослідження є біогеографічними і потребують співробітництва біологів та географів. Таку тематику досліджень пропонують у Полтавській районній філії Полтавського обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Тематика заходів в еколого-натуралістичних центрах з доцільністю участі географів є досить широкою на Хмельниччині. Це екологічні проекти «Вода в житті людини», «Забруднення атмосфери», «Шляхи утилізації опалого листя», «Екологічний будинок», «Парки-легені планети», «Я пізнаю світ», «Бережіть цілющі джерела» тощо. Також дуже істотними можуть бути географічні аспекти в роботі учнівських лісництв: напрямки охорони лісу, відновлення лісових ресурсів, їх раціонального використання, фенологічні спостереження та інші. Це ж стосується і Всеукраїнських акцій, конкурсів «Майбутнє лісу в твоїх руках», «До чистих джерел», «Біоцит», «Прибережні смуги», «Ліси для нащадків», «Ліси -легені планети», «Смарагдові перлини Хмельниччини» [1].

Інтегративний характер мають науково-дослідні роботи, такі як: «Лісові заказники Хмельницької області»; «Еколого-ландшафтна характеристика та лісорослинні умови урочища Вербка»; «Визначення ступеня забруднення повітря методом ліхеноіндикації», «Господарство Києва та екологічні проблеми навколишніх територій», «Урбанізація і проблеми навколишнього середовища (на прикладі великого міста), «Екологічний стан води у м. Києві», «Проблеми охорони та відтворення малих рік та озер на Київщині», «Геоікологічний стан та проблеми окремих адміністративних одиниць (села, сільської ради, міста, району, області) або природних комплексів» [1; 4; 5].

По географічних секціях проходить значна інтегративна тематика в контексті екологізації географічних досліджень. Це стосується як гідрологічної секції, наприклад, такі теми «Екологічні проблеми української частини басейну р. Західний Буг», «Мала гідроенергетика в Українських Карпатах: еколого-гідрологічні аспекти», так і секції кліматології та метеорології: «Оцінка біокліматичних умов міста Сарни Рівненської області», так і секції географії та ландшафтознавства: «Ландшафтно-екологічний аналіз території заказника «Географічний центр Полтавщини», «Геоікологічний аналіз туристсько-екскурсійної діяльності на території Великої Ялти», «Еколого-географічний аналіз ґрунтів схилових геоконкомплексів (на прикладі відрізка басейну р. Случ, Березнівський район)» [2; 3; 5].

Постійно зростає кількість тем рекреаційно-туристичного спрямування у географічних секціях. Наприклад, «Тенденції та перспективи розвитку зеленого туризму в Україні», «Промисловий туризм Донеччини та його роль у розвитку економіки України», «Розвиток та перспективи туристичної галузі Запорізького краю», «Туристсько-рекреаційна діяльність як ресурс розвитку територій локального рівня (на прикладі Кременського району Луганської області)», «Сакральні-туристичний потенціал Чернівецької області», «Ландшафтно-

рекреаційна оцінка штучної водойми – Басівкутське озеро», «Ландшафтно-рекреаційний потенціал Національного природного парку «Синевир», «Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні (на прикладі Кіровоградської області)», «Географія релігійної сфери Сихівського району міста Львова», «Фестивальний туризм у системі рекреаційно- туристської діяльності Рівненщини». Навіть ця коротка вибірка доводить важливість географічного аспекту для дослідження рекреаційного потенціалу регіонів, визначення стану та перспектив розвитку туристичної галузі, її ролі у розвитку економіки, з'ясуванні регіональних особливостей різних видів туризму тощо [4; 5].

Теми з відчутною економічною складовою також добре представлені на географічних секціях, наприклад, «Актуальні проблеми розвитку міжнародних економічних зв'язків підприємств та організацій м. Києва», «Участь Києва у розбудові нових економічних відносин з країнами Європи» тощо.

Отже, науково-дослідницька діяльність учнів з географії відрізняється низкою особливостей, зумовлених специфікою географічного пізнання. Це, насамперед, інтегративний характер географічного змісту у поєднанні його природничої та суспільної складових. Наголошуємо також на різноманітності об'єктів дослідження у глобальному, регіональному, локальному масштабах. Для наукової діяльності учнів найбільше характерні регіональний та локальний рівні. При цьому мінімальний розмір саме географічної дискретності визначається можливістю відображення досліджуваного об'єкта на географічній карті найкрупнішого масштабу. На відміну від інших природничих наук указаний мінімум є значним, становить 100-200 метрів у поперечнику і доступний для звичайного споглядання без спеціального збільшувального інструментарію.

Найважливішою особливістю будь-якого географічного дослідження є його хорологічність – співвіднесеність з розташуванням на Землі у горизонтальних та вертикальних параметрах, ефект близького чи далекого «сусідства», вресітні-решт розміри та конфігурація тощо. Указана обов'язковість геопросторової «серцевини» у кожному географічному дослідженні зумовлює використання картографічних методів дослідження та представлення результатів останнього у формі картографічних зображень. У свою чергу, універсальність та ефективність геопросторових методів дослідження зумовлюють велику різноманітність та інтегративний характер тематики наукової діяльності учнів з географії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали Хмельницького еколого-натуралістичного центру учнівської молоді. Доповідна записка. – Хмельницький, 2015. – 30 с.
2. Методологічні основи географічних наукових досліджень учнів Малої академії наук України : навч.-метод. посіб. / [А. Романів, О. Романів, О. Ярошенко та ін. ; відп. за вип. О. Лісовий, С. Лихота]. – К., 2016. – 72 с.
3. Тези наукових робіт слухачів Волинської обласної МАН – учасників Всеукр.конкурсу-захисту наук.-дослідницьких робіт. – Луцьк, 2012. – 61 с.
4. Тези наукових робіт слухачів Волинської обласної МАН – учасників Всеукр. конкурсу-захисту наук.-дослідницьких робіт. – Луцьк, 2015. – 74 с.
5. Тематика наукових досліджень учасників III етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН України. Відділення наук про Землю. 2012–2015 роки: інформаційно-аналітичні матеріали / [упоряд.: З. Курлова, С. Швець; відп. за вип.: О. Лісовий, С. Лихота]. – К.: 2016. – 33 с.

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті піднімається питання важливості використання інноваційних технологій на уроках іноземної мови. Висвітлюються нові найбільш ефективні форми, методи та прийоми навчання, що сприяють формуванню іноземної мовленнєвої компетенції, розвивають інтелектуальні здібності, впливають на формування гармонійної цілісної особистості. Використання інформаційних комп'ютерних технологій та інтернет-ресурсів є важливим напрямком роботи на сучасному етапі. Описуються переваги інноваційних технологій над традиційними.

Ключові слова: *інноваційні технології, інтерактивне навчання, інформаційні комп'ютерні технології, метод проектів, веб-квести.*

The question of the importance in using innovative technologies at the lessons of English is risen in the article. The most effective teaching forms and methods, developing foreign language competence and intellectual abilities, that influence harmonious personality molding are highlight in the article. Information computer technologies and internet resources usage is the main direction in our days. Advantages of the innovative technologies over the traditional ones are shown.

Key words: *innovative technologies, interactive studies, information computer technologies, project methods, web-quests.*

Ми живемо у цікавий, історично складний час, будуємо нову національну модель навчання, яка повинна стати частиною світового навчального простору. Сучасне життя висуває свої вимоги, жадає від нас пошуку нових форм роботи і вимагає від учителів активного застосування інноваційних технологій у освітньому процесі.

Інтеграція України у світову спільноту потребує досконалого володіння іноземними мовами шляхом застосування інноваційних технологій. Тому їх використання визначене як один із пріоритетних напрямків реформування освіти.

Інновації в педагогіці є невід'ємною частиною постійного прогресу суспільства, педагогіка оновлюється та адаптується до виклику часу. Термін «інновація» (із пізньолатинської innovatio- новизна, оновлення, зміна) означає нововведення, тобто цілеспрямовані зміни, які вносять в середовище впровадження нових, стабільних елементів(нововведення), що викликають перехід системи з одного стану до іншого. Поняття «інновація» є багатозначним. Вчені О.Арламов, М.Бургін, В.Журавльов співвідносять поняття нового в освіті з такими характеристиками як прогресивне, сучасне, передове. В. Загвязинський вважає, що нове у педагогіці – це не лише ідеї, підходи, методи, технології, які у таких поєднаннях ще не висувалися або ще не використовувалися, а й той комплекс елементів чи окремі елементи педагогічного процесу, які мають у собі прогресивне начало, що надає змогу під час зміни умов і ситуацій ефективно вирішувати завдання виховання та освіти. [6, с. 23].

Застосування інноваційних технологій – якісно новий етап у формуванні та розвитку людини, як розвиненої, творчої особистості. Саме інноваційні технології забезпечують вільний доступ учнів до різноманітної інформації, набуття навичок вирішення різноманітних проблем на основі їх всебічного дослідження та аналізу, здобуття певних знань в різноманітних галузях [4, с. 16-19].

Інноваційні технології спроможні забезпечити якісно новий рівень навчання, кардинально сприяти оновленню системи освіти, привести сучасну школу до гуманізації всієї освітньої системи в цілому.

Специфіка іноземної мови, як предмету, полягає в тому, що спілкування є не тільки метою навчання але і засобом її досягнення.. Мова є єдиною універсальною базою мислення. Знання іноземної мови сприяє розвитку інтелектуальних здібностей: пам'яті, уваги, критичного, логічного, креативного мислення. Творчість є найвищим виявом розвитку людського розуму. Творча здібність – це спрямованість на відкриття нового, здатність самостійно реалізувати свої можливості. Самореалізація веде до особистісного зростання.

Тому школа повинна бути самим життям, де і буде проходити творче зростання кожної особистості. На сьогоднішній день, основним завданням сучасної школи є: розвиток гармонійно цілісної особистості, де в центрі уваги – учень з його обдарованістю, потенційними можливостями, а також створення інноваційного простору.

Сучасний педагог – головна постать у навчальному процесі. Вчитель повинен дбати про своє особистісне та професійне зростання, уміти розв'язувати нові педагогічні завдання, бути готовим до інноваційної діяльності, уміти самовдосконалюватися. Від педагога залежить створення психологічного клімату на уроках, застосування різних форм і методів, що урізноманітнюють освітній процес, розвивають інтерес до вивчення іноземних мов та впливають на якість навчання. Завдання вчителя полягає в тому, щоб створити умови для практичного опанування мовою кожним учнем, вибрати такі методи навчання, які б дозволили кожному учневі проявити свою активність, свою творчість та активізувати пізнавальну діяльність у процесі вивчення іноземної мови. Викладачеві іноземної мови важливо знати спеціальні навчальні техніки та прийоми, щоб оптимально підібрати той чи інший метод викладання відповідно до теми, рівня знань, потреб та інтересів учнів. Методи навчання не є простими засобами, їх раціональне та вмотивоване використання на заняттях з іноземної мови вимагає креативного підходу з боку вчителя. Кожна форма роботи, методи та прийоми повинні ретельно добиратися; питання планування, управління навчальною діяльністю, матеріального забезпечення повинні бути добре продумані.

Сучасні педагогічні технології такі як: інтерактивне навчання, проектні технології, нові інформаційні комп'ютерні технології, інтернет-ресурси допомагають реалізувати особистісного орієнтований підхід у навчанні, забезпечують диференціацію та індивідуалізацію навчання, враховуючи рівень знань дітей, їхні здібності, нахили та уподобання.

Розглянемо детальніше найбільш дієві новітні технології.

Однією із основних інновацій є інтерактивне навчання, мета якого – створення комфортних умов, при яких учень відчуває свою успішність, свою інтелектуальну досконалість. Така співпраця наповнена активною взаємодією всіх учасників, особливо учнів, при чому режими роботи можуть бути різними: «учень – учень»; «учень – клас»; «клас- учень»; «вчитель – учень» тощо. В таких режимах роботи учні – рівноправні, рівнозначні суб'єкти навчання і не відчувається домінування одного суб'єкта навчання над іншим, однієї думки над іншою. Учні вчать спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, приймати обґрунтовані самостійні рішення. Взаємне навчання, коли учень і вчитель є рівноцінними суб'єктами освітнього процесу не є новим, однак займає важливе місце у роботі вчителів іноземних мов. Таке навчання передбачає моделювання різних життєвих ситуацій, використання ділових та рольових ігор, спільне вирішення проблем на основі ситуацій. Найбільш поширеними інтерактивними формами роботи є: діалогічне мовлення, робота в малих групах, рухливі шеренги, ділові ігри, інтерв'ю, дискусії, мозковий штурм, відкритий мікрофон тощо. Всі вищезазначені та інші інтерактивні форми роботи сприяють соціалізації учнів, розвивають самостійність, творчість, пізнавальну діяльність, вчать вирішувати складні мовленнєві завдання на основі аналізу обставин та відповідної

інформації, вчать приймати виважені рішення у спілкуванні з різними людьми, брати участь у дискусіях.

На сучасному етапі розвитку педагогічної галузі набуває популярності метод проектів. Метод проектів – це педагогічна технологія, яка містить сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю суттю. Це спільна навчально-пізнавальна, творча та ігрова діяльність учнів, основна мета якої – узгоджені методи та засоби діяльності, спрямовані на досягнення результату з розв’язання певної проблеми. Проекти можуть бути: короткострокові та довгострокові; моно проекти та колективні; усно мовні та письмові; видові та інтернет-проекти; дослідницькі, творчі, інформаційні, ігрові тощо. Робота над проектом – це багаторівневий підхід до вивчення мови, що охоплює читання, аудіювання, говоріння, лексику, граматику. Метод проектів надає кожному студенту можливості розвинути свій інтелект у самостійній творчій діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей, нахилів. Особисті інтереси та захоплення допомагають правильно визначити, як тему проектної роботи так і зміст пошукового завдання. Предмет «іноземна мова» охоплює всі сфери діяльності, отож викладачеві легко визначити захоплення учнів і залучити їх до тієї теми роботи, яка їм до вподоби. Скажімо, хлопцям з відділення фізичного виховання цікавіше готувати інформацію про види спорту, визначних спортсменів, хокейні та футбольні матчі. Дівчатам доцільніше підібрати завдання, що стосуються музики, мистецтва, народних ремесел. Працюючи над проектами студенти:

- розвивають іншомовні навички та уміння в усному та писемному мовленні
- опановують знаннями, що виходять за рамки навчальних програм
- удосконалюють навички та уміння пошукової роботи
- розвивають інтерес до дослідницької та пошукової роботи
- вчаться працювати з першоджерелами, в тому числі і з інтернет-ресурсами
- оволодівають навичками конструювання презентацій в Power Point

Не менш важливим напрямком роботи викладачів іноземних мов є використання інформаційних комп’ютерних технологій. Полат Є.С. зазначав, що застосування комп’ютерів на уроках іноземної мови значно підвищує інтенсивність навчального процесу, засвоюється більша кількість матеріалу, ніж при традиційному навчанні, при чому матеріал закріплюється міцніше. Комп’ютер забезпечує всебічний об’єктивний контроль, усуває відповідебоязнь (дефект вимови, страх зробити помилку, невміння формулювати думки). Залишаючись наодинці з комп’ютером, учень, як правило, не відчуває ніяковості і намагається проявити максимум своїх знань [5, с. 24].

Форми роботи з комп’ютерними навчальними програмами на уроці включають: вивчення лексики, відпрацювання вимови, розвиток монологічного та діалогічного мовлення, вивчення орфографії, розвиток навичок писемного мовлення, тренування та контроль граматики тощо.

Можливості використання інтернет-ресурсів величезні. Глобальна мережа інтернет створює умови для здобуття вичерпної інформації про події, місця, що знаходяться в будь якій точці земної кулі: країнознавчий матеріал, новини з життя однолітків, статті з газет та журналів тощо. Існує три сфери, у яких інтернет може вивести навчання іноземної мови на якісно новий рівень: комунікація, інформація та публікація. Учні можуть: спілкуватися із однолітками з різних країн у мережах Skype та Viber, брати участь у інтернет-тестуваннях, вікторинах, конкурсах, олімпіадах, спілкуватися в чатах, відео конференціях тощо. Інтернет дає можливість проводити різні проекти, які сприяють розвитку комунікативної компетенції. За допомогою інформаційних комп’ютерних технологій можна організувати самостійну роботу з вивчення лексики, граматики, читання, аудіювання, орфографії тощо. Найбільш ефективними, на нашу думку, є програми: Triple play plus in English. English Gold, Bridge to English, English for communication. Інтернет – це міжнародне багатонаціональне культурне суспільство, де мільйони людей по всьому світі спілкуються одночасно, тому учні вчаться культурної взаємодії, формують правила та норми міжкультурного міжнаціонального

спілкування. Більшість студентів спілкуються в чатах, пишуть повідомлення на інтернет-сторінках різних соціальних мереж. Крім того інтернет-технології сприяють розширенню кругозору, розвивають критичне та логічне мислення, формують навички організації самостійного навчання.

Особливої уваги заслуговує використання відео фрагментів на уроках іноземної мови., яке, зазвичай, має певну мету: формування лексичної чи граматичної компетенції, розвиток умінь та навичок в аудіюванні, говорінні і т.д. Учні, після перегляду відео, обговорюють почуте та побачене, виконують тести, відповідають на запитання, коментують події. На думку Жан Люка Годара «Фото – це правда, а відео – це правда 24 кадри на секунду». Інформаційні комп'ютерні технології та використання інтернет-ресурсів допомагають у формуванні іншомовної мовленнєвої компетенції, навчають школярів справжньої розмовної мови, формують інтерес до вивчення іноземних мов, розвивають індивідуальні якості учнів та створюють сприятливу атмосферу для навчання.

З популярністю Інтернету стає актуальним застосування веб-квестів, як сучасної технології навчання, що дозволяє здійснювати навчання в захопливий спосіб, відкриває доступ до різної навчальної інформації, вчить знаходити необхідну інформацію в цікавій формі, піддавати її аналізу, систематизувати і вирішувати поставлені завдання.

Модель веб-квесту була представлена Берні Доджем і Томом Марчем у 1995 році. Веб-квест – це, побудована за типом опор, навчальна структура, яка використовує посилання на суттєво важливі ресурси в Інтернеті та автентичні завдання з тим, щоб мотивувати учнів до дослідження будь-якої проблеми з неоднозначним рішенням, розвиваючи їхні уміння працювати як індивідуально, так і в групі у веденні пошуку інформації та її перетворення на складніше знання (розуміння). Під час роботи над веб-квестом студенти працюють в малих групах і беруть на себе певну частину роботи (переглянути веб-сайти, створити слайди для Power Point). Переглядове та пошукове читання текстів, їх узагальнення, оцінювання та інтерпретація – ось завдання, що й роблять навчальну діяльність осмисленою і мотивують студентів. Веб-квест передбачає відкрите запитання, що вимагає виходу за рамки простих фактів, аналізу і оцінки інформації, її синтезу, трансформації та демонстрування одноліткам у вигляді кінцевого продукту. Викладачами використовуються два види веб-квестів: короткострокові проекти, що дозволяють отримати нові знання і інтегрувати їх до уже існуючої системи знань студентів та довгострокові веб-квести, спрямовані на поширення та уточнення понять. Довгострокові квести передбачають отримання глибоких знань, уміння перетворити отриману інформацію на новий продукт: доповідь, презентацію, інтерв'ю чи дослідження. Веб-квести викладачі іноземних мов кваліфікують за типом завдання :перекази, компіляція, загадки, журналістські розслідування, конструкторські, творчі, переконливі, самопізнавальні, аналітичні, оцінні, наукові.

Давайте розглянемо деякі з них: перекази – це розуміння теми на основі поданих матеріалів із різних джерел у новому форматі, створення презентації, оповідання, плакату.

Компіляція – це трансформація інформації з різних джерел і приведення даної інформації до єдиного формату. Наприклад, студентам запропоновано створити віртуальну виставку – презентацію картин, але формат повинен бути єдиним.(розмір 40 × 60, назва картини, автор, рік написання картини, сюжет).

Викладачами практикуються: загадки, головоломки, таємничі історії. Такі форми роботи передбачають складання інформації в єдине ціле, отримання інформації з різних джерел, виключення хибних відповідей тощо.

Така форма як журналістське розслідування передбачає зібрання фактів і виклад їх у вигляді репортажу, інтерв'ю.

Конструкторський веб-квест передбачає розробку плану або проекту на основі заданих умов. На заняттях студенти планують школи майбутнього, роблять проекти своїх майбутніх осель.

Творчі веб-квести вимагають створення постеру, газети, нової гри, веб-сайту, мультимедійної презентації.

Переконливі веб-квести такі як: «Save our planet», «We fight for peace» – це листи, статті, прес-релізи, відеозаписи, здатні переконати всіх.

Звичайно, викладачі можуть практикувати пізнавальні веб-квести, такі як «How I see myself in 10 years», при чому є план такого веб-квесту (кар'єра, сімейний стан, діти, дім, щось цікаве).

Аналітичні веб-квести можна провести при вивченні тем «Велика Британія», «США», коли можна порівняти: системи освіти країн, клімат, економіку, транспорт, грошові системи тощо.

Доцільними є оцінювальні веб-квести, коли учні вчать оцінювати себе як особистостей, при чому визначають які риси у них є основними: наприклад energetic, responsible, generous, reliable, kind, good-looking etc. Цікавішою робота стає коли учень оцінює себе, а потім слухає, що про нього думають інші.

Наукові веб-квести передбачають залучення учнів до досліджень в різних галузях знань, наприклад «Забруднення довкілля: води, ґрунту, повітря», «Глобальне потепління і його наслідки». Веб-квест має чітку структуру (вступ, завдання, опис основних етапів роботи – процес, список інформаційних ресурсів, оцінювання, підсумки дослідження).

Робота у форматі веб-квестів урізноманітнює навчальний процес, робить його жвавим і цікавим. Веб-квести є потужним мотиватором до навчання, відкривають нові можливості в освоєнні та вдосконаленні знань, у формуванні нової особистості – активної, ініціативної, здатної розв'язувати складні завдання, орієнтуватися в інформаційному потоці, аналізувати, планувати, мислити креативно, рефлексувати.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити такі переваги використання інноваційних технологій на уроках :

- охоплення активною мовленнєвою діяльністю всіх учнів
- установа дружньої атмосфери і взаємозв'язків між учасниками спілкування
- упевненість та незалежність учнів у процесі навчання та спілкування
- заохочення учнів до співпраці
- відсутність боязні помилитися
- подолання страху мовного бар'єру
- відсутність будь якого домінування
- допомога сильнішим слабшим
- залучення до роботи всіх учнів шляхом надання індивідуальних завдань
- максимальне використання учнями знань та досвіду, набутих раніше.

Навчання іноземної мови буде ефективним, якщо новітні інноваційні технології будуть застосовуватися в комплексі, при яких учні могли б розвивати свій інтелект у самостійній творчій діяльності, де будуть враховані їхні індивідуальні особливості, уподобання та нахили. Створення сприятливого психологічного клімату, нетрадиційні уроки з різними завданнями, вправами, тренінгами, різними видами контролю збуджує та розвиває інтерес до вивчення іноземної мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багузіна О.І. Веб – квест технологія як дидактичний засіб формування іншомовної комунікативної компетенції [Електронний ресурс] / О.І. Багузіна. – режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/web-kwest-tekhnologiya-kak-didakticheskoe-sredstvo-formirovaniya-inoazychnoi-kommunikativno-ixzz-2-j-Vex-RWt-1>.

2. Быхоский Я.С. Образовательные веб – квесты // Материалы международной конференции «Информационные технологи в образовании»: Режим доступа: <http://ito.bitpro.ru/1999>

3. Веб-квест технология на уроках английского языка. - Режим доступа: <http://rcentr.tg1.ru/index.php/aboutcenter/109-dokumenty-maou-dpos-rts/686-veb-kvest-tekhnologiya-na-urokakh-anglijskogo-yazyka>.
4. Кремень В. Освіта і наука України. Шляхи модернізації. – К. : Грамота, 2003. – С.16-19.
5. Полат Є.С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2001. – №3. – С.24.
6. Світові інновації [Електронний ресурс] // The economist. – Режим доступу до журналу: www.innovations.com.ua.

*Наталія Мусієнко
(Біла Церква, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розкрито основні підходи до сучасної середньої освіти, визначено ключові компетентності майбутнього учителя початкових класів та розглянуто шляхи формування професійної компетентності майбутніх педагогів на заняттях із зарубіжної літератури.

***Ключові слова:** зарубіжна література, компетентність, ключові компетентності, компетентнісний підхід.*

The article deals with basic approaches to modern secondary education, key competencies of a future primary school teacher are determined and ways of forming professional competence of future teachers in foreign literature classes are considered.

***Key words:** foreign literature, competence, key competencies, competency based approach.*

Сучасна система навчання зумовлює нові тенденції щодо розвитку освіти. Основу сучасного інформаційного суспільства складають не традиційні матеріальні, а інформаційні ресурси, знання, наука, організаційні чинники, здібності людей, їхня ініціатива, креативність. З'явилася потреба у діяльних, обдарованих, інтелектуально і духовно збагачених громадянах, тому основним завданням освітніх закладів є розвиток індивідуальних здібностей студентів у процесі навчання і виховання.

Новий підхід у викладанні філологічних дисциплін вимагає працювати у творчому режимі, нестандартних напрямках, постійно вдосконалювати свою професійну діяльність, спрямовувати свою роботу на розвиток творчих можливостей студентів, їхніх талантів з метою отримання певного освітнього результату.

Плекається нова модель випускника. Формується не стільки інтелектуальний ресурс, скільки комунікативна, відповідальна, творча особистість, здатна до саморозвитку, готова практично розв'язувати життєві та професійні проблеми, які перед нею постають.

Сучасна середня освіта ґрунтується на трьох основних підходах – особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентісний.

Особистісно орієнтований підхід полягає в тому, що в центрі навчального процесу поставлено особистість сучасного студента, його духовно-емоційний світ, ціннісні орієнтири та культурні потреби. Викладання зарубіжної літератури ґрунтується на засадах вільного мислення та пріоритетності читання художньої літератури у становленні особистості.

Студенти і викладач є рівноправними партнерами в навчальному процесі, який побудований на підставі творчого діалогу, спільного пошуку, взаємоповаги й духовного єднання різних поколінь задля збереження культурних надбань.

Діяльнісний підхід до вивчення зарубіжної літератури полягає в постійній мотивації й активізації освітньої діяльності студентів, які мають сприймати художній твір не пасивно, а творчо і критично, висловлюючи власні враження, оцінки, роздуми, беручи участь у дискусіях під керівництвом викладача і самостійно шукаючи матеріал, орієнтуючись у сучасному інформаційному просторі та використовуючи інформаційні технології для розширення кола читання.

Читання і сприймання художньої літератури розглядається як активний діалог, творча діяльність, спрямована на виховання діяльної особистості, вироблення в неї моральної і суспільної позиції, пошуку свого місця в сучасному світі.

Компетентісний підхід полягає в підготовці студентів до сучасного життя та майбутньої професійної діяльності, у цілеспрямованому формуванні в них ключових і предметних компетентностей.

Кожен з підходів є важливим, проте магістральним на початку XXI століття є саме компетентісний підхід, бо він поєднує освіту і життя, забезпечує підготовку до майбутнього.

Що ж означає слово «компетентність»?

У Національному освітньому глосарії, підготовленому у межах програми Євросоюзу (2014), подано таке визначення: «Компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні освіти».

Науковими розробками проблеми компетентностей з акцентами на педагогічному, соціально-психологічному, соціологічному аспектах займаються З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдье, Б. Вульфсон, С. Гессен, Е. Гідденс, В. Долл, В. Дружинін, І. Єрмаков, О. Злобіна, Л. Іонін, Т. Каткова, О. Коржова, Дж. Куллахан, Т. Лукман, І. Мартинюк, А. Мінаєв, Л. Мітіна, К. Обуховський, Л. Пермінова, Ж. Перре Л. Петровська, М. Попова, Дж. Равен, Б. Рей, М. Рижаків, Н. Соболева, Л. Сохань, І. Тараненко, Т. Титаренко, В. Тихонович, У. Томас, Г.Халаш, В. Циба, А. Шюц та ін.

Запровадження наскрізних ліній «Екологічна безпека й сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека» й «Підприємливість і фінансова грамотність» сприяє реалізації компетентісного підходу.

Компетентісний підхід передбачає не засвоєння студентами окремих один від одного знань і вмінь, а оволодіння ними в комплексі, адже мета розвитку компетентностей – допомогти студенту адаптуватися до майбутньої професійної діяльності.

Зарубіжна література займає особливе місце, вона дає студентам знання про світобудову, ставить акцент на смислових та світоглядних аспектах, допомагає знайти ціннісні орієнтації. Тож, зарубіжна література може стати дієвим засобом різнобічного розвитку студентів, формування в них ключових компетентностей. Крім того, словесник навчає студента читати, працювати з додатковою літературою, мислити, говорити, аргументувати, висловлювати думки з приводу побаченого та почутого.

Програма із зарубіжної літератури спрямовує роботу викладача на розвиток **ключових компетентностей** (уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, інформаційно-комунікаційної, соціальної, громадянської, загальнокультурної), а також на формування **предметної літературної компетентності**, складниками якої є комунікативна, емоційно-ціннісна, літературознавча, загальнокультурна, компаративна та інші компетенції особистості.

Ключові (базові) компетентності використовуються у повсякденному житті, вони багатофункціональні, надпредметні і мають високий ступінь універсальності. Це визначені суспільством, самою особистістю здібності, уміння, які допомагають людині в будь-якій ситуації досягти позитивних результатів як в особистій, так і в професійній сферах життя.

Ключовими компетентностями майбутнього вчителя є такі компетентності:

- спілкування державною мовою;
- спілкування іноземними мовами;
- математична компетентність;
- основні компетентності у природничих науках і технологіях;
- інформаційно-цифрова компетентність;
- уміння вчитися впродовж життя (визначати мету навчальної діяльності та способи її досягнення; планувати й організовувати власну навчальну діяльність; читати, використовуючи різні види читання: ознайомлювальне, вибіркоче, навчальне; постійно поновлювати словниковий запас; користуватися різними джерелами довідкової інформації (словники, Енциклопедії, онлайн-ресурси; здійснювати самооцінювання результатів власної діяльності);
  - ініціативність і підприємливість (презентувати власні ідеї та ініціативи; готовність брати відповідальність за себе та інших; розуміння ролі комунікативних умінь для успішної професійної кар'єри;
  - соціальна та громадянська компетентності;
  - обізнаність та самовираження у сфері культури (потреба читання літературних творів для естетичної насолоди та рефлексії над прочитаним, зацікавленість світовими культурними надбутками);
  - екологічна грамотність і здорове життя.

Викладач має поглянути на аналізований твір під іншим кутом зору, віднайти найвдаліші фрагменти, які б візуалізували навчальний матеріал у проекції формування підприємливості та ініціативності. Наступним кроком має стати повсякчасне використання проблемного викладу матеріалу, інтегрований підхід, пошук можливостей прив'язати тему до актуальних проблем сьогодення. Перед викладачем постає завдання забезпечити особисту участь у роботі усіх без винятку учасників навчання та моделювати ситуації, коли кожен студент має можливість пережити ситуацію успіху. Зарубіжна література надає неабиякі можливості для формування підприємливості та ініціативності як ключових компетентностей розвитку особистості. Адже кращі зразки світової літературної спадщини – це багатющий матеріал для аналізу різноманітних життєвих моделей поведінки, людських характерів, зразків почуттів. Студенти, навчаючись на прикладах інших, переймаючи їхній досвід, оцінюючи їхні дії, вчать планувати своє життя, співпрацювати, приймати рішення, бути цілеспрямованими відповідальними за свої вчинки.

Широкий діапазон можливостей розвитку підприємливості надає твір Оноре де Бальзака «Гобсек». Аналізуючи повість, студенти вивчають шляхи збагачення героя, спостерігають ділові якості персонажів, розрізняють приклади поведінки як корисної для спільноти, так і ті, які не є раціональними, можуть пояснити, в чому актуальність твору, висловлюють критичні судження щодо того, наскільки ідея збагачення будь-якою ціною необхідна сучасній людині, а також отримують вміння розсудливо ставитися до грошей загалом та власних заощаджень зокрема.

Присутнє підприємницьке тло і у змісті драми Генріка Ібсена «Ляльковий дім». Такі моменти, як позичання коштів в кредит, підробка грошових документів, шляхи повернення боргу, дають можливість розвивати вміння керувати фінансами, обирати найбільш придатні джерела фінансування, укладати сімейний бюджет. Окремо варто звернути увагу студентів на те, наскільки важливими є у професійних стосунках дотримання етики поведінки, де пріоритетом виступають чесність, відповідальність, принциповість.

Основна складова підприємливості, яку формує зміст п'єси Бернарда Шоу «Пігмаліон», – мобілізація ресурсів. У ролі основних виступають надзвичайні здібності, розум, талант, почуття внутрішньої гідності головної героїні твору.

Зміст п'єси заперечує твердження, що соціальні бар'єри нездоланні: насправді вони лише заважають людям реалізувати закладені в них можливості, а бідність представлена як сила, що гальмує інтелектуальний розвиток особистості.

Громадянська відповідальність - це формування відповідальної людини, яка розуміє принципи і механізми функціонування суспільства, а також виховання свідомої особистості.

Відповідальність як особиста, так і загальнолюдська за наше спільне майбутнє – це те, на чому слід зупинитися під час вивчення роману А. Камю «Чума». В образах роману Альбер Камю показує персоніфікацію різних можливостей морального вибору героями роману – лікарем Ріє, Рамбером, Граном, Тарру, отцем Панлю. Кожен з цих героїв обирає свою лінію поведінки, демонструє не вигаданий, не абстрактний, а справжній дієвий гуманізм і прагнення залишатися людиною за будь-яких обставин.

Відкриттям для студентів має стати розуміння цінності самої людини як найдорожчого ресурсу, потреби в її інтелектуальному зростанні. Адже тільки вдумлива, освічена особистість може самостійно аналізувати, мати на все свою думку, вільно її висловлювати і впливати на своє майбутнє.

Закладені у змісті творів зарубіжної літератури можливості формування компетентностей, накладені на активні техніки і методи роботи, сприятимуть адаптації занять із зарубіжної літератури до проблем сьогодення, їх трансформації у руслі компетентісного підходу, що урізноманітнить навчання, зробить його ефективнішим.

Отже, випускник коледжу – це патріот України, який знає її історію; носій української культури, який поважає культуру інших народів; компетентний мовець, який вільно спілкується державною мовою, має бажання і здатність до самоосвіти, виявляє активність і відповідальність у громадському й особистому житті, здатний до підприємливості й ініціативності, має уявлення про світобудову, бережно ставиться до природи, безпечно і доцільно використовує досягнення науки й техніки, дотримується здорового способу життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богосвятська А. І. Методика компетентісного викладання на уроках літератури / А. І. Богосвятська // Зарубіжна література в школах України. – 2012. – № 7-8. – С. 56-63.
2. Життєва компетентність особистості: від теорій до практики: Науково – методичний посібник / За ред. І. Г. Єрмакова. – Запоріжжя: Центріон, 2005. – 640 с.
3. Ісаєва О. Про основні парадигми шкільної літературної освіти // Всесвітня література в СНЗУ. – 2011. – № 1. – С. 2-4.
4. Сафарян С. Формування компетентної особистості починати з себе // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2011. – № 1. – С. 8-10.
5. Товста О. М. Підготовка компетентного читача на уроках літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sasl.at.ua/index/0-68>

УДК 373.2

Насиба Насридинова, Аяжан Смағұл, Джанат Сакенов
(Павлодар, Казахстан)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУЫ АӘІСТЕМЕСІ

Танымдық белсенділік – ерекше психологиялық феномен, оның негізінде таным процесстер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді.

Cognitive activity is a special psychological phenomenon, the basis of which is the psychological phenomenon of a psychological phenomenon that is formed, developed and transformed into cognitive processes. Disorders develop, develop, mature and change their mental state.

Кілт сөздер: таным, зейін, қиял, ес, эмоциялық-сезім.

Тәуелсіз Қазақстанның Білім заңына орай жаңа ұлттық білім үлгісі бойынша мектепке дейінгі баланың жеке басын тәрбиелеуде педагогикалық дамудың бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік бағыттарын түбегейлі өзгеруге тура келеді. Бұл жастағы балалардың бойында адамға тән қасиеттердің жаұсы,өнегелі үлгілерін ойдағыдай қалыптастыру арқылы мектепке дайындау, мектепке дейінгі мекемелердің негізгі міндеті. Баланың тұнғыш рет мектеп табалдырығын аттап, білім алуға ден қоюы-оның өміріндегі дамуының негізгі кезеңі. Осы кезеңнен бастап баланың мінезі және жеке ерекшеліктері қалыптаса бастайды [1].

Балалардың мектепке дайындығына сапасына келетін болсақ, мектепке дейінгі жаста адам өміріне қажетті психикалық және дене тәрбиесінің сапалары қалыптасады.

Осы шақта қоршаған ортаны қабылдау, өзіне деген қарым-қатынастары, атап айтқанда, 3-7 жас аралығында эмоциялық, танымдық, ерік сезімдері нығаяды.

Мектепке дейінгі ұйымдарда білім сапасын арттыру аса маңызды мәселе, ол үшін жалпы және негізгі жағдайларды жақсарту басты міндет болып табылады.

Біріншіден, білім мен тәрбие беруге арналған дамытушы ортаны жабдықтау қажет десек, ол мектепке дейінгі кезеңнің өзіндік ерекшелігі мен құндылықтарын сақтайтын, баланың балалығына бағытталуы шарт.

Екіншіден, тәрбие мекемесінің басшысы мен тәрбиеші педагогтар қауымы кәсіби шеберліктерін үнемі шыңдап, білімін жетілдіруге жүйелі көңіл бөліп, ұжымның шығармашылық бағыт-бағдарын айқындап, оны жүзеге асыруға белсенділікпен ат салысуға және жағымды психологиялық ахуалдың тұрақтануына ықпал ету қажет. Сондай-ақ, отбасының сұранысы мен талап-тілектерін қанағаттандыру және білім мен тәрбиенің балаға берілген үрдісі жайында ата-анамен үнемі бірлескен ынтымақты негізде жұмыс істеу де өте маңызды.

Үшіншіден, балабақшада еңбек етуге толық жағдай жасалып, тәрбиелеу мен білім берудің технологияларын сауатты меңгеріп, жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдер жүйесін кәсіби шеберлікпен игеріп, оны тәжірибеде пайдалануға шығармашылықпен үлес қосып отырса [2].

Баланы тәрбиелеу, дамыту және білім беру мәселелерінде отбасы мен балабақша ұжымының бірлескен өзара тығыз байланыста болуы.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – тұлғаны оқыту, тәрбиелеу, дамыту. Бұл мақсаттар өзара тығыз байланыста болғанда ғана нәтижелі болады. Баланы өмірге дайындау үшін дамытудың маңызы ерекше. Даму барысы:

1. Зердесін дамыту
2. Эмоциясы мен сезімдерін дамыту
3. Күрт қиыншылықтарға төтеп бере алуын дамыту
4. Өзіне-өзінің сенімділігін, өзін-өзі қабылдау, жақсы көруді дамыту

5. Танымдық үрдісін дамыту

6. Өзін-өзі алып жүре алуын, дербестігін дамыту

7. Өзін-өзі көрсете алуына, өзін-өзі жетілдіруге ынтасын дамыту

А. Едігенова бойынша баланың бүкіл өмір бойында оның даму үрдісі жүреді. Даму үрдісінде баланың таным белсенділігі арта түседі. 6 жастағы балалар заттарды түсіне, түріне, көлеміне қарап ажырата бастап, олардың құрылысын, пайдалану тәсілдерін білгісі келеді. Күнделікті өмір барысында бала шындық дүниенің құбылыстары мен заттарын анықтай білуге, адам баласының жинақтаған бай тәжірибесін үйренуге талаптанады. Балалардың бір нәрсені құмартып білуге талаптануын таным ынтасы дейді. Балалар өте байқағыш, еліктегіш, әр нәрсеге үңіле қарайды, көп нәрселер оларды ойлантады.

В.С. Мухина бойынша мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларда мінез-құлық мотивациясы: мінез-құлықтың саналы регуляциясы күшейеді, мотивтер мен қажеттіліктер көлемі ұлғаяды, рухани және материалды қажеттіліктер сферасы кеңейеді, қарым-қатынасқа деген қажеттілік, жетістікке жету, басқарушылыққа қажеттілік сияқты әлеуметтік қажеттіліктер нығая түседі. Көп білу, басқалардан жоғары болу, өзі жасай алу сияқты қарапайым қажеттіліктер пайда болады [3].

Т. Рибоның айтуынша, баланың шығармашылық қабілеті тәжірибелілігіне байланысты дамиды деп тұжырымдайды. Мектеп жасына дейінгі кезең – қиялдың тез дамиды уақыты. Сондықтан қиялдың дамуын төрт ерекше кезеңдерге бөлуге болады (2 жастан 6-7 жасқа дейінгі аралықта):

1. Бірінші кезең баланың қабылдауының ерекшелігіне байланысты (бір заттан басқа бір затты көре бастауы);

2. Екінші кезең – қиялдың ойыншықтарды жандандыру құдіретінің байқалуы;

3. Үшінші кезең – ойындағы рөлдерге байланысты өзгеруі;

4. Төртінші кезең – бала қиялында өзіндік көркемдік шығармашылықтың басталуы (бейнелерді қайта құруы, жасауы).

Баланың таным белсенділігінің дамуындағы тұғырнамалық саты-мектеп кезеңі, ол-айрықша қарқынды түрде кең ауқымда 6-7 жаста көрінеді. 6-7 жастағы баланың танымдық белсенділігін, әрекетін дамыту ақпараттық кеңістіктің кеңеюімен сипатталатын осы заманды ерекше маңызға ие. Ақпараттардың ұлғаюы балада өзіне қойылған талаптар шеңберінен асып, өз ойын жүзеге асыруда ерекше шешімдер табуға мүмкіндік беретіндей қасиеттерді қалыптастыруды талап етеді.

Танымдық белсенділік – ерекше психологиялық феномен, оның негізінде таным процестер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді. Психологияның зерттеу пәні мен нысанына сай: психикалық, яғни танымдық, эмоциялық-сезімдік, ерік – жігер процестерінің дамуынан, психикалық қасиеттері мен сапаларының, психикалық күй – кейіпінің, жағдайының және жаңа психикалық жасалымнан қалыптасуынан құрылады. 6-7 жастағы балалардың таным белсенділігіне жасалған талдау, олар ішкі тұрғыда әрекет етуге, өзінің таным қызметінің тәсілдерін жеткізуге, йлау өзгешеліктерін көрсетуге ұмтылады, әрі мектепке келгеннен бастап балалардың таным белсенділігі жаңара түседі. 6-7 жастағы балалардың таным белсенділігінің психологиялық-педогогикалық процесті ұйымдастыруда болатын күрделі де өзекті проблемаларды шешуге мүмкіндік береді.

Қоршаған ақиқатты танудың методологиялық негізінде философ – психологтар: Г.Ш.Батищев, В.Н.Филипповтың еңбектерінде көрсетіледі. Г.Ш.Батищев танымның іс-әрекеттік қырын анықтады. В.Н.Филиппов интеллекттің білім қайшылықтарымен беттесуінің бастапқы қағидасын әзірледі. Танымдық іс – әрекет зерттеуде үлестерін қосқан психолог ғалымдар: Л.С.Выготский, А.М.Коршінов, С.Л.Рубинштейн, С.М.Жақыпов тағыда басқы ғалымдар. Л.С.Выготский сананы бір нәрсе арқылы дамыту теориясын қалыптастырды. А.М.Коршінов жүйеде ақиқатты бейнелеу белсенділігі қағидасына назар аударды. С.Л.Рубинштейн адам жүйесін дамытуға қызмет етуге шартталған ұстанымды негіздеді. С.М.Жақыпов, танымдық әрекет психологиясын зерттеді. Қазақстан Республикасы «Білім

туралы» Заңында ғылым мен практика жетістіктерін жеке адамды дамытуға, шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін, интеллектін дамытуға бағыттау міндеті көзделген. Сондықтан осы міндеттердің жүзеге асуы балалардың танымдық белсенділігін дамытуға, білімі мен біліктерін өмірдің жаңа жағдайында пайдалануға, қоршаған ортамен таныстыруды ұтымды ұйымдастыруға тікелей байланысты.

Баланың танымдық интеллектуалдық дамуы.

О.М. Дьяченко мен А.И. Кирилованың тәжірибелік зерттеулерінде бала дамуында қиялдың екі түрі (сезімдік және танымдық) жүзеге асады. Танымдық қиялдың басты міндеті – ақиқат өмірдің белгілі бір түрде бейнеленуі. Сезімдік қиял, белгілі бір жағдайға байланысты қайшылық болғанда, баланың өзіндік «Мені» қалыптасқанда және оның құрастырудағы бір механизм болады. Е.Е. Кравцованың зерттеуінде қиялдың даму қызметінде үш түрлі компонентті бөліп көрсетті:

1. Көрнекілікке сүйену;
2. Өткен тәжірибесін қолдану;
3. Ерекше ішкі позицияны қолдану.

Осы үш компоненттің қолдануында халық ертегісінің айрықша орнын анықтап, зерттеуге мән берілді [4].

Мектеп жасына дейінгі кезеңде қиял – қоғамдық тәжірибені меңгерудегі алғышарттары болып келеді, өйткені балалар қоршаған ортаны, адамгершілікті, эстетикалық идеяларды өзіндік көзқараспен қабылдайды. Баланың қиялы ересектерге қарағанда әлсіз. Л.С. Выготскийдің тұжырымына сүйенсек, «Бала қиялының дамуы біртіндеп, шамасына қарай қабылдауынан басталады. Қиялда болатын барлық образдар, қаншама таңғажайып болып көрінгенмен де, баланың өмірден көрген-білгенінен негізделеді. Кейде бала өмірде кездескен кейбір жағдайларды өзіндік қабылдаумен түсіндіргенде, бізге үлкендерге күтпеген таңқаларлықтай болып естіледі».

С.Л. Рубинштейннің айтуынша «Қиял – бұл образдық форманы іске асыру, өзгеріске енгізу» деп түсіндіреді. Л.С. Выготский мен А.Н. Леонтьев қиялдың ерекшелігіне қарай оған арнайы психикалық процесс деп қарауға мән береді.

Атақты психолог Л.С. Выготский баланың қиялы біртіндеп өмір тәжірибесінің молаюына байланысты қалыптасады деген қорытындыға келеді.

Қазіргі кездегі психологтар мен педагогтар баланың жеке басының дамуындағы қиялдың маңыздылығының ең тиімді жолы шығармашылық жұмыста көрсету, үйрету, көркемдік әдебиетте нақтылау, өз бетінше жұмыс жасауына жағдай жасау, яғни, еркіндік беру керектігін айтады. Сонымен қиялдың дамуы төмендегідей үш компоненттен тұрады:

Бірінші дәрежеде қиял қоршаған болмыспен байланысты, дайын нәтижені ойластыруға мүмкіндік береді.

Екінші дәрежеде баланың өткен тәжірибесімен байланысты, бірақ сонда да заттық байланыстың рөлі бар.

Үшінші дәрежеде қиялдың дамуы балаға ақиқаттан қиялдың қозғалысының жоғарғы формасы – ой – пікірден оның іске асуына байланысты.

Баланың қиялдауы ойын үстінде қалыптасады. Алғашқы кезде қиял заттарды қабылдаудан және ойын іс-әрекеттерін орындауынан ажыратылмайтындай. Ойын үстінде қалыптасқан қиял мектепке дейінгі бала іс-әрекеттерінің түрлеріне де ауысады. Бала сурет салғанда, ертегілер мен тақпақтарды ойлап шығарғанда қиял неғұрлым айқын байқалады.

Сондай-ақ мектепке дейінгі шақта зейіннің, естің, қиялдың дамуында ұқсастықтар бар. Егер сәбилік шақта өзінде қабылдау мен ойлау іс-әрекеттері ретінде анықтауға болатын бағдарлау іс-әрекеттерінің ерекше формалары ретінде бөлінсе, мектепке дейінгі кезеңде мұндай іс-әрекеттер үздіксіз күрделілене және жетіле түседі, ал зейін, ес, қиял ұзақ уақыт жеке сипат ала алмайды. Бала бірдеңеге назар аударарлықтай, көргені мен естігенін жадында сақтарлықтай, бұрын қабылдағанының аумағынан шығарлықтай арнайы іс-әрекеттерді игере білмейді. Мұндай іс-әрекеттер тек мектепке дейінгі кезеңде қалыптаса бастайды.

Д.Б. Эльконин пікірінше, мектепке дейінгі кезеңде балалар іс-әрекетінің күрделенуіне жалпы ақыл-ой дамуының ілгеруіне байланысты зейін күшті шоғырланып, тұрақтылыққа ие болады. Мысалы, мектепке дейінгі кезеңдегі кішкентайлар бір ойынды 30-50 минут ойнайтын болса, 5-6 жасқа жеткенде ойынның ұзақтығы 1,5 сағатқа дейін созылады. Мұны ойында адамдардың күрделірек іс-әрекеттері мен қарым-қатынастарының бейнеленуімен және ойынға үнемі енгізілетін жаңа ахуалдардың қолдау табуымен түсіндіруге болады. Балалар суреттерді көргенде, әңгіме, ертегі тыңдағанда зейін тұрақтылығы арта түседі. Мысалы, мектепке дейінгі шақтың соңында суретті көру ұзақтығы екі есе артады, мектепке дейінгі кішкентайға қарағанда алты жасар бала суретті жақсырақ түсінеді, оның өзіне қызықты жақтары мен егжей-тегжейлерін бөліп алады.

Зейін тікелей қызығушылықпен байланысты (ырықсыз зейін), өйткені қызықты іске бала көңілі тез ауады. Егер 6 жасар бала ойынмен айналысқан болса, ол алаңдамай 2, тіпті 3 сағат ойнай береді. Алайда, бұлай зейінді шоғырландыру – баланың айналысқан нәрсесіне қызығушылығынан туындайды. Балаға зейінін тәрбиелеуде көмектесу қажет. Үлкендер сөз нұсқаулары арқылы баланың зейінін ұйымдастыра алады. Оларға біркелкі жалықтыратын және тартымдылығы аз іс-әрекетпен айналысу өте қиын. Зейіннің бұл ерекшелігі сабақтарда ойын элементтерін енгізуге және іс-әрекет түрлерін жеткілікті ауыстырып отыруға негізгі себеп болып табылады [5].

Қорытынды. Демек, мектеп жасына дейінгі балалардың таным қызығушылы дамыту бұл бала өміріндегі ең маңызды іс-әрекет болып табылады. Танымның бала өміріндегі маңызы зор қасиет болғанымен қатар басты роль ойнайтын өмір мәні. Біз болашақ тәрбиешілер баланың танымын жақсы дамыту үшін түрлі ойындарда ұйымдастырылған оқу-қызметінде жүргізіп отыруымыз керек. Білімді болашақ, ел дамуы үшін ең негізгі тірек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991.
2. Выготский Л.С. Проблема возраста / Собрание сочинений. – М., 1984.
3. Грэйс Крайг. Психология развития. – СПб., 2000.
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М., 1996.
5. Кисловская В.Р. Школьники в среде сверстников и взрослых. – Алма-Ата, 1975.

UDK 00362(085).007.350

*Лола Нишанова, Баходир Миршахаджаев, Бобур Рахимов
(Ташкент, Узбекистан)*

ТИББИЁТДА ХИМИЯ ТЕРАПИЯ ЖАРАЁНИНИ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

В статье рассматривается процесс развития опухолевой ткани на основе тематической модели. Процесс обработки химиотерапии в сканируемой области решается методом оптимальной дозы и интуитивным алгоритмом.

The article deals with the development of tumor tissue on the basis of the thematic model. The process of chemotherapy treatment in the scanned area is solved by the optimal dose method and an intuitive algorithm.

Инсон организмда кечаётган жараён биз уйлаганымиздек осон жараён эмас, бунга имконият даражасида ахамият бермасак хам, бу ерда бир неча кизикарли математик масалалар келиб чиқади ва баъзи бир масалаларда аниқ чегара шартлари кўйилди. Бу кўйилган мақсадга эришиш босқичларидан бири ва математик модел асосида ечимлар қабул

қилишда ахамиятли: қўйидагилар тиббиёт татқиқотларида, ташхис қўйиш ва даволаш жараёнларида мураккаблиқлар мавжудки, уларни математик моделлаштириш усулларидан фойдаланиб ечиш мумкин, булар қўйидагилар: а) барча $x(t)$ компоненталарни кузатиш имкони йуқ, яна бир вақт кузатиш (мисол таъжрибасида компоненталарни чуқурроқ таҳлил қилинишида); б) татқиқотларни олиб бориш ва кузатиш учун хар хил жихозлар ҳамда вақт талаб қилинади; в) кузатишлар тизим хар хил қисмларда, хар хил аниқликда ва хар хил вақт бирликларида вақтни маълум моментларида; г) вақтни маълум компонентларида ҳамма вақт кузатиш мумкин бўлмади, бундай ҳолатларда вақт буйича таснифни ўрталаштириш усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ; д) кузатишлар тизимига таъсир қилади, умуман олганда касалга фактор, тавақаллик таъсири масалан ангиограм олишда;

Биз бу ерда фақат а,б ва г ларни математик моделлаштириш татқиқот ёрдамида қараймиз қолганлари бошқариш назарияси ва ечимлар қабул қилиш масалаларига киради. Оптимал дозани танлаш ва шунга яқин масалаларни кўриш мумкин.

Сохани тўғри танлаш ҳамда татқиқот қилишга имкон бўлмаган ҳолатларда вақти-вақти билан математик усулларни ўзига хос томонлари мавжудки ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Умуман ҳамма вақт ҳам зарурий татқиқот тажрибалар олиб бориш мумкин, бу усулни ахамияти шундаки мураккаб математик усуллар ва қувватли компьютерларда, кўп ҳолатларда қийин, қимматли, оғриқли ва хавфли тиббиёт татқиқотлардан кўра арзон, оддий, тез, хавфсиз ва оғриқсиз кечадиган математик моделдан фойдаланиш таклиф қилинади.

Мақолада ўсимта тўқимасини аниқлаш ва уни сканироват қилиш усулини татқиқоти кўриб чиқилган. Икки ўлчовли сохада “қидириш” хавфли ўсимтани сканер қилиш - бу сканер асбоби билан ҳаракат жараёни сканер қилишни бошқаришда оптималлаштириш масалалари ечиш ва ўлчашни амалда оширилади. Математик нуқтаи назардан биз икки ўлчовли тўрни танлаш R^2 сохада “қидирув” олиб борилади. Фараз қиламиз тўрни хар бир нуқтаси Пуассон интенсивлик λ -параметрга боғлиқ. Бу ўртача λt га Пуассон тақсимоти боғлиқ, счечик (хисоблагич) импульсларни қабул қилади. Бу ерда t - вақт қайсики счечик(хисоблагич)ни нуқтада тушириши, демак счечик(хисоблагич) ўсимта тўқимасини аниқлаш учун ўсимта сохасини хар бир нуқтасидан ўтади. Масала оддий нооддий юқори Пуассон интенсивлигида қидириш. Масалани математик ифодалаш. Изланаётган сохага (ўсимта турлари) икки ўлчовли тўр нуқталар тўпламини мос қўямиз ва хар бир λ_j нуқтага образлар синфидан m қийматдан бирига мос қўямиз. Ўзгарувчи t_i га кўриляётган сохани хар бир i нуқтасига чегара қўйилади.

$$T\gamma = \sum_{i=1}^n t_i \quad (1)$$

Бу ерда $T\gamma = \text{const}$ γ -ҳолатдаги, ёки

$$T = \sum_{v=1}^N T\gamma \quad (2)$$

Бу ерда $T\gamma = \text{const}$ ҳамма муаммо учун, ёки

$$T\gamma = \text{const}, T = \text{const} \quad (3)$$

Умуман биргина тасодифий K_i ўлчовли, i нуқта сканер қилинган, ўзгарувчи i нуқтадаги бажарилган t_i ўзгарувчини функцияси бўлиб ва маълум эҳтимолликни $P(\lambda_1, \dots, \lambda_i)$ тақсимотга буйсилади. Мақсад сканерлашни шундай бошқариш керакки олдинги кузатишлардаги ҳамда қўйилган чегараларни инобатга олган ҳолда изланаётган сохада ўсимта сохасини оптимал аниқ сканерлашни амалга оширилади. Бундай мақсад қисман динамик дастурлашни кўллаб ва $T\gamma$ ўзгармасни оптимал тақсимлаш натижасида эришилади. Бундай оптималлаштиришни ички босқичли динамик дастурлаш дейилади. Амалда кўрсак кўп даражали интенсивлик ва стратегияни икки туридан фойдалансак ички босқичли амални кўриш мумкин.

Сканерлаш стратегиясини бири Байес башоратини текширишга асосланади, иккинчиси эса параметрларни Байес бўйича баҳолашга. Бу усуллардан оралиқ босқичларни аниқлаш ва оралиқ босқич амалга ўтамиз. Бу ерда умумий қиймат T ўзгармас деб қабул қиламиз, йуқотиш функция гипотезасини текшириш имконини қўйидагича аниқлаймиз;

$$L(d_i; H_i) = 1 - \delta_{ij} \quad (4)$$

бу ерда b_{ij} -Кронекер белгиси.

Бу йукотиш функцияси Байес ечими d_i қабул қилсак яъни H_i ; $\lambda = \lambda_i$ умуман башорат H_i ; $\lambda = \lambda_i$ тўғри. Агар параметрлар Байес бахосини ечимини d_i десак номалум λ параметр λ ва L :

$$L(d_i; H_i) = [d_i - \lambda_j]^2 \quad (5)$$

кўринишда бўлади.

Қайд қилинган стратегияда ечим ни функцияси бўлиб, ўз навбатида у T_γ ни функцияси $\gamma=1, \dots, N$, ўртача Байес таваккал қўйидагича аниқланади.

$$E [L(d_i; \lambda_j)] \quad (6)$$

Умумий ўртача “таваккал” R сканирлашни N босқичдаги (стадии) қуйидагича;

$$R^{(N)} = \sum_{i=1}^N r_i^{(N)}(d_i; T_N) \quad (7)$$

Эндиги масала T_γ га нисбатан умумий “таваккал”ни камайтириш яъни “таваккал”ни минималлаш

Шартида T_γ энг яхши тақсимотини аниқлаш. Бу масалани динамик дастурлаш усулидан фойдаланамиз, икки босқичли сканерлашни кўрдик, яна биз учун қизиқарли булган глобал излаш масаласини бу ҳолатда ўсимтани шубхали соҳаларини аниқлаб кичик тўрда сканерлаш амалини бажариш, бу эса химия терапияни амалга оширишда дозани аниқлаш имкониятини беради ва бу ўз навбатида таваккал қилиш камайтиради, хаётбахш организм тўқималарни сақланишига олиб келади. Асосий кўзатилаётган $K(x)$;

$$K^* = K(x) + N(x) \quad (8)$$

У ҳолда оптимал соҳани аниқлаш учун ифода

$$x_{n+1} = x_n + a_n \Delta_n$$

дан фойдаланамиз

$$\text{Бу ерда } \Delta_n = 0.5 \sum_{i=1}^m l_i [K^*(x_n + e_i C_n) - K^*(x_n - e_i C_n)] / C_n \quad (9)$$

$\{a_n\}$ ва $\{C_n\}$ – мусбат сонли қатор, e_i -эса бирлик вектор.

Келтирилган алгаритм евристик табиатли бўлганда кўрилган масалаларда яхши натижалар берди. Бу эса алгаритмни янада ривожлантириб келгусида жуда яхши натижалар олиш мумкин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Высшая школа, 2002.
2. Сабитова В.А. Основы научных исследование. Учебное пособие. – М., 2002.
3. Поликарпов В.М. Ушаков И.В. Современные методы компьютерной обработки экспериментальных данных. Учебное пособие. – Тамбов, 2006.
4. Миршохаджаев Б., Ҳамроев Н. Математическая модель структур организма. – Т., 2013.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРУ

У статті надається коротка характеристика особливостей арт-терапевтичної роботи з дітьми з розладами аутичного спектру. Характеризуються вимоги до особистості вихователя, підготовка робочого простору та попередня робота з дітьми, проведення окремих етапів корекційної роботи.

Ключові слова: розлад аутичного спектру, аутизм, арт-терапія.

The article gives a short description of the features of art therapeutic work with children have disorders of the autistic spectrum. Characterized by the requirement for personality of the educator, the preparation of working space and preliminary work with children, the conduct of individual stages of corrective work.

Key words: autism spectrum disorder, autism, art therapy.

Організація роботи спеціаліста з дошкільниками з розладом аутичного спектру є надзвичайно актуальною проблемою, оскільки для цієї категорії дітей необхідні спеціальні умови для організації корекційно-розвивальної роботи.

Проблемою організації корекційної роботи з аутистами займалися такі дослідники, як З. Бобровнікова, С. Болтівець, Г. Покіданова, Є. Постовойтова, І. Багато, Н. Вайзман, І. Іванова, В. Ковальова, О. Мельникова, М. Плоткін, І. Цимбалсті.

Мета статті – охарактеризувати можливості використання арт-терапії у роботі з дитиною дошкільного віку з розладом аутичного спектру.

Аутизм – розлад психічної діяльності людини, що характеризується виразним та всебічним дефіцитом соціальної взаємодії та спілкування, а також обмеженими інтересами, емоційними реакціями, та діями, що повторюються [1, с. 55]. Дітям, хворим на аутизм, властиві агресія, спрямована як на себе, так і на оточуючий світ, ритуалізм, спотворені реакції на вплив зовнішнього світу (підвищена або понижена чутливість, неадекватна реакція на об'єкти), стереотипність поведінки, відсутність комунікативних навичок, страх, тривожність та інше. За інформацією, наданою Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я, кожного року кількість дітей з діагнозом «розлад аутичного спектру» збільшується на 11-17%. В Україні станом на 2017 рік на п'ятдесят здорових дітей припадає одна дитина-аутист [4]. Існує багато методик корекції психіки та поведінки аутичної дитини, у тому числі і нетрадиційних. До них відносять і арт-терапію.

Арт-терапія – це сукупність психокорекційних методик, основним засобом реалізації яких є мистецтво: зображувальна, музична, театральна, літературна діяльність. Під «терапією» мається на увазі «соціально-педагогічне лікування», яке покликане корегувати стереотипи поведінки та підвищувати адаптаційні здібності дитини, навички її взаємодії з оточуючим світом за допомогою засобів художньої діяльності [5, с. 8]. Арт-терапія може виконувати наступні функції: діагностичну, корекційну, комунікативну, пізнавальну. Для їх реалізації є важливим дотримання певних умов, як загальновиховних, так і тих, що мають відношення конкретно до даної методики.

Оскільки більша частина методики побудована на опосередкованій взаємодії вихователя з особливою дитиною, висувається багато вимог до його особистих та професійних якостей: знання методики, орієнтація на позитивний результат, наявність стійкої системи переконань та цінностей тощо [6, с. 91-92]. Вихователь, що займається арт-терапією, повинен мати не тільки досвід терапевтичної роботи, а й безпосередньо творчої діяльності [2].

Не менш важливими у побудові арт-терапевтичної роботи є особливості дитини – вікові, психологічні, фізіологічні, умови, в яких вона проживає та виховується, ступінь включеності батьків до корекційної роботи з аутичною дитиною [6, с. 92].

Важливою умовою успішно роботи з дитиною є спеціальна освіта педагога. Робота вихователя-спеціаліста починається з облаштування робочого місця. Арт-терапевтичний кабінет має бути просторим, добре освітленим, провітрюваним приміщенням, поділеним на умовні (або за необхідності і цілком реальні) зони з усім необхідним обладнанням та місцем зберігання дитячих робіт.

Підготовка до безпосереднього заняття відбувається заздалегідь – вихователь готує матеріали, з якими будуть працювати діти, наповнює склянки с водою, розкладає пензлі та олівці. Також він налаштовує дитину на початок роботи – тут велику роль можуть зіграти заздалегідь сформовані ритуали: одягання фартуха, вихід з кімнати батьків та інших спеціалістів, умовний сигнал тощо.

На першому занятті з арт-терапії дорослий повинен встановити з дитиною мінімальний контакт, який дозволить йому керувати подальшою роботою. Дитина має ознайомитися з місцем проведення терапії, усвідомити, що в неї є особисте робоче місце, засвоїти певні правила, які не повинні змінюватися протягом усієї арт-терапевтичної роботи [5, с. 43].

Правила складаються таким чином, щоб було відчутне чітке розмежування пріоритетної та недопустимої поведінки з урахування потреби індивіда у автономності, вільного вибору способу, виду та часу творчої діяльності. Дитина, що заходить в арт-терапевтичний кабінет, перш за все має знати, що вона не може чинити фізичної та психологічної шкоди іншим дітям та вихователю. Коли ці правила встановлені і дитина у більшій чи меншій мірі освоюється у своєму робочому просторі, починається безпосередньо арт-терапевтична діяльність.

Спочатку педагог надає дитині можливість ознайомитися з усім наявним творчим матеріалом. Дитина може вимазати у фарбі руки, залишити відбитки на папері або відведеній для малювання ділянці стіни, змішувати фарби, спробувати матеріал на смак тощо.

На цьому етапі дорослий виступає спостерігачем, запам'ятовує характер та послідовність дій, аби при подальшій бесіді з психологом визначити методи та прийоми, доцільні у роботі з конкретною дитиною. Схильності у виборі кольору та матеріалу можуть докорінно змінити подальшу тактику терапевтичної роботи. Так само, як і дослідження основних проблем дитини: тривожність, замкненість, або, навпаки, надмірна емоційність чи рухова активність, агресія. Подоланню кожної психологічної вади сприяє конкретний матеріал [5, с. 41-42]. Згодом вихователь може пропонувати теми для роботи, керувати зображувальною діяльністю, але основним залишається самостійне творче вираження особистості.

Під час арт-терапії дитина пізнає світ: вчить кольори, назви предметів, якими вона користується, вчиться зображувати конкретні об'єкти реального світу – тварин, літери, цифри, і, що найбільш важливо, власне тіло [2].

Незважаючи на те, що дидактичні завдання не є першочерговими у арт-терапії, вони важливі для подальшого розвитку психіки дитини, зокрема у формуванні механізму саморегуляції поведінки та навичок невербального спілкування з оточуючими.

Тому є доцільним практикувати запрошення на заняття професійних художників та скульпторів: це сприяє збагаченню соціального, творчого та чуттєвого досвіду дітей. До того ж, професіонал може звернути увагу на незначну деталь у роботі дитини, яка може істотно вплинути на її подальший розвиток [3, с. 57].

Будь-який результат творчої діяльності дитини – малювання, чи ліплення, чи аплікації – заслуговує на особливу увагу та похвалу. Це відбувається на третьому, заключному етапі арт-терапевтичного заняття – інтерпретації та обговорення.

Існує багато технік проведення інтерпретаційної роботи. Її вибір обумовлюється багатьма факторами: готовністю дитини до обговорення, її навичок вербального спілкування, вподобаннями вихователя.

Загальною для всіх технік є лише кінцева мета: допомогти дитині усвідомити зв'язок тієї художньої продукції, що вона створила, з власним внутрішнім світом.

Окреме значення має колективне обговорення, як і колективна творчість дітей – дитині з розладом аутичного спектру необхідно бачити та розуміти, що вона не самотня, що її оточують люди, які переживають ті ж самі почуття, стикаються з однаковими страхами і проблемами.

Інтерпретація результатів діяльності відбувається не лише під час діалогу дитини з вихователем, а і самостійно, упродовж усього процесу творчості – звісно, за умови, що в дитини достатньо розвинена здатність до рефлексії, сформовані навички внутрішнього діалогу та художнього опису [5, с. 30-31].

По закінченню заняття діти допомагають вихователю прибрати кімнату: вимити та розкласти фартухи, пензлі, склянки, протерти столи.

Спеціаліст повинен завершити спілкування з дітьми на позитивній ноті – якщо в дитини не залишаться неприємних спогадів та асоціацій про заняття, йому буде значно легше розпочати роботу наступного разу.

Отже, при грамотному використанні арт-терапевтичних технік можна досягти значних зрушень у поведінці дитини, розвинути її комунікативні і життєві навички, сприяти стабілізації емоційного фону, збагатити її сенсорний досвід та розкрити творчий потенціал – як відомо, серед аутистів зустрічається багато талановитих митців.

Звісно, якщо використовувати лише арт-терапію, вона не дасть високого результату, проте включення її у комплекс методик буде не даремним.

З даної теми планується детальне вивчення впливу матеріалу, кольору, технік малювання на психічні процеси аутичної дитини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Т.С. Особенности использования арт-терапевтических методик в коррекционной работе с детьми с расстройствами аутического спектра / Татьяна Антонова // Сибирский вестник специального образования. – 2014. – №1 (13). – С. 55-57
2. Арт-терапия: что это и как работает [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.fl-life.com.ua/wordpress/archives/tag/арт-терапия>
3. Сансон П. Психопедагогика и аутизм: опыт работы с детьми и взрослыми / Патрик Сансон. – Москва: Теревинд, 2008. – С. 55-66.
4. Статистика аутизма в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vawilon.ru/statistika-autizma-v-mire/>
5. Рыбакова С.Г. Арт-терапия для детей с задержкой психического развития: учебное пособие. – СПб.: Речь, 2007. – 144 с.
6. Шульженко Д.І., Андрєєва Н.С. Корекційний розвиток аутичної дитини: (книга для батьків та педагогів). – К.: Д.М. Кейдун, 2011. – 344 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Ковалевська Н.В.

РОЛЬ І МІСЦЕ ІМІДЖУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Стаття присвячена дослідженню ролі та місця іміджу в професійній діяльності майбутнього вчителя. Проаналізовано характерні ознаки формування позитивного іміджу вчителя.

Ключові слова: імідж, вчитель, професійний імідж, позитивний імідж, функції іміджу.

The article is devoted to the study of the role and place of image in professional activity of future teacher. Analyzed the characteristic features of formation of positive image of the teacher.

Key words: image, master, professional image, positive image, functions of image.

В українській педагогічній літературі проблема формування особистості вчителя є актуальною вже багато десятиліть. Відповідні питання порушено в працях В. Андрущенко, С. Гончаренка, Л. Губерського, М. Євтуха, В. Журавського, І. Зязюна, В. Кременя, О. Пехоти, С. Сисоєвої, Т. Поясок, І. Надольного та ін.

На думку В. Андрущенко, на початку ХХ століття вітчизняні дослідники окреслили тенденцію створення національного ідеалу вчителя. Формується так званий реальний ідеал, згідно з яким ідеальним вважають учителя, що має бути духовно довершеною особистістю, комунікабельним, високоморальним, ерудованим фахівцем. Він має бути науковцем (володіти підходами й методами дослідницької роботи); педагогом (знати та вміти застосовувати на практиці педагогічну теорію); психологом (знати підвалини психології, вікові й індивідуальні психологічні особливості учнів); технологом (володіти методикою й технологією навчально-виховного процесу, утілюючи наукові ідеї в практику); організатором (володіти навичками менеджера для управління учнівським колективом); медиком (знати фізичні й розумові межі дитячого організму, межі психологічного навантаження); артистом (уміти перевтілюватися, володіти правильною дикцією, художнім словом) тощо [1, с. 62].

Як вважають В. Андрущенко та І. Табачек, суспільний ідеал учителя – це проєкція на формування педагогом власного позитивного іміджу, над удосконаленням якого він має постійно працювати [1, с. 63]. Це, на думку дослідників, є складником професійної компетенції та важливим рівнем індивідуальної педагогічної майстерності [1, с. 63]. Позитивний імідж, професіоналізм і мобільність на ринку праці є запорукою успіху в будь-якій сфері діяльності [1, с. 63].

Цікавим видається аналіз психолога Т. Бусигіної, яка складниками структури авторитету педагога вважає такі: професійний компонент (спеціальна ерудиція, методична майстерність, педагогічна техніка тощо); особистісний компонент (чуйність, впевненість, привабливість, товариськість, доміантність тощо), ціннісний компонент (моральні, філософські, естетичні цінності, носієм яких є педагог), культурологічний компонент (культура поведінки, загальна ерудиція, коло інтересів, стиль спілкування); соціальний компонент (посада, яку обіймає індивід, права й обов'язки) [2].

Величезну роль імідж відіграє в професійно-педагогічній діяльності, де суспільний ідеал вчителя нерозривно пов'язаний із формуванням власного позитивного іміджу. Педагог має володіти технологією іміджування і постійно працювати над її удосконаленням. Позитивний імідж і професіоналізм є безсумнівним ключем до успіху у будь-якій сфері діяльності.

Імідж полегшує та урізноманітнює життя особистості, проте людина повинна чітко сучасного педагога, які пояснюють його широке використання в соціальних комунікаціях:

- функція психологічного захисту (використання іміджу дає можливість приховати недоліки, позбутися екзистенціальної тривожності, оптимізувати свою поведінку з метою максимального впливу на інших);

- функція соціального тренінгу (імідж дозволяє корегувати свою поведінку та адаптувати її до соціальних комунікацій, що пов'язано з неминучістю та бажаністю виконання ролей у конкретних соціальних групах);

- функція соціально-символьного впізнання (ідентифікації) (імідж завжди містить символіку готовності людини не тільки до комунікації, але й до обміну соціальними та духовно-моральними цінностями. Інакше кажучи, він немовби сигналізує: «Я Свій». Відсутність позначок такого впізнання викликає в інших реакцію відторгнення);

- ілюзорно-компенсаторна функція (імідж народжується із зіткнення світу психіки і світу соціуму, які тісно пов'язані між собою і функціонують завдяки один одному) [3].

На думку Л. Качалової, імідж учителя – інтегральна, цілеспрямовано сформована, цілісна, динамічна якість, обумовлена відповідністю та взаємопроникненням внутрішніх та зовнішніх особистісних та індивідуальних якостей педагога, покликана забезпечити гармонійну взаємодію його із самим собою та учасниками освітнього процесу та така, що уможливорює реалізацію педагогічної діяльності через формування позитивної думки.

Результати аналізу ролі та місця професійного іміджу різних фахівців уможливають певні висновки: професійний імідж – це стереотипний образ фахівця в масовій свідомості: складниками професійного іміджу є багато компонентів, об'єднаних у групи: 1) особистісні якості, 2) професійна компетентність, 3) соціальні характеристики, 4) елементи зовнішнього вигляду; професійного іміджу притаманна цілісність; йому притаманна самокерованість, тобто професійний імідж формується цілеспрямовано з орієнтацією на реципієнта: формування професійного іміджу вчителя відбувається поетапно впродовж тривалого часу.

Вчитель має бути непересічною, яскравою особистістю, яка демонструє щире зацікавлення в усьому, чим займається насамперед за своїм фахом, що, передусім, спричиняє мотивацію у дітей до навчання та пізнання. Підґрунтям позитивного іміджу вчителя є самореалізація його як особистості та як професіонала. Тільки за умови задоволення потреби в самореалізації людина відчуває себе самодостатньою особистістю, що робить її більш впевненою в собі і своїх діях, і, як наслідок, – впливовішою на свідомість оточення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С. 58-69.

2. Бусыгина Т. А. Индивидуальный имидж как социально-перцептивный компонент профессиональной компетентности преподавателя вуза: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология».

3. Кононенко А. О. Психологічна характеристика індивідуального іміджу сучасного педагога / А. О. Кононенко // Наука і освіта. – 2005. – №5-6. – С. 76-77.

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ СЕНДПЛЕЙ У РОБОТІ З ГІПЕРАКТИВНИМИ ДІТЬМИ

У статті проаналізовано причини виникнення синдрому дефіциту уваги та гіперактивності у дітей дошкільного віку, висвітлено методи корекції проявів негативної поведінки. Розглянуто доцільність впровадження методу Сендплей в освітній процес ЗДО у роботі з гіперактивними дітьми.

Ключові слова: гіперактивна дитина, синдром дефіциту уваги та гіперактивність, психоемоційний стан, фактори психічного розвитку, метод Сендплей, юнганська пісочна терапія.

The article analyzes the causes of attention deficit disorder and hyperactivity disorder in preschool children, the methods of correction of negative behaviors are highlighted. The expediency of introducing the Sandple method in the educational process of ZGO in working with hyperactive children is considered.

Key words: hyperactive child, attention deficit hyperactivity disorder, psycho-emotional state, mental development factors, Sandple's method, Jungian sand therapy.

Постановка проблеми. Проблема гіперактивності дітей дошкільного віку набуває все більшої актуальності в сучасних умовах. Попри велику кількість проведених досліджень, не існує єдиного підходу до діагностики, профілактики та лікування гіперактивності у дітей дошкільного віку. Окремою проблемою, у даному випадку, є побудова корекційної роботи з даною категорією дітей в умовах ЗДО та вдома у відповідності з чітким діагностуванням проявів гіперактивності та причин їхнього виникнення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У науково-педагогічних дослідженнях проблема гіперактивності дітей дошкільного віку була предметом вивчення таких вітчизняних вчених (Л. Алексєєва, П. Бонкур, І. Брязгунов, Ю. Домбровська, Є. Касатікова, Ю. Шевченко) та зарубіжних (Р. Барклі, П. Бейкер, С. Клеменс, Д. Фарбер, Ж. Філіп). У своїх працях науковці розглядали гіперактивність як сукупність симптомів пов'язаних з підвищеною психічною та моторною активністю. Зокрема, у працях В. Петрунек, В. Таран прояви гіперактивної поведінки дошкільника досліджувалися через призму темпераменту дитини, її віку та статі. Зарубіжні вчені П. Бейкер і М. Меданос виділили ознаки гіперактивності та умовно розмежували їх на три блоки, охарактеризувавши критерії гіперактивної поведінки: дефіцит активної уваги, рухове розгальмування, імпульсивність.

Мета статті – здійснити аналіз доцільності використання методу Сендплей під час корекції проявів гіперактивної поведінки у дітей. Вказати на фактори, що сприяють виникненню гіперактивності у дошкільників.

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку суспільства, спостерігається тенденція збільшення кількості дітей дошкільного віку з гіперактивною поведінкою. Гіперактивність – це психологічний і фізичний розвиток дитини з браком уваги, підвищеною руховою активністю, імпульсивністю та збудливістю [2].

Для дитини, у якої спостерігається гіперактивна поведінка, характерними є порушення емоційної сфери. Через надмірне прагнення до лідерства, гіперактивна дитина не здатна активно взаємодіяти у колективі ровесників, поступатися, у неї слабо розвинена емпатія. Поведінка дошкільника стає непередбачуваною, непослідовною, відстороненою, агресивною та егоїстичною, що негативно впливає на розвиток навичок комунікативної взаємодії.

Водночас, з гіперактивністю у дітей дошкільного віку спостерігається синдром дефіциту уваги. Відповідно до цього, науковці виділили 3 варіанти поєднання даних явищ: синдром гіперактивності без дефіциту уваги; синдром дефіциту уваги без гіперактивності; синдром дефіциту уваги та гіперактивність [3].

Найпоширенішим є синдром дефіциту уваги та гіперактивність. СДУГ – це комплексний хронічний розлад мозкових функцій, який виявляється в різних сферах функціонування і поведінки. Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (мінімальна мозкова дисфункція, синдром рухової загальмованості, синдром гіперактивності, гіперкінетичний синдром, гіпердинамічний синдром) є дуже поширеним розладом дитячого віку та виступає складною та вельми актуальною мультидисциплінарною проблемою [7].

Науковці зазначають, що на розвиток СДУГ мають вплив фактори психічного розвитку: біологічні, психосоціальні та генетичні [1]. До біологічних відносяться природжені фактори психічного розвитку, які дитина сприймає ще в утробі матері (загострення хронічних захворювань у матері, вживання алкоголю та куріння матері під час вагітності. У ранньому віці на психічний розвиток дитини мають вплив психосоціальні фактори, адже розвиток дошкільника визначається рівнем сформованості соціальної сфери. До психосоціальних факторів відносять вплив соціальних інститутів на розвиток дитини (сім'я, ЗДО, школа, ЗМІ). Загальновідомо, що сім'я, як перша соціальна інституція, у якій дитина проходить первинну соціалізацію має вирішальний вплив на подальший розвиток дошкільника. Тому при діагностуванні СДУГ у дитини, варто враховувати стиль виховання, методи, засоби та прийоми, якими керуються батьки. Вітчизняні та зарубіжні психотерапевти виділяють також генетичну, яка є не менш важливим фактором психічного розвитку дошкільника. За даними дослідження Р. Барклі та З. Тржесоглави, визначальну роль у появі синдрому дефіциту уваги та гіперактивності у дитини дошкільного віку має наявність у дитинстві поведінкових особливостей батьків гіперактивних дітей. За результатами даного дослідження у 10-25 % дітей помітна спадкова схильність до появи СДУГ [1].

Для полегшення проявів даного явища у повсякденному житті, з дитиною проводять корекційну роботу з метою створення сприятливого середовища подолання негативних проявів СДУГ. Слід зазначити, що даний вид роботи проводять не тільки з дітьми дошкільного віку, а також і з їхніми батьками та близьким оточенням.

Виділяють сімейну програму корекції та корекцію особливостей поведінки дитини у ЗДО. Сімейна програма корекції порушень поведінки дитини, передбачає вплив на гармонійну побудову взаємин між членами сім'ї. А корекція особливостей поведінки дитини у ЗДО спрямована на подолання бар'єрів та труднощів, що заважають дитині навчатися.

Програма корекції в дошкільному закладі включає: зміну оточення (місце дитини в групі на заняттях – біля вихователя, регулювання взаємин з ровесниками); створення позитивної мотивації, ситуації успіху; корекцію негативних форм поведінки, зокрема немотивованої агресії; регулювання очікувань (стосується і батьків), тому що позитивні зміни в поведінці дитини проявляються не так швидко, як хотілося б оточуючим [4].

Одночасно з програмою корекції, на нашу думку, доцільне використання інноваційних методів роботи з гіперактивними дітьми, наприклад, метод Сендплей.

Sand play (Сендплей) – гра з піском, або юнганська пісочна терапія. Однією із засновниць пісочної терапії, вважається швейцарський юнганський аналітик Дора Каллф, учениця К. Юнга. Вона розробила унікальний метод невербальної психотерапії на основі «техніки побудови світу» створеної у 1929 році англійським дитячим психотерапевтом Маргарет Ловенфельд. Спочатку даний метод використовували тільки у роботі з дітьми, а згодом, вже із дорослими [8, с. 315–324]. Сьогодні Сендплей є повноцінною психоаналітичною технікою, яка надає необмежені можливості для організації інтегрованої діяльності дошкільнят та визнана у всьому світі.

Пісочна терапія як різновид арт-терапії зорієнтована на притаманний кожній дитині внутрішній потенціал здоров'я і сили. Вона акцентує увагу на природному вияві думок,

почуттів та настрою в творчості, прийняття дитини такою, якою вона є. Для дітей – це ігровий спосіб розповісти про свої проблеми, продемонструвати свої страхи та позбутися їх та емоційного напруження [5].

Використання методу Сендплей у роботі з гіперактивними дітьми, надає дитині відчуття безпеки у середовищі в якому вона знаходиться. Пісок усуває негативні прояви поведінки дошкільника, поліпшує психоемоційний настрій, гармонізує емоційний стан.

Завдання пісочної терапії зорієнтовані на те, щоб допомогти дитині та узгоджуються з внутрішнім прагненням дитини до самоактуалізації, а саме на невербальному рівні допомогти дитині узгоджувати власний рівень домагань з реальним становищем речей: формуванню цілісного, сильного і здорового «Я» дитини, забезпеченню рівноваги між внутрішнім світом переживань і внутрішніх потреб і зовнішнім соціальним світом; позбутися психологічних травм; пісочниця є контейнером, який покликаний вмещувати і витримувати усі негативні і позитивні переживання дитини; пісок і вода, виступаючи важливими носіями сенсорних вражень, відчуттів й емоційно-позитивних переживань, здійснюють заспокійливий вплив, дають емоційну розрядку та й одночасно допомагають стимулювати поведінкову активність, спонукають дитину до гри; гармонізувати загальний психоемоційний стан, знизити тривожність; виробити у дитини відчуття структурованості, чіткості, знання межі і границі; стимуляція вербальної і невербальної активності у процесі гри, формування навичок позитивної комунікації [6].

Таким чином, впровадження методу Сендплей в освітній процес ЗДО під час роботи з гіперактивними дітьми, дозволяє гармонізувати емоційний стан дошкільників, знизити відчуття тривожності, виробити відчуття послідовності стосовно власних дій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зараз ми спостерігаємо працюють над вирішенням цієї проблеми: знаходженням істинних причин виникнення синдрому та шляхів його діагностики і корекції. Робота з гіперактивними дітьми вимагає від педагога концентрації саме на тих проявах синдрому, які можуть бути не яскраво вираженими. Адже істина причина, яка спонукає дитину до прояву негативної поведінки, може міститися у внутрішніх розбіжностях між існуючою ситуацією у житті дитини та її бажаннями. Науковцями не в повній мірі обґрунтовано причин виникнення синдрому дефіциту уваги та гіперактивності у дітей, що є підґрунтям для наступних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брызгунов И.П. Психосоматика у детей / И.П. Брызгунов. – М.: Психотерапия, 2009. – 480 с.
2. Гіперактивна дитина [Електронний ресурс] / Електрон. дан. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2326/> (дата звернення: 23.03.2018).
3. Гіперактивність у дітей [Електронний ресурс] / Електрон. дан. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2326/> (дата звернення: 23.03.2018).
4. Мони́на Г.Б. Гиперактивные дети. Психолого-педагогическая коррекция / Г.Б. Мони́на, Е.К. Лютова-Робертс, Л.С. Чутко. – СПб.: Речь, 2007. – 220 с.
5. Пісочна терапія в роботі з дошкільниками / Упоряд. Л. А. Шик, Н. І. Дикань, О. М. Гладченко, Ю. М. Черкасова. – Х. : Вид. група «Основа», 2012. – 127 с.
6. Сакович Н. А. Технология игры в песок. Игры на мосту / Н. А. Сакович. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
7. Синдром гиперактивности у детей и вредные пищевые добавки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://falsifikat.net/iskusstvennyepishhevye-dobavki/sindrom-giperaktivnosti-u-detej-i-vrednye-pishhevye> (дата звернення: 23.03.2018).
8. Тягур Л. М. Сендплей – метод позитивного впливу на психічний розвитк дитини дошкільного віку / Л. М. Тягур. – Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 13. – 2015. – С. 315–324.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Стаття присвячена розгляду питань застосування інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) у вищій школі під час занять з іноземної мови. Формування ІКТ-компетентності постає нагальною і необхідною умовою сучасної освіти і полягає у здатності особистості застосовувати інформаційні й комунікаційні технології для здійснення пошукової і навчальної інформаційної діяльності. Для вирішення поставлених питань необхідні колективні зусилля педагогів-методистів та розробників сучасних програмних продуктів для освітніх потреб.

Ключові слова: інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), програмний продукт, іношомовний дидактичний матеріал.

The paper is devoted to the examination of some issues of information and communication technologies (ICT) compliance in high school during studies the foreign languages. Formation of ICT competence is an urgent and necessary condition for modern education and consists in the ability of the individual to apply information and communication technologies for the implementation of search and educational information activities. In order to support these objectives, one need to apply the collective efforts of educators-methodologists and developers of modern software products for educational needs.

Key words: information and communication technologies (ICT), software product, foreign language teaching material.

Застосування ІКТ у навчальному процесі вищої школи сприяло інтенсивному розвитку навчального програмного забезпечення. Сучасний асортимент його дозволяє задовольнити різні інформаційні та навчальні потреби у тому числі і професійні. Однак перехід навчання на новий якісний рівень не означає зниження ролі викладача, ця роль просто набуває нових якостей.

Українська освіта сьогодні відчуває нагальну потребу розробки та запровадження ІКТ відповідно до кращих світових зразків, що є запорукою вагомому внеску у розвиток стабільності та прогресу вітчизняного суспільства, відповідності сучасним потребам ринку праці та мобільності [1].

Використанню ІКТ в освітньому процесі у сучасних ВНЗ присвячено дослідження багатьох українських авторів (Дибкова Л.М., Драч І.І., Захарова І. Г., Маценко В. Г., Смирнова-Трибульська Е.Н. та інші), які розглядають різні аспекти їх застосування у навчальній діяльності, принципи укладення навчальних програмних засобів ІКТ, роль інформаційно-комунікативних технологій розвитку системи освіти, педагогічні можливості окремих програмних продуктів та інші питання пов'язані з оптимізацією процесу навчання та викладання.

Важливість виявлення умов позитивного ставлення до навчальної діяльності більшість дослідників цієї проблеми вбачають розвитку мотивації, яка забезпечує саморозвиток, самоформування особистості та її професійних знань. У комплексі методів з проблем мотивації значне місце належить ІКТ-компетентності.

Узагальненим баченням ІКТ-компетентності полягає у здатності особистості застосувати інформаційні й комунікаційні технології для здійснення інформаційної діяльності, а саме: пошуку необхідної інформації, її оцінювання та вміння структурувати, аналізувати та користуватися нею і, так само, створювати та розповсюджувати її у різних сферах своєї

діяльності залежно від ситуації. Набуття необхідних ІКТ-компетентностей є складовою стратегії Європейського Союзу щодо навчання продовж життя. Така позиція відповідає місцю та ролі ІКТ в щоденному житті сучасної людини [2].

У цьому переліку важливих питань на разі не вистачає визначення та розробки сукупності педагогічних умов у відборі як спеціально-орієнтованого навчального матеріалу, так і принципів створення супутніх програмних засобів ІКТ з метою максимально оптимального засвоєння загальноосвітнього та професійно-орієнтованого лексико-граматичного, а також культурологічного матеріалу для задоволення існуючих комунікативних проблем.

Першою нагальною проблемою виступає володіння ІКТ самим викладачем, уміння, яке має сприяти наступному етапу – оптимальному підбору навчальної інформації за допомогою ІКТ, і третій етап – організація колективної діяльності педагога і студентів. У процесі такої діяльності засвоєння навчального матеріалу відбувається без тиску на учня, який виступає не просто суб'єктом педагогічного процесу, а й самостійним дослідником, що творчо, у міру своїх здібностей (залежно від рівня інформаційної компетенції) може виявляти та вирішувати досить широке для себе коло питань [3].

У навчальному процесі при цьому використовуються спеціально підібрані вправи і текстовий матеріал, які дозволяють закріпити уміння та навички володіння іншомовним матеріалом на якісно новому рівні. При такій організації навчання студенти, які мають середній ступінь володіння іноземною мовою, вже й самі беруть участь у пошуку та підготовці мовного матеріалу за запропонованою тематикою.

Треба зауважити, що студент при цьому спеціально не навчається ІКТ, він засвоює їх паралельно із програмним матеріалом з іноземної мови. Формат спеціально підбраного навчально-матеріального комплексу для студентів із різним рівнем підготовленості дозволяє самостійно у зручний час та поза межами аудиторії звертатися до навчального матеріалу, з метою надолужити незасвоєний під час занять матеріал через хвороби чи з інших поважних причин. Такі тематичні комплекси можуть містити як основний навчальний матеріал, тестові завдання і т. ін., так і спеціальні інструкції з виконання завдання та консультації.

Важливою обставиною, яка сприяє успішному застосуванню ІКТ на заняттях з іноземної мови є особистість викладача, його компетенція в галузі як самого предмету, так і рівня володіння інформаційно-комунікаційними технологіями, яке дозволить розбиратися у програмних засобах ІКТ з метою відбору найбільш відповідального освітній меті програмного забезпечення [4, 5].

Вивчення тематичного матеріалу дозволяє сформулювати наступні **висновки**, які містять також і перелік завдань, що потребують на разі свого визначення. Існує протиріччя між вимогами до мотиваційної складової навчальної діяльності і низьким рівнем його реалізації у більшості сучасних програмних засобів ІКТ для іноземних мов. Недостатньо також розроблення проблеми теоретичного та практичного застосування ІКТ як складової освітнього процесу. Постають розбіжності між збільшенням числа комп'ютерних навчальних програм і відсутністю розробленої сукупності педагогічних умов і методик їх ефективного використання для формування мотивації навчальної діяльності студентів. Вирішення цих питань можливо лише тоді, коли розробники таких програм уніфікують принципи побудови свого програмного продукту для потреб викладання, зокрема, іноземних мов. Для вирішення поставлених питань необхідні колективні зусилля педагогів-методистів та розробників сучасних програмних продуктів для освітніх потреб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дибкова Л.М. Інформаційні технології і засоби навчання : навч. посібник / Л.М. Дибкова. – 3-тє вид., доп. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с.

2. Драч І.І. Компетентнісний підхід як засіб модернізації змісту вищої освіти / І.І. Драч // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2008. – Вип. 57. – С. 44-48.

3. Захарова І.Г. Інформаційні технології в освіті: навч. посібник для студ. ВНЗ / І.Г. Захарова. – М.: Видав. центр. «Академія», 2003. – 192 с.

4. Маценко В.Г. Комп'ютерна графіка: навч. посібник / В.Г. Маценко. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – 343 с.

5. Смирнова-Трибульська Е.Н. Основы формирования информатических компетентностей учителей в области дистанционного обучения: монографія / Е.Н. Смирнова-Трибульська. – Херсон: Айлант, 2007. – 704 с.

УДК 373.5.016:53

*Алеся Последович
(Гомель, Беларусь)*

ОРГАНИЗАЦИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ

В данной статье рассматриваются особенности структуры факультативного занятия по физике, направленного на развитие творческого мышления и творческих способностей учащихся. Для каждого структурного элемента урока приведены примеры задач и упражнений, направленных на повышение мотивации учащихся и развитие их творческих способностей.

Ключевые слова: творческое мышление, абстрагирование, линза, aberrация.

In this article, the peculiarities of the structure of the facultative class on physics, aimed at developing creative thinking and the creative abilities of students, are considered. For each structural element of the lesson, examples are given of tasks and exercises aimed at increasing the motivation of students and developing their creative abilities.

Key words: creative thinking, abstraction, lens, aberration.

В современном обществе проявление творческих способностей высоко ценится в любой профессии. Исходя из того, что в каждом учащемся заложен огромный творческий потенциал, одной из главных задач, стоящих перед учителем, является создание условий для активной образовательной деятельности, способствующей самореализации и проявлению творческих способностей обучающегося. В данной статье представлена методика проведения факультативного занятия для учащихся 11 класса на тему «Построение изображений в линзах. Формула тонкой линзы» с целью развития их творческих способностей. Для достижения этой цели поставлены следующие задачи:

- развивать такие мыслительные процессы как пространственное воображение, моделирование, абстрагирование, систематизация знаний;
- формировать у учащихся физическое мышление, умение получать, анализировать и применять полученные знания на практике;
- находить нестандартные решения возникающих проблем, воспитывать интерес к участию в творческой деятельности.

При проведении занятия используются мультимедиа приложения, раздаточные материалы, доска, мел.

На этапе актуализации знаний в форме собеседования учащимися воспроизводятся и систематизируются основные сведения, полученные на уроке по рассматриваемой теме. Для решения этой задачи предлагаются следующие вопросы и задания:

- В каких приборах используются линзы?
- Какое явление лежит в основе действия линз?

- Какие разновидности линз вы знаете? (Один из учащихся изображает перечисляемые виды линз на доске).
- Каковы основные понятия, используемые при построении изображения в линзах? (Учащийся приводит рисунок и отмечает обозначения на доске).
- Запишите формулу тонкой линзы с учётом знаков фокусного расстояния F , расстояния между предметом и линзой d и расстояния между изображением и линзой f . (Один из учащихся записывает на доске формулу

$$D = \pm \frac{1}{F} = \pm \frac{1}{d} \pm \frac{1}{f}, \quad (1)$$

приводит пример построения изображения, вносит на рисунок обозначения величин F, f, d , учащиеся совместно с учителем устанавливают смысл знаков перечисленных величин: $F > 0$ – для собирающей линзы, $F < 0$ – для рассеивающей линзы, $f > 0$ – для действительного изображения, $f < 0$ – для мнимого изображения) [1].

- Дайте определение и запишите формулу линейного увеличения линзы. (Учащийся записывает на доске формулу

$$\Gamma = \frac{H}{h} = \frac{f}{d}. \quad (2)$$

Используя рисунок, построенный при выполнении предыдущего задания учащийся совместно с классом выводит формулу (2).

- Какие вы знаете разновидности изображений, построенных с использованием линз, и как их классифицировать? С помощью учителя учащийся на доске приводит классификацию в виде таблицы:

действительное ($f > 0$) или мнимое ($f < 0$);
 увеличенное ($|\Gamma| > 1$) или уменьшенное ($|\Gamma| < 1$);
 прямое ($\Gamma > 0$) или перевернутое ($\Gamma < 0$).

- Постройте изображение предмета и охарактеризуйте его. Учащимся предоставляется анимация построения изображения, которая сопровождается акцентированием на логическую цепочку действий. Далее учащиеся получают индивидуальные задания по построению изображения, отличающиеся типом линзы и расположением предмета относительно линзы (расстоянием d).

- Учащимся предоставляется форма таблицы 1, в которую каждый из них вносит характеристики полученного им изображения.

Таблица 1. Результаты построения изображений в линзах

Собирающая линза			
$d > 2F$	$f > 0$	$ \Gamma < 1$	$\Gamma < 0$
$2F > d > F$	$f > 0$	$ \Gamma > 1$	$\Gamma < 0$
$d < F$	$f < 0$	$ \Gamma > 1$	$\Gamma > 0$
Рассеивающая линза			
$d > 2F$	$f < 0$	$ \Gamma < 1$	$\Gamma > 0$
$2F > d > F$	$f < 0$	$ \Gamma < 1$	$\Gamma > 0$
$d < F$	$f < 0$	$ \Gamma < 1$	$\Gamma > 0$

Таким образом, на первом этапе занятия учащиеся не только воспроизводят предварительно полученную информацию, но и приобретают более глубокие знания по изучаемому материалу, устанавливают чёткие ассоциации между различными формами

информации (текстовой, аудиальной, визуальной, изобразительной), систематизируют приобретённые знания, придавая им легко запоминающуюся форму.

Далее учащиеся анализируют процессы построения изображения в конкретных оптических приборах. (Демонстрируется слайд).

Затем рассматриваются явления, которые характерны для реальных оптических приборов. Любая прямая проходящая через оптический центр линзы, называется побочной осью. Фокальной плоскость – это плоскость, проходящая через фокус линзы перпендикулярно ее главной оптической оси (Демонстрируется слайд).

Зачастую при построении изображений параллельный пучок лучей, наклонён к главной оптической оси под некоторым углом. В этом случае:

- а) строится побочная оптическая ось, параллельная падающему лучу;
- б) находится точка пересечения побочной оптической оси и задней фокальной плоскости;
- в) строится преломленный луч таким образом, что сам луч или его продолжение проходит через найденную точку пересечения.

Оптическая сила D двояковыпуклой линзы зависит как от радиуса кривизны R её поверхностей, так и от показателя преломления n материала:

$$\frac{1}{D} = F = (n - 1) \frac{2}{R}.$$

Для линзы с разными радиусами кривизны R_1 и R_2 оптическая сила определяется следующим образом:

$$\frac{1}{D} = F = (n - 1) \left(\frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2} \right).$$

Ранее были рассмотрены упрощенные представления о рассматриваемых явлениях: тонкие линзы, параксиальные пучки, монохроматическое излучение. В реальных оптических системах не удастся создать такие условия. Ошибка или погрешность изображения в оптической системе, вызываемая отклонением луча от того направления, по которому он должен был идти в идеальной оптической системе, называется *абберацией* [2, с. 257-259]. Различаются монохроматические и хроматические aberrации. Монохроматические aberrации характеризуют отступление реальных систем от идеальных для лучей строго определенной длины волны. Для белого света в результате явления дисперсии изображение представляет собой сумму большого числа монохроматических изображений, не совпадающих между собой; изображение становится окрашенным. Это явление называют хроматической aberrацией. (Демонстрируется слайд).

С практической точки зрения интересен переход к относительно широким телесным углам, т.е. отказ от условия параксиальности лучей. Но в результате такого отказа нарушается гомоцентричность преломленного пучка (гомоцентричным называется пучок световых лучей, в котором или сами лучи, или их продолжения пересекаются в одной точке), и изображение объекта конечных размеров приобретает ряд недостатков. В частности проявляются сферическая aberrация, кома и астигматизм. (Демонстрируется слайд).

Далее с целью закрепления знаний и выработки навыка их использования организуется совместное решение задачи.

Задача 1. Расстояние между светящейся точкой и экраном 3,75 м. Чёткое изображение точки на экране получается при двух положениях собирающей линзы, расстояние между которыми 0,75 м. Найдите фокусное расстояние (в см) линзы.

Дано:
 $L=3,75$ м,
 $l=0,75$ м.

Найти:
 F , см.

Решение: Изобразим рисунок, соответствующий двум положениям собирающей линзы и, используя сделанные обозначения величин, запишем краткое условие

Фокусное расстояние линзы найдём, используя формулу (1). Учитывая, что по условию задачи $F > 0$, $f > 0$, $d > 0$, эту формулу можно записать:

для случая, показанного на рисунке 1 а, в виде $\frac{1}{F} = \frac{1}{d_1} + \frac{1}{f_1}$, (3)

Чтобы воспользоваться для определения фокусного расстояния F формулой (3), необходимо найти выражения для d_1 и f_1 .

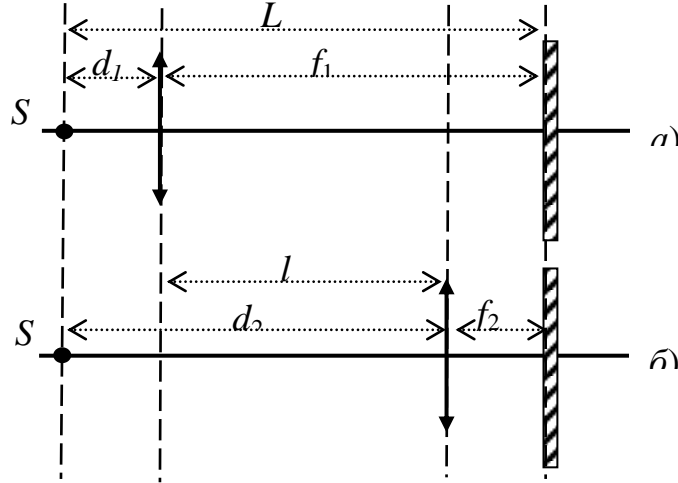

Рис. 1. К решению задачи

Из рисунка 1 а видно, что

$$l = f_1 - d_1, \quad L = f_1 + d_1 \quad (4)$$

Из системы уравнений (4) находим выражения для d_1 и f_1 :

$$d_1 = \frac{L-l}{2}, \quad f_1 = \frac{L+l}{2} \quad (5)$$

Подставим выражения (5) в формулу (3) и, произведя преобразования, получим $F = \frac{L^2 - l^2}{4L}$. Вычислим значения фокусного расстояния, используя данные в условии значения величин L и l :

$$F = \frac{3,75^2 - 0,75^2}{4 \cdot 3,75} = 0,9(м) = 90(см).$$

Ответ: $F = 90$ см.

Логический путь решения задачи представим в виде схемы (рис. 2).

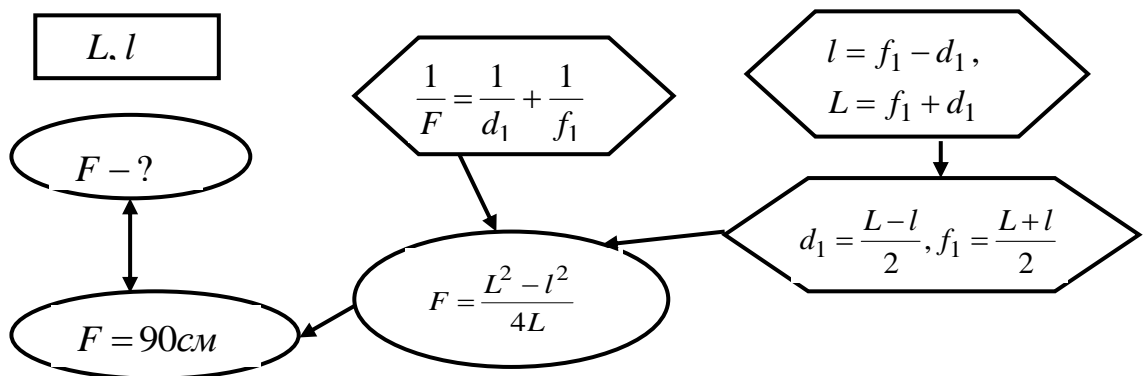

Рис. 2. Логическая схема решения задачи

Далее учащимся предлагаются задачи для самостоятельного решения. Преподаватель при необходимости оказывает помощь, даёт индивидуальные консультации.

Задача 2. Пучок параллельных лучей падает перпендикулярно на тонкую собирающую линзу оптической силой 5 дптр. Диаметр линзы 6 см. Диаметр светового пятна 12 см. На каком расстоянии от линзы помещён экран?

Ответ: 60 см.

Задача 3. Параллельный пучок света падает перпендикулярно на собирающую линзу, оптическая сила которой $D_1 = 2,5$ дптр. На расстоянии 20 см от нее находится рассеивающая линза с оптической силой $D_2 = -5$ дтр. Диаметр линз равен 5 см. На расстоянии 30 см от рассеивающей линзы расположен экран Э. Каков диаметр светлого пятна, создаваемого линзами, на экране?

Ответ: 2,5 см.

В заключение занятия учащимся предлагается подготовить информацию об английском ученом Исааке Барроу (Isaac Barrow; 1630 – 1677 гг.), который заложил основы и внес крупный вклад в развитие геометрической оптики

В соответствии с предлагаемой методикой учащиеся в течении урока осуществляли такие мыслительные процессы как анализ и синтез, абстрагирования, моделирование, систематизация материала, а также применяли полученные знания на практике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Зеленин, С.В. Линза. Формула тонкой линзы / С.В. Зеленин. – [Электронный ресурс]: <https://interneturok.ru/physics/11-klass/boptikab/linza-formula-tonkoy-linzy-zelenin-s-v>
2. Саржевский, А.М. Оптика 1 том/ А. М. Саржевский. – М: «Университетское», 1984. – 287 с.

Научный руководитель: кандидат физико-математических наук, доцент Шолох В.Г.

УДК 373.2

*Айгерім Сейітқалиева
(Атырау, Қазақстан)*

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақала бүгінгі күні өзекті мәселе мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтенулері мәселесін қозғаған. Автор мектепалды даярлық топ балаларының әлеуметтенулерінің педагогикалық-психологиялық проблемаларын қарастырып, талдау жасаған.

Кілттік сөздер: *әлеуметтендіру, әлеуметтік орта, әлеуметтену үрдісі, әлеуметтік тәжірибе, қарым-қатынас, тұлғаны қалыптастыру*

The article touches on the actual problem of today - the socialization of preschool age children. The author reviews and analyzes the psychological and pedagogical problems of socialization of children in the preschool age.

Key words: *socialization, social environment, social process, social experience, communication, formation of the personality.*

Қазақстанның жаңа білім беру жүйесінде жеке тұлғаны дамытуға, оның қабілетін басқаруға және үнемі жаңарып отыратын ақпаратты өзбетімен меңгеруге деген қажеттілік оқытудың дәстүрлі тұрғысын қайта қарастыруды талап етуде. Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің басты міндеті – ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған

білімді нақты жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады [1].

Қазіргі білім беру негізінен білімді үнемі толықтырып жаңартуға, білік пен икемділікті жетілдіруге және олардың негізінде оқушыларда өмірлік дағдыларды қалыптастыру арқылы *әлеуметтендіруге* бағытталуда. Демек, қазіргі білім беру үдерісін іс-әрекеттік және құзыреттілік тұрғысында ұйымдастыру арқылы оқушының маңызды тұлғалық сапасын анықтауға және қалыптастыруға қажетті *әлеуметтік орта* жасалуда. Мұндай жағдайда әрбір оқушы өзінің жеке ерекшелігін, өзінің даму деңгейін көрсете отырып, берілетін оқу міндеттері көлеміндегі білімді өз бетімен алатын, өз іс-әрекетін бағалайтын жеке тұлға ретінде қалыптасады [2].

Адам - әлеуметтік тіршілік иесі болып табылады. Ол дүниеге келген күннен бастап өзі сияқты адамдардың ортасында өмір сүре отырып, олармен әлеуметтік өзара әсерлесуге қатынасады. *Әлеуметтену дегеніміз* – индивидтің әлеуметтік тәжірибені игеруінің үрдісі мен нәтижесі бола отырып, кейіннен белсенді жаңғыртылуы болып табылады. Әлеуметтену үрдісі адамдардың қарым-қатынасы мен әрекеті барысында үздіксіз жүзеге асырылып отырады [3].

Әлеуметтену үрдісі арнайы әлеуметтік институттарда (жанұяда, мектепте, оқу орындарында, балалар және жастар ұйымдары мен бірлестіктерінде) жүзеге асырылады. Әлеуметтену бірізгіде әрі реттеуші, мақсатқа бағытталған және сонымен қатар ретсіз, стихиялық сипатта болуы да мүмкін. Тәрбие - тұлғаны әлеуметтендірудің бір түрі, сонымен қатар ол әлеуметтенудің бағытталған және мақсатты үрдісі. Ресми ұйымдарда әлеуметтену мақсатты сипатқа ие бола отырып жүзеге асырылады [4, 5].

Тұлғаны қалыптастыру, оның даралығын дамыту, баланың бар мүмкіншілігін ашып, оны жүзеге асыру білім беру жүйесінің басты бағыттары. Оқушының даралығына бағдарланған білікті көзқарас тұрғысынан мектепте оқу оқушының өмірлік жолын, мүдделері мен перспективаларын таңдауына нақты дәлелдемелер беруі керек. Орта білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Әлеуметтеу үрдісі адам онтогенезінің барлық кезеңінде жүзеге асырылып отырады. Осылайша әлеуметтену үрдісі ешқашан аяқталмайды, ешқашан толық болмайды. Тұлға - тек әлеуметтік индивид қана емес, сонымен қатар әлеуметтік дамудың, өзін-өзі дамытудың белсенді субъектісі. Тұлғаның әлеуметтік бейімделу үрдісін белсенді- икемделген түрде ғана емес, сонымен қатар белсенді- дамытушы деп те қарастыру қажет.

Әлеуметтік-педагогикалық бағыт ежелгі дәуірден бастау алады. Оның көрнекті өкілдері, ежелгі грек ғұламалары (Сократ, Платон, Аристотель), баланың белсенді және өз бетімен білім алуының маңыздылығын, өз бетімен білім алудағы жетістіктері өзін-өзі тәрбиелеуде де маңызды екендігін, жан-жақты жетілудің әрі объекті, әрі субъекті екендігі жан-жақты негізделген. Олардың пікірінше, белсенді ойлау адамның заттық, тәжірибелік іс-әрекетінің алғышарты болып табылады және ойлай отырып, балада қанағаттану, қуаныш сезімі оянып, білімді игеруде белсенділігі артады деген пікірде болды. Ал қазақ философы Шәкәрім Құдайбердіұлы тек логикалық ойлау жүйесі арқылы дүниені тану мүмкін емес екендігін көрегендікпен айтты. Тән мен жанның үйлесімділігін, жанның саналық толысуын түсініп, өмірді танып білу арқылы ақиқатқа жетуге болатындығына тоқталды [6].

Баланы *әлеуметтендіру*, дамыту және оған білім беру дегеніміз балалардың іс-әрекеттің алуан түрін меңгеру процесі. Іс-әрекет – кең ұғым, бұған білім, іскерлік, дағдыдан басқа мотивациялық, бағалау және басқа да аспектілер енеді.

Баланың бастапқы іс-әрекетінің пәні ретінде танымдық шынайы ақиқат табылады. Кейін бала осы шынайы ақиқатқа қатысты мәдени-тарихи жетістіктермен байытылады. Ал оның жеке жетістігі (өнімі) жалпы білімдер жүйесіне енгізілуі мүмкін. Іс-әрекетті ұйымдастыру

үрдісінде белсенділіктің орны маңызды болып саналады. Белсенділікті әлеуметтік, педагогикалық-психологиялық құбылыс ретінде анықтау кезеңіндегі балалардың тұлғалық сапасының ерекшелігіне талдау жасауға, *әлеуметтендіру* мекемелерінің педагогикалық үрдісінде оны қалыптастыру жағдайлары мен құралдарын қарастыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, *әлеуметтену* - жалпы белсенділік құбылысының маңызды саласы, оның негізі адамның ең маңызды қасиеті болып табылады. Мұнда қоршаған әлемді тек шындықтағы биологиялық және *әлеуметтік* мақсатта тану ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортасына деген ең мәнді қарым- қатынасымен, яғни оның алуан түрлілігіне еруге ұмтылуымен, санада мәнді жақтарын бейнелеуімен, себеп салдарлы байланыстар, заңдылықтар және қайшылықтарымен түсіндіріледі.

Отбасы – бұл әлеуметтік институт және шағын әлеуметтік топтардың сипаттарына ие күрделі *әлеуметтік жүйе*. Қоғамның әлеуметтік институты ретінде отбасы әлеуметтік нормалардың, мінез-құлық үлгілерін, отбасы мүшелері арасында өзара қарым-қатынас кестесін көрсетеді. Осыған байланысты ол адамға туғаннан бастап үлкен ықпалын тигізеді, оның ролі әсіресе адамның психологиялық, эмоционалдық-еріктік, рухани-адамгершілік негіздері қалыптасып жатқан өмірінің алғашқы кезеңдерінде өте басым. Сонымен қатар, отбасы қоғамның даму деңгейіне тәуелді, оның проблемаларын бейнелейді.

Қазіргі қоғамның білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттерінің бірі – жас ұрпақты *әлеуметтік мәнді құндылықтарға* бағыттау. Себебі тұлғаның белгілі бір құндылықтарға бағытталуы оның бүкіл өмірлік тәжірибесіне әсер етеді және тұлға көптеген өмірлік мәселелерді сол құндылықтар тұрғысынан шешіп отырады. Құндылықтардың жеке адамның санасына ену тетігі жеке тұлғаның рухани қажеттілігін түсінуге көмектеседі. Олар тұлғаның өзін-өзі айқындауында, белгілі бір *әлеуметтік құндылықтарды* мақсат етіп қойып, сол мақсатқа жетуге тырысуы кезінде көрінеді және өзін-өзі реттеп отыруында, өзін-өзі жүзеге асыруында шешуші рөл атқарады.

Қорыта келе, әлеуметтік-педагогикалық бағыт бойынша жазылған еңбектерді талдау негізінде келесі тұжырым жасауға болады:

а) танымдық іс-әрекет, белсенділікті дамытудағы басты идея: ойлау қабілеті дербес әрекет нәтижесінде, ал дербес әрекет білім алушының белсенділігі нәтижесінде ғана дамиды. Оның жүзеге асырылуы өзіндік таным нәтижесіне байланысты;

ә) таным әрекетінің мәнін ашуда оның эвристикалық әңгімелесу арқылы ақиқатты тану, еске түсіру (Сократ), ақиқатқа апаратын жол (Платон); тән мен жанның үйлесімділігі (Шәкәрім) түсініктерін анықтадық;

б) әлеуметтік-педагогикалық бағыт белсенділікті түсіндіруде баланың өзіндік даму теориясына сүйенеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 16 қазан, 2010 жыл.

2. Қазақстан Республикасының орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ереже / Ресми басылым. – Астана, 2012.

3. Абраменкова В.В. Психология детства в контексте развития отношений ребенка с миром // Вопросы психологии, 2000. – №1.

4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 440 с.

5. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы, 2000.

6. Каплиева А.К. Мектеп оқушыларына рухани – ізгілік тәрбие беру. – Ақтөбе, 2000. – 56 б.

ПРО ЗАДАЧІ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ

Розглянуто задачі, цілі та особливості викладання математики в вищій школі.

Ключові слова: математика, навчання, мета, студент, викладач.

Here were researched the problems, purposes and features of teaching of mathematics in high school.

Key words: mathematics, teaching, goal, student, teacher.

Для представників різних професій потрібний різний рівень математичних знань. Математика, як наука, досліджує навколишній світ і отримує на цій основі нову інформацію. Це перетворює математичний апарат в універсальний інструмент розв'язування багатьох задач, з якими зустрічаються спеціалісти, що працюють в зовсім різних галузях знань: техніці, економіці, біології, лінгвістиці, соціології та ін., – досить далеких від математики на перший погляд. У наш час найбільших успіхів досягають ті напрями, які широко використовують математичний апарат у своїх дослідженнях. Математику часто звинувачують в абстрактності, відірваності від життя. Але абстрактність математики дає можливість її застосування в самих різноманітних областях діяльності людства.

Вивчення математики в вищій школі переслідує дві мети. По-перше, математика служить теоретичною базою для подальшого вивчення інших загальноосвітніх та спеціальних дисциплін. Цінність вивчення математики полягає, по-друге, не лише в набутих знаннях про теореми та формули, багато з яких, можливо, і не мають практичного значення для даного спеціаліста, а в тому, що при вивченні математики виробляються навички аналізувати будь-яке питання, навички логічного мислення, критичного пошуку причин, наслідків явищ.

Розглянемо деякі загальні аспекти навчання математиці студентів, які після закінчення вищої школи під час роботи за своєю спеціальністю будуть використовувати математичні методи для рішення конкретних задач, для теоретичних і експериментальних досліджень.

Випускники повинні вміти: ставити математичні задачі, будувати математичні моделі, вибирати відповідний математичний метод і алгоритм для розв'язку задачі, застосовувати чисельні методи з використанням комп'ютера, на основі проведеного математичного аналізу давати практичні рекомендації.

Досягнути цих цілей не під силу тільки математичним кафедрам. На початковому етапі математична підготовка студента повинна складатись з вивчення загального курсу вищої математики, програмування і обчислювальної математики. Далі повинно здійснюватись вивчення сучасних прикладних математичних методів в курсах спеціальних дисциплін, які читаються інженерними, економічними, технологічними кафедрами. На завершальному етапі математичні методи повинні знаходити своє безпосереднє застосування в курсових та дипломних роботах студентів. Від майбутньої спеціальності студента залежить зміст і об'єм курсу математики, відбір математичних понять і фактів, відбір методів, загальність і деталізація викладу, підбір прикладів, які ілюструють застосування математичних понять і методів до розв'язку прикладних задач.

Сучасні темпи розвитку науки і техніки такі, що в зв'язку з швидкою зміною конкретних умов роботи, стає не вигідною підготовка вузьких спеціалістів. Необхідні спеціалісти, які можуть швидко орієнтуватись при зміні ситуації, здатні вірно оцінювати зміни, що приводять до якісно нових явищ. При нових умовах роботи для того, щоб підтримувати свою кваліфікацію на сучасному рівні, кожний спеціаліст у випадку необхідності повинен вміти поповнити свою освіту. Це не складно, якщо студент, навчаючись, отримав необхідну математичну культуру, міцний фундамент знань, розвив в собі вміння і здібність до самостійного навчання.

Важливою рисою спеціаліста є вміння творчо підходити до розв'язування нових задач і питань. Це стосується, перш за все, майбутньої спеціальності студента. Але серйозну увагу потрібно звернути і на покращення загальної освіти в області фундаментальних наук.

Впровадження обчислювальної техніки у всі сфери діяльності підвищило вимоги до прикладної направленості курсу математики в вищих технічних, економічних, сільськогосподарських та інших спеціальних навчальних закладах. Виникла необхідність вивчення елементів таких математичних дисциплін, як математична логіка, теорія графів, теорія алгоритмів, теорія інформації і зробило можливим значно більш широке і ефективне використання ймовірісно-статистичних методів, методів теорії ігор, методів оптимізації, методів моделювання і т.п. А це, в свою чергу, можливо лише на міцній базі загальної математичної освіти. Тобто, необхідно посилити прикладну направленість курсу математики і підвищити рівень фундаментальної математичної підготовки.

Серед інтелектуальних властивостей, які розвиваються математикою, найбільш часто згадуються ті, які відносяться до логічного мислення: дедукція, абстракція, узагальнення, спеціалізація, аналіз, критика. Вправи з математики сприяють придбанню раціональних властивостей думки: порядок, точність, ясність, стислість, уява та інтуїція.

Математичні заняття впливають і на формування особистості студента. Професіональне навчання тісно переплітається з загальнолюдським вихованням. Вивчення математики дає можливість виховати в студента чесне і добросовісне відношення до справи. Математика привчає студента працювати систематично, послідовно і наполегливо. Розвивається вміння аналізувати власні помилки, розвивається критичне відношення до своїх здатностей і дій, вміння займатися самоаналізом. Виховується почуття об'єктивності, інтелектуальної чесності, тяга до дослідження, що сприяє утворенню наукового розуму. Вивчення математики потребує постійної напруги, уваги, властивості зосередитися, виховує наполегливість і працездатність. Отже, математика виконує важливу роль як в розвитку інтелекту, так і в формуванні характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кудрявцев Л.Д. Современная математика и ее преподавание / Л.Д.Кудрявцев. – М.: Наука, 1985. – 170 с.
2. Хинчин А.Я. Педагогические статьи: Вопросы преподавания математики / А.Я.Хинчин. – М.: КомКнига, 2006. – 208 с.

*Наталія Скрипка, Аліна Андрєєва
(Біла Церква, Україна)*

ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ – ВАЖЛИВА УМОВА ВИХОВАННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкриваються особливості та методика розвитку музичних здібностей учнів початкової школи. Музично-педагогічна концепція Б. Л. Яворського, його внесок у теорію і практику музичної освіти в Україні.

Ключові слова: *музичні здібності, сприймання, формування, розвиток, музична культура, концепція, музична освіта.*

The article deals with peculiarities and methods of development of musical abilities of primary school. Musical-pedagogical concept of B. L. Yavorsky, his contribution to the theory and practice of musical education in Ukraine.

Key words: *musical abilities, perception, formation, development, musical culture, concept, musical education.*

Одним з дійових засобів естетичного виховання людини є музика.

Музика – це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів, недоступні слову. Музика починається там, де закінчується слово. І якщо словом обмежується проникнення вихователя в потаємні куточки юного серця, якщо після слова не починається тонше й глибше проникнення – музика, виховання не може бути повноцінним.

Навчаючи дитину, ми не знаємо, ким вона стане в майбутньому: вченим чи лікарем, трудівником чи вчителем. Але кожен з наших учнів обов'язково відвідуватиме картинні галереї і концерти, театральні вистави, слухатиме музику, якщо змалку навчити їх спілкуватися з мистецтвом, розуміти музику. І в цьому – велика роль надається вчителю. Він покликаний навчити дітей розуміти музику, не тільки слухати її, а й чути, наочно показати своїм вихованцям зв'язок музичного мистецтва з життям, його моральне значення.

Саме тому тема "Розвиток музичних здібностей – важлива умова виховання музичної культури школярів" є надзвичайно актуальна на сучасному етапі. Це і зумовило вибір теми курсової роботи.

Мета роботи – розглянути особливості та методику розвитку музичних здібностей, проаналізувати музично-педагогічну концепцію Б. Л. Яворського та його вагомий внесок у теорію і практику музичної освіти в Україні.

Актуальність роботи полягає в вихованні дітей молодшого шкільного віку у навчальних закладах. Створення умов для розвитку творчої активності, музичних здібностей у різних видах музичної діяльності одним із важливих напрямів виховання.

Розвиток музичних здібностей є неодмінною умовою успішності музичної освіти дітей.

У психологічному розумінні здібності – це індивідуально-психологічні особливості, які є умовою успішного виконання певної продуктивної діяльності. Здібності виявляються у процесі оволодіння цією діяльністю, у тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно опановує способами її організації і виконання.

Здібності людини – це внутрішні умови її розвитку, які як і інші внутрішні умови, формуються під впливом зовнішніх умов у процесі життєдіяльності людини. Здібності входять до системи властивих даній особистості якостей і є виявом її індивідуальності. Тому вони не можуть бути просто привнесені ззовні, оскільки завжди несуть на собі відбиток індивідуальності.

Людина успадковує не готові здібності, а тільки їх задатки, тобто генетично зумовлені потенції розвитку анатомо-фізіологічних та психічних особливостей. За певних соціальних умов і сприятливих чинників задатки перетворюються в здібності шляхом формування відповідної нейродинамічної організації.

Здібності завжди виступають у єдності з набутими знаннями та вміннями, однак вони не зводяться до них: відмінності а здібностями виявляються в неоднаковості зусиль, які потрібно для набуття відповідних знань і вмінь, у різному рівні їх засвоєння та особливостях використання [2, с. 208-209].

До складу кожної здібності, яка робить людину здатною до успішного виконання певної діяльності, входять також відповідні операції або способи дії, за допомогою яких ця діяльність здійснюється. Але ядро здібностей – це не засвоєний спосіб дії, а ті психічні процеси, за допомогою яких ці дії функціонують і регулюються.

Методологічно важливими для розвитку здібностей є такі загальні положення:

- спадковість детермінує можливості психіки, а виховання та навчання – їх реалізацію в тій чи іншій мірі;
- розвиток здібностей здійснюється по спіралі: реалізація можливості, яку надає здібність одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей вищого рівня;
- різні здібності потребують для свого формування різних зовнішніх умов і впливів. Формування однієї здібностей потребує лише тренування, інших – вправ, які включають зворотний зв'язок, третіх – навчання, яке ґрунтується на становленні зв'язків між тим, що засвоюється, уже засвоєним у процесі вправ та тренувань [3, с. 45-46].

Здібності поділяються на види за змістом та характером конкретної діяльності. Розрізняють загальні здібності та спеціальні. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкою є схильність людини до певної діяльності.

Музичні здібності належать для спеціальних, тобто таких, які забезпечують успішність занять саме музичною діяльністю і визначаються природою самої музики [1, с. 200-202].

Вагомий внесок у теорію і практику музичної освіти в Україні вніс Болеслав Леопольдович Яворський (1877-1942), видатний музикознавець, автор теорії музичного мислення, педагог-новатор.

На початку ХХ століття до питань удосконалення масової музичної освіти була прикута увага не тільки вчителів музики, а й діячів культури, композиторів, теоретиків, професійних музикантів. Не лишився осторонь від цих процесів і Болеслав Яворський, якого захопила ідея корінної перебудови загальної музичної освіти. У Києві він організовує семінари по підготовці викладачів для консерваторії, силами педагогів і учнів здійснює інтенсивну концертну і музично-просвітницьку роботу, сама бере участь у концертах в якості піаніста і лектора.

У процесі організаторсько-педагогічної діяльності Б. Яворського закладалися основи нової музичної педагогіки, утверджувався новий лад музичної роботи, позначений ним терміном «музичне виховання». Мету музичного виховання він вбачав у розвитку загально художніх та інтелектуальних даних, закладених в дитині самою природою, створенні основи для розвитку музичного сприймання, художнього творчого мислення. Відтак у музично-педагогічній концепції Б. Яворського чільне місце посіло завдання виховання учнів шляхом розвитку їх музичного мислення, як здатності осмислювати логіку розвитку музичної мови, виявлять її закономірності, внутрішні зв'язки, тобто здатності розуміти мову музики і розмовляти нею; виховання «здатності відчувати та сприймати стихію мистецтва» [4, с. 38-42].

Найбільш істотною в його концепції музичного мислення як комплексу практичних здібностей є активність інтонаційного мислення. Розвиток музичного мислення, на думку Б. Яворського, має бути зближеним із завданням виховання певних якостей слуху: сприйняття динамічного інтонаційного життя твору.

Важливе місце у педагогіці Б. Яворського посіло формування творчих здібностей особистості. На початковому етапі дитяча творчість, на думку педагога, виступає в найрізноманітніших виявах. На цій основі ним була створена цілісна концепція розвитку асоціативного мислення учнів. Основними стимулами творчості дітей має бути навколишній світ: звуки природи, вірші або проза, ритму рухів і танців, музичні враження, тому розвиваючи асоціативне мислення, він закладав основи різних видів художньої діяльності і через них стимулював музичну творчість [5, с. 89-95].

Проблема музичних здібностей є однією з основних у музично-психологічних дослідженнях. У них розглядаються такі важливі питання, як співвідношення біологічного і соціального в музичних здібностях, структура, онто- і філогенез музичності, детермінанти і закономірності її формування, можливості діагностики стану розвитку музичних здібностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Максименко С. Д. Загальна психологія : Навч. посібник / С. Д. Максименко – К.: Центр навч. літератури, 2004. – 272 с.
2. Ростовський О. Я. Теорія і методика музичної освіти : навч.-метод. посібник / О. Я. Ростовський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 640 с.
3. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна та мистецька : навч. посібник / О. П. Рудницька. – Тернопіль : Богдан, 2005. – 281 с.
4. Сердюк О. Методи та прийоми формування музичного сприймання у молодших школярів [Текст] / О. Сердюк // Початкова школа. – 2016. – № 8. – С. 38-42.
5. Шульгіна В. Д. Українська музична педагогіка / В. Д. Шульгіна. – К. : ДАККК, 2005. – 272 с.

ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫҢ РӨЛІ МЕН АЛАТЫН ОРНЫ

Оқу іс-әрекетінің құрылымын және оның қалыптасу процесін талдау өзіндік жұмыс әдісінің өзіне ғана тән рөлін ашық көрсетті. Оқушылардың оқу іс-әрекетінің қалыптасуындағы өзіндік жұмыстың рөлі мен алатын орнын анықтау үшін оқытудың жекелеген элементтерін біртіндеп оқушының өзіне өз бетімен орындауға беруді іске асыратын әдістің дидактикалық мәнісін қарастыру қажет.

Кілт сөздер: өзіндік жұмыс, дидактикалық мән, оқу іс-әрекет, оқушы, мұғалім.

Analysis of the structure and process of formation of the learning process has clearly demonstrated the important role learning method. It is important to take into account the didactic nature of the method, which contributes to the gradual self-realization of certain elements of learning, in order to determine the role and place of individual work in the learning process.

Key words: independent employment, didactic meaning, educational activity, student, teacher.

Дидактикалық-әдістемелік әдебиеттерде «өзіндік жұмыс» ұғымын қалай түсіну жөнінде бір мәнді пікір жоқ. Ол ұғым нақтылы жағдайларға байланысты оқытудың түрі, құралы, әдісі ретінде қарастырады.

Өзіндік жұмыстың оқушылардың оқу "с-әрекетінің бір түрі ретінде анықтай отырып, әр автор оның мәнін әртүрлі түсіндіреді. Сонда оқушылардың әрекеттерін басқарудың тәсілдері сипаттамасының негізі етіп, біреулер - орындалатын тапсырмалардың мазмұнын және олардың бала тұлғасын тәрбиелеудегі маңызын, екіншілері - оқушылардың қандай да бір тапсырмаларды орындау барысындағы өздерінің жұмыс істеуі мен белсенділік деңгейін, үшіншілері - шешілетін оқу міндеттерінің сипаттамасын және т.с.с алады.

Н.Г.Дайри өзіндік жұмыстың келесі белгілерін атап көрсетті: а) оқушы жұмысты ешқандай бөгде көмексіз өзі орындайды; ә) ол шынында өз біліміне, қабілетіне, тәжірибиесіне сүйенеді, оларды мәселені қарастыруда пайдаланып, ынта мен шығармашылық бастама білдіреді; б) жұмыс мазмұны - білімділік және тәрбиелік маңызы, толық құны болып табылады, сондықтан ол ойлау қабілетінің күшеюін, дамуын тудыра, оқушы білімін арттырады, тереңдетеді. [1, с. 10]

Жоғарыда айтылған ережелерді ескере отырып, өзіндік жұмыс әдісінің құрылымын қарастыра кетейік.

Мұғалімнің іс-әрекеті:

➤ бөліснің, тақырыптың, сабақтың оқу материалын, негізгі мәселелерді іріктей отырып және дидактикалық міндеттер жүйесін қарастыра отырып талдайды. Сонды қол жетукен білім, оқу деңгейі, оқушылардың оқуға деген ынтасы, жалпы оқу іс-әрекеттерінің қалыптасқандағы (жуық оқу мақсаттарына жетуде ғана емес, алдағы мақсаттарға жетуді де, солардың ішінде балаларды келешекте өз бетімен білім алуға дайындауды қамтамасыз ету керек) ескеріледі;

➤ дидактикалық міндеттердің күрделілігі біртіндеп артып отыратындай оқу міндеттерінің жүйесіне көшіруді жүзеге асырады, ол міндеттер жүйесі әр міндеттің салыстырмалы жекелігін, сондай-ақ олардың тығыз байланысы мен бір-біріне тәуелділігін де бейнелеуі керек. Бұл тақырыптың, тараудың, бөлімнің және т.с.с. оқу материалдарын талдауды талап етеді.

➤ Оқу міндеттерімен мазмұндық тығыз байланысқан мотивті көкейкесті ету мен қалыптастырудың әдістерін, түрлерін және құралдарын, балаларды оқыту міндеттерін қабылдауды анықтайды;

➤ оқу міндеттеріне сәйкес келетіндей оқу әрекеттерінің тізімін жасайды;

- оларға сәйкес келетін білімдер жүйесін анықтайды, оқушылардың өзіндік жұмыстары үшін тапсырмаларды іріктейді;
  - қолдағы бар құралдар арқылы оқушылардың оқу іс-әрекеттерін бағыттайды, оларды орындауға тікелей қатыспайды,
  - нәтижелерді, оларды алу тәсілдерін, оларға кеткен уақыт ипен күш-жігерді ескере отырып, талдауды және бағалауды ұйымдастырады. Әдісті пайдалану кезеңіне байланысты талдау мен бағалау балалардың жаңа оқу міндеттерін қабылдауына негіз бола алады;
  - нәтижелерді қойылған мақсаттармен салыстырады, бүкіл сынып оқушыларының қадам жасау мөлшерін анықтайды, өзіндік жұмыс қорытындысын жасайды.[2, с. 100]
- Оқушының іс-әрекеті:
- оқу міндеттерін өзінше қабылдайды, оларға енетін тапсырмалардық мақсаты мен қолданылатын әдістің мақсатын сезінеді;
  - тапсырмаларға талдау жасайды;
  - тапсырмалардың орындалуын жоспарлайды;
  - міндетке сәйкес әрекеттердің тәсілдерін, олардың нәтижерелін қандай да бір түрін өрнектей отырып, өз бетімен анықтайды;
  - тапсырманы шешу процесін, тапсырмаға кеткен уақытта бақылауды жүзеге асырады, қажет болған жағдайда түзетулер енгізеді;
  - өзінің оқу іс-әрекетінің нәтижелері, ілгері қадам жасау дәрежесін бағалайды, тапсырманы орындауға кеткен уақытына талдау жасайды, қойылған мақсаттар мен алынған нәтижелерді салыстырады.

Осы аталған әрекеттер жиынтығын нақтыландандыруға, жетілдіруге, толықтыруға болады. Мұғалім мен оқушылардың әрекеттерін жіктеп бөлу белгілі дәрежеде шартты болып табылады, өйткені бұл әдіс практикада оқыту ісіне қатысушылардың өзара байланысты іс-әрекеттер процесі ретінде, нақтылы әрекеттердің, амалдардың жиынтығы ретінде жүзеге асырылады.

Әдістің ұсынылып отырған құрылымында біз оның мазмұнын, яғни оқу міндеттерін бейнелеп көрсетуге тырыстық. Сонымен қатар, математика курсының мазмұны бойынша әр түрлі материалдарды оқу міндеттер жүйесінің көмегімен оқып үйренудің бірыңғай әдістемелік жиынын жүзеге асыру, біздің ойымызша, әдістің өзін құрылымдауға және пайдалануға сәйкес қадам жасауды ұйғарады. Әдістегі мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекеттерін жіктеп көрсеті мен талдау, олардың оқу іс-әрекеттерінің құрамымен ара қатынасын белгілеу өзіндік жұмыстың қарастырылған жалпы оқу әрекеттерін талап ететінін көрсетеді. Әдістегі меңгеру оқу іс-әрекетін қалыптастыруды ұйғарады да оның белгілі бір деңгейде қалыптасуын талап етеді. Өзіндік жұмыс ауқымында оқу іс-әрекеттерінің қандай да бір элементтерін орындау кезінде оқушылардың әрекет дербестігінің біртіндеп өсуі жүзеге асырылады. Оқушылардың өзіндік жұмысындағы жалпы оқу іс-әрекетін қалыптастырудағы мұғалімнің басшылығы - өзара байланысты процестер. Мұғалімнің тікелей қатысуынсыз орындалатын өзіндік жұмыс оқушылардың әдістің өзіндегі әрбір әрекетке дайындықты, оны үйрену талап ететіні түсінікті. Бұл әрекеттің үлгісін көрсетуді, оған жаттығуды жіне т.б. талап етеді.

Тақырыптың негізгі оқу міндеттері жекелеген сабақта дербес міндеттер түрінде кездеседі, оларға сәйкес әдістер таңдап алынады, маңыздылық себептері, балалардың сабақты оқу міндеттерін, әрекет-амалдық тәсілін сезінетіндей тапсырмалар жүйесін ойластырып, өзіндік жұмысты пайдаланудың түрі мен орны анықталады. [3, с. 6]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Колягин Ю.М., Лукангин Г.Л. и др. Методика преподавания математики в средней школе. Частные методики / учеб. пособие для студентов физ.-мат. фак. пел. ин-тов. – М.:«Просвещение», 1977.
2. Маркова А.К. Психология труда учителя: кн. для учителя. – М., 1993.
3. Қасқатаева Б.Р. Математиканы оқыту үдерісінде тәрбиелеу // Математика және физика. – Алматы, 2005. – №4.

ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ІКТ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ДЛЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПОТРЕБ

Стаття присвячена аналізу сучасних методів застосування інформаційно-комунікативних технологій на заняттях з іноземної мови для професійних потреб. Компетентнісний підхід як один із актуальних засобів опрацювання інішомовного матеріалу не втрачає свого значення і при створенні програмного продукту призначеного для професійних потреб. Вимогою часу виступає підготовка викладача «два в одному», який володіє навичками експертизи, використання і створення програмних продуктів у своїй предметній галузі.

Ключові слова: компетентнісний підхід, програмний продукт, професійні потреби.

The article focuses on the analysis of the modern methods of using information and communication technologies (ICT) applying in foreign language lessons for professional needs. Competency approach as one of the most important tools for working out foreign language material does not lose its value also when creating a software product designed for professional needs. Present time requirement is the preparation of a teacher "two in one", which possesses the skills of expertise, use and creation of software products in their subject area.

Key words: competent approach, software product, professional needs.

Компетентнісний підхід як складова модернізації змісту сучасної освіти доповнює низку освітніх інновацій та класичних підходів вже напрацьованих українськими педагогами. Наразі постає завдання освоєння інформаційних технологій на рівні активного користувача та підготовка викладача іноземної мови як експерта і користувача готових програмних продуктів, що є на освітньому ринку, а також як творця власних програмних продуктів, що відповідають конкретним цілям і поставленим навчальним завданням.

Модернізація діяльності компетентнісно орієнтованої освіти в Україні діє в межах Програми розвитку тисячоліття ООН та в рамках проекту «Освітня політика та освіта рівний – рівному». Серед останніх найважливішими вважається володіння ІКТ (інформаційно-комунікативними технологіями) на сучасному рівні та володіння іноземними мовами (переважно англійською – «латиною нашого часу»).

Сучасне українське суспільство характеризується швидкими змінами у різних сферах життя, такі зміни відповідають суспільствам трансформаційного типу. Вони впливають і на освіту, яка вже відчула на собі соціальні інтеграційні процеси: глобалізацію, демократизацію, розпад великих країн та блоків, створення єдиного інформаційного простору [1].

Важливо зазначити, що українськими та зарубіжними дослідниками цієї проблеми (Полонська Т. К., Баханов К., Богданова І.М., Гуревич Р., Коломієць А., Корсунська Н.О., В.Д. Шадриков, R. Barnett, M. Eraut, T. Nyland. R. та ін..) вже напрацьовано певний науково-методичний матеріал у цій сфері, який складає підґрунтя для освоєння новітніх освітніх технологій.

Як показує аналіз досвіду освітніх програм багатьох розвинених країн, таких як: США, Великобританія, Німеччина, Франція та ін., одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами інтеграції до світового освітнього простору є орієнтація навчальних програм саме на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження.

Поняття компетентності в системі освіти має різне тлумачення. Та більшість з них характеризує це поняття наступним чином: компетентність – це здатність застосовувати знання та вміння ефективно й творчо в міжособистісних відносинах – ситуаціях, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті так само, як і в професійних ситуаціях. Компетентність розуміється як поняття, що логічно походить від ставлень до цінностей, та від умінь до знань [2].

Взаємодія викладача і комп'ютера складає основну проблему, що гальмує процес впровадження новітніх технологій у систему сучасної української освіти. У цьому процесі можна виділити два етапи: перший етап – інформаційна компетенція викладача в загальному плані; другий етап – його здатність упроваджувати у свою діяльність ІКТ технології, тобто бути не тільки користувачем готових програмних продуктів, але більшою мірою виступати творцем, розробником власних навчально-методичних програмних засобів.

На першому етапі професійна підготовка викладача іноземної мови проводиться, зазвичай, на курсах підвищення кваліфікації. На цьому, як правило, процес професійної підготовки і закінчується. Другий етап настає як їх внутрішня проблема, розв'язувати яку їм доводиться своїми силами, у кращому разі на рівні самоосвіти. Тим самим визначається важливість запровадження програми комплексної професійної підготовки викладача з курсу «Застосування засобів інформаційно-комунікаційних технологій в навчальній діяльності» [3].

Пропонований курс має складатися з двох етапів: на першому етапі ставиться й розв'язується завдання освоєння інформаційних технологій на рівні активного користувача (робота з різними програмними середовищами – Word, Excel, PowerPoint, FrontPage, Adobe Photoshop, Flash MX, Delphi, а також робота зі звуком, відеорядом і т. ін.): на другому етапі ставиться й розв'язується завдання підготовки викладача іноземної мови як експерта і користувача готових програмних продуктів з даного предмета, що є на освітньому ринку; і – що є найголовнішим і найскладнішим наразі – завдання підготовки викладача іноземної мови як творця власних програмних продуктів, що відповідають конкретним цілям і поставленим на уроці завданням (викладач «два в одному», він володіє навичками експертизи, використання і створення програмних продуктів у своїй предметній галузі) [4, 5].

Починаючи роботу на програмою, ми у своїй педагогічній практиці виходили з низки ключових положень, які дають можливість викладачеві іноземної мови успішно засвоїти й надалі творчо застосовувати отримані знання і навички у своїй професійній діяльності. Під час моделювання навчального процесу, частина якого буде здійснюватися за допомогою ІКТ-технологій, викладач повинен враховувати такі два критерії (освітні категорії) і шляхи інтеграції між ними: 1) загальні навчальні можливості ІКТ-технологій і реалізацію на їх основі дидактичних принципів; 2) співвідношення ключових освітніх компетенцій з можливостями інтеграції ІКТ-технологій у навчальному процесі як засобу подання й опрацювання навчального матеріалу із застосуванням комп'ютера на заняттях з іноземної мови.

Напрацьований нашими викладачами досвід дозволяє сформулювати наступні висновки:

– формування мовної (навчання лексики, граматики і фонетичних навичок) і мовленнєвої компетенції (читання, аудіювання, усна мова) при застосуванні ІКТ набувають нового статусу і значно відрізняються від нудних вправ у традиційній формі. Це досягається за рахунок багатства і різноманітності як змісту, так і форм подання навчального матеріалу – рухомого відеоряду, звуку, анімації, що ілюструє трансформацію граматичних структур, текстів, зображень, схем;

– виходячи з принципу доцільності застосування ІКТ при вивченні мови, логічно буде припустити, що ці технології будуть найефективніше працювати там, де максимально використовуються їхні ключові характеристики – інтерактивність, наочність, різноманітність, розумна повторюваність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека освітньої політики / Під заг. ред. Овчарук О.В. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
2. Нові технології навчання / За ред. В.Д. Шарко. – Херсон: Олді-Плюс, 2001. – 206 с.
3. Полонська Т. К. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні іноземних мов учнів профільної школи / Т. К. Полонська // Педагогіка і психологія, 2014. – №3. – С. 76–80.
4. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб.наук.праць / Ред.кол.: І.А. Зазюн (голова) а ін. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2000. – Ч. I. – 486 с.
5. Definition and Selection of Competences. Theoretical and Conceptual Foundations (DECECO). Strategy Paper on Key Competencies/ Workshop 3 / Background Paper. – 2004. – P.6.

Саїдахон Умарова
(Андижан, Узбекистан)

ХАЁТ ВА ҲАЁЛ СЎҚМОҚЛАРИ ЁХУД ҒАЙБУЛЛА
АС-САЛОМНИНГ КЎНГИЛ БИТИГИ

Мақолада Ғайбулла ас-Саломнинг Ўзбекистонда тилишунослик масалаларига қўшган улкан ҳиссаси, юртимизда тилишунос олимларни қўпайтиришга бўлган истаклари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек тилишуносликда учрайдиган камчиликлар, устознинг уларни олдини олишга қаратилган саъй-ҳаракатлари, энг муҳими бу жараён бугунги куннинг ҳам долзарб ва ечимини кутаётган муаммоларидан бири эканлигидир.

Калим сўзлар: Ғайбулла ас-Салом, тилишунослик, энг катта муаммо, доvon, ёшлар билими ва савияси, илм, таржима мактаби, кунт, ҳаёт ва ҳаёл.

В статье идёт речь о большой вклад в становлении и развитие лингвистической проблемы Ғайбулла ас-Салом в Узбекистане. А также рассматриваются некоторые недостатки в лингвистике и действие учёного в этот проблемы. Самое главное, что этот процесс считается одной из важных проблем в нашей стране.

Ключевые слова: Ғайбулла ас-Салом, лингвистика, самый большой проблема, молодёжных знание, образование, терпение, жизнь и фантазия.

This article takes into a a considerable proportion of G'aybulla as-Salom for linguistics and his desire about mature and best linguists in our country. Also a lot of defects in linguistics, motion of professor G'aybulla as-Salom about this. The most important problem is this process an appropriate and necessary in Uzbekistan.

Key words: G'aybulla as-Salom, linguistics, a large problem, knowledge of youth, patience, life and fantasy.

Хаёт оқар сув мисоли... бутун бир умрга қарасанг бир лахзада ўтиб кетгандек туюлади гўё... Инсон ўзи яшаб ўтган умри давомида кўп нарсаларга улгургиси келади, баъзан манзили олис, саволлари қадимий, баъзан эса ақлни шошириб қўювчи тақдир синовлари қуршовида ожиз қолгандек сезади ўзини. Лекин бу оламда тақдур тухфа этган ноёб қобилият, Худо кўнглига улкан истеъдод солган буюк ақл эгалари борки, улар ёзиб кетган нодир асарлар, гўзал ва олтинга тенг қўлёмалар бугунги кун китобхонини хайратга солади, уларни ўқишга, изланишга, қайта-қайта ўқиб таҳлил қилишга ундайди. Шундай атокли ўзбек арбобларидан бири, таъбир жоиз бўлса, юртимизда кўплаб журналист ва ёзувчиларнинг устози ҳисобланган, Ўзбекистондаги таржима мактабига катта пойдевор қурган олим Ғайбулла ас-

Салом ва унинг ғоят сермахсул ва айтиш мумкинки, илм йўлида ўтказган таҳсинга лойиқ, шу билан бир қаторда машаққатли ва самарали ҳаёт йўли ҳақида...

Бу ҳаёт йўли Ўзбекистон қахрамони Озод Шарафиддинов киёс қилганларидек, довонга ўхшайди... чиндан ҳам шундай... лекин жуда баланд ва сермашаққат довонга...бу довонни босиб ўтиш учун инсонга бир умр керак бўлади...лекин кимлардир баъзан ушбу довонни айланиб ўтишга ҳам ҳаракат қиладилар...инсон қайси томондан ўзига йўл изламасин, олдига қўйган мақсадларига осонроқ эришиш учун яқинроқ йўлни қидирмасин, барибир қийинчиликка дуч келади, кимдир эса уни астойдил мардонаворлик билан, катта сабот билан босиб ўтишга уринади ва толеъ қўлидан тутган инсонлар бунга эришадилар ҳам. Майли бу бошқа масала...асосий мавзуга қайтсак. Сўз бошида буюк иқтидор эгаси Ғайбулла ас-Саломнинг ички кечинмалари, ҳаёллари, ўйлари ҳақида сўз бошлагандик. Бу ҳақда устознинг жуда кўп шогирдлари фикр билдирганлар, ўзларининг ҳаяжонли ва домла билан илм йўлида бирга ўтказган азиз хотираларини ҳам бўлишганлар, лекин устоз айтиб ўтганидек, ҳар бир инсоннинг фикрлаши бир-биридан фарқ қилади. Ўнта одамдан ўн ҳил фикр чиқади... Профессор Ғайбулла ас-Салом ҳаётида доимо ўзидан яхши из қолдиришга, яхши асарлар яратишга ҳаракат қиларди, ўтиб бораётган ҳар бир дақиқадан унумли фойдаланишни истарди, ҳаттоки оғир касал бўлиб ётган вақтларида ҳам чала қолган ишлар ҳақида ўйларди. Бутун вужудини илм йўлида сарфлаб чарчамади. Устознинг таржима мактабига қўйган асоси, тинимсиз изланишлари бугун ўз мевасини бермоқда.

“Мен сув ичган дарёлар“ асари Ғайбулла ас-Саломнинг автобиографик асарларидан бири ҳисобланади. Унда муаллиф ўз ҳаётини ва ижодий йўли ҳақида, шунингдек таржима ҳақидаги энг зарурий хулосалари ҳақида сўз юритади, бугунги кун ёшларига ва умуман инсоятга илм олиш йўлида доимо сергак бўлишни уқтириб боради. Китобда муаллифнинг кўрган-кечирганлари, кўнгил кечинмалари, инсоний фазилатлар, айрим қабих кимсаларнинг ҳасад балоси туфайли инсоният бошига келтирадиган кулфатлари, нима бўлганда ҳам инсоннинг бир-бирига бўлган меҳр-оқибати, самимийлиги, оғир вазиятларда оёғидан чалишга уриниб эмас, балки қўлидан тутиб қолишга ҳаракат қилмоғи инсонларнинг энг нояб ва керакли фазилатларидан бири эканлиги баъзан изтироб билан, баъзан афсус билан таъкидланади... Бу рангин ва турфа ҳил оламнинг қизиқ жиҳатларидан бири шуки, инсон қанчалик “ўсиб“ борса, баъзан атрофида унга қарши бош кўтариб, шу йўлда бирлашишга тайёр турадиган кимсалар ҳам топилади...начора...инсон фаришта эмас...

Ушбу асарнинг “Одамлар ва мушоҳадалар“ номли боби бор. Бу бобда муаллиф томонидан ҳар бир касбга бўлган масъулият, қайси соҳада бўлмасин, инсон ўз ишининг устаси бўлмаса, унга чин меҳр бермаса, ихлос билан ёндашмаса, билимсизлиги билан ён-атрофдагиларни қуриган дарахт каби нуратиб бориши, бора-бора ўзи билан бирга инсониятни ҳам билимсизлик ботқоғига етаклаши ҳақида куюниб гапиради. Муаллиф инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабат одоби, мунозара этикаси, ўзганинг ҳақ эканлигини эътироф эта билиш фазилати мутлақо унутиб қўйилмоқда дея таъкидлайди. Бу борада муаллиф сўзга шундай таъриф беради: “Калом (сўз) билан иш кўрувчи фаолиятнинг масъулияти катта. Тарихан олиб қараганда, “сўз”нинг бир маъноси – “қуйдириш”, “ўрташ”, “олов”, “аланга” демак. Бинобарин, ана шу “ёндириш санъати”га ёшларни даъват этишга, уларнинг қалбини “ёқишга” чорланган мураббий, устодларнинг ўзлари ҳам “ёнишлари”, яшнаб турган қалб кўрига эга бўлишлари керак. Зеро улар, ўзлари ёнамасалар, қандай қилиб зиё таратадилар.” Жуда ҳақ гап. Бугунги кунда айниқса, шиддат билан ривожланиб бораётган, таъбир жоиз бўлса, глобаллашув ҳавоси ҳар бир юртнинг этакларигача кириб боарётган бир вақтда, инсоният билимга, илм олишга ниҳоятда муҳтождир. Юқорида муаллиф томонидан сўзга ғоят улуғвор таъриф берилди. Унинг куйдира олиши, олов эканлиги жиддий таъкидланди. Сўзга ҳурмат билан, катта масъулият билан ёндашиш кераклиги тушунтирилди. Нафақат ёшларга, балки мураббий, устодларга ҳам... Ўринли талаб. Сўз, фикрни ифода этиш, нотиклик санъати, ундан фойдалана билиш ва фикрни тўғри ва чиройли етказа олиш ниҳоятда муҳимдир. Майли ҳозирча буни кўя турайлик. Кўча-кўйда,

таниш-билишлар билан, ота-она, шунингдек яқин инсонлар билан муомала маданияти, сўзлашиш одоби, ҳар кимсанинг қалбида, руҳиятида шаклланади ва ўзгаларга ҳам шундай ифода этилади. Лекин айнан ёзув, матн, имло, иншо, тарих ва назарияда ишлайдиган соҳа вакиллари ўз устида тинимсиз иш олиб боришлари ва пухта бўлишлари кераклиги муаллиф томонидан такрор ва такрор таъкидланади. Чиндан ҳам шундай. Арифметик олим бадий асарни ҳаяжонланиб ўқимаслиги, грамматик қоидаларни жини суймаслиги мумкин, буюк ёзувчи кимёвий элементларни кўздан кечираётганда, энсаси қотиб, пешонаси тиришиши мумкиндир, аммо тилшунос инсоннинг ўз тилини чуқур билмасликка, тил қонун-қоидаларини пухта билмай туриб бу ҳақда билим беришга асло ҳаққи йўқ. Биринчидан, у ўзини доимий алдаб яшайди ёки шундай кўр-кўрона фаолият юритади, иккинчидан, унга қулоқ солиб ўтирган, билимга ташна аудиторияни ҳам руҳан ва маънан “қуритиб”, “совитиб” боради.

Муаллиф фикрлаш, ёшларнинг тил бўйича билими ҳақида сўз юритар экан, айрим талабаларнинг имловий, услубий ҳатолари ниҳоятда кўп эканлиги ҳақида куюнчаклик билан фикр билдиради. Битта иншо ёзганда, бир жумланинг ўзида вақти келса, беш-олтита ҳато қиладиган талабалар борлиги ҳақида рўйи-рост гапиради ва бугунги камчиликлар эртага томир отиб кетмаслиги учун, ҳозирданок ҳаракатни бошлаш кераклиги, бадий асарлар мутоаласини кескин кўпайтириш зарурлигини таъкидлайди. Сўнгги йилларда юртимизда ёшлар орасида хорижий тилларга ва уларни ўрганишга бўлган қизиқиш тобора ўсиб бормоқда. Рус, инглиз, араб, корейс, япон, хитой, испан тилларини мукамал биладиган ва хорижда обрўли фирмаларда фаолият юритадиган ёшларимиз талайгина ва албатта бу мамлакатимизнинг равнақи учун ниҳоятда қувонарли ҳолдир. Лекин шундай оқриқли нуқталаримиз ҳам борки, бунга кўз юмиб бўлмайди. Ёшлар орасида ўзбек тилида жуда ҳато ёзадиган, имловий, услубий ҳатоларга кўп йўл қўядиган айрим талабалар ҳам йўқ эмас. Кун бўйи интернетнинг турли сайтларида вақтини беҳуда ўтказадиган, кераксиз маълумотлар ёхуд ўйинлар билан вақтини исроф қиладиган айрим ёшлар ўз тилимизни чуқурроқ ўрганишлари, бутун дунё ҳавас ва орзиқиш билан қарайдиган алломаларимизнинг ҳаёт ва ижод йўлларини катта қизиқиш билан ўрганса бўлмайми? Бугунги кунда ҳукуватимиз томонидан ёшлар ва уларнинг келажаги ва фаровонлиги учун керагидан ортиқ шароитлар яратилмоқда. Ҳеч бир юртда таълимга, ижтимоий соҳаларга бизнинг юртимизчалик эътибор берилмайди. Айниқса бугунги кунда ўзбекча бадий асарларни хорижий тилларга ўгириш ва уларни жаҳонда тараннум этиш ғояси кўндаланг турибди. Тўғрику-я, лекин таржиманинг ўзи билан иш битиб қолмайди-да. Таржимага қўл урган инсон аввола бадий асарнинг руҳиятини ҳис қила олши, унинг жозибасини кўра олиши керак. Хўш бундай муаммоларга қандай ечим топиш мумкин. Аввало, нафақат талабаларни бадий асарларга йўналтириш, балки бу жараёнда мураббийларнинг ҳам ҳиссасини кўпайтирмоқ лозим. Барча олий таълим муассасаларида бадий асарлар салмоғини ва дарс соатларини кескин кўпайтириш лозим. Маълум бир бадий асар ўқиб тугатилгандан сўнг, талабалар орасида эркин баҳс-мунозара жараёнини кўпроқ ташкил қилиш керак. Бу жуда яхши самара беради. Сабаби ҳар бир инсон ўз шахсий қарашларини ниҳоятда қадрлайди, вақти келса, ўз фикрларини жамият орасида айтгиси, маълум бир ғояларини тушунтиргиси, уни ёқлаб чиққиси, ҳамма унинг фикрларига ҳайрихоҳ бўлишини истайди. Ғолиблик туйғуси эса инсонга ўзгача завқ беради. Энг муҳими, бадий асарларни ўқиш асносида авваламбор инсоннинг тили, сўзлашиш маданияти, фикрлаш доираси кескин ўзгаради. Шу билан баробарда таржима масалалари ҳам ўз-ўзидан юришиб кетади...

Муаллиф тил ҳақида жуда қимматли фикрларни айтади. “Тил бу фикрнинг изҳори демак. Илмий тадқиқот яратиш учун, фикрловчи, мутафаккир бўлиш керак. Олимларимизнинг луғатида эса мингта сўз бор. Бир мингу биринчи сўзга ўрин йўқ. Қатрон. Фикр ҳам шунга яраша-да. Ҳар қанча устаси фаранг бўлманг, ҳалиги мингта сўзни ўн марта “чайнаганингиздан” сўнг, милт этган чўғфикр ҳам абадий ёнамас бўлиб сўнади, кулга айланади.”. Жуда доно фикр, таъбир жоиз бўлса, муаллифнинг тил ҳақидаги бундай теран ва

Ўтли фикрлаши, ҳар бир замоннинг инсонлари учун зарурдир. Мисол учун бир шоирни олайлик. Юздан ортиқ шеър яратган шоир (агар уни чиндан ҳам шоир деб ҳисобласак, яъни маъзи бутун, маъноси теран шеър муаллифи назарда тутилмоқда) орадан маълум бир вақт ўтиб, дейлик ўн йил ўтиб ҳам фақат шу шеърларини овоза қилаверса, халққа фақат эски намуналарни тақдим этаверса, бунинг омма учун қизиғи ҳам йўқолиб бораверади, шунингдек шеърнинг ўзи ҳам нураб қолади. Муаллиф Ғайбулла ас-Салом таъкидлаганидек, ҳар бир ижод аҳли, айтайлик у журналист ё таржимон бўладими, ёзувчи ёки олимми, ким бўлишидан қатъий назар у сўз юкини кўтара олиши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Саломов Ғ. Мен сув ичган дарёлар. – Т.: “Ёш гвардия” нашриёти, 1990.

УДК 800

*Сағинымш Өскенбай, Мерей Балабекова
(Жезқазған, Қазақстан)*

ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУТУ БОЙЫНША ЖАТТЫҒУЛАР

Бұл мақалада лексикалық дағдыларды даму жолдары зерттеледі. Лексикалық дағдылардың қалыптасуына септігін тигізетін тапсырмалар мен ойындар түрлері қарастырылады.

Кілт сөздер: лексика, ойын, оқушы, тапсырма, тіл, көрнекілік, дағды.

This article explores ways to improve students' lexical skills. There is given various exercises and games for formation lexical skills.

Key words: lexis, games, student, exercise, language, visualization, skills.

Қызықты көрнекіліктер тілдің әртүрлі аспектілерінде қолданылады, ең біріншіден, лексикамен жұмыс жасағанда, кез келген ұғымды бейне арқылы жеткізу және қабылдау оңайға түседі, себебі бұндай әдіс көптеген рецепторларды оятады және ассоциативті қатынастар тезірек көмекке келеді; екіншіден, грамматикамен жұмыс жасағанда, себебі грамматика абстрактілік және логикалық ойлануды қажет ететін теориялық материал; үшіншіден, сөйлеу әрекетінде, қызықты көрнекіліктер сөйлеуді қажет етеді, осылайша творчестволық қиялға ерік беріп, оқушылардың ой өрісін дамытады.

Шет тілін оқу барысында лексиканы меңгеру өте маңызды. Сөз – зат пен құбылыстың атын, түр-түсін, сапалық белгісін, амалын, қимыл-әрекетін таңбалаушы негізгі мағыналық-құрылымдық бірлік. Егер заттың атын білмесең, ол туралы бірнәрсе айту мүмкін емес.

Сондықтан, қызықты көрнекіліктерді пайдалана әртүрлі тапсырмалар мен ойындар арқылы балалардың лексикалық дағдыларын дамытуға болады.

1) *Vocabulary review*. Алдымен, карточкалардағы суретте берілген адамның дене мүшелерінің аттарын атап, содан соң осы сөздердің қай сөйлемге мағынасы бойынша сәйкес келетінін анықтау. [1, 31]

2) *Choose the correct answer*. Карточкаларда тест секілді жаттығу берілген. Суретке қарап, дұрыс жауапты табу қажет.

3) *Matching words to pictures*. Балалар берілген сөздерді тиісті суреттермен сәйкестендіруі қажет. [2, 17; 25]

4) *«Tic-Tac-Verb»*. Бәрімізге кішкентайымыздан белгілі «крестики-нолики» ойынының жобасында шешілетін тапсырма. Тігінен және көлденеінен екі сызықтан үш баған сызылады. Әр квадрат тәріздес бос орынға етістіктер жазылады. Сыныпты екі топқа бөліп жарыстырамыз. Әр топқа тиесілі таңба беріледі. Ойынның шарты бойынша бірінші топ

бірінші болып етістікті таңдап, сөйлем құрастырады. Сөйлем қатесіз болса қабылданып, бірінші топ етістік орналасқан ұяшыққа өз таңбаларын салады. Келесі болып екінші топ жауап береді. Қай топ бірінші тік, көлденең немесе диагональ бағанда етістіктер жинаса, сол топ жеңімпаз аталады.

5) *Odd word out*. Карточкаларда белгілі бір тақырыпқа байланысты суреттер беріледі. Суреттер бағандалып бөлінеді. Әр бағанда кемінде 4-5 сурет болуы қажет. Сол суреттердің ішінде біреуі артық, яғни тақырыпқа сәйкес келмейді. Сол суретті оқушылар табуы қажет. Тапсырма барысында балалар сөздерді ағылшынша атауы керек. [3, 21; 47]

6) *«Labyrinth»*. Суреттің басында берілген жануар лабиринттан шығу үшін ойынның шартын орындау керек. Ойынның шарты бойынша белгілі бір дыбыстан басталатын сөздер арқылы лабиринттан шығуға болады.

7) *Make the word*. Оқушылар карточкада берілген сөйлемдер мен суреттердің мағынасына қарап, шатастырылған әріптер арқылы беріліп тұрған сөзді анықтау қажет. [4, 13; 38]

8) *«Missing letters»*. Карточкаларда сөздер берілген, бірақ әрбір сөздің бір әрпі түсіп қалған. Оқушылар сол әріпті анықтап, сөзді толығымен оқып аудару қажет.

9) *Crossword*. Балалар берілген кроссвордты суреттерге қарап шешулері қажет. Оқушылар екеуден жұмыс істейді. Қай топ тапсырманы бірінші аяқтайды, сол топ жеңімпаз атанады. [5, 28; 41]

10) *Wordsearch*. Көп бағаннан тұратын әріптер жиынтығы бар төртбұрышты алаң берілген. Оқушылар ойын шартында көрсетілген сөздерді осы әріптер жиынтығының арасынан табуы керек. Бұл сөздер тігінен, көлденең немесе диагональ бағытында орналасқан. [6, 37]

11) *«Bingo»*. Оқушыларға карточкалар таратылады. Әр карточкада әр түрлі суреттер алты ұяшыққа бөлінген. Ойын шарты бойынша мұғалім сөздерді оқиды. Егер сөз карточкада кездесе, оны сызып тастау керек. Сөздің мағынасын қате түсініп белгіленген сөздер саналмайды. Қай оқушының карточкасы бірінші толады, сол оқушы жеңімпаз аталынады. [7, 61]

12) *«Memory cards»*. Карточкаларда бір сурет екі реттен берілген. Бұл карточкалар араластырылып, үстелдің үстіне теріс бетімен екі бағанға қойылады. Балалар әр карточканың өз сыңарын табуы керек. Оқушылар карточкаларды кезекпен-кезек таңдайды. Егер оқушы бірден карточканың сыңарын таппаса, кезек екінші оқушыға беріледі. Ал сыңарын тапқан жағдайда, екінші рет карточка таңдауға мүмкіндік алады. [8, 46]

Ағылшын сабағындағы ойындар

Қазіргі таңда ойын әрекеті шет тілін үйрету барысында қолданылатын ең тиімді тәсілдердің бірі болып саналады. Ол балалардың сабаққа деген ынтасын оятып, сабақта шет тілінде сөйлеп, белсенді қатысуларына септігін тигізіп, тілді үйренуге деген ықыластарын күшейтеді.

1) *«Go fish!»*. Бұл ойын карта ойынына ұқсас. Әр картаның сыңары бар. Яғни, бір карта екі реттен кездеседі. Мұғалім жүргізуші болады және карталарды араластырып балаларға таратады. Әр ойыншыға 5 картадан таратылады. Қалған карталарды етпетінен үстелдің ортасына қойып қояды. Әр ойыншы ойын басында өз карталарын ешкімге көрсетпей қарайды, егерде олардың ішінде екі бірдей, яғни, сыңар карталар болса, бірден оларды өзінің сол жағына картаның бетін ашып шығарып қояды. Ойынды ең бірінші жүргізушінің сол жағындағы оқушы бастайды. Ойынның шарты бойынша жеңімпаз болып ең көп сыңар карталар жинаған ойыншы атанады. Сондықтан, ойыншы сұрақ қойғанда өзінің қолында бар картаға сыңар іздеуге тырысады. Егер ойыншы сұраған карта келесі ойыншыда болмаса, ол ойыншы «go fish!» деп айтады. Сұрақ қойған оқушы үстелдің ортасындағы карталардың бетіндегісін өзіне алады. Кезек келесі ойыншыға беріледі. Сыңар карталар жиналған сайын өзінің сол жағына шығарып отыру қажет.

2) «Board games». Бұл ойында әртүрлі тапсырмалар бар үлкен алаң болады. Ойын міндетті түрде кубикпен ойнатылады. Ойынды бастағанда, ең алдымен, ойыншы кубикті лақтырады, кубик қай санмен түседі, ойыншы сонша ход жүреді. Мысалы, 5 түссе, ойыншы бес ұяшыққа алға жылжиды. Ойыншы әр ұяшықтың тапсырмасын орындаған жағдайда ғана, сол ұяшықта қала алады. Ал орындамаса, өзінің бұрынғы орнына қайтып қайтады. Мәреге бірінші жеткен ойыншы жеңеді. [9, 34; 42]

3) «Taboo». Бұл ойында сөздер және сөз тіркестері берілген көптеген карточкалар берілген. Әр сөздің немесе сөз тіркесінің астында осы сөздерді сипаттағанда айтуға болмайтын 3-4 сөз болады. Ойын барысында бұл сөздерден басқа сөздер немесе тәсілдерді қолданып, ойыншы өз тобына сөзді түсіндіруі қажет. Сынып оқушылары екі топқа бөлінеді. Әр топтан кезек-кезек бір ойыншыдан шығып отырады. Ойыншы карточканы таңдаған соң, қарсылас топтағы зуммер мен таймерге жауапты ойыншыға карточканы береді. Әр ойыншыға түсіндіруге бір минут уақыт беріледі. Сол уақыттың ішінде топ ойыншылары сөзді дұрыс тапса, топқа ұпай қосылады. Егер ойыншы карточкада берілген тыйым салынған сөздерді қолданып қойса, қарсылас топтағы ойыншы зуммерді басып, топтан ұпай алынады. Ең көп ұпай санын жинаған топ жеңімпаз аталынады. [10, 78]

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Deirdre Howard-Williams & Cynthia Herd. Word games with English. Book 2. 62 б.
2. European Language Institute. Easy games in English. Book 1. 69б.
3. Джерри Стайнберг. 110 игр на уроках английского языка, 2004. 124б.
4. Lorenza Balzaretta & Fosca Montagna. Easy English with games and activities, 2009. 53б.
5. Carla Chaves, Aileen Graham & Wendy Superfine. Fun and games in English. 88б.
6. Интернет ресурсы. www.theschoolrun.com. Grammar games. 112б.
7. Paul Carter. English with games and activities, 2002. 97б.
8. Carson-Dellosa Publishing Company, Inc. Word puzzles and games, 2002. 64б.
9. Ladybird Books LTD. More fun with English. 71б.
10. Matt Purland. Big activity book, 2004. 133б.

УДК 378.016:331.45

Ольга Хочинська
(Дніпро, Україна)

ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ ВИКЛАДАЧА ТА УРОК

Висвітлюється проблема становлення творчої особистості викладача в умовах оновленого суспільства.

Ключові слова: викладач, творча особистість, розвиток.

The problem of formation of the teacher's creative personality in the conditions of the renewed society is viewed.

Key words: teacher, creative personality, development.

Оновлення суспільства, а тим більше його радикальна зміна, – суперечливий, складний і тривалий процес, пов'язаний із пошуком нових шляхів, засобів здійснення перетворень в усіх сферах життєдіяльності людей. Подальше входження України у світовий освітній простір супроводжується суттєвими змінами в педагогічній теорії й освітній практиці. Інновації раптово не виникають, вони є результатом наукових пошуків, передового педагогічного досвіду окремих педагогів і цілих колективів. Усе це зумовлює необхідність творчої участі в цьому процесі всіх членів суспільства, тому що недостатня творча активність, відсутність ефективних стимулів її розвитку та реалізації – основні фактори, які заважають втіленню нових ідей, задумів, нових цільових настанов та орієнтацій. Проголошений принцип

варіативності освіти дає змогу педагогічним колективам вибирати і конструювати навчальний процес на основі нових ідей і технологій.

Вирішення проблеми формування творчої особистості юного громадянина значною мірою залежить від викладача, творча педагогічна діяльність якого стає міцним засобом формування і всебічного розвитку особистості кожної дитини.

Проблема становлення творчої особистості викладача в тій чи іншій мірі висвітлюється в наукових дослідженнях філософів, психологів і педагогів. Велику увагу розробці даної проблеми приділяли В.І. Андреев, Н.А. Бердяєв, В.А. Бухвалов, І.Г. Геращенко, В.І. Загвязинський, В.А. Кан-Калик, І. Кант, А.К. Маркова, Н.Д. Нікандров, Я.А. Пономарьов, М.М. Потішить, С.А. Рубінштейн, Л.І. Рувинський, С.О. Сисогва, П.Л. Ципок та ін.

Дослідженням сутності творчості, умов її розвитку та інших аспектів займалися і займаються різні науки, в тому числі філософія, психологія та педагогіка.

Отже, проаналізувавши цілий ряд філософської та психолого-педагогічної літератури можливо зробити такий висновок: творчість – це діяльність, яка породжує щось нове, раніше не відоме на основі осмислення вже нагромадженого досвіду та формування нових комбінацій знань, умінь, продуктів. Щоб виховати справжню творчу особистість, розвинути потенційні творчі можливості дитини, викладачу необхідно оволодіти методами і засобами, які розвивають креативні риси особистості. Для реалізації такої мети педагог і сам повинен уміти творити, адже творчість розвивається через творчість.

Творчість – необхідна умова становлення самого педагога, його самопізнання, розвитку і розкриття як особистості. Творчість є основою формування педагогічної талановитості викладача.

Серед характерологічних особливостей творчої особистості виділяють:

- відхилення від шаблону;
- оригінальність;
- ініціативність;
- наполегливість;
- високу самоорганізацію;
- працездатність.

Найважливіші риси педагогічної креативності викладача:

- високий рівень соціальної і моральної свідомості;
- пошуково-проблемний стиль мислення;
- розвинені інтелектуально-логічні здібності (вміння аналізувати, обґрунтовувати, пояснювати, виділяти головне тощо);
  - проблемне бачення;
  - творча фантазія, розвинена уява;
  - специфічні особисті якості (сміливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, допитливість, самостійність, наполегливість, ентузіазм);
  - специфічні ведучі мотиви (необхідність реалізувати своє "я", бажання бути визнаним, творчий інтерес, захопленість творчим процесом, прагнення досягти найбільшої результативності в конкретних умовах праці);
    - комунікативні здібності;
    - здатність до самоуправління;
    - високий рівень загальної культури.

Найважливіші якості викладача, що сприяють успішній творчій діяльності:

- здатність до нестандартного рішення;
- пошуково-проблемний стиль мислення;
- вміння створювати проблемні, нестандартні навчальні і виховні ситуації;
- оригінальність у всіх сферах своєї діяльності;
- творча фантазія, розвинена уява.

Перелік найважливіших рис педагогічної креативності викладача не є усталеним. Проблема формування творчої особистості викладача, розвитку його педагогічної креативності сьогодні повною мірою не вирішена.

Отже, процес навчання треба організувати таким чином, щоб викликати у студентів потребу у творчому застосуванні знань, здібностей, нестандартного мислення і подальшого розвитку

Дослідження показало, що рівень сформованості творчої активності залежить від загального рівня розвитку студента, від досвіду творчої діяльності, одержаного в школі

Творчість є необхідною складовою праці викладача. Без неї неможливий педагогічний процес. Специфічна за своєю суттю творчість педагога має багато спільного не тільки з художнім, але й із науковим. Викладач дає науковим фактам, гіпотезам, теоріям якби нове життя, відкриваючи їм шляхи до розуму і серця своїх учнів. Творчість - необхідна умова становлення самого педагога, його самопізнання, розвитку і розкриття як особистості. Творчість, розвиваючи здібності, формує педагогічну талановитість викладача.

Слід зазначити, що ефективний розвиток педагогічної творчості і самореалізація викладача можливі тоді, коли діяльність навчального закладу будується з урахуванням особистості викладача, його ініціативи та здібностей, на колегіальній роботі викладачів, на їх відповідальності за наслідки навчально-виховної роботи зі студентами.

Основні педагогічні умови, які сприяють творчій діяльності, самореалізації особистості викладача:

- забезпечення можливості реалізації викладачем своїх здібностей у найважливішій сфері його життєдіяльності – трудовій, а саме: у навчально-виховному процесі, у пізнавальній роботі зі студентами, у системі підвищення кваліфікації з метою самоутвердження викладача, розвитку в нього почуття самоповаги;
- сприяння самовизначенню кожного викладача в усіх сферах внутрішнього життя навчального закладу через індивідуальний вибір;
- детальне вивчення найбільш значущих для викладачів видів громадської діяльності і сприяння вияву особистості кожного викладача у певному виді громадської діяльності для його самовизначення, самоутвердження й самореалізації через них;
- створення творчої атмосфери, здорового морально-психологічного клімату в колективі;
- утвердження в колективі демократичного стилю спілкування, свободи критики, творчих дискусій;
- забезпечення вільного часу викладача (реалізація у практичній діяльності ідей інтенсифікації праці, оптимізації навчально-виховного процесу, наукової організації праці) з метою створення умов для самореалізації особистості викладача на дозвіллі, підвищення його загальної культури;
- своєчасна позитивна оцінка діяльності викладача для розвитку в нього почуття задоволення;
- уміння керівника помічати, розвивати й цінувати неповторну творчу індивідуальність кожного викладача;
- забезпечення соціального захисту викладача в умовах ринкової економіки, матеріальних умов його життя й праці (диференційована заробітна плата, обладнані методичний і навчальний кабінет, кімната емоційного розвантаження, домашня бібліотека тощо).

Необхідно запланувати розвиток педагогічної творчості викладачів як один із напрямів роботи з педагогічними кадрами, при цьому в річному плані можна передбачити:

- вивчення досягнень психолого-педагогічної науки, передового досвіду;
- різні форми роботи для розвитку колективної творчості викладачів;
- зміст роботи з викладачами для розвитку їхньої творчої індивідуальності;
- виявлення творчих пошуків викладачів при проведенні атестації;

- надання викладачам допомоги щодо складання особистого творчого плану;
- виступи викладачів на методичних об'єднаннях, педагогічних читаннях тощо;
- відкриті уроки для обміну досвідом;
- колективні заходи щодо підвищення культурного рівня вчителів;
- матеріальне й моральне заохочення викладачів.

Важливим компонентом формування творчої особистості викладача є створення його власної творчої лабораторії, що передбачає:

- створення індивідуальної системи неперервної роботи з самоосвіти й самовдосконалення на основі вивчення своїх професійно-особистих якостей, можливостей, ускладнень і протиріч у педагогічній діяльності;
- створення індивідуальної системи забезпечення технології навчально-виховного процесу (накопичення дидактичного матеріалу, конструювання оптимальних варіантів занять, у тому числі нестандартних, використання принципів наукової організації педагогічної праці, постійний аналіз результатів своєї педагогічної діяльності);
- активну участь у роботі методичного об'єднання, різних форм колективної творчої діяльності, написання методичних розробок.

Висновки. Отже, творча педагогічна технологія є діяльним сценарієм організації на сучасному рівні навчально-виховного процесу студентів з метою досягнення певної мети. Розвиток педагогічної творчості викладачів і підвищення на цій основі результативності навчально-виховного процесу знаходиться у прямо-пропорційній залежності від педагогічних умов, від правильно обраних шляхів розвитку та реалізації творчої педагогічної діяльності, та значно від особистих якостей викладача.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 137 с.
2. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 316 с.
3. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
4. Вознюк Н.М. Етико-педагогічні основи формування особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2015. – 196 с.
5. Волкова Н. П. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Академія, 2013. – 576 с.
6. Забродський М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2010. – 189 с.
7. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2015. – 180 с.
8. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.А. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання-прес, 2003. – 418 с.
9. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. – К.: “ЕксОб”, 2009. – 303 с.
10. Педагогіка в запитаннях і відповідях: Навчальний посібник / Л.В. Кондрашова, О.А. Пермяков та ін. – К.: Знання, 2006. – 252 с.
11. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
12. Семенова А.В., Гурін Р.С. Осипова Т.Ю. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 319 с.
13. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.
14. Столяренко А.М. Психология и педагогика: Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 423 с.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

УДК 316.356.2

Світлана Булгакова, Дар'я Денисенко, Ольга Любчук
(Маріуполь, Україна)

ПРОБЛЕМА РОЛЬОВИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНИХ МОЛОДИХ СІМ'ЯХ

У статті розглянуто поняття та сутність сім'ї. Показано особливості укладання шлюбу в умовах сучасності. Представлені результати дослідження розподілу подружніх ролей у молодих сім'ях.

Ключові слова: сім'я, молода сім'я, структура сім'ї, шлюб, рольові відносини, подружні ролі.

In the article the concept and essence of the family. The features of marriage in the context of modernity. Presents the results of research of distribution of marital roles in young families.

Key words: family, young family, family structure, marriage, role relations, marital roles.

Постановка проблеми. Різноманітність сімейних відносин обумовлює появу багатьох типів сім'ї. В соціологічних дослідженнях їх класифікують за різними критеріями. Під структурою сім'ї розуміють сукупність родинних, духовних, моральних, правових, владних та інших відносин між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї. Характер цих відносин визначає тип сім'ї, її структуру. Жорстке підпорядкування дітей батькам, чоловіка – дружині чи навпаки характеризує авторитарну сімейну структуру. Розподіл ролей згідно з особистими якостями та здібностями подружжя, добровільний розподіл побутових обов'язків, однакові права й відповідальність щодо виховання дітей, спільне вирішення сімейних проблем характеризує демократичну сімейну структуру. Особливе місце в сімейній структурі належить рольовим відносинам і ролям, що їх виконує кожний член сім'ї. Систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до ролевих приписів характеризує ролева структура. Її формування зазнає впливу цінностей, традицій та звичаїв, що склалися у суспільстві, регіоні взагалі та сім'ї зокрема, найближчого соціального оточення та особистісного досвіду членів конкретної сім'ї, правових норм, традицій, що регламентують права та обов'язки кожного з них.

Мета – розглянути особливості становлення ролей в молодій сім'ї, визначити її проблеми на етапі становлення та знайти оптимальні шляхи попередження цих явищ.

Аналіз останніх публікацій. В останні десятиліття в суспільстві зростає інтерес до сім'ї та сімейного виховання. Цьому сприяють як політичні рішення, так і посилення ролі приватного життя у багатьох суспільних процесах. Проблему рольових відносин у молодих сім'ях вивчали: А. Антонов [1], Л. Бурлачук [2], І. Демент'єва [3], А. Казаков [4], В. Кравець [5], А. Капська [6] та інші.

Виклад основного матеріалу. Сім'я – це первинний і найважливіший інститут суспільства завдяки тим функціям, що вона реалізує. Саме через сім'ю змінюються покоління людей. В ній з'являється на світ людина, триває людський рід, відбувається первинна соціалізація дітей. Нарешті, реалізується така шляхетна функція, як турбота про літніх членів сім'ї. Це один з найдавніших соціальних інститутів, що виник задовго до класів, націй, держав. Сутність сім'ї визначається її функціями, структурою і, навіть, її рольовою поведінкою. Структура сім'ї полягає в сукупності відносин між її учасниками, зокрема і стосунків влади. Виділяються авторитарні сім'ї, у яких складається жорстке підпорядкування главі сім'ї та сім'ї демократичного типу, де розподіл ролей, відбувається не відповідно до традицій, а на основі особистісних якостей, здібностей подружжя, де характерна рівноправність прийняття рішень, добровільний розподіл обов'язків [7].

Для науки вивчення сім'ї завжди мало амбівалентний характер, бо сім'я є відносно закритою, а на сьогодні ще й автономною системою. Раніше втручання держави у справи сім'ї відбувалося тільки у тому випадку, якщо сім'я ставала деструктивною. Це означає, що багато проблем, які могли бути вирішені ще на етапі їх зародження до моменту вимушеного інтересу держави, мали руйнівний характер як для сім'ї, так і для її окремих членів [8].

Однією з головних характеристик укладання шлюбу та створення сім'ї є вік. Загальною є закономірність, що у жінок вік вступу в шлюб нижче, ніж у чоловіків. Середній вік чоловіків і жінок при укладенні шлюбу поступово збільшується, що є однією з особливостей сучасного демографічного розвитку європейських країн.

В Україні, як і в інших країнах Європи, середній вік вступу в шлюб також збільшується. Так, цей показник зріс у чоловіків із 26,8 у 1989 р. до 30,1 року у 2004 р., а у жінок відповідно – з 25,3 до 27,1 року. Як і в Росії, так і в Україні підвищення середнього віку вступу до шлюбу у чоловіків було більшим (на 3,3 року), ніж у жінок (на 1,8 року). Вік вступу до шлюбу зростає і у країнах Європи. У Швеції, зокрема, середній вік нареченої, яка бере перший шлюб, вже перевищив 30 років, у більшості країн заходу і півдня Європи досяг 27-28 років. У країнах Східної та Центральної Європи також активно змінюється вікова модель шлюбності. Так, в Угорщині, Хорватії, Чехії вік вступу до першого шлюбу для жінок перевищив 25 років, у Словенії досяг 27 років [9].

Збільшення середнього віку вступу в шлюб відбувається в умовах істотної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу і сім'ї. Разом з цим слід відмітити зростання обізнаності щодо контрацепції, оскільки донедавна велика кількість ранніх шлюбів зумовлювалася вагітністю нареченої, що свідчить про непоінформованість у питаннях планування сім'ї. Крім того, різко зріс попит на життєві блага, на більш високий соціальний статус, тому молоді люди спочатку прагнуть здобути гідну освіту і мати високооплачувану роботу [10].

Задачу створення компактної методики, призначеної для виявлення розподілу подружніх ролей у сім'ї, поставили перед собою Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська. Запропонована методика дозволяє за мінімальний час виявити уявлення подружжя про рольову структуру їхньої родини. Вона компактна, формалізована і легко може бути використана як в дослідницькій програмі вивчення психології сім'ї, так і в корекційній роботі.

Для досягнення поставленої мети було проведено дослідження розподілу подружніх ролей у молодих сім'ях міста Маріуполя. Вибірка склала 30 молодих подружніх сімей віком від 20 до 30 років, було виділено і розглядалося сім основних сімейних ролей.

Обробка даних показала наступне (рис.1):

- роль вихователя в 93% опитаних сімей виконує дружина;
- емоційний клімат у сім'ї в 85% опитаних сімей підтримує саме дружина;
- матеріальним забезпеченням сім'ї у 60% опитаних сімей повністю займається чоловік;
- організацією розваг у 87% опитаних сімей займається дружина;
- роль «господині» у 60% опитаних сімей виконує дружина, а в інших 40% - чоловік з дружиною дану роль реалізують приблизно в рівній мірі;
- за результатами опитування, роль сексуального партнера у 86% опитаних сімей виконує дружина;
- організація сімейної субкультури у 84% опитаних сімей залежить від дружини.

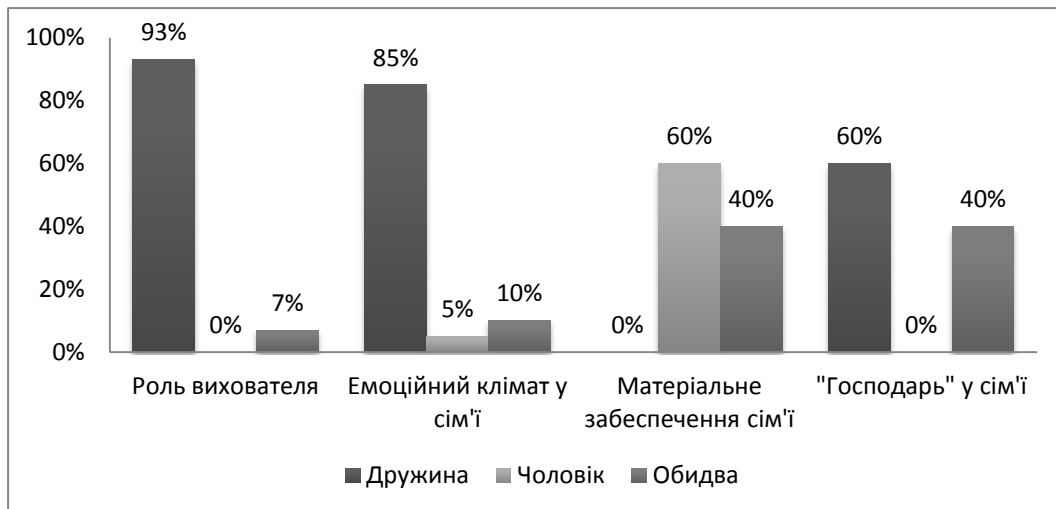

Рис. 1. Розподіл значущих сімейних ролей між подружжям

За результатами даної методики можна відзначити, що простежуються зміни рольової структури сім'ї в молодих сім'ях зі стажем подружнього життя в 3, 5 і 7 років. Виявлено, що з ростом шлюбного стажу у благополучних пар відбувається нівелювання, узгодження способів міжособистісного реагування подружжя, притому у чоловіків і жінок цей процес йде по-різному.

З ростом шлюбного стажу у чоловіка і дружини в рівній мірі знижуються авторитарність, незалежність, недовірливість, залежність, альтруїзм; у жінок знижуються сором'язливість і прагнення до співпраці, незначно збільшується агресивність; у чоловіків агресивність знижується значно, збільшуються покірність і прагнення до співпраці. Міжособистісні відносини подружжя в благополучних парах із зростанням шлюбного стажу стають більш рівними, гармонійними, спокійними, узгодженими.

Висновки. Можна констатувати, що на психологічному рівні подружні відносини в процесі становлення зазнають досить серйозних змін, найбільша трансформація соціально-психологічного рівня подружніх відносин відбувається на 4-5-му році шлюбу. На початку шлюбу рольова структура сім'ї ще не визначена, так як багато сімейних функцій молоді подружжя намагається виконувати разом. Другий період шлюбу – час більшої формалізації у розподілі ролей. Чоловік реалізує функції матеріального забезпечення та сексуальних контактів, дружина – вихователь дітей, господиня, емоційний психотерапевт сім'ї. Організацією розваг та сімейної субкультурою займаються обидва з подружжя. До 6-7 років шлюбу в основному закріплюється традиційний розподіл ролей. Чоловік відповідає за матеріальне забезпечення сім'ї та сексуальні відносини, дружина – за виховання дітей, емоційний клімат сім'ї, організацію розваг, ведення господарства і, на думку самих дружин, ще за сімейну субкультуру, хоча чоловіки вважають, що цю функцію вони виконують порівну. Слід відзначити, що в парах ролі узгоджуються більш чітко з великою участю чоловіків в сімейних справах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.И. Кризис семьи и пути его преодоления: науч. докл. / А.И. Антонов, В.А. Борисов. – М.: Ин-т социол. АН СССР, Сектор социал. пробл. семьи, 1990. – 36 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Основы психотерапии: учебн. пособие для студентов вузов, которые обучаются по спец. «Психология», «Соц. педагогика» / Бурлачук Л.Ф., Грабская И.А., Кочарян А.С. – К.: Ника-Центр; М.: Алетея, 1999. – 320 с.
3. Дементьева И.Ф. Первые годы брака: проблемы становления молодой семьи / И.Ф. Дементьева. – М.: Наука, 1991. – 109 с.

4. Казаков А.П. Экономические и психологические проблемы семьи / А.П. Казаков. – М.: Знание, 1989. – 47 с.
5. Кравець В.П. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя / В.П. Кравець. – Тернопіль: «Богдан», 1997. – 180 с.
6. Технології соціально-педагогічної роботи: навч. посіб. / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – К.: УДЦССМ, 2000. – 372 с.
7. Соціологія. Курс лекцій / За заг. ред. Ю.Г. Волкова. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 2006. – 512 с.
8. Хоменко Ирина Алексеевна Современная семья: состояние и перспективы развития // Universum: Вестник Герценовского университета. 2011. – №1. – С. 5-10.
9. Население России 2002. Десятый ежегодный демографический доклад / Под ред. А.Г. Вишневого. – М.: Книжный дом "Университет", 2004. – 223 с.
10. Демографическая модернизация России, 1900-2000 / Под ред. А.Г. Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.

УДК 159.9

Віктор Мозговий
(Київ, Україна)

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СХИЛЬНИХ ДО СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті досліджуються особистісні характеристики військовослужбовців схильних до суїцидальної поведінки. Виявлена специфічна чотирьохфакторна структура особистості цих військовослужбовців. Визначено особистісні типи військових строкової служби за проективними методиками.

Ключові слова: *військовослужбовець, суїцид, суїцидальна поведінка, факторна структура особистості.*

The article examines the personal characteristics of servicemen who are susceptible to suicidal behavior. A specific four-factor structure of the personality of these servicemen was found. Personality types of military emergency service according to projective methods are determined.

Key words: *soldier, suicide, suicidal behavior, factor structure of personality.*

Постановка проблеми. Актуальність проблем суїцидальної поведінки для Збройних Сил обумовлена відсутністю тенденції до зниження кількості самогубств серед військовослужбовців. Так, за даними Міністерства оборони з березня 2014 р. по січень 2016 р. в Збройних Силах України мало місце 212 випадків самогубств, що складає 7,2 % у структурі безповоротних втрат. Нажаль, рівень самогубств у армії в два рази перевищує середньо-популяційний рівень. Серед солдатів строкової служби 70 % самогубств випадає на перший рік служби, особливо серед осіб з вищою освітою. Кожна п'ята загибель в армії - добровільний вихід із життя [1, с. 7].

Професійне вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців на предмет їх схильності до суїцидальної поведінки є важливим аспектом практичної роботи військового психолога. Своєчасне виявлення таких військовослужбовців на різних етапах військової діяльності дозволяє не тільки вивчити ті особистісні патерни, які можуть бути сенситивні до основних стрес-факторів військової служби, а і застосувати адекватну програму профілактики суїцидальних проявів. Як показує практика, науково обгрунтований підхід до профілактичної діяльності з попередження самогубств передбачає наявність певної психологічної типології військовослужбовців, схильних до суїциду, розподіл їх на різні

категорії для того, щоб по відношенню до кожної з них вибрати найбільш вірну і ефективну стратегію супроводу.

В умовах професійного навчання військовослужбовців строкової служби у військовому навчальному центрі актуальним постає питання психологічного вивчення функціонування особистості схильної до суїцидальної поведінки на рівні дослідження її факторної структури. Це дозволить визначити правильний фокус психологічного впливу на особистість військовослужбовця в процесі психологічного супроводу та прогнозувати її подальшу поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що до базових факторів ризику відносять безліч показників соціального, демографічного, релігійного, етнічного, психологічного, сімейного та біологічного характеру.

А. Амбрумова вказує, що самогубство є наслідком соціально-психологічної дезадаптації (або кризи) особистості в умовах перенесених нею мікросоціальних конфліктах [2].

Приклади: втрата безпеки (реальні погрози, глузування і знущання в армійському середовищі); смерть близької людини; розлучення або його перспектива; втрата роботи або соціального статусу; втрата здоров'я (постановка діагнозу важкого соматичного або психічного розладу, соціальна і фізична безпорадність в результаті захворювання, звільнення з армії за станом здоров'я офіцерів і прапорщиків з неминучою зміною соціального статусу) тощо [1, с. 16]. Соціально-психологічний механізм учинення самогубства (в поєднанні причин та умов) включає: середовище проживання (оточення), саму особистість та певну ситуацію [4, с. 66]. Ця теорія є найповнішою і, на думку В. Женунтій та Л. Шестопалової [5, с. 258], правильною, якщо соціальні причини в сучасних умовах визнати за провідні. Продуктивними для розробки поставленої проблеми є результати і висновки сучасних дослідників: А. Полєєва, Е. Собчїк, Л. Магурдумової, В. Ларичева, В. Тихоненка. Серед вітчизняних науковців цією проблематикою займалися О. Тімченко, О. Тімченко, А. Амбрумова, Л. Шестопалова, В. Соловйова, Н. Бердяєв, Д. Лебедев та інші [3, с. 7].

Так, найбільшою схильністю до неадаптивного поведіння мають особистості з акцентуїтованими і психопатичними рисами характеру. Як показує практика, науково обгрунтований підхід до профілактичної діяльності з попередження самогубств передбачає наявність певної психологічної типології військовослужбовців, схильних до суїциду, розподіл їх на різні категорії для того, щоб по відношенню до кожної з них вибрати найбільш вірну і ефективну психологічну позицію.

Метою статті є вивчення факторної структури особистості військовослужбовців строкової служби які можуть бути схильними до суїцидальних дій та побудова відповідної моделі їх психологічного супроводу.

Виходячи з мети дослідження нами були сформовані наступні **завдання**:

1. Виявити факторну структуру особистості військовослужбовців строкової служби схильних до суїцидальних дій;
2. Виявити особистості військовослужбовців схильних до суїцидальних дій за проективними методиками;

Дослідження базується на двох методологічних принципах: системності в розумінні багаторівневості у функціонуванні факторної структури особистості та її розвитку. У дослідженні використано теоретичні методи – аналіз, систематизація та узагальнення, емпіричні – відповідні психодіагностичні методики та статистичні – метод факторного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження військовослужбовців проводилось на базі 8-го Чернігівського навчального центру Державної спеціальної служби транспорту. В дослідженні прийняло участь 289 військовослужбовців.

Для виявлення схильності до прояву суїцидальної поведінки нами було використані наступні методики: опитувальник «Прогноз» – за яким були виявленні особи з ознаками суїцидальної схильності та схильності до нервового зриву (до вибірки ввійшли

військовослужбовці, які отримали рівень вище середнього – 4 бали) та методика «СР-10» – експерс-діагностика схильності до суїцидальної поведінки (до вибірки ввійшли військовослужбовці у яких показник становив рівень вище середнього – 0,5 бала).

Для вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості військовослужбовців нами були використані: опитувальник Кетела (форма С) та опитувальник Шмішека для діагностики типу акцентуації характеру особистості, а також проєктивні методики: «психогеоетричний малюнок людини» (визначення типу особистості), «психогеоетричні фігури» (визначення типу внутрішньоособистісного конфлікту), «чоловічки на дереві» (актуальна позиція).

Схильність до проявів суїцидальної поведінки було виявлено у 22 військовослужбовців строкової служби. Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS Statistic.

В таблиці 1 представлено виявлену факторну структуру особистісних характеристик військовослужбовців строкової служби схильних до прояву суїцидальної поведінки.

Як видно з таблиці 1 факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців строкової служби представлена чотирма факторами, які містять 52,3% внеску до сукупної дисперсії.

Основу першого фактору (внесок до сукупної дисперсії 18,8%) складають три чинники комунікативних властивостей: товариськість (0,800), сміливість (0,502), домінантність (0,422); три чинники емоційних властивостей: емоційна чутливість (-0,549), емоційна стійкість (0,442), тривожність (-0,0925); один інтелектуальний: мрійливість (-0,455); два чинники характерологічних особливостей дистимність (-0,606), збудливість (-0,547). Високий коефіцієнт адаптації (0,846). Даний фактор можна інтерпретувати, як «фактор комунікативної та емоційної стриманості».

Таблиця 1

Факторна структура особистісних характеристик військовослужбовців схильних до проявів суїцидальної поведінки

Назва фактору	Складові характеристики
1-й фактор «комунікативної та емоційної стриманості»	Тривожність (-0,925) Коефіцієнт адаптації (0,846) Товариськість (0,8) Чутливість (0,778) Дистимність (Шмішек) (-0,606) Емоційна чутливість (-0,549) Збудливість (Шмішек) (-0,547) Сміливість (0,502) Мрійливість (-0,455) Емоційна стійкість (0,442) Домінантність (0,422)
2-й фактор «демонстративного прагнення до виконання норм»	Висока нормативність поведінки (0,917) Експресивність (0,867) Демонстративність (Шмішек) (0,623) Довірливість (-0,601) Абстрактне мислення (-0,440)
3-й фактор «емоційної ригідності»	Педантичність (Шмішек) (0,806) Високий самоконтроль (0,755) Застрягання (Шмішек) (0,737) Емоційна напруженість (0,578) Домінантність (0,453) Гіпертимність (Шмішек) (0,416)

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

4-й фактор «інтелектуальної та емоційної невизначеності»	Циклотимність (Шмішек) (0,842) Абстрактне мислення (0,595) Дистимність (Шмішек) (-0,581) Демонстративність (Шмішек) (0,574) Гіпертимність (Шмішек) (0,519) екзальтованість (Шмішек) (0,496)

Другий фактор (внесок до сукупної дисперсії 12%) склали такі характеристики: висока нормативність поведінки (0,917), експресивність (0,867), довірливість (-0,601), абстрактне мислення (-0,440). демонстративність (Шмішек) (0,623 Даний фактор можна інтерпретувати, як «фактор демонстративного прагнення до виконання норм».

Третій фактор (внесок до сукупної дисперсії 11,4%) склали такі особистісні характеристики: високий самоконтроль (0,755) на рівні регуляторних властивостей, на рівні емоційних властивостей - емоційна напруженість (0,578) та на рівні комунікації – доміантність (0,453). Також до цього фактору увійшли такі характерологічні риси, як педантизм (0,806), застрягання (0,737) та гіпертимність (0,416). Даний фактор можна інтерпретувати, як «емоційної ригідності».

Четвертий фактор (внесок до сукупної дисперсії 10%) склали такі характерологічні риси, як циклотимність (0,842), дистимність (-0,581), демонстративність (0,574), гіпертимність (Шмішек) (0,519) та екзальтованість (0,496). Поєднання цих факторів з абстрактним мисленням (0,595) дозволяє його інтерпретувати, як «інтелектуальної та емоційної невизначеності».

В таблиці 2 представлено результати обстеження особистості військовослужбовців схильних до суїцидальної поведінки за проективними методиками.

Таблиця 2

Типи особистості військовослужбовців за методикою «психогометричний малюнок людини»

Тип «Лідери»	Розподіл у %	Тип «емоційні»	Розподіл у %	Тип «інтелектуали»	Розподіл у %
Керівник	6	Тривожний	3	Вчений	3
Відповідальний виконавець	4	Емотивний інтуїт	2 3	інженер	1
Всього:	10 (45,5%)		8 (36,5%)		4 (18%0

Як видно, з таблиці 2 у військовослужбовців схильних до суїцидальної поведінки за проективною методикою «психогометричний малюнок людини» виявлені особистісні типи умовно можна розподілити за трьома групами. Першу групу склали лідери, для яких характерні лідерські якості та комунікативні властивості – це тип «керівник», «відповідальний виконавець», всього – 10 осіб (45,5%). Другу групу склали «емоційні» до складу яких увійшли тривожний, інтуїтивний та емотивний типи – всього 8 осіб (36,5%) для них характерна висока тривожність, чутливість та емоційність. У третю групу увійшли «інтелектуали» – типи «вчений» та «інженер» – всього 4 особи (18%) для них характерні свої норми моралі, самостійність мислення та відповідна незалежність в поведінці.

За проективною методикою «чоловічки на дереві» визначено актуальні особистісні позиції військовослужбовців в оточуючому середовищі військового підрозділу. В таблиці 3 представлено кількість основних виборів, які можна умовно поділити на три основні позиції: уникання проблем, занурення в себе і тривога (6), намагання долати перешкоди за рахунок лідерства та дружньої підтримки (10) та психофізична слабкість та астенизація і небажання долати перешкоди (6).

Актуальні особистісні позиції військовослужбовців схильних до суїциду в оточуючому середовищі

Номер позиції	Загальна характеристика	Кількість виборів
№ 2, 14	Відсторонення, занурення в себе	6
№ 7, 12	Подолання перешкод	5
№ 19	Установка на лідерство, завищена самооцінка	3
№ 3, 15	Дружня підтримка	2
№ 1	Втома, загальна слабкість, астения	2
№ 17	Тривожність, відчуття небезпеки	2
№ 5	Стійкість положення, бажання досягати успіху не долаючи перешкод	2

Висновки.

1. Виявлена факторна структура особистості військовослужбовців містить чотири фактори і має свою специфіку. Так вона характеризується комунікативною та емоційною стриманістю, демонстративним прагненням до виконання норм, емоційною ригідністю, інтелектуальною та емоційною невизначеністю.

2. За проективною методикою «психогеоетричний малюнок людини» виявлено три особистісні типи військовослужбовців схильних до суїцидальної поведінки на комунікативному, емоційному та інтелектуальному рівні.

3. За проективною методикою «чоловічки на дереві» визначено три основні актуальні особистісні позиції військовослужбовців в оточуючому середовищі військового підрозділу: 1) уникання проблем, занурення в себе і тривога; 2) намагання долати перешкоди за рахунок лідерства та дружньої підтримки; 3) психофізична слабкість та астенізація і небажання долати перешкоди.

4. Перспективним напрямком подальшої роботи виступає інтеграція отриманих результатів в діяльність психолога військової частини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Психофізіологічні заходи з попередження розвитку дизадаптації у військовослужбовців (невротичних та психічних розладів, пресуїцидальних форм поведінки) в умовах воєнного конфлікту та після його завершення»: Швець А.В., Єщенко В.І., Коваль О.В., Лук'янчук І.А., Іванова Г.В., Чайковський А.Р. – К.: УМВА, 2016 -84с.

2. Амбрумова, А.Г. Психология самоубийства [Текст] / А. Г. Амбрумова // Медицинская помощь. – М., 1994. – №3. – С. 14-19.

3. Кравченко О., Тробюк Н. Про профілактичні заходи щодо попередження суїцидальної поведінки у військовослужбовців Національної гвардії України / О. Кравченко, Н. Тробюк. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. – 2017. – Вип. 1.

4. Постовалова, Л. И. Формирование криминального и суицидального поведения у подростков [Текст] / Л. И. Постовалова // Комплексные исследования в суицидологии : сб. науч. тр. – М. : Моск. НИИ психиатрии МЗО РСФСР, 1986. – 218 с.

5. Женунтій, В. І. Причини самогубства в Україні [Текст] / В. І. Женунтій, Л. М. Шестопалова // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2003. – № 2 (11). – С. 256–268.

УДК 364.044.4

*Вікторія Мороз, Наталя Тимошенко, Ольга Любчук
(Маріуполь, Україна)*

АСЕРТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА УПРАВЛІНСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті розглянуто структура та особливості асертивності, проблеми асертивної поведінки. Представлено результати дослідження сформованості асертивної поведінки, у соціальних працівників.

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, дослідження, переваги, соціальні працівники.

The article deals with the structure and features of assertivity, the problem of assertive behavior. The results of the research on assertive behavior conducted on social workers were presented.

Key words: assertiveness, assertive behavior, research, benefits, social workers.

Постановка проблеми. Актуальність розробки і застосування даної проблеми обумовлена тим, що навколишній світ стає більш жорстким у відношенні до людей. Потрібно вміти відстоювати свою точку зору, бути впевненим, щоб домогтися успіху в кар'єрі і житті. Упевнені в собі люди характеризуються незалежністю і самодостатністю, що проявляється в різних життєвих сферах, але найбільш, - в сфері міжособистісних відносин. Асертивна поведінка передбачає впевнену та активну позицію. Ключовим компонентом такої поведінки є індивідуальна відповідальність кожного члену колективу.

Метою статті є проведення дослідження асертивності соціальних працівників.

Аналіз останніх публікацій.

Проблема асертивної поведінки вивчалася Каппоні, Т. Новаком [1], В. Шпалінським, К. Помазаном [2] та іншими.

Виклад основного матеріалу.

Поняття «асертивність» в нашому дослідженні використовувалось в розумінні Каппоні, Новак Т. [1]

«Асертивність» – термін, запозичений з англійської мови, де він виступає похідним від дієслова «assert» – наполягати на своєму, відстоювати свої права. Концепція асертивності сформувалася в кінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. в працях американського психолога А. Солтера, увібрала в себе ключові положення гуманістичної психології, зокрема, протиставлення самореалізації бездушному маніпулюванню людьми, а також трансактного аналізу.

В теорії А. Солтера, асертивна поведінка розглядається як оптимальний, найкращий конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії. Традиційні механізми соціалізації формують вразливість людини перед будь-якими маніпуляціями з боку інших людей. Людина виявляється занадто схильною до зовнішніх впливів, а оточуючі її часто зловживають цим, маніпулюючи нею у своїх корисливих цілях. Формування асертивності як особистісної риси, передбачає необхідність усвідомлення людиною того, наскільки її поведінка визначається її власними спонуканнями.

Сутністю асертивної поведінки є захист власних прав, вираження думок і почуттів прямо, чесно і відкрито засобами, що поважають права інших. Асертивна особистість діє без непотрібного занепокоєння або почуття провини. Асертивні люди поважають себе та інших людей і відповідають за свої дії та свій вибір. Вони розуміють свої потреби та просять відкрито, прямо про те, що вони хочуть. При отриманні відмови вони можуть бути розчарованими, але їх самосприйняття не затьмарюється. Прояв асертивності відбувається

під час схвалення інших людей та відчуття безпеки, впевненості. Асертивні люди показують іншим, як вони хотіли б, щоб з ними поводитися. Вони самодостатні.

Існують три підходи щодо розгляду асертивності. Згідно з одним із них, асертивність полягає в спонтанності поведінки. Людина легко, не регламентуючи, висловлює свої почуття та бажання. На думку Новак і Каппоні, прояв спонтанності звільняє людину від помилкових авторитетів, ритуалів та умовностей і надає можливість бути самим собою. На жаль, в цьому підході не декларується індивідуалізм, який будучи сприйнятим буквально, ризикує привести до сумних наслідків: співробітник може перестати керуватися прийнятими нормами, почати вести себе виходячи з власних уявлень. Дослідники, які розглядають асертивність як наполегливість, абсолютизують значущість наполегливості в досягненні своїх цілей. Даний підхід виник як альтернатива агресивній і пасивній поведінці, моделі яких властиві багатьом людям з порушеною самооцінкою. Також асертивність необхідно розглядати як адекватність. У цьому контексті асертивність проявляється в тому, що співробітник в процесі взаємодії з колегами і керівництвом, перш за все, діє відповідно до обставин.

Асертивна поведінка означає безпосереднє, рішуче і разом з тим ввічливе по відношенню до іншої людини вираження своїх почуттів, позиції, думок чи бажань таким чином, щоб при цьому зважати на почуття, позицією, думкою, правами і бажаннями іншої людини. Асертивність це вміння, а не риса характеру людини. Асертивність не є вродженою якістю. Під асертивністю слід розуміти властивість особистості, її схильність вести себе, при досягненні своїх цілей, впевнено.

Управління асертивністю – це прекрасна, потрібна, етична здатність, яка не має відношення до обов'язку, примусу, до обмеження волі. Управляти – це значить проявляти розуміння та вміння, спілкуватися, взаємодіяти, встановлювати партнерство основане на симпатії. Колектив, який зможе підтримувати потрібний порядок, ефективно працювати, сприяти підвищенню рівня життя [2].

Оскільки асертивна поведінка передбачає впевнену і активну позицію, то соціальним працівникам, які спілкувалися з різними категоріями клієнтів був запропонований опитувальник, спрямований на усвідомлення особливостей власної поведінки, зокрема прояву агресивності, незважаючи на оточуючих. В опитуванні приймали участь соціальні працівники «Територіального центру соціального обслуговування» міста Маріуполя.

На основі отриманих результатів було виявлено рівень (міру) сформованості асертивної поведінки соціальних працівників (рис. 1).

Рис. 1. Рівень асертивності соціальних працівників.

Результат підрахунку отриманих даних дозволяє говорити про те, що для 40% соціальних працівників характерна пасивна поведінка. Вони не вміють чітко заявляти про свої бажання та потреби, а для 60% соціальних працівників характерна асертивна поведінка. Тобто, у них є сформованим позитивне ставлення до інших людей, адекватна самооцінка. Агресивна поведінка не виявлена у соціальних працівників даної вибірки.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показало, що для соціальних працівників характерними вважається два типи поведінки: «асертивна» і «пасивна». Асертивна поведінка – є реалізацією даною людиною, способів дій, при якому людина активно і послідовно відстоює свої інтереси, відкрито заявляє про свої цілі та наміри, поважаючи при цьому інтереси оточу

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Як робити все по-своєму, або Асертивність – в життя! В.Каппоні, Т. Новак; [Пер. з чеськ.]. – СПб. : Пітер, 1995. – 188 с.
2. Шпалінський В.В., Помазан К.А. Психологія управління. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2002. – 128 с. – (Серія «Управління школою»). – С.71-75.

УДК 159.923.2:355

Станіслав Яцюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ ОСОБИСТОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА

У статті розкрито основні підходи та особливості дослідження Я-концепції особистості в сучасній психологічній літературі, а також можливі напрямки дослідження визначеної категорії. Розглянуто основні умови та критерії які впливають на розвиток Я-образу військовослужбовця. Окреслено найпоширеніші варіанти прямих методів дослідження Я-концепції.

Ключові слова: особистість, професіонал, Я-концепція, професійна Я-концепція, особистість військовослужбовця.

The article reveals the main approaches and features of the research of the I-concept of the personality in modern psychological literature, as well as possible directions of research of a certain category. The main conditions and criteria influencing the development of the I-image of a serviceman are considered. The most common variants of direct methods of research of the I-concept are outlined.

Key words: personality, professional, self-concept, professional self-concept, personality of a serviceman.

Психологічні умови розвитку особистості майбутнього професіонала не в повному обсязі забезпечує сучасна система професійної освіти. Я-концепція розглядається у різних психологічних дослідженнях, які торкаються проблем розвитку самосвідомості особистості. Психологічні умови розвитку особистості майбутнього професіонала не в повному обсязі забезпечує сучасна система професійної освіти. Зокрема це стосується формування професійно досконалої особистості, здатної до творчості через активізацію самосвідомості та діяльності, спрямованої на власне самовдосконалення (В.О. Татенко, В.О. Соловієнко, В.М. Мельников, Р. С. Уейнберг, Д. Гоулд, А.А. Деркач, А.А. Ісаєв, У. Чемберн, Д. Шоу).

Я-концепція є засобом саморегуляції суб'єкта (В.С. Мерлін, Л.Д. Олійник, І.І. Чеснокова, В.В. Столін). Вона як різновид самосвідомості має виражену змістову специфіку. Так, П.О. Шавір характеризує професійну Я-концепцію як вибіркову активність самосвідомості, що підпорядковується завданню професійного самовизначення і проявляється в усвідомленні себе суб'єктом професійної діяльності.

Професійна Я-концепція описується поняттями: професіоналізм (В.В. Буткевич, Є.О. Климов, А.К. Маркова), професійна компетентність (М.Н. Карпетова, Н.Є. Костилова, І.Ф. Кривчанський), професійна майстерність (Н.Г. Бакланова, О.О. Деркач), професійне

становлення (А.Р. Фонарьов, Е.Ф. Зеєр), професійне самовизначення (Л.Є. Галаганов, Т.В. Кудрявцев), професійні здібності (В.Г. Кузнєцов, М.О. Паламарчук, С.Ф. Ступніцька), професійне мислення (М.М. Кашапов), професійна придатність (М.О. Калашников).

Важливою функцією професійної Я-концепції є інтегрування психічних компонентів особистості у процесі її функціонування та розвитку. Від професійної Я-концепції істотно залежить мета особистості (Н.В. Кузьміна, О.О. Деркач). Потреба у реалізації мети (певного ідеалу) й пошук засобів впливають на успішність формування професійної самосвідомості.

Традиційно «Я-концепція» (self-concept) визначається як динамічна система уявлень людини про саму себе, що містить у собі:

а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних та інших властивостей;

б) самооцінку;

в) суб'єктивне сприйняття впливу на власну особистість зовнішніх чинників [5].

На думку Р.Бернса, Я-концепція включає три структурні складові: когнітивну, оцінну та поведінкову. Когнітивний компонент Я-концепції представлений образом «Я», який характеризує зміст уявлень людини про себе. Емоційно-оцінний компонент відображає ставлення людини до себе у цілому чи до окремих сторін своєї особистості та проявляється у системі самооцінок. Поведінковий компонент характеризує прояви когнітивного та оцінного компонентів у поведінці людини. Однією з найважливіших функцій Я-концепції є забезпечення внутрішньої цілісності та гармонійності особистості. Я-концепція формується під впливом життєвого досвіду людини, насамперед, стосунків у сім'ї, проте, досить рано вона сама набуває активності й починає впливати на інтерпретацію цього досвіду, на мету особистості, на систему її очікувань та прогнозів щодо свого майбутнього, на оцінку своїх особистих досягнень і, тим самим, на ставлення до самої себе.

Становлення професійної Я-концепції і прийняття еталону фахової діяльності здійснюється засобами особистісної (саморозуміння, самокерівництво та саморух; екзистенційно-буттєві чинники, внутрішня мотивація поведінки та вчинків – виробляється образ Я-концепції дорослої людини), предметної (використання досвіду дій як затвердження активної життєвої позиції на підставі екзистенційного та екологічно доцільного ставлення до середовища – оцінка успішності дій та вчинків) та соціальної рефлексії (формування та розвиток інтегрованого Я-образу професіонала, подолання соціальних стереотипів – цінність фаху).

У військовій сфері Я-концепція окремо не досліджувалась, але досліджувались образ Я та самооцінка С.Л. Петером [6] та В.А. Бараніком [1].

В своїй роботі С.Л. Петер [6] виявив основні умови та критерії які впливають на розвиток Я-образу військовослужбовця. За автором, існують зовнішні та внутрішні умови, такі як:

1. Зовнішні умови це ті обставини життєдіяльності в яких знаходиться військовослужбовець до призову на військову службу, а також умови військової служби, визначені характером соціального військового середовища та відношенням до нього.

2. Внутрішні умови визначаються особливостями взаємовпливу структурних компонентів Я-образу, його рівневого розвитку.

На основі виокремлення умов автор визначає основні критерії та показники сформованості та розвитку Я-образу військовослужбовця, які враховують основні його компоненти та детерміновані внутрішньою структурою і змістом, що розкриваються через зовнішні прояви його внутрішнього змісту.

До об'єктивних відносяться критерії, які характеризують особливості соціалізації особистості до призову на військову службу та особливості соціалізації у військовому середовищі. До перших відноситься характер дитячо-батьківських відносин та шкільна соціалізація і наявність референтних груп однолітків. В числі других виділяють критерії, які розкривають відношення до військової служби та задоволеність умовами діяльності та спілкування.

Суб'єктивні критерії, у відповідності до роботи, характеризуються особливостями розвитку структурних компонентів Я-образу, з одного боку; ступінню відповідності Я-образу військовослужбовця вимогам військової служби та соціального військового середовища, з іншого боку.

До числа перших С.Л. Петер [6] відносить: когнітивні критерії, які включають такі показники як когнітивна диференційованість Я-образу, ступінь самопрезентації, наявність військово-професійних конструктивів, що визначають характер ідентифікації з військовою діяльністю та формування образу «Я-військовослужбовець» (військово-професійна ідентичність); емоційно-ціннісний, до якого відносяться рівень само відношення та характер самооцінки; поведінковий (результативний) критерії, який включає загальну інтернальність у сфері невдач, рівень домагань, характер соціальної спрямованості і провідної мотивації діяльності. Поведінковий критерій тісно пов'язаний з таким показником як рівень особистісної тривожності. В іншій роботі В.А Баранік [1] виходив із того, що самооцінка зазнає впливу двох груп факторів – зовнішніх і внутрішніх. До зовнішніх належать соціальне середовище, оцінки інших людей, успіхи і невдачі в діяльності, особливості міжособистісних стосунків; до внутрішніх – індивідуально-психологічні якості та властивості особистості. Серед них виділяються тривожність, рівень домагань, інтроверсія, екстраверсія, ціннісні орієнтації, акцентуації характеру та темпераменту. Найпоширенішими варіантами прямих методів дослідження Я-концепції є: особистісні опитувальники, стандартизовані самозвіти, модифіковані варіанти методик семантичного диференціалу, методики побудовані за принципом зіставлення і ранжування (методика Дембо-Рубінштейн), методики спрямовані на визначення Я-образів та уявлень про себе (Q-сортування). В їх основу покладено припущення про те, що вони відносно адекватно відображають уявлення опитуваного про себе, а відповідно, відповідаючи на запитання опитувальника учасник експерименту визначає який опис і в якій саме мірі збігається з його уявленнями про себе [1]. Крім того В.А. Баранік [1] використовує поряд із прямими методами дослідження психометричні методи (методика «КИСС») дослідження. Автор стверджує, що на думку Г.К. Валіцкаса методика «КИСС» дає можливість встановити неусвідомлювану самооцінку. В світлі сучасного розуміння здатності проективного методу досліджувати несвідоме та визначення методикою «КИСС» саме неусвідомлюваної складової [1].

Таким чином, методологічною основою для вивчення даного проблемного питання можуть бути обрані: принцип розвитку, як пояснювальний принцип психології, для розгляду яким чином Я-концепція змінюється під впливом причин, умов та факторів; та категорія психологічної науки, така як категорія особистості до структури якої входить Я-концепція та яка інтегрує усі інші психологічні категорії (образ, дія, мотив та відношення).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранік В.А. Психологічні особливості самооцінки військовослужбовців з девіантною та делінквентною поведінкою: Дис... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 2004. – 221 с.
2. Бернс Р. Что такое Я-концепция / Р.Бернс // Психология самосознания: Хрест. / Ред. Д.Я.Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2003. – С.333-393
3. Дерябин А.А. Я-концепция и теория когнитивного диссонанса: обзор зарубежной литературы / А.А.Дерябин. – М., 1994. – 352 с.
4. Калюжна Є.М. Я-концепція як ресурс досягнення цілісності та зрілості особистості / Є.М.Калюжна // Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2014. – С. 102-112.
5. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г.Мещеряков, В.Зинченко. – М.: Олмапресс, 2004. – 666 с.
6. Петер С.Л. Развитие Я-образа военнослужащего по призыву: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. / С.Л. Петер. – М., 2001. – 216 с.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук Чеканська О.А.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 004.75

*Салтанат Абдуллина, Гүлбану Байұзақова, Жумажан Кулмагамбетова
(Актобе, Казахстан)*

МОДЕЛИ ОБСЛУЖИВАНИЯ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В данной статье рассматриваются три основные модели обслуживания облачных и информационных технологий. Приводится подробное описание каждой из моделей, возможные решаемые задачи в области применения конкретной платформы. На основе теоретического и эмпирического метода анализа были выявлены достоинства и недостатки облачных моделей обслуживания для правильного выбора заказчиками и потребителями.

Ключевые слова: *облачные технологии, модели обслуживания, платформа как услуга, слои облака, инфраструктура.*

This article discusses the three main models of cloud services and information technology. A detailed description of each of the models, the ability to solve problems in the application of a specific platform. On the basis of theoretical and empirical analysis method we identified the advantages and disadvantages of cloud service models for the correct choice of customers and consumers.

Keywords: *cloud computing, service model, platform as a service, cloud layers infrastructure.*

Облачные технологии – это удобная среда для хранения и обработки информации, объединяющая в себе аппаратные средства, лицензионное программное обеспечение, каналы связи, а также техническую поддержку пользователей. На сегодняшний день выделяют три основные модели обслуживания в сфере облачных технологий. Эти модели имеют еще одно название – слои облака. Данные три слоя облака, а именно услуги платформы, инфраструктуры и приложений, показывают построение помимо облачных, но и IT-технологий в совокупности.

В состав сервиса инфраструктуры (Infrastructure as a Service – IaaS) входит следующий набор физических устройств, а именно серверы данных, комплекс оборудования сети и накопители предоставляемых услуг для заказчиков [3].

Данная услуга системы помогает решить задачу тщательного оснащения отказоустойчивой комплексной централизованной системы, используя для этого вычислительную технику при возникновении необходимости в ней. Чаще всего эти услуги осуществляют поддержку инфраструктуры, а также увеличить число пользователей, если сравнивать их с сервисами приложений.

В основе принципа работы услуг инфраструктуры лежит то, что у пользователя нет полномочий для управления основной структурой Cloud Computing, но он может контролировать системы сохранности данных, ОС, расширенные приложения и осуществлять узкий контроль над выбором компонентов в сети [1]. Безопасность приложений и платформы обеспечивается непосредственно пользователем, а организацией защиты платформы занимается провайдер облачного сервиса. Нередко применяют виртуализацию для использования накоплений при появлении потребности.

В качестве примера сервиса инфраструктуры выделяют аппаратное обеспечение как услуга (Hardware as a Service – HaaS) [4]. Для пользователя услугой является полученное оборудование, используя которое можно реализовать собственную систему структуры, применяя необходимое программное обеспечение.

Рассматривая данный сервис, одним из основных достоинств можно выделить уменьшение вложений собственного капитала в аппаратную составляющую оборудования. Так как этот слой облака применяет методы виртуализации, это помогает существенно сэкономить, используя более выгодные средства.

В ряд недостатков входит зависимость от средств поставщика, что влияет на производительность и эффективность бизнеса. Вероятны большие и долговременные денежные расходы. Для выделения сервера в сети необходимо постоянно обновлять способы для осуществления безопасности. В качестве сервиса инфраструктуры можно представить: хранилище облака Google, сервер облака компании Parallels, Smart Cloud Enterprise фирмы IBM, а также Azure от Windows.

Если пользователю необходимы в качестве комплекта сервиса – разработанные или полученные приложения, то предлагаются Platform as a Service – PaaS. В состав данного сервиса входят следующие средства: объединение, переходное программное обеспечение, данные, связь и обмен сообщениями (рис. 1).

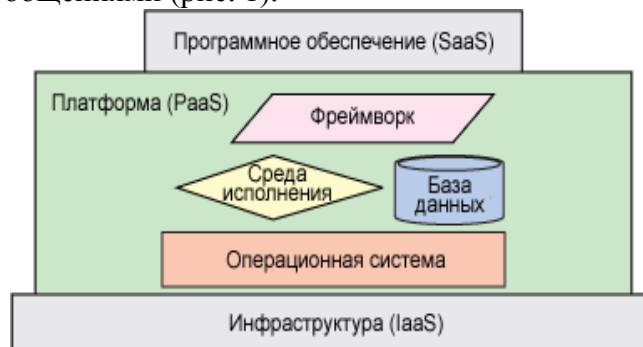

Рис. 1. Пример взаимоотношений категорий Cloud Computing и элементов PaaS

Для обеспечения сохранности значительного объема данных и расширения предоставленного дискового пространства используются услуга данных (Data as a Service). Рассматривая сервис - рабочее место (WaaS), который помогает применять Cloud Computing при создании рабочих пространства персонала, целью является осуществление настройки и установки программного обеспечения в целях повышения эффективности работы подчиненных. Для ускоренного создания программных продуктов, которые позволяют предоставить надежное применение веб-технологий, надежность в ходе переписки в электронной почте и безопасность в локальной сети. Эта услуга дает экономию на создание и сохранение системы безопасности.

Модель обслуживания «услуга как платформа» – это комбинация сервиса инфраструктуры с операционной системой и интерфейсом API, то есть прикладного программирования. Потребитель не может управлять основной инфраструктурой облачных вычислений, но имеет право контролировать системы сохранности информации, операционные системы, расширенные приложения и осуществлять настройку хостинга. Обеспечение сохранности приложений, реализуемых на предлагаемых программах, ложится на конечного потребителя.

Работа приложений производится непосредственно в облачном пространстве или в стационарных дата-центрах. Также используется виртуализация для расширяемости в Cloud-пространстве.

Главным преимуществом данного сервиса является незаметный переход для пользователей при создании и внедрении новых версий.

К недостаткам относится надежная защита работы централизованного сервера.

Примеры сервиса платформы: Windows Azure, App Engine фирмы Google, CastIron, Web Services от Amazon, а также Smart Cloud Application от IBM.

Услуги приложений или иначе Software as a Service предусматривают что запуск приложений производится в облачной среде и при необходимости предоставляются

пользователям в качестве сервиса [5]. Потребитель, используя сеть Интернет, может получить доступ к программному обеспечению, расположенному удаленно на сервере. Поставщик сервиса отвечает за обновления версий, а также лицензии на программный продукт. Использование данного программного продукта по факту определяет стоимость оплаты. Получая доходы от размещения рекламы, некоторые поставщики предоставляют свои услуги бесплатно.

Различные устройства и интерфейсы клиенты, а именно веб-почта, веб-браузеры, программные интерфейсы, позволяют обеспечить доступ к приложениям. Пользователь не имеет возможности вносить изменения в основную структуру облачного сервиса, сервера, сети, лишь отвечает за безопасность данных для доступа и настройку приложений.

Самыми широко распространенными из трех моделей обслуживания среди пользователей являются приложения. Ярким примером являются широко известные почтовые сервисы Mail.ru и Gmail. Ежедневно, используя технологию Web 2.0, появляется все больше приложений, которых сейчас тысячи. Большинство из них разрабатывается для корпоративных сообществ. Есть приложения, отвечающие за начисление заработной платы, управление ресурсами кадров, работой коллектива, отношениями с клиентами и сотрудниками.

Достоинством данной услуги является уменьшение вложений в аппаратное оборудование и трудовые кадры, снижение потерь инвестиций, незаметное внедрение новых версий программного продукта.

Основным недостатком является обеспечение безопасности при централизации.

Примеры услуг приложений: Google Docs, Acrobat.com, Gmail, Photoshop.com. Большинство мобильных приложений реализовано на Software as a Service.

К основным средствам безопасности данных в облачном пространстве относятся шифрование, аутентификация, изоляция пользователей и защита информации при передаче [6].

Шифрование – распространенный способ защиты информации, сложностью которого является отдельное использование сервера «в облаке» и сервера с ключами расшифровки данных.

Аутентификация – защита информации с помощью пароля. Наиболее распространены электронные ключи или сертификаты. В облачной инфраструктуре чаще всего используют One Time Password – метод разовых паролей. Генерация паролей происходит с помощью особых программ, дополнительных устройств или сервисов, применяющих рассылку по sms. Cloud Computing дает большое пространство и расширение географического распределения. Лидирует аутентификация посредством получения по sms пароля, сгенерированного сервером и отправкой на мобильное устройство. Доступ к облачному сервису осуществляется после правильного ввода пароля.

Изоляция данных пользователей друг от друга достигается путем внесения преобразований в код единой программной среды. Существует риск обнаружения в коде выхода на доступ к данным прочих пользователей. Специалисты, работающие с этой технологией, уделяют особое внимание безопасности хранения данных.

Используя известные протоколы AES, TLS и IPsec обеспечивается защита информации при передаче, причем данные прошедшие шифрование могут быть получены только выполнив аутентификацию. Этот метод позволяет избежать чтения и внесения изменений в данные при входе через небезопасные источники.

По мнению ученых в скором времени подразделение облачных вычислений исчезнет с развитием высоких технологий [2]. В таких приложениях будет сочетание услуг, собранных у различных поставщиков, что даст начало новой общей модели Everything as a Service. Данная модель даст потребителю расширенные права на аппаратную и программную составляющую, контроль бизнес-процессов, а также взаимоотношения с потребителями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Amrhein, D., Quint, S., Cloud computing for the enterprise: Part 1: Capturing the cloud, 2012.
2. Медведев, А., Облачные технологии: тенденции развития, примеры исполнения // Современные технологии автоматизации, 2013. № 2. С. 6–9.
3. Орландо, Д., Модели сервисов облачных вычислений: инфраструктура как сервис, 2012.
4. Орландо, Д., Модели сервисов облачных вычислений: платформа как сервис, 2012.
5. Орландо, Д., Модели сервисов облачных вычислений: программное обеспечение как сервис, 2012.
6. Котяшичев, И.А., К вопросу о безопасности облачных технологий в информационной среде / Котяшичев И.А., Смоленцев С.В. // Молодой ученый, 2014. №5.1. С. 25-28.

УДК 004.75

*Салтанат Абдуллина, Жумажан Кулмагамбетова
(Актобе, Казахстан)*

ТИПЫ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ

В статье ставится задача рассмотреть возможность деления электронных учебников на типы. В результате анализа автор определяет возможные типы электронных учебников и выявляет наиболее удобную среду для пользователя.

Ключевые слова: *электронный учебник, электронные средства, типы, дистанционное образование, индивидуализированное образование,*

The article poses the task of considering the possibility of dividing electronic textbooks into types. As a result of the analysis, the author determines the possible types of electronic textbooks and identifies the most convenient environment for the user.

Keywords: *electronic textbook, electronic means, remote education, types, individualized education.*

Эпоха в которой мы живем известна информационными технологиями, что так часто используются в жизни человека. Роботы, интернет, компьютер, разные гаджеты, даже те же самые калькуляторы, считаемые современным человеком обыденным явлением когда то были чем то сверхестественным, грандиозным. В настоящее время вся деятельность человека немислима без использования компьютера.

Информационные технологии стимулируют развитие самых разнообразных сфер деятельности человека, начиная с узкоспециализированных областей тяжёлой промышленности вплоть до социальных сетей. Даже самые простые операции на современном предприятии принято проводить при помощи компьютеризованных систем. Использование последних разработок в области технологий и технических средств не всегда в состоянии решить ряд возникших проблем, но упростить их в значительной степени информационным технологиям под силу. Более чётко этот процесс прослеживается на сложных участках аналитической деятельности в ходе формирования отчётов и справок различного характера.

Особенный вклад информационные технологии внесли в сферу образования, где были полностью компьютеризованы все учебные заведения, что в конечном итоге позволяет в значительной степени облегчить процесс обучения и образования. На смену обычным инструментам обучения ученика или студента пришла новая техника и технологии, и литература по которой обуют в учебных заведениях переходит с бумажного в электронную

форму.

Электронный учебник представляет собой специальное устройство либо программное обеспечение, используемое в образовательном процессе и заменяющее собой традиционный бумажный учебник. Электронным учебником можно назвать как текст в формате Word размещенный в интернете или на электронном носителе, так и сделанных в специальных приложениях с использованием таких функций как гиперссылки, анимация, видео, интерактивная связь с пользователем. Последний указанный тип учебника невозможно перевести на бумагу без существенной потери в функционале. Поскольку электронный учебник предназначен для чтения с экрана, использование возможностей компьютера является осмысленным.

Внешний вид всех электронных учебников очень похож, на страницах показывается содержание и место для чтения. К примеру во всех учебниках Microsoft выработан некий двухоконный стандарт: слева - содержание (в виде гиперссылок), справа – содержимое раздела. Между основным текстом и содержанием имеется подвижная граница, которой можно регулировать ширину окна содержания.

Можно различать учебники по средствам разработки. Сделанные в формате pdf встречаются очень часто, их можно прочитать только pdf-ридерами, например, Adobe Acrobat Reader, они отличаются большим весом и во многих случаях являются точной копией бумажного учебника.

Есть готовые приложения под условным названием "Электронный учебник". Создателю учебника достаточно внести свой текст в готовые окна. Вроде бы удобно, но возможности форматирования своего материала, как правило, сильно ограничены. Воспроизвести материал можно только в этом же приложении, т.е. оно должно быть установлено на компьютере пользователя. Приложения обычно платные и рассчитаны на определённую операционную систему. Например, на Windows, а у вас планшет на Android, для которого версии приложения, скорее всего, нет. В подобные приложения встроены функции для дистанционного обучения, созданные разработчиками по своим представлениям.

Следующий вид электронного учебника на мой взгляд наиболее удобный. Это учебники созданные для просмотра в интернет браузерах. Такие учебники создаются на специальных визуальных веб-редакторах, с помощью языка HTML, поэтому их можно назвать HTML-учебниками. Это наиболее распространённый тип общедоступных учебников. Веб-браузеры бесплатны, воспроизведение таких учебников в браузерах не зависит ни от типа браузера, ни от операционной системы, что очень важно при бурном развитии планшетов на Андроиде, iOS и других ОС.

В заключении мы увидели что электронные учебники можно делить на типы по функциональным возможностям и средствам разработки, точные или почти точные копии бумажных учебников на электронной основе, как например Microsoft и pdf, или использующие возможности компьютера, к примеру HTML-учебники или учебники созданные на специальных готовых приложениях. Для широкого использования наиболее удобными являются HTML-учебники, поскольку, они не требуют специальной среды для чтения и могут функционально удовлетворить потребности пользователя, для узкого круга пользования можно использовать учебники, разработанные на приложениях требующих установки для чтения, так же можно отметить удобство использования pdf-учебников в качестве инструкции к бытовой аппаратуре на лазерных дисках или электронный вариант бумажных издания, которые при установке специального приложения можно читать и на планшетах и смартфонах на операционных системах Android, IOS.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.rae.ru/>
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://dom-admina.ru/>

УДК 004.75

*Айдана Ахметова, Жумажан Кулмагамбетова, Мейрамбек Жусипов
(Актобе, Казахстан)*

СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА В СРЕДЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ VISUAL BASIC

В статье ставится задача рассмотреть поэтапное создание электронного учебника в среде программирования Visual Basic.

Ключевые слова: электронный учебник, среда программирования, Visual Basic, компоненты, свойства, программный код.

The article aims to consider the step by step creation of an electronic textbook in the Visual Basic programming environment.

Keywords: electronic textbook, programming environment, Visual Basic, components, properties, program code.

На сегодняшний день электронные средства стали весьма популярными в сфере образовании (дистанционном обучении, самообучении и т.д.). Большинство людей по всему миру уже используют различные электронные средства. Но очень важную роль для подрастающего поколения играют электронные учебники (ЭУ).

Электронный учебник – это методический комплекс, предназначенный для изучения курса материала. Он является интегрированным средством, содержащим теорию, практику, задачи и другие компоненты.

При создании электронного учебника важно учитывать следующие моменты:

- минимум текста (длительное чтение текста с экрана компьютера утомительно и снижает восприятие новой информации)
- шрифты текста (заранее ознакомившись с теорией шрифтов, можно понять, что восприятие информации зависит от мелких деталей - подачи дизайна информации)
- графические изображения (усвоение и восприятие информации при чтении иллюстративных учебников намного выше)
- цветовая гамма (при изучении материала цвета не напрягали ученика, а наоборот, успокаивали)
- видео и аудио фрагменты, гиперссылки (увеличить заинтересованность учащихся, особенно школьников, и этим повысить усвояемость, использование аудио фрагментов помогает ЭУ приблизиться к привычным методам обучения и также активизировать слуховые центры головного мозга).

Создание электронного учебника состоит из двух наиболее важных аспектов:

Первый важный аспект мы назвали “фундамент”. Для пояснения этого понятия, фундамент – это среда разработки электронного учебника, то есть программное обеспечение. Программисты могут создать электронный учебник с помощью таких языков программирования, как Delphi, C#, C++, Visual Basic, Java и т.д. А для начинающих создателей электронного учебника мы рекомендуем готовые программные продукты, как AutoPlay Media Studio, Turbosite и т.д.

Второй аспект – это содержание электронного учебника, который мы назвали “багаж”. Здесь обязательно должны учитываться все нюансы. Такие как актуальность, достоверность, полнота, точность, целостность, доступность информации, наличие графической информации (видеоуроков, игр, картинок и т.д.) и задания для самооценивания.

Мы выбрали для создания электронного учебника среду программирования Visual Basic.

Первое, что мы должны сделать – это скачать Visual Basic. Программу рекомендуем скачать на сайте www.visualstudio.com. Версии программы разные, в нашем случае это

версия 2010 года. Начнем создавать наш учебник. Для создания проекта выберем команды File-New project. У вас появится окно ниже приведенное на рис. 1. Нажимаем ОК.

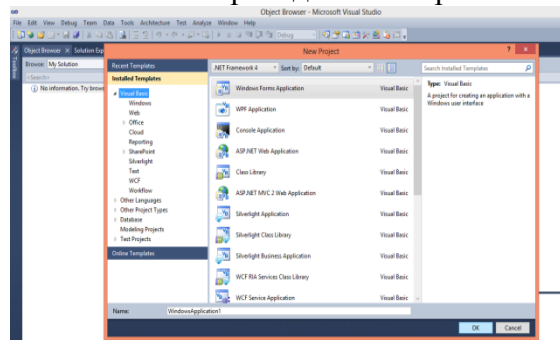

Рис. 1. Новый проект

При нажатии кнопки ОК откроется пустая форма. Здесь мы и будем создавать главную страницу нашего учебника и располагать компоненты. Давайте посмотрим как должна выглядеть наша страница на рис. 2.

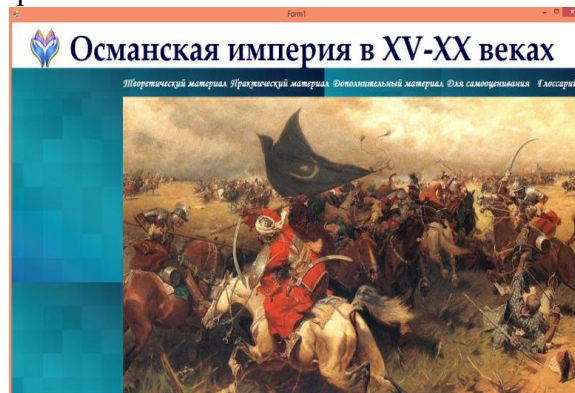

Рис. 2. Главная страница

Для того чтобы сделать такой дизайн, мы использовали компоненты Panel, Label, PictureBox и Web Browser. Что мы должны сделать? Как и с чего начать?

1. В свойствах формы(в данном случае Form1) задать размер окна. Для этого выберите свойство Size и задайте параметры 1298; 725.

2. Сверху расположите компонент Panel1 по ширине окна, как показано на рис. 2. В свойстве панели Fore Color выберите цвет (в данном случае белый)

3. Над панелью (Panel1) расположите компонент Label1 для того, чтобы написать название книги. В свойстве компонента Text напишите тему электронного учебника (в данном случае Османская империя в XV-XX веках)

4. Перед темой учебника расположите компонент PictureBox для того, чтобы расположить на ней логотип учебника. Логотип учебника вы можете создать сами или же скачать с интернета картинку и сохранить на компьютере. В свойстве компонента Image мы должны загрузить картинку с компьютера. Для этого нажмите на кнопку справа от свойства и у вас появится окно, показанное на рисунке 3. Нажмите на кнопку Import и выберите нужную вам картину.

5. Расположим компонент Panel 2 слева и выберем соответствующий фон(в данном случае это просто рисунок). В свойстве панели Image выбираем рисунок(фон), ранее сохраненный на компьютере.

6. Расположим компонент Panel 3 справа для заголовков нашего учебника и выберем также фон (в данном случае это такой же фон, как в Panel2). На панели расположим компоненты Label2, Label3, Label4, Label5, Label6. Мы должны выбрать свойства компонентов Text и написать заголовки по таблице 1.

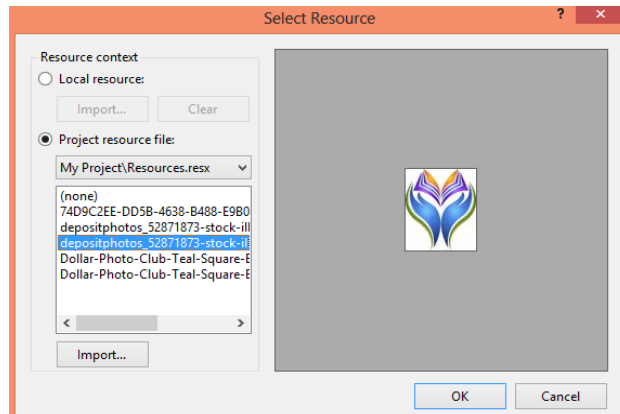

Рис. 3. Вставка изображения в Picture Box

Таблица 1. Компоненты Label

Компонент	Текст
Label2	Теоретический материал
Label3	Практический материал
Label4	Дополнительный материал
Label5	Для самооценивания
Label6	Глоссарий

7. Для того чтобы открывать файлы, содержащие информацию, необходимо расположить компонент Web Browser на форме. Если вы посмотрите на рис. 2, вы не увидите этот компонент, так как он скрыт за картинкой. На рис. 4 вы можете увидеть этот компонент и так же расположить его на форме. Сверху расположите картинку так, чтобы компонента не было видно.

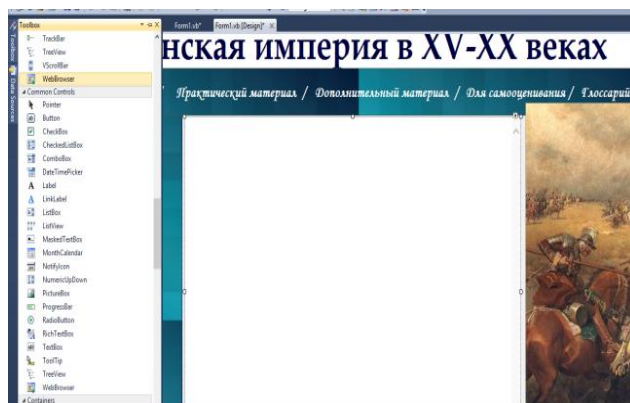

Рис. 4. Использование компонента Web Browser

8. Осталось записать код для того чтобы:

- отображать список подзаголовков;
- отображать файлы в компоненте Web Browser.

Как это должно выглядеть? На рис. 5, при нажатии на подзаголовок «Теоретический материал» у нас появятся разделы. Для выполнения данной команды, мы сначала должны расположить компоненты Label7, Label8, Label9, Label10, Label11 и очистить ячейку в свойстве компонентов Text. Нажав на компонент Label2 или же в окне свойств этого компонента, выбрав событие Click (рис. 6), напишем программный код (рис. 7).

Рис. 5. Разделы подзаголовков

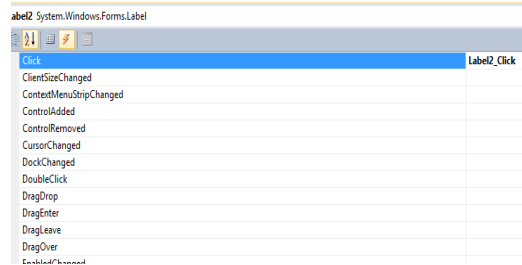

Рис. 6. Событие Click

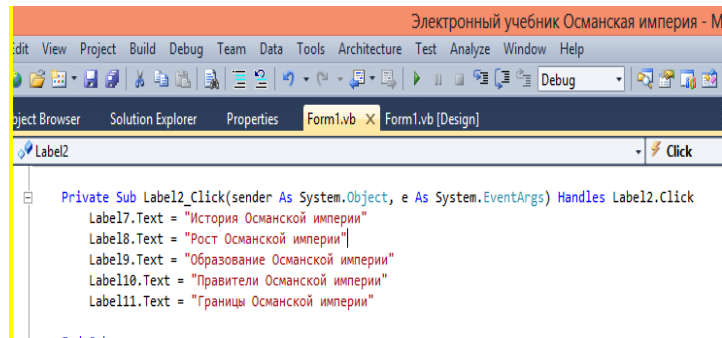

Рис. 7. Программный код

Для того, чтобы отобразить файлы в компоненте Web Browser, мы должны записать следующий код, нажав на компоненты, где даны разделы. Очень важно файл, который мы хотим открыть, сохранить в формате веб-страницы.

Код будет выглядеть следующим образом:

```
Private Sub Label7_Click(sender As System.Object, e As System.EventArgs) Handles Label7.Click
```

```
PictureBox2.Hide()
```

```
WebBrowser1.Navigate("C:\Users\1\Documents\Электронный учебник Османская империя\Дипл картинки\Теория\1.htm")
```

```
End Sub
```

Для остальных разделов код выглядит таким же образом. На рисунке 8 вы можете увидеть результат.

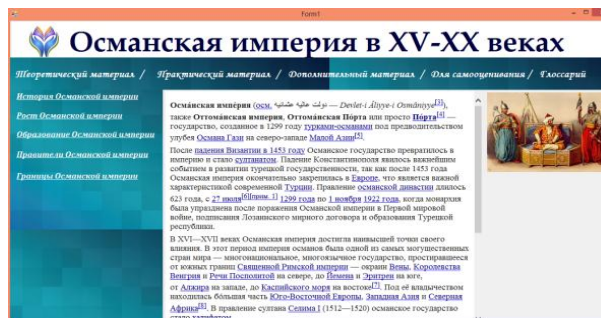

Рис. 8. Завершенная страница электронного учебника

В итоге, мы учитывая все нюансы и моменты разработки электронных учебников, создали электронный учебник по теме «Османская империя в XV-XX веках». Мы думаем, что наш учебник будет полезен многим подрастающим поколениям и тем, кто интересуется всемирной историей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мощенко А. В. Информационные и коммуникационные технологии в образовании. Материалы международной научно-практической конференции. – М.: Изд-во СГУ, 2004. – С.192.
2. Краснова Г. А., Беляев М. И., Соловов А. В. Технологии создания электронных обучающих средств. – М., 2001. – 134 с.
3. Шигина Н. А., Кабакова И. В. Классификация компонентов мультимедийного электронного учебника Открытое образование. №4. 2001. С. 343-348.

УДК 004.43

Яків Бойко
(Умань, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ МОВ ПРОГРАМУВАННЯ SAS, SPSS, R І PYTHON ДЛЯ АНАЛІЗУ ДАНИХ

У даній статті розглядається питання використання статистичних мов програмування SAS, SPSS, R і PYTHON для аналізу даних. Використання статистичних мов програмування SAS, SPSS, R і Python для обробки даних залежать від конкретних поставлених цілей, а тому вони сильно відрізняються за такими критеріями, як статистичні методи та прийоми, доступність у вивченні, візуалізація, підтримка та витрати.

Ключові слова: статистичні мови програмування, статистичні методи, візуалізація, пояснювальна та прогностична моделі, інтерфейс користувача.

The article deals with the problem of using statistical programming languages SAS, SPSS, R and PYTHON. In this article, we compare the four languages on methods and techniques, ease of learning, visualization, support and costs. We explicitly focus on the languages, the user interfaces SAS Enterprise Miner and SPSS Modeler are out of scope. The use of four languages depends on the goal.

Key words: statistical programming languages, statistical methods, visualization, explanatory and predictive models, user interface.

До основних статистичних мов програмування слід віднести SAS, SPSS, R і Python. З них найбільш часто використовуються SAS і SPSS. Проте зацікавленість мовами з відкритим кодом R та Python зростає. В останні роки відбулася певна міграція користувачів від програмування на SAS або SPSS до використання R та / або Python. В даному дослідженні наше завдання полягає в порівнянні чотирьох мов відповідно до таких критеріїв: статистичні методи та прийоми, доступність у вивченні, візуалізація, підтримка та витрати.

SAS був розроблений у Державному університеті штату Північна Кароліна і його основне завдання полягало в аналізі великої кількості даних про сільське господарство. Скорочення «SAS» означає система статистичного аналізу. У 1976 році була заснована компанія SAS як наслідок на попит на відповідне програмне забезпечення [3]. Статистичний пакет для соціальних наук (Statistical Package for the Social Sciences) (SPSS) був розроблений саме для соціальних наук і став першою статистичною мовою програмування для ПК. Вона

була розроблена в 1968 році в Стенфордському університеті, і через вісім років була заснована компанія SPSS Inc., куплена IBM в 2009 році.

У 2000 році Університет Окленду випустив першу версію мови програмування R, яка орієнтована на статистичне моделювання і відкрита за ліцензією GNU. Python – єдина мова програмування, яка була розроблена за межами університету. Python був створений голландцем, який є великим шанувальником Монті Пайтон (звідки походить назва). Python – це багатоцільова мова, така як C ++ та Java, з однією великою перевагою – Python легкий у вивченні. Програмістами було створено безліч модулів для Python, і тому на сьогоднішній день він має широкий спектр можливостей статистичного моделювання.

До першого критерію відносимо статистичні методи та прийоми. Аналіз даних передбачає два підходи: пояснювальний та прогностичний. Використання підходу залежить від вашої кінцевої мети. Прогностична сторона аналізу даних тісно пов'язана з такими поняттями, як Data Mining і Machine Learning.

Коли ми розглядаємо SPSS та SAS, то обидві ці мови походять з пояснювальної сторони аналізу даних (Data Analysis). Вони були розроблені в навчальному середовищі, де тестування гіпотез грає важливу роль. Це означає, що вони мають значно менше методів і прийомів у порівнянні з R і Python. Сьогодні у SAS та SPSS є інструменти для обробки даних (data mining) (SAS Enterprise Miner і SPSS Modeler), однак це різні інструменти, і вам знадобляться додаткові ліцензії [4].

Одним з основних переваг засобів або програм з відкритим вихідним кодом є те, що спільнота постійно покращує і підвищує його функціональність. R був створений розробниками, які хотіли зробити свої алгоритми якомога доступнішими. Ergo R має найширший діапазон алгоритмів, що робить R сильним як на пояснювальній стороні, так і на прогностичній (Data Analysis).

Python був створений з акцентом на бізнес використання, а не на академічні чи статистичні підходи. Основна сильна сторона Python полягає у використанні алгоритмів. Python в основному використовується в Data Mining або Machine Learning, де аналітика даних не потребує втручання. Ще однією сильною стороною Python є ефективний аналіз зображення та відео. Python також відноситься до найпростіших мов, які можуть бути використанні для фреймворків даних, таких як Spark [7].

Наступним чинником виступає легкість та простота у вивченні. Інструменти SPSS і SAS мають зручний інтерфейс користувача, де не обов'язково прописувати код. Крім того, SPSS містить paste-функцію, яка створює синтаксис з кроків, що були виконані у інтерфейсі користувача, а SAS має Proc SQL, що робить SAS-кодування значно простішим для людей, які знають мову запитів SQL. В SAS та SPSS коди синтаксично далекі один від одного, а також дуже відрізняються від інших мов програмування.

Незважаючи на те, що існують альтернативи графічному інтерфейсу R, як, наприклад, Rattle, з точки зору його функціональності він і близько не наближається до SAS або SPSS. Мова R легка у вивченні програмістам, проте багато аналітиків не мають досвіду в програмуванні. R має найскладніший процес навчання з усіх. Але як тільки ви отримаєте основи, тоді такий процес значно спрощується. Python, який заснований на ABC, розроблювався з єдиною метою навчання не-програмістів як програмувати. Читабельність є однією з ключових особливостей Python. Це робить Python однією з найпростіших мов для вивчення. Python не містить GUI. Таким чином, якщо брати до уваги простоту у вивченні, то SPSS та SAS є найкращим варіантом для початку аналізу, оскільки вони надають інструменти, де користувачеві не потрібно програмувати.

Третій основний фактор, який впливає на вибір програмного забезпечення, полягає в офіційній підтримці. Як SAS, так і SPSS є комерційними продуктами, тому вони мають офіційну підтримку [5]. Це спонукає деякі компанії вибирати ці мови програмування: якщо існують певні труднощі – то можна отримали підтримку.

Існує неправильне уявлення стосовно підтримки інструментів з відкритим вихідним кодом. Це правда, що немає офіційної підтримки від творців або власників, але існує велика спільнота для обох мов, які готові допомогти вам вирішити вашу проблему. Великі шанси, що ваше запитання вже було задано і відповідь була дана на таких сайтах, як Stack Overflow. Крім того, є численні компанії, які надають професійну підтримку R і Python. Таким чином, хоча офіційної підтримки для R і Python немає, на практиці у вас є шанси отримати відповідь швидше стосовно R або Python, ніж у випадку SAS або SPSS.

Четвертим основним критерієм є візуалізація. Графічні можливості SAS і SPSS є чисто функціональними; хоча можна внести незначні зміни в графіки для точного налаштування графіків. Візуалізація в SAS і SPSS може бути дуже громіздким інструментом або навіть неможливим. R і Python пропонують набагато більше можливостей для налаштування та оптимізації графіків завдяки широкому діапазону доступних модулів. Найбільш широко використовуваним модулем для R є ggplot2, який має широкий набір графіків, де ви можете налаштувати практично все. Ці графіки також легко створити інтерактивними, що дозволяє користувачам грати з даними за допомогою програм, таких як shiny.

Python і R запозичили (і все ще роблять) багато один від одного. Одним з кращих прикладів цього є те, що у Python є також модуль ggplot, який має практично ту саму функціональність і синтаксис, що й у R. Ще одним широко використовуваним модулем для візуалізації в Python є Matplotlib [7].

Останнім критерієм виступає врахування витрат при виборі програм для аналізу. Інструменти R і Python є програмами з відкритим вихідним кодом, що робить їх доступними для всіх. R і Python – це мови, які важче вивчати в порівнянні з графічним інтерфейсом SAS або SPSS. В результаті, аналітики, які володіють R та / або Python, мають більш високі зарплати, ніж інші аналітики. Навчання працівників, які наразі не знайомі з R та / або Python, також коштує грошей. Отже, на практиці мови програмування з відкритим вихідним кодом можуть передбачати в собі витрати, але коли ви порівнюєте його з ліцензійними витратами за SAS або SPSS, бізнес рішення легко прийняти: R і Python - це набагато дешевші варіанти.

Отже, використання інструментів R чи Python залежать від конкретної ситуації. Ці мови можна використовувати без необхідності придбання ліцензій і очікування на них. Крім ліцензій, однією з головних причин вибору є широкий спектр статистичних методів: існує можливість використання із великої кількості алгоритмів саме той, який підходить найкраще для вирішення даної проблеми.

Сильна сторона Python полягає в його застосуванні в машинному навчанні. Найкраще використовувати Python, наприклад для програм Face або Object Recognition або Deep Learning. Використовувати R має сенс для цілей, які мають відношення до поведінки споживачів, де також пояснювальна сторона відіграє важливу роль. Ці дві мови значною мірою взаємодоповнюють один одну. Є бібліотеки для R, які дозволяють запускати код Python (reticulate, rPython), і є модулі Python, які дозволяють запускати R-код (rpy2). Це робить комбінацію двох мов ще сильнішою.

До найбільш вживаних статистичних мов програмування слід віднести SAS, SPSS, які містять зручний інтерфейс і багато вбудованих функцій. SAS Advance Analytics добре підходить для візуальних даних, де використовуються кілька графіків та моделей. Однак його не варто застосовувати для описових даних. SAS містить багато позитивних сторін: надзвичайно універсальне поєднання доступних функцій, наявність критичних аналітичних можливостей і використання R для нових підходів.

Основний недолік SPSS полягає в тому, що оновлення не відбуваються дуже часто. Оскільки інтерфейс SPSS не зазнав багато змін з моменту випуску, то, відповідно, старі статистичні методи аналізу все ще присутні в ньому. Також виникають певні труднощі через обмежені можливості імпорту даних, що може призвести до великої витрати часу на виправлення таких помилок. В SPSS важко працювати з великими файлами або текстовими даними, які перевищують певну кількість символів.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Використання статистичних мов програмування SAS, SPSS, R і Python для аналізу даних залежать від конкретних поставлених цілей, а тому вони сильно відрізняються за такими критеріями, як статистичні методи та прийоми, доступність у вивченні, візуалізація, підтримка та витрати.

Табл. 1

Основні переваги та недоліки статистичних мов програмування SAS, SPSS, R і Python для аналізу даних

	SAS	SPSS
Переваги	1. Широке використання в промисловості 2. Потіково-орієнтований інтерфейс (інтерфейс з потоком даних) з drag and drop 3. Офіційна підтримка 4. Можливість обробки великих масивів даних 5. Використання PROC SQL	1. Широке використання в навчальному середовищі та університетах 2. Зручний інтерфейс з великою кількістю документації 3. Функція Click and Play 4. Полегшення написання коду за допомогою кнопки Paste 5. Офіційна підтримка
Недоліки	1. Ліцензійні послуги 2. Необхідність написання коду для нестандартних опцій 3. Повільний перехід до нових методів 4. Різне програмне забезпечення для візуалізації та Data Mining	1. Ліцензійні послуги 2. Необхідність різних ліцензій для функціоналу 3. Обмежений синтаксис 4. Повільний перехід до нових методів 5. Повільність в обробці великих масивів даних
	R	Python
Переваги	1. Велика кількість бібліотек 2. Безкоштовність 3. Достатньо повно представлені пояснювальне та прогностичне моделювання 4. Можливість підключення до джерел даних, включаючи NoSQL і web scraping 5. Встановлення IDE (RStudio) і необхідних пакетів обробки даних максимально спрощена	1. Масштабованість 2. Універсальна багатоцільова мова 3. Доступність у вивченні 4. Ефективність в машинному навчанні 5. Підтримка великої спільноти 6. Безкоштовність
Недоліки	1. Повільність в обробці великих масивів даних (необхідність використовувати бібліотеки data.table and dplyr) 2. Специфічність в порівнянні зі стандартними мовами програмування, так як мова вузькоспеціалізована (наприклад, індексація векторів починається замість нуля з одиниці) 3. Труднощі у вивченні 4. Відсутність офіційної підтримки	1. Недостатньо представлена в пояснювальній моделі 2. Вибір версії: 2.7 чи 3.5 3. Відсутність інтерфейсу користувача 4. Відсутність офіційної підтримки 5. Python – це мова з динамічною типізацією. Це істотно прискорює розробку програм, але також ускладнює пошук деяких важко відслідковуваних помилок,

	5. Відсутність інтерфейсу користувача	пов'язаних з невірним присвоюванням різних даних одним і тим же змінним

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бідюк, П.І. Прикладна статистика / П.І. Бідюк, О.М. Терентьев, Т.І. Просянкіна-Жарова. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2013. – 288 с.
2. Приступая к программированию в SAS Studio 3.2 [Electronic resource]. – URL https://support.sas.com/documentation/cdl_alternate/ru/webeditorgs/67431/PDF/default/webeditorgs.pdf
3. Терентьев А.Н. SAS BASE: Основы программирования / Терентьев А.Н., Домрачев В.Н., Костецкий Р.И. – К: Эдельвейс, 2014. – 304 с.
4. Explanatory vs. Predictive Models in Machine Learning 2 [Electronic resource]. – URL <https://velotio.com/blog/2017/4/22/machine-learning-choice-of-models>
5. IBM SPSS vs SAS Advanced Analytics [Electronic resource]. – URL: <https://www.trustradius.com/compare-products/ibm-spss-vs-sas-advanced-analytics>
6. Python и R: что выбрать для Data Science в 2018? 2 [Electronic resource]. – URL <https://proglib.io/p/python-vs-r/>
7. Python & R vs. SPSS & SAS [Electronic resource]. – URL: <https://www.r-bloggers.com/python-r-vs-spss-sas/>

*Sh.Ganiyeva, D.Abdurasulova, S.Meliquziyeva
(Ferghana, Uzbekistan)*

GIS IN SCIENCE AND EDUCATION

More than 500 US universities use ARC / INFO software products developed by the Institute for Environmental Systems Research (ESRI®), in their research and in teaching students. Below is a thematic list of scientific and educational units - the most typical users of these products, from which the modern tendency of mass introduction of advanced technology of geographic information systems, GIS in short, into the sphere of science and education

In one of the US universities ARC / INFO is installed in 34 departments. In general, ESRI's software GIS products dominate in such scientific areas as geology, geography, architecture, landscape architecture, urban and regional planning, forestry, study and environmental protection, and many others. Only in engineering-geodesic applications is the presence of software products of other companies significantly.

According to the questionnaires and polls of users in the field of education, ESRI products are used in 47% of the GIS study groups. The ratio with most other software products is very significant, for example, with the corresponding products of Intergraph it is 100 to 1.

The Karl Vinson Institute of Government at the University of Georgia alone has more than 1,200 licensed ARC / INFO sites providing access to GIS for every campus resident, all scientific units, administrative and other structures, as well as many agricultural organizations and university). The University of UC Davis has already installed 500 licenses ARC / INFO, at the University of Maryland and many others - from 50 to 250 licenses. By agreement with the University of California in the near future in the state educational institutions will be established about 2000 licenses ARC / INFO. A number of universities create special GIS support structures at the level of the whole organization. For example, at the University of South Carolina, on the basis of a computer laboratory, a special coordinating council was created to implement, individual and

network support, consultations on the work of GIS. There are also training courses on ArcView 3 and Avenue, on ArcCAD, ARC / INFO functionality.

The ability to quickly access archival and other government information is one of the indicators of the country's democratic character and the development of its information network. Such information may be of interest to a wide section of the population, as well as to researchers, especially research in fields such as history, sociology, economics, and the study of the natural environment. In order to create a computer database including table, text, cartographic and other information, to provide access to it and visualize the data, the National Archives and Records Administration (NARA) applies the ARC / INFO package. The data accumulated in electronic form is widely used in many research projects. Such thematic databases intended for mass use, including through the Internet, have already been created or are being created in several states. These include, for example, the GIS of Natural Resources (NRGIS) of the Iowa Department of Natural Resources, the National Resources Information System (NRIS) in Montana, and others. In Florida, a Large-Scale Earth Information Program (CLIP) is implemented to integrate geographic (i.e., any distributed in space) information within the state. In all such systems and programs, scientists play an active role, and the data collected are widely used in scientific research. One of the steps to ensure collective access to information is the concept of digital libraries, where GIS is used for storing, integrating, visualizing and printing hard copies of any information distributed in space. Prototypes of similar systems already operate in a number of libraries, for example, based on the ArcView package in the Bellevue district library of Seattle Metro / King County, Washington. The ultimate goal of such undertakings is apparently to be the creation of a unified National Information Infrastructure (NII) - with similar initiative by the US administration in the person of President Clinton and Vice President Gore. An important role in it is given to GIS technologies.

Annually, 15-20 thousand students in the US pass training courses ARC / INFO or PC ARC / INFO and their number is constantly increasing. Taking into account the rapidly growing popularity, thanks to a rare combination of ease of use and a wide range of features, the new ArcView 3 product (more than 200,000 users 10 months after the release of the package in late 1996), the number of students in a year or two will reach 50,000 per year. In-depth knowledge of the use of ESRI software is available to all interested persons at the company's training center, its regional offices in the USA, or numerous international centers. By the way, one of such certified training centers is in Moscow and in Kiev on the basis of the company ECOMM.

Curriculums to the basic concepts of GIS technology are held both during the academic semesters in universities and colleges, and in special schools, during vacations or at seminars in conjunction with numerous conferences on GIS topics. Such conferences have been very popular in recent years. Suffice it to mention the annual ARC / INFO users conference, which gathers several thousand participants, or about weekly GIS courses, preceding the conference of the Association of Urban and Regional Information Systems (URISA). The GIS Group is the largest in the Association of American Geographers (AAG). Annually, with the participation of the AAG, dozens of articles and compilations on GIS topics are published.

If you become acquainted with announcements of job vacancies in the US and other countries of the West, published in periodicals, especially specialized ones, you will notice that specialists working with GIS are in high demand. And in 75% of cases it is necessary to know certain GIS products, of which 90% of ads mention ARC / INFO, and in others - products of other firms and ARC / INFO or other ESRI packages.

The active introduction of GIS technology on the territory of Russia and CIS countries began only a few years ago, that is, ten years later than in other developed countries. As a result, the scale of its use in our country and, for example, in the United States is very different. On the other hand, the growth rate of the number of GIS users (judging by the distribution of ESRI products) is much higher, which gives us some optimism regarding the informatization of our huge and, so far, unorganized and structured economy from this point of view.

Scope of science and education in terms of the use of GIS-products ESRI occupies one of the leading places among other areas. They are used by many educational institutions and scientific organizations. Among them are the Moscow, Leningrad, Kiev, Altai, Dnepropetrovsk, Udmurt, Odessa, Voronezh, Syktyvkar, Tomsk universities; Moscow and Leningrad Mining Universities; Moscow University of Geodesy and Cartography; Omsk, Perm, Krasnoyarsk and Novosibirsk technical universities; Samara and Ufa aviation universities; Tyumen and Ufa oil universities; Voronezh Agrarian University; Russian Academy of Civil Service; Academy of Civil Protection, other educational institutions. Among the scientific organizations are many institutes of the Russian Academy of Sciences, National Academies of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Turkmenistan, Ukraine, research and design institutes of many ministries and departments.

We present a non-exhaustive list of the main divisions of universities and colleges, as well as the scientific areas in which the ARC / INFO software products are widely used, created, maintained and constantly upgraded by the Institute for Environmental Systems Research (ESRI), founded more than 25 years ago and engaged exclusively in the development of software for GIS:

Academic and university computer centers:

Engineering and technical sciences:

- Space and Aviation
- Chemical engineering
- Domestic construction and engineering design
- Design and construction of power systems
- Habitat design
- Geodetic and geomagnetic surveys
- Industrial construction
- Transport planning and management
- Engineering

Management of natural resources:

- Fisheries and fish farming
- Forest industry, management of national parks and reserves
- Identification of habitats and distribution
- Study of the environment, wildlife
- Water and land resources research and management

Nature Sciences:

- Biology
- Biostatistics
- Botany, zoology, biodiversity conservation
- Entomology
- Ocean Biology
- Ecology, natural monitoring
- Oceanography and coastal research
- Soil science

Physical Sciences:

- Applied physics, computer sciences
- Geology, geophysics, geochemistry, seismology
- Hydrology, meteorology and climatology
- Paleontology
- Quaternary geology and geomorphology

Agricultural sciences:

- Economy of agriculture, management of economy
- Agricultural Engineering
- Agronomy, veterinary medicine, application of fertilizers and pesticides

Business Schools:

- Business Administration
- Decision Support Systems
- Marketing, research in economics and management
- Route analysis, optimization of conditions for moving goods and goods
- Property management, optimal location of facilities and services

Medicine and Health:

- Epidemiology, cleanliness and environmental safety
- Health of the population

Military Sciences:

- Cartography
- Tactics and strategy

Architectural universities:

- Architecture and town planning
- Urban, communal and regional planning and management
- Architecture of landscapes, design of cities and natural complexes

Social sciences:

- Zoning and ethnos
- Anthropology and Archeology
- International relations, journalism
- Criminology and justice, combating crime
- Economics, administration
- Economic and social geography, regional geography
- Management methodology, management
- Protection of monuments and relics
- Political science
- Psychology, sociology and demography
- Travel and tourism
- Pedagogy and education
- Basic education (in schools, colleges and universities)
- Secondary education and retraining of personnel

Humanitarian sciences:

- History
- Legislation and jurisprudence
- Land and property
- Legal Legislation
- Librarianship
- State documentation
- Archives of maps and images
- Training of employees of administrative bodies
- Architecture and construction
- Utilities management, telecommunications
- Property Management
- Ensuring the protection and safety of the population

The classification of sciences and scientific directions adopted by us differs somewhat from the Western one, but the essence of the matter does not change from this. It is obvious that in our country the field of effective application of technology of geoinformation systems in general and

GIS ARC / INFO, as the most developed software available on the market, in particular, for purely scientific and educational purposes, however, as in many applied disciplines, is truly are endless.

LITERATURE

1. Geoinformatics. Explanatory dictionary of basic terms // Yu.B. Baranov, A.M. Berlyant, E.G. Kapralov and others. – Moscow: GIS-Association, 1999. – 204 p.
2. The use of Geographic Information Systems (GIS) in Canada's National Parks.
3. Collection of electronic maps of Russia.
4. Tourist portal of Odessa.
5. "What is GIS and how with them ... make friends" V. Gohman, V. Andrianov.
6. Alekperov A. "To execute it is impossible to pardon" magazine NETWORK № 07-08 / 1998.

*Sh.Ganiyeva, A.Umaraliyev, M.Babayeva
(Ferghana, Uzbekistan)*

DATA QUALITY IN GEOMARKETING RESEARCHES

The application of geoinformation technologies in geomarketing increases the quality and efficiency of these studies by an order of magnitude. But to fully use the set of analytical tools provided by modern GIS, you need different spatial data. Their collection and formation of relevant databases can take a significant part of the study time. In this connection, the question arises of ways to optimize this process and choosing the optimal ratio between the quality and volume of data used and the quality of the final study. In this article we have tried to reflect our vision and experience of solving such problems.

Data quality is one of the key indicators that affect the reliability of any research. In this article, by "quality" we mean the completeness and accuracy of the source information.

When creating any model, you need to consider what information is used in it and what limitations are included in the model. Spatial interaction models, for example Huff, are no exception. One of their key properties is the closure of the studied system, where the main task of the model is the distribution of potential consumer demand between the objects in a certain local market. So, for example, an increase in the sales area increases the attractiveness of the object, which affects the increase in its potential audience, but this influence is nonlinear; At the same time, when the values of the parameters under consideration change, the results may not be trivial. And with the increase in the number of parameters studied and the number of objects in the model, the analysis of interaction is greatly complicated.

The analysis of features of interaction with the help of the model depends on its coverage. So, in the case of 2 trading facilities and 3 sales markets, the distance matrix under study will be $2 * 3 = 6$ routes. And when the city of a million people is the object of study, where the number of outlets, for example, food stores, is from 400-600 objects, and the number of residential buildings (the minimal unit of the local market) is about 15-20 thousand, then the studied correspondence matrix will be more than 10 million records. Such an array of data is difficult to process, not to mention various scenario analysis options, where the variation of the layout options, object sizes, potential interaction parameters can reach a total of 20-30 iterations. All this requires significant resources: both to create a large data set, and to process it. To carry out this type of research, the Network Analyst network analysis tool set, which is part of the Esri ArcGIS software GIS, is widely used. This module allows you to analyze the urban environment using a large amount of data, offers advanced functionality and many settings.

Researchers understand that the more accurate the initial data, the more generally the result of the analysis is better. At the same time, when dealing with business problems, an attribute such as

efficiency is important, which reflects the number of resources spent on obtaining a certain result. To get an accurate result, a lot of resources are required at a time when they are constantly limited. In this connection, the following questions arise: "What to do?" And "What methods to apply?" – especially in the difficult existing period, when, on the one hand, it is necessary to reduce costs, and on the other - not to worsen the quality.

Here it is necessary to recall several important principles:

- The first is the Pareto law, which states that 20% of the effort gives 80% of the result, and the remaining 80% of the effort is only 20% of the result. This is not a rigid rule, its main point is that most of the results are achieved with minimal effort.

- The second is the use of numerical methods, for example, the Monte Carlo method, the essence of which is to obtain a result with a certain accuracy. A good example for understanding this method is the problem of determining the area of an arbitrary circle in a square, where we can measure the area of the circle exactly, or determine it with some accuracy. To do this, it is necessary to randomly select points in this square, to determine as many points as possible in a circle, and how many are not, and then you can understand what proportion of the area of the circle occupies the square of the square that we know. The more points we initially choose, the more accurately we determine the area of the circle. The same principle applies to sociological surveys.

It is important to note that data on the population in a regular grid with a step of 500 meters and information on the selected microdistricts are of an aggregated nature, where as the initial information data on all residential buildings are used.

The graph used 2 types of data:

- detailed road graph with high-speed mode and attributes of one-sidedness;
- Generalized graph with a high-speed mode, without the attribute of one-sidedness.

The trading objects for the analysis were 7 points (Figure 1), three of which are key. On the example of these objects, calculations were made, the locations have the following typology:

- • 1st point – an object on the periphery, located along a large bypass road;
- • 2nd point – is located in the central part of the city near a large residential area, formed by multi-storey buildings;
- • 3rd point – the object is located on the semi-periphery in a large private sector.

The scheme of placing of trading objects and residential buildings, where the private sector is represented as a regular network, is a generalized road graph.

Two scenarios were analyzed:

- all facilities – hypermarkets with a service area of 20 minutes. transport accessibility;
- all objects – supermarkets with a service area of 5 min. transport accessibility.

The reference values with which the results were compared are the modeling parameters using the most accurate data.

The results of the study with 48 iterations of the analysis are reflected in Table 2, their combinations are based on 4 types of data on consumers, 2 types of road graph, 2 types of trade objects and three locations studied. The table shows how the modeling values (calculation of the number of potential customers according to the Huff model) change from the reference values, depending on the change in the types of the original data used.

Тип графа	Тип даних	Висхідні дані + малі регулярні сітки з критерієм 100 м				Висхідні дані + малі регулярні сітки з критерієм 500 м				Місцевості
	Числа точок Автомобільні дані	100		100		100		1		
		Генералізований	Генералізований	Генералізований	Генералізований	Генералізований	Генералізований	Генералізований	Генералізований	
Транзит	1 районний пункт	0.0%	0.0%	0.4%	0.0%	0.0%	16.0%	0.0%	0.0%	0.0%
	2 районні пункти	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	17.0%	11.0%	11.0%
	3 районні пункти	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	10.0%	10.0%
	Середнє значення	0.0%	0.0%	0.4%	0.0%	0.0%	16.4%	10.0%	11.0%	11.0%
Генералізований	1 районний пункт	0.0%	17.0%	10.0%	10.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	10.0%
	2 районні пункти	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	10.0%
	3 районні пункти	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
	Середнє значення	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	10.0%

Table 1. Consolidated results of geomarketing research.

When analyzing the table, it can be noted that:

- with a decrease in the sample size by 69.5%, the modeling accuracy drops by a maximum of 1.5%, an average of 3 points for supermarkets – 0.7%, for hypermarkets – 0.4%;
- When the sample size is reduced by 97.6%, the accuracy drops by a maximum of 27%. The average value for supermarkets is 16.4%, for hypermarkets – 1.8%;
- When analyzing 7 districts – the data is not suitable for studying supermarkets, the results of the model for hypermarkets will range from – 14% to + 17.5%.

If we calculate the correspondence matrix on the basis of the generalized graph, then the indicators are distinguished by a number of features. The inaccurate automotive graph most influences the results of hypermarkets, especially on locations located on the periphery along a major highway. It should be noted that when using an inaccurate graph it is necessary to use data on a regular grid, in which case the result will be most accurate.

Conclusions:

- The required minimum volume and quality of data for research depends on the size and geography of the service of the studied object.
- The amount of input data affects the accuracy of the results not linearly, but has a power function, for example, an increase in the amount of data by 229% can provide an accuracy gain of 0.7%.
- The exact values of some data in the model are devalued by the low accuracy of others, that is, the accuracy of the model is limited by the quality of the worst incoming data.
- The best overall modeling results are achieved with the same quality of all incoming data, both at low and high quality.
- Application of the capabilities of modern GIS in geomarketing makes it possible to conduct a multifaceted analysis of the urban environment using a large amount of data, dramatically improving the quality and effectiveness of such studies.

LITERATURE

1. Kostyuk Yu.L., Novikov Yu.L. Vectorization of raster images using triangulation // Geoinformatics-2000: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Ed. A.I. Ryumkina, Yu.L. Kostyuk, A.V. Skvortsova. Tomsk: Publishing house Tom. University, 2000.
2. Trofimova S.F. Problems of conceptual modeling in GIS // Geoinformatics-2000: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference / Ed. A.I. Ryumkina, Yu.L. Kostyuk, A.V. Skvortsova. Tomsk: Publishing house Tom. University, 2000.

ТРАЄКТОРІЇ НАУКОВЦЯ В СИСТЕМІ «БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ» В УМОВАХ ЇЇ ДИНАМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Пропонується підхід до оцінювання ефективності наукової діяльності вчених, якій останнім часом приділяється підвищена увага, і наводиться приклад траєкторій науковця в інформаційно-аналітичній системі «Бібліографія української науки» в умовах її динамічного розвитку.

Ключові слова: наука, Google Scholar, інформаційно-аналітична система, бібліометричний профіль, індекси наукового цитування.

The approach to the estimation of the scientific activity of scientists, which has been given more attention in recent years, is offered, and the example of the trajectories of the scientist in the information-analytical system "Bibliography of Ukrainian science" is given in the conditions of its dynamic development.

Key words: science, Google Scholar, information and analytical system, bibliometric profile, indexes of scientific citation.

Проведення наукових досліджень з використанням ІКТ, зокрема електронних систем відкритого доступу, є потужним допоміжним інструментом, а в деяких випадках й основним засобом для проведення дослідження. Нині ІКТ забезпечують і підтримують всі напрямки наукової діяльності, адже включають у себе широкий набір інструментального супроводу і власних сервісів [1, с. 149].

В світі набувають актуальності гостроти питання оцінювання результативності наукової діяльності. Сучасні напрацювання у сфері методології оцінювання результативності науки в систематизованому вигляді викладені в Лейденському маніфесті *Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics*, прийнятому на XIX Міжнародній конференції *Context Counts: Pathways to Master Little Big and Date* (3–5 вересня 2014 р., Лейден, Нідерланди) і опублікованому в журналі *Nature* у квітні 2015 р. [2, с. 287].

Наукометричні міжнародні системи і бази даних, а саме: *Web of Science* (thomsonreuters.com/web-of-science), *Google Scholar* (scholar.google.com.ua), *Webometrics* (<http://repositories.webometrics.info>) та ін. застосовують з метою відстеження цитованості й рейтингів науковців, наукових колективів, визначення імпаکت-фактору наукових видань та їх впливу на освітню галузь [1, с. 141].

Сьогодні дедалі актуальнішим стає отримання узагальненої інформації про стан науки України за галузевими, відомчими та регіональними показниками. Вирішення цього завдання потребує вітчизняної наукометричної надбудови над бібліометричною платформою, в якій достатньо повно представлено публікації українських учених. В якості такої платформи для *інформаційно-аналітичної системи «Бібліографія української науки»* [3] вибрана система *Google Scholar*, позитивними рисами якої є некомерційність і спрямованість на охоплення наукових публікацій усіх країн, усіма мовами та з усіх галузей знань [4, с. 8].

Слід відзначити, що кількість бібліометричних профілів українських науковців в інформаційно-аналітичній системі «Бібліографія української науки» постійно збільшується. Часова динаміка цього процесу відстежувалась співавторами приблизно два останніх роки (період з 01.03.2016 по 27.03.2018) і наведена на рис. 1. За цей час кількість профілів науковців в системі збільшилась від 14 до 38 тисяч. Профілі, що приєднуються, можуть мати різні індекси Хірша. З плином часу індекси Хірша всіх науковців індивідуально змінюються

через нові цитування, інформація про які надходить. Змінюються і кількості профілів науковців, і відповідні їх профілям номери в тематичних підбірках. В цих умовах актуалізується запит як на визначення плинного стану науковця серед інших в межах певних категорій, так і на відслідковування змін цього стану із плином часу.

Пропонуємо визначати стан науковця індивідуально в рамках кожної тематичної підбірки номером відсотка, якому відповідає його профіль починаючи від найкращих, якщо кількість всіх профілів цієї підборки рівномірно розподілена і відповідає ста відсоткам. За такої оцінки з плином часу профіль науковця може переходити в інші відсотки, що відповідають кращим або гіршим відносно сукупностей профілів вчених, присутніх в цій категорії, показникам. Послідовність станів в часі із його плином формує траєкторію профілю науковця у відповідній підбірці (категорії).

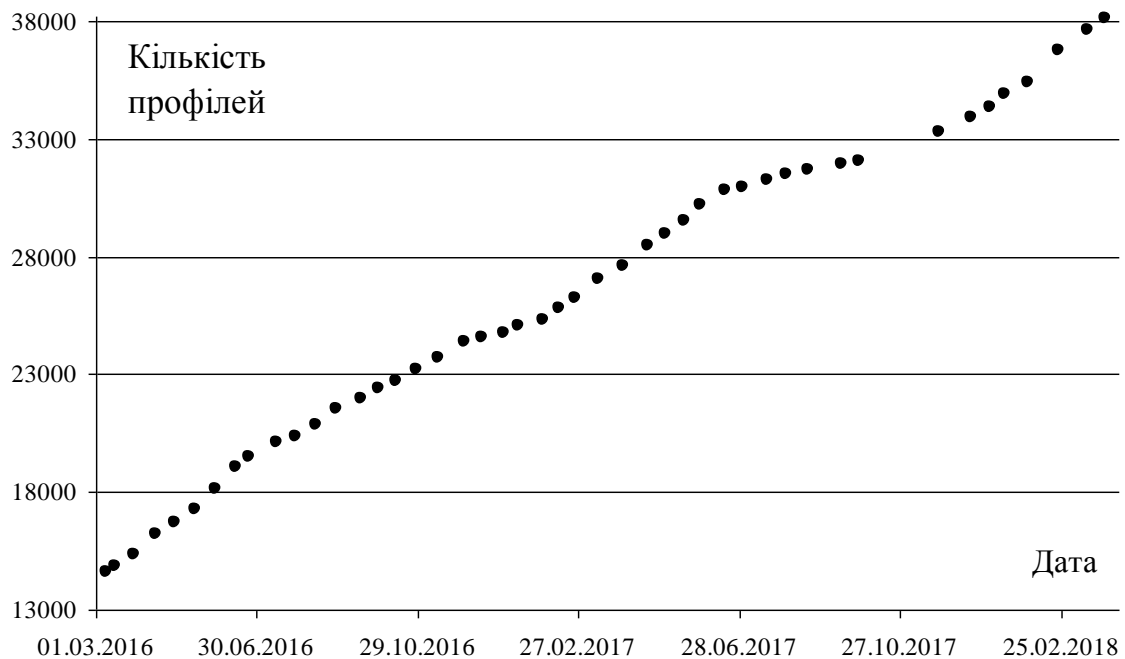

Рис. 1. Часова динаміка приросту кількості бібліометричних профілів науковців в інформаційно-аналітичній системі «Бібліографія української науки» за період з 01.03.2016 по 27.03.2018

В якості прикладу на рис. 2 наведені траєкторії бібліометричного профілю одного із співавторів в трьох категоріях з інформаційно-аналітичної системи «Бібліографія української науки», що мають до нього відношення, а саме: галузь науки – «Технічні науки», місто – «Дніпро» і установа – «Національна металургійна академія України» [3].

Кращі за показниками профілі, що відповідають першому відсотку, відносяться до інтервалу від 0 до 1 по вертикальній осі на рис. 2. Нижче – від 1 до 2 – по цій осі розташований другий відсоток, і т.д. Показники профілю тим кращі, чим менший номер відсотку, до якого віднесено цей профіль.

З графіків, наведених на рис. 2, можна зробити певні висновки.

Профіль, траєкторії якого розглядаються, в категорії «Національна металургійна академія України» впевнено тримається на рівні 5-го відсотка, а в останні місяці – піднявся до четвертого серед всіх профілів науковців, що належать до цієї категорії.

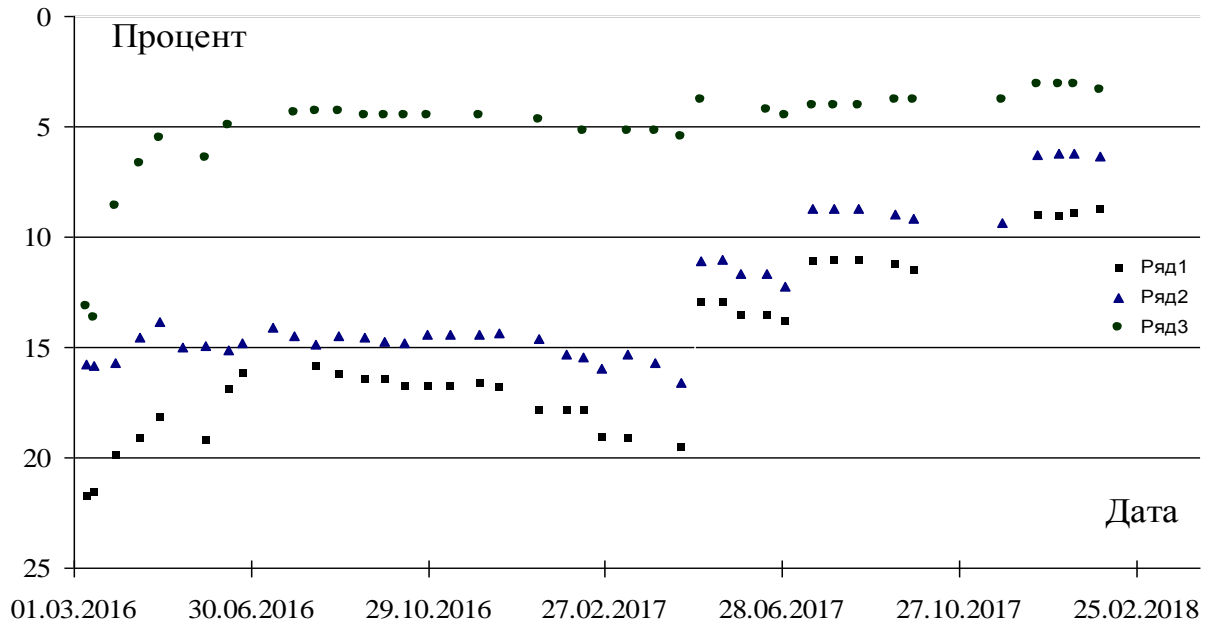

Рис. 2. Траєкторії бібліометричного профіля Денисенко О.І. за період з 01.03.2016 по 27.03,2018 в підбірках профілів науковців «Технічні науки» – ряд 1; «Дніпро» – ряд 2; «Національна металургійна академія України» – ряд 3 в інформаційно-аналітичній системі «Бібліографія української науки»

У галузі «Технічні науки» спостережуваний профіль за час спостереження піднявся з 23-го до 9-го відсотка серед всіх профілів науковців, що належать до цієї категорії.

В підбірці «Дніпро» профіль також демонструє позитивну динаміку піднявшись за час спостереження від 16-го до 7-го відсотка серед всіх профілів науковців, що належать до цієї категорії. Різкі підйоми на графіках корелюють із змінами індекса Хірша (за час спостереження цей індекс збільшився від 4 до 7).

Висновки.

Траєкторії науковця в системі «Бібліографія української науки» в умовах її динамічного розвитку

Інформаційно-аналітична система «Бібліографія української науки» перебуває в стані інтенсивного розвитку.

Траєкторії науковця є дієвим інструментом для оцінювання результативності наукової діяльності в системі «Бібліографія української науки» в умовах її динамічного розвитку

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Спірін О.М. Модель інформаційно-аналітичної підтримки педагогічних досліджень на основі електронних систем відкритого доступу / О.М. Спірін, А.В. Яцишин, С.М. Іванова, А.В. Кільченко, Л.А. Лупаренко // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2017. – Том 59. – №3. – С. 134-154.
2. Костенко Л. Наукометрія: від нумерології до Лейденського маніфесту / Л. Костенко, Т. Симоненко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені ВІ Вернадського. – 2016. – Вип. 43. – С. 285–295.
3. Бібліометрика української науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=pro_proect (дата звернення: 30.03.2018).
4. Костенко Л. «Бібліометрика української науки: інформаційно-аналітична система» / Л. Костенко, О. Жабін, О. Кузнецов, Є. Кухарчук, Т. Симоненко // Бібліотечний вісник. – 2014. – № 4. – С. 8–11.

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ДОКУМЕНТАМИ

Данная статья посвящена автоматизированной информационной системе для сбора, хранения и обработки поступающей информации, используемой в принятии решений для основных технологических и бизнес-процессов организации.

Ключевые слова: система учета документов, электронный документооборот, корпоративный контент, ЕСМ-системы.

This article is devoted to an automated information system for the collection, storage and processing of incoming information used in decision-making for the main technological and business processes of the organization.

Key words: document accounting system, electronic document management, corporate content, ECM-systems.

Одной из характерных тенденций наших дней является переход на электронный документооборот и электронное хранение документов. Многие организации сталкиваются с проблемой выбора и внедрения ЕСМ-систем. В актуальной ситуации осуществить правильный выбор очень непросто. И прежде чем говорить о проблемах ЕСМ, необходимо прояснить основные понятия.

Система управления документами (Document Management System – DMS) – это компьютерная система (или набор компьютерных программ), используемая для отслеживания и хранения электронных документов и / или изображений бумажных документов. Этот термин частично совпадает с концепциями систем управления контентом. Он часто рассматривается как компонент систем управления корпоративным контентом (ЕСМ) и связан с управлением цифровыми активами, документами, системами документооборота и системами управления записями [1, с. 13].

Анализ показывает, что наиболее востребованными функциями ЕСМ-систем являются, во-первых, управление документами, а во-вторых – защищенное систематизированное хранение. Эти функции соответствуют двум классам ЕСМ-продуктов – системам управления документами (англ. document management systems) и системам управления записями (англ. ERMS, electronic record management systems).

Большинство предприятий и организаций полагаются на свои документы для хранения данных и обеспечения доступности информации. Некоторые корпорации ежегодно создают миллионы документов. Сбор собранных данных, их безопасное хранение, их правильное индексирование, облегчение доступа и защита от аутсайдеров – большая проблема для многих организаций.

Чтобы вы могли внедрить систему управления документами в своей организации, сначала необходимо принять во внимание следующие аспекты управления документами [2, с. 28].

Они включают: хранение, извлечение, подачу, безопасность, архивирование, сохранение, распространение, рабочий процесс и создание. Вот посмотрите на каждый из этих аспектов.

Хранение документов. Возможно, вы не думаете, что стоит хранить несколько сотен документов, однако очень важно представить себе масштаб крупных корпораций, который может создавать миллионы документов каждый год и на регулярной основе. Эти документы обычно распространяются не только во многих офисах по всей стране, но и в разных частях мира. Хранилище документов является важной частью управления документами в связи с тем, что в ближайшем будущем документ может потребоваться найти для юридических или

других деловых целей. Большинство крупных корпораций хранят документы двумя способами; они либо оцифровывают все свои документы, а затем хранят все документы в большой базе данных или арендуют или покупают место для хранения, где эти документы хранятся в течение нескольких лет (обычно излагаются государственным или государственным законодательством), прежде чем они могут быть уничтожены. Большинство корпораций и крупных организаций делают это, они оцифровывают свои документы и помещают их на хранение, пока они больше не нужны.

Получение документов – еще одна огромная проблема, которую должны решить многие люди, вовлеченные в управление документами. Как вы получаете доступ к одному конкретному документу в кучу тысяч или даже миллионов документов? Для получения документов требуется система хранения документов и доступа к этим документам своевременно, а также доступная денежно-кредитная манера.

Подача заявок чрезвычайно важна, даже если у вас настроена организация организации, кто скажет, что файл не может быть легко утерян. Важно иметь систему, которая не только проста в использовании, но и эффективна, даже если документы неуместны. В некоторых из сегодняшних документов есть наклейки, которые включают транспондеры. Эти транспондеры позволяют помощникам подачи легко находить файл через радиочастотную технологию (RF). Для важных файлов все больше и больше корпораций используют эту технологию [3, с. 22].

Безопасность для большинства организаций имеет решающее значение, когда дело касается управления документами. На документах хранятся многие корпоративные промышленные секреты, планирование, данные о зарплате и другие виды информации. Является ли этот документ только несколькими неделям или несколькими годам, если кто-то, кто не уполномочен смотреть и копировать эти документы, завладеет ими, это может привести к тому, что организация может нанести миллионы долларов убытков. Сегодня вокруг управления документами создано множество мер предосторожности. Например, в отношении хранения цифровых документов большинство документов хранятся на серверах, недоступных в Интернете, только в интрасети (только для компьютеров организаций). Большинство цифровых документов также шифруются и защищены паролем, поэтому для дешифрования одного документа может потребоваться много сложной работы.

Безопасность также является серьезной проблемой для документов, которые хранятся физически. Если хранилище документов не обеспечено должным образом, человек может легко выйти со всей карточкой документов или хуже. Большинство хранилищ документов охраняются профессионалами безопасности.

Архивация. Одним из интересных аспектов архивирования документов является то, как люди смогут получить доступ к документам в будущем, скажем, через 50-100 лет. Оглянитесь назад на 30 лет, и многие люди использовали 5-дюймовые дискеты или другие типы данных с конкретными компьютерными языками. Одной частью архивных документов является обеспечение совместимого способа быстрого доступа к данным.

Удержание означает хранение документов в течение определенного периода времени. В то время как законы штата и правительства обычно определяют продолжительность времени для некоторых документов, таких как налоговые поступления, документы о людских ресурсах и т. Д., Другие важные документы могут быть досрочно уничтожены. В удержании рассматривается, как убедиться, что документы, которые по-прежнему важны, хранятся отдельно от других, чтобы они выжили в годовых чистках.

Распространение. Как и любой другой тип данных или товаров, как вы получаете документы, которые были созданы в руки людей, которые в них нуждаются? Например, для помощника по трудовым ресурсам отлично подходит документ о прекращении действия, но если адвокат нуждается в этом документе через два года, как будет распространяться документ. Обычно, если документы подвергаются цифровой проверке, документ может быть извлечен из цифровых архивов с помощью пароля или запроса на работу, однако, если он

хранится в исходной бумажной форме, должен быть какой-то план, чтобы найти документ и эффективно доставить его человеку, который этого требует.

Рабочий процесс – это процесс перемещения документа внутри организации. Например, предположим, что был создан бюджет; должен быть составлен план документооборота, чтобы облегчить распространение документов от создателя до менеджеров, руководителям, отвечающим за финансы.

Создание: важно учитывать, как создаются документы. Документ может быть создан одним человеком, группой людей или целым отделом. Это также является частью управления документами, и должна быть организация и структура, чтобы помочь этому процессу быть эффективными [4, с. 39].

Управление документами учитывает все вышеперечисленные темы. Независимо от того, являетесь ли вы индивидуальным предпринимателем, работаете в малом бизнесе или в крупной организации, управление документами чрезвычайно важно и может помочь вашей организации в потоке информации [5, с. 63].

В век информации процесс ввода, доставки, хранения, получения и категоризации данных имеет решающее значение. Компании, государственные органы и частные лица должны все больше и больше полагаться на автоматизированные и надежные решения, чтобы обеспечить безопасность и доступность своей информации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кэмерон С. Управление контентом предприятия. Вопросы бизнеса и ИТ / С. Кэмерон; пер. с англ. А. Кириченко. – М.: Логика бизнеса, 2012. – 176 с.
2. Ефимова О.А. Современные технологии работы с документами: автоматизация делопроизводства / О.А.Ефимова. – М.: Секретарское дело, 2006. – С. 24-29.
3. Frederic P. Miller, Agnes F. Vandome, John McBrewster . Document Management System, 2010. – 195 с.
4. Бадьина А.В. Электронный документооборот фирмы / А.В. Бадьина. – Делопроизводство, 2005. – 94 с.
5. Кузнецов С.Л. Делопроизводство на компьютере: Компьютерные технологии в делопроизводстве / С.Л. Кузнецов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел - Синтез», 2006. – 232 с.

УДК 004.932

*Костянтин Крутенюк, Марина Сердюк
(Дніпро, Україна)*

ЗАДАЧА РОЗПІЗНАВАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ СИМВОЛІВ У ФОРМУЛАХ З ЗАСТОСУВАННЯМ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ

У статті розглядаються питання розпізнавання математичних символів у зображеннях формул за допомогою нейронних мереж. Наведено результат розпізнавання математичних символів за допомогою модифікованої одношарової нейронної мережі.

Ключові слова: *нейронні мережі, штучний нейрон, розпізнавання формул, одношаровий перцептрон, конвертація текстів.*

The article deals with the issues of recognition of mathematical symbols in the formulas of images using neural networks. The result of recognition of mathematical symbols with the help of modified single layer neural network is given.

Keywords: *neural networks, artificial neuron, formulas recognition, single-layer perceptron, text converting.*

Математичний текст уявляє собою складну структуру, що містить математичні формули, вирази, а також текст, до якого може бути застосовано форматування різного виду. Класичною системою для роботи з математичними текстами є система TeX. Але не менш популярним є редактор MS Word, який включає спеціальні можливості для створення формул. Наявність декількох стандартів представлення математичних текстів створює проблеми з обробкою та використанням документів у різних форматах. Питання сумісності Word та TeX, конвертації з одного формату в інший залишається актуальним протягом багатьох років. Якщо текст конвертувати можна, то перетворення формул є особливою проблемою. Адже, на відміну від звичайного тексту, формули мають у собі більш різноманітну вибірку символів, що необхідно розпізнавати. Так, у формулах присутні літери грецького алфавіту, математичні операції, дужки різних форм. Крім того, формули можуть містити символи різних розмірів для зображення індексів, степенів, підіндексів індексів тощо. Ще однією проблемою є складна, в порівнянні з текстом, структура формул. Наявність дробів, матричних форм запису, індексації, піднесення до степеня ускладнюють процес розпізнавання формули. Розпізнавання формули будемо розглядати як етап процесу конвертації формули із одного формату в інший. У якості вихідних даних для розпізнавання будемо використовувати зображення формули, яке можна отримати із файлу з математичним текстом у форматі .pdf. В даній роботі розглядаються питання розпізнавання математичних символів у зображеннях формул за допомогою нейронних мереж. Розпізнаванню підлягають також символи з рукописних формул, які можуть бути присутніми у відсканованому математичному тексті.

Нейронну мережу можна розглядати як модель обчислювальної системи, яка перетворює інформацію за аналогією процесів, що відбуваються в мозку людини, та повертає найбільш ймовірний результат. Нейронна мережа складається з штучних нейронів, кожен з яких має канали входу, тіло та вихідний канал. По вхідним каналам штучний нейрон отримує інформацію. Тіло нейрону являє собою суматор вхідних сигналів, який має наступний вигляд: $S = \sum_{i=1}^n w_i x_i$, де x_i – це вхідні сигнали, а w_i – ваговий елемент нейрону. Активаційна функція отримує на вхід значення S та обчислює результуючий сигнал, який поступає на вихідний канал нейрону [2, с. 45].

Для задач розпізнавання образів використовуються багат шарові нейронні мережі. Кожен шар такої мережі виконує або задачу виявлення окремої ознаки досліджуваного образу, або функцію згортки, яка використовується для оптимізації роботи мережі з метою поліпшити втрати в часі та пам'яті. На сьогоднішній день застосування згорткових нейронних мереж дозволяє досягти 98.07% результату при розпізнаванні символів при досить невисокій навчальній вибірці [1, с. 4]. В даній роботі розглядається більш проста в реалізації одношарова нейронна мережа, що з високою точністю розпізнаватиме символи за їх зображенням.

На розпізнавання подаватиметься чорно-біле зображення з символом розміром 32x32 пікселя, тобто на вхід нейронної мережі подаватиметься 1024 сигнали. Зображення розміру 32x32 отримується за допомогою спеціального алгоритму перетворення зображення. Розмір 32x32 був обраний тому, що він дозволяє отримувати достатньо сигналів, для точного розпізнавання. Саме такий розмір використовувався у більшості нейронних мереж, що зарекомендували себе, як точні. Результат роботи алгоритму наведено на рис. 1.

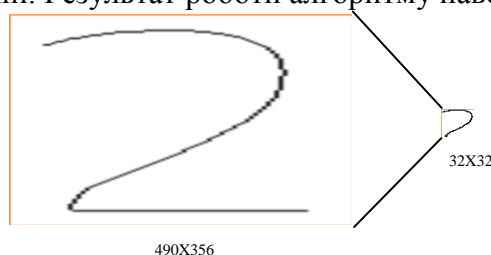

Рис. 1. Результат роботи алгоритму підготовки зображення до розпізнавання

У якості нейронної мережі використовується одношаровий перцептрон з наступними модернізаціями:

1. Усі початкові ваги нейронів задаються не випадково, їм присвоюються нульові значення. На практиці це призводить до прискорення процесу навчання нейронної мережі.

2. Потужність нейрону обчислюється не в абсолютному значенні, як в моделях одношарового перцептрону, а у відсотковому. Тобто функція суматор обчислює потужність нейрону, далі обчислюється максимально можлива потужність нейрона та обчислюється відношення реального значення потужності до абсолютного.

3. При навчанні з учителем додається можливість додати до слою розпізнавання нейрон, що відповідає за реагування на символ, який до даного моменту навчання нейронній мережі був не відомий.

Таким чином нейронна мережа, що пропонується, матиме наступні переваги:

- гнучкість мережі: мережа адекватно реагуватиме на нові символи з можливістю навчатись не лише прогнозованій інформації.

- швидкість навчання: відсоткова потужність дозволяє значно зменшити навчальну вибірку для розпізнавання символів.

Проте виникатиме й такий недолік: більш прості символи будуть заважати розпізнаванню більш складних. Так, наприклад, символ «/» буде ускладнювати процес розпізнавання символу «%». Тому необхідно ввести певні умови розпізнавання більш складних символів. Для розв'язання цієї проблеми пропонується такий алгоритм:

1) Перевірити символ, що розпізнається, нейроном, що відповідає за розпізнавання символу «%».

2) Встановити додатковий бар'єр для потужності нейрону. Цей бар'єр використовується для встановлення необхідності перевірки символу нейроном, що відповідає за розпізнавання символу «/».

3) Бар'єр корегується в процесі навчання мережі.

Запропонована нейронна мережа була реалізована на мові програмування C#. Задля комфортної взаємодії з програмою був реалізований інтерфейс за допомогою Windows Form.

Ефективність мережі була перевірена в процесі розпізнавання цифр та символів математичних операцій. Була використана навчальна вибірка з кількістю 200 зображень та тестова вибірка розміром 400 зображень. Результати наведені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Демонстрація результатів роботи нейронної мережі

Символ	Відсоток розпізнавання(%)	Символ	Відсоток розпізнавання(%)
1	95	+	100
2	100	-	90
3	85	*	75
4	70	/	100
5	100	>	100
6	100	<	100
7	90	(	100
8	100	)	100
9	90	%	55
0	100	=	100

Таким чином, загальна точність розпізнавання математичних символів за допомогою представленої мережі – 92.25%.

Результати розпізнавання символів за допомогою розглянутої нейронної мережі показують, що при невеликій навчальній вибірці точність розпізнавання перевищила 90%, що точніше ніж результати багатьох інших методів розпізнавання символів та результатів інших одношарових нейронних мереж.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кирюшина А. Е. Распознавание математических символов с использованием сверточной нейронной сети // Сборник трудов Молодежной конференции «Наукоемкие информационные технологии». – УГП им. А.К.Айламазяна. – Переславль-Залесский, 2013. – С.1-5.
2. Ясницкий Л. Н. Интеллектуальные системы. – М.: Лаборатория знаний, 2016. – 221 с.

УДК 338.27

Оксана Кубайчук, Борис Боличев
(Київ, Україна)

АНАЛІЗ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ МЕТОДАМИ ТЕОРІЇ ГРАФІВ

Розроблено процедуру для аналізу зв'язків між дискретними об'єктами на основі алгоритму пошуку в глибину для орієнтованого графа. Розглянуто проблему стабілізації фінансової системи, як задачу про максимальний потік.

Ключові слова: фінансова система, алгоритм, граф, максимальний потік.

The procedure for analyzing the links between discrete objects on the basis of the search algorithm in the depth for the oriented graph is developed. The problem of stabilization of the financial system as a the maximum flow problem is considered.

Key words: finance system, algorithm, graf, maximal flow.

Вступ. Спрощеною моделлю фінансової системи є деяка мережа (граф). В рамках даного підходу стає можливим вирішення деяких економіко-фінансових проблем методами теорії графів, наприклад [1]. У даній роботі розглянуто дві задачі, а саме, задачу аналізу фінансових операцій господарюючих суб'єктів та задачу стабілізації фінансової системи.

Аналіз фінансових операцій. Під операцією будемо розуміти факт перерахування коштів з рахунку i на рахунок j , де $1 \leq i, j \leq N$, $i \neq j$, і N – число рахунків у схемі, що досліджується. Операцію зручно зобразити у вигляді направленої відрізка (стрілки). Тоді, схема – орієнтований граф у якого вершини – рахунки, а ребра – операції. Як показує практика, такі графи є розрідженими. Тому, краще використати їх представлення списками суміжності (Хопкрофт (Hopcroft) і Таржан (Tarjan) в [2]).

Для спотворення реального руху коштів вводиться деяка кількість транзитних рахунків, що ускладнює контроль. Пропонується процедура DFS_CTRL, реалізована на С#, яка фіксує тільки факт наявності прихованих зв'язків між рахунками.

DFS_CTRL використовує алгоритму пошуку в глибину, який широко почали застосовувати з кінця 50-х років минулого століття (наприклад, в програмах штучного інтелекту). Пізніше, Таржан і Хопкрофт в [2] показали важливість цього алгоритму для розробки інших ефективних алгоритмів. Рекурсивний варіант пошуку в глибину можна знайти, наприклад, в [3]. Важливим застосуванням пошуку в глибину є його використання для класифікації ребер вихідного графа. Нехай, G_π – ліс, отриманий внаслідок пошуку в глибину на графі G . Відповідно визначають чотири типи ребер:

- 1) Ребра дерев (tree edges, позначають “Т”) – це ребра графа G_π .
- 2) Обернені ребра (back edges, позначають “В”) – це ребра, що з'єднують вершину з її предком у дереві пошуку в глибину. Ребра-цикли, які можуть зустрічатися в орієнтованих графах, розглядаються як обернені ребра.

3) Прямі ребра (forward edges, позначають “F”) – це ребра, що не є ребрами дерева і з’єднують вершину з її потомком у дереві пошуку в глибину.

4) Перехресні ребра (cross edges, позначають “C”) – всі інші ребра графа.

Процедура DFS_CTRL використовує алгоритм пошуку в глибину, наведений у [3] з такими модифікаціями:

1) Використовується стек, що дозволяє позбутися рекурсії.

2) В процесі роботи алгоритму ребра класифікуються. Причому процедура не розрізняє прямі та перехресні ребра, а відносить їх в клас “FC”.

Орієнтований граф G є ациклічним тоді і тільки тоді, коли пошук в глибину на G не знаходить обернених ребер (Лема 22.11 в [3]). Іншими словами, якщо фіксується обернене ребро, то досліджуваний граф гарантовано містить цикл, що у свою чергу сигналізує про можливі порушення.

Стабілізація фінансової системи. Фінансову систему можна представляти, як деяку транспортну мережу, основною задачею якої є встановлення і підтримання деякого (максимально можливого в цій системі) грошового потоку. В такій мережі, кожен канал якої має певну пропускну здатність, виділяють: множину джерел (інструменти, через які проходить накачування грошми); множину стоків, які забезпечують вивід фінансових ресурсів з даної системи;

Припустимо, що в деякій стабільній фінансовій системі частина джерел перетворюється на стоки (наприклад, інвестори виходять разом із влитими в систему коштами). Для стабілізації системи можна розглянути задачу про максимальний потік для якої існують ефективні методи розв’язання [4]. Реалізовано процедури знаходження максимального потоку на C#, які використовують: алгоритм Едмондса-Карпа [2] з часом виконання $O(VE^2)$ узагальнений алгоритм прощтовхування предпотіку з часом $O(V^2E)$ та його варіант для щільних мереж з часом виконання $O(V^3)$.

Висновки. В теоретико-графовій постановці сформульована задача виявлення зв’язків в певній схемі. Запропоновано методику, в основі якої лежить застосування алгоритму пошуку в глибину для орієнтованого графа. Розглянуто проблему стабілізації фінансової системи, як задачу про максимальний потік. Розроблено та реалізовано на C# відповідні додатки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кубайчук О. О. Пошук на графах в аналізі фінансової діяльності / О. О. Кубайчук // Проблеми системного підходу в економіці. НАУ, 2008. – Вип. 2. – URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/index.html/>

2. Hopcroft John E. Efficient Algorithms for Graph Manipulation / John E. Hopcroft, Robert E. Tarjan // Communications of the ACM. – 1973. 16(6). – P. 372-378.

3. Кормен Т. Алгоритмы. Построение и анализ / Т. Кормен, Ч. Лейзерсон, Р. Ривест, К. Штайн. – М., 2005. – 1296 с.

4. Седжвик Р. Фундаментальные алгоритмы на C++. Алгоритмы на графах / Р. Седжвик. – СПб., 2002. – 484 с.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ КУРСА BITCOIN ПРИ ПОМОЩИ LSTM

Криптовалюты приобретают всё большую популярность, а объёмы торгов ими на международных биржах догоняют наибольшие фондовые площадки. Мы пробуем спрогнозировать курс Bitcoin, наиболее популярной криптовалюты, при помощи рекуррентных нейронных сетей с архитектурой долгой краткосрочной памяти.

Ключевые слова: долгая краткосрочная память, рекуррентные нейронные сети, криптовалюта.

Cryptocurrencies are becoming more and more popular and their trading volumes on the international exchanges are catching up with the largest stock platforms. We try to predict the rate of Bitcoin, the most popular cryptocurrency, with the help of recurrent neural networks with long short-term memory architecture.

Keywords: Long short-term memory, recurrent neural network, cryptocurrency.

Введение

В этой статье мы рассмотрим методологию прогнозирования стоимости Bitcoin в американских долларах с помощью рекуррентной нейронной сети с архитектурой Long-Short Term Memory (LSTM). На сегодняшний момент данная архитектура является одной из самых успешных и точных, и применяется для решения многих задач классификации/регрессии.

Идея данной архитектуры заключается в том, что каждая ячейка LSTM представляет собой механизм для запоминания долгосрочных и краткосрочных зависимостей. Каждая ячейка LSTM содержит 4 нейронных слоя, которые называются вратами (gates):

- forget gate: определяет, какую информацию необходимо забыть
- input gate: определяет, какую информацию необходимо запомнить
- tanh gate: решает, какую информацию сохранить в состоянии ячейки
- sigmoid gate: решает, какую информацию выдать на выход из ячейки

С помощью данной архитектуры мы проанализируем 3265 15-минутных свечей (с 00:00 19.02.2018 по 00:00 25.03.2018) с биржи BitStamp, предоставленных онлайн-ресурсом bitcoincharts.com.

Постановка задачи

Пусть даны некоторые исторические данные о курсе (временной ряд):

$$X = \{x(t) \in \mathbb{R}_+^4 \mid t = 1, \dots, n\}$$

Тут X – множество векторов, где каждый элемент представляет собой данные биржи в определённый момент времени t :

$$x = (o, h, l, c)$$

где

o – цена открытия интервала

h – максимум цены интервала

l – минимум цены интервала

c – цена закрытия интервала

Нам необходимо построить аналитическую зависимость

$$y = f(x_1, \dots, x_n), \quad f: \mathbb{R}_+^4 \rightarrow \mathbb{R}$$

которая наилучшим образом будет описывать поведение цены открытия интервала.

Подготовка данных к обучению

Изначально, данные с биржи представлены в следующем виде:

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	Timestamp	Open	High	Low	Close	Volume (BTC)	Volume (Currency)	Weighted Price
0	2018-02-19 00:00:00	10433.68	10460.49	10332.17	10344.97	246.38	2563771.28	10405.71
1	2018-02-19 00:15:00	10344.97	10488.37	10307.51	10468.48	91.28	948120.34	10386.44
2	2018-02-19 00:30:00	10468.51	10499.04	10429.62	10462.69	48.28	505060.77	10461.70

Рис. 1. Данные с биржи

Будем строить наш прогноз, основываясь на Open, High, Low и Close ценах. Остальными данными в условиях данной задачи будем пренебрегать.

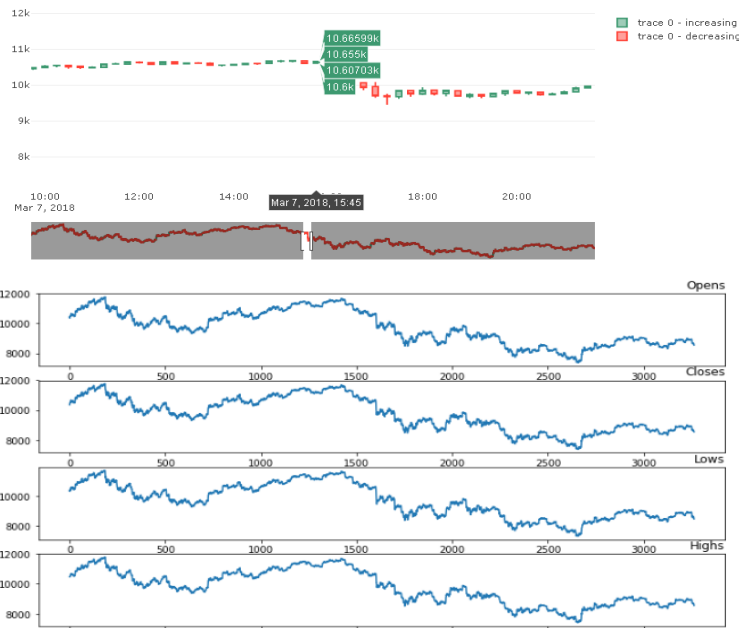

Рис. 2. Графическое представление данных

Для лучшей сходимости процесса обучения, нормализуем входные данные. Для этого мы использовали *MinMaxScaler*:

$$y = \frac{x - x_{min}}{x_{max} - x_{min}}$$

Преобразуем нашу задачу прогнозирования временного ряда в задачу обучения с учителем. По входным данным, которые будут представлены в виде ценового вектора в момент времени t , будем предсказывать цену открытия в момент $t + 1$. Таким образом, получим следующее представление:

	var0(t)	var1(t)	var2(t)	var3(t)	var0(t+1)
0	0.993577	0.995431	0.995632	0.990938	0.995326
1	0.995326	1.000000	0.999961	1.000000	1.000000
2	1.000000	0.999091	1.000000	0.991399	0.992297
3	0.992297	0.994475	0.997526	0.986602	0.987955

Рис. 3. Данные для обучения

Тестирование модели

Для обучения модели будем использовать 70% исходных данных. 30% данных будут являться тестовыми.

Для анализа эффективности модели будем использовать следующую функцию потерь:

$$RMSE = \sqrt{E((\hat{X}_i - X_i)^2)}$$

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Модель

В этой работе мы построили следующую архитектуру нейронной сети:

табл. 1. Описание слоёв LSTM

№	Слой	Параметры
1	LSTM	Количество ячеек: 128 Размерность входных данных: (4,1) Функция активации: tanh, hard_sigmoid
2	LSTM	Количество ячеек: 64 Размерность входных данных: (4,1) Функция активации: tanh, hard_sigmoid
3	Dense	Размерность выходного слоя: 1 Инициализация весов: нормальное распределение Функция активации: linear

Функция потерь: mse
Алгоритм оптимизации: rmsprop
Размер порции данных: 72

Результаты

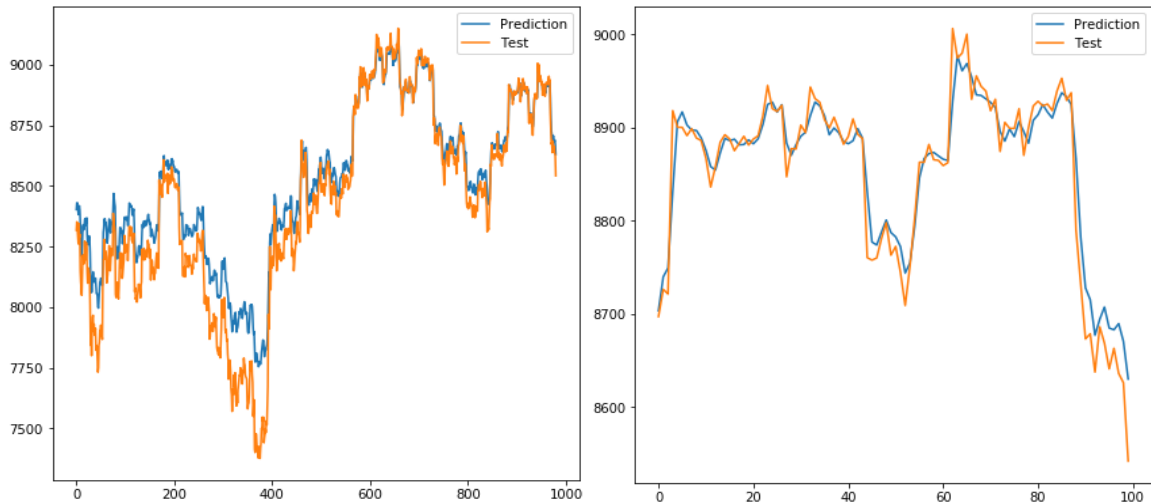

Рис. 4. 20 итераций. RMSE: 129.626

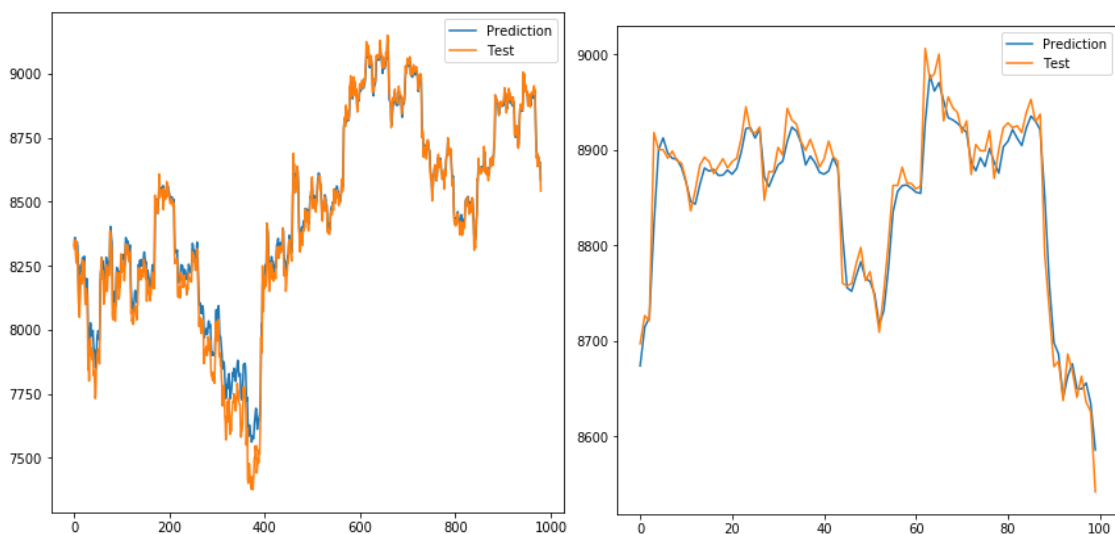

Рис. 5. 100 итераций. RMSE: 55.252

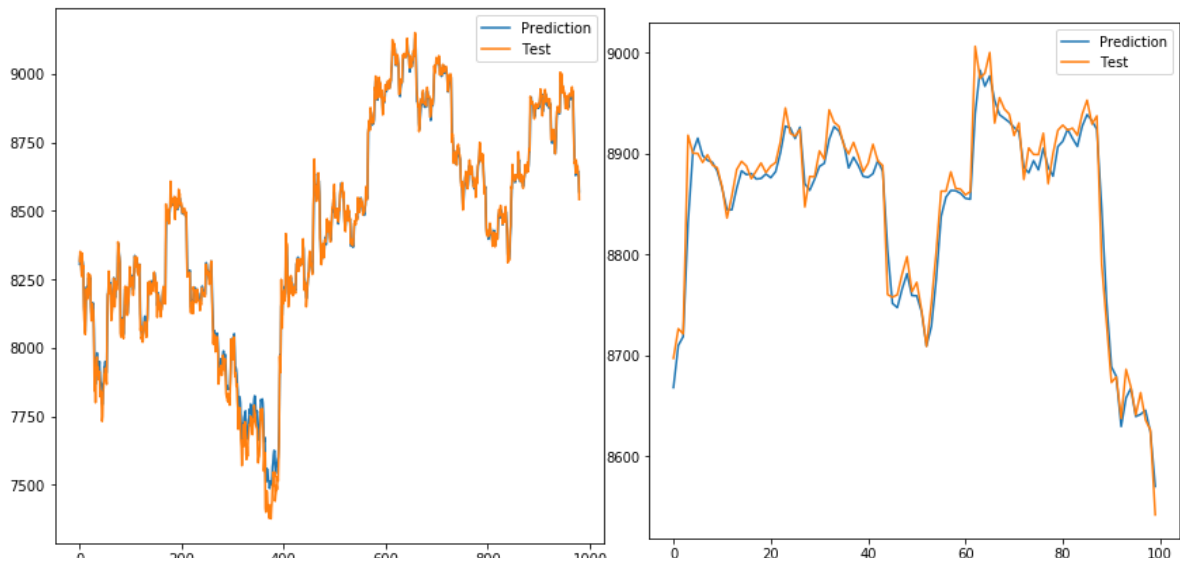

Рис. 6. 250 ітерацій. RMSE: 31.004

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. S.Hochreiter, J.Schmidhuber – “LONG SHORT-TERM MEMORY” Neural Computation 9(8):1735{1780}, 1997
2. Elliot, C. H. Hsu – “Time Series Prediction: Predicting Stock Price”, 2017
3. Sreelekshmy Selvin, Vinayakumar R., Gopalakrishnan E.A, Vijay Krishna Menon, Soman K.P. – “STOCK PRICE PREDICTION USING LSTM,RNN AND CNN-SLIDING WINDOW MODEL”, 2017
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: machinelearningmastery.com

УДК 37.091.33-028.22

Лілія Павленко, Євгеній Журавльов
(Бердянськ, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ МОДЕЛЮВАННЯ У НАВЧАННІ ТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті розглядається основні поняття візуалізації, а також класифікація сучасних систем комп'ютерної графіки за дидактичним призначенням. Зазначені переваги використання засобів візуалізації в навчальному процесі при вивченні технічних дисциплін, визначено доцільність їх впровадження в практичну діяльність.

Ключові слова: візуалізація, комп'ютерна графіка, моделювання, мультимедіа, наочність, тривимірне зображення.

Актуальність. В епоху інформатизації та комп'ютерних технологій у системі вищої освіти відбуваються кардинальні зміни, завдяки переходу від епохи індустріального до епохи інформаційного суспільства. Інформатизація суспільства значно вплинула на сферу освіти. Цей вплив виявився не лише у активному оснащенні навчальних закладів комп'ютерною технікою, а і у розумінні потреби переосмислити усталені підходи до навчання. Особливо це стосується технічних дисциплін, де важливу роль грає наочність у навчанні. З'явилися нові терміни «візуалізація» і «візуальна підтримка», які в тому числі характеризують залучення інформаційних технологій у сферу навчальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. До проблеми використання різних видів засобів візуалізації в навчанні зверталися багато науковців, зокрема Семеніхіна О. В. яка обґрунтувала актуальність проблеми формування готовності викладачів до використання засобів комп'ютерної візуалізації в навчанні [1, с. 43]. Глазунова О. Г. в своїх працях займалася розробкою методики застосування комп'ютерної графіки на всіх етапах процесу навчання у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації, розробкою програмних засобів навчального призначення за допомогою комп'ютерної графіки для використання викладачами під час лекцій, студентами під час самостійної роботи, контролю знань, методичних рекомендацій щодо їх створення та застосування в процесі навчання [2, с. 2]. А також інші дослідники такі як Семеніхіна О. В., Безуглий Д. С., Науменко О. О. та Мазур М. П. займалися дослідженням даного питання.

Мета дослідження. Зробити аналіз програмних засобів візуалізації у навчальних закладах при навчанні технічних дисциплін та розглянути переваги і ефективність візуалізації.

Виклад основного матеріалу. Термін «візуалізація» походить від латинського «visualis» – те що сприймається очима, наочний, і тому широка громадськість трактує візуалізацію як всякий спосіб забезпечення наочної реальності. І якщо усталені погляди на наочність як базовий принцип навчання довго не переглядалися, то з появою мультимедіа питання реалізації наочності навчального матеріалу придбали нову якість [3, с. 176].

Безуглий Д. С. стверджує, що якщо цілеспрямовано розглядати навчання як процес і результат взаємодії внутрішнього і зовнішнього планів, то візуалізація служить головним механізмом, який забезпечує діалог між зовнішнім і внутрішнім планами діяльності. Даний механізм є дуже важливим з позицій підвищення пізнавального інтересу і організації процесу пізнання для всіх учнів із сформованим візуальним каналом [4, с. 5].

Під комп'ютерною графікою ми розуміємо сукупність засобів та прийомів, призначених для автоматизації кодування, обробки, декодування та зберігання графічної інформації.

Сьогодні комп'ютерна графіка – це один з перспективних інструментів інформатизації навчального процесу. І якщо поєднати тривимірну графіку з аудіо засобами, в результаті ми отримаємо ефективне інтерактивне освітнє середовище.

Глазунова О. Г. стверджує, що класифікація сучасних систем комп'ютерної графіки за функціональними можливостями дозволила визначити їх дидактичне призначення:

- **растрова графіка** – для наочного подання ілюстрацій фотографічної якості, у програмних засобах навчального призначення (ПЗНП), при виготовленні слайдів та транспарантів;
- **векторна графіка** – виготовлення схем, технічних рисунків для наочного подання навчальної інформації, використання у ПЗНП, слайдах і т.п.;
- **інтегрована графіка** – наочне подання складних ілюстрацій (включають в себе векторні, растрові, анімаційні зображення);
- **презентаційна графіка** – для візуального супроводження лекцій, доповідей, конференцій тощо, використання в ПЗНП;
- **WEB-графіка** – виготовлення графічних ілюстрацій для розміщення на WEB-сторінці;
- **3D-графіка** – демонстрація графічних об'єктів у тривимірному просторі, в т.ч. рухомих, для візуалізації просторових об'єктів;
- **програми візуалізації функціональних залежностей** – побудова графіків функціональних залежностей при вивченні властивостей явищ, які описуються функціональними залежностями;
- **анімаційна графіка** – створення анімаційних зображень для демонстрацій рухомих зображень або процесів (в уповільненому, прискореному темпі);
- **інженерна графіка** – для практичної роботи над завданнями з проектування (при вивченні графічних дисциплін);

– **картографія** – для практичної роботи з картографічними даними (при вивченні картографічних дисциплін) [2, с. 5].

Найбільш зручними програмними засобами візуалізації в навчанні для растрової графіки є Adobe Photoshop, для векторної – CorelDraw, для трьохвимірної графіки в навчанні зазвичай використовують 3D-Max, AutoCAD та Аскон КОМПАС-3D. Особливо хотілося б відмітити що для створення і перегляду трьохвимірних макетів для технічних дисциплін, особливо зручним буде саме програмний засіб КОМПАС-3D, оскільки він в свої бібліотеці містить більшість стандартів та має прості інструменти для створення перерізів та анімації моделей деталей та готових збірок.

Комп'ютерна модель – це модель, реалізована за допомогою програмних засобів. Комп'ютерні моделі звичайно розрізняють за програмним забезпеченням, яке застосовується під час роботи з моделлю. Для обробки комп'ютерних моделей використовуються існуючі програмні додатки (математичні пакети, електронні таблиці, графічні редактори тощо) [5, с. 12].

В сучасних умовах, використання програмних засобів для трьохвимірної візуалізації особливо будуть корисні при відсутності в процесі навчання реальних макетів, плакатів, тощо. Також використання таких засобів візуалізації стануть у нагоді при дистанційному навчанні через інтернет, оскільки готову модель можна просто скачати.

Також комп'ютерне моделювання має ряд переваг: дозволяє ілюструвати різні експерименти і явища, відтворювати окремо їх деталі, які приховані від погляду спостерігача в реальних умовах; надає викладачу можливість візуалізації спрощеної моделі реального явища; дає можливість поетапно додавати до розгляду додаткові факти, які поступово будуть ускладнювати модель та наближувати її до реального фізичного явища. Крім того, комп'ютер дозволяє моделювати ситуації, що неможливо реалізувати в реальних умовах.

На думку Р. С. Гуревича систематичне використання комп'ютера, зокрема об'ємного проектування, на занятті, сприяє:

- підвищенню якісного рівня використання наочності на уроці;
- зростанню продуктивності уроку;
- реалізації міжпредметних зв'язків;
- структуруванню навчального матеріалу;
- деякі моделі дозволяють одночасно з перебігом експерименту спостерігати побудову відповідних графічних залежностей. Все це перетворює виконання багатьох завдань в мікродослідження, стимулює розвиток творчого мислення учнів, збільшує їх інтерес до предмету [6].

Використання комп'ютерних засобів у навчальному процесі дозволяє активізувати експериментально-дослідницьку діяльність учнів. Ефективним інструментом для організації такої діяльності є комп'ютерне моделювання, яке дозволяє створити на екрані монітора динамічну картину навчальних дослідів і явищ, і сприяє вдосконаленню навчально-виховного процесу.

Головна перевага 3D моделювання - набагато більша наочність, оскільки якісно створена модель візуально не відрізняється від натурального об'єкту.

Висновки. Отже в умовах реформування сучасної освіти питання її удосконалення постало особливо актуально. Використання комп'ютерної візуалізації дозволяє ефективніше організувати навчально-виховний процес і підвищити рівень знань, умінь та навичок студентів технічних спеціальностей.

У процесі моделювання засобами комп'ютерних технологій в студентів формується творча діяльність, а також просторове мислення. Тому використання дидактичних засобів візуалізації в навчанні дає значний педагогічний ефект, що полегшує і поглиблює вивчення та засвоєння тих чи інших процесів і явищ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Семеніхіна О. В. Формування готовності вчителя математики до використання засобів комп'ютерної візуалізації математичних знань як педагогічна проблема / О. В. Семеніхіна // Наукові записки. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти : зб. наук. праць. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 43-47.
2. Глазунова Олена Григорівна. УДК 378.14:004.92. Методика навчання майбутніх фахівців аграрного профілю засобами комп'ютерної графіки. 13.00.02 - теорія і методика навчання (технічні науки). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня. кандидата педагогічних наук. Київ - 2003.
3. Семеніхіна О. В. Уміння візуалізувати навчальний матеріал засобами мультимедіа як фахова компетентність учителя / О. В. Семеніхіна, А. О. Юрченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота» : збірник наукових праць. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла». – 2014. – Вип. 33. – С. 176-179.
4. Безуглий Д. С. Візуалізація як сучасна стратегія навчання / Д. С. Безуглий // Фізико-математична освіта. 2015. – № 1 (7). – С. 146.
5. Грабченко А. І. Теорія 3D моделювання : навч. посібник / А. І. Грабченко, В. Л. Доброскок. – Харків : НТУ "ХП", 2009. – 230 с.
6. Використання віртуального моделювання при вивченні предмету «Технології» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ito.vspu.net/nauk_ped_prakt_magistriv/2013/Kukil/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.html.

*Геннадій Ронін
(Дніпро, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Стаття охоплює інформацію стосовно проблем сьогодення при застосуванні методів електронного навчання учнів/студентів у вищих навчальних закладах. Описані самі проблеми та шляхи їх вирішення за допомогою сучасних засобів глобальної мережі Інтернет.

Ключові слова: навчання, саморозвиток, «чат-бот», месенджер, електронний.

Почну з того, що таке електронне навчання? Це спосіб забезпечення якісного здобуття знань студентами за допомогою інформаційних технологій.

Майже кожен викладач постійно працює над підготовкою до занять, вибором матеріалу, а також шукає кращий спосіб його подачі та представлення на зрозумілій учню/студенту «мові».

Викладання на високому рівні вимагає багатьох організаційних обов'язків, великих зусиль та самовіддачі від викладача будь-якої дисципліни. Особливо якщо це стосується спецдисциплін. Поряд з цим, перед педагогом гостро постає проблема вибору з-поміж існуючих комп'ютерних програм та електронних технологій найбільш актуальних та необхідних для його професійної діяльності. При цьому дуже важливо враховувати та звертати уваги на сучасні тенденції які існують серед учнів/студентів сьогодення. Тобто, яким програмним забезпеченням вони користуються, які пристрої найчастіше використовують та які соціальні мережі зараз актуальні. Це дуже легко з'ясувати провівши невелике усне або письмове опитування серед них. Навіщо це потрібно і чому це важливо?

Наприклад, якщо викладач з'ясував, що більшість його студентів активно користуються програмним додатком «Telegram», то він легко може зареєструватись та надавати консультативні послуги учням/студентам в разі потреби. Або, зробити так званий «чат-бот».

Що це таке? Це – свого роду електронний інтерактивний довідник, в якому учень/студент може обирати відповіді на поставлені йому питання в вигляді декількох варіантів «Так» або «Ні» (або «1», «2», «3», тощо). В залежності від його відповіді алгоритм чат-боту обирає заздалегідь зазначені варіанти.

Як це працює? Студент заходить в «чат-бот» гуртку з ремонту комп'ютерної техніки, який створений для допомоги учням/студентам при діагностуванні та ремонті комп'ютерної техніки. Перше питання в «чат-боті»: «Чи вмикається системний блок комп'ютера з кнопки Power?». Варіанти відповіді: «Так» або «Ні». Якщо студент обирає варіант «Так», постає наступне питання чат-боту: «Чи чуєте Ви одинарний короткий писк динаміку комп'ютера по завершенні процедури самотестування POST?» і так ділі, поки не буде знайдено поломку. Якщо учень/студент обирає варіант відповіді «Ні», то «чат-бот» задасть йому інше питання: «Чи підключений системний блок до мережі ~220 В?» і так далі. Тобто, «чат-бот» – це повністю автономний інтерактивний засіб який можна використовувати при електронному навчанні учнів/студентів без участі самого викладача.

Хоча електронне навчання насамперед передбачає віртуальне середовище (ресурси глобальної мережі Інтернет), потреба в безпосередній фізичній взаємодії, все ж таки залишається. Маю на увазі фізичну взаємодію, коли частину матеріалу студент отримує, наприклад на лекційних заняттях або під час виконання лабораторних/практичних робіт безпосередньо від викладача, а іншу частину – в вільний від занять час (наприклад від «чат-ботів» Telegram).

На шляху до впровадження електронного навчання, викладач стикається з головною проблемою, яка може звести нанівець всю суть даного виду навчання. Ближче до старших курсів, студенти все рідше виконують самостійну роботу, дуже мало читають та фактично не займаються саморозвитком, все більше і більше надаючи перевагу спілкуванню з однолітками в соціальних мережах, різного роду месенджерах та чатах. Тому виникає важливе питання – яким чином зацікавити студентів в самостійному навчанні, та ще і в вільний від занять час? Як їх «відірвати» від спілкування в соціальних мережах і примусити навчатись?

Відповідь на це питання – це мотивація студентів до саморозвитку, поглиблення їх знань в різних сферах життєдіяльності і найголовніше – поява та втілення бажання отримати професійні знання та навички, а не просто диплом. Тим більше, що це відбувається за допомогою сучасних комп'ютерних і мобільних технологій, а це завжди викликало зацікавленість з боку студентів і старших курсів в тому числі. Цьому також може сприяти і реєстрація викладачів в тих же соціальних мережах, в яких спілкуються студенти і налагодження відношень «викладач-студент» безпосередньо в віртуальному просторі для допомоги в навчанні.

Не останню роль грає заохочення студентів при навчанні. Це можуть бути грамоти, сертифікати, подяки в електронному або надрукованому вигляді. Практика застосування такого методу при вивченні дисципліни «Операційні системи» в нашому навчальному закладі показала набагато кращі результати в зацікавленості студентів дисципліною в цілому.

Але є й такі студенти, яких не має потреби мотивувати, тому що вони вже мотивовані і бажають навчатись всіма можливими засобами для свого саморозвитку. Вони чітко усвідомлюють навіщо їм потрібні отримувані знання і як їх треба використовувати безпосередньо в процесі навчання. З якими проблемами стикаються такі студенти? Найголовнішою з проблем – є відсутність викладача при самостійному вивченні матеріалу в домашніх умовах, тобто в час вільний від занять. Коли студент самостійно вивчає новий матеріал і в нього виникають питання на які він не може відповісти, а це ускладнює засвоєння матеріалу і його розуміння. Для вирішення цієї проблеми, викладач може розмістити на своїй сторінці в соціальній мережі та на сайті навчального закладу, методичний матеріал, який сприятиме швидкому пошуку відповідей на складні для студента

питання – це і лабораторні роботи з прикладами їх оформлення; конспект лекцій; розроблені викладачем методичні посібники для самостійного вивчення матеріалу; тестові завдання для самоперевірки і обов'язково перелік літератури з якої студент зможе отримати всю інформацію, яка його цікавить.

Присутність викладача в соціальній мережі (месенджері або чаті) під час вивчення студентом складного матеріалу, також дасть змогу швидко отримати відповідь на складні питання, або підказку в вигляді посилання на джерело в якому можна отримати відповідь на те або інше питання. Це, на мою думку, суттєво покращить ставлення студентів до електронного навчання в вільний від занять час і сприятиме їх бажанню до самонавчання.

Але ще однією проблемою на шляху студента до саморозвитку, на жаль є і деякі викладачі, які під час аудиторних занять повністю відбивають зацікавленість студента до своєї дисципліни, а інколи і до навчання в цілому безпосередньо своїми методами навчання та некоректною поведінкою по відношенню до них. Небажання в вільний від навчання час допомагати студентам, мотивуючи це тим, що цей час їм не оплачується. Тому головним шляхом для саморозвитку студента – є саморозвиток викладачів. Їх мотивація до того, щоб навчити чомусь студента, щоб зацікавити його, знайти до нього підхід, а не просто відчитати матеріал і на цьому закінчити. І саме електронне навчання, на мою думку, допомагає як студенту так і викладачу знайти спільну мову для вирішення поставлених завдань. Для студента це – можливість отримати знання, для викладача це – можливість ці знання надати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Електронне навчання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/Електронне навчання](https://uk.wikipedia.org/Електронне_навчання).
2. Інтернет-видання DW. Електронне навчання: технології є, бажання бракує. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ukелектронне-навчання-технології-є-бажання-бракує/a-5371661>
3. Електронне навчання працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/82017/menedzhment/elektronne_navchannya_pratsivnikov
4. E-LEARNING – перспективна модель навчання в інформаційному суспільстві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ito.vspu.net/intel/files/Web-proekti/dodatki/elektron_%20nav.htm
5. Теорія та методика електронного навчання / Theory and methods of e-learning. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=9zNMzF8AAAAJ&hl=ru>
6. Київський університет культури. Дистанційна освіта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/dystantsijna-osvita/pro>
7. Теорія та методика електронного навчання / Theory and methods of e-learning. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=9zNMzF8AAAAJ&hl=ru>

ФЬЮЧЕРС НАРЫҒЫ ДИНАМИКАСЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІН ТҮРҒЫЗУ

Бұл мақалада фьючерс нарығы динамикасының математикалық моделі жинақталды, дифференциалды теңдеулер сапалы теориясы әдісі негізінде зерттеу және математикалық өзектілігі келтірілді.

Түйін сөздер: экономикалық жүйе, математикалық модель, фьючерс нарығы, детерминатталған хаос.

In this article, a mathematical model of the dynamics of the futures market is formulated, its mathematical justification and research are presented on the basis of the methods of the qualitative theory of differential equations.

Keywords: economic system, mathematical model, futures markets, deterministic chaos.

Қаржы нарығы нарықтық экономиканың негізі болып табылады. Нарықтық қарым-қатынастары дамыған елдерде бұрыннан осы саланы тәжірибе жүзінде зерттеу маңыздылығы қолға алынған. Соңғы кездерде Қазақстан әлемдік қаржы нарығының жүйесіне қосылғандықтан, фонд нарығының әр түрлі сегменттерінде құн динамикасын зерттеуге шұғыл түрде қажеттілік пайда болды. Сондықтан соңғы жылдарда қаржы нарығындағы тұрақты емес мінез-құлығының жаңа модельдерін іздестіруге кең көлемде қызығушылық ерекшеленді.

Қаржы нарығындағы сұраныс жиынтығын, ұсыныс және негізгі құнды қағаздарды іске асыруды түсінеміз. Негізгі құнды қағаздарға: облигация, акция, опцион және фьючерс келісімдері [1, 2].

Осылайша фаза координаттары ретінде $X_1(t)$ – келісім құны, екінші және үшіншісі ретінде – нарықтық сипаттамалар, яғни құн құрылуына үлкен ықпал етеді, бұл - $X_2(t)$ сауда көлемі және $X_3(t)$ «ашық қызығушылық».

Зерттеліп отырған динамикалық үдеріс, жалпы жағдайда турбулентті түрдегі дифференциалды теңдеулермен сипатталады, яғни модель келесі түрдегі үш сызықты емес дифференциалды теңдеулер жүйесінен тұрады:

$$\begin{aligned}\frac{dX_1(t)}{dt} &= a_1(t)X_1(t) + a_2(t)X_1(t)X_2(t) + a_3(t)X_1(t)X_3(t), \\ \frac{dX_2(t)}{dt} &= b_1(t)X_2(t)X_1(t) + b_2(t)X_2(t) + b_3(t)X_2(t)X_3(t), \\ \frac{dX_3(t)}{dt} &= c_1(t)X_3(t)X_1(t) + c_2(t)X_3(t)X_2(t) + c_3(t)X_3(t).\end{aligned}$$

Жоғарыда көрсетілген экономикалық көрсеткіштер арасындағы өзара қарым – қатынас сәйкесінше фазалық айнымалылардың қиылысу туындыларымен көрсетілген [3,4,5]:

$X_1(t)X_2(t)$ – сауда айналымы. Келісім құны мен сауда көлемі арасындағы өзара қарым – қатынас көрсетіледі және моделдегі ішкі күшті, қозғалыспен басқарылатын бағаны есептеуге мүмкіндік береді.

$X_1(t)X_3(t)$ – ағымдағы нарық өтімділігі, келісім бағасы мен «ашық қызығушылық» арасындағы өзара қарым – қатынас көрсетілген. Ұзақ мерзімді көзқараспен осы немесе басқа келісім-шартқа қызығушылық екенін көрсетуге мүмкіндік беретін факт. Басқа сөзбен айтқанда нарық қатысушылары қаншалықты ағымдағы трендті маңызды деп қабылдайды.

$X_2(t)X_3(t)$ – сауда көлемі мен «ашық қызығушылық» арасындағы өзара қарым – қатынас көрсетілген. сауда көлемі мен «ашық қызығушылық» арасындағы өзара қарым – қатынас туралы сипаттамалары өте аз, бірақ сапалы сипаттаманы тәжірибелік ақпараттарға сүйене отырып келесі түрде жинақтауға болады: «Сауда көлемінің артуы жеткілікті ашық қызығушылықпен расталуы керек» [2].

$a_1(t), a_2(t), a_3(t), b_1(t), b_2(t), b_3(t), c_1(t), c_2(t), c_3(t)$ – нарық көрсеткіштері және оның жүйе мінез-құлықтарына өзара қарым-қатынастарын, сәйкесінше әсер ету деңгейін анықтайтын белгісіз параметрлер. Берілген параметрлер жеткілікті бір үлкен уақыт аралығында айнымалы болады, бірақ үлкен емес зерттеліп отырған аралықта бөлшекті-тұрақты және сипатталады:

$a_1(t)$ – [1/сек] баға өзгерісінің жиілігі.

$a_2(t)$ – [1/сек] сауда айналымы өзгерісінің жиілігі.

$a_3(t)$ – [1/сек] нарық өтімділігі өзгерісінің жиілігі.

$b_1(t)$ – [1/тг·сек] сауда айналымының өзгерісіне баға әсері.

$b_2(t)$ – [1/сек] сауда айналымы өзгерісінің жиілігі.

$b_3(t)$ – [1/тг·сек] көлем мен «ашық қызығушылық» арасындағы өзара қарым – қатынас өзгерісіне ашық қызығушылықтың әсері.

$c_1(t)$ – [1/тг·сек] нарық өтімділігі өзгерісіне баға әсері.

$c_2(t)$ – [1/дана·сек] көлем мен «ашық қызығушылық» арасындағы өзара қарым – қатынас өзгерісіне сауда көлемінің әсері.

$c_3(t)$ – [1/сек] ашық қызығушылық өзгерісінің жиілігі.

Фьючерс нарығының жинақталған моделін зерттеу үшін дифференциалды теңдеулер сапалы теориясы әдісін қолданыламыз [6,7, 8,9].

Тепе-теңдік жағдайы шарттардан анықталған:

$$0 = a_1(t)X_1(t) + a_2(t)X_1(t)X_2(t) + a_3(t)X_1(t)X_3(t),$$

$$0 = b_1(t)X_2(t)X_1(t) + b_2(t)X_2(t) + b_3(t)X_2(t)X_3(t),$$

$$0 = c_1(t)X_3(t)X_1(t) + c_2(t)X_3(t)X_2(t) + c_3(t)X_3(t).$$

Осылайша бес тепе-теңдік жағдайы алынды:

$$O_1 = [0, 0, 0],$$

$$O_2 = \left[0, -\frac{c_3}{c_2}, -\frac{b_2}{b_3} \right],$$

$$O_3 = \left[-\frac{c_3}{c_1}, 0, -\frac{a_1}{a_3} \right],$$

$$O_4 = \left[-\frac{b_2}{b_1}, -\frac{a_2}{a_3}, 0 \right],$$

$$O_5 = \left[\frac{-a_2b_3c_3 - a_3b_2c_2 + a_1b_3c_2}{a_2b_3c_1 + a_3b_1c_2}, \frac{-a_3b_1c_3 + a_3b_2c_1 - a_1b_3c_1}{a_2b_3c_1 + a_3b_1c_2}, \frac{-a_1b_1c_1 + a_2b_1c_3 - a_2b_2}{a_2b_3c_1 + a_3b_1c_2} \right],$$

Мұндағы $a_1, a_2, a_3, b_1, b_2, b_3, c_1, c_2, c_3$ – модель коэффициенттері.

λ_i жеке сандарын табу үшін (X_{10}, X_{20}, X_{30}) тепе-теңдігіне сәйкес келетін сипаттамалық теңдеу құрылды [7, б.382-386]. Операторлық түрде ол келесідегідей болады:

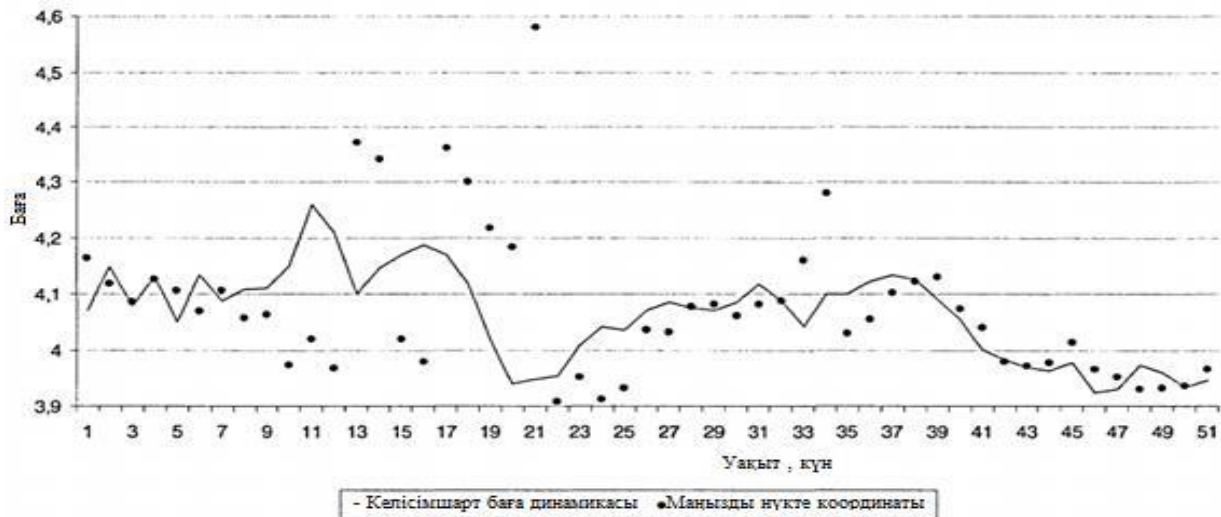
$$\begin{vmatrix} a_1 + a_2X_2 + a_3X_3 - \lambda & a_2X_1 & a_3X_1 \\ b_1X_2 & b_1X_1 + b_2 + b_3X_3 - \lambda & b_3X_2 \\ c_1X_3 & c_2X_3 & c_1X_1 + c_2X_2 + c_3 - \lambda \end{vmatrix} = 0$$

Тренд өзгеру аймағына жүйенің кірісінің алдын ала анықтау мәселесін қарастырамыз. Бұл міндет фьючерс нарығы динамикасының жылдам өзгеру жағдайында өте маңызды [4,5].

Маңызды нүктелердің мінез-құлқы талданады. Ол бес тепе-теңдік нүктесінің бірі – O_5 екенін көрсетті. Оның координаттары, әдетте, келісімшарттық бағаның нақты өзгерістеріне, сауда-саттық көлемі мен «ашық қызығушылыққа» жақын. O_5 ерекше нүктесінің мінез-құлқын талдау (1-сурет), көлденең тренді бойымен қозғалғанда, O_5 нүктесінің координаттары бірдей деңгейде екенін байқаймыз; көтерілу үрдісіне бара жатқанда, O_5

ерекше нүктесінің координаттары осы деңгейден жойылады. Баға координаттары мен нақты құны арасындағы айырмашылық, әдетте, теріс; төмендеу үрдісіне ауысқанда, O_5 ерекше нүктесінің координаттары көлденең тренд деңгейінен алынады. Баға координаттары мен нақты құнының арасындағы айырмашылық, әдетте, оң.

Осылайша, маңызды нүктенің координаттарының мінез-құлқын талдаудан тергеудегі динамиканың дамуындағы жалпы үрдіс өзгерді деп қорытынды жасауға болады.

Сурет 1. Келісімшарттық бағаның нақты деректеріне бағаланатын тепе-теңдік нүктесінің координаттарының бірінің үстіңгі қабатының сызбасы

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Franses P.H., Time series models for business and economic forecasting. – Cambridge University Press, 1998. – 280 p.
2. Воробьев Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Махутов Н.А. Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение // Изв. ВУЗов. Прикладная нелинейная динамика. – 2000. – Т. 8, №6. – С. 12-26.
3. Иванова Ю.Н., Орлов А.И. Экономико-математическое моделирование малого бизнеса (обзор подходов) // Экономика и математические методы. – 2001. – Т.37. – №2. – С. 128-136.
4. Мерфи Дж. Технический анализ фьючерсных рынков: теория и практика: Пер. с англ. – М: Сокол, 1996. – 592 с.
5. Лоренц Эд.Н. Детерминированное непериодическое течение // Странные аттракторы. – М.: Мир, 1981. – С. 59-76.
6. Ситникова О. В. Математическая модель динамики фьючерсных контрактов на основе методов теории детерминированного хаоса. – Томск, 2004.
7. Сатыбалдина Д. К., Тұрысжан Е.Ә. Негізгі қорлардың даму траекториясының робасты орнықтылығы // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. Серия естественно-технических наук. – Астана, 2016. – №6(115). – С.382-386.
8. Сатыбалдина Д. К., Тұрысжан Е.Ә. Экономикалық жүйе динамикасының математикалық моделін құрастыру // Вестник. Серия естественно-технических наук. – Астана: ЕНУ, 2017. – №2(117). – С.36-40
9. Сатыбалдина Д. К., Тұрысжан Е. Ә., Қалмагамбетова Ж. А. Фьючерс нарығы динамикасын зерттеу // Интеллектуальные информационные и коммуникационные технологии – средство осуществления третьей промышленной революции в свете Стратегии «Казахстан-2050»: сборник статей по материалам IV Международной научно-практической конференции. – Астана: ЕНУ, 2017. – С.128-131.

**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ /
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК 530.145

*Томирис Акпаныева, Наби Калишева, Лейла Касенова
(Астана, Казахстан)*

КВАНТОВАЯ ЗАПУТАННОСТЬ – БУДУЩЕЕ, НАСТУПИВШЕЕ СЕГОДНЯ

В статье приведена суть квантовой запутанности, описана возможность построения логического кубита, что стало началом разработки квантового компьютера. Статья также посвящена нынешним и будущим изобретениям, основанным на квантовой запутанности.

Ключевые слова: кубит, кванты, квантовая запутанность, квантовый компьютер.

The article presents the essence of quantum entanglement, describes the possibility of constructing a logical qubit, which was the beginning of the development of a quantum computer. The article is also devoted to current and future inventions based on quantum entanglement.

Key words: quantum computer, qubit, quanta, quantum entanglement.

Квантовая запутанность... что мы знаем о ней? Довольно мало, однако ее изучение уже даёт свои плоды. Поскольку, мы учимся на программистов, нам данная тема интересна как средство «апгрейда» коммуникаций. Интересно, что новые открытия принесут свежего в наш мир технологий. В этой статье мы напишем о последних разработках, которые, скорее всего, изменят мир технологий и передачи информации.

На данный момент благодаря изучению квантовой запутанности ученые пошли вперед по созданию квантового компьютера. Квантовый компьютер – мечта программиста, которая воплощается в мир, но думаем, что в глобальное пользование войдет не скоро. Но причем здесь компьютеры, когда речь идет о квантовой запутанности? Для начала нужно понять, что такое квантовая запутанность. Как и в любой сфере для изучения чего-либо нужно знать основы. Говоря о квантовой запутанности можно сказать, что ее основа заложена в термине «квант». Наверняка в школе вы изучали, что такое молекулы, атомы и кванты. Так вот, атом – это наименьшая частица вещества, химического элемента, а квант является наименьшей частицей энергии и характеризуется движением электронов. Второй вопрос, что такое квантовая запутанность? А это такое явление, при котором квантовые состояния двух или большего числа объектов оказываются взаимозависимыми. Как это? При контакте двух квантовых объектов, это могут быть электроны либо же фотоны, их квантовые состояния соединяются и переплетаются. В дальнейшем даже при их разъединении они все равно будут влиять на состояние друг друга. Их связь становится настолько сильной, что при разъединении совершая действие над одним квантовым объектом, мы замечаем, что одинаковые изменения происходят с обоими объектами, то есть они выбирают один и тот же выбор.

Грубо говоря, два разделенных пространством объекта образуют в действительности единое целое – это и есть запутанность. При том, что нельзя предугадать точное положение электрона, т.е. он вроде находится в двух местах одновременно, но когда мы проверяем, он находится лишь в одном месте. Ни один из объектов не имеют отдельного определенного положения, но где бы не находились они показывают одинаковые результаты. Честно говоря, это настолько не привычно, что уже действительно путает. Эйнштейн утверждал, что если такие частицы удалены друг от друга на большое расстояние, то физическое взаимодействие между ними должно осуществляться быстрее скорости света, а

это противоречит теории относительности. Как это возможно? Существует макромир и микромир, в макромире действуют законы Ньютона, когда в микромире действуют законы квантовой механики.

С помощью квантовой запутанности можно построить логический кубит – набор связанных вместе одноатомных квантовых физических битов, взаимодействующих между собой. Кубит имеет свойство суперпозиции, одновременно показывать значение 0 и 1. То есть если в одном из двух квантовых объектов мы можем вычислить информацию, то можем с уверенностью сказать, что второй имеет те же показания что и первый. Связав несколько кубитов, можно получить структуру, которая способна обеспечить высокую производительность. Развитие квантовых компьютеров не настолько велико, по крайней мере, еще не существует полноценного квантового компьютера способного к выполнению различных задач. На данный момент мы можем лишь заглянуть в недалекое будущее и просчитать способности квантовых компьютеров. Они смогут обрабатывать гораздо больший объем информации за меньшее время, а также перебрать всевозможные варианты настолько быстро как еще не удавалось обычному компьютеру. Еще одним плюсом станет развитие искусственного интеллекта, развитие в области медицины, логистики, финансах, прогнозе, криптографии. Ну а отрицательными чертами будут усложнение программирования, размытость ответа, неопределенность физической структуры самого компьютера, нестабильность кубитов.

Да, это лишь начало в разработки квантового компьютера, но мы надеемся на успех разработчиков. Ведь недавно "Google AI lab", как всегда, поразила всех своим квантовым процессором на ежегодной встрече физического сообщества США в Лос-Анджелесе. Поговорив о немалых достижениях в сфере компьютерной разработки, конечно же будет неправильно не упомянуть о компаниях IBM, Google, Intel, Microsoft, которые вкладываются в развитие квантовых компьютеров, ведь понятно, что заполучив основные разработки можно уйти далеко вперед. К примеру, канадская компания D-Wave уже с 2011 года начала производство и выпуск квантовых компьютеров, да это прогресс, но данные компьютеры нельзя назвать полноценными, так как они ориентированы на выполнение лишь одной задачи.

С 1965 года развивались и совершенствовались компьютеры, которые на сегодняшний день привычны всем. Сколько же лет понадобится квантовым компьютерам и как сильно они изменят этот мир? Думаем, что скоро мы это узнаем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Джим Ал-Халили и др. Научные теории за 30 секунд / Ал-Халили Джим, Сьюзан Блэкмор, Майкл Брукс, Джон Гриббин, Кристиан Джаррет. – Москва, 2013. – 48 с.
2. Клегг Б. Квантовая теория / Б. Клегг. – Москва, 2014. – 100 с.
3. Жизан Н. Квантовая случайность: Нелокальность, телепортация и другие квантовые чудеса / Н.Жизан. – Москва, 2016. – 8 с.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОБУДУВАННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД КОМП'ЮТЕРНИХ ІГОР

В статье будет рассказано про разные подходы к рассмотрению проблемы игровой зависимости и даны рекомендации относительно построения модели, этот процесс описывающей.

Ключевые слова: *игровая зависимость, математическая модель, нечеткая логика.*

The article will tell you about different approaches to the consideration of the problem of game addiction and give recommendations on the construction of the model describing this process.

Key words: *game addiction, mathematical model, fuzzy logic.*

Игровую зависимость можно рассматривать с разных позиций: психологической, социальной, адаптивной, математической – и всегда она будет являться комплексом предрасположенностей и привязанностей, которые разрастаются в сознании человека, подвластного ей.

Зависимость может быть разложена по базисам: причинным или следственным, физического или психологического действия [1]. Например, возможны трансовые состояния, возникающие при просмотре видео, или другие эффекты, делающие времяпровождение за компьютером более реальным и привлекательным, смена приоритетов и ценностей играющего человека.

В общем случае, количество факторов, влияющих на зависимость от игр, крайне велико и их разделяют на внешние и внутренние [5] – по области влияния относительно самого человека. Ко внешним факторам относят отношения с семьей, друзьями, коллегами, влияние на привычный досуг, такой как занятие физическими упражнениями, приготовление еды, уборка. К внутренним же больше подходят с точки зрения психологии: рассматривают такие показатели как чувство одиночества, депрессии, самооценки, изменения в темпераменте.

Оценивание каждого из факторов может происходить несколькими способами [4], которые по своей достоверности делятся на объективные и субъективные, то есть на такие, которые оцениваются окружающими людьми (предполагается, что с меньшей погрешностью, так как берется взгляд со стороны), и такие, которые определяются самим человеком. Во втором случае объект оценивания совпадает с субъектом и требуется делать «скидку» на этот счет.

Если рассматривать искомый результат модели как аналитическое выражение, то соответствующим образом нужно перестроить и все входные данные. То есть перевести самый частый вид поступающей информации (результаты опросников) в математические переменные.

В силу отсутствия официальных шкал, будем использовать стандартный подход: оценивание от 0 до 1, где 0 – безусловное «нет», а 1 – безусловное «да» со всеми средними величинами. Переменные должны коррелироваться в зависимости друг от друга, потому что при схеме соответствия «одна переменная – один вопрос» ошибка субъективизма слишком сильно влияет на результат. То есть наличие дополнительных вопросов на истинность и др. обязательно.

Очевидно, что разные переменные имеют разное влияние на результирующий показатель [2]. Нельзя просто сложить все значения, поделить на их количество и сказать, что «Ваша зависимость от игр составляет столько-то», нужно учитывать силу давления каждого фактора. Одним из основополагающих показателей, например, является то, осознает

ли человек сам, что зависим, что ему стоит проводить меньше времени за играми. А уже следующим по силе идет самооценка, степень ответственности человека, (не) готовность переложить вину за сложившуюся ситуацию.

Отсюда можно сделать вывод, что математическая модель, которую нужно построить, будет обладать свойством системности. Это суждения происходит от того, что две основополагающие характеристики являются внутренними движущими факторами.

Также немаловажным является то, что результаты работы системы показывают не усредненные показатели, что часто происходит при использовании статистических методов, а индивидуальные, сильно зависимые от начальных данных, которые дает на вход человек.

Среди прочего, остается возможность использовать методы нечеткой логики, строя диаграммы и выстраивая через пересечения областей допустимые показатели. Например,

Рис. 1. Диаграмма уровня подверженности депрессии

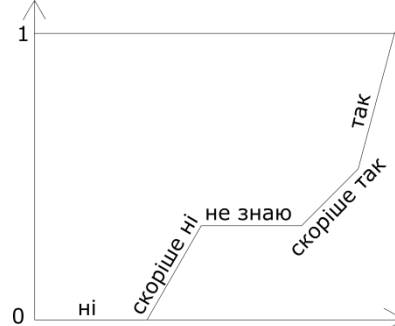

Рис. 2. Диаграмма уровня занятости физическими упражнениями

В общем, есть множество аспектов, которые можно менять при построении модели, но сама возможность такого уже проливает свет на наклонности к игровой зависимости и дает возможность заметить это на ранних стадиях с помощью математической модели на, буквально, дюжину переменных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Игры и зависимость: мнение физиолога, новости компьютерных и онлайн игр Электронный ресурс. <http://www.bechtere.ru/news/73.html>, 2009
2. Игры онлайн, свобода или зависимость? Электронный ресурс. - <http://maestrogame.com/igry-onlajn-svoboda-ili-zavisimost/>, 2009
3. Исламов Д. Игровая зависимость миф или реальность Электронный ресурс. - <http://www.gamestyle.ru/articles/4869.shtml>, 2009.
4. Зайцев В.В. Патологическая склонность к азартным играм новая проблема российской психиатрии // Социальная и клиническая психиатрия. -2000.-№3.-С 52-58.
5. Зайцев В.В. с соавт. Интернет-зависимость: реальная патология или норма развития информационного человечества? // Вестник психотерапии. -2011. № 40 (45). - С. 23-34.
6. Классификация игр Электронный ресурс. -<http://luchshieigrionlain.ru/entsiklopediya-igr/klassifikatsiya-igr/>

Науковий керівник: професор Гук Н.А.

О ДИВЕРГЕНЦИИ НОРМАЛЬНЫХ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ ПО МАЙРУ

В работе установлена взаимосвязь между площадью неперекрывания двух плотностей нормальных распределений и коэффициентом Майра, который часто используется в задачах классификации. Показано, что процент неперекрывания по Майру является минимальным среди всех возможных для нормальных распределений при заданных ограничениях на параметры.

Ключевые слова: *распределение, плотность, площадь неперекрывания, коэффициент Майра.*

In this paper we establish relationship between the non-overlapping area of two densities of normal distributions and Mayr's coefficient, which is often used in classification problems. It is shown that the non-overlap Mayr's percentage is minimal among all possible for normal distributions with given parameter constraints.

Key words: *distribution, density, non-overlap area, Mayr's coefficient.*

ВВЕДЕНИЕ. В связи с проблемой классификации в биологии (см., например, [1]) возник вопрос об определении меры различия тех или иных совокупностей (популяций), при которой было бы "оправданным выделение нового подвида" [2, с. 219].

С точки зрения математической статистики, речь идет о мере различия некоторых распределений или, точнее, – выборки из соответствующих распределений.

Для выборок из нормальных распределений $N(m_1, \sigma_1^2)$ и $N(m_2, \sigma_2^2)$ в качестве меры различия Майр [2, с.217] предложил, так называемый, коэффициент различия

$$CD = \frac{|m_1 - m_2|}{\sigma_1 + \sigma_2}.$$

В монографии [2, с. 217] он пишет: " Этот статистический показатель основан на наблюдении, что чем меньше перекрываются кривые двух популяций¹³, тем больше разность между средними, деленная на сумму средних квадратических отклонений". Там же приведена таблица, в которой для некоторых значений коэффициента CD указан процент неперекрывания плотностей. Обозначим его через $P(CD)$. Например, $P(1,28) = 90\%$ и это значение принято считать показателем подвидового различия. Способ расчета процента неперекрывания по Майру в известной нам литературе не приводится, хотя коэффициент CD активно используется в прикладных задачах.

Отметим также, что для каждой пары распределений CD определяется однозначно. В другую сторону, очевидно, однозначного соответствия нет. Коэффициент CD одинаков для некоторого множества пар распределений

$$M(CD) = \left\{ N(m_1, \sigma_1^2), N(m_2, \sigma_2^2) : \frac{|m_1 - m_2|}{\sigma_1 + \sigma_2} = CD \right\}.$$

При этом у каждой пары площадь неперекрывания, вообще говоря, своя.

В настоящей работе мы приводим точную формулу расчета площади неперекрывания плотностей для любой пары нормальных распределений, показываем, что $P(CD)$ – это минимальный процент неперекрывания плотностей с параметрами из класса $M(CD)$, а также устанавливаем значения параметров, при которых достигается этот минимум.

¹³ Речь идет о плотностях соответствующих распределений

Основные результаты. Пусть p_1, p_2 – плотности распределений $N(m_1, \sigma_1^2)$ и $N(m_2, \sigma_2^2)$, $x_1 < x_2$ – точки пересечения этих кривых. Не ограничивая общности, считаем, что $m_2 > m_1$.

Площадь неперекрывания $S[m_1, \sigma_1; m_2, \sigma_2]$ плотностей p_1 и p_2 вычисляется по-разному для случаев, когда $\sigma_1 > \sigma_2$, $\sigma_1 < \sigma_2$ и $\sigma_1 = \sigma_2$.

Если $\sigma_1 > \sigma_2$, то

$$S[m_1, \sigma_1; m_2, \sigma_2] = \int_{-\infty}^{x_1} p_1(t)dt + \int_{x_1}^{x_2} p_2(t)dt + \int_{x_2}^{+\infty} p_1(t)dt. \quad (1)$$

Если же $\sigma_1 < \sigma_2$, то

$$S[m_1, \sigma_1; m_2, \sigma_2] = \int_{-\infty}^{x_1} p_2(t)dt + \int_{x_1}^{x_2} p_1(t)dt + \int_{x_2}^{+\infty} p_2(t)dt.$$

При $\sigma_1 = \sigma_2$ точки пересечения совпадают, $x_1 = x_2 = m/2$ и

$$S[m_1, \sigma_1; m_2, \sigma_1] = \int_{-\infty}^{m/2} p_1(t)dt + \int_{m/2}^{+\infty} p_2(t)dt. \quad (2)$$

Выясним вопрос о взаимосвязи между табличными значениями $P(CD)$ по Майру и распределениями из множества $M(CD)$.

Путем линейной замены под знаком интеграла нетрудно показать, что

$$S[m_1, \sigma_1; m_2, \sigma_2] = S[0, 1; m, \sigma], \text{ где } m_2 - m_1 > 0, \sigma = \sigma_2/\sigma_1.$$

Таким образом, задача сводится к изучению величин

$$S[0, 1; m, \sigma], m = (\sigma + 1)CD, m > 0$$

и всюду далее

$$p_1(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-x^2/2}, p_2(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} e^{-(x-m)^2/2\sigma^2}.$$

Детально мы рассмотрим случай, когда $0 < \sigma \leq 1$. При $\sigma > 1$ рассуждения аналогичны.

Из (2) получаем, что

$$S[0, 1; m, 1] = \int_{-\infty}^{m/2} p_1(t)dt + \int_{m/2}^{+\infty} p_2(t)dt. \quad (3)$$

Пусть $0 < \sigma < 1$. Найдем точки пересечения плотностей из уравнения:

$$e^{-x^2/2} = \frac{1}{\sigma} e^{-(x-m)^2/2\sigma^2}. \quad (4)$$

Тогда

$$x_{1,2} = \frac{m \pm \sigma \sqrt{m^2 + 2(\sigma^2 - 1) \ln \sigma}}{1 - \sigma^2}, \quad (x_1 < x_2).$$

Учитывая экспоненциальное убывание кривой p_1 , в практических задачах интерес представляет только корень x_1 , что упрощает формулу (1):

$$S[0, 1; m, \sigma] = \int_{-\infty}^{x_1} p_1(t)dt + \int_{x_1}^{+\infty} p_2(t)dt, \quad (m > 0, 0 < \sigma < 1). \quad (5)$$

Как мы уже отмечали, коэффициент CD одинаков для пар распределений из множества $M(CD)$, в частности, для распределений $N(0, 1)$ и $N(m, \sigma)$ таких, что $m = (1 + \sigma)CD$. Обозначим

$$\tilde{S}(CD) = \{S[0, 1; m, \sigma]: m = (1 + \sigma)CD\}.$$

Теорема 1. Для каждого $CD > 0$

$$\min_{0 < \sigma} \tilde{S}(CD) = S[0, 1; 2CD, 1].$$

Доказательство. Пусть $CD > 0$ – фиксировано, $0 < \sigma < 1$. Легко проверить, что при любом $0 < \sigma < 1$ точки пересечения плотностей $N(0, 1)$ и $N(m, \sigma^2)$ ($m = (1 + \sigma)CD$) удовлетворяют неравенству $x_1 \leq CD < x_2$.

Покажем, что

$$S[0, 1; m, \sigma] > S[0, 1; 2CD, 1]. \quad (6)$$

С этой целью решим задачу на экстремум, выяснив поведение функции

$$Q(x) = \int_{-\infty}^x p_1(t)dt + \int_x^{+\infty} p_2(t)dt$$

на промежутке $[x_1, CD]$. Уравнение $Q'(x) = 0$ совпадает с уравнением (4) и, таким образом, именно x_1 и x_2 – стационарные точки $Q(x)$. При этом

$$Q'(CD) = \left(1 - \frac{1}{\sigma}\right) e^{-m^2/(1+\sigma)^2} < 0.$$

Следовательно, функция $Q(x)$ убывает на (x_1, CD) и, в силу (5),

$$Q(CD) < Q(x_1) = S[0,1; m, \sigma]. \quad (7)$$

Покажем, что значение $Q(CD)$ от заданного $0 < \sigma < 1$ не зависит и в точности равно $S[0,1; 2CD, 1]$:

$$\begin{aligned} Q(CD) &= \int_{-\infty}^{CD} p_1(t) dt + \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma}} \int_{CD}^{+\infty} e^{-(t-m)^2/2\sigma^2} dt = [t - (1 - \sigma)CD = \sigma u] = \\ &= \int_{-\infty}^{CD} p_1(t) dt + \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{CD}^{+\infty} e^{-(u-2CD)^2/2} du = S[0,1; 2CD, 1] \end{aligned}$$

в силу (3) и, тем самым, имеет место неравенство (6) при любом $0 < \sigma < 1$.

Соотношение (6) в случае $\sigma > 1$ доказывается аналогично, а при $\sigma = 1$ обращается в очевидное равенство.

Теорема доказана.

Замечание. Аналог формулы (5) при $\sigma > 1$ имеет вид:

$$S[0,1; m, \sigma] = \int_{-\infty}^{x_2} p_1(t) dt + \int_{x_2}^{+\infty} p_2(t) dt, \quad (m > 0, \sigma > 1). \quad (8)$$

Формулы (3), (5), (8) позволяют рассчитать площадь неперекрывания плотностей распределений $N(0,1)$ и $N(m, \sigma^2)$ для любой пары $m > 0, \sigma > 0$.

Отметим, что процент неперекрывания по Майру удовлетворяет соотношению

$$P(CD) = \frac{1}{2} S[0,1; 2CD, 1] \cdot 100\%. \quad (9)$$

Из доказанной теоремы и из (9) вытекает, что при заданном коэффициенте CD табличное значение процента неперекрывания из [2, стр. 219] характеризует минимальный процент неперекрывания нормальных плотностей из множества $M(CD)$.

Автор благодарит своего научного руководителя доцента Леончика Евгения Юрьевича за постановку задачи и внимание к работе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Simpson G. G. Principles of animal taxonomy / Simpson, G. G. – N.-Y.: Columbia University Press, 1961. – 247 с.
2. Майр Э. Принципы зоологической систематики / Майр Э. – Москва: Мир, 1971. – 454 с.

УДК 372.851

Алтыншаш Бекбауова
(Ақтөбе, Қазақстан)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМАМЕН ОҚЫТЫЛАТЫН МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада мектеп математикасы үшін инновациялық технологияларды тиімді қолдану әдістемесі туралы баяндалған.

Тірек сөздер: Блум таксономиясы, әдістеме, инновациялық технология.

The article outlines the methodology of effective use of innovative technologies for school mathematics.

Keywords: Bloom Taxonomy, Methodology, Innovative Technology.

Рухани жаңғыру бізден ұлттық санамызды қалыптап, бәсекеге қабілетті болып, кез-келген мәселеге прагматистік тұрғыдан келуді, жалпы алғанда ұлттық бірегейлігімізді сақтай отырып дамуымызды талап етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының, 8 - бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шынға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс - тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру.

Ал білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТны қолдану, коммуникативті қарымқатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білуге үйрету.

Жаңартылған бағдарлама бойынша 5 класс математика пәнінде [1], 11 тарау қарастырылған, оқулық екі бөлімнен құралған. Әр тақырып сайын **А деңгейі** – барлық оқушыларға міндетті жаттығулар, **В деңгейі** – орта деңгейлі жаттығулар, **С деңгейі** – жоғары деңгейлі және ізденісті талап ететін жаттығулармен қатар «Менің отбасым өміріндегі математика» (№75, 105, 120, 129 есептер), «Менің өмірімдегі математика» (№122, 134, 675), «Математика және құрылыс» (№501, 52, 503), «Аспаз мамандығындағы математика»(№ 517,556,576), «Математика және денсаулық» (№732), «Бизнестегі математика»(№866, 867) тақырыптарына арналған қолданбалы есептер қосылған. Натурал сандарды салыстыру, Координаталық сәуле, Теңдеу, Формула бойынша есептеу Ең үлкен ортақ бөлгіш (ЕҮОБ) және ең кіші ортақ еселік (ЕКОЕ), Жай бөлшек тақырыптарында «Дұрыс сөйлеп үйреніңдер», Пайыз, Ең үлкен ортақ бөлгіш (ЕҮОБ) және ең кіші ортақ еселік (ЕКОЕ) тақыртарында «Қорытынды жасаңдар», Натурал сандардың жазылуы, Координаталық сәуле, Санды және әріпті өрнектер. Өрнекті ықшамдау, Ондық бөлшек. Ондық бөлшектерді оқу және жазу, Бөлінгіштіктің негізгі қасиеттері, Натурал сандардың бөлгіштері мен еселіктері. Жай және құрама сандар барлығы 55 тақырыпта «Хабарлама дайындаңдар», Координаталық сәуледе жай бөлшектер мен аралас сандарды кескіндеу, Тікбұрышты параллелепипед (текше) және оның жазбасы тақырыптарында «Суретпен жұмыс», Бұрыш, Жиындар арасындағы қатынастар. Ішкі жиын, Ондық бөлшекті жай бөлшекке айналдыру тақырыптарда «Ойланайық!» тапсырмалар қосылған.

Бағалаудың ерекшелігі [2], яғни 5 баллдық жүйеден критериалды бағалауға көшу, ол екі қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау болып екіге бөлінеді. Мысалы бөлім бойынша жиынтық бағалауда кестеге бағалау критерийлері, дескриптор және балл қойылады. Бөлім бойынша жиынтық бағалаудың нәтижесіне қатысты ата-аналарға ақпарат ұсынуға арналған рубрикалар бойынша әр оқушының оқу жетістіктері ата-аналарға хабарланып отырады.

Осы бағдарламаны сараптап және әр тараудан бірнеше тақырыптарға оқытудың инновациялық тәсілдері мен әдістерін қолдана отыра, сабақ жоспарлары жасалынды.

Оқытудың инновациялық әдістер[3] Блум таксономиясы, Жигсо әдісі, Балық қаңқасы әдісі(Фишбоун), Миға шабуыл, БББ әдісі, Кластер әдісі, Жоба әдісі, Кейс әдісі, Бес саусақ әдістерін қолдана отыра Теңдеу, Ондық бөлшекті натурал санға көбейту, Ондық және жай бөлшектерге амалдар қолдану, Шеңбер және дөңгелек, Сандарды дөңгелектеу, Жиын. Жиынның элементтері тақырыптарына сабақ жоспарлары дайындалды. Сонымен бірге әр сабақ тақырыбына сәйкес бейнероликтер, тақырыпты ашатын дыбыстық қосымшасымен бірге жазылған Скринкаст нұсқаулық жасалды. Kahoot! Жүйесінде үш типті, яғни жауабы

«Ия» не «Жок» болатын, бір жауабы ғана дұрыс, екі жауабы дұрыс болатын суреттермен көркемделген тест құрастырылды.

Математика саласында «Теңдеу және оны шешу» тақырыбы оқушылар үшін қиын тақырыптардың бірі болып саналады. Көптеген қолданбалы есептерде, биологияда, техникада теңдеу арқылы шешілетін есептер жиі кездеседі. Сол себепті, жаңартылған бағдарлама бойынша 5 класс математика пәнінде «Теңдеу» тақырыбына инновациялық технологияларды қолдана отыра, сабақ өткізу жоспары құрылды. Мұнда Блум таксономиясын басшылыққа ала отыра, «Миға шабуыл», «Ассоциограмма», «Рефлексия» әдістері қолданылды. Сонымен қатар, осы тақырып бойынша қысқа бейнефильм, теңдеуді шешу жолдарының кадамдары көрсетілген «Скринкаст» жасалынды. Ұялы телефон арқылы орындайтын «Kahoot!» жүйесінде тест тапсырмалары құрылған.

Инновациялық технологияларды қолдана отыра ұйымдастырылған сабақ оқушылардың белсенділігі арттыруға, ұялы телефонды тиімді қолдана білу мәдениеті артуға септігін тигізеді.

Сабақ жоспарының үлгісі:

Пән аты: Математика

Класс: 5

Тақырыбы: Теңдеу

Сабақ түрі: Жаңа білімді меңгеру

Мақсаты:

Білімділік: Теңдеу туралы және оның түбірі туралы түсініктер қалыптастыру және теңдеудің белгісіз компоненттерін табу арқылы теңдеуді шеше білуге үйрету.

Дамытушылық: Оқушылардың математикалық ойлауын дамыту, есеп шығару білігін тиянақтау.

Тәрбиелілік: Танымдылық қабілетін дамыту, ұйымшылдыққа тәрбиелеу.

Оқытудың күтілетін нәтижелері:

Біледі: Санды және әріпті өрнектерді біледі, ықшамдай алады

Үйренеді: Теңдеулердің шешу жолын

Игереді: Математикалық ұғымды қолдану дағдысын

Танысады: Теңдеуді шешу дегеніміз – теңдеудің барлық түбірлерін табу немесе түбірлері жоқ екенін көрсету керектігімен

Қолданылатын инновациялық технологиялар: Блум таксономиясы, ассоциограмма, миға шабуыл әдісі, рефлексия, Flash тест, Video Conferter.

Сабақ жоспары:

Ұйымдастыру

Таксономия – белгілі бір критериялар мен ұстанымдар бойынша объектіні жүйелеу, топтастыру немесе жіктеуді айтады.

Сабақ барысы:

Блум таксономиясына сүйене отыра ұйымдастырылады. Алдымен санды және әріпті өрнектердің қасиеттерін тез жауап берілетін сұрақтар арқылы еске түсіре отыра есептер шығарылады.

Білу кезеңі. Тапсырма – сұрақтарға жауап береді.

Өткен тақырып бойынша қойылатын сұрақтар тізімі:

1. Өрнектерді ықшамдау үшін қандай амалдар қолданылады?
2. Санды және әріпті өрнектердің бір-бірінен айырмашылығы қандай?
3. Қандай жағдайда x ортақ көбейткіші жақша сыртына шығарылады?
4. Өрнекті ықшамдап жазу үшін сан мен әріп немесе әріптер арасындағы көбейту таңбасы жазыла ма?
5. $8y + (3y + 6) + (y + 1)$ өрнегі қалай ықшамдалады?

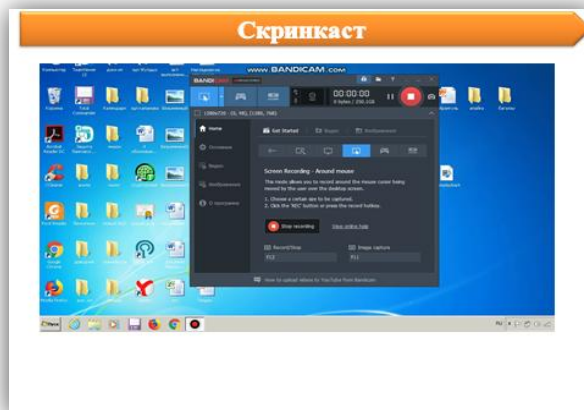
Екінші кезең – *Түсіну.* Теңдеудің шешімін қорыту, ол үшін мына ассоциограмманы қолдану

Енді «Теңдеу» тақырыбына байланысты бейнеролик көреміз.

Енді осы видеодан көргенімізді «Bandicam» бағдарламасы арқылы жасалған скринкаст арқылы көрейік, мұнда 2 сызықты теңдеуді шешу қадамы көрсетіледі:

Үшінші кезең – Қолдану. Оқушылар есептер шығарады.

Есептерді шығарып болған соң, «Kahoot!» бағдарламасын пайдаланып, «Flash» тест тапсырмаларын орындайды. Тест тапсырмалары 15 тапсырма, 3 типті түрде жасалған, яғни «ия немесе жоқ», «бір жауабы ғана дұрыс», «екі дұрыс жауабы бар», ол тест тапсырмалары интернет жүйесінде қолжетімді:

Әр сұрақтың жауабы, жауап берген уақыты интерактивті тақтада көрініп тұрады.

Төртінші кезең – Талдау. Бұл кезеңде оқушылар ассоциограмма толтырады.

Бесінші кезең – Жинақтау. «Теңдеу» тақырыбына синквейн құрастыру.

Алтыншы кезең – Бағалау. Бұл кезеңінде «Теңдеудің өмірдегі қолданысы» туралы қысқаша ертегі жазу үй тапсырмасы ретінде тапсырылады.

Қорытынды.

Мұнда оқушылар тақтаға әртүрлі маркерлермен сабақта БББ әдісімен не білгенін, не білетінін және не білгісі келетінін жазады. Оқушылар бағаланады.

Математика сабағында инновациялық тәсілдер мен әдістерді қолдану білім алушының пәнге деген қызығушылығын арттырып қоймай, сыни ойлауға, өз ойын еркін айтуға үйретеді.

ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты Бағдарламалық мақаласында: «Табысты болудың ең іргелі басты факторы білім екенін әрқайсысымыз терең түсінуіміз керек... Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». Рухани жаңғырудың ең басты шарты – «білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу» деп атап көрсеткендей, Жаңартылған бағдарлама болашаққа бастау алар жолдың бірі. Ал білім беруде жаңашыл болу әр ұстаздың міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.Е. Әбілқасымова, Т.П.Кучер, З.Ә. Жұмағұлова. Математика. 5 класс, 1, 2 бөлім. Алматы: Мектеп, 2017ж.
2. Қалыптастырушы, Жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныстар. Математика, 5-сынып, 2017ж.
3. Каскатаева Б.Р. Математиканы оқытудың инновациялық әдістері, Оқу құралы, Алматы, 2016ж., 176 б.
4. Темербекова А.А. Методика преподавания математики, Владос, 2003 г., 176 с.

УДК 537.226.83

*Давид Гал, Генриетта Бан, Віталій Герасимов, Олександр Молнар
(Ужгород, Мукачево)*

ПРОЦЕСИ ПЕРЕКЛЮЧЕННЯ МОДИФІКОВАНИХ КРИСТАЛІВ $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$

У роботі описана вимірна система для дослідження процесів переключення в сегнетоелектриках-напівпровідниках, та результати тестових досліджень модифікованих монокристалів $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$.

Ключові слова: сегнетоелектрики-напівпровідники, процеси переключення, петля діелектричного гістерезису.

This paper describes a measurement system for the study of switching processes in ferroelectrics-semiconductors, and the results of test studies of modified $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ single crystals.

Key words: ferroelectrics-semiconductors, switching processes, dielectric loops.

Вступ. В останньому часі сегнетоелектричні матеріали знайшли використання в якості «універсальної» пам'яті сучасних обчислювальних машин. Комірки пам'яті, побудовані на базі сегнетоелектриків, мають швидкодію біля 1нс, енергонезалежні, кількість циклів перезапису більш ніж 10^6 . На сьогодні вони ще не можуть витіснити флеш- та динамічну пам'ять лише із за недосконалості технології виготовлення та відносно великого розміру запам'ятовуючого конденсатора.

Для розробки нових матеріалів сегнетоелектричної пам'яті необхідно дослідити процеси перемикання в цих плівках або кристалах, та процеси їхнього старіння (зміну параметрів в залежності від кількості циклів переключення). Реалізувати це в ручному режимі майже неможливо. Тому, метою нашої роботи була розробка вимірної системи для дослідження петель діелектричного гістерезису з можливістю компенсації провідності зразка, та проведення тестових досліджень на монокристалах $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$. Створена система також може

бути застосована для дослідження спонтанної поляризації, коерцитивного поля та провідності сегнетоелектриків .

Доменна структура сегнетоелектриків та методи його дослідження

Сегнетоелектрики – це речовини, що володіють в певному температурному інтервалі спонтанною поляризацією. Спонтанно поляризований стан реалізується в сегнетоелектриках у вигляді доменної структури. Доменом називається макроскопічна область в кристалі, в межах якої всі елементарні осередки в сегнетоелектрику поляризовані однаково. Окремі домени відокремлені один від одного доменними стінками. Сукупність доменів різної орієнтації і називають доменною структурою [1].

Одним із основних інтегральних методів вивчення кінетики доменної структури сегнетоелектриків можна вважати дослідження петлі діелектричного гістерезису (залежності перемикаючого заряду, від прикладеного поля).

Характерний вид залежності поляризації сегнетоелектрика (P) від напруженості прикладеного електричного поля $E_{\text{вх}}$ є петлею діелектричного гістерезису (рис. 1).

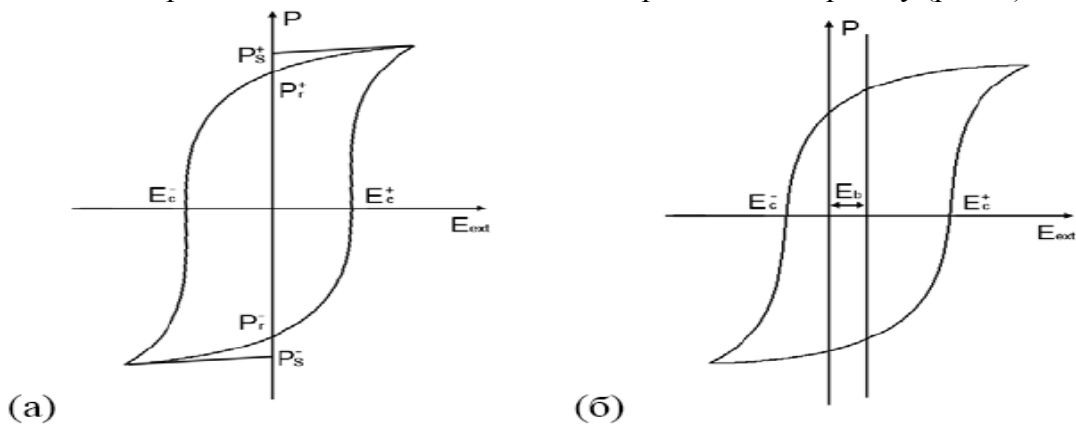

Рис. 1. Петлі діелектричного гістерезису, а) симетрична, б) асиметрична.

Діелектричний гістерезис в сегнетоелектриках вимірюється за допомогою сегнетоелектричного конденсатора (сегнетоелектричної пластинки, покритої електродами) у змінному електричному полі (що змінюється по лінійному або синусоїдальному закону).

Класична схема вимірювань, запропонована Сойером і Тауером, в 1930 році приведена на рис. 2. [2]

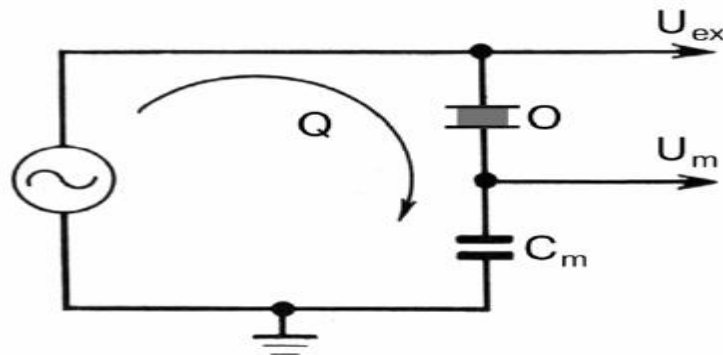

Рис. 2. Принципова схема вимірювання петлі діелектричного гістерезису.

Вимірювання петлі гістерезису дозволяє визначити такі важливі інтегральні характеристики сегнетоелектрика як:

1. Спонтанну поляризацію P_s
2. Залишкову поляризацію P_r (residual polarization)
3. Коерцитивне поле, E_c^+ і E_c^- .

Величина залишкової поляризації P_r визначається як величина поляризації при нульовому значенні поля. Вона менше максимального виміряного значення P_{max} на величину

діелектричного вкладу і тієї частини сумарної поляризації, яка переключалася в початковий стан за рахунок мимовільного зворотного перемикування. Як видно з малюнка, значення коерцитивних полів визначаються по точках перетину петлі гістерезису з віссю $P = 0$. Як правило, абсолютні значення коерцитивних полів для різних гілок петлі гістерезису не рівні: $|E_c^+| \neq |E_c^-|$, що приводить до виникнення асиметричних петель гістерезису. У зв'язку з цим вводять ще одну характеристику – поле зсуву (bias field), яке визначає величину зсуву петлі гістерезису по осі поля відносно нуля. Поле зсуву є важливою характеристикою, оскільки дозволяє виміряти величину внутрішніх електричних полів.

Але, використовуючи класичну схему Соєра-Тауєра для дослідження процесів перемикування, одержана петля дуже часто суттєво відрізняється від ідеальної. Це обумовлено тим, що в загальному випадку досліджуваний зразок треба розглядати як паралельно з'єднаний сегнетоелектрик, діелектрик та провідник. Діелектричний компонент, який включає паразитну ємність зразка та електродів збільшує поляризацію (P) та спотворює петлю. Ця компонента дуже велика у випадку тонких плівок з використанням тунельного скануючого мікроскопу. Компонента, обумовлена провідністю, розширяє одержувану петлю вздовж осі P , що проявляється як наявність помилкової поляризації навіть у парелектричній фазі.

Найбільш сучасним методом компенсації недоліків класичної схеми Соєра-Тауєра слід вважати метод модифікації збуджуючого сигналу, який подається на досліджуваний зразок. В даному випадку замість синусоїдального сигналу використовують подвійний трикутний сигнал.

Цей метод, за рахунок подачі на зразок замість синусоїдального сигналу, уніполярного трикутного сигналу двічі, дозволяє одержувати другу петлю перемикування, обумовлену другою півхвилею збудження, в якому зосереджені всі паразитні компоненти досліджуваного зразка. Математично віднімаючи ці петлі одну від другої, одержуємо ідеальну петлю перемикування, яка не містить компонент, пов'язаний з провідністю зразка та його паразитною ємністю. При цьому не використовується ручна компенсація, і весь процес дуже добре та легко автоматизується.

Вимірна система

Для проведення досліджень процесів перемикування поляризації нами була розроблена автоматизована вимірна система з використанням модуля введення-виведення USB 6211 фірми National Instruments та створена програма керування процесом накопичення та обробки даних в графічному середовищі LabVIEW.

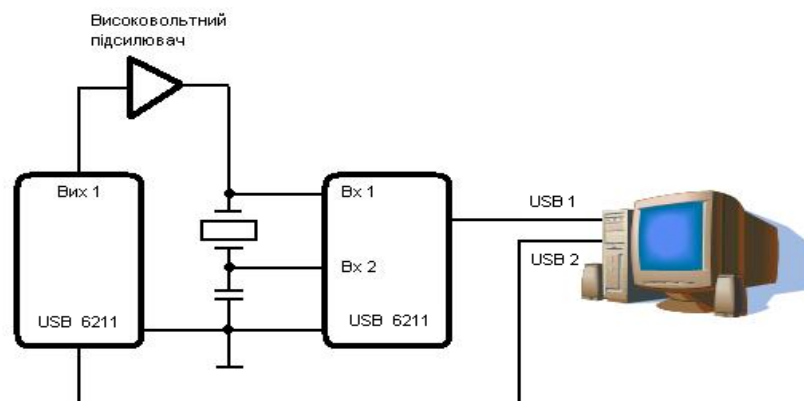

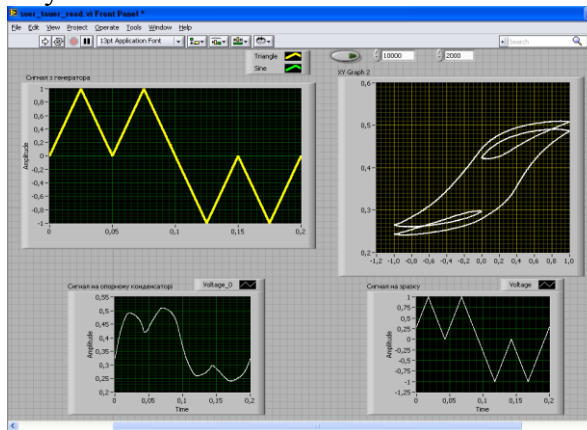
Рис. 3. Блок схема вимірної системи для дослідження перемикування поляризації за допомогою модуля NI USB-6211

Генерований програмно вимірний сигнал довільної форми (синусоїдальної, трикутної, подвійно трикутної чи ін.) з виходу цифро-аналогового перетворювача модуля USB 6211

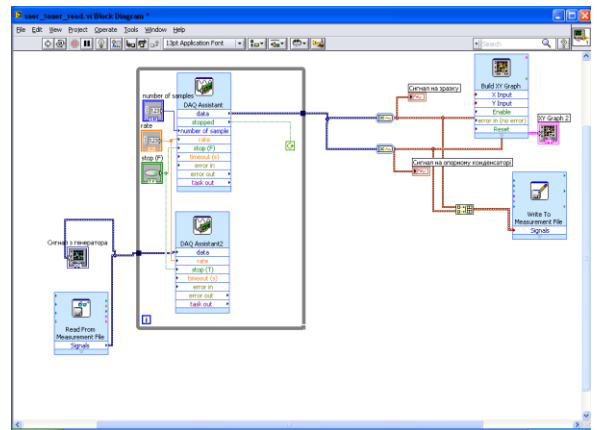

подається на високовольтний підсилювач з якого поступає на класичну схему Соєра-Тауера, який складається з послідовно з'єднаних досліджуваного сегнетоелектричного конденсатора та звичайного високовольтного конденсатора з малими втратами, ємністю 2.2мкФ. Вимірна напруга та сигнал знятий з цього конденсатора подаються на два входи модуля USB 6211 де після підсилення перетворюються за допомогою вбудованого аналого-цифрового перетворювача (АЦП) в цифровий код, та по інтерфейсу USB передаються в керуючий комп'ютер. Процесом синтезу вимірного сигналу, накопиченням та обробкою отриманих експериментальних даних керує програма, створена в графічному середовищі LabVIEW.

Для отримання подвійного трикутного сигналу, який подається на зразок з метою компенсації провідності нами була використана програма National Instruments Analog Waveform Editor 1.2.1. Ця програма дозволяє побудувати будь-яку періодичну функцію, що може бути описана математично.

а.

б.

Рис. 4. Передня панель (а) та блок схема (б) керуючої програми LabVIEW вимірної системи для дослідження перемикання поляризації

Перевірка вимірної системи на зразках монокристалів $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$

В наших експериментах використовувався монокристал $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ полярного зрізу товщиною $d = 0.06$ см та площею електродів (евтектика In-Ga) $S = 0.28$ см². Одержані петлі до та після обробки зображені на рис 5.

Використовуючи дані про параметри вимірної схеми та зразка, можна розрахувати величину реверсивної частини спонтанної поляризації та ефективну провідність зразка.

Враховуючи що ємність еталонного конденсатора $C = 2.2$ мкФ, величина спонтанної поляризації може бути розрахована за формулою

$$P = \frac{CU}{S}$$

Параметри петлі гістерезису (поляризація на насиченні P_s та коерцитивне поле E_c), отримані для інших частот, відрізняються на 20%. Це незначне збільшення величини спонтанної поляризації при $F = 1$ Гц імовірно обумовлене більш повною реполяризацією доменів на нижчих частотах (вони «встигають» за вимірним полем). Величина коерцитивного поля (порядка 600 В/см) добре корелює з літературними даними [3,4].

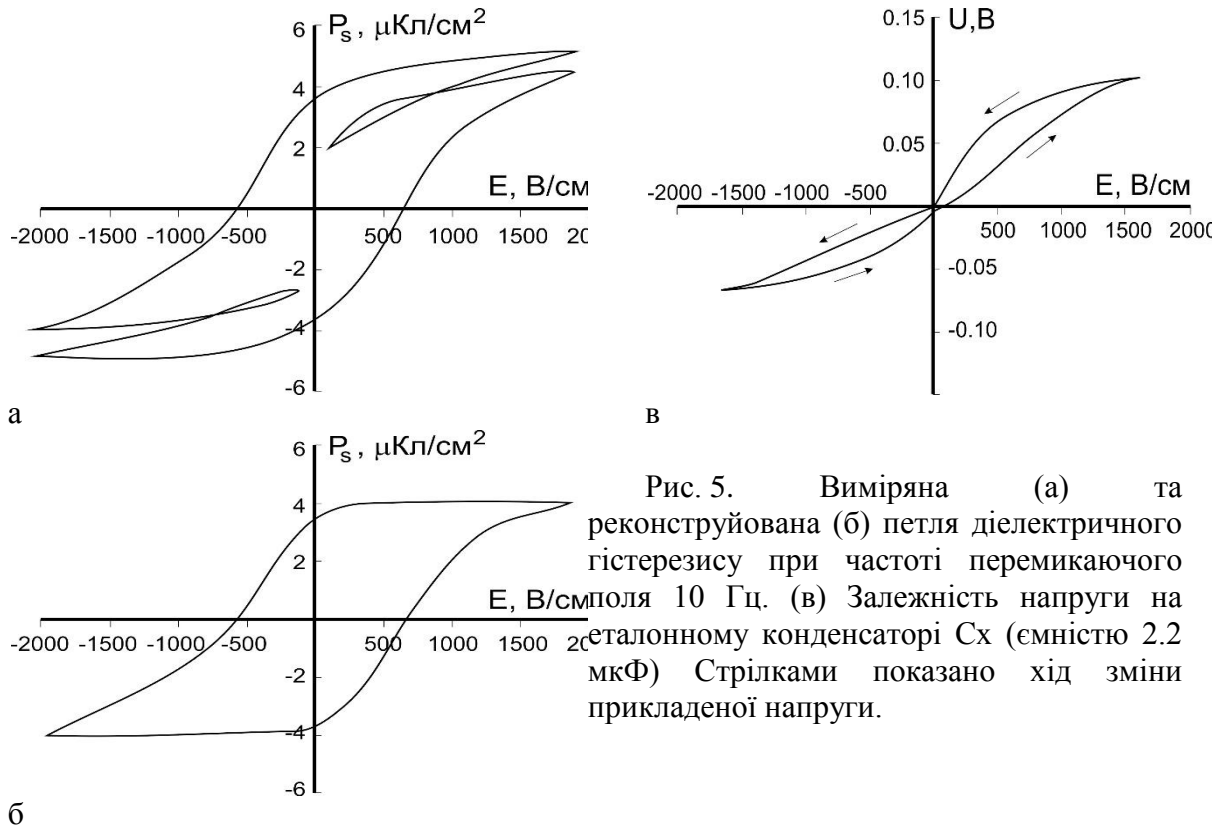

Рис. 5. Виміряна (а) та реконструйована (б) петля діелектричного гістерезису при частоті перемикаючого поля 10 Гц. (в) Залежність напруги на еталонному конденсаторі C_x (ємністю 2.2 мкФ) Стрілками показано хід зміни прикладеної напруги.

б

Спонтанна поляризація $P_s \sim 5$ мкКл/см² виявилась дещо нижчою від опублікованого значення (14 мкКл/см²) [5]. Це може бути зумовлено наступними причинами. По-перше, в зразку можуть існувати області, в яких домени закріплені на дефектах, і вимірне значення становить лише реверсивну частину P_s . Про це зокрема свідчить асиметрія вимірних петель при відсутності перемикавання, що може бути наслідком часткової уніполярності зразка. По-друге, мала товщина зразка (0.6 мм) може бути причиною того, що значна частина об'єму знаходиться в за екранованому стані (великий об'єм при електродного шару) і також не приймає участі в процесах переключення. Нарешті, причиною відхилення може бути неточна орієнтація зразка, тобто відхилення нормалі до поверхні кристалічної пластинки від полярного напрямку.

Ефективну електропровідність зразка можна оцінити з даних приведених на рис. 5.в. Справді, при відсутності процесів перемикавання збільшення напруги на еталонному конденсаторі C (у випадку коли зміна напруги відбувається набагато швидше ніж розрядка конденсатора) може бути оцінена зі співвідношення $J = (C/S) (\Delta U/\Delta t)$, тобто за нахилом прямолінійної ділянки кривої на рис. 5.в. При зворотному ході прикладеної напруги ця залежність суттєво нелінійна, що викликано відносно великим значенням часу розрядки C . При опорному конденсаторі 2.2мкФ та входному опорі підсилювача 1ГОм, постійна часу входних кіл складає $2 \cdot 10^3$ сек. З використанням даних рис. 5.в. на позитивній ($E > 0$) ділянці залежності $U(E)$, отримуємо величину ефективної електропровідності $\sigma = J/E = 0.5 \cdot 10^{-7}$ (Ом см)⁻¹, що загалом добре узгоджується з відомими в літературі значеннями для «низькоомних» зразків $Sn_2P_2S_6$ [6].

Вплив відпалу на поляризацію кристалів $Sn_2P_2S_6$.

Для апробації працездатності розробленої вимірної системи та методики в цілому були проведені дослідження по впливу відпалу в атмосфері водню та у вакуумі на процеси переключення в монокристалах $Sn_2P_2S_6$.

Стабілізація температури зразка на протязі 30 годин, або його «відпал», в вакуумі, приводить до зміщення петлі діелектричного гістерезису на 250В по шкалі напруженості. Це свідчить про утворення внутрішнього зміщуючого електричного поля в кристалі $Sn_2P_2S_6$

величиною 125В/см, що може бути обумовлено формуванням в ньому заряджених областей (скоріше за все в при електродних ділянках зразка). В “ідеальному” матеріалі такого не мало би спостерігатися, що вказує на суттєву дефектність структури досліджуваного зразка. Величина спонтанної поляризації складає $P_s=8\mu\text{Кл}/\text{см}^2$, яка дещо нижча від опублікованого в літературі значення ($14\mu\text{Кл}/\text{см}^2$) [7]. Це також може бути пов'язано з зарядженими дефектами, які “екранують” зовнішнє електричне поле. Але в порівнянні з раніше приведеними $P_s \sim 5 \mu\text{Кл}/\text{см}^2$, одержаними на не відпаленому зразку цього ж матеріалу, все одно майже вдвічі більше, що дозволяє зробити висновок про покращення параметрів кристалу $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ при відпалі в вакуумі.

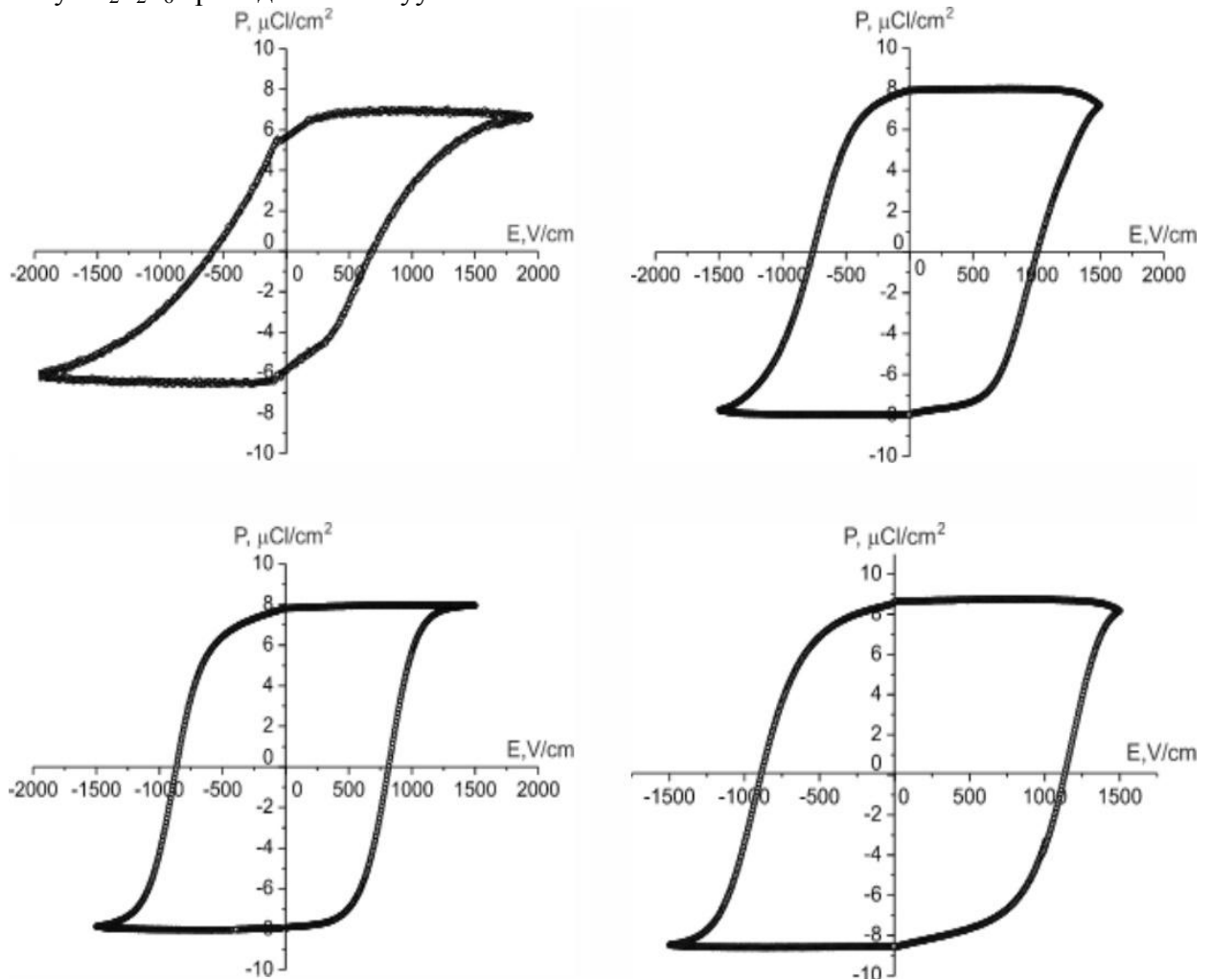

Рис. 6. Петлі діелектричного гістерезису кристалів $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ виміряні на частоті 10 Гц при температурі $T=300\text{К}$ в різних зразках. а – без термообробки, б – відпалені на протязі 30 годин в вакуумі, с – відпалені на протязі 20 годин в атмосфері водню, д – відпалені на протязі 36 годин в атмосфері водню.

Стабілізація температури зразка на протязі 20 годин, або його “відпал”, в атмосфері водню, майже не приводить до зміщення петлі діелектричного гістерезису, але збільшує $P_s=8\mu\text{Кл}/\text{см}^2$.

Подальший “відпал” монокристала $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ в атмосфері водню на протязі 36 годин збільшує величину спонтанної поляризації до $P_s=8.5\mu\text{Кл}/\text{см}^2$ та знову приводить до утворення внутрішнього зміщуючого електричного поля величиною 125В/см.

Це означає, що для покращення параметрів (збільшення спонтанної поляризації) монокристалів $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ їх слід “відпалювати” на протязі 20 годин в атмосфері водню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шур В.Я., Румянцев Е.Л., Исследование кинетики субмикронных и нано-доменных структур в сегнетоэлектрических монокристаллах при внешних воздействиях, Екатеринбург, 2007, 99с
2. Sawyer C.B., Tower C.H. Rochelle Salt as a Dielectric // Phys. Rev. 35 (1930) 269.
3. Высочанский Ю.М., Сливка В.Ю. Сегнетоэлектрики семейства $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$. Свойства в окрестности точки Лифшица. – Львов: Ориана-Нова, 1994. – 261 с.
4. Грабар А.А., Мужикаш Р.И., Костюк А.Д., Высочанский Ю.М. Исследование процессов переключения доменной структуры сегнетоэлектрика $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ методом динамической голографии // Физ. тверд. тела.– 1991.– Т.33, №.8.– С.2335–2339.
5. Майор М.М. Диэлектрические свойства кристаллов $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ в зависимости от условий их роста // Физ. тверд. тела.– 1999. – Т.41, №8.– С.1456-1461.
6. Grabar A.A. Light-induced electric conductivity in $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ // Ferroelectrics. – 1997. – V.192, №1-4.– P.155-159.
7. Carpentier C. D., Nitsche R. Ferroelectricity in $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$ // Mat. Res. Bull.– 1974. – V.9, №8. – P.1097-1100.

УДК 873.01

Натиг Гулиев
(Баку, Азербайджан)

О СУЩЕСТВОВАНИИ И ОТСУТСТВИИ КЛАССИЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ
ОБОБЩЕННОЙ БАЛЛИСТИЧЕСКОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЛАПЛАСА

Эта статья посвящена решению обобщенной баллистической задачи для уравнения Лапласа. В этой статье рассматривается вопрос о существовании и отсутствии классического решения обобщенной баллистической задачи для уравнения Лапласа. Существуют различные задачи для уравнения Лапласа, и они достаточно изучены. Обобщенная баллистическая задача для уравнения Лапласа является относительно новой задачей. Поэтому разрешимости обобщенной баллистической задачи для уравнения Лапласа является актуальной проблемой. Эта статья также актуальна в этом отношении.

Ключевые слова: эллиптическое уравнение, уравнение Лапласа, обобщенная баллистическая задача, пару решений, задача Дирихле.

This paper is devoted to the solution of the generalized ballistic problem for the Laplace equation. In this paper investigated the question of the existence and the absence of a classical solution of the generalized ballistic problem for the Laplace equation. There are various problems for the Laplace equation, and they are sufficiently studied. A generalized ballistic problem for the Laplace equation is a relatively new problem. Therefore, the solvability of the generalized ballistic problem for the equation is an actual problem. This article is also is actual in this regard.

Keywords: Elliptic equation, Laplace equation, generalized ballistic problem, pair of solutions, Dirichlet problem.

В области $\Omega_\tau = [0, l] \times [0, T]$ рассматривается эллиптическое уравнение вида

$$\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial t^2} + \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2} = f(x,t) \quad (1)$$

Требуется найти пару $(u(x,t); \tau)$ такую, что $\tau \in (0, T]$, $u(x,t) \in C^{(2)}(\bar{\Omega}_\tau)$, где $\bar{\Omega}_\tau = [0, l] \times [0, \tau]$, удовлетворяет уравнению (1) в $\Omega_\tau = [0, l] \times [0, \tau]$ и дополнительным условиям:

$$u(x, 0) = a(x) \quad (2)$$

$$u(x, \tau) = b(x) \quad (3)$$

$$u(0, t) = 0, u(l, t) = 0, \quad (4)$$

$$\int_0^\tau \int_0^l \left[\left(\frac{\partial u(x, t)}{\partial t} \right)^2 + \left(\frac{\partial u(x, t)}{\partial x} \right)^2 \right] dx dt = v \quad (5)$$

где $a(x), b(x)$ и $f(t, x)$ - заданные функции; $v > 0$ заданное число.

Для каждого $\tau \in (0, T]$ решение задачи (1)- (4), т.е. решение задачи Дирихле, дается формулой ([1]).

$$u(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \frac{\text{Sh} \frac{\pi n}{l}(\tau-t)}{\text{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} + b_n \frac{\text{Sh} \frac{\pi n}{l} t}{\text{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} - \int_0^\tau G_n(t, s, \tau) f_n(s) ds \right) \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x, \quad (6)$$

$$\text{где } G_n(t, s, \tau) = \frac{l}{\pi n \text{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \begin{cases} \text{Sh} \frac{\pi n}{l} t \text{Sh} \frac{\pi n}{l} (\tau - s) & 0 \leq t \leq s \\ \text{Sh} \frac{\pi n}{l} (\tau - t) \text{Sh} \frac{\pi n}{l} s & s \leq t \leq \tau \end{cases}$$

$a_n, b_n, f_n(t)$ – соответствующие коэффициенты Фурье функций $a(x), b(x), f(x, t)$ по системе собственных элементов $\left\{ \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x \right\}$.

Доказана следующая

Теорема. Пусть

1) $a(x), b(x)$ дважды непрерывно дифференцируемые на $[0, l]$ функции, обладающие суммируемыми с квадратом третьими производными, для которых выполняются условия:

$$a(0) = a(l) = 0 \quad a''(0) = a''(l) = 0$$

$$b(0) = b(l) = 0 \quad b''(0) = b''(l) = 0 \quad b(x) \neq a(x)$$

2) $f(t, x) \in C_{[0, l] \times [0, T]}^{(2)}$ и удовлетворяет условиям:

$$f(0, t) = f(l, t) = 0;$$

3) выполняется неравенство:

$$|b_n - a_n| \frac{2\pi}{l \left(e^{2\frac{\pi n}{l} T} - 1 \right)} \geq \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b''(x) dx \right)^{1/2} + \sqrt{T} \left(\int_0^T \int_0^l f(x, t) dx dt \right)^{1/2}$$

где n - натуральное число, для которого $b_n - a_n \neq 0$ и где

$$b_n - a_n = \frac{2}{l} \int_0^l (b(x) - a(x)) \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x dx.$$

4) для некоторого $\xi \in (0, T]$ выполняются неравенства

$$\frac{1}{2} l^2 \xi \left(\text{Cth}^2 \frac{\pi}{l} \xi + 1 \right) \left(\int_0^l a''(x) dx + \int_0^l b''(x) dx \right) + 6\xi^2 \int_0^\xi \int_0^l f(x, t) dx dt < v$$

Тогда задача (1)- (5) имеет по крайней мере одно решение

$$(u(x, t), \tau): u(x, t) \in C^{(2)}(\bar{\Omega}_\tau) \quad \tau \in (0, \xi].$$

Если вместо условия 4) выполняется условие

$$\left[|b_n - a_n| \frac{\pi \sqrt{\xi}}{l \text{Sh} \frac{\pi n}{l} \xi} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\xi} \left(\int_0^l b''(x) dx \right)^{1/2} - \xi \left(\int_0^\xi \int_0^l f(x, t) dx dt \right)^{1/2} \right]^2 > v$$

где n – натуральное число для которого $|b_n - a_n| \neq 0$, и где $b_n - a_n = \frac{2}{l} \int_0^l (b(x) - ax) \sin \frac{\pi n x}{l} dx$, то указанная задача не имеет решения $u(x, t, \tau): u(x, t) \in C^2 \Omega_T \tau \in (0, T]$.

Доказательству теоремы предпошлим следующую лемму.

Лемма. Пусть 1) $a(x), b(x)$ дважды непрерывно дифференцируемы на $[0, l]$ функции, обладающие суммируемыми с квадратом третьими производными для которых выполняются условия.

$$a(0) = a(l) = 0 \quad a''(0) = a''(l) = 0$$

$$b(0) = b(l) = 0 \quad b''(0) = b''(l) = 0 \quad b(x) \neq a(x)$$

2) $f(t, x) \in C_{[0, l] \times [0, T]}^{(2)}$ и удовлетворяет условиям $f(0, t) = f(l, t) = 0$

Тогда задача (1)-(4) имеет единственное решение $u(x, t), u(x, t) \in C^{(2)}(\bar{\Omega}_T)$.

Доказательство леммы. При выполнении условий 1), 2) настоящей теоремы решение $u(x, t)$ задачи (1)-(4) для каждого $\tau \in (0, T]$ дается формулой (6).

Сначала доказывается что, при выполнении условий леммы ряд (6), а также ряды, полученные однократным и двукратным почленным дифференцированием его по t и x , сходятся равномерно в замкнутой области $\Omega_T = [0, l] \times [0, T]$.

Сначала доказывается что, существует $u_t(x, t), u_x(x, t)$ и оба непрерывны. Формально дифференцируя ряд (6) по t имеем:

$$u_t(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(-a_n \frac{\pi n}{l} \frac{Ch \frac{\pi n}{l}(\tau-t)}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} + b_n \frac{\pi n}{l} \frac{Ch \frac{\pi n}{l} t}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} - \int_0^{\tau} \frac{\partial G_n(t, s, \tau)}{\partial t} f_n(s) ds \right) \sin \frac{\pi n}{l} x, \quad (7)$$

Формально дифференцируя ряд (6) по x имеем:

$$u_x(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \frac{\pi n}{l} \frac{Sh \frac{\pi n}{l}(\tau-t)}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} + b_n \frac{\pi n}{l} \frac{Sh \frac{\pi n}{l} t}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\pi n}{l} \int_0^{\tau} G_n(t, s, \tau) f_n(s) ds \right) \cos \frac{\pi n}{l} x, \quad (8)$$

После доказательства леммы рассмотрим следующие рассуждения.

Теперь будем изучать вопросы существования нулей функции

$$g(\tau) = \int_0^{\tau} (\|u_t\|^2 + \|u_x\|^2) dt = v \quad (9)$$

где u_t и u_x определяются формулами, полученными из (6) дифференцируя ее по t и x соответственно; $\|u\| = \left(\int_0^{\tau} u^2 dt \right)^{\frac{1}{2}}$;

или

$$g(\tau) = \int_0^{\tau} \int_0^l \left[\left(\frac{\partial u(t, x)}{\partial t} \right)^2 + \left(\frac{\partial u(t, x)}{\partial x} \right)^2 \right] dx dt = \int_0^{\tau} (\|u_t\|^2 + \|u_x\|^2) dt. \quad (9_1)$$

Попутно заметим, что

$$g(\tau) = \int_0^{\tau} (\|u_t\|^2 + \|u_x\|^2) dt \geq \int_0^{\tau} \|u_t\|^2 dt. \quad (10)$$

(7) представим в виде:

$$u_t = U_1 + U_2 + U_3 \quad (11)$$

где

$$U_1 = \sum_{n=1}^{\infty} (b_n - a_n) \frac{\pi n}{l} \frac{Ch \frac{\pi n}{l}(\tau-t)}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} \sin \frac{\pi n}{l} x, \quad (12)$$

$$U_2 = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \frac{\pi n}{l} \frac{Ch \frac{\pi n}{l} t - Ch \frac{\pi n}{l}(\tau-t)}{Sh \frac{\pi n}{l} \tau} \sin \frac{\pi n}{l} x, \quad (13)$$

$$U_3 = \sum_{n=1}^{\infty} \left(- \int_0^{\tau} \frac{\partial G_n(t, s, \tau)}{\partial t} f_n(s) ds \right) \sin \frac{\pi n}{l} x. \quad (14)$$

Из (11) следует что,

$$\|u_t\| = \|U_1 + U_2 + U_3\| \geq \|U_1\| - \|U_2\| - \|U_3\| \geq |b_n - a_n| \frac{\pi n}{l} \frac{\sqrt{2} e^{\frac{\pi n}{l} t}}{e^{\frac{2\pi n}{l} \tau} - 1} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2}. \quad (15)$$

Если воспользоваться вторым неравенством из условия 3) настоящей теоремы, то получится следующее:

$$\begin{aligned} g(\tau) &\geq \int_0^\tau \|u_t\|^2 dt \geq \\ &\geq \int_0^\tau \left[|b_n - a_n| \frac{\pi n}{l} \frac{\sqrt{2} e^{\frac{\pi n}{l} t}}{e^{\frac{2\pi n}{l} \tau} - 1} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2 dt = \\ &= \int_0^\tau \left[(b_n - a_n)^2 \frac{\pi^2 n^2}{l^2} \left(\frac{\exp \frac{\pi n}{l} t}{\exp(\frac{2\pi n}{l} \tau) - 1} \right)^2 - 2|b_n - a_n| \frac{\pi n}{l} \frac{\exp \frac{\pi n}{l} t}{\exp(\frac{2\pi n}{l} \tau) - 1} \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} - \right. \\ &\quad \left. - 2|b_n - a_n| \frac{\pi n}{l} \frac{\exp \frac{\pi n}{l} t}{\exp(\frac{2\pi n}{l} \tau) - 1} \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} + \right. \\ &\quad \left. \frac{l}{3} \int_0^l b^{n^2}(x) dx + \tau \int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds + \right. \\ &\quad \left. + 2 \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\tau} \left(\int_0^l b^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right] dt = U^1 - U^2 - U^3 + U^4 + U^5 + U^6 \end{aligned} \quad (16)$$

Аналогично доказывается что, все слагаемые в (16) ограничены при $\tau \rightarrow 0$, кроме первого U^1 , так как $(b_n - a_n)^2 \frac{\pi n}{2l} \frac{1}{\exp(\frac{2\pi n}{l} \tau) - 1}$ при $\tau \rightarrow 0$ становится сколь угодно большим. Поэтому $g(\tau) \rightarrow +\infty$ при $\tau \rightarrow 0$.

Теперь исходя из (9) оценим $g(\tau)$.

Из (7) получим следующие

$$\|U_t\| = \|U_1 + U_2 + U_3\|$$

где

$$\begin{aligned} U_1 &= \sum_{n=1}^{\infty} -a_n \frac{\pi n}{l} \frac{\text{Ch} \frac{\pi n}{l} (\tau - t)}{\text{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x, \quad U_2 = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \frac{\pi n}{l} \frac{\text{Ch} \frac{\pi n}{l} t}{\text{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x, \\ U_3 &= \sum_{n=1}^{\infty} \left(\int_0^\tau \frac{\partial G_n(t, s, \tau)}{\partial t} f_n(s) ds \right) \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x, \end{aligned}$$

В силу полноты тригонометрической системы $\left\{ \text{Sin} \frac{\pi n}{l} x \right\}$ и из некоторых рассуждений получим следующие:

$$\|U_t\| \leq \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \text{Cth} \frac{\pi}{l} \tau \left(\left(\left(\int_0^l a^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} + \left(\int_0^l b^{n^2}(x) dx \right)^{1/2} \right) \right) + \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \quad (16)$$

(8) представим в виде:

$$u_x = U'_1 + U'_2 + U'_3 \quad (17)$$

где

$$U'_1 = \sum_{n=1}^{\infty} a_n \frac{\pi n}{l} \frac{\operatorname{Sh} \frac{\pi n}{l} (\tau-t)}{\operatorname{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \operatorname{Cos} \frac{\pi n}{l} x, \quad U'_2 = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \frac{\pi n}{l} \frac{\operatorname{Sh} \frac{\pi n}{l} t}{\operatorname{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \operatorname{Cos} \frac{\pi n}{l} x,$$

$$U'_3 = \sum_{n=1}^{\infty} \left(-\frac{\pi n}{l} \int_0^{\tau} G_n(t, s, \tau) f_n(s) ds \right) \operatorname{Cos} \frac{\pi n}{l} x \quad (18)$$

Теперь в силу полноты тригонометрической системы $\left\{ \operatorname{Cos} \frac{\pi n}{l} x \right\}$ и из некоторых рассуждений получим следующие:

Из (17) следует что,

$$\|u_x\| = \|U'_1 + U'_2 + U'_3\| \leq \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l a'^2(x) dx \right)^{1/2} + \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b'^2(x) dx \right)^{1/2} + \sqrt{\tau} \left(\int_0^{\tau} \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2},$$

или

$$\|u_x\| \leq \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\left(\int_0^l a'^2(x) dx \right)^{1/2} + \left(\int_0^l b'^2(x) dx \right)^{1/2} \right) + \sqrt{\tau} \left(\int_0^{\tau} \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \quad (19)$$

Из (9₁) с учетом (16), (19) для функции $g(\tau)$ получим следующую оценку:

$$g(\tau) = \int_0^{\tau} (\|u_t\|^2 + \|u_x\|^2) dt \leq \int_0^{\tau} \left\{ \left[\frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \operatorname{Cth} \frac{\pi}{l} \tau \left(\left(\int_0^l a'^2(x) dx \right)^{1/2} + \left(\int_0^l b'^2(x) dx \right)^{1/2} \right) \right]^2 + \tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right\} dt$$

или, после элементарных выкладок, имеем

$$g(\tau) \leq l \tau \left(\operatorname{Cth}^2 \frac{\pi}{l} \tau + 1 \right) \left(\int_0^l a'^2(x) dx + \int_0^l b'^2(x) dx \right) + 6 \tau^2 \int_0^{\tau} \int_0^l f(x, s) dx ds \quad (20)$$

Из (20) для $z \in (0, T]$ следует:

$$g(z) \leq l z \left(\operatorname{Cth}^2 \frac{\pi}{l} z + 1 \right) \left(\int_0^l a'^2(x) dx + \int_0^l b'^2(x) dx \right) + 6 z^2 \int_0^z \int_0^l f(x, s) dx ds.$$

Из условия 3) теоремы следует что, $g(z) < v$, или $g(z) - v < 0$. Выше было установлено, что при $\tau \rightarrow 0$ $g(\tau) \rightarrow +\infty$ ($g(0+0) = +\infty$) $g(0+0) - v > 0$. Тогда из непрерывности $g(\tau)$ на $(0, T]$ следует что, уравнения $g(\tau) = v$ имеет в $(0, T]$ хотя бы одно решение $\tau \in (0, z] \subset (0, T]$.

Первая часть теоремы доказана.

Из (12) в силу полноты системы $\left\{ \operatorname{Sin} \frac{\pi n}{l} x \right\}$ и того, что при $z \in (0, \infty)$ выполняется неравенство $\operatorname{Ch} z > 1$, имеем:

$$\|U_1\|^2 = \sum_{n=1}^{\infty} (b_n - a_n)^2 \frac{\pi^2 n^2}{l^2} \frac{\operatorname{Ch}^2 \frac{\pi n}{l} (\tau-t)}{\operatorname{Sh}^2 \frac{\pi n}{l} \tau} \geq (b_n - a_n)^2 \frac{\pi^2}{l^2} \frac{1}{\operatorname{Sh}^2 \frac{\pi n}{l} \tau}$$

или

$$\|U_1\| \geq |b_n - a_n| \frac{\pi}{l \operatorname{Sh} \frac{\pi n}{l} \tau} \quad (21)$$

Если (21) учесть в (15), то получим:

$$\|u_t\| \geq |b_n - a_n| \frac{\pi}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \quad (22)$$

В силу условия 3) настоящей теоремы из (22) получим:

$$\|u_t\|^2 \geq \left[|b_n - a_n| \frac{\pi}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2$$

В силу (22) и (10) из (9₁) следует:

$$g(\tau) \geq \int_0^\tau \|u_t\|^2 dt \geq$$

$$\int_0^\tau \left[|b_n - a_n| \frac{\pi}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2 dt =$$

$$= \left[|b_1 - a_1| \frac{\pi}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \sqrt{\tau} \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2 \int_0^\tau dt ;$$

$$g(\tau) \geq \left[|b_1 - a_1| \frac{\pi \sqrt{\tau}}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\tau} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \tau \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2$$

Или

$$g(\xi) \geq \left[|b_1 - a_1| \frac{\pi \sqrt{\xi}}{lSh \frac{\pi n}{l} \tau} - \frac{\sqrt{l}}{\sqrt{3}} \sqrt{\xi} \left(\int_0^l b^{n2}(x) dx \right)^{1/2} - \xi \left(\int_0^\tau \int_0^l f^2(x, s) dx ds \right)^{1/2} \right]^2 > v, \xi \in (0, T]$$

Таким образом имеет место неравенство $g(\tau) > v$ при всех $\tau \in (0, \xi]$, следовательно, уравнение $g(\tau) = v$ не имеет решения на $(0, \xi]$.

Теорема доказана полностью.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. М.: Наука, 1988.
2. Шапилов А.Х. Об одной задаче для эллиптического уравнения и условиях ее разрешимости. ДАН СССР, 1981, т.261, №4, С.820-824.
3. Гулиев Н.А. О разрешимости обобщенной баллистической задачи для уравнения Лапласа. Актуальные направления научных исследований XXI века: теория и практика. Сборник научных трудов по материалам международной заочной научно-практической конференции. г. Воронеж. 2017 г. № 7 ч. 2 (33-2). С.39-45.

ВПЛИВ ПРОЦЕСУ ОТРИМАННЯ НАПІВПРОВІДНИКОВИХ ПЛІВОК
CDSE/ZNTE НА ЇХ ТОВЩИНУ І МІРУ ЗАБРУДНЕНОСТІ ДОМІШКАМИ

Визначення впливу параметрів випару на товщину та міру забрудненості домішками. Зв'язок між теоретичними та експериментальними даними.

Ключові слова: товщини h отриманої плівки, швидкість випару, міра забрудненості домішками, плівкові структури, десорбція.

Determination of influence parameters of evaporation on a thickness and measure of muddiness by admixtures. Connection is between theoretical and experimental data.

Keywords: thickness of h of the got tape, speed of evaporation, measure of muddiness by admixtures, pellicle structures, desorption.

На гетеропереходах плівкових структур CdSe/ZnTe можливо отримувати малоінерційні фотоприймачі, світлодіоди для червоної і зеленої областей спектру із зовнішнім квантовим виходом 1,4-1,6% та багато інших пристроїв. Тому найголовнішою умовою отримання працюючих пристроїв є хімічна чистота осаджених плівок. Якість осідаючих плівок – хімічний склад, міра досконалості структури, електричні, оптичні властивості – визначаються механізмом і кінетикою випару початкового матеріалу, відмінністю тиску пари компонентів, процесами і умовами конденсації на підкладці.

Одним з найпоширеніших методів отримання плівок CdSe/ZnTe є метод відкритого випаровування. В даному дослідженні використовувався пристрій для епітаксialного нарощування плівок ВУП-5М.

При термічному випарі відстань L між випарником і підкладкою складала 100 мм. Радіус кільця випарника – $r=5$ мм. Випарник був вставленим у вольфрамову проволочку (проволоки 0,8 мм) з кварцевим тиглем, куди завантажувалася халькоген. Час осадження плівки t складав від 10 до 12 секунд. Маса випаровуваної речовини складала від 50 мг до 200 мг. Площа підкладки покрита шаром плівки $F=3 \cdot 10^{-4}$ м². Тиск пари речовини $P_s=1,0$ Па, при температурі $T=350^\circ\text{C}$. Тиск залишкового газу $P=10^{-1}$ Па. Щільність речовини плівки – ρ (CdSe)= $5,81 \cdot 10^3$ кг/м³, щільність речовини плівки – ρ (ZnTe)= $6,34 \cdot 10^3$ кг/м³

Дані теорії [1] показують, що якщо розглядати випарник як кільце певного радіусу, то можна застосувати формулу для розрахунку товщини плівки:

$$h = \frac{m \cdot L}{\pi^3 \cdot \rho} \cdot \int_0^\pi \frac{(L^2 + (r + d \cdot \cos \alpha)^2)^{1/2}}{(L^2 + d^2 + r^2 + 2 \cdot d \cdot r \cdot \cos \alpha)^2} d\alpha$$

де d – відстань від центра підложки до розглядаємої точки.

З іншого боку експериментальні дані показують, що для визначення товщини h отриманої плівки перш за все необхідно знайти швидкість випару. Швидкість випару w тобто кількість речовини [2,3], випаровуваної в 1 секунду з одиниці площі поверхні випарника, вивчається по формулі:

$$w = 0,585 \cdot P_s \sqrt{\frac{m}{T + 273}}$$

За час t випару кількість випарованої речовини з випарника радіуса r $\sigma = w \cdot \pi \cdot r^2 \cdot t$. За умови, що усі атоми випаровуваної речовини конденсуються на підкладці і десорбція відсутня, можна вважати, що $\sigma = G$, де G – маса отриманої плівки.

Товщина плівки може бути визначена із співвідношення

$$h = \frac{w \cdot \pi \cdot r^2 \cdot t}{F \cdot \rho} = \frac{0,585 \cdot P_s \sqrt{\frac{m}{T + 273}}}{F \cdot \rho} \cdot \pi \cdot r^2 \cdot t$$

де m – маса випаровуваної речовини, t – час випаровування.

При цьому під товщиною розуміють таку товщину, яку мав би шар речовини, рівномірно розподіленої по поверхні підложки з щільністю цієї речовини.

Щоб визначити міру забруднення конденсату молекулами залишкового газу необхідно перш за все визначити вплив залишкового газу у вакуумній камері на формування плівки речовини. Його можна охарактеризувати відношенням: ξ_m/ξ_0 [2, 3]. Де ξ_0 – кількість молекул залишкового газу, що стикається об одиницю площі підкладки за 1с, ξ_m – кількість атомів випаровуваної речовини, що досягає одиниці площі підкладки за 1с.

$$\xi_0 = k \cdot \frac{P}{\sqrt{m \cdot (T + 273)}}$$

Де k – коефіцієнт пропорційності рівний $1,1 \cdot 10^{-25}$, P – тиск залишкового газу, m_B – молекулярна вага залишкового, T – температура газу в робочій камері.

$$\xi_m = \frac{w \cdot \pi \cdot r^2 \cdot N_a}{4 \cdot \pi \cdot m \cdot L^2}$$

Де N_a – число Авогадро, рівне $6,023 \cdot 10^{23}$, L – відстань від випарника до підкладки.

$$\frac{\xi_m}{\xi_0} = \frac{\frac{w \pi r^2 N_a}{4 \pi M L^2}}{\frac{k P}{\sqrt{M_B (T + 273)}}} = \frac{0,585 \cdot P_s \cdot \sqrt{\frac{m}{T + 273}}}{4 \pi M L^2 k P} \cdot \pi r^2 N_a \cdot \sqrt{M_B (T + 273)}$$

Табл. 1. Товщина і міра забрудненості домішками CdSe/ZnTe в залежності від умов отримання

Маса випаровуваної речовини, м, мг	Час випаровування, t, с	Товщина плівки, h_{cp} , нм <i>Теоретична</i>	Товщина плівки, h, нм <i>Експеримент</i>	Міра забруднення конденсату молекулами залишкового газу, $\xi_m/\xi_0, 10^{44}$
50	11	85,3	82,15	6,98
75	11,5	125	105,2	5,707
100	15	168,6	158,4	4,942
125	16	204,3	188,9	4,42
150	17,5	249,9	226,4	4,035
200	20	329,2	298,7	3,495

Отримана забрудненість є цілком допустимою. У разі потреби зменшення забрудненості необхідно збільшити швидкість випару матеріалу при одночасному збільшенні маси випаровуваної речовини.

Технологія отримання плівок відкритим випаровуванням цілком відповідає вимогам чистоти отриманих зразків. Тому для отримання більш різноманітних зразків треба варіювати наступні параметри: відстань L між випарником і підкладкою, площу випарника, час осадження плівки t , площу підкладки, масу випаровуваної речовини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Nass.G. Physics of thin films / R.E. Thun – New York, Academic Press. – 1986. – V.3. – С.38-44.
2. Shyju T.S. Solvothermal synthesis deposition and characterization of cadmium selenide (CdSe) thin films by thermal evaporation technique / T.S. Shyju, S. Anandhi, R. Indirajith // J. Crystal Growth. – 2011. – V. 337. – С. 38-45.
3. Pathel K.D. Chemical and structural characterization of CdSe thin films / K.D. Pathel, R.K. Shan, D.L. Makhija // J. Ovonic Res. – 2008. – V. 4, № 61. – С. 129-139.

О ГРАНИЧНОМ АНАЛОГЕ ТЕОРЕМЫ МОРЕРА

В статье доказана граничная теорема Морера для одной области Зигеля первого рода, определенная в пространстве комплексных симметрических матриц

Ключевые слова: Голomorphic функция, матрица, область Зигеля, голоморфное продолжение, ядро Пуассона, автоморфизм, унитарные преобразования, интеграл Пуассона, вещественно-аналитическая функция.

In this paper the boundary Morera's theorem for one domain Siegel of I type, defined in space of complex symmetric matrices is proved.

Keywords: Holomorphic function, matrix, domains of Siegel, holomorphic continuation, kernel of the Poisson, the automorphism, unitary transformations, integral of the Poisson, real-analytical function.

В монографии У.Рудина ([1, с. 295]) доказан следующий результат:
если функция f непрерывна на границе единичного шара из $\mathbb{C}^n$ и интеграл

$$\int_0^{2\pi} f(\psi(e^{i\varphi}, 0, \dots, 0)) e^{i\varphi} d\varphi = 0$$

для всех (голоморфных) автоморфизмов ψ единичного шара, то функция f голоморфно продолжается в шар.

Обобщая этот результат на случаи различных круговых областей, заменяя границу области ее остовом, А.М. Кытманов, С. Косбергенов, С.Г. Мысливец получили ряд известных результатов, называемых многомерным граничным аналогом теоремы Морера ([2-4]). Все эти результаты являются существенно многомерными, так как на комплексной плоскости они неверны. В данной статье мы доказываем граничную теорему Морера для одной области Зигеля первого рода, определенную в пространстве комплексных симметрических матриц.

Рассмотрим в пространстве $\mathbb{C}^N$, $N = \frac{p(p+1)}{2}$, область D , состоящая из всех квадратных симметричных матриц U порядка p , с комплексными элементами u_{kj} :

$$D = \left\{ U: \operatorname{Im} U = \frac{1}{2i} (U - \bar{U}) > 0 \right\}.$$

Здесь знак > 0 означает положительную определенность эрмитовой матрицы $\operatorname{Im} U$.

Граница ∂D области D состоит из матриц U , для которых эрмитова матрица $\operatorname{Im} U$ положительно полуопределена: ее собственные значения неотрицательны и хотя бы одно равно нулю. На ∂D имеется множество, состоящее из вещественно симметрических матриц U :

$$\Gamma = \{U: \operatorname{Im} U = 0\},$$

которое называется остовом области D .

Область D является радиальной трубчатой областью, основанием которой служит конус в пространстве $\mathbb{R}^{\frac{p(p+1)}{2}}$, состоящий из положительно определенных симметрических матриц порядка p . Такие области называются областями Зигеля первого рода ([5-6]).

В [6] доказано, что всякая область Зигеля первого рода биголоморфно эквивалентна некоторой ограниченной области. В частности, рассматриваемая область D биголоморфно эквивалентна классической области второго типа R_{II} , определенной в пространстве $\mathbb{C}^N$, $N = \frac{p(p+1)}{2}$, всех квадратных симметрических матриц Z порядка p ([5],[7]):

$$R_{II} = \{Z: E - Z\bar{Z} > 0\}.$$

Остов (граница Шилова) S_{II} области R_{II} состоит из всех симметрических унитарных матриц порядка p . Вещественная размерность остова равна $\frac{p(p+1)}{2}$.

Через Φ обозначим биголоморфное отображение области R_{II} на D :

$$U = \Phi(Z) = i(E + Z)(E - Z)^{-1}, (1)$$

при этом S_{II} переходит в Γ ([7]).

При отображении Φ унитарные преобразования области R_{II} , переводящие точку 0 в себя, переходят в преобразования области D , оставляющие точку iE неподвижной. Последние преобразования мы назовем унитарными преобразованиями области D и обозначим через Ψ_V . Они имеют вид:

$$V = \Psi_V(U) = i(E + A(U + iE)^{-1}(U - iE))(E + A(U + iE)^{-1}(U - iE))^{-1}, (2)$$

здесь A – унитарная матрица.

Следуя [7, §3.5] обозначим $\dot{Z}$ – элемент объема в S_{II} , а $\dot{U}$ – элемент объема в Γ . Там же доказано следующее соотношение

$$\dot{Z} = 2^{\frac{p(p+1)}{2}} (\det(U^2 + E))^{-\frac{p+1}{2}} \dot{U}, (3)$$

где $U \in \Gamma$. Так как $\bar{U} = U$ и $\det(U^2 + E) = |\det(U + iE)|^2$, то (3) можно записать в виде

$$\dot{Z} = 2^{\frac{p(p+1)}{2}} |\det(U + iE)|^{-(p+1)} \dot{U}. (4)$$

Для дальнейших целей выясним, как преобразуется при отображении (1) ядро Пуассона $P(Z, A)$ области R_{II} ([7]):

$$P(Z, A) = \frac{(\det(E - A\bar{A}))^{\frac{p+1}{2}}}{|\det(E - A\bar{Z})|^{p+1}}, Z \in S_{II}, A \in R_{II}.$$

Пусть $B = \Phi(A), U = \Phi(Z)$.

Лемма 1. *Справедливо равенство*

$$P(\Phi^{-1}(U), \Phi^{-1}(B)) = (-2i)^{\frac{p+1}{2}} P_D(U, B) \cdot |\det(U + iE)|^{(p+1)}, (5)$$

где $P_D(U, B)$ – ядро Пуассона области D (см. [8]):

$$P_D(U, B) = \frac{(\det(B - \bar{B}))^{\frac{p+1}{2}}}{|\det(U - \bar{B})|^{p+1}}.$$

Рассмотрим следующее вложение круга $\Delta = \{t \in \mathbb{C}: |t| < 1\}$ в область D :

$$\{\xi_t \in \mathbb{C}^N, N = \frac{p(p+1)}{2} : \xi_t = \Phi(t\Phi^{-1}(\lambda^0)), t \in \Delta\}, (6)$$

где $\lambda^0 \in \Gamma$ – фиксированная точка. Если Ψ – произвольный автоморфизм области D , то множество (6) под действием этого автоморфизма перейдет в некоторый аналитический диск с границей на Γ .

Обозначим $T = \{t \in \mathbb{C}: |t| = 1\}$.

Теорема. *Пусть f – непрерывная ограниченная функция на Γ . Если для функции f выполнено условие*

$$\int_T f(\Psi(\xi_t)) dt = 0 (7)$$

для всех автоморфизмов $\Psi \in \text{Aut}(D)$ и фиксированного $\lambda^0 \in \Gamma$, то функция f голоморфно продолжается в D до функции класса $\mathcal{H}^\infty(D)$ непрерывной вплоть до Γ .

Доказательство. Так как Γ инвариантно относительно унитарных преобразований (2), то условие (7) будет выполняться для произвольных $\lambda \in \Gamma$.

В условии (7) вместо Ψ подставляем автоморфизм Ψ_B , переводящий точку B из D в точку iE :

$$\Psi_B = \Phi \circ \Phi_A^{-1} \circ \Phi^{-1}.$$

Тогда

$$\int_{\Gamma} f(\Phi \circ \Phi_A^{-1} \circ \Phi^{-1}(\xi_t)) dt = 0. (8)$$

Обозначим $v = \Phi^{-1}(\lambda)$. Тогда условие (8) примет вид:

$$\int_{\Gamma} f(\Phi \circ \Phi_A^{-1}(vt)) dt = 0. (9)$$

Рассмотрим следующую параметризацию многообразия S_{II} :

$\zeta = tv$, $t = e^{i\phi}$, $0 \leq \phi \leq 2\pi$, $v \in S'_{II}$, если $\zeta \in S_{II}$. Здесь S'_{II} – группа специальных унитарных матриц, т.е. $\det v = 1$. Нормированная мера Лебега $d\mu$ на многообразии S_{II} может быть записана в виде (см.[9]):

$d\mu = \frac{d\phi}{2\pi} \wedge d\mu_0(v) = \frac{1}{2\pi i} \frac{dt}{t} \wedge d\mu_0(v)$, где $d\mu_0(v)$ – есть дифференциальная форма, определяющая положительную меру на S'_{II} .

Теперь умножив (9) на $d\mu_0$ и интегрируя по S'_{II} , по теореме Фубини получаем:

$$\int_{S_{II}} f(\Phi \circ \Phi_A^{-1}(\zeta)) \zeta_k d\mu(\zeta) = 0, (10)$$

где ζ_k – компонента вектора ζ , $k = \overline{1, p}$. В полученном равенстве сделаем замену $W = \Phi_A^{-1}(\zeta)$:

$$\int_{S_{II}} f(\Phi(W)) \Phi_A^k(W) d\mu(\Phi_A(W)) = 0, (11)$$

где Φ_A^k – k -я компонента автоморфизма Φ_A . Известно, что по лемме 3.4 из [10] $d\mu(\Phi_A(W)) = P(W, A) d\mu(W)$.

Тогда из (11) следует

$$\int_{S_{II}} f(\Phi(W)) \Phi_A^k(W) P(W, A) d\mu(W) = 0, (12)$$

Аutomорфизм Φ_A имеет вид

$$\Phi_A(W) = R^{-1}(E - W\bar{A})^{-1}(W - A)R,$$

где матрица R невырождена и зависит только от A . Поэтому, если условие (12) выполнено для компонент отображения Φ_A , то оно же будет выполняться и для компонент отображения

$$\varphi_A(W) = (E - W\bar{A})^{-1}(W - A).$$

Обозначив компоненты отображения $\varphi_A(W)$ через φ_A^{kj} ($k, j = \overline{1, p}$), из (12) получим

$$\int_{S_{II}} f(\Phi(W)) \varphi_A^{kj}(W) P(W, A) d\mu(W) = 0. (13)$$

Теперь сделаем замену переменных $U = \Phi(W)$. Тогда с учетом (4) и (5) получим

$$\int_{\Gamma} f(U) \Psi_B^{kj}(U) P_D(U, B) d\mu_{\Gamma}(U) = 0, (14)$$

где $d\mu_{\Gamma}$ – нормированная мера Лебега на Γ , а

$$\Psi_B(U) = \varphi_A \circ \Phi = (iE - \bar{B})(U - \bar{B})^{-1}(U - B)(B + iE)^{-1},$$

Ψ_B^{kj} – еє -компонента. Так как матрица $B - \bar{B}$ невырождена, то условие (14) будет выполняться и для компонент Φ_B^{kj} отображения

$$\Phi_B(U) = (U - \bar{B})^{-1}(U - B)(B - \bar{B})^{-1}.$$

Значит

$$\int_{\Gamma} f(U) \Phi_B^{kj}(U) P_D(U, B) d\mu_{\Gamma}(U) = 0, \quad (15)$$

для всех $k, j = \overline{1, p}$.

Введем следующий оператор дифференцирования:

$$\tilde{\partial} = \sum_{j=1}^p (\bar{b}_{jj} + i) \frac{\partial}{\partial \bar{b}_{jj}} + \sum_{\substack{k, j=1 \\ k < j}}^p \bar{b}_{kj} \frac{\partial}{\partial \bar{b}_{kj}}.$$

Лемма 2. *Справедливо равенство*

$$\tilde{\partial} P_D(U, B) = \frac{p+1}{2} P_D(U, B) \left(\sum_{j=1}^p (\bar{b}_{jj} + i) \Phi_B^{jj} + \sum_{\substack{k, j=1 \\ k < j}}^p \bar{b}_{kj} (\Phi_B^{kj} + \Phi_B^{jk}) \right).$$

Обозначим через $F(B)$ интеграл Пуассона

$$F(B) = \int_{\Gamma} f(U) P_D(U, B) d\mu_{\Gamma}(U).$$

При помощи леммы 2 из условия (15) получаем

$$\tilde{\partial} F(B) = 0. \quad (16)$$

Функция $F(B)$ является вещественно-аналитической в области D . Рассмотрим ее разложение в ряд Тейлора в окрестности точки $I = (I_1, \dots, I_p)$, где $I_k = (0, \dots, i, \dots, 0)$ – p -мерный единичный вектор, у которого на i -м месте стоит i :

$$F(B) = \sum_{|\alpha|, |\beta|} c_{\alpha, \beta} (B - I)^{\alpha} \overline{(B - I)^{\beta}},$$

где α, β – мультииндексы:

$$|\alpha| = \sum_{\substack{k, j=1 \\ k \leq j}}^p \alpha_{kj}, \quad B^{\alpha} = \prod_{\substack{k, j=1 \\ k \leq j}}^p b_{kj}^{\alpha_{kj}}.$$

Тогда условие (16) дает нам

$$\tilde{\partial} F(B) = \sum_{|\alpha|, |\beta|} |\beta| c_{\alpha, \beta} (B - I)^{\alpha} \overline{(B - I)^{\beta}} = 0,$$

т.е. все коэффициенты $c_{\alpha, \beta}$ равны нулю при $|\beta| > 0$. Значит все $\beta_{kj} = 0, k, j = \overline{1, p}, k \leq j$. Следовательно, функция $F(B)$ голоморфна в области D и принадлежит классу $\mathcal{H}^{\infty}(D)$.

Теорема полностью доказана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рудин У. Теория функций в единичном шаре из $\mathbb{C}^n$. М.: Мир, 1984.
2. Кытманов А.М., Мысливец С.Г. Об одном граничном аналоге теоремы Мореры. Сиб. Матем. журн. 1995. Т. 36, №6. С. 1350-1353.
3. Косбергенов С., Кытманов А.М., Мысливец С.Г. О граничной теореме Мореры для классических областей. Сиб. Матем. журн. 1999. Т. 40, №3. С. 595-604.

4. Косбергенов С. О граничной теореме Мореры для матричного шара. Известия вузов. Математика. 2001. №4. С.28-32.
5. Фукс Б.А. Специальные главы теории аналитических функций многих комплексных переменных. М.: Физматгиз, 1962.
6. Пятецкий-Шапиро И.И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций. М.: Физматгиз, 1961.
7. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных. М.: ИЛ, 1959.
8. Владимиров В.С. Обобщенные функции в математической физике. М.:Наука, 1976.
9. Кытманов А.М., Никитина Т.Н. Аналогии формулы Карлемана для классических областей. Мат. заметки. 1989. Т. 45, №3. С. 87-93.
10. Koranyi A. The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains. Ann. Math. 1965. V.82, N2. P.332-350.

УДК 517.55

*Бухарбай Курбанов, Атамурат Мамбетов
(Нукус, Узбекистан)*

ИНТЕГРАЛЬНАЯ ФОРМУЛА КОШИ-СЕГЕ ДЛЯ ОДНОЙ ОБЛАСТИ ЗИГЕЛЯ ВТОРОГО РОДА

Получена интегральная формула Коши-Сеге для области Зигеля второго рода, определенной в пространстве прямоугольных матриц.

Ключевые слова: классические области, область Зигеля, интегральная формула, пространство прямоугольных матриц.

In this paper the Cauchy-Sege integral formula's for one domain Siegel of II type, defined in space of complex square-wave matrices is proved.

Keywords: matrix, classic domains, domains of Siegel, integral formula.

Голоморфные функции в различных классических областях типа единичный n -мерный шар, поликруг, матричный единичный круг, классические области четырех типов по классификации Картана, матричный шар, являются достаточно хорошо изученными. В частности, к настоящему времени решены многие важные вопросы многомерного комплексного анализа такие, как получение интегральных формул типа Коши-Сеге, Бергмана, Пуассона, доказательство критериев для голоморфной продолжимости функций с границы и т.д. Обширные результаты, полученные в таких областях, приведены в монографиях Хуа Ло-кена ([1]), У. Рудина ([2]), Г. Худайбергана, А.М. Кытманова, Б.А. Шаимкулова ([3]), отметим также работы С. Косбергенова, А.М. Кытманова, С.Г. Мысливец ([4,5]).

Довольно часто задачи, поставленные для единичного круга на плоскости, переносятся на верхнюю полуплоскость при помощи преобразования Кэли

$$w = \frac{i(1+z)}{1-z}.$$

В этом плане является актуальным нахождение многомерных аналогов формулы для реализации типа "единичный круг – верхняя полуплоскость". В статье рассмотрена реализация классической области первого типа в виде области Зигеля второго рода и выписана интегральная формула Коши-Сеге.

Пусть $\mathbf{D}$ – полная выпуклая ограниченная круговая область с центром в начале координат, граница Шилова (остов) $\mathbf{R}$ которой является гладким многообразием, либо неограниченная однородная область Зигеля второго рода с остовом $\mathbf{R}$. Класс Харди $H^p(\mathbf{D})$ ($0 < p < \infty$) состоит из всех функций f , голоморфных в области $\mathbf{D}$ для которых равномерно ограничены интегралы

$$\int_{\mathbf{R}} |f(rz)|^p d\mu < C_f$$

для всех $0 < r < 1$.

Пусть $\mathbf{C}[p \times q]$ – пространство прямоугольных матриц из p строк и q столбцов ($q \geq p$), элементы которых комплексные числа. Область $\mathbf{R}_1$, образованная матрицами Z из $\mathbf{C}[p \times q]$, удовлетворяющих условию

$$I - ZZ^* > 0,$$

называется классической областью первого типа (по классификации Э. Картана) (см. [1]), здесь I – единичная матрица порядка p , $Z^* = \bar{Z}'$ – матрица, комплексно-сопряженная к транспонированной матрице Z' . Граница Шилова (остов) $\mathbf{S}_1$ для области $\mathbf{R}_1$ образована матрицами Z из p строк и q столбцов с условием, что

$$ZZ^* = I.$$

Известно, что любая ограниченная однородная (по отношению к голоморфным автоморфизмам) область в $\mathbf{C}^N$ имеет реализацию в виде области Зигеля второго рода. В частности, область $\mathbf{R}_1$ биголоморфно эквивалентна некоторой области Зигеля второго рода, которая строится с помощью следующей конструкции (см. [6]): пусть U_1 – квадратная матрица порядка $p \times p$, а U_2 – матрица порядка $p \times (q - p)$. В пространстве пар матриц (U_1, U_2) комплексной размерности $N = pq$ рассмотрим область

$$\mathbf{D} = \{U = (U_1, U_2) \in \mathbf{C}[p \times q] : \text{Im}U_1 - U_2U_2^* > 0\},$$

где $\text{Im}U_1 = \frac{1}{2i}(U_1 - U_1^*)$. Остов этой области обозначим

$$\mathbf{G} = \{U = (U_1, U_2) : \text{Im}U_1 - U_2U_2^* = 0\}.$$

Следуя этой конструкции, область $\mathbf{R}_1$ можно задать и в следующей форме:

$$\mathbf{R}_1 = \{Z = (Z_1, Z_2) \in \mathbf{C}[p \times q] : I - \langle Z, Z \rangle > 0\},$$

здесь $\langle Z, Z \rangle = Z_1Z_1^* + Z_2Z_2^*$, а Z_1 и Z_2 – матрицы порядка $p \times p$ и $p \times (q - p)$ соответственно.

Обозначим через $d\eta$ и $d\sigma$ – нормированные меры Лебега в $\mathbf{G}$ и $\mathbf{S}_1$ соответственно.

Теорема 1 ([8]). *Отображение $\Phi : \mathbf{C}_z \rightarrow \mathbf{C}_u$ определяемое соответствиями*

$$U_1 = i(I - Z_1)^{-1}(I + Z_1), U_2 = (I - Z_1)^{-1}Z_2, \quad (1)$$

биголоморфно отображает область $\mathbf{R}_1$ на $\mathbf{D}$, при этом $\mathbf{S}_1$ переходит в $\mathbf{G}$.

Лемма 1 ([8]). *Вещественный якобиан отображения $\Phi(Z)$ вычисляется по формуле*

$$J_{\mathbf{R}}\Phi(Z) = 2^{2p^2} |\det(I - Z_1)|^{-2(p+q)}.$$

Определим ядро Коши-Сеге $C(U, V)$ в области $\mathbf{D}$ следующим образом:

$$C(U, V) = \frac{c}{\left(\det \left[i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^* \right] \right)^q}$$

для $U \in D$, $V \in G$, где $c = (-1)^p 2^{p-2p^2}$. Ядро $C(U, V)$ является голоморфной функцией по элементам матрицы U и антиголоморфной по элементам матрицы V .

Выясним, как преобразуется соответствующее ядро Коши-Сеге области R_1 при биголоморфном отображении $\Phi(Z)$. Пусть $U = \Phi(Z)$ и $V = \Phi(W)$. Как известно, ядро Коши-Сеге в R_1 имеет вид (см. [1, гл.4]):

$$C_{R_1}(Z, W) = \frac{1}{\left(\det [I - Z, W]\right)^q}.$$

Непосредственные вычисления показывают, что

$$i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^* = -2(I - Z_1)^{-1}(I - Z, W)(I - W_1^*)^{-1}.$$

Тогда из свойств определителя матриц имеем:

$$\left(\det \left[i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^* \right] \right)^q = (-2)^p \left(\det [(I - Z_1)(I - W_1^*)]\right)^{-q} \left(\det [I - Z, W]\right)^q.$$

Отсюда

$$\begin{aligned} C(\Phi(Z), \Phi(W)) &= \frac{c}{(-2)^p \left(\det [(I - Z_1)(I - W_1^*)]\right)^{-q}} \cdot \frac{1}{\left(\det [I - Z, W]\right)^q} = \\ &= \frac{1}{2^{2p^2}} C_{R_1}(Z, W) \left(\det [(I - Z_1)(I - W_1^*)]\right)^q. \end{aligned}$$

Таким образом, получаем следующее утверждение.

Лемма 2. При отображении (1) ядро Коши-Сеге $C(U, V)$ преобразуется следующим образом:

$$C(\Phi(Z), \Phi(W)) = \frac{1}{2^{2p^2}} C_{R_1}(Z, W) \left(\det [(I - Z_1)(I - W_1^*)]\right)^q.$$

Теорема 2. Для всякой функции $f \in H^1(D)$ справедлива формула

$$f(U) = \int_G f(V) C(U, V) d\eta(V), \quad U \in D.$$

Доказательство. Используя связь между ядрами Коши-Сеге и Пуассона (см. [7])

$$P(U, V) = \frac{C(U, V)C(V, U)}{C(U, U)},$$

мы можем выписать ядро Пуассона области D в виде

$$P(U, V) = \frac{c \cdot \left(\det \left[i(U_1 - U_1^*) + 2U_2 U_2^* \right] \right)^q}{\left(\det \left[i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^* \right] \right)^{2q}},$$

где $U \in D$, $V \in G$. По лемме 3.4 из [7]

$$P(\Phi(Z), \Phi(W)) d\eta(\Phi(W)) = P_{R_1}(Z, W) d\sigma(W),$$

где

$$P_{R_1}(Z, W) = \frac{(\det[I - Z, Z])^q}{(\det[I - Z, W])^{2q}}$$

есть ядро Пуассона области R_1 .

С другой стороны нетрудно проверить, что

$$P(\Phi(Z), \Phi(W)) = \frac{1}{2^p} P_{R_1}(Z, W) |\det(I - W_1)|^{2q}.$$

Отсюда

$$d\eta(\Phi(W)) = 2^p |\det(I - W_1)|^{-2q} d\sigma(W).$$

Далее, делая замену $V = \Phi(W)$ с учетом леммы 2 получаем:

$$\int_G f(V) C(U, V) d\eta(V) = (\det(I - Z_1))^q \int_{S_1} \frac{f(\Phi(W))}{(\det(I - W_1))^q} C_{R_1}(Z, W) d\sigma(W).$$

Последний интеграл является интегралом Коши-Сеге в области R_1 и он равен

$$\frac{f(\Phi(Z))}{(\det(I - Z_1))^q}.$$

Отсюда получим утверждение теоремы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных. М.: ИЛ, 1959.
2. Рудин У. Теория функций в единичном шаре из $\mathbb{C}^n$. М.: Мир, 1984.
3. Худайбергенов Г., Кытманов А.М., Шаимкулов Б.А. Комплексный анализ в матричных областях. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2011.
4. Косбергенов С., Кытманов А.М., Мысливец С.Г. О граничной теореме Мореры для классических областей. Сибирский математический журнал. 1999. Т. 40, №3. С. 595-604.
5. Кытманов А.М., Мысливец С.Г. Об одном граничном аналоге теоремы Мореры. Сибирский математический журнал. 1995. Т. 36, №6. С. 1350-1353.
6. Фукс Б.А. Специальные главы теории аналитических функций многих комплексных переменных. М.: Физматгиз, 1962.
7. Koranyi A. The Poisson integral for generalized half-planes and bounded symmetric domains. Ann. Math. 1965. V.82, N2. P.332-350.
8. Худайбергенов Г., Курбанов Б.Т. Об одной реализации классической области первого типа. Узбекский математический журнал. 2014. №1. С. 126-129.

ГНУЧКІ АКУМУЛЯТОРНІ БАТАРЕЇ. ТЕХНОЛОГІЇ МАЙБУТНЬОГО ЧИ СЬОГОДЕННЯ?

Дана стаття висвітлює деякі особливості розвитку, будови та застосування гнучких акумуляторних батарей.

Ключові слова: *анод, катод, електроліт, літій-полімерний акумулятор, ємність.*

This article highlights some features of the development, construction and use of flexible battery packs.

Key words: *anode, cathode, electrolyte, lithium polymer battery, capacity.*

У наш час акумулятори стали невід'ємною частиною багатьох сучасних пристроїв. Вони являються джерелами живлення до ноутбуків, мобільних телефонів, цифрових фотоапаратів, планшетів, відеокамер, медичних, ох інших приладів.

Літій-іонні батареї були в свій час набагато сучаснішими в порівнянні з застарілими важкими лужними елементами живлення. Але на даний момент вони навпаки явно стримують удосконалення та розвиток мобільної електроніки та інших сфер. Серед недоліків літій-іонних батарей, такі як їх пожежонебезпечність, ціна, невелика ємність і неможливість довгий період часу зберігати заряд.

Над будовою гнучких акумуляторних батарей працює безліч вчених. Саме тому створюються абсолютно різні гнучкі батареї, які виконані з різних елементів і матеріалів.

- На перших етапах гнучкі акумуляторні батареї мали наступну будову:
  - 1) полімерні підкладки або низько-продуктивні органічні матеріали, що займають занадто багато простору, а також призводять до зниження ємності елемента;
  - 2) катоди. Для поліпшення їх властивостей вони піддавалися високотемпературній обробці;
  - 3) гнучкі полімери, які руйнуються при високих температурах.
- Дослідники з KAIST запропонували версію гнучкою літій-іонної батареї:
  - 1) тонка пластина з неорганічного матеріалу, якій не страшні високі температури;
  - 2) на неї покладені в кілька шарів за допомогою клейкої стрічки наступні елементи: анод, електроліт катод і струмоприймач. В результаті були виділені частини з двох полімерних плівок зі слюдою з активними шарами.

Скручування подібної гнучкої батареї досить слабо позначається на її продуктивності. Напруга при сильному згинанні майже не змінюється, а ємність знижується не більш 7 відсотків. Для комерційного використання вченим необхідно навчитися розділяти шари в промислових умовах. Можливо, цього можна буде досягти застосуванням лазерного методу деламінації.

Дослідники з Технологічного інституту Нью-Джерсі створили власний прототип гнучких батарей:

- 1) гнучка пластикова підкладка, яка просякнута електро-активними інгредієнтами;
- 2) електро-активні інгредієнти включають в себе мікрочастинки і нанотрубки; [1, с. 9]
- 3) мікрочастинки виконуються з літєвих солей (літєві батареї) або з цинку з додаванням діоксиду марганцю (лужні батареї).

Прототип являє м'який конверт або пакет, де знаходяться два електроди – один у вигляді графітової піни, а інший - алюмінієвий. Все це занурюється в спеціальний сольовий розчин. Така батарея заряджається менше хвилини, дуже надійна і безпечна в порівнянні з літій-іонними батареями, проте забезпечує вдвічі меншу напругу.

Застосування графіту дозволяє отримувати відмінну продуктивність.

LG Chem, член корпорації LG, створила літій-іонний акумулятор у вигляді кабелю, який має діаметр в кілька міліметрів. У нього така гнучкість, що його можна носити у вигляді браслета, зав'язувати вузлом і навіть виткати тканина з подібних батарей.

Будова такого акумулятора: катод з окису літію-кобальту, анод, електроліт.

Головна відмінність в тому, що всі компоненти кабелю-акумулятора виконані у вигляді гнучких спіралей, а не розташовуються у вигляді плоских шарів. В якості катода виступають тонкі мідні дроти, покриті спеціальним шаром зі сплаву нікелю та олова.

Такі нитки сплітаються в більш товсте волокно, воно обертається навколо стрижня діаметром 1,5 мм. З видаленням стержня залишається вельми гнучка і міцна спіраль майбутнього анода. Поверх спіралі намотується алюмінієва стрічка, після чого занурюється в рідкий розчин окису літію-кобальту, щоб створити катод акумулятора. Конструкцію, закривають захисною обгорткою, а центральна порожнина наповнюється рідким електролітом.

Щільність зберігання енергії і напруга повністю відповідає звичайним літій-іонним батареям, але вони більш гнучкі і тонкі.

В основі більшості створюваних гнучких акумуляторів лежать полімерні електроди. Вони наділені структурою, яка нагадує в'язку текучу рідину. В результаті їх можна гнути, згинати.

Крім того, вони відрізняються екологічною безпекою. Викликано це тим, що нові гнучкі акумуляторні батареї не містять електроліту.

На поточний момент винахід гнучких літій-іонних акумуляторів поки що перебуває в стадії виробництва прототипу. Однак в найближчі роки планується комерціалізувати вказане винахід. У той же час батарея вже випробувана і підтвердила, що може витримувати вигини, повороти і інші деформації, зберігаючи власну здатність утримувати заряд.

Але є компанії, які продовжують лінійку вже існуючих акумуляторів, створюючи зразки літій-іонних батарей, що мають здатність до деформації. Так в гнучких батареях компанії Panasonic застосовується внутрішня структура проводки і багат шарові зовнішні корпуси, які уникають, перегрів або витік електроліту. Корпус акумулятора захищає ламінована оболонка.

Компанія Panasonic продемонструвала зразки літій-іонних акумуляторів, що володіють здатністю до деформації. Новинки були показані на нещодавній виставці CES 2017 в Лас-Вегасі (Невада, США).

Panasonic представила три батареї – розміром 40×65 мм, 35×55 мм і $28,5 \times 39$ мм. Всі вони мають товщину всього 0,45 мм. Для порівняння: товщина звичайної кредитної картки зазвичай становить 0,76 мм. Гнучкі акумулятори Panasonic характеризуються радіусом згинання 25 мм і кутом скручування 25 градусів. Причому стверджується, що навіть після численних деформацій в позначених межах характеристики акумуляторів погіршуються незначно. Вага батарей нового типу в залежності від розмірів становить один або два грами. Вихідна напруга складає 3,8 В.

Особливості та види гнучких акумуляторних батарей

- Ультратонкі цинк-полімерні батареї від компанії ImprintEnergy, одержувані методом промислової трафаретного друку. У них застосовується новітній особливо твердий полімерний електроліт, який виключає замикання, дозволяє збільшити ємність і стабільність джерела живлення.

- Акумулятори на основі літєвих порошоків, вуглецевих нанотрубок, в тому числі паперової підкладки Kimwipes. Такі акумулятори виділяються гарною провідністю і стабільної потужністю.

- Батареї на основі літій-іонних акумуляторів, що дозволяють згинати їх в довільних напрямках.

- Акумулятори на основі алюміній-іонних осередків. Цей прототип об'єднує графітовий катод і алюмінієвий анод.

- Волокнисті суперконденсатори, що складаються зі звичайного паперу або іншого волокнистого матеріалу, які покриваються складом з срібних нанопровідників і вуглецевих нанотрубок. Такі батареї можна гнути, м'яти і занурювати в кислотні розчини. Кожен кубічний міліметр волокна батарей може зберігати до 6,3 мВт енергії. [2, с.7]

Переваги та недоліки гнучких батарей

До переваг гнучких батарей можна віднести:

1. Низький саморозряд.
2. Велика щільність енергії на одиницю маси і об'єму.
3. Можливість отримувати неймовірно гнучкі форми.
4. Товщина елементів від 1 мм.
5. Відсутність ефекту пам'яті.
6. Незначний перепад напруги при розрядці.
7. Досить широкий діапазон робочих температур.
8. Великі перспективи застосування.

До недоліків гнучких батарей можна віднести:

1. Старіння. Під дією заряду і зміни температур літій-іонні і літій-полімерні акумулятори знижують ємність.

2. Потрібні додаткові дослідження, що автоматично потребує досить значних вкладень.

Перспективи застосувань гнучких акумуляторних батарей

Над гнучкими батареями працюють безліч компаній, серед них такі гіганти, як LG, Samsung і Panasonic. Їх інженери намагаються створювати не тільки гнучкі акумулятори, але дисплеї і мікропроцесори. У найближчі роки компанії відійдуть від гонки дозволів і діагоналей в мобільній техніці, щоб почати згинати все, що тільки можна.

LG та Samsung вже створили телевизор, який цілком можна скрутити в рулон. Можливо незабаром в магазинах цілком можуть почати продавати погонні метри телевизорів, комп'ютерів і смартфонів. Інші компанії також не відстають і впроваджують гнучкі батареї в різні пристрої: переносні гаджети у вигляді годинника, браслетів, ремінці пристроїв, численні моделі «розумного» одягу, в яких сьогодні застосовується жорсткий акумулятор, гнучкі штори, жалюзі, телевизори, смартфони.

Гнучкі акумуляторні батареї й надалі будуть знаходити все більш широке застосування в мобільних засобах зв'язку, медицині, промисловості та у військовій сфері. Це роботи, різні пристрої, тканини з властивостями батарей і багато чого іншого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скундин А.М., Брылев О.А. Наноматериалы в современных химических источниках тока». – М.: МГУ, 2011. – 124 с.

2. Опра, Д. П. Органические полимерные катодные материалы для первичных литиевых источников тока: физико-химические исследования [Текст]: автореферат дис. кандидата хим. наук: 02.00.04 / Д. П. Опра; Институт химии Дальневосточного отделения РАН. – В., 2004.

УДК 535.24

*Віталій Цоцко, Олександр Денисенко, Розалія Шевченко
(Дніпро, Україна)*

ВИЗНАЧЕННЯ СИЛИ СВІТЛА ТОЧКОВИХ ДЖЕРЕЛ ОПТИЧНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ

Пропонується проста та надійна схема вимірювання сили світла джерел оптичного випромінювання близьких до точкових. Вказаний метод визначення сили світла може бути використаний в лабораторному практикумі студентів, а також у фотометричних дослідженнях.

Ключові слова: фотометрія, сила світла, освітленість, світлимість, яскравість.

Offered to a simple and reliable scheme for measuring the candle-power of sources of optical radiation approximate to point sources. This method of determining the candle-power can be used in the laboratory work of students, as well as in photometric studies.

Key words: photometry, candle-power, luminosity, radiance, brightness.

В умовах високої інтенсивності потоку знань, що діють на сучасного студента чи дослідника, часто матеріальна складова цього потоку – система навчально-дослідницького обладнання може не встигати за необхідними перебудовами та трансформаціями, зокрема за економічними критеріями. Тому виникає потреба до універсалізації одного й того самого обладнання, яке можна використати за різновекторним призначенням.

В процесі викладання курсів фізики та біофізики студентам Дніпровського державного аграрно-економічного університету (ДДАЕУ) значний акцент робиться на вивчення характеристик оптичного випромінювання зокрема на силу світла джерел випромінювання. Сила світла відноситься до основних величин вимірювання в Міжнародній системі одиниць (SI), і саме на її основі відтворюються всі фотометричні одиниці. В типовому посібнику [1], який використовується для виконання лабораторних робіт в ДДАЕУ немає інструкцій по визначенню сили світла чи яскравості джерел оптичного випромінювання. І тому дані фізичні величини сприймаються студентами дещо формально, не конкретно. Була поставлена задача виправити вказаний недолік.

За точку відліку була взята лабораторна робота [1, с. 143], в якій вимірювалась чутливість напівпровідникового фотоелемента (селенового фотодіода). Чутливістю K фотоелемента називають відношення величини струму I_{ϕ} , що генерує фотоелемент, до величини падаючого на його робочу поверхню світлового потоку ΔF : $K = \frac{I_{\phi}}{\Delta F}$. Чутливість звичайно виражають в мікроамперах на люмен.

Рис. 1. Типова лабораторна робота по визначенню чутливості фотоелемента

В даній роботі студентам пропонувалось визначити чутливість фотоелемента за відомими значеннями сили світла точкового джерела (малопотужної лампочки розжарення ~ 3 Вт). При цьому вимірювались площа робочої поверхні фотоелемента, відстань до неї джерела світла та сила фотоструму. Значення величини сили світла лампочки бралась наближено за довідковими даними. Звичайно, сила світла джерела могла бути строго визначена попередньо при розгляді оберненої задачі, якщо б була відома паспортна чутливість фотоелемента. Але навчальні лабораторні установки даного типу, як правило, не забезпечуються вказаною інформацією.

Розв'язок задачі був знайдений у використанні в вимірюваннях проградуйованого фотометричного приладу – люксметра.

Світло являє собою електромагнітні хвилі певного частотного діапазону. В цьому діапазоні Сонце випромінює переважну кількість енергії, і люди та тварини можуть її безпосередньо відчувати – бачити.

Основною фотометричною величиною виступає світловий потік F – характеристика енергетичної дії світла з врахуванням його здатності викликати зорове відчуття. Світловий потік F визначається через енергетичний потік Φ – енергію випромінювання, що перетинає задану поверхню за одиницю часу.

Елементарний світловий потік ΔF (світловий потік, що відповідає випромінюванню в достатньо малому інтервалі частот $\Delta\nu$ або довжин хвиль $\Delta\lambda$) зв'язаний з елементарним енергетичним потоком $\Delta\Phi$ наступним співвідношенням:

$$\Delta F = G \cdot V(\lambda) \Delta\Phi,$$

де $V(\lambda)$ – функція видності або точніше відносна спектральна світлова ефективність, G – коефіцієнт світлової віддачі.

Функція видності відображує чутливість середнього нормального людського ока до випромінювання різної довжини хвилі і визначається експериментально. Відношення $V(\lambda)$ для двох різних довжин хвиль випромінювання обернене відношенню енергетичних потоків на цих хвилях, які викликають однакові за інтенсивністю зорові відчуття

$$\frac{V(\lambda_2)}{V(\lambda_1)} = \frac{\Delta\Phi(\lambda_1)}{\Delta\Phi(\lambda_2)}$$

Якщо максимальне значення функції видності прийняти за одиницю, то значення $V(\lambda)$ для різних довжин хвиль λ випромінювання матиме [2, с. 322] наступний вигляд (рис. 2):

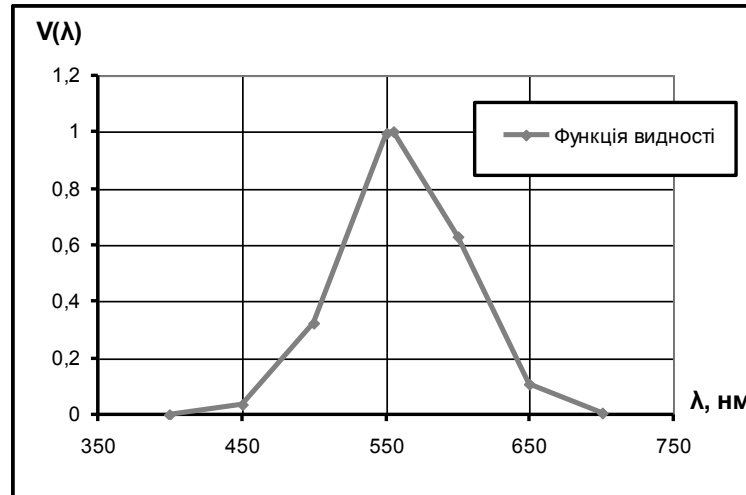

Рис. 2. Усереднений вид функції видності.

На відміну від відносного характеру $V(\lambda)$ коефіцієнта світлової віддачі G має абсолютне значення – $G = 683 \frac{lm}{Wt}$. Обернена до G величина називається механічним еквівалентом світла.

За основну фотометричну одиницю було обрано, з позиції зручності вимірювання, не одиницю світлового потоку F - люмен (лм), а одиницю сили світла – канделу (кд), яка виступає стандартною характеристикою точкових джерел світла. Сила світла I визначається як величина світлового потоку ΔF , що приходить на одиницю тілесного кута $\Delta\Omega$ (1 стерадіан):

$$I = \frac{\Delta F}{\Delta\Omega} \quad (1)$$

При рівномірному розподілі повного світлового потоку F у просторі від точкового джерела

$$I = \frac{F}{\Omega} \quad (2)$$

де Ω – повний тілесний кут: $\Omega = 4\pi$ стерадіан.

Значення сили світла в 1 кд (1 свічку) приймається таким, що відповідає повному випромінюванню перпендикулярно до поверхні з площі $\frac{1}{60}$ см² при температурі тверднення платини (1772 °С).

Освітленість E елемента поверхні площею ΔS визначається величиною світлового потоку, що падає на одиницю площі поверхні опромінення

$$E = \frac{\Delta F}{\Delta S} \quad (3)$$

Освітленість вимірюється (SI) в люксах (лк).

Освітленість, як і споріднена з нею величина – світимість, охоплює всі випромінювання, що падають на поверхню під різними кутами. Для характеристики випромінювання світла в заданому напрямку використовується ще одна фотометрична величина – яскравість.

Яскравість B елементарної поверхні площею ΔS визначається як сила світла, що випромінюється з одиниці площі цієї поверхні перпендикулярно до неї – ΔS_n , тобто як поверхнева густина сили світла в заданому напрямі: $B = \frac{I}{\Delta S_n}$.

Таке визначення прив'язує яскравість до точкових джерел світла, але яскравість може бути поширена і на протяжні джерела, якщо її представити як освітленість (світимість), що формується лише перпендикулярними до поверхні випромінювання променями:

$$B = \frac{1}{\Delta \Omega} \cdot \frac{\Delta F}{\Delta S_n}.$$

Взагалі яскравість залежить від напрямку випромінювання з даної елементарної поверхні ΔS . Джерела світла, які не міняють свою яскравість в залежності від напрямку випромінювання з їх поверхні називаються ламбертівськими або косинусними, тому що світловий потік від таких джерел пропорційний лише косинусу кута випромінювання (падіння) θ :

$$\Delta F = B \cdot \Delta \Omega \cdot \Delta S_n = B \cdot \Delta \Omega \cdot \Delta S \cdot \cos \theta.$$

Зокрема світимість R плоскої поверхні ламбертівського джерела становить

$$R = B \int d\Omega \cdot \cos \theta = B \int d\varphi \sin \theta d\theta \cdot \cos \theta = \pi B.$$

Яскравість вимірюється (SI) в нитах ($1 \text{ нт} = 1 \frac{\text{кд}}{\text{м}^2}$) та стильбах ($1 \text{ сб} = 1 \frac{\text{кд}}{\text{см}^2}$). Так яскравість безхмарного неба становить 0,1 нт; екрана ТВ – 300 нт; полум'я свічки - 5000 нт; нитки розжарення (100 Вт) – 5,5 млн. нт; електричної дуги – 150 млн. нт; Сонця в зеніті – 1,5 млрд. нт.

Суть розробки по визначенню сили світла джерел оптичного випромінювання у їх наближенні до точкових моделей полягає в наступному.

За допомогою люксметра вимірювалась фонові E_0 та E^* комплексна освітленість, що формувалась після ініціації досліджуваного точкового джерела. За їх різницею визначалась ефективна освітленість від джерела E_E . Орієнтація робочої поверхні люксметра, чутливої до величини освітленості, експериментально налаштовувалась на максимальний вплив досліджуваного джерела і не змінювалась при фонових вимірюваннях. Як правило дана орієнтація відповідала перпендикулярному розміщенню фоточутливої поверхні приладу до напрямку на досліджуване джерело.

Фіксувалась відстань X між джерелом світла та фоточутливою поверхнею люксметра.

Із формул (2) та (3) випливає, що $I = E_E X^2$.

Для реалізації задуму (рис. 3) був використаний люксметр Ю-116 класу точності 1.0, магнітоелектричної системи, який забезпечував вимірювання освітленості в діапазоні від 1 лк до 100000 лк.

Рис. 3. Визначення сили світла точкових джерел.

Запропонована схема вимірювання сили світла джерел оптичного випромінювання близьких до точкових. проста та надійна.. Вказаний метод визначення сили світла може бути використаний в лабораторному практикумі студентів, а також у науково-практичних фотометричних дослідженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дідоборець О.Й. Фізика. Лабораторний практикум і збірник задач / О.Й. Дідоборець, Н.В. Резчик, В.І. Цоцко. – Дніпро: “Адверта”, 2016. – 229 с.
2. Белановский А.С. Основы биофизики в ветеринарии: учебное пособие для вузов / А.С. Белановский. – М.: Дрофа, 2007. – 332 с.

ФИЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 796

*Бекмирза Жураев, Дилафруз Худайбердиева
(Ташкент, Узбекистан)*

ЭТАПЫ И СТАДИИ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ

Педагогический процесс направлен на изучение деталей двигательного действия. Особое внимание уделяется методам, основанным на использовании двигательных восприятий. В этой стадии формируется рациональная кинематическая и динамическая структура движений. С целью формирования целесообразного ритма двигательных действий используется широкий круг традиционных методов и средств, направленных на создание целостной картины двигательного действия, объединение в единое целое его частей.

В данной статье говорится именно о том, как организовать действия спортсменов во время технической подготовки.

Ключевые слова: *техническая подготовка, обучение спортивных игр, средства методов, технические совершенствования, стадия формирования.*

Процесс обучения и технического совершенствования может быть подразделен на относительно самостоятельные и одновременно взаимосвязанные и взаимообусловленные звенья. Согласно устоявшимся представлениям, можно выделить три этапа технической подготовки спортсмена.

Первый этап – начальное разучивание. В процессе его создается общее представление о двигательном действии и формируется установка на овладение им, изучается главный механизм движения, формируется ритмическая структура, предупреждаются и устраняются грубые ошибки.

Второй этап – углубленное разучивание. Детализируется понимание закономерностей двигательного действия, совершенствуется его координационная структура по элементам движения, динамическим и кинематическим характеристикам, совершенствуется ритмическая структура, обеспечивается их соответствие индивидуальным особенностям занимающихся.

Третий этап – закрепление и дальнейшее совершенствование. Навык стабилизируется, совершенствуется целесообразная вариативность действий применительно к индивидуальным особенностям спортсмена, различным условиям, в том числе и при максимальных проявлениях двигательных качеств.

Эффективность обучения на различных этапах технической подготовки может быть обеспечена только в случае, если этапы обучения и его содержание тесно увязаны с критериями эффективности.

Немецкие специалисты в области спорта (Штарк, 1971; Schnabel, 1982) рекомендуют разделить процесс технической подготовки на большее количество относительно самостоятельных этапов (стадий), что позволяет точнее детализировать задачи, средства и методы технического совершенствования,

1. Стадия создания первого представления о двигательном действии и формирования установки на обучение ему.

Возникающие при этом психомоторные реакции и направленность воли на выполнение действия создают соответствующую функциональную настройку. Достигается это применением словесных и наглядных методов, при использовании которых формируются установки и основные пути освоения техники. Информация, получаемая спортсменом на этой стадии, должна быть представлена в наиболее общем виде и четко характеризовать главный механизм движения. Внимание спортсмена концентрируется на основных частях

двигательных действий и способах их выполнения. Детали спортивной техники, особенности ее становления в зависимости от индивидуальных и других особенностей на этом этапе не рассматриваются, так как они могут затруднить решение поставленных задач.

2. Стадия формирования первоначального умения, соответствующая первому этапу освоения действия.

На этой стадии формируется умение выполнять основную структуру движения. Здесь отмечается генерализация двигательных реакций, не всегда рациональная внутримышечная и межмышечная координация, которые связаны с иррадиацией процессов возбуждения в коре головного мозга. Эти особенности определяют ориентацию тренировочного процесса – овладение основами техники и общим ритмом действия. Особое внимание необходимо уделять устранению побочных движений, излишних мышечных напряжений. Процесс обучения концентрируется во времени, так как длительные перерывы между занятиями снижают его действенность. Слишком частые повторения осваиваемого упражнения в занятии не всегда целесообразны, поскольку образование новых навыков связано с быстрым угнетением функциональных возможностей нервной системы.

Основным практическим методом освоения двигательного действия является метод расчлененного упражнения, который предполагает разделение действия на относительно самостоятельные части и изолированное разучивание последних с последующим объединением. Разделение двигательного действия на части, вычленение двигательных характеристик упрощает процесс формирования первоначального умения, так как облегчает постановку задач, подбор средств и методов, контроль за эффективностью обучения, профилактику и устранение грубых ошибок. Лучшему усвоению двигательных действий способствует использование различных методов ориентирования — световых, звуковых и механических лидеров, специальных ориентиров, регламентирующих темп движений, их направленность и т. п.

3. Стадия формирования совершенного выполнения двигательного действия связана с концентрацией нервных процессов в коре головного мозга.

Отдельные фазы двигательного акта стабилизируются, ведущая роль в управлении движениями переходит к проприорецепторам.

Педагогический процесс направлен на изучение деталей двигательного действия. Особое внимание уделяется методам, основанным на использовании двигательных восприятий. В этой стадии формируется рациональная кинематическая и динамическая структура движений. С целью формирования целесообразного ритма двигательных действий используется широкий круг традиционных методов и средств, направленных на создание целостной картины двигательного действия, объединение в единое целое его частей. Применяют также различные технические средства принудительного выполнения двигательных действий в заданном диапазоне двигательных характеристик; миостимуляцию, обеспечивающую целесообразную активность мышечных групп; тренировку в гидроканале (для гребцов и пловцов), принудительное лидерование (для бегунов, конькобежцев) с целью формирования скоростной техники и т. п.; тренажеры для освоения деталей техники в облегченных условиях и др.

4. Стадия стабилизации навыка соответствует этапу закрепления двигательного действия.

По мере того как рациональная система движений закрепляется, определяются характерные черты навыка – автоматизация и стабилизация действия. Педагогическая задача состоит в стабилизации двигательного действия и в дальнейшем совершенствовании его отдельных деталей. С этой целью широко используется многократное повторение упражнений как в стандартных, так и особенно в вариативных условиях. На этой стадии техническое совершенствование теснейшим образом увязывается с процессом развития двигательных качеств, тактической и психической подготовкой. Особое внимание следует уделять техническому совершенствованию при различных функциональных состояниях

организма, в том числе и в состояниях компенсированного и некомпенсированного утомления.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Иванков Ч.Т. и др. Комплекс методик для совершенствования управления спортивной подготовки борцов: Методическое пособие. – Ташкент, 1991. – 52 с.
2. Игуменов В.М., Пилюян Р.А., Туманян Г.С. Понятие «модель» спортивного противоборства, его научный и практический смысл // Теория и практика физической культуры. – 1987. – №8. – С.34-36.
3. Игуменов В.М., Шиян В.В. Биоэнергетические факторы совершенствования специальной выносливости борцов различного возраста / В сб. межд. конф. «Борьба среди детей и молодежи». – М., 1998. – С.31-37.
4. Керимов Н.А. и др. Система планирования и контроля учебно-тренировочных нагрузок в вольной борьбе / В науч. сб. «Олимпия ҳаракатини ривожлантириш, Олимпия таълимотини жорий этиш ва Сиднейда ўтказиладиган XXVII Олимпия ўйинларига тайёргарлик масалалари». – Т., 1999, 27 апреля. – С.113-116.

УДК 796.41.796.03:94(477)

*Олексій Лях-Породько, Єлизавета Лапшинська
(Київ, Україна)*

II КРАЄВИЙ ЗДВИГ (ВЕЛИКИЙ ПРОПАМ'ЯТНИЙ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗДВИГ) 1914 РОКУ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «СВОБОДА» (США)

У статті здійснено аналіз чисел часопису «Свобода» (США) за 1914 р. Виявлено інформацію, що стосується II Краєвого здвигу українського сокільства, січового та спортивного руху 1914 р. Встановлено значний рівень поінформованості української громади США щодо особливостей проведення та значення II Краєвого здвигу 1914 р.

Ключові слова: часопис «Свобода», сокільський рух, II Краєвий здвиг.

The article analyzes the numbers of the magazine "Liberty" (USA) for 1914. Information was disclosed regarding the Second Regional Relocation of Ukrainian Societies, the Sich and Sports Movement of 1914. A significant level of awareness of the Ukrainian community of the United States regarding the peculiarities and significance of the Second National Movement 1914 p.

Key words: the magazine Svoboda, Sokolsky movement, II Ground Shift.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здвиги українських національно-виховних товариств («Сокіл-Батько», «Січ», спортове товариство «Україна») 1911 та 1914 рр. мали вагому роль у формуванні патріотичної свідомості, гартуванні тіла й духу, ствердженню державницьких амбіцій українського народу. В цілому регіональні за географічним характером Краєві здвиги мали суспільне та геополітичне значення міжнародного рівня. Цьому сприяла активна діяльність щодо поінформованості та залученні міжнародної спільноти до участі у здвигах.

Детальний аналіз та глибоке вивчення особливостей організації та проведення Краєвих здвигів 1911 та 1914 рр. здійснено Андрієм Согою та Ярославом Тимчаком [5]. Ми ж у своєму дослідженні проаналізуємо роль української діаспори й інших закордонних установ, організацій та товариств у формуванні належної поінформованості про величаві здвиги українського сокільсько-січового руху. Для досягнення даної мети ми звернулися до архіву часопису «Свобода» (США), в окремих числах якого є унікальні матеріали, які друкуються чи не вперше в науковій літературі.

Мета дослідження – здійснити аналіз часопису «Свобода» для виявлення поінформованості щодо II Краєвого здвигу 1914 р.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, історико-логічний і описовий методи.

Результати дослідження та їх обговорення. Вже у квітневому числі часопису «Свобода» «Сокіл-Батько» інформував читачів про проведення у Львові Шевченківського ювілейного здвигу: «Дня 28 червня с. р. відбудеться у Львові Шервченковий ювілейний Здвиг всіх «Січій» і «Соколів». Здобудьмо на спомин сего ювілею землю, щоби сильною стопою станути до дальшої боротьби. Чи маємо обійти ювілейний рік Т. Шевченка лише словами а не ділами? Праця йде в імени всіх для всіх! Кожний свідомий член нашої суспільности повинен вважати своїм сьвятим обовязком закупити бодай один квадратний метер землі за одного доляра. Народна честь наказує нам довершити діло. Стремимо до народної независимости. Хочемо, щоби нас на рівні цінити з другими народами. Мусимо доказати ділом, що ми сего варті, що ми дійсно докладаємо старань стати самостійними. Кожний нарід є тільки вартя, кілько зложить на свої ціли народні. Щира подяка всім тим землякам в Європі і Америці, що закупили свій метер землі. Їх ідейність здобула їм повне признане від цілого народа. Їх дар є вічний, бо земля є вічна. Хто спізнив ся зі закупном своєї частки, нехай тепер поспішить ся, нехай прише еще перед здвигом жертву на купно землі. Солідарність і честь дає побіду навіть найслабшим борцям. Все вперед! Всі враз!» [6, с. 2].

У числі 30, липневого випуску, майже цілу сторінку часопису займала інформація про II Здвиг українських товариств «Сокіл-Батько», «Січ» та «Україна». Зокрема, в одній із статей наводився перелік надісланих привітань від організацій та окремих осіб з різних країн світу. Отже, вітальні телеграми й листи надійшли від офіційних державних осіб, громадських організацій тощо: Рада королівської столиці міста Праги (Чехія), Посадник – др. Карло Грош; від імені старшини міста Любляни. Посадник – др. Іван Тавчар; Старшина Чеського сокільського союзу. За старшину Чеського сокільського союзу – голова д-р Йосиф Шейнер; від золотого Києва у славний Львів на здвиг – Сергій Турковський; українці міста Париж (Франція); українці міста Лондона (Англія); Дмитро Ярема, Куритиба (Бразилія); Головний Уряд Руського Народного Союзу: Дм. Капітула, гол. Предсідатель; С. Ядловський, фінансовий секретар; М. Угорчак, рекордовий секретар; А. Шаршонь, скарбник [4]; Стець Підгорецький (Нью-Йорк, США); товариство «Українська Бесіда» (Нью-Йорк, США) Я. Корнат, голова; А. Пасічник, скарбник; М. Корикора, диригент; Н. Трач, писар; товариство «Сокіл» (Клівленд, Огайо, США) Ю. Коцішевський, предсідатель; В. Волянський, писар; І. Клим, начальник; товариство «Запорозька Січ» (Фултон, США) М. Бунда, предсідатель; Я. Миськів, М. Дорогокупець, Л. Кулич; з Угорської Руси о. Михайло Волошин (Григород), о. А. Коссей (Мукачево), др. М. Брашайко (Рахів), о. О. Жаткович (Стройна); гурток українських гірничих студентів в Леобен (край Стирія в Австрії); «Січ» з Грацу (край Стирія в Австрії); «Січ» (Відень, Австрія) Н. Гаморак, голова; Б. Тимцюрак, писар; українське спортове товариство «Хортиця» (Відень, Австрія); від Головної Ради товариства «Відродження» у Львові А. Гарасевич, голова; Ф. Калинович, писар; робітники, робітниці і студенти зорганізовані в українським товаристві «Поступ» в Ліпську (Німеччина); українці міста Бремен (Німеччина); з копалень на Шлеску (Німеччина) прислало 71 робітників; від міста Загреб (Хорватія). Посадник міста Загреб – І. Гольяч; Словенський сокільський союз д-р Оражен – предсідатель; від всіх ньюйоркських товариств лист такого змісту: Дорогі Братя! Ювілейний Комітет 100-літних уродин Тараса Шевченка в Нью-Йорку іменем входячих в його склад слідующих ньюйоркських українських товариств і Братств: «Запорожської Січи», «Зорі», «Єдности», Братства св. Володимира, «Українського Хору», Братства св. Андрея, «Української Бесіди», товариства ім. М. Шашкевича, «Запорожської Січи» з Лонг-Айленд-Сіти, «Гайдамаків», «Волі», товариства ім. Січинського, «Буковини», «Української Січи», «Подільської Січи», «Молодої України», товариства ім. Котляревського, «Гологорів», «Просвіти», «Вільних Козаків міста Львова», «Злучність Родимців», Братства

св. Юрія, Братства св. Михайла, товариства ім. Т. Шевченка, «Запорожа за морем» і «Богородчан» пересилає всім учасникам Ювілейного Здвигу – ширий привіт. Ми всі духом з Вами! Кріпите ся духовно і фізично, ідіть все вперед та вперед, а коли надійде слухна година, не забувайте і на нас за океаном, бо ми готові принести в жертві все для своєї Вітчизни. Ще не вмерла Україна! Гарзд! За комітет: Ханачівський, голова: В. Книгиницький, писар: С. Чісок, скарбник [3].

Вкрай цікава й емоційна стаття Осипа Назарука була видрукована в числі 30 часопису «Свобода». Автор до дрібниць розповідає про перебування у Львові та атмосферу навколо здвигу. Наведемо уривок статті: «Тай відсвяткувала галицька Україна столітні роковини уродин Тараса так величаво і з таким запалом, що можемо бути горді на се наше сьвято, на той похід, що мав близько миль довжини, а якого Львів ще не бачив, на добрий порядок у рядах Січій і Соколів, на множество публіки, що з одушевленем витала зорганізовану силу українського народу» [2, с. 4].

Гарний відгук української громади в особі д-ра Осипа Назарука. Окрім цього, маємо можливість презентувати ще один відгук на здвиг від чешки пані Індри Духоньової (провідниця вправ чеського «Сокола» в Празі). Подаємо уривок тексту листа («Свобода»), який був надрукований у перекладі українською мовою у львівському часопису «Діло»: «Дорогі братя! Перед двома роками в р. 1912. обіцяла я Вашим товаришам, які загостили до нашої золотої стоверхої Праги, що за два роки приїду поглянути на Ваш здвиг до Львова. Обіцяла і приїхала! Приїхала я. Хотя й Ваші товариші остерігали мене, що розчарую ся у своїм ожиданю тому, що походжу з народу, якого Сокіл виховав безперечно найкрасших на цілім сьвіті борців. Їхала я без уваги на се розчароване тому, що знала я, чого в дійсности можу надіятись, бо знала обставини, в яких живе український нарід і для того не могла я очікувати нічого такого як у нас Чехів, бо Ваш Сокіл молодший від нашого і більшість вправляючих у Вас се селяни, які з огляду на свою тяжку працю мусять при вправах поборювати трудности. Заважає тут і се, що ми в порівнаню з Вами народ маючий та жиємо в цілком інших обставинах. Тому їхала я до Вас з одушевленем, – зі серцем повним щирої сестерської любови і тому й не зазнала я розчарованя. З пошаною гляділа я на Ваш похід, котрий гуртував мушин і жінок, де разом демократично як у нас ішли поруч себе міщани та селяни, послы, студенти, урядники, ремісники і робітники. Сей похід був переконуючим доказом любови Вашого народу до рідної землі і великого організаційного змислу Вашої інтелігенції. Коли я гляділа на Вашу інтелегенцію, яка вела похід, на Ваших селян зі засупленими бровами, що різко ступали за справними їздцями, на опалених пластунів, на Ваших стрільців, в яких лицах можна було доглянути сей сум, який надає лицу гнет і сьвідомість власної відвічальности, котру поносять вже нині на своїх молодих раменах, коли я гляділа на Ваші жінки і дівчата, які удали ся в далеку дорогу, аби доказати, що є Українці та на Ваші діти, які дрібними ноженятами ледви доганяли других, – коли я на се гляділа, кликали мої уста веселе: «Na zdar!» (Гарзд!) але горло здавило зворушене і слези тиснули ся до очей... Надії на красшу будучність України запевнені бо надії і Вітчизни спочивають у Вас! Світає!... Працюйте витривало, орить та сійте, щоб Ви готові були, коли виплине на небозвід сонце справедливості, яке мусить засвітити на шляху розвою українського народу. Його-ж ліпшій будучині на зустріч підношу грімке «Na zdar!» Jindra Duchonova. Прага, 6 липня 1914 р.» [1, с. 4]. Вражаюче та змістовно описано в листі здобутки й недоліки організації та проведення здвигу. Окремо зазначається роль здвигу для українського народу у процесах виховання, освіти, економічного, культурного, соціального розвитку та ідей державотворення.

Висновки. Важливу роль у широкій поінформованості української громади Сполучених Штатів Америки щодо особливостей проведення та значення II Краєвого здвигу 1914 р. відіграв часопис «Свобода» (США). На його сторінках друкувалися розлогі статті, звіти, листи тощо. Зважаючи на те, що часопис «Свобода» був і залишається головним медійним джерелом найчисельнішої організації української громади в США – Українського Народного

Союзу, можна впевнено стверджувати про масштабність інформаційного охоплення про проведення у Львові здвигу. Окрім цього, на сторінках «Свободи» поміщено було інформацію про всіх хто щиро вітав здвиг. Зокрема це були іноземні офіційні вітальні телеграми й відозви та численна українська діаспора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лист чешки до українців // Свобода. – 1914. – Ч. 31. – С. 4.
2. Осип Назарук. Вражіння зі Здвигу Січий і Соколів у Львові / Назарук Осип // Свобода. – 1914. – Ч. 30. – С. 4 – 5.
3. Привіти на Здвиг Січий і Соколів у Львові // Свобода. – 1914. – Ч. 30. – С. 4.
4. Протокол з XIII. Головної Конвенції Р. Н. Союзу в Америці, яка відбулася на днях від 7-го до 120-го вересня 1914 р., «Elmwood Music Hall» на розі улиць Elmwood & Virginia, Buffalo, N. Y. // Свобода. – 1914. – Ч. 53. – С. 5.
5. Сова А. Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / Андрій Сова, Ярослав Тимчак; за наук. ред. Євгена Приступи. – Львів : ЛДУФК ; Апріорі, 2017. – 232 с.
6. Сокіл-Батько. На Український город у Львові // Свобода. – 1914. – Ч. 15. – С. 2.

УДК 796.41.796.03:94(477)

*Олексій Лях-Породько, Гліб Каменєв
(Київ, Україна)*

УКРАЇНЬСЬКА ОЛІМПІАДА ТА ЗДВИГ МОЛОДІ 1988 РОКУ У ФІЛАДЕЛЬФІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ

Здійснено аналіз організаційних особливостей підготовки українською діаспорою до проведення Української Олімпіади та Здвигу Молоді 1988 року. Визначено роль та значення Української Олімпіади та Здвигу Молоді у розвитку олімпійської ідеї серед української діаспори. З'ясовано програму та керівну ланку та організаційні комітети.

Ключові слова: олімпійський рух, українська діаспора, Українська Олімпіада та Здвиг Молоді 1988 року.

The analysis of organizational features of the Ukrainian diaspora preparation for conducting the Ukrainian Olympiad and Youth Movement of 1988 was carried out. The role and significance of the Ukrainian Olympiad and Youth Movement in the development of the Olympic idea among the Ukrainian diaspora were determined. The program and management and organizational committees have been identified.

Key words: olympic movement, Ukrainian diaspora, Ukrainian Olympiad and Youth Movement of 1988.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день чимало сторінок історії українського спорту залишаються недостатньо дослідженими та маловідомими. Однією з таких є спортивні змагання української діаспори. Організація їх потребувала значних зусиль, залучення фахівців, відомих спортивних та громадських діячів, представників державних органів влади тощо. Символічне поєднання Олімпіад української діаспори з Олімпійськими іграми (Українська Олімпіада і Здвиг Молоді 1988 р. у Філадельфії, Ігри XXIV Олімпіади 1988 р. у Сеулі) сприяло розвитку українського спортивного та олімпійського руху за кордоном. У вітчизняній науці цьому питанню приділено обмаль уваги. В поодиноких дослідженнях [1; 3] є окремі згадки без детального аналізу цього явища.

Оскільки це питання є достатньо актуальним щодо розвитку українського олімпійського та спортивного руху в еміграції тому воно потребує більшої уваги науковців.

Мета дослідження – здійснити історико-теоретичний аналіз та з'ясувати особливості організаційних аспектів підготовки до проведення Української Олімпіади та Здвигу Молоді 1988 р.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, історико-логічний та описовий методи.

Результати дослідження. 27 – 30 травня 1988 р. у Філадельфії (США) відбулася знакова подія – Українська Олімпіада і Здвиг Молоді з нагоди тисячоліття хрещення України [6]. Проведенню Олімпіади передувала багаторічна кропітка праця багатьох активістів спортивного руху української діаспори. Слід нагадати про те, що Філадельфія вдруге стає господаркою олімпійських змагань української діаспори. Вперше такого роду змагання відбулися у місті у 1936 р. – Перша Українсько-Американська Олімпіада.

Українська Олімпіада і Здвиг Молоді мали історичне значення бо задумувалися й присвячувалися 1000-літтю хрещення України, а також символізували 52-річницю проведення Першої Українсько-Американська Олімпіади. Їй надавалася важлива соціально-історична роль у національному та тілесному вихованні. З цього приводу Юрій Рибак писав так: «Українська Олімпіада це радше відновлення і продовження ідеї українського некомерційного спорту і втримання молоді при дійсних олімпійських ідеях, де змагання за першенство буде духовим почуттям у осягненні якнайкращих вислідів... Безперечно будуть чемпіони поодиноких спортових конкуренцій, але що важливіше масовий здвиг віддзеркалить здоров'я нашої молоді у діаспорі» [4, с. 2]. Водночас Ярослав Климовський відзначав спортивно-духовну сутність Олімпіади й наголошував на можливості проведення зимової Олімпіади: «Змагання, як видно, представляють різноманітно, цікаво та, як личить у цьому роду змагань, вони проходять в атмосфері сміливості, завзятості та великому хотінні перемоги, та все ж, не забуваючи про спортову поведінку, а ще більше про дружність, бо ж усі змагуни – брати, сестри, сестри по крові. Треба радіти, що українська молодь північноамериканського континенту, беручи активну участь у Олімпійських Іграх, у цій формі вшанує радісний, торжественний Ювілей Тисячоліття Християнства України. Жаль, що не можна було зорганізувати Зимової Олімпіади з нагоди Тисячоліття, хоча про якусь українську Зимову Олімпіаду її організатори свого часу оголошували в «Свободі» [2, с. 2].

У часі діяльності Комітету Тисячоліття християнства в Україні ідею улаштувати у Філадельфії Олімпіаду української діаспори запропонував Ігор Чижович. Про ці події Ярослав Климовський писав наступне: «Ще заки розгорнув свою діяльність Комітет Тисячоліття Християнства України, інж. Ігор Чижович задумав улаштувати у Філадельфії Олімпіаду Української Молоді саме з цієї вийняткової нагоди, тим більше, що хлопчиною чимало чув від свого батька про Олімпіаду, про яку саме я розповів коротко. Зі своєю ідеєю І. Чижович поділився з д-ром Олександром Черником, головою найбільш діяльної у Філадельфії установи Українського Освітньо-Культурного Центру. Д-р О. Черник не тільки узнав задуманий плян Чижовича ідеальним, але вирішив наспіл із проєктодавцем фірмувати цю небуденну імпрезу. І так створилась езекутива Олімпійського Комітету «Української Олімпіади і Здвигу Молоді в Тисячоліття Хрещення України» – Ігор Чижович, голова; Ярослав Козак заступник голови, спортовий референт; Володимир Ігнатович – заступник голови, спортовий референт на Канаду; Іван Скіра, фінансовий референт; Орест Лисюк, господарський референт; Богдан Катамай, референт преси та публікацій, Оля Кузевич, секретар» [2, с. 2].

Українська спортова центральна Америки і Канади – делегатура Схід у січні 1988 р. повідомляла: «всі українські спортові товариства і клуби і спортові ланки українських молодечих організацій, що у зв'язку із запланованою Українською Олімпіадою, традиційні річні українські Спортові Ігри Молоді в цьому році не відбудуться. Закликаємо всі українські

спортові осередки до активної підтримки та масової участі наших атлетів у цій II-й Українській Олімпіаді і Здвигу Молоді з нагоди 1000-річчя Хрещення України» [5, с. 8].

У цьому ж часі Провід Української Олімпіади і здвигу молоді (Ярослав Козак – за провід Української Олімпіади, Оля Кузевич – секретар) повідомляв про терміни проведення заходу (27 – 30 травня 1988 р.), місце організації змагань (спортивні площі УСО «Тризуб», Делевер Велі коледж), умови участі (участь можуть брати змагуни та змагунки українського походження, які подадуть відомості в Український Олімпійський Комітет до 15 березня 1988 р. Всі українські спортивні осередки отримали реєстраційні картки для заповнення. Їх з оплатою необхідно надіслати до оргкомітету) та попередню програму змагань (легка атлетика: 100, 400, 1500 м, естафета 4x100 м, стрибки у висоту, довжину та з жердиною, метання диску, спису та молота; плавання – вік 15 років і вище: 50, 100, 200 м вільний стиль, 100 м брас, 50 м батерфляй, 100 м комбіноване, естафета 4x50 комбінована; теніс – вік 15 років і вище; настільний теніс – вік 15 років і вище; шахи – вік 15 років і вище; гольф – вік 15 років і вище; копаний м'яч (футбол) – чоловіки віком 19 років і вище; відбиванка (волейбол) чоловіки та жінки віком 19 років і вище.

Змагання юнаків: плавання – 11-12 років і 13-14 років. 50, 100 м вільний стиль, 50 м на спині, 50 м брас, 50 м батерфляй, 100 м комбінований стиль, 4x50 м вільний стиль; копаний м'яч (тільки у віці 19 років і нижче). Змагання відбудуться, якщо буде зголошено щонайменше чотири команди; відбиванка – 19 років і нижче (юнаки й юначки). Змагання відбудуться в залежності від кількості зголошених команд; теніс – юначки й юнаки у віці 18 років і нижче.

Оплата: до змагань в легкій атлетиці, плаванні, настільному тенісі й шахах по 10 доларів від змагуна чи змагунки, в гольфі – 30 дол., в копаному м'ячі – 100 дол. від дружини, відбиванці – 75 дол.).

Окрім цього, зауважувалось на спортових одностроях учасників під час відкриття Олімпіади й змаганнях (індивідуальних та командних).

Висновки. Українська Олімпіада і Здви́г Молоді 1988 р. мали не лише спортивне, а й соціально-культурне, релігійне та просвітницьке значення. Цьогоріч було декілька знакових подій для України та міжнародної спільноти. По-перше, відзначення 1000 років хрещення України. По-друге, Ігри XXIV Олімпіади. Також слід відмітити, що Філадельфія вже вдруге стала містом організатором масштабних спортивних заходів української діаспори (1936 р. відбулась Перша Українсько-Американська Олімпіада).

Ретельна підготовка до проведення Української Олімпіади і Здви́гу Молоді стала запорукою високого рівня організації змагань. Створення вертикалі управлінської структури, системи керівництва підготовкою, розробка детальної програми змагань, вчасне висвітлення та поінформованість громадськості ефективно позначились на організаційних аспектах Української Олімпіади і Здви́гу Молоді 1988 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вацеба О. Олімпійська ідея в спортивному русі української діаспори США і Канади / О. Вацеба, Ю. Козій // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні: Зб. наук. пр. – Рівне, 2001. – Вип. 2. – С. 17 – 19.
2. Климовський Яр. Дещо про Олімпійські ігри / Яр. Климовський // Свобода. – 1988. – Ч. 41. – С. 2.
3. Козій Ю.С. Спортивний рух в середовищі західної української діаспори : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Ю. С. Козій ; ВДУ ім. Л. Українки. – Луцьк, 2000. – 18 с.
4. Рибак Р. Юрій. Олімпійські ігрища – їхня ідея та комерція / Юрій Р. Рибак // Свобода. – 1988. – Ч. 35. – С. 2.

5. Твардовський Омелян. Спортові вісті / Омелян Твардовський // Свобода. – 1988. – Ч. 16. – С. 8.

6. Українська Олімпіада і Здвиг Молоді. Ukrainian Olympiad and Youth Rally 1988 Philadelphia. Видання Комітету Олімпіади, 1988. – 134 с.

Тамара Полуніна
(Одеса, Україна)

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ СТУДЕНТАМ ЩОДО САМОСТІЙНИХ ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

One of the topical tasks of higher education is the education of students with a conscious attitude towards the preservation and strengthening of health, which guarantees harmonious development, high mental and physical capacity.

Key words: student, self-control, physical culture, safety equipment, injury, health.

Одне з актуальних завдань вищої школи – виховання у студентів свідомого відношення до збереження і зміцнення здоров'я, яке гарантує гармонійний розвиток, високу розумову і фізичну працездатність.

На рішенні цієї задачі необхідно сконцентрувати увагу сучасної педагогіки вищої школи, розвиваючи ефективні форми оволодіння знаннями, пов'язаними із запитами життя, а також з процесом їх використання для вирішення практичних завдань з метою формування творчої активності у сфері фізичної культури.

Професійною діяльністю студентів є розумова праця, що характеризується великим емоційним стомленням і обмеженням рухів – гіподинамією, яка перетворюється на чинник ризику. Для свідомого відношення до свого здоров'я, до занять фізичними вправами необхідно знати основи самоконтролю. Самоконтроль слід розглядати як засіб самовиховання на основі здатності студента контролювати свою діяльність, зокрема рухову. Завдання сучасної молоді полягає не тільки в оволодінні знаннями, але й в оволодінні здатністю діяти. Необхідно, щоб вона на основі знань про значення рухової активності в життєдіяльності уміла поставити собі «діагноз», визначити слабкі сторони своєї фізичної підготовленості, самостійно скласти програму рухового режиму.

Самоконтроль набуває особливо важливе значення в процесі самовиховання. Припустимо, студент намагається розвивати свої інтелектуальні якості, опанувати умінням управляти своїм емоційним станом, поліпшити свою статуру, духовне, фізичне, сексуальне здоров'я. Прагнучі змінити себе, у вільний час включає елементи активного відпочинку, виконує спеціальні фізичні вправи, тобто виконує дії, пов'язані з формуванням якостей, що визначають високий рівень фізичної культури особи. Самоконтроль в цих умовах сприяє коректуванню рухової діяльності відповідно до мотивів самовиховання, побудові занять фізичними вправами відповідно до цих мотивів. Самоконтроль набуває особливо важливе значення в процесі самостійних занять фізичними вправами. Проблема полягає в такій організації рухомої діяльності, при якій в системах організму формувалися б найбільш сприятливі стимули для позитивних змін.

Понукання до самостійних занять фізичними вправами зводяться до наступного:

- навчити самих студентів визначати рівень своєї фізичної підготовленості і планувати необхідні для себе комплекси фізичних вправ;
- стимулювати їх до подальшого підвищення своєї фізичної форми;
- знати не стільки початковий рівень розвитку рухової здатності, скільки його зміни за певний час;
- стимулювати тих, що добилися високих результатів, але не стільки за високий рівень,

як за заплановане підвищення особистих результатів.

Не дивлячись на свої специфічні особливості, предмет «Фізичне виховання», як і будь-який інший предмет у навчальному плані ВНЗ, потребує активної і систематичної роботи студентів над собою, адже заняття за розкладом повинні постійно доповнюватися самостійною роботою студентів. У сукупності з навчальними заняттями правильно організовані самостійні заняття забезпечують оптимальну безперервність і ефективність фізичного виховання. Ці заняття можуть проводитися у поза навчальний час за завданням викладачів або в секціях [1, с. 101].

Фізичні вправи приносять значну користь в гармонійному розвитку студента, але також вони можуть нанести шкоду, якщо на заняттях не дотримуватись правил запобігання травм. Будь-які ушкодження під час занять травмують студентів і психологічно і фізично. Якщо студент отримав травму, він вибуває з ладу на якийсь час, унаслідок чого знижується його працездатність [2].

Травмою вважається ушкодження організму або окремих його органів. Виникають травми внаслідок порушення техніки безпеки, вимог до організації і методики проведення занять. Травми можуть бути легкими, середніми, важкими. Їх розділяють на загальні і локальні.

Основними причинами травматизму під час організації самостійних занять є:

- недотримання правил техніки безпеки;
- недотримання правил організації занять, змагань;
- відсутність систематичного самоконтролю за власним здоров'ям, лікарського контролю;
- недостатній рівень виховної роботи серед студентів;
- неправильне застосування прийомів страховки і допомоги під час виконання вправ, або переоцінка власних сил;
- невідповідність одягу та взуття спортивним вимогам.

Порушення відповідних вимог до підготовки місця занять або змагань і відсутність регулярної перевірки стану спортивного інвентарю й устаткування.

Порушення принципів послідовності, систематичності і приступності приводить до того, що задачі складні і непосильні для студента. Але, він не відмовиться від виконання складної для нього вправи, соромлячись однокурсників. Що часто приводить до серйозного ушкодження [1].

Важливою причиною травматизму є нерегулярність або відсутність лікарського контролю і самоконтролю. Іноді студенти займаються з поганим самопочуттям через хворобу або інші відхилення в стані здоров'я. Намагаються виконувати усі вправи, що виконували раніш, що приводить до надмірного стомлення і часто закінчується небажаними наслідками. Щоб попередити такі явища, треба привчити студентів вчасно звертатися до лікаря і радитися з ним. Статистика свідчить, що випадків травматизму у новачків значно більше, ніж у досвідчених студентів (старшокурсників).

Усувати спортивний травматизм можна цілим комплексом методів, що складають зміст техніки безпеки під час організації самостійних занять. Дотримання головного педагогічного правила – від простого до складного, забезпечує створення належного рухового фундаменту, на базі якого успішно формуються нові складні навички, забезпечується руховий досвід, підвищується здатність керувати силовими, тимчасовими і просторовими параметрами рухів, розвивається координація.

Створюють сприятливі умови для усебічного фізичного розвитку студентів, а також для досягнення високих спортивних досягнень строге дотримання основних дидактичних принципів педагогіки (послідовність, свідомість, систематичність, наочність) [3].

Для запобігання травматизму велике значення має правильне проведення розминки. Студент повинен знати що нові та складні вправи слід виконувати на початку занять, коли втомлюваність ще не почувається.

Високий рівень навчальної дисципліни і свідоме відношення студентів до процесу навчання є важливим чинником попередження травматизму й нещасних випадків. Отже, потрібна систематична і наполеглива виховна робота. Випадки травматизму найчастіше зустрічаються саме там, де виховна робота ведеться не на належному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокопитова Ж.А. Гімнастика: краса і здоров'я / Білокопитова Ж.А., Мовчан Л.М., Щербакова Н.А. – К.: Здоров'я, 1991. – 101с.
2. Белокопытова Ж.А. Методические рекомендации для самостоятельной и индивидуальной подготовки студентов, слушателей ФПК к методическим и практическим занятиям по ритмической гимнастике / Білокопитова Ж.А., Мовчан Л.М., Щербакова Н.А. – К: КВИРТУ, 1993. – 22 с.
3. Душанин С.А. Самоконтроль физического состояния / Душанин С.А., Пирогова Е.А., Иващенко Л.Я. – Киев: Здоровье, 1985. – 26 с.

*Зилола Ядгарова
(Бухоро, Ўзбекистон)*

ИСЛОМ, СПОРТ ВА САЛОМАТЛИК

Бухоро вилояти Гимнастика буйича Ихтисослаштринган болалар-усмирлар спорт мактаби методисти

“...Бугун эзгу ниятларимизнинг марказида фарзандларимизни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом қилиб ўстириши, уларнинг бахту саодати, фаровон келажагини кўриши, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмайдиган авлодни тарбиялаш орзуси туради”.

*Ўзбекистон Республикасининг биринчи
Президенти Ислом Каримов*

Бадиий гимнастиканинг нафис, назокатли ранг-баранг ҳаракатлари ҳамда шугулланувчидан санъаткорона маҳорат талаб этиши уни бошқа спорт турларидан ажратиб туради. Ушбу спорт тури билан шуғулланган қизларнинг қадди-қомати келишган ўзлари эса гузал, соғлом, тетик ва кайфияти доим кўтаринки асосийси сабрли бўладилар. Шу ўринда гимнастика машқлари бошқа спорт турларидан фарқли равишда мусиқа жўрлигида, рақс ҳаракатлари уйғунлигида, аркон, халқа, тасма, чўқморлар ҳамда копток ёрдамида бажарилишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Гиламда нафис ҳаракатлар билан ўз маҳоратини намойиш этаётган спортчи, бир асар ичида яшайди. У бу асарни гиламда ижро эта туриб, мусиқа ноласи билан бирга ҳаракатларини уйғунлаштиради. Элементлардан фойдаланиб, ҳаракатлари билан сўзлайди. Спорт ихлосмандларига ижроси орқали қандайдир маъноларни англамоқчи бўлади. Бу ажойиб аммо танани ўзига бўйсундириб, уни тебраниш, бурилиш сакраш, силтаниш, хавода муаллак куш каби қисқа муддат парвоз этиб сўнг ерга чиройли куниш ва шунга ўхшаш ҳаракатларни хатосиз бажариш катта маҳорат ва меҳнатни талаб этади.

Илгарилари спорт мактабига қизалокларини бадиий гимнастика спорт турига кўйишни истаган ота-оналарнинг аксарияти шундай савол беришарди.

- Агар гимнастика билан қизим шуғулланса соғлигига салбий таъсир этмайдими...?, ўзбекчилик, ҳали кичкина, хозир шуғуллансин кейин, олиб бошқа спорт турига ёки хунар ўрганишга бераман, нима дейсиз ...?

Бу саволларга фақат тиббий нуқтаи назаридан келиб чиқиб жавоб бериш мумкин. Яна бир ечим динимиздадир.

Хўш, Ислом дини спорга қандай таъриф беради...?

Хаммага маълумки, спорт инсонни биринчи навбатта соғлом, рухан тетик, иродали ва довюрак этиб тарбиялайди. Шунингдек, у инсонни чидамлик, шукрилиқ, камтарлик ва бардошлиқ каби фазилатларига эга бўлишига ҳам ёрдам беради.

Дунёда спорт билан шуғулланишга энг кўп тарғиб қилган дин Ислом динидир. Исломда “Спорт” деганда юқорида айтиб ўтилганидек инсониятнинг бахту саодатларига етишиши учун кўмак берувчи, уни ҳар томонлама соғлом қилувчи жисмоний ва рухий ҳаракатлар тушунилади.

Аксинча, инсон ҳаётига, унинг рухий ва жисмоний соғлигига реал хавф туғдиргувчи номақбул ҳаркатларга эса “спорт” дейилмайди. Инсоният 21 асга қадам кўяр экан, бу дунёда инсон ва унинг манфаатлари устунлиги, шунингдек қилинаётган барча ислохот ва эврилишлар инсоният ҳаётининг яхши пағоналарга кўтарилиши учундир. Исломда инсон муборак ва муқаррам саналади. Шунинг учун унга нисбатан қилиниши мумкин бўлган барча ёвузлик қораланиб, унга хизмат этувчи ва уни саодатга эриштирагувчи амаллар ижобий деб белгиланаган. Жисмга соғлиқ ва фойда бермайдиган барча амаллар, таомлар, соғлом бўлмаган уй-ҳаёллар, одат ва унсурлар умуман ҳамма-хаммасига вақтни бекор сарфлашга карагандек қараш ва ҳар бир лаҳзанинг қадрига етиш муҳимлиги уқдирилади.

Пайғамбаримиз Мухаммад соллаллоху алайхи васалламнинг от миниб чавандозлик мусобақаларини ўтказиб туришлари ҳам маълум.

“Юрган –дарё, утирган –бўйра” деган нақл бежизга айтилган эмас. Инсон ҳаётининг спорт билан чамбарчанс боғлиқ эканини идрок этишни одам ўз организмига қарасин. Бир лаҳза ҳам тухтамай ҳаракат қилаётган юрагига, тинимсиз айланиб турган томирларидаги қонга, тинмай ўйланишда ва фикрлашда давом этаётган ақлига қўл, оёқ, тил ва ошқозин ҳаракатларини гапирмаса ҳам бўлади. Модомики инсон тирик экан у ҳаракатда.

Ҳазрат пайғамбаримиз Мухаммад соллаллоху алайхи васаллам ишёқмаслик, дангасалиқ ва баттоллик каби жисмоний ва рухий ҳаракатларни сусайтирувчи иллатлардан доим паноҳ тилаганлар.

Исломда барвақт ухлаш ва тонг отмай туриш доим тоза ювинган ҳолатда юриш жоиз дейилган. Аллох таолло ҳар куни беш вақт намозни фарз қилган. Бир кунда қилиниши фарз бўлган рукуълар 17 марта, вожиб намозлари эса 12 тадир Кунлик рукуълар сони 32 та. Харкуни белини 32 марта буккан, уни ҳаракатлантирган одамнинг белида туз йиғилмаслиги мутахассислар ҳулосасидир. Шу боис намозхонлар беш вақт бадантарбия қилган ҳисобланадилар. Шариатимиз нуқтаи назари билан айтганда, намоз ўқиш бадантарбия ва гигиенанинг энг фойдалиси ҳисобланади.

Спорт бу шифохона, жаррохлар, дори-дармонсиз бўлган соғлом ҳаёт деганидир. Спорт билан шуғулланган аёл жисмонан чиниқиш билан бирга рухан юксалади. Қизларимизнинг спорт билан шуғулланиши уларнинг нафақат соғлиги, айти пайтда коматининг тўғри шаклланиши, гўзаллиги, юриш-туришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек уларнинг мана шундай соғлом бўлиб улғайишлари, сабрли бўлишлари эртага дунёга келадиган фарзандларининг ҳам соғлигини кафолатлайди.

Ибн Сино соғлиқни сақлашнинг энг устивор йўли сифатида бадантарбия машқларини алоҳида қайд этган. Барча мўмин ва мўминаларнинг қиёматгача онаси ҳазрат Оиша розияллоху анҳо югуриш спорти – пойгада ҳам мохир эдилар. Хатто бир марта Расулулоху алайхи васаламдан пойгада ўзиб кетганлари ҳадиси шарифларда машҳурдир.

Тарихдан маълумки, Ислом таълимотларига тўғри амал қилинган даврларда мусулмонлар орасида бошқа соҳалар қатори спорт соҳасида ҳам кўплаб ютуқлар қўлга киртилган. Мисол Амир Темур даврида спортга шу даражада эътибор берилганки, натижада соғлом ота-оналардан соғлом фарзандлар силсиласи кенгайиб, дорихоналар савдоси кескин инқирозга учраган.

“Соғлиқ соғлом одамларнинг бошларидаги шундай тожки, уни фақат хасталаргина кўрур” –дейлади ҳаким уламолар хикматларида.

Дархакикат саломатлик улуғ неъмат .Соғлом инсонларгина чинаккам тождор, бахтёр инсонлардир.Шу боис хар бир инсон соглик учун спорт билан шуғулланиши лозим. Отаналарга хам тавсия шу–болангизни спортга беришдан чўчиманг, ахир улар бизнинг келажакимиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. ”Ислом ва спорт” муаллиф Позилов Нодирбек Набижон угли Г.Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи Тошкент, 2016.
2. ”Болалар спорти” 5(35). – сон 31.01.2017 йил газетаси.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 81

Фируза Акрамова
(Самарканд, Узбекистан)

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ СЛОВ И ИХ ЗНАЧЕНИЙ

В представленной статье автор проводит глубокое рассмотрение в системной перестройке языкового материала, когда значение слова меняется, попал в специальную лексику. А также речь идет о таком термине как "омоним". Исследование проводится на базе медицинской лексики. Приводятся многочисленные, включающие ставшими устойчивыми словосочетания. По мнению автора быстрое развитие медицины и контакты с другими областями знаний обуславливают появление новых медицинских терминов. Прослеживается также специализация слов, проникших в медицину из различных источников. Так медики научились различать несколько видов пневмоний (стрептококковая, стафилококковая) и многое другое. Автор упоминает о семантических отношениях в терминах, к которым относит такие понятия как: полисемия, омонимия, синонимия, антонимия. Все эти понятия рассматриваются автором, как вечно живой источник терминосистем.

Ключевые слова: медицинская лексика, омонимия, синонимия, антонимия, полисемия, профилизация, научные дисциплины, гистогенез, стафилококковая пневмония.

The author conducts a deep examination in the systemic reorganization of linguistic material, when the meaning of the word changes, got into a special vocabulary in the presented article. And also it is a question of such term as "homonym". The study is conducted on the basis of medical vocabulary. Numerous, including stable phrases, are cited. According to the author, the rapid development of medicine and contacts with other fields of knowledge lead to the emergence of new medical terms. The specialization of words penetrated into medicine from various sources is also traced. So doctors have learned to distinguish several types of pneumonia (streptococcal, staphylococcal) and much more. The author mentions semantic relations in terms of which include such concepts as: polysemy, homonymy, synonymy, antonymy. All these concepts are considered by the author, as an eternally living source of terminology.

Key words: medical vocabulary, homonymy, synonymy, antonymy, polysemy, profiling, scientific disciplines, histogenesis, staphylococcal pneumonia.

Медицинская лексика формировалась в разные переходы из различного языкового материала, который постепенно подвергался определенному упорядочению и системной перестройке. При переходе слова общей лексики в специальную происходит специализация его значения (или одного из значений, если слово многозначно). В результате, в общей лексике слово продолжает употребляться в своем прежнем значении (значениях), а в специальной лексике оно превращается в омоним первого. Например:

Англ. girdle – пояс; в общей лексике это поддерживающий ремень, лента, шнур для завязывания, затягивания по талии. В анатомии – это костная основа, соединяющая верхние и нижние конечности с аксиальным скелетом. В патологии – опоясывающий лишай, болезнь, поражающая кожу на спине и груди по окружности.

Англ. growth – рост; в общей лексике это акт или процесс роста, развития или постепенного увеличения (т.е. процесс или его результат); в патологии – ненормальное разрастание в тканях как в случаях опухоли; в вирусологии – бактериальная культура, которая растет и увеличивается в своих размерах (т.е. результат процесса).

Изменение значения слова и его специализация таким образом оказываются следствием включения его в другое поле. В результате этого происходит трансформация его семантических связей. Специальное значение слова обязательно требует точного и исчерпывающего научного определения – дефиниции (см. 5), в то время как его общее значение обычно понятно людям, говорящим на данном языке. Специализация слов в языке науки приводит к ускоренному (по сравнению с условиями общей лексики) развитию их семантики.

Приведем примеры специализации слов английского языка: *vascular bed* –сосудистое ложе; *capillary bed*- капиллярное ложе; *arterial bed*-артериальное русло; *venous bed* – венозное русло; *submerged intestinal bath* – подводнокишечная ванна; *Petri dish* – чашка Петри; *allantoic sac* – аллантаисный мешок; *amniotic sac* – амниотический мешок; *hernia sac* – грыжевой мешок; *delousing sac* – дезинсекционный мешок; *surgery knife* – хирургический нож; *operating table* – операционный стол; *dental chair* – стоматологическое кресло; *lead protecting chair* – кресло со свинцовой защитой; *bacterial needle* – бактериальная игла; *angiography needle* – игла для ангиографии; *blood transfusion needle*- игла для переливания крови. Перечисленные словосочетания функционируют как самостоятельные целостные термины. Они не подвергаются эллипсису или универбизации (нельзя сказать *dentler* вместо *dental chair*). Эти словосочетания устойчивы. Едва ли можно говорить о метафоризации вышеприведенных слов, так как меняется функции и значение объекта, в обозначение которых они включаются. Происходит лишь специализация указанных слов. При этом слово как бы расщепляется: в общей лексике или в какой-либо другой отрасли знаний оно продолжает функционировать в своем прежнем значении или значениях, в специальной сфере оно обозначает иное, новое понятие.

Основными чертами современной медицины является ее быстрое развитие, узкая специализация и профилизация, а также постоянно расширяющиеся контакты с другими, иногда изначально весьма отдаленными от нее областями знаний, например, с физикой (биофизика), механикой (биомеханика). Это обуславливает переосмысление некоторых старых медицинских терминов и появление новых, чему способствует быстрый рост научных публикаций и объем информации.

Так, англ. *aggregate* –агрегат – это соединение для общей работы двух или нескольких машин. В узкой медицинской области – вирусологии – сформировалось иное понятие, обозначаемое словом агрегат: соединение отдельных бактерий, вирусов в грозди, пучки или группы, где общим осталось лишь понятие о соединении (ср. в химии агрегатное состояние с иной специализацией значения).

Особая специализация прослеживается в словах, проникших в одинаковое значение, как, например, это произошло в анатомических названиях: *cranium* от греч. *kranion* и лат. *carvaria*, означавших череп. В анатомии теперь *carvaria* означает крышку черепа, а *cranium* – весь череп (целиком). Лат. *Collum* и *servix*, а также слово арабского происхождения *nucha* означали шея. В настоящее время они широко используются в качестве анатомических терминов, но произошла их дифференциация и специализация: *collum* – вся шея человека, *nucha* – относится к задней стороне шеи; *servix* – к самому нижнему участку передней части; *collum* – в значении шейка употребляется в описании костей и внутренних органов; *servix* – в описании матки.

Современное английское от лат. *nodus* – узел, шишка и *ganglion* с тем же первичным значением подвергались специализации в анатомии и гистологии. *Node* употребляется для обозначения лимфатических узлов, а *ganglion* – нервных узлов.

Такова специализация более старой медицинской лексики, проникшей в данную сферу человеческой деятельности естественным путем. В последнее время специализация приобретает иной характер. Она осуществляется путем целенаправленного воздействия исследователей. Вновь предлагаемые термины обсуждаются специальными комиссиями и закрепляются в специальных изданиях, где им приписывается определенное значение.

В истории формирования терминов отражается развитие научной мысли и сужение и уточнение специальных понятий. Так, *plasty* пластика (от греч. *plastike* – формирование, образование от *plasso* – лепить, ваять, формировать) в настоящее время широко распространенное обозначение хирургических методов восстановления формы и/или функции отдельных частей тела или органов путем перемещения, трансплантации или имплантации замещающих их материалов (т.е. путем пластических операций). Ср. современные термины: *rhinoplasty* – ринопластика (искусственное восстановление носа), *blepharoplasty* – блефаропластика (искусственное восстановление век). В XIX в. появились термины *homoplasty* – гомопластика, *heteroplasty* – гетеропластика. Первый означает замещение дефектов с использованием тканей от другого человека; второй – метод пластической хирургии, при котором используются ткани и органы животных.

Весь объем современной медицинской Терминологии огромен. Ежегодно арсенал медицинской лексики пополняется сотнями новых наименований, включающих названия для новых методов. Инструментального обследования больных, способов диагностики и лечения, хирургических операций. Более 60% медицинской информации публикуются на английском языке. Профессиональные коммуникативные речевые обороты трудно построить самостоятельно, они отличаются специфичностью;

Например: сдача крови – *blood donatation*, провал памяти – *defect memory*, зажать нос больному – *to keep patient's nostrils closed*, снять мышечный спазм – *to control a muscle spasm*, сухое сердце – *dry heart*, операция по поводу – *operation for*, в легких патологии не обнаружено – *the lungs are clear*, купировать приступ болезни – *to control an attack of disease* и т.д.

В терминах отражается связь и дифференциация научных дисциплин. Так, в процессе развития медицины наблюдается заимствование терминов из других наук, например, термин *epidemiology* – эпидемиология, введенный Гиппократом, обозначал учение об эпидемиях. Во второй половине прошлого века была установлена инфекционная природа эпидемий. В настоящее время ее объектом стала являться заболеваемость (совокупность больных). Поскольку ее методы получили распространение в теоретической и клинической медицине, термин *epidemiology* стал применяться также для обозначения учения об эпидемических процессах и эпидемиологии неинфекционных заболеваний (см. 6).

Иной аспект специализации наблюдается в дисциплинах, где из равных возможностей выбирается одна. Так, в русском языке не принято говорить кор вместо сердце, пульмонум вместо легкие, гаструм вместо желудок, а в урологии принято употреблять уретра вместо мочеиспускательный канал, простата вместо предстательная железа, хотя в той же урологии не пользуются термином рен вместо почка или везика уринария вместо мочевого пузыря.

Врача, занимающегося исследованием и описанием топографоанатомической обстановки в подлежащей облучению части тела больного, рекомендуют называть не рентгенодиагностом, а врачом-топометристом, поскольку в его обязанности входит фиксация места, которое подлежит облучению на теле человека. А не диагностика заболевания. Инженера-физика не называют дозиметристом или физиком, так как в его обязанности входит не только дозиметрия и общие физические вопросы, но и разработка и освоение новых методов облучения и приборов, а также решение задач, связанных с технологией облучения.

Встречается еще один вид специализации, когда происходит уточнение понятий. Тогда языковой знак заменяется другим, более адекватным. Это явление фиксируется словарями, приводящими синонимы к толкуемому термину (см. 6 синоним). Поясним это на примере. То, что медики научились различать несколько видов пневмоний (*pneumonia*), привело к дифференциации и конкретизации их названий, что достигается введением различительных определений: *streptococcal pneumonia* – стрептококковая пневмония; *staphylococcal pneumonia* – стафилококковая пневмония; *virus pneumonia* – вирусная пневмония и т.д. Эти названия значительно точнее и конкретнее, чем расплывчатые *stoucrous pneumonia* – крупозная

пневмония (groupous от слова group – круп; круп – название другого заболевания с иной этиологией), bronchopneumonia – бронхопневмония (указывающая на развитие болезни в бронхиальном дереве).

Термин hypernephroma – гипернефроидный рак возник вследствие того, что в прошлом источником рака почки считали заблудшие клетки надпочечника. В настоящее время гистогенез этой опухоли выяснен. Ее стали называть аденокарциномой почки (adenocarcinoma of the kidney). Здесь имеет место изменение термина в связи с уточнением этиологии заболевания. Это так же источник синонимии (см. 6).

Термин albuminuria – альбуминурия означает наличие белка в моче. Сейчас установлено, что в моче содержатся белки двух видов – альбумины (albumins) и глобулины (globulins), а белок в целом называют протеином (protein). Поэтому вместо неточного термина albuminuria был рекомендован термин протеинурия (proteinuria).

Термин cardiospasm – кардиоспазм разумно заменить термином esophageal achalasia – ахалазия пищевода, поскольку при этом состоянии нет спазма сердца, а отсутствует возможность пищевода расслабиться.

Термин Spastic colitis – спастический колит желательнее заменить термином irritant large intestine – раздраженная толстая кишка, поскольку при этом состоянии отсутствуют признаки воспаления – колита.

Таким образом, рассмотренный материал показывает, что, хронически разная дифференциация значений охватывает как собственно языковую сферу, так и внеязыковую. В первом случае в языке медицины специализации подвергаются слова национального языка, термины, заимствованные из других отраслей знаний, из сфер, обслуживающих в той или иной степени медицину. Во втором происходит специализация понятий, связанных с углублением знаний об объектах медицинской науки.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение. 1967, 76 с.
2. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. М.: Наука 1976, 75 с.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. – 2-е изд.

УДК 81'25(075.8)

*Тетяна Андросук
(Житомир, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ Е. ХЕМІНГВЕЯ «ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ» УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

В даній статті розглядаються особливості використання перекладацьких трансформацій для перекладу на українську мову мови персонажів у романі Е.Хемінгуея «Прощавай, зброє». Проаналізовано використання таких трансформацій як перестановка, заміна, додавання і опущення.

Ключові слова: *перекладацькі трансформації, перестановка, заміна, додавання, опущення.*

The article deals with the peculiarities of the usage of translation transformations in the process of translating the characters' speech from E. Hemingway's novel "A Farewell to Arms" into Ukrainian. Such transformations as transposition, substitution, addition, omission are analyzed.

Key words: *translating transformation, transposition, substitution, addition, omission.*

На перший погляд робота над перекладом художнього твору здається досить легкою. Особливо якщо ви знаєте дві мови, ви з легкістю зможете сказати теж саме. Але це далеко не так. Для того, щоб переклад виглядав адекватним, зберігав повноцінний зміст оригінального тексту, форму, стилістичні особливості і авторський підтекст і відтворювався без суттєвих змін, перекладачі використовують перекладацькі трансформації – своєрідний вид перефразування [5, с. 5].

То ж мета статті полягає в детальному розгляді і практичному дослідженні особливостей застосування перекладацьких трансформацій для перекладу мови персонажів роману Е. Хемінгуея «Прощай, зброє» на українську мову.

Об'єктом дослідження є мова персонажів у романі Е. Хемінгуея «Прощай, зброє» і її відтворення українською мовою.

Предмет дослідження – застосування перекладацьких трансформацій для відтворення мови персонажів українською мовою.

Л. С. Бархударов вважає, що всі види трансформацій, які використовуються у процесі перекладу, для зручності, можна об'єднати в чотири елементарні типи: перестановку, заміну, додавання і опущення. Але при цьому такий поділ приблизний і досить умовний [5, с. 190].

Перестановка як вид перекладацької трансформації – це зміна розміщення мовленнєвих елементів у тексті перекладу порівняно з текстом оригіналу [7, с. 107]. Зміна порядку слів і словосполучень у реченні широко використовується в процесі перекладу:

«*Up ahead probably*» [8, с. 198].

«- *Мабуть, десь nonepedy*» [9, с. 628].

Модальне слово «probably», що виконує функцію вставного елемента в англійському реченні, стоїть в кінці речення. Відповідне слово «мабуть» є вставним і починає українське речення. В українській мові на останнє місце зазвичай ставиться «нове» за своїм значенням слово [6, с. 47].

Другий тип трансформації – це **заміна**. Під заміною розуміємо використання однієї мовної одиниці замість іншої. Така трансформація зазвичай може застосовуватися для майже всіх частин мови і часто супроводжується повною перебудовою структури речення, яке перекладається [5, с. 193; 6, с. 47].

1. «*I thought perhaps he couldn't stand it and then of course he was killed and that was the end of it*» [8, с. 43]

«- *Думала, що, може, йому несила буде це знести... ну, і от – його вбито, і всьому кінець*» [9, с. 488]

В оригіналі використовується «couldn't stand» – неперфектна форма інфінітива без частки to в активному стані в загальному виді, яка має значення «не могли стерпіти когось, щось»: «stand» – used to say that you do not like someone or something at all, or that you think that something is extremely unpleasant [1]. Модальне дієслово «couldn't» передає ставлення мовця до дії. В українській мові немає модальних дієслів і ставлення мовця до дії передається присудковим словом «несила», що має значення «не під силу, немає сил» [2].

2. «*Next week the war starts again. Perhaps it starts again*» [8, с. 38]

«- *Десь за тиждень знов розпочнеться війна. Схоже на те, що розпочнеться*» [9, с. 483]

Дієслово «starts» означає «починати»: «starts» – to begin doing something [1]. В наведеному прикладі англійське дієслово «starts» стоїть в теперішньому неозначеному часі (Present Indefinite Tense) і позначає майбутню дію, яка розглядається як установлений план. Зазначене значення майбутнього передається в українському перекладі через форму дієслова в майбутньому часі «розпочнеться». Тут спостерігається зміна граматичної категорії часу: теперішній час в англійському варіанті, майбутній час в українському.

А. В. Мамрак вважає, що **додавання** – це лексичні збільшення, обумовлені формальною невиразністю семантичних компонентів словосполучення у вихідній мові. Використання цієї трансформації означає використання додаткових слів, які не мають відповідників в оригіналі. Додавання використовується для того, щоб краще передати сенс речення [7, с. 112].

Додавання частіше за все використовується при перекладі з англійської мови на українську. Це трапляється через більшу лаконічність англійської мови ніж української [6, с. 220-221]. Наприклад:

«*Heartily*» [8, с. 160].

«- *Від щирого серця*» [9, с. 594].

Прислівник «*heartily*» перекладається на українську мову «щиро», «сердечно». При перекладі наведеного прикладу перекладач, відчуваючи, що український читач не зможе у повній мірі зрозуміти, які емоції відчуває герой, додає до прикметника «щирого» іменник «серця». Тут додавання супроводжується заміною англійського прислівника «*heartily*» на український прикметник «щирого».

Останній тип перекладацьких трансформацій, який виділяє Л.С.Бархударов – це **опущення**. Цей тип трансформацій протилежний додаванню [5, с. 221].

Під опущенням А. В. Мамрак розуміє відсутність якого-небудь із членів речення, що сприймається як нульове його вираження, або просто пропуск чи втрату. Цей тип перекладацьких трансформацій часто використовується з метою усунення явищ, які не є властивими мові перекладу. Наприклад, парні синоніми, які не властиві нашій мові. Або якщо автор хоче уникнути стилістичного навантаження речення [7, с. 112].

«- *and don't talk so other officers can hear*» [8, с. 66].

«... *і інші офіцери не чують цих балачок*» [9, с. 510].

У цьому прикладі при перекладі було вилучено просте речення в складі складного «*don't talk*».

Часто спостерігається **комбінування різних типів трансформацій** при перекладі аналізованого роману. Наприклад:

1. «*I bring you this* -» [8, с. 77].

«*Ось, я вам приніс...*» [9, с. 520].

Цей приклад поєднує два типи перекладацьких трансформацій – перестановку та заміну. В оригіналі вказівний займенник однини «*this*» вказує на особу, поняття, подію, предмет, дію, які близькі до мовця за місцем чи часом: “*this*” - used to talk about a thing or person that is near you, the thing you are holding, or the place where you are [1]. В українському варіанті відповідне дійктичне значення передається вказівною часткою «ось» (заміна частини мови). «Ось» вказує на кого-небудь або що-небудь на близькій відстані [2]. В англійському реченні “*this*” виконує функцію прямого додатка і займає кінцеву позицію, в українському перекладі вказівна частка «ось» розпочинає речення (перестановка).

2. «*With me the same*» [8, с. 230].

«- *Так само і я*» [9, с. 656].

Цей приклад також містить два типи трансформації:

– заміна частин мови (в англійському реченні вжито вказівний займенник *the same*, в українському – прислівник «так» з вказівним значенням і самостійна частинка «само»); зміна граматичної категорії певної частини мови (в англійському реченні – особовий займенник в об’єктному відмінку “*me*”, в українському – особовий займенник у називному відмінку «я»);

– перестановка (англійське *the same* займає кінцеву позицію, українське «так само» стоїть на початку речення).

3. «*You are an ignorant foul-mouthed dago*» [8; с. 79].

- *Ви дурний чорноротий циган* [9; с. 523].

В оригіналі автор використовує презирливий іменник «*dago*», що використовується як прізвисько італійця, іспанця чи португальця: «*dago*» – a very offensive word for someone from Spain, Italy or Portugal [1]. Українською мовою це слово перекладається як «циган» (тобто відбувається заміна лексичних одиниць). З іншого боку, «*dago*» в англійській мові є словом-табу, вживання якого заборонено чи обмежено під впливом позамовних факторів (забобонів, намагання уникнути грубих виразів тощо). Негативне стилістичне забарвлення англійського слова «*dago*» втрачається (опускається) при його перекладі нейтральним словом «циган»:

цигани – народність індійського походження, що живе невеликими групами майже в усіх країнах світу [2]. Негативна характеристика персонажа передається через епітети, виражені оцінними прикметниками: в англійському реченні – «foul-mouthed», в українському – «чорноротий».

Отже, використання перекладацьких трансформацій допомагає уникнути зайвого навантаження речень та покращує сприйняття художнього тексту в перекладі на рідну мову.

З аналізу прикладів оригіналу і їх відтворення українською мовою можна зробити висновок, що трансформації можуть використовуватися окремо чи комбінуватися одна з одною. Вони забезпечують адекватний переклад і зберігання сенсу речення, який автор вкладає в свій твір та наближує текст перекладу до оригіналу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Longman Dictionary of Contemporary English. – Режим доступу: <https://www.ldoceonline.com>
2. Академічний тлумачник словник української мови (1970-1980). – Режим доступу: <http://www.sum.in.ua>
3. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. – М: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.
4. Білозерська Л. П. Термінологія та переклад. Навчальний посібник для студентів філологічного напрямку підготовки. / Л. П. Білозерська, Н. В. Возненко, С. В. Радецька. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2010. – 232 с., іл.
5. Василюк І. М., Рудик І. М. Основи теорії і практики перекладу. Навч.-метод. посібник / І. М. Василюк, І. М. Рудик. – Житомир: ПП Перегуда, 2006. – 120 с.
6. Казакова Т. А. Практические основы перевода. English↔Russian. Учебное пособие / Т. А. Казакова. – СПб.: Лениздат; Издательство «Союз», 2002. – 320 с.
7. Мамрак А. В. Вступ до теорії перекладу: навчальний посібник / А. В. Мамрак. – К: Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.
8. Хемингуэй Э. «Прощай, оружие» (на английском языке) / Э. Хемингуэй. – М: Издательство «Прогресс», 1976. – 319 с.
9. Хемингуэй Е. Твори в 4-х томах. Том 1. Романи та цикли оповідань (переклад з англійської) / Е. Хемингуэй. – К: Дніпро, 1979. – 717 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Котнюк Л.Г.

УДК 811.111'255.2:6

Alexander Akhmedov
(Cherkasy, Ukraine)

DETERMINATION OF THE MAIN PROBLEMS OF TECHNICAL TRANSLATION

Technical translation is the translation used for the exchange of special scientific and technical information between people who speak different languages. The use of skilled technical translation allows the exchange of experience among leading scientists from different parts of the world.

Key words: *technical translation, scientific and technical articles, scientific and technical literature, terminology, naming, skilled personnel.*

Технічний переклад – переклад, який використовується для обміну спеціальною науково-технічною інформацією між людьми, які спілкуються на різних мовах. Використання кваліфікованого технічного перекладу дозволяє обмінюватись досвідом провідним науковцям з різних куточків світу.

Ключові слова: *технічний переклад, науково-технічні статті, науково-технічна література, термінологія, термінування, кваліфіковані кадри.*

In the translation of scientific and technical literature, the most accurate transfer of language material is essential, mistakes in transfer of which are associated with subsequent difficulties in working with documentation or technics.

Technical translation is the translation of texts of technical topics, in particular, documents of different specialization, all sorts of reference literature, dictionaries, and certificates of conformity, operational manuals, engineering plans, scientific and technical articles, business contracts and other commercial draft proposals. Technical text can not be a free retelling, even if the meaning of the translated document is preserved. Such text should not contain any emotional statements and subjective assessments. The main features of translation of scientific and technical texts are manifested in translator's compulsory knowledge of all terms relating to a particular technical field of translation [3, p. 178].

To represent all the features of the original, the translator must convey not only the idea in certain general outlines, but also all the nuances, which is especially true for technical literature translation. Accuracy of translation of both individual parts of the text and the entire text, determines the quality of scientific and technical translation. For the correct and complete translation of scientific and technical literature, first of all, it is necessary to correctly understand and translate the related semantic groups of words that constitute the idea of the given piece of information.

Abundance of terms is one of the defining characteristics of scientific and technical text. In a scientific and technical text, the share of terminological vocabulary is no more than 25%, and the main part of the vocabulary is general scientific, general technical and commonly used words. Therefore, scientific and technical vocabulary can be divided into terminological and non-terminological, which includes general scientific, general technical and commonly used vocabulary.

The same term in different sublanguages of science can express different concepts. The term "valve" is referred to an electronic lamp, a faucet in heat engineering, a valve in the motor industry, instrument engineering, hydraulics, "storage" is a memorial device or memory; in other areas it actively functions as a warehouse, storage and accumulation. Consequently, the term functioning in various spheres, can turn out to be polysymantic [1, p. 1].

The source of terms enrichment is borrowings from other languages. Borrowing of new words and new terminological units is natural for any language. This can be either direct borrowing, for example, "computer", "assembly", "interface", "barter" or calque. Borrowing is a word or a term that goes into another language with its own concept (computer - computer) or which is used to terminate the same (or almost the same) concept [1, p. 2].

Among the topical issues of modern translation, an important place is occupied by the development of such an industry as the translation of scientific and technical texts, since in connection with the accelerating scientific and technical process this type of translation activity is becoming more and more in demand.

Foreign text translation is always associated with many difficulties that arise on the way of an interpreter. When translating all the intricacies of a foreign language must be taken into account. The task of a translator is to feel the style of the article, to transfer all the intricacies of the translated material without distorting the original source. One of the most complicated types of translation is scientific and technical translation, because adequate interpretation of the material into another language requires not only linguistic, but also technical knowledge [3, p. 178].

The main problem of technical translation is the need to combine knowledge of a foreign language with knowledge of technology. Since recently in our country we have a global problem of the shortage of personnel of technical specialties, accordingly, and correspondingly, there is a disastrous lack of qualified translators with technical education. Nowadays there is a tendency to prefer basic linguistic higher education with basic further technical training. Another group of authors tends to think that a competent qualified translator must have initially deep technical knowledge in a certain technical field.

This is a characteristic feature of technical translation in comparison with linguistic translation. If technical translation requires the exact translation of each word and term, the linguistic translation allows the use of different figures of speech, such as: epithet, comparison, personification, metaphor, metonymy, sometimes hyperbolas and litotes. When translating there must be a presence of humor, a verbal game, preservation of the author's style and time epoch. And most importantly, the translation should not be word-for-word.

Therefore, making a conclusion on this material, we can say with certainty that we are short of technical specialists-translators, that is why we need to encourage and attract students who are trained in such specific specialties as scientific and technical translation. Only in this way we will be able to increase qualified personnel for translating of scientific and technical literature.

REFERENCES

1. Курбанов К. С. Особенности перевода научно-технической терминологии [Электронный ресурс] / К. С. Курбанов, В. В. Филиппов, Л. В. Смолина – Режим доступа: <https://www.scienceforum.ru/2014/pdf/1841.pdf>.
2. Рецкер Я. И. Методика технического перевода / Я. И. Рецкер. – М. : Дрофа, 2007. – С. 14-20.
3. Усачев В. А. Актуальные проблемы перевода научно-технических текстов в английском языке / В. А. Усачев // Вісник ДонНУЕТ, 2013. – № 2 (58). – С. 177-190.

Науковий керівник: кандидат економічних наук, доцент Ускова Л.В.

УДК 811.512.122

*Ботажоз Әшірова
(Алматы, Казахстан)*

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

В статье рассматриваются вопросы преподавания профессионального казахского языка, развитие исследовательской компетентности будущих специалистов. Автор описывает личный опыт применения инновационных методов обучения по организации и проведению научных проектов по профессиональному казахскому языку.

Ключевые слова: профессиональный язык, исследовательская деятельность, научный проект, оценивание.

The article deals with the issues of teaching a professional Kazakh language, develop the research competence of future specialists. The author describes personal experience the use of innovative teaching methods for organizing and conducting scientific projects in the professional Kazakh language.

Keywords: professional language, research activity, scientific project, evaluation.

Кәсіби қазақ тілі курстары қазір еліміздің барлық ЖОО –да базалық циклге енетін міндетті пәндердің қатарына кіреді [1]. Курсты өту барысында оқыту мазмұны және әдестемесімен байланысты әртүрлі мәселелер мен сұрақтар туындап отырады. Олардың барлығы қазақ тілі оқытушыларының кәсіби сала бойынша арнайы білімдерінің бола бермеуі, сонымен байланысты көп жағдайда курстың терминология мен арнайы лексиканы жаттатқызумен, арнайы мәтіндерді (көп жағдайда жалпы ақпараттық сипаттағы) оқытумен шектелетіні. Әрине, бұл жұмыстардың маңызын ешкім жоққа шығармайды. Алайда студент өз саласы бойынша меңгерген білімін қазақ тілінде аударма арқылы қайталап жатады [2]. Ал

бұл курстың негізгі мақсаты студенттің өз саласы, мамандығы бойынша арнайы лексика мен терминдерді қолдану арқылы қарым-қатынас құзыретіне ие болу, көптілді тұлғаның қалыптасуына керекті кәсіби қазақ тілін меңгеру болып табылады.

Тілді мамандыққа қатысты оқытудың тиімді тұстары: білім алушылар қазақ тілін меңгеру арқылы кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алады; кәсібіне байланысты жинақталған сөздік қорды коммуникацияда қолдануға итеру; Қазақ тілінің кәсіби мамандыққа бағытталған лексикасы мен терминологиясын оқыту әдістемесі сала мамандарының қатарына байланысты таңдап алынған лексиканы үйрету үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, дұрыс қолдану амал-тәсілдерін игерту (сөз-сөз тіркестері - сөйлем - мәтін); үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық тұлғаларды функционалды мақсатта байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысым прагматикалық мақсатын ескерген дұрыс.

Біздің пікірімізше, болашақ маманды өз саласы бойынша бегілі бір проблеманы шешуге бағыттай отырып, қазақ тілін меңгерту әдістемелік жағынан да, коммуникативті жағынан, когнитивтілік жағынан өте тиімді болып табылады. Ендігі сұрақ студенттің зерттеу жұмысын қалай ұйымдастыру керек? Жұмысты ұйымдастырудың қандай алгоритмін ұстану керек? Бұл, әрине, жобалық жұмыстар. Жобалық жұмысты ұйымдастыру арқылы студенттің болашақ кәсіби саласының жағдаяттарын модельдеуге, прагма-кәсіби міндеттерді шешуге, зерттеушілік іскерлігін даымтуға болады. Ең бірінші студенттің болашақ мамандығы бойынша кәсіби саласында бар кәсіби мәселелерді анықтату.

1-кезеңде студент мәселені анықтайды, оның өзектілігін ашады, мәселе тақырыпты нақтылайды, тақырып бойынша ойды дамыту жұмыстарын жүргізеді. Сала мамандарымен кеңесіп, ақпараттар жинайды. Тақырыпты негіздеп, түсіндіреді, ойды жүйелеп, тезис құрады. Ал оқытушы жобаның негізгі мақсаты, орындау талаптары мен кезеңдерін анықтап, түпкі нәтиже – презентация қойылатын талаптарды, безендіру шарттарын бағалау көрсеткіштерін студенттермен бірге отырып белгілейді. Ол үшін оқытушы:

– жобаны ұйымдастыру мен өткізудің әдістемелік талаптарын білу, студенттің әрекетін алдын ала жобалау; студентке ғылыми зерттеу әрекеті іскерлігін меңгерту (әдебиеттермен жұмыс, жоспар құру әдістері, аннотация жазу, тезис құру, талдау жасау, зерттеу әдістерін меңгерту); бағалау көрсеткіштерінің пайыздық сипаттамасын нақтылау; топта уәждеме туғызу;

– уәждеменің болашақ кәсіби саласымен байланысты болуына мән беру; – сөйлеуге керекті тілдік лексикалық, грамматикалық дағдыларды қалыптастыруы керек.

1. Енді осы кезеңге кеңірек тоқталайық. Жобаның тақырыбын студенттің өзі анықтауы маңызды. Өз саласы бойынша негізгі пәндерден алған білімін осы тұста кеңірек пайдалануға итеру керек. Мысалы, көптілді тұлғамен байланысты факультеттегі студенттердің үш тілде сөйлеу іскерлігін салыстыру, бағалаумен байланысты тақырыптарды анықтау лингвистикалық біліммен қатар, әдістемелік біліктіліктерін қолдануға мүмкіндік береді. Көптілділік мәселесімен байланысты қандай қиындықтарды, проблемаларды байқадыңдар?

1. Грамматикалық категориялармен байланысты қандай қиындықтар кездесті?
2. Студенттер арасында көптілділік құндылық ретінде бағаланады ма?
3. Көптілді меңгеру саясат па, әлде жастар арасында қалыптасқан тренд пе?

Мұғалім студенттерді ойлануға кейбір мәселелерге назар аударуға итереді. Алайда тақырыпты дайын қалпында ұсынбайды. Тақырыпты бірнеше нұсқада ұсыну, әр нұсқаны топта талқылау, негізгі проблеманы тақырыпта қамтып беру жұмыстары жүреді. Тақырып екіұшты болмауы керек. Тақырыпта негізгі проблема нақты көрсетілуі керек. Тақырыпты құрастыруда себеп-салдар, бүтін – бөлшек, салыстыру, сұрақ қою әдістерін қолдануға болады.

1. Көптілділік шындық па, аңыз ба?
2. Ақпарат алуда қай тілді көп қолданасыз?

3. Қазақ тілін үйрену қиын ба?
4. Қазақ тілі грамматикасын қалай оңай үйренуге болады?
5. Қазақ тіліндегі етістік категорияларын меңгеруде қандай әдісті қолдану керек?
6. Қай тілде модалділік шақ формаларымен қабаттасып беріледі?

Тақырыпта тірек сөз және нақты проблема аталуы керек. Сонда студент нені зертейтінін, қалай зертейтінін жақсы түсіне алады.

2-кезең. Жоспарлау кезеңі. Студенттің әрекеті - Тақырып бойынша негізгі міндеттерді анықтайды, ақпаратты нақтылайды, зерттеу жұмысын жүргізудің негізгі әдістерін анықтайды, уақытын белгілейді. Оқытушы әрекеті - студент әрекетін бақылайды, керекті жреде сұранысқа қарай көмектеседі. Әрине, бірақ бәрін айтып беруге болмайды. Екінші кезеңнің нақты үлгісін сабақ үстінде орындап көруге болады. Мысалы, бір тақырыпты алып көрелік. *Біздің топта студенттер қай тілде көп сөйлеседі?* деген сұраққа жауап алу үшін қандай сауалнама сұрақтарын құрастырар едіңіздер?

Студенттер сұрақтар қатарын тізіп, бір –бірімен салыстырады. Ұқсас түрлерін қысқартады, жинақтайды. Енді оқу тобында студенттерді 3-4 –тен топқа бөліңіз. Әр топқа белгілі бір сұрақтар қатарын беріңіз. Мысалы, 1 -3 сұрақтар 1- топқа беріледі. Олар студенттерге осы сұрақтарды қояды, жауаптарын жазады. Жауаптарға талдау жасайды, топтастырады, айырмашылықтары мен ұқсастықтарына қарай топтастырып, қорытынды жасайды. Қалған сұрақтар қатары әр топқа бөлініп беріледі. Енді студенттер топта бір –біріне сұрайды. Уақытты тиімді пайдалану үшін топтағы әр студент 2-3 студенттен сұрауы керек деген тапсырма беріледі. Сонда 10 минуттың ішінде топтар сауалнаманы аяқтайды. Сосын топқа қайта жиналады. Оқытушы әр топқа бір плакат және маркерлерді дайындайды. Топ мүшелері бірін –бірі тыңдап, сауалнамаға талдау жасап, жинақтайды. Келесіде оны диаграмма түрінде көрсетуі керек. Бұл шағын презентацияны ұсынуда презентацияға қойылатын талаптарды алдын ала түсіндіру керек. Мысалы, студенттердің тұруы, бір-біріне сұрақ беру тәртібі, презентацияны қызықты бастаудың әдіс-тәсілдері, көзбен байланыс, аудиторияны тарту, сұрақтар қою, пікірлесуге шақыру, ойын түрлері. Сөзді бастаудың, жалғастырудың, аяқтаудың клишелерін алдын ала ұсынып, студенттерге сөз модельдерін меңгерткен дұрыс болады. Сонда презентацияны ұсына отырып, олар сөйлеу клишелерін қолдану арқылы дағдыланады.

3-кезең. Әрпрезентациядан кейін қандай мәселені нақтылау керек? Қандай мәселені білу үшін ақпараттар керек? Тақырыпты тағы қай бағтты дамытуға болады? деп сұрақтар беру арқылы студенттерді әрі қарай ойлануға зерттеу жұмысын жүргізуге итереміз. Бұл жұмыс түрі студенттердің өз тақырыптары бойынша зерттеу жұмысын жүргізуіне дайындық болады. Тақырып бойынша қалыптасқан және жаңа айтылып жатқан пікірлерге шолу жасайды. Тақырып бойынша сауалнама сұрақтарын құрастырады. Оларды интернет арқылы таратып, интервьюлерді жинайды. Сауалнама қорытындысымен байланысты туындаған сұрақтарды жүйелеп, оларды шешудің, түсіндірудің жолдарын атайды.

4-кезең – орындау. Студент зерттеу жұмысының жазбаша нұсқасын дайындайды, оқытушы қажеттілік бойынша бағыттайды, кеңес береді.

5-кезең – өз жұмысын бағалау. Студент өз жұмыстарына сараптама жасайды, өзін-өзі бағалайды. Ал оқытушы бақылайды, бағыт береді.

6-кезең – жобаны қорғау. Студент жобаны ұсынады, топ алдында қорғайды, сұрақтарға жауап береді. Оқытушы зерттеу жұмысын ұжымдық бағалауды ұйымдастырады. Жобаны бағалаудың өлшемдерін оқытушы студенттерді қатыстыра отырып тақтада құрастыра алады немесе алдын ала парақтарға дайындап алып келіп, таныстырады, сарапшыларды тағайындайды. Бағалау өлшемдері курс бойынша жүргізілетін жұмыс түрлеріне тәуелді. Сабақ барысында жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарына қойылатын талаптар:

- студенттердің сыни ойлау іскерлігін дамыту, ойды дамытудың тәсілдерін меңгерту;
- студенттерді алдын ала болжау, тұспалдау, тақырыпқа қатысты балама түсінік бере білуге үйрету;

– студенттердің мәселе бойынша ақпараттарды маңыздылығына және мақсатына қарай дұрыс орналастыра білу іскерлігін дамыту . Мысалы, интеллект карта құрастыру, ассоциациялық шеңберлер сызу, семантикалық карта сызу және т.б. талдау әдістерін қолдану дағдысын дамыту, сол арқылы ойды даымтуға, мәселені негіздеуге үйрету;

– студенттерді зерттеу жұмыстарын шағын топтарда талқылау арқылы жүргізуге мүмкіндік беру;

– студенттерге бекітілген тақырыптар бойынша өзінде бар түсініктерді басқа да құбылыстармен ұштастыруға және алған мағлұматтарын кеңінен пайдалануына мүмкіндік беру.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуда қолданылатын әдіс -тәсілдері:

– қазіргі таңда өзекті тақырыптар төңірегінде пікірталас тудыру;

– логикалық ойлауын дамытатын ойындармен берілген тапсырмаларды орындау;

– қиялдау нәтижесінде сурет салғызу;

– жинақталған мақала немесе белгілі бір лексикалық мәтіннің бөліктерін анықтау;

– өткізілген пікірталас негізінде алған әсерлерін эссе түрінде жазғызу;

– жазылған эсселерін бір -біріне тексерту арқылы пікірлерін білдіру және т.б.

Студенттердің қабілеттерін арттырудың бір жолы - өздігінен жұмыс істеуге баулу, өз ойын тұжырымдауға дағдыландыру. Үнемі жүргізілген осындай жұмыс түрлері студенттерді шығармашылыққа баулуға, зерттеу іскерлігін дамытуға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді. Сондықтан студенттерді ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін игеру бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мельруд Р.П. Методика преподавания английского языка. – М., 2007. – С.181-200.
2. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен бекітілген.
3. Dorothy R Zemach, Liza A Rumisk College writing Macmillan, 2003
4. Ступницкая М.А. Что такое учебный проект (методическое пособие). – М.: Первое сентября, 2010. – 44 с.

УДК 811.161.1(076)

***Нодира Базарова
(Қариши, Узбекистан)***

АФФИКСАЛЬНЫЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Узбекский и русский языки – языки типологически разные и поэтому отличаются друг от друга серьёзными семантико-грамматическими особенностями.

Прилагательные в обоих языках – это слова, которые обозначают признаки предметов: красный карандаш – кизил калам, большой дом – катта уй, но не совпадают их морфологические показатели. В этих примерах имена прилагательные русского языка имеют в исходной форме т.е. в именительном падеже единственного числа морфологические показатели определенной категории, так например, в данных примерах окончания -ый, -ой, выражают грамматические значения мужского рода, единственного числа, именительного падежа. В узбекском языке такие морфемы отсутствуют.

Основным способом словообразования имен прилагательных в узбекском языке, как и в русском, является способ аффиксации, а основной базой образования имен прилагательных

являются имена существительные и глаголы. Словообразовательных аффиксов у имен прилагательных в узбекском языке довольно много, но не все они являются продуктивными. Среди суффиксов встречаются как малопродуктивные, так и совсем непродуктивные, в том числе и архаические, а в отдельных случаях даже невычленимые в словах.

В узбекском языке аффикс -ли является основным аффиксом, образующим имена прилагательные от имен существительных с различными значениями:

1) показывают наличие в одном предмете второго предмета или его части: корли тоғлар "снежные горы", зарли бахмал "бархат с золотыми нитками";

2) характеризуют предметы по их временному признаку: нурли кун "сияющий день", гулли дала "цветочная поляна";

3) характеризуют предметы по их постоянному признаку: одобли киз "почтительная девушка", захарли илон "ядовитая змея";

4) характеризуют предметы по их внутреннему содержанию, признаку: копқокли идиш "посуда с крышкой", кудратли куч "могучая сила";

5) характеризуют предметы (людей) по их знаниям: билимли киз "образованная девушка", аттестатли йигит "парень с аттестатом";

6) обозначают состояние человека, его имущественное или общественное положение: пулли киши "человек с деньгами", милтикли одам "человек с ружьем";

7) показывают место рождения или место жительства человека: узбекистонли профессор "профессор из Узбекистана", сибирли генерал "генерал из Сибири".

Аффикс – сиз по семантике противопоставлен предыдущему аффиксу: тузсиз шўрва "суп без соли", бахтсиз киши "несчастный человек", рахмсиз одам "бессердечный человек".

Аффикс -ги образует имена прилагательные в основном с пространственным значением: конвертдаги хат "письмо в конверте", бошдаги ўйлар "думы в голове", охирги сухбат "последний разговор".

Аффикс -лик является основным аффиксом имен существительных, но хотя и редко, образует и имена прилагательные со значением в основном времени: соатлик иш "часовая работа", бир умрлик дўст "друг на всю жизнь".

Аффикс -иқ является самым продуктивным аффиксом, образующим имена прилагательные от глаголов: йиртмоқ-"порвать" –йиртиқ - порванный", ёпмоқ- "закрывать", "запирать" –ёпиқ "закрытый", "запертый". Остальные аффиксы, образующие имена прилагательные от глаголов, (-чан, қон, -гич, -роқ, -гўй, -чи, -ам, -ур, иқ и др. ишчан, чаққон, ўйинқароқ, чизгич, маслахатгўй, уйқучи, кўркам, жулдур) являются малопродуктивными.

В русском языке имеется довольно большое количество аффиксов, образующих имена прилагательные из разных частей речи: малина + ов - малиновый, великий + ав - величавый, ус + ат - усатый, угол + оват - угловатый, земля + ист - землистый, профком + овск - профкомовский, педагогика + ическ - педагогический и др.

Обычно особо выделяют словообразование имен прилагательных, соотносительных с причастиями: дремучий лес, везучий человек, подходящий случай, побитый мальчик, ископаемые богатства.

Особо выделяют также словообразование притяжательных и притяжательно-относительных имен прилагательных: дед + ов - дедов пиджак, сосед + ин - соседкин петух, старуха + ин - старухин внук, вдова + ий - вдовый вид, бык + ья - бычья шея.

Небольшое количество аффиксов образует уменьшительно-ласкательные имена прилагательные: аффикс оватеньк, еватеньк -светловатенький, черноватенький; аффикс — оньк-, еньк- : новенький, сухонький; аффикс -охоньк-, -ёхоньк-. - ёшеньк-, -ошеньк-: легохонький, скорошенький.

Приставочное образование имен прилагательных: общественный + анти- - антиобщественный; естественный + анти- -антиестественный!, милейший + все - всемилейший; вокальный + интер - интервокальный; лучший + наи- - наилучший; любезный

+ раз- -разлюбезный; могучий + сверх- - сверхмогучий; фиолетовый + ультра- - ультрафиолетовый.

В русском языке имена прилагательные образуются префиксально-аффиксальным способом: дошкольный (до- приставка, -н- аффикс), дохристианский (до -приставка, -ск-аффикс), межсоюзный (меж - приставка, -н- аффикс), настольный (на -приставка, -н- аффикс), пришкольный (при - приставка, -н- аффикс).

В русском языке имеется способ приставочного образования имен прилагательных с довольно большим количеством приставок, в узбекском же языке приставок нет и, следовательно, не применим и способ приставочного образования имен прилагательных. Исключением являются аффиксы заимствованные из фарси: -бе, -но, например, маза – бемаза, маълум – номаълум. Они выражают противоположные значения.

В этой статье мы старались квалифицированно определить грамматическую роль имени прилагательного узбекского и русского языков; описали и объяснили особенности аффиксального способа образования имен прилагательных узбекского и русского языков, выступающего в роли определения и главных членов предложения, а также рассмотрели сходства и различия имен прилагательных русского и узбекского языков. Такой сопоставительный анализ двух неродственных языков помогает обогащать словарный запас обучающихся, улучшает качества создаваемых ими самостоятельных высказываний как на русском, так и на родном языке. Сопоставление языков повышает интерес к изучению языка, активизирует познавательную деятельность учащихся, способствует овладению нормами русского и родного языков.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Амиралиев К.А. Семантико-грамматическая функция частиц тюркских языков (на материале каракалпакского, узбекского и казахского языков). автореферат кандидатской диссертации. – Алма-Ата, 1980.
2. Ахмедов Ш.С. Словообразовательные особенности говоров дербентского диалекта азербайджанского языка. – Махачкала, 2000.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969.
4. Грамматика современного русского литературного языка. – Москва, 1981.
5. Загиров З.М. Изучение морфологии русского языка в условиях национально-русского двуязычия и многоязычия. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1990.

УДК 82.0

*Екатерина Брынина
(Гродно, Беларусь)*

ПОЭТИКА ЖЕСТА В РОМАНЕ И. МЕЛЕЖА «ЛЮДИ НА БОЛОТЕ»

В данной статье рассматривается поэтика жеста как культурной универсалии в романе И. Мележа «Люди на болоте», а также основные функции жеста в литературном произведении. Проблема соотношения слова и жеста в художественной литературе – одна из таких, которая на протяжении десятилетий не теряет своей актуальности, так как писатели неизменно обращаются к движениям, жестам, которые часто могут сказать о том или ином герое больше, чем слово.

Ключевые слова: жест, поэтика жеста, виды жеста, функции жеста, роман «Люди на болоте», Иван Мележ.

In this article, the poetics of the gesture as a cultural universal in the novel by I. Melezh "People in the Swamp", as well as the basic functions of the gesture in a literary work, are considered. The problem of the correlation of words and gestures in fiction is one that has not lost its relevance for decades, as writers invariably turn to movements, gestures, which often can say more about a hero than a word.

Key words: *gesture, poetics of gesture, types of gesture, gesture functions, novel "People in the Swamp", Ivan Melezh.*

Говоря о поэтике жеста в художественном произведении, следует понимать, что этот феномен может рассматриваться достаточно широко. В широком смысле жест – это тип изобразительно-выразительного поведения, мини-поступок и элемент поступания; мельчайший элемент сюжета [2, с. 32].

В отличие от устной коммуникации в литературном художественном произведении главной знаковой системой выступает естественный язык. На нем можно выразить любые мысли и чувства, передать свое отношение к людям и целому миру. В этом смысле язык является универсальной знаковой системой [2, с. 38]. Используя язык можно описать практически любые другие знаковые системы, в том числе и невербальные коды. Иными словами, текст художественного литературного произведения выступает как форма метаописания.

В художественном произведении жесты, позы, мимика помогают автору описать мысли, чувства и переживания персонажа. Язык телодвижений героя является внешним отражением его эмоционального состояния. Каждый жест или движение является ключом к чувствам, которые испытывает персонаж в определенный момент [1, с. 20]. Следовательно, метаязыковое описание невербальных кодов необходимо автору для создания единого образа персонажа.

Невербальные отношения служат выражением человеческого эмоционального состояния. На семантическом уровне жест (а также мимика и поза) ответственны за передачу эмоционального статуса персонажа.

Прагматический аспект невербальных компонентов заключен в их связи с читателем и в донесении до последнего идеи того или иного героя [5, с. 195].

Наиболее часто в романе «Люди на болоте» встречаются следующие виды жестов:

1. Механические жесты, которые вольно или невольно призваны отвлекать внимание человека. Нередко они выступают результатом волнения, свидетельствуют о неуверенности говорящего в себе.

«Зморана згорбіўшыся сеў на лаўку» [3, с. 30];

«Чарнушка адразу пасмурнеў, згорбіўся» [3, с. 58];

«Маці ламала рукі» [3, с. 125];

«Хадоська аж сціснулася. Згорбілася» [3, с. 530];

«Ганна пачынае неспакойна вырушыцца, паглядвае на яго з нецярпліваасцю» [3, с. 45];

«Усе выцягваў шыю» [3, с. 111];

«Яўхім хапіўся за галаву» [3, с. 500].

2. Эмоциональные (симптоматические) жесты, которые передают разнообразные оттенки чувств.

«Чарнушка паморшчыўся» [3, с. 246];

«Бацька зірнуў спадылба на Міканора и хутчэй адварнуўся» [3, с. 247]; «Сарока закапыліла губы, пакрыўджаная, злосная» [3, с. 351];

«Валодзька толькі яшчэ больш нахмурыў бровы». [3, с. 14];

«Ён цераз завалоку слез зверавата пазіраў» [3, с. 15];

«Васіль сярдзіта пажаваў скарынку» [3, с. 42];

«І губы яго задрыжалі ад гневу» [3, с. 36];

«Вочы Хадоські таксама гарэлі, дзікія, поўныя адчаю» [3, с. 532];

«Зайчык ухмыльнуўся, а ўсе ж адступіў» [3, с. 480];

«Панура пакруціў галавой дзед» [3, с. 134];

«Яўхім плонуў, павеў плячом и ляніва пацягнуўся да свайго табара» [3, с. 232].

3. Символические жесты

«...прапаную спачатку выслухаць міжнароднае становішча, – падняў руку Андрэй Рудны [3, с. 367], поднятая рука здесь – как призыв к вниманию;

«Руды нявесела пачухаў патыліцу» [3, с. 389] – признак задумчивости.

4. **Указательные жесты**, которые требуются для выделения какого-то предмета из ряда других.

«...паказаў рукой на лес...» [3, с. 458].

5. **Звуковые жесты** – самостоятельная нечленимая междометная речевая единица, имеющая сигнальную функцию.

«На тых, якія шумелі, пачалі шыкаць» [3, с. 220];

«Ганна с жахам крыкнула, ускочыла» [3, с. 53];

«-А!- са страхам ускрыкнула жонка» [3, с. 29].

К основным функциям жеста в литературном произведении можно отнести следующие:

1) **Коммуникативная функция** – позволяет определить, какой тип коммуникации превалирует между героями литературного произведения – вербальный или невербальный.

2) **Символическая функция**. Ю.М. Лотман отметил символическую природу жеста: «...жест – это действие, поступок, имеющий не только и не столько практическую направленность, сколько отнесенность к некоторому значению. Жест всегда знак и символ» [2, с. 34].

3) **Функция раскрытия образа героя** – в рамках данной функции жест рассматривается как «часть портрета героя». Каждому герою в произведении присущ так называемый «личный жестовый антураж» [6, с. 28].

Функция раскрытия образа героя является наиболее важной в литературном произведении. Жест является основной единицей динамического портрета. Именно жест – литературно-аутентичный способ представления внешнего и раскрытия внутреннего мира человека. Оба начала в их неразрывной связке конституируют жест как особое проявление человеческой личности. Если в реальном мире возможны не нагруженные смыслом движения, называемые жестами, то в литературе всякий жест семантичен [4, с. 95]. Он обязательно прочитывается с той или иной степенью точности, подвергается интерпретации, непосредственно либо контекстуально. Не все движения человеческого тела можно отнести к жесту, это такая динамическая пластическая активность личности, в которой явно или неявно выражает себя внутренний человек.

На примере следующих жестов мы видим, как дополняется образ и показывается решительный и своенравный характер одной из главных героинь романа «Люди на болоте» Ганны:

«Гануля весела зіркнула» [3, с. 28];

«Кінула ўпарты позірк» [3, с. 115];

«Ганна сустрэла ўдкаватай усмешкай» [3, с. 132];

«Яна адно моўчкі павяла галавой» [3, с. 257];

«Яна спакойна, але рашуча вырвала руку» [3, с. 99].

В жестах и позе проявляется также и серьезный, спокойный нрав Василя:

«Пахістваючыся, крыху горбчыся, хмурачы яшчэ дзіцячы лоб...» [3, с. 174].

Особенно важны жесты как психологические выразители чувств и как визуально воспринимаемые действия в тех повествовательных формах, в которых внутренний психологизм (в форме монолога или внутреннего монолога) не очень развит или не является ведущим средством представления героя.

Таким образом, жест служит характеристике героя, часто играя даже большую роль, чем слово, при раскрытии внутреннего мира персонажа. Он становится необходимой деталью,

без которой не обходится ни одна сцена. Через жесты выражается авторское отношение к создаваемым характерам и к действительности в целом

Невербальные компоненты как источник дополнительной информации о коммуникаторе, являются социально обусловленными и соответствующими эмоциональному состоянию героев, открывают читателю возможность понять психологию персонажей. Следует также отметить, что невербальные средства коммуникации всегда находятся в системной зависимости от вербальных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Жорникова М.Н. Поэтика портрета в русской романтической повести 1830-х гг. : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / М.Н. Жорникова. – Улан-Удэ, 2004. – 163 с.
2. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни: (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) / Ю.М. Лотман // Литературное наследие декабристов / под ред. В.Г. Базанова, В.Э. Вацура. – Л. : Наука, 1975. – С. 25-74.
3. Мележ, І. Людзі на балоце: Раман з «Палес. хронікі» / І. Мележ. – Мн.: Маст. літ., 1999. – 587 с.
4. Мельниченко О.Г. Жест и слово в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя / О.Г. Мельниченко // Слово и жест: Сб. научных трудов. – Воронеж, 1983. – С. 89-106.
5. Федунина О.В. Жесты / Поэтика «Доктора Живаго» в нарратологическом прочтении: коллективная монография / под ред. В.И.Тюпы / О.В. Федунина. – М., Intrada, 2014. – С. 194–200.
6. Чурсина Л.К. Концепция «жеста» в работах А. Белого / Л.К. Чурсина // Слово и жест: Сб. научных трудов. – Воронеж, 1983. – С. 24-40.

УДК 81'373.46=133.1'276.6:124.5

Лілія Вдовиченко
(Київ, Україна)

ТЕРМІНИ АКСІОЛОГІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ)

У статті проаналізовано поняття «аксіологія» та «цінність», крім того представлено огляд різноманітних класифікацій цінностей на прикладі аксіологічних термінів французької мови.

Ключові слова: аксіологія, класифікація цінностей, етика, естетика.

The aim of this article is to describe the concept «axiology», «value» and to present the overview of the different classifications of values by the example of the French axiological terms.

Key words: axiology, classification of values, ethics, esthetics.

Поняття цінності є одним з основних, що визначають сутність людини, а система цінностей є атрибутом людської свідомості і визначає її діяльність. Філософська терміносистема поділяється на тематичні групи залежно від класифікації філософських дисциплін та вчень. Значне місце у кількісному плані серед філософських термінів посідають аксіологічні терміни. Аксіологія як наука про цінності перебуває сьогодні в центрі уваги дослідників із багатьох наукових галузей. Виникнувши в філософії, вона згодом утвердилася в соціології, культурології, філології і дала потужний поштовх подальшому розвитку цих наук. Особливо активно ціннісна проблематика стала привертати увагу багатьох науковців в останні роки.

В першу чергу визначимо ключове поняття «аксіологія». Аксіологія (від грец. αξία – цінність, *фр. valeur*) – вчення про цінності, філософська теорія цінностей, що з'ясує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей. Поняття «аксіологія» було введено в науковий обіг в 1902 р. французьким філософом П. Лапі, позначивши ним новий самостійний розділ філософії, що займається всією ціннісною проблематикою, відділивши її від традиційної гносеології, в межах якої вона розглядалася раніше. Все це започаткувало епоху нового філософського напрямку [3, с. 80].

Ключове поняття аксіології «цінність» було введено до філософського лексикону тільки в 60-х роках XIX століття німецьким науковцем Г. Лотце (1807–1881), який зазначав, що цінності – це те, що не існує, проте має значну силу, за допомогою якої людина створює новий світ культури. Учений визначив основну ознаку цінності – значущість, яка виявилася домінантною в дефініціях, запропонованих уже іншими дослідниками цієї проблематики.

Вводячи поняття цінностей, І. Кант протиставляє сферу моралі (свобода, *фр. liberté*) сфері природи (необхідність, *фр. nécessité*) і тим самим окреслює головні аксіологічні питання – значення (*фр. sens*), вибору (*фр. choix*), належності (*фр. appartenance*), обов'язковості (*фр. obligation*), оцінки (*фр. évaluation*), ставлення (*фр. attitude*) тощо. У творах неокантіанців проблема цінностей набуває самостійного трансцендентального значення.

У XX ст. систематичні дослідження проблеми цінностей продовжує Н. Гартман, який, зокрема, посилює аргументацію на користь доведення засад об'єктивної природи цінностей тезою про «інтенціональність» ціннісних відносин. За Н. Гартманом, цінності не піддаються раціональному пізнанню і оприявнюються лише в особливих почуттях (любов і ненависть, *фр. l'amour et la haine*), що змушують людину інтуїтивно віддавати перевагу тому чи тому способу поведінки [8, с. 14].

Проте пошуки відповідей на запитання, що таке «добро, *фр. le bien*», «зло, *фр. le mal*», «благо, *фр. le bien*», «істина, *фр. la vérité*», «краса, *фр. la beauté*», «користь, *фр. l'avantage*», тривали впродовж усього історичного розвитку суспільства.

Намагаючись досягнути сутності цінностей, з'ясувати особливості їх вияву в різних сферах життєдіяльності людини і соціуму, науковці пропонують різноманітні класифікації ціннісних систем. Одна із перших класифікацій цінностей була розроблена ще давньогрецькими філософами, які розрізняли цінності когнітивної діяльності (*Істина, фр. la vérité*), естетичного задоволення (*Краса, фр. la beauté*), соціальної адаптації та моралі (*Добро, фр. le bien*). Вона стала підґрунтям багатьох класифікацій, запропонованих сучасними дослідниками.

Єдиної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях не існує. Одні характеризують цінність як об'єктивну суть речей, інші – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті – ототожнюють із поняттям блага, корисності для особистості, четверті – пов'язують із суб'єктивною значущістю цього предмета для життєдіяльності людини, п'яті – з його властивостями задовольняти потреби, інтереси, бажання.

Розглянемо деякі з них. Німецький філософ В. Віндельбанд розрізняв логічні, естетичні, етичні та релігійні цінності (*фр. les valeurs logiques, esthétiques, éthiques et religieuses*). На переконання вченого, в умовах конфлікту особистості і суспільства проблема загальнообов'язковості цінностей має культурно-філософське значення [6, с. 135, 142].

Розвиток у науці знайшла запропонована американським філософом Р. Б. Перрі класифікація цінностей: справжні і несправжні (*фр. les valeurs réelles et fausses*), розвинені і нерозвинені (*фр. développées et non développées*), складні і прості (*фр. complexes et simples*), позитивні і негативні (*фр. positives et negatives*), приховані й активні (*фр. cachées et actives*). Далі інтереси й цінності розглядаються як такі, що повертаються, або повторюються (потреба в їжі), та прогресивні інтереси, які змінюються та розвиваються мірою їх задоволення (інтерес до багатства, слави). Інтереси й цінності автор класифікує також за інтенсивністю, силою, тривалістю, освіченістю. За теорією Р. Б. Перрі, є чотири головних

принципи градації цінностей: правильність (*фр. correction*), інтенсивність (*фр. intensité*), перевага (*фр. préférence*) і включеність (*фр. inclusion*) [7, с. 166].

Загальноновизнаною на сьогодні є ієрархічна шкала, запропонована американським дослідником А.-Г. Маслоу, який співвідносить цінності з базовими потребами, що їх визначають. Усі цінності дослідник умовно поділяє на дві групи:

1) Б-цінності (цінності буття), які представлені вищими цінностями: істина, добро, краса, життя, справедливість, порядок, досконалість, цілісність, самодостатність (*фр. vérité, bonté, beauté, vie, justice, ordre, perfection, intégrité, autosuffisance*);

2) Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, які зорієнтовані на задоволення фрустрованої потреби: відпочинок, сон, залежність (*фр. repos, sommeil, dépendance*) [5, с. 273].

Російська дослідниця Серебреннікова Є. Ф. виділяє п'ять спеціальних галузей цінностей:

– галузь Істини (*фр. Vérité*), де цінність виводиться в термінах «істинне/хибне; *vrai/faux*» і стосується, по-перше, існування речей, істот в їх якості ідентичності, і, по-друге, наявного знання, де виводиться як єдиний принцип пояснення феноменів світу;

– галузь Прекрасного (*фр. Beau*) – естетична галузь, де цінність визначається в термінах «прекрасне/потворне; *beau/laid*» і стосується сутностей природи, спостереження світу і уявлень, які про них встановлює людина, або речей, які людина створює сама;

– галузь Етики (*фр. Éthique*), де цінність визначається в термінах «добре/погано; *bon/mauvais*», «добро/зло; *bien/mal*» з приводу поведінки людей в залежності від соціальної моралі цієї спільноти, яка нав'язує індивіду правила поведінки в рамках усталеного «соціального консенсусу», або в залежності від «внутрішньої» моралі у випадку, якщо індивід сам встановлює для себе правила поведінки;

– галузь Задоволення (*фр. Plaisir*) – гедоністична галузь, в якій цінність визначається в термінах «приємне/огидне; *agréable/dégoûtant*», стосується сфери відчуттів – джерела задоволення при переживанні станів, контактування з людьми, явищами, речами;

– галузь Практичної користі (*фр. Avantage pratique*) – прагматична галузь, де цінність визначається в термінах «корисне/марне/шкідливе; *utile/inutile/nocif*» і виводиться з деякого «прорахунку» плюсів і мінусів об'єкта, що оцінюється [4, с. 29].

Отож, слід визнати, що будь-яка з типологій цінностей не претендує на те, щоб вважатися вичерпною. З формальної точки зору цінності поділяються на позитивні та негативні (*фр. les valeurs positives et négatives*), відносні і абсолютні (*фр. les valeurs relatives et absolues*), суб'єктивні та об'єктивні (*фр. les valeurs subjectives et objectives*). За змістом виділяються речові (*фр. les valeurs matérielles*), етичні (*фр. les valeurs éthiques*), естетичні (*фр. les valeurs esthétiques*) і логічні (*фр. les valeurs logiques*) цінності, тобто співвідносні за змістом з термінопоняттями добра, прекрасного та істини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История этических учений / Под общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 2003.
2. Кузнецова Т. Аксиология социальных коммуникаций : Навч. посібник. – Суми : Вид-во Сумського державного університету, 2012. – 300 с.
3. Культурология: Учебник для военных вузов. Под ред. О. Ю. Ефремова. – СПб.: Питер, 2017. – 448 с.
4. Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – 352 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2009. – 352 с.
6. Рудельсон Е. А. Неокантианское учение о ценностях (Фрейбургская школа) / Е. А. Рудельсон // Проблема ценности в философии. – М.-Л. : Наука, 1966. – С. 128–144.
7. Соколов Е. В. Основные идеи общей теории ценностей Р. Б. Перри / Е. В. Соколов // Проблема ценностей философии. – М.; Л.: Наука, 1966. – С. 154–170.

8. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол.: В. І. Шинкарук та ін.; НАН України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. – К.: Абрис, 2002. – 743 с.
9. Французько-руський словарь / Под ред. В. Г. Гака, Ж. Триомфа. – М.: Рус. яз. 2001. – 1055 с.
10. Dictionnaire Petit Robert, Paris, 2008. – 410 с.

УДК 811.111

*Юрій Ворон
(Київ, Україна)*

TEN MAJOR MISTAKES IN LEARNING ENGLISH

Матеріалу, як вивчати англійську мову, є достатньо багато. Рекомендації, правила, підручники, як потрібно вчити мову. Проте, в процесі навчання, всі зіштовхуються з певними помилками, яких можна було б уникнути і пришвидшити свій прогрес. Про 10 основних помилок, яких не потрібно робити при вивченні англійської і як їх можна уникнути, розповість дана стаття.

Ключові слова: англійська мова, вивчення англійської, помилки при вивченні мови, як вчити мову, правила вивчення англійської.

There are much of material how to learn English. Recommendations, rules, tutorials, how to learn a language. However, in the learning process, everyone faces certain mistakes that could have been avoided and by this their progress could have been accelerated. 10 major mistakes and how they can be avoided – you can find out after reading this article.

Key words: English, learn English, mistakes in learning language, how to learn a language, rules for learning English.

We make mistakes not only in using the language, but also in studying it. For example, we learn words for a long time, and then forget them almost immediately. Or quickly lose motivation. There are ten most common mistakes in learning English.

Mistake #1. You do not repeat words, that you have learned previously

It is entirely natural that, when we learned a certain list of words, we proceed to the next list. Learning something new is more interesting than repeating the old one, as it gives a feeling of illusory progress. However, if you want to keep in mind something, you need to repeat it for minimum 10-15 times. By neglecting repetitions, you learn something temporary and therefore, you just waste time.

Rule: Every week repeat all the words you have learned during this week and 30 words from previous weeks.

Mistake #2: You do not know how to keep your motivation on

Learning English is alike doing sports. After the New Year or from the Monday, we go to the gym where we spend a month doing sports with enthusiasm and then the motivation to keep working on in the gym begins to disappear.

Rule: Before you will study English from New Year or from Monday, think about how you will keep your motivation on for a long period of time. Few ideas:

- Set the target. For example: prepare for a trip abroad in the summer, pass a language test for a certain level, organize a business meeting with foreigners next year.
- Communicate. You can learn English with somebody. Try to find a friend with whom you will study English or go on conversational clubs in your city. Also, you can practice your English with Native Speakers online from special sites on Internet.

Mistake #3: Learn words from a list like "1000 Most Common English Words"

Such words you will learn a long while and forget them by a click.

Rule: The best remembered words are that have a specific story or association. Therefore, the best choices to learn words are from the books, articles and films. Do not learn a set of random words from the dictionary or mobile program.

Mistake #4: Learn grammar only by exercises

In order to truly master the grammar and use it correctly, you need to go through six phases:

- learn how to use it in context;
- remember the correct form;
- learn the rules;
- use it in writing;
- use it in speaking;
- understand where it can be appropriate to use and where - not.

So, as you can see, written exercises are not enough for effective learning.

Rule: For productive work on each phase use systematic plan for studying grammar and have a bunch of resources. With them you will be able to effectively master any grammar topic.

Mistake #5: Watch movies and read books in English if you are a beginner

Some of us, having read the article "How to learn English through movies, serials and books", immediately turn on the "Friends" in the original or take Shakespeare. And then they realize that they do not understand the 90% of all of the book or a movie. This can lead to frustration and vanishing the motivation to learn English.

Rule: Do not watch movies and read books in English if you are a beginner. Only when you have learned basics of language and you have minimum a Pre-Intermediate level you can use these sources to study English.

Mistake #6: You do not keep track of your progress

If you do not know your level of English, how you will choose and edit resources for effective studying?

Rule: From time to time, pass a language proficiency test to check if your level is rising.

Mistake #7: Use only one tutorial

Studying the language includes work on all aspects of language: reading, listening, speaking, writing, vocabulary, grammar and pronunciation. One tutorial just cannot contain enough material and exercises to work on all of these aspects.

Rule: From the Pre-Intermediate level you should have at least one separate source for studying each of the aspects.

Mistake #8: Learn from uninteresting resources

It is not necessary to learn English from boring books or dictionaries, such as those you are given at school or in university.

Rule: If you are not interested in learning, then you should change the educational material. There are plenty of interactive tutorials, videos, games and apps. With right organization, your lessons will become not only interesting, but very effective.

Mistake #9: Work only on one aspect of English

Many of us complain that at school they were working on grammar, writing and reading, and not on the listening and talking.

Rule: Do not make this mistake. Work equally on all of the aspects of English.

Mistake #10: You do not use English in life

You spend a lot of time and money learning a language, but when the situation where you can use English happens, such as a conversation with a foreigner, you are stunned. Simple words are forgotten and you make basic mistakes, or even do not dare to talk with somebody in English. Some people notice that they do not understand others or others do not understand them.

Rule: In addition to the studying plan, you should think where you can "test" your language skills. For example: go on a trip abroad, make an excursion to foreign tourists, take guests from other countries.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Учебное пособие для бакалавров / И.П. Агабекян, П.И. Коваленко. – Рн/Д: Феникс, 2012. – 318 с.
2. Гвишиани, Н.Б. Современный английский язык. Лексикология: Учебник для бакалавров / Н.Б. Гвишиани. – М.: Юрайт, 2013. – 273 с.
3. Квасова, Л.В. Английский язык для специалистов в области компьютерной техники и технологий = Professional English for Computing: Учебное пособие / Л.В. Квасова, С.Л. Подвальный, О.Е. Сафонова. – М.: КноРус, 2012. – 176 с.
4. Кузьменкова, Ю.Б. Английский язык для межкультурного общения / Ю.Б. Кузьменкова, А.П. Кузьменков. – М.: МГУ, 2013. – 276 с.

Науковий керівник: старший викладач Люлько М.Є.

УДК 811.111

*Екатерина Гацук
(Гродно, Беларусь)*

**ВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОТОБРАЖЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОЙ
КОММУНИКАЦИИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ**

В данной статье рассматриваются способы репрезентации невербальной коммуникации вербальными средствами в англоязычном художественном тексте.

***Ключевые слова:** коммуникация, невербальная коммуникация, сочетания слов, предложения, полнзначные слова.*

This article explores ways to represent non-verbal communication by verbal means in English fiction.

***Key words:** communication, non-verbal communication, word combinations, sentences, autonomous words.*

В современной лингвистической науке проблема коммуникации (межкультурной, массовой и межличностной) занимает одну из лидирующих позиций. Именно поэтому существует множество подходов к определению коммуникации и описанию ее моделей.

Некоторые авторы считают, что значение слова «коммуникация» основано на латинском слове «commun» и суффиксе «ie», который значит «делать». Таким образом, слово «коммуникация» значит «делать что-либо общим», т.е. передавать информацию или знания от одного человека к другому так точно, насколько это возможно [8, с. 24]. Следовательно, для успешного осуществления процесса коммуникации необходимы два и более участника.

Однако Л. Самовар считает, что дать точное определение коммуникации очень сложно. Он объясняет это двумя факторами: во-первых, сложностью коммуникации, а во-вторых, тем, что коммуникация – это преднамеренное и непреднамеренное поведение [11, с. 26].

Как утверждает Л. Самовар, существуют две школы, которые по-разному трактуют коммуникацию. Представители первой школы, среди которых Миллер и Стейнберг, описывают коммуникацию как процесс, во время которого один человек осознанно пытается передать смысл другому. Для Миллера и Стейнберга коммуникация – это не просто беспорядочная деятельность, которая происходит случайно, а что-то систематическое и запланированное.

Представители второй школы, считают, что первый подход довольно ограничивающий, и он не учитывает все условия, в которых сообщения передаются непреднамеренно. Представители второго направления полагают, что коммуникация происходит всякий раз,

когда люди придают значение сообщениям, даже если отправитель послания не ожидает, что его или ее действия будут рассматриваться как часть процесса коммуникации [10, с. 27].

Проанализировав выше изложенные взгляды на коммуникацию, Л.Самовар приводит следующее определение коммуникации: коммуникация случается всякий раз, когда поведению или последствиям поведения придают смысл.

В отечественной лингвистике также нет единого определения коммуникации. Так в рамках межкультурной коммуникации под коммуникацией понимают социально обусловленный процесс передачи и восприятия информации как в межличностном, так и в массовом общении по разным каналам при помощи различных вербальных и невербальных коммуникативных средств [3, с. 100].

В теории коммуникации Г. Почепцов под коммуникацией понимает «процессы перекодировки вербальной в невербальную и невербальной в вербальную сферы» [6, с. 14].

Проанализировав выше изложенные определения коммуникации, и опираясь на знание о том, что «коммуникация создается усилиями нескольких собеседников» [7, с. 211], мы пришли к выводу, что коммуникация – это социально обусловленный процесс обмена информацией при помощи различных *вербальных и невербальных* коммуникативных средств, цель которого достижение взаимопонимания между коммуникантами (отправителем и получателем информации).

В процессе коммуникации люди взаимно влияют друг на друга, обмениваются различными идеями, интересами, настроениями, чувствами и т.д. Для этого каждая культура создала свою языковую систему, с помощью которой ее носители имеют возможность общаться и взаимодействовать.

Некоторые авторы считают, что вербальная коммуникация носит главенствующий характер в любой области человеческой деятельности. Вербальный характер коммуникации определяется использованием человеческой речи, что позволяет провести четкую границу между вербальной и невербальной коммуникациями. Вербальные коммуникации осуществляются с помощью знаковых систем, символов, главным среди которых является язык [2, с. 14].

Однако, как утверждают некоторые исследователи, подавляющее большинство семиотических систем (а язык относится именно к таким системам), которыми нам приходится непрерывно пользоваться в нашей жизни, являются невербальными. В ситуации устного общения на первый план выходят невербальные компоненты коммуникации – голос, жесты, поза, внешность, окружение и др. [2, с. 237]. По мнению некоторых авторов «невербальные средства позволяют объективировать информацию, способствуя, таким образом, выразительности вербальной части» [4, с. 90]. Именно эти невербальные компоненты передают основную часть информации и играют решающую роль в формировании отношения при устном общении, когда не только текст (как содержание речи), но и сам автор речи во всем своем окружении представлен вниманию аудитории.

Таким образом, невербальная коммуникация – тип коммуникации, представляющий совокупность неязыковых средств, символов и знаков, используемых для передачи информации и сообщений в процессе общения.

Известно, что в систему невербальной коммуникации входят следующие компоненты: кинесика (жесты, мимика, позы, взгляды и телодвижения), такесика (прикосновения к телу собеседника по коммуникации), сенсорика (чувственное восприятие собеседника), проксемика (способы использования пространства в процессе коммуникации) и хронемика (способы использования времени в процессе коммуникации).

По мнению Васильевой Е.Л. именно художественный текст является надежным источником для определения системы невербальной коммуникации, поскольку в нем уже репрезентированы невербальные компоненты, значимые для процесса коммуникации [1, с. 5].

Васильева Е.Л. отмечает, что в художественном тексте невербальные компоненты коммуникации отображены вербальными средствами. Е.Л. Васильева выделила основные способы кодирования элементов невербальной коммуникации. К ним автор относит полнозначные слова (напр., to frown), сочетание слов (напр., to work one's mouth) и предложения (somebody made a little gesture of despair) [1, с. 6].

В качестве материала исследования нами был выбран текст романа Г. Грина «Человек внутри» объемом 222 страницы.

В анализируемом романе к вербальным средствам кодирования элементов невербальной коммуникации, отражающим чувства, эмоции и реакции героев романа на слова собеседника, можно отнести (см. диаграмму 1):

1. **Сочетания слов** (45,3%) (*He twisted a button round and round till it dangled loosely on its cotton stalk. He did not know how to begin* [9, p.70].. *She clenched and unclenched her hands, as one nervously wrought up by another's stupidity ...* [9, p.54].)

2. **Предложения** (38,5%), простые (*Andrews lifted a hand to his forehead. He must find words in the mist which shrouded him, words to express the gold which suffused it from the light of candles lit in a far place behind the brain* [9, p.146].) и сложносочиненные (*She turned her back on him [Andrews] and walked to the window and leant her forehead against it, as though seeking coolness or perhaps support* [9, p.54]). В сложноподчинённых предложениях невербальный компонент коммуникации вербализируется только с пояснением невербального поведения (*Elizabeth raised her hand to her head as though she felt an ache there. 'So it was hate again', she said in a tired voice. 'There seems to be hate everywhere* [9, p.74].)

3. **Полнозначные слова** (10%) (*Pleasure!* he grimaced. *'You can't have known him [Andrew's father]* [9, p.102]. *He came closer and grinned at her angrily as though he was going to do her a great wrong and hated her for that reason.* [9, p.189].)

4. **Причастные обороты** (3,5%) (*Oh no,' she [Elizabeth] said, 'oh no,' looking at him with puzzled eyes. 'I wouldn't be afraid of him'* [9, p.25].) ... *He felt very alone, standing in an isolated position, stared at and criticized by very man in the room* [9, p.127].)

5. **Фразовые глаголы** (2,7%) (*Andrews without looking up answered, 'Once with a woman'* [9, p.183].)

Следует также отметить, что, описывая речевое поведение персонажей, автор прибегают к комплексному использованию компонентов невербальной коммуникации, что создает эффект кинематографичности художественному описанию. (*'She [the fat woman] wants more than arms,' the loose-jointed man winked and grinned over Andrew's head and made obscene gestures with his fingers* [9, p.104].)

Диаграмма 1. Вербализация элементов невербальной коммуникации

Таким образом, вербальные средства отображения невербальной коммуникации в тексте разнообразны, как разнообразна и система невербальной коммуникации в целом, и только лишь вербализировав элементы невербальной коммуникации, автору удается донести до читателя свой замысел, а читателю понять те чувства и эмоции, которые испытывают герои произведения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Васильева, Е.Л. Система невербальной коммуникации в процессе общения (на материале современного английского языка) / Е.Л. Васильева. – Минск, 2002. – 35с. (Препринты / МГЛУ; №136).
2. Горелов, И.Н. Безмолвный мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации / И.Н. Горелов, В.Ф. Енгальчев. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 238с.
3. Грушевицкая, Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин; под ред. А.П. Садохина. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2002. – 352 с.
4. Гусейнова, И.А. Гендерный аспект в текстах современной рекламы (на материале журнальной прессы ФРГ) / И.А. Гусейнова, М.В. Томская // Филологические науки. – 2000. – № 3. – С. 81–92.
5. Пономарев, С.В. Вербальные коммуникации в системе публичных отношений: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.01.10 / С.В. Пономарев, Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – 17с.
6. Почепцов, Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2001. – 641с.
7. Хут, С.Н. Коммуникативная организация диалогической речи / С.Н. Хут // Язык и национальные образы мира: Материалы международной научной конференции, Майкоп, 20-10 марта 2001г. / Адыгейский гос. ун-т; редкол.: С.К. Беданоква (отв. ред.) [и др.]. – Майкоп, 2001. – С.60-66. Шарков, М.Ф. Основы теории коммуникации. Учебник / М.Ф. Шарков. – М.: Издательский дом “Социальные отношения”, издательство “Перспектива”, 2002. – 246 с.
8. Bonvillain, Nancy Language. Culture and Communication: the Meaning of Messages / Nancy Bonvillain. – New Jersey: Prentice-Hall, INC A Simon & Schuster Company Englewood Cliffs, 1993. – 406p.
9. Greene, Graham The Man Within / Graham Greene. – Harmondsworth, Middlesex, England, 1971. – 222p.
10. Lustig, M.W. Intercultural Competence: Interpersonal Communication across Cultures / M.W. Lustig, J. Koester. – Edinburgh Gate, Harlow: Longman, 1999. – 401p.
11. Samovar, L.A. Communication between Cultures / L.A. Samovar, R.E. Porter. – Belmont California: Wadsworth Publishing Company, 1991. – 330 p.

ВИКОРИСТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЛУЧЕННЯ ПІД ЧАС ВІДТВОРЕННЯ ЗМІСТУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ БІ-БІ-СІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Цю статтю присвячено аналізу інформаційних повідомлень сайту новин Бі-Бі-Сі, зокрема використанню стратегії вилучення під час перекладу статей українською мовою. Доведено, що прийом вилучення є ключовим засобом досягнути перекладацької еквівалентності та належної читабельності новинних повідомлень.

Ключові слова: Інтернет-новини, інформаційне повідомлення, перекладацькі трансформації, еквівалентність, прийом вилучення.

This article is devoted to the analysis of BBC news pieces, in particular to the use of omission transformation, during translation of articles into the Ukrainian language. The author proves that the omission transformation is a key means to achieve translation equivalence and appropriate readability of news.

Key words: Internet news, news pieces, translation transformations, equivalence, transformation of omission.

У сучасному суспільстві ЗМІ користуються надзвичайним авторитетом та мають важливе значення, адже вони подають інформацію про нові та недавні події у світі [3, с. 1105]. Серед різноманітних медіа особливе місце посідають Інтернет-новини, спрямовані на привернення читача до певного сайту та утримання його уваги якомога довше. За типом чи не найбільш важливими є повідомлення закордонних електронних видань, окремі з яких перекладаються українською мовою [2, с. 5].

Аналіз статей Бі-Бі-Сі засвідчує, що під час перекладу новин українською мовою застосовуються різноманітні перекладацькі стратегії, спрямовані досягнути перекладацької еквівалентності. Ключовою стратегією будь-якого перекладача є широкий вжиток перекладацьких трансформацій, зокрема вилучення, що суттєво сприяє читабельності вихідного українського тексту.

Трансформація вилучення – усунення в тексті перекладу тих плеонастичних або тавтологічних лексичних елементів, які за нормами мови перекладу є частинами імпліцитного змісту тексту [1, с. 311-312].

Прикладом такого типу трансформації є уривок з англomовної статті ‘*Do men and women really have different personalities?*’, де вилучення в українському варіанті стосується до власних назв, зокрема англо-саксонських реалій, пор.: ‘*John Gray’s original mega-selling book Men are from Mars, Women are from Venus, first published in the early 1990s, has sold millions, spawning numerous parodies (such as Katherine Black and Finn Contini’s Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus) and even comedy stage shows, such as Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway.*’ – ‘Бестселер Джона Грея “Чоловіки – з Марса, жінки – з Венери”, вперше опублікований на початку 1990-х, розійшовся мільйонними тиражами і надихнув безліч пародій і комедійних шоу.’ Наведені приклади свідчать, що в українському перекладі вилучено назви різних робіт з психології: ‘*Katherine Black and Finn Contini’s Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus, Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway*’.

Крім випущення власних назв, зауважуємо трансформацію вилучення наукових термінів, у цьому випадку назви методики дослідження **personality questionnaires**, пор.: ‘*One of the most influential studies in the field, published in 2001 by pioneering personality researchers Paul Costa, Robert McCrae and Antonio Terracciano, involved over 23,000 men and women from 26*

cultures filling out personality questionnaires. – ‘‘Результати одного з найбільш авторитетних досліджень в цій галузі опублікували в 2001 році. Вчені Пол Коста, Роберт Маккрей і Антоніо Террачано опитали 23 тисячі чоловіків і жінок із 26 різних культур.’’

У першому абзаці основного тексту спостерігаємо випущення реалій ‘‘wickie’’ і ‘‘cricket’’ пор.: *If you thought a ‘wickie’ was something to do with cricket or a famous website, you’re probably one of the many people who trudge into work when you’re feeling sick.* - Якщо ви з тих, хто будь-якою ціною плететься на роботу, навіть коли почувається дуже погано, - знайте: колегам це не завжди подобається.

У наступному абзаці інтерпретація англійської реалії ‘‘В англomовному світі для цього явища навіть існує спеціальний термін – ‘‘присутність’’ (presenteeism) поєднується зі спрощенням, за якого вилучається позначення іншої реалії ‘‘pulling a wickie might not win you favour at the office’’, пор.: *Otherwise known as presenteeism, pulling a wickie might not win you favour at the office.* - ‘‘В англomовному світі для цього явища навіть існує спеціальний термін – ‘‘присутність’’ (presenteeism).

Трансформацію вилучення бачимо, коли англійський вислів *no direct or easy equivalent* тлумач передає як *немає жодного прямого відповідника*, тобто опускає слово *easy*, пор.: *It was ‘untranslatable’ in the sense that there was no direct or easy equivalent encoded within the English vocabulary that could capture that deep resonance.* – Цей термін – неперекладний, бо в англійському вокабулярі немає жодного прямого відповідника ньому.

Прийомом вилучення послуговано в наступному абзаці, де предикативну структуру *would begin a lecture* (зазвичай починав презентацію) пропущено в українському перекладі, пор.: *Skinner would begin a lecture by placing a pigeon in a cage with an automatic feeder that delivered a food pellet every 15 seconds.* – Вчений __ поміщав голубів в клітку, в яку кожні 15 секунд через автоматичну годівницю падало зернятко.

До того ж, вилучення характерне і для наступного речення, де тлумач вилучає однорідний член речення *or cages* у перекладі, пор.: *So imagine yourself in the position of the pigeon; your brain knows very little about the world of men, or cages, or automatic food dispensers.* – Уявіть себе в ситуації, коли ви не розумієте ні людей, ані роботу автоматичної годувальниці.

Вилучення примічаємо і під час перекладу англійського речення, де опущено його головну частину *The obvious answer is*, пор.: *The obvious answer is that you should repeat what you have just been doing. You repeat that action and – lo! – it works, food arrives.* – Як зробити так, щоб воно впало знову? Очевидно, повторити магічну дію. Ви знову обертаєтесь навколо себе і, о диво, їжа з’являється.

Таким чином, зауважуємо, що використання стратегії вилучення під час перекладу інформаційних повідомлень сайту новин Бі-Бі-Сі є ключовим засобом досягнути перекладацької еквівалентності, а також сприяє ліпшій читабельності та розумінню тексту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова кн., 2002. – 562 с. – укр.
2. Ла Рош фон В. Вступ до практичної журналістики: Навч. посібник. – К.: Академія української преси, 2005. – 229 с.
3. Logman Dictionary of Contemporary English. – Harlow, 2003. – 1950 p.

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ ВУЗІВ

Статтю присвячено проблемі формування англomовної лексичної компетенції у студентів немовних вузів на основі використання інтерактивних засобів навчання. Проаналізовано закономірності інтерактивного навчання, визначено етапи формування лексичної компетенції, охарактеризовані відповідні типи вправ для навчання студентів термінологічної лексики.

Ключові слова: *інтерактивне навчання, загальнодидактичні принципи, лексична компетенція, термінологічна лексика, передтекстові, текстові та післятекстові вправи.*

The article is devoted to the problem of formation the English lexical competence of students of non-speech universities through the use of interactive learning AIDS. The patterns of interactive learning are analyzed, the stages of formation of the lexical competence are defined, the relevant types of exercises for teaching students of terminological vocabulary are characterized.

Keywords: *interactive learning, generaldeductical principals, lexical competence, terminology vocabulary, beforetextual, textual and aftertextual exercises.*

В нинішніх умовах загальноєвропейської та глобальної інтеграції володіння іноземними мовами посідає чільне місце у системі підготовки висококваліфікованих фахівців, тому процес навчання іноземних мов повинен концентруватися на вдосконаленні мовленнєвої діяльності, яка має на меті формування іншомовної комунікативної компетенції. Для реалізації цієї мети потрібна ефективна методика формування англomовної компетенції, яка б повністю відповідала сучасним вимогам навчання іноземних мов.

Одним із засобів найбільш дієвих засобів дослідники вважають методику інтерактивного навчання, яка полягає в організації парногрупової та колективної мовленнєвої взаємодії всіх суб'єктів навчального процесу з виконання творчих, проблемно-пошукових і комунікативних завдань, орієнтованих на одержання студентами знань лексичних одиниць та набуття спроможності використовувати їх усно і письмово в межах сфери майбутньої діяльності.

Методологічною основою цієї методики є праці теоретиків і розробників комунікативного методу навчання, концепції прихильників компетентнісно діяльнісного, особистісно орієнтованого і професійно спрямованого підходів до навчання (Б.В. Беляєв, В.П. Безпалько, І.Л. Бім, І.М. Богданова, Н.Ф. Бориско, Н.І. Гез, Г.А. Гринюк, Л.А. Дзюба, О.В. Євдокимов, Л.В. Загрекова, І.О. Зимня, Г.О. Китайгородська, Г.Ф. Кривчикова, О.М. Леонт'єв, О.О. Леонт'єв, Р.П. Мільруд, С.Ю. Ніколаєва, Ю.І. Пассов, О.І. Пометун, Г.В. Рогова, В.В. Сафонова, Г.В. Селевко, С.О. Сисоєва, В.Л. Скалкін, Н.К. Скляренко, І.О. Смолюк, О.Б. Тарнопольський, І.С. Якиманська, Н.І. Apel, N. Brieger, J.Comfort, D. Cotton, J.M. Dobson, L. Jones, G. Mehlhorn, D. Nunan, W. Rivers, T. Stelzer-Rothe, H.G. Widdowson та інші).

Інтерактивне навчання завдяки своїй динамічності і гнучкості, практичності і доступності сприяє задоволенню інформаційно-пізнавальних потреб студентів, позитивно впливає на інтелектуальний розвиток кожної особистості та її професійне становлення. В аспекті формування іншомовної лексичної компетенції цей вид навчання стимулює студентів до запам'ятовування навчального лексичного матеріалу, його осмисленого репродукування та свідомого й творчого використання під час іншомовної комунікації [3, с. 27]. Співучасть усіх мовленнєвих суб'єктів у процесі інтерактивного оволодіння іншомовною лексикою

супроводжується контролем та коригуванням такої діяльності з боку викладача, дозволяє йому управляти навчальними діями студентів.

Дидактичною основою для інтерактивного формування лексичної компетенції є комплекс загальнодидактичних і спеціальних методичних принципів, що відбивають основні закономірності й загальні підходи до організації навчання лексики, визначають зміст та впливають на якість засвоєння навчального лексичного матеріалу. Це принципи наочності, свідомості, активності і міжпредметної координації, а також принципи комунікативності, взаємопов'язаного навчання всіх видів іншомовної мовленнєвої діяльності і професійної спрямованості навчання [2, с. 123].

Психологічними чинниками для реалізації інтерактивного навчання студентів термінологічної лексики є внутрішня і зовнішня мотивація до проведення парно-групової і колективної роботи; утвердження сприятливого психологічного клімату в студентському колективі; врахування індивідуальних, вікових, статусних особливостей кожного студента; створення адекватних навчальним завданням ситуацій для контекстного засвоєння нових лексичних одиниць; добір відповідних до інтересів і потреб студентів автентичних матеріалів для організації інтерактивного тренінгу з використанням лексики у мові.

Відомо, що формування лексичної компетенції базується на опрацюванні автентичних текстів професійного спрямування. Тому для забезпечення ефективного навчання фахової лексики шляхом використання інтерактивних засобів доцільно використовувати комплекс вправ, які можна поділити на три групи – передтекстові, текстові та післятекстові.

Типом вправ для початкового етапу навчання є рецептивні, рецептивно-репродуктивні, мовні й умовно-комунікативні вправи на номінацію та диференціацію лексичних одиниць, на підстановку і трансформацію, на розкриття значень нових слів та підбір їхніх українських відповідників, на групування й складання словесних сімей, на пошук у фаховому тексті дефініцій та побудову нових словосполучень і речень. Метою цих вправ є ідентифікація та семантизація термінів, первинне закріплення лексики шляхом її відбору, трансформації, групування тощо; формування автоматизмів для оперування термінами. Інтерактивна діяльність на даному етапі проявляється у взаємодії студентів задля ознайомлення з іншомовною лексикою під час виконання передтекстових вправ, що необхідно для зняття труднощів розуміння термінів підмови спеціальності та підготовки до читання автентичних фахових текстів. Інтерактивний формат діяльності у вправах реалізується за допомогою таких прийомів, як мозковий штурм, створення лексико-семантичних карт, використання різних ігрових форм навчальної діяльності.

Типом вправ другого етапу є репродуктивні, рецептивно-продуктивні, умовно-комунікативні, комунікативні вправи на виявлення у текстах дефініцій до активної термінологічної лексики, на розуміння значень лексичних одиниць у контексті, на відтворення й продукування термінів. Такі типи вправ сприяють рецепції і репродукуванню фахової лексики; стимулюванню мовленнєвих дій студентів з термінами; продукуванню термінів та усвідомленню їх використанню. Ці операції відбуваються у текстовій діяльності, яка передбачає пошук у тексті необхідної лексичної інформації для підтвердження чи обґрунтування своїх думок, виписування термінів для підготовки тез або складання плану тексту, пошук значень ключових лексичних одиниць тексту. Інтерактивність засвоєння лексики при виконанні цих вправ полягає у колективному чи парногруповому прогнозуванні змісту тексту на основі заголовка, малюнків чи схем, у контекстуалізації термінології при читанні тексту, у проведенні інтерв'ю за прочитаним та у спільному написанні анотацій чи рефератів. Позитивним результатом такої діяльності при виконанні текстових вправ є те, що іншомовний лексичний матеріал інтегрується з фаховими знаннями студентів, а це формує у них комплекс внутрішніх і зовнішніх мотивів до оволодіння англійською лексикою в контексті своєї майбутньої спеціальності.

Характерним типом вправ третього етапу є рецептивно-продуктивні, продуктивні нижчого і вищого рівня, умовно-комунікативні і комунікативні, об'єднані у групу

післятекстових вправ. Метою цього типу вправ є удосконалення дій з лексикою на рівні тексту; інтегрування сформованих автоматизмів вживання термінів; контроль і самоконтроль рівня знань лексики та вмінь її використання [1, с. 55]. Практичне використання лексичного матеріалу у цих вправах відбувається в інтерактивних формах спільної роботи проблемного і пошукового характеру та супроводжується контролем і самоконтролем правильності виконання студентами операцій з лексикою, оцінкою рівня сформованості лексичної компетенції. Це може бути зацікавлений обмін фаховою інформацією або дискутування щодо шляхів вирішення проблем, ділові ігри та імітації, презентації навчально-дослідних завдань. Виконання мовленнєвих дій з лексичними одиницями на рівні понадфразової єдності і тексту видається можливим в інтерактивному спілкуванні, яке передбачає зацікавлений обмін фаховою інформацією або дискутування щодо шляхів розв'язання поставленої проблеми, ділові ігри, спільні з іншими студентами групи презентації навчально-дослідних завдань з використанням вербально-зорових опор. Всі ці види завдань можна вважати проблемними, а їх виконання робить процес навчання лексики цікавим, гнучким, професійно зорієнтованим, особистісно вмотивованим, сприяє реалізації іншомовних комунікативних здібностей. Усі три види вправ доцільно об'єднувати в єдиний комплекс у межах змістового модуля навчальної дисципліни, що підвищуватиме практичну значущість для забезпечення інтенсифікації іншомовної підготовки студентів в цілому та ефективності навчання спеціальної лексики зокрема.

Перспективами подальших досліджень можуть бути проблеми використання інтерактивних засобів для навчання термінологічної лексики і формування іншомовної лексичної компетенції у студентів інших спеціальностей немовних ВНЗ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берман І.М. Методика навчання англійської мови у немовному вузі / І.М. Берман. – К.: Вища школа, 2004. – 232 с.
2. Ніколаєва С.Ю. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / С.Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
3. Горчев А.Ю., Иванова В.Н. О профильном обучении иностранному языку / А.Ю. Горчев, В.Н. Иванова // Иностранные языки в школе. – 1992. – № 3-4. – С. 25-34.

УДК372.8:49

*Кулзаги Ибрагимова (Алматы, Казахстан),
Майя Мырзабекова (Анкара, Турция)*

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

В процессе преподавания важными являются методы и приемы учения, обращенные к репродуктивному мышлению, к самостоятельному разрешению теоретических проблем. Современные методы обучения способствуют развитию творческих способностей учащихся, а также эффективному усвоению материала на иностранном языке.

Ключевые слова: методика проблемного обучения, проблемная ситуация, творческое мышление, принцип проблемности, поиск решения проблемы.

In the process of teaching, the methods and techniques of teaching, addressed to reproductive thinking, to independent resolution of theoretical problems are important. The method of problem training contributes to the development of the creative abilities of students, as well as the effective learning of the material in a foreign language.

Key words: method of problem training, problem situation, creative thinking, problem-solving principle, solution search.

Иностранный язык сегодня является не просто частью национальной культуры народа, – владение иностранным языком есть залог успеха будущей успешной карьеры молодого специалиста и продолжает оставаться сегодня одним из главных требований работодателей. Современное языковое образование постепенно модернизируется вследствие внедрения модульно-рейтинговой системы обучения иностранным языкам, междисциплинарной интеграции, демократизации и оптимизации образования, что ставит к преподаванию и преподавателю иностранного языка новые требования. Одним из требований к учителю иностранного языка является знание и применение новейших методов и приемов обучения иностранному языку, чтобы учебный процесс осуществлялся эффективно и в соответствии с потребностями и интересами обучающихся.

Методика обучения иностранным языкам – сугубо полемическая наука. Выбор методов и подходов в преподавании иностранных языков – одна из самых дискутируемых тем, как среди преподавателей и методистов, так и среди тех, кто изучает иностранные языки. Согласно мнению педагога Махмутова М.И., «педагогика является наукой и искусством одновременно, поэтому и подход к выбору методов обучения должен основываться на творчестве педагога» [1, с.72]. Методы обучения – это «упорядоченные способы деятельности учителя и учащихся, направленные на эффективное развитие обязательств учебно-воспитательных задач» [3, с.38]. Реализация определенного метода обучения осуществляется посредством использования различных подходов и рабочих техник. В свою очередь, к приемам обучения относят «совокупность конкретных учебных ситуаций, способствующих достижению промежуточной (вспомогательной) цели конкретного метода» [3, с.67]. Развитие методической науки обучения иностранным языкам основывается сегодня на *коммуникативный и конструктивистский* методы. Коммуникативный метод нацелен на овладение обучающимися коммуникативной компетенцией. Управление обучением осуществляется не через грамматический материал, а посредством коммуникативных интенций (намерения). В основе конструктивистского метода лежит ориентирование преподавания на действия и на активное участие обучающегося в процессе приобретения знаний. То есть, задачей преподавателя становится не просто научить, а способствовать учебному процессу: искусственно создавать близкие к реалиям условия и ситуации и побуждать обучаемых самостоятельно конструировать и продуцировать речевую деятельность на иностранном языке.

Методы обучения подразделяют также на *традиционные и альтернативные*. Альтернативные методы преподавания предусматривают реализацию компетентностного подхода в обучении. К ним можно отнести следующие образовательные технологии: интерактивные лекции; лекции проблемного характера; дискуссия (тематическая); исследовательская работа (анализ источников, составление тезауруса); мастер-классы ведущих учителей и преподавателей; процедура активизации творческой деятельности (написание аннотаций и рефератов, подготовка докладов и выступлений на конференциях); самостоятельная работа студентов (выполнение домашних заданий, чтение научной литературы, работа с источниками по темам дисциплины, создание словаря профессиональных терминов, написание рефератов); кейсовая технология; адаптивные технологии (индивидуальные дифференцированные задания на дом, индивидуальные занятия-консультации); взаимоконтроль; метод полной физической реакции (Total Physical Response); суггестивный и драматико-педагогический метод и др.

В процессе преподавания иностранным языкам, на наш взгляд, важными являются методы обучения, нацеленные на репродуктивное мышление, на самостоятельное разрешение теоретических проблем, как методика *проблемного обучения*.

Проблемное обучение относят к современной дидактике и современной педагогической практике. Организация учебного процесса в данной методике базируется на принципе проблемности, на систематическом поиске решения учебных проблем. Цели проблемного обучения включают усвоение не только результатов научного познания, но и самого

процесса получения этих результатов, а также развитие и формирование познавательной самостоятельности и креативных способностей обучающихся.

Выявлено, что теоретическая основа проблемного обучения разработана американским психологом и педагогом Джоном Дьюи (1859-1952). В 1894 году Д. Дьюи основал в Чикаго экспериментальную школу, где в процессе обучения внимание акцентировалось не на учебном плане, а на игровых методах обучения и на трудовой деятельности. Новые принципы обучения, методы и приемы, применявшиеся в данной школе, получили распространение в 20-30 годах XX века. В советской педагогической практике они рассматривались как революционные, но не нашли широкого применения. Позже, технология проблемного обучения получила развитие благодаря трудам известных дидактов, как И.Я. Лернер, М.М. Махмутов, В. Оконь, А.М. Матюшкин, В.А. Бухвалов, Т.В. Кудрявцев, З.И. Калмыкова и др.

Польский педагог В. Оконь в своем труде «Основы проблемного обучения» излагает отличительные характеристики данного обучения. Они следующие: обучающиеся получают новую информацию в ходе решения теоретических и практических проблем; в ходе решения проблемы, учащиеся проявляют активность и самостоятельность высокого уровня; повышенная активность учащихся способствует развитию позитивных мотивов и снижает необходимость формальной проверки результатов; результаты преподавания относительно высокие и устойчивые, вследствие чего учащиеся легко применяют полученные знания в новых ситуациях, развивая одновременно свои умения и творческие способности.

Согласно воззрениям В. Оконя, «сущность процесса учения путем решения проблем сводится в каждом случае к созданию такой ситуации, которая вынуждает учащегося самостоятельно искать решение» [3, с.54]. По В. Оконю, проблемное обучение основывается на аналитико-синтетической деятельности обучающихся, реализуемая в рассуждении, размышлении, то есть, это эвристический, исследовательский тип обучения, с большим развивающим потенциалом.

Средством организации проблемного обучения называют *проблемную ситуацию*. Она есть начальный момент активизации мышления и познавательной потребности, которая создает внутренние условия для активного усвоения новых знаний и способов деятельности. Иными словами, для решения трудных задач, поставленных учителем, проблемная ситуация мотивирует обучаемого найти пути решения самостоятельно и определяется как состояние интеллектуального затруднения, которое требует поиска новых знаний и способов их получения. Проблемная ситуация может быть использована на всех этапах процесса обучения – при объяснении нового и закреплении знакомого учебного материала, при контроле знаний и навыков учащихся. Педагог определяет, что трудность управления проблемным обучением состоит в индивидуальности возникновения проблемной ситуации, поэтому от него требуются индивидуальный, дифференцированный подходы. Для организации проблемной ситуации учителем успешно используются специально созданные, особые методические приемы, как столкновение противоречий практической деятельности; изложение различных точек зрения на один и тот же вопрос; предложение обучающимся рассмотреть явления с различных позиций; побуждение обучаемых делать сравнения, обобщения, вводы, сопоставление фактов; постановка конкретных вопросов для обобщения, обоснования, конкретизации, логики рассуждения; подведение учащихся к противоречию и предложению самим найти способ его разрешения.

Особого внимания заслуживает опыт внедрения проблемного обучения в методику и практику преподавания иностранных языков. Проблемные ситуации коммуникативного уровня должны строиться на основе включения препятствий на пути достижения цели и варьирования количества неизвестных компонентов (место, время, участники общения), определяющего степень сложности проблемной ситуации и вариативность решений. Например, «Студент должен подготовить доклад-презентацию на урок по иностранному языку, но он встречает различные препятствия бытового характера (не работает компьютер,

нет электроэнергии, нет доступа к интернету, прибор слел, и др.)». Предложенная ситуация проблемна, поскольку цель действий осложнена не одним, а цепочкой препятствий, выстроенных в определенной логической последовательности. Так называемые, «ступенчатые» проблемные ситуации способствуют стимулированию речи благодаря серии последовательно возникших препятствий на пути достижения цели. При планировании уроков с использованием проблемного обучения учителю следует, во-первых, определить объем и содержание учебного материала на уроке, систематизировать учебный материал в соответствии со структурой предмета, а также в соответствии с принципами дидактики. Затем, очень важно продумать систему контроля и коррекции результатов речевой деятельности в реализованной проблемной ситуации. Проблемное обучение требует толерантного отношения учителя к допускаемым ошибкам обучаемых, при их попытке находить собственные решения. Из сказанного следует, что использование данной методики требует от учителя колоссальной предварительной подготовки и профессионального мастерства. Возможно, поэтому педагогическая практика свидетельствует об использовании данной технологии лишь примерно 30-ю процентами учителей.

В преподавании иностранных языков технология проблемного обучения может эффективно использоваться при обучении грамматике, при работе с текстом на иностранном языке, при обучении говорению. В обучении современной методике очень популярен метод драматизации диалогов, идентичный с методикой проблемного обучения. Метод драматизации позволяет создать креативную ситуацию на уроке, развивает творческое мышление учащихся и повышает мотивацию к коммуникации на иностранном языке.

Включение проблемных заданий в процесс обучения иностранному языку имеет как методические преимущества, так и воспитательные моменты:

- направляет учащихся выделять приоритеты в процессе выполнения заданий;
- расширяет активный вокабуляр и стимулирует мотивацию учения;
- развивает самостоятельность и повышает познавательный интерес;
- формирует навыки исследовательской деятельности;
- развивает творческие способности и коммуникативные компетенции.

Таким образом, наряду с традиционными методами преподавания сегодня все более активизируются альтернативный подход и приемы. Современные методы обучения способствуют развитию творческих способностей учащихся, а также эффективному усвоению учебного материала на иностранном языке.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Махмутов М.И. Проблемное обучение: основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975. – 368 с.
2. Оконь В. Основы проблемного обучения. Пер. с польск. – М.: «Просвещение», 1986. – 208 с.
3. Матюшкин А.М. Актуальные вопросы проблемного обучения. – М.: «Знание», 1989. – 186 с.
4. Кудрявцев В. Проблемное обучение: истоки, перспективы. – М.: «Знание», 1991. – 90 с.

УДК 811.161.1

Нина Курасова
(Карши, Узбекистан)

ЖАНРОВО-СТИЛЕВАЯ ПРИРОДА «РАСКАСА» В.ШУКШИНА

В статье рассматривается жанрово-стилевая природа рассказа В.Шукшина «Раскас». Выявляются способы организации сказового повествования произведения.

Ключевые слова: рассказ, жанр, стиль, сказ, сказитель, субъект, персонаж, диалог.

The article deals with the genre and style nature of the story by V. Shukshin "Raskas". The ways of organization of fantastic narration of the work are revealed.

Keywords: story, genre, style, tale, storyteller, subject, character, dialogue.

«Раскас» В.М. Шукшина по своим жанрово-стилевым особенностям является образцом сказа, талантливым созданием писателя, обогатившим «малый» жанр художественными находками в области формы. И не только.

Цель данной работы мы видим в рассмотрении сказа как жанрово-стилевого своеобразия названного произведения В.Шукшина.

Говоря о сказе, мы опираемся на определение В. В. Виноградова, понимающего сказ как своеобразную литературно-художественную ориентацию на устный монолог повествующего типа, как художественную имитацию монологической речи, которая как будто строится в порядке её непосредственного говорения.

Сказовая речь ведется от лица персонажа в резко характерной манере, «сказитель», являющийся плодом авторской фантазии, не только субъект, носитель речи, но и объект её [1, с. 258].

В основе рассказа банальная житейская ситуация: от шофера Ивана Петина ушла жена, «сбежала с офицером». Убитый обидой и горем Иван пишет об этом «раскас» и относит его в местную газету для публикации. В качестве цементирующих повествование художественных композиционных средств Шукшин избирает сказ («произведение» Ивана, написанное с непосредственностью наивного, непонятого чудака) и диалог, передающий разговор «покинутого мужа» с редактором. Классическая структурная форма «рассказ в рассказе» способствует воссозданию объемности, многослойности, многозвучности жизни. И эта объемность усиливается комедийно-драматическим пафосом.

Сама комедийная ситуация, конфликт рассказа возникает «из противоречия подлинного чувства и его нелепого словесного оформления» (В. Апухтина).

«Раскас» Ивана изложен в письменной форме, но содержит все признаки устной, разговорной речи: «Значит было так: я приезжаю – на столе записка. Я её не буду пирисказывать: она там обзыватьсся начала. Главное я же знаю, почему она сделала такой финт ушами. Ей все говорили, что она похожая на какую-то артистку. Я забыл на какую. Но она дурочка не понимает: ну и что? Мало ли на кого я похожий, я и давай теперь скакать как блоха на зеркале. А ей когда говорили, что она похожа она прямо щастливая становилась» [2, с. 84].

Стилистическая специфика «речи» Ивана проявляется очень ярко и резко отличается от авторской. (Сравним: «Иван остановил раскаленное перо, встал, походил по избе»). Она целиком построена на экспрессивно-стилизованном просторечии, смешном и причудливом косноязычии, странной лексике и синтаксических конструкциях, нарушении логики изложения, отражающих уровень мышления, культуры и психологии персонажа, его простодушно-прямое оценочное отношение к ситуации, к участникам драмы, к сотрудникам редакции. Это объясняется и характером Ивана, и тем, что его «исповедь» обращена к равному собеседнику. У него нет установки на инородного слушателя, что в результате усилит

его душевную драму, когда в редакции его не поймут.

Субъективная форма «рассказа» Ивана, написанная от первого лица, несмотря на комизм изложения, раскрывает не только его представления о жизни, о людях, его нравственные понятия, внутренний мир, но иносказательно выражает авторскую идею.

Иван – бывший фронтовик, «имеет ордена и четыре медали», радеет о государстве, хороший работник, «боготворит» жену, верен ей, терпит её «репетиции», уважает её родных, «не лиходея людям», «наскрозь» их видит, может – простить человеческие слабости – «в жизни все бывает». Он самокритичен, признается, что «и засветить-промеж глаз может», и «лысый», и «как выпьет, так начинает материть всех».

И вот такой персонаж – «не лиходея людям», но и «не писатель» – подан комически в начале рассказа (хотя сама ситуация, им переживаемая, вовсе не комическая).

Шукшин, однако, никогда не ограничивает палитры изображения в воссоздании полнокровного, жизненного, пластичного характера и объемного, многопланового бытия. Так и в «Рассасе».

Авторское повествование, отделяющее «произведение» Ивана от диалога, создает перебивку тональности: «Стояла весна и от этого еще хуже было на душе: «х о л о д н о и г о р ь к о» (выделено нами. – Н.К.). План изображения меняется, переходя во второй части из комического в драматический. Она (тональность) окрашивается настроением персонажа, на которого автор заставляет посмотреть иначе, с других позиций, отчего наши представления о нем углубляются.

Драматическая многоплановость рассказа определяется не только введением «сценического» эпизода, но и внутренним самочувствием, мировосприятием всех действующих лиц. Их разностью. Оно же, это самочувствие, передается через пейзаж. Иван "любил весну, – сообщает автор, – когда она только-только подступала, ... сердце сладко поднывало – чего-то ждалось. Весны и ждалось. И вот она наступила, та самая – нагая, раздрызганная и ласковая, обещающая земле скорое тепло, солнце... Наступила... А тут – г л а з а б ы н и на что не г л я д е л и" (выделено нами. – Н.К.).

Однако у редактора и «женщины» весна вызывает иное чувство – радость. И потому женщина смотрит на Петина «почему-то весело», редактор в ожидании предстоящей рыбалки (где они обычно встречались) – «тоже веселый», «редактора все не покидало веселое настроение», в то время как Иван «серьезно и мрачно смотрел на него», «всем своим видом хотел показать, что ему не до переметов сейчас», а с женщиной, «которую часто видел у себя дома и которая тоже бегала в клуб на репетиции», он «счет нужным не поздороваться», предполагая, что она «тоже небось кому-нибудь рога надстроила».

Потому и «рассас» Ивана воспринимается редактором в соответствии с настроением («редактор захохотал»), он «не понял», чья эта «история». А когда понял, «действительно смотрел на Ивана сочувственно и серьезно». Но это не меняет возникших противоречий между участниками диалога, напротив, они еще более углубляются по причине того, что «это нельзя печатать. Это не рассказ...» Сострадая и сочувствуя «горю» Ивана, редактор не может убедить его в своей правоте, потому что тот убежден, «так пишут».

« – А зачем вам нужно это печатать? – Редактор действительно смотрел на Ивана сочувственно и серьезно. – Что это даст? Облегчит ваше ... горе?»

Иван ответил не сразу.

-Пускай они прочитаю... там.

- А где они?

- Пока не знаю.

- Так она просто не дойдет до них, газетка-то наша!

- Я найду их... И пошлю!

- Да нет, даже не в этом дело! – Редактор встал и прошелся по кабинету.

- Не в этом дело. Что это даст? Что, она опомнится и вернется к вам?

- Им совестно станет.

- Да нет – воскликнул редактор. – Господи... Не знаю, как вам... Я вам сочувствую, но ведь это глупо, что мы сделаем...!

- Может она вернется.

- Нет! – громко сказал редактор. – Ах ты, господи! ... – Он явно волновался. – Лучше напишите письмо. Давайте вместе напишем?

Иван взял тетрадку и пошел из редакции.

- Подождите! – в о с к л и к н у л (выделено нами. – Н.К.) редактор. – Ну давайте вместе – от третьего лица...» [3, с.87-88].

Вслушаемся в голоса действующих лиц, постараемся уловить в диалоге и голос автора. Каждая реплика здесь не случайна. Каждая фраза несет в себе элемент автохарактеристики персонажа. Слово Шукшина экспрессивно, наделено, как мы уже убедились, подтекстом и связано не только с этим диалогом конкретно, но и с идейно-тематическим содержанием всего художественного целого.

Конфликт истинного чувства и неспособности его выразить находит свое развитие в сюжетных линиях рассказа (Иван Петин и жена, Иван Петин и редактор, Иван Петин и сотрудница редакции), в своеобразии композиции, соединяющей субъективно-личностную точку зрения («сказ»), точки зрения разных персонажей (диалог) и объективную точку зрения автора (сказ, диалог, описание, повествование).

Верно оценить то, что говорят герои, помогают не столько их реплики, сколько жесты, реакции, то, что заключено в подтексте, поэтому таким глубоким смыслом наполняются ремарки («Иван ответил не сразу, он явно волновался», «воскликнул редактор» и т.д.).

Создается полифонизм диалога, многослойность звучания, где авторскому голосу принадлежит решающая роль. И как будто бы незначительный внешне диалог становится многозначным. Иван «боготворил» свою жену, у него «сердце к ей приросло», он надеялся на её возвращение, но «жена боготворила репетиции», она не любила Ивана, и это понял редактор, что и вызвало его волнение и желание хоть как-то помочь Петину в его неразрешимой ситуации.

В финале автор сам «вмешивается» в действие, описывая душевное состояние персонажа, вызывая к нему глубокое сочувствие (чего обычно в классической литературе комический герой не заслуживает, например, Хлестаков у Гоголя).

После пивной Иван Петин отправляется домой – «в мрак и пустоту», он «не глядел по сторонам... Он шел и молча плакал. ... Он шел и плакал. И ему было не стыдно. Он устал».

«Раскас», как ни странно, произведение об «истории души». Как-то, рассуждая об Егоре Прокудине – главном герое киноповести «Калина красная», – Шукшин сказал, что «душа его страдала от дикого несоответствия, но душа его была все-таки цельная». Нам кажется, что и в Иване Петине реализовалось это представление о противоречивом человеке, несмотря на то, что «наполнение» образов абсолютно разное.

Финал рассказа автор оставляет открытым. И в этом видится глубокий смысл, связанный со стремлением уйти от нежизненных схем, от «правильных» ответов – ведь «не всегда и жизнь-то дает ответы», обнажить правду характера и правду ситуации, что он считал «святым делом художника».

Жанрово-стилевое своеобразие «Раскаса» состоит в переплетении комического и драматического, сказово-эпического и "сценического". Все компоненты художественного целого (композиция, образы, сюжетные линии, язык) выявляют здесь художественный замысел автора, который вскрывает в классической структуре жанра новые возможности, способствуя его обогащению.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 251 с.
2. Шукшин В. Избранные произведения. – В 2 т. – Т.1. – М.: Мол. гвардия, 1975. – 494 с.

УДК 811.161.1(076)

*Елена Милованова
(Карши, Узбекистан)*

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

В современных условиях преподавания иностранного языка при моделировании все чаще приходится принимать во внимание потребность персонификации образовательных процессов в техническом вузе. Индивидуальному подходу свойственно присутствие творческих элементов в процессе овладения предметом. Речевая деятельность обучающихся предполагает формирование лингвистической, социолингвистической и прагматической компетенции, что позволяет достичь высокого уровня предметной компетентности.

В теоретической литературе и в практике высшей школы нередко ставится вопрос о возможности развития профессионально-творческого мышления в процессе учебной деятельности. По нашему мнению, если такой вопрос возникает, его истоки следует искать в том, что вузы не до конца решают возложенную на них задачу – сохранения и развития творческого потенциала личности. В этой связи преодоление данного негатива выступает одним из главных направлений реформирования высшей школы. Не следует забывать, что формирование творческого мышления – сложный, многогранный процесс подготовки творчески мыслящей личности, а отличие личностных образований состоит в самопроявлении в любой обстановке. Логично сделать вывод: если в ходе учебной деятельности сформировано творческое мышление, то оно проявит себя и в профессиональной деятельности как наличие высокой компетентности, мотивационных установок, определенного опыта решения широкого круга практических задач. Исследователи лаборатории А.М. Матюшкина подтверждают, что овладение иностранными языками способствует раскрытию творческого потенциала, так как формирует непредвзятый взгляд на мир, более гибкий подход к проблемам и различным формам самовыражения [1, с. 368]. С указанных позиций обучение иностранному языку в техническом вузе следует рассматривать как своеобразный технологический процесс развития творческого мышления, формирования активной, инициативной личности, умеющей при опоре на фундаментальные научные знания глубоко анализировать и принимать обоснованные решения при выполнении своих функциональных обязанностей.

Стремление преодолеть пассивность позиции студенты в традиционном обучении привело к вопросу о пересмотре образовательного процесса и появлению новых активных методов обучения. Особое место заняли те методы, которые основаны на включении студенты в соответствующие действия и направлены на усиление способности к анализу знаний, управлению своими эмоциями, принятию ответственных решений в нестандартных ситуациях.

Однако следует отметить, что ведущую роль в массовой педагогической практике играет концепция традиционных методов, где процесс обучения – это взаимодействие со стороны преподавателя, а со стороны обучающегося – работа с учебником. Известен факт, что в сознании учащихся процесс обучения, как правило, ассоциируется с насилием над их волей, доминированием преподавателя на занятиях. Традиционная дидактическая теория видит свою важнейшую задачу в том, чтобы приобщить учащихся к обобщенному и систематизированному опыту человечества, чем и объясняется ведущая роль преподавателя, преобладание теоретических знаний, ориентация на освоение основ наук. Современный занятие – это поиск, открытие и осмысление истины, это часть жизни студентов. Существуют предложения активизировать познавательную деятельность учащихся за счет содержания учебников, включающих интересные и актуальные тексты. Однако данное условие не всегда выполнимо, так как некоторые дисциплины (естественно-научный блок)

предполагают сообщение строго научных фактов. Особенно это проблематично в вузе, поскольку уровень сложности изучаемых явлений чрезвычайно высок и, знакомясь с ними, студенты проходят путь исследователя. Применение различных методов и видов активного социально-психологического обучения открывает возможности для самостоятельного изучения материала. Процесс активизации познавательной деятельности – это еще и процесс активизации своей деятельности студентом.

Целью активизации обучения является не увеличение объема передаваемой информации, ее спрессовывание или ускоренный процесс считывания, а создание дидактических и психологических условий осмысленности обучения, включение в него учащихся на уровне не только интеллектуальной, но и личностной позиции. Как показывают психологические исследования, уже на уровне простейших познавательных процессов восприятия объектов внешнего мира и регуляции сенсомоторных действий активность субъекта проявляется в полной мере.

Приходится, к сожалению, констатировать разрыв между уровнем подготовки специалистов с высшим образованием и требованиями времени. Современный специалист – это широко образованный человек в конкретной области, имеющий фундаментальную подготовку, способный к постоянному повышению квалификации. Для современного специалиста знание хотя бы одного-двух иностранных языков – необходимое условие его профессионализма, позволяющее работать с информацией, доступной мировому сообществу, а также общаться с коллегами в разных странах. Все это предполагает фундаментальную и двустороннюю языковую подготовку. Моделирование познавательной деятельности в процессе изучения иностранного языка.

Таким образом, указанные проблемы подготовки специалистов разного профиля предусматривают владение иностранным языком на качественно ином уровне и требуют использования новых методов и средств обучения.

Анализ исследований показал, что сегодня в педагогике предпринимаются попытки пересмотреть содержание обучения иностранному языку с позиций современных требований к будущему специалисту. Обучение иностранному языку влечет за собой приобщение к иноязычной культуре в учебно-познавательном, развивающем и формирующем аспектах [2, с. 74]. Как цель обучения иноязычная культура имеет социальное, лингвострановедческое, педагогическое и психологическое содержание, которое соотносится со всеми аспектами обучения и вытекает из содержания предмета "русский язык". Поэтому иностранный язык можно рассматривать как предмет, несущий не только систему лингвистических знаний, но и формирующий и развивающий личность студентов в процессе овладения этими знаниями.

Многие исследователи занимались изучением особенностей влияния предмета "русский язык" на личность учащихся. Л.С. Выготский, сравнивая усвоение родного и иностранного языков, показал, что при овладении родным языком идет развитие мышления и познания, а при изучении русского языка – приобщение к новым способам мысли.

Широко принятое в последние годы понимание коммуникативной компетентности как результата овладения русским языком лингводидакты Н.Д. Гальскова и Н.И. Гез связывают с когнитивным и эмоциональным развитием личности [3, с. 84]. Процесс овладения языком имеет, по мнению данных авторов, "активный, творческий и когнитивный характер".

В качестве вывода следует отметить, что русский язык как учебный предмет имеет ярко выраженный коммуникативный характер. Он служит средством общения, средством приема информации об окружающей действительности. Коммуникативный подход направлен на развитие у обучаемых умения практически пользоваться изучаемым языком, соотносить его единицы, формы и структурные организации с выполняемыми ими коммуникативными функциями.

В основе коммуникативно-ориентированного подхода в обучении русскому языку лежит стимулирование речемыслительной активности студентов [4, с. 43]. Общения не может быть

без речемыслительной активности, ее предполагает сама коммуникативная направленность учебной работы, при которой нужно отойти от весьма распространенных при обучении иностранным языкам механических видов работы. Научный поиск направлен на то, чтобы найти способы стимулирования речемыслительной активности обучаемых, разрабатывать речемыслительные задачи, активизирующие их коммуникативно-познавательную деятельность и способствующие развитию не только речи, но и творческого мышления.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. – М.: АРКТИ, 2003.
2. Волина В. Учимся играя. – М.: Новая школа, 1994. – 448 с.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. – М.: Просвещение, 1991.
4. Колкер Л.М., Устинова Е.С., Енашеева Т.Н. Практическая методика обучения иностранному языку. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.

УДК 811.161.1(076)

*Елена Милованова
(Карши, Узбекистан)*

НАРОДНО-РАЗГОВОРНАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭЗИИ А.С.ПУШКИНА

Уже ранние заметки Пушкина свидетельствуют о поисках источников развития и усовершенствования русского литературного языка, среди которых на первое место выдвигаются источники народные, фольклорные. В наброске «О французской словесности» (1822) читаем: «Не решу, какой словесности отдать предпочтение, но есть у нас свой язык; смелее! – обычаи, история, песни, сказки – и прочее».

Обращение к народным источникам Пушкин считает признаком зрелой словесности. В заметке «О поэтическом слог» он пишет: «В зрелой словесности приходит время, когда умы, наскуча однообразными произведениями искусства, ограниченным кругом языка условленного, избранного, обращаются к свежим вымыслам народным и к странному просторечию, сначала презренному». Нетрудно понять, что «ограниченный круг языка условленного, избранного» – это и «новый слог» Карамзина, и «старый слог», которым призывал писать Шишков.

Если предшественники Пушкина и призывали писателей обращаться к разговорному языку, то это был язык «изрядной компании», «высшего общества» и даже преимущественно «милых женщин». Пушкин же определённо говорит о разговорном языке простого народа, т.е. о разговорном языке большинства наций, не подвергшемся засорению и искажению.

Последовательно настаивая на обращении писателей к народному языку, Пушкин тем самым выдвигал принцип, противопоставленный позиции карамзинистов. Но пушкинский принцип народности литературного языка был противопоставлен и позиции шишковцев, склонных смешивать русский литературный язык с языком «славянским». В черновом варианте статьи «Путешествие из Москвы в Петербург» (1833) Пушкин чётко определяет отношения между этими языками: «Давно ли стали мы писать языком общепонятным? Убедились ли мы, что славянский язык не есть язык русский и что мы не можем смешивать их своенравно, что если многие слова, многие обороты счастливо могут быть заимствованы из церковных книг, то из сего ещё не следует, чтобы мы могли писать: да лобжет мя лобзанием, вместо целуй меня?».

В высказываниях Пушкина заложена идея исторического подхода к проблеме народности русского литературного языка, которая получила воплощение в пушкинском

творчестве. Это было замечено, в частности, П. А. Вяземским, писавшим: «В Пушкине более обозначилась народность историческая». Формула «историческая народность» оказалась очень точной по отношению к писательской практике и теоретическим воззрениям Пушкина.

Разрабатывая идею связи литературного языка с разговорным языком простого народа в его истории, Пушкин в то же время ясно сознавал, что литературный язык не может и не должен отрываться от исторических традиций «книжной» словесности. В 1836 г., подводя итоги теоретических дискуссий и опираясь на литературную практику, в том числе свою собственную, Пушкин в «Письме к издателю» сжато и чётко изложил своё понимание связей литературного языка с «живым употреблением» и собственной историей: «Может ли письменный язык быть совершенно подобным разговорному? Нет, так же как разговорный язык никогда не может быть совершенно подобным письменному. Не одни местоимения сей и оный, но и причастия вообще и множество слов необходимых обыкновенно избегаются в разговоре. Из того ещё не следует, что в русском языке причастие должно быть уничтожено. Чем богаче язык выражениями и оборотами, тем лучше для искусного писателя. Письменный язык оживляется поминутно выражениями, рождающимися в разговоре, но не должен отречься от приобретённого им в течение веков. Писать единственно языком разговорным – значит не знать языка».

В альманахе «Северные цветы» на 1828 год Пушкин опубликовал «Отрывки из писем, мысли и замечания». Они открывались таким афоризмом: «Истинный вкус состоит не в безотчётном отвержении такого-то слова, такого-то оборота, но в чувстве соразмерности и сообразности». Естественно, что Пушкин с его безупречным чувством прекрасного и удивительно ясным мышлением, счёл нужным чётко определить своё отношение к «вкусу». Не случайно, конечно, пушкинский афоризм начинается с определения «истинный». Из этого вытекает, что вкус, культивировавшийся в «карамзинской школе», не может считаться истинным. И далее раскрывается почему. Во-первых, потому, что выражается в безотчётном, т.е. не мотивированном ничем кроме самого вкуса, отвержении слоёв и оборотов. Во-вторых, потому, что выражается преимущественно именно в отвержении, запрещении употреблять всё то, что «не по вкусу» карамзинистам (впрочем, это можно было отнести и к шишковцам). В-третьих, потому, что направлен на отдельные слова и обороты. Пушкин предлагает совершенно новое понимание сущности вкуса. Чувство соразмерности и сообразности – вот в чём состоит истинный вкус. Соразмерность и сообразность относятся не к отдельным элементам языка, но к их соединению «в одно и качественно новое целое». Это свойства литературного произведения как целостного единства. Речь идёт о соразмерности всех его компонентов и о сообразности их замыслу автора. Пользуясь современной терминологией, можно сказать, что Пушкин вопрос о сущности вкуса в языке поднимает с уровня языковых единиц на уровень текста.

На этом уровне Пушкин видит и другие признаки истинного вкуса. В уже упоминавшейся заметке «О поэтическом слоге» говорится: «Мы не только ещё не подумали приблизить поэтический слог к благородной простоте, но и прозе стараемся придать напыщенность». В «Опровержении на критики», отвечая на упрёки в простонародности, Пушкин пишет: «Никогда не пожертвую искренностью и точностью выражения провинциальной чопорности и боязни казаться простонародным, славянофилом и тому подобным». О простоте и точности выражения Пушкин говорит неоднократно, постоянно имеет их в виду в своих высказываниях и демонстрирует в своём творчестве.

Итак, соразмерность и сообразность, благородная простота, искренность и точность выражения – вот признаки истинного вкуса. Но на чём всё-таки основывается вкус? Критика постоянно обвиняла Пушкина в грубости, простонародности. А для Пушкина, видевшего источник развития литературного языка, прежде всего в языке народа, такая позиция критики была не только неприемлема, но и смешна. Он постоянно иронизировал над призывами подумать о том, «что скажут дамы».

Таким образом, соразмерность и сообразность, благородная простота, искренность и точность выражения находили опору в исторической народности. Безыскусственность и выразительность народного языка, противопоставленная «чопорным обинякам провинциальной вежливости», была для Пушкина фундаментом здания истинного вкуса.

Пушкин очень внимательно изучал фольклор. Интересовался песнями, преданиями разных народов. Выражением этого интереса явились «Песни западных славян» (1834), в которых Пушкин, по словам В. В. Виноградова «образует сложный сплав разных систем народно-поэтической фразеологии с выражениями устной речи и книжно-поэтического языка». Однако больше всего привлекали Пушкина «небылицы, былины православной старины» – «обычай», история, песни, сказки» русского народа.

Опираясь на традиции устного народного поэтического творчества, Пушкин создаёт очень близкие к фольклорным «Песни о Стеньке Разине» (1826). Но не только исторические мотивы привлекают Пушкина. В 1828 году был сделан, как считают комментаторы десяти томного собрания сочинений Пушкина, «черновой необработанный набросок» описания ранней весны на основе образов и устойчивых языковых оборотов русского фольклора.

Обращение к народным истокам мы видим у Пушкина и в сюжетных стихотворениях, представляющих собой повествование, рассказ. Здесь большая роль отводится языку действующих лиц. Сказки всегда привлекали внимание Пушкина как наиболее полное воплощение «свежих вымыслов народных». Но обратился к жанру Пушкин только в середине 20-х годов, когда окреп и созрел его талант, когда он энергично стал осваивать новые формы поэтического выражения. Поэма «Руслан и Людмила» была закончена в 1820 году, а знаменитое вступление к ней «У лукоморья дуб зелёный» написано в 1824 – 1825 годах в Михайловском. Сохранилась пушкинская запись присказки няни Арины Родионовны, эта присказка и легла в основу вступления. Здесь Пушкин представил читателям сюжеты и персонажей русских народных сказок. Многие из них потом ожили под пером поэта.

Некоторые сказочные сюжеты взяты Пушкиным не из русских источников («Жених», 1825; «Сказка о рыбаке и рыбке», 1833; «Сказка о золотом петушке», 1834), но сказкам придан русский колорит, они написаны в русском народном стиле. Что касается «Сказки о попе и о работнике его Балде» (1830), «Сказки о царе Салтане» (1831), «Сказки о мёртвой царевне и о семи богатырях» (1833), то в их основе лежат русские народные сказки, записанные Пушкиным в Михайловском. По русским народным источникам писалась и «Сказка о медведихе» (1830).

Разумеется, в сказках Пушкина широко представлены традиционные элементы фольклора, а также «простонародные» и просторечные слова и обороты. Например, в «Сказке о мёртвой царевне» словосочетания с постоянными эпитетами: красная девица, молодцы честные, к алым губкам, белые руки, красно солнце, ясный месяц, сине море. Из просторечных оборотов можно указать, например: Чёрт ли сладит с бабой гневной? Спорить нечего; И молва трезвонить стала; Братья молча постояли; Да в затылке почесали.

Сказки Пушкина народны и по видению мира, и по языку. Но всё же это литературные сказки, и Пушкин не стремится полностью отказаться от литературных приёмов и примет литературного языка. Поэтому в языке сказок фольклорные выражения переплетаются с книжно-поэтическими.

Если разговорная и просторечная лексика и фразеология сама по себе не была новостью в определённых жанрах поэзии, то разговорный синтаксис слабо отражался в стихотворном языке, которому от классицизма достались конструкции с искусственным, «инверсированным» порядком слов (вспомним примеры из «Воспоминаний в Царском Селе»), а от сентиментализма – стремление к гладкой, ровной, симметрично построенной фразе. Поэтому разговорная организация текста с имитирующими диалог построениями, бессоюзными связями, разнообразными типами простых предложений, быстрыми

переходами от предмета к предмету, пропусками («опущениями») отдельных членов и целых частей предложений (эллипсисами), которая часто появлялась в пушкинских стихах, была заметным новшеством даже в эпиграммах и пословицах, не говоря уже о «серьезной» лирике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баженова А. А. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Просвещение, 2001. – 50 с.
2. Виноградов В. В. Стилистика: Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1973. – 120 с.
3. Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. – М.: Просвещение, 1992. – 120 с.

УДК 811.161.1

*Баходир Муратов, Умида Туймаева
(Карши, Узбекистан)*

ПРИЕМ РАССУЖДЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ ПРАВОПИСАНИЮ УЧАЩИХСЯ 7 КЛАССОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Методика русского языка постоянно совершенствуется как под воздействием практического опыта, так и под влиянием наук педагогического цикла. Особенно благотворное влияние могут оказывать на нее психология и дидактика. Нередко именно они помогают методисту определять роль и место отдельных методов и приемов обучения в общей системе работы по формированию знаний и умений. Это относится, в частности, и к приему рассуждения.

Решению этой задачи способствовало рассуждение вслух по определенной схеме. В результате использования схем учащиеся значительно легче и быстрее усваивают последовательность операций по применению грамматических признаков.

Опыт показывает, что эффективность рассуждения в процессе письма может быть достигнута лишь при определенных условиях. В числе последних следует особо выделить следующие:

- а) целенаправленная подготовка учащихся к использованию приема рассуждения;
- б) правильное определение роли и места этого приема в общей системе средств обучения орфографии, в том числе и на этапе первичного изучения материала;
- в) учет психологических закономерностей процесса формирования умений и навыков на теоретической основе.

Рассмотрим кратко эти вопросы.

Отметим вначале, что целенаправленная подготовка учащихся к рассуждению в процессе письма – одно из важнейших и неизменных условий эффективного его использования при формировании умений и навыков.

Этому в значительной мере способствует использование алгоритмов и образцов рассуждения, устного и письменного (графического).

Пользуясь образцами рассуждения, ученик не только констатирует, как он написал то или иное слово, но и воспроизводит весь ход логического обоснования, в результате которого он пришел к выводу писать так, а не иначе. Такой подход упорядочивает процесс применения знаний на научной основе, повышает роль сознания в формировании умений и навыков, значительно сокращает время на овладение учебным материалом.

Таким образом, рассуждение вслух (или письменно) помогает выработать у учащихся навыки письма с теоретическим обоснованием каждой орфограммы и устранить или затормозить уже образовавшиеся навыки писать без объяснения написаний, т. е. не думая. Хорошо поставленное рассуждение формирует у школьников рациональные приемы

умственной работы, способствует углублению и закреплению знаний, развитию логического мышления.

Комментирование, т. е. объяснение орфограмм в процессе письма, тем и полезно, что оно дополняет систему обучающих диктантов, основанных на предварительном и последующем объяснении орфограмм. При этом место и роль каждого из указанных видов работы будет определяться и характером орфографического явления, и этапом его усвоения, и возможностями учащихся.

Разрыв между теорией и практикой при обучении правописанию, действительно, является одной из основных причин неуспеваемости по русскому языку. Но он образуется, видимо, не потому, что обучающие диктанты и другие упражнения, которые вошли в широкую практику учителей, не обеспечивают синхронности между формулированием правила и написанием слова. Такое понимание связи между теорией и практикой свидетельствует о поверхностном подходе к толкованию этого вопроса. Основной причиной неуспеваемости учащихся следует считать все же отсутствие в работе учителя такой системы методов и приемов, которые обеспечивают действенность знаний учащихся, умение свободно пользоваться ими на практике. Одним комментированием такой задачи не решить, даже если оно будет практиковаться на каждом уроке по 10-15 минут, как рекомендуют теоретики комментированного письма. Практика убедительно доказала, что оно будет эффективным лишь в том случае, если у учителя есть система средств и методов работы, дополняющих его. На первом этапе усвоения нового материала, действительно, лучше максимально приблизить правило к слову. Но этим далеко не исчерпывается понимание взаимодействия между теорией и практикой. Сближение во времени объяснения с написанием – не единственное и, пожалуй, не самое главное условие, позволяющее эффективно соединять теорию с практикой. Это лишь первая ступенька в выработке навыка грамотного письма. На последующих этапах оно может ослабить активность мыслительной деятельности ученика, ибо комментированные упражнения сами по себе развивают ситуационное мышление коротких дистанций, и, хотя они и облегчают ученику операционное думанье при решении грамматико-орфографических задач, на последующих этапах, когда некоторые звенья этого процесса уже частично автоматизировались и не вызывают большого нервного напряжения, ученик может (и должен) перейти на письмо как с предварительным, так и с последующим объяснением орфограмм, а затем и на самостоятельную запись – без каких-либо объяснений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гальпирин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Психологические науки в СССР. – Т. 1. – М., 1989. – С.45-87.
2. Сухобская С. Г. Об особенностях обобщения и систематизации в процессе формирования навыков орфографии. – М.: «Наука», 1990. – 95 с.

УДК 811.161.1

*Баходир Муратов
(Кариш, Узбекистан)*

АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Современные педагогические технологии требуют создания таких условий, при которых школьник не должен быть пассивным потребителем знаний, а активно бы включался в образовательный процесс, проявляя не только интерес к обучению, но и самостоятельность в получении информации, креативность мышления, желание открывать неизведанное.

Одним из методов повышения познавательной активности обучающихся является именно проблемное обучение. Оно основано на реализации психолого-дидактического принципа проблемности в учебно-педагогическом процессе. Принцип проблемности позволяет сблизить между собой в ходе обучения процессы мышления, познания с процессом исследования. В процессе проблемного обучения усвоение новых знаний осуществляется в ходе разрешения проблемных ситуаций.

Для этого необходимо определить, прежде всего, основные этапы использования данной технологии:

- подготовительная работа учителя к уроку;
- элементы проблемного обучения при объяснении нового материала;
- при закреплении материала, разработка системы самостоятельных заданий проблемного характера;
- при обобщении изученного.

В своей работе использую разнообразные формы проведения уроков, например, проблемный семинар (мозговой штурм), в основе которого лежит свободное высказывание самых разных идей, которые могут способствовать разрешению проблемы. При этом соблюдается одно важное условие: участникам запрещается критиковать выдвигаемые предложения.

Я считаю, что значимым в формировании системы знаний, умений, навыков на уроках литературы является именно коллективное чтение – поочередное чтение или чтение вслух с комментариями, элементами анализа прочитанного. Учитель отрабатывает, закрепляет, а также развивает различные умения и навыки: умение с помощью текста доказывать или размышлять, умение цитировать прочитанное, отбирать материал, умение пояснять, анализировать. Конечно, в процессе коллективного чтения особая роль отводится учителю.

На таких уроках я стараюсь, как бы уйти на второй план, таким образом, предоставляю возможность учащимся читать и обсуждать произведение самостоятельно, но остаюсь при этом главным координатором и помощником, порой направляю вопросами учащихся. Дальнейшая работа с текстом развивает умение школьников определять границы отрывков по смысловым частям. Прочитав отрывки, учащиеся могут их озаглавить и записать название на доске (в тетради) в виде плана или перечисления сюжетных эпизодов. Конечно, стараюсь заострить внимание учащихся на лексику – слова, которые воссоздают историческое время.

В современной теории проблемного обучения различают два вида проблемных ситуаций: психологическую и педагогическую. Первая касается деятельности учеников, вторая представляет организацию учебного процесса. Педагогическая проблемная ситуация создаётся с помощью активизирующих действий, вопросов, подчеркивает новизну, важность, красоту и другие отличительные качества сугубо индивидуально. Проблемные ситуации могут создаваться на всех этапах процесса обучения: при объяснении, закреплении, контроле.

Методические приёмы создания проблемных ситуаций на уроке литературы:

- подвожу учащихся к противоречию и предлагаю им самим найти способ его разрешения;

– излагаю различные точки зрения на один и тот же вопрос (например, противоположные мнения критиков по поводу отдельных художественных произведений или восприятия героев художественного произведения);

– побуждаю обучаемых сравнивать, обобщать, делать выводы из ситуации, сопоставлять события, факты (например, сравнить характеры главных героев прочитанного произведения);

– ставлю конкретные вопросы (на обобщение, обоснование, конкретизацию, логику рассуждения);

– определяю проблемные задачи (например: с неопределённостью в постановке вопроса, с ограниченным временем осмысления предложенной литературы темы устного сочинения, размышления о прочитанном, на преодоление «психологической» инерции).

Организация самостоятельной познавательной деятельности и активизация учащихся – важное условие глубокого и прочного овладения знаниями и применения их на практике.

На примере одного из уроков я хочу показать использование технологии проблемного обучения в преподавании русского языка в 9 классе.

Цель урока:

1. Обобщение изученного о бессоюзных сложных предложениях.
2. Совершенствование умений сравнивать и делать выводы по изученному материалу.
3. Развитие навыков пунктуационного анализа.

Оборудование:

текст романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин», глава 5 (строфы с 4 по 20);
таблица, учебник, компьютер, медиапроектор.

Ход урока

1. Организация класса.

2. Сообщение темы, цели урока.

– Сегодня на уроке проведём обобщение полученных знаний, умений и навыков по теме, над которой работали на протяжении нескольких уроков.

Вспомним теорию, продолжим работу над пунктуационным анализом предложений, будем совершенствовать умения обобщать, сравнивать, делать выводы, опираясь на уже известное, изученное, узнаем и кое-что новое, интересное о бессоюзных сложных предложениях. Это будет связано с их стилистической функцией в художественном тексте.

На уроках литературы мы познакомились с творчеством А.С.Пушкина, я хочу использовать возможность ещё раз обратиться к самому глубокому и многогранному его произведению – роману «Евгений Онегин».

– Ставлю перед вами проблему: выяснение употребления бессоюзных конструкций и их стилистической роли в 5-ой главе романа.

– Почему для решения данной проблемы выбрана именно эта глава, думаю, что вы сами сможете ответить в течение урока. Эту проблему надо решить, это нам с вами задача «на вырост».

3. Повторение теории, проверка домашнего задания.

– Прочитайте формулировку темы урока, найдите в ней ключевые слова и определите содержание терминов:

– бессоюзное сложное предложение;

– сложное предложение;

– отличие сложного предложения от простого;

– пунктуация.

– Подумайте, так ли важно, как мы будем ставить знаки препинания?

– Будем ли вообще их употреблять?

4. Работа с художественным текстом.

- 1) Чтение учителем 5-ой главы романа «Евгений Онегин» (строфы с 4 по 20).

- 2) Работа с текстом прочитанных строк.

Задание: перелистайте странички 5-й главы и обратите внимание на знаки препинания.

3) Беседа. Проверка работы.

– Какие знаки препинания использовал поэт? (Учащиеся называют, учитель записывает на доске. Практически все знаки встречаются в тексте.)

– Какие из них будут интересовать нас в связи с темой урока и почему? (*Точка с запятой, тире, двоеточие, так как именно они употребляются в бессоюзных сложных предложениях.*)

– Только ли в бессоюзных сложных предложениях используются двоеточие и тире?

– В каких ещё синтаксических конструкциях употребляются эти знаки? (*Прямая речь, обобщающие слова при однородных членах, неполные предложения.*)

– Найдём в тексте 5-ой главы (с 4 по 20 строфу) подобные конструкции.

– Итак, мы отделили те синтаксические конструкции, с которыми не должны путать бессоюзные сложные предложения, несмотря на то, что в них употребляются те же знаки препинания.

– Теперь остаётся самое простое – пунктуационный анализ.

Задание. Прочитайте, соблюдая правильную интонацию, объясните расстановку знаков препинания в строфе 4 (двоеточие – пояснение, а именно), в строфе 7 (двоеточие – причина, потому что), в строфе 8), (двоеточие – дополнение смысла; видит, что).

– Обратим внимание на пунктуационное оформление предложения в 9 строфе.

– Точка с запятой может разделять и придаточные предложения в составе сложноподчинённого, если они соединены однородным подчинением, подчинительный союз употребляется один раз, а каждая из частей предложения осложнена различными синтаксическими конструкциями.

– В строфе 13 точка с запятой – перечисление.

– Запишем под диктовку предложение из 18 строфы, поясним пунктуацию (тире – быстрая смена событий), составим его схему.

– Обратим внимание на приём синтаксического параллелизма (говорим о сути этого приёма и цели его использования).

5. Итог урока. Выводы, обобщения.

– Чтобы подвести итоги наблюдений за ролью бессоюзных сложных предложений в пушкинском тексте, давайте «подкорректируем» бессоюзные сложные предложения, заменив их синонимичными союзными (строфы 4, 7, 8, 13).

– Изменилось ли что-нибудь? (*Да, ритм; предложения стали более длинными, логически завершёнными.*)

– Докажите, прочитайте.

– Почему же А.С.Пушкин предпочёл менее логичные бессоюзные предложения в этой главе? (Текст имеет ярко выраженную просторечную окраску. Ведь о снах и гаданиях люди повествуют разговорным языком. А для текстов разговорного стиля использование более выразительных бессоюзных сложных предложений является характерной чертой.)

– Почему же в качестве иллюстративного материала для беседы о бессоюзных сложных предложениях была выбрана именно эта глава? (Имеются предложения со всеми знаками препинания, практически со всеми оттенками значения, потому что в данной главе стиль изложения близок к разговорному.)

Рефлексия. Продолжите предложения.

На уроке русского языка я научилась ...

Тема урока меня заинтересовала, так как ...

Я продолжу изучать и исследовать строфы романа, потому что ...

6. Домашнее задание.

– Придумайте небольшой текст о русской зиме с использованием различных бессоюзных сложных предложений.

7. Комментирование оценок за урок.

– Решили поставленную проблему, а значит, закрепили материал, выяснили особенность использования бессоюзных сложных конструкций в художественном тексте, правильно пояснили использование писателем данных предложений.

8.Оценки за урок.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ломизов А. Ф. Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса. – М.: Просвещение, 1964. – 330 с.

2. Методика преподавания русского языка в школе [Текст] : учеб. для студ. вузов, обучающихся по пед. спец. / А. В. Текучев. – М. : Просвещение, 1980. – 414 с. – (Высшее образование).

УДК 811.112.2'373.4

*Валерія Олейниченко
(Маріуполь, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ СКОРОЧЕНЬ В ЧАТАХ

У тезах розглядаються особливості скорочень в чатах, навіщо люди обирають інтерактивний спосіб спілкування, а обирають люди це тому, що завдяки інтернету людина створює вдома свій власний світ. Завдяки інтернет-чатам людина має можливість "втекти з власного тіла" це є одним з головних факторів, що мотивують участь у віртуальній комунікації. Крім того, анонімність сприяє психологічної розкутості, ненормативності, в прояві більшої свободи висловлювань і вчинків. Спілкування в інтернет-чатах є поспішним і гранично спрощеним. Стає можливим виражати свої почуття та емоції смайликами.

Ключові слова: *якість особистості, комунікативний процес, анонімність, смайлик.*

The thesis considers the peculiarities of abbreviations in chat rooms, why people choose the interactive method of communication, and people choose this is because thanks to the Internet people of the house creates a world of its own. Thanks to the online chat person has the opportunity to "escape from one's own body" this is one of the main factors motivating participation in virtual communication. Moreover, anonymity promotes mental emancipation, unnormaly, in the manifestation of the greater freedom of speech and actions. Communication in Internet chat rooms is very hasty and simplistic. It is possible to express your feelings and emotions with emoticons.

Key words: *quality, personality, communication, anonymity, smiley.*

За ступенем впливу на людську цивілізацію розвиток електронних засобів комунікації можна порівняти з виникненням писемності і винаходом друкарського верстата. Воно призвело до розвитку комп'ютерно-опосередкованої форми спілкування, кардинально змінила характер дискурсу. Чому люди вибирають інтерактивний спосіб спілкування? Можна виділити наступні причини:

1. недостатнє насичення спілкуванням у реальних контактах;
2. можливість реалізації якостей особистості, програвання ролей, переживання емоцій, з тих чи інших причин недостатніх в реальному житті;
3. незадоволеність реальної соціальної ідентичністю і бажання позбавитися від неї. У віртуальній реальності не мають значення такі способи визначення соціального статусу як зовнішній вигляд, вік, стать.

Інтернет дозволяє конструювати новий образ, втілюючи в ньому нереалізовані психологічні запити. Завдяки легкості освоєння та використання Інтернету, Мережа

завойовує все нову і нову аудиторію. Інтернет специфічний і мало нагадує реальне спілкування, часто дозволяючи людині створювати свою утопію, в якій його існування більш приємно, ніж "за дверима квартири" [2].

Існують різні класифікації способів спілкування в Інтернеті. За ступенем інтерактивності комунікацій поділяють найбільш інтерактивні середовища спілкування – чати і форуми; найменш інтерактивні – e-mail та телеконференції (в телеконференції і при спілкуванні за допомогою e-mail спілкування відбувається в режимі off-line, на відміну від чату, де люди спілкуються в режимі реального часу on-line).

За кількістю учасників, залучених в комунікативний процес, виділяють:

1. діалогову комунікацію (електронна пошта, ICQ);
2. полілогову комунікацію (конференції, чати);
3. односпрямовану комунікацію (оголошення, реклама, відгуки і т.п.).

У рамках цих типологій інтернет-чат є полілоговою комунікацією в режимі on-line.

Віртуальне спілкування має ряд особливостей, докорінно відрізняють його від реального спілкування:

Анонімність, часто спонукає обігрування особистісної самопрезентації та надає більш-менш ефективний спосіб управління враженням про себе. Можливість "втекти з власного тіла" є одним з головних факторів, що мотивують участь у віртуальній комунікації. [3]. Крім того, анонімність сприяє психологічній розкутості, ненормативності, в прояві більшої свободи висловлювань і вчинків.

Спілкування в інтернет-чатах є поспішним і гранично спрощеним. Про це свідчить близьке до телеграфного синтаксис, відмова від великих літер, розділових знаків, використання великої кількості дотепних скорочень. У комунікативних стратегіях проявляється велика наполегливість і прагматизм.

"Неважко помітити, що в смайлику всі елементарні знаки втрачають свій зміст і використовуються тільки як носії певної форми, а отримані складні знаки, як правило, носять іконічний характер і висловлюють емотивні смисли через зображення відповідної міміки" [1, 135]. Про спрощення характеру спілкування також свідчить широке використання розмовно-обіходної лексики. З'являються нові форми вираження емоцій: використання великих літер для позначення крики, вербальне опис емоційних станів у дужках.

Мова віртуальної комунікації не є новим. Він походить від мови SMS-повідомлень, який у свою чергу походить від арго, використовуваного молоддю. Новим є лише спосіб комунікації сам по собі. Манера викладу залежить від віку користувача і його адресата, в основному, чим вони молодші, тим більше їх спілкування насичене різними скороченнями. Мова віртуальної комунікації дуже рідко вживається комунікантами старше 35 років. Ця мова дуже швидко розвивається і змінюється щодня, оскільки в ньому відсутні норми як такі і кожен користувач здатний вплинути на його розвиток шляхом використання нових слів і варіантів скорочень.

У всесвітній мережі існують перекладачі з мови віртуальної комунікації на розмовну мову і навпаки, що може бути досить корисно для іноземців і для людей, які не звикли до даного засобу спілкування. Популярність цієї мови настільки велика, що йому присвячуються книги, газетні статті, радіопередачі, навіть існують літературні твори, написані на ньому.

Проте дуже часто в Інтернеті зустрічаються заборони на використання "особливого" мови в чатах і форумах для того, щоб теми обговорення могли бути зрозумілі усіма. В епоху Інтернету мовна особистість набуває нові виміри, ці зміна мовної особистості відбувається в сукупності з формуванням віртуальної картини світу, в тому числі і мовній, що відбиває життя в просторі Інтернет з її специфічними особливостями.

Відбувається зміна цінностей – комп'ютерна освіта цінується більше мовного, тому вважається особливим шиком висловлюватися спрощеною мовою, що суперечить нормам звичайного спілкування. Використання специфічної комп'ютерної лексики стає "засобом самовираження учасників комунікації і служить зміцненню корпоративної єдності".

Таким чином, для багатьох людей віртуальне спілкування стає частиною способу життя. Інтернет активізує увагу користувачів до тих мовних засобів, до яких вони вдаються.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлов В.А., Михайлов С.В. Особливості розвитку інформаційно-комунікативного середовища сучасного суспільства [Електронний ресурс] / В.А. Михайлов, С.В. Михайлов. – Режим доступу: http://www.russcomm.ru/rca_biblio/m/mihaylov-mihaylov.shtml
2. Нестеров В.Ю. До питання щодо емоційної насиченості міжособистісних комунікацій в Інтернеті [Електронний ресурс] / В.Ю. Нестеров.
3. Anis J., Matty N. Lecture-écriture et nouvelles technologies [Текст] / J. Anis. – Р., CNDRP, 2000.

УДК 811.161.1

*Дильфуза Пардаева, Зилола Мейлиева
(Карши, Узбекистан)*

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ К.Д.БАЛЬМОНТА

Мифология как наука о мифах имеет богатую и продолжительную историю. Первые попытки переосмысления мифологического материала были предприняты еще в античности. Изучением мифов в разные периоды времени занимались: Шеллинг, Потебня, Фрейзер, Леви-Строс, Малиновский, Леви-Брюль, Кассирер, Фрейд, Мелетинский, Фрейденберги многие другие. Но до настоящего времени так и не оформилось единого общепринятого мнения о мифе, хотя в трудах исследователей существуют и точки соприкосновения.

Различные словари по-разному представляют понятие «миф». Наиболее четкое определение, на наш взгляд, дает Литературный энциклопедический словарь: «Мифы – создания коллективной общенародной фантазии, обобщенно отражающие действительность в виде чувственно-конкретных персонификаций и одушевленных существ, которые мыслятся реальными».¹⁴ В этом определении, пожалуй, и присутствуют те общие основные положения, по которым сходится большинство исследователей. Но, без сомнения, это определение не исчерпывает все характеристики мифа.

Миф, использованный писателем в произведении, приобретает новые черты и значения. Авторское мышление накладывается на мышление мифопоэтическое, рождая новый миф, несколько отличный от своего прототипа. Именно в «разнице» между первичным и вторичным («авторским мифом») кроется, по нашему мнению, заложенный писателем смысл, подтекст, ради выражения которого автор воспользовался формой мифа. Чтобы интерпретировать глубинные смыслы и значения, заложенные авторским мышлением или его подсознанием, необходимо знать, каким образом может отражаться в произведении мифологический элемент.

Наблюдается широкое использование мифологии представителями символизма, что обусловлено тесной диалектической взаимосвязью мифа и символа. Символисты защищали

---

¹⁴ Литературный энциклопедический словарь. / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 64-65.

искусство, пробуждающее в человеческой душе божественное начало. Эту цель должно было осуществить с помощью символов, а символ – ядро мифа.

Использование мифа также обусловлено стремлением символистов выйти за социально-исторические и пространственно-временные рамки ради выявления общечеловеческого содержания.

Символисты пользуются мифом как способом выражения своих идей, подобно тому, как мифы были способом выражения идей в доисторическую эпоху. Миф используется как инструмент, с помощью которого поэт свои и коллективные переживания.

Символисты обращаются к мифологии в поисках жизнестроительных мифов современности. Мелетинский отмечает, что мифотворчество в 20-м веке используется как «средство обновления культуры и человека».¹⁵ Таким образом, миф в творчестве символистов помогает выйти из рамок личного, встать над условным и частным и принять абсолютные и универсальные ценности.

К. Бальмонт – один из наиболее ярких представителей символизма, литературного направления, которое доминировало в России в конце 19 – начале 20 вв. Поэтическое наследие Константина Дмитриевича Бальмонта в истории русской литературы Серебряного века сохраняет свое бесспорное значение до наших дней.

К.Д. Бальмонту принадлежит ряд новых идей, вошедших в историю русской литературы. Его произведения являются связующим звеном, необходимым для понимания символистской русской и мировой культуры, фольклора как неделимого художественного пространства. Произведения поэта тесно связаны с народной и классической литературой. Они представили русскому читателю новый мир чувств, эмоций. В художественном пространстве произведений Бальмонта бездушные предметы реальной жизни предстают в волшебном поэтическом мире одухотворенными, наделенными новыми, иногда даже необычными качествами.

В творчестве Бальмонта особое место занимают тексты, представляющие собой фольклорную стилизацию.

Брюсов в статье «К.Д. Бальмонту» указывал, что воссоздавать мир славянской мифологии можно одним из двух путей: «Или претворить в себе весь хаос народного творчества во что-то новое или, восприняв сам дух народного творчества, постараться только внести художественную стройность в работу поколений, но уже могучими средствами современного искусства»¹⁶. Бальмонт выбрал первый путь. Он пытался пересоздать образы мифологии славян по своему усмотрению. Брюсов же пошел другим путем, он попытался с помощью современных средств искусства вдохнуть в них новую жизнь.

В книге Бальмонта «Жар-птица. Свирель славянина» наиболее ярко отразилось увлечение поэта «древне-былинной» стороной русской и славянской культуры. Эта книга, несмотря на ожидания поэта, не принесла ему успеха и с этого времени начинается постепенный закат славы поэта. Критика негативного отзывалась о новом повороте в творческом развитии поэта.

Книга состоит из четырех частей: «Ворожба», «Зыби глубинные», «Живая вода», «Тени богов светлоглазых». В каждой части поэт берет за основу те или иные образные моменты из славянской мифологии. Например, в первой части народный заговор, во второй – старинные предания («В начале времен. Славянское сказание», «Глубинная книга», «Наваждение. Владимирское предание»), в третьей – героический эпос («Светогор и Муромец», «Вольга», «Микула Селя-нинович», «Садко»), в четвертой на первый план выступают боги и духи.

В стихотворении «Жар-птица» (самом первом стихотворении сборника), воссоздан образ мифологического существа Жар-птицы.

---

¹⁵ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – С.28

¹⁶ Орлов В.Н. Перепутья. Из истории русской поэзии XX века. – М.: Художественная литература, 1976. – С. 179-254.

Жар-птица в восточнославянской мифологии чудесная птица, воплощение бога грозы, которая прилетает из другого (тридесятого) царства. Это царство – сказочно богатые земли, о которых мечтали в давние времена, ибо окраска Жар-птицы золотая, золотая клетка, клюв, перья. Она питается золотыми яблоками, дающими вечную молодость, красоту и бессмертие, и по значению своему совершенно тождественными с живою водою. Оно светится и дает тепло. А когда потухнет перо, то оно превращается в золото. Жар-Птица стережет цветок. Когда поет Жар-птица, из ее раскрытого клюва сыплются перлы, т.е. вместе с торжественными звуками грома рассыпаются блестящие искры молний. Славяне связывали Жар-птицу с золотом и кладами, считая, что именно эта птица указывает на них. Где она опустится, там в земле сокровища и таятся. Иногда говорили, что в купальскую ночь Жар-птица спускается на землю, и именно ее сияние принимают за цветок папоротника.

Образ Жар-птицы у Бальмонта является воплощением божественного вдохновения, который поэт сумел обрести:

Эту чудную Жар-птицу я в руках своих держу,
Как поймать ее – я знаю, но другим не расскажу.

К.Д. Бальмонт использует образ Жар-птицы также как некий символ, метафору тайны.

Колибри, малая Жар-Птица,
Рожденье Воздуха и грез,
Крылато-быстрая зарница,
Цветная лакомка мимоз.

Бальмонт прибегает к фольклорной стилизации, в связи с чем оригинальная мифологическая трактовка, о которой говорили символисты, перестает доминировать в его текстах. Славянские боги, которые встречаются в лирических произведениях Бальмонта этого сборника, не только не утрачивают своих мифологических характеристик, но и приобретают новые характеристики, совсем не свойственные им. Например, славянская богиня любви Лада становится олицетворением возлюбленной лирического героя, а Перун – источником поэтического вдохновения.

Сквозным для поэзии Бальмонта является персонаж из древнегреческой мифологии - Ариадна, которая сохраняет свои традиционные мифологические характеристики, но поэт так же наделяет ее дополнительным значением связующего звена между прошедшими и будущими временами.

Частым для поэзии Бальмонта является образ колдуньи (ведьмы), восходящий к различным мифологическим традициям. Данный образ совпадает с традиционной мифологической трактовкой. Постепенно образ колдуньи трансформируется в поэзии Бальмонта в образ возлюбленной, наделенной сильными «чарами».

Не менее часто встречается Бальмонта образ русалки, которая так же наряду с другими мифологическими образами не только сохраняет свои первоначальные характеристики, но и постепенно превращается в образ прекрасной девушки, которая либо сама влюблена в лирического героя, либо лирический герой сам испытывает нежные чувства к ней.

Таким образом, Бальмонт в своих стихотворениях попытался воссоздать мир мировой и славянской мифологии путем стилизации. Необходимо так же отметить, что автор превращает древние сюжеты в рабочий материал для раскрытия своих символистских идей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бальмонт К.Д. Стихотворения / Вступ. статья и сост. Л. Озерова; Худож. В. Серебрякова. – М.: Худож. лит., 1990.
2. Литературный энциклопедический словарь. / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.
4. Орлов В.Н. Перепутья. Из истории русской поэзии XX века. – М.: Художественная литература, 1976.

5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.philology.ru>.
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.ruscenter.ru>.
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.texnology.ru>.
8. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.lib.ru>.
9. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.texti.ru>.

УДК 811.161.1

*Дильфуза Пардаева, Мадина Хаитова
(Карши, Узбекистан)*

ЗНАЧЕНИЕ КОМИЧЕСКОГО В ТВОРЧЕСТВЕ А.Н.ОСТРОВСКОГО

Комическое имеет отношение ко всем видам искусства. Трудно найти художника, не пытавшегося использовать возможности комического, не стремившегося обогатиться за счет этого неиссякаемого источника народного духа. Это относится и к художественной литературе, и к киноискусству, к музыке и живописи.

Всматриваясь в жизнь, а также вчитываясь в талантливые литературные произведения, легко обнаружить, что есть комические персонажи, которые как будто не обладают отрицательными свойствами, но которые, тем не менее, комичны.

В художественной литературе комическое выступает обличителем сил зла, отсталости и лени, невежества и самовлюбленности, самодурства и насилия; оно – мера нравственного превосходства человека.

Комическое порождено природой человека; оно присуще народному духу, оно в крови народа. Великие мастера учились ему у народа, по его устному творчеству. Отшлифовав его формы, они вновь возвращали его народу.

Народ всегда высоко ценил остроумных людей, мастеров юмора, умело использующих оружие сатиры. Комическое искусство подлинных мастеров смеха – это сила, постоянно зовущая к прогрессу.

Языковые средства комического охватывают все выразительные средства языка, они идентичны со средствами, используемыми в лирических, эпических и драматических произведениях, и по материальной оболочке не отличаются от них. Фонетические, лексические, фразеологические и грамматические средства языка являются материалом для любого произведения. Эти средства используются всеми писателями. Однако основной задачей мастера комизма является использование языковых средств в комическом плане; мастер сатиры, создатель юмора должен уметь придавать используемым средствам сатирическую или юмористическую окраску, выбирать те единицы, которые в самом языке имеют комическое качество, окрашивать свое произведение комической интонацией и комическими речевыми средствами.

«История оставила название великих и гениальных только за теми писателями, которые умели писать для всего народа, и только те произведения пережили века, которые были истинно народными у себя дома; такие произведения со временем делаются понятными и ценными и для других народов, а, наконец, и для всего света». Эти слова великого русского драматурга А.Н.Островского могут быть отнесены и к его собственному творчеству. Его произведения получили всемирное признание.

Творчество Островского является подлинной энциклопедией русской жизни 40-80-х годов, оно обладает высокой идейностью, богатыми познавательными и воспитательными возможностями, эстетической ценностью.

А.Н.Островский выступил как писатель-новатор, оригинальность творчества которого определилась уже в начале его художественной деятельности.

Новой оказалась проблематика многих произведений драматурга. Если до и во время Островского подавляющее большинство писателей изображало дворянскую интеллигенцию, помещиков-крепостников, царскую администрацию всех рангов и положений, крепостное крестьянство, то Островский обратился к воспроизведению буржуазии. Правда, о купцах писали комедиографы XVIII века – Матинский, Аблесимов, Попов и другие, а также некоторые ближайшие предшественники Островского – Гоголь в «Ревизоре» и «Мертвых душах», Погодин в повести «Черная немочь». Но драматурги XVIII века изображали купцов с нравоописательной, а не с социально-критической стороны. У Гоголя они были эпизодическими, второстепенными персонажами. В творчестве Островского купцы заняли преобладающее положение в сюжете.

Никто до Островского даже не делал попытки воспроизвести купеческое самодурство. Островский-сатирик вскрыл тот масштаб и ту глубину безобразий, которые творятся своевольным, невежественным купцом и ту безмерную степень обезличения человека, которое происходит в семьях торгашей.

Купечество очень соответствовало характеру таланта Островского, тяготевшего к показу комедийных сторон жизни, созданию ярких и выразительных типов. В комедии "Свои люди – сочтемся" драматург пошел по пути укрупнения характеров, придав им колоритность и законченность, учитывая, что дистанция, существующая между сценой и зрительным залом, требует меткого, громкого слова, четкого и точного жеста. В отличие от своего предшественника Гоголя Островский строит пьесу по иному принципу. Он отказывается от стремительной завязки (как это было в "Ревизоре". Экспозиция в "Своих людях..." нарочито замедленна, действие развивается неторопливо, строится поначалу как бы на случайных, внешне незначительных событиях (мечты Липочки о кавалере, сцена с матерью, приход свахи). Но за всем этим стоят более глубокие конфликты: семейно-бытовые отношения, разница в культурном уровне. Женихи, наряды, украшения - это не просто темы для разговоров, это способ точной характеристики персонажей. Таким образом Островский сначала воссоздает среду и крупным планом изображает действующих лиц. Персонажи этой пьесы лишены способности к самоанализу, душевные коллизии им неведомы, их действия направлены к достижению вполне конкретных, четко обозначенных корыстных целей, на чем и сосредоточена вся их жизнь.

Комическое в этой пьесе основано на неожиданных поворотах, тонких сплетениях, на виртуозно разработанной интриге. Некоторая утрированность, движение в сторону гротеска не помешало жизненной достоверности произведения, ибо Островский выделил крупным планом черты, определяющие нравственно-психологический уровень каждого персонажа. Обобщая, живописуя самое главное в людях, автор использует говорящие имена, усиливая тем самым комический эффект.

Несомненным достижением драматурга стал язык пьесы. Каждый персонаж совершенно особая речевая стихия. Так, колоритна речь Липочки, которая видит недостаток образованности у своих родителей и старается подражать более грамотным людям, что выглядит комично. Она соединяет просторечные слова с непонятными ей иноязычными, неверно ею употребляемыми: "Так и рябит меланхолия в глазах"; "Что ж он там спустя рукава сантиментальничает?". Яркая и цветистая речь свахи Устиньи Наумовны, как и подобает ее профессии. Она сыплет словечками *яхонтовый, бриллиантовые, серебряные*. Грубый и бесцеремонный Большов не привык выбирать выражения. Он открывает в драматургии Островского тип купца-самодура, уверенного в своей силе и власти над домашними и материально от него зависимыми. Приторно-лицемерная речь безграмотного подхалима Подхалюзина, всячески угождавшего Большову до женитьбы на его дочери, в конце пьесы становится самоуверенной и наглой.

Язык в комедии стал свидетельством ярчайшего дарования Островского, чуткого к народной речи и воссоздавшего культурно-бытовой уровень определенной социально-психологической среды середины XIX века.

Человек в первых же произведениях драматурга предстал окруженным предметным миром, конкретными реалиями, взятыми из русского быта. Видно, что автор стремится передать дух времени, в своих героях отразив представления о жизненных ценностях. В таком контексте жизнь отдельного персонажа принимает комедийные формы, а люди являются воплощением эгоизма и черствости, мелкого обывательства и нескрываемого стяжательства. Однако в густоте изображаемого мира чувствуется не злобный смех, не сардоническая горечь, а видится улыбка автора, понимающего несовершенство человека и самой жизни.

В раннем Островском пересеклись две ведущие линии "натуральной школы – сатирическая и социально-психологическая. Центром их пересечения стала комедия "Свои люди – сочтемся", с которой начинаются признание и литературная слава Островского.

Лучшую из социально-бытовых комедий Островского не без оснований связывали с гоголевской традицией: это "крупный комизм" (по выражению самого драматурга); ощущаемый как достоверный, отражающий житейскую фабулу сюжет; отсутствие положительного героя; "смех сквозь слезы", позволивший В.Ф. Островскому присвоить пьесе наименование "трагедии". В этой пьесе впервые в полной мере раскрылось языковое богатство народной речи, определившее неповторимый облик каждого, даже "незначительного" ее персонажа, создавшее непрерывное драматическое речевое движение. Комедия доказала обоснованность заключения Островского о том, что "...нет почти ни одного явления в народной жизни, которое бы не было охвачено народным сознанием и очерчено бойким, живым словом; сословия, местности, народные типы – все это ярко обозначено в языке и запечатлено навеки".

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Боров Ю. О комическом. – М., Просвещение, 1989.
2. Боров Ю. Эстетика. – М., Просвещение, 1988.
3. Виноградов В.В.. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971.
4. Добролюбов Н.А. Темное царство. СС. Т.2. – М.: Просвещение, 1989.
5. Островский А.Н. Собрание сочинений в 12 томах. Т.4. Классики и современники. – М., 1973.
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.ostrovskiy.org.ru
7. Электронный ресурс. – Режим доступа ru.wikipedia.org/wiki/Островский_А.
8. Электронный ресурс. – Режим доступа feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le8/le8
9. Электронный ресурс. – Режим доступа az.lib.ru/o/ostrowskij_a_n
10. Электронный ресурс. – Режим доступа www.foxdesign.ru/aphorism/biography/ostrovsky_an.

УДК 821.111

Ніка Петрина
(Київ, Україна)

UNRELIABLE NARRATOR IN CH. GILMAN'S *THE YELLOW WALLPAPER* AND E. A. POE'S *THE FALL OF THE HOUSE OF USHER*: COMPARATIVE ANALYSIS

This article provides the comparative analysis of two English gothic fiction samples to point out the distinct features of unreliable narration. The imitation of E. Poe's style of writing and criteria for short stories by Ch. Gilman is issued.

Key words. Short story, unreliability, first person narration, narrative perspective.

У статті запропоновано порівняльний аналіз двох зразків англійської готичної літератури з метою виявлення певних рис ненадійної розповіді. Досліджується імітація Ш. Гілман стилю письма та критеріїв написання оповідань Е. По.

Ключові слова. Оповідання, ненадійність, розповідь від першої особи, нарративна перспектива.

Numerous researchers [1, 2, 7] have been arguing about the first person narration. One of the points raised holds that a female narration is more reliable being explained by women's weak nature, particularly, the possibility to *see clearer the truth and injustices which lie behind the voice* [6, p. 13].

Charlotte Perkins Gilman first published *The Yellow Wallpaper* in 1892 in *New England Magazine*. It was perceived as a simple horror story. The narrator is a young woman whose husband is a physician and who claims she is suffering from *a slight hysterical tendency* [5, p. 648]. They stay in an ancestral mansion for summer but she finds herself confined in the room with horrible wallpaper: *The paint and paper look as if a boys' school had used it. It is stripped off the paper - in great patches all around the head of my bed, about as far as I can reach, and in a great place on the other side of the room low down. I never saw a worse paper in my life* [5, p. 648]. Despite the husband's order, she continues to keep a diary becoming distant from the outside life, starts seeing hallucinations and one time has a complete emotional meltdown. Later Ch. Gilman explains the purpose for it. Her aim was not *to drive people crazy, but to save them from being driven crazy, and it worked...* [4] The thing is that for many years she suffered from a *break-down tending to melancholia* [4]. Similarly to the narrator of the story, she was told that there was nothing wrong with her and the solution sounded like a verdict: *never to touch pen, brush or pencil again...* [3, p. 62] Some years later Ch. Gilman found out that one woman was saved from a similar fate and what is more the specialist who almost drove Ch. Gilman mad changed the way of treatment after reading *The Yellow Wallpaper*.

In *The Philosophy of Composition* [10], Edgar Allan Poe claims that a short story *must be easily read at one sitting...and have strong unity of impression* [10]. It does not imply that any short story should meet these criteria.

The Yellow Wallpaper by Ch. Gilman is rather short as it takes about 30 minutes to read it. From the very beginning, the reader is supposed to feel mystery, fear, and puzzlement. The first evidence in support of the narrator's madness appears in the following phrase: *Here is a recurrent spot where the pattern lolls like a broken neck and two bulbous eyes stare at you upside down...* [5, p. 649] Her condition is becoming much tenser throughout the novel as she trusts no one except her diary.

The correlation between *The Yellow Wallpaper* and E.A. Poe's *The Fall of the House of User* may seem not to be clear. R. Perry and H. Sederholm argue that it is possible to understand Madeline's condition and behavior in terms of Ch. Gilman's story. They claim, "it ought to be

approached as a reading of *The Fall of the House of Usher*, particularly because of the way it inverts Poe's male perspective [8, p. 20]"

In fact, both stories have similar features. First of all, they are written in the first person narration. If written from a different perspective the reader may not understand the implied narrators' conditions. One more common feature is the syntax. In *The Yellow Wallpaper* the narrator starts her story using quite long complex sentences:

This very seldom that mere ordinary People like John and myself secure ancestral hall s for the summer. A colonial mansion, a hereditary estate, I would say a haunted house, and reach the height of romantic felicity-but that would be asking too much of fate [5, p. 647]!

In the middle of the story, the narrator starts to use shorter and simpler sentences:

Life is very much more exciting now than it used to be. You see I have something more to expect, to look forward to, to watch. I really do eat better, and am more quiet than I was [5, p. 654].

John is so pleased to see me improve! He laughed a little the other day, and said I seemed to be flourishing in spite of my wall-paper [5, p. 654].

I turned it off with a laugh [5, p. 654].

By the end of the narration, the protagonist uses short simple sentences, and each of them starts with a new paragraph:

This bedstead is fairly gnawed!

But I must get to work.

I want to astonish him.

This bed will not move!

Why there's John at the door!

It is no use, young man, you can't open it. [5, p. 655]

All this lends support to the instability of the narrator's mental condition and thus her probable unreliability as a story-teller. The shorter the sentences and paragraphs are, the tenser is the mood of the whole passage.

In *The Fall of the House of User* E.A. Poe emphasizes the same features, albeit in a slightly different way. He uses dashes to cut the long sentences down. The intensity of the narrator's inner state is shown throughout the text in the following way:

During the whole of a dull, dark, and soundless day in the autumn of the year, when the clouds hung oppressively low in the heavens, I had been passing alone, on horseback, through a singularly dreary tract of country, and at length found myself, as the shades of the evening drew on, within view of the melancholy House of Usher. I know not how it was—but, with the first glimpse of the building, a sense of insufferable gloom pervaded my spirit [9, p. 1].

The story-teller in E.A. Poe's story describes the picture using complex sentences and logical paragraphs. Nothing stands for his unsteadiness, and the reader is to perceive the information from the reliable narrator. In the middle of the story the general spirit becomes strained as dashes appear more frequently in the text:

I uplifted myself upon the pillows, and, peering earnestly within the intense darkness of the chamber, hearkened – I know not why, except that an instinctive spirit prompted me – to certain low and indefinite sounds which came, through the pauses of the storm, at long intervals, I knew not whence [9, p. 9].

His countenance was, as usual, cadaverously wan – but, moreover, there was a species of mad hilarity in his eye s – an evidently restrained hysteria in his whole demeanor. His air appalled me – but anything was preferable to the solitude which had so long endured, and I even welcomed his presence as a relief [9, p. 9].

The emphasized additional information interrupting normal progression of the sentence hints at probable hesitations or emotional instability of the narrator. What makes him much closer to Ch. Gilman's protagonist is the inner hysteria supported by the last paragraph of the story:

While I gazed, this fissure rapidly widened – there came a fierce breath of the whirlwind – the entire orb of the satellite burst at once upon my sight – my brain reeled as I saw the mighty walls

rushing asunder – there was a long tumultuous shouting sound like the voice of a thousand waters – and the deep and dank tarn at my feet closed sullenly and silently over the fragments of the “House of Usher” [9, p. 12].

Thus, the presented above arguments on the two stories cast light on how Poe’s and Gilman’s styles and methods to deliver a sense of mental instability appear to be similar. This gives an opportunity to claim that Ch. P. Gilman follows E. A. Poe’s philosophy of writing. The only distinct difference lies in either male or female perspective chosen by the author. Similarly to E.A. Poe’s *House*, Ch. Gilman uses the *Wallpaper* as a symbol of the main character and the descent into delusion and insanity. Thus we argue that there is no distinction between male or female narration when unreliability is in the focus of research.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brugman A. Qualities of Friendship Unreliable Narration in Young Adult Fiction / Alyssa Brugman – Canberra: University of Canberra, 2009. – 183 p.
2. Chatman S. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York: Cornell University Press, 1978. – 277 p.
3. Gilman Ch. The Living of Charlotte Perkins Gilman: An Autobiography / Charlotte Perkins Gilman. – Wisconsin: UW Press, 1991. – 394 p.
4. Gilman Ch. Why I wrote The Yellow Wallpaper / Charlotte Gilman // *The Forerunner* / N.Y.: Greenwood Reprint Corporation, 1968. – P. 271.
5. Gilman Ch. The Yellow Wallpaper / Charlotte Perkins Gilman // *New England Magazine* / Boston: New England Magazine Co, 1982. – P. 647 – 656.
6. Haug L. The End of Me. The Female Voice of Depression in Charlotte Perkins Gilman’s *The Yellow Wallpaper*, Jean Rhys’ *Good Morning, Midnight* and Sylvia Plath’s *The Bell Jar* : thesis for the MA degree : Literature, Area Studies and European Languages department / Linn Kristin Runar Haug. – Oslo, 2010. – 93 p.
7. Heyd T. Understanding and Handling Unreliable Narratives: A Pragmatic Model and Method / Theresa Heyd // *Semiotica*. – Toronto: University of Toronto Press, 2006. – P. 217–243.
8. Perry D. Poe, *The House of Usher*, and the American Gothic / D. R. Perry and C. H. Sederholm. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2009. – 190 p.
9. Poe E. The Fall of the House of Usher [Електронний ресурс] / Edgar Allan Poe. – 12 с. – Режим доступу до ресурсу: http://www.pagebypagebooks.com/Edgar_Allan_Poe/The_Fall_of_the_House_of_Usher/The_Fall_of_the_House_of_Usher_p1.html
10. Poe E. The philosophy of composition [Електронний ресурс] / Edgar Allan Poe. – 1846. – Режим доступу до ресурсу: <http://xroads.virginia.edu/~hyper/poe/composition.html>

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор Чеснокова Г.В.

УДК 811.161.1(076)

*Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева
(Карши, Узбекистан)*

СИНОНИМИЯ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Синонимия – явление всегда глубоко национальное, она создается в разных языках различными путями. Синонимы появились в русском литературном языке или в результате образования новых слов на базе существующего строительного материала, или в результате пополнения словаря русского литературного языка за счет лексики территориальных и профессиональных диалектов, а отчасти жаргонов, или в результате усвоения иноязычных слов из лексики других языков.

Основываясь на различиях в семантике и стилистической окраске, представляется правомерным выделить три наиболее общих разряда синонимов:

1) Синонимы семантические: смелый – храбрый – отважный – бесстрашный – безбоязненный; бездомный – бесприютный.

2) Синонимы стилистические: глаза – очи – гляделки – зенки – буркалы; город – град.

3) Синонимы семантико-стилистические: есть – кушать – жрать – лопать – уплетать; громко – благим матом – во все горло – во всю ивановскую.

1) Семантические синонимы – это стилистически нейтральные слова, отличающиеся друг от друга оттенками основного, общего для каждого из них значения. Например, слова смелый и храбрый объединены общим значением – «не испытывающий страха», но «смелый – не только не знающий страха, но и решительный в преодолении препятствий» Примеры: Вы используете довольно смелые и модные решения в одежде. Ты храбрый воин, тебе не введом страх. Основное назначение семантических синонимов в языке – служить средством точного выражения мысли в каждом частном случае речевого употребления. Например, слова надоест и наскучить имеют общее значение – стать неприятным от частого повторения, но в слове наскучить есть еще дополнительный оттенок, обусловленный его этимологической связью со словом скука: надоест, вызвав скуку. На мой взгляд, слово *наскучить*, лучше применять с одушевленными предметами, а слово *надоест* с неодушевленными. Например: Умный и интересный человек никогда не наскучит и не примелькается. Я боюсь наскучить вам своими жалобами на здоровье. Сколько не смотри на море, оно никогда не надоест.

Семантические (идеографические), это понятия с различными оттенками значения. Пример: брести, шагать, шествовать, идти; увидеть, подметить, подчеркнуть, выделить; утрировать, преувеличить, приукрасить, гиперболизировать; симпатичный, красивый, прекрасный.

2) Стилистические синонимы – это слова, тождественные по своему значению и различные по стилистической окраске или имеющие разную сферу употребления. Например: кусок (фильма) (жарг.), отрывок (нейтр.), фрагмент (книжн.); отменить (нейтр.), упразднить, аннулировать (книжн.);

То или иное слово мы определяем как стилистический синоним при сопоставлении с соответствующим стилистически нейтральным словом, поэтому в каждой паре стилистических синонимов или в ряду непременно будет слово стилистически нейтральное.

Стилистическая синонимика широко распространена среди слов всех частей речи, например: волк – бирюк, губы – уста, лоб – чело, петух – кочет, багровый – багряный, голый – нагой, любовный – амурный, действительный – реальный, спать – почивать, есть – жрать, холодно – студено, сей – этот, чем – нежели, как – ровно, чтобы – дабы и т. д.

В отличие от семантических синонимов, среди стилистических синонимов наблюдается большое количество существительных с конкретным значением, так как один и тот же конкретный предмет в различные эпохи в различных местах его распространения мог получать различные наименования.

Стилистические синонимы крайне неоднородны. Среди стилистических выделяют подгруппы: а) по сфере употребления (нейтральный, книжный, разговорный, просторечный), общеупотребительные разделяют на диалектные, профессиональные, жаргонные, б) по экспрессивно- стилистической окраске различают нейтральные, общеупотребительные (поэтические, просторечные, народно-поэтические, диалектизмы), в) по активности употребления (устарелые (архаизмы), активные, новые).

3) Семантико-стилистические синонимы – это слова и их эквиваленты, обозначающие одно и то же явление объективной действительности и различающиеся не только стилистической окраской, но и оттенками общего для каждого из них значения. Семантико-стилистическими синонимами будут, например, слова: лошадь – кляча.

Например: «Сытые лошади их, мотая куце обрезанными хвостами, закидали, забрызгали снежными ошметками» (Шолохов); «Лошадь, старая разбитая кляча, вся в мыле, стояла как вкопанная» (М. Горький). Слово кляча означает «слабая» тощая, больная лошадь»; как эмоционально окрашенное, слово кляча и стилистически противопоставлено нейтральному слову лошадь.

Синонимами являются и слова идти – плестись. Они обозначают одно и то же действие, только слово идти стилистически нейтрально, слово плестись – разговорное и, помимо общего значения, содержит еще дополнительные оттенки: плестись – это идти с трудом, медленно, едва переставляя ноги.

Работать и корпеть – синонимы, только слово корпеть как просторечное противопоставлено стилистически нейтральному слову работать и отличается от него оттенка-ми значения: корпеть – это работать кропотливо и усердно, преодолевая трудности, преимущественно выполняя мелкую, трудоемкую работу. Например: «А отец захлопотался, корпел, разъезжал, писал и знать ничего не хотел» (Тургенев).

Общее значение слов враг, недруг – тот, кто находится в состоянии вражды с кем-либо. В слове враг значение враждебности, непримиримости выражено сильнее, нежели в слове недруг. Слово недруг имеет стилистическую окраску, оно книжное, несколько устаревшее; слово враг – межстилевое. Общее значение слов бояться, трусить – испытывать чувство страха, боязни. В слове трусить, помимо указания на испытываемое чувство страха, робости, есть еще оттенок презрения к тому, кто это чувство испытывает. Бояться – слово стилистически нейтральное, трусить – разговорное. Ср.: «Не мнишь ли ты, что я тебя боюсь?» (Пушкин); «Окружающие его люди помалкивали: они не то трусили, не то посмеивались» (Тургенев); «Он казался сам не свой. При обыкновенной своей сметливости, он, конечно, догадался, что Пугачев был им недоволен. Он трусил перед ним, а на меня поглядывал с недоверчивостью» (Пушкин).

Слова толстый и полный противоположны по значению слову худой, но полный – упитанный в меру, толстый – упитанный выше меры, т. е. они различаются по степени признака.

Контекстуальные синонимы сближенные в условиях контекста. Пример: богатый, большой внутренний мир.

Абсолютные синонимы (дублеты) – не имеющие семантических и стилистических различий, но отличающиеся по сочетанию. Синонимы не одинаковы по своему звучанию, структуре и происхождению. Однако могут наблюдаться в языковой системе и такие синонимы, которые по своему значению и отношению к контексту не различаются в настоящее время совершенно. Они называются абсолютными синонимами или лексическими дублетами. Их существование в языке оправдано только его развитием и представляет собой обычно явление временное. Чаще всего такого рода синонимы существуют или как параллельные научные термины (Например: лингвистические термины: орфография – правописание, номинативная – назывная, фрикативный – щелевой и т. д.), или как однокорневые образования с синонимическими аффиксами (лукавость – лукавство, убогость – убожество, сторожить – стеречь и т.д.).

С течением времени абсолютные синонимы, если они не исчезают, а остаются бытовать в языке, дифференцируются, расходятся или по семантике, или по стилистическим качествам, или по употреблению и т. Д., превращаясь либо в синонимы в полном смысле этого слова (Например: голова – глава, верить – веровать), либо в слова, в синонимических отношениях не находящиеся (Например: любитель – любовник – влюбленный). Следует учитывать, что в целом ряде случаев в синонимах наблюдаются очень незначительные, едва уловимые различия. Пример: азбука – букварь; пристань – гавань; самолет – аэроплан; В последствии такие слова могут принять другую смысловую или стилистическую окраску, и перейти в другие группы синонимов.

Разница между синонимами спать – дрыхнуть – почивать проявляется, прежде всего, в характерной для каждого слова эмоционально-экспрессивной и стилистической окраске: глагол спать является межстилевым и нейтральным обозначением соответствующего состояния, глагол дрыхнуть – просторечным и неодобрительным, глагол почивать – устаревшим и ироническим и т.д.

Синонимы немного – малость, скучный – нудный дифференцируются сферой своего употребления: первые слова пар являются межстилевыми, вторые – свойственны лишь разговорно-бытовой речи. В синонимических парах аэроплан – самолет, макинтош – плащ синонимы отличаются своей употребляемостью: аэроплан и макинтош относятся к устаревшим словам, самолет и плащ входят в состав актуальной лексики современного русского языка. Синонимы внезапная – скоростижная, карий – темно-коричневый, разбить – расквасить и т.д. отличаются друг от друга способностью сцепляться с другими словами: слова скоростижная, расквасить прикреплены в своем употреблении к словам смерть, нос (нельзя сказать «скоростижный приезд», «расквасить врага» и т.д.), слово карий употребляется в отличие от синонимического прилагательного темно-коричневый лишь для обозначения цвета глаз и лошадей (в последнем случае как устаревшее) (нельзя сказать «карий карандаш», «карее пальто» и пр.).

Как видим, синонимы, называя одно и то же, всегда чем-нибудь различаются. Однако эти различия обязательно предполагают их номинативную общность, определяющую основное свойство синонимов, возможность замены в определенных контекстах одного слова другим.

Нередко синонимы определяются как слова различного звучания, имеющие близкие значения. Такое определение неточно характеризует сущность синонимов как явления языковой системы. Можно подумать, что среди синонимов наблюдаются только такие слова, которые обязательно различаются между собой дополнительными оттенками в значении, хотя на самом деле есть и такие синонимы, различие между которыми заключается только в экспрессивно-стилистической окраске или употребляемости и т.д. Можно также подумать, что нет синонимов, которые могут заменять друг друга (ведь значения-то синонимов лишь близкие, а не тождественные), хотя на самом деле это является важнейшим, наиболее характерным свойством синонимов, в отличие от сравнительно близких по значению, но все же не синонимичных слов.

Как уже отмечалось, синонимы среди слов знаменательных частей речи всегда выступают как лексические единицы, обозначающие одно и то же явление объективной действительности. Эта одинаковая номинативная функция и является тем стержнем, благодаря которому слова в лексической системе языка объединяются в незамкнутые синонимические ряды.

С одной стороны, наблюдаются небольшие и простые двучленные объединения (Например: конь – лошадь, спелый – зрелый, выздороветь – поправиться и т. п.), с другой стороны, существуют многочленные синонимические ряды (Например: лицо – лик – морда – рожа – физиономия – физия – харя – мурло и др., умереть – преставиться – загнуться – помереть – скончаться и пр., недостатки – пробелы – дефекты – недочеты и т. п.).

Как в двучленных объединениях, так и в многочленных выделяется основное слово оно называется доминантой синонимического ряда. Определяет характер всего синонимического ряда, дает наиболее общее понятие и является нейтральным по употреблению.

Каждое слово синонимического ряда должно быть синонимично не только основному, но и всем остальным словам данной группы. Это значит, что, по крайней мере, какое-либо одно значение должно быть характерно абсолютно для всех членов синонимического ряда. В силу многозначности многих слов русского языка у одного и того же слова может быть несколько синонимов, которые между собой в синонимических отношениях находиться не будут. Например, синонимами к слову тяжелый в разных значениях будут слова трудный (тяжелая, трудная работа), мрачный, безрадостный (тяжелые, мрачные, безрадостные

мысли), суровый (тяжелое, суровое наказание), опасный (тяжелая, опасная болезнь), непонятный (тяжелый, непонятный язык), сварливый (тяжелый, сварливый характер). Между собой в синонимических отношениях эти слова не находятся.

Яркая синонимика современного русского литературного языка – одно из свидетельств его словарного богатства. Она дает возможность выразить самые тонкие оценки мысли, возможность разнообразить речь, делает язык более образным, действенным и выразительным.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Русский язык: Справ. материалы: Учеб. пособие для учащихся / М.Т. Баранов, Т.А. Костяева, А.В. Прудникова; Под. ред. Н.М. Шанского.
2. Русский язык и культура речи. Учебное пособие для высших учебных заведений / Радугин. А.А. – М.: Библионика, 2004.
3. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. – М.: Айрис-Пресс, 2002.

УДК 811.161.1(076)

*Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева
(Карши, Узбекистан)*

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВА СЛОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Словарный состав языка постоянно изменяется. Одни слова выходят из употребления, т.е. отмирают (от слова отмерить – несов. Перен. Перестать существовать) другие слова появляются и пополняют собой словарный состав языка. Отличительной чертой любого языка является его способность чутко реагировать на малейшие изменения в общественной, культурной и повседневной жизни общества.

Новые слова в языке создаются по определенным моделям, типам, сложившимся в языке. С помощью продуктивных словообразовательных морфем, аффиксов: словосложения.

Каждый из этих способов имеет типологию, которая зависит от общей типологической характеристики языка.

Дж.Гринберг, занимавшийся типологией, установил: Если язык исключительно суффиксальный, то это язык с послелогоми (узбекский) если исключительно префиксальный, то это язык с предлогами (русский) например: дарахт оркасида – за деревом. Структура слова также связана со словообразованием. Если слова в языке одноморфемны в своей начальной форме, то в таких языках безаффиксальное словообразование является продуктивным.

Примером такого языка служит английский, китайский и другие языки, т.е. язык относящиеся к изолирующему типу.

Если же структура двухморфемна, то в таких языках приобретают аффиксальные способы словообразования. Пример такого языка является русский, немецкий и другие языки, относящиеся к флективному типу.

Таким образом, типология словообразования тесно связана с общей типологической характеристикой языка и зависит от нее.

Производные слова любого языка могут состоять из следующих морфем: корневой морфемы, которая несет в себе основное значение слова, суффиксальной морфемы и префиксальной морфемы:

Корневая морфема – R

Суффиксальная морфема – S

Префиксальная морфема – P

Корневая морфема в языках как в флективных, так и в агглютинативных обладает способностью присоединять к себе суффиксальные и префиксальные морфемы.

Соединение корневой морфемы с словообразовательными морфемами образует лексему. Как известно, слова могут состоять как из одной лексемы, так из двух, трех и более лексем.

Лексема может образовываться путем прибавления аффиксальных морфем после корневой морфемы (суффиксов) или перед корневой морфемой (префиксов).

Поэтому в качестве второго критерия следует принять позицию аффиксальной морфемы по отношению к корневой морфеме (префиксация или суффиксация).

Число аффиксальных морфем может быть различными в разных языках.

Таким образом, выделяются 3 критерии типологии производных слов:

1. Число лексем в слове (однолексемные или многолексемные слова) например: дом – уй.

2. Позиция аффиксальных морфем, которая способна присоединять к корневой морфеме. В тюркских языках отсутствуют лексемы со структурой P + R (приставка + корень)

Все словопроизводство в этих языках проходит в направлении наращивания суффиксов. Например: гул – гул-ча, гулчи-лар – гулчилар – га , гул-зор.

В русском языке можно выделить следующие типы лексем:

Тип суффиксальный со структурой R + P (городской)

Тип префиксальный со структурой P + R (подъехать)

Тип префиксально – суффиксальной структурой P + R + S (загородный)

Наряду с перечисленными выше приемами словообразования, словосложение служит одним из важных типологических признаков. Это явление существует далеко не во всех языках.

В русском языке словосложение распространено в значительной степени. Для того, чтобы определить типологию словосложения, необходимо раскрыть единицу сопоставления. Это возможно сделать из тех признаков свойств, которые присущи сложному слову как особой лексической единицы.

Одним из признаков сложного слова следует считать его морфологический состав. Сложное слово может состоять из двух, трех и более основ. Основы, образующие морфологический состав слова, могут быть соединены путем простого словосложения основ, не вызывающего никаких изменений в их фонемном составе. Такой способ соединения основ можно сравнить со способом присоединения морфем в языках агглютинативного типа, в частности и узбекским ср. родители – ота – она, дорога – темир йул.

В русском языке сложные слова могут быть соединены с помощью соединительных служебных морфем – О или – Е пароход, пылесос.

Русское слово обычно членится на значащие части – морфемы (приставка, корень, суффикс, окончание), которые не могут употребляться изолированно. Следовательно, и русский корень, как правило, не имеет значения самостоятельного слова. В словах **братъ, беру, собирать, сбор** общий корень выступает в разных вариантах, которые сами по себе не представляют слова. Итак, слово должно состоять из двух морфем.

1. Морфемы, обладающие корневым значением.

2. Морфемы оформляющие слово.

Примечание: Слова типа, брат, стол, дом должны рассматриваться как отдельная группа слов, отличающиеся от других отсутствием окончания (нулевое окончание).

В узбекском же языке в отличие от русского, морфема, обладающая корневым значением, может употребляться изолированно, как самостоятельное слово с вполне определенным смыслом. Узбекское слово отчетливо делится на корень – основу и суффикс.

Основа большинства русских слов может иметь кроме корня, и другие значащие части, обладающие грамматическим значением и видоизменяющие значения корня – префиксы и суффиксы.

Префикс – это часть основы, которая стоит перед корнем и служит для образования новых слов или форм слов: нести – перенести – унести: делать – сделать: ход – выход – вход:

В узбекском языке префиксов нет, за исключением тех немногих, которые вошли в него из таджикского языка и употребляются для образования новых слов.

Например:

1. Alla – служит для образования неопределенных местоимений и наречий, Алла нима (что-то), аллакачон (когда-то), allaqaerda (где-то) и др.
2. ba – указывает на обладание каким-либо свойством: кувват, (сила, мощь) – baquvvat (сильный/здоровенный).
3. bad – (дурной) обозначает отрицание какого-либо признака: бахт (счастье) – badbahx (несчастный):
4. be – со значением без, не: рахм (жалость) – beгахм (безжалостный).
5. nim - обозначает пол, полу, жон (душа, жизнь) нимжон (полуживой).
6. no – указывает на отрицание приказа: тугри (правильный) нотугри (неправильный).
7. pesh – (передовой) кадам (шаг) – peshqadam (переспевывающий).
8. ser (обильный) соя (тень) sersoia (тенистый).
9. xush – (приятный) буй (запах, аромат) xushbo`у (приятно пахнущий, ароматный).
10. chala (полу) савод (грамота) chalasavod (малограмматный).

Суффикс – это часть основы, стоящая между корнем и окончанием (иногда нулевым) например: книж-к-а, дом-ик. Суффиксы в русском языке служат:

1. для образования родственных слов, то есть словообразующие суффиксы:
2. для различения грамматических форм слов – формообразующие суффиксы. Они придают лексическому значению слова дополнительные оттенки (суффиксы степеней сравнения прил. и нареч. Умнее, ниже), употребляются для образования видов глаголов (рассказать – рассказывать) форм прошедшего времени (играл), неопределенной формы глагола (читать).

Суффиксы узбекского языка делятся на словообразующие (so`z yasovchi) и словоизменяющие (so`z o`zgartiruvchi).

Посредством словообразующих суффиксов образуются слова с новым значением: иш – работа, ишчи – рабочий, ишла – работай.

Слова изменяющие суффиксы служат для образования грамматических форм слов, уточняющих их отношение к другим словам в предложении, дарсда – на уроках, келди – он пришел, o`qisam – если прочитаю.

Флексия (окончание) – изменяемая часть слова, указывающая на связь между словами (формы изменения по падежам, родам числам, лицам.)

В узбекском языке слова не имеют окончаний, даже заимствованные из русского языка представляет собой слова с неразложимой основой: парта, парту, партией – парта, партани...

В узбекском языке словоизменяющий суффикс присоединяется к готовому слову, отнимая его, мы каждый раз получаем реально существующее слово: мактаб-лар, мактаб+ни.

Такие аффиксы механически присоединяются к неизменяемым корням, а не соединяются с ними органически, как мы видим, в узбекском языке отчетливы.

Итак, изменяемое слово русского языка отличается тем, что делятся на основу и окончание.

В русской грамматике морфемы, присоединяющиеся к корню делятся на 3 группы:

1. словообразующие – служат для образования новых слов.
2. формообразующие – служат для различения грамматических форм слов (т.е. они служат для образования несклоняемых и неспрягаемых форм слов).
3. словоизменяющие морфемы – служат для образования грамматических форм слов, уточняющих их отношение (указывает) к другим словам. Например: девушка стояла у озера.

Бу 3 та сузнинг грамматик маъноси уларнинг гаптаги вазифасига караб аникланади.

В узбекском языке производные слова всегда употребляются самостоятельно, чего нет в русском. Некоторые ученые советуют употреблять в узбекском языке в место слова «корень» производное слово (туб сузлар), если в нем нет формообразующей морфемы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абрежеев А.И. Сравнительный анализ грамматического строя русского и узбекских языков (фонетика, морфология и синтаксис).
2. Азизов А.А. Сопоставительная грамматика русских и узбекских языков (Морфология). – Т.: «Укитувчи», 1983.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 1960.
4. Хозирги узбек адабий тили 1980.

УДК 413.162

*Дамегуль Сейтова, Гульзира Бабаева, Минайым Палуанова
(Нукус, Узбекистан)*

ТЕРМИН КАК ОСНОВА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА

В данной статье указывается, что в результате быстрого развития технического развития терминология также была сформирована параллельно. Поэтому необходимо понять лингвистическую основу терминологии, чтобы понять сущность терминов и определений сферы и понять ее смысл.

Ключевые слова: *технический, терминология, новый, термин, терминологический.*

Техник тараққийтнинг жадал ўсиши натижасида параллел равишда унга доир терминология ҳам шаклланиб борди. Шунинг учун соҳага оид атама ва терминларнинг мавжуд моҳиятини англаш, унинг ифодалаётган маъносини тушуниш учун терминларнинг лингвистик асосини билиш керак, деб ёзилади ушбу мақолада.

Таянч сўзлар: *техник, терминологик, янги, термин, терминологик.*

This article indicates that as a result of the rapid development of technical development, terminology was also formed in parallel. Therefore, it is necessary to understand the linguistic basis of terminology in order to understand the essence of the terms and definitions of the sphere and to understand its meaning.

Keywords: *technician, terminology, new, term, terminology.*

Техник тараққийтнинг жадал ўсиши натижасида параллел равишда унга доир терминология ҳам шаклланиб борди. Шунинг учун соҳага оид атама ва терминларнинг мавжуд моҳиятини англаш, унинг ифодалаётган маъносини тушуниш учун терминларнинг лингвистик асосини билиш керак. Ўзбек тилида махсус сўзларга нисбатан «термин» ва «атама» сингари тушунчалари қўлланади.

Шунга кўра, ишимизда аввалдан истемолда бўлган байналмилал «термин» ва «терминология» лексемаларини қўллашни лозим топдик.

1. Янги ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ янги тушунчаларни ифодаловчи ўз ва ўзлашган қатламга оид атамалар ўзбек тили луғат жамғармасидан мустаҳкам ўрин эгаллади (биржа, маклер, дилер, менежмент, аудит, фермер, рақобат, сармоя, мулкчилик каби).

2. Ўзбек тили лексикасида эквиваленти бор бўлган айрим янги терминлар маълум муддат ўтгач, яна эскиларига ўрнини бўшатиб берди (жумхурият-республика, тайёрагоҳ-аэропорт, дорилфунун-университет, олийгоҳ-институт, минбаргоҳ-кафедра каби).

3. Айрим янги атамалар муқобил бирликларининг ўрнини бутунлай эгаллади (вилоят-область, туман-район, вазир-министр, муҳандис-инженер каби).

4. Бир қисм атамалар муқобил бирликлари билан мутлоқ синонимлар сифатида кенг қўлланилмоқда (тилшунослик-лингвистика, луғатшунослик-лексикография, шеъроят-поэзия, шакл-форма, атама-термин каби).

Терминлардаги синонимия, кўп маънолилик сингари ҳолатлар тилда ижобийлик саналмайди. Чунки атамалар, айниқса, фан-техникага оид бўлса, ҳар вақт таърифланган айни бир тушунчани ифодалайди. Қатъий таърифга эга битта тушунчанинг икки ёки ундан ортиқ сўз билан ифодаланиши хоҳ илмий-назарий жиҳатдан бўлсин, хоҳ таълим жараёни нуқтаи назаридан бўлсин ҳеч қандай амалий аҳамият касб этмайди. Аксинча, чалкашликларга сабаб бўлиши мумкин. Ҳозирда дублет ҳолида қўлланаётган атамалар вақт ўтиши билан юқоридаги таснифнинг иккинчи ёки учинчи қисмида бўлганидек, янги атама эскисига ёки эски атама янгисига ўрнини тўлиқ бўшатиб бериши керак. Негаки, масалага синергетика (юнон. синергос – бирга ҳаракатланувчи) қонунлари асосида қаралса, бунинг имкони борлиги кўринади. Унга кўра тил система сифатида хаос ҳолатидан жорий қонунлар асосида қайта шаклланиш ва турғун структура вазиятига ўтиш имкониятига эга. «Синергетика» (Москва, 1980) китобининг муаллифи Г.Хакеннинг [1] таъкидлашича, бунинг иккита шартлари бор:

1. Система очик бўлиши керак, яъни ташки муҳит (масалан, ўзга тиллар) билан алоқада бўлсин.

2. Системадаги компонентлар миқдори белгиланган минимумдан ортиқ бўлиши керак (масалан, хабар майли, ижро майли, аниқлик майли). Чунки уларнинг ўзаро таъсири натижасида умумий тартибли ҳаракат юзага келади [2].

Гарчи, чет эл тилшунослигида термин назарий жиҳатдан нисбатан тўлиқроқ ўрганилган бўлса ҳам унинг таърифи, термин ва термин бўлмаган сўзларнинг бир-биридан фарқланувчи белгилари, терминнинг таркиби (унинг нечта элементдан иборат бўлиши сингари масалалар) ҳали охиригича ўрганилган ва ҳал қилинган, дея олмаймиз. Бу ҳол тўлалигича ўзбек тилшунослиги ва терминологиясига ҳам тааллуқлидир.

«Термин» тушунчасига юкланган мазмун қуодагича белгиларга асосланадики, булар терминларни умумистемолдаги сўздан фарқланиш учун етарли, деб ўйлаймиз:

1) Термин умумидабий тилнинг махсус вазифа бажарувчи бир тури бўлмиш ишлаб чиқариш, фан ва техника тилига мансуб лисоний бирлик, бир сўз ёки бирикмадир.

2) Термин-конкрет нарса-предмет, ашё, мавҳум тушунчаларнинг махсуслаштирилган номидир.

3) Термин учун муайян тариф (дефиниция) зарурийдирки, унинг ёрдамида тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалаш, тушунчанинг бирини иккинчисидан чегаралаб ажратиш имконини берувчи, айни маҳалда маълум тушунчани муайян таснифий қаторга жойлаштиришга йўл қўювчи, фарқловчи белгиларини равшанроқ кўрсатиш мумкин [3].

Демак, терминология муайян фаннинг тушунчалари тизими билан ўзаро муносабатда бўлган терминлар жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар тизимига муайян терминлар тизими тўғри келади. Терминологик тизимлар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистемолдаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. «Терминлар пайдо бўлиб қолмайди», аксинча, уларнинг зарурияти англанган ҳолда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади». Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айни мано сақланиб қолаверади, бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Юқорида терминшуносларнинг терминнинг асосий вазифаси ва хусусияти ҳақидаги, яни терминларнинг номинотивлиги ёки дефинитивлиги ҳақидаги фикрини келтирдик.

«Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат-этиборини жалб этиб келмоқда» [4].

Ҳақиқатдан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли бирикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилсада, уларни амалда қўллаш ва эса сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса

уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар кўшиш орқали ҳосил қилиниши даркордир. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қисқартирилиши, бинобарин термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкун. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қоидалар асосида онгли равишда амалга оширилиши лозим.

Таъкидлаш жоизки, терминлар масаласи билан шуғулланган деярли барча олимлар мазкур тушунчанинг тарифини беришга уруниб кўришган. Уларнинг барчасини эмас айримларини, ҳам намуна тариқасида келтириб ўтиш кўплаб саҳифани эгаллаган бўларди. Шунинг учун уларни жамулжам этган ҳолда «термин» тушунчасига қуюдагича таъриф бериш мумкин:

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёхуд бирикмадир.

Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланилади, аниқроқ қилиб айтганда, касб-ҳунар эгасининг нутқини шакиллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт-шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб-ҳунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, бўлажак иқтисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқда картел, клиринг, товар айирбошлаш, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминлар ишлатилиши табиий бир ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу ҳилдаги терминлар иқтисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иқтисодиёт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баравар ишлатилаверади.

Бозор, мол, савдо, савдо-сотик, пул, ҳаридор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар шулар жумласидандир.

Такидлаш лозимки, нафақат иқтисодиёт балки фан-техника, ишлаб чиқаришнинг хилма-хил соҳа ва терминлар мажмуи, яни йиғиндиси терминология деб аталади. Масалан, математика терминологияси, тиббиёт терминологияси, иқтисодиёт терминологияси ва бошқалар.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида терминларни ўрганиш, уларни тартибга солиш, терминологик луғатлар тузиш каби чора тадбирлар XX асрнинг 20-йиллари ўрталаридан бошланган. Зеро, айрим лексикографик ишларни ҳисобламаганда, ўзбек тилини илмий асосда ўрганиш, ҳозирги ўзбек тилшунослигининг фан сифатида юзага келиши ҳам шу даврдан бошланган. Албатта, терминларни ўрганиш эҳтиёжи ўз-ўзидан келиб чиққан эмас, барча билим соҳалари бўйича ўзбек тилида таълим беришни йўлга қўйиш билим соҳаларининг сезиларли даражада ривожлана бориши илмий тафаккур доирасининг кенгайиши собиқ иттифоқдаги миллий тиллар, жумладан ўзбек тили луғат таркибининг бойиб бориши, бинобарин тилда терминларнинг кўпайиб бориши уларни ҳар томонлама ўрганиш ва тартибга келтириш туртки бўлган эди.

Турли фан соҳаларига мансуб терминлар ўзбек тилшунослигида дастлаб, яни 20-30-йилларда, аксар ҳолларда соф амалий мақсадларни кўзлаб ўрганила бошланган эди. Тўғри, бу даврда терминнинг хусусияти, у ёки бу терминни қандай қўллаш русча байналмилал ва арабча, форсча ёки умумтуркий ислоҳларнинг афзаллиги ҳақида қатор мақолалар, айрим рисоалар эълон қилинган.

Бироқ бундай ишлар ўша даврдаги кескин мафкуравий, сиёсий кураш руҳи билан ҳамоҳанг боғлиқ бўлганлиги натижасида терминология, умуман, тил масалаларининг тилшунослик нуктаи назардан ҳал этилишида қатор хатоларни келтириб чиқарган эди.

Шундай бўлса-да, бу даврда терминларни кўпроқ амалий жиҳатдан ўрганишга, фан соҳаларига доир айрим бир тилли, кўп тилли терминологик луғатлар яратишга киришилди.

Ўзбек тилшунослигида турли фан соҳаларига оид терминологик тизимларни лингвистик жиҳатдан ҳар томонлама ҳам илмий, ҳам амалий ўрганиш урушдан кейин, асосан, 50-йиллардан кейин изчилроқ тус ола бошлади; термин ва терминологиянинг назарий масалаларига бағишланган мақолалар айрим фан соҳалари терминларни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилишга бағишланган номзодлик диссертациялари юзага келди, мукамал терминологик луғатлар яратишга киришилди. Ҳозирги даврда ўзбек тилшунослигида турли фан соҳалари терминлари жадаллик билан ўрганилмоқдаки, бу фан соҳаларининг янада ривожланиши ва уларнинг ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши даражаси билан, бинобарин, терминларнинг ривожланиши ва бойиб бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек тилшунослигида терминларни атрофлича тадқиқ этиш билан уларни тартибга солиш ва барқарорлаштириш сингари амалий масалаларга бағишланган қирққа яқин номзодлик диссертациялари ёқланди, кўплаб монография ва юзлаб илмий-назарий мақолалар нашри эълон қилинди, юзга яқин терминологик луғатлар чоп этилди. Терминшунослардан С. Иброҳимов, У. Турсунов, О. Усмонов, Н. Маматов, С. Ақобиров, Р. Дониёров, Ҳ. Жамолхонов, Н. Қосимов, Д. Базарова, А. Қосимов, А. Мадвалиев ва бошқалар ўз илмий маҳсулотлари амалий тавсиялари билан ўзбек терминологиясининг ривожига у ёки бу даражада ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар. Сўнги йилларда ва бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий жиҳатларини янада чуқурроқ ўрганиш, термин қўллашни тартибга солиш давлат аҳамиятидаги масалага айланди. 1984-йилда, Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми қошидаги Республика Муассасалараро терминологик комиссия (РМТК) нинг ташкил этилиши, Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни қабул қилиниши муносабати билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Республика терминология қўмитасининг иш бошлаши, терминология масалаларига бағишлаб Республика терминология қўмитасининг иш бошлаши, терминология масалаларига бағишлаб Республика микёсида бир неча илмий-амалий, илмий-назарий конференцияларнинг ўтказилганлиги фикримизнинг яққол далилидир.

Муҳими шундаки, РМТК ўз фаолияти давомида «Ўзбек тили терминологияси» номли бюллетен нашр этишни йўлга қўйди, унда ўзбек тили терминологиясининг долзарб масалаларига бағишланган қатор мақолалари билан бирга, ҳар бир қўлланувчи терминларнинг рўйхати ҳам бериб борилади.

Такидлаш лозимки, АТАМАКЎМ кейинги йилларда ўзбек тили терминологияси тизимларини барқарорлаштириш ва терминларни ҳар хиллигига чек қўйиш борасида кўп ишлар амалга оширди, бошқача қилиб айтганда, республикамизда терминология масалаларини ҳал этиш жонлантириб юборилди. Хусусан, унинг ташаббуси билан терминларни номлаш принциплари ишлаб чиқилди ва эълон қилинди.

АДАБИЁТЛАР

1. Хакен Г. Синергетика. – Москва, 1980.
2. Шухрат Қаҳҳоров. Мақола “Атамалар синонимияси ва лексик меъёр”. – <http://www.ziyonet.uz/ru/>
3. Шухрат Қаҳҳоров. Мақола “Атамалар синонимияси ва лексик меъёр”. – <http://www.ziyonet.uz/ru/>
4. Шухрат Қаҳҳоров. Мақола “Атамалар синонимияси ва лексик меъёр”. – <http://www.ziyonet.uz/ru/>

МАИШИЙ ТЕХНИКА ТЕРМИНЛАРИНИ ИНГЛИЗ ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛИШНИНГ ЛЕКСИК, МУАММОЛАРИ

Ушбу мақолада соҳага оид терминларнинг лингвистик ва таржима муаммоларини тадқиқ этган ҳолда уларни бир нечта таснифда келтиришни лозим деб топдик.

Таянч сўзлар : техника, таржима, тизим, вариация, термин, тил, лингвистик.

В этой статье мы рассмотрим лингвистические проблемы и перевода терминологии отрасли и сочли необходимым классифицировать их в более в чем одной классификации.

Ключевые слова: техника, перевод, система, вариация, терминология, язык, лингвистика.

In this article, we will look at linguistic issues and translate the terminology of the industry and find it necessary to classify them in more than one classification.

Keywords: technology, translation, system, variation, terminology, language, linguistics.

Сўнгги йилларда маиший техника воситаларининг юртимиз маҳсулот бозорига кириб келиши ва уларнинг савдо суръати ўсиши, шунингдек, миллий маиший техник қурилмаларнинг ишлаб чиқарилиши натижасида шу каби матнларнинг ўзбек тилига таржима талаби кундан-кунга ўсиб бормоқда.

Мазкур талабнинг ортиши баробарида тизимдаги терминларнинг инглиз/рус/хитой тилларидан ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари ҳам таржимонлар олдида кўндаланг бўлиб, терминларнинг лексик, грамматик ва стилистик муаммолари оз бўлса-да ўз ечимини топиб бормоқда. Бироқ баъзи ҳолатларда тизимдаги терминларнинг ҳали ўзбек тилида абсолют тарзда шаклланманганлиги, бундан ташқари, таржимонларнинг салоҳиятсизлиги оқибатида маиший техника терминларининг ўзбек тилидаги вариациялари кўпол равишда бузилмоқда ёки денотатив хусусиятлари ўзгартирилмоқда. Айниқса, бу каби муаммо ва камчиликларни маиший техника воситаларининг «Фойдаланиш йўриқномалари» ҳамда уларга тегишли баъзи ҳужжатларда учратиш мумкин.

Соҳага оид терминларнинг лингвистик ва таржима муаммоларини тадқиқ этган ҳолда уларни бир нечта таснифда келтиришни лозим деб топдик.

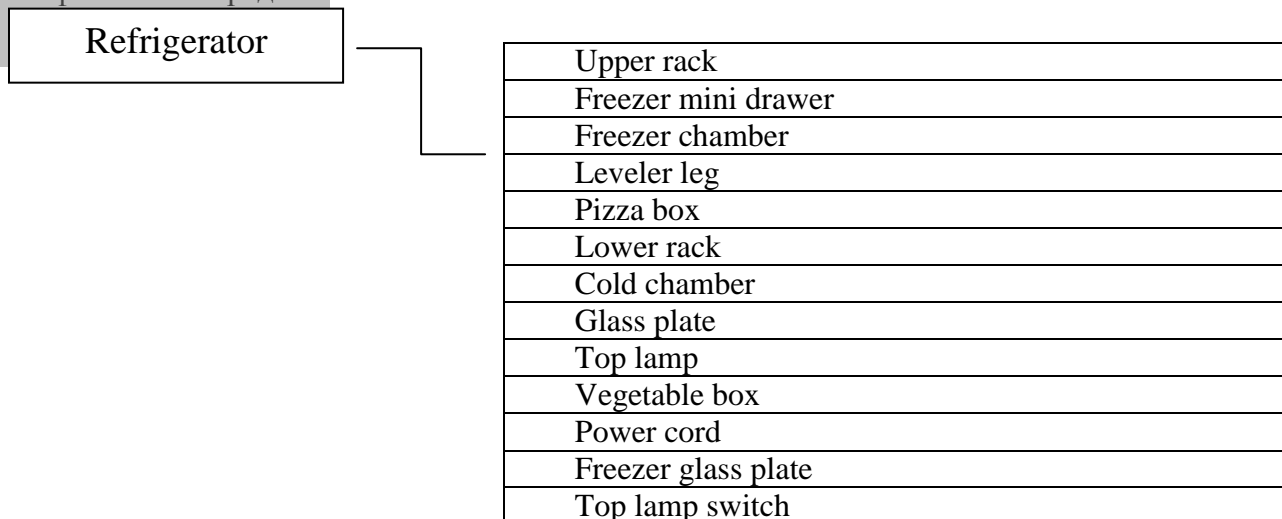
Маиший техника воситалари тизимига оид терминларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржима муаммолари, айниқса, уларнинг лексик хусусиятларида яққол намоён бўлади. Чунки термин ўз шакли ва маъно хоссалари билан моносемантик лексема бўлиб, бир тилдан бошқа тилга айнан мазкур хусусиятли лексемалар билан таржима қилиниши лозим. Тизимдаги терминларнинг **лексик муаммолари** бир томондан ўзбек тилидаги техник дефиницияларнинг тахчиллиги ортидан келиб чиқаётган бўлса, иккинчи томондан сунъий равишда ўйлаб топилаётган баъзи зўрма-зўраки терминлар бунга сабаб бўлмоқда. Мисол учун совутгичнинг асосий компонентларидан бўлган *refrigerant* термини баъзи фойдаланиш йўриқномалари ва қўлланмаларида *совутиш агенти* шаклида таржима қилинмоқда. Бироқ, кўриб турганингиздек, ушбу термин зўрма-зўраки тарзда «кашф этилган». Ваҳоланки, ушбу терминнинг рус тилидаги муқобили *хладагент* атамаси ўзбек тилида ҳам *refrigerant* маъносини узатиш учун хизмат қилади.

Шу сингари тизимдаги терминларнинг тилимизга ногўфри таржима қилиниши ёки ўз маъносини қисман йўқотиши каби ҳолатларни бартараф этиш учун ўзбек тилидаги маиший техника терминологиясининг қатъий рўйхатини тузиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек тилига таржима қилинаётган маиший техникага доир терминларнинг хилма-хиллигини кўриш мақсадида совутгич фойдаланиш йўриқномасидан олинган баъзи мисолларда кўришимиз мумкин.

Совутгичга тегишли аксарият терминлар инглиз тилида аллақачон турғунлик касб этган бўлса-да, ўзбек тилидаги ҳали ушбу термин гуруҳига кирувчи сўзлар бир қадар барқарор эмас. Масалан, гуруҳдаги баъзи субтерминларнинг (улар гарчи термин вазифасини ўтаса ҳам, совутгич тизимида субтерминлар, яъни ушбу гуруҳнинг ажралмас компонентлари саналади) ўзбек тилидаги муқобиллари турғун эмас. Шунга қарамасдан, таржимонлар бу каби материалларни таржима қилишда адекват таржимани амалга оширишлари талаб этилади. Қуйидаги расмда совутгичга тегишли фойдаланувчи йўриқномасидан олинган маиший техника воситасининг қисмлари (бир вақтнинг ўзида субтерминлар) акс этирилган.

Юқоридаги тасвирда совутгич қисмлари инглиз тилида акс этирилган. Бунда совутгич маиший техника воситаларига тегишли термин бўлса, унинг қисмлари субтерминлар вазифасини бажаради.

Маълум бир маиший техника воситасига оид қисмлар ушбу таснифда субтермин ҳисобланса-да, бироқ уларни термин сифатида шаклланмаган атамалар деб қабул қилмаслик керак. Аксинча, улар термин сифатида тўлиқ шаклланган ва техниканинг умумий ва хусусий ҳолатини тасвирлашда муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида келтирилган субтерминларни ўзбек тилига таржима қилишда кўп ҳолларда барқарор эквивалентлардан фойдаланилмайди. Масалан, *freezer chamber* термини ўзбек тилига турлича таржима қилинади: *музхона камераси, музхона, муз хона, муз камераси* [1]. Назаримизда, ушбу ўринда *музхона* ёки *музхона камераси* тўғри муқобил саналади. Ёки *lamp* термини кўпинча ўзбек тилига *лампа, чирок, ёритиши мосламаси, ёритгич* сифатида таржима қилинмоқда. Бу ерда лампа ва чирок сўзлари атаманинг асл тилдаги маъносини адекват тарзда ифодалайди. Бундай мисолларни юқоридаги субтерминлар хусусида айтиб ўтиш мумкин.

Агар таржимонлар маълум бир маиший техника воситасига доир ҳужжатларни таржима қилганда унга доир субтерминлар кўламини атрофлича билишлари лозим деб ҳисоблаймиз.

Эквивалентлар танлашдан ташқари ушбу тизимдаги терминларнинг калкаланган ҳолда фойдаланиш ҳам кўп учрайди. Чунки асл тилдаги термин таржима қилиниши керак бўлган тилга ҳам аллақачон сингиб бўлган ва унинг асл ҳолатидан фойдаланиш юқори самара бериши кузатилган. Қуйидаги мисолга эътибор қаратамиз.

Замонавий телевизорларнинг ҳозирги кунда ажралмас бирлигига айланган LCD термини инглиз тилида «*liquid crystal display*» тарзида кенгайтирилади. Ўзбек тилида ушбу қисқартмани «*суюқ кристал экран/дисплей*» деб кейгайтириш мумкин. Шунда қисқартма ўзбек тилида «СКЭ» ёки «СКД» тарзида жаранглайди. Бироқ бу қисқартмалар ўзбек тилида телевизорнинг ушбу хусусиятини ифодалашда ҳеч қандай маъно билдирмайди. Аммо LCD термини кўпчилик учун телевизорнинг айнан ушбу хусусиятини ифодалайди ва ўзбек тилида ҳам керакли мақсадда ишлатилиши мумкин.

Бугунги кунда телевизор термини гуруҳидаги субтерминлар кўлами ҳам салмоқли даражада ошиб кетди. Буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин.

Model	
LCD panel	LCD panel
Screen size, diagonal	Ekran kattaligi, diagonal
Response time	Reaksiya vaqti
Sound power	Ovoz balandligi
Screen	Ekran
Video format	Video formati
Brightness, cd/m2	Maydaligi
Contrast ratio	Yorqinligi, cd/m2
DTV Tuner	Kontrastligi
Built-in DTV tuner	Ichki qurilgan DTV-tyuner
DTV reception	DTV ni qabul qilish

Юқоридаги телевизор хусусиятлари ва параметрлари акс эттирилган жадвал миллий маиший техника ишлаб чиқарувчи компаниянинг сайтидан олинган. Қуйида келтирилган жадвалда ўзбек тилида терминларнинг ишлатилишини кўриш мумкин.

Мазкур жадвалда телевизорлар гуруҳига кирувчи субтерминларни инглиз тилидаги ва ўзбек тилидаги вариацияларини таққослаб кўриш орқали уларнинг қай даражада адекват таржима қилинганлигини баҳолаш мумкин [2].

Масалан *Built-in DTV tuner* термини ўзбек тилига *Ichki qurilgan DTV-tyuner* тарзида таржима қилинган. Бироқ *қурилган* сўзи мазкур хусусиятни аниқ ифодалай олмайди. Ушбу сўзнинг ўрнига созланган ёки ўрнатилган сўзларини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўларди. Бинобарин, мазкур термин ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилинган. Чунки қурилган сўзи мазкур ўринда созланган сўзи каби терминнинг адекват ҳолатини ифодалай олмайди.

Таржимада йўл қўйилган катта хатолардан бири *resolution* терминининг ўзбек тилига қилинган таржимасидир.

Мазкур жадвалда инглиз тилидаги бу термин *maydaligi* сўзи билан таржима қилинган. Бироқ бу ўринда мазкур сўз асл тилдаги терминнинг маъносини бутунлай билдира олмайди. Негаки *resolution* термини инглиз тилида экраннинг кўрсатиш аниқлиги даражасини маъносини билдиради. Бу ўринда экран аниқлиги сўзини қўллаш асл тилдаги терминнинг маъносини адекват тарзда ифодалаган бўларди.

Шу каби таржимадаги камчиликлар ва хатоларни олдини олиш учун тизимдаги терминларнинг лексик хусусиятларини тўғри англаш зарур. Терминнинг лексема шаклидаги семантик хусусиятларини қуйидагича ажратиш мумкин:

- а) *Полисемия*
- б) *Синонимия*
- в) *Антонимия*
- г) *Омонимия*
- д) *Неологизмлар*

Полисемиялар тизимда термин сифатида ишлатиладиган лексемаларнинг тилдаги ҳолатини ифодалайди. Гарчи бунда лексема кўп маънолилиқ хусусиятига эга бўлса-да, тизимда муайян ва яхлит маънони билдиради: тутқич (1. бирор ускуна дастаси 2. Тутиладиган бирор мослама). Бироқ бу ерда фақат маиший техника воситасидаги маълум тутқич назарда тутилади.

On the very top of the fridge, remove the two screws, from the old handle side.

Совутгичнинг устки қисмида жойлашган эски тутқич ўрнидаги шуруларни олиб ташланг.

Синонимия тизимдаги терминларни таржима қилишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки терминни таржима қилишда синонимлар орасида энг мосини танлаш таржиманинг адекватлигини таъминлайди: Масалан, инглиз тилидаги терминологик гуруҳга тегишли *power* сўзини ўзбек тилига қуйидагича таржима қилиш мумкин:

- а) *электр токи*

б) қувват

в) қуч

Бироқ тизимдаги мазкур сўзни таржима қилишда энг мос вариантни танлаш керак бўлади.

Press power button on your TV to turn it on.

Телевизорни ишига тушириши учун унинг панелидаги қувват тугмасини босинг.

Кўриниб турганидек, бу ерда қувват сўзидан бошқа вариантлар мос келмайди ва таржимадаги тушунмовчиликларни келтириб чиқаради.

Антонимия ҳам лексемаларнинг семантик ҳолатини белгилашда асосий вазифалардан бирини бажаради. Тизимдаги антонимик семалар асосан аффикс ва суффикслар ёрдамида ифодаланади. Масалан инглиз тилида **re-** ва **de-** ёки **en-** ва **dis-** префикслари сўзнинг маъносини қарама-қарши томонга ўзгартиради.

*You can **disable** Sleep Mode by pressing Dis.Sl.Mode on your remote control.*

Масофадан бошқариши пултида Dis.Sl.Mode тугмасини босиш орқали Уйқу режимини фаолсизлантиришингиз мумкин.

ёки:

*You can **enable** Sleep Mode by pressing En.Sl.Mode on your remote control.*

Масофадан бошқариши пултида En.Sl.Mode тугмасини босиш орқали Уйқу режимини фаоллантиришингиз мумкин.

Омонимия ҳам лексемаларнинг семантик хусусиятларини белгилашда муҳим ҳисобланади. Маълумки, омонимия деб ёзилиши ва талаффузи бир хил аммо билдирадиган маъноси ҳар хил бўлган лексемаларга айтилади. Мисол учун ўзбек тилидаги даста сўзининг икки хил маъноси бор: 1. Даста – тутқич 2. Даста – йиғилган, қўлга сиғадиган боғлам. Бироқ маиший техника тизимида сўзнинг биринчи маъносини ишлатилади.

Turn the knob to the leftside to adjust temperature

Ҳароратни ўзгартириши учун дастани чап томонга қараб буринг

Неологизмлар бугунги кунда тизимни лексик жиҳатдан бойитаётган асосий омиллардан ҳисобланади. Айниқса, маиший техника воситалари тизимида унинг семантик ва морфологик аҳамияти сезиларли. Айниқса, кундан-кунга соҳада янги технологиялар кашф этилаётгани сабабли неологизмлар кўлами ҳам ортиб бормоқда:

Smart TV – Смарт ТВ

Googlephone – Гуглофон

Internet – Интернет

Tablet – Планшет

Smartphone – Смартфон

HD TV – HD TV

Adapter – Адаптор

USB port – USB порт

Неологизмлар кўплаб ҳолларда транслитерация воситасида бир тилдан бошқа тилга таржима қилинса-да, ўзбек тилида уларнинг баъзи ҳолларда оралик тилдаги варианты ишлатилади.

Маиший техника терминларини, айниқса, улардан фойдаланиш йўриқномаларида кўп учратиш мумкин. Шу мақсадда бу каби ҳужжатларни таржима қилишда тизимдаги терминларни чуқур билиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ушбу мисоллар ARTEL фирмасида ишлаб чиқарилган совутгич бўйича турли фойдаланиш йўриқномаларидан олинган.

2. Ушбу жадваллар <http://artel.uz> сайтидан олинган.

**РОМАН «ПАРЦІФАЛЬ» ВОЛЬФРАМА ФОН ЕШЕНБАХА
В СУЧАСНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

У статті коротко представлена історія дослідження рицарського віршованого роману Вольфрама фон Ешенбаха «Парціфаль», який посідає значне місце в історії німецької літератури. Особливо увага приділяється роману як об'єкту дослідження на сучасному етапі літературознавства.

Ключові слова: *лицарський віршований роман, «Парціфаль», Вольфрам фон Ешенбах, середньовічний роман, роман про Грааль.*

This article briefly presents the history of the study of the medieval German romance of Wolfram von Eschenbach, "Parzival", which features prominently in the history of German literature. Particular attention is paid to the novel as an object of research at the present stage of literary studies.

Key words: *the medieval German romance, "Parzival", Wolfram von Eschenbach, medieval poem, story about the Grail.*

Вольфрам фон Ешенбах створив між 1200 та 1210 рицарський роман у віршах «Парціфаль», який став одним із найвагоміших літературних творів середньовічної Європи. В 25 000 віршованих рядках або 16 книжках автор поєднав куртуазно-лицарський світ короля Артура та релігійно-містичну тематику пошуку святого Грааля. Вже у XIII столітті «Парціфаль» набув значної популярності, про що свідчить велика кількість рукописних видань, а саме: 86 манускриптів, із яких 16 містять повний текст, а інші збереглися у фрагментах. Перше друковане видання датується 1477 роком, після чого значний час твір був у повному забутті. Лише з XVIII століття, коли відроджується інтерес до народно-мовної поезії Середньовіччя, філологи почали вивчати роман Вольфрама фон Ешенбаха [5, с. 174]. Це пов'язано насамперед із новим виданням «Парціфалю» Г. Міллером у 1744 році та переказом роману гекзаметром Й. Бодмером у 1753 році. Майже через століття Карл Лахман здійснив перше наукове видання твору, чим створив підґрунтя для подальших досліджень та дискусій у колі германістів. Так у 1870-71 роках критичне видання здійснив також і К. Барч, а 1903 року з'явилося тритомне видання Альберта Лейцмана [1, с. 627]. Сьогодні зацікавленість романом Вольфрама фон Ешенбаха не вщухає - як з боку перекладачів та видавців, так і з боку лінгвістів та літературознавців, щоправда йдеться насамперед про зацікавленість німецьких дослідників своєю спадщиною.

Серед численних перекладачів «Парціфалю» сучасною німецькою мовою можна назвати Петера Кнехта, Дітера Кюна, Вольфганга Співока тощо.

Так П. Кнехт не просто переклав текст сучасною німецькою мовою, а й ретельно вивчив та дослідив усі 7 видань Карла Лахмана, а саме: передмову до них різних років, історію видань, їх структуру, текст та навіть внесені зміни. Його переклад вийшов у 2003 році другим виданням.

У співавторстві з ним того ж року німецький літературознавець Бернд Широк презентував коротке ведення у проблеми видання та інтерпретації «Парціфалю». Взагалі цей науковець вніс суттєвий внесок у вивчення роману Вольфрама фон Ешенбаха. Так у 1972 він видав монографію, присвячену будові роману, через десять років вийшла ще одна монографія, в якій він акцентує свою увагу на рецепції «Парціфалю» у середні віки та засобах розповсюдження даного твору. Окрім цього, Б. Широк вивчає численні фрагменти з «Парціфалю», досліджує історію становлення німецької мови на прикладі уривків із нього, інтерпретує цей середньовічний роман та презентує свої дослідження та спостереження у численних статтях. Слід зазначити, що у своїй останній науковій роботі Б. Широк ретельно

вивчає концептуальні принципи композиції та поетику твору в цілому. Спираючись на слова автора у тексті, Б. Широк називає нарративні відступи поетологічними репліками. На його думку, з одного боку, вони унаочнюють, що саме Вольфрам вважає специфічним і таким, що потребує роз'яснення, а з іншого - пояснюють середньовічним слухачам (а сучасним – читачам), на що вони повинні звернути увагу. Тобто йдеться про наявність у творі експліцитної й імпліцитної поетики [7, с.101].

Ще одним об'єктом дослідження Б. Широка є різноманітні ракурси у творі: слухача, фігур, оповідача. Взагалі, розмаїття персонажів у творі надає можливість розкрити його зміст з різних точок зору вищеназваних об'єктів, які вступають між собою у цікаві для реципієнта зв'язки. Так, широка розгалуженість ракурсів у романі є ще однією проблемою інтерпретації «Парціфалья» [7, с. 123].

У своєму дослідженні Б. Широк розглядає також такі аспекти, як амбівалентне зображення персонажів, багатство персонажів та різноманіття ракурсів у творі. За його словами, ці три аспекти створюють картину епічної широти. Це враження посилює масштабна часо-просторова організація твору [7, с. 126]. Також науковець описує досить популярну проблему щодо аналізу сюжету «Парціфалья», а саме концептуальні зміни в порівнянні з незавершеним твором Кретьєна де Труа.

Іншим відомим медієвістом та германістом, який займався протягом своєї наукової кар'єри самим письменником та його творчістю, був Йоахім Бумке. Так, у своїй монографії «Вольфрам фон Ешенбах» він досліджує постать самого письменника та його твори. Він детально вивчає тематику та форму «Парціфалья», його будову, членування, сюжетні лінії Парціфалья, Гавана, Гамурета та Фейрефітца, також розглядає вид оповіді в романі. Окрім цього, Й. Бумке досліджує основне джерело твору - незавершений французький віршований роман «Парціфаль, або історія про Грааль» Кретьєна де Труа - та його обробку Вольфрамом, а також помітні у творі алюзії на інші джерела. Серед них Бумке виділяє елементи кельтської, французької, східної, латинської та німецької культури. У полі зору науковця - і проблема «провансальця Кіота» - автора, якого називає сам Вольфрам фон Ешенбах. Німецький учений інтерпретує також сам роман, аналізує образи жінок у романі, місце лицарського світу короля Артура та таємниче королівство святого Грааля, проблеми релігії та кохання [4]. У своїй іншій праці він досліджує способи зображення почуттів та пізнання у романі, інтерпретуючи відому сцену з трьома краплями крові на снігу, що нагадали Парціфалю про його кохану Кондвірамур [2, с.1-5].

Якщо говорити про новітнє дослідження творчості Вольфрама фон Ешенбаха та насамперед його роману «Парціфаль», то слід назвати однойменну наукову працю під редакцією одного з сучасних медієвістів Йоахіма Хайнцле, яка вийшла у 2011 році. Значну частину у цій книзі присвячено праці вищезгаданого науковця Бернда Широка.

Нами були названі лише деякі відомі дослідники та їх основні дослідження, які пов'язані з вивченням лицарського віршованого роману «Парціфаль» Вольфрама фон Ешенбаха. Насправді, у XX та XXI століттях цей твір та його автор нерідко стають об'єктами дослідження багатьох молодих науковців у німецькомовному літературному просторі. На нашу думку, роман «Парціфаль» Вольфрама фон Ешенбаха не втрачає своєї актуальності, оскільки є взірцевим твором Середньовіччя, який може розглядатися як важлива шабел у генезисі такого жанру, як роман. Він є своєрідним зв'язком між старими і новими літературними формами, оскільки, незважаючи на віршовану форму, містить низку особливостей, притаманних сучасним творам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вольфрам фон Эшенбах Парсифаль // Средневековый роман и повесть. – Москва: Художественная литература, 1974. – Т. 4. (рос.).

2. Bumke J. Die Blutstropfen im Schnee: Über Wahrnehmung und Erkenntnis im »Parzival« Wolframs von Eschenbach / Joachim Bumke. – Tübingen: Niemeyer, 2001.– 211 s.

3. Bumke J. Die Wolfram von Eschenbach Forschung seit 1945. Bericht und Bibliographie / Joachim Bumke. – München: Wilhelm Fink, 1970. – 436 S.
4. Bumke J. Wolfram von Eschenbach. 5., neu bearb. / Joachim Bumke. – Stuttgart: Metzler, 1981. – S. 1-113.
5. Bumke J. Wolfram von Eschenbach, (siebte, völlig neu bearbeitete Auflage) / Joachim Bumke. – Stuttgart: Metzler, 1997. - S. 174.
6. Heinzle J. (ed.). Wolfram von Eschenbach: ein Handbuch. – Berlin / Boston: Walter de Gruyter, 2011. – 1470 s.
7. Knecht P., Schiroke B. Wolfram von Eschenbach Parzival / P. Knecht, B. Schiroke // Text und Übersetzung. Studienausgabe. Mittelhochdeutscher Text nach der sechsten Ausgabe von Karl Lachmann. – Berlin / New York: Walter de Gruyter, 2003. – 831 s.
8. Schiroke B. Parzivalrezeption im Mittelalter /B. Schiroke. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982 – 232 s.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Пічугіна Т.Є.

УДК 811

*Валерія Стрелець
(Ужгород, Україна)*

ВЕРБАЛЬНІ ТА НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ У РОМАНІ ЕЛІЗАБЕТ ГЛІБЕРТ «ЇСТИ. МОЛИТИСЯ. КОХАТИ»

Ключові слова: дискурс, комунікація, вербальні компоненти, невербальні компоненти, мовний акт.

Key words: discourse, communication, verbal components, nonverbal components, speech act.

У нас час комунікативний аспект взаємодії людей є дуже важливим. Він складається з вербального (мовного) та невербального спілкування. Процес вербальної комунікації відбувається завжди у деякій конкретній ситуації, що містить множини факторів, які мають значення для змісту самої комунікації. Так, будь-який діалог, завжди «прив'язаний» до конкретних осіб з особливостями їхнього голосу, міміки, до контексту – теми розмови і т. д.

Всі ці умови перетворюють загальну схему комунікації в мовленнєвий акт з участю власних мовних факторів, наприклад, речення з його структурою у взаємодії з усіма такими побічними факторами, як психічний стан мовця, його манера жестикуляції, присутність сторонніх осіб (що може бути причиною вживання «натяків» і т. д.). [1, 44]

Отже, людське мовлення супроводжують невербальні системи знаків. Саме невербальні системи зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні. Слід зауважити, що вивчення процесів вербальної передачі інформації завжди повинне спиратися як на мовні, так і на немовні фактори. [2, 75]

У живе мовне спілкування вплетено множини обставин, які супроводжують як ціле висловлювання, так і його фрагменти, причому всі немовні фактори грають допоміжну роль у спілкуванні, мова ж – головну: для неї завжди відкрита можливість використовувати для спілкування лише власні мовні засоби.

В даному випадку розглядається два явища, що можуть свідчити про трохи іншу роль немовних факторів: 1) мова глухонімих, де сукупність жестів і символів може трактуватися як і первинна (власне мовна), і як вторинна система (код-замінник); 2) мова жестів у деяких народів, яка, проте, не може розглядатися як символічна система вторинного походження,

що існує на базі природної мови. Незважаючи на перехідний характер зовнішніх обставин, існують деякі стереотипи ситуацій, які супроводжують той чи інший конкретний зміст акту комунікації. [3, 88]

Як відомо, процес комунікації може бути представлений кодуванням та декодуванням повідомлення, відповідно адресантом і адресатом. За словами Г. В. Колшанського, “механізм декодування полягає в опосередкованому пізнанні певного повідомлення, яке проходить два етапи. Перший етап – це сприйняття чисто словесної структури. Другий етап представляє собою певний ланцюг умовиводів, націлених на сприйняття елементів семантики, які є відсутніми у словесній структурі” [4, 16]. Слідуює, що для адекватного сприйняття інформації варто враховувати не лише його вербальну (мовну) складову, а й невербальну (немовну), яка як правило відбувається не усвідомлено та виражається мовою тіла. Про те що мовна та немовна комунікація існують разом в одному мовному акті вперше зазначив О. О. Реформатський ще у вітчизняній науковій літературі. Він вважав, що в мовному акті усного спілкування не відбувається кодування та перекодування змісту, тобто для розуміння загального змісту повідомлення слід враховувати лінгвістичні та паралінгвістичні засоби (невербальні) [5, 41]. Сучасні люди, вступаючи у взаємодію з іншими, спираються багато в чому на невербальні засоби комунікації. У деяких випадках можна навіть сказати про вербальний компонент невербального спілкування.

У нашому дослідженні є важливою робота Елізабет Гілберт “Їсти. Молитися. Кохати”, оскільки вона включає вербальні та невербальні системи, які є складовими єдиного процесу комунікації, межі між якими іноді доволі складно виокремити, оскільки вербальна поведінка тісно переплітається з невербальною. Особливо слід виокремити послідовність виявлення паралінгвістичних показників у контрасті з лінгвістичними, оскільки така послідовність обумовлена характером, емоційністю та ситуативністю:

This thought caused me to sob even harder. God waited me out. I pulled myself together enough to go on: “I am not an expert at praying, as you know. But can you please help me? I am in desperate need of help.”

(E. Gilbert “Eat, Prey, Love”)

В наведеному прикладі чітко прослідковується передумання невербального компонента вербальному. Емоційний стан (зокрема «ридання») підкреслює важливість прохання, яке озвучує героїня далі. Наступний зразок свідчить про передумання вербального невербальному:

‘Good night, my dear Liz,’ he says. Then he separates himself from the embrace.

(E. Gilbert “Eat, Prey, Love”)

Передумання вербального компонента невербальному свідчить про те, що саме певний мовленнєвий акт слугує для відтворення подальшого невербального компонента. Автор намагається зберегти та адекватно відобразити умови комунікативного акту, які є необхідними для правильної інтерпретації зображуваного фрагмента немовної діяльності, передаючи не тільки вербальну частину комунікативного акту, а й супроводжуючі її невербальні елементи.

Глибинні процеси, що лежать в основі невербальної і вербальної діяльності людини у суттєвому відношенні аналогічні. Це підтверджують 4 факти, які були виокремлені Г. Є. Крейдліним [7, 56]:

1. У певних умовах зміст може бути виражений лише жестами, тільки словами або комбінацією цих знаків;
2. Невербальна поведінка людей, так як і вербальна, змінюється в просторі, часі, а також під дією соціоекономічних та культурних умов;
3. Невербальна комунікація, так само як і вербальна, більшою мірою складається із символічних знаків; вони формують лексикон мови тіла так само, як приналежність лексичних одиниць до словника природної мови;
4. У переважній більшості невербальна комунікація припускає переклад не тільки на вербальну мову, але й на іншу мову тіла, причому проблеми перекладу, які пов’язані з

невербальною комунікацією, приблизно такі ж самі, як і проблеми, які стосуються перекладу з однієї природної мови на іншу.

Узагальнивши, можна сказати, що вербальна та невербальна комунікації доповнюють одна одну. Можна вважати, що ці дві системи мають багато спільного та працюють паралельно. На них обох має великий вплив будь-які зміни у світі, зокрема економічний стан та культурні норми.

У той же час, лінгвісти визнають пріоритет невербальних засобів комунікації, зазначаючи, що в культурно-історичному розвитку, під натиском досконаліших засобів вербального спілкування вони втратили свою першість і перетворилися у додаток до мовлення. Важко надати перевагу одній з них, але важливим є те, що невербальна частина є значимою і часто такою, що ігнорується комунікативним процесом.

Отже, система невербальних засобів комунікації є найпростішою і найекономічною системою, що усуває зайві формальні засоби та дозволяє досягти однозначності комунікації за умов узагальненого та полісемантичного характеру власне мовних засобів. Багато питань та проблем ще потребують вивчення та уточнення. Дослідження походження, закономірності історичної та соціальної еволюції жестів та жестових систем є найбільш цікавими при вивченні вербальних та невербальних компонентів комунікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аленикова С. Язык жестов // Наука и жизнь. – 1985. – №7.
2. Андрианов М. С. Анализ процес сов невербальной коммуникации как паралингвистики // Психологический журнал. –1995. – №5.
3. Білецький А.О. Про мову і мовознавство: навч. Посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. – К.: “Артек”, 1997. – 224 с.
4. Колшанский Г. В. // Паралингвистика / Функция паралингвистических средств в языковой коммуникации – Москва, 1973. – № 1. – С.345 [16–25].
5. Реформатский А. А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем // Исследования по структурной типологии. – Москва, 1963. – С.556 [41].
6. Elizabeth Gilbert “Eat, Pray, Love”. – Bloomsbury Publishing PLC. – London, 2007. – P. 368 [48, 156].
7. Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. // Словарь языка русских жестов/ Языки русской культуры; Венский славистический альманах. – Москва-Вена, 2001. – С. 256 [56].

Науковий керівник: Костик-Коваленко В.М.

УДК 811.161.1

*Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова
(Карши, Узбекистан)*

ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР Е.А.ЕВТУШЕНКО

Лирика Е.А. Евтушенко неоднородна по своим стилевым и жанровым свойствам. Каждой ее разновидности соответствует особое мироощущение лирического героя, его поэтический язык. Конкретный тип такого повествования обусловлен образно-психологическим заданием автора. В этой связи и возникает своеобразная система художественно-изобразительных средств и приемов, меняется лексика, фразеология, синтаксис.

Е. Евтушенко никогда не довольствовался впечатляющим сюжетом. Он насыщает этот сюжет такими подробностями, которые нельзя придумать, их можно почерпнуть лишь в самой жизни. Если прежде Евтушенко отличался остротой зрения, яркостью и колоритностью деталей, вводимы в стихи, теперь это зрение, не утратив остроты, стало к

тому же и зрением сердца и опыта. В своем творчестве он стремился к ритмическому разнообразию, максимальному соответствию содержания и метра.

Он создал галерею лирических портретов, тем самым подтвердив свою известную строку: *"Людей неинтересных в мире нет"*. *Любовью к людям поэт выражает любовь к Родине.*

Е.А. Евтушенко в основе своей – поэт лирический, то есть поэт, пишущий от собственного лица. К его поэзии присущи ценнейшие качества лирики – словесный и синтаксический лаконизм, смысловая уплотненность и эмоциональная наполненность строки.

Все открытия Евтушенко, сделанные в лирических произведениях были теснейшим образом связаны с богатством живого русского языка, что ярко проявилось в структуре его стихотворений.

Среди многообразия всех языковых средств использованных автором в своих произведениях к особняком стоит употребления синтаксических конструкций. Они передают все многообразия явлений, событий, чувств, мыслей, переживаний героев.

Синтаксические конструкции в произведениях Е. Евтушенко, освещенные обобщающей мыслью, несут определенные сведения о человеке, его житейской мудрости, действиях, исканиях и находках.

Поэзия Е. Евтушенко живописна, поэт всегда конкретен, идет от запоминающейся детали, от яркого слухового, зрительного образа. Рваный ритм в стихах Е. Евтушенко передает стремительные темпы жизни, нервные интонации в речи людей:

Вставайте,
гигантским будильником Рим тарахтит у виска.
Взбивайте
шипящую пену пушистым хвостом помазка.
И – к Риму!
Отдайтесь рассветному звуку его башмаков, молотков
и крику
молочниц, газетчиков, пекарей, зеленщиков.

Особенный интерес вызывают оригинальные рифмы поэта, чаще всего корневые или звуковые и чаще всего неожиданные: «Скрябина – скрягою»; «души – пищи»; «несладко – нескладно». Е. Евтушенко, так же, как и символисты, любит включать в стихотворения существительные на – *ость* («осатаненность», «соединенность», «разобщенность»), в которых признак выступает на первый план, предмет отодвигается на второй.

Поэтический мир многообразен в жанровом и тематическом плане. Обращаясь к самым различным проблемам современности, поэт в их эстетическом освещении опирается на традиции А. Пушкина, Н. Некрасова, В. Маяковского, А. Твардовского. Поэзия Е. Евтушенко – яркое свидетельство эпохи, в ней сфокусировано время страны, народа второй половины XX в. со всеми ее проблемами, бедами и радостями, в ней рассматриваются «проклятые вопросы» о любви, о жизни, о смерти, о вечном выборе, стоящем перед человеком, она обращена в будущее.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бердников, Евгений Александрович: Джесси Рассел. – Москва, Книга по Требованию, 2013. – 136 с.
2. Бушманов, Евгений Александрович: Джесси Рассел. – Москва, Книга по Требованию, 2013. – 128 с.
3. Евгений Евтушенко. Первое собрание сочинений в 8 томах. Том 3. 1965-1970: Евгений Евтушенко. – Санкт-Петербург, NEVA group, 2000. – 576 с.
4. Евгений Евтушенко. Первое собрание сочинений. В 8 томах. Том 8. 2004-2007: Евгений Евтушенко. – Москва, АСТ, Харвест, 2008. – 704 с.

5. Евгений Евтушенко. Стихотворения и поэмы: Евгений Евтушенко. – Москва, Профиздат, 2003. – 304 с.
6. Евтушенко, Евгений Александрович: Джесси Рассел. – Санкт-Петербург, Книга по Требованию, 2012. – 66 с.
7. Евтушенко. Love Story: Илья Фаликов. – Санкт-Петербург, Молодая гвардия, 2014. – 736 с.

УДК 811.161.1

Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова
(Карши, Узбекистан)

СПП РАСЧЛЕНЁННОЙ СТРУКТУРЫ В ПОЭЗИИ Е.А.ЕВТУШЕНКО

К сложноподчиненным предложениям расчлененной структуры относятся те предложения, в которых придаточная часть относится ко всему главному предложению. К этому типу относятся придаточные времени, цели, следствия, сравнения, условия, причины, уступки и т.д.

Придаточные времени отвечают на вопросы *когда, как долго, с каких пор, до каких пор*. Большая часть придаточных времени к присловным не относятся, они зависят от всей главной части, но мы рассмотрим разновидность придаточных времени, которые связаны с опорным словом в главной части. Придаточная часть вводится при помощи союзов *когда, пока, как, едва, прежде чем, до тех пор как, как вдруг, едва как* и другие. Группа временных союзов самая многочисленная, что отмечается во всех справочниках по русскому языку

В связи с этим, и в поэзии Е.А.Евтушенко, самые употребительные придаточные, это придаточные времени. При присловном характере придаточной части используется союзное слово *когда*. Придаточная часть может стоять в любом месте по отношению к главной, то есть союзные средства, которые требуют определенного положения по отношению к главной части. В главной части может быть использовано соотносительное слово *тогда*, к нему относится присловное придаточное с союзным словом *когда*: *добра мне так хотелось на персидских берегах и тогда, когда летелось вдоль по Волге на стругах!* („Казнь Стеньки Разина”)

Кроме наречия, *тогда* в роли соотносительных слов могут выступать и другие местоименные наречия (*всегда, когда-то*). Но если в роли опорного слова вступает существительное, то придаточное рассматривается как определительное, а не временное.

Придаточные места отвечают на вопросы *где?, куда?, откуда?*. Все придаточные места присловные, они зависят от обстоятельства места в главной части, которые выражаются соотносительным словом- местоименным наречием *там, везде, где-то* и так далее.

Но ухо у буфетчика торчком, торчком, торчком туда, где брат повешенного сидит еще молчком. („Суббота”)

Придаточная часть вводится при помощи союзных слов *где, куда откуда*. Придаточная часть может стоять в постпозиции или в интерпозиции. К примеру: *Сюда, к просторам вольным, северным, где крикал мир инерестился, я прилетел, подранок, селезень, и на Печору опустился.* („Подранок”)

Придаточные следствия отвечают на вопрос *что произошло вследствие этого?* Придаточные относятся ко всей главной части, вводятся при помощи союза *так что*. Придаточная часть может быть только в постпозиции. К примеру: *Кстати, работаю исключительно на сэкономленном топливе, так что государству не наносится урон.* („Фуку”).

Некоторые делают ошибку, определяя этот тип предложения не по форме, а по смыслу. Есть ведь искушение любое предложение, где вторая часть указывает на вывод из того

события, которое произошло в первой части, сделать предложением с придаточным следствия.

Придаточные сравнительные отвечают на вопрос *подобно чему*. Придаточные относятся ко всей главной части, вводятся при помощи союзов *как, будто, словно, точно, как будто, будто бы* и др. Придаточная часть может быть в любом месте по отношению к главной, но чаще будет в постпозиции. *Березки светятся над ней во мгле, как свечи робкие, землей поставленные за пострадавших на земле. („Ярмарка в Симбирске“)*

В этом типе придаточного тоже есть разновидности. Во-первых, выделяются сравнительные компаративные - предложения, где придаточная часть вводится союзами *чем, нежели* и присоединяется присловно к словам „иной”, другой, по-иному, по-другому иначе. Во-вторых, выделяются придаточные сопоставительные с союзами *по мере того как* (нерасчлененной части *тем*). В этих предложениях части сопоставлены друг с другом более тесно, чем просто в сравнительных предложениях, сопоставляемых ситуации влияют одно на другую.

Придаточные условные отвечают на вопрос *при каком условии?* Придаточные относятся ко всей главной части, вводятся при помощи союзов *если, когда, в случае если, раз, ежели, коль скоро и других*. Придаточная часть может быть в любом месте по отношению к главной. К примеру: *Плохо будет, если мы балуем с жизнью и со смертью, как с Вилюем. («Кривой мотор»)*. Условия расчленения союза в этом типе придаточного такие же, как в предыдущем типе, но мы рекомендуем выделять единый союз в случае если, не расчленяя его в начале предложения. У условных союзов может быть вторая часть *то, так, тогда*. Она необязательна (в этом отличие от сочинительного союза *если...то, где вторая часть обязательна*). *Ведь если он гореть не будет, ведь если ты гореть не будешь, ведь если я гореть не буду, то кто тогда согреет мир?! (Лобачевский)*.

Придаточные причины отвечают на вопросы *почему? отчего?* Придаточные относятся ко всей главной части, вводятся при помощи союзов *потому что, оттого что, так как, ибо, благо, благодаря тому что, тем более что, из-за того что, поскольку*. Придаточная часть может стоять в любом месте по отношению к главной части: *Спасибо, девочка из города Казани, за то, что вы мне доброе сказали. («Казанский университет»)*. Все сложные союзы со второй частью, что могут расчленяться, если придаточная в постпозиции. При расчленении союз не распадается на соотносительное слово и союз.

Я с радостью отдам загробный рай, чтоб на земле поменьше было ада! („Братская ГЭС, Пролог“).

Придаточные меры и степени отвечают на вопросы *насколько?, в какой мере? в какой степени?* Придаточные являются присловными и относятся к наречию меры и степени в главной части (слова *так, столь, достаточно*) и к некоторым словосочетаниям с тем же значением.

Придаточные вводятся союзами *что, чтобы* и союзными словами *сколько, насколько*. Могут также быть использованы сравнительные союзы *как, будто, словно*. Придаточная часть в этом типе предложений находится в постпозиции, к примеру:

Шалыгина ты голосом подаришь, и некаря чудного одного так пончиками с сахаром придавишь, что после Горьким сделаешь его. («Мост»).

В придаточных меры и степени соотносительные слова обязательны ... Поэзия Е. Евтушенко – многопланова. Во многих его стихотворениях рассматривается тема поэзии назначения искусства, даны литературные портреты писателей, поэтов – А.С Пушкина, М. Ю. Лермонтова, А. Ахматовой, В. Маяковского, О. Берггольц, Б. Ахмадулиной, В.М. Шукшина. Евтушенко уверен что “искусство повсюду прорвется”. В статье «Воспитание поэзией» Е. Евтушенко выражает свое понимание долга поэта:

«Стать поэтом – это мужество объявить себя должником. («Портрет»).

Как уже отмечалось, в сложноподчинённых предложениях расчленённой структуры придаточная часть распространяет всю главную часть или её предикат. В произведениях

Е. Евтушенко представлены СПП с придаточными места, времени, условия, причины, цели. Предложения с придаточным места представлены моделью *там - где*. Например: *Все в жизни там ясней, где все темней. («Голубь в Сантьяго»); И только там страсть неподдельна, где двое неотделимы. («Наше друг в друге»)*. В случае изменения порядка следования частей (инверсии), синтаксически свободные конструкции преобразуются в синтаксически несвободные. Например: *Где обещаловка, там обнищало. («Письмо в Париж»)*. Такие конструкции в большей мере характерны для разговорного синтаксиса - синтаксиса более экспрессивного, по сравнению с синтаксисом стилистически нейтральной речи. «Одна из особенностей разговорного синтаксиса проявляется в том, что комплексная и комбинированная реализация языковых средств происходит именно на синтаксическом уровне». Основным союз в русском СПП с придаточным условным – это составной союз *если - то*. Однако в стихотворениях Е. Евтушенко вторая часть составного союза *то* в большинстве случаев не используется. Например: *Подло ломать чью-то жизнь мимоходом, если не можешь построить иной; Если за что-то зацепиться можно, нам не конец; («В миг полуосени-полузимы»); Наша песенка спета, если на взорванность чьей-то души в собственной мы не находим ответа. («Не возгордись»); Если не хватает сил для крика, у людей остается вздох («На Puente de los Suspiros»)*. Ср.: *Если вы никого не любили, значит, вы никого не убили. («Третий развод»); Если нет для чина - чина, то придумают чинок («Пожарник в Кижсах»)*. Формальная невыраженность второго союзного элемента также является характерной особенностью разговорного синтаксиса. Придаточные времени не имеют в русском языке строго закреплённой позиции: они могут по отношению к главной части препозицию, интерпозицию и постпозицию. В афоризмах Е. Евтушенко они чаще всего находятся в препозиции. Например: *Когда изменяемся мы, изменяется мир... («Ольховая сережка»); Но когда не станет стыдно, лишь тогда нам всем конец («Стыды»); Когда образуется все - то и незачем жить. («Ольховая сережка»); Мы для кого-то тоже муравьи, когда на нашу жизнь садятся задом. («Голубь в Сантьяго»); Но тут и начинается поэт, когда приходит отвращенье к слову. («Проклятье – я профессионал»)*. Препозиция придаточного, по всей видимости, объясняется тем, что она позволяет выразить значение временной взаимообусловленности. Ср.: *Если изменяемся мы, изменяется мир; Если изменяется мир, изменяемся и мы; Если образуется всё, то и незачем жить. Незачем жить, если образуется всё*. В произведениях Е. Евтушенко СПП с придаточным причины зачастую используется в качестве языковой формы парадокса. Основными союзами являются составные союзы *потому что, оттого что*. Например: *Я теперь навеки стал счастливым, потому что счастья не ищу («Зашумит ли клеверное поле»); Человек несчастен, потому что счастья ищет он; Я несчастлив оттого, что счастлив (Маша)*. Основным союз, при помощи которого придаточное цели присоединяется к главной части – это союз *чтобы*. Как и СПП с придаточным условным и причины, предложения с придаточным цели выражает мотивирующие отношения. Например: *Может, действительно Бог для людей создал несчастья, несчастья, несчастья, чтобы мы делали чище, добрей? («Баллада о стерве»)*.

Итак, сложноподчинённые предложения расчленённой структуры в лирике Е. Евтушенко представлены СПП с придаточными места, условия, времени, причины, цели. В основном в стихотворениях, представленных СПП расчленённой структуры, представлен обратный порядок следования частей предложения, что характерно для живой разговорной речи. Такая синтаксическая организация придает тексту экспрессивность, выразительность.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Система форм речевого высказывания. – М.: Флинта-2009. – С.10.
2. Байкова Ю. С. Новаторы в науке нашего времени. – Киев: ФЛП, 2015. – С.19.
3. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Флинта, 2009. – 192 с.

4. Евтушенко Е.А. Стихотворения и поэмы. – М.: Эксмо, 2011. – 352 с.
5. Коняшкин, А. М. Современные проблемы филологической науки и практики. – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2001. – С.18.
6. Максимов, Л. Ю. Многомерная классификация сложноподчиненных предложений. – Ставрополь-Пятигорск: СГУ, 2011. – С.102.

УДК 811.161.1(076)

Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова
(Карши, Узбекистан)

ТРИ ПРИНЦИПА КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

В статье приведены три принципа классификации сложноподчинённых предложений (логико-грамматический (смысловой), формально-грамматический, структурно-семантический). Дана характеристика СПП по каждому принципу классификации.

Ключевые слова: *определяющий тип СПП, дополнительный тип СПП, обстоятельственный тип СПП, союзы, союзные слова, нерасчленённые СПП (одночленные), расчленённые СПП (двучленные), предсказующая связь, непредсказующая связь, детерминантная связь, корреляционная связь, присловная связь.*

The article highlights three principles of classification of complex sentences (logical-grammatical (semantic), formal-grammatical, structural-semantic). The characteristic of SPP on each principle of classification is given.

Keywords: *attributive type of SPP additional SPP type, adverbial type SPP, unions, Slovak Union, undifferentiated SPP (otnoshenie), dissected SPP (binomial), predskazuema communication, nepredskazuemaja communication, determinate relationship, correlation, preslova link.*

В синтаксисе русского языка выделяются три принципа классификации СПП. Первый принцип классификации СПП – смысловой (или логико-грамматический), сложившийся к середине XIX века. Весомый вклад в развитие этой классификации внёс Федор Иванович Буслаев. По данному принципу все СПП классифицируются на три типа: СПП определяющего типа (*Идет такой дождь, какого я никогда не видел.*); СПП дополнительного типа (*Он думал о том, чтобы быстрее вернуться домой*), СПП и СПП обстоятельного типа (*Здесь столько работы, что всем хватит.*).

Второй принцип классификации СПП – формально-грамматический. Данный принцип лег в основу классификации СПП по средствам связи. Эту классификацию выдвигали А.М.Пешковский, М.Н.Петерсон, Л.А.Булаховский, А.Б.Шапиро. В основе этой классификации выделяются два основных типа: СПП с союзными словами (относительное подчинение) и СПП с союзами (союзное подчинение). Все грамматические средства можно подразделить на союзы: *чтобы, будто, словно, если, ли, пока, ибо, хотя, точно, так как, потому что, если бы, оттого что, как будто, ввиду того что, в связи с тем что, вследствие того что, несмотря на то что, как, когда, что и др.*; союзные слова: (местоимения) *кто, что, какой, чей, каков, сколько, который и др.*, (наречия) *как, зачем, где, куда, откуда, насколько, почему*; союз/союзное слово: *как, когда, что и др.* 1) только союзами: сравнительными (*За окном опять дождь, как будто наступила осень.*), времени (*Пока ты по-настоящему не будешь заниматься, хороших знаний у тебя не будет.*), цели (*Все адреса я записываю в блокнот, чтобы не потерять их.*), причины (*Любите книгу, потому что она поможет вам в жизни.*), следствия (*Солнце дымное встаёт, так что день будет горячий.*), условия (*Если будешь заниматься, то обязательно сможешь поступить в вуз.*);

2) только союзными словами: определительными (*Дом, в котором я живу, заслуживает описания*), места (*Он пошёл туда, куда направил его куратор группы*); 3) союзами и союзными словами: (Ср.: *Он сказал, что (союз) завтра будет экзамен. Он долго думал о том, что(союзное слово) ему подарить маме.*), образ действия, меры и степени (Ср.: *Тут ты увидишь столько золота, сколько (союзное слово) тебе и не снилось. Языки ему были лишь настолько, чтобы он мог поговорить с французом о завтраке.*), уступительными (Ср.: *Хотя(союз) на улице солнце, я сижу дома. Как ни (союзное слово) старайся, все равно никто не похвалит*).

Третий принцип классификации СПП - структурно-семантический был открыт В.А. Богородицким. Здесь при исследовании СПП нужно иметь в виду: к чему относится придаточное предложение. Продолжили и развили в своих работах структурно-семантическую классификацию СПП Н.С. Пospelов, В.А. Белошапкова и др. В.А. Белошапкова в своей двухуровневой классификации предлагает деление СПП на расчлененный и нерасчлененный структурные типы на первом уровне и выделяет (по характеру синтаксической связи) предложения с присловной, детерминантной, корреляционной и т.д. связями – на втором уровне [2, 132]. Согласно структурно-семантической классификации все сложноподчиненные предложения делятся: на СПП нерасчлененной структуры (одночленные) и СПП расчлененной структуры (двучленные). Для нерасчлененных структур обязательным признаком является отнесенность придаточной части к одному слову главной части: *С горы была видна речка, которая блестела на солнце*. В расчлененных структурах придаточная часть распространяет главную часть в целом или ее предикативную основу: *Я пришел, когда лекция закончилась*. Второе различие между сложноподчиненными предложениями нерасчлененной и расчлененной структуры устанавливается по характеру средств связи между частями: в нерасчлененных структурах средствами связи служат синтаксические (асемантические) союзы и союзные слова, а в расчлененных структурах средства связи (семантические союзы) служат для выражения семантических отношений между частями. Ср.: *Я долго думал, как мне их помирить. Опоздал он оттого, что проспал*. Третье различие обусловлено особенностями структурных отношений между главной и придаточной частями: в нерасчлененных структурах характер придаточной части зависит не только от коммуникативной задачи, но прежде всего предопределяется требованиями структуры главной части, тогда как в расчлененных сложноподчиненных предложениях характер средств связи определяется только смысловыми отношениями, или коммуникативными потребностями говорящего. Ср.: *Я узнал, что она сегодня не придёт. Мне грустно, потому что весело тебе. Он пошёл открывать дверь, когда там появился Александр. Он пошёл открывать дверь, хотя там появился Александр*. В нерасчлененных структурах сложноподчиненных предложений связь между главной и придаточной частями более тесная, обязательная, имеет предсказующий характер, в расчлененных структурах слабая, факультативная. Присловная связь определяется морфологической характеристикой опорного слова – принадлежностью его к определенной части речи – имени существительному. *В тот день, (когда я понял всё), жизнь моя изменилась*. Присловная связь – признак нерасчлененной структуры. Детерминантная связь - связь непредсказуемая, она аналогична связи обстоятельственного детерминанта в простом предложении: детерминант относится к предикативной основе простого предложение; придаточная часть относится к предикату главной части (основному или дополнительному). Например: *Мы поняли тему, когда нам объяснил учитель*. Детерминантная связь – признак расчлененной структуры. Корреляционная связь не имеет аналогов в словосочетании и простом предложении, это связь, характерная именно для сложного предложения. Классический случай корреляционной связи – Т-слово в главной части и соответствующее ему К-слово в придаточной части. К Т-словам относятся: слова «так, там, туда, оттуда, таков, столько, настолько, до того, до такой степени», указательное слово «тот». *Мы любим тех, с кем никогда не будем*. Другие проявления

корреляционной связи: Т-слово в главной части – асемантический союз. *Это было сказано так твердо и властно], (что Лунину оставалось только подчиниться).* К-слово (союзные слова) в придаточной части коррелирует со всей главной частью. *(Сегодня Вася опоздал, чего с ним раньше не случалось).*

В основу классификации сложноподчиненных предложений в вузовской и школьной грамматике положен структурно-семантический принцип, который предполагает прежде всего определение структурных особенностей сложноподчиненного предложения (отнесенность придаточного предложения ко всему главному или к отдельному слову; наличие в главном соотносительных местоименных слов; использование в качестве средства связи частей семантического или синтаксического – функционального – союза или союзного слова), а затем выявление смысловых отношений между частями сложноподчиненного предложения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – М.: Флинта, 2011. – 158 с.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Флинта, 2009. – 192 с.
3. Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 2003. – 418 с.
4. Лекант П.А. Синтаксис сложного предложения в современном русском языке: учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2004. – 247 с.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
6. Розенталь Д.Е., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. – М.: Рольф, Айрис-Пресс, 2001. – 448 с.

УДК 811.161.1(076)

*Луиза Халилова, Робия Юлдашева
(Карши, Узбекистан)*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНФИНИТИВА

Инфинитив как член предложения – явление сложное, многогранное. У инфинитива есть только постоянные признаки: вид (совершенный/несовершенный), переходность, возвратность, спряжение. В речи инфинитив проявляет разнообразные функционально-семантические свойства. В зависимости от этого выделяется инфинитив субъектный, инфинитив предикатный, инфинитив объектный, инфинитив атрибутивный, инфинитив обстоятельственный, (или целевой, по терминологии некоторых исследователей), инфинитив предикатный. Инфинитив – категория с особым синтаксическим поведением, со своими функциями и конструктивными возможностями, обусловленными его семантической спецификой. Инфинитив является начальной или неопределённой формой глагола (от латинского *infinitivus* – «неопределённый»). Он обозначает состояние и действие, которое не относится ни к лицу, ни к числу, ни к наклонению, ни к времени. Эта неизменяемая форма легко узнаётся по суффиксам *ТЬ, ТИ, ЧЬ*, которые находятся либо в конце слова, либо перед постфиксом *СЯ*: ходить, идти, беречь, смеяться. Инфинитив обозначает действие глагола, всегда отвечает на вопросы что делать? (несов. в.) или что сделать? (сов. в.).

У ученых-языковедов разные мнения о функциях и употреблении инфинитива. Осознавая своеобразие инфинитива, его синкретичную природу и противоречивую сущность, А.М. Пешковский писал: «Если бы мы ничего не знали о происхождении неопределённой формы, то мы бы определили её как «глагол, сделавший один шаг по

направлению к существительному». Зная же её происхождение, мы скажем, что это «существительное, не дошедшее на один шаг до глагола». Инфинитив, благодаря отвлечённости своей семантики, отсутствию значений наклонения, времени, лица, числа или рода, воспринимается как простое «голое» выражение самой идеи действия без тех осложнений, которые вносятся в неё всеми другими глагольными формами. С этим соглашается В.В. Виноградов.

Такие языковеды, как А. А. Потебня, Д. Н. Овсянко – Куликовский, А. М. Пешковский и другие изучали вопрос об инфинитиве, его функциях, условиях употребления. А. М. Пешковский утверждает, что инфинитив иногда по своему употреблению сходен с существительным и даже прилагательным. Такими именными формами в древнерусском языке были: инфинитив, супин. По своему происхождению инфинитив является не глагольной, а именной формой: он представляет собой застывшую форму дательного – местного падежа единственного числа отглагольного существительного, склонявшегося по древним основам на *i*. К форме инфинитива примкнуло и другое непродуктивное отглагольное существительное – супин. Супин по происхождению – это форма винительного падежа единственного числа склонения с древней основой на *-i*. Он формировался при помощи суффикса *-тъи* употреблялся при глаголах движения, как ныне – инфинитив цели.

Яркий отличительный морфемный признак инфинитива – суффиксы (показатели инфинитива) *-тъ* и *-ти*. В литературном языке *-ти* сохраняется только под ударением: *идти, везти, ползти*. Суффиксы *-тъ* и *-ти* являются формообразовательными и поэтому в основу инфинитива не входят. У глаголов, оканчивающихся на *-чь* (*беречь, стеречь, мочь, уволочь, стричь, течь* и др.); *-чь* входит в состав корня.

Инфинитив – явление, мало исследованное в лингвистической литературе. Он совмещает в себе семантические и синтаксические особенности как разных частей речи, так и разных членов предложения. В современном русском языке инфинитив может быть как главным, так и второстепенным членом предложения (несогласованное определение/дополнение/ обстоятельство/ приложение). *Жить – Родине служить.* (подлежащее/сказуемое).

Я надеюсь, что вы найдете в нем сочувствие и желание содействовать всему разумному» (Л. Толстой). (несогласованное определение). *Ягненок в жаркий день зашел к ручью напиться* (И.А.Крылов). (обстоятельство). *Генерал Муравьев приказал стрелять.* (дополнение).

Таким образом, инфинитив признаётся «синкретичной нефинитной категорией, сочетающей свойства имени существительного и личного глагола». Синкретичный характер инфинитива обуславливает своеобразие его синтаксических функций в простом предложении современного русского языка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Флинта, 2009. – 192 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 475 с.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – Киев: Наукова думка, 1990. – 318 с.
4. Золотова Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Филологические науки. – 1979. – №5. – С.43.
5. Иванов В.В. Историческая грамматика. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.

PRACTICAL AND THEORETICAL MODELS OF THE READING PROCESSES AT ENGLISH LESSONS

У статті презентовано стратегії читання та письма при інтерактивному залученні студентів у навчальний процес. Представлено теоретичну та практичну модель інтерактивної роботи з текстом на практичному занятті з вивчення іноземної, зокрема англійської мови.

Ключові слова: навчальний процес, вдумливе читання, мозковий штурм, рефлексія, стратегії інтерактивного навчання.

Reading is a chief method of educational process, by means of which students get the greatest part of information. However, the process of simple reading is not always interesting and thrilling for students; more often it happens quite the reverse. The main goal of a teacher is to draw students' attention, to get involved them into this magic world of reading. But reading should not be only getting new knowledge, it should stimulate mental activity. For this reason the students should read for the sake of interpretation, in order to understand differently, to know differently and even to act differently. Nevertheless, to get this purpose students should be active readers, they should connect new knowledge with the old ones. And the main teacher's mission is to help them to develop the ability to become active, thinking, reflecting readers [1, с. 49].

We want to present a lesson which represents the strategies of interactive teaching. The objectives of this lesson are the following: to revise topical vocabulary, to develop students reading, speaking, writing and listening skills and to extend students knowledge about shops and shopping.

1. Guessing. The teacher asks the student to look at the photos and guess the topic of the lesson. There are some cards (for example, calendar, students on the lesson, the note "Don't forget", the knot on the finger, the child who is smelling the flower). The student's ideas should be collected and listed on the blackboard or the other way, the ideas could be listed in a form of a spider-gram. After this the lecturer announces the topic of the lesson – "Memory".

II. Pre-reading:

The teacher asks the students to evaluate how they are good or bad in remembering important things like the following ones:

- 1) names of your friends and relatives
- 2) visiting places
- 3) important dates
- 4) details of their live and lives of their friends and relatives
- 5) important events from their childhood
- 6) titles of books, theater events, movies
- 7) phone numbers
- 8) things we are going to buy
- 9) important days of your relatives/friends

III. Reading:

Before this stage is expediently to help students to remember the previous knowledge concerning the topic, so evocation makes the students' motivation for active study [6, с.27]. There are a number of strategies which could be used for this stage. We would like to present some of them.

The teacher asks the students to remember the main items regarding the proposing title "How we can improve our memory?". The students should try to remember what they know about it. Then they share their ideas with the audience. The teacher says that ordinary good memory is considered

by people as that derived by us naturally and often it is not possibly to change/improve it during our lives.

The teacher proposes to read the text which has the same title “How we can improve our memory?” and contain some items giving ability to change/improve our memory. Reading the text should be done with the using the Mosaic method [5, c. 112] in this case. The task consists in the following: every student should get definite part of the text; he or she should read this part of the text and think what is the best way to present this part to the rest students. Teacher should announce the time which is allocated on this kind of task.

“How we can improve our memory?”

1. Create a mental picture.

In order to improve your memory one of the best way is to create a mental picture of a thing or event you want to be memorable. As an example, the word “sweater” sounds like Ukrainian “свєтp”, etc.

2. Listen to classis music.

It has been proven that listening to classical music, e.g. by Mozart, Chopin, Beethoven etc., improves significantly improve people memory. Oppositely, Rock music does not bring any effects on improving memory, as it has been established in many experimental tests.

3. Repeat the things that are necessary to be remembered. Repeating is the best way to remember some things for short time, in particular when you are going to remember phone numbers. Sometimes, one of the most things is to chunk or group numbers. As an example, most of us are not able to remember 1410158018121952. However, remembering becomes easier if you drop it on the following groups: 1410 1580 1812 1952.

4. Do physical training.

Physical training is proved to be a very good way to improve your memory because in such a case your heart rate increases substantially and your brain receives more oxygen. This causes your memory operate better. In addition, physical training goes down your stress, which usually reduces your memory.

5. Interest in memory.

We often remember better the things we are interested in their remembering, and we try to forget things that are not pleasant for us. Therefore, good way to remember the things is to be interested in their remembering.

6. Do mental exercises.

If you do not want to lose your memory when getting older you have to do some exercises to train your brain. In particular, by solving crosswords, performing mental arithmetic, doing logical puzzles, etc.

7. Imagine stories.

Experiments have shown that about 90% of words involving more than one hundred items can be remembered by people if they imagine a story which involves all the items they want to remember.

8. Arrange your ideas.

It has been established experimentally that when people have some knowledge about the subject they want to remember, their remembering process is easier. Therefore, try to do well-arranged notes.

9. Eat the right food.

Try to eat food with big amounts of vitamins C and E that can be found in fruits like oranges and red grapes and vitamin B. The latter can be found in big amounts in green vegetables and lean meat. Such vitamins are best suited as “brain food”. Some fish meat (e.g. sardines and salmon) is also a good way for improving memory.

10. Drink coffee and tea.

Scientists have proven that caffeine in coffee and some kinds of tea increases people heart rate thereby increasing oxygen value in our brain. A cup of coffee/tea allows increasing our concentration in the things we want to remember.

The very important thing to give students the leeway of choosing the way how to present his part of the text. Would it be the questions, brainstorming activity [3], [4] or the examples of his own life, it's the choice of the speaker. But advantages of this method are in those things, that every student should be involved in the process, every should try himself on the teachers place, every should improve his speaking experience and even to overcome the natural shyness.

Another important thing is that teacher should control and relegate the studying process, to help if there be necessity and teacher should be confident that the students reach the full comprehension of the material. [2, c.11]. Critical reading involves using logical and rhetorical skills.

After the reading and discussing the text the stage of reflection is expediently to use. It's a phase of education when students appeal to what have been studied and investigate the sense of it, consider new knowledge in reference to own experience and fix own position concerning the problem [7], [8].

So the task for students is to make a dairy: divide a piece of paper in their copy-books into two parts and in the first column they should write down the thoughts from the text, which astonished or surprised them the most. In the second they put their commentaries, their thoughts what made them to write them out. Then students compare their notes with the audience.

The lesson ends by remembering all stages of the lesson, what the students have done, and what kind of work they liked the best. The teacher asks what other kinds of work they would like to have. As the homework, teacher could ask to imagine that you are an expert who knows much about memory and how to improve it. And your best friend wants to improve the memory. So the task is to write some useful tips for the friend how she/he could improve the memory.

We hope the practical lesson with the strategies mentioned in this article will be helpful for teachers work, diverse the educational process and draw students' interest.

REFERENCES

1. Davidson, B., and Dunham, R. (1997). Assessing EFL student progress in critical thinking with The Ennis-Weir Critical Thinking Essay Test. *JALT Journal*, 19, 1, 43-57.
2. Grabe, B. 1997. Discourse analysis and reading instruction. In *Functional approaches to written text: Classroom applications*, ed. T. Miller, 2–15. Washington, DC: United States Information Agency.
3. Kurland, Daniel J. 2000a. "What is Critical Reading?" Retrieved February 10, 2007 from <http://www.critical-reading.com/>
4. Kurland, Daniel J. 2000b. "Critical Reading vs Critical Thinking." Retrieved February 10, 2007 from <http://www.critical-reading.com/>
5. Paran, A. 2003. Helping learners to become critical: How coursebooks can help. In *Methodology and materials design in language teaching: Current perceptions and practices and their implications*, ed. W. A. Renandya, 109–123. Singapore: SEAMEO Regional Language Centre.
6. Rudell, Ruddell, and Singer, eds. 1994, *Theoretical models and processes of reading*. 4th ed. Newark, DE: International Reading Association.
7. Scriven, M. and R. Paul. 1996. "Defining critical thinking: A draft statement for the National Council for Excellence in Critical Thinking" Retrieved August 15, 2002 from <http://www.criticalthinking.org/university/univclass/Defining.html>
8. Temple C., Meredith K., and Steele J. How children learn : A statement of first principles. Geneva, NY: Reading and Writing for Critical Thinking Project. 1998.

Юлія Шевчук, Оксана Косяк
(Біла Церква, Україна)

СТИЛЬ ОДЯГУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК СВОЄРІДНА ОПОВІДЬ ПРО ЙОГО ЖИТТЯ

У статті розкриваються маловідомі факти із життя видатного українського поета, художника, громадського діяча – Тараса Григоровича Шевченка. Подається дослідження його стилю одягу в різні періоди життя.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко, видатний український поет, художник, громадський діяч, життєвий шлях, стиль одягу.

Little-known facts from the life of the prominent Ukrainian poet, artist, public figure – Taras Shevchenko, are revealed in this article. Research of his clothing style in different periods of life is presented.

Keywords: Taras Shevchenko, prominent Ukrainian poet, artist, public figure, vital way, clothing style.

Напевне, в Україні не знайдеться жодної людини, яка у своєму житті хоча б раз не перегорнула сторінок «Кобзаря» Тараса Шевченка. Творчість цього поета можна не любити, можна критикувати, можна ставитися до неї з великою любов'ю... У будь-якому випадку байдужим вона не залишає нікого. У чому ж феномен нашого великого митця? Чому й сьогодні, майже через півтора століття після його смерті, твори, написані Великим Кобзарем, хвилюють, навчають, тривожать душі? Син кріпака, сирота змалку, талановитий юнак, що не має змоги розвинути свій талант художника... Про ці факти з життя Тараса Григоровича ми

знаємо давно. Повторюємо їх як завчену раз і назавжди інформацію, анітрохи не замислюючися над їх справжньою сутністю: яку ж силу духу необхідно мати, щоб у таких умовах не зламатися, не збайдужіти душею, не зчерствіти серцем... Можливо, варто говорити про нього не лише, як про "велетня духа", але і як людину, у котрої були звичайні почуття, свої людські земні бажання, емоції, свої уподобання у побуті.

Мета роботи – поглибити власні знання про життєвий шлях Тараса Григоровича Шевченка, дослідити стиль його одягу в різні періоди життя.

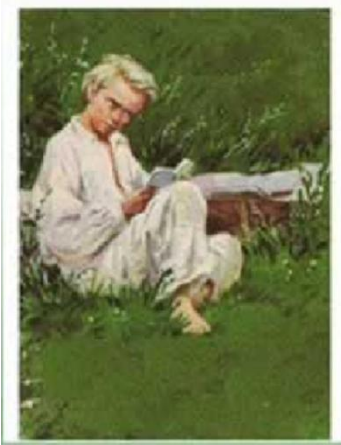
Актуальність роботи полягає в тому, що в даному дослідженні висвітлено та впорядковано маловідомі факти з життя видатного поета Тараса Григоровича Шевченка. Робота має теоретичний характер і може бути використана для розширення знань із теми «Цікаві факти з життя Тараса Шевченка».

Одяг малого Тараса – «ряднина», «стара ряднина». Цілком зрозуміло, що в тих поезіях, де йдеться про дітей українського села, Шевченко бачить самого себе («І золотої й дорогої...»). «Сирота в ряднині я колись блукав», – згадує він своє дитинство у поемі «Гайдамаки». В автобіографічних поезіях часто виступають

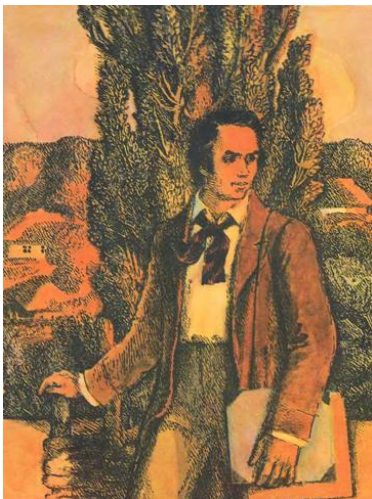

епітетами слова «убоге», «голе», «босе»: «Бо я було трохи не голе, таке убоге». Сестра Катерина у своїй розповіді про дитячі роки Тараса згадувала брудну «чорну сорочку».

У підлітка Тараса з'являється бажання справити собі одяг, чимось виділитись. Він пошив собі шапку-конфедератку, чим привернув до себе увагу односельців. Коли у віці 14 років потрапив до панського двору, то тут його звичайно ж одягнули, про що поет пише в Автобіографії: «... оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку и такие же шаровары и, наконец, в комнатные козачки». Таке ж убрання він носив упродовж перебування з паном у Вільно. Можливо, там про одяг його дбала його подруга, полька Дуня Гусіковська, що була швачкою.

Згодом, уже в Петербурзі учень цехового майстра Ширяєва Шевченко одягає «тиковий халат», про який йдеться у автобіографічній повісті «Художник» та у спогадах І. М. Сошенка: «...на ньому був засмальцьований тиковий халат, сорочка і штани товстого полотна, забруднені ... фарбою, босий, розхристаний і без шапки». Згадуючи у Щоденнику 1 липня 1857 року свої молоді роки, Тарас Шевченко теж говорить про той халат, «...какой обыкновенно носят ученики-ремесленники», у якому він втік в Петергоф на гуляння.

Коли Шевченко став у Петербурзі модним портретистом і почав заробляти добрі гроші, у нього з'явився потяг до модного одягу (як віддяка за нужденне дитинство і юність). Молодий Шевченко був тим ще франтом. Він відвідував гарні ресторани, носив вишуканий одяг, а з особливим задоволенням описує в Щоденнику придбання гумового плаща-макінтоша, які тільки-но з'явилися у Петербурзі. Плащ коштував 100 карбованців – сума на той час досить велика (у археологічній комісії Тарас Григорович працював за 150 на рік). Дуже любив білі парусинові костюми і якось з гонорару навіть купив собі єнотову шубу.

Нелегка доля талановитого молодика робила його страшенно популярним в петербурзьких домах. Його друг по Петербурзькій художній академії Іван Сошенко, з яким Шевченко ділив квартиру, у своїх спогадах писав: «...Тарас мій частенько став роз'їжджати по вечорах. Він, як то кажуть, увійшов у моду; його приймали скрізь як диковинку. Він став гарно вдягатися, навіть із претензією на франтівство, словом, у нього вселився світський біс».

Спогади сучасників подають скупі відомості про одяг Шевченка часів його петербурзької молодості, а також першого та другого приїзду на Україну. Особистість поета і художника була настільки яскравою, що всі мемуаристи згадують лише окремі деталі вбрання, які привернули їх увагу.

Під час життя у Києві він мав звичку гуляти Подолом у білому костюмі. Його почали називати «білим паном», а після арешту пішла чутка, що «білий пан» хотів волю дати, а пани його у в'язницю посадили.

Коли Шевченка заарештували, на ньому був фрак, а він сам був чисто виголений і мав вигляд, ніби збирається на свято.

Після арешту 1847 року майже постійним одягом поета-засланця стала солдатська уніформа, яка пригнічувала його, як і сам процес підгонки амуніції, про що він писав у Щоденнику 19 червня 1857 року: «Какое гнусное грядущее важное событие. Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции?».

Одним із обвинувачень, висунутих Шевченкові під час арешту навесні 1850 р., було й те, що він ходив у цивільній одежі. Зрештою його відправили до Навопетрівського укріплення, де він носив форму. Ми бачимо його у шинелі наопашки з непокритою головою на сепіях «Байгуші» та «Хлопчик грається з кішкою». Дружина коменданта Новопетровського укріплення Агата Ускова оповідала у своїх спогадах: «Щодо його костюма, то зимою він ходив в

солдатській шинелі, а літом в білому кітелі і таких самих шароварах, (здається з ревендука), в солдатських чоботах ...».

Із цим записом перегукуються спогади М. М. Лазаревського, що оповідають про перші дні Шевченка в миколаївській армії: «Через три дні його одягли в солдатський одяг. Коли він приміряв брюки, мундир і шинель, тоді йому уявилось все його майбутнє, і у нього хотіла скотитися сльоза, але він зумів стримати свої почуття у казармі. Він був такий необізнаний з життям, і, особливо з життям солдатським, що коли йому принесли одяг, пошитий за рахунок казни, спитав унтер-офіцера, скільки він коштує; той, не змигнувши оком, відповів «сорок карбованців», ... і Шевченко відразу ж заплатив потрібні гроші, які згодом завдяки втручання якогось офіцера були повернуті». Навіть під час заслання Шевченко не втратив

смаку до життя – один із записів «Журналу» присвячений добрим пензлям, присланим товаришем, і гаванським сигарам, що були подарунком

В Аральській експедиції та після її закінчення, коли поетові було дозволено жити на квартирі, він носив цивільний одяг, часом позичений у друзів.

Навесні 1859 року Шевченко поїхав на Україну, де провів біля трьох місяців, із них два тижні у Києві. Тодішній київський фотограф, друг Шевченка Іван Гудовський

зробив два знімки поета у своєму ательє на Хрещатику. На обох він сидить і на них добре видно одяг: на одному Тарас у білому парусиновому костюмі, тримає в руках палицю та світлий пуховий капелюх; на другому – в чорному сюртуку, білих штанях, на білій сорочці контрастно виділяється темний галстук.

Після смерті поета його друзі описали всі речі, що перебували у цій майстерні в Академії мистецтв, серед яких і одяг: три суконних пальта чоловічих, один суконний сюртук, два жилети, фрак, чотири парусинових пальта і чотири таких самих панталон, парусинова жилетка тощо.

У спогадах діловода Академії мистецтв

Олександра Благовещенського йдеться також про дві золотих обручки, що зберігалися разом із іншими цінними речами, золотим ланцюжком, золотим кишеньковим годинником з ланцюжком, сердечком з бірюзою. Обручки були куплені для нареченої Ликерії Полусмакової, і разом з іншими речами, як срібна ложечка і позолочений наперсток, були оцінені і продані за 53 карбованці.

Тож, як бачимо, Тарас Шевченко був звичайною людиною зі складною долею. І всі круговерті цього нелегкого життєвого шляху повною мірою відбилися на уподобаннях поета в одязі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 10 фактів про Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://www.lustrum.com.ua/shevchenko/>.
2. Короткі етюди великого життя : Тарас Шевченко у спогадах сучасників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://polissya.net>.
3. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко : Життя і творчість / Г. Я. Неділько. – Київ : Радянська школа, 1988. – 247 с.
4. Спогади про Тараса Шевченка / Упорядник і примітки В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передмова В. Є. Шубравського. – Київ : Дніпро, 1982. – 547 с. : іл.
5. Цікаві факти про Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: dovidka.biz.ua/tsikavi-fakti-pro-tarasa-shevchenka/.
6. Шевченко : Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях : Альбом / Упорядник Г. П. Паламарчук. – Київ : Радянська школа, 1991. – 331 с. : іл.

УДК 811.161.1(076)

*Лайло Элмурадова, Озода Жовлиева
(Карши, Узбекистан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ТРИЗ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается о технологии ТРИЗ, которая ставит целью формирование сильного мышления и воспитание творческой личности, подготовленной к решению сложных проблем в различных областях деятельности.

Ключевые слова: теория, логическая операция, технология, мышление, система, прием, игровая деятельность, задача, решение, творческая личность.

ТРИЗ-педагогика, как научное и педагогическое направление, сформировалось в нашей стране в конце 80-х годов. В ее основу была положена теория решения изобретательских задач (ТРИЗ) отечественной (то есть российской) школы Г. С. Альтшуллера.

ТРИЗ – теория решения изобретательных задач. Основателем является Генрих Саулович Альтшуллер. Главная идея его технологии состоит в том, что технические системы возникают и развиваются не «как попало», а по определенным законам: эти законы можно познать и использовать для сознательного – без множества пустых проб – решения изобретательских задач. ТРИЗ превращает производство новых технических идей в точную науку, так как решение изобретательских задач строится на системе логических операций.

ТРИЗ-педагогика ставит целью формирование сильного мышления и воспитание творческой личности, подготовленной к решению сложных проблем в различных областях деятельности. Ее отличие от известных средств проблемного обучения – в использовании мирового опыта, накопленного в области создания методов решения изобретательских задач. Конечно, этот опыт переработан и согласован с целями педагогики.

Под методами решения изобретательских задач прежде всего подразумеваются приемы и алгоритмы, разработанные в рамках ТРИЗ; а также такие известные методы как мозговой штурм, синектика, морфологический анализ, метод фокальных объектов и их разновидности.

Современная ТРИЗ-педагогика включает в себя курсы, рассчитанные на возрастные группы от дошкольников и школьников, до студентов и взрослых специалистов. Особенностью работы с каждой возрастной группой являются выбор объектов изобретательской деятельности, соответствующих возрасту. Так, дошкольники и младшие школьники изобретают игрушки, загадки, пословицы, подвижные игры и т. п.

Для развития творческих навыков ТРИЗ-педагогами накоплен фонд учебных изобретательских и исследовательских задач в таких областях как: физика, биология, экология, искусство, техника, бизнес. Изданы сборники задач для школьников. Книга А. А. Гина «Сказки-изобреталки от кота Потряскина» для детей младшего школьного возраста переведена на многие языки и издана в США, Китае, Южной Корее, Чехии.

Для каждой возрастной группы разрабатываются алгоритмические процедуры, методики. Они позволяют учащимся изобретать новое, самореализоваться в творчестве. Следует различать ознакомительный и инструментальный уровень освоения ТРИЗ-методик. Обязательным условием качественного, инструментального обучения в ТРИЗ-педагогике является не только освоение соответствующих методик, но и освоение способов их создания.

Наиболее яркими представителями дошкольной ТРИЗ являются такие учёные, как В. Ф. Богат, А. М. Страунинг, М. Н. Шустерман, чьи научные статьи, методические разработки и книги легли в основу программ и технологий, применяющихся в детских дошкольных учреждениях для развития творческих способностей детей.

Технология Г.С. Альтшуллера в течение многих лет с успехом использовалась в работе с детьми на станциях юных техников, где и появилась ее вторая часть – творческая педагогика, а затем и новый раздел ТРИЗ – теория развития творческой личности.

В настоящее время приемы и методы технического ТРИЗ с успехом используются в образовательных учреждениях для развития у учащихся изобретательской смекалки, творческого воображения, диалектического мышления.

Цель ТРИЗ – не просто развить фантазию детей, а научить мыслить системно, с пониманием происходящих процессов. Дать в руки воспитателям инструмент по конкретному практическому воспитанию у детей качеств творческой личности, способной понимать единство и противоречие окружающего мира, решать свои маленькие проблемы.

Исходным положением концепции ТРИЗ по отношению к учащемуся является принцип природосообразности обучения. Обучая ученика, педагог должен идти от его природы. А также положение Л. С. Выготского о том, что дошкольник принимает программу обучения в той мере, в какой она становится его собственной.

Программа ТРИЗ для учащихся – это программа коллективных игр и занятий с подробными методическими рекомендациями для учителей. Все занятия и игры предполагают самостоятельный выбор учащимся темы, материала и вида деятельности. Они учат их выявлять противоречивые свойства предметов, явлений и разрешать эти противоречия. Разрешение противоречий – ключ к творческому мышлению.

Основным средством работы с учащимся является педагогический поиск. Педагог не должен давать ученикам готовые знания, раскрывать перед ними истину, он должен учить ее находить. Обучение решению творческих изобретательных задач осуществляется в несколько этапов.

На первом этапе занятия даются не как форма, а как поиск истины и сути. Учащихся подводят к проблеме многофункционального использования объекта.

Следующий этап – это «тайна двойного» или выявление противоречий в объекте, явлении, когда что-то в нем хорошо, а что-то плохо, что-то вредно, что-то мешает, а что-то нужно.

Следующий этап – разрешение противоречий. Для разрешения противоречий существует целая система игровых и сказочных задач. Например, задача: «Как можно перенести воду в решете?» Воспитатель формирует противоречие, вода должна быть в решете, чтобы ее перенести, и воды не должно быть, так как в решете ее не перенести – вытечет. Разрешается противоречие изменением агрегатного состояния вещества – воды. Вода будет в решете в измененном виде (лед) и ее не будет, так как лед – это не вода. Решение задачи – перенести в решете воду в виде льда.

На этапе изобретательства основная задача: научить учащихся искать и находить свое решение. Изобретательство учеников выражается в творческой фантазии, в соображении, в придумывании чего-то нового. Для этого учащимся предлагается ряд специальных заданий. Например, придумайте новый учебный стул, на котором вам хотелось бы сидеть. Придумайте новую игрушку и др.

Следующий этап работы по программе ТРИЗ – это решение сказочных задач и придумывание новых сказок с помощью специальных методов. Вся эта работа включает в себя разные виды детской деятельности – игровую деятельность, речевую, рисование, аппликацию, конструирование и т.д.

На последнем этапе, опираясь на полученные знания, интуицию, используя оригинальные решения проблем, ученик учится находить выход из любой сложной ситуации. Здесь учитель только наблюдает, ученик рассчитывает на собственные силы, свой умственный и творческий потенциалы. Ситуации могут быть разные, из любой области человеческой деятельности. Ученики ставятся и в экспериментальные ситуации, где необходимо быстро принимать решения.

ТРИЗ-педагогика – педагогическая система, целью которой является воспитание творческой личности. Методологической основой для ТРИЗ-педагогики является фантастический рассказ Г.С. Альтшуллера «Третье тысячелетие», в котором он описывает принципы педагогики будущего:

1. Педагогика должна быть направлена на подготовку универсалов, которые все знают и умеют делать всё.
2. Обучение начинается в раннем возрасте (5 лет) и заканчивается в 13, 15, 16 лет.
3. Специализация происходит сама собой. Выбор специальности студент делает сам.
4. Обучение производится с максимальной скоростью (принцип форсажа).
5. Программа подготовки должна постоянно обновляться и дополняться.
6. Учебные группы должны быть малыми (четверки) для учета индивидуальных особенностей ребенка.
7. ТРИЗ-педагог сам должен быть универсальной творческой личностью.

Таким образом, программа ТРИЗ дает учителям и ученикам методы и инструменты творчества, которые осваивает человек независимо от своего возраста. Владея единым инструментом, ученики и взрослые могут легче найти общий язык, понять друг друга.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Альтов Г. И тут появился изобретатель. – М.: „Детская литература“, 1989.
2. Альтшуллер Г. С., Верткин И. М. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности. – Минск: „Беларусь“, 1994.
3. Богат В. Ф. В жаркой Африке. Развиваем творческое мышление дошкольников 4-6 лет. – Ярославль: "Академия развития". 2006.

УДК 811.161.1(076)

Лайло Элмурадова, Гульбахор Хурсандова
(Кариши, Узбекистан)

ЛИРИКА ДВУХ ВЕЛИКИХ ПОЭТОВ РОССИИ

В статье рассматривается о поэзии двух великих поэтов, которая отличалась друг от друга. Хотя Михаил Юрьевич и является продолжателем пушкинских творений, но он творил в эпоху формирования периода жестокого режима николаевской реакции; а Пушкин во времена революционного подъема и веры в прекрасные идеалы свободы и равенства всех людей.

Ключевые слова: предназначение, поэт, поэтические принципы, сюжет, стихи, проза, лирика, выражает, мысль, романтизм, роль, вера, мотив.

В чем заключается предназначение поэта? Для кого он творит? Эти вопросы волновали и будут волновать, наверное, каждого настоящего поэта. Волновали они А. С. Пушкина и М. Ю. Лермонтова. А. С. Пушкин написал целый цикл стихов, посвященных теме поэта: «Пророк», «Поэт», «Поэт и толпа», «Поэту». Эти стихи образуют именно цикл, хотя были написаны в разное время. Они объединены не только одной темой, но и общностью ее решения. Пушкин выразил в них свои поэтические принципы, свои воззрения на роль поэта и поэзии в обществе.

Первое стихотворение цикла, «Пророк», было написано в сентябре 1826 г. Оно своим сюжетом восходит к библейскому сказанию о пророке Исае и шестикрылом серафиме. Это использование известного библейского сюжета помогало Пушкину символически выразить свои самые сокровенные мысли о предназначении, поэта.

Александр Сергеевич сам искренне верил в высшее человеческое и общественное предназначение поэта, и в словах, которыми он это выразил, есть подтверждение этой высокой веры:

Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнишь волею моею
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.

Поэт должен быть всегда, по мнению Пушкина, пророком, и в этом он видел свое предназначение. Поэт пишет не ради корысти или славы, а потому, что в этом заключается его высшее призвание, это его судьба, его долг перед собой, перед людьми. Об этом же говорится в другом стихотворении этого цикла – «Поэт и толпа». Здесь рассматриваются еще новые проблемы, связанные с высоким призванием поэта: может ли и должна ли поэзия приносить прямую, так называемую «практическую» пользу человеку и человечеству? И в чем именно заключается ее значение и ее польза?

Когда у Пушкина толпа пеняет поэту за бесполезность его «песен» («Как ветер песнь его свободна, зато как ветер и бесплодна. Какая польза нам от ней?»), Пушкин, устами своего Поэта отвечая на это обвинение, вовсе не утверждает «бесполезность» поэзии. Он утверждает иное, чем у толпы, высокое понимание «пользы» поэзии: сравнивает поэта со жрецом, самозабвенно и самоотверженно служащим в храме у алтаря. Для него поэзия – высшее, свободное и не подчиненное никому служение людям, служение человеческому духу. Это служение преследует не сиюминутные, не временные, а высшие и вечные цели. Именно в этом и заключается истинный смысл последних четырех строчек стихотворения:

Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

Весь цикл стихов Пушкина о предназначении поэта имел не только общепhilософское, но и современное, общественное значение. Слова Пушкина о высокой роли поэта звучали в то время как мятежный порыв, как победный голос свободы.

Михаил Юрьевич очень рано осознал свое поэтическое призвание; уже в 15 лет он писал вполне самостоятельные, серьезные стихотворения. Лермонтов всегда с высочайшей требовательностью относился к собственному творчеству; своеобразным эталоном в поэзии для него были стихи А. С. Пушкина.

Пушкин был для молодого поэта кумиром, «дивным гением», «светочем», поэтому Лермонтова так потрясла смерть Пушкина. На нее он откликнулся стихотворением «Смерть поэта». Это стихотворение состоит из двух частей. Первая его часть – скорбная элегия, в которой Лермонтов пишет о безвременной гибели поэта. Лермонтов подчеркивал, что поэт был именно убит. Он назвал поэта «невольником чести», «оклеветанным молвой» и указал на причины его гибели:

Восстал он против мнений света

Один, как прежде... и убит!

Лермонтов ни разу не называет в стихотворении имени Пушкина, хотя оно было написано на его смерть. В этом заключался определенный глубинный смысл: Лермонтов писал не только о судьбе Пушкина, но и о судьбе поэта в России вообще. Лермонтов также не назвал имени убийцы Пушкина – Дантеса, так как понимал, что этот человек с пустым сердцем, заброшенный судьбой в Россию «на ловлю счастья и чинов», являлся всего лишь слепым орудием в руках истинных убийц, о которых он написал во второй части стихотворения. В ней Лермонтов с гневом обличал великосветских негодяев, «жадную толпою» стоявших у трона и прикрывавших подлость высоким придворным чином. Они являлись палачами «свободы, гения и правды»; именно они «злобно гнали» «свободный, светлый дар» Пушкина и «для потехи раздували чуть затаившийся пожар» в душе поэта. Лермонтов презрительно называет их «наперсниками разврата» и предрекает, что «есть грозный суд... он недоступен звону злата». И перед этим «божьим судом» – судом истории – придется отвечать убийцам Пушкина, и тогда они не смогут смыть всей своей «черной кровью» «поэта праведную кровь».

О судьбе поэта Лермонтов размышлял в стихотворении «Поэт». Как и предыдущее стихотворение, оно состоит из двух частей. В первой части Лермонтов описал судьбу кинжала. Раньше это было грозное оружие: он верно служил своему хозяину, но затем попал в походную лавку купца, был оправлен в золотые ножны и стал украшением на стене.

Игрушкой золотой он блещет на стене –

Увы, бесславный и безвредный!

Судьба современного поэта чем-то, по мнению Лермонтова, была похожа на судьбу этого кинжала: поэт утратил свое прежнее назначение, «на злато променяв ту власть, которой свет внимал в немом благоговеньи». Он стал всего лишь дорогой игрушкой в руках света, а раньше голос поэта «воспламенял бойца для битвы» и звучал, «как колокол на башне вечевой, во дни торжеств и бед народных». В конце стихотворения Лермонтов спрашивает:

Проснешься ль ты опять, осмеянный пророк?

Этот вопрос поэт задавал не случайно: по его представлению, поэт должен быть пророком в обществе, а не дорогим украшением светских вечеров. Это понимание предназначения поэта и его роли в обществе было созвучно строфам Пушкина, которые прозвучали в стихотворении «Пророк». Так же, как и Пушкин, Лермонтов видел предназначение поэта в том, чтобы «глаголом жечь сердца людей».

И все великие русские поэты, вслед за Лермонтовым, всегда свято следовали этому поэтическому завещанию Пушкина, ибо нет в обществе звания выше, чем звание Поэта.

В русской литературе XIX века поэзию А. С. Пушкина и М. Ю. Лермонтова разделяет не эпоха, а краткий миг, которого хватило бы, чтобы перелистнуть книжную страницу.

А. С. Пушкин и М. Ю. Лермонтов выдающиеся поэты первой половины XIX века. Основным видом творчества у обоих поэтов является лирика. В своих стихах каждый из них

описывал много тем, например, тема свободолюбия, тема Родины, природы, любви и дружбы, поэта и поэзии. Все стихи Пушкина наполнены оптимизмом, верой в существование прекрасного на земле, яркими красками в изображении природы, а у Михаила Юрьевича везде прослеживается тема одиночества.

Поэт должен быть всегда, по мнению Пушкина, пророком, и в этом он видел свое предназначение. Поэт пишет не ради корысти или славы, а потому, что в этом заключается его высшее призвание, это его судьба, его долг перед собой, перед людьми. то кинул он в краю родном.

Поэтический мир Лермонтова не стал зеркальным отражением мотивов и образов лирики Пушкина. Его отличительной чертой является глубокая сосредоточенность на конфликте между мечтой и реальностью, определившая романтическое содержание творчества поэта.

Основной мотив в поэзии Лермонтова – тема одиночества, внутренней обособленности, неудовлетворенности своей судьбой. Он звучит и как внутренний голос лирического героя.

В творчестве Пушкина нет такого трагического звучания. В его стихах романтический идеал связан с утверждением светлого начала, творческой свободы, определения роли поэта как слугителя высокого искусства.

Любовная лирика Пушкина полна личных переживаний, но в ней нет безысходности и отрицания, свойственных поэзии Лермонтова. «Я помню чудное мгновенье», «Что в имени тебе моем», «Кольцо», «Я Вас любил» – стихи, в которых печаль светла, а чувства возвышенно прекрасны. У Лермонтова эта тема звучит как обреченность и неверие в возможность счастья. Примером может служить стихотворение «Я не унижусь пред тобой».

Пейзажную лирику Пушкина можно назвать зарисовками с натуры: ее образы не обременены излишней метафоричностью, просты, выразительны и совершенны. «Зимнее утро», «Погасло дневное светило», «Редает облаков могучая гряда», «Осень» – стихи, в которых вечно живая природа олицетворяет гармонию мира. В лирике Лермонтова, посвященной этой теме, преобладает жанр пейзажной миниатюры с использованием сложных аллегорий и мифологизированных образов, связанных с размышлением поэта о жизни и смерти. «Горные вершины», «Когда волнуется желтеющая нива», «Тучи», «Кавказ», как и другие лирические произведения поэта, построены на внутренних контрастах.

Чем отличается лирика Пушкина от лирики Лермонтова?

В русской литературе XIX века поэзию А. С. Пушкина и М. Ю. Лермонтова разделяет не эпоха, а краткий миг, которого хватило бы, чтобы перелистнуть книжную страницу. М. Ю. Лермонтов откликнулся на трагическую гибель А. С. Пушкина стихотворением «На смерть поэта», и Россия узнала о новом даровании, по силе таланта не уступающем пушкинской гениальности.

Поэтический мир Лермонтова не стал зеркальным отражением мотивов и образов лирики Пушкина. Его отличительной чертой является глубокая сосредоточенность на конфликте между мечтой и реальностью, определившая романтическое содержание творчества поэта.

Основной мотив в поэзии Лермонтова – тема одиночества, внутренней обособленности, неудовлетворенности своей судьбой. Он звучит и как внутренний голос лирического героя в стихотворении «Парус», и как философский подтекст в пейзажной лирике, и как отголоски душевного томления в зрелых произведениях «Нет, я не Байрон, я другой», «Выхожу один я на дорогу», «И скучно и грустно», «Мое грядущее в тумане».

В творчестве Пушкина нет такого трагического звучания. В его стихах романтический идеал связан с утверждением светлого начала, творческой свободы, определения роли поэта как слугителя высокого искусства.

Любовная лирика Пушкина полна личных переживаний, но в ней нет безысходности и отрицания, свойственных поэзии Лермонтова. «Я помню чудное мгновенье», «Что в имени тебе моем», «Кольцо», «Я Вас любил» – стихи, в которых печаль светла, а чувства

возвышенно прекрасны. У Лермонтова эта тема звучит как обреченность и неверие в возможность счастья. Примером может служить стихотворение «Я не унижусь пред тобой».

Пейзажную лирику Пушкина можно назвать зарисовками с натуры: ее образы не обременены излишней метафоричностью, просты, выразительны и совершенны. «Зимнее утро», «Погасло дневное светило», «Редеет облаков могучая гряда», «Осень» – стихи, в которых вечно живая природа олицетворяет гармонию мира. В лирике Лермонтова, посвященной этой теме, преобладает жанр пейзажной миниатюры с использованием сложных аллегорий и мифологизированных образов, связанных с размышлением поэта о жизни и смерти. «Горные вершины», «Когда волнуется желтеющая нива», «Тучи», «Кавказ», как и другие лирические произведения поэта, построены на внутренних контрастах, отражающих дисгармонию окружающего мира.

Особое место в творчестве Пушкина занимают жанры дружеского послания и философской элегии. Они наполнены положительным смыслом и осознанием божественного начала во всем, что предначертано человеку судьбой. В лирике Лермонтова тема общения с современниками окрашена субъективным ощущением неудовлетворенности и тоски по несбыточному идеалу. Отсюда – хрестоматийные лермонтовские строки: «Печально я гляжу на наше поколенье...»

Этот же мотив преобладает и в гражданской лирике Лермонтова. В стихотворениях «Родина», «Прощай, немытая Россия», «Как часто, пестрою толпою окружен» лирический герой противопоставлен среде, стремится вырваться за ее пределы, подняться над обыденным сознанием своего окружения. В стихах Пушкина гражданский мотив связан со стремлением «глаголом жечь сердца людей» и «лирой пробуждать» лучшие человеческие чувства.

Отличие лирики Пушкина от лирики Лермонтова заключается в следующем:

1. Лирической поэзии А.С. Пушкина свойственно разнообразие тем и мотивов, в которых отражается жизнеутверждающая позиция автора. В лирике Лермонтова главной темой является неразрешимый конфликт между собственной судьбой и эпохой.

2. Назначение поэта в творчестве Пушкина определяется как служение высшим идеалам. Поэт в стихах Лермонтова – сверхличность с трагическим мироощущением, осознающая свою исключительность и одиночество в окружающем мире.

3. Лирика Пушкина отличается совершенством формы, чистотой языка, естественностью художественных образов. В романтической поэзии Лермонтова форма подчинена содержанию, в котором важная роль отводится аллегорическим образам и символике, заимствованной из мифологии.

Таким образом, поэзия этих двух великих поэтов очень различна, хотя Михаил Юрьевич и является продолжателем пушкинских творений, но он творил в эпоху формирования периода жестокого режима николаевской реакции; а Пушкин во времена революционного подъема и веры в прекрасные идеалы свободы и равенства всех людей. Поэзия Лермонтова глубоко трагична, она полна разочарований в жизни. В творчестве Александра Сергеевича, мы находим для себя много тех вещей, которые близки нам, его творчество учит нас жизни, воспитывает в нас добрые чувства, говорит о любви. Пейзажная лирика в стихотворениях этих поэтов является основным направлением их произведений, они ощущали себя детьми природы, которая являлась вдохновением на творчество.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лермонтов М.Ю. В тот чудный мир тревог и битв... – М.: Изд. «Молодая гвардия», 1976.
2. Лермонтов М.Ю. Стихотворения. Поэмы. Маскарад. Герой нашего времени. – Л.: Изд. «Художественная литература», 1988.
3. Классики и современники. Чудное мгновение. Любовная лирика русских поэтов. – М.: Худож. лит., 1988.
4. Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Проза. – М.: Худож. лит., 1987.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В соответствии с Национальной программой Республики Узбекистан по подготовке кадров определена основная задача высшего образования на современном этапе – это обеспечение высокорезультативного обучения на основе новых информационных и педагогических технологий.

Слово «технология» произошло от греческих слов *techno* (искусство, ремесло, наука) и *logos* (понятие, учение). В словаре иностранных слов даётся следующее определение: «технология – совокупность знаний о способах и средствах проведения производственных процессов (металлов, химических...)».

С помощью технологии интеллектуальная информация переводится на язык практических решений. Технология – это и способы деятельности, и то, как личность участвует в деятельности. Любая же деятельность может быть либо технологией, либо искусством. Искусство основано на интуиции, технология – на науке. С искусства всё начинается, технологией заканчивается, чтобы затем весь процесс начался снова.

Современные технологии в образовании рассматриваются как средство, с помощью которого может быть реализована новая образовательная парадигма. Тенденции развития образовательных технологий напрямую связаны с гуманизацией образования, способствующей самоактуализации и самореализации личности. Термин «образовательные технологии» – более ёмкий, чем «технологии обучения», ибо он подразумевает ещё и воспитательный аспект, связанный с формированием и развитием личностных качеств обучаемых.

В документах ЮНЕСКО технология обучения рассматривается как системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учётом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия. Это определение технологии, как и множество подобных ему, не может претендовать на полноту и точность, несмотря на то, что непрерывно появляются новые (экологические, космические, информационные) технологии.

В самом общем виде технология – это продуманная система, «как» и «каким образом» цель воплощается в «конкретный вид продукции или её составную часть. Например, из научной и методической литературы назовём некоторые варианты определения технологии:

- технический метод достижения практических целей;
- совокупность способов, используемых для получения предметов, необходимых для существования человека;
- набор процедур и методов организации человеческой деятельности;
- средства, используемые для моделирования поведения человека.

Современный подход к преподаванию заключается в построении его на технологической основе. Общие принципы и правила технологии преподавания видятся в следующем:

1. Принцип педагогической целесообразности, сформулированный А. С. Макаренко: «Ни одно действие педагога не должно стоять в стороне от поставленных целей».

2. Взаимосвязь и взаимообусловленность преподавания и учения как двух неразрывных сторон процесса обучения. Преподавание – это организация педагогически целесообразной самостоятельной деятельности учащихся. Главная задача учителя, как её видел К. Д. Ушинский, – превратить деятельность ученика в его самостоятельность.

3. Предельная конкретизация учебно-воспитательных и развивающих целей в содержании, методах, средствах обучения, в организуемых учителем способах деятельности учащихся.

4. Необходимым элементом технологии преподавания является тематическое планирование, включающее краткую характеристику конечных результатов и построение всей цепочки отдельных занятий, связанных одной логикой.

5. Организация контроля на каждом этапе учебно-познавательной деятельности учащихся.

6. Стимулирование творческой деятельности учащихся, ориентация на ученика не только знающего, но и умеющего.

7. Разнообразии форм и методов обучения, недопущение универсализации отдельного средства или формы.

Непосредственное обращение к педагогическому опыту мастеров-новаторов позволит выявить и другие, не менее важные, признаки и положения технологии преподавания.

Термин «педагогическая технология» вводится в 1960-е годы. Первым детищем этого направления и одновременно фундаментом, на котором строили последующие этапы педагогической технологии, стало программированное обучение. Его характерными чертами стало уточнение учебных целей и последовательная, поэтапная процедура их достижения. Развитие программированного обучения можно определить словами американского педагога У.Шрамма: «Программированное обучение есть своего рода автоматический репетитор, который ведет учащихся 1) путем коротких логически связанных шагов, так что он 2) почти не делает ошибок и 3) дает правильные ответы, которые 4) немедленно подкрепляют путем сообщения результата, в результате чего он 5) движется последовательными приближениями к ответу, который является целью обучения».

Необходимо было взять ценное из опыта программированного обучения и рационально его использовать. В 1970-е годы системный подход в преподавании позволил решать дидактические проблемы, отвечающие заданным целям, достижение которых должно поддаваться четкому описанию и определению. Системный подход лежит в основе любой педагогической технологии. В 1970–1980-е гг. педагогические технологии охватили практически все страны, получив признание ЮНЕСКО.

Одно из наиболее удачных определений педагогической технологии предложил Беспалько, т. к. раскрыл глубинный смысл технологии в педагогике:

- с помощью педагогической технологии происходит предварительное проектирование учебно-воспитательного процесса;
- педагогическая технология предлагает проект учебно-воспитательного процесса, определяющий структуру и содержание учебно-познавательной деятельности самого учащегося;
- в педагогической технологии целенаправленное образование – центральная проблема, рассматриваемая в двух аспектах: первый – диагностическое целеобразование и объективный контроль качества усвоения учащимися учебного материала, второй – развитие личности в целом;
- принцип целостности – разработка и практическая реализация педагогической технологии.

Таким образом, согласно Беспалько педагогическая технология нацелена на формирование личности.

Новые задачи, стоящие перед современной школой, привели к тому, что сегодня широкое распространение в практике получили такие нетрадиционные технологии, как технология естественного обучения, модульно-рейтинговая технология обучения, технология интегрированного обучения, парацентрическая технология обучения, технология полного усвоения знаний, индивидуальная технология обучения, технология кооперативного обучения. Внедрение нетрадиционных педагогических технологий существенно изменило образовательно-развивающий процесс, что позволило решать многие проблемы развивающего, личностно-ориентированного обучения, дифференциации, гуманизации, формирования индивидуальной образовательной перспективы учащихся.

Для всех технологий характерны определенные общие признаки: осознанность деятельности учителя и учеников, эффективность, мобильность, валеологичность, целостность, открытость, проектируемость; самостоятельная деятельность учащихся в учебном процессе составляет 60-90% учебного времени; индивидуализация.

Инновационные образовательные технологии призваны повышать качество жизни, профессиональной деятельности, решать наиболее важные проблемы как учебного процесса в частности, так и образования в целом. Модернизация высшего и среднего образования сегодня признается глобальной мировой проблемой. От её разрешения стабильное развитие получит не только системы высшего образования, но и все общество в целом. Понимание всей важности реформ в Узбекистане, направленных на модернизацию системы образования, её интеграцию в мировое образовательное пространство, обусловило отражение этой задачи в национальной программе подготовки кадров, принятой в 1997 году. Модернизация системы образования в Узбекистане предполагает активное внедрение в образовательный процесс современных информационно-педагогических технологий, основ развития у студентов навыков критического мышления и использование интерактивных методов обучения.

Сегодня многими преподавателями с целью достижения результативности обучения применяются современные технологии и инновационные методы обучения. Эти методы включают активные и интерактивные формы, применяющиеся в обучении. Активные предусматривают деятельную позицию учащегося по отношению к преподавателю и к тем, кто получает образование вместе с ним. Во время уроков с их применением используются учебники, тетради, компьютер, то есть индивидуальные средства, используемые для обучения. Благодаря интерактивным методам, происходит эффективное усвоение знаний в сотрудничестве с другими учащимися. Эти методы принадлежат к коллективным формам обучения, во время которых над изучаемым материалом работает группа учащихся, при этом каждый из них несет ответственность за проделанную работу.

Слово «инновация» (от латинского «иннове») появилось в середине XVII века и означает вхождение нового в некоторую сферу, вживание в нее и порождение целого ряда изменений в этой сфере. Инновация – это, с одной стороны, процесс обновления, реализации, внедрения, а с другой – это деятельность по вращиванию новации в определенную социальную практику, а вовсе – не предмет. Инновация в точном переводе с латинского языка обозначает не «новое», а «в новое». Понятие «инновация» означает новшество, новизну, изменение; инновация как средство и процесс предполагает введение чего-либо нового. Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося.

Появление новых информационных технологий, связанных с развитием компьютерных средств и сетей телекоммуникаций, дало возможность создать качественно новую информационно-образовательную среду как основу для развития и совершенствования системы образования.

Таким образом, главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире. Целью инновационной деятельности является качественное изменение личности учащегося по сравнению с традиционной системой. Поэтому инновационные методы обучения способствуют развитию познавательного интереса у учащихся, учат систематизировать и обобщать изучаемый материал, обсуждать и дискутировать.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гречикова И.Н. Менеджмент. – 3-е изд. – М.: ЮНИТИ, 1997.
2. Бронникова Т. С., Чернявский А. Г. Маркетинг: учебное пособие. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006.
3. Завьялов П. С., Демидов В. Е. Формула успеха: маркетинг. – М., 2007.
4. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. Пер. с венг. – М.: Прогресс, 2006.
5. Современный маркетинг: принципы и правила. – Москва-Нижний Новгород, 2008.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 740

Мади Акылбеков
(Астана, Казахстан)

ЖЕРҰЙЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ ЗАМАНҒА СӘЙКЕС ТАРИХИ ФОРМАСЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ

Бүгінгі қазақ философиясының лайықты деңгейде зерттелмеген тұстары біршама. Сөзсіз қазақ халқының бірегей тарихи тұлғасы Асан Қайғының зерттелуі, еліміздің рухани және философиялық өмірінің үлкен қажеттілігі екені сөзсіз. Әсіресе оның «Жерұйық» идеясы ерекше назарды талап етеді. Аталмыш идея ел ертеңінің негізін қалаушы болып табылады.

Кілттік сөздер: Асан Қайғы, Жерұйық, тарихи бейне, ұлттық идея, ұлттық код.

Today, the Kazakh philosophy has not been properly studied. Undoubtedly, the study of the unique historical person of the Kazakh people Asan Kaygy is a great necessity for the spiritual and philosophical life of the country. Particularly, his idea of «Zheruyik» requires special attention. This idea is the founder of the future of the country.

Keywords: Asan Kaygy, Zheruyik, historical character, national idea, national code.

Қазақ дүниетанымы адам өмір сүруінің мән-мағынасын анықтайтын ұғымдарға толы. Атап айтқанда: өмір, өлім, намыс, ар-ұят, шүкіршілік, құт-береке, тәңір, обал, тәубе, сабырлық, білім секілді философиялық түсініктерге толы. Аталған түсініктер жалпылама ойлар ретінде қарастырылмайды. Олар сонау түркілер дәуірінен, орта ғасырлардағы Қорқытпен жалғасып, бергі кезеңдегі Абайға дейін аралықтағы қазақтың философиясының тарихына тұғыр болып, өшпес із қалдырған, қазақтың ұлттық табиғатына, этникалық санасына еніп, рухани қайсарлығын байытып, ерекше менталитет құраған темір қазық, алтын дінгек іспеттес аталы түсініктер ретінде бағаланады.

Жоғарыда келтірілген ұғымдар ұлт кодының ішінде сақталған негізгі категориялар. Олардың ішінде өзінің маңыздылығы жағынан ерекше орынды «Жерұйық» ұғымы да алады. Аталмыш ұғымның тамыры тереңге тарап жатыр. «Жерұйық» сөзінің этимологиясы: «құтты мекен» деген мағынаны білдіреді.

«Жерұйық» философиясы қазақ халқының арғы тектері түркілерден бастау алатыны ғылыми ортаға мәлім. Көне заманның өзінде-ақ «Жерұйық» идеясының архаикалық формалары, түсініктері кездеседі. Бұл туралы белгілі түркітанушы ғалым, Ахмет Ташағыл: «көне түркілер үшін тәуелсіздіктің маңызын Орхон-Енисей жазбаларының мән-мәтінімен түсіндіреді», – деген екен. Оның ойынша «Жерұйық» – түркілер дүниетанымындағы еркіндікпен тікелей байланысы бар көне ұғым. Себебі, түркілердің тәуелсіздікке қол жеткізуі және оны жоғалтуы жайында Орхон жазба ескерткіштерінде барынша тәптіштеліп түсіндірілген. Онда тәуелсіздікті жоғалтудың халық үшін өліммен тең екені, тәуелсіздікті алудың қайта тірілумен, жанданумен бірдей болатындығы және халықтың осындай оқиғалардан сабақ алу керектігі баса айтылған» [1, б. 27].

«Жерұйық» идеясы түркілерден бастау алып өзінің заңды жалғасын орта ғасырларда, қазақ халқының тағдыршешті тарихи кезеңінде тапты. Тарихтың аталмыш заманында «Жерұйық» идеясы қазақ тарихындағы бірегей тұлға Асан Қайғымен тығыз байланысты болғаны мәлім. Аты аңызға айналған XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында ғұмыр кешкен тұлға қазақтың біртуар жырауы, өз дәуірінің абызы, данышпан ақылгөйі, бас би – Асан Қайғы Сәбитұлы.

Бірауыз Асан Қайғының өзінің тұлғалығына жекелей тоқталсақ. Шежіре-аңыздардың айтуынша Асанның әкесі Сәбит ұзақ жасаған, он сегіз мың ғаламның, құстың, жан-жануардың тілін білетін, өзі көріпкел әулие, атакты саятшы болса керек. Ол баласы Асанды ес білгеннен осындай қасиеттерге баулып өсіреді. Кез-келген аңыздың артында тарихи шындықтың алыс жатпайтыны түсінікті жайт. Асан Қайғының тарихи тұлғалығын зерттеу барысында аңыздылықтан арылып шынайлыққа келетін болсақ, Асанның бірегей тұлға екенін бірден байқауға болады. Ол бір жағынан өзінің шыққан тегімен басымдылық танытса, екінші жағынан өзінің табиғат берген ішкі қабілетін шынайлыққа айналдырып дамытты. Отбасында кішкентайынан өнегелі, ұлағатты тәрбие көрген Асан, жас кезінен-ақ туған халқының қамын, оның келешекте ірі де, іргелі ел болу жағын ойластыра бастайды. Сонымен қатар Асан Қайғыны өз заманының тектоникалық өзгерістерін болжай білуі де оның тұлғалығының артында жатқан оның терең көріпкелдігін көрсетеді. Орта ғасырлардағы Дешті Қыпшақ даласындағы келе жатқан үлкен өзгерістерді сезген Асан Қайғы болашақты болжай білген. Асан толғауларынан тек сол заманға тән кейбір суреттерді, қазақ халқының құралу дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардың елесін байқауға болады. Осыған орай, «Асан Қайғының шығармалары өз тұсының айнасы, ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұңын, тілегін көрсетеді» [2, б. 102], – деп ғалым Б.Кенжебаеваның ойы өте орынды болып табылады.

Сол заманда Қазақ хандығының құрылуы – ұлтымыздың тарих төріне шығуы өте маңызды оқиғалардың бірі болып табылады.

Шоқан Уәлиханов Асан Қайғыны «Көшпенді қазақ, ноғай ұлысының философы» деп атаған. Ел аузындағы аңыздарда да Асан Қайғы халқының қамын ойлап күңіренген абыз-жырау ретінде танылады. Ол малы мен жаны кемтарлық көрмей «Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» жайлы қоныс іздейді. Елінің тыныш, бейбіт, бақытты болуын көксейді. Дүниедегі сондай «Жерұйықты» іздеп, Асан Қайғы желден жүйрік желмаямен жердің жеті бұрышын кезеді. Болған, көрген мекендерінің бәріне де баға беріп, пайдалы және жағымсыз жағын саралап айтып отырады. «Жерұйықты» таба алмай, әбден қалжырап, Ұлытауға жеткенде дүние салады.

Танымал мәдениеттанушы ғалым, профессор Ақтолқын Құлсариева «Қазақ ұлтынан қазақ еліне» атты мақалалар жинағында «Тәуелсіз Қазақстан идеясы – Жерұйық Қазақстан» атты мақаласында: «Біздің ұлттық идеямыз да, ұлттық идеологиямыз да биік азаматтық құндылықтарға негізделген ұлттық келісім рухы негізінде құралып, тәуелсіздік құндылығын ұлықтауы тиіс. Ал сол айтылғандардың барлығын өз бойына сыйдыратын, қысқа да нұсқалығымен бағалы идея «Жерұйық Қазақстан» болмақ», – дей келе, «Жерұйықты желмаямен іздеген арманшыл Асан Қайғыдай өз еліне малға шүйгін жері бар, жанға жайлы елі бар болашақ тілейтіні мәлім. «Құтты қоныс» іздеу – әлем халықтарының дүниетанымында жақсы өмірді күткен арман-аңсардан туған рухани интенция» [3, б. 67], – деген салиқалы ой білдіреді.

Бүгінгі таңның жерұйығы ол қазақ елі Қазақстан Республикасы. Қазақ ұлтының ғасырлар бойы армандған құтты қонысы. Бүгінгі таңда 38 миллион жуық күрдтердің, 10 миллионға жуық ұйғырлардың, 20 миллионға жуық Сикхтар мен өзге ұлттардың жерсіз жүргені, біз үшін үлкен сабақ. Осындай әлемдік деңгейдегі біршама этностардың панасыз болуының бүгінгі қазақ ұлтына терең ой салатыны сөзсіз.

Қалай дегенмен де бүгінгі ахуал мүлдем басқа. Егер де Асан Қайғы бүгінгі заманда өмір сүрсе, бәлкім ол «Жерұйықты» іздемес еді, ол құтты мекенді Қазақстанда қалыптастыруға атсалысар еді. Бүгінгі «Жерұйық» философиясының мәні, ол құтты мекенді қалыптастыру болып табылады. Құтты мекен ұясының негізін қалау бүгінгі қазақ халқының міндеті болып табылады. Бүгінгі Қазақстан азаматтары Тәуелсіздіктің ерекше құндылығын бағалай отырып, оны алдыға қарай ілгері жылжыта отырып елімізді құтты қонысқа айналдыруға тиіс. Ол барлығымыздың ұлт пен мемлекет алдындағы борышымыз.

«Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодыңды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Жел асыл мұра екені сөзсіз. Қазақ халқының арғы тектері сонау түркі тайпаларынан келе жатқан қасиетті ұғымдардың бірі» [4], – деп ойын білдірген Елбасы сөздерінің артында терең мағына жатыр.

Бүгінгі таңда бабаларымыздың аңсаған «Жерұйығы» ол қазақтың тәуелсіз елі – Қазақстан Республикасы. «Жерұйық» құтты мекен, Қазақстан. Бүгінгі Қазақстан кешегі ата-бабаларымыздың аңсаған арманы. Ғасырлар бойы қорғалған жер сақталды. Аңсаған тәуелсіздік таңы да атты. Бабалар аңсаған «Жерұйық» түсінігі іс жүзінде орын алды. Ендігі міндет мемлекеттіліктің іргесін мықтап, елдің әлеуметтік деңгейін көтеру. Қазақстанды бүгінгі ХХІ ғасырдың тізгінін ұстайтын мемлекеттердің қатарына енгізу, елдің әлауқатын бұрын соңды болмаған биік деңгейге көтеру. Қазақстанды құтты мекенге айналдыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахмет Ташағыл. Түрік қағанатындағы адами құндылықтар // Тарих. – Адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. – Астана: Фолиант, 2006. – Т.10: Түркі халықтарының тарихи ойы. – 369 б.
2. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – А., 1973.
3. Құлсариева А.Т. Тәуелсіз Қазақстан идеясы – жерұйық Қазақстан // Қазақ ұлтынан қазақ еліне. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – Б.178-179.
4. Нұрсұлтан Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру».

Научный руководитель: кандидат философских наук, доцент Данысбекова Х.Б.

УДК 008:316

*Алмаз Магзумов
(Астана, Казахстан)*

АКТОРНО-СЕТЕВАЯ ТЕОРИЯ

В статье приводится анализ методологии акторно-сетевой теории, раскрывается содержание базовых понятий концепции: актор, актант, сеть, перевод.

Ключевые слова: *акторно-сетевая теория, Бруно Латур, Мишель Каллон, актор, сеть, актант, перевод.*

The analysis of methodology of the actor-network theory is provided in this article, the maintenance of basic concepts of the concept briefly reveals: actor, actant, network, translation.

Keywords: *actor-network theory, Bruno Latour, Michel Callon, actor, network, actant, translation.*

Акторно-сетевая теория (Actor-network theory, ANT) известна также как «социология перевода» – подход в социальных исследованиях, первоначально возникший в области исследований науки и технологий (science and technology studies, STS), который рассматривает объекты (артефакты, технические комплексы, животных и др.) как

действующие единицы социальных отношений. Она была разработана в 1980-х годах Бруно Латуром, Мишелем Каллоном и Джоном Ло.

Бруно Латур и Мишель Каллон встретились в конце 1970-х годов. Каллон изучал развитие электромобиля в Центре социологии инноваций в Париже, Латур недавно вернулся во Францию после нескольких лет, проведенных в Институте Солка в Калифорнии, в течение которых он провел этнографическое исследование в этой научной лаборатории. Их встреча привела к сотрудничеству, и Латур в конечном итоге присоединился к Каллону в Центр социологии инноваций. Примерно в это же время британский социолог Джон Ло работал в области социологии науки. Он начал использовать акторно-сетевую теорию в качестве инструмента для описания механизмов власти, и сотрудничал с Мишелем Каллоном в ряде публикаций.

В результате сотрудничества Латура с Каллоном и Ло формируется «социология перевода», в рамках которой вводится будущий словарь ANT (перевод, актант, черный ящик, сеть, обязательные пункты прохождения и т. п.). В 1990-е годы состоялась серия жестких дебатов между последователями ANT и сторонниками социологии научного знания, а потом ANT оказалась в эпицентре так называемых научных войн [1] – громких столкновений между научными реалистами и сторонниками «постнеклассической рациональности». В 1990-е. в процессе интернационализации «социологии перевода», появляется термин «акторно-сетевая теория».

Акторно-сетевую теорию можно определить как метод исследования с упором на связи между человеческими и нечеловеческими сущностями. В ней описывается, как эти соединения приводят к созданию новых объектов, которые не обязательно используют сумму характеристик составных объектов. Это можно сравнить с тем, что произойдет, если химик объединит два химиката. Другим примером такого слияния сущностей в другой объект является пример боевика, который был приведен Бруно Латуром в «Надежде Пандоры» [2, с. 3]. Здесь говорится, что человек и пистолет могут образовывать новую сущность, когда они связаны, этой новой сущностью будет – боевик. Человек без оружия не может никого застрелить. Однако нельзя сказать, что оружие является причиной всех проблем. Оружие самостоятельно без какого-либо воздействия тоже не может никого расстрелять. Связь которую ANT хочет исследовать, сосредоточена на соединении, которое объединяет человека и пистолет и, таким образом, создает боевика. Боевик отличается от человека и пистолета в том смысле, что боевик способен стрелять в кого-то, в то время как человек и пистолет не могут сделать это в одиночку. Этот пример также показывает, что исследования, проведенные ANT, могут вызывать неожиданные выводы. Из этого примера можно сделать вывод, что война не вызвана ни человеком, ни оружием. Именно связь между этими двумя сущностями виновата во всех жестоких инцидентах, которые происходят и по сегодняшний день. Если бы мы смогли сломать связь между людьми и оружием, существование как человека, так и оружия больше не было проблемой.

Фокус на соединения (сеть) показывает, что ANT является конструктивистской теорией. Хотя слово «актор» предполагает, что этот метод касается сетей людей, это не так. Как мы видели на примере боевика, актер также может быть не человеком. В этом случае актерское оружие является частью боевого артиллериста.

Для существования ANT необходимо наличие нескольких акторов. Боевик из этого примера только боевик после того, как составные элементы были связаны. Поэтому ANT рассматривает соединения и взаимодействия объектов, которые формируют и изменяют сущности. Для понимания того, что это на самом деле означает, нам необходимо сначала взглянуть на то, как ANT понимает понятие истины.

В философии есть различие между модернистским и постмодернистским мышлением об определении истины. ANT отвергает как модернистское, так и постмодернистское мышление. Модернистские философы считают, что истина - это нечто независимое от людей. Постмодернистские философы вообще не верят в понятие истины или считают, что каждый человек может создать свою собственную истину. Для ANT истину следует

понимать как состояние дел, которое нельзя отрицать в практическом смысле. В современном западном обществе, например, утверждение о том, что люди не нуждаются в жилых домах, будет считаться неправдой. Для ANT истина существует, но она может меняться со временем. То есть: сущности могут измениться. Когда мы имеем в виду эту концепцию истины, логично, что ANT не хочет фокусироваться на истине или сущности. Скорее следует сосредоточиться на силах, которые формируют и изменяют истинные сущности, с которыми сталкивается исследователь при выполнении полевых работ.

Исследования в области жилья часто начинаются с групп: департамента, домовладельцев, жилищного объединения и т. д. Даже вещь, подобная дому, может рассматриваться как группа других лиц. Как мы уже видели, то же самое верно и для боевика. Это группы людей и не человеческие существа, такие как строители, строительные материалы и компьютеры. Эти группы в основном воспринимаются как должное. В ANT эти группы должны быть деконструированы, чтобы видеть, что происходит внутри них. Затем становится ясно, что каждая отдельная сущность на самом деле представляет собой группу других объектов. Например, когда мы разобьем группу «дом», мы увидим много строительных материалов, бумажных изделий и усилий строителей, архитекторов и других.

Приверженцы ANT уверены в том, что группы нестабильны. Они могут быть переделаны снова и снова. Если вы перестаете создавать и переделывать группы, они прекратят существование. Все группы, будь то отдел или дом, должны быть переделаны каждый день, чтобы оставаться в живых. Когда сотрудники больше не идут на работу, отдел больше не существует. Когда стены дома падают, дом больше не существует. Исследования, проведенные ANT, хотят показать динамику создания и переделки групп. Поэтому каждый раз мы должны задаваться вопросом, как сформировались группы с вовлеченными в них участниками.

Актор – это то, что побуждается к действию множеством других.[3, с. 68] Это сила которой кто-то уже дал дефиницию, например в высказывании «я плохо себя чувствую из-за магнитных бурь». В данном примере магнитные бури являются актором, которые являются причинной плохого самочувствия. Таким образом понятие «актор» должно быть одинаково применимо ко всем акторам в акторной сети: люди, технологии, животные, тексты, деньги, здания, и т.д.

Акторы образуют группы, которые ANT называет актор-сетями. ANT не использует слово актор в своем обычном значении. Слово «актант» было бы более уместным.

Актант (действующий объект – участник-организатор ситуации) – «термин семиотики Греймаса был взят Латуром для обозначения любого действующего лица в истории построения и развития сети. Актантом может быть человек, организация...» [4, с. 41-42] вещь, идея, подарок, тост – «...любой действующий объект, чье действие значимо для сети»[4, с. 42]. Благодаря использованию слова актант люди, животные, объекты и понятия рассматриваются одинаково в аналитическом смысле. ANT не отрицает, что между различными актантами могут быть огромные различия.

ANT соглашается с социологами, когда заявляет, что актанты могут изменять других участников. Эта связь называется агентством. Когда мы действуем, мы всегда общаемся с другими. Во время этих взаимодействий мы меняем других актантов. В то же время, однако, мы меняемся сами. ANT указывает, что на нас постоянно влияют не только люди, но и нечеловеческие сущности. Например: некоторым людям приходится смотреть телевизор, когда он включен в комнате в которой они находятся, а компьютер, который постоянно ломается, может сильно испортить вам настроение. С другой стороны, люди влияют на телевизоры, отключая их. И системный администратор может помочь исправить неполадки с компьютером.

Тот факт, что ANT не проводит аналитического разграничения между людьми и не людьми, иногда считается странным или даже ошибочным. Иногда эти критики основаны на некорректном взгляде на то, как ANT занимается людьми и не людьми. Различия между людьми и не людьми не игнорируются, но не имеют априорной релевантности для

исследований, проведенных АНТ. Поэтому мы должны различать предметы и вещи. Для большинства людей объект является стабильным. Он не меняется. Примерами являются стул или компьютер. Он также может указывать на то, что не так стабильно, как объект в традиционном определении. АНТ видит объекты как вещи, которые являются временным результатом набора соединений. Пока эти соединения сохраняются, объект имеет ту же самую сущность.

Используя слово актант, немного сместили фокус на действия, а не на объект, который является источником этого действия. Затем сеть слов фокусируется на результатах этих действий. Когда два или более актанта связаны, они образуют сеть акторов. Для АНТ сеть всегда является актор-сетью. В некотором смысле актор-сеть похожа на актант. Если мы уменьшим масштаб до тех пор, пока мы больше не увидим соединения сети с актантом, сеть акторов будет как один актант. Другой способ: если мы увеличим масштаб любого исполнителя, мы сможем отслеживать соединения и, таким образом, видеть актор-сеть. Например, если мы смотрим фильм на телевизоре, это кажется нам одним актантом. Однако если телевизор ломается, и мы должны открыть его, только тогда мы видим, что это также актор-сеть, состоящая из множества материалов и работы по сборке. Таким образом, актор-сети сконструированы и реконструированы посредством взаимодействия между актантами. Пока актанты продолжают взаимодействовать, актор-сеть будет выглядеть стабильной снаружи. Связи между их составляющими актантами будут иметь место. Однако если взаимодействие закончится, сеть актантов сломается. Для АНТ никакая сеть не стабильна без текущих взаимодействий между актантами.

АНТ предполагает, что если какой-либо актант, независимо от его положения, удаляется из сети или добавляется в сеть, как в случае, если технология вводится в организацию, то будет затронута работа всей сети. Однако сети постоянно развиваются, поскольку считается, что социальная реальность является не только сложной, но и текучей.

Состав сетей имеет тенденцию становиться особенно очевидным, когда что-то в системе идет не так и наоборот, соединения, как правило, скрыты, когда все работает гладко. Ключевой задачей для исследователя АНТ является изучение того, как локальные сети упорядочиваются и перестраиваются с течением времени.

Взаимодействие между актантами необходимо для установления и удержания связей между ними. Чтобы установить соединения, актанты должны быть смещены и преобразованы, чтобы они могли вписаться в сеть актантов. Работа, которая необходима для смещения и преобразования, называется переводом. Для АНТ под переводом понимаются все переговоры, интриги, расчеты, акты убеждения и насилия, через которые проходит актант. Если актант не участвует в переводе, он не является частью сети актантов.

Процесс перевода включает в себя четыре взаимосвязанных момента: проблематизация, вмешательство, зачисление и мобилизация.

Мишель Каллон описывает четыре этапа в процессе перевода, хотя не все актанты проходят через все этапы, и в процессе могут терпеть неудачу и останавливаться на любом этапе. [5, с. 49]

В течение первого этапа, проблематизации, иницирующий актант или субъекты определяют решение проблемы и роли для других участников. Эти инициативные актанты утверждают себя как “обязательный пункт пути” для решения проблемы.

В АНТ сети непрерывно развиваются и трансформируются через процесс перевода, в котором временная актор-сеть постепенно принимает форму, и в конечном итоге некоторые актанты контролируют других. Тот кто играет роль контролирующего субъекта разрабатывает различные стратегии для перевода, чтобы зачислить и мобилизовать других участников. Во время успешного перевода контролируемые остаются верными целям тех, кто оказывает контроль.

Когда перевод успешный, актанты работают вместе, чтобы сменить актор-сеть из плана на бумаге в реальную жизнь. Однако если актанты не переведены (они смещены и трансформированы), не может быть установлена актантная сеть. Другими словами: если все

актанты придерживаются своих первоначальных характеристик, они не смогут подключиться друг к другу таким образом, что будет создана новая сеть актантов с другими характеристиками. Изменение может присутствовать во многих формах. Когда архитектор меняет свои рисунки, он становится другим архитектором. И если жилищная ассоциация согласна с предложением архитектора, жилищное объединение стало другой составляющей.

ANT предложила совершенно новый подход к изучению соотношения общества и науки. Её достижения в категориальном и методологическом плане позволяют сделать вывод о том, что сетевой подход может быть очень эффективен при социально-философском исследовании современного общества, поскольку именно в XXI в. сетевая морфология общества становится наиболее очевидной. [6]

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Brown J. R. Who Rules in Science? An Opinionated Guide to the Wars. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
2. Latour, B. (1999) Pandora's Hope. An Essay on the Reality of Science Studies. Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press.
3. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 68.
4. Хархордин О.В. Предисловие научного редактора // Латур Б. Нового времени не было. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 41–42
5. Каллон М. Некоторые элементы социологии перевода: приручение морских гребешков и рыболовов бухты Сен-Бриё // Logos Journal. – 2017. – Т. 27. – №2.
6. Сивоконь А. С. Акторно-сетевой подход: истоки и перспективы в социально-философском дискурсе // Ученые записки Казанского университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2015. – Т. 157. – №1.

Научный руководитель: кандидат философских наук Медеуова К.А.

УДК 314

*Азиза Махмудова, Садокат Гаффарова, Маликабону Камариддинзода
(Самарканд, Узбекистан)*

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЁЖИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В работе рассматривается проблема совершенствования духовно-нравственного потенциала молодёжи. Духовно-нравственное воспитание рассматривается как процесс содействия восхождению молодого поколения к нравственному идеалу через развития у них нравственных ценностей, пробуждение и развитие нравственных чувств, становление нравственной воли, побуждение к духовно- нравственному поведению. Выделены базисные компоненты для оценки духовно-нравственного воспитания молодёжи.

Ключевые слова: *духовность, нравственность, молодёжь, воспитанность, интеллигентность, целенаправленность, духовно-нравственное воспитание., ценность.*

The paper considers the problem of improving the spiritual and moral potential of young people. Spiritual and moral education is seen as a process of contributing to the ascent of the younger generation to the moral ideal through the development of their moral values, the awakening and development of moral feelings, the formation of moral will, the impulse to spiritual and moral behavior. The basic components for assessing the spiritual and moral education of youth are singled out.

Keywords: *spirituality, morality, youth, upbringing, intelligence, purposefulness, spiritual and moral upbringing, Value.*

«Воспитание здорового и гармонично развитого поколения, целеустремлённой и энергичной молодёжи, способной взять на себя ответственность за судьбу и будущее Родины, направить на это все свои знания и потенциал, – для нас жизненно важный, главный вопрос»...

Ш.М.Мирзиёев

С приобретением государственной независимости в стране стоит задача сформировать духовность свободного гражданина, личности, воспитывать свободную и всесторонне развитую молодёжь, которая хорошо знает свои права, опираются на свои силы и способности, имеют самостоятельный взгляд на происходящее вокруг них события и вместе с тем гармонично сочетают свои личные интересы. Первый Президент И.А.Каримов в своём произведении «Узбекистан, устремлённый в XXI век» писал о том, что: «...Когда я говорю о духовности, то прежде всего представляю себе ту внутреннюю силу, которая побуждает человека к духовному очищению и росту, обогащению внутреннего мира, укреплению воли, целостности убеждений, пробуждению совести»...

Духовность, нравственность – базовая характеристика личности, проявляющаяся в деятельности и поведении. Нравственность молодого человека детерминирована социокультурными, этнопсихологическими и общественно-историческими условиями. Личность есть совокупность собственных отношений к окружающему миру. Воспитание – проектирование этих отношений. Духовно-нравственное развитие и воспитание молодёжи является первостепенной задачей образовательной системы Республики Узбекистан.

Духовность проявляется с уважением общечеловеческих ценностей, стремлении к общепольным делам. Человек уважающий нормы нравственности, придерживается определенных духовных ценностей и целей. В его действиях наблюдается честность, доброжелательность, милосердие.

Нравственное воспитание предполагает целенаправленное воздействие на молодёжь с целью формирования нравственного сознания, выработки навыков и умений нравственного поведения. Наряду с интеллектуальным развитием одной из основных задач формирования личности является духовно-нравственное воспитание молодого поколения. Высшие формы нравственного поведения стимулируются одобрением со стороны общества, нравственными убеждениями и совестью. Нравственность и общественная психика находятся в диалектическом единстве, таким образом, нравственная сторона молодёжи значительно регулирует и предопределяет социальное поведение.

Следует отметить, что образование играет ключевую роль в духовно-нравственном сплочении гражданского общества. Образовательные учреждения как основные социальные институты духовно-нравственного воспитания молодого поколения. Таким образом, в процессе образования и воспитания молодёжь в своём сознании закрепляет духовно-нравственные идеалы, в результате чего действует в соответствии с нравственными нормами, включая в свою деятельность элементы сознания.

Также, огромную роль играет более глубокое познание наших исторических корней, восстановление наших национальных традиций, того огромного исторического духовного и интеллектуального наследия, которое нам оставили наши великие предки, всемерное развитие отечественной науки и культуры, национального искусства.

Система нравственного воспитания молодёжи включает в себя: понимание и учёт источников нравственного опыта предков и великих учёных; знание правильного соотношения форм деятельности и просвещения на разных возрастных этапах; включение нравственных критериев в оценку всех видов деятельности и проявлений личности молодого поколения.

Ёще с малого возраста нужно объяснять каждому ребёнку о том, что существуют правила нравственного воспитания. Например: «Не делай другим того, чего не желаешь себе», «Творите для других добро, если для этого у вас есть возможность», «Будьте

патриотами своей страны», «Будьте законопослушными, не допускайте нарушения правопорядка» и т.д.

Для того чтобы правильно организовать образование и воспитание молодёжи, необходимо изучить в первую очередь его способности, а также его характер. Необходимо использовать индивидуальный подход к молодому человеку в школе, лицее, институте. Например: Ш.М.Мирзиеев 18.08.2017 на совещании по реформам в сфере образования, уделил внимание внешнему виду школьников. «Учитывая наш узбекский менталитет, в школах и колледжах необходимо ввести форму. У ученика с формой меняется духовность, культура, ответственность. В нашем обществе между бедно и богато одетыми учениками возникают противоречия. Эта ситуация порождает ненависть, а не духовность. Именно эту ненависть мы должны искоренить», - считает президент нашей страны. Всё это нужно для того чтобы было плодотворное усвоение нравственных понятий, избавления от негативных предрассудков.

Важно зародить в молодом поколении то чувство, чтоб каждый осознавал то, что будущее и благополучие нашей страны зависит от духовно-нравственного воспитания молодёжи.

Если сегодняшнее молодое поколение будет воспитанно интеллектуально, но не будет воспитанно нравственно, это может вырастить угрозу для будущего.

В заключении данной статьи, следует отметить, то, что воспитание и развитие у современной молодёжи нравственности и высокой культуры является самой важной задачей в процессе становления личности «Духовное единство народа и объединяющие нас моральные ценности- это такой же важный фактор развития, как политическая и экономическая стабильность. Общество лишь тогда способно ставить и решать масштабные национальные задачи, когда у него есть система нравственных ориентиров», – Альберт Лиханов. Интеллигентность как показатель нравственной и социальной зрелости молодого человека проявляется в его культуре и образовании, честности и порядочности, равнодушии к боли и страданиям окружающих. Интеллигентная молодёжь Узбекистана отличается высоким сознанием гражданского долга и гражданского достоинства, ответственностью перед народом и высокой личной культурой.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Узбекистан, устремлённый в XXI век. – Ташкент, 1995.
2. Мирзиеев Ш.М. Воспитание молодёжи – один из важнейших вопросов. Выступление на конференции 15.06.2017 г.
3. Голобков В.К. Личность, история, образование // СМ XXI. 2004. – №2. – С. 93, 104.
4. Зыбрева В.Н. Духовно-нравственное воспитание современной молодёжи. conf.omua.ru Интернет Конференция Омской юридической академии.

УДК 001 004.056

*Гульмира Самархан
(Астана, Казахстан)*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье представлены философско-социальные аспекты информационной безопасности. Рассмотрено понятие сущности информации как одной из методологических проблем информационной безопасности современного общества и представлены подходы к изучению проблем информационной безопасности.

Ключевые слова: информация, информационное общество, информационная безопасность, кибербезопасность, сетевое общество, киберзащита.

The article presents philosophical and social aspects of information security. The concept of the essence of information as one of the methodological problems of information security of modern society is considered and approaches to the study of information security problems are presented.

Keywords: *information, information society, information security, cybersecurity, network society, cyber defense.*

В настоящее время перед Республикой Казахстан стоят важные задачи по реализации стратегии «Цифровой Казахстан – 2020» и государственных программ, связанных с информатизацией и цифровизацией [1].

Данные стратегии и программы являются хорошим фундаментом, способствующим дальнейшему прогрессивному информационному обществу, повышению информационной доступности и росту доступности информационной инфраструктуры в стране. Роль информатизации в государстве высока, информация является новым активом. Учитывая, что многие страны стремительно движутся к экономике нового типа, основным инструментом которого является информация [2].

Глобальные коммуникационные сети и новые технологии охватили фактически все сферы деятельности общества. ИКТ коренным образом изменили качество жизни людей, способствуют глобализации социального пространства.

Информационное пространство стало своего рода «открытым морем» постиндустриального общества, где существуют страны, корпорации, индивиды, им присущи известность и популярность, но открытость пространства несет в себе определенные угрозы, которые непрерывно усложняются.

Так, весной 2017 года эксперты обнаружили сотни компьютеров в крупных компаниях, которые майнили криптовалюту для неизвестных взломщиков. Майнер использовал ту же уязвимость, что и WannaCry, и защищал от шифровальщика захваченные ПК.

Число компаний, столкнувшихся в 2017 году с АРТ-атаками, увеличилось почти вдвое. Одновременно с этим атаки прямо на глазах усложняются, начинают активно применяться методы, затрудняющие анализ и расследование инцидентов.

Еще один момент, который необходимо отметить, – усложнение атак с технологической точки зрения: злоумышленники стали активно использовать методы, затрудняющие анализ и расследование инцидентов. Используются так называемые средства анти-анализа, анти-атрибуции, анти-форенсики, увеличилось число бесфайловых атак, вредоносное ПО все чаще стало подписываться цифровыми подписями и пр.

Существенно сокращается окно между появлением новой технологии и принятием ее на вооружение злоумышленниками: в среднем между появлением нового эксплойта и началом активного его использования злоумышленниками проходит от 3 до 5 дней. А некоторые, особо продвинутые группировки, ориентированные на получение финансовой выгоды (такие, например, как Cobalt) тратят на адаптацию новых эксплойтов и техник и их применение в своих атаках всего лишь несколько часов.

Особого внимания требуют информационные риски и угрозы, связанные с противоправными действиями сетевых структур, которые проявляются в качестве кибермошеничества, кибертерроризма, распространения и пропаганды идеологий насилия, использования технологий социальной инженерии в целях манипуляции сознанием и поведением человека, влияющих на формирование девиаций: агрессивность, суицидальные действия, нарушение общественного порядка и т.д.

Поэтому социальный аспект проблемы формирования информационной безопасности личности в сетевом коммуникативном пространстве является одной из основополагающих в современных социально-философских исследованиях и приобретает важное теоретическое и практическое значение.

Это ставит новые вопросы перед методологией в целом, и в особенности перед социальной теорией развития, социальной философией, социологией, предполагает глубокий

анализ проблем, связанных с обеспечением социальной безопасности личности в информационном обществе.

С точки зрения осмысления процессов, реально имеющих место в современном обществе, значимыми представляются работы Дж. Бенингера, Т. Стоуньера, Дж. Нисбета. Ученые предполагают, что наиболее вероятный результат развития социума в ближайшем будущем – это интеграция существующей системы с новейшими средствами массовой коммуникации. О новом социуме в середине XX века заговорили все: П. Дракер называл его «новое общество», Дж. Гелбрейт – «новым индустриальным», Ж.-Ф. Лиотар – «постсовременным обществом». Возникли теории, – «активного общества» А. Эт-циони, «кооперативного» – Д. Клиффорда, «телепатического общества» – Дж. Мартина и «информационного» – А. Лаборита.

Говоря об информационном обществе как о новой исторической эпохе развития человеческой цивилизации, следует отметить идею Ф. Вебстера (Уэбстера), рассматривающего его концепцию как результирующую и включающую в себя минимум две группы теорий, к первой из которых он относит теории, считающие современное информационное общество исторически уникальным явлением, т.е. качественно и принципиально отличающимся от всех предыдущих форм существования общества, а ко второй, соответственно, признающих, что информация имеет ключевое значение для современного мира, но полагающих при этом, что утверждения о революционном отличии нынешнего этапа развития человечества от всех предыдущих не имеют под собой оснований [4].

М. Кастельс исследует технологические трансформации в их взаимодействии с экономикой и обществом, то есть рассматривает их по типу любой социальной трансформации [5].

Он выделяет понятие «ключевой фактор» информационно-технологических парадигм. В каждой новой парадигме некое конкретное вложение или их совокупность можно назвать «ключевым фактором» этой парадигмы, характеризующимся падением относительных затрат и универсальной доступностью.

В результате расширения сфер применения мультимедийных информационных технологий и внедрения их в большинство социально-культурных процессов постиндустриального общества в практике функционирования системы обеспечения информационной безопасности государства сформировались три относительно самостоятельных субинститута информационной безопасности:

- медиабезопасность – система обеспечения устойчивого развития национальной культуры и актуальности экономически целесообразных коммуникативных социальных институтов;
- кибербезопасность – состояние адекватного противодействия угрозам в сфере компьютерных технологий и применения искусственного интеллекта;
- секретность – защита информации от несанкционированного доступа и утечки по техническим каналам связи [6].

Концептуальные подходы к институту информационной безопасности нормативно объединяются в стратегическом видении комплекса мер по защите национальных интересов в информационной сфере, которая достаточно часто сводится к области применения компьютеров в народном хозяйстве страны.

Такой кибернетический подход к информационной безопасности направлен на решение ряда технических проблем, которые решаются на уровне научно-технической составляющей информационных систем, попутно затрагивая острые социально-экономические вопросы доступности услуг современной связи для широких слоев населения.

В работах ученых нашло широкое отражение влияние информатизации в социальных процессах на увеличение числа рисков и расширение спектра угроз информационной безопасности [6].

С одной стороны, вследствие информатизации множатся риски утечки информации и несанкционированного доступа к ней, с другой стороны, очевидная необходимость внедрения информационных технологий, улучшающих качество и производительность труда создает угрозы социально-психологического плана, углубляет социальные разрывы между теми, кто освоил информационные технологии в разной степени.

Известный специалист в сфере компьютерной безопасности из Университета Родса (ЮАР) Барри Ирвин отмечает, что наиболее важная задача, стоящая перед всеми заинтересованными сторонами в рамках кибернетической безопасности – повышение общей осведомленности об основных угрозах безопасности. Решение этой задачи способствует снижению вредоносной активности, исходящей из корпоративных информационных систем [7].

Современный этап в развитии информационного общества связан с угрозой уменьшения интереса со стороны аудитории к материалам средств массовой информации, что происходит на фоне расширения спектра потенциальных угроз интересам государства.

Современные вызовы информационной безопасности связаны не только с увеличением числа компьютерных преступлений и сопряжены с нарождающимися технологиями искусственного интеллекта, но и в первую очередь производны от множущихся по психологическим причинам социальных девиаций в информационной сфере, среди которых одно из первых мест занимают: пропаганда насильственного экстремизма, героизация криминальной и асоциальной активности маргинальных сообществ, разрушение институтов традиционной русской культуры.

Доверие пользователей к компьютерным системам определяется функциональным назначением информационных ресурсов и устойчивостью их работы. Комфорт аудитории зависит от уровня грамотности каждого пользователя и степени заинтересованности аудитории в процессах обработки и передачи информации [8].

Информационная безопасность в узком своем понимании обычно характеризуется как защищенность формального обмена документированной информацией, и включает в себя субинституты защиты информации (секретности) и кибербезопасности, которые обеспечивают рационализацию процессов создания, сбора, обработки, накопления, хранения, поиска, распространения и потребления информации в постиндустриальном обществе.

В заключение, следует отметить, что информационная безопасность является более широко определяемым понятием, чем кибербезопасность, и в рамках этого понятия рассматриваются не только технические аспекты защиты информации, но и вопросы воздействия информации на личность, общество и государство. Напротив, кибербезопасность фактически выводит за скобки проблему вредоносного контента и использования ИКТ для оказания влияния на общественное сознание.

В целом, риски, которые распространяются и возникают в современном сетевом обществе, разделяются на социальные и индивидуальные. Социальные риски, по большей части, связаны с угрозами национальной безопасности. Это угроза конфиденциальности, терроризма и экстремизма, распространения наркомании, ценностной диспропорции и пр. Индивидуальные риски коррелируют с социальными, но всегда имеют личностное, индивидуализирующее преломление. Они связаны с изменениями личности, кругов социального общения, всегда замыкаются на особенности конкретного человека, однако имеют корни в социокультурной сфере. Поэтому рассматривать риски следует с социальных и наиболее распространенных в современном обществе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017-2020 года.
2. Послание Президента Республики Казахстан – лидера нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», 2012.

3. Махлуп, Ф. Производство и распространение знаний в США / Фриц Махлуп. – М.: Прогресс, 1966. – 462 с.
4. Узбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
5. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – С. 8.
6. Владимирова, Т.В. Социальная природа информационной безопасности: монография. – М.: АНО Изд. Дом «Науч. обозрение», 2014. – 239 с.
7. Irwin B.V.W. Standing your ground: current and future challenges in cyber defense / Theories and Intricacies of Information Security Problems. Anne V. D. M. Kayem, Christoph Meinel (Eds.) Universitätsverlag Potsdam 2013. P. 100-108.
8. Krotz, F. Media Connectivity: Concepts, Conditions, and Consequences. In A. Hepp, F. Krotz & S. Moores (Eds.), Network, Connectivity and Flow: Key concepts for Media and Cultural Studies. New York: Hampton Press. 2008.

*Научный руководитель: доктор философских наук, профессор,
академик НАН Республики Казахстан Гарифолла Есим*

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 618.583

Алина Алсамоу, Юрий Дондюк
(Кишинев, Молдова)

ОСОБЕННОСТИ АНОМАЛЬНОГО ПРИКРЕПЛЕНИЯ ПУПОВИНЫ: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД

Патология пуповины и её влияние на течение и исход беременности остаются малоизученными. В статье описаны возможные варианты аномального прикрепления пуповины, отражено их клиническое значение для плода, которые связаны с риском неблагоприятных перинатальных исходов.

Ключевые слова: краевое прикрепление, оболочечное прикрепление, аномалия, пуповина, перинатальный исход.

Umbilical cord pathology and its influence on the course and outcome of pregnancy are poorly understood. In article the possible cases of anomalous cord insertion are described, and their clinical significance for the fetus is explained, which are associated to risk of adverse perinatal outcomes.

Key words: velamentous insertion, marginal insertion, abnormality, umbilical cord, perinatal outcome.

Согласно современным представлениям, большинство патологических состояний, приводящих к страданию и гибели плода и новорожденных, обусловлено особенностями развития экстраэмбриональных структур фето-плацентарного комплекса, и события, сопутствующие времени закладки и дифференциации указанных структур в I триместре существенно влияют на дальнейшее течение беременности и родов [4, с. 448]. Это не только адекватная плацентация, гестационная перестройка сосудов, но и правильное развитие пуповины.

Несмотря на важнейшую роль, которую играет пуповина, как связующее звено между плодовым и плацентарным кровотоком, ей уделяют недостаточное внимание. В большинстве случаев, при ведении беременности, врач фокусирует своё внимание на плоде и плаценте, в то время как патологическое развитие пуповины и её влияние на перинатальный исход остаются малоизученными.

Следует отметить, что аномалии пуповины чрезвычайно многообразны. Термин «аномалия пуповины» охватывает как нарушение её развития, так и нарушение её положения относительно плода и плаценты. Известно, что местом прикрепления пуповины в норме считают центральную и парацентральную области плацентарного диска [2, с. 448]. К аномалиям прикрепления пуповины относятся краевое, оболочечное (плевистое) и, так называемое, расщепленное. Нарушение топографической ориентации эмбриона в зародышевом мешке и асимметричное развитие плаценты могут сопровождаться формированием аномальных вариантов прикрепления пуповины [2, с. 448]. Проблема патологического прикрепления пуповины к плаценте связана с увеличением уровня перинатальной заболеваемости и смертности при данной патологии [7, с. 78; 13, с. 564].

К краевому прикреплению пуповины относят вариант, когда место прикрепления локализуется в пределах 2 см от края плаценты [10, с. 627]. Оно встречается в 7% случаев и ассоциировано с синдромом задержки роста плода, преждевременными родами [12, с. 2]. В случае оболочечного типа прикрепления сосуды пуповины проходят в хорио-амниотических оболочках, достигая плаценты и его частота при одноплодных беременностях составляет 1,1%, тогда как при многоплодии – до 8,7 – 16% [13, с. 567]. Этот вариант аномального

прикрепления пуповины ассоциирован с маловесными плодами, низкой оценкой новорождённых по шкале Апгар, врождёнными пороками у плода (врождённые пороки сердца, атрезия пищевода, обструктивные уропатии, spina bifida) [12, с. 3]. Варианты аномального прикрепления пуповины вызывают ремоделирование сосудов плаценты, а в связи с этим влияют на распределение маточно-плацентарного кровотока. Этот процесс, известный как трофотропизм, может вызывать изменения места прикрепления пуповины к плаценте на протяжении всей беременности [8, с. 315].

Однако другими исследователями было экспериментально доказано, что аномальное прикрепление пуповины встречается в 7,8% случаев при одноплодных беременностях (1,5% оболочечное, 6,3% краевое) и 16,9% (6% оболочечное, 10,9% краевое) при многоплодии [6, с. 70380]. По данным же Visentin S. и соавт. частота встречаемости краевого и оболочечного прикрепления при одноплодных беременностях составила 25% и 2,3% соответственно [14, с. 161]. Плевистое прикрепление пуповины, кроме вышеперечисленных перинатальных осложнений, было связано так же с повышенным риском наступления преждевременного разрыва плодных оболочек, кесарева сечения, переводом новорожденных в отделение интенсивной терапии с необходимостью проведения неонатальной сердечно-легочной реанимации и с перинатальной смертностью ($p < 0,05$) [7, с. 80; 14, с. 161].

Достижения, полученные в ультразвуковой диагностике, помогают значительно лучше визуализировать анатомические особенности и оценить функцию пуповины, а это, в свою очередь позволяет точнее и раньше оценивать состояние плода и строить долгосрочный прогноз для новорождённого [14, с. 161]. Однако, отсутствие рациональной тактики ведения беременности и родов при аномалиях пуповины без учёта особенностей, присущих её различным вариантам и их сочетаниям, не позволяет в полном объёме решить одну из важных проблем современного акушерства – улучшение перинатальных исходов [9, с. 412].

Проведенный анализ литературных данных выявил, что своевременное антенатальное выявление аномалий пуповины приобретает все более важное значение в профилактике интра- и постнатальной заболеваемости и смертности [1, с. 27; 3, с. 348; 5, с. 77; 11, с. 50]. Проблема адекватной оценки состояния плода на протяжении беременности и в родах, разработка соответствующей тактики ведения занимает одно из ведущих мест в перинатологии и в акушерстве в целом [2, с. 448; 4, с. 448]. В связи с этим улучшение качества диагностики и раннее выявление патологических состояний плода и пуповины остается первоочередной задачей и определяет возможность улучшения показателей не только перинатальной, но и младенческой заболеваемости и смертности, что не менее важно [10, с. 628; 12, с. 4].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гагаев Ч.Г. Vasa praevia: антенатальная диагностика и акушерская тактика / Ч.Г. Гагаев, Ю.М. Дурандин, О.А. Ермакова, Т.В. Кузенкова // Вестник Российского университета дружбы народов Сер. «Медицина. Акушерство и гинекология» – 2010. – №1. – С. 27-30.
2. Глуховец Б.И. Патология послета. / Б.И. Глуховец, Н.Г. Глуховец // СПб.: ГРААЛЬ. – 2002. – С. 448.
3. Ермакова О.А. Аномалии пуповины: версии и контраверсии / О.А. Ермакова, Ч.Г. Гагаев, Ю.В. Орлова и соавт. // Вестник Российского университета дружбы народов Сер. «Медицина. Акушерство и гинекология». – 2011. – №6. – С. 348-352.
4. Радзинский В.Е. Ранние сроки беременности / Под ред. В.Е. Радзинского, А.А. Оразмурадова. // ГЭОТАР. – Москва, – 2005. – С. 448.
5. Collins J.H. Umbilical Cord Accidents. / J.H. Collins, C.L. Collins, C.C. Collins. – 2010. – P. 77.

6. Ebbing C. Prevalence, risk factors and outcomes of velamentous and marginal cord insertions: a population based study of 634,741 pregnancies. / C. Ebbing, T. Kiserud, S.L. Johnsen, S. Albrechtsen, S. Rasmussen // PLoS ONE. – 2013. – Vol. 8. – P. 70380.
7. Ebbing C. Velamentous or marginal cord insertion and the risk of spontaneous preterm birth, prelabor rupture of the membranes, and anomalous cord length, a populationbased study / C. Ebbing, S.L. Johnsen, S. Albrechtsen, I.D. Sunde, C. Vekseth, S. Rasmussen // Acta Obstet Gynecol Scand. – 2017. – Vol. 96. – P. 78–85.
8. Emerson L.L. Velamentous cord insertions / L.L. Emerson // J. Diagn. Med. Sonography. – 2002. – Vol.18. – N.5. – P. 313 – 316.
9. Esakoff T.F. Velamentous cord insertion: is it associated with adverse perinatal outcomes? / T.F. Esakoff, Y.W. Cheng, J.M. Snowden, S.H. Tran, B.L. Shaffer, A.B. Caughey // J Matern Fetal Neonatal Med. – 2015. – Vol. 28. – P. 409–12.
10. Liu C.C. Sonographic prenatal diagnosis of marginal placental cord insertion: clinical importance / C.C. Liu [et al.] // Ultrasound Med. – 2002. – Vol.21. – P. 627 – 632.
11. Predanic M. Sonographic Assessment of the Umbilical Cord / M. Predanic // Donald school Ultrasound Obstet. Gynecol. – 2009. – Vol.3(2). – P.48-57.
12. Reddy V.M. Variation of placental attachment of umbilical cord / V.M. Reddy, S.P. Geetha V.K. Nim // J. Anat. Soc. India. – 2012. – Vol.61 (1). – P. 1 – 4.
13. Sepulveda W. Prenatal detection of velamentous insertion of the umbilical cord: a prospective color Doppler ultrasound study / W. Sepulveda [et al.] // Ultrasound Obstet. Gynecol. – 2003. – Vol.21. – P.564 – 569.
14. Visentin S. Velamentous and marginal cord insertion and the risk of adverse pregnancy outcomes in singleton pregnancies / S. Visentin, A. Londero, M. Andolfatto, D. Saraggi, M. Rugge, E. Cosmi // Ultrasound in Obstetrics & Gynecology. – 2017. – Vol.50 (Suppl. 1). – P. 161.

УДК 616.33-002.44-005.1-072

*Ахмаджон Бабажанов, Гайрат Ахмедов,
Абдухамид Тоиров, Адхам Ахмедов, Жамшед Тухтаев,
Фаррух Юлдашев, Султон Жалолов
(Самарканд, Узбекистан)*

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ХИРУРГИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ ПРИ ЯЗВЕННЫХ ГАСТРОДУОДЕНАЛЬНЫХ КРОВОТЕЧЕНИЯХ

Данная статья посвящена хирургическим тактикам при язвенных гастродуоденальных кровотечениях. Представлены результаты клинического исследования и методы лечения кровотечений из язв желудка и двенадцатиперстной кишки.

Ключевые слова: *язвенная болезнь, кровотечение, ЭГДФС, оперативное лечение.*

This article is devoted to surgical tactics in ulcerative gastroduodenal hemorrhages. The results of clinical research and methods for treating bleeding from gastric and duodenal ulcers are presented.

Keywords: *ulcer disease, bleeding, EGDFS, surgical treatment.*

В последние годы внедрение в клиническую практику органосохраняющих, малоинвазивных операций, дало хорошие успехи в хирургических лечениях язвенных гастродуоденальных кровотечений. Широкое внедрение, эндоскопических и эндоваскулярных методов гемостаза также не позволило избежать основной причины неблагоприятных исходов лечения – рецидива кровотечения в ранние сроки пребывания больного в стационаре, приводящего к летальному исходу у 70-65% пациентов. Улучшение

результатов хирургического лечения язвенных гастродуоденальных кровотечений – это, прежде всего определение правильных показаний к выполнению неотложных хирургических операций, особенно, с позиций прогнозирования рецидива язвенного кровотечения и расширения.

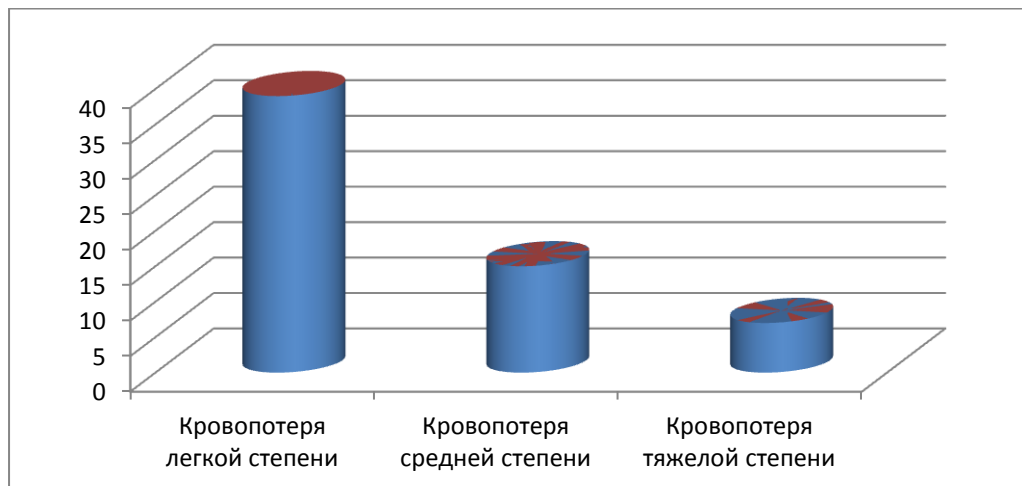
Несмотря на явную перспективность такого подхода, большинство попыток с той или иной степенью достоверности прогнозировать вероятность повторного кровотечения из язвы отличается либо использованием неадекватных поставленным задачам методик исследования или не совсем правильной интерпретацией полученных данных. Они очень высоки по исполнению в условиях неотложной хирургии и зачастую характеризуются невысокой точностью полученных данных, что обоснованно вынуждает практикующего хирурга в основном полагаться на свой собственный опыт.

Цель исследования. Проанализировать результатов хирургической тактики лечения больных с кровотечением язвы желудка и 12-перстной кишки.

Материалы и методы. Исследованы анализы результатов 61 больных с язвенной болезнью желудка и 12-перстной кишки, осложненной кровотечением находившихся на лечении в 2013-2017 г.г. в I и II хирургических отделениях Самаркандского городского медицинского объединения. Возраст больных колебался от 21 до 58 лет. Средний возраст больных составил 38,4±1,82 года. Соотношение пациентов по полу составила соответственно 53 (86,9%) мужчин и 8 (13,1%) женщин, что коррелирует с пропорциями пола больных с осложненной язвенной болезнью.

По локализации язвы у 23 (37,7%) пациентов наблюдалось кровотечение из дуоденальной язвы, у 38 (62,3%) из язвы желудка, что также, в целом отражает частоту осложненных язв данной локализации. Необходимо подчеркнуть, что в настоящем исследовании пациенты с сочетанной локализацией язвы желудка и 12-перстной кишки отнесены в группу кровоточащих язв желудка II типа.

Оценка степени тяжести кровопотери проводилась в соответствии с классификацией А.И. Горбашко. У 39 пациентов (63,9%) имело место кровопотеря легкой степени: у 15 (24,6%) – средней степени тяжести, а у 7 (11,5%) больных расценена как тяжелая (рис.1).

Рис. 1. Степень кровопотери у больных с язвенным гастро-дуоденальным кровотечением по классификации А.И.Горбашко

У 38 (62,3%) исследованных больных кровотечение из язвы явилось первым проявлением язвенной болезни; в целом длительность язвенного анамнеза составила 8,7±2,1 лет, а 23 (37,7%) больные перенесли в анамнезе различные оперативные вмешательства по поводу язвенной болезни и ее осложнений. Сочетание язвенного кровотечения с органическим гастродуоденальным стенозом отмечено у 47 (77%) больных, а с пенетрацией язвы – у 11 (18%) пациентов.

При поступлении больного с язвенной болезнью желудка и 12-перстной кишки в хирургический стационар проведено стандартные клинико-инструментальные обследования, которые включали в себя сбор полного анамнеза, общий клинический осмотр, лабораторные исследования, а также, инструментальные исследования, включающий эзофагогостродуоденоскопию для оценки степени тяжести кровопотери. У 2-х пациентов в связи с невозможностью выполнения ЭГДФС (выраженный кифосколиоз позвоночника и рубцовые структуры пищевода) было выполнено рентгено-контрастное исследование верхних отделов желудочно-кишечного тракта. Результаты эндоскопического исследования объективизировали в соответствии с классификацией по J.A Forrest (1984 г).

Результаты исследования. В настоящее время не вызывает сомнения тот факт, что лечение язвенной болезни желудка и 12-перстной кишки, осложненной кровотечением из язвы, преследует три главные цели: Остановку кровотечения, профилактики его рецидива и ликвидацию последствий острой кровопотери.

В современной хирургической гастроэнтерологии данный подход, предполагает возможным использование консервативных, эндоскопических и хирургических способов лечения.

Из всех исследуемых больных хирургическому вмешательству были подвергнуты 38 (62,3%) пациентов, у 19 (31,2%) пациентам проведена первичная остановка кровотечения язвы путем ЭГДФС с коагуляцией язвы. А 4 (6,5%) пациенты получили только консервативное лечение.

Принципам консервативного лечения входит противоязвенное, гемостатическая терапия и коррекция последствий острой кровопотери. А также, в назначили периферические холинолитики (платифиллин, атропин), миотропные спазмолитики (но-шпа, галидор), обволакивающие и адсорбирующие средства (альмагель, симальгель фосфолюгель) в стандартных дозировках; локальную гипотермию желудка, строгий постельный режим и диету Мейленграхта в течение первых трех суток.

Восполнение дефицит ОЦК осуществляли за счет проведения инфузионно-трансфузионной терапии включающей по показаниям (средняя и тяжелая степень кровопотери) гемотрансфузии одногруппной эритроцитарной массы и свежей замороженной плазмы.

Лечение больных со средней и тяжелой степенью кровотечения начинали в условиях отделения хирургической реанимации; больные с кровопотерей легкой степени тяжести получали лечение в общем хирургическом стационаре.

Эндоскопическое исследование проводилось всем больным. Показаниями к выполнению экстренной лечебной эндоскопии считали продолжающееся кровотечение по FIA или FIB, которые были выявлены у 21 больных при выполнении диагностической ЭГДС в момент их поступления в хирургический стационар. У 19 (31,2%) пациентам проведена эндоскопическое электрокоагуляция с полностью остановкой кровотечения.

В рамках терминологических подходов к определению сроков операции, используемых большинством хирургических клиник, оперативное вмешательство выполняли в экстренном, срочном, и в плановом порядке.

Экстренные операции выполняли в течение 2 часов после определения кровотечений, показаний: продолжающееся из язвы кровотечения при невозможности его эндоскопической остановки, либо рецидив кровотечения в стационаре. Такая операция выполнена 2 (5,3%) больным с кровотечением FIA и неостановленным эндоскопическим путем.

Срочные операции выполняли через 24-48 часов от определения к ним показаний (угрозы рецидива кровотечения) после короткой предоперационной подготовки, направленной на компенсацию последствий острой кровопотери. Срочные операции выполнены 16 (42,1%) больным. Объем неотложных операций (экстренной и срочной) выбирали в зависимости от локализации язвы, тяжести состояния выраженности кровопотери.

Плановые операции выполняли через 3-4 неделя после поступления больного в стационар. Плановые операции выполнены 20 (52,6%) больным (рис 2).

Рис. 2. Распределения больных с язвенными гастродуоденальными кровотечениями по срокам операции

Объем плановой операции определяли на основании тех же критериев, что при не осложненной язве, обращая особое внимание на состояние и тип желудочной секреции, наличие и степень выраженности моторно-эвакуаторных нарушений.

Осложнений после исследований не отмечали. В рамках консервативного лечения у 21 пациента было применено эндоскопическое лечение в виде аппликаций препаратов или лечебных обкалываний язвы солкосерилом.

Заключение. Таким образом, тактика лечения больных язвенными гастродуоденальными кровотечениями должна базироваться на оценке степени риска рецидива геморрагии. При угрозе повторного кровотечения из язвы показано выполнение срочного хирургического вмешательства в течение 24-48 часов с момента поступления больного в стационар, после короткой предоперационной подготовки. Оптимальный объем неотложных операций должен предусматривать удаление язвенного субстрата, что, может быть достигнуто резекцией желудка. Продолжающееся кровотечения из язвы при невозможности его эндоскопической остановки, а также рецидив кровотечения в стационаре являются показанием к экстренному оперативному вмешательству. Прошивание кровоточащего сосуда.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабажанов А.С. и соавт. Хирургическая тактика при гастродуоденальных кровотечениях у пожилых больных. ХИСТ. Всеукраинский медицинский журнал. 2016. №18. С. 633.
2. Девятов В.Я., Ким И.П., Угаров Б.А. К вопросу о комплексном лечении профузных желудочно-кишечных кровотечений неязвенной этиологии. Хирургия Узбекистана. 2009. №3. С. 30.
3. Капшитарь А.В. Эрозивно-язвенные кровотечения желудка и двенадцатиперстной кишки ЮГА России. Медицинский вестник. 2017. №2.
4. Карабаев Х.К. и соавт. Эндовидеохирургического лечения при сочетанных осложнениях пилородуоденальных язв. ХИСТ. Всеукраинский медицинский журнал. 2016. №18. С. 619.
5. Магомедов М.Г. и соавт. Профилактика и тактика лечения при гастродуоденальных кровотечениях у гериатрических больных ЮГА России. Медицинский вестник. 2017. №2. С. 27-28.
6. Муртазаев З.И. и соавт. Лечебная тактика у больных с кровотечениями из острых эрозивно-язвенных поражений желудка и двенадцатиперстной кишки. ХИСТ. Всеукраинский медицинский журнал. 2016. №18. С. 625.

УДК 616-089.163.441

*Ахмаджон Бабажанов, Адам Ахмедов, Абдухамид Тоиров,
Гайрат Ахмедов, Фаррух Юлдошев, Сайдин Махмудов
(Самарканд, Узбекистан)*

ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОЕ СОСТОЯНИЕ ОСТАТОЧНОЙ ТИРЕОИДНОЙ ТКАНИ ДОБРОКАЧЕСТВЕННОЙ ПАТОЛОГИИ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

В контингент обследуемых (64) пациентов были включены 48 женщин и 16 мужчин, в возрасте от 17 до 72 лет. Анализы результатов показывают что три и больше прогностических факторов сохранения эутиреоза в послеоперационном периоде, то возможно осуществление субтотальной резекции составлением клинически значимого объёма ткани щитовидной железы.

Ключевые слова: щитовидная железа, околощитовидные железы, тиреоидэктомия, тиреотоксикоз, гипотиреоз.

Within the population surveyed (64) patients were included, 48 women and 16 men, ranging in age from 17 to 72 years. Analyses of results show that three or more prognostic factors in maintaining euthyroid in the postoperative period, possible implementation of a Subtotal resection is the preparation of a clinically significant volume of tissue thyroid.

Keywords: thyroid gland, parathyroid glands, thyroidectomy, thyrotoxicosis, hypothyroidism.

Вопросы диагностики, тактики лечения и показаний к операции при различных нозологических формах поражения щитовидной железы (ЩЖ) далеки от окончательного решения и постоянно обсуждаются.

Первоначально больные с патологией ЩЖ чаще всего обращаются к эндокринологу, но в настоящее время не малое число пациентов ищет спасение под скальпелем хирурга. Эти больные с синдромом тиреотоксикоза при отсутствии должной компетентности консервативной терапии, и пациенты с узкой патологией вне зависимости от функционального состояния ЩЖ, гонимые страхом ракового перерождения узлов, и пациенты с аутоиммунным тиреоидитом и значительными размерами зоба или без таковых, но опять, же с онкологической настороженностью. Аутоиммунные заболевания ЩЖ, которые нередко протекают с синдромом тиреотоксикоза и его осложнениями в виде различных нарушений ритма, недостаточности кровообращения, существенно ухудшают качество жизни больного, что нередко заставляет эндокринолога прибегнуть к помощи хирурга. Широкое распространение в настоящее время, тонко игольной пункционной биопсии при различных заболеваниях ЩЖ, позволяет четко определить алгоритм лечебной тактики и избежать «ненужного» оперативного лечения. Высокий класс хирурга не всегда спасает от развития ряда послеоперационных осложнений и даже рецидивов некоторых неонкологических заболеваний ЩЖ. Речь не идет о послеоперационном гипотиреозе, который нередко служит желаемой целью оперативного лечения. Нередко оперативное лечение не заканчивается полным выздоровлением пациента и для врачей эндокринологов представляет профессиональный интерес как функциональное, так и морфо-структурное состояние остаточной тиреоидной ткани как в раннем послеоперационном периоде, так в более отдаленные сроки.

Цель исследования. Изучения динамику функционального состояния послеоперационной остаточной тиреоидной ткани и околощитовидных желез.

Материалы и методы. Нами проведен сравнительный анализ послеоперационного состояния функции щитовидной железы у больных, прооперированных по поводу диффузно-токсического зоба (ДТЗ) и узловых образований (УЗ) ЩЖ, лечившихся в хирургическом отделении Самаркандского городского медицинского объединения в течение 2014-2017

годов. Ретроспективному анализу были подвергнуты истории болезни пациентов, прошедших оперативный этап лечения в 2000 году с последующим мониторингом послеоперационных клинических и лабораторных данных. Состояние функции ЩЖ у пациентов, прооперированных в 2014-2017 году, анализировалось по мере поступления как на до операционном этапе, так и после операции. В контингент обследуемых (64) пациентов были включены 48 женщин и 16 мужчин, 75% и 25% соответственно, в возрасте от 17 до 72 лет. Средний возраст составил $44,6 \pm 5,3$ года, что обусловлено особенностью распространения болезней ЩЖ, более чем в четыре раза чаще у женщин трудоспособного возраста. На предварительном этапе производилась оценка функционального состояния ЩЖ у обследуемых больных по гормональному профилю с определением ТТГ и T_3, T_4 , и обязательным УЗИ ЩЖ.

По структуре заболеваемости на дооперационном этапе доминировали УЗ ЩЖ – 36 пациента (56,3%), с диагнозами «узловой зоб», «многоузловой зоб», аутоиммунный тиреодит (АИТ), его узловатая форма (2 больных – 3,1%). Меньшую долю составили

Функциональное состояние	Тиреотоксикоз	Гипотиреоз	Эутиреоз
Предварительный диагноз			
ДТЗ	4(6,25%)	-	6(9,4%)
Рецидив ДТЗ	3(4,7%)	-	-
Узловой зоб	2(3,1%)	1(1,6%)	33(51,6%)
Диффузно-многоузловой	-	1(1,6%)	4(6,25%)
Кистозный зоб	-	-	5(7,8%)
АИТ	-	1(1,6%)	4(6,25%)

диффузные изменения ЩЖ – 10 (15,6%) в виде диффузного токсического зоба (ДТЗ) 9 пациентов и 1 случая АИТ. Из них по поводу рецидива ДТЗ прооперировано 3 больных (4,7%). Кисты ЩЖ удалены 15 больным (23,4%).

Структура заболеваний в соответствии с предоперационным обследованием гормонального спектра и УЗИ данных представлена в таблице.

Из выше представленной таблицы следует, что у трёх прооперированных пациентов из-за недостаточной терапевтической подготовки спровоцировались осложнения в раннем послеоперационном периоде. У 2 больных некомпенсированной гиперфункцией ЩЖ в раннем послеоперационном периоде были отмечены нарушения ритма сердца, «свежие» ишемические изменения на ЭКГ, потребовавшие дополнительного лечения. Снижение функции ЩЖ выявлено у 3 пациентов с узловыми образованиями ЩЖ (4,8%). Из всех больных у -81,3% случаев наблюдалось состояние эутиреоза.

Всем больным с предварительным диагнозом ДТЗ, диффузный многоузловой зоб, АИТ проводилось субтотальная субфасциальная струмэктомия. Узловые образования (в зависимости от размера узла) оперированы в объеме гемитиреоидэктомии с резекциями перешейки ЩЖ.

Результаты и обсуждение. В настоящее время наличие любого очагового образования в ЩЖ требует проведения пункционной биопсии дооперационном этапе, что позволяет четко определить тактику дальнейшего лечения. Что, возможно, явилось причиной расхождения клинических и заключительных (гистологических) диагнозов в 100% проанализированных случаев.

Проведенное гистологическое исследование привело к изменению структуры заболеваний:

Гистологическое заключение	Количество	%
ДТЗ	9	14,1
Аденомы	21	32,8
Кисты	16	25
Рак	2	3,1
Коллоидный зоб	14	21,9
АИТ	2	3,1
итого	64	100

По проведенному гистологическому анализу были выявлены недостатки предоперационного этапа обследования: в 2 случаях обнаружено рак ЩЖ, которых в пункционной биопсии не обнаружено атипичные клетки. Все равно этим больным тактика и объем оперативного лечения ЩЖ выполнено полноценном и адекватном.

Кроме того, зафиксированы в раннем послеоперационном периоде осложнения (возможно, переходящие, обусловленные посттравматическими воспалительными изменениями ткани со сдавлением близлежащих образований); парез гортани – 3 случаев, послеоперационный гипопаратиреоз – 1, с сохранением клинических проявлений.

Функциональное состояние ЩЖ в послеоперационном периоде (в раннем и отдаленном периодах) исследовалось в соответствии с требуемым алгоритмом мониторинга. Послеоперационный гипотиреоз был верифицирован у 3 пациентов (4,7% прооперированных) и был обусловлен преимущественно значительным объемом вмешательства субтотальной струмэктомией, или гемитиреоидэктомией на фоне зобноизмененной ЩЖ. В эутиреозе находилось 52 (81,3%) пациентов.

Через год в прооперированных ранее и наблюдаемых нами больных, которым удалось уточнить функциональное состояние ЩЖ, 1 из них (1,6%) был лабораторно-верифицированный, субкомпенсированный гипотиреоз, что можно объяснить с не соблюдением лечебных рекомендаций, отсутствием должного контроля за адекватностью назначенной терапии в течение года, реже недостаточными дозами назначенной терапии. Отсутствие консультаций эндокринолога в послеоперационном периоде с должной частотой и стационарной реабилитации при необходимости, привело к столь высокому проценту выявленного декомпенсированного гипотиреоза.

Гипертиреоз обнаружен у 2 (3,1%) пациентов, но его причиной не может служить недостаточная компетентность пациентов или дефекты диспансеризации. Данное нарушение функции скорее обусловлено недостаточным объемом оперативного вмешательства, к чему могло привести отсутствие предоперационной верификации морфологического диагноза. Остальные 16 больных (25%) находились в состоянии эутиреоза (в основном – медикаментозного).

Недостатки должного исследования гормонального спектра и его контроля и динамики, стали причиной не хирургических осложнений в раннем послеоперационном периоде – у 2 пациентов зарегистрировано клинически значимое нарушение ритма, у 3- «свежие» очаговые изменения ЭКГ.

Выводы: 1. Проведенный анализ свидетельствует о выполнении дооперационного диагностического алгоритма у больных с планируемым оперативным вмешательством на ЩЖ, не только изменения структуры заболеваний, но и адекватного объема оперативного вмешательства.

2. Морфологические изменения в структуре ткани ЩЖ позволяют достоверно прогнозировать течение аутоиммунного процесса в тиреоидном остатке и определить необходимый объем оперативного вмешательства.

3. Три и более прогностических факторов сохранения эутиреоза в послеоперационном периоде, то возможно осуществление субтотальной резекции составлением клинически значимого объёма ткани ЩЖ.

4. В послеоперационном периоде пациенты должны наблюдаться у эндокринолога или эндокринного хирурга, проходить динамический контроль УЗИ и гормонального статуса, при необходимости получать заместительную гормональную терапию.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов С.И., Рашитов М.М. // Клиническая и экспериментальная тиреоидология, 2016. № 3.С.20-24.

2. Аристархов В.Г., Кириллов Ю.Б., Пантелеев И.В. Профилактика послеоперационного гипотиреоза при хирургическом лечении диффузного токсического зоба // Хирургия. 2001. № 9. С. 19 – 21

3. Знаменский А.А., Ветшев П.С., Животов В.А. и др. Хирургическое лечение доброкачественных заболеваний щитовидной железы у молодых // Современные аспекты хирургической эндокринологии: Материалы XVI Рос. симп. по хирург, эндокринологии. Саранск, 2007. С.90 - 92.

4. Гольцева Т.А., Самодумова М.Г., Долгов А.Б. и др. Лабораторная диагностика субклинических форм гипотиреоза в эндемическом зобном очаге. //Пробл эндокринологии 1997; №4: С.30-31.

5. Yilmaz Y, Kamer KE, Ureyen O, et al. The effect of preoperative Lugol's iodine on intraoperative bleeding in patients with hyperthyroidism. // Ann Med Surg (Lond). 2016;9:53-57. doi: 10.1016/j.amsu.2016.06.02.

6. Zoghi M., Duygu H., Gungor H. Circadian and infradian rhythms of vasovagal syncope in young and middle-aged subjects et al. // Pacing Clin. Electrophysiol. 2008. Vol. 31, №12. P. 1581-1584.

УДК 616,14:615

*Ахмаджон Бабажанов, Абдухамид Тоиров,
Жамиед Тухтаев, Гайрат Ахмедов, Фаррух Юлдашев,
Элёр Худойбердиев, Эмир Аметов
(Самарканд, Узбекистан)*

ТРОМБОТИЧЕСКИЕ ОСЛОЖНЕНИЯ ПОСЛЕ ВАРИКОЗНОЙ БОЛЕЗНИ

Данная статья посвящена анализу частот тромбозов глубоких вен (ТГВ) у пациентов, подвергшихся хирургическому лечению по поводу варикозной болезни, и выявить факторы риска, способствующие возникновению тромботических осложнений.

Ключевые слова: *варикозная болезнь, флебэктомия, венозные тромбоэмболические осложнения, тромбоз глубоких вен.*

This article is devoted to the analysis of the frequencies of deep vein thrombosis (DVT) in patients undergoing surgical treatment for varicose veins and to identify risk factors that contribute to thrombotic complications.

Key words: *varicose veins, phlebectomy, venous thromboembolic complications, deep vein thrombosis.*

Самым распространенным методом хирургического лечения варикозной болезни нижней конечности остается флебэктомия. Тромбоэмболические осложнения, включая тромбозы глубоких вен (ТГВ) и тромбоэмболию легочных артерий (ТЭЛА), считают редким

осложнением хирургического лечения варикозной болезни. В настоящее время в большинстве клиник, выполняющих флебэктомию, проводятся гепаринопрофилактика. Некоторые хирурги применяют однократное введение низкомолекулярных гепаринов или назначают гепарины только у пациентов группы высокого риска, другие не назначают профилактическое введение антикоагулянтов во всех случаях, когда проведена флебэктомия. Основной причиной подобной практики служит распространенное мнение, что флебэктомию выполняется относительно молодым лицам, как правило, не имеющим других факторов риска. Кроме того, в большинстве клиник принята ранняя активизация больных, что, безусловно, снижает риск венозных тромбоемболических осложнений. Анализ данных литературы показал, что имеется ограниченное число работ, где бы изучалась частота тромбоемболических осложнений и бессимптомных ТГВ после флебэктомии. В работах, базирующихся на данных систематического применения ультразвукового дуплексного сканирования (УЗДС) в послеоперационном периоде, сообщается о частоте ТГВ после флебэктомии от 3 до 5,7 %, несмотря на гепаринопрофилактику.

Цель исследования – изучение частоты ТГВ у пациентов, подвергшихся хирургическому лечению по поводу варикозной болезни, и выявление факторов риска, способствующих возникновению тромботических осложнений в этой группе больных.

Материал и методы Для достижения поставленной цели было предпринято одномоментное (поперечное) исследование. В исследование были последовательно включены 164 пациента, проходившие лечение в отделение I- хирургии СГМО. Большую часть включенных в исследование пациентов составили женщины-137 (83,5%). Возраст пациентов колебался от 17 до 72 лет (средний возраст 40 лет). Среди оперированных больных 21,2 % имели нормальную массу тела, 31,4%- избыточную массу тела (индекс массы тела – ИМТ 25,0-29,9 кг/м²), 30,5% -ожирение I степени (ИМТ 30,0-34,9 кг/м²), 10,2% -ожирение II степени (ИМТ 35,0-39,9 кг/м²), 6,8% - ожирение III степени (ИМТ 40 кг/м² и более). Всем выполняли УЗДС глубоких подкожных и перфорантных вен до оперативного вмешательства и на 7-10-е сутки после флебэктомии. Исследования выполняли на ультразвуковом сканере по стандартной методике с применением компрессионных проб.

Результаты и обсуждение Анализ традиционных факторов риска у больных после хирургического вмешательства позволяет формально отнести всех оперированных к группе с умеренным риском тромбоемболических осложнений. Включенные в исследование пациенты не имели ТГВ, ТЭЛА и онкологических заболеваний в анамнезе, у них не были выявлены тромбофилические состояния, отсутствовали параличи конечностей. Большую часть оперативных вмешательств (98,6%) выполняли, под спинальной анестезией 1,4%- под внутривенной анестезией. Наличие только варикозных вен в качестве фактора риска имели 28 (17,7%) пациента, сочетание двух факторов риска-52 (31,7%), трех факторов риска-80 (48,2%), четырех факторов риска – 4 (2,4%). По степени выраженности клинических проявлений сформированы 3 группы: 1-я – 75 (45,7%) больных с наличием варикозно-расширенных вен и отека (С2-С3 по классификации CEAP) ; 2-я-69 (42%) с кожными изменениями, обусловленные заболеванием вен (С4) ; 3-я – 20 (12,2%) с зажившими и активными язвами (С5-С6). У 17 (10,3 %) пациентов ранее уже проводилось хирургическое лечение по поводу варикозной болезни на оперируемой конечности у 6 сафенэктомия, у 4-кроссэктомия , у 2 – удаление притоков, у 5 – склеротерапия, 23 (14%) пациента перенесли хирургическое вмешательство на контралатеральной конечности, 5 пациентов имели признаки посттромботической реканализации подкожных вен на контралатеральной конечности. У большей части (87,5%) оперативное вмешательство было выполнено в бассейне большой подкожной вены, у 74,3% одновременно была выполнена надфасциальная перевязка перфорантных вен. ТГВ в послеоперационном периоде был выявлен у 24 (14,6 %) пациента. Во всех случаях тромботическое поражение было локализовано на оперируемой конечности. В большинстве случаев имел место тромбоз на уровне берцового сегмента. Одинаково часто встречалось изолированное поражение магистральных вен голени (задних

большеберцовых и малоберцовых вен) и изолированное поражение мышечных венозных синусов голени. Лишь в 1 случае наблюдался тромбоз одной из перфорантных вен медиальной группы (перфоранта Коккета) при наличии тромбоза и в мышечном венозном синусе. У 2 больных отмечено распространение проксимальной границы тромбоза из берцового сегмента в подколенную с формированием подвижного (флотирующего) участка тромба в нижней трети подколенной вены. Следует отметить, что в случаях формирования флотирующей проксимальной границы тромбоза на уровне берцового сегмента также имел неокклюзивный характер. В 1 случае на 13-е сутки после оперативного лечения был диагностирован подвздошно-бедренно-подколенно-берцовый флеботромбоз. В 7 (33%) случаях тромботическое поражение сопровождалось наличием клинических проявлений в виде болевого синдрома на голени, в остальных случаях имело место бессимптомное течение тромбоза.

Как показало наше исследование и исследование других авторов, стандартное выполнение УЗДС в послеоперационном периоде после флебэктомии позволяет выявить на порядок больше случаев ТГВ, чем при диагностике ТГВ, заподозренного по клиническим данным. Результаты нашего исследования – частота тромбозов при отсутствии гепаринпрофилактики составила 14,6 %. Можно предположить, что более широкое и систематизированное профилактическое применение антикоагулянтов у пациентов, подвергающихся флебэктомии, может привести к снижению частоты ТГВ, однако требуется дальнейшее изучение объема и длительности терапии с учетом ее влияния на частоту и тяжесть геморрагических осложнений.

Мы попытались выявить наиболее значимые факторы риска ВТЭО у больных подвергшихся флебэктомии. Оказалось, что в группе пациентов с классами С4-С6 тромбоз развился в 29 % случаев, тогда как при меньшей выраженности заболевание развития тромбоза наблюдалось в 12,4 % случаев. Следует отметить, что это единственный фактор риска, который значимо влиял на частоту возникновения ВТЭО. У пациентов в возрасте старше 40 лет частота тромбозов была несколько выше (21%), чем у более молодых. В возрастной группе моложе 40 лет ТГВ развился в 10,1 % случаев, сопровождалось некоторым увеличением частоты ТГВ, однако значимого влияния этих факторов на частоту ВТЭО обнаружить не удалось.

Выводы:

1. Частота выявления ТГВ у пациентов, подвергшихся флебэктомии при варикозной болезни в условиях стационара, при применении УЗДС в послеоперационном периоде составляет 14,6 %.
2. Возрастание клинического класса заболевания наиболее значимо увеличивает частоту ВТЭО у пациентов, перенесших флебэктомию.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Савельев В. С., Гологорский В. А., Кириенко А. И. и др. Флебология: Руководство для врачей. Под ред. В. С. Савельева. М: Медицина 2001.
2. Рамеле А. А., Керн Ф., Перрин М. Варикозные вены и телеангиоэктазии: Практическое руководство. Пер. с франц. М: МЕД пресс-информ 2008.
3. Беренштейн А. И., Юмин С. М., Мишакина Н. Ю., Бабакова Н. А., Мирашов А. В., Андрияшкин А. В., Залотухин И. А. Венозные тромбоэмболические осложнения у больных, перенесших флебэктомию при варикозной болезни нижней конечности. Флебэктомия 2012; 6: 4: 11-15.
4. Российские клинические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике венозных тромбоэмболических осложнений. Флебология. 2010; 4: 1: 2-40.

УДК 616,14:615,849

*Ахмаджон Бабажанов, Жамшед Тухтаев, Абдухамид Тоиров,
Гайрат Ахмедов, Уйгун Рахманов, Журабек Алимов
(Самарканд, Узбекистан)*

КОМПЛЕКСНОЕ ЛЕЧЕНИЕ ХРОНИЧЕСКОЙ ВЕНОЗНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ У БОЛЬНЫХ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Данная статья посвящена комплексному лечению хронической венозной недостаточности у больных пожилого возраста. Представлены результаты клинического исследования и методы консервативного лечения варикозной болезни и хронической венозной недостаточности.

Ключевые слова: *варикозная болезнь, хроническая венозная недостаточность, пожилые больные.*

This article is devoted to the complex treatment of chronic venous insufficiency in elderly patients. The results of clinical research and methods of conservative treatment of varicose veins and chronic venous insufficiency are presented.

Keywords: *varicose veins, chronic venous insufficiency, elderly patients.*

Пожилые люди стали отдельной демографической, социальной и медико-биологической категорией, требующей специального подхода к решению своих проблем. Увеличивается, как следствие, и число больных с проявлениями хронической венозной недостаточности (ХВН) различной степени тяжести, в том числе с тяжелыми трофическими нарушениями. В современной медицине одним из серьезных проблем является лечение трофических расстройств нижних конечностей. Трофические язвы (ТЯ) венозной этиологии составляют около 70% всех язв нижних конечностей. Внедрение усовершенствованных хирургических подходов, современных медикаментозных препаратов, физиотерапевтических и восстановительных технологий наряду с местными средствами и раневыми покрытиями существенно расширило возможности оказания помощи таким пациентам. Успешность лечения у ряда категорий в настоящее время составляет около 80–90%. Однако, остается ряд пациентов, у которых в силу различных причин эффективность не столь высока, а, зачастую, эти больные представляют серьезную проблему для кураций. К последним относятся особенно пациенты пожилого возраста.

Не менее важной стороной данной проблемы является приверженность к лечению этих пациентов. Обилие применяемых медикаментозных препаратов, да и основные принципы лечения в этой довольно сложной группе заставляют минимизировать лекарственную нагрузку, преследуя основной принцип – целесообразность назначения. Проведенный анализ позволил выделить ряд ключевых проблем в лечении этой категории больных с трофическими язвами:

- Сложный (часто полиэтиологичный) генез трофических расстройств (наиболее часто сочетание венозного и артериального компонентов);
- Наличие сочетанной патологии других органов (сердца, легких, органов брюшной полости, почек и др.);
- Ограничение применения специфической лекарственной терапии по ведущему заболеванию в связи с возрастной патологией и сопутствующими заболеваниями.

Цель исследования. Провести анализ комплексного лечения хронической венозной недостаточности у больных пожилого возраста.

Материалы и методы. Для изучения данной проблемы нами проведено амбулаторное исследование и лечение 68 больных с осложненными формами ХВН в возрасте от 71 до 87 лет. В генезе трофических расстройств преобладали пациенты с прогрессированием

варикозной болезни (С4-С6) (52%) и у 14% диагностирована посттромботическая болезнь, трофические изменения на фоне диабета у 5% больных и смешанного генеза – у 14% пациентов

Пациенты прошли первичное амбулаторное обследование с анализом медицинской документации для учета спектра сопутствующей патологии. При необходимости больные были осмотрены кардиологом, а также другими профильными специалистами.

Для оценки комплексного лечения проведено анкетирование больных с целью определения характера проводимого лечения и использования различных лечебных процедур.

Учитывая полученные данные, проанализированы результаты консервативного лечения 84 больных с открытыми трофическими язвами венозного генеза (С6). У 21 (25%) больных в анамнезе был тромбоз глубоких вен с признаками реканализации на момент лечения, 7 (8,3%) перенесли тромбоэмболию легочной артерии. В лечебную программу основной группы (n=43) включены ежедневные перевязки а также прием препарата Флебодиа 600. Лечение в контрольной группе (n=41) осуществлялось без флеботоников.

Основная программа комплексного лечения включала:

- Коррекция основных жизненно важных функций совместно с терапевтом, кардиологом, эндокринологом и др. (гипотензивные, антиангинальные, антиаритмические, нормогликемические и др.)

- Антикоагулянтная лечебная и профилактическая терапия при наличии острого тромбоза венозных синусов, перенесенной ТЭЛА и нарушениями ритма (варфарин, и др.)

Общая и топическая терапия осложненных форм ХВН; Мочегонные препараты (калийсберегающие и салуретики); А) флеботропная терапия (Флебодиа 600) (в основной группе); Б) улучшение микроциркуляции, антиоксидантное воздействие и стимуляция регенерации (Актовегин, сулодексид и др.)

Использование современных средств компрессионного трикотажа (профилактический, госпитальный и противоязвенный трикотаж)

Физические методы воздействия на трофическую язву

- Озонирование;
- Воздействие лазерным излучением;
- Криовоздействие.

Результаты исследования. При сопоставлении диагнозов сопутствующих заболеваний выявлено, что артериальной гипертензией страдало 92% больных из данной группы, пороки сердца различного генеза (наиболее часто склеродегенеративного) выявлены у 29% пациентов (в т.ч. 14% с ХСН IIб-III), ИБС – у 64% (в т.ч. с перенесенным ОИМ в анамнезе 10%), ТЭЛА в анамнезе – у 9% пациентов, нарушения ритма сердца (наиболее часто ФП) у 52% пациентов. Сахарный диабет выявлен у 44% больных.

При анкетировании больных отмечено, что более 90% больных принимают не менее 3–5 препаратов ежедневно для лечения сопутствующей патологии. Однако, осуществляют регулярный или относительно регулярный прием только 28% больных. Остальные пациенты допускают частые погрешности в приеме лекарственных средств. При анализе применения компрессионного трикотажа выяснилось, что используют его редко или не используют вообще 81% больных (табл. 1).

Динамика заживления язвы при комплексном лечении с использованием флеботропной терапии (Флебодиа 600) (6 нед)

Уменьшение площади язвы	На фоне приема Флебодиа 600 (n=43)	Без приема Флебодиа 600 (n=41)
более 80%	20 (46.5 %)	12 (29.2 %)

50–80%	9 (20.9 %)	10 (24,4 %)
Менее 50%	12 (27.9 %)	18 (43,9 %)
Не изменилось/увеличилась	2 (4,6%)	1 (2,4 %)

Следует отметить, что прием флеботропного препарата Флебодиа 600 создавал благоприятный фон для заживления трофических язв. Так, в течение 6 нед. регресса отека голеней удалось достичь у 20 (46.5 %) пациентов основной и только у 2 (4.2 %) больных контрольной группы.

Последнее обстоятельство представляется нам достаточно важным в понимании как особенностей клинико-фармакологических механизмов действия диосмина, так и с позиций патофизиологических изменений при трофических расстройствах нижних конечностей. Несмотря на отсутствие выраженной патологии крупных венозных стволов при этом варианте трофических расстройств, по механизму микроциркуляторных нарушений они полностью совпадают с «чисто» венозными. И основным компонентом этих патофизиологических изменений является отек нижних конечностей. Такие факторы, как ожирение, повышение внутрибрюшного давления на фоне ожирения и дистрофических изменений мышечного массива, а также висцероптоз различной степени выраженности, наблюдаемый у геронтологических больных способны за счет изменений флебогемодинамики приводить к усилению венозного застоя и формированию симптомокомплекса ХВН. Ожирение различной степени выраженности отмечено у 23 (53.4 %) наших больных в основной и у 24 пациентов (55.8 %) контрольной групп. Назначение препаратов диосминового ряда за счет купирования отечного синдрома создавало более благоприятные условия для заживления трофических язв.

Выводы.

- У пожилых больных с осложненными формами хронической венозной недостаточности нижних конечностей отмечается высокая частота сопутствующей сердечно-сосудистой патологии.
- Использование препаратов диосминового ряда с уменьшенной частотой приема (Флебодиа 600 один раз в сутки) улучшает результаты консервативной терапии у данной категории пациентов. Современная медикаментозная терапия препаратами на основе диосмина (Флебодиа 600) у больных пожилого и старческого возраста способствует уменьшению маллеолярного объема и заживлению трофических язв.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев Д.Ю., Ястребов П.А., Макарова Л.Н. Этиология, патогенез и клинические особенности «гидростатических» язв нижних конечностей. Ч.1. // Вестн. Хирургии им. Н.И.Грекова, Т.174, № 3. – 2015. – С. 99-102.
2. Богданец Л.И. Венозные трофические язвы. Возможности современной флебологии в решении старой проблемы // Российский медицинский журнал. Хирургия. Урология. – 2010. – №17.
3. Шевченко Ю.Л., Стойко Ю.М. Основы клинической флебологии. – М.: Шико, 2013. – 312 с.
4. Bradbury A.W. Epidemiology and aetiology of C4-6 disease. Phlebology. – 2010. – V.25. Suppl 1:2-8.

УДК 616,14:615

*Ахмаджон Бабажанов, Уткир Худайназаров, Шохрух Кахоров
(Самарканд, Узбекистан)*

ОСОБЕННОСТИ ХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ ПОСТТРОМБОФЛЕБИТИЧЕСКОЙ ЯЗВЫ ГОЛЕНИ У БОЛЬНЫХ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Данная статья посвящена хирургическому лечению посттромбофлебитической язвы голени у больных пожилого возраста. Представлены результаты клинического исследования и методы хирургического лечения варикозной болезни и хронической венозной недостаточности у больных пожилого возраста.

Ключевые слова: *варикозная болезнь, хроническая венозная недостаточность, флебэктомия, пожилые больные.*

This article is devoted to the surgical treatment of postthrombophlebitic ulcer of the lower leg in elderly patients. The results of clinical research and methods of surgical treatment of varicose veins and chronic venous insufficiency in elderly patients are presented.

Keywords: *varicose veins, chronic venous insufficiency, phlebectomy, elderly patients.*

Актуальность. Клинические особенности посттромбофлебитической язвы больных пожилого возраста недостаточно изучены. В то же время посттромбофлебитическая язва у больных в возрасте старше 60 лет встречается в 5-7 раз чаще, чем у лиц молодого возраста. В последние годы в нашей республике увеличивается число пожилых (от 60 до 74 лет) и старых людей (75-80 лет), это указывает на рост актуальности проблем у больных такого возраста.

Трофическая язва венозного происхождения составляет более 70% от всех язв нижних конечности (варикозное, посттромбофлебитическое, диабетическое, нейротрофическое, посттравматическое и прочее). Особенностью клинического течения посттромбофлебитического синдрома (ПТФС), у больных пожилого возраста является прогрессирующая декомпенсация заболевания. В молодом и среднем возрасте заболевания носит компенсированный характер. Ухудшения состояния возникает в пожилом и старческом возрасте.

Декомпенсация заболевания в пожилом возрасте связана со многими причинами, свойственными процессу старения. Им относятся нарушения иммунитета, понижение реактивности организма, изменения в свертывающей система крови, угнетение и ухудшения функции жизненно важных органов (сердце, печень, почки и др.). Местным причинами является изменение функции мышечно-венозной помпы, нарушения статики и походки у пожилых, а также возрастной склероз клапанов глубоких и поверхностных вен нижних конечностей, склонность вен к дилатации в связи с нарушениями васкуляризации и склерозом стенок вен.

Посттромбофлебитический синдром после тромбоза глубоких вен нижних конечностей развивается в 70-90%, из них до 70% случаев осложняется трофические язвой голени. Причина данной патологии гипертензия и гидравлическая «бомбардировка» мягких тканей голени через перфорантные вены с клапанной недостаточностью.

Цель исследования. Анализ особенностей хирургического лечения посттромбофлебитической язвы голени у больных пожилого возраста.

Материалы и методы исследования. С 2014 по 2017 гг. под нашим наблюдением находилось 86 больных лечившихся в хирургических отделениях Самаркандского городского медицинского объединения. Из них пациенты женского пола составило 71 (82,5%) пациентов и 15 (17,5%) мужчины. Для определения использовали классификацией

ПТФС и ВРВ В.С. Савельева и Г.Д. Константиновой. Все больные исследованы по стандарту (клинически, лабораторные и инструментальные методы). У большинства (94,2%) пациентов выявлено сопутствующие патологии, как, гипертонический болезнь, ИБС, сахарный диабет, урологические заболевания и др. У некоторых эти заболевания сочетались.

Результаты и их обсуждения. Из всех пациентов 54 (62,8%) больных были оперированы, остальные 32 (37,2%) больных лечились консервативными методами. Основной задачей консервативного лечения было снятие обострения осложнения ПТФС. (вспышка местной инфекции на коже голени, обострение дерматита и экземы, трофические язвы).

При хирургическом лечении больных пожилого возраста учитывали частую инфицированность мочевыводящих путей, при инфицированной моче назначали ципринол, лифоран, бисептол, канефрон и др.

При тяжелых формах сахарного диабета, осложненного микроангиопатией, больных не оперировали. Для борьбы с местной инфекцией наиболее эффективными были внутримышечные инъекции цефтриаксона, а также повязки с раствором хлоргексидина или с фурацилиновой мазью. При обострениях дерматита и экземы назначали мази содержащие кортикостероиды.

Для лечения трофических язв пользовались обкалыванием их комбинированной смесью: новокаина, раствор гепарина, гидрокортизона, контрикала и антибиотиков соответственно чувствительности микрофлоры трофической язвы. Применяли от 2 до 6 обкалываний с перерывом 2-3 дня. На язву накладывали повязки с раствором хлоргексидина, на повязку поверх язвы – резиновую губку и фиксировали ее эластичным бинтом от пальцев стопы до коленного сустава. При замедленном заживлении пользовались аутодермопластикой расщепленным лоскутом. Кожу брали с бедра.

Для анестезии при хирургических вмешательствах пользовались общие, перидуральные анестезии, а также местные обезболивания.

Различные варианты флебэктомии произведены 17 больным, операция разобщения поверхностной и глубокой венозных систем по Савельеву-Константиновой выполнена 13 больным.

Операция Линтона выполнена 14 больным, у которых избегали делать разрез кожи над инфильтратом, и производила разрез медиальнее инфильтрата в неизмененных участках, одновременно рассекали кожу подкожную клетчатку и фасцию. Кожно-подкожно-фасциальный лоскут отсепааровывали и поднимали вверх, субфасциально перевязывали коммуникантные вены. Затем фасцию голени с внутренней стороны лоскута рассекали в продольном направлении и удаляли подкожную вену в зоне инфильтрата. Фасции ушивали редкими швами. Фасциопликацию не производили так, как у больных пожилого возраста она оказалось мало эффективной.

При выполнении хирургических вмешательств стремились производить все манипуляции максимально атравматично. Электрокоагуляцией не пользовались. Кровоточащие сосуды прошивали. Данный способ гемостаза оказался более надежным. Кроме того он предотвращал лимфорея в послеоперационном периоде.

При трофических формах ПТФС, осложненных язвой голени, придерживались щадящей тактики и производили операцию только после полного заживления язвы.

Применяли раннюю активизацию больных после операции. На следующий день поднимали их с кровати и назначили дозированную ходьбу по 5-10 минут. В последующее дни режим расширяли.

Для борьбы с тромбозомболическими осложнениями всем больным не зависимо от показателей коагулограммы за 2-3 до и после операции назначили прямые низкомолекулярные антикоагулянты. Лечение продолжали 5-7 дней после операции. Клексан или фраксипарин облегчает течение послеоперационного периода, способствует гладкому заживлению операционных ран, что может быть связано с улучшением реологических

свойств крови и условий микроциркуляции в органах и тканях. После 7-8 дней больных переводили на антикоагулянты непрямого действия. Терапия проводилась 1-3 месяца.

Заключения. Сравнительный анализ отдаленных результатов хирургического и консервативного лечения показал, что эффект после хирургического вмешательства значительно выше по сравнению с консервативным лечением.

Выводы. Основной особенностью ПТФС осложненной трофической язвой голени у больных пожилого возраста является прогрессирующая декомпенсация заболевания, сопровождающаяся частыми и тяжелыми обострениями.

При восходящем тромбозе большой подкожной вены операция должна производиться независимо от возраста больного при отсутствии общих противопоказаний.

Консервативное лечение посттромбозной язвы голени у больных пожилого возраста имеет важное значение в пред- и послеоперационном периодах, а также при невозможности хирургического вмешательства.

Стойкого эффекта лечения можно достичь при систематическом наблюдении за больным с повторным проведением лечебно-профилактических мероприятий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев Д.Ю., Ястребов П.А., Макарова Л.Н. Этиология, патогенез и клинические особенности «гидростатических» язв нижних конечностей. Ч.1. // Вестн. Хирургии им. Н.И.Грекова, Т.174, № 3. – 2015. – С. 99-102.

2. Бурлева Е.П., Бурлева Н.А. Российская обсервационная программа СПЕКТР: анализ возрастной структуры пациентов с хроническими заболеваниями вен. Ангиология и сосудистая хирургия. 2013; 19: 67–73.

3. Стойко Ю.М., Ермаков Н.А. Комплексное лечение хронической венозной недостаточности нижних конечностей в стадии трофических расстройств // Ангиология и сосудистая хирургия. – 2004. – С. 28 – 31.

УДК 616-089

*Ахмаджон Бабажанов, Фаррух Юлдошев,
Абдухамид Тоиров, Адхам Ахмедов, Гайрат Ахмедов,
Абдукаххор Эгамбердиев, Алишер Гаппаров
(Самарканд, Узбекистан)*

ВЫБОР КОНСЕРВАТИВНОГО ЛЕЧЕНИЯ ГЕМОРРОЯ

Данная статья посвящена консервативному лечению геморроя. Представлены результаты клинического исследования и консервативного лечения геморроя.

Ключевые слова: *геморрой, флебология, тромболитическое терапия.*

This article is devoted to the conservative treatment of hemorrhoids. The results of clinical research and conservative treatment of hemorrhoids are presented.

Keywords: *hemorrhoy, phlebology, thrombolytic therapy.*

Геморрой – болезнь наружных и внутренних геморроидальных узлов. Комбинированный геморрой предполагает выпадение обоих видов геморроидальных узлов. Геморроидальные узлы в норме представляют сосудистые кавернозные образования, которые закладываются в подслизистом слое анального канала и прямой кишки в процессе нормального эмбриогенеза. Под действием неблагоприятных факторов (гипокинез, нарушение питания, тяжелая физическая работа) происходит увеличение геморроидальных узлов, их переполнение кровью и развивается кровотечение. Нарастающие процессы дистрофии в удерживающем

мышечном аппарате ведут к выпадению геморроидальных узлов. Именно поэтому при хроническом геморрое основными симптомами являются кровотечение и выпадение геморроидальных узлов из анального канала. В то же время течение геморроя имеет волнообразный характер, хронические процессы сменяются острым геморроем.

Течение и осложнения геморроя. Острый геморрой – это прежде всего тромбоз геморроидальных узлов, к которому быстро, в течение суток, может присоединиться воспалительный процесс.

Острый геморрой подразделяется на 3 степени:

- тромбоз геморроидальных узлов без воспаления;
- тромбоз с воспалением в самом узле;
- распространение воспалительного процесса на окружающую клетчатку.

Хроническое течение геморроя разделяют на 4 стадии. Для I стадии характерно только выделение алой крови из анального канала при дефекации без выпадения узлов. Для II стадии – выпадение геморроидальных узлов с самостоятельным их вправлением в анальный канал (с кровотечением или без него). Особенность III стадии – периодическое выпадение узлов с необходимостью их ручного вправления в анальный канал (с кровотечением или без него). Для IV стадии свойственно постоянное выпадение геморроидальных узлов иногда вместе со слизистой анального канала (с кровотечением или без него).

Осложнения – это прежде всего кровотечение из геморроидальных узлов с развитием постгеморрагической анемии, хроническая анальная трещина и недостаточность анального сфинктера, развивающаяся при длительном выпадении узлов. В результате тромбоза узлов может развиваться острый парапроктит любой степени сложности.

Показания для медикаментозного лечения геморроя:

- острый геморрой;
- хронический геморрой в начальных стадиях;
- предоперационное и послеоперационное лечение;
- профилактика геморроя.
- Консервативная фармакотерапия геморроя

Лечение острого геморроя складывается из общего и местного применения флеботонических, обезболивающих, противовоспалительных и кровоостанавливающих препаратов. Консервативное лечение острого геморроя основано на сочетании системных и топических препаратов. В основе системной терапии ведущее место занимают флебологические препараты, в особенности Детралекс® (микронизированная очищенная флаваноидная фракция, МОФФ). Патогенетически обоснованная фармакотерапия решает ряд задач:

- устранение воспаления;
- купирование БС;
- ликвидация тромбоза геморроидальных узлов;
- остановка кровотечения.

Для ликвидации воспаления применяют нестероидные противовоспалительные препараты – НПВП (диклофенак, нимесил, ксефокам), системную энзимотерапию, разные мазевые формы, содержащие НПВП, глюкокортикоиды (гепарин натрия, постеризан, а также флеботоники – Детралекс®, цикло-3-форте), которые занимают одно из лидирующих мест в лечении острого и хронического геморроя. В качестве противовоспалительных применяют препараты общего комбинированного местного воздействия, а в виде системных препаратов используют НПВП (диклофенак, ксефокам). Их противовоспалительный эффект обеспечивается угнетением биосинтеза простагландинов, имеющих важное значение в патогенезе воспаления и БС.

Купирование БС

При остром геморрое для снятия воспаления чаще применяют топические комбинированные препараты (прокто-гливенол, натальсид, нигепан). Они оказывают венотонизирующее и противовоспалительное действие, улучшают сосудистый тонус, уменьшают венозный застой в кавернозных тельцах, совершенствуют микроциркуляцию.

При остром геморрое для купирования БС обычно применяют ненаркотические анальгетики (анальгин, баралгин, производные парацетамола (эффералган, солпадеин), а также НПВП в виде системной и местной терапии. Комбинация топических препаратов и НПВП обладает выраженным обезболивающим эффектом.

Тромболитические препараты

Для ликвидации тромбоза геморроидальных узлов в виде смешанной терапии принимают пентоксифиллин, парацетамол (панадол) и, конечно, комбинированные флеботонические препараты, среди которых чаще всего используется Детралекс®. Препараты группы бензопиранов (вазобрал, гливенол, троксевазин) также могут улучшать кровоток в геморроидальных узлах.

Местное тромболитическое воздействие оказывают гепаринсодержащие мази с разной концентрацией гепарина от 500 до 1000 Ед, а также комбинированные местные препараты, содержащие флуокортолона гексонат и цинкохаина гидрохлорид, трибенозид с лидокаином гидрохлоридом (ультрапрокт, проктогливенол), натальсид и проктозан. Основным симптомом острого геморроя – чаще всего тромбоз геморроидальных узлов. Именно поэтому для ликвидации тромбоза используют гепаринсодержащие мази и гели (гепарин-натриевая соль). Применение гепаринсодержащих препаратов способствует регрессу тромбированных геморроидальных узлов, снижению отека и гиперемии кожи, воспалительной реакции.

Для местного лечения кровоточивости геморроидальных узлов эффективно применяют коллагеновые гемостатические губки, состоящие из фибриногена и тромбина. После введения в анальный канал гемостатическая губка рассасывается и образует фибринную пленку, которая блокирует кровоточащие участки геморроидальных узлов. Из комбинированных препаратов при кровоточащем геморрое эффективен фенилэфрин, являющийся α -адреномиметиком и обладающий местным сосудосуживающим действием. За счет этого эффекта происходит уменьшение выделения крови из геморроидальных узлов. Выраженное гемостатическое воздействие оказывает и местный препарат, содержащий альгинат натрия (натальсид).

У большей части пациентов с геморроем имеется синдром раздраженного кишечника (СРК) – чаще всего в виде запоров, т.е. этим пациентам показано целенаправленное лечение. Оно заключается в применении гидрофильных коллоидов (отруби пшеничные), ферментных препаратов (креон, панзинорм), эубиотиков (дюфалак, бактисубтил, линекс) и прокинетики (дебридат, дицетел, лактулоза). Лечение СРК – непременное условие для эффективности профилактики и успешного лечения любых форм геморроя.

Местная терапия

Местное лечение геморроя, особенно в его острой стадии, направлено прежде всего на ликвидацию БС и, естественно, воспаления и тромбоза геморроидальных узлов. Тромбоз геморроидальных узлов, осложненный воспалением, – показание для назначения НПВП, комбинированных препаратов, содержащих обезболивающие, тромболитические и противовоспалительные компоненты. К препаратам этой группы относятся многие линименты, рассчитанные на комбинированное воздействие (ауробин, гепатромбин Г, проктогливенол и др.). При тромбозе показано применение антикоагулянтов местного действия (гепариновая мазь, лиотон или линимент с троксерутином), а также нигепан, гепатромбин Г). Лечение должно носить комбинированный характер. Вместе с топическими препаратами назначают системную терапию в виде НПВП (диклофенак, ксефокам, целебрекс), обезболивающие (анальгин, баралгин) и флеботропные препараты комбинированного действия (Детралекс®).

Профилактика и лечение геморроя у беременных

В ряде случаев, в том числе во время беременности, необходимо назначение флеботропных препаратов. К группам риска относятся пациенты с запорами, ведущие малоподвижный образ жизни, беременные женщины (2-3 триместр). Вопрос о применении флеботропных препаратов во время беременности решается индивидуально. До настоящего времени не было сообщений о каких-либо побочных эффектах при применении Детралекса у беременных. Данную информацию подтверждают и Российские клинические рекомендации по лечению заболеваний вен 2013 года. Кроме того, во время беременности и в послеродовом периоде можно использовать местный препарат на-тальсид, его основа - альгинат натрия, который получают из бурых морских водорослей. Альгинат натрия разрешен к применению у женщин любых сроков беременности.

Препараты флавоноидов хорошо переносятся пациентами. При этом возможен дискомфорт желудочно-кишечного тракта, особенно в начале лечения. Эти явления не требуют отмены препарата, а с продолжением лечения они, как правило, со временем проходят.

При сочетанном лечении тромбоза геморроидальных узлов с использованием местных препаратов нужно помнить об относительных противопоказаниях к применению гепаринсодержащих средств - нарушении свёртываемости крови и возможном развитии незначительного кровотечения. Обычно оно купируется местными средствами. Применение комплексного лечения препаратами НПВП, особенно при их длительном употреблении, может вызвать развитие характерных для них побочных эффектов. Именно поэтому все-таки предпочтительно осуществлять местное использование этих препаратов, потому что при данной методике вероятность появления побочных эффектов значительно ниже, чем при системном применении.

Прежде всего системные и местные препараты, предназначенные для лечения геморроя, противопоказаны при наличии указаний в анамнезе на развитие аллергических реакций и непереносимость этих препаратов или их компонентов. Относительные противопоказания к применению гепаринсодержащих средств – нарушения свертываемости крови.

В I триместре беременности противопоказаны прежде всего НПВП и глюкокортикоиды как в системной терапии, так и при местном применении, а также системные препараты для лечения геморроя. В II-III триместре, послеродовом периоде, во время кормления грудью возможно ограниченное системное и местное применение препаратов с учетом соотношения риск/польза.

Комбинированная фармакотерапия, проводимая при остром или хроническом геморрое, сопровождается длительным положительным эффектом, но возобновление запоров и нарушение диеты могут вызвать очередное обострение. Именно поэтому необходимо проводить профилактику геморроя в виде 1,5-2-месячных курсов, 2 раза в год применять комбинированные флеботонические препараты (Детралекс®) по 2 таблетки однократно в течение 2 месяцев. Таким образом, выбор метода консервативного лечения геморроя в зависимости от выраженности симптоматики и одновременное применение системного и местного лечения позволяют достаточно эффективно купировать острые процессы, уменьшить число обострений и предупредить их развитие.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Воробьев ГИ, Шельгин ЮА, Благодарный ЛА. Геморрой. 2-е изд., перераб. и доп. М, 2010. С. 191.
2. Лекарственные препараты в России. Справочник ВИДАЛЬ М.: АстраФармСервис, 2010. С. 832.
3. Шельгин. ЮА Благодарный Л А Справочник по колопроктологии. М.: Литера, 2012.

УДК 616.96.-28

*Адолат Вахидова, Наргиза Джуманова, Гавхар Худоярова
(Самарканд, Узбекистан)*

**ИЗЫСКАНИЕ НАИБОЛЕЕ ЭФФЕКТИВНЫХ ПРЕПАРАТОВ
ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ,
ОСЛОЖНЕННОЙ ПЕЦИЛОМИКОЗОМ**

В связи с этим дальнейшее развитие научных исследований в области эхинококкоза, разработка вопросов патогенеза, ранней диагностики, научно обоснованных способов лечения и профилактики остается актуальной задачей здравоохранения и ветеринарии. Материалом от больных бронхиальной астмой, эхинококкозом, осложненным пециломикозом, от больных из клиники гинекологии мы заразили животных. Несмотря на различные пути внедрения грибковой инфекции, клиническая картина микоза развивалась однотипно. Наши наблюдения и анализ литературы по данному вопросу позволяет сделать заключение о том, что эхинококк после внедрения в организм стимулирует процессы перекисного окисления липидов, приводит к нарушению целостности клеточных мембран, образованию зоны некроза и формирования гиалиновых телец вокруг паразита. Гиалин в свою очередь как антиген стимулирует иммунопатологические процессы и вызывает активацию коллагенообразования в ткани хозяина и формированию фиброзной капсулы вокруг паразита.

Ключевые слова: *гиалин, бронхиальная астма, эхинококк, пециломикоз, грибковые инфекции.*

In this regard, the further development of scientific research in the field of Echinococcosis, the development of pathogenesis, early diagnosis, evidence-based treatment and prevention remains an urgent task of health and veterinary medicine. Material from patients with bronchial asthma, hydatid disease, complicated by Paecilomyces from patients from the clinic of gynecology we have infected animals. Despite the different ways of introduction of fungal infection, the clinical picture of mycosis developed in the same way. Our observations and analysis of the literature on this issue allows us to conclude that Echinococcus after introduction into the body stimulates lipid peroxidation, leads to a violation of the integrity of cell membranes, the formation of a necrosis zone and the formation of hyaline cells around the parasite. Hyalin, in turn, as an antigen stimulates immunopathological processes and causes activation of collagen formation in the host tissue and the formation of fibrous capsule around the parasite.

Key words: *hyaline, bronchial asthma, Echinococcus, paecilomyces, fungal infections.*

Несмотря на то, что эхинококкоз известен человечеству с древних времен, только в последнее десятилетие разработке этой проблемы стали уделять достаточно серьезное внимание ибо ущерб, наносимый этим гельминтозом как здоровью человека, так и животноводству, очень велик.

Ввиду того, что эхинококкоз имеет широкое распространение во всем мире, проблема этого заболевания находится в центре внимания таких международных организаций, как ФАО и ВОЗ, а также ЮНЕП. Они проводили ряд совещаний, посвященных вопросу эхинококкоза, выработали мероприятие научных исследований, направленные против этой болезни. В связи с этим дальнейшее развитие научных исследований в области эхинококкоза, разработка вопросов патогенеза, ранней диагностики, научно обоснованных способов лечения и профилактики остается актуальной задачей здравоохранения и ветеринарии.

Первым нашим экспериментом заинтересовалась группа учёных и предложила участвовать в совместных исследованиях. Материалом от больных бронхиальной астмой,

эхинококкозом, осложненным пециломикозом, от больных из клиники гинекологии мы заразили животных. Для экспериментального воспроизведения пециломикоза нами были использованы 90 белых нелинейных мышей. Мы также использовали суспензию 2 недельной культуры гриба *Raesciomyses varioti*. Животные были разделены на 9 групп: 1 группа – 15 белых мышей, которым суспензия гриба была введена интраназально; 2 – 15 белых мышей, которым суспензия гриба введена внутривентрально; 3 – 10 белых мышей, которым суспензия гриба была введена перорально; 4 – 10 мышей не заражались, использованы в качестве контроля; 5-8 группы – по 10 мышей заражены от больных эхинококкозом + пециломикозом, 9-я группа мышей заражена материалом от женщин матерей носителей пециломикозной инфекции, находившихся на лечении в клинике гинекологии кафедры акушерства и гинекологии Самаркандского государственного медицинского института.

Несмотря на различные пути внедрения грибковой инфекции, клиническая картина микоза развивалась однотипно. Первые признаки заболевания развивались в течение суток с момента заражения. Они проявлялись в виде беспокойства и отказа от пищи. На 2–3 день эксперимента животные становились адинамичными, наблюдалось дрожание, шерсть их тускнела, на 5–7 день развивалась одышка, которая сохранялась до последнего дня наблюдения.

При вскрытии изучены состояние внутренних органов, сделаны посевы крови в гепаринизированную среду 199 и затем в среду Сабуро, мазки отпечатки с внутренних органов. Кусочки внутренних органов фиксировали в 10% нейтральном формалине. Парафиновые среды толщиной 3-5 мкм окрашивались гематоксилином и эозином, а также дифференциальными методами, предназначенные для выявления гриба в тканях.

При микроскопическом исследовании гистологических срезов лёгких животных, забитых на 14 день наблюдения, обнаружены полнокровные сосудов, мелкие очаги кровоизлияния, явления дис- и ателектазов. В стенках альвеол, в перибронхиальных и периваскулярных участках клеточные инфильтраты, состоящие из макрофагов, лимфоцитов, плазматических клеток и единичных эозинофилов. Эпителий бронхов местами гипертрофирован с выраженной складчатостью. В просвете сосудов в гуще эритроцитов и среди клеточных скоплений межальвеолярных перегородок, а также в перибронхиальных зонах множество сферул гриба *Raesciomyses varioti*. Последние также обнаружены в цитоплазме макрофагов.

Таким образом, наши наблюдения и анализ литературы по данному вопросу позволяет сделать заключение о том, что эхинококк после внедрения в организм стимулирует процессы перекисного окисления липидов, приводит к нарушению целостности клеточных мембран, образованию зоны некроза и формирования гиалиновых телец вокруг паразита. Гиалин в свою очередь как антиген стимулирует иммунопатологические процессы и вызывает активацию коллагенообразования в ткани хозяина и формированию фиброзной капсулы вокруг паразита.

Результаты исследования показали, что внутривентральное, интраназальное и пероральное заражение грибами *Raesciomyses varioti* приводит к развитию генерализованной инфекции по типу сепсиса и вторичному вовлечению лёгких в патологический процесс, а также сердца и печени.

Морфологические изменения в лёгких характеризовались развитием интерстициальной пневмонии, обструктивного бронхита и васкулитов сосудов мелкого и среднего калибра.

С 8 дня после заражения мы начали лечение животных 5–9 групп. Крысы 5 группы ежедневно получали внутрь по 10 мг низорала, 6 группы по 10 мг дифлюкана, 7 группы по 10 мг орунгала, 8–9 группы по четыре крупки гомеопатического тодикампа, а пораженные участки кожи два раза в день обрабатывались тодикамповой мазью. В 5 группе выздоровело 4 крысы, остальные погибли. В 6, 7, 8, 9 группах все животные выздоровели.

Проверенные нами низорал, флуконазол, дифлюкан, орунгал, микосист, текназол. Достаточно использовать один фунгицид. В этом плане нами проведены клинические исследования с положительными результатами и рекомендуем для лечения пециломикоза.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. Эхинококкоз: современное состояние проблемы / Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. // Украинский журнал хирургии. 2013. № 3 (22). С. 196-201.
2. Джабраилов Д.А., Мусаев Г.Х., Харнас С.С. Эхинококкоз печени, осложненный цистобилиарными свитами: диагностика и тактика лечения / Джабраилов Д.А., Мусаев Г.Х., Харнас С.С. // Анналы хирургии. 2008. № 4. С. 5-9.
3. Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. Диагностическая значимость иммуноферментного анализа при ларвальных гельминтозах (трихинеллез, эхинококкоз, токсокароз) / Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. // Профилактическая и клиническая медицина. 2012. № 3. С. 59-63.
4. Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. Опыт лечения албендазолом детей больных цистным эхинококкозом / Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. 2017. № 2. С. 9-13.
5. Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. Редкое сочетание эхинококкоза и альвеококкоза печени / Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. // Анналы хирургической гепатологии. 2016. Т. 21. № 2. С. 105-108.
6. Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. Эхинококкоз и пециломикоз легких / Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. / Под ред. академика РАН В.К. Гостищева. Самарканд, 2015.

УДК 616.028.19

*Адолат Вахидова, Гульнора Мамурова, Гавхар Худоярова
(Самарканд, Узбекистан)*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ЭХИНОКОККОЗ У ПОРОСЯТ

По разработанной нами методике, включающей имплантацию ацефалоцист эхинококков от прооперированных больных, поросята заражались яйцами эхинококков от собак-доноров, зараженных протосколексами эхинококков, добытых из кист от прооперированного больного. Восприятие поросятами эхинококковой инвазии контролировалось реакцией сколексопреципитации. До заражения и в динамике экспериментов исследовалось кровь и моча подопытных животных.

Ключевые слова: *Echinococcus veterinarum, Echinococcus hominis, Echinococcus aefalocysticus, животные, чувствительность.*

According to the method developed by us, including implantation of the acephalocyst of Echinococcus from operated patients, piglets were infected with eggs of Echinococcus from donor dogs infected with protoscoleces of Echinococcus extracted from cysts from the operated patient. The perception by the piglets of hydatid infestation was controlled by the reaction of selectorecombinative. Before infection and in dynamics of experiments blood and urine of test animals was investigated.

Key words: *Echinococcus veterinarum, Echinococcus hominis, Echinococcus aefalocysticus, animals, sensitivity.*

По разработанной нами методике, включающей имплантацию ацефалоккист эхинококков от прооперированных больных, 36 поросят 15-дневного возраста заражались яйцами эхинококков от собак-доноров, зараженных протосколексами эхинококков, добытых из кист от прооперированного больного. Каждому поросенку задавалось по 100 яиц эхинококков в 20 мл молоко от матери свиноматки. В течение трех дней подряд поросята вовнутрь получали такую инвазионную смесь. Каждый поросенок в общей сложности получил по 300 яиц эхинококков. В молоко добавлялось по 0.5 г натрия двууглекислого (пищевая сода), по 2.0 г натурального меда. Восприятие поросятами эхинококковой инвазии контролировалось реакцией сколексопреципитации. До заражения и в динамике экспериментов исследовалось кровь и моча подопытных животных.

Через три месяца после заражения проводился контроль роста эхинококковых кист в печени поросят с помощью УЗИ. У 15-ти поросят через 5 месяцев после заражения величина эхинококковых кист в печени достигла 6.5x8.5 см.

15-ти зараженным в эксперименте поросятам в лаборатории в специально оборудованном операционном блоке под тиопенталнатриевым наркозом была произведена эхинококкэктомия печени. Животные находились в специально созданных для эксперимента условиях. Наблюдение за оперированными поросятами проводили систематически, исследовалось кровь по методикам, через каждый месяц забивалось по 2-3 животных в течение 6-ти месяцев, печень исследовалось патологоанатомически и гистологически. Для морфологических исследований кусочки печени фиксировали в 10%-ном формалине в течение 5 суток, после чего перекладывали в 50-ный нейтральный формалин, а также в жидкость Карнуа. Срезы, толщиной 5.0–7.0 мкм, окрашивали гематоксилином Эрлиха с покраской эозином и азурэозином по Романовскому. Срезы просматривали под световым микроскопом. Имеющие место микроморфологические изменения регистрировали визуально.

У зараженных эхинококкозом поросят шерсть над областью печени состригалась, а затем выбривалась. Операция выполнялась следующим путем; под внутривенным тиопенталнатриевым наркозом (10 мг/кг) после обработки операционного поля дважды йодом со спиртом производили разрез кожи в правом подреберье. Вскрывалась брюшная полость и обнажалась выступающая на поверхности печени эхинококковая ларвоциста с фиброзной капсулой. С помощью троакардренажа производили пункцию и аспирацию содержимого ларвоцисты. Соединительнотканная оболочка паразита, непокрытая печеночной тканью белесоватого цвета, рассекалась в продольном направлении по всему диаметру. Удалялась остаточная эхинококковая жидкость, а полость обеззараживалась 2%-ным формалином с глицерином. В дальнейшем иссекалась выступающая белесоватая часть фиброзной капсулы вместе с паренхимой печени толщиной до 3-х мм.

Из резецированных краев печеночной ткани кровоточащие сосуды ушивались отдельными тонкими узловыми кетгутowymi швами. Полость фиброзной капсулы ларвоцисты ликвидировалось путем вворачивания резецированных краев эхинококковой полости вовнутрь узловыми кетгутowymi, вворачивающими швами. В некоторых случаях ложе кисты для аспирации содержимого дренировали полихлорвиниловой трубкой с двумя боковыми отверстиями, которую выводили через отдельный разрез наружу. Подпеченочная область дренировалась тампоном “сигара” также через отдельный разрез. Рана зашивалась послойно, наглухо.

Краевая резекция печени выполнялась с целью стимуляции регенераторных процессов в резецированной области. Кроме того, ввернутые внутрь резецированные края и свободные участки паренхимы печени не подшиваются ко дну полости, поскольку такая фиксация может вызвать торможение процесса регенерации печени, и не исключает повреждения желчных протоков и кровеносных сосудов.

Через 5 дней после операции 8-ми животным вводился мебендазол и гомеопатический препарат – йодистый калий (х3). Применялся трехнедельный курс лечения в постепенно возрастающих суточных дозах.

Через 150 дней после операции с применением препарата остаточная полость заполнена фиброзной тканью с коллагеновыми волокнами и с островками гепатоцитов. В толще печени обнаруживаются погибшие ларвоцисты под воздействием препарата. Принцип разработанного в эксперименте способа ликвидации остаточной полости был использован при лечении больных.

Мы, изучая морфологические модификации эхинококков поросят, подразделили их на следующие группы:

1. Пораженные эхинококкозом животные, имеющие плодоносные эхинококковые пузыри. По модификации пузырей эти животные, в свою очередь, подразделены на группы:

А) с *Echinococcus veterinorum* – к этой группе отнесены животные, имеющие хотя бы один пузырь, содержащий сколексы, но не имеющие пузыри модификации *E. hominis*;

Б) с *Echinococcus hominis* – к этой группе отнесены животные, имеющие хотя бы один пузырь, содержащий дочерние пузыри.

2. Пораженные эхинококкозом животные, у которых нет плодоносных пузырей:

а) с *Echinococcus acefalocysticus* – животные, имеющие пузыри, наполненные жидкостью, но не содержащие сколексов;

б) нагноившимися пузырями – животные, у которых все или большая часть эхинококковых пузырей подверглась нагноению. В эту же подгруппу включены животные, у которых отмечено сочетание нагноившихся и неплодоносных пузырей;

в) спетрифицированными пузырями – животные, у которых все или большая часть эхинококковых пузырей подвергалась обызвествлению; к этой же подгруппе отнесены животные, у которых отмечено сочетание петрифицированных и неплодоносных пузырей;

г) с смешанными пузырями – животные, у которых встречались одновременно и петрифицированные, и нагноившиеся пузыри. В эту группу включены и животные, у которых сочетаются нагноившиеся петрифицированными и неплодоносные пузыри.

Из 15-ти оперированных поросят у 12-ти были паразиты модификации *E. veterinorum*, у 1-го – *E. hominis*, у 1-го – *E. acefalocysticus*, у 1-го – смешанные пузыри.

У всех оперированных животных с целью обезвреживания зародышевых элементов эхинококковые кисты были обработаны во время операции 80%-ным стерильным глицерином. Ежемесячно 2–3 животных после операции убивали с целью выяснения наличия зародышевых элементов.

Результаты этого опыта показали, что в условиях *in vivo* введенная внутрь эхинококковых кист 3%-ная перекись водорода не способна проникать через стенку паразита наружу и следовательно, оказывать токсическое действие на организм хозяина. Этим наблюдением было также подтверждено губительное действие 3%-ной перекиси водорода на зародышевые элементы всех подкожных конгломератов альвеолярного эхинококка. На микроскопических исследованиях видны неповрежденные гепатоциты при воздействия 3%-ной перекиси водорода. Чувствительность к 3%-ной перекиси водорода зародышевых элементов гидатидозного эхинококка оказалась аналогичной. Губительное действие 3%-ной перекиси водорода на протосколексы гидатидозного эхинококка от спонтанно инвазированной овцы–донора было подтверждено биологической пробой.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. Эхинококкоз: современное состояние проблемы / Ветшев П.С., Мусаев Г.Х., Бруслик С.В. // Украинский журнал хирургии. 2013. № 3 (22). С. 196-201

2. Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. Диагностическая значимость иммуноферментного анализа при ларвальных гельминтозах (трихинеллез, эхинококкоз, токсокароз) / Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. // Профилактическая и клиническая медицина. 2012. № 3. С. 59-63.

3. Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. Опыт лечения албендазолом детей больных цистным эхинококкозом / Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. 2017. № 2. С. 9-13

4. Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. Редкое сочетание эхинококкоза и альвеококкоза печени / Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. // Анналы хирургической гепатологии. 2016. Т. 21. № 2. С. 105-108.

5. Назарова Е.Н., Воронцова С.В. Эхинококкоз легких / Назарова Е.Н., Воронцова С.В. // Вестник рентгенологии и радиологии. 2007. № 4. С. 58-62

6. Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. Эхинококкоз и пециломикоз легких / Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. // Под ред. академика РАН В.К.Гостищева. Самарканд, 2015.

УДК 616.96.-28

*Адолат Вахидова, Шавкат Мухитдинов,
Гавхар Худоярова, Джахонгир Саттаров
(Самарканд, Узбекистан)*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ ХИМИОТЕРАПИИ АЛЬВЕОКОККОЗА И ПРИМЕНЕНИЯ ГОМЕОПАТИЧЕСКИХ ПРЕПАРАТОВ

Эффективность препарата СК-1 при альвеококкозе хлопковых крыс, заключается в том что препарат СК-1 обладает хорошо выраженной противэхинококковой активностью по всем изученным тестам экспериментальной инвазии.

Ключевые слова: ларвальном альвеококкозе, хлопковой крысы, химиотерапии, экспериментальной инвазии.

The effectiveness of the drug SK-1 with alveococcosis of cotton rats, is that the drug SK-1 has a well-defined anti-echinococcal activity in all studied tests of experimental invasion.

Key words: larva alveococcosis, cotton rats, chemotherapy, experimental invasion.

При экспериментальном ларвальном альвеококкозе хлопковых крыс изучали эффективность препарата СК-1–Чеблин. В эксперименте использованы хлопковые крысы–самцы в возрасте 30–45 дней, которым внутрибрюшинное ввели протосколексы и ацефалоцисты альвеококка от экспериментально зараженной хлопковой крысы- донора. Каждому ввели по 500 протосколексов и 100 ацефалоцист диаметром 300 мкм.

К началу лечения длительность экспериментальной инвазии составляла 10 дней, когда нами было проведено усыпление 5-ти зараженных крыс с целью выявления массы паразитарных ларвоцист (ПЛ). Она колебалась от 0.09 до 0.49 г и в среднем составила 0.29±0.07.

В дальнейшем, в эксперименте использовано 16 зараженных крыс. С самого начала эксперимента и до окончания его все животные в качестве питьевой воды получали дистиллированную воду из автоматических поилок, кроме обычного рациона животные с кормом получали остатки свежей пищи больных клинической больницы, а также витаминную смесь, в которую входят витамины: А, В₁, В₂, В₆, В₁₂, Д, К, Е, микроэлементы: йод, железо, фосфор, кобальт, марганец, медь.

8 заражених крыс составили контрольную группу, они препарата СК-1 не получали. Остальные 8 зараженных крыс получали препарат СК-1 в течение трех недель в постепенно возрастающих суточных дозах. В первую неделю средняя суточная доза препарата СК-1 составила 0,1, вторую неделю – 0,26 и третью неделю – 0,34 г/кг.

Леченных и контрольных крыс усыпили через 40 дней после заражения. У каждой крысы определяли массу всех выявленных ПЛ с точностью до 0,01г. тщательно изучалось физиологическое, морфо-логическое состояние ПЛ, особое внимание уделялось строению и состоянию крючьев их лезвия и рукоятки (рис. 1). Показатели гибели протосколексов и ацефалоцист определялись по известной методике.

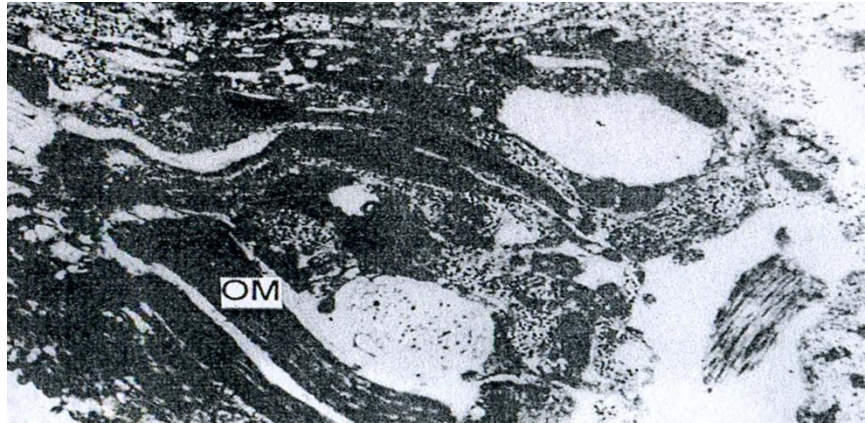

Рис. 1. Герментативная оболочка ларвоцисты эхинококка. Отростки миоцитов (ОМ), заполненные миофибриллами. Биопсия от зараженных хлопковых крыс. Окраска исмием,з аливка в эпоне.ув.х 8000.

Эффективность экспериментальной химиотерапии оценивали по индексам торможения роста ПЛ (ИТРПЛ), с использованием формулы.

Результаты испытания эффективности препарата СК-1 при альвеококкозе хлопковых крыс отражены в таблице, из которой видно, что препарат СК-1 обладает хорошо выраженной противозхинококковой активностью по всем изученным тестам экспериментальной инвазии. Через 40 дней после заражения у леченных крыс масса ларвоцист на одно животное колебалась в пределах 0.31–1.72 г и составила в среднем 1,04±0,19 г. Деструкция всех зародышевых элементов выявлена у 75–95% ПЛ среди всех выявленных у каждого леченного животного. У контрольных животных эти показатели оказались в несколько раз выше. Разница изученных показателей контрольной и леченной групп статистически высоко достоверно ($t = 5.3, p < 0.001$). Индекс торможения роста паразитарных ларвоцист (ИТРПЛ) от 90.23% до 92,74%.

Наименование показателей инвазии и эффективности лечения		Показатели инвазии у животных	
		леченных	контрольных
Масса паразитарных ларвоцист (ПЛ) на 1 животное, г	Средняя	1.04±0.19	7.97±1.29
	Максимальная	1.72	15.26
	Минимальная	0.31	3.12
Диаметр одной наиболее крупной среди всех выявленных ПЛ у каждого животного	Средний	2.26±0.46	8.9±0.49
	Максимальный	5	11
	Минимальный	1	7
Индекс торможения роста ПЛ (ИТРПЛ), %	ИТРПЛ-1	90.23	
	ИТРПЛ-2	92.15	
	ИТРПЛ-3	92.74	

Кроме того, был взят препарат сравнения мебендазол, который одновременно испытан в этих экспериментах на 6-ти крысах, зараженных альвеолярным эхинококкозом. Учет результатов этих экспериментов показал, что ИТРПЛ-1 составил 59,84%, ИТРПЛ-2-61,12%, ИТРПЛ-3-61,92%.

На 6-ти крысах, зараженных альвеолярным эхинококкозом, испытан мебендазол+йодистый калий (гомеопатический). Эффективность повисилась: ИТРПЛ-1 – 67.24%, ИТРПЛ-2 – 67.92%, итрпл-3 – 68.12%.

На 6-ти крысах, зараженных альвеолярным эхинококкозом, испытан мебендазол+Сиргум(гомеопатический). Действие мебендазола усилилось ИТРПЛ-1 – 65.71%, ИТРПЛ-2 – 66.23%, ИТРПЛ-3 – 66.94%.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Джабраилов Д.А., Мусаев Г.Х., Харнас С.С. Эхинококкоз печени, осложненный цистобилиарными свитами: диагностика и тактика лечения / Джабраилов Д.А., Мусаев Г.Х., Харнас С.С. // Анналы хирургии. 2008. № 4. С. 5-9.

2. Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. Диагностическая значимость иммуноферментного анализа при ларвальных гельминтозах (трихинеллез, эхинококкоз, токсокароз) / Ермакова Л.А., Твердохлебова Т.И., Пшеничная Н.Ю. // Профилактическая и клиническая медицина. 2012. № 3. С. 59-63.

3. Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. Опыт лечения албендазолом детей больных цистным эхинококкозом / Легоньков Ю.А., Бронштейн А.М. // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. 2017. № 2. С. 9-13.

4. Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. Редкое сочетание эхинококкоза и альвеококкоза печени / Мерзликин Н.В., Марьина М.Е., Ерендеева Л.Э., Хвалебо Ю.В., Петров Л.Ю., Пак В.Н., Толкаева М.В., Бушланов П.С. // Анналы хирургической гепатологии. 2016. Т. 21. № 2. С. 105-108.

5. Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. Эхинококкоз и пециломикоз легких / Шамсиев Ж.А., Свистунов А.А., Вахидова А.М., Максимов М.Л., Стреляева А.В., Шамсиев А.М., Чебышев Н.В., Ашуров А.А. // Под ред. академика РАН В.К. Гостищева. Самарканд, 2015.

УДК 615.45:616.15.053

*Шоира Ибатова, Дилбар Исламова,
Феруза Маматкулова, Юсуф Рахмонов
(Самарканд, Узбекистан)*

КОРРЕКЦИЯ НЕКОТОРЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЛИПИДНОГО ОБМЕНА У ДЕТЕЙ С РАХИТОМ ПУТЕМ СОЧЕТАННОГО ПРИМЕНЕНИЯ АБРИКОСОВОГО МАСЛА И АЕВИТА

Выявлены существенные изменения состава высших жирных кислот при рахите. Глубина изменений состава высших жирных кислот зависела от степени тяжести патологического процесса. Выявленные нарушения состава высших жирных кислот скорректировано с помощью абрикосового масла и аевита. Представлены результаты использования корректирующей терапии с помощью абрикосового масла и аевита для лечения детей с рахитом. Показана эффективность данного метода лечения детей с рахитом.

Ключевые слова: рахит, абрикосовое масло, аевит, жирные кислоты, эффективность, лечение.

Revealed significant changes in the composition of higher fatty acids with rickets. Depth changes of the higher fatty acids depend on the severity of the pathological process. Revealed violations of the higher fatty acids corrected using apricot kernel oil and Aevitum. Presents the results of the use of corrective therapy using apricot kernel oil and aevitum to treat children with rickets. The efficiency of this method of treatment of children with rickets.

Key words: rickets, apricot oil, aevitum, fatty acid, efficiency, treatment.

Актуальность. Рахит – это заболевание детей грудного и раннего возраста (чаще от 2 месяцев до 1 года), обусловленное недостаточностью в организме витамина D, протекающее с нарушениями обмена веществ, затрагивающая в первую очередь костную и нервную системы. Рахит является не только педиатрической, но и медико-социальной проблемой, так как имеет серьезные последствия, обуславливающие высокую заболеваемость детей [1,6,7]. Неадекватное лечение и профилактика рахита способствуют нарушению формирования костной системы, снижению двигательной активности, иммунной защиты, задержке нервно-психического и физического развития и развитию частых острых респираторных заболеваний [1, 3].

Цель исследования. Провести коррекцию некоторых показателей липидного обмена при рахите у детей путем сочетанного применения абрикосового масла и аевита.

Материал и методы исследования. Проведены исследования у 67 больных витамин Д-дефицитным рахитом и 10 практически здоровых детей, которые составили контрольную группу. У обследованных больных состав высших жирных кислот в сыворотке крови определяли методом газожидкостной хроматографии [5]. Для идентификации разделенных метиловых эфиров жирных кислот использовали методом “свидетелей” и метод, основанный на структурно-групповых составляющих “сорбент-сорбат” [6]. В результате идентификации в сыворотке крови обнаружены следующие жирные кислоты: С(16:0) – пальмитиновая, С(16:1) – пальмитолеиновая, С(18:0) – стеариновая, С(18:1) – олеиновая, С(18:2) – линолевая, С(18:3) – линоленовая и С(20:4) – арахидоновая. Сожержание жирных кислот определяли методом внутренней нормализации [8,9].

Результаты исследования и их обсуждение. Полученные результаты по определению содержания высших жирных кислот сыворотке крови детей с рахитом по сравнению с данными здоровых детей представлены в таблице 1.

Таблица 1

Состав и содержание жирных кислот сыворотки крови у детей с рахитом

Жирные кислоты	Контроль	При обследовании	P<
С (16:0)	28,17±1,37	30,87±1,53	0,01
С (16:1)	2,70±0,22	1,38±0,64	0,05
С (18:0)	26,13±1,32	28,03±1,04	0,01
С (18:1)	0,90±0,13	0,66±0,6	0,01
С (18:2)	33,32±2,51	29,73±2,34	0,05
С (18:3)	2,41±0,45	2,58±0,50	0,01
С (20:4)	3,56±0,60	2,68±0,60	0,01

Примечание: P – достоверность различия между показателями в группе больных и здоровых

Как видно из приведенных данных у детей с витамин Д-дефицитным рахитом, содержание таких жирных кислот как пальмитиновая, стеариновая и линолевая

увеличиваются, а пальмитолеиновая, олеиновая, линоленовая и арахидоновая снижаются, т.е. наблюдаются нарушения изученных показателей липидного обмена, что доказывает нарушение липидного обмена при рахите. Это диктует необходимость коррекции липидного обмена при данной патологии с включением растительных масел.

Для выбора растительного масла нами оценена усвояемость растительных масел организмом по липазной активности сыворотки крови. Проведенные исследования показали, что липазная активность сыворотки крови в контрольной группе (15 детей) составила – $10,2 \pm 3,6$ мкмоль/ (л·мин). При использовании в пищевом рационе хлопкового масла она была равна – $10,5 \pm 4,1$ мкмоль/(л·мин) (n=15), т.е. заметного изменения в данной группе не наблюдалось. При даче зигирного масла составила – $16,8 \pm 4,2$ мкмоль/(л·мин) (n=17), облепихового – $18,9 \pm 3,7$ мкмоль/ (л·мин) (n=17), а при получении детьми абрикосового масла липазная активность сыворотки крови значительно повысилась и составила $20,7 \pm 3,9$ мкмоль/(л·мин) (n=18). Из полученных данных видно, что применение абрикосового масла приводит к улучшению усвояемости липидов более чем в 2 раза путём повышения активности липазы сыворотки крови и тем самым улучшает показатели липидного обмена [10,11].

С другой стороны в семенах абрикоса различных сортов содержится 20,5-57,7 % жирного масла, 20,6-28,0 % белка, 2,8-3,1 % минеральных солей (калия, кальция, магния, фосфора, железа и др.) [2,3].

В связи с этим в качестве вещества, корригирующего нарушенный липидный обмен применено абрикосовое масло, так как оно богато полиненасыщенными жирными кислотами, имеет приятный запах и вкус, обладает высокой биологической активностью и благотворно влияет на обменные процессы в организме ребенка [4,12]. В качестве антиоксиданта применяли аевит.

Дети были распределены на 2 группы. I-группа детей (38 больных) с рахитом получали традиционный метод терапии. Результаты исследования представлены в таблице 2.

II-группа обследованных детей с рахитом (29 больных) на фоне традиционного метода лечения получала абрикосовое масло и аевит. Результаты исследования представлены в таблице 3.

Было проведено исследование состава высших жирных кислот в сыворотке крови у детей с рахитом (I группа – 38 больных детей с рахитом), находящихся на традиционном методе лечения (таблица 2) и II группа (29 больных детей с рахитом) – при сочетании традиционного метода лечения с применением модифицированной терапии (таблица 3).

Таблица 2

Состав и содержание жирных кислот сыворотки крови у детей с рахитом находящихся на традиционном методе лечения

Жирные кислоты	Контроль	Традиционный метод	
		М±м	P<
C (16:0)	$28,17 \pm 1,37$	$28,96 \pm 1,28$	0,01
C (16:1)	$2,70 \pm 0,22$	$1,62, \pm 0,43$	0,01
C (18:0)	$26,13 \pm 1,32$	$27,67 \pm 0,82$	0,20
C (18:1)	$0,90 \pm 0,13$	$0,76 \pm 0,10$	0,20
C (18:2)	$33,32 \pm 2,51$	$30,74 \pm 2,10$	0,50
C (18:3)	$2,41 \pm 0,45$	$2,11 \pm 0,45$	0,05
C (20:4)	$3,56 \pm 0,60$	$2,10 \pm 0,51$	0,05

Примечание: P – относительно здоровых

У обследованных детей, больных рахитом, получавших традиционное лечение, отмечался широкий диапазон колебаний изученных показателей липидного обмена.

Липидный дисбаланс, обусловлен вероятно тем, что действие специфической терапии в

організм в першу чергу направлена на коррекцію фосфорно-кальцієвого обміну, тому не відбувало нормалізації вивчених показателів ліпідного обміну, що вимагало подальшої їх корекції.

Таблиця 3

Состав и содержание жирных кислот (в %) в сыворотке крови
в зависимости от способа лечения

Жирные кислоты	Контроль	Метод лечения			
		Традиционный		Модифицированный	
		М±м	P<	М±м	P<
C (16:0)	28,17±1,37	28,96±1,28	0,01	28,21±1,31	0,1
C (16:1)	2,70±0,22	1,62, ±0,43	0,01	2,55±0,30	0,1
C (18:0)	26,13±1,32	27,67±0,82	0,20	26,75±0,80	0,1
C (18:1)	0,90±0,13	0,76±0,10	0,20	0,92±0,10	0,1
C (18:2)	33,32±2,51	30,74±2,10	0,50	33,12±1,80	0,1
C (18:3)	2,41±0,45	2,11±0,45	0,05	2,73±0,45	0,1
C (20:4)	3,56±0,60	2,10±0,51	0,05	3,26±0,40	0,1

Примечание: P – относительно здоровых

Как видно из табл.3, что проведенный метод лечения показал свою высокую эффективность, что подтверждено полученными данными: C(16:0) – 28,21±1,31%, C(16:1) – 2,55±0,30%, C(18:0) – 26,75±0,80%, C(18:1) – 0,92±0,10%, C(18:2) – 33,12±1,80%; C(18:3) – 2,73±0,45%; C(20:4) – 3,26± 0,40%, т.е. под влиянием модифицированного лечения показатели жирно-кислотного состава нормализовались у большинства больных.

Выводы: 1. Выявлено, что традиционный метод лечения детей, больных рахитом не приводит к восстановлению метаболизма высших жирных кислот в сыворотке крови.

2. Для устранения дисметаболизма высших жирных кислот у детей с рахитом рекомендуется назначать абрикосовое масло и аевит, которое приводит к восстановлению метаболизма липидов и обеспечивает высокую эффективность терапии у детей с рахитом.

3. Применение абрикосового масла при рахите у детей приводит к улучшению усвояемости липидов более чем в 2 раза путём повышения активности липазы сыворотки крови и тем самым улучшает показатели липидного обмена.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ибатова Ш.М., Язданов А.Я., Хасанова Д. Абрикосовое масло как регулятор липазной активности сыворотки крови у детей с витамин Д-дефицитным рахитом // Проблемы биологии и медицины. – 2013. – №4(75). – С. 138-139.

2. Ибатова Ш.М., Ф.Х. Маматкулова, С.Н. Мухамадиева, Ш.О.Ахмедов. Использование абрикосового масла при лечении у детей с витамин Д-дефицитным рахитом // Юбилейный сборник научных статей с Международным участием “Проблемы педиатрии и детской хирургии в XXI веке». – Бишкек, 2014. – С. 69-73.

3. Капранова Е.И. К вопросу о рахите // Российский педиатрический журнал. – 2003. – №6. – С. 39-42.

4. Коровина Н. А., Чебуркин А. В., Захарова И. Н. Профилактика и лечение рахита у детей (лекция для врачей). – М., 1998. – 28 с.

5. Лесина Т.И., Кисляковская В.Г. Газожидкостная хроматография жирных кислот, липидных фракций крови у детей первого года жизни // Сб. науч. трудов.: Вопросы физиологии и патологии обмена веществ в детском возрасте. – М., 1970.

6. Мухамадиев Н.К., Ибатова Ш.М., Эргашов И.М. Газохроматографическое визначення жирних кислот в сироватки крови дітей, хворих на рахит // Праці II західноукраїнського симпозіуму з адсорбції та хроматографії. – Львів, 2000. – С. 211-214.

7. Неудахин Е.В., Агейкин А.В. Спорные теоретические и практические вопросы рахита

у детей на современном этапе // Педиатрия. – 2003. – №4. – С. 95-98.

8. Рустамов М.Р., Ибатова Ш.М., Уралов Ш.М., Атаева М.С., Юсупова М.М. О составе высших жирных кислот при витамин Д-дефицитном рахите // Вестник врача общей практики. – 2008. – №3. – С.54-56.

9. Ибатова Ш.М., Мухамадиева С.Н., Кадилов Ж. Состояние жирно-кислотного состава сыворотки крови и его коррекция при рахите // Вестник РГМУ. – 2007. – №2(55). – С. 201-202.

10. Ибатова Ш.М., Язданов А.Я. Хасанова Д. Абрикосовое масло как регулятор липазной активности сыворотки крови у детей с витамин Д- дефицитным рахитом. Материалы конференции по репродуктивному здоровью. // «Проблемы биологии и медицины». – Самарканд, 2013. – №4 (75). – С.138-139.

11. Muhamadiev N. Q., Ibatova Sh. M., Ergashev I. M. BIOL 249-Study fatty-acid composition of blood serum in children at vitamin D-deficient rachitis by the method of gas-liquid chromatography // Abstracts of papers of the american chemical society. – 1155 16th st, nw, Washington, dc 20036 USA : amer chemical soc, 2007. – Т. 234.

12. Shoiria .M. Ibatova, Nurali Q. Muhamadiev, Shohruh O. Axmedov, Sayyora N. Muhamadieva. Improvement of Vitamin-D deficient rachitis treatment in children. International Journal of Medicine & Health Research. Published October 19, 2015 1 (1) 1-5.

УДК 611-24:577.95

*Ортик Исмоилов, Шерали Коржавов, Василий Косолапов,
Фарида Мирхакимова, Фарида Мухаммедова, Маржона Таджиева
(Самарканд, Узбекистан)*

РАЗВИТИЕ И СТРОЕНИЕ ЛЕГОЧНОГО СТВОЛА И ЕГО ОСНОВНЫХ ВЕТВЕЙ У ДЕТЕЙ

Сосуды малого круга кровообращения издавна привлекали внимание исследователей, именно поэтому в литературе накоплено огромное количество сведений по самым различным вопросам строения. Развитие легочного ствола, правой а левой легочных артерий характеризуется не только ростом их в длину и диаметре, но и изменениями толщины стенки, гистоструктуры ее оболочек, их роли в формировании и функции сосуда. Игнорирование этих преобразований, как указывает, исключает возможность правильной и всесторонней оценки возрастных изменений сосудов в связи с их перестройкой особенно на первых этапах постнатального развития, когда быстро изменяется давление в артериальной части малого круга кровообращения, начинает формироваться функция легочного ствола, правой и левой легочных артерий.

Ключевые слова: легочный ствол, морфогенез, малый круг кровообращения.

Vessels of the small circle of blood circulation have long attracted the attention of researchers, which is why in the literature a huge amount of information on a variety of structural issues has been accumulated. The development of the pulmonary trunk, right and left pulmonary arteries is characterized not only by their growth in length and diameter, but also by changes in the wall thickness, the histo- structure of its membranes, and their role in the formation and function of the vessel. Ignoring these transformations, as indicated, excludes the possibility of a correct and comprehensive evaluation of the age-related changes in blood vessels in connection with their reorganization, especially at the first stages of postnatal development, when the pressure in the arterial part of the small circulation rapidly changes, the function of the pulmonary trunk begins to form , right and left pulmonary arteries.

Keywords: pulmonary trunk, morphogenesis, small circle of blood circulation.

Актуальность темы. Морфогенез артериального русла малого круга кровообращения разработан недостаточно и это особенно касается его экстроорганного отдела. Между тем вопросы строения, возрастного развития, возрастных особенностей сердечнососудистой системы представляют один из наиболее важных разделов возрастной морфологии как с общетеоретической, так и практической точек зрения. Ростом и развитием сердечно-сосудистой системы опосредовано становление в онтогенезе всех без исключения функций и жизнедеятельности организма в целом. В этой связи возрастные изменения линейных размеров, рост диаметра и толщины стенки сосуда приобретают особо важное значение, либо особенности их структурно-количественных характеристик могут служить информативно значимыми критериями биологического возраста, а их оценка на количественной основе – объективному обоснованию возрастной периодизации развития сердечно-сосудистой системы.

Цель исследования. Изучить динамику изменения количественных параметров и гистоструктуры стенок легочного ствола и его основных ветвей у детей на протяжении первых 12 лет жизни.

Задачи исследования. Задачами настоящего исследования являются:

1. Изучить параметры легочного ствола, правой и левой легочных артерий у детей от момента рождения до 12 лет.
2. Изучить гистоструктуру, динамику изменений строения стенок указанных сосудов, обратив при этом внимание на строение оболочек, входящих в состав стенки.
3. Провести измерения толщины стенки легочного ствола, правой и левой легочных артерий и их оболочек.

Материалы и методы исследования. Объектом настоящего исследования служил легочный ствол и две его основные ветви: правая и левая легочные артерии, изъятые из 35 трупа детей первых двенадцати лет жизни. Во всех этих случаях смерть детей не была связана с уродствами органов и сосудов грудной полости или заболеваниями сердечно-сосудистой системы. Весь материал исследования был распределен нами по пяти возрастным группам. В основу распределения была положена схема возрастной периодизации, разработанная И.А.Аршавским и В.В. Буником и принятая седьмой научной конференцией по возрастной морфологии, физиологии и биохимии при АПН СССР (апрель 1965). Количественная характеристика исследованного материала представлена в таблице 1.

Таблица 1.

Исследованный материал по периодам онтогенеза человека				
Возраст	Период развития	Общее количество наблюдений	Макроскопические исследования	Микроскопические исследования
0 до 10 дней	Новорожденные	8	8	10
11 дней – 1 год	Грудной возраст	5	5	12
1 – 3 года	Раннее детство	8	8	14
4 – 7 лет	Первое детство	7	7	8
8 – 12 лет	Второе детство	7	7	5
Итого		35	35	49

Исследование начиналось с изучения препарата, особенностей внешнего строения легочного ствола, при этом обращалось внимание на форму, направление, особенности топографии, место и характер деления на конечные ветви. Затем изучалась артериальная связка (артериальный проток) ее форма, внешнее строение, место прикрепления к легочному стволу или его основным ветвям. После чего приступали к измерениям: изучалась длина легочного ствола, диаметр, длина правой легочной артерии и ее диаметр, длина левой легочной артерии и ее диаметр. После того как результаты макроскопического исследования

были занесены в протокол, часть материала отбиралась на микроскопическое исследование (таблица I). В протоколах исследования была заведена паспортная часть, где указывался возраст ребенка, пол, причина смерти. А при секции особо отмечалось наличие или отсутствие аномалии органов и крупных сосудов грудной полости. Весь цифровой материал, полученный при измерениях длины и диаметра легочного ствола и его основных ветвей, был обработан методами вариационной статистики.

Н. Vierardt (1893) предложил измерять полуокружность сосуда, для этого он плотно сжимал стенки сосуда пинцетом и измерял поперечник. Эту методику использовали в своих исследованиях Н.Н.Метальникова (1954), Л.Ф.Гаврилов (1962), применив формулу

$$\frac{\text{периметр} * 2}{3,14}$$

Диаметр определялся штангенциркулем путем сжатия браншами стенок легочного ствола, тотчас выше верхней границы миокарда правого артериального конуса, до полного соприкосновения противоположных стенок. Из полученного таким образом размера полупериметра вычислялся диаметр по известной формуле

$$\frac{\text{периметр} * 2}{3,14}$$

Длина легочного ствола определялась измерителем. Игла нижней ножки устанавливалась строго по центру поперечника легочного ствола на границе его с миокардом. Игла верхней ножки устанавливалась на верхней стенке бифуркации легочного ствола. Затем по линейке определялась длина.

У новорожденных диаметр легочного ствола варьирует от 4,0 до 9,0 мм и в среднем равен $5,69 \pm 0,31$ мм, его длина от 8,0 до 15,0 мм, а в среднем равен $10,84 \pm 0,56$ мм (таблицы 2, 3, 4). У новорожденных легочный ствол делится на конечные ветви дихотомически. Подобное деление наблюдалось в 2 случаях. После отхождения правой легочной артерии легочный ствол продолжается на расстоянии от 2,0 до 4,0 мм и лишь затем отдавал левую легочную артерию. Характер деления легочного ствола на конечные ветви у новорожденных был последовательным, от заднеправой полуокружности легочного ствола отходила правая легочная артерия. После отхождения правой легочной артерии легочный ствол продолжается на расстоянии от 2,0 до 4,0 мм, затем отдавая левую легочную артерию. По нашим измерениям угол отхождения правой легочной от легочного ствола варьировал от 80° до 90° , но в большинстве измерений был в пределах $84-90^\circ$. Угол отхождения левой легочной артерии от легочного ствола колеблется в большинстве случаев в пределах $130-144^\circ$. Наши наблюдения показали, что диаметр правой легочной артерии колебался от 3,5 до 9,0 мм, а в среднем был равен $5,35 \pm 0,31$ мм, длина варьировала от 7,0 до 12,0 мм и в среднем достигала $10,61 \pm 0,42$ мм. (После отхождения левой легочной артерии легочный ствол продолжается в артериальный проток и впадает в аорту). Диаметр левой легочной артерии колебался от 3,5 до 9 мм, в среднем $5,2 \pm 0,30$ мм, длина ее варьировала от 7 до 12 мм, в среднем равна $9,58 \pm 0,28$ мм (таблицы 2, 3, 4). У грудных детей (10 дней - 1 год) диаметр легочного ствола варьирует от 6,0 до 14,0 мм, а в среднем равен $7,40 \pm 0,39$ мм. Длина легочного ствола колеблется от 8,0 до 20,0 мм, в среднем достигает $12,72 \pm 0,55$ мм. Легочный ствол под дугой аорты делится на конечные ветви. Характер деления легочного ствола в 22 случаях из 25 был дихотомическим и только в 3 случаях монодическим, как и у новорожденных. Деление легочного ствола было во всех случаях равносторонним, диаметр левой и правой легочных артерий мало отличался друг от друга. Угол отхождения правой артерии у детей грудного возраста колебался от 76° до 98° , угол отхождения левой легочной артерии - от 114° до 145° . Наши макроскопические исследования показали, что диаметр легочных артерий варьирует от 3,5 до 10,0 мм, а в среднем равен у правой легочной артерии - $6,48 \pm 0,26$ мм, у левой легочной артерии - $6,05 \pm 0,32$ мм. Длина колеблется у правой артерии от 8,0 до 17,0 мм, у левой артерии от 6,0 до 13,0 мм, а в среднем длина равна, соответственно, $13,60 \pm 0,47$ мм и $10,08 \pm 0,77$ мм. Следует отметить, что к левой легочной артерии в половине всех случаев (в 13 из 25) прикрепляется облитерированный артериальный проток, имеющие вид белого

соединительнотканного шнура, который связывает левую легочную артерию с дугой аорты. Шнур прикреплялся к верхней или задней полуокружности левой легочной артерии в 3 случаях в области устья, в 10 случаях из 13 на расстоянии от 2,0 до 3,8 мм от ее устья.

Выводы. Таким образом, полученные данные показывают, что после деления легочного ствола на ветви их диаметр уменьшается почти равномерно: у правой легочной артерии на 0,83 мм, у левой легочной артерии на 0,8 мм (с $7,05 \pm 0,43$ до $6,22 \pm 0,29$ мм и $6,25 \pm 0,30$ мм). Сравнивая материалы, полученные при макроскопическом исследовании легочного ствола новорожденных и детей грудного возраста можно отметить, что у детей грудного возраста диаметр легочного ствола увеличился на 1,71 мм (с $5,69 \pm 0,31$ мм до $7,40 \pm 0,40$ мм). Увеличилась и длина легочного ствола, но незначительно – на 1,88 мм (с $10,84 \pm 0,56$ мм до $12,72 \pm 0,55$). Произошла значительная перестройка места деления легочного ствола на конечные ветви. Если у новорожденного ребенка легочный ствол имел только моноподичную форму деления в основном равностороннюю, очень редко правостороннюю и левостороннюю, то у детей грудного возраста моноподическую форму деления легочного ствола мы наблюдали только в 3 случаях из 25 у детей первого месяца жизни, во всех остальных – легочный ствол делился на конечные ветви дихотомически, равносторонне.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кауфман О.Я. Развитие малого круга кровообращения человека во внутриутробном и раннем постнатальном периоде с попыткой применения полученных данных в патолого-анатомической практике: Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. – М., 2004. – С. 7-11.
2. Иванова С.Ф. О принципе надежности в строении сосудистого русла легких // Научные труды Новосибирского мед. ин-та. – Т.105, 2008. – С. 78-88.
3. Максимук Ю.А. О распределении легочных вен и их пластичности в условиях нарушенного кровотока // Архив АГЭ. – Т.46, 2009. – Вып. 11. – С. 76-80.
4. Орлов А.Г. О распределении ветвей правой легочной артерии внутри легкого. – М.: Вестник хирургии. – 2010. – №1. – С.48-52.
5. Allen K., Haworth S.G. Human postnatal pulmonary arterial remodelling. Ultrastructural studies of smooth muscle cell and connective tissue maturation // Lab.Invest. – 2011. – Vol. 59. – №5. – P. 702-709.

УДК 616.24-002.1

*Нигора Мамурова, Дилфуза Юлдашева, Парвина Закирьяева
(Самарканд, Узбекистан)*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПНЕВМОНИИ С КОРОНОРНЫМ КРОВООБРАЩЕНИЕМ

Токсического и гипоксического состояния у больных с пневмонией часто наступает периферическая недостаточность кровообращения. У обследованных нами больных с пневмонией в 97% случаев наблюдались изменения со стороны ЭКГ. Здоровое сердце в преобладающем большинстве случаев справляется с повышенными требованиями, но если сердце до наступления пневмонии уже было больным, то приходится считаться с наступлением недостаточности кровообращения центрального характера.

Ключевые слова: пневмония, болезни сердца, легочные заболевания, нарушение кровообращения.

Toxic and hypoxic conditions of patients with pneumonia are often followed by insufficiency of peripheral circulation. There was a noticeable change in ECG in 97% of the investigated patients who had pneumonia. In many cases, healthy heart compensates for the increased workload but if the patient has a history of heart disease, extra attention is needed for coronary circulation.

Key words: pneumonia, heart disease, pulmonary disease, circulatory disturbance.

Актуальность. Расстройство кровообращения у больных пневмонией вызывается самой пневмонией в результате уменьшения легочной поверхности. Конечно, имеются такие распространенные легочные процессы, при которых величина воспаленной области уже сама по себе обосновывает тяжелое расстройство малого круга кровообращения. Известно, что нормальная воспринимающая способность сосудистой системы легких может с открытием недействующих капилляров увеличиться в несколько раз. С другой стороны мы знаем и то, что после сравнительно большого выпадения дыхательной поверхности все еще остается достаточно для обеспечения газообмена. Этому опыту соответствует также и тот факт, что нарушение кровообращения, присоединяющееся к пневмонии, не обязательно пропорциональное распространению пневмонии. Конечно, в случае значительного выпадения дыхательной поверхности затруднение приема кислорода и увеличение количества углекислоты в крови являются такими факторами, которые непосредственно или косвенно представляют нагрузку для и без того пораженного организма. Эта нагрузка затрагивает в первую очередь органы кровообращения. [2, с. 96] Действие токсинов возбудителей на весь организм и на сердечную мышцу, вызывающих основную болезнь или сопутствующую инфекцию, может привести больного в тяжелое состояние. В случае пневмонии, обычно сопровождаемой высокой температурой, нельзя забывать о повышенной потребности в кислороде, вызываемой лихорадкой и скрывающимся за ней повышением обмена веществ. Именно из-за этого токсического и гипоксического состояния у больных с пневмонией часто наступает периферическая недостаточность кровообращения. Эти морфологические изменения вызываются теми же токсическими расстройствами и нарушениями обмена веществ, которые поражают весь организм и в том числе и сердечную мышцу. [4, с. 213]

Здоровое сердце в преобладающем большинстве случаев справляется с повышенными требованиями, но если сердце до наступления пневмонии уже было больным, то приходится считаться с наступлением недостаточности кровообращения центрального характера. В начальной стадии болезни, в стадии токсиневой инвазии при здоровом сердце может наступить острая недостаточность коронарного кровообращения. [1, с. 116]

Материалы и методы. Нами были обследованы 44 больных, в возрасте 17-82 года, находившиеся в пульмонологическом отделении с диагнозом «Внебольничная пневмония». Все больные были обследованы по стандарту – лабораторно-инструментальные методы. В том числе ЭКГ.

Результаты. В 97% случаев у больных с пневмонией наблюдались различные изменения со стороны электрокардиографии в виде ишемии и гипоксии миокарда, метаболических и дистрофических изменений миокарда. Несмотря на то что, среди больных были и пожилые, выраженная сердечная недостаточность, как описываются в некоторых источниках, у наших больных не наблюдалось.

Выводы. Тяжесть пневмонии чаще всего зависит от наличия и степени выраженности синдромов, осложняющих течение пневмонии (дыхательная недостаточность, токсический синдром, сердечно-сосудистая недостаточность, нарушение кислотно-основного состояния). Отдельные виды пневмоний в определенных границах связаны с отдельными возрастными группами, но приходится считаться со многими вариациями. Таких больных с пневмонией, у которых во время болезни имелись изменения сердца, сердечная недостаточность, расстройство периферического кровообращения, следует на протяжении долгого времени при соответствующем врачебном контроле держать в постели.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Анаев Э.Х., Чучалин А.Г. Исследования конденсата выдыхаемого воздуха в пульмонологии // Пульмонология. – 2012. – №2.
2. Синопальников А.И. Определение, классификация и эпидемиология внебольничной пневмонии. В кн клинические рекомендации. внебольничная пневмония у взрослых / Под ред. Чучалин А.Г. – Издательство «Атмосфера», 2005.

3. Чучалин А.Г. Синопальников А.И. Стручунский Л.С. и др. Внебольничная пневмония у взрослых: практические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике. Клинический Микроб Антимикроб Химотер 2006.

4. Внебольничная пневмония у взрослых: практические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике / А.Г. Чучалин, А.И. Синопальников, С.В. Яковлев, Л.С. Стручунский и др. // Пособие для врачей. РРО и МАКМАХ, 2003. – С.53.

5. Казанцев В.А., Удадьцов Б.Б. Пневмонии. Руководство для врачей. – СПб.: Спец. Лит., 2002. – 118 с.

УДК 616-056.3.714.052.5

Сакина Таирова, Ёкубжон Хурсанов, Бобожон Туробов
(Самарканд, Узбекистан)

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ АЛЛЕРГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ ГОРОДА САМАРКАНДА

В статье ставится задача изучить распространенность аллергического ринита, бронхиальной астмы и атопического дерматита среди школьников г. Самарканда. Проанализированы характерные особенности течения аллергических заболеваний у школьников 12-15 лет. Выявлена и обоснована необходимость целесообразности расширения амбулаторной аллергологической службы в г. Самарканде.

Ключевые слова: *аллергические заболевания, распространенность, бронхиальная астма, аллергический ринит, атопический дерматит.*

The article aims to study the prevalence of allergic rhinitis, bronchial asthma and atopic dermatitis among schoolchildren in Samarkand. Characteristic features of the course of allergic diseases in schoolchildren of 12-15 years are analyzed. The necessity of expediency of expansion of an outpatient allergological service in the city of Samarkand is revealed and justified.

Keywords: *allergic diseases, prevalence, bronchial asthma, allergic rhinitis, atopic dermatitis.*

Известно, что чем выше живые существа стоят на эволюционной лестнице, тем более они уязвимы к различным неблагоприятным факторам, и цивилизация, дающая человечеству множество благ, одновременно порождает серьезные проблемы, прежде всего экологические, оказывающие неблагоприятное влияние на организм человека. Некоторые факторы, бесспорно, влияют на увеличение числа аллергических заболеваний [1, с. 76-82; 4, с. 264]. Аллергические заболевания являются одной из самых частых причин нарушения социальной активности, ранней инвалидизации детей и молодого трудоспособного населения, что наносит огромный экономический ущерб и определяет их медико-социальную значимость. [3, с. 12-56; 5, с. 24]. В настоящее время проблема аллергии чрезвычайно актуальна во всём мире: до 40% населения в целом и 10-12% детской популяции страдает различными аллергическими заболеваниями. Эпидемиологические исследования последних лет подтверждают высокую распространенность бронхиальной астмы, аллергического ринита и атопического дерматита [2, с. 2, 17].

Для наиболее эффективного планирования лечебно-профилактических мероприятий необходимы объективные сведения об эпидемиологии аллергических заболеваний у детей, которые могут быть получены стандартизованными методами. Полученные данные позволят оптимизировать работу по совершенствованию амбулаторной и специализированной помощи детскому населению.

Целью исследования явилось изучение распространенности, этиологической и нозологической структуры аллергических заболеваний у детей школьного возраста г. Самарканда.

В данной работе приводятся результаты исследования 200 детей в возрасте 12-15 лет общеобразовательной школы г. Самарканда. Программа обследования включала общий врачебный осмотр, антропометрию, оценку физического развития и сплошной опрос анкетирование. С целью подтверждения диагноза бронхиальной астмы, аллергического ринита и атопического дерматита школьники подверглись углубленному клинико-инструментальному, специфическому аллергологическому обследованию в условиях семейной поликлиники г. Самарканда.

В ходе работы исследованы данные семейной поликлиники указывающие на возрастание обращаемости в кабинет аллерголога-иммунолога и распространенности аллергических заболеваний за последние 10 лет. В структуре аллергической патологии у школьников 12-15 лет г. Самарканда, преобладал атопический дерматит (рис.1)

Рис. 1. Уровень обращаемости и заболеваемости школьников АЗ в г. Самарканде

В проведенных нами исследованиях изучение анкетных данных, клинико-инструментального, специфического аллергологического обследования позволило нам выявить в общей структуре аллергической патологии у обследованных школьников на бронхиальную астму пришлось 1 % (2 школьника), на аллергический ринит – 11 % (22 школьника), на атопический дерматит – 25 % (50 школьников), на прочую патологию – 63 % (126 школьников).

Выявлено, что наиболее значимыми предрасполагающими факторами развития аллергических заболеваний у школьников г. Самарканда явились наличие наследственной

атопии у родителей, профессиональная деятельность родителей, сопряженная с неблагоприятными условиями труда, неблагоприятный микроклимат жилых помещений, искусственное вскармливание, частые обострения соматической патологии и пассивное курение. Достоверных различий среди указанных причин у детей разного возраста и пола не получили.

Результаты проведенных нами исследований позволяют определить раннего выявления аллергических заболеваний у школьников. Среди факторов риска формирования аллергической патологии у школьников существенно выделяются по частоте встречаемости наследственно-конституциональные, к наиболее значимым искусственное вскармливание и неблагоприятный микроклимат жилых помещений.

Таким образом, выявлена высокая распространенность и разнообразие нозологической и этиологической структуры аллергических заболеваний у школьников г. Самарканда, что обосновывает внедрение программы оптимизации региональной детской аллергической службы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.А. Детская алергология / А.А. Баранов, И.И. Балаболкин. – М., 2006. – С. 76–82.
2. Глушко Е.В. Эпидимология аллергических заболеваний у детей Ставропольского края, автореф. дис. ... канд. мед. наук / Глушко Е.В. –Ставрополь, 2009. – 17 с.
3. Национальная программа «Бронхиальная астма у детей. Стратегия лечения и профилактика». – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2008. – С. 12–56.
4. Ревич Б.А. Загрязнение окружающей среды и здоровье населения / Б.А. Ревич // Введение в экологическую эпидемиологию. – М., 2001. – 264 с.
5. Чукина М.В. Эпидемиология аллергических заболеваний у детей дошкольного возраста Карачаево-Черкесии : автореф. дис. ... канд. мед. наук / Чукина М.В. – Иваново, 1990. – 24 с.

УДК 616,14:615

*Абдухамид Тоиров, Ахмаджон Бабажанов,
Жамшед Тухтаев, Адхам Ахмедов, Фаррух Юлдашев,
Уйгун Рахманов, Журабек Алимов
(Самарканд, Узбекистан)*

ОСОБЕННОСТИ ОБЛИТЕРАЦИИ ВЕНОЗНОЙ СТЕНКИ ПРИ ЭНДОВАЗАЛЬНОЙ ЛАЗЕРНОЙ КОАГУЛЯЦИИ ВАРИКОЗНО РАСШИРЕННЫХ ВЕН НИЖНИХ КОНЕЧНОСТЕЙ

В настоящее время флебология располагает широчайшим арсеналом различных способов лечения, в который входят различные консервативные методики и малотравматичные хирургические операции. Одним из направлений уменьшения травматичности операций и повышения их косметичности является применение новых технологий и, в частности, использование эндовенозных процедур, которые, являясь малоинвазивными, в то же время обладают достаточной радикальностью в лечении варикозной болезни.

Ключевые слова. *варикозная болезнь, эндовазальная лазерная коагуляция, большая подкожная вена, флeбэктомия.*

Now phlebology has the widest arsenal of various methods of treatment, which includes various conservative techniques and low-traumatic surgical operations. One of the ways to reduce the traumatism of operations and increase their cosmeticity is the use of new technologies and, in particular, the use of endovenous procedures, which, while minimally invasive, at the same time have sufficient radicality in the treatment of varicose veins.

Keywords. *Varicose disease, endovasal laser coagulation, large saphenous vein, phlebectomy.*

Актуальность Варикозная болезнь – заболевание, которое поражает около 25% населения. Стандартом хирургического лечения варикозной болезни является перевязка устья большой подкожной вены, удаление ее на бедре и иссечение расширенных вен на голени. Вместе с тем оперативное пособие связано с такими послеоперационными побочными явлениями, как боли, кровоизлияния, гематомы, флебиты, повреждение нервов. Одним из направлений уменьшения травматичности операций и повышения их косметичности является применение новых технологий и, в частности, использование эндовенозных процедур, которые, являясь малоинвазивными, в то же время обладают достаточной радикальностью в лечении варикозной болезни. В зарубежной литературе имеется много публикаций, посвященных механизмам повреждения вен при эндовазальной термооблитерации и, в частности, после лазерного вмешательства. В этих публикациях порой имеются противоречивые суждения о механизмах повреждающего действия лазерной энергии на венозную стенку. Наиболее распространенным объяснением механизма лазерного повреждения венозной стенки служит образование кипящих пузырьков крови в просвете вены с последующим образованием тромба.

Цель исследования – оценить клиническую эффективность и некоторые особенности повреждения стенки вены при эндовазальной лазерной коагуляции (ЭВЛК) в плане возможной реканализации большой подкожной вены в ближайшие и отдаленные сроки.

Материал и методы. В исследование включены 42 больных, которым провели ЭВЛК с 2014 по 2017 г. Мы используем классификацию CEAP, предложенную группой международных экспертов в 1994 г. Основу структуры классификации составляют клинический (C-clinical), этиологический (E-etiological), анатомический (A-anatomical), и патофизиологический (P-pathophysiological) разделы. Клиническая часть классификации учитывает основные, наиболее часто встречающиеся признаки хронических заболеваний вен нижних конечностей.

• Класс 0 – нет видимых симптомов болезни вен при осмотре и пальпации, но есть характерные жалобы;

- Класс 1 – телеангиэктазии и ретикулярные вены;
- Класс 2 – варикозно-расширенные вены;
- Класс 3 – отёк, боли, тяжесть и быстрая утомляемость в икроножных мышцах;
- Класс 4 – трофические расстройства (пигментация кожи, липодерматосклероз);
- Класс 5 – кожные изменения, указанные выше, + зажившая трофическая язва;
- Класс 6 – кожные изменения, указанные выше, + открытая язва.

Как показало практическое применение классификации CEAP, клинического раздела вполне достаточно для удовлетворения потребностей прикладной флебологии. Критериями включения больных в исследование являлись наличие варикозного расширения вен, классы C2–C4 по CEAP, информированное согласие больных, возраст от 20 до 60 лет, сафенофemorальный рефлюкс и клапанная недостаточность большой подкожной вены, подтвержденные методом дуплексного сканирования вен. Критерии исключения: тромбоз глубоких вен в анамнезе, облитерирующие заболевания артерий нижних конечностей. Всем больным в дооперационном периоде проводили дуплексное сканирование вен. Оперативное пособие заключалось в следующем. Вначале проводили кроссэктомию большой подкожной вены с тщательной перевязкой впадающих в устье венозных притоков. Затем в просвет

дистальной части вены вводили лазерный катетер. Под тумесцентной анестезии. При включении аппарата и вытягивании со скоростью 2—3 см/с из вены лазерного катетера, наступают обезвоживание и коагуляция белков стенки вены с последующей облитерацией ее просвета. При наличии на голени расширенных извитых подкожных вен последние удаляли методом минифлебэктомии. Сразу же после операции проводили бинтование конечности эластичным бинтом. Все пациенты были осведомлены о методе ЭВЛК, возможных осложнениях после его применения. В послеоперационном периоде через 5 сут. с момента операции, а также через 1 мес. и в течение 1 года проводили ультразвуковое исследование вен для изучения степени облитерации вен, возможной реканализации их просвета с оценкой васкуляризации сафенофemorального соустья, наличия и состояния перфорантных вен.

Результаты исследования. Возраст больных колебался от 20 до 60 лет (средний возраст 46,2 года). В 96% случаев выявлена недостаточность остиального клапана и клапанная недостаточность ствола большой подкожной вены. Средний диаметр вен, измеренный в положении пациентов лежа на спине ниже остиального клапана на 2 см, составлял 0,12 мм. Распределение больных по классификации CEAP: C2 – у 33 (78,6%), C3 – у 8 (19%), C4 – у 1 (2,4%). Наиболее частыми симптомами были усталость (87,5%), боль (80%) и отеки (20%). Через 5 дней после операции дуплексное сканирование вен провели 42 больным, окклюзию вены на бедре наблюдали у 41 (97,6%) больных. По мере увеличения сроков наблюдения уменьшалось и количество пациентов, доступных для ультразвукового исследования. Через 1 мес. неполную окклюзию вены наблюдали у 1 пациентки. На бедре определяли участок вены 9 см с замедленным кровотоком. Через 1 год у той же больной наблюдалась та же ультразвуковая картина с участком реканализации около 9 см. Больным рекомендовано ношение компрессионного трикотажа. Следует отметить, что больные с рецидивом варикозной болезни имели повышенную массу тела. После ЭВЛК, из осложнений наблюдали 1 (2,4%) случая ожога кожи 1-2-й степени площадью 12 см², которые зажили в течение 8 сут. после консервативного лечения.

Заключение. Метод ЭВЛК, в лечении варикозной болезни является косметическим и малотравматичным оперативным вмешательством. Окклюзия просвета вены в течение 1 года наблюдается у 97,6% больных. Относительным противопоказанием к использованию метода является диаметр большой подкожной вены на бедре (более 10 мм). При ЭВЛК, процесс окклюзии просвета вены происходит за счет непосредственного повреждения стенки вены, что в последующем уменьшает такой механизм рецидива заболевания, как реканализация коагулируемой вены.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алехин Д.И. Использование высокоинтенсивного лазерного излучения для лечения хронических декомпенсированных расстройств венозного и артериального кровообращения конечности: Автореф. дис. докт. мед. наук / Д.И. Алехин. Новосибирск, 2005.
2. Белянина Е.О. Лазерная коагуляция подкожных вен в лечении варикозной болезни нижних конечностей: Автореф. дис. канд. мед. наук. Москва, 2005. 160 с.
3. Гужков О.Н., Рыбачков В.В. Комбинированный миниинвазивный подход в лечении варикозной болезни // Тез. докл. VI конференции ассоциации флебологов России, Москва, 2006. С. 123.
4. Кунгурцев В.В., Чиж В.Р. и др. Эндовазальная лазерная коагуляция в лечении варикозной болезни нижних конечностей // Мат. III конф. ассоциации флебологов России, Ростов-на-Дону. 2001. С. 79.
5. Покровский А.В., Сапелкин С.В. Классификация CEAP и ее значимость для отечественной флебологии // Ангиология и сосудистая хирургия. 2006. III. С65-74.
6. Соколов А.Л., Лядов К.В., Стойко Ю.М. Эндовенозная лазерная коагуляция в лечении варикозной болезни. Москва: ИД "МЕДПРАКТИКА -М", 2007. С. 34.

УДК 95:140.143(643133)

*Бахтиёр Тошмаматов, Наргиза Джуманова,
Темур Давронов, Жасур Асланов
(Самарканд, Узбекистан)*

МИКРОСКОПИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ ИЛЕОЦЕКАЛЬНОЙ ОТВЕРСТИЕ У КРОЛИКОВ

Илеоцекальная заслонка, располагаясь на границе между тонкой и толстой кишкой, разделяет две функционально различные зоны пищеварительного тракта. Так как, от морфофункционального состояния илеоцекальной заслонки зависит возникновение и развитие многих заболеваний кишечника. Результате исследования показывают, илеоцекальной заслонка у кроликов имеет разное устройство. Поскольку, они относятся к одному классу млекопитающих, но у них разный характер питания.

Ключевые слова: илеоцекальная заслонка, кролик, кишка, морфология.

Ileocecal valve, located on the border between the small and large intestine, divides two functionally different zones of the digestive tract. Since the appearance and development of many intestinal diseases depends on the morphofunctional state of the ileocecal valve. The result of the study shows that the ileocecal valve in rabbits has a different device. Because, they belong to the same class of mammals, but they have different feeding patterns.

Key words: Ileocecal valve, rabbit, gut, morphology.

Актуальность проблемы. Изучение возрастной морфологии строения стенки разных отделов пищеварительного тракта и его сфинктерного аппарата представляет не только теоретический, но и практический интерес Колесников Л. Л.(2000,2005,2006,2008), Ильясов А.С. (2008,2009,2010). Анатомические параметры верхней и нижней губы, уздечки илеоцекальной заслонки изучали Шадиев Э.Т., Тен С.А. (1999-2002).

Цель исследования: Изучить строение структурных компонентов стенки илеоцекальной отверстия кроликов раннем постнатальном онтогенезе.

Задачи: 1.Изучить структурные компоненты илеоцекальной отверстие кроликов в раннем постнатальном онтогенезе. 2.Исследовать строение структурных компонентов илеоцекальной отверстие кроликов в возрастном аспекте.

Материалы и методы исследования. Материалом для исследования послужили 20 препаратов илеоцекальной области взятых кроликов. У кроликов новорождённого, 10, 20, 30-х дневного.

Результаты собственных исследований. Микроскопическое строения илеоцекальной отверстие новорождённого, 10, 20, 30-х дневного возраста. В новорожденном возрасте у кроликов в илеоцекального области место перехода подвздошной кишки в слепую кишку ограничено циркулярной складкой. Оно формируется при внедрении подвздошной кишки в слепую. Складки покрыты слизистой оболочкой с двух сторон. Ворсинки и крипты покрыты однослойным цилиндрическими эпителием. Высота однослойного цилиндрического эпителия колеблется от 8,2 до 24,6 мкм, в среднем-12,3±1,0 мкм. Высота ворсинок слизистой оболочки циркулярной складки варьирует от 106,6 до 164,0 мкм, в среднем-135,3±3,5 мкм. Высота крипт слизистой оболочки циркулярной колеблется от 69,7 до 123,0 мкм, в среднем-94,3±3,3 мкм. В 10 дневном возрасте у кроликов сфинктерной образование илеоцекальной области представляет собой циркулярную складку. Она в результате образуется внедрения подвздошной кишки в слепую. Складки покрыта слизистой оболочкой с двух сторон. В ворсинках и крипах между клетками однослойного цилиндрического эпителия выявляются бокаловидные клетки. В крипах плотность расположения бокаловидных клеток больше. Высота ворсинок слизистой оболочки циркулярной складки варьирует от 123,0 до 188,6 мкм,

среднем-151,7±4,0 мкм. Высота крипт слизистой оболочки циркулярной складки колеблется от 102,5 до 164,0 мкм, в среднем-135,3±3,8 мкм. В 20 дневном возрасте у кроликов сфинктерной образование илеоцекальной области представляет собой циркулярную складку. Она образуется в результате внедрения подвздошной кишки в слепую. Складки покрыта слизистой оболочкой с двух сторон. В ворсинках и криптах между клетками однослойного цилиндрического эпителия выявляются бокаловидные клетки. В криптах увеличивается плотность расположения бокаловидных клеток. Ворсинки и крипты покрыты однослойного цилиндрического эпителием. Высота ворсинок слизистой оболочки циркулярной складки варьирует от 205,0 до 287,0 мкм, в среднем-250,1±5,0 мкм. Высота крипт слизистой оболочки циркулярной складки колеблется от 121,7 до 229,6 мкм, в среднем-184,5±4,8 мкм. В 30 дневном возрасте у кроликов сфинктерной образование илеоцекальной области представляет собой циркулярную складку. Она образуется в результате внедрения подвздошной кишки в слепую. Складки покрыта слизистой оболочкой с двух сторон. В ворсинках и криптах между клетками однослойного цилиндрического эпителия выявляются бокаловидные клетки. В криптах плотность расположения бокаловидных клеток больше. Ворсинки и крипты покрыты однослойного цилиндрического эпителием. Высота ворсинок слизистой оболочки циркулярной складки варьирует от 291,1,0 до 389,5 мкм, в среднем-340,3±6,1 мкм. Высота крипт слизистой оболочки циркулярной складки колеблется от 221,4 до 287,0 мкм, в среднем-254,2±5,5 мкм.

Выводы. У кроликов илеоцекальной клапан формируется путём инвагинации подвздошной кишки в слепую кишку, образовавшаяся в результате этого циркулярная складка выполняет функция клапана. В количественном составе и плотности расположения они преобладают со стороны слепой кишки. Это обусловлено необходимостью постоянного иммунологического надзора, вследствие разности внутренних сред.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Витебский Я.Д. Очерки хирургии илеоцекального отдела кишечника. – М.: Медицина, 2012. – 112 с.
2. Долецкий С.Я., Стрекаловский В.П., Сурикова О.А., Новикова А.В., Буадзе М.Н. Эндоскопическая, морфофункциональная характеристика илеоцекального отдела кишечника при хирургических заболеваниях детей // Хирургия. – 2010. – №4. – С.58-64.
3. Колесников Л.Л. Общая анатомия сфинктерных аппаратов желудочно-кишечного тракта // Российские морфологические ведомости. – 2014. – №1-2. (спец.выпуск). – С.16-24.
4. Тен С.А., Шодиев Э.Т. Процесс становления илеоцекальной заслонки человека // Сборник: Актуальные проблемы хирургии детского возраста. – Самарканд, 1996. – С. 109-111.
5. Тен С.А., Шодиев Э.Т. Процесс становления илеоцекальной заслонки лабораторных животных // Сборник: Актуальные проблемы хирургии детского возраста. – Самарканд, 2004. – С. 115-117.

УДК 618.146–006:615.371(477)

Зоя Цуканова, Людмила Коростиленко
(Полтава, Україна)

ВАКЦИНОПРОФІЛАКТИКА РАКУ ШИЙКИ МАТКИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В стратегії профілактики раку шийки матки важливе місце займає своєчасна діагностика передракових захворювань (в особливості патологічних змін багатoshарового плоского епітелію) та профілактична вакцинація вакцинами церварікс, гардасіл.

Ключові слова: рак шийки матки, дисплазія, вакцинація, скрінінг.

In the strategy of prevention of cervical cancer, a special place is taken by timely diagnostics of precancerous diseases, in particular pathological changes of multilayered flat epithelium. Prophylactic Vaccination Vaccine Cervarix, Gardasil.

Key words: cancer cervix uterus, dysplasia, vaccination, screening.

Вступ. Проблема раку шийки матки (РШМ) зберігає свою актуальність як в Україні, так і в усьому світі, являючись не тільки суто медичною, а й соціально-економічною проблемою. Щоденно в Україні від раку шийки матки помирає 6 жінок, з них біля 20% діагностовано занедбані форми. В Україні рак шийки матки є основною причиною смертності жінок репродуктивного віку. За даними Національного канцер-реєстра, рівень смертності від РШМ вище, ніж від туберкульозу, СНІДу і материнської смертності разом узятих [2, с. 12].

Актуальність теми. В стратегії профілактики раку шийки матки особливе місце займає своєчасна діагностика передракових захворювань, в особливості патологічних змін багатoshарового плоского епітелію.

Показники захворюваності на рак шийки матки (РШМ) (на 100000 жіночого населення) по Полтавській області такі:

За 2010 рік – 19,2 (по Україні 19,2)

За 2015 рік – 23,4 (по Україні 18,0)

За 2016 рік – 23,0 (по Україні 20,0)

За 2017 рік – 24, 2 (по Україні 18,4)

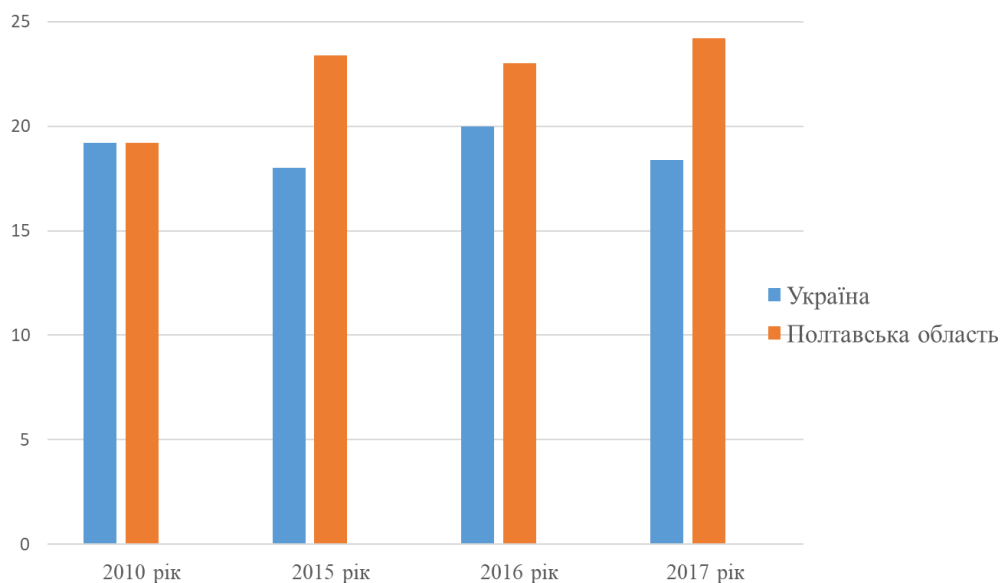

Рис. 1. Захворюваність на рак шийки матки
(кількість випадків на 100 тис. жінок)

Сукупність епідеміологічних даних дозволяє досить аргументовано твердити що РШМ та дисплазія шийки матки відносяться до захворювань, що мають вірусну етіологію. Ведучим фактором патогенезу для цих захворювань вважається інфікування вірусом папіломи людини (ВПЛ) високого ступеню онкогенного ризику (переважно типів 16 і 18) виявляється в 50-80% випадків помірної та тяжкої дисплазії шийки матки.

По літературним даним, факторами ризику розвитку РШМ являються:

- велика кількість пологів;
- довготривале (більше 5 років) використання комбінованої (естрогенвмісної) гормональної контрацепції;
- дефіцит вітамінів в харчуванні;
- різні імунодефіцитні стани;
- рак головки статевого члена у партнера;
- спадкові фактори онкологічного ризику;
- ожиріння;
- сексуально-трансмисивні інфекції та інфікованість ВПЛ;
- запальні процеси геніталій;
- низький соціальний рівень;
- активне та пасивне куріння;
- ранній початок (до 16 років) статевого життя;
- проміскуїтет.

Останній термін використовується для означення безладних статевих відносин; наявність більше чотирьох партнерів на протязі життя підвищує вірогідність РШМ в 2 рази, більше шести статевих партнерів – в 14 раз. За даними Американської асоціації раку, наявність РШМ у матері або сестри пацієнтки підвищує ризик цервікальної онкопатології в 2-3 рази, що дозволяє передбачити наявність сімейної спадковості.

Знаковою подією, що відображує важливість боротьби з глобальною проблемою РШМ і вірусом папіломи людини (ВПЛ), стало присудження 6 жовтня 2008 року Нобелівської премії в галузі медицини і фізіології професору Німецького центру ракових досліджень Харальду цур Хаузену за визначення ролі онкогенних штамів ВПЛ в розвитку РШМ та успіхи впровадження вакцини проти ВПЛ в практичну охорону здоров'я.

На жаль, в нашій країні скрінінгове обстеження населення недостатньо ефективно і значить, **найбільш вірогідним і ефективним шляхом попередження захворюваності і смертності від РШМ для нас являється комбінація вакцинації і скрінінга [1 с. 6].**

Вакцина **Церварікс** виробництва компанії «Glaxo Smith Kline» показана для попередження виникнення цервікальної інтраепітеліальної неоплазії (CIN) 2-3 ступеня і РШМ, обумовленими вірусом папіломи людини типів 16 і 18 у дівчат та жінок починаючи з 12 років [5].

Вакцина **Гардасіл** того ж виробника показана для попередження виникнення цервікальної інтраепітеліальної неоплазії (CIN) 2-3 ступеня і РШМ, обумовленими ВПЛ типів: 6, 11, 16, 18 [6, 5].

В деяких європейських країнах, зокрема Великобританії, Франції, Німеччині, Австрії, Італії, а також США, Канаді, Австралії вакцинація включена в урядову програму охорони здоров'я. Тобто створення вакцини проти ВПЛ для профілактики РШМ отримало світове визнання. Американський журнал ТІМЕ включив створення такої вакцини в список 10 самих важливих науково-технологічних відкриттів 2006 року [1, с. 6].

Церварікс, Гардасіл – торгові назви вакцини проти ВПЛ (вірусу папіломи людини), які станом на 1.01.2014 року зареєстровані в Україні.

Вакцинація проти ВПЛ в Україні відповідно до наказу МОЗ «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних

препаратів» від 16.09.2011 р. №595 віднесена до рекомендованих щеплень та здійснюється за бажанням і за кошти пацієнта. Державної програми вакцинації на даному етапі не існує.

Мета. Наша робота присвячена дослідженню *інформованості* та *вакцинації* студенток Полтавського базового медичного коледжу та Полтавського кооперативного коледжу проти вірусу папіломи людини вакцинами *Церварікс* та *Гардасіл*.

Об'єкт і предмет дослідження

Об'єктом дослідження є групи молодих жінок та дівчат які навчаються у:

- Полтавському базовому медичному коледжі;
- Полтавському кооперативному коледжі.

Предметом дослідження є *рівень обізнаності* про вакцинацію проти ВПЛ з метою профілактики дисплазії та раку шийки матки та *рівень вакцинації* вакцинами *церварікс* та *гардасіл* в досліджуваних групах шляхом анонімного анкетування.

Завдання

1. Визначити обізнаність про вакцинацію вакцинами Церварікс та Гардасіл проти вірусу папіломи людини з метою профілактики дисплазії шийки матки та раку шийки матки.
2. Порівняльний аналіз обізнаності обстежуваних груп (навчальний заклад не медичного профілю, медичний навчальний заклад).
3. Визначити відсоток охоплення вакцинацією проти ВПЛ з метою профілактики дисплазії шийки матки та раку шийки матки студенток Полтавського базового медичного коледжу та Полтавського кооперативного коледжу.
4. Визначити відсоток жінок, які бажають провести вакцинацію проти ВПЛ для профілактики дисплазії та раку шийки матки після отримання інформації.
5. Визначити чи є необхідність в додатковій консультативно-роз'яснювальній інформації для вирішення питання про вакцинацію в обох досліджуваних групах.

Матеріали та методи дослідження: бібліографічний, семантичний, статистичний.

Результати та обговорення. В анкетуванні прийняли участь 55 студенток Полтавського базового медичного коледжу та 46 студенток Полтавського кооперативного коледжу. Вік анкетованих 15-18 років. В результаті науково-пошукової роботи виявлено, що інформованість про можливість профілактичної вакцинації проти ВПЛ серед студенток ПБМК – 46 випадків (83,64%), серед студенток Полтавського кооперативного коледжу – 10 випадків (21,74%). Профілактична вакцинація пропонувалася лікарем гінекологом 3 студенткам ПБМК (5,45%), та 1 студентці кооперативного коледжу (2,18). Вакцинація проти ВПЛ проведена 1 студентці ПБМК (1,8%) з обох анкетованих груп. Обстежені кількопоскопично серед студенток ПБМК 12 студенток (21,8%), серед студенток кооперативного коледжу 1 студентка (2,18%). Обстежено на ВПЛ 9 студенток ПБМК (16,3%), та 1 студентка кооперативного коледжу (2,17%). Серед студенток ПБМК побажали провести вакцинацію 49 (89%), серед студенток кооперативного коледжу 24 студентки (52,1%). Консультативно-роз'яснювальну інформацію бажають отримати 32 студентки ПБМК (58%) та 15 (32,6%) студенток кооперативного коледжу. Серед 46 інформованих студенток ПБМК про можливість вакцинації дізналися на заняттях 40 студенток (72,7%).

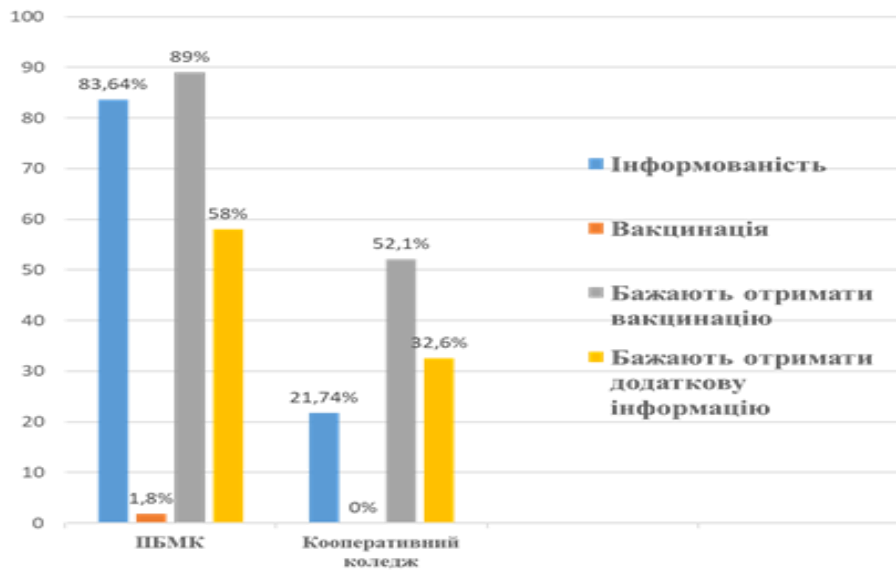

Рис. 2. Порівняльна діаграма досліджуваних показників по Полтавському базовому медичному коледжі та Полтавському кооперативному коледжу

Висновки

1. Низький рівень інформованості про вакцинацію проти ВПЛ в обстежуваних групах свідчить про недостатній рівень санітарно-освітньої роботи з боку лікарів та акушерок жіночих консультацій, фельдшерів ФАПів, лікарів та медичних сестер амбулаторій загальної практики сімейної медицини.

2. Більш високий відсоток обізнаності студенток ПБМК про вакцинацію проти вірусу папіломи людини з метою профілактики дисплазії та раку шийки матки обумовлений набуттям медичних знань в процесі навчання в ПБМК.

3. Наявність одного випадку вакцинації проти ВПЛ серед студенток ПБМК (1,8 %) та відсутність вакцинації серед студенток Полтавського кооперативного коледжу свідчить про недостатній рівень інформованості та санітарної культури серед населення в цілому.

4. Високий відсоток бажаючих отримати профілактичне щеплення проти ВПЛ та отримати додаткову консультативно-роз'яснювальну інформацію про профілактичну вакцинацію проти ВПЛ вказує на необхідність **проведення консультативно-роз'яснювальної роботи** з метою прийняття поінформованого рішення про щеплення тією або іншою людиною.

5. Для проведення консультативно-роз'яснювальної роботи необхідно проведення спеціальної підготовки фельдшерів, акушерок, медичних сестер кваліфікованими лікарями. Медичним працівникам середньої ланки приділяти більше уваги санітарно-освітній роботі серед широких мас населення, особливо в сільській місцевості із застосуванням сучасних методів донесення інформації до молоді: мультимедійних засобів, відеофільмів, презентацій тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Видання «Новости медицины и фармации в Украине» №18 (259) жовтень 2008.
2. Видання «Медицинские аспекты здоровья женщины» №2 (98) 2016.
3. Наказ МОЗ України від 24.01.2011р. №33.
4. Наказ МОЗ України від 16.09.2011р. №595.
5. Додаток до наказу МОЗ України від 2.04.2014р. №236.
6. Інструкція до застосування медичного імунобіологічного препарату гардасіл. Затверджено наказом МОЗ України від 24.01.2011р. №33.

УДК 616.716.1-073.756.8.621.3.043

*Ислом Шаматов, Фотима Исхакова, Анвар Шадиев
(Самарканд, Узбекистан)*

СКАНИРОВАНИЯ ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ И МАГНИТНО-РЕЗОНАНСНОЙ ТОМОГРАФИИ В ВИЗУАЛИЗАЦИИ ВЕРХНЕЧЕЛЮСТНОЙ ПАЗУХИ

В настоящее время в оториноларингологической практике все шире применяется новые методы лечения, использующие эндоскопическую и микрохирургическую технику и ставящие своей целью сохранение функции пораженного органа. Внедрение этих методов требуют точного знания анатомии оперируемого органа у конкретного пациента еще до хирургического вмешательства [2, 3]. В изучении анатомии верхнечелюстных пазух широкими возможностями обладают современные высокоинформативные технологии лучевых методов визуализации, такими как компьютерная томография (КТ) высокого разрешения и магнитно-резонансная томография (МРТ).

Ключевые слова: компьютерная томография (КТ), магнитно-резонансная томография (МРТ), хирургическое вмешательство.

At present, in the otorhinolaryngological practice, new methods of treatment using endoscopic and microsurgical techniques are increasingly being used, and their aim is to preserve the function of the affected organ. The introduction of these methods requires an accurate knowledge of the anatomy of the operated organ in a particular patient even before surgery [2,3]. In the study of the anatomy of the maxillary sinuses, modern highly informative technologies of radiation imaging techniques, such as computed tomography (CT) of high resolution and magnetic resonance imaging (MRI), have wide possibilities.

Key words: computed tomography (CT), magnetic resonance imaging (MRI), surgical intervention.

За последние двадцатилетия КТ и МРТ прочно вошла в клиническую практику при оценке патологических изменений околоносовых пазух (ОНП) и в частности верхнечелюстных пазух (ВЧП) Между тем, возможности КТ высокого разрешения и МРТ в визуализации анатомического строения ВЧП отличающегося, как известно, значительной индивидуальной вариабельностью недостаточно освещены в отечественной литературе. [1,4,5]

В настоящей работе методом КТ и МРТ, выполняемый в различных плоскостях сканирования использующий режим высокого разрешения исследованы анатомические соотношения ВЧП в норме, и при некоторых вариантах его строения, имеющие хирургическое значение.

Материалы и методы исследования. В основе работы положены данные КТ и МРТ исследования 36 пациентов, находящихся на стационарном лечении в ЛОР отделение Областного многопрофильного детского медицинского центра. Для настоящего исследования отбирались пациенты без воспалительных изменений в ОНП. Все больные были людьми молодого возраста (18-30лет). Мужчин среди них было 22, женщин 14. КТ выполняли на спиральном компьютерном томографе «SOMATOM PLUS 4A» фирмы «SIEMENS» (ФРГ) выпуска 1995 года с импульсной рентгеновской трубкой «DURA-SO2MC». МРТ проводили T1-ВИ изученного объекта. КТ и МРТ – это два диагностических метода, идущих рука об руку. Мы предпочли назначать эти виды диагностики одновременно. Каждый из них дополнял друг – друга.

Исследования ВЧП проводилось как в положении больного лежа на спине, так и в положении лежа на животе. Плоскость сканирования по обзорной цифровой рентгенограмме головы, выполненной в боковой проекции. У всех больных применялись аксиальная и коронарная плоскости сканирования, следует отметить, что в качестве аксиальной нами использовались не плоскость, параллельная орбитальной линии, а проходящая под углом к

ней примерно в 20° (фронтально-косая томографическая плоскость по Cuillen). Эта проекция наиболее подходит для визуализации ВЧП, так как почти полностью совпадает с её переднее – задней осью. Технические условия экспозиция – 146 мА/с. Напряжение генерируемого излучения – 140 кВт, толщина среза составляла 1мм при шаге стола 3мм, т.е. слои томографии вплотную прилегали друг к другу.

Изучение КТ – изображения, в каком либо одном режиме (так называемом “окно”) не всегда позволяет выявить небольшие изменения слизистой оболочки ВЧП, что приводит к полному впечатлению об отсутствии патологии. Мягкотканное “окно” в свою очередь, не позволяет достаточно полно визуализировать анатомическое (костное) строения ВЧП, что требует анализа изображения в костном “окно”. Только обработка КТ в различных режимах дает возможность достоверно судить как о состоянии костных стенок, так и об изменениях слизистой оболочки, особенно КТ с высоким разрешением (КТВР) при котором толщина томографического слоя составляет 1-2мм. На стандартных компьютерных томограммах контуры не больших по размеру анатомических структур представляются не четкими, расплывчатыми, что обусловлена влиянием частичного объемного эффекта. При уменьшении толщины среза контуры становятся более четкими.

В процессе МРТ исследования создаются высококачественные анатомические снимки серии послойных срезов ВЧП, выполненные в разных проекциях, как КТ (аксиальной, сагитальной и фронтальной) причём, что в процессе диагностического обследования пациент не меняет своего положения. Полученные снимки, пройдя компьютерную обработку, преобразуются в объемные трехмерные изображения, содержащие визуальную информацию о состоянии полости верхнечелюстных пазух, структуры стенок и прилегающих органов.

Воздействия электромагнитных волн в ходе КТ ВЧП способствует разделению здоровых и пораженных клеток мягкотканых структур, сигнализируя о любых изменениях и поражениях.

Результаты исследования и их обсуждения. Обладая рядом преимуществ, в сравнение с другими методами исследования (рентгенологический и т.д.) при обследовании ВЧП у 36 пациентов КТ и МРТ хорошо визуализировали состояние полости ВЧП, костной и мягкотканой структуры всех стенок (передняя, задняя, верхняя, нижняя и внутренняя), а также прилегающих структур. У большинства – 22 (61%) из 36 случаев обнаружены искривление носовой перегородки, у 14 (28%) пациентов выявлен латентный этмоидит и у 4 (11%) верхнечелюстной синусит. Кроме того в нашем исследовании встретились следующие варианты развития ВЧП.

1. Частым вариантом развития являлось *concha bullosa*, по нашим данным оно присутствовало у 9 (25%) пациентов. В этом случае часть средней носовой раковины является пневматизированной. Основное клиническое значение этого варианта состоит в том, что значительно пневматизированная средняя носовая раковина нарушает анатомические взаимоотношения в полости носа и суживает остеомаксиллярный комплекс. У одного из обследованных булла значительно суживалась *infundibulum* и блокировалась с устья верхнечелюстной пазухи, сочетаясь с верхнечелюстным синуситом и этмоидитом.

2. У 6 (15%) пациентов передние этмоидальные клетки располагались ниже и латеральные вдоль нижнего края орбиты. Проникая в верхнечелюстную пазуху, они носят название «клетки Галлера» или максиллоэтноидальные клетки. Клетки Галлера суживали *infundibulum* и соустье верхнечелюстной пазухи.

Наиболее полную и достоверную информацию о состоянии анатомических структур ВЧП возможно лишь на снимках КТ и МРТ исследовании различной проекции и плоскостях.

Корональная (фронтальная проекция) в КТ и МРТ – это эквивалент лобной проекции в линейной томографии. Для выполнения этой проекции в нашем исследовании пациент находился лежа на животе в положении переразгибания шеи. На самом переднем срезаходящем через ВЧП [] определяется ясно очерченная, очень тонкая орбитальная стенка, медиально от верхнечелюстной пазухи визуализируются слезной мешок. Хорошо видны средняя носовая раковина прикрепляющаяся к крыше.

Следующий срез позволяет увидеть устье ВЧП с полостью носа. На самом же срезе чётко визуализируется крючковидный отросток. На этом же срезе хорошо заметно, важнейшая анатомическая деталь – остеомеатальный комплекс, который включает в себя не только ВЧП (ostium), воронку (infundibulum), крючковидный отросток (processus uncinatus), средний носовой ход (meatus nasi medius) и среднюю носовую раковину. При этом отмечается разница в величине и форме составляющая остеомеатальный комплекс анатомических структур с правой и левой стороны.

Фронтально-косая проекция (по Guillum) – вариант аксилярной плоскости сканирования. Это проекция более удобна для пациента так как не требует переразгибания шеи. Для получения изображения в этой проекции плоскость сканирования среза были перпендикулярными спинке носа и параллельны переднезадней оси ВЧП.

На нижнем срезе хорошо определяется носовая перегородка, средняя носовая раковина, примыкающая к верхнечелюстной кости. Средняя часть раковины у части пациентов была пневматизирована. Хорошо видно поперечное сечение носослезного канала.

Результаты исследования показали, что детально оценить строение анатомических структур ВЧП позволяет КТ с высоким разрешением изображения. Костные стенки и варианты строения хорошо видны в режиме костного окна, а для оценки мягкотканых компонентов должен применяться и мягкотканый режим или МРТ.

Наиболее информативной методикой для визуализации анатомических структур стенок ВЧП является КТ и МРТ в корональной плоскости. Эта плоскость позволяет детально оценить состояние остеомеатального комплекса, расположение стенок ВЧП по отношению к полости носа и орбите. Именно эта плоскость представляет собой наиболее информативную значимость для хирурга при эндоскопических операциях.

Фронтально-косая проекция является дополнительной, удобной для визуализации медиальной стенки ВЧП на всем ее протяжении, носослезного канала, определение взаимоотношений ВЧП с каналами зрительного нерва и с клиновидной пазухой. Исследование подтвердило что, аксиальную плоскость сканирования следует располагать не параллельно орбитальной линии (франкфуртской анатомической горизонтали) под углом 20° к ней, так, чтобы она совпадала с линией оси ГП. Несмотря на это, при анализе КТ в данной проекции встречается трудность в распознавании ряда анатомических структур. Так, из-за изогнутого хода носовых раковин на этих срезах отдельные анатомические детали могут быть видны нечетко.

Таким образом, для детального изучения анатомических структур носа и ВЧП предпочтительно КТ и МРТ в корональной и фронтальной косой проекции.

Заключение. При заболеваниях носа и ВЧП лучевые методы визуализации признаны незаменимыми и высокоточными исследованиями. Полученные в результате обследования данные содержат наиболее полную и достоверную информацию о состоянии всей полости носа, придаточных пазух, а также сопредельных (прилежающих) структур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Заболевание носа и околоносовых пазух: эндомикрохирургия Г.З.Пискунов (и др.). – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2003. – 208 с.
2. EPOS (European Position Paper on Rhinosinusitis and Nasal Polyposis). Rhinology, Supplement 20, 2007.
3. Contact Endoscopy of the nasal mucosa / M.Andrea et al. / Acta otolaryngol. – 1997. – Vol.117. – №2. – P. 307-311.
4. Кац Дуглас С. Секреты рентгенологии / Дуглас С. Кац, Кевин Р. Мас, Стюарт А. Гроскин; пер. с англ. под общ.ред. И.И. Семёнова. – М.: Бином-пресс; СПб.: Диалект, 2003. – 703 с.
5. Сперанская А.А. Компьютерно-томографическая диагностика новообразований глотки, челюстно-лицевой области и гортани / А.А. Сперанская, В.М. Черемисин. – СПб.: Элби-СПб, 2005. – 118 с.: ил. – Библиогр.: С. 110-116.

УДК 14.00.06

Саодат Ярмухамедова, Фариди Расули
(Самарканд, Узбекистан)

ЗНАЧЕНИЕ РАННЕЙ ДИАГНОСТИКИ ХРОНИЧЕСКОЙ СЕРДЕЧНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ У БОЛЬНЫХ АГ ПО УРОВНЮ BNP

Артериальная гипертензия служит самой частой причиной развития хронической сердечной недостаточности. Изучение проблемы сердечной недостаточности на ранних этапах ее развития вызывает особый интерес клиницистов. Появились данные о возможности ранней диагностики ХСН любой этиологии и прогнозирования возникновения неблагоприятных исходов сердечной недостаточности с помощью B – type Natriuretik Peptide (BNP).

Ключевые слова: артериальная гипертензия, хроническая сердечная недостаточность, натрий-уретический пептид, эхокардиография, доплерография.

Arterial hypertension is the most common cause of chronic heart failure. The study of the problem of heart failure in the early stages of its development is of particular interest to clinicians. Data on the possibility of early diagnosis of CHF of any etiology and predicting the occurrence of adverse outcomes of heart failure with B-type Natriuretik Peptide (BNP) have been revealed.

Keywords: arterial hypertension, chronic heart failure, Natriuretik Peptide, echocardiography, dopplerography.

Известно, что хроническая сердечная недостаточность (ХСН) является наиболее частым и серьезным осложнением сердечно-сосудистых заболеваний. Артериальная гипертензия служит самой частой причиной развития ХСН. Изучение проблемы сердечной недостаточности на ранних этапах ее развития вызывает особый интерес клиницистов. Вместе с тем диагностика ХСН на ранних стадиях важна для предотвращения дальнейшего ее прогрессирования. На сегодняшний день появились данные о возможности ранней диагностики ХСН любой этиологии и прогнозирования возникновения неблагоприятных исходов сердечной недостаточности с помощью мозгового натрийуретического пептида – B – type Natriuretik Peptide (BNP). В последние годы в качестве маркера ранней (доклинической) стадии ХСН у больных с АГ применяется натрийуретический пептид группы В (BNP). BNP в сыворотке крови становится стандартом в ранней диагностике ХСН. Основным стимулом к повышенной секреции BNP является объемная перегрузка левого желудочка. Натрийуретические пептиды – физиологические антагонисты ангиотензина II в отношении стимуляции секреции альдостерона. Повышение плазменной активности ренина и концентрации альдостерона вызывает ремоделирование левого желудочка, накопление фиброзной ткани и перегрузке желудочков. Основным триггером для BNP является повышение напряжения миокарда.

Цель исследования – изучение зависимости развития ХСН у больных с артериальной гипертензией от уровня мозгового натрийуретического пептида (BNP).

Материалы и методы исследования. Нами было обследовано 80 больных, из них 38 женщин и 42 мужчин с артериальной гипертензией с и без клинических признаков ХСН в возрасте от 35-ти до 65-ти лет, при этом 32 (40 %) больных имели хроническую сердечную недостаточность на фоне Артериальной Гипертензии (АГ) и 48 (60%) больных с АГ без клинико-инструментальных признаков ХСН. Комплексное обследование пациентов включало сбор и анализ жалоб и анамнестических данных, клинический осмотр, проведение общеклинических, лабораторных и инструментальных исследований таких как: стандартная ЭКГ, доплер-ЭхоКГ, 24-часовое холтеровское мониторирование ЭКГ, рентгенография органов грудной клетки. Всем нашим больным была проведена количественная оценка концентрации мозгового натрийуретического пептида (нг/мл) в плазме крови методом иммуноферментного анализа.

Обсуждение полученных результатов. При артериальной гипертензии хроническая нагрузка давлением ведет к утолщению стенок левого желудочка при нормальном размере его полости и сохранной систолической функции. Так формируется диастолическая сердечная недостаточность. Соответствующий тип ремоделирования называется концентрическим. Напряжение, развиваемое левым желудочком, определяется нагрузкой на миокард. Основным пусковым механизмом повышенного выделения BNP является увеличенное конечно-диастолическое давление (КДД). Обследованные нами больные АГ в зависимости от уровня BNP достоверно не различались по полу, длительности АГ, индексу массы тела, частоте встречаемости симптомов ХСН и регулярности приема гипотензивных средств. Однако, повышение уровня BNP, было связано с возрастом больных. При нашем обследовании наблюдалась некоторая недостоверная тенденция повышения НУП у женщин по сравнению с мужчинами, а у более тучных больных наблюдалась тенденция к снижению уровня НУП. Основные показатели АД между анализируемыми группами достоверно не различались. По данным эхокардиографии увеличение толщины МЖП в группе больных АГ с уровнем МНП > 200 (двухсот) пг/мл при сопоставимых показателях размера левого предсердия, индекса относительной толщины стенки и массы миокарда ЛЖ, может свидетельствовать о том, что повышение МНП происходит не только за счет возраста больных, но и развития адаптивного ремоделирования ЛЖ. Предполагалось, что динамика уровня МНУП и NT-pro-MHUP в сторону как повышения, так и снижения сможет индивидуализировать оценку клинического состояния пациента с ХСН, стать надежным индикатором риска развития неблагоприятных клинических событий, а также рассматриваться как аргумент в пользу изменения стратегии лечения. Обследованные нами больные были разделены на две группы. Первую группу составили 32 больных АГ с явными признаками ХСН. Такими как – одышка, утомляемость, отеки и сердцебиение. А вторая группа включала в себя 48 больных АГ без явных клинико-инструментальных признаков ХСН. У всех обследованных был изучен уровень BNP. Анализ данных проведенного обследования свидетельствует о том, что в первой группе (с явными признаками хсн) у тридцати одного (96,8%) больного уровень BNP был выше нормальных значений и составил $350 \pm 20,8$ пг/мл.

Во второй группе отмечалось повышение концентрации BNP у одиннадцати больных (22,9%), не имевших явных клинических признаков развития ХСН. Уровень BNP в этой группе был также выше нормальных значений – $220 \pm 10,1$ пг/мл.

Выводы. Анализ результатов BNP у наших больных показал, что у 11 –ти из 48-ми больных без явных признаков ХСН уровень BNP превышал норму, т.е. был выше 200 пг/мл. Это означает, что у данных больных при отсутствии жалоб и клинических проявлений, все таки имеет место развитие хронической сердечной недостаточности. Таким образом, повышенный уровень BNP свидетельствует о наличии скрытой сердечной недостаточности.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что применение лабораторного критерия BNP позволяет объективно диагностировать с высокой чувствительностью и специфичностью развития ХСН. В настоящее время определение BNP служит прогностическим маркером и показателем эффективности лечения и является стандартным методом диагностики СН.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Елисеев О.М. Натрийуретические пептиды. Эволюция знаний // Терапевтический архив. – 2003.
2. Современная эхокардиография. Advanced Echocardiography / Р.Я. Абдуллаев, Ю.С.Соболь, Н.Б. Шиллер, Э. Фостер. – Харьков: «Фортуна –Пресс», 1998.
3. Эхокардиограмма: анализ и интерпретация / А.В.Струтынский. – 2-е изд. – М.: «МЕДпресс-информ», 2003.
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: moodle.sammi.uz

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 633.15:504.064.3

*Микола Бахмат, Роман Кирилюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

МОНІТОРИНГ ВИМОГ РОСЛИН КУКУРУДЗИ ДО УМОВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Вимоги до світла. Кукурудза – світлолюбна культура. Вона відноситься до культур короткого дня. Оптимальний період світлового дня становить 12-14 годин. Тривалий світловий день збільшує період вегетації, а при скороченні, навпаки, прискорює дозрівання. Зменшення рівня освітленості призводить до ослаблення кореневої системи, впливає на азотний обмін, знижує масу рослин і врожай. Рослини кукурудзи потребують хорошого освітлення протягом дня і періоду вегетації, особливо 30-40 днів після появи сходів. При цьому боротьба з бур'янами в посівах, дотримання оптимальної густоти рослин – одне з важливих умов формування високої врожайності кукурудзи [1].

Вимоги до тепла. Кукурудза – теплолюбна рослина. Потреба її в теплі визначається нижнім мінімумом температур, необхідних для завершення кожного етапу розвитку. Більшість гібридів проростають при мінімальній температурі 8-10 ° С. Є гібриди які можуть проростати при температурі 6 ° С. Сходи з'являються коли температура підвищується до 10-12 ° С. Після появи сходів короткострокові заморозки до -1-3°C, не пошкоджують рослини. При середньодобовій температурі нижче + 15°C рослини кукурудзи жовтіють, а також затримується ріст і розвиток, сильніше пошкоджуються хворобами, знижують урожай. При температурі 10°C зростання кукурудзи призупиняється. Найбільш сприятливою для зростання і розвитку рослин в період від сходів до викидання волоті є середньодобова температура 18-22°C. Оптимальною в фазі цвітіння вважають 22-25°C при відносній вологості повітря 60%. Після цвітіння рослин потреба в теплі знижується. Фаза технічної стиглості настає через 25-30 днів від початку цвітіння, а оптимальна температура повітря під час дозрівання качанів становить 22-23°C [1,2,3].

Вимоги до ґрунтів. Як відзначають вчені [4,5,6] кукурудза росте на різних ґрунтах. Найвищий урожай дає на глибоких суглинистих і супіщаних ґрунтах з хорошим вологозатриманням, а також вологопроникністю. Краща реакція ґрунтового розчину близька до нейтральної (рН-7,5). Однак культура адаптується до реакції ґрунтового розчину в широкому спектрі – від 5,5 до 8,0. А при рН нижче 5,0-5,5 врожайність кукурудзи знижується до 30%.

Рослини кукурудзи добре ростуть на легких ґрунтах, які заправлені органічними та мінеральними добривами. Це пояснюється тим, що ці ґрунти прогріваються раніше, ніж глинисті. Вчені підраховали, що на створення загальної маси кукурудзи 30 т / га використовується 70-90 кг азоту, 30-45 кг фосфору, 100-110 кг калію [7,8].

Вимоги до вологи. Кукурудза на формування 1 кг сухої речовини витрачає 250-300 літрів води, але її не можна віднести до посухостійких рослин. Для проростання насіння потрібно 44% вологи від маси зерна, що є невеликою кількістю вологи. Маючи тривалий період вегетації, кукурудза формує потужну листову масу і споживає при цьому значну кількість вологи. Потреба у воді в період інтенсивного росту і розвитку кукурудзи збільшується, протягом доби, рослина випаровує від 2 до 4 літрів води. А найбільше вологи споживає за 10-15 діб до фази викиду волоті і протягом 20 діб після його настання. Недостатня кількість вологи в ґрунті в період максимального водовикористання, особливо разом з повітряною посухою, призводить до в'янення рослин, зниження активності фотосинтезу, передчасного висихання листя, порушення запилення і формування зерна [1, 8].

В Україні в основному культивують і використовують місцеві сорти і гібриди таких підвидів кукурудзи: кремениста, зубовидна, цукрової.

Ботанічні особливості підвидів кукурудзи не тільки істотно відрізняються, але і визначають багато господарських властивостей, однак в літературі наводяться часто невизначені, часом і суперечливі дані, а для нових сортів і гібридів кукурудзи, в залежності від агротехнічних умов вирощування в Україні, вони ще не встановлені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахмат М.І., Кирилук Р.М. Аналіз перспектив вирощування кукурудзи в Україні / Зб. наук. праць ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський. – Вип. 24 (Сільськогосподарські науки). – 2016.
2. Кирилук Р.М. Мониторинг конкурентной способности и перспективы выращивания кукурузы в Украине. / MOTROL, Lublin 2015.
3. Крамарев С. М. Повышение кормовых достоинств зерна кукурузы путем увеличения содержания в нем белка / С. М. Крамарев, С. В. Красненков // Корми і кормовиробництво. – 2002. – Вип. 48. – С. 164–167.
4. Несприятливі метеорологічні умови в землеробстві: захист від них культурних рослин / І. Д. Примака, В. А. Вергунов, П. У. Ковбасюк [та ін.]; За ред. І. Д. Примака. – К.: Кондор, 2006. – 314 с.
5. Han Jing-Long. Physical and chemical properties of major upland soils in Shandong Province of China / Han Jing-Long, Jin Fu-Shun, Chang Xian-bo, Sun Hai-Yan, Egashira Kazuhiko // J. Fac. Agr. – 2006. – № 2. – Vol. 51. – P. 389–393.
6. Третьяков Н. И. Кукуруза в нечерноземной зоне / Н. И. Третьяков. – М., 1975. – 256 с.
7. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Степу України. – К.: Аграрна наука, 2004. – 844 с.
8. Пащенко Ю. М. Реакція гібридів кукурудзи різних груп стиглості на ресурсозберігаючі прийоми вирощування / Ю. М. Пащенко, А. Л. Андрієнко // Хранение и переработка зерна. – 2003. – № 6 (48). – С. 32–34.

УДК 631.332

*Сергій Єрмаков (Кам'янець-Подільський, Україна),
Marcin Tulej (Warszawa, Polska),
Weronika Tulej (Warszawa, Polska),
Ігор Шевчук (Кам'янець-Подільський, Україна)*

АНАЛІЗ КОНСТРУКЦІЙ АВТОМАТІВ САДІННЯ

Існуючі автомати садіння не можуть бути універсальними для різних видів садивного матеріалу, тому вироблення загальних принципів реалізації ідеї автоматизації подачі живців у саджалках є нагальною проблемою. У статті пропонується методика структурно-факторного аналізу технічних рішень існуючих автоматів садіння. Запропоновано розглядати процеси, які відбуваються при переміщенні живця від ємкості для накопичення до місця садіння. Виділено головні проблеми, які перешкоджають нормальному протіканню процесу.

Ключові слова: автомат садіння, саджалка, подача живців, механізм подачі.

The process of mechanized planting has much in common in the process of seedling planting, forest-planting and planting of energy crops. Existing models of automates for planting have several disadvantages associated primarily with using manual labor. Results of the developed method is marked characteristic features of different types of machines

Keywords: planting apparatus, planting machines, seedling planter, forest-planting machine, energy crops, cutting, planting material, automate planting.

Процес садіння рослин саджанцями, сіянцями чи живцями завжди був складним і трудоемким. Науково до питання полегшення праці робітників при садінні звернулись на початку ХХ ст. і відтоді уже понад століття постійно відбувається пошук шляхів удосконалення механізованого процесу садіння і, відповідно, машин для садіння. Спроби звільнитись від ручної праці і негативних чинників, що впливають при її використанні (поріг продуктивності подачі садивного матеріалу, залежність якості від фізіологічного стану оператора, тощо) не раз ставали наріжним каменем для багатьох науковців. Свій вклад в удосконалення саджалок вносили як цілі науково дослідні інститути країн, так і окремі дослідники (Вердніков, Провоторов, Куликов, Хізніченко та ін.), що пропонували власні конструкції та ідеї, які покликані не лише механізувати окремі операції процесу садіння, а також частково чи повністю автоматизувати процес садіння [4]. До теперішнього часу накопичено деякий досвід в розробці і застосуванні автоматів подачі рослин в захват садильного апарату. За нашими оцінками, засоби автоматизації умовно можна поділити на такі види:

- автомати з гнучкими або жорсткими касетами;
- безкасетні автомати;
- накопичувачі зі скатними дошками або розподільниками.

Хронологічно перші технічні рішення зводились в основному до використання різних транспортерів подачі, в яких розсада заздалегідь закладається у спеціальні стрічки з гніздами, пружними тримачами чи іншими утримуючими пристосуваннями. Стрічка згортається у рулон (касету), при розмотуванні рулону стрічка переміщується на крок, кратний кроку садіння, розсада почергово вихоплюється з стрічки захватами садильного апарату і спрямовується до місця садіння. Таким чином послідовність, ритмічність і крок подачі садивного матеріалу формується і забезпечується параметрами стрічки, переміщення якої змінює як загальне положення, так і орієнтування його в просторі. Такий спосіб автоматизувати процес досі актуальний, зокрема відомі такі касетні автомати як ПЛА-1 (рис.1.), АПА-1, які успішно використовуються при садінні саджанців лісових культур. Основними недоліками таких автоматів є складність конструкції, громіздкість, велика трудоемкість «заряджання касет» схід з стрічок опорних направляючих роликів, низька надійність і роботоздатність елементів кріплення рослин в стрічці.

Подібний принцип роботи мають автомати з жорсткими касетами, які виконуються в вигляді плоских елементів (автомат ЛДМ-21) або барабанів (автомат АЛП-1 (рис.2.)) [1]. Їх головною відмінністю є дугове переміщення касет на крок подачі до місця відбору садивного матеріалу захватами садильного апарату. Формування маси садивного матеріалу визначається параметрами жорстких касет, а переміщення – режимами їх обертання.

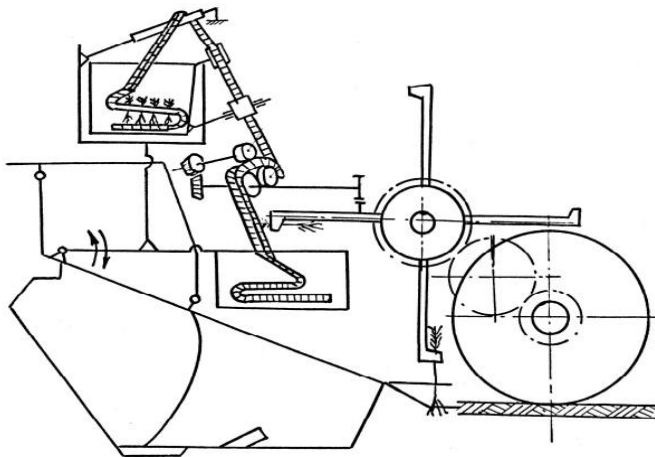

Рис. 1. Автомат з гнучкою касетою (ПЛА-1)

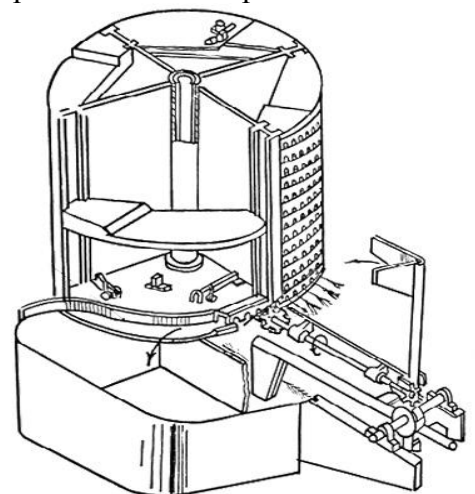

Рис. 2. Автомат з жорсткою касетою (АЛП-1)

Садильні автомати з жорсткими касетами, в порівнянні з автоматами з гнучкими касетами, компактніші і не вимагають додаткового переміщення при зарядці сіянцями. В той же час залишаються недосконалими операції подання касет з бункера до захватів садильного апарату саджалки і звільнення касети від сіянців.

Вагомим недоліком обох способів є необхідність попереднього «зарядження» таких касет, що зазвичай виконується вручну, що потребує багато часу, наприклад зарядження стрічки з гніздами на 2000 рослин німецької машини «Шонхер» займало 3,5 год. [4]. Даний фактор дав поштовх до роботи над розробкою безкасетних механізмів. Головною проблемою в них став захват рослин з бункера. Ряд дослідників по різному вирішували це питання і свої ідеї втілювали у авторських свідоцтвах і патентах. Серед серійних конструкцій виділимо автомат АБС-6. (рис. 3). Основними вузлами автомата є бункер для сіянців у вигляді циліндра обертання з округлим прорізом у днищі для проходу робочих елементів механізму вибирання сіянців, механізм вибирання сіянців [6]. Варто відмітити, що в бункері повинен бути сформований відносно упорядкований масив садивного матеріалу, тобто первісне формування по одиничного руху саджанців має здійснюватись вручну. Захвати, зберігаючи орієнтування, переносять їх у зону дії захватів садильного апарату.

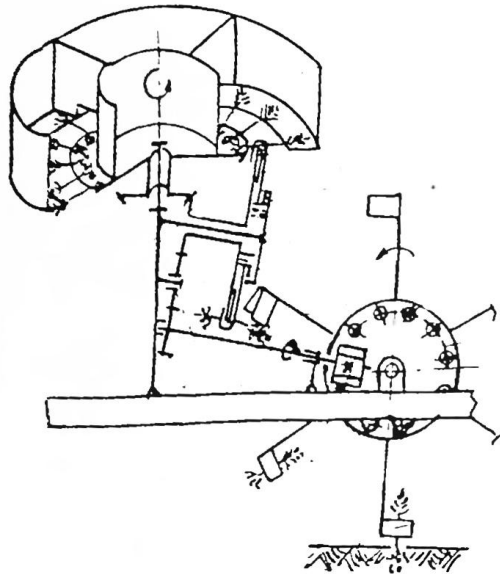

Рис. 3. Автомат безкасетний для сіянців АБС-6

До загальних недоліків згаданих типів автоматів подачі відносять також тривалий час перебування рослин на відкритому повітрі, що важливо для деяких видів садивного матеріалу, зокрема з відкритою кореневою системою. Зберігання в касетах призводить до пересихання кінців садивного матеріалу тому цей час не повинен перевищувати 5 хвилин інакше різко знижується приживлюваність таких рослин і сповільнюється їх ріст [1]. Фактично ж рослина перед садінням витримується не лише на протязі технологічного часу, коли її переміщують з бункера в місце садіння, а й часу, пов'язаного з технічними зупинками по усуненню виникаючих несправностей.

Суттєвим недоліком касетних автоматів є також те, що для забезпечення їх роботи потрібен ретельний відбір сіянців з загальної маси за розмірами, будовою кореневої системи, крони, тощо. Вибраковані сіянці висаджуються ручними способами. Частка такого матеріалу може складати до 50% [1].

У розсадосадінні технічні рішення з автоматизації можна шукати у садінні горшечкової розсади. Так, для усунення залежності якості виконання процесу від можливостей людини (може 40-60 шт. за хвилину, без належної однорідності) перед садильним апаратом створюється деякий запас садивного матеріалу. Цей запас створюється людиною, але без жорстких умов по ритмічності (однаковий час між сіянцями). Зазвичай це реалізовується у

вигляді розподільників-накопичувачів (розподільники карусельного або револьверного типу (рис.4)), чи скатних дошок (рис.5), які завантажуються вручну, а далі автоматично з заданими параметрами видають розсаду у садильний апарат. Такі машини у розсадосадінні називають semi-automat. Недоліком можна назвати ускладнення конструкції і збільшення вартості машини. У випадку з скатними дошками важливо також можливість транспортування рослин по її поверхні. Таким чином, такі пристосування можуть суттєво збільшити продуктивність садіння, підвищити якість надходження садивного матеріалу до місця садіння (точна орієнтація і координати), а також є можливість встановлення механізму контролю за неповноцінною розсадою, або її відсутністю.

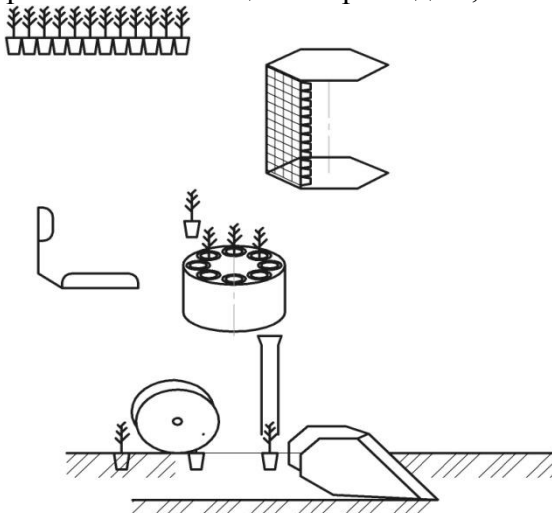

Рис. 4. Револьверні розподільники

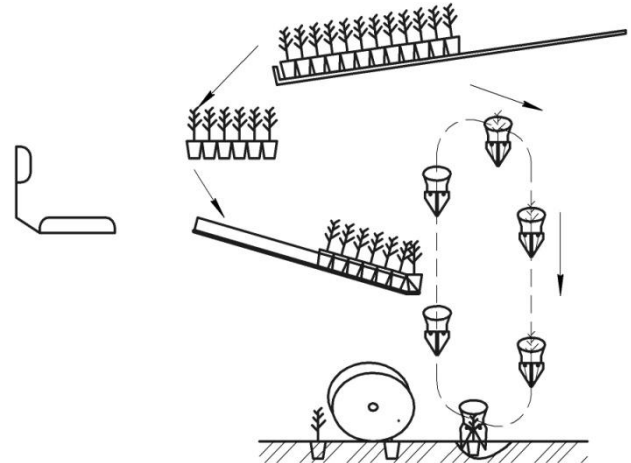

Рис.5. Машини з скатними дошками

Існують закордонні машини і для повністю автоматичного садіння горшечкової розсади у касетах. У них розсада виштовхується з касет спеціальними штовхачами, які наперед програмуються на координатну сітку розміщення горшків. Людина лише слідкує за своєчасним поповненням касет. Після звільнення з касет горшечкова розсада спеціальними важільними пристроями змінює орієнтування на вертикальне і опускається в розподільник накопичувач, який у такому положенні спрямовує розсаду до місця садіння. Такі машини-автомати мають складну будову і принцип їх дії заснований на координатному розташуванні садивного матеріалу у розсадних касетах, що створює перешкоди для застосування принципів реалізованих тут для розсипного матеріалу для садіння.

Таким чином, проведений аналіз існуючих автоматів садіння, який дозволив виробити наступні твердження:

- головними напрямками вирішення проблеми садіння розсади, лісу, садів, виноградників чи енергетичних культур є забезпечення роботи саджалок на підвищених швидкостях; зниження затрат ручної праці для обслуговування садильних машин; покращення умов праці. Це можна забезпечити шляхом передачі функцій саджальників автоматичним системам виконання і регулювання технологічного процесу садіння;
- найбільшою проблемою при створенні автоматів садіння є автоматизація процесу подачі садивного матеріалу від накопичувальної ємкості до місця садіння;
- відомі технічні рішення автоматів садіння неможливо вважати універсальними, адже визначальним є тип садивного матеріалу (розсада у горшечках, сіянці, саджанці, живці);
- важливим завданням при пошуку конструктивних рішень автоматизації садіння є удосконалення процесу подачі живців від ємкостей до садильного апарату. Також варто звернути увагу на можливість використання проміжних накопичувачів, що створюють буфер, який компенсує невідповідність продуктивності садильного апарату і можливостей людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бартенев И.М. Автоматизация процесса посадки растений. Научный журнал КубГАУ, №75 (01), 2012. с.384-396
2. Усенко М.В. Комплекс малогабаритных машин для выращивания однолетних культур на пересеченной местности: Монография. – Луцьк: РВВ ЛНУ, 2010. – 240 с.
3. Тарасенко В. Як механізувати процес висадження розсади. – Мелітополь. – URL: <http://www.webfarmerstvo.org.ua/roslynnyctvo/jak-mehanizuvaty-proces-vysadzhennja-rozsady.php> (дата звернення 20.03.2018)
4. Рассадопосадочная машина // Техника молодежи, 09, 1977. – URL: http://technicamolodezhi.ru/rubriki_tm/rassadoposadochnaya_mashina/rassadoposadochnaya_mashina (дата звернення 20.03.2018)
5. Асмоловский М.К., Лой В.Н., Жуков А.В. Механизация лесного и садовопаркового хозяйства. Минск.: БГТУ, 2004. 450с.
6. Зима І.М, Малютін Т.Т. Механізація лісгосподарських робіт: Підручник. К.: Фірма «ІНКОС», 2006. 488 с.

УДК 633.15:632.954:631.811.98

Олександр Заболотний, Альона Заболотна
(Умань, Україна)

ПРОДУКТИВНІСТЬ ФОТОСИНТЕЗУ ТА ІНТЕНСИВНІСТЬ ДИХАННЯ РОСЛИНИ КУКУРУДЗИ ЗА ВНЕСЕННЯ ГЕРБІЦИДУ СТЕЛЛАР, В.Р.

У статті наведено результати дослідження застосування норм гербіциду Стеллар, в.р. Встановлено, що при внесенні препарат змінюються показники чистої продуктивності фотосинтезу та інтенсивності дихання рослин кукурудзи. Найвищі результати отримано у варіанті досліду із застосуванням гербіциду у нормі 1,2 л/га.

Ключові слова: кукурудза, гербіцид, Стеллар, в.р., фотосинтез, дихання.

In article is given results the study of application norms of the herbicide Stellaur, w.s. It was established that under the application of preparation, the parameters of net productivity of photosynthesis and intensity respiration of maize plants are change. The highest results were obtained in the variant of experiment with a norm of herbicide in 1,2 l/ha.

Key words: maize, herbicide, Stellaur, w.s., photosynthesis, respiration.

Нині в Україні ведеться розробка технологій переходу від традиційного до органічного землеробства. Але, як показує практика більшості країн – світових лідерів з виробництва сільськогосподарської продукції, перехід до органічного землеробства призводить до різкого зростання забур'яненості посівів та зниження врожайності ячменю й кукурудзи на 58%, пшениці – на 54%, сої – на 62% [1].

Збитки, яких завдають бур'яни, перевищують від шкідників та хвороб і становлять 11,5% світового виробництва сільськогосподарської продукції [2]. Основним елементом у вирішенні проблеми забур'яненості агрофітоценозів кукурудзи є розробка ефективних заходів з регулювання присутності бур'янового компонента. До найбільш ефективних заходів контролю забур'яненості належать гербіциди. Тому актуальним є пошук шляхів підвищення ефективності застосування гербіцидів у посівах кукурудзи на зерно [3].

Кукурудза належить до культур, для яких захист посівів від бур'янів за рахунок використання гербіцидів, є одним із ключових елементів у технологіях їх вирощування [4]. Одночасно із впровадженням у виробництво речовин гербіцидної дії вченими розпочинаються всебічні дослідження механізму дії цих сполук на рослинні організми –

діяльність ферментів, фотосинтез, транспірацію, дихання, вуглеводний, азотний і фосфорний обміни, морфологічну й анатомічну будову рослин. Також гербіциди здатні суттєво порушувати обмін речовин не тільки в бур'янів, що є причиною їх загибелі, але й значно впливають на проходження обмінних процесів у культурних рослинах [5].

При застосуванні гербіцидів необхідно знати їх вплив на фактори, які визначають високий біологічний урожай. До таких факторів належить чиста продуктивність фотосинтезу. За даними З.М. Грицаєнко і О.В. Голодриги [6], при застосуванні 2,0 л/га гербіциду Тарги супер чиста продуктивність фотосинтезу сої склала 6,23 г/м² за добу при 4,54 г/м² за добу в контрольному варіанті. Використання у посівах пшениці озимої гербіциду Дікопур у нормі 7,0 л/га забезпечувало зростання продуктивності фотосинтезу до 7,7 г/м² за добу при 7,3 г/м² за добу в контролі без застосування препаратів [7]. У дослідженнях із застосуванням гербіциду Трофі 90 встановлено, що за внесення гербіциду в нормі 1,5 л/га чиста продуктивність фотосинтезу зросла проти контролю I на 0,52 г/м² за добу (на 11%), а 2,5 л/га – на 0,99 г/м² за добу (на 21%) при НР₀₅ 0,20 г/м² за добу [8].

Нагромадження рослинами під час фотосинтезу органічна речовина є джерелом енергії для їх організму. Надзвичайно важливим в забезпеченні рослин енергією життєдіяльності є процес дихання. Внаслідок дихання утворюються вуглекислий газ і вода, а також лабільна енергія, що накопичується в макроергічних зв'язках аденозинтрифосфорної кислоти і може бути використана для численних енергомістких процесів у клітині [9].

У зв'язку з наведеним одним із завдань наших досліджень було встановити, як впливає застосування гербіциду Стеллар, в.р. на чисту продуктивність фотосинтезу та інтенсивність дихання рослин кукурудзи.

Дослідження проводили в польових умовах кафедри мікробіології, біохімії і фізіології рослин Уманського національного університету садівництва в посівах кукурудзи гібриду Порумбень 359 МВ впродовж 2016–2017 рр. Гербіцид Стеллар, в.р. у нормах 1,0; 1,1; 1,2 і 1,3 л/га вносили у фазі розвитку кукурудзи 3–5 листків. Повторність досліду триразова. Ґрунт – чорнозем опідзолений важкосуглинковий, вміст гумусу в орному шарі 3,2–3,3%. Ступінь насиченості профілю ґрунту основами в межах 89,8–92,5%, реакція ґрунтового розчину середньо-кисла (рНксл 5,5), гідролітична кислотність – 1,93–2,26 смоль/кг ґрунту, вміст рухомих сполук фосфору та калію (за методом Чирикова) – 120–132 мг/кг ґрунту, азоту лужногідролізованих сполук (за методом Корнфілда) – 103 мг/кг ґрунту. Гербіцид вносили обприскувачем ОГН–600 з витратою робочого розчину 200 л/га. Чисту продуктивність фотосинтезу та інтенсивність дихання визначали відповідно до загальноприйнятих методик [10].

Визначення величини показника чистої продуктивності фотосинтезу (ЧПФ) показало, що він змінювався у прямій залежності від вмісту хлорофілів у листках кукурудзи та залежав від норми застосування гербіциду.

Так, у фазі викидання волоті у 2016 році при внесенні 1,0 л/га препарату показник ЧПФ зріс проти контролю I на 5%, а за дії 1,1 л/га – на 12%. Найвищим серед варіантів досліду із внесенням різних норм гербіциду показник ЧПФ був у разі застосування 1,2 л/га – на 17% більше за контроль I. Подальше зростання норми внесення препарату до 1,3 л/га також сприяло деякому зростанню фотосинтетичної продуктивності рослин кукурудзи, хоча і меншою мірою, ніж норма у 1,2 л/га. Тут показник ЧПФ перевищував контроль I на 14% (табл. 1).

Таблиця 1. Чиста продуктивність фотосинтезу рослин кукурудзи у фазі викидання волоті при застосуванні гербіциду Стеллар, в.р.

Варіант досліджу	2016 р.		2017 р.	
	г/м ² за добу	% до контролю I	г/м ² за добу	% до контролю I
Без гербіциду (контроль I)	4,83	100	4,74	100
Без гербіциду + ручні прополовання (контроль II)	5,80	120	5,75	121
Стеллар, в.р., 1,0 л/га	5,07	105	4,98	105
Стеллар, в.р., 1,1 л/га	5,39	112	5,33	112
Стеллар, в.р., 1,2 л/га	5,63	117	5,70	120
Стеллар, в.р., 1,3 л/га	5,50	114	5,37	113
НІР₀₅	0,11	–	0,16	–

Визначення показника ЧПФ у 2017 році показало, що він також залежав від норми застосування гербіциду. Так, у разі внесення 1,0 і 1,2 л/га гербіциду фотосинтетична продуктивність рослин кукурудзи також перевищувала контроль I відповідно на 0,5 і 1,2%. Найвищою вона була, як і у попередньому році, за внесення 1,2 л/га препарату – на 20% більше за контроль I. Зростання норми внесення Стеллару, в.р. до 1,3 л/га дещо пригнічувало фотосинтетичну продуктивність рослин кукурудзи, хоча вона і перевищувала контроль I на 13%.

При визначенні інтенсивності дихання рослин кукурудзи встановлено, що її показники були дещо вищими у 2017 році проти 2016 року, що можна пояснити більш посушливою погодою у 2017 році. Температурний стрес та нестача вологи є чинником, що призвів до підвищення інтенсивності дихання рослин культури, адже реакцією рослини на той чи інший стресовий фактор в першу чергу є посилення інтенсивності дихання.

У 2016 році за проведення ручних прополовань інтенсивність дихання кукурудзи у разі ручних прополовань зросла проти контролю I на 27%. За внесення 1,0 л/га Стеллару, в.р. вона перевищувала контроль I на 17%, а при 1,1 л/га – на 25%. За дії 1,2 та 1,3 л/га препарату цей показник перевищував контроль I відповідно на 33 та 27% (табл. 2).

Таблиця 2. Інтенсивність дихання рослин кукурудзи при застосуванні гербіциду Стеллар, в.р. у фазі викидання волоті

Варіант досліджу	2016 р.		2017 р.	
	виділено мг/г CO ₂ за 1 годину	% до контролю	виділено мг/г CO ₂ за 1 годину	% до контролю
Без гербіциду (контроль I)	2,09	100	2,31	100
Без гербіциду + ручні прополовання (контроль II)	2,65	127	2,77	120
Стеллар, в.р., 1,0 л/га	2,45	117	2,62	113
Стеллар, в.р., 1,1 л/га	2,61	125	2,69	117
Стеллар, в.р., 1,2 л/га	2,77	133	2,91	126
Стеллар, в.р., 1,3 л/га	2,66	127	2,83	123
НІР₀₅	0,07		0,09	

При дослідженні інтенсивності дихання у 2017 році нами встановлено, що його зміна так само залежала від норми внесення гербіциду і серед варіантів досліду із внесенням різних норм Стеллару, в.р. була у разі застосування 1,2 л/га препарату – на 26% більше за контроль І.

Отже, застосування норм гербіциду Стеллар, в.р. у посівах кукурудзи побічно, через усунення переважної частки бур'янового компоненту з агрофітоценозу культури, сприяє зростанню фотосинтетичної продуктивності культури, що виражається у підвищенні показника ЧПФ. Серед варіантів досліду із внесенням норм гербіциду найбільш ефективною була норма у 1,2 л/га, де показник ЧПФ зростав на 17–20% у порівнянні з контролем І. Зростання інтенсивності дихання у дослідних варіантах можна пояснити як і прямою дією гербіциду, який все таки є ксенобіотиком, так і тим, що у цих варіантах досліду внаслідок більш активної фотосинтетичної діяльності було накопичено більше органічної речовини, яка під час процесу дихання перетворюється на енергетичні сполуки, що в подальшому використовуються рослиною для своїх потреб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жеребко В. М. Гербіциди в інтегрованому захисті // Карантин і захист рослин. 2007. № 7. С. 12–13.
2. Food and Agriculture Organization of the United Nations [Electronic resource] / Faostat. 2013. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.faostat.fao.org/site/339/default.aspx>
3. Ziska, L. H. The impact of elevated CO₂ on yield loss from a C₃ and C₄ weed in field-grown soybean // J Global Change Biology. 2000. № 8. P. 899–905.
4. Petrychenko V., Borona V., Zadorozhny V. The problem of resistance and effective weed control in maize // *Herbologia*. 2005. № 6. P. 35–40.
5. Сульфонилмочевини в Росії // Защита и карантин растений. 2004. № 2. С. 42.
6. Грицаєнко З.М., Голодрига О.В. Гербіциди і врожай // Карантин і захист рослин. 2004. № 7. С. 21.
7. Леонтюк І. Б. Біологічні процеси в рослинах озимої пшениці залежно від застосування регулятора росту Емістим С і гербіциду Дікопуру // Біологічні науки і проблеми рослинництва: зб. наук. праць Уманського ДАУ. Умань, 2003. С. 156—158.
8. Заболотний О. І. Вплив гербіциду Трофі 90 на чисту продуктивність фотосинтезу та врожайність кукурудзи // Вісник аграрної науки Причорномор'я. Миколаїв, 2013. Вип. 1. С. 134–140.
9. Грицаєнко З.М., Заболотний О.І. Інтенсивність дихання рослин кукурудзи при застосуванні гербіциду Базис 75, Зеастимуліну та Рексоліну // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції молодих учених. Умань, 2008. С. 47–48.
10. Грицаєнко З.М., Грицаєнко А.О., Карпенко В.П. Методи біологічних та агрохімічних досліджень рослин і ґрунтів. К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2003. 320 с.

**DETERMINAREA PROPRIETĂȚILOR FIZICE ALE NUCILOR
JUNGLANS REGIA L. CULTIVATE ÎN REPUBLICA MOLDOVA**

*Acest articol prezintă o prelucrare statistică a unui studiu referitor la proprietățile fizice ale nucilor *Juglans regia L.* cultivate în Republica Moldova în perioada anilor 2012-2016. Dimensiunile masa și forma sunt cel mai frecvent măsurate proprietăți fizice ale fructelor. Valorile medii pentru masă, volum, diametrul geometric, sfericitate și suprafață au variat între 7,63-18,72 g, 0,91-34,14 mm³; 1,22-1,81 mm, 66,71-74,63 %; 10,51-23,04 mm² între nucile subloturilor examinate, respectiv.*

Cuvinte cheie: *nuci, *Juglans regia L.*, lungime, volum, diametrul mediu geometric, sfericitatea, suprafața, masa fructului, raportul miez/fruct.*

*This article presents a statistical processing of the study of physical properties of *Juglans regia L.* walnuts grown in Republic of Moldova in the period 2012-2016. Dimensions mass and form are the most frequently measured physical properties of fruits. Average values for mass, volume, geometric diameter, sphericity and surface varied between 7,63-18,72 g, 0,91-34,14 mm³; 1,22-1,81 mm, 66,71-74,63 %; 10,51-23,04 mm² for walnuts of the examined batches, respectively.*

Keywords: *walnuts, *Juglans regia L.*, length, volume, geometric mean diameter, sphericity, surface area, mass, the core/fruit ratio.*

INTRODUCERE

Dezvoltarea durabilă a industriei Republicii Moldova depinde în mare măsură de nivelul de dezvoltare al sectorului agro-industrial, care are o pondere mai înaltă, față de alte ramuri. Un loc important în acest domeniu îl ocupă industria de prelucrare a fructelor, inclusiv prelucrarea nucilor [5].

Nucile reprezintă un produs valoros care poate fi utilizat cu succes în alimentația publică, industria de cofetărie, patiserie, farmaceutică, de parfumerii etc., și de asemenea au o mare importanță pentru economia națională, îndeosebi la capitolul exportului, fiind solicitate în proporții tot mai mari pe piața externă.

Ultimii ani în Republica Moldova suprafețele plantate cu nuci cresc. Conform datelor statistice producerea totală de nuci constituie anual 15-18 mii tone. Republica Moldova se încadrează în acele 7% din suprafață care au condiții prielnice pentru cultivarea nucilor [16].

Soiurile de nuci răspândite în Moldova sunt nucul de Costiujeni, Chișinău, Corjeuți, Călărași și de Schinoasa [14, 15]. Soiurile Cazacu și Cogâlniceanu au statut de nuci cu perspectivă [15]. Potrivit Centrului de Comerț Internațional de la Geneva, Moldova este unul dintre cei mai mari exportatori de nuci în Europa (Franța, Germania, Austria, Grecia, Turcia), după SUA, Mexic și China. Anual Moldova exportă în jur de 8,5-10 mii tone miez de nucă în valoare de până la 40 mln. dolari SUA [14].

În ultimii ani producția anuală de nuci pe țară a constituit 22-33 mii tone din care se exportă aproximativ 80 %: în UE (Franța – 40,6 %, Grecia – 17,9 %, Germania – 9 %, Austria – 7 %), precum și în Turcia, Elveția, Siria, Irak ș.a. Din cauza neomogenității, producția este comercializată numai prelucrată în miez [17].

Nucile *Juglans regia L.* sunt fructe preferate de consumatori, au o valoare nutrițională relevantă. Studiile bibliografice [4, 8] denotă că nucile, prezintă o sursă bogată de compuși bioactivi: flavonoide (622-838 mg/100 g), acizi fenolici, taninuri condensate, inclusiv monomeri ai acidului elagic, acidului galic; vitamina E, în special gamma-tocopherolul; complexul vitaminei B, cum sunt riboflavina, niacinul, tiaminul, acidul pantothenic, vitamina B₆ și acidul foliar. Nucile

constituie o bogată sursă de minerale: manganul, cuprul, potasiul, calciu, fier, magneziu, zinc și seleniu [8, 12, 13].

Pe plan mondial există mai multe studii vizavi de compoziția chimică a diferitor soiuri de nuci *Juglans regia L.*, beneficiile pe care le oferă nucile și factorii ce determină calitatea și stabilitatea nucilor la depozitare [1, 2, 9, 13]. Dar, în Republica Moldova aceste subiecte sunt puțin studiate, se atrage atenție procesului de cultivare și creștere a puieților.

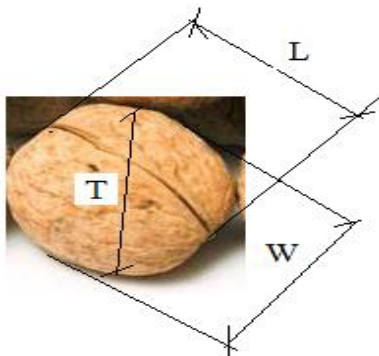
MATERIALE ȘI METODE

Studiul s-a realizat în cadrul proiectelor: **15.817.02.30A** Elaborări metodologice și tehnice pentru modernizarea tehnologiei de procesare a nucilor (*Juglans regia L.*) cu utilizarea componentelor biologic active în produse alimentare funcționale (2015-2016) și **11.817.04.40A** Elaborarea metodelor de protejarea a lipidelor nucilor (*Juglans regia L.*) de degradări oxidative (2012-2014) la Universitatea Tehnică a Moldovei. S-au studiat soiurile autohtone Călărași și Cogâlniceanu recolta anilor 2012 – 2017, provenite din S.A. Iargara raionul Leova, zona de Sud a Republicii Moldova.

S-au determinat dimensiunile nucilor (diametrul, lungimea), masa fructului (miezului), raportul miez/fruct, grosimea cojii și s-a calculat diametrul mediu geometric (D_g), sfericitatea (φ), suprafața (S) și volumul (V). Acești indicatori au un rol important în calitatea nucilor, precum și în proiectarea echipamentelor de transport și depozitare. Concomitent în aceste loturi s-a estimat raportul nucilor infestate și degradate.

• Dimensiunile geometrice

Dimensiunile geometrice și masa fructelor și miezurilor de nuci au fost măsurate cu ajutorul șublerului cu precizie de 0,01 mm și cântarului electronic cu precizie de 0,001 g. Prin utilizarea acestor trei dimensiuni s-au calculat diametrul mediu geometric (D_g), factorul de sfericitate (φ), suprafața (S) și volumul (V) utilizând ecuațiile (Jain și Bal, 1997; Mohsenin, 1970):

Diametrul mediu geometric, mm:

$$D_g = (LWT)^{\frac{1}{3}} \quad (1)$$

Factorul de sfericitate, %:

$$\varphi = \left(\frac{D_g}{L}\right) \times 100 \quad (2)$$

Suprafața, mm²:

$$S = \pi D_g^2 \quad (3)$$

Volumul, mm³:

$$V = \frac{\pi}{6} (LWT) \quad (4)$$

Unde:

D_g – diametrul mediu geometric al nucii, mm;

L – lungimea fructului, mm;

W – lățimea fructului, mm,

T – grosimea fructului, mm.

DISCUȚII

Studiul experimental a fost realizat pe loturilor de nuci autohtone, soiul Cogâlniceanu din R. Moldova, în fiecare an pe parcursul la 5 ani. Greutatea probei globale a fost de 40 kg anual, constituind 40 subploturi a câte 1 kg fiecare. Fiecare subplot include în sine aproximativ 85-92 probe elementare. Prelevarea probelor pentru loturile de nuci investigate a fost în conformitate cu

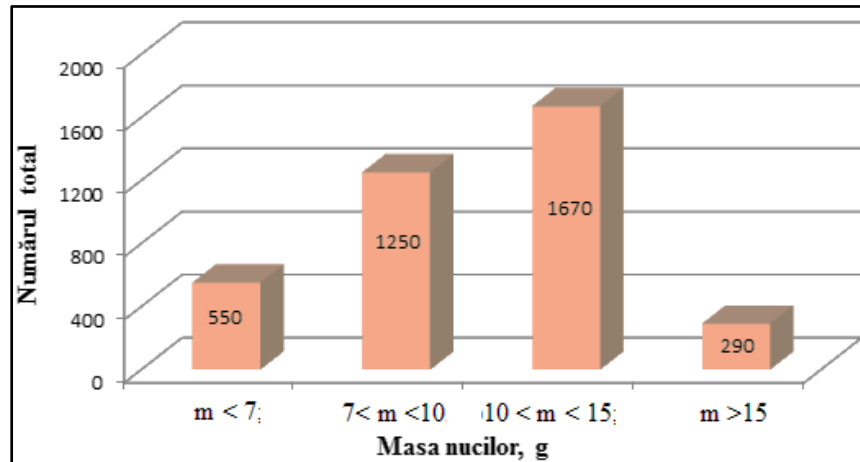
metodologia [18]. Unele rezultatele anuale ale acestor studii le putem vizualiza în articolele [3, 10, 11, 12], prezentate la conferințe naționale și internaționale.

În acest articol prezentăm rezultatele statistice anuale ale loturilor de nuci cercetate, soiul Cogâlniceanu. În tabelul 1 sunt incluse rezultatele obținute ale masei medii a unei nuci, numărul de nuci într-un kg, precum și raportul miez/fruct.

Tabelul 1. Dimensiunile și proprietățile fizice ale nucilor *Juglans regia L.*

Anul recoltării	Masa fructului, g			Nuci într-un kg, bucăți	Raportul miez/fruct, %
	Minimă	Maximă	Medie		
2012	7,49 ± 1,5	18,64 ± 1,5	9,83 ± 1,5	102 ± 1	38 ± 1,1
2013	7,03 ± 1,4	19,72 ± 1,4	12,96 ± 1,4	101 ± 2	40 ± 1,2
2014	8,65 ± 1,4	18,72 ± 1,4	13,14 ± 1,4	86 ± 1	37 ± 1,1
2015	7,06 ± 1,6	18,26 ± 1,6	11,76 ± 1,6	85 ± 1	43 ± 1,1
2016	7,92 ± 1,6	18,27 ± 1,6	12,97 ± 1,5	97 ± 1	42 ± 1,1
Valori medii	7,63 ± 1,5	18,72 ± 1,5	12,13 ± 1,5	94 ± 1	40 ± 1,1

Rezultatele cercetărilor (tabelul 1 și figura 1) denotă că ponderea globală a numărului de nuci (1250 și 1670) în loturile experimentale au avut valori în limitele 7-10 g și respectiv 10-15 g. Raportul miez/fruct a constituit în mediu 40 %.

Fig. 1. Distribuția frecvenței nucilor după masa fructului în esantioanele cercetate

În tabelul 2 sunt prezentați indicatorii geometrici anuali ai nucilor *Juglans regia L.*, soiul Cogâlniceanu, recoltate în R. Moldova în perioada 2012-2016.

Tabelul 2. Frecvența dimensiunilor geometrice ale nucilor *Juglans regia L.*, soiul Cogâlniceanu

Indicatorii testați	Valori	Valorile medii ale fiecărui sublot anual				
		2012	2013	2014	2015	2016
Lungimea fructului (<i>L</i>), mm	limite	2,10-3,54	1,60-3,50	1,80-3,62	2,02-3,73	2,41-5,12
	medii	2,57±0,90	2,65±1,00	2,73±1,00	2,77±1,10	3,63±1,30
Lățimea fructului (<i>W</i>), mm	limite	0,93-2,30	1,03-2,42	1,04-2,51	1,05-2,81	1,52-3,51
	medii	1,59±1,60	1,56±1,6	1,62±1,70	1,56±1,70	2,34±2,10
Grosimea fructului (<i>T</i>), mm	limite	0,92-2,74	1,10-2,70	1,03-3,01	0,82-2,61	1,61-3,63
	medii	1,52±1,40	1,49±1,40	1,57±1,50	1,46±1,50	2,34±2,30
Diametrul mediu geometric (<i>D_g</i>), mm	limite	1,22-2,82	1,22-2,84	1,25-3,01	1,20-3,01	1,81-4,03
	medii	1,83±1,10	1,83±1,10	1,91±0,92	1,85±0,51	2,71±0,37

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Factorul de sfericitate (φ), %	<i>limite</i>	57,89-79,53	76,17-81,10	69,17-83,23	59,54-80,78	74,98-78,63
	<i>medii</i>	71,21±1,20	69,17±1,10	69,87 ± 1,01	66,71 ± 1,02	74,63 ± 1,05
Suprafața (S) fructului, mm ²	<i>limite</i>	4,64-24,88	4,66-25,29	4,87-28,50	4,54-28,51	10,25-50,88
	<i>medii</i>	10,52±1,10	10,55 ± 1,10	11,42 ± 0,96	10,72 ± 0,73	23,04 ± 0,67
Volumul fructului (V), mm ³	<i>limite</i>	0,94-11,68	0,95-11,97	1,01-14,31	0,91-14,32	3,08-34,14
	<i>medii</i>	3,21±0,10	3,22±0,10	3,63±0,10	3,30±0,10	10,40±0,10

CONCLUZII

Rezultatele acestui studiu reprezintă o statistică a proprietăților fizice ale nucilor soiului Cogălniceanu recoltate în Republica Moldova în perioada anilor 2012-2016. Studiul reprezintă o sursă suplimentară de informații cu privire la nucile *Juglans regia L.* Rezultate studiului pot fi folosite pentru aprecierea calității soiurilor de nuci cultivate în Republica Moldova. S-a constatat neuniformitatea loturilor experimentale de nuci în coajă, luate în cercetare, după caracteristicile fizice: masa unui fruct, raportul miez/fruct, sfericitatea, suprafața și volumul fructului. Aceasta probabil este cauza că producătorii din țară exportă doar miezul de nucă.

BIBLIOGRAFIE

1. Altuntas, E. Physical and mechanical properties of some walnut (*Juglans regia L.*) cultivars / E. Altuntas, Y. Ozkan // J. Food Eng.– 2008.– 4(4).– P. 1-16.
2. Aydin, C. Physical properties of hazel nuts. / C. Aydin // Biosyst. Eng.– 2002.– 82. – P. 297-303.
3. Botnari, I. Estimarea proprietăților fizice ale nucilor *Juglans regia L.* / I. Botnari, E. Sandulachi // Meridianul Ingineresc.– 2013.– Nr.1.– P. 33-34.
4. Cosmulescu, S. Phenotypic diversity of walnut (*Juglans regia L.*) in Romania – opportunity for genetic improvement. / S. Cosmulescu // Southwest Journal of Horticultural Biology and Environment.– 2013.– №4.– P. 117-126.
5. Hotărîrea Guvernului Republicii Moldova Nr. 8 din 03.01.06 privind Programul Național pentru dezvoltarea culturilor nucifere pînă în anul 2020. În: Monitorul Oficial nr. 005 din 13.01.06.
6. Jain, RK. Physical properties of Pearl miller. / RK. Jain, S. J. Bal // Agric. Eng. Res. – 1997. – 66. – P. 85-91.
7. Mohsenin, N.N. Physical properties of plant and animal materials. Gordon and Breach Science Publishers, New York. – 1979.
8. Patraș, A. Physical and chemical composition of some walnut (*Juglans regia L.*) biotypes from Moldova. / A. Patraș, P. Dorobanțu // Lucrări Științifice, seria Agronomie. – Iași; 2010. – Nr. 2/2010, Vol. 53.
9. Pereira, J. A. Bioactive properties and chemical composition of six walnut (*Juglans regia L.*) cultivars. / J. A. Pereira et al. // Food chem. Toxicol. – 2008.– 46: 103-2111.
10. Sandulachi, E. Physico chemical parameters of some varieties of walnuts (*Juglans regia L.*) grown in Moldova. / E. Sandulachi, V. Costiș, E. Chirița // Proceedings of International Conference MTFI-2012, Modern Technologies in the Food Industry.– Chișinău; 2012. – V.2.– P. 279-283.
11. Sandulachi, E. Producția de nuci *Juglans regia L.* în Republica Moldova [Sursa electronică] / E. Sandulachi // Meridian ingineresc. – 2014. – nr. 11. – http://www.utm.md/meridian/2014/MI_1_2014/11_Sandulachi_E_Productia_de_nuci.pdf
12. Sandulachi, E. Влияние внешних и внутренних факторов на качество орехового жмыха [Электронный ресурс] / E. Sandulachi, P. Tatarov // Материалы XVIII международной научно-

практической конференции. ФГБОУ ВО «Алтайский государственный технический университет им. И. И. Ползунова».–

2017.– С.212-214.– Режим доступа: <http://new.elib.altstu.ru/disser/conferenc/2017/16-02-2017.pdf>

13. Savage, G.P. Chemical composition of walnuts (*Juglans regia L.*) grown in New Zealand. / G.P. Savage // Plant Foods Human N tr.– 2005.–56.– P.75-82.

14. Nucul cultură profitabilă. AgroVista [Sursa electronică]. – <http://www.agravista.md/article/view/58480>

15. ANGROSIST. [Sursa electronică]. – <https://btv.md/md/angrosist-pretul-la-miezul-de-nuca-va-scadea/>

16. Adevarul.md http://m.adevarul.ro/1_50beeb3bd3775b2b9f77ad1f

17. Plantațiile de nuci în Moldova: realizări și provocări. Agrobiznes. <https://agrobiznes.md/plantatiile-de-nuci-avem-succese-dar-lupta-cu-birocratia-inca-nu-s-a-incheiat.html>

18. Regulamentul (UE) nr. 178/2010 al Comisiei din 2 martie 2010 [Sursa electronică].– <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32010R0178>

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

УДК 621.395:004.054.4:004.715.001.5

*Куралай Емжаева, Джумахан Абилов
(Алматы, Казахстан)*

IP – ЖЕЛІЛЕРІНДЕГІ ВИРТУАЛДЫ ЖАЛҒАСТЫРУЛАР

Бұл мақалада IP-желісін барлық қырынан танып, виртуалды байланыс кезіндегі мүмкіншіліктерін қарастырылады. Интернеттің физикалық құрылымындағы желі рұқсаттылығының деңгейлері иерархиясы ашып талданады.

Кілт сөздер: IP-желі, виртуалды жалғастыру, протокол, интернет, иерархия, желі

This article explores all aspects of the IP network and discusses the potential for virtual communications. The hierarchy of the level of network access is analyzed in the physical structure of the Internet.

Keywords: IP-network, virtual communication, protocol, Internet, hierarchy, network.

«IP - желі» термині (мұнда IP –Internet Protocol, желі аралық протокол) техникалық әдебиетте айтарлықтай кеңінен қолданыс тапқанымен, алайда оған бекітілген белгілі қатаң анықтамасын табу қиындық туғызды. Берілген жұмыста IP – желі ұғымында түйіндерден тұратын және осы желі қосымшалары IP – адресті кеңістік пен домендік есімдер иерархиясы жүйесінде TCP/IP протоколын қолдана отырып әрекеттесе алатын кең мағынадағы логикалық желіні қарастырамыз. Интернет IP – желінің дербес жағдайы болып табылады. Ол мақсаты, пішімі, архитектурасы, физикалық деңгей технологиялары мен бағдарламалы-аппаратты құралдары әр түрлі болып келетін метажелі.

IP – желілердің қарапайымдылығы мен әмбебаптылығы олардың глобалды желілер сондай-ақ жеке шешімдерді (интернет) құруда кең қолданыс тапқанының себебі болып табылады. Алайда бұл шешімдердің екінші жағы болдып желі ресурстарының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету сұрақтары болып табылады. Осы метажеліні құру ерекшеліктеріне қарай содай-ақ TCP/IP протоколының осалдықтарына орай Интернетті қолданған кезде бұл сұрақтар ушығады. Осындай түрлі желілерді ұйымдастыру ерекшеліктеріне кеңінен тоқталып өтейік [2, с. 123].

IP – желі ресурстары және функциялану принциптері.

Интернеттегі әрі IP – желілердің дербес жағдайындағы ақпаратты қорғау, қолданау және ұйымдастыру тұрғысынан қарағанда, келесі модельдер, механизмдер мен принциптер маңызды болып табылады:

- TCP/IP протоколдар түйісі және эталонды моделі;
- пакеттер коммутациясы принципі;
- басқаруды орталықсыздандыру.

Кез-келген IP – желі неізделетін өзекті түсініктер болып TCP/IP эталонды моделі және оны жүзеге асыратын протоколдар түйісі болып табылады. OSI жеті деңгейлі эталонды моделіне қарағанда, TCP/IP моделі RFC-1122 сәйкес төрт деңгейден тұрады. Әр түрлі әдәби көздерде олардың әрқалай аталатынын айтып кету керек. Осыған сәйкес, модельдің әр деңгейіне сәйкес келетін, TCP/IP протоколы түйісінің әр модель деңгейінің сәйкесінше келетін аты мен мақсаттырын атап көрсетейік.

Арналы деңгей локалды желінің кез келген түйіндері арасында кадрдың жеткізілуін қамтамасыз етеді (бұл деңгей берілген жұмыста қарастырылмайды).

Желіаралық деңгей IP – дестелерді хост-көзден хост-қабылдағышқа дейін құрама желі арқылы жеткізуге арналған. Дестенің желі бойынша жүруі қабылдаушының IP – адресі және желінің аралық түйіндерінің маршрутты ақпараты негізінде жүзеге асырылады. Желілік деңгей протоколдары IP (4 және 6 ұсыным), сондай-ақ маршрутизаторлар арасындағы маршруттар жайындағы ақпаратты таратуды қамтамасыз ететін динамикалық маршрутазация протоколдары (мысалы, BGP, OSPF).

Транспорттық деңгей әр түрлі компьютерлерде, талап етілетін сенімділік дәрежесінде, жүзеге асырылап жатқан қосымшалар арасында ақпарат таратуды атқарады. Транспорттық деңгейдің ең кең таралған түрі болып TCP және UDP болып табылады. TCP протоколы ағындарды басқаруды қамтамасыз етеді әрі желілік қосымшалар арасында логикалық жалғастаруларды орнату және квитирулеу механизмі негізінде қолданбалы қосымшаларды сенімді түрде таратуды қамтамасыз етеді. UDP желілік тораптар арасында максималды жылдамдықпен логикалық байланыс құрмай деректерді таратуға мүмкіндік береді, алайда деректердің сенімді таратылуын қамтамасыз етпейді.

Қолданбалы деңгей тұтынушы олардың көмегімен ажыратылатын желі ресурстарына сондай - ақ сол желі ресурстарымен бірігіп жұмыс істейтін протоколдар жиыны болып табылады. Бұл деңгейде электронды пошта (SMTP, POP3, IMAP протоколдары), файлдарды тарату (FTP протоколы), бүкіләлемдік желі (HTTP протоколы), қашықтықтан басқару (Telnet, SSH протоколдары), сондай-ақ заманауи операциялық жүйелермен қолданылатын басқа да протоколдар [1, с. 246].

Интернет, басқа да IP – желілері сияқты дестелер коммутациясы бар пакетте болып табылады. Ол таратылуы тиіс ақпарат белгілі пішімді блоктарға бөлініп, содан кейін басында белгісі бар IP -дестелерге инкапсуляцияланады да құрама IP – желі бойынша бір бірінен тәуелсіз түрде таратылады. Барлық таратылуға тиіс ақпараттың бағыты, яғни адресі IP -дестенің басында орналасады. Сондықтан, IP - желі барлық тораптары,соның ішінде ақпаратты қорғау құрылғылары, желі құрылғылары арасында деректерді таратуда қолданылатын кішкентай ақпаратты блоктарды құрайтын дестелерді өңдеуге негізделген. [4, с. 456]

Интернетте біртұтас басқару орталығы жоқ. Адресі қорлардың (IP - мекенжай, домен аттары) біртұтас техникалық саясатты, стандарттардың өндіруі және үлестірілу сәйкес келетін органдар бар. Жұмысқа қабілетті күйдегі желінің қолдауы әкімшілікпен және интернет кіретін (ұлт аралық, аймақтық, қалалық, жергілікті) жеке желілердің техникалық қызметтерімен қамтамасыз етіледі. Бұл желілер техникалық деңгейде біртұтас стандарттар бойынша бір-бірімендерді әрекеттеседі, әкімшілік деңгейде тораптар арасында қабылданған экономикалық және саяси шарттармен сәйкес әрекеттеседі. Басқаруды орталықсыздандырудың қағидасы желілердің санының үлкеюіне оң ықпал етеді, алайда ақпараттық және есептеуіш қорлар салдар және желілер ол үшін ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері шешімінде теріс әсерін білдіреді. Іс жүзінде әрбір ұйымның қажеттілігінің басқаруын орталықсыздандыру салдары болып жеке ақпаратты қорғау жүйесінің қолдауға шамасының болуында болып табылады.

Интернеттің логикалық және физикалық құрылымын ажыратыды. Физикалық құрылым нақтылы түрінің (пассивті жабдық) байланыс канал бірлескен (белсенді жабдық) түйіндерінің жиыны болып табылады. Осындай иерархия мысалы 1.1-суретте келтірілген. Рұқсаттылық деңгейлері бір бірінен мақсаттылығы әсіресе қолданылатын құрылғылардың классымен және байланыс арнасының өткізу жолағымен ерекшеленеді.

Деңгейлердің келтірілген иерархиясы интернеттің физикалық құрылымы туралы ортақ ұсыныстардың жүйелеуі үшін келтіріледі және желі қазіргі байланыстардың барлық күрделілік мен алуантүрлігін толық қамтып көрсетпейді. Бұған қарамастан, ақпараттық қауіпсіздік жүйесін жобалауда интернеттің физикалық ерекшелік құрылымын және, құрылымның иерархиясының деңгейінің IP-желісіне қосылатын ұйымның метажелісін есте сақтау керек. Әдетте бұл жергілікті және аумақтық провайдерлер деңгейі.

Интернетінің логикалық құрылымы үшін анықтайтын маршрутизацияның саясатына бәрімізге ортақ AS-ке кіретін жол көрсетуші қамтамасыз ететін біртұтас әкімшілік басқарумен желілерінің жиынтығы болатын автономды жүйе (Autonomous System, AS) ұғымы болып табылады. Маршрутизация саясаты деп IP-дестелердің жүру маршруттарының есептеуінде бұл процесстердегі саяси және экономикалық құраушыларды есепке алатын жолдарды атайды.

Мұндай жолға сәйкес және орталықсыздандырудың қағидасына негізделе отырып, интернеттің логикалық құрылымы кез келген түрінің өзара шекаралы маршрутизаторлар арқылы бірлескен автономды жүйелерінің бір деңгейлі (жазық) жиыны болып табылады. Көрші AS-тердің шекаралы маршрутизаторлары маршрут мәліметін айырбас үшін BGP (Border Gateway Protocol, шекаралы шлюздар протоколы) қолданады. Интернеттің қарапайым құрылымы 1.2 суретте келтірілген [1, с. 207].

BGP протоколы шешетін негізгі мәселе болып Интернеттегі логикалық байланысты қамтамасыз ету табылады. Бұл түсінік графта байланысы теориясына ұқсас болып табылады. Соған сәйкес граф байланысқан болып табылады, егер оның кез келген жұп төбелері арасында кем дегенде екі жол болатын болса. Бұл Интернет үшін желі қондырғысының жұмысын қамтамасыз ету болып табылады және осы орайда IP-десте құрама желінің бір белгілі компьютерінен басқа бір компьютерге иаратылуын айтуға болады.

Сайып келгенде, орамдылық ұйымдар және тұлғалардың бөлінділерінің желісі бас себеп қосуда осыған болып табылған интернеттің қорларына рұқсаттың алуы үшін қажет. Интернеттерде өте қажетті қорлар ақпараттық қорлар болып табылады, бірақ олар қорлардың жалғыз түрлері болып табылмайды. 1.3-ші суретте IP- желілердегі қорлардың классификациясы келесі белгілер бойынша классификацияланған: тағайындалуы, архитектурсы, қолдану әдісі және тегіне байланысты.

IP - желілер қорлары әр түрлі терминдерде сипаттала алатын желілік мәндердің арасындағы ақпараттық өзара әрекеттесуді мүмкіндік қамтамасыз етеді: клиент - аттас үлгімен сәйкесінше, рұқсаттылықтың логикалық шектеуінің үлгілерінің терминдеріндегі субъект-объект, желілік операциондық жүйелердегі процесс аралық әрекеттесуі және басқалары. Сипаттау әдісінен тәуелсіз түрде мұндай өзара әрекеттесу бір немесе екі жақа бағытталған IP-дестелер ағынын құраумен қатар жүргізіледі. Рұқсаттылықты шектеу мәселелерін қарастырған кезде IP-желілердегі осы ағындарға байланған түрде желіаралық экрандармен өнделетін IP-дестелерді қарастыру маңызды. Бұл рұқсаттылық субъектін тұтынушыға дейінгі дәлдікпен (тек қана IP-десте жеке қарастырылатын кездегі IP-адрес бойынша ғана емес) ал, рұқсаттылық объектін рұқсаттылық семантикасына дейін қадағалауға мүмкіндік береді. Желілік қосымшалар арасындағы әрекеттесу сеансын белгідеу үшін «виртуалды байланыс» термині қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гольдштейн Б.С. Протоколы сети даступа. Том 2. М.: Радио и саязь, 1999
2. Horak R. Communication systems and networks / Secind еfition, M. Et T Books and IDG Books Worldwide Inc., 2000.
3. ITU-T Recommendations H.245. Control protocol for multimedia telecommunications transmitting at 8. 1996.
4. ITU-T Recommendations H.323. Packet based multimedia communication systems. Geneva. 1998.

УДК 621.91.01

Элдор Мамуров
(Фергана, Узбекистан)

ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОЭФФИЦИЕНТА ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ОБРАБАТЫВАЕМОСТИ МАТЕРИАЛОВ

В статье предложен способ определения коэффициента относительной обрабатываемости материалов, позволяющий интенсифицировать процесс механической обработки металлов.

Ключевые слова: процесс, сигнал, обработка, обрабатываемость, акустический, амплитуда, материал.

In article is offered the way of definition factor of a relative opportunity of the processing materials, allowing intensifying process of machining metals.

Key words: process, signal, processing, machinability, acoustic, amplitude, material.

Обрабатываемость материала характеризуется способностью материалов подвергаться резанию. Характер процесса изнашивания режущего инструмента при равных условиях резания определяется способностью обрабатываемых материалов изнашивать контактные поверхности реза. Материалы различаются по химическому составу и физико-механическим свойствам с учетом их эксплуатационных характеристик. Создаваемые новые материалы могут быть отнесены к определённой группе по этим признакам. Но, это не позволяет обрабатывать материал с режимами, рекомендуемыми для известной группы.

Известен способ определения коэффициента относительной обрабатываемости материалов [1]. Этим способом, определив оптимальную скорость резания для материала эталонного образца, производили обработку эталонного и испытуемого материалов. В качестве информативного параметра измеряли общий уровень виброакустического сигнала (ВАС) генерируемого в зоне резания. ВАС обладает хорошей информативностью по характеристикам процессов, протекающих в зоне резания [2, 3, 4]. Измерение проводили в течение всего процесса обработки при линейно и автоматически возрастающей во времени подаче. Определяли минимальное значение уровня измеряемого сигнала для эталонного и испытуемого материалов. Затем устанавливали значения подач, соответствующих данным уровням. Коэффициент относительной обрабатываемости определяли как отношение значений подач при резании эталонного и испытуемого материалов.

Известно, что процесс износа режущего инструмента обусловлен трением, пластическим деформированием, адгезией и диффузией. Поэтому его можно представить как процесс разрушения материала инструмента в зоне резания. При этом происходит переход системы в состояние с меньшим значением энергии и выделением части избыточной энергии. Энергетические превращения в режущем инструменте обусловлены возникновением упругих колебаний, колебаний напряжений, вследствие трения сходящей стружки по передней поверхности инструмента, трением обрабатываемого образца по задней поверхности инструмента и т.д. Все эти явления, приводящие к износу режущего инструмента, генерируют в зоне резания ВАС, уровень которых в каждый отдельный момент времени отображает амплитуда ВАС. С изменением параметров этих процессов будет изменяться также амплитуда ВАС.

Но данный способ имеет ряд недостатков, в частности необходимость предварительного определения оптимальной скорости резания для обработки эталонного материала. Также требуется металлорежущий станок с возможностью непрерывного и автоматического линейного изменения подачи режущего инструмента. Необходимо определение соответствующей подачи, для каждого значения скорости резания при которой достигается

минимальный уровень виброакустического сигнала.

В связи с этим, разработан способ определения коэффициента относительной обрабатываемости материалов резанием. Его можно применять при произвольных режимах резания за счёт определения характера изменения амплитуды ВАС в начальный период обработки.

При этом способе производят обтачивание цилиндрических образцов из эталонного и испытуемого материалов при произвольном сочетании скорости резания, подачи режущего инструмента и глубины резания, значения которых ориентировочно определяют по справочным данным. При этом регистрируют амплитуду ВАС, генерируемого в зоне резания.

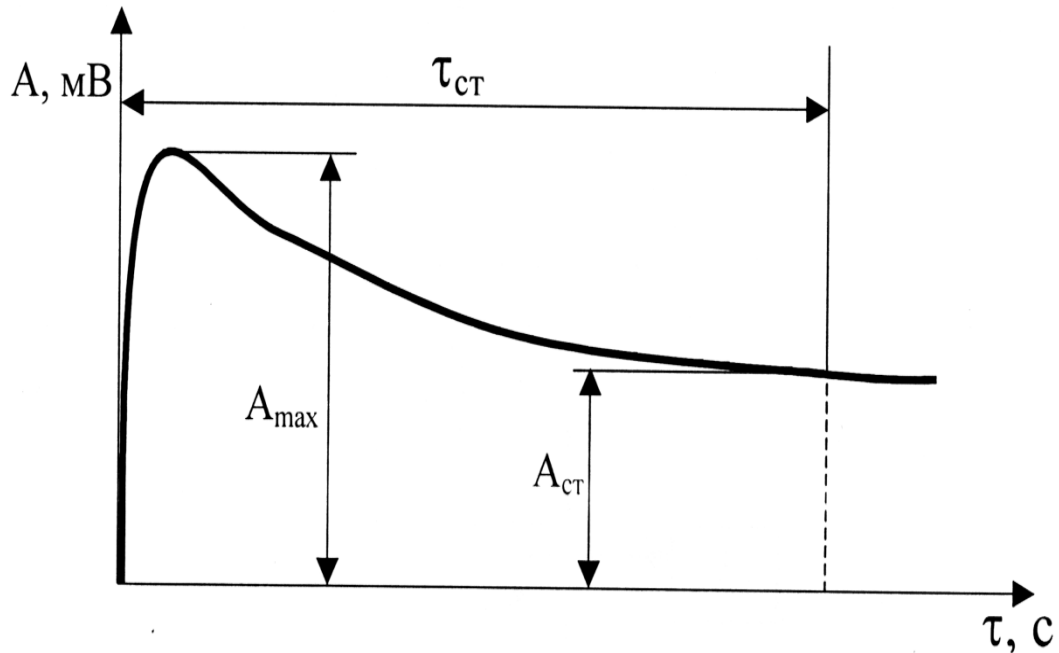

Рис. 1. Типовая форма кривой зависимости изменения амплитуды виброакустического сигнала во времени резания

Зависимость изменения амплитуды ВАС при обработке различных материалов имеет определённую форму (рис.1). В начальный момент обработки амплитуда достигает максимального значения A_{max} , соответствующая моменту врезания режущего инструмента в заготовку. С течением времени $\tau_{ст}$ происходит уменьшение амплитуды ВАС до определённого стабильного значения $A_{ст}$, что соответствует завершению периода приработки режущей кромки инструмента. Отношение разности максимальной A_{max} и стабильной $A_{ст}$ амплитуд ВАС ко времени $\tau_{ст}$ характеризует интенсивность J изменения амплитуды ВАС во времени. Коэффициент относительной обрабатываемости материалов определяют как отношение интенсивностей изменения амплитуды ВАС для эталонного $J_{эм}$ и испытуемого $J_{ис}$ образцов.

$$J = \frac{A_{max} - A_{ст}}{\tau_{ст}}, \text{ мВ/с.}$$

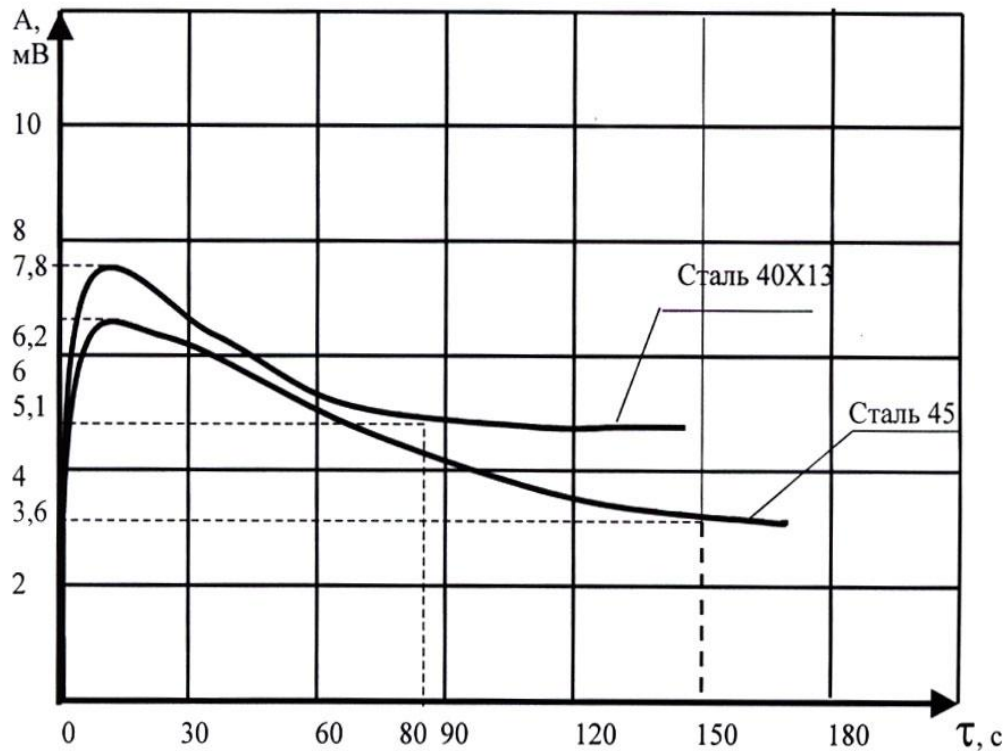

Рис. 2. Кривые интенсивности изменения амплитуды ВАС при обработке стали 45 и стали 40X13

Коэффициент относительной обрабатываемости определяется как отношение интенсивностей изменения амплитуды ВАС эталонного $J_{ЭТ}$ к испытуемого $J_{ИС}$ образцов:

$$K_0 = \frac{J_{ЭТ}}{J_{ИС}}$$

При реализации способа образец из стали 45 обтачивали на токарном станке при режимах резания: $V = 1,9$ м/с, $S = 0,23$ мм/об, $t = 0,5$ мм. По форме кривой определили параметры ВАС (рис.2). Затем рассчитали интенсивность изменения амплитуды ВАС во времени:

$$J_{ЭТ} = \frac{A_{\max} - A_{СТ}}{\tau_{СТ}} = \frac{6,2 - 3,6}{150} = 0,017 \text{ мВ/с}.$$

При тех же режимах резания, произвели обработку образца, стали 40X13. По форме кривой определили параметры ВАС (рис.2). Далее определили интенсивность изменения амплитуды ВАС во времени:

$$J_{ИС} = \frac{A_{\max} - A_{СТ}}{\tau_{СТ}} = \frac{7,8 - 5,1}{80} = 0,033 \text{ мВ/с}$$

На основании полученных результатов определили коэффициент относительной обрабатываемости

$$K_0 = \frac{J_{ЭТ}}{J_{ИС}} = \frac{0,017}{0,033} = 0,51, \text{ что соответствует}$$

справочным данным для этих марок сталей [5].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Авторское свидетельство №1427233 (СССР). Способ определения коэффициента относительной обрабатываемости материалов. В.А.Остафьев, А.А.Мирзаев, В.В.Кокарцев и В.И.Скицюк. – Опубл. в Б.И. №36, 1988.
2. Подураев В.Н., Борзов А.А., Кибальченко А.В. Активный контроль состояния инструмента методом акустической эмиссии. Вестник машиностроения. – 1985. – №4. – С. 14-19.
3. Барзов А.А., Бахирев М.А., Герасимов С.А. и др. Прогнозирование износостойкости инструмента методом акустической эмиссии. ЭИ, Обработка резанием. – 1983. – №3. – С. 15-16.
4. Мирзаев А.А., Мамуров Э.Т. Эмпирическая модель процесса обработки металлов резанием и определение обрабатываемости // Узбекский журнал проблемы информатики и энергетики. – Ташкент, №1, 2002. – С. 9-16.
5. Гуревич Я.Л., Горохов М.В. Режимы резания труднообрабатываемых материалов. Справочник. – М.: Машиностроение, 1986. – 244 с.

УДК 691:620.18

*Маужуда Музаффарова, Махамаджон Мирахмедов
(Ташкент, Узбекистан)*

РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩЕЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПОДВИЖНЫХ ПЕСКОВ

В статье раскрывается методология ресурсосбережения на всех этапах закрепления подвижных песков: выбор вида вяжущего вещества, обеспечивающего минимум затрат материально-технических ресурсов; обработка поверхности песка разбрызгиванием рабочего состава вяжущего на поверхность влажного песка; получение полимерпесчаного защитного слоя с заданными свойствами; методика исследования возможности применения вяжущих веществ.

***Ключевые слова:** подвижные пески, обобщенные критерии, влажный субстрат, декстрин, полиакриламидный клей.*

In article the resource-saving methodology at all stages of fixing of the shifting sands reveals: the choice of a type of the cementitious matter providing a minimum of expenses of material resources; sand surfacing by spraying of working composition of the wet sand knitting on a surface; receiving a polimerpeschany armor coat with the given properties; technique of a research of a possibility of use of cementitious matters.

***Keywords:** resource-saving, the generalized criterias, the wet substratum, dextrine, polyacrylamide glue.*

В условиях песчаных пустынь для предотвращения дефляции песков, являющейся причиной заносов железнодорожного пути выполняют пескозакрепительные работы (ПЗР) блокированием поверхности против развеивания песчаного субстрата и(или) их задержкой перед объектом [1, с. 16]. Пескозакрепление осуществляется биологическим и инженерными методами. Биологический метод является наиболее экологически чистым. Инженерные методы в свою очередь подразделяются на два метода: метод устройства механических (устилочные, рядовые, клеточные и т.п.) преград и физико-химический метод (ФХМ - разбрызгивание на песчаную поверхность жидких веществ, созданием вяжущепесчаного защитного слоя, предотвращающего дефляцию), сохраняющего влажность субстрата и создающего благоприятные условия для сохранения и прорастания семян псаммофитов [2, с. 1].

Методологія розробки нових технологічних рішень пескозакреплення базується на системному підході, побудованому на принципах: доступності вяжущих; економічності; можливості отримання продукту ПЗР з заданими властивостями комплексно-механізованим способом; ідентифікованості способу закреплення з природними умовами; екологічної безпеки.

Виходячи з практичних міркувань з множини вяжущих, застосовуваних у світі для закреплення пісків виділяються тільки наявні на території Узбекистану. До них належать: високомолекулярна з низьким вмістом легких фракцій нафта местородження Джаркурган; бітум з неї; госсиполова смола (ГС) – побічний продукт маслоекстракційних заводів; СДБ – сульфитно-дрожжева бражка і САФА – смола ацетон-формальдегідна – відхід хімічного виробництва [2, 1-2].

Розчини з відходів і супутуючих продуктів місцевого виробництва виділені в групу перспективних для подальшого розвитку банку технологічних рішень з огляду на відмінність від емульсій і смол за рахунок меншого числа операцій з отримання робочих складів вяжущих речовин.

Вимоги до захисних корок: стійкість до впливу природних (вітер, абразивний вплив піску вітрового потоку) і кліматичних факторів (сонячного опромінення, вологи, температури і т.п.) і економічність.

Дослідження способу проводиться в три етапи, реалізуючи принцип ресурсозбереження. На першому етапі вивчається: екологічна допустимість; на другому – технічна можливість застосування, наприклад, в разі ФХМ – отримання захисної корки з заданими властивостями запропонованим експрес-методом; на третьому етапі – технологічна і економічна доцільність.

Комплексна оцінка екологічної безпеки способів фізико-хімічного методу ґрунтується на вивченні гранично-допустимих концентрацій (ПДК) застосовуваних хімічних меліорантів.

Згідно СанПіна екологічно безпечним для закреплення рухомих пісків прийнято вважати матеріал, що не становить загрози для рослин і життя тварин. Матеріали, застосовувані в ФХМ, можуть бути токсичними і гербіцидними. Однак, ці матеріали в незначительних кількостях і концентраціях екологічно безпечні [4].

Застосування вяжущих в комплексі з фітомеліорацією ефективно в наступних умовах: річна кількість опадів >70 мм/рік; вміст хлоридних і сульфатних водорозчинних солей не більше 6%; засолення ґрунтових вод іонами хлору не більше 0,2 % і сульфатів не більше 0,8 % [1].

До цього часу загальною ознакою застосування рекомендованих вяжущих є те, що з їх допомогою оброблявся пісок повітряно-сухого стану [1-4].

При зволоженні піску сольватний шар плівки вологи на поверхні частинок субстрату розширюючись до значущих величин зменшує еквівалентний діаметр порового простору до розмірів порівнянних з 10^2 мм. Останнє стає причиною зміни характеру пропитки з переважно гравітаційного на капілярний, що супроводжується зниженням швидкості пропитки і збільшенням глибини пропитки в порівнянні з пропиткою повітряно-сухого піску. З огляду на природу дисперсійної середовища робочого складу розчину вяжущого з плівочною вологою на поверхні частинок піску відбувається їх безперешкодне смачування. Це створює умови для рівномірного розподілу дисперсної фази робочого складу вяжущого в пропитуваних шарах, утворюючи пружно-в'язко-пластичну зв'язку між частинками піску так, що для утворення стійкого захисного полімерпесчаного шару витрати робочого складу і самого вяжущого речовини значущо зменшуються, приводячи до отримання ресурсозберігаючого технологічного рішення [2, с. 4].

Пропитка вологого піску дозволяє значущо розширити область застосування способів фізико-хімічного методу, збільшити тривалість робочого сезону,

следовательно, более полно использовать технические и людские ресурсы в течение года и экономить вяжущее.

Обобщение опыта многочисленных исследований и условий «работы» слоя песка, закрепленного химическим мелиорантом и устойчивого к воздействию ветропесчаного потока в течение одного вегетационного срока развития растений позволили выявить обобщенные критерии устойчивости продукции ПЗР: глубина пропитки (h_k) и пластическая прочность (P_m), установить их предельные значения: глубина пропитки $h \geq 5$ мм и пластическая прочность $P_m \geq 3 \times 10^3$ Па для поверхности близкой к горизонтальной (рис.1).

Аксиоматическое принятие этого положения позволяет в противовес к традиционному методу исключить на первом этапе дорогостоящие эксперименты в аэродинамической трубе по выявлению устойчивости защитной корки к ветропесчаному потоку и вместо определения многочисленных физико-механических параметров, характеризующие различные свойства защитной корки максимально упростить оценку качества защитного слоя. Эксперименты выполненные по новой методике позволили получить ресурсосберегающий эффект. Так, подтверждена возможность обеспечения устойчивости защитной корки к воздействию ветропесчаного потока при снижении дозы структурообразователя до 10–15% концентрации с расходом эмульсии значительно меньше (до 30%) ранее обоснованных значений на сухом песке и установлено: значения пластической прочности защитной корки достигаются при меньших концентрациях вяжущих по сравнению с концентрациями, принятыми оптимальными в ранее выполненных исследованиях.

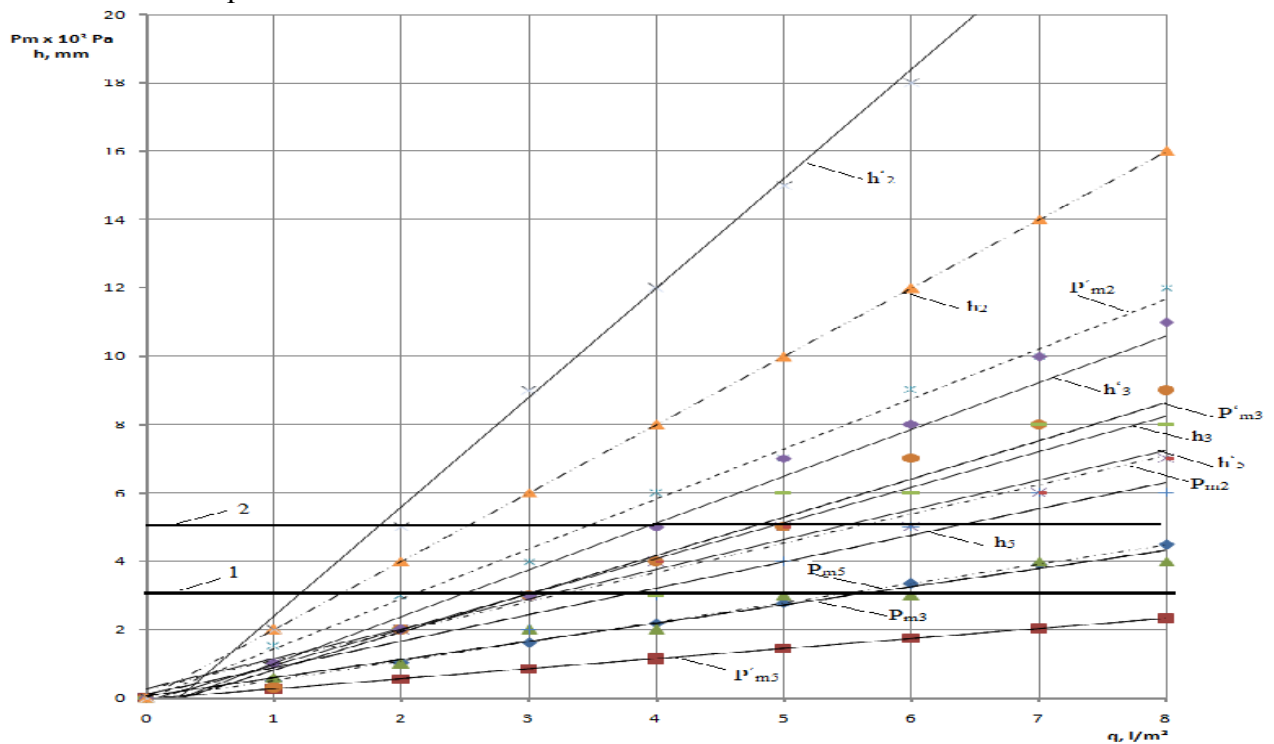

Рис. 1. Графики зависимости пластической прочности P_m и глубины пропитки h от расхода водного раствора декстрина q :

P_{m2} , P_{m3} , P_{m5} – пластическая прочность защитной корки 2%, 3%, 5% раствора декстрина на сухом песке; P'_{m2} , P'_{m3} , P'_{m5} – пластическая прочность защитной корки соответственно из 2%, 3%, 5% раствора декстрина на влажном песке; h_2 , h_3 , h_5 – толщина защитной корки 2%, 3%, 5% раствора декстрина на сухом песке; h'_2 , h'_3 , h'_5 – толщина защитной корки 2%, 3%, 5% раствора декстрина на влажном песке; 1, 2 – минимально необходимый и максимально допустимый уровни пластической прочности и толщины защитной корки устойчивой к воздействию ветропесчаного потока.

Критическая доза структурообразования для эмульгированных вяжущих соответствует 10-12 % с расходом 1,5 – 2,5 л/м² (табл.1) .

Таблица 1

Строительно-технологические параметры способов закрепления песков

Оптимальные строительно- технологические параметры		Наименование вяжущего						
		высоко- смолиста я нефть	эмульсии		растворы			
			битум а	ГС	СДБ	ОФП	Декст рин	КП-001
Пределная влажность песка, %		17	28	28	24	24	24	24
Концентраци я вяжущего вещества, %	сухой	100	10-15	10-15	10-12	9-11	2,2	2-5
	влаж ный	100	10-15	10-15	10	7	2,0	1-3
Расход, л/м ²	сухой	1,5-1,7	2,7	1,5-1,8	3,5-4,5	3-4	3-3,5	4-5
	влаж ный	0,7-1,2	1-1,5	0,5-1,1	2-3	2,5-3,5	2-3	3-4

Установлено, что при получении полимерпесчаной защитной корки достаточно обеспечение одной из двух требуемых обобщенных критериев устойчивости, либо пластической прочности, либо глубины пропитки в зависимости от влажности песка.

Исследовано изменение влажности песка в период после дождя (или после предварительного увлажнения) и выявлена предельная влажность, при которой возможно осуществление основного технологического приема - пропитки вяжущего в песок влажного состояния (табл.1), а также установлена зависимость времени естественного высыхания песка до воздушно-сухого состояния (1).

$$t = (37,99 - W) / 0,468 \quad (1)$$

где W – пороговая влажность песка, ниже которой пропитка вяжущего возможна, %.

Выводы:

– доказано, что для создания противодефляционной защитной корки как ресурсосберегающего продукта ПЗР целесообразно использовать водорастворимые отходы или сопутствующую продукцию местного производства;

– доказана возможность закрепления песков при предварительном их увлажнении (естественном и искусственном), за счет чего достигнуто сбережение вяжущих (снижение концентрации и удельного расхода). Это обстоятельство ведет естественно к удлинению срока использования техники и рабочих кадров в течение года с 4-5 до 8-9 месяцев;

– установлено, что необходимым и достаточным критерием устойчивости защитной корки к воздействию ветропесчаного потока является его толщина не менее 5 mm ($h = \geq 5mm$) и пластическая прочность ($P_m \geq 3 \cdot 10^3 Pa$).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Фазилов Т. И. Органо-минеральные противодефляционные покрытия, полученные пропиткой подвижных песков / Дисс. докт. техн. наук. – Харьков: ХИСИ. 1991. – 45 с.
2. Muzaffarowa M. K., Mirakhmedow M. M. Differences and commonalities impregnation of air-dry and the wet sand // Transport problems, Vol. 9. Iss. 3, 2014. – PP.91-97.
3. Shah Rehman. Stabilisation des dunes de sable dans la vallée de Mastung (Balushistan, Pakistan). Sécheresse. № 6. 1999. PP.347-354.
4. Ashkenazy Y., Yizhaq H., Tsoar H. Sand dune mobility under climate change in the Kalahari and Australian deserts. Climatic Change. 2012. Vol. 112. Issues 3-4. P. 901-923.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ АСИНХРОННОГО ДВИГАТЕЛЯ В РЕЖИМЕ ПУСКА

В статье рассматривается математическая модель асинхронной машины в режиме пуска. Показано, что при проектировании электрической машины, работающей в переходном режиме, разработанная математическая модель асинхронного двигателя, используемая в указанном режиме позволяет, рассчитать потери и распределение активной и реактивной мощности, составить описывающие их уравнения, преобразовать к удобному виду для применения ЭВМ. Приведено моделирование уравнений асинхронного двигателя в структурной схеме в относительных единицах для ПК в среде MatLab с помощью SIMULINK.

Мақолада асинхрон машинанинг математик модели келтирилган. Ўтиши режимида ишлаётган электр машиналарини лойихалаида, исрофларни хисоблаш, актив ва реактив қувватлар тарқалишини, уларни тенгламаларини тузиши, ЭХМда моделлаш учун тенгламаларни қулай кўринишига келтирилган. АД тенгламаларини моделлаш учун ЭХМда SIMULINK ёрдамида MatLabдастурида нисбий бирликларда қилинди.

Mathematical model of the anisochronous machine is brought In article in mode of the starting. When designing the electric machine, working in connecting mode, it is important it is correct to calculate the loss and distribution active and reactive power, form describing their equations, convert to suitable type for modeling on COMPUTER. Modeling of the equations HELL were provided in structured scheme in relative unit for PC in ambience MatLab by means of SIMULINK.

Математическая модель электрической машины – это система уравнений, описывающих процессы электромеханического преобразования энергии с допущениями, обеспечивающими необходимую точность решения для рассматриваемой задачи. Математические модели электрических машин широко используются для исследования электромеханических систем благодаря применению аналоговых и цифровых вычислительных машин. В настоящее время созданы модели, позволяющие исследовать практически любые задачи, встречающиеся в электромашиностроении [1].

Несмотря на бесконечное конструктивное разнообразие индуктивных электрических машин все электрические машины с круговым полем в воздушном зазоре можно свести к обобщенной электрической машине. Обобщенная электрическая машина – это идеализированная двухполюсная машина с двумя парами обмоток на статоре и роторе. В ней энергия магнитного поля сосредоточена в воздушном зазоре и имеет синусоидальное поле. В воздушном зазоре обобщенной машины вращающееся магнитное поле может создаваться обмотками статора и ротора. Напряжения статора и ротора создают сдвинутые во времени токи, а за счет пространственного сдвига обмоток в зазоре создается вращающееся поле.

Как в машинах переменного, так и в машинах постоянного тока многофазная симметричная обмотка приводится к двухфазной, которая и рассматривается в обобщенной электрической машине. Процессы преобразования энергии в многополюсных машинах приводятся к процессам в двухполюсной машине.

Дифференциальные уравнения, описывающие переходные и установившиеся процессы в обобщенной машине в естественных или фазовых не преобразованных координатах, имеют вид

$$\left. \begin{aligned} u_a^s &= i_a^s r_a^s + d\Psi_a^s/dt; \\ u_b^s &= i_b^s r_b^s + d\Psi_b^s/dt; \quad (1) \\ -u_a^r &= i_a^r r_a^r + d\Psi_a^r/dt; \\ -u_b^r &= i_b^r r_b^r + d\Psi_b^r/dt; \end{aligned} \right\}$$

В (1) потокосцепление обмоток

$$\left. \begin{aligned} \Psi_a^s &= L_a^s i_a^s + M(\cos\Theta) i_a^r + M(\sin\Theta) i_b^r; \\ \Psi_b^s &= L_b^s i_b^s + M(\cos\Theta) i_b^r + M(\sin\Theta) i_a^r; \\ \Psi_a^r &= L_a^r i_a^r + M(\cos\Theta) i_a^s - M(\sin\Theta) i_b^s; \\ \Psi_b^r &= L_b^r i_b^r + M(\cos\Theta) i_b^s + M(\sin\Theta) i_a^s; \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

В (1) и (2) $u_a^s, u_b^s, u_a^r, u_b^r$ – напряжения обмоток статора и ротора ; $i_a^s, i_b^s, i_a^r, i_b^r$ – токи в обмотках статора и ротора; $r_a^s, r_b^s, r_a^r, r_b^r$ – активные сопротивления обмоток статора и ротора; M - взаимная индуктивность между обмотками статора и ротора; Θ – угол между осями обмоток статора и ротора.

Если выполнить подстановку (1) в (2), то получаются громоздкие уравнения с периодическими коэффициентами. Для упрощения уравнений электромеханического преобразования энергии рассматривается псевдонеподвижная машина, в обмотку ротора которой вводится э.д.с. вращения. При этом в неподвижной и вращающейся машинах токи, активная и реактивные мощности остаются неизменными.

В неподвижной системе координат α, β – уравнения для обобщенной машины, выраженные через потокосцепления, выглядят следующим образом:

$$\left. \begin{aligned} u_\alpha^s &= i_\alpha^s r_\alpha^s + d\Psi_\alpha^s/dt; \\ u_\beta^s &= i_\beta^s r_\beta^s + d\Psi_\beta^s/dt; \quad (3) \\ u_\alpha^r &= i_\alpha^r r_\alpha^r + d\Psi_\alpha^r/dt + \omega_r \Psi_\beta^r; \\ u_\beta^r &= i_\beta^r r_\beta^r + d\Psi_\beta^r/dt - \omega_r \Psi_\alpha^r; \end{aligned} \right\}$$

Подставляя в (3) значения потокосцеплений, получим

$$\left. \begin{aligned} \Psi_\alpha^s &= L_\alpha^s i_\alpha^s + M i_\alpha^r; \\ \Psi_\beta^s &= L_\beta^s i_\beta^s + M i_\beta^r; \\ \Psi_\alpha^r &= L_\alpha^r i_\alpha^r + M i_\alpha^s; \\ \Psi_\beta^r &= L_\beta^r i_\beta^r + M i_\beta^s; \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

В (3) и (4) $u_\alpha^s, u_\beta^s, u_\alpha^r, u_\beta^r, i_\alpha^s, i_\beta^s, i_\alpha^r, i_\beta^r$ – соответственно напряжения и токи в обмотках статора и ротора по осям α и β ; $r_\alpha^s, r_\beta^s, r_\alpha^r, r_\beta^r$ – активные сопротивления обмоток статора и ротора; M - взаимная индуктивность; $L_\alpha^s, L_\beta^s, L_\alpha^r, L_\beta^r$ – полные индуктивности обмоток статора и ротора по осям α и β ; ω_r – угловая скорость ротора [2].

При исследовании электрических машин используются также уравнения, составленные на базе уравнений теории поля. Они дают возможность решать многие задачи статики. Однако при решении задач динамики уравнения обобщенного электромеханического преобразователя имеют большие преимущества. Развитие теории электрических машин долгое время шло по пути применения отдельно уравнений поля и теории цепей, тогда как наиболее плодотворным является их сочетание в математической модели [3].

Развитие современной теории электромеханического преобразования энергии позволяет составить математическое описание процессов преобразования энергии для любого случая, встречающегося в практике современного электромашиностроения.

i

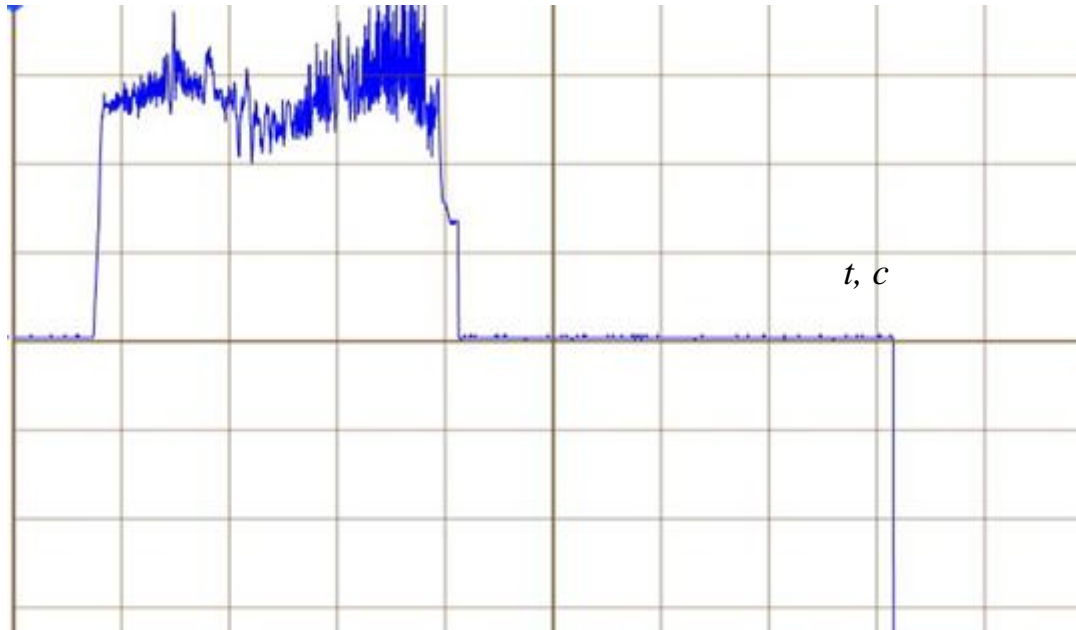

Рис.1. Осцилограмма пуска с устройством плавного пуска

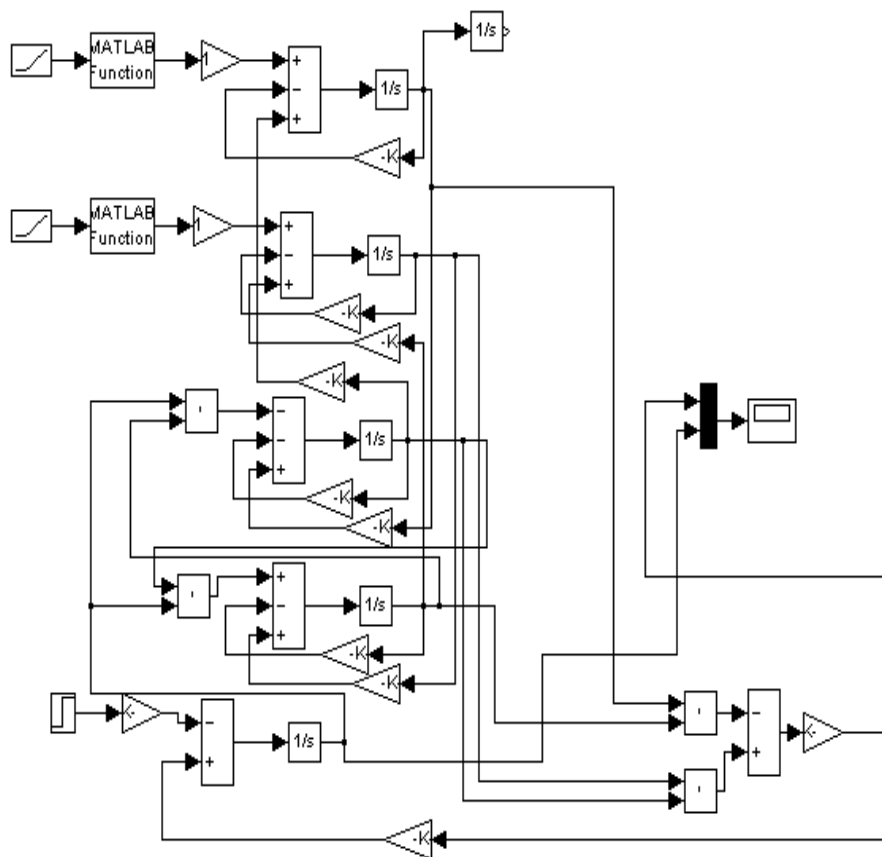
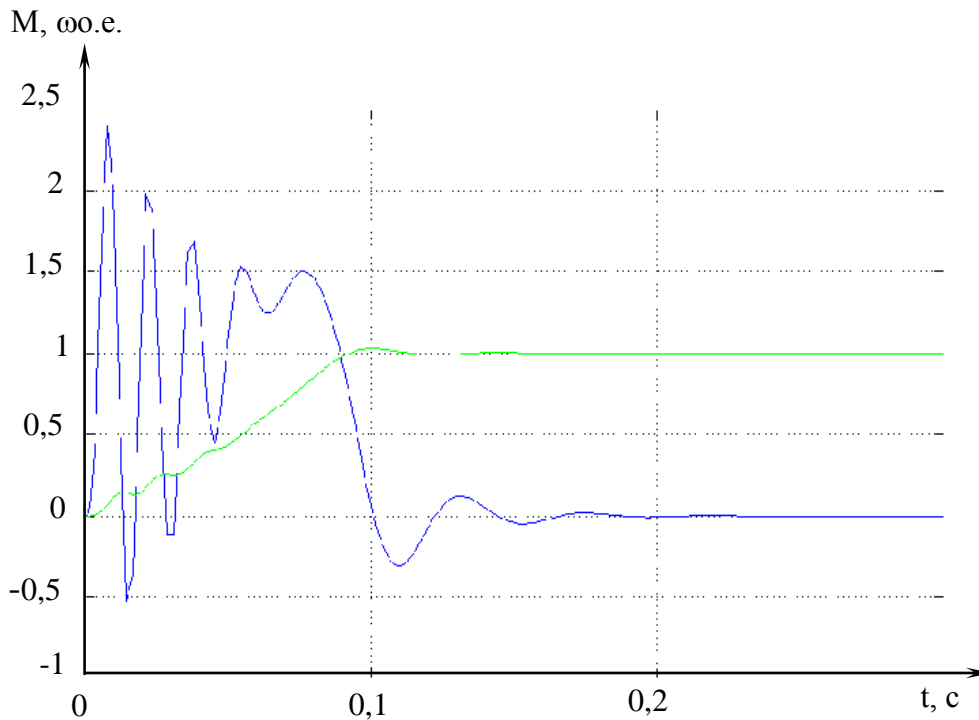

Рис. 2. Структурная схема АД при пуске

Рис. 3. Залежності $M_3=f(t)$ і $\omega_r=f(t)$ при пуске

Наиболее общей математической моделью, позволяющей записать уравнения для бесконечного спектра гармоник и любого числа контуров на статоре и роторе, является модель обобщенного электромеханического преобразователя – двухфазной электрической машины с m обмотками на статоре и n обмотками на роторе.

Пусковые характеристики АД, то есть переходные процессы происходят при изменениях напряжений и частоты на выводах машины, а также нагрузки на валу, при включении машины и отключении ее от сети, реверсе, коротких замыканиях, при изменении ее параметров и т.п. В реальных условиях переходные процессы протекают при одновременном изменении нескольких факторов. Комбинации факторов, влияющих на динамику, могут быть весьма разнообразны (изменение напряжения, частоты и параметров, напряжения и нагрузки и т.д.), поэтому надо уметь выбрать «главное», не усложнять без необходимости задачу.

По важности из работ по проектированию ЭМ переходные процессы делятся на процессы при пуске, торможении, реверсе, повторном включении и изменении нагрузки. Эти процессы могут протекать при симметричных и несимметричных напряжениях в симметричных и несимметричных машинах. При проектировании ЭМ, работающих в переходных режимах, важно правильно рассчитывать потери и распределение активной и реактивной мощности.

На рис. 3 представлены зависимости $M_3=f(t)$ и $\omega_r=f(t)$ при пуске асинхронного двигателя АОЗ-24-4 мощностью 3 кВт, $2p=4$, $U=220$ В, когда нагрузка на валу равна нулю ($M_c=0$).

Как видно из рис. 3, в первые два-три периода токи в статоре и роторе имеют максимальные (ударные) значения, что и обуславливает максимальные значения электромагнитного момента. Затем токи затухают, колебания M_3 сокращаются и значение угловой скорости ротора ω_r приближается к установившемуся. На рис. 3 показаны результаты переходного процесса при пуске АД с помощью структурной схемы.

Таким образом, характер переходного процесса зависит от мощности двигателя, а точнее, от параметров, входящих в уравнение электромеханического преобразования энергии. Моделирование уравнений АД приведено в структурной схеме в относительных

единицах для ПК в среде MatLab с помощью SIMULINK. Чтобы исследовать переходные процессы, необходимо составить описывающие их уравнения, преобразовать к виду, удобному для моделирования на ЭВМ, и решить их.

Математическая модель позволяет в 2-3 раза увеличить эффективность определения пускового режима асинхронного двигателя.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Копылов И.П. Проектирование электрических машин. – М.: Высшая школа, 2012. – 757 с.: ил.
2. Копылов И.П. Математическое моделирование электрических машин. – М.: Высшая школа, 2011. – 318 с.
3. Бердиев У.Т., Пирматов Н.Б. Электромеханика. – Т.: Шамс-Аса, 2014. – 385 б.

УДК 631.363.5

*Марина Постнікова, Олександр Шарапов
(Мелітополь, Україна)*

АНАЛІЗ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ СУШКИ ТРАВ'ЯНИХ КОРМІВ

Проведений аналіз технологічного процесу сушки трав'яних кормів, розглянуті питання енергетики процесу сушки кормів, виявлені основні фактори, які впливають на процес сушки

Ключові слова: трав'яні корми, активне вентильовання кормів, енергетика сушки, динаміка процесу, режими сушки, сушильне обладнання.

The analysis of technological process of drying of grassy forages is carried out, questions of power engineering of process of drying of forages are considered, the basic factors which influence process of drying are revealed.

Key words: herbal forages, active feed ventilation, drying energy, process dynamics, drying regimes, drying equipment.

Зростаюча енергетична оснащеність сільського господарства обумовлює значне збільшення енерговитрат. В умовах обмеженості запасів традиційних енергоносіїв і росту витрат на виробництво енергії фахівці велику увагу приділяють питанням економії енергоресурсів.

Одним з найбільш розповсюджених способів консервування трав'яних кормів є штучне сушіння скошеної сировини в полі. Це дешевий спосіб консервування, який не вимагає додаткових енерговитрат. Однак, його успішне застосування цілком і повністю залежить від стану погоди. У випадку частих опадів в період сінокошу подовжується сушка скошеної трави, що нерідко призводить до псування корма, що заготовлюється. Зростають при цьому і затрати праці. Для одержання високоякісного сіна необхідно скоротити перебування скошеної трави в полі.

Звичайно, для одержання сіна кондиційної вологості, скошену траву на полі необхідно сушити на протязі 4-6 діб за умовою, що за цей час не буде опадів. Звичайно же, скошена трава під час сінокошу неодноразово попадає під дощ, що призводить до значних втрат поживних речовин, нерідко сягаючих 50%. Крім того, існують значні втрати корма за рахунок оббивання сухих частин рослин, особливо листів і суцвіть, робочими органами збиральних машин [1, с. 130].

Зменшити ці втрати можна, скорочуючи термін пров'ялення скошеної трави в полі або зовсім відмовившись від пров'ялення. В останньому випадку втрати зводяться до мінімуму. Зібрану з поля свіжоскошену траву необхідно сушити негайно, так як вона швидко

самозігрівається і пошкоджується. Для цих цілей часто застосовують високотемпературні пневмобарабанні сушарки, де сушка часток подрібненої трави продовжується на протязі кількох хвилин. Володіючи багатьма достоїнствами, такий спосіб сушки має і ряд недоліків: висока вартість сушильного обладнання, процес сушки енергоємний, порівняно невелика продуктивність сушарок. В теперішній час, коли питання економії енергетичних ресурсів знаходяться в центрі уваги і ведеться інтенсивний пошук шляхів зниження енерговитрат, така технологія консервування кормів і трав може мати дуже обмежене застосування. Отже, основна частина сіна повинна заготовлюватися з пров'яленням трави. Відомо, що за перші 2-3 доби пров'ялення скошеної трави в полі, волога з неї випаровується інтенсивно (вологість свіжоскошеної трави може зменшитися до 40-45%). Така трава має визначену пластичність і при підборі її механізмами різних типів втрати ще невеликі. Однак, трава з вологістю 40-45% непридатна для тривалого зберігання. Її слід скласти в скирту або штабель, під навіс або в сарай і досушити до кондиційної вологості (17%), продуваючи скрізь шар атмосферне або підігріте повітря. Така технологія заготовки сіна з досушуванням активним вентиляванням в останній час одержує все більш широке розповсюдження [2, с. 100].

Значний вплив на інтенсивність сушки пров'яленої трави активним вентиляванням оказує самозігрівання матеріалу, що висушується.

Основними факторами, що оказують вплив на інтенсивність біологічних процесів, є вологість матеріалу і температура. Встановлено, що при температурі атмосферного повітря 15 °С, свіжоскошена трава вже після 7 годин зберігання (у випадку відсутності теплообміну з навколишнім середовищем) нагрівається до 30 °С, а через 11 годин її температура досягає 40 °С [3, с. 13].

Інтенсивність самозігрівання скошеної трави показана на рис. 1 [3, с. 12].

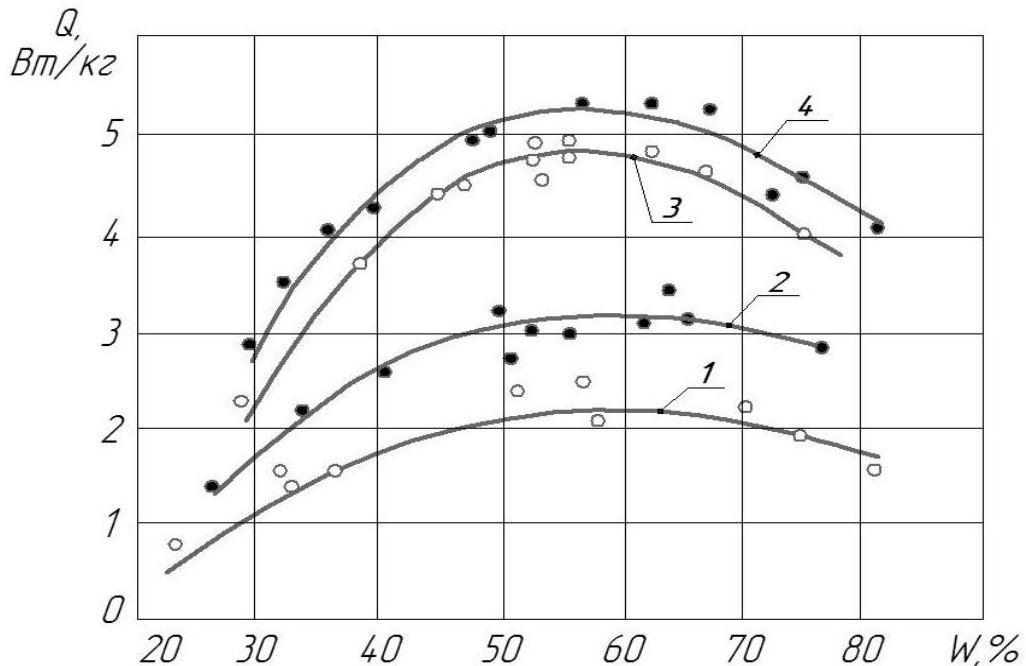

Рис. 1. Залежність теплового потоку Q від вологості пров'яленої трави w при температурі 14,7 °С (1); 21,0 °С (2); 25,2 °С (3); 29,0 °С (4)

Вирішальними факторами, що оказують найбільший вплив на процес виділення теплоти, є вологість рослинного матеріалу і його температура. Максимального значення тепловиділення досягає при вологості пров'яленої трави 50-60 %. В цьому випадку і при температурі 21 °С тепловий потік з 1 кг рослинного матеріалу складає 3,1-3,2 Вт. Інтенсивність теплового потоку із зменшенням вологості трави знижується, а при досягненні кондиційного значення (17 %) тепловиділення повністю припиняється. Виділення теплоти супроводжується розпадом вуглеводів, і як наслідок, втратами поживних речовин [1, с. 12].

Встановлено, що в результаті самозигрівання в сні в процесі його сушки активним вентиляванням втрачається 5-10 % сухої речовини.

Особливу небезпеку представляє собою самозигрівання сні, що висушується, до температури вище 40 °С, так як в цьому випадку відбуваються незворотні процеси змінення структури білку, який важко переварюється твариною. Однак, на цей процес впливає не тільки температура, але й тривалість її впливу на сні.

Самозигрівання сні, що висушується, оказує значний вплив на хід і інтенсивність процесу сушки. За рахунок теплоти самозигрівання випаровується до 30-40 % вологи, що міститься в траві, що висушується. Тому при визначенні режимів сушки впливом теплоти самозигрівання не можна зневажати.

В цілому пров'ялену траву з початковою вологістю не більш 48 % доцільно сушити не підігрітим атмосферним повітрям. В цьому випадку при укладанні штабеля в три прийоми максимальний опір шару продувки складе 650 Па, і для подачі повітря можна використовувати осьові вентилятори. При сушці пров'яленої трави з більш високою початковою вологістю для подачі повітря можна або використовувати відцентрові вентилятори, або штучно підігрівати повітря, що подається в шар сні. Технологічне обладнання для досушування сні активним вентиляванням розміщується в горизонтальному механізованому сховищі для досушування подрібненої трави на 800-1000 т сні з розмірами по зовнішньому обміру 18×54×7,5 м.

Обладнання сховища **1** включає завантажувач ТЗБ-30 **2**, телескопічну трубу **3**, складену з труб діаметром 0,305...0,345 м, що переміщується двигуном **5** по направляючим рейкам **7**, розподільчий пристрій з механізмом його переміщення по монорельсу і поворотом за допомогою мотор-редукторів. В кінці поворотного пристрою шарнірно закріплений козирок **6**, який приводиться в рух від проміжної шестерні (рисунк 2).

З боків сховища встановлені десять повітрярозподільчих каналів заглибленого типу з боковим настилом прямокутного перерізу. У випадку необхідності штучного підігріву повітря використовують електрокалорифери. Подрібнена трава вологістю 45-50 % з валків завантажується в сховище за допомогою ТЗБ-30 при подачі КТУ-10А або з комплектом вузлів КТУ-40000. Устрій забезпечує рівномірне розподілення різання довжиною 80...100 мм на площі 378 м² з однієї установки. Дальність польоту різання до 20 м.

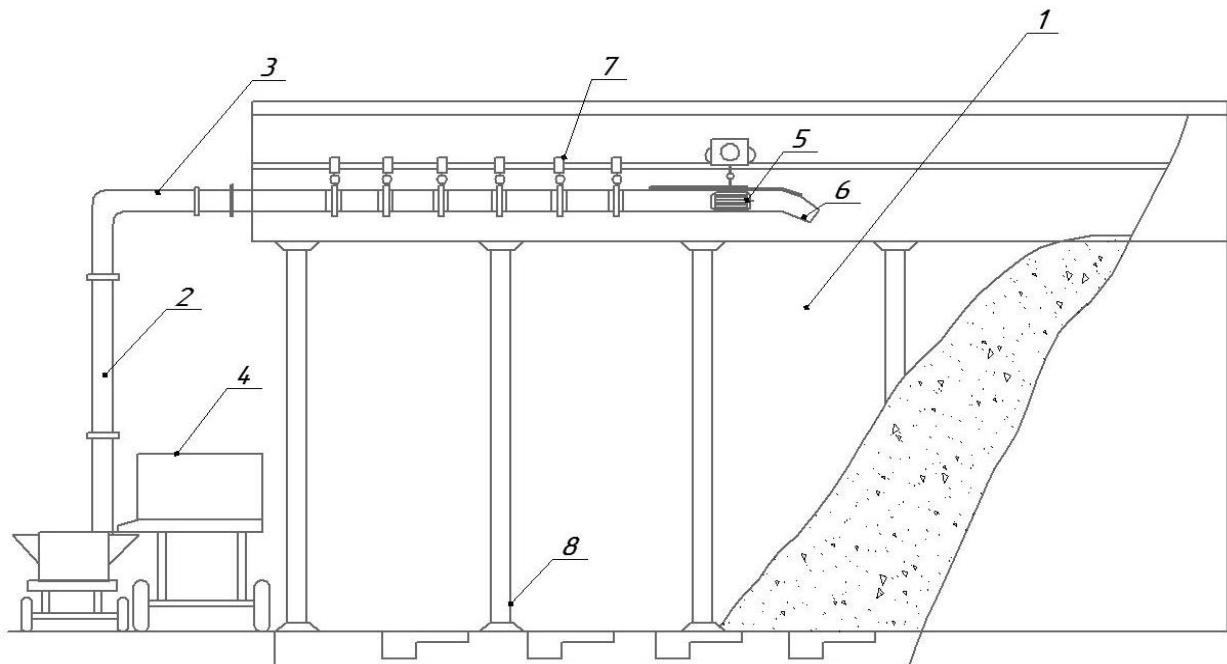

Рис. 2. Схема завантаження сні

Подачу повітря включають після завантаження першої секції на 1/3 висоти і продовжують по мірі підсушування і подачі свіжої маси.

Вентилятори за конструктивним виконанням поділяються на осьові та відцентрові. Виходячи з експлуатаційних і конструктивних показників, для сушки пров'яленої трави активним вентиляванням найбільш доцільно застосовувати осьові вентилятори. Вони займають менше місця, добре вписуються в стіну сіносховища. Теплота, що виділяється електродвигуном осьових вентиляторів, повністю використовується на підігрів повітря, яке подається в шар продукту, що висушується, в результаті чого його температура підвищується на 0,5...1 °С. Найбільш підходять для сушки пров'яленої трави осьові вентилятори 06-300-8, якими і комплектується сіносховище.

Ці вентилятори розвивають напір до 900 Па, досить достатній для сушки пров'яленої трави з початковою вологістю 48 %.

Вентилятори встановлені на бетонних фундаментах на рівні фундаменту сіносховища. Вони знаходяться у своєрідному кожусі (рисунок 3). Цей кожух можна з'єднати з сонячним колектором, який встановлюється на даху сіносховища. Це дозволить довести економічну доцільність застосування сонячної енергії при сушінні трав'яних кормів.

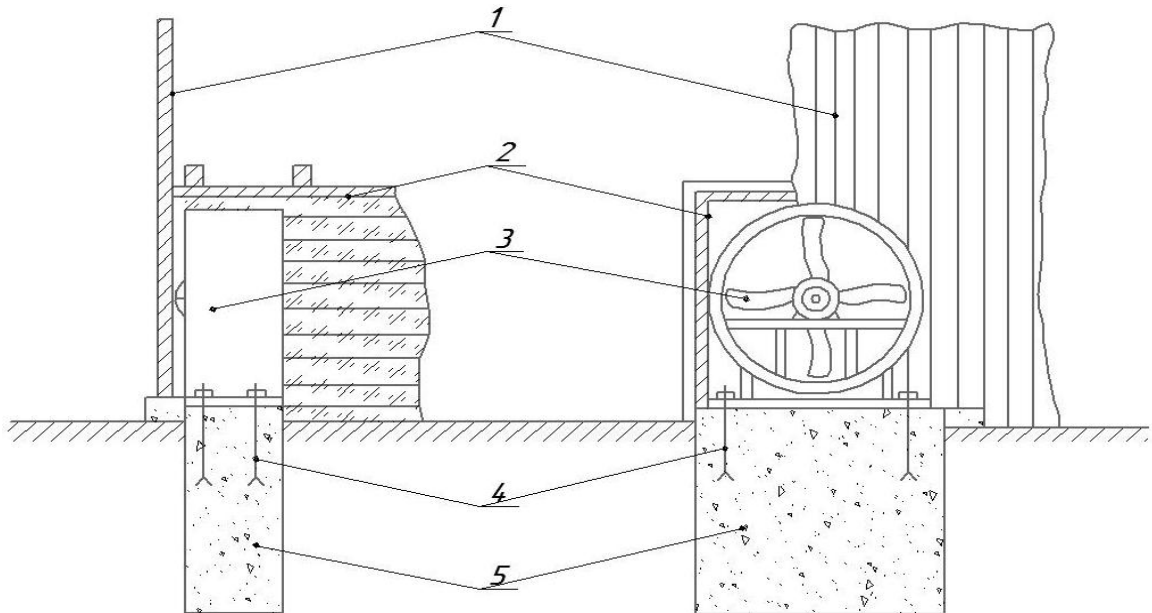

Рис. 3. Установка вентилятора для сушки пров'яленої трави в сіносховищі
1 – стіна сховища; 2 – головний повітрярозподільчий канал; 3 – вентилятор;
4 – анкерні болти; 5 – фундамент

Проведений аналіз показав, що при сушінні в сіносховищі трави, пров'яленої в полі до вологості 40 %, отримується корм за змістом каротину до 40 мг/кг, а при сушінні підігрітим повітрям (початкова вологість пров'яленої трави 60 %) – до 75 мг/кг; споживча цінність сіна, висушеного активним вентиляванням, складає 0,52-0,56 корм. од., а сіна польової сушки – 0,2-0,4 корм. од.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сакун В.А. Сушка и активное вентилирование зерна и зеленых кормов / В.А. Сакун. – М. : Колос, 1974. – 216 с.
2. Мельник Б.Е. Справочник по сушке и активному вентилированию зерна / Б.Е. Мельник, Н.И. Малин. – М. : Колос, 1980. – 175 с.
3. Пятрушявичюс В.И. Активное вентилирование травяных кормов / В.И. Пятрушявичюс, В.М. Любарский. – Л. : Агропромиздат, 1986. – 96 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллина Салтанат Нурланкызы – студентка 4 курса фізико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Абдулхакимов Зухрали Турсуналиевич – старший преподаватель кафедры экономики и организации промышленного производства Наманганского инженерно-технологического института (Наманган, Узбекистан)

Абдумажидова Хамида – ассистент кафедры гуманитарных и общественно-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдурасулова Дилноза Ботирали кизи – студентка факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Абеуова Игайша Аблезовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры специальной и социальной педагогики Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Абиров Джумахан Акылбаевич – старший преподаватель кафедры телекоммуникационных систем и сетей Алматинского университета энергетики и связи (Алматы, Казахстан)

Акпаныева Томирис Валентиновна – студентка 2 курса специальности «Информационные системы» Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Астана, Казахстан)

Акрамова Фируза Икрамовна – научный соискатель кафедры истории языка Самаркандского государственного института иностранных языков (Самарканд, Узбекистан)

Акылбеков Мади Акылбекулы – магистрант 2 курса факультета социальных наук Казахского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Алимов Журабек Ибодуллаевич – магистр кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Алсатоу Алина Степановна – аспирант II года обучения кафедры акушерства и гинекологии №2 Государственного университета медицины и фармации имени Николая Тестемицану (Кишинев, Молдова)

Аметов Эмир Темирович – студент 5 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Амирдинов Жахонгир Абдумажидович – ассистент кафедры гуманитарных и общественно-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Андрєєва Аліна Петрівна – спеціаліст I категорії, викладач музичного виховання з методикою навчання КВНЗ Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Андріяш Павло Юрійович – студент 4 курсу факультету прикладної математики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Андрощук Тетяна Сергіївна – студентка 7 курсу Навчально-наукового інституту іноземної філології Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

Араш Жұлдызай Әлібекқызы – студентка Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Асланов Жасур – студент 4 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Асылхан Айша Арманкызы – магистрант I года обучения кафедры учета и аудита Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Афанасьєва Дар'я Сергіївна – студентка 5 курсу факультету управління Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Ахмедов Адхам Ибадуллаевич – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмедов Гайрат Келдибаевич – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмедов Олександр Алійович – студент 2 курсу факультету комп'ютерного машинобудування та дизайну Черкаського державного технологічного університету (Черкаси, Україна)

Ахметова Айдана Абаткызы – студентка 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Аширова Ботагоз Сейткасымовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Білоусова Вікторія Валентинівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» (Бердянськ, Україна)

Бабаева Гульзира Сарсенбаевна – преподаватель немецкого языка и литературы факультета иностранных языков Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Бабаева Муштарийбегим Шухратжон кизи – студентка факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Бабаева Наргиза Музафаровна – кандидат экономических наук, доцент кафедры общественных наук Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)

Бабажанов Ахмаджон Султанбаевич – кандидат медицинских наук, доцент, заведующий кафедрой хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Базарова Нодири Шамсиевна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Байер Олександра Євгеніївна – студентка 6 курсу факультету математики, фізики та інформаційних технологій Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Одеса, Україна)

Байжанов Нариман Байжанович – магистрант 2 курса факультета социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва (Астана, Казахстан)

Байузакова Гулбану Женисовна – студентка 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Бакраденова Алтын Бакраденовна – преподаватель Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Балабекова Мерей Айткалиевна – преподаватель кафедры казахского языка и литературы с секцией русского и иностранных языков АО «Жезказганский университет имени О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)

Бан Генрієтта Йосифівна – студентка 4 курсу кафедри фізико-математичних дисциплін українсько-угорського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Баранник Лілія Борисівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри оподаткування та соціального забезпечення Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Баратова Рано Шомуратовна – преподаватель кафедры общественного здоровья и общей гигиены Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бахмат Микола Іванович – доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри рослинництва, селекції і насінництва Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Баягизов Асхат Канахатович – магистрант 2 курса факультета социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Бекбауова Алтыншаш Упуказы – кандидат физико-математических наук, преподаватель кафедры математики Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Бердирасулова Махлиё – студентка 4 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Билялова Алия Ерлановна – магистрант 1 курса экономического факультета Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Богатирьова Катерина Олександрівна – студентка 2 курсу навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Бойко Яків Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Болічев Борис Віталійович – студент 3 курсу ННІДС Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Брынина Екатерина Сергеевна – аспирант II года обучения кафедры белорусской филологии УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Булава Леонід Миколайович – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Булгакова Світлана Андріївна – студентка 3 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Булгынбаева Аяулы Калымбековна – магистр истории, докторант специальности 6D020300 «История» Восточно-Казахстанского государственного университета (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Буца Марина Олександрівна – студентка 1 курсу інженерно-технологічного факультету Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Вакулик Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та класичних мов Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Васюк Микола Миколайович – аспірант I року навчання кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Вахидова Адолат Маматкуловна – кандидат биологических наук, доцент, заведующая кафедрой микробиологии, вирусологии и иммунологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Вдовиченко Лілія Федорівна – аспірант I року навчання кафедри філософії мови, порівняльного мовознавства та перекладу факультету іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Верещака Валентина Володимирівна – викладач вищої категорії, голова предметно-циклової комісії викладачів іноземної мови Кременчуцького педагогічного коледжу імені А.С.Макаренка (Кременчук, Україна)

Волосевич Анна Викторовна – магістрант кафедри економіки, управління і економічної теорії УО «Полоцкий государственный университет» (Новополоцк, Беларусь)

Ворон Юрій Олександрович – студент 1 скороченого курсу факультету інформаційних технологій Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Вустянюк Игорь Дмитриевич – студент 4 курсу факультета прикладної математики Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Одеса, Україна)

Газиев Хайдарали – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджмента Ферганського політехнічного інституту (Фергана, Узбекистан)

Гайдей Оксана Володимирівна – студентка 3 курсу обліково-фінансового факультету Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ (Вінниця, Україна)

Гал Давид Ладиславович – студент 5 курсу кафедри фізико-математичних дисциплін українсько-угорського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Ганиева Шахризод Нурмамадовна – асистент кафедри інформаційних технологій Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Ганімар Вікторія Сергіївна – студентка 3 курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Гаппаров Алишер Тошпулатович – врач-ординатор Самаркандського городского медоб'єднання (Самарканд, Узбекистан)

Гаффаров Шокир Сафарович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і суспільно-економічних наук Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Гаффарова Садокат Шокировна – студентка 2 курсу педіатричного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Гацук Катерина Юрьевна – магістр філологічних наук, преподаватель кафедри перекладу і міжкультурної комунікації УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Герасимов Віталій Віталійович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри легкої промисловості факультету економіки, управління та інженерії Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Герасько Анастасія Юріївна – студентка 2 курсу магістратури Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Глухова Ирина Васильевна – старший преподаватель кафедри економіки і управління, заступник декана по науково-дослідницькій роботі студентів економічного факультета УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Глуценко Олександр Андрійович – студент 1 курсу магістратури факультету магістерської та аспірантської підготовки Одеського державного екологічного університету (Одеса, Україна)

Говоруха Володимир Борисович – доктор фізико-математичних наук, завідувач кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Гузак Мар'яна Ярославівна – студентка 3 курсу відділу образотворчого мистецтва та креслення Вишницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вишниця, Україна)

Гулиев Натиг Алиаббас оглы – кандидат фізико-математичних наук, доцент Бакинського державного університету (Баку, Азербайджан)

- Давронов Темур** – студент 2 курсу педіатричного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Данилюк Вікторія Олегівна** – старший викладач кафедри міжнародних комунікацій факультету туризму та міжнародних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)
- Дейкун Петро Васильович** – викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)
- Денисенко Дар'я Сергіївна** – студентка 3 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)
- Денисенко Олександр Іванович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри вищої математики та фізики Національної металургійної академії України (Дніпро, Україна)
- Дехтяренко Альона Володимирівна** – студентка 1 курсу магістратури факультету біотехнології та екологічного контролю Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)
- Джаббарова Мукадас Махамадіновна** – преподаватель кафедри начертательной геометрии и компьютерной графики Ташкентского государственного технического университета имени И.А.Каримова (Ташкент, Узбекистан)
- Джакупова Жанар Ерекеевна** – кандидат химических наук, доцент кафедры химии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Джуманова Наргиза Эшмаматовна** – ассистент кафедры медицинской биологии и генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Дичаківський Андрій Миколайович** – студент 1 курсу магістратури економічного факультету Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Дишлева Ганна Володимирівна** – викладач кафедри іноземних мов за фахом Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Дишлева Світлана Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов за професійним спрямуванням Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)
- Дмитрієнко Кристина Олександрівна** – студентка 6 курсу соціально-педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Дондюк Юрій Васильович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри акушерства и гинекологии №2 Государственного университета медицины и фармации имени Николая Тестемицану (Кишинев, Молдова)
- Дудник Галина Іванівна** – викладач математики Маріупольського механіко-металургійного коледжу ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)
- Емжаева Куралай Болаткызы** – студент 4 курсу інституту космічної інженерії та телекомунікації Алматинського університету енергетики і зв'язі (Алматы, Казахстан)
- Ержанова Асылай Мурзабековна** – магістрант 2 курсу факультета естественных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Ерсін Меруерт Қайратқызы** – магістрант 1 курсу факультета прикладных наук Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Астана, Казахстан)
- Әбдібек Арайлым** – магістрант II года обучения кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Әшім Мөлдір Қайратқызы** – студентка Павлодарського державного педагогічного університету (Павлодар, Казахстан)
- Єремійчук Галина Юріївна** – студентка 3 курсу відділу образотворчого мистецтва та креслення Вишницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вишниця, Україна)

Єрмаков Сергій Володимирович – аспірант III року навчання кафедри машиновикористання в АПК Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Жалолов Султон Ирназарович – врач-ординатор хирургического отделения Самаркандского городского медобъединения (Самарканд, Узбекистан)

Жасқайратова Назгуль Мирасовна – магистрант I года обучения кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Жириндинова Куралай Рымкановна – магистр истории, докторант специальности 6D020300 «История» Восточно-Казахстанского государственного университета (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Жовлиева Озода – студентка 2 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Жумаксанова Мира Шагановна – магистрант II года обучения кафедры философии факультета социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Журавльов Євгеній Віталійович – магістрант 1 року навчання факультету фізико-математичної, комп'ютерної та технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)

Жураев Бекмирза Насибалиевич – старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта Ташкентского финансового института (Ташкент, Узбекистан)

Жусипов Мейрамбек Куанышбаевич – студент 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Забожчук Вікторія Сергіївна – студентка 2 курсу магістратури спеціальності «Зв'язки з громадськістю» Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Заболотна Альона Вадимівна – кандидат сільськогосподарських наук, викладач кафедри технології зберігання і переробки плодів та овочів Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Заболотний Олександр Іванович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри мікробіології, біохімії і фізіології рослин Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Заирова Наргиза Юлдашевна – преподаватель кафедры английского языка и литературы Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Закирьяева Парвина Одиловна – ассистент кафедры внутренней медицины №4 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибатова Шоира Мавляновна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибрагимова Кулзаги Койшибаевна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Ибрагимова Эльнара Фармановна – ассистент кафедры фармакологии и клинической фармакологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исаков Фарход Сайдахматович – ассистент кафедры электрических машин Ташкентского государственного технического университета имени Исмола Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Исакова Феруза Рахмановна – старший преподаватель кафедры всемирной истории Андиганского государственного университета имени З.М.Бабура (Андиган, Узбекистан)

Исламова Дильбар Садиковна – старший преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исмоилов Ортик Исмоилович – доцент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исроилова Дилдора Мухтаровна – докторант I года обучения межфакультетской кафедры иностранных языков Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Исхакова Фотима Шарифовна – ассистент кафедры оториноларингологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Иванов Євген Анатолійович – доктор географічних наук, доцент кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)

Істомін Леонід Федорович – кандидат технічних наук, доцент кафедри економіки та підприємництва Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Севеодонецьк, Україна)

Каленова Айдын Сарсембаевна – магистрант 2 курса факультета естественных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Калишева Наби Сериковна – студентка 2 курса специальности «Информационные системы» Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Астана, Казахстан)

Камариддинзода Маликабону Камариддиновна – студентка 2 курса стоматологического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Каменєв Гліб В'ячеславович – студент 4 курсу факультету спорту та менеджменту Національного університету фізичного виховання та спорту України (Київ, Україна)

Каримов Шавкат – студент Наманганского инженерно-технологического института (Наманган, Узбекистан)

Касенова Жаныл Гилимбековна – магистрант I года обучения специальности «Государственное и местное управление» Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Астана, Казахстан)

Касенова Лейла Галимбековна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информатики и прикладной экономики Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Астана, Казахстан)

Кахоров Шохрух Маликович – врач-ординатор эндохирургического отделения Самаркандского городского медобъединения (Самарканд, Узбекистан)

Келембет Раїса В'ячеславівна – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» (Бердянськ, Україна)

Кирилюк Роман Миколайович – кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри охорони праці та фізичного виховання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Кіріченко Даяна Яківна – студентка 3 курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Клецков Олександр Миколайович – асистент кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Козова Дар'я Володимирівна – студентка 5 курсу факультету управління Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Козуленко Максим Андреевич – магистрант 1 курса факультета искусств и дизайна УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Коновалова Мирослава Ігорівна – магістр, викладач вищої категорії спеціалізації «Народне пісенне мистецтво» Тербовлянського вищого училища культури (Тербовля, Україна)

Коновальська Кристина Вадимівна – студентка 2 курсу навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Коржавов Шерали Облакулович – асистент кафедри анатомії человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Коростиленко Людмила Петрівна – викладач КВНЗ «Полтавський базовий медичний коледж» (Полтава, Україна)

Косолапов Василий Васильевич – студент 2 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Косяк Оксана Валентинівна – викладач української мови і літератури КВНЗ Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Крилова Людмила Павлівна – вчитель математики вищої категорії ЗОШ I-III ступенів №51 м. Маріуполя (Маріуполь, Україна)

Крутенюк Костянтин Сергійович – студент 4 курсу факультету прикладної математики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Кубайчук Оксана Олексіївна - кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри прикладної математики Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Кулмагамбетова Жумажан Калдыгуловна – кандидат технических наук, доцент кафедри інформатики и информационных технологий физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Курасова Нина Васильевна – кандидат филологических наук, доцент кафедри русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Курбанов Бухарбай Турганбаевич – кандидат физико-математических наук, доцент кафедри математического анализа Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Курбонова Маргуба – преподаватель Андиганского педагогического колледжа (Андиган, Узбекистан)

Куркотова Анна Павлівна – магістр права Київського університету культури (Київ, Україна)

Кусепова Лязат Аманжеловна – кандидат химических наук, доцент кафедри химии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Кушматова Дилдора Эргашевна – преподаватель кафедры общественного здоровья и общей гигиены Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Лапшинська Єлизавета Романівна – студентка 4 курсу факультету спорту та менеджменту Національного університету фізичного виховання та спорту України (Київ, Україна)

Лобзова Людмила Анатоліївна – кандидат біологічних наук, викладач біології та екології, викладач вищої категорії, викладач-методист Дніпровського державного коледжу будівельно-монтажних технологій та архітектури, Голова міського методичного об'єднання викладачів біології м. Дніпра (Дніпро, Україна)

Лупак Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Любчук Ольга Костянтинівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри туризму ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Лях-Породько Олексій Олексійович – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри історії та теорії олімпійського спорту Національного університету фізичного виховання та спорту України (Київ, Україна)

Мавлянов Фаррух Акрамжанович – преподаватель Ташкентского финансового института (Ташкент, Узбекистан)

Магзумов Алмаз Ерболатович – магистрант 2 курса факультета социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва (Астана, Казахстан)

Макарова Анастасія Іванівна – студентка 1 курсу магістратури навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Мамаджанов Илхом Анваржонович – магистрант 1 курса факультета естественных наук Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Маматкулова Феруза Хамидовна – старший преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамбетов Атамурат Баймуратович – ассистент кафедры высшей математики, физики, химии и информационных технологий Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Мамуров Элдор Турсунович – старший преподаватель кафедры технологии машиностроения и автоматизации Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)

Мамурова Гулнора Нормуратовна – ассистент кафедры медицинской биологии и генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамурова Нигора Нормуратовна – ассистент кафедры внутренней медицины №4 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Марченко Филипп Александрович – студент 4 курса факультета прикладной математики Одесского национального университета имени И.И.Мечникова (Одесса, Украина)

Марчук Наталія Анатоліївна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичних дисциплін і моделювання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Масалова Тетяна Олександрівна – студентка магістратури навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Матіяш Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Маткаримов Жохонгир Солайдинович – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Матюшенко Раїса Василівна – старший викладач кафедри готельно-ресторанної справи Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Махмудов Обиджон Иргашевич – ассистент кафедры судебной медицины и патологической анатомии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Махмудов Сайдин Ботирович – магистр кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Махмудова Азиза Нугмановна – старший преподаватель кафедры гуманитарных и общественно-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Махмудова Хуршида Иргашевна – кандидат биологических наук, преподаватель кафедры медицинской биологии и генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мащенко Ольга Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Мегей Анастасія Василівна – студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Мейлиева Зилола – студентка 4 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Меликузиева Сарвиноз Фозилжон кизи – студентка факультета компьютерного инжиниринга Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий (Фергана, Узбекистан)

Мельник Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету (Мелітополь, Україна)

Мельник Тетяна Максимівна – викладач вищої категорії, викладач-методист, голова предметної комісії викладачів іноземних мов Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету (Сарни, Україна)

Милованова Елена Валерьевна – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Мирахмедов Махамаджон Мирахмедович – доктор технических наук, профессор кафедры строительства зданий и промышленных сооружений Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)

Мирзаев Музаффар Дилмуродович – старший преподаватель кафедры социальных дисциплин Ташкентской государственной консерватории (Ташкент, Узбекистан)

Мирхакимова Фариза Мирхамзаевна – студентка 2 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Миршахаджаев Баходир Маруфович – преподаватель кафедры биомедицинской инженерии Ташкентского государственного технического университета имени Исмола Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Мозговий Віктор Іванович – кандидат психологічних наук, докторант кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Мозолюк Андрій Іванович – асистент кафедри математичних дисциплін і моделювання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Мозолюк Тетяна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, викладач комісії комп'ютерних дисциплін Кам'янець-Подільського індустріального коледжу (Кам'янець-Подільський, Україна)

Молнар Олександр Олександрович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики напівпровідників фізичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Мороз Вікторія Олександрівна – студентка 3 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Москалик Віталій Михайлович – завідувач лабораторії фізики, викладач циклової комісії фізико-математичних дисциплін та інформатики Кременчуцького льотного коледжу Національного авіаційного університету (Кременчук, Україна)

Музаффарова Маужуда Кадырбаевна – старший преподаватель кафедры строительства железных дорог, путей и путевого хозяйства Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)

Муратов Баходир Муратович – кандидат педагогических наук, преподаватель Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Мусієнко Наталія Дмитрівна – викладач-методист, викладач зарубіжної літератури КВНЗ Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Мустафакулова Гулзода Наркабилевна – доцент кафедры электрических машин Ташкентского государственного технического университета имени Исмола Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Мухаммедова Фариза Фарходовна – студентка 2 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мухитдинов Шавкат Мухамеджанович – кандидат биологических наук, доцент кафедры медицинской биологии и генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мырзабекова Майя Жаксыбековна – магистр гуманитарных наук, преподаватель русского языка Университета Гази, Высшей школы иностранных языков Анкары (Анкара, Турция)

Навроцька Маріана Миколаївна – викладач I категорії предметно-циклової комісії викладачів іноземної мови Кременчуцького педагогічного коледжу імені А.С.Макаренка (Кременчук, Україна)

Назарова Фотима Шариповна – ассистент кафедры медицинской биологии и генетики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Насридинова Насиба Хуснитдиновна – студентка Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

Нетребя Наталья Николаевна – кандидат технических наук, доцент департамента технологии продуктов питания Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Нечипась Ольга Сергіївна – студентка 4 курсу хіміко-біологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Нишанова Лола Хасановна – преподаватель кафедры биомедицинской инженерии Ташкентского государственного технического университета имени Исмола Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Носирова Маргуба Максудовна – преподаватель кафедры теории и практики строительства демократического общества в Узбекистане Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Нургазина Жумакуль Кызжановна – кандидат экономических наук, доцент кафедры учета и аудита Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Овчаренко Анастасія Сергіївна – студентка 3 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Олейниченко Валерія Сергіївна – студентка 1 курсу магістратури факультету іноземних мов Маріупольського державного університету (Маріуполь, Україна)

Осидченко Наталія Вячеславовна – магистрант 1 курса факультета искусств и дизайна УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Павленко Лілія Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій в управлінні та навчанні й інформатики факультету фізико-математичної, комп'ютерної та технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)

Палуанова Минайым Пирназаровна – преподаватель немецкого языка и литературы факультета иностранных языков Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Пардаева Дильфуза Раимовна – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Пейчева Олена Олексіївна – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» (Бердянськ, Україна)

Петрина Ніка Андріївна – студентка 6 курсу Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Поліщук Олена Романівна – студентка магістратури факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Полуніна Тамара Вікторівна – старший викладач кафедри фізичного виховання та БЖД Одеського національного економічного університету (Одеса, Україна)

Полякова Аліна Олександрівна – студентка 3 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Попова Антоніна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» (Бердянськ, Україна)

Последович Алеся Валерьевна – студентка 4 курса факультета физики и информационных технологий УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Постнікова Марина Вікторівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри електротехніки і електромеханіки імені професора В.В.Овчарова Таврійського державного агротехнологічного університету (Мелітополь, Україна)

Примбетова Сауле Чукаевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и менеджмента Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

Пыльская Анна Сергеевна – магистрант кафедры экономики, управления и экономической теории УО «Полоцкий государственный университет» (Новополоцк, Беларусь)

Раджабова Гавхар Умаровна – старший преподаватель кафедры общественных наук Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)

Расули Фариди Орифовна – студентка 6 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Рахимов Бобур Тургун угли – преподаватель кафедры биомедицинской инженерии Ташкентского государственного технического университета имени Исрома Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Рахманов Уйгун Сиддинович – заведующий хирургического отделения №1 Самаркандского городского медобъединения (Самарканд, Узбекистан)

Рахмонов Юсуф Абдуллаевич – преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Рахмонова Дилобар Усмоновна – преподаватель Кокандского медицинского профессионально-технического колледжа (Коканд, Узбекистан)

Рахымбаева Айжан Бауржанқызы – магистрант 2 курса факультета социальных наук Университета Акдениз «Akdeniz Üniversitesi» (Анталья, Турция)

Ревіна Дар'я Олександрівна – студентка 4 курсу хіміко-біологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Ронін Геннадій Ігорович – спеціаліст II категорії, завідувач лабораторією, викладач спецдисциплін відділення «Комп'ютерних систем» Коледжу радіоелектроніки (Дніпро, Україна)

Рубан Святослав Игоревич – докторант II года обучения кафедры политологии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Садикова Ёркиной Салижановна – кандидат юридических наук, заведующая кафедрой гуманитарных и общественно-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Сажнєєв Микита Юрійович – студент 4 курсу хіміко-біологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Саидова Зухра Худойназаровна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Сайдуллаева Рано Ибодовна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Сакенов Джанат Жантемирович – профессор кафедры дошкольного и начального образования Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

Салгараева Гулайым Ибрагимовна – магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры специальной и социальной педагогики Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Самархан Гульмира Канатовна – магистрант 2 курса факультета философско-социальных наук Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилёва (Астана, Казахстан)

Сандулаки Елисавета Ивановна – кандидат технических наук, доцент департамента технологии продуктов питания Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Сатыбалдина Дана Каримтаевна – кандидат технических наук, доцент кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Сейітқалиева Айгерім Темірқызы – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Сейтова Дамегуль Утарбаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка и литературы Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)

Семенюк Діана Анатоліївна – студентка 5 курсу факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Семиренко Тамара Миколаївна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Сербалюк Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Сердюк Марина Євгенівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Серединська Віра Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри аудиту, ревізії та аналізу Тернопільського національного економічного університету (Тернопіль, Україна)

Серік Аякөз – магистрант II года обучения кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Скрипка Наталія Василівна – студентка 4 курсу спеціальності 5.01010201 «Початкова освіта (англійська мова)» КВНЗ Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Смағұл Аяжан Мұратбекқызы – студентка Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

Стегачова Анастасія Вадимівна – студентка 3 курсу відділу образотворчого мистецтва та креслення Вишницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вишниця, Україна)

Стрелець Валерія Денисівна – студентка 3 курсу факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Султангалиева Лида Серикбаевна – старший преподаватель кафедры математики Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)

Султанхан Ерик – магистрант по специальности «Юриспруденция» кафедры уголовного права и криминологии РГП на ПХВ «Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова» (Шымкент, Казахстан)

Таджиева Маржона Уктамовна – студентка 1 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Таирова Сакина Баходировна – ассистент кафедры нормальной и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Таренкова Тетяна Юріївна – студентка 2 курсу магістратури Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Татаров Павел Георгиевич – доктор технических наук, профессор департамента технологии продуктов питания Технического университета Молдовы (Кишинев, Молдова)

Ташпулатов Равшанбек Хуснутдинович – преподаватель кафедры начертательной геометрии и компьютерной графики Ташкентского государственного технического университета имени И.А.Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Тернавська Лілія Михайлівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ТОВ «Бердянський університет менеджменту і бізнесу» (Бердянськ, Україна)

Тетеріна Світлана Миколаївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри біотехнології і мікробіології Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Тимошенко Наталя Іванівна – студентка 3 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Тожибоев Муродали Умаралиевич – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Тоиров Абдухамид Сувонкулович – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Тошмаматов Бахтиёр Норбекович – ассистент кафедры анатомия человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Туймаева Умида Нуриддин кизи – студентка 3 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Tulej Marcin – IV rok studiów doktoranckich, kierunek studiów (specjalizacja): Inżynieria Produkcji, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (Warszawa, Polska)

Tulej Weronika – IV rok studiów doktoranckich, kierunek studiów (specjalizacja): Inżynieria Produkcji, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (Warszawa, Polska)

Туробов Бобожон Голиб угли – студент 3 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Тухтаев Жамшед Кадиркулович – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Умаралиев Адхамжон Исмоилжон угли – студент факультета комп'ютерного інжиниринга Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій (Фергана, Узбекистан)

Умарова Саидахон – преподаватель педагогического факультета Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Ус Тетяна Володимирівна – старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин та фінансів Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Харків, Україна)

Ускенбай Сагыныш Бакытжанкызы – студентка 2 курса факультета иностранные языки: два иностранных языка АО «Жезказганский университет имени О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)

Усмонов Дилмурод Долимович – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Усупжонов Пахлавон Олимжонович – магистрант 1 курса факультета естественных наук Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Федорова Марина Валеріївна – студентка 3 курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Федорович Роман Володимирович – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри промислового маркетингу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (Тернопіль, Україна)

Фролова Юлия Витальевна – доктор делового администрирования, ассоциированный профессор кафедры менеджмента и маркетинга Университета КИМЭП (Алматы, Казастан)

Хайтова Мадина – студентка 4 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Халилова Луиза Адилевна – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Халимбетов Юсуп Машарипович – кандидат филологических наук, доцент кафедры гуманитарных и общественно-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Халимбетов Юсуф Машарипович – кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных и социально-экономических наук Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Хамраева Танзиля Равильевна – кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой всемирной истории Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Хижун Ярослава Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов за професійним спрямуванням факультету іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Химченко Світлана Іванівна – студентка 3 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Хочинська Ольга Сергіївна – викладач іноземної мови Коледжу радіоелектроніки (Дніпро, Україна)

Худайбердиева Дилафруз Абидовна – ассистент кафедры менеджмента и маркетинга Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства (Ташкент, Узбекистан)

Худайназаров Уткир Раббимович – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Худойбердиев Элёр Шоназарович – врач-ординатор хирургического отделения №1 Самаркандского городского медобъединения (Самарканд, Узбекистан)

Худоярова Гавхар Нормаматовна – асистент кафедри мікробіології, вірусології і іммунології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Хурсандова Гульбахор – студентка 2 курсу факультету іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Хурсанов Ёкубжон Еркін угли – студент 4 курсу лікувального факультету Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Ціліцінська Ліана Володимирівна – студентка 3 курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Цоцко Віталій Іванович – старший викладач кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Цуканова Зоя Адамівна – викладач КВНЗ «Полтавський базовий медичний коледж» (Полтава, Україна)

Чепелевський Юрій Леонідович – аспірант II року навчання кафедри Європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України (Львів, Україна)

Червонська Лілія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Червоняк Дарія Яковівна – студентка 3 курсу відділу образотворчого мистецтва та креслення Вишницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вишниця, Україна)

Шадиев Анвар Еркінвич – асистент кафедри оториноларингології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Шаматов Іслом Якубович – старший преподаватель кафедри оториноларингології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Шапигатова Динара Мақсатқызы – магістрант I года обучения кафедри економіки і менеджмента Західно-Казахстанського державного університету імені М.Утемісова (Уральск, Казахстан)

Шарапов Олександр Сергійович – студент 1 курсу магістратури енергетичного факультету Таврійського державного агротехнологічного університету (Мелітополь, Україна)

Шаукерова Зина Макышевна – кандидат економічних наук, старший преподаватель кафедри учета и аудита Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина (Астана, Казахстан)

Шевченко Інна Тарасівна – студентка 3 курсу історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Шевченко Розалія Олександрівна – студентка 1 курсу агрономічного факультету Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Шевчук Ігор Іванович – асистент кафедри охорони праці та фізичного виховання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Шевчук Інна Володимирівна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Хмельницького університету управління та права (Хмельницький, Україна)

Шевчук Юлія Володимирівна – студентка 3 курсу спеціальності 5.01010201 «Початкова освіта (англійська мова)» КВНЗ Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Эгамбердиев Абдукаххор Абдужалилович – асистент кафедри хірургічних захворювань педіатричного факультету Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Элмурадова Лайло Нормурадовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Юлдашева Дилфуза Ахматовна – ассистент кафедры внутренней медицины №4 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Юлдашева Лайло Улугбековна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Юлдашева Робия – студентка 4 курса Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Юлдошев Фаррух Шокирович – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Юрченко Леся Віталіївна – студентка 1 курсу факультету обліку і фінансів Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Ядгарова Зилола Бахадировна – инструктор-методист и тренер СДЮСШ по гимнастике г. Бухара (Бухара, Узбекистан)

Ярмухамедова Саодат Хабибовна – кандидат медицинских наук, доцент, заведующая кафедрой пропедевтики внутренних болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Яценко Богдана Миколаївна – студентка 2 курсу магістратури напрямку «Зв'язки з громадськістю» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Яцюк Станіслав Валерійович – студент 4 курсу факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Людмила Лобозова

ГМО-ОРГАНІЗМИ: НЕБЕЗПЕКА ЧИ КОРИСТЬ ДЛЯ ЛЮДСТВА? 5

Хуришида Махмудова, Фотима Назарова, Обиджон Махмудов

ВЛИЯНИЕ ГОДОВЫХ СЕЗОНОВ НА БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ 11

Дар'я Ревіна, Микита Сажнев, Ольга Нечипась

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ 13

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Євген Іванов

ПРОБЛЕМИ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ І ФІТОМЕЛІОРАЦІЇ ГЕОСИСТЕМ

КАЛІЙНИХ РОДОВИЩ ПЕРЕДКАРПАТТЯ 16

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

Ірина Вакулик

БУЗОК ЗВИЧАЙНИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК РАРИТЕТНИХ ДЕРЕВ м.КИЄВА 20

Олександр Глущенко

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ 22

Альона Дехтяренко, Світлана Тетеріна

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАБРУДНЕННЯ ВОДОЙМ АРОМАТИЧНИМИ СПОЛУКАМИ 25

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

Ірина Глухова

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕЛЕВОЙ АУДИТОРИИ В ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ТУРИЗМЕ 28

Вікторія Данилюк

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ

У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ 31

Раїса Матюшенко

ГОТЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ ЯКОСТІ ОБСЛУГОВУВАННЯ В НИХ 33

Пахлавон Усупжонов, Дилмурод Усмонов, Муродали Тожибоев,

Жохонгир Маткаримов, Илхом Мамаджанов

АНДИЖОН ВИЛОЯТИДА ЭКОТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР

35

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Жаныл Касенова

УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНАХ

РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 39

Юрій Чепелевський

ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ

МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 42

Інна Шевчук

ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ 44

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

Зухрали Абдулхакимов, Шавкат Каримов

ИМПОРТ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫХ ПРОДУКТОВ

В ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ПРОМЫШЛЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ 46

Дар'я Афанасьєва

ОГЛЯД ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ НА ДВООКИС ВУГЛЕЦЮ:

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ 48

<i>Наргиза Бабаева</i> АКТИВИЗАЦІЯ РОЛИ БАНКОВ НА ФОРМУЮЮЩИХСЯ ФОНДОВИХ РИНКАХ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ	51
<i>Алия Билялова, Зина Шаукерова</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ	54
<i>Анна Волосевич</i> HRM – СИСТЕМЫ В УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ	57
<i>Оксана Гайдей</i> ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ	61
<i>Леонид Истомин</i> АНАЛИЗ СЦЕНАРИЕВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КРИЗИСНОГО РЕГИОНА	66
<i>Дар'я Козова, Лілія Баранник</i> ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ЗАПОРУКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ (В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ)	73
<i>Музаффар Мирзаев</i> ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ	78
<i>Жумакуль Нургазина, Айша Асылхан</i> УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОДУКЦИИ	80
<i>Анна Пыльская</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТЬЮ	83
<i>Гавхар Раджабова, Дилобар Рахмонова</i> РЫНОК ТРУДА И УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	86
<i>Тетяна Ус</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СТІЙКІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА	90
<i>Леся Юрченко, Володимир Говоруха</i> ПРІОРИТЕТИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	94
МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Андрій Дичаківський</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗБУТОВОЇ ПОЛІТИКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	97
<i>Роман Федорович, Віра Серединська</i> ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ У СИСТЕМІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ МАРКЕТИНГОМ	100
<i>Yuliya Frolova</i> ASSESSMENT OF SUBJECTIVE CAREER SUCCESS IN KAZAKHSTAN	103
<i>Динара Шапиғатова, Сауле Примбетова</i> ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ ТИІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ	105
<i>Богдана Яценко</i> БІЗНЕС-ЗАХІД ЯК PR ІНСТРУМЕНТ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ	108
ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА	
<i>Анастасія Герасько</i> КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ АГЕНЦІЙ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ	112

Вікторія Забожчук ВНУТРІШНЬОКОРПОРАТИВНІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ	116
Тетяна Таренкова УРЯДОВИЙ PR: ДЕРЖАВНІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ США	120
ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Игайша Абеуова, Гулайым Салгараева ПАМ'ЯТЬ НАРОДА – ПАМ'ЯТЬ ИСТОРИЯ	125
Жаҳонгир Амирдинов, Шоқир Ғаффаров, Хамида Абдумажидова МИРЗО УЛУҒБЕК ДАВРИ МАДРАСАЛАРИ	127
Жаҳонгир Амирдинов, Юсуп Халимбетов, Ёркиной Садикова ПРИОРИТЕТЫ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА	131
Аяулы Булгынбаева САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫН АЙЫРУ САЯСИ РЕПРЕСИЯ ТҮРІ РЕТІНДЕ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)	134
Вікторія Ганімар ВИНИКНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РАБОТОРГІВЛІ В АФРИЦІ	138
Куралай Жириндинова ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ҚАЗАҚ ШАРУАЛАРЫН КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ	141
Феруза Исакова ДЕХКАНСКИЕ ХОЗЯЙСТВА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ПОЛИТИКА КООПЕРИРОВАНИЯ)	145
Даяна Кіріченко ПРАВИТЕЛЬКА ПІДНЕБЕСНОЇ – ЦИ СІ	148
Анастасія Мегей ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У КАНАДІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ	151
Олександр Мельник АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА П.СКОРОПАДСЬКОГО	153
Маргуба Носирова ПОЛОЖЕНИЕ ДЕХКАН В КИШЛАКАХ УЗБЕКИСТАНА НАКАНУНЕ ПРОВЕДЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНОЙ РЕФОРМЫ (20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)	156
Айжан Рахымбаева ҚЫПШАҚ АТАУЫ ЖӘНЕ ЭТНОСЫ	159
Юрій Сербалюк СВЯТКОВІ ТА НЕРОБОЧІ ДНІ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	162
Марина Федорова ГЕНОЦИД ВІРМЕН	166
Танзиля Хамраева ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАТИСТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ТУРКЕСТАНА	169
Ліана Ціліцінська МУМТАЗ-МАХАЛ – ІНДІЙСЬКА «РОКСОЛАНА»	172
Інна Шевченко ІСТОРІЯ КОХАННЯ СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА	175

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ

<i>Нариман Байжанов</i>	
ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ БИРМИНГЕМСКОЙ ШКОЛЫ	178
<i>Асхат Баягизов</i>	
К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ВИРТУАЛЬНОГО МУЗЕЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	181
<i>Арайлым Әбдібек</i>	
ДӘСТҮРЛІ ЖАПОН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СИНТОИЗМНІҢ РӨЛІ	184
<i>Мира Жумаксанова</i>	
МӘДЕНИ ГЕОГРАФИЯҒА КІРІСПЕ (УВАРОВ М.С. БОЙЫНША)	187
<i>Аякөз Серік</i>	
ҚАЗАҚ КИНОСЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ	190
ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛІТОЛОГІЯ	
<i>Святослав Рубан</i>	
СОВРЕМЕННЫЕ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ УКРАИНЫ И КАЗАХСТАНА	193
<i>Святослав Рубан</i>	
УКРАИНСКО-КАЗАХСТАНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА МАРШРУТЕ «ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ»	196
<i>Юсуф Халимбетов, Шавкат Мухитдинов, Гулнора Мамурова, Наргиза Джуманова, Эльнара Ибрагимова</i>	
НРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ И СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ УЗБЕКИСТАНА	200
ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Микола Васюк</i>	
СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДОКТРИНА» У ПРАВОВІЙ НАУЦІ	204
<i>Анна Куркотова</i>	
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	206
<i>Ерик Султанхан</i>	
О ПОНИМАНИИ ОСОБОЙ ЖЕСТОКОСТИ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	207
МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО	
<i>Мар'яна Гузак</i>	
МАГІЯ КОЛЬОРУ ОДАРКИ КИСЕЛИЦІ	211
<i>Максим Козуленко</i>	
НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ОРИГИНАЛЬНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ ДЛЯ БАЯНА	213
<i>Мирослава Коновалова</i>	
МЕЛОДИЧНИЙ СТРІЙ В ХОРОВІЙ МУЗИЦІ	216
<i>Наталья Осидченко</i>	
ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЦИМБАЛ В МУЗЫКАЛЬНЫХ КУЛЬТУРАХ НАРОДОВ МИРА	220
<i>Анастасія Стегачова</i>	
МИКОЛА ІВАСЮК – ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ	223
<i>Дарія Червоняк, Галина Єремійчук</i>	
ПЕЛАГЕЯ ІВАНІВНА ГЛУЩЕНКО	227
ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	
<i>Алтын Бакраденова, Мәлдір Әшім, Жұлдызай Араш</i>	
КӨРКЕМ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ДАЯРЛЫҚ ТОПТАРЫНА ҚАБЫЛДАТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	230

Вікторія Білоусова ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ІКТ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОЇ ШКОЛИ	234
Катерина Богатирьова, Лілія Червонська КЛАСИЧНИЙ ЕКЗЕРСИС: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ	236
Валентина Верещака, Маріана Навроцька ЗАВДАННЯ ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ	238
Хайдарали Газиев ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИ СИФАТИНИ ОШИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ	241
Мукаддас Джаббарова, Равшанбек Таишулатов ОСНОВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	244
Кристина Дмитрієнко СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПІДЛІТКІВ ПІД ВПЛИВОМ НЕФОРМАЛЬНИХ МОЛОДІЖНИХ ОБ'ЄДНАНЬ	247
Галина Дудник РОЛЬ АКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ	251
Асылай Ержанова, Айдын Каленова, Жанар Джакупова К ВОПРОСУ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВЫХ ЗНАНИЙ КУРСА ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ	253
Shoira Ibatova, Rano Baratova, Dildora Kushmatova THE EFFECTIVENESS OF CREDIT-MODULAR SYSTEM OF TRAINING AS MEANS OF IMPROVING THE EDUCATIONAL PROCESS AT THE UNIVERSITY	255
Дилдора Исроилова РУБРИКА – ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ПОКАЗАТЕЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ	258
Кристина Коновальська ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМАТИЗМУ НА ЗАНЯТТЯХ ХОРЕОГРАФІЇ	261
Людмила Крилова ЕКОНОМІЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	264
Маргуба Курбонова ТАЛАБАЛАРНИ МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТГА ЎРГАТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ	266
Лязат Кусенова, Асылай Ержанова, Айдын Каленова ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ У УЧАЩИХСЯ ПРИ БИЛИНГВИАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	268
Наталія Лупак ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У ПРАКТИКУ РОБОТИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	270
Фаррух Мавлянов ПЕДАГОГИКА КАК МЕТОД РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА	272
Анастасія Макарова ФОРМУВАННЯ ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ НАВИЧОК УСНОГО ДОДАВАННЯ ТА ВІДНІМАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	274
Наталія Марчук, Андрій Мозолюк, Тетяна Мозолюк МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЙ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З МАТЕМАТИКИ У ВНЗ	278

Тетяна Масалова МУЗИЧНА КАЗКОТЕРАПІЯ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	282
Валентина Матіяш ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	284
Ольга Мащенко, Леонід Булава ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ З ГЕОГРАФІЇ	287
Тетяна Мельник ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	291
Наталія Мусієнко ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	296
Насиба Насридінова, Аяжан Смағұл, Джанат Сакенов МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУЫ ӘДІСТЕМЕСІ	300
Лола Нишанова, Баходир Миршахаджаев, Бобур Рахимов ТИББИЁТДА ХИМИЯ ТЕРАПИЯ ЖАРАЁНИНИ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ	303
Анастасія Овчаренко, Світлана Химченко ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРУ	306
Олена Поліщук РОЛЬ І МІСЦЕ ІМІДЖУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ	309
Аліна Полякова ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ СЕНДПЛЕЙ У РОБОТІ З ГІПЕРАКТИВНИМИ ДІТЬМИ	311
Антоніна Попова, Олена Пейчева ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	314
Алеся Последович ОРГАНИЗАЦИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ	316
Айгерім Сейітқалиева МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	320
Тамара Семиренко, Марина Буца ПРО ЗАДАЧІ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ	323
Наталія Скрипка, Аліна Андрєєва ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ – ВАЖЛИВА УМОВА ВИХОВАННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	324
Ліда Султангаліева ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ МЕН ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫҢ РӨЛІ МЕН АЛАТЫН ОРНЫ	327
Лілія Тернавська, Раїса Келембет ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ІКТ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ДЛЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПОТРЕБ	329

<i>Саидахон Умарова</i> ХАЁТ ВА ҲАЁЛ СУЌМОҚЛАРИ ЁХУД ҒАЙБУЛЛА АС-САЛОМНИНГ КЎНГИЛ БИТИГИ	331
<i>Сағыныш Өскенбай, Мерей Балабекова</i> ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ БОЙЫНША ЖАТТЫҒУЛАР	334
<i>Ольга Хочинська</i> ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ ВИКЛАДАЧА ТА УРОК	336
ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ	
<i>Світлана Булгакова, Дар'я Денисенко, Ольга Любчук</i> ПРОБЛЕМА РОЛЬОВИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНИХ МОЛОДИХ СІМ'ЯХ	340
<i>Віктор Мозговий</i> ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СХИЛЬНИХ ДО СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	343
<i>Вікторія Мороз, Наталя Тимошенко, Ольга Любчук</i> АСЕРТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА УПРАВЛІНСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ	348
<i>Станіслав Яцюк</i> ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ ОСОБИСТОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА	350
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Салтанат Абдуллина, Гулбану Байұзақова, Жумажан Кулмагамбетова</i> МОДЕЛИ ОБСЛУЖИВАНИЯ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	353
<i>Салтанат Абдуллина, Жумажан Кулмагамбетова</i> ТИПЫ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ	356
<i>Айдана Ахметова, Жумажан Кулмагамбетова, Мейрамбек Жусипов</i> СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА В СРЕДЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ VISUAL BASIC	358
<i>Яків Бойко</i> ВИКОРИСТАННЯ СТАТИСТИЧНИХ МОВ ПРОГРАМУВАННЯ SAS, SPSS, R І PYTHON ДЛЯ АНАЛІЗУ ДАНИХ	362
<i>Sh.Ganiyeva, D.Abdurasulova, S.Meliquziyeva</i> GIS IN SCIENCE AND EDUCATION	366
<i>Sh.Ganiyeva, A.Umaraliyev, M.Babayeva</i> DATA QUALITY IN GEOMARKETING RESEARCHES	370
<i>Олександр Денисенко, Віталій Цоцко</i> ТРАЄКТОРІЇ НАУКОВЦЯ В СИСТЕМІ «БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ» В УМОВАХ ЇЇ ДИНАМІЧНОГО РОЗВИТКУ	373
<i>Меруерт Ерсін, Лейла Касенова</i> СИСТЕМА УПРАВЛЕННЯ ДОКУМЕНТАМИ	376
<i>Костянтин Крутенюк, Марина Сердюк</i> ЗАДАЧА РОЗПІЗНАВАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ СИМВОЛІВ У ФОРМУЛАХ З ЗАСТОСУВАННЯМ НЕЙРОННИХ МЕРЕЖ	378
<i>Оксана Кубайчук, Борис Боличев</i> АНАЛІЗ ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ МЕТОДАМИ ТЕОРІЇ ГРАФІВ	381
<i>Филипп Марченко, Игорь Вустянюк</i> ПРОГНОЗИРОВАНИЕ КУРСА BITCOIN ПРИ ПОМОЩИ LSTM	383
<i>Лілія Павленко, Євгеній Журавльов</i> ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ МОДЕЛЮВАННЯ У НАВЧАННІ ТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН	386

<i>Геннадій Ронін</i>	
ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	389
<i>Дана Сатыбалдина, Назгул Жаскайратова</i>	
ФЬЮЧЕРС НАРЫҒЫ ДИНАМИКАСЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІН ТҮРҒЫЗУ	392
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Томирис Акпаниева, Наби Калишева, Лейла Касенова</i>	
КВАНТОВАЯ ЗАПУТАННОСТЬ – БУДУЩЕЕ, НАСТУПИВШЕЕ СЕГОДНЯ	395
<i>Павло Андріяш</i>	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОБУДУВАННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД КОМП'ЮТЕРНИХ ІГОР	397
<i>Александра Байер</i>	
О ДИВЕРГЕНЦИИ НОРМАЛЬНЫХ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ ПО МАЙРУ	399
<i>Алтынишаи Бекбауова</i>	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМАМЕН ОҚЫТЫЛАТЫН МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ	401
<i>Давид Гал, Генріетта Бан, Віталій Герасимов, Олександр Молнар</i>	
ПРОЦЕСИ ПЕРЕКЛЮЧЕННЯ МОДИФІКОВАНИХ КРИСТАЛІВ $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{S}_6$	405
<i>Натиг Гулиев</i>	
О СУЩЕСТВОВАНИИ И ОТСУТСТВИИ КЛАССИЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ ОБОБЩЕННОЙ БАЛЛИСТИЧЕСКОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЛАПЛАСА	411
<i>Олександр Клецьков</i>	
ВПЛИВ ПРОЦЕСУ ОТРИМАННЯ НАПІВПРОВІДНИКОВИХ ПЛІВОК CDSE/ZNTE НА ЇХ ТОВЩИНУ І МІРУ ЗАБРУДНЕНОСТІ ДОМІШКАМИ	417
<i>Бухарбай Курбанов, Атамурат Мамбетов</i>	
О ГРАНИЧНОМ АНАЛОГЕ ТЕОРЕМЫ МОРЕРА	419
<i>Бухарбай Курбанов, Атамурат Мамбетов</i>	
ИНТЕГРАЛЬНАЯ ФОРМУЛА КОШИ-СЕГЕ ДЛЯ ОДНОЙ ОБЛАСТИ ЗИГЕЛЯ ВТОРОГО РОДА	423
<i>Віталій Москалик</i>	
ГНУЧКІ АКУМУЛЯТОРНІ БАТАРЕЇ. ТЕХНОЛОГІЇ МАЙБУТНЬОГО ЧИ СЬОГОДЕННЯ?	427
<i>Віталій Цоцко, Олександр Денисенко, Розалія Шевченко</i>	
ВИЗНАЧЕННЯ СИЛИ СВІТЛА ТОЧКОВИХ ДЖЕРЕЛ ОПТИЧНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ	430
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ	
<i>Бекмирза Жураев, Дилафруз Худайбердиева</i>	
ЭТАПЫ И СТАДИИ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ	435
<i>Олексій Лях-Породько, Єлизавета Лапшинська</i>	
ПІ КРАСВИЙ ЗДВИГ (ВЕЛИКИЙ ПРОПАМ'ЯТНИЙ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗДВИГ) 1914 РОКУ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «СВОБОДА» (США)	437
<i>Олексій Лях-Породько, Гліб Каменєв</i>	
УКРАЇНСЬКА ОЛІМПІАДА ТА ЗДВИГ МОЛОДІ 1988 РОКУ У ФІЛАДЕЛЬФІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ	440
<i>Тамара Полуніна</i>	
МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ СТУДЕНТАМ ЩОДО САМОСТІЙНИХ ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	443
<i>Зилола Ядгарова</i>	
ИСЛОМ, СПОРТ ВА САЛОМАТЛИК	445

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Фируза Акрамова СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ СЛОВ И ИХ ЗНАЧЕНИЙ	448
Тетяна Андрощук ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ Е. ХЕМІНГВЕЯ «ПРОЩАВАЙ, ЗБРОСЬ» УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	451
Alexander Akhmedov DETERMINATION OF THE MAIN PROBLEMS OF TECHNICAL TRANSLATION	454
Ботагоз Әшірова ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	456
Нодира Базарова АФФИКСАЛЬНЫЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ	459
Екатерина Брынина ПОЭТИКА ЖЕСТА В РОМАНЕ И. МЕЛЕЖА «ЛЮДИ НА БОЛОТЕ»	461
Лілія Вдовиченко ТЕРМІНИ АКСІОЛОГІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ)	464
Юрій Ворон TEN MAJOR MISTAKES IN LEARNING ENGLISH	467
Екатерина Гацук ВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ОТОБРАЖЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ	469
Петро Дейкун ВИКОРИСТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЛУЧЕННЯ ПІД ЧАС ВІДТВОРЕННЯ ЗМІСТУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ БІ-БІ-СІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	473
Ганна Дишлева, Світлана Дишлева ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ ВУЗІВ	475
Кулзаги Ибрагимова, Майя Мырзабекова АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	477
Нина Курасова ЖАНРОВО-СТИЛЕВАЯ ПРИРОДА «РАСКАСА» В.ШУКШИНА	481
Елена Милованова МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ	484
Елена Милованова НАРОДНО-РАЗГОВОРНАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭЗИИ А.С.ПУШКИНА	486
Баходир Муратов, Умида Туймаева ПРИЕМ РАССУЖДЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ ПРАВОПИСАНИЮ УЧАЩИХСЯ 7 КЛАССОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ	489
Баходир Муратов АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ	491
Валерія Олейниченко ОСОБЛИВОСТІ СКОРОЧЕНЬ В ЧАТАХ	494
Дильфуза Пардаева, Зилола Мейлиева МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ К.Д.БАЛЬМОНТА	496

<i>Дильфуза Пардаева, Мадина Хаитова</i> ЗНАЧЕНИЕ КОМИЧЕСКОГО В ТВОРЧЕСТВЕ А.Н.ОСТРОВСКОГО	499
<i>Ніка Петрина</i> UNRELIABLE NARRATOR IN CH. GILMAN'S <i>THE YELLOW WALLPAPER</i> AND E. A. POE'S <i>THE FALL OF THE HOUSE OF USHER</i> : COMPARATIVE ANALYSIS	502
<i>Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева</i> СИНОНИМИЯ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА	504
<i>Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева</i> ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВА СЛОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ	508
<i>Дамегуль Сейтова, Гульзира Бабаева, Минайым Палуанова</i> ТЕРМИН КАК ОСНОВА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА	511
<i>Дамегуль Сейтова, Наргиза Заирова</i> МАИШІЙ ТЕХНИКА ТЕРМИНЛАРИНИ ИНГЛИЗ ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛИШНИНГ ЛЕКСИК, МУАММОЛАРИ	515
<i>Діана Семенюк</i> РОМАН «ПАРЦІФАЛЬ» ВОЛЬФРАМА ФОН ЕШЕНБАХА В СУЧАСНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	519
<i>Валерія Стрелець</i> ВЕРБАЛЬНІ ТА НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ У РОМАНІ ЕЛІЗАБЕТ ГІЛБЕРТ «ЇСТИ. МОЛИТИСЯ. КОХАТИ»	521
<i>Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова</i> ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР Е.А.ЕВТУШЕНКО	523
<i>Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова</i> СПП РАСЧЛЕНЁННОЙ СТРУКТУРЫ В ПОЭЗИИ Е.А.ЕВТУШЕНКО	525
<i>Луиза Халилова, Махлиё Бердирасулова</i> ТРИ ПРИНЦИПА КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ	528
<i>Луиза Халилова, Робия Юлдашева</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНФИНИТИВА	530
<i>Ярослава Хижун</i> PRACTICAL AND THEORETICAL MODELS OF THE READING PROCESSES AT ENGLISH LESSONS	532
<i>Юлія Шевчук, Оксана Косяк</i> СТИЛЬ ОДЯГУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК СВОЄРІДНА ОПОВІДЬ ПРО ЙОГО ЖИТТЯ	535
<i>Лайло Элмурадова, Озода Жовлиева</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ТРИЗ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ	538
<i>Лайло Элмурадова, Гульбахор Хурсандова</i> ЛИРИКА ДВУХ ВЕЛИКИХ ПОЭТОВ РОССИИ	541
<i>Лайло Юлдашева</i> ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	545
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
<i>Мади Акылбеков</i> ЖЕРҰЙЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ ЗАМАНҒА СӘЙКЕС ТАРИХИ ФОРМАСЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ	548
<i>Алмаз Магзумов</i> АКТОРНО-СЕТЕВАЯ ТЕОРИЯ	550

<i>Азиза Махмудова, Садокат Гаффарова, Маликабону Камариддинзода</i> ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЁЖИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ	554
<i>Гульмира Самархан</i> КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	556
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКІЕ НАУКИ	
<i>Алина Алсатоу, Юрий Дондюк</i> ОСОБЕННОСТИ АНОМАЛЬНОГО ПРИКРЕПЛЕНИЯ ПУПОВИНЫ: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД	561
<i>Ахмаджон Бабажанов, Гайрат Ахмедов, Абдухамид Тоиров, Адхам Ахмедов, Жамшид Тухтаев, Фаррух Юлдашев, Султон Жалолов</i> АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ХИРУРГИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ ПРИ ЯЗВЕННЫХ ГАСТРОДУОДЕНАЛЬНЫХ КРОВОТЕЧЕНИЯХ	563
<i>Ахмаджон Бабажанов, Адхам Ахмедов, Абдухамид Тоиров, Гайрат Ахмедов, Фаррух Юлдошев, Сайдин Махмудов</i> ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОЕ СОСТОЯНИЕ ОСТАТОЧНОЙ ТИРЕОИДНОЙ ТКАНИ ДОБРОКАЧЕСТВЕННОЙ ПАТОЛОГИИ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ	567
<i>Ахмаджон Бабажанов, Абдухамид Тоиров, Жамшид Тухтаев, Гайрат Ахмедов, Фаррух Юлдашев, Элёр Худойбердиев, Эмир Аметов</i> ТРОМБОТИЧЕСКИЕ ОСЛОЖНЕНИЯ ПОСЛЕ ВАРИКОЗНОЙ БОЛЕЗНИ	570
<i>Ахмаджон Бабажанов, Жамшид Тухтаев, Абдухамид Тоиров, Гайрат Ахмедов, Уйгун Рахманов, Журабек Алимов</i> КОМПЛЕКСНОЕ ЛЕЧЕНИЕ ХРОНИЧЕСКОЙ ВЕНОЗНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ У БОЛЬНЫХ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА	573
<i>Ахмаджон Бабажанов, Уткир Худайназаров, Шохрух Кахоров</i> ОСОБЕННОСТИ ХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ ПОСТТРОМБОФЛЕБИТИЧЕСКОЙ ЯЗВЫ ГОЛЕНИ У БОЛЬНЫХ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА	576
<i>Ахмаджон Бабажанов, Фаррух Юлдошев, Абдухамид Тоиров, Адхам Ахмедов, Гайрат Ахмедов, Абдукаххор Эгамбердиев, Алишер Гаппаров</i> ВЫБОР КОНСЕРВАТИВНОГО ЛЕЧЕНИЯ ГЕМОРРОЯ	578
<i>Адолат Вахидова, Наргиза Джуманова, Гавхар Худоярова</i> ИЗЫСКАНИЕ НАИБОЛЕЕ ЭФФЕКТИВНЫХ ПРЕПАРАТОВ ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ, ОСЛОЖНЕННОЙ ПЕЦИЛОМИКОЗОМ	582
<i>Адолат Вахидова, Гульнора Мамурова, Гавхар Худоярова</i> ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ЭХИНОКОККОЗ У ПОРОСЯТ	584
<i>Адолат Вахидова, Шавкат Мухитдинов, Гавхар Худоярова, Джахонгир Саттаров</i> ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ ХИМИОТЕРАПИИ АЛЬВЕОКОККОЗА И ПРИМЕНЕНИЯ ГОМЕОПАТИЧЕСКИХ ПРЕПАРАТОВ	587
<i>Шоира Ибатова, Дилбар Исламова, Феруза Маматкулова, Юсуф Рахмонов</i> КОРРЕКЦИЯ НЕКОТОРЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЛИПИДНОГО ОБМЕНА У ДЕТЕЙ С РАХИТОМ ПУТЕМ СОЧЕТАННОГО ПРИМЕНЕНИЯ АБРИКОСОВОГО МАСЛА И АЕВИТА	589
<i>Ортик Исмоилов, Шерали Коржавов, Василий Косолапов, Фарида Мирхакимова, Фарида Мухаммедова, Маржона Таджиева</i> РАЗВИТИЕ И СТРОЕНИЕ ЛЕГОЧНОГО СТВОЛА И ЕГО ОСНОВНЫХ ВЕТВЕЙ У ДЕТЕЙ	593
<i>Нигора Мамурова, Дилфуза Юлдашева, Парвина Закирьяева</i> ВЗАИМОСВЯЗЬ ПНЕВМОНИИ С КОРОНОРНЫМ КРОВООБРАЩЕНИЕМ	596

<i>Сакина Таирова, Ёкубжон Хурсанов, Бобожон Туробов</i> РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ АЛЛЕРГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ ГОРОДА САМАРКАНДА	598
<i>Абдухамид Тоиров, Ахмаджон Бабажанов, Жамшед Тухтаев, Адхам Ахмедов, Фаррух Юлдашев, Уйгун Рахманов, Журабек Алимов</i> ОСОБЕННОСТИ ОБЛИТЕРАЦИИ ВЕНОЗНОЙ СТЕНКИ ПРИ ЭНДОВАЗАЛЬНОЙ ЛАЗЕРНОЙ КОАГУЛЯЦИИ ВАРИКОЗНО РАСШИРЕННЫХ ВЕН НИЖНИХ КОНЕЧНОСТЕЙ	600
<i>Бахтиёр Тошмаматов, Наргиза Джуманова, Темур Давронов, Жасур Асланов</i> МИКРОСКОПИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ ИЛЕОЦЕКАЛЬНОЙ ОТВЕРСТИЕ У КРОЛИКОВ	603
<i>Зоя Цуканова, Людмила Коростиленко</i> ВАКЦИНОПРОФИЛАКТИКА РАКУ ШИЙКИ МАТКИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	605
<i>Ислом Шаматов, Фотима Исхакова, Анвар Шадиєв</i> СКАНИРОВАНИЯ ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ И МАГНИТНО-РЕЗОНАНСНОЙ ТОМОГРАФИИ В ВИЗУАЛИЗАЦИИ ВЕРХНЕЧЕЛЮСТНОЙ ПАЗУХИ	609
<i>Саодат Ярмухамедова, Фарида Расули</i> ЗНАЧЕНИЕ РАННЕЙ ДИАГНОСТИКИ ХРОНИЧЕСКОЙ СЕРДЕЧНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ У БОЛЬНЫХ АГ ПО УРОВНЮ ВНР	612
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Микола Бахмат, Роман Кирилюк</i> МОНІТОРИНГ ВИМОГ РОСЛИН КУКУРУДЗИ ДО УМОВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	614
<i>Сергій Єрмаков, Marcin Tulej, Weronika Tulej, Igor Шевчук</i> АНАЛІЗ КОНСТРУКЦІЙ АВТОМАТІВ САДІННЯ	615
<i>Олександр Заболотний, Альона Заболотна</i> ПРОДУКТИВНІСТЬ ФОТОСИНТЕЗУ ТА ІНТЕНСИВНІСТЬ ДИХАННЯ РОСЛИНИ КУКУРУДЗИ ЗА ВНЕСЕННЯ ГЕРБЩИДУ СТЕЛЛАР, В.Р.	619
<i>Elisaveta Sandulachi, Pavel Tatarov, Natalia Netreba</i> DETERMINAREA PROPRIETĂȚILOR FIZICE ALE NUCILOR JUNGLANS REGIA L. CULTIVATE ÎN REPUBLICA MOLDOVA	623
ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Куралай Емжаєва, Джумахан Абиров</i> IP – ЖЕЛПЕРІНДЕГІ ВІРТУАЛДЫ ЖАЛҒАСТЫРУЛАР	628
<i>Элдор Мамуров</i> ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОЭФФИЦИЕНТА ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ОБРАБАТЫВАЕМОСТИ МАТЕРИАЛОВ	631
<i>Маужуда Музаффарова, Махамаджон Мирахмедов</i> РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩЕЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПОДВИЖНЫХ ПЕСКОВ	634
<i>Гулзода Мустафакулова, Фарход Исаков</i> МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ АСИНХРОННОГО ДВИГАТЕЛЯ В РЕЖИМЕ ПУСКА	638
<i>Марина Постнікова, Олександр Шаранов</i> АНАЛІЗ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ СУШКИ ТРАВ'ЯНИХ КОРМІВ	642
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	646

Матеріали XXXIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 34. – 676 с.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».

Матеріали науково-практичної інтернет-конференції розміщені на сайті:
<http://confscientific.webnode.com.ua>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Адреса оргкомітету та редколегії:
вул. Сухомлинського, 30 (к. 100),
м. Переяслав-Хмельницький,
08401, Київська обл., Україна
тел. 0930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

Материалы XXXIV Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018. – Вып. 34. – 676 с.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Материалы научно-практической интернет-конференции размещены на сайте: <http://confscientific.webnode.com.ua>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Верстка и дизайн: И.В.Гайдаенко

Адрес оргкомитета и редколлегии:
ул. Сухомлинского, 30 (к. 100),
г. Переяслав-Хмельницкий,
08401, Киевская обл., Украина
тел. 0930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

